

પ્રકાશક
જયતકૃષ્ણ હ. દવે
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ-૭

પ્રથમ આવૃત્તિ, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૫

પંદર રૂપિયા

મુદ્રક
જીવણજી ઢાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૧૪

પ્રકાશકતા બે બોલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી સ્વ. શ્રી રામનારાયણભાઈ વિરચિત 'નૂત્ત પિંગલ'નો આવર ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરતા અમને ઘણો આનંદ થાય છે; પણ સામે દુઃસ્તની વાત એ છે કે આ આલો ગ્રંથ એમની ઇચ્છા પ્રમાણે છપાઈને તૈયાર થયો, એમની પ્રસ્તાવના પણ સ્પષ્ટ, અને પ્રસિદ્ધ થવાની તૈયારીમાં હતો તે દરમ્યાન તા. ૨૧ ઑગસ્ટ ૧૯૫૫ને દિવસે એમનું હૃદરોગના હુમલાથી શોષ-જનન અને આકસ્મિક અવસાન થયું, અને વર્ષોની અયાવ મહેનત બાદ તેમનો આ પ્રસિદ્ધ થતો ગ્રંથ જોવાને તેઓ પાંચિવ દેહે વિદ્યમાન નથી એમના સાસ્ત્રીય પરિણીલનના સમૃદ્ધ પરિપાકરૂપે લલાપેલો આ ગ્રંથ ચિરજીવી રહેવાને જ સર્જાયો છે અને આ યત્ન-બાયને અરામરણજ કાશી ભય નથી

દલપતરામ, રણછોડલાલભાઈ, ષેડાવલાલ ધ્રુવ વગેરે વિદ્વાનોએ આ વિષય સેઢધો છે પણ જમ કર્તા પ્રસ્તાવનામાં લખે છે તેમ કોઈએ પોતાની દૃષ્ટિએ સઢગ પિંગલ લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી કર્તાએ એમનું પોતાનું સઢગ શૃંગલપદ્ધ નિરૂપણ પ્રવરણોમાં ઉતારેલું છે અને વિસ્તૃત ચર્ચાઓ પરિ-શિષ્ટમાં આપેલી છે કર્તાએ ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ ચર્ચા કરી છે, સાથે વૈદિક છન્દોથી માઢી મરાઢીના ઓઢી અમગોની પણ ચર્ચા કરી છે. પ્રવાહી છદની ચર્ચા માટે એક સ્વતન્ત્ર પરિશિષ્ટ આપ્યું છે

આ ગ્રન્થ મોટે ભાગે કર્તાએ ભારતીય વિદ્યાભવનમાં તેમની નિપુક્તિ દરમ્યાન લખ્યો છે આ વિષયમાં જેટલા પુસ્તકો ઉપલબ્ધ હતા તે સઢઢા શ્રી રામનારાયણભાઈએ જોયા છે, વિચાર્યા છે, અને અનેક પ્રદનો ઉપર પોતાનો નવીન દૃષ્ટિનો પ્રકાશ પાઢધો છે હિન્દી અને મરાઢી ગ્રંથકારોના મતની પણ આમાં ચર્ચા છે અન્થ ભાષાના વિદ્વાનો આ ગ્રંથનો પણ ઉચિત વિચાર કરે એ ઉદ્દેશથી આલો ગ્રંથ દેવનાગરીમાં છપાયો છે

શ્રી રામનારાયણભાઈ ૧૯૪૬ની રાજકોટની સોઢમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ હતા આજે સાક્ષરભૂમિ નઢિયાદમાં શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના

શતાબ્દમહોત્સવ પ્રસંગે અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં ૫૦ વર્ષ પૂરા થતાં હોઈ તેના સુવર્ણમહોત્સવપ્રસંગે આ છન્દ:શાસ્ત્રનો મહાન અને આકર ગ્રંથ જેમાં પિંગળની શાસ્ત્રીય અને સર્વાંગીણ સમીક્ષા છે તેને પ્રસિદ્ધ કરી સ્વ૦ શ્રી રામ-નારાયણભાઈને શ્રદ્ધાજલિ આપતા આનંદ થાય છે.

આશ્વિન શુક્લ ૧૦ સં. ૨૦૧૧

તા. ૨૬-૧૦-૧૯૫૫

ભારતીય વિદ્યાભવન

મુબઈ

જયન્તકૃષ્ણ હરિકૃષ્ણ ઢવે
મંત્રી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

अर्पण

मारां मातापिताने —

પ્રસ્તાવના

૧૯૩૯ માં, સદ્ગત ડૉ॰ આનન્દરાંકર ધ્રુવના મીઠા આપ્રહ્ને વશ થઈને મેં 'પ્રાચીન ગુજરાતી છદો' પર પુસ્તક લેખવાનું કામ સ્વીકાર્યું; ત્યારે કામનો પ્રારંભ કરતાં સમજાયું કે આ કામની મોટામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે, પિંગલના ભિન્નભિન્ન છંદોને અંગે અને નવા પ્રયોજાયેલા છંદોને અંગે, આપણા વિદ્વાનોએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરેલી છે, પણ એ વધી સૂટક છે; કોઈએ પોતાની દૃષ્ટિએ સઙ્ગ પિંગલ લેખવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. આથી મારું મન સમગ્ર પિંગલના નિરૂપણ તરફ દોરાયું અને મારા મનમાં પિંગલનિરૂપણના મુખ્યમુખ્ય સિદ્ધાન્તો અને નિયમો નક્કી થયા તે પછી જ હું સ્વીકારેલું કામ કરી શક્યો; જો કે એ માત્ર ઐતિહાસિક સમાલોચના હોવાથી ત્યાં આતા પિંગલના નિરૂપણને અવકાશ ન હતો. એ કામ, એ પુસ્તક પૂરું કરી તરત હાથમાં લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

છતાં આ કામ વહુ મોટું છે, જેમ જેમ હું કરતો ગયો તેમ તેમ મને તેના ભિન્નભિન્ન પ્રદેશોના વિસ્તારો વધતા જતા જ દેખાયા છે. અને શ્રી ક. મા. મુનશીએ આ જ કામને માટે ભારતીય વિદ્યાભવનમાં મારી નિયુક્તિ ન કરી હોત તો તે આજ સુધીમાં પણ હું પૂરું કરી શક્યો ન હોત અત્યારે આ ગ્રંથ બહાર પાડતા હજી, એવા અનેક મુદ્દાઓ અને પ્રશ્નો મને મૂંઝે છે જેના પર મહેનત કરી દૃષ્ટાન્તો એકઠાં કરી, વસ્તુની વ્યવસ્થા કરી તેમાં પ્રવર્તતા નિયમો વતાવવા જોઈએ. પણ આવા મોટા વિષયમાં, અને તેના નવો દૃષ્ટિના નિરૂપણમાં સૌ એમ વન્યા જ કરવાનું, અને એવી મપૂર્ણતાનો લોભ કરવા જતા કદાચ આ પુસ્તક જ અધૂરું રહી જાય એવો ભય રહે છે. એટલે એ કામ ભવિષ્યમાં યથાવકાશ કરવાનું રાસી મૂઝ યોજનાનું પુસ્તક પૂરું કરવા તરફ મેં લક્ષ રાખેલું છે.

ભારતીય વિદ્યાભવનની સેવા દરમિયાન આ પુસ્તકના ચાર પ્રકરણો લેખાયા. બાકીના પરિશિષ્ટો અને પ્રકરણો તે પછી લેખ્યા છે કેટલાક લેખાઈ ગયેલા પ્રકરણો, ગુજરાત વિદ્યાસભામાં જૂના પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થતાં કરી લેખ્યા છે.

વિષયનિરૂપણમાં મેં મારું સઙ્ગ શૃંગલાવદ્ધ નિરૂપણ પ્રકરણોમાં ઉતારેલું છે એ નિરૂપણને અગે ઊભા થતાં પ્રશ્નો ઉપરની, અથવા નિરૂપણ સાથે અનિ-કટ સંબંધ ધરાવતી વાબતોની ચર્ચા તે તે દરેક પ્રકરણને અંતે આપેલા પરિ-

શિષ્ટોમાં કરેલી છે આજો એક વિષય અમુક પ્રકરણોમાં ચર્ચાઈ જાય તે પછી એ આજો વિષય વિશે કંઈક વિશેષ કહેવાનું હોય તો તે પણ પરિશિષ્ટમાં કહેલું છે. જેમ કે માત્રામેઢ છંદોનો વિષય પૂરો થતા એ દૃષ્ટિએ જોવાની કેટલીક વિશેષ વિગતો સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટોમાં આપી છે. પુસ્તકને અતે પ્રવાહી છંદની ચર્ચા પણ એક સ્વતંત્ર પરિશિષ્ટમાં આપેલી છે.

આ પુસ્તકમાં વિષયના નવીન નિરૂપણનું સાહસ કર્યું છે તેથી હિંદી મરાઠી ધોરે ભાષાના વિદ્વાનો પણ અને વિચારમાં છે એવા મનોરથથી આજુ પુસ્તક દેવનાગરીમાં છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આશા છે કે આ અતિમનોરથ નહીં નીવડે.

પુસ્તકને દેવનાગરીમાં છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો તેથી અવતરણોની જોડણી વાંચત એક ફેરફાર કર્યો છે, તે ગુજરાતી વાંચકો આગળ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. ગુજરાતી વાંચકોમાં પ્રચલિત જોડણીમાં છંદને અનુકૂળ છપ્પનો ગુરુ કે ગુરનો લખુ કરવાની છૂટ છે અત્યારનો આપણો ગુજરાતી વાંચકો મુપરિચિત વાંચક આ જાણે છે અને જરા પણ આયાસ વિના પ્રચલિત જોડણીને પણ છંદને અનુકૂળ કરી વાંચી શકે છે. પણ હિંદી મરાઠી વાંચક આમ કરી શકે નહીં. તેથી યત્ન કર્યો ત્યાં સુધી મેં વાંચકના અવતરણોમાં છંદોનુકૂળ જોડણી કરી છે. ક્યાંક જ એટલાથી ન પડે ત્યાં હ્રસ્વનું આવું અને દીર્ઘનું આવું - ચિહ્ન મારેલું છે. તેમ છતાં સરતચૂકથી ક્યાંક જોડણીના ફેરફારમાં સ્તબ્ધ થયું હશે; ક્યાંક ચિહ્નો ઝડી મયા હશે તે વિદ્વાનો દરગુજર કરશે એવી આશા છે.

આ કામ દરમિયાન મને જે અનેક મિત્રોએ સહાય કરી છે તેમનું સ્મરણ કરતાં એક વિશેષ આનંદ થાય છે. આ પુસ્તકમાં છંદોના મુખ્ય ચાર પ્રવારો પૈકી ત્રણ પ્રવારો—માત્રામેઢ, સહધામેઢ અને પદ કે દેશી—ને સંગીતના સાલ સાથે સંબંધ છે. અને છેલ્લો પદ કે દેશી તો છંદ હોવા સાથે ગેય પણ છે, એ રીતે આ વિષયનો ઘણો મોટો પ્રદેશ, સંગીત સાથે સંબંધ ધરાવે છે, એટલે ઘણા પ્રશ્નોમાં મારે આપણા ગુજરાતના સંગીતજ્ઞો સાથે ચર્ચા કરવી પડી છે. પદિત શ્રી ઓમવારનાથ સાથે મેં ટીક ટીક સમય લઈ ચર્ચાઓ કરી છે. શ્રી મામાલાલા, શ્રી ઝંપાનીન્દ્ર દવે, અને શ્રી રમણલાલ મહેતાએ મને સાસ્ત્રીના જ્ઞાનથી મારા વિષયને પરિપૂર્ણ કરવામાં મદદ કરી છે. શ્રી ઉમાશંકર જોષી, શ્રી રા. ય. આટવલે અને શ્રી જયસંકર (સુદરી)એ આત્મીયતાથી મેં માગેલી વસ્તુ પૂરી પાડી છે. શ્રી ઉમાશંકર જોષીએ મારી માદગીમાં હાથપ્રતનો કેટલોક મહત્વનો ભાગ જોડે આપી મને અસહ્ય પડે એવા આયાસથી ચર્ચાથી છીપી છે. શ્રી નગીનદાસ પારેલે, લેખક તરીકેની સેમની ચોંસાઈ ઝીળવટ અને પિંગલના અભ્યાસનો મને ઘણો જ લાભ થયું નિષ્ઠાપૂર્વક

આપેલો છે પ્રો. ચીમનલાલ ત્રિવેદીએ શબ્દમૂર્તી ઘરેરેનું વાગ સર્દી મારા પરનો યોગો ઓછો કર્યો છે શ્રી જીવળજી દેસાઈએ નવજીવન પ્રેક્ષના આ ગ્રન્થ સારી રીતે છપાય તેને માટે યાઝ્જી લીધી છે તે માટે તેમના ધન્ય છુ, અને આ ગ્રન્થના છાપવામના સ્ત્રાસ કર્મચારીઓ શ્રી ચાલુભાઈ પારેલ, અને શ્રી ચાલુમુન્દ દવેએ જે મમત્વથી અને ઉત્સાહથી આ વામ કરેલુ છે તેનું સ્મરણ કરતા સર્વોપ અને' [આનંદ થાય છે]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આ મોટી ગ્રંથ પોતાના પ્રકાશન તરીકે પ્રસિદ્ધ કરીને ગ્રન્થને ગૌરવ આપ્યું છે આના અનુસધાનમા એક વાચક તરફ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ઈચ્છવાની જરૂર જણાય છે પુસ્તકના અતના પ્રચરણો અને પરિશિષ્ટોમા દેશી કે પદોનું નિરૂપણ છે. એ આલો પ્રદેશ પિંગલમા નવો લીધેલો છે એનું માન નિરૂપણ પિંગલની દૃષ્ટિનું જ છે, પણ એટલું વસ નથી. એ દેશીઓનું સરૂ સ્વરૂપ એ ગવાય ત્યારે જ મૂર્ત થાય એટલે આપણા વિશ્વવિદ્યાલયો અને વિદ્યોપતેવી મહાન મસ્થાઓએ એની રેકર્ડા ઉતારાવી એનું સ્વરાવન કરાવી લેવું જોઈએ એ આલું સાહિત્ય આ રીતે ઉતારાશે તો જ એ જીવશે, અને જીવશે તો જરૂર વિવસશે, પણ એમ નહીં થાય તો તે કદાચ ભેમાનું સાહસિકોના હાથમા પડી યગડશે, અને એક અમૂલ્ય સજાનો સુપ્ત થવા દેવાનું લાછન ગુજરાતને શિરે રહેશે

તા. ૨૫-૪-'૫૨
(જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૧૯૫૫)

મુવઈ

રામનારાયણ વિ. પાઠક

૧ આ વાક્ય હસ્તલેખમા અધૂરું છે

૨ આ તારીખ, પુસ્તક લખાઈ પૂરું થયું કે તુરત લખાયેલી પ્રસ્તાવનાના મૂલ મુસદ્દાની છે એની ઉપર એમણે એવી નાધ લખી રાખી હતી કે આ પ્રસ્તાવના આલું પુસ્તક છપાઈ રહ્યા પછી જ છપાવવી, કારણ, પુસ્તક પૂરું થતા મુધીમા કદાચ એમા કઈક ફરફાર પણ કરવો પડે પુસ્તક પૂરું છપાઈ રહ્યા પછી એમણે પ્રસ્તાવનામા કેટલાક ફેરફારો અને ઉમેરા કર્યા પણ સરા અહીં પ્રસ્તાવનાનો એ મુધારેલો પાઠ છાપ્યો છે એટલે એની નીચે ૧૯૫૨ની સાથે ૧૯૫૫ની સાલ પણ મૂકી છે અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે આ ગ્રંથમા ન ચર્ચાયેલા એવા એક બે મુદ્દાનો નિર્દેશ લેખક મુધારેલી પ્રસ્તાવનામા કરવા માગતા હતા, અને એટલા માટે જ એ પ્રેક્ષને મોકલી નહોતી, પણ દુર્માયે એ પૂરી થઈ શકી નહિ.

— હીરા પાઠક

સંક્ષેપોની સમજ

શા. ક. મ.	આનંદ કાવ્ય મહોદધિ.
ક. કે.	કલ્યાણનો કેકારવ.
કા. દ.	કાવ્યદર્પણ.
કા. મી. ચૌ.	કાવ્યપ્રામાણી ચૌલખા સિરીશ.
કા. પ્ર. શ.	કાવ્યપ્રકાશ. કલ્પકોર સપાદિત.
કા. શા. ર.	કાવ્યાનુશાસન રસિકલાલ પરીણ સપાદિત.
કા. સુ. વૃ.	કાવ્યચંકારચતુત્તિ.
કે. કા.	કેટલાક કાવ્યો.
કે. કુ.	કેશવૃત્તિ.
ગા. વ. પા.	ગાયન વાદન પાઠશાસ્ત્ર.
છન્દોનુ.	છન્દોનુશાસન.
છ. પ્ર.	છન્દપ્રભાકર.
છ. મં. ક.	છન્દોનગરી — કલ્પકતા સિરીશ.
—રા.	રામધન દત્ત શાસ્ત્રી સપાદિત.
છ. ર.	છન્દોરચના.
છ. શા. નિ.	છન્દશાસ્ત્ર. નિર્ગયસાગર.
છ. સા. ધં.	છન્દસારસમૃદ્ધ.
દ. ક.	દલ્પત કાવ્ય.
દ. પિં.	દલ્પત વિંગલ.
દ. ર.	દવારામ રસમુખા.
ન. કા.	નરસિંહ કાવ્ય
પ. બે. બા.	પદ્યવેનાનાં ઐતિહાસિક માહોચના.
પરા. શૃ.	પરાશર શૃતિ.
પા. ધ.	પાંચનિ સુત્ર.

પિ. ધ.	વિંગલ સુત્ર.
પ્ર. પુ.	પ્રવાસ પુર્વાજલિ.
પ્રા. પં.	પ્રાચીન વિંગલ. Bibliotheca Indica.
પ્રા. કા. સી.	પ્રાચીન કાવ્યમાળા સિરીશ.
વરુઆ.	A book of prosody with Āgneya-chandahsār & Vṛttaratnākara by Ana- ndoram Barooa.
વૃ. કા. દો.	મુહુર્ત કાવ્યદોહન
મ. ના. કા.	મરત નાટ્યશાસ્ત્ર કાશી.
—ગા	ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ સિરીશ.
—ચૌ.	ચૌલખા સિરીશ.
—નિ.	નિર્ગયસાગર પ્રેમ.
ર. રૂ. મી	રઘુનાથ રૂપક ગીતોરો.
ર. પિં.	રણવિંગલ.
શૃ. ર. નિ.	શૃત્તરત્નાકર. નિર્ગયસાગર;
—ચૌ.	ચૌલખા સિરીશ.
શૃ. વા.	શૃત્તવાર્તિક.
શિ. ધ.	શિશુપાલવધ.
સા. દ.	સાહિત્યદર્પણ
—નિ.	નિર્ગયમાળા.
સં. ર.	સર્ગાત રત્નાવર.
સા. વિ.	સાહિત્ય અને વિવેચન.
સુ. તિ	સુવૃત્તતિલક.
H. S. L.	History of Sanskrit Literature.

अनुक्रमणिका

- प्रकाशवना चे बोल ३
 प्रस्तावना ७
 सक्षेपोनी समज १०
१. उपोद्घात ३
 - परिशिष्ट १ - अक्षर १६
 - परिशिष्ट २ - लघु-गुरुविवेक : ऐतिहासिक दृष्टि १९
 - परिशिष्ट ३ - अपवाद : शैथिल्य : छट २७
 २. छंदोना प्रकारो ४६
 - परिशिष्ट १ - वैदिक छंदो ५२
 - परिशिष्ट २ - छंदोना प्रकार : पूर्वचर्चा ६८
 ३. अक्षरमेळ वृत्तो : तेमनु परपरागत स्वरूप ७२
 - परिशिष्ट १ - संस्कृत पिगलोमा यतिचर्चा ९५
 - परिशिष्ट २ - निरूपणपद्धतिओ १०७
 - परिशिष्ट ३ - आवृत्तमधि अक्षरमेळ वृत्तो १०९
 - परिशिष्ट ४ - वृत्तोनु परपरागत पठन ११७
 ४. मात्रागर्भ वृत्तो अने अनुष्टुप १२७
 - परिशिष्ट १ - अनुष्टुप १४२
 ५. वृत्तोना मेळ : यति, यतिभाग १५१
 - परिशिष्ट १ - यतिपूर्व अक्षरनु गुरुत्व १८८
 - परिशिष्ट २ - यति सवधी अर्वाचीन विवेचकोनी चर्चा १९१
 ६. वृत्तोना मेळ : सधि १९९
 - परिशिष्ट १ - वृत्तोना स्वरूपनिरूपणनी केटलीक रीतिओ २२५
 ७. वृत्तोना मेळ : नवा वृत्तो २३०
 ८. मात्रामेळ के जाति छंदो : परपरागत स्वरूप २९९
 ९. मात्रामेळ के जाति छंदोना मेळ ३३९

१०. चतुष्कल संधि छंदो — मेळनी दृष्टि ३६९
परिशिष्ट १ — प्लवंगम विधेना अन्य मतोनी चर्चा ४४०
११. त्रिकल, पंचकल, सप्तकल जातिओनो मेळ ४४३
परिशिष्ट क — जाति छंदोनु परिशिष्ट : डिगलना छंदो ४७७
परिशिष्ट ख — जाति छंदोनु परिशिष्ट २जु — गझल ५११
१२. संख्यामेळ छंदो अने अनुष्टुप : मेळनी दृष्टि ५४८
परिशिष्ट १ — मराठीमां घनाक्षरीनु स्वरूप ५६६
परिशिष्ट २ — ओवी अने अमंग ५६८
१३. देशी के पद ५७४
१४. समसंख्यसंधिवद्ध पंक्तिओनी देशीओ ५९७
१५. असमसंख्यसंधिवद्ध पंक्तिओनी देशीओ ६३०
परिशिष्ट ग — देशीओ अने पदोनु परिशिष्ट ६५४
परिशिष्ट घ — 'प्रवाही छंद' के सळंग पद्यरचनाना प्रयत्नो ६६३
वे शब्दो उपसंहाररूपे ६९१
सूचि ६९४

शुद्धि

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२३	१५	संयोगपरम्	संयोगपरम्
६५	९	मन्यते	तन्मते
१२२	११	छंद तथा	छंदस्तथा
१७०	१९	लीलातणी	लीला — तणी
२१६	७	गागागालगा	गागालगा
३७४	१७	प्रमाणे	प्रमाण
५१३	छेली २	अति	अनी

बृहत् पिंगल

यस्य मात्रां समालम्ब्य, जगत्यां जगतीव वै ।
प्रपञ्चितानि छंदांसि, तं कालं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥

४

आलंबी जेनि मात्राने, जगमां जगती सम,
प्रपञ्चित थया छंदो, प्रणमूं तेह कालने.

ઉપોદ્ઘાત

પિંગલ કે છન્દઃશાસ્ત્ર એ છન્દ કે પદ્યરચનાના બંધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. વાદ્મયના બે સ્વરૂપો છે : ગદ્ય અને પદ્ય. તેમા ગદ્ય સામાન્ય વ્યવહારમા બોલાતી ભાષાનું સ્વરૂપ છે. તેમા ભાષા કેવળ અર્થને અનુકૂલ રીતે, અર્થને અનુસરીને વોલવાની હોય છે. પદ્યની રચના વિશેષ કરીને કાવ્યને માટે યોજાયેલી હોય છે — જોકે કાવ્ય ગદ્યમા પણ હોઈ શકે, હોય છે, જેમ કે કાદવરી. પદ્યનું પઠન પણ અર્થને ધ્યાનમા રાખીને કરવાનું હોય છે, પણ તે ઉપરાંત તે પદ્યની રચનાના બંધને અનુસરીને, તે બંધના સંસ્કાર પડે એવી રીતે કરવાનું હોય છે વાળી જ્યારે વાવ્યનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા અમુક મેઝવાળું સ્વરૂપ લે છે ત્યારે તે પદ્ય કહેવાય છે. આ મેઝ અમુક માપથી સંધાય છે. વાળી શબ્દોની અને શબ્દો અક્ષરના બનેલા છે. અક્ષર એ વાળીના ઉચ્ચારનો એકમ છે. પદ્યરચનામા પ્રયોજાતા અક્ષરોના ઉચ્ચાર બે સ્વરૂપે થાય છે, જેને લીધે અક્ષરો લઘુ કે ગુરુ અને એક કે બે માત્રાના ગણાય છે. કવિઓ પોતાની કૃતિમા વાળીને પ્રયોજતા તેના અક્ષરોના માપથી અનેક જાતની હ્રસ્વ આકૃતિઓ રચે છે. આ આકૃતિ કે આકાર તે છન્દ અને છન્દોવદ્ધ વાળી, તે પદ્ય છન્દો અનેક હોઈ શકે. કવિઓએ આવા અનેક છન્દો આજ સુધીમા રચ્યા છે, અને હજી પોતાની પ્રતિભાના વલ્લયી નવા નવા રચતા જાય છે. પિંગલ આ છન્દોના વધનો અને તેના મેઝનો અભ્યાસ કરે છે.

વધી માપાના અક્ષરો એક જ રીતે ઉચ્ચારાતા નથી, અને વધી માપાની પદ્યરચનાઓ અક્ષરોચ્ચારના એક જ તત્ત્વને અવલંબતી હોતી નથી. આપણી ગુજરાતી અને હિંદી બીજી સંસ્કૃતોદ્ભવ ભાષાઓમા અક્ષરોના લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાથી પદ્યના માપો રચાય છે. અંગ્રેજી ભાષામા શબ્દના ઉચ્ચારણમા અમુક અક્ષરમા ઉચ્ચારાતા એક્સન્ટ (accent) એટલે સ્વરભારના તત્ત્વને અવલંબીને જુદી જુદી પદ્યરચનાઓ થાય છે. આપણા ગવેષણનો પ્રદેશ ગુજરાતીમા ઘણી પદ્યરચનાઓ છે. અલબત્ત ગુજરાતી જેવી બીજી સંસ્કૃતોદ્ભવ ભાષાની પદ્ય-રચનાઓમા કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ નથી. અને એ રીતે પૂર્વી માપાની પદ્ય-રચનાના અભ્યાસથી પણ આપણી પદ્યરચનાઓ ઉપર પ્રકાશ પડે. વઢી આ વધી

માપાજોના સીમાડા લગોલગ અને સેઠમેઠ છે, અને તેમની ઘણે ઘાઠ્ઠમય-
વ્યવહાર પણ છે, જે હવે તો વધતો જાય છે, તેને લીધે એક માપાના પદ ઉપર
અન્ય માપાના પદો અનેકવિધ અસર કરી છે, અને એ અસર વધતી જવાની
છે એ દૃષ્ટિએ પણ સંસ્કૃતોદ્ભવ ધોજી માપાના વિંગલો પણ આપણા ગવેષણને
ઉપકારક થાય.

સમગ્ર વાવ્યમા છદને શુ સ્થાન છે, છન્દ વાવ્યના વપા અસને અવ-
હવે છે તે એક દૃષ્ટાંત લઈ સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરીએ અમુક પ્રયોજન માટે
મા દૃષ્ટાંત ગુજરાતી કવિતામાયી ન હેતા તુલસીદાસના રામાયણમાયી
તરુ છુ —

વિકસે સરસિજ નાનારગા
મધુર મુલર ગુજત વહુ મૃગા ।
બોલત જલકુમ્કુટ વલહસા
પ્રમુ વિલોકિ જનુ કરત પ્રસંસા ॥

— અરણ્યવાહ, પૃ૦ ૬૭૬.

આ વપા સરોવરના વર્ણનની એક ચોપાઈ છે ધારો કે એ ચોપાઈને આપણે
તુલસીદાસની ચોપાઈઓ મવામ છે તે રીતે ગવાતી સામઢી તો એ ચોપાઈ
સામઢી થલતે સંગીતના જે સ્વરો આપણે સામઢયા તે સ્વરો છદનો વિષય
નથી છન્દ એનો એ રહે અને કોઈ ધોજો સંગીતવાર તેને જુદા સ્વરોમા
માઈ શકે. એટલુ જ નહિ, આપણે અગ્રેજી વાવ્યના પરિચયથી જે સંગીતથી
સ્વત્ર પઠન નરવાના સસ્કાર મેઢયા છે તે સસ્કારો પ્રમાણે આપણે આ
ચોપાઈને સંગીતના સ્વરોને પ્રયોજ્યા વિના પણ પઠી શકીએ અર્થાત્ છન્દને
સંગીતના સ્વરો સાથે સવધ નથી તેમ જ આ ચોપાઈમા જે શબ્દોચ્ચારનુ
માધુર્ય છે તેને અને છદને પણ કશો સવધ નથી આ વાવ્ય ઉચ્ચારાતા જે આ
વાવ્યનો અર્થ નહીં સમજતુ હોય તેને પણ આ વાવ્યના અક્ષરોના ઉચ્ચારણમા
એક પ્રકારનુ માધુર્ય જણાયુ હશે કહ્યુ છે કે

યેઽપિ શબ્દવિદો નૈવ નૈવ ચાર્વવિચક્ષણા ।

તેષામપિ સતા પાઠ સુષ્ઠુ વર્ણરસાયતમ્ ॥

— કા૦ મી૦ ચી૦ ૧-૭, પૃ૦ ૧૦૭-૦૮

જેઓ શબ્દને જાણતા નથી, તેમ જ અર્થ કરવામા વિચક્ષણ નથી તેમને પણ
સારા માણસોએ કરેલો (વાવ્યનો) પાઠ સારી રીતે કર્ણરસાયન વને છે

આ પ્રકારનું ઉચ્ચારમાધુર્ય ચોપાઈની ત્રીજી પંક્તિમાં આવતા 'મધુર મુક્તર' શબ્દોના ઉચ્ચારથી, અને ત્રીજી પંક્તિમાં 'લ' અને 'ક'ના ઉચ્ચારથી તેમ જ અનુસ્વારના રળકારથી અનુભવાય છે. પણ આ માધુર્ય (આને કાવ્ય-શાસ્ત્રમાં માધુર્ય જ કહેલું છે)ના તત્ત્વ સાથે એટલે અક્ષરોનાં સ્થાન સાથે પણ છન્દને સંબંધ નથી. કાવ્યનો અર્થ ન સમજાયો હોય એવો વિકલ્પ આપણે માધુર્યને અંગે વિચારી લીધો એટલે કાવ્યનો અર્થ એ પણ છન્દના અવલંબનનું પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ નથી. એ પ્રત્યક્ષ તત્ત્વ તે અક્ષરોનું માપ છે. ઉપરની ચોપાઈની અક્ષરધિન્યાસ એવો છે કે તેમાં દરેક પંક્તિમાં ચચ્ચાર માત્રાના અક્ષરગુચ્છોના ચાર ચાર આવર્તનો થાય છે. ગુસ્તી વે માત્રા અને લઘુનો એક માત્રાના ધોરણે દરેક અક્ષર ઉપર તેની સંખ્યા મૂકી હું એ નીચે દર્શાવું છું :

^{૧ ૧ ૨} ^{૧ ૧ ૧ ૧} ^{૨ ૨ ૨ ૨}
 વિકસે સરસિજ નાનારંગા
^{૧ ૧ ૧} ^{૧ ૧ ૧} ^{૨ ૧ ૧} ^{૧ ૧} ^{૨ ૨}
 મધુર મુક્તર ગુજત વહુ ભૂગા ।
^{૨ ૧ ૧} ^{૧ ૧ ૨} ^{૧ ૧} ^{૧ ૧ ૨ ૨}
 બોલત જલકુવકુટ કલહસા
^{૧ ૧} ^{૧ ૨ ૧} ^{૧ ૧} ^{૧ ૧ ૧} ^{૧ ૨ ૨}
 પ્રમુ વિલોકિ જનુ કરત પ્રસસા ॥

અહીં 'વિકસે', 'સરસિજ', 'નાના', 'રંગા', એ દરેક શબ્દ ચચ્ચાર માત્રાનો છે, તે પછી 'મધુરમુ' એટલાથી એક ચાર માત્રાનો અક્ષરગુચ્છ રચાય છે, પછી 'સરગુ', 'જત વહુ', 'ભૂગા' એ પ્રમાણે, અને તે પછી 'બોલતા', 'જલકુ', 'વકુટવલ', 'હસા', એ પ્રમાણે ગુચ્છો રચાય છે. પણ પછીની પંક્તિમાં અર્થ સુધી એવા ગુચ્છો રચાતા નથી, અર્થે એક બાઠ માત્રાનાં ગુચ્છ પૂરો થઈ પછી, પાછા 'કરતપ્ર' અને 'સસા' એવા ચાર માત્રાના વે ગુચ્છો રચાય છે. આ અપવાદનો છુલાસો આગળ એ છન્દની ચર્ચાના પ્રસંગ પર રહેવા દઈ આપણે એટલું કહી શકીશું કે આમાં ચચ્ચાર માત્રાના ચાર અક્ષરગુચ્છોથી એક એક પંક્તિ કે ચરણ થાય છે અને એવી ચાર પંક્તિનો એક છન્દ બને છે અર્થાત્ છન્દ વાળોના માપથી બને છે અને એ માપ તે અક્ષરના ઉચ્ચારણનું માપ છે અક્ષરના ઉચ્ચારણને અમુક માપ છે, અને રચિ એ માપનો ઉપયોગ કરીને છન્દ રચે છે. કપિ એવી રીતે અક્ષરોને યોજે છે કે એ અક્ષરોના ઉચ્ચારણના માપથી અમુક છન્દ રચાય. અને અક્ષરના માપથી છન્દો રચવાની પદ્ધતિઓ પણ જુદી જુદી હોય છે. સાચલા તરીકે ઉપરની ચોપાઈમાં દરેક અક્ષરગુચ્છની માત્રાસંખ્યા નિયત છે, અને દરેક પંક્તિમાં એવા અક્ષરગુચ્છની સંખ્યા પણ નિયત છે. પણ એક ચરણના કુલ

અક્ષરોનો નિયમ નથી પહેલી પક્ષિતમા મુલ ૧૧ અક્ષરો છે, થીત્રીમા ૧૨ છે, થીત્રીમા ૧૨ છે, અને ચોથીમા વઙ્ગી ૧૩ છે આ જાતની રચનામાં અક્ષરની મુલ સરખા સરખી હોતી નથી, હોઈ સારે પગ નહીં એ આપને આગલ જોઈશુ પણ એક થીજા પ્રચારની રચના છે તેમાં એનો પણ નિયમ હોય છે જેમ કે —

શિલ્પરિણી

હવે તો મેદાને ચરતનુ દિતે છે વિચરતી,
વિચીને સામે, ત્વા ત્વરિત ચરણોની ગતિ થતી,
રહ્યા થને યાજૂ તરુવર, નહીં ધાઈ વવમા,
વસેલૂ આવીને પણ સવરલ સૌન્દર્ય મચમા ।

— 'દેવયાત્રી', પૂર્વાલાપ.

આ છન્દમા જોઈશુ તો દરેક પક્ષિતમા સત્તર અક્ષરો છે એટલુ જ નહી, પહેલી પક્ષિતમાં પહેલો અક્ષર લઘુ છે, તો વધેય એ સ્થાને લઘુ જ આવવાનો, તે પછી પાંચ ગુણ આવે છે, તે દરેક પક્ષિતમા એમ જ આવવાના આ પ્રમાણે માપોની આકૃતિઓના પ્રચારો મુદા જુદા હોય છે પણ માપ વિના છન્દ નથી થઈ શકતો, અને એ માપ અક્ષરના ઉચ્ચારણતત્ત્વનુ માપ છે આ માપથી એવ પ્રકારનો ચાણીનો મેલ અનુભવાય છે એ મેલ એ માપવદ્ધ ચાણીના ઉચ્ચારણમાથી અનુભવાય છે, — પછી આપને કાવ્ય જાતે પઠતા હોઈએ, કે કોઈને પઠતો સામઝતા હોઈએ, કે કાવ્ય વાચતા વલ્પનાના ચાને સામઝતા હોઈએ કાવ્ય શ્રાવ્ય છે, તો એ ચાણીનો મેલ પણ શ્રાવ્ય છે પણ એટલે માપથી સિદ્ધ મુમેલવાળી ચાણી પચીસ વિશિષ્ટ આકૃતિ કે આકાર તે છન્દ

આપને જોયુ કે છન્દોનુ અલમ્બનતત્ત્વ ચાણીનો અક્ષર છે, છન્દોનુ માપ અક્ષરના લઘુત્વ ગુરુત્વ અને માત્રાથી રચાય છે પણ એનો અર્થ એ નથી કે કાવ્યમા છન્દને અર્થ સાથે લેવાદેવા જ નથી કાવ્યનુ સૌન્દર્ય મુખ્યત્વે તેના અર્થથી નિષ્પન્ન થાય છે અને કાવ્યના ઉચ્ચારમાધુર્યની પેઠ જ કાવ્યનો છન્દ પણ અર્થને પોષવા જ, અર્થને સુંદર કરવા જ આવે છે સહ તો એમ કહેવુ જોઈએ કે કાવ્યના એ અર્થ માટે ચાણીનો છન્દરૂપ આકાર આવશ્યક હતો કોઈ કહે કે માત્ર છન્દમા તે એટલુ વધુ એવુ શુ છે? પણ ઉપરની ચોપાઈ કે શિલ્પરિણીનો પદ્યવધ છોડી નાહી તેન ગદ્યમા મૂકી જોઈશુ તો જણાશે કે એ ચાણી સુંદર નથી રહેતી કદાચ એમ પણ લાગ કે એ છન્દ વિના એ જ અર્થની ચાણી પછી કહેવા જવી પણ નથી રહી । ચોગઈના લવાર અને કકારના અનુપ્રાસો છન્દમા શોભે છે તે ગદ્યમા નહીં શોભ, અસ્થાને લાગશે માટે જ

કાવ્યસાહિત્યનો પ્રારંભ થયો ત્યારથી તે છન્દમાં જ વહેતું આવ્યું છે. અને જોકે કાવ્ય ગદ્યમાં હોય છે છતાં હજી પણ છન્દ જ કાવ્યનું સ્વાભાવિક વાહન ગણાય છે. તે એટલે સુધી કે ઘણા તો છન્દમાં આવે તે વધાને કાવ્ય ગણી કાઢે છે. પણ એમ નથી એ પણ સાથે સાથે કહેવું જોઈએ. કાવ્ય મુખ્યત્વે તેના અર્થથી કાવ્ય બને છે, અને છન્દ એ તેનો વાહ્ય આકાર છે, તેના ઉચ્ચારનો આકાર છે. અને કાવ્યને સ્પષ્ટતાકર થવા સિવાય તેને કોઈ સ્વતંત્ર પ્રયોજન નથી. અને માટે જ કુશલ કવિ પોતાની પ્રતિભાથી ધસ્તુને અનુકૂળ જ છન્દ યોજે છે.

આપણે જોઈએ કે અક્ષરોના લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને તેની માત્રાથી છન્દો રચાય છે. એટલે પિંગલનો પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે અક્ષરનું સ્વરૂપ શું અને તેના લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાનું સ્વરૂપ શું?

અક્ષર એ બોલાતી વાણીનો એકમ છે. આ એકમ માટે જુદા જુદા શબ્દો યોજાય છે. પણ પ્રાચીન પરંપરા અને શાસ્ત્રવ્યવસ્થાની સગવડ વચ્ચે જોતાં એ એકમ માટે અક્ષર શબ્દ યોજવો ઠીક છે. આપણે બોલાતી વાણીના એકમની વાત કરીએ છીએ એટલે ફલિત થાય છે કે વધા સ્વરો અક્ષરો છે, સ્વર વિન્યાસ વ્યંજનને અક્ષર ગણી શકાય નહીં. કારણ કે સ્વર જ સ્વતંત્ર ઉચ્ચારી શકાય છે, સ્વર વિના વ્યંજન સ્વતંત્ર ઉચ્ચારી શકાતો નથી. પણ એક સ્વર એકલો બોલાય તો અક્ષર છે, તે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે એક સ્વરને આધારે જે વ્યંજનો બોલાય તે પણ એ અક્ષરનું જ અંગ છે. અર્થાત્ દરેક સ્વર, તે વ્યંજન સિવાય બોલાતો હોય ત્યારે તે એકલો સ્વર, અને વ્યંજનો સાથે બોલાતો હોય ત્યારે તે સ્વરને આધારે જે વ્યંજનો બોલાતા હોય તે સાથેનો આલો ઉચ્ચારપિંડ તે અક્ષર છે. અર્થાત્ 'અક્ષર' શબ્દમાં પ્રથમ આવતો એકલો 'અ' સ્વર એ અક્ષર છે, પછી આવતા 'અ' અને તેના આધારે રહેલા બન્ને વ્યંજનો 'વ' સાથેનો આલો ઉચ્ચારપિંડ 'દા' એ પણ એક અક્ષર છે, અને 'ર' પણ એ પ્રમાણે એક અક્ષર છે. એટલું જ નહીં 'કવચિત્' શબ્દમાં 'કવ' એ પહેલો અક્ષર છે, અને 'ચિત્' એ પણ એક જ અક્ષર છે, કારણ કે છેલ્લો વ્યંજન 'ત્' આગલા 'દ'ને આધારે જ બોલાય છે.

સ્પરથી જ ઉચ્ચારણ થાય છે એટલે અક્ષરોમાં રહેલા સ્વરને જ લઘુત્વ-ગુરુત્વ અને માત્રાનું માપ છે. વ્યાકરણમાં આવતા યપા લીધે સ્વરો, એ ગુરુ

છે. એટલે આ ઈ ઋ એ ઓ ઔ વધા ગુરુ છે 'અં' અને 'અ.' અને પણ આપણે દીર્ઘ સ્વર ગણીએ છીએ એટલે એ પણ ગુરુ છે. હ્રસ્વ સ્વર લઘુ છે પણ તેમા એવો અવવાદ છે કે હ્રસ્વ સ્વર પછી સંયુક્ત વ્યંજનો આવે અને તેનો ઘડકારો એ હ્રસ્વ સ્વરને લાગે તો તે ગુરુ થાય છે. તેમ જ લઘુ સ્વર પછી કોઈ વ્યંજન આવે તો પણ તે ગુરુ બને છે. દાસલા તરીકે ઉપર આપેલા 'વિવિત્' શબ્દમા પહેલો આવતો 'વિ' લઘુ છે અને 'વિત'નો 'ઈ' લઘુ હોવા છતાં વ્યંજનતિ હોવાથી ગુરુ છે તે જ પ્રમાણે 'દિક્' શબ્દ પણ એક જ અક્ષરનો છે અને એ પણ ગુરુ છે પ્રો ગાકોર, ગુજરાતી અવ્યય 'પણ' ના ઉચ્ચારણમા 'ણ'નો 'અ' દ્રુત બોલાય છે તેથી તેને 'પણ' જેવો ગુણી તે શબ્દને વે લઘુ અક્ષરનો નહીં પણ એક ગુરુનો ગણે છે તે આ નિયમ પ્રમાણે. આમા નકારાનો છોડા 'જ' જેવો છે કે નહીં તે માયાના ઉચ્ચારણનો પ્રશ્ન છે, પણ નકારાને છોડો ગણીએ તો 'પણ' એક ગુરુનો જ ગણાય એ બરાબર છે. આ નિયમ ગુજરાતી પિંગલોમા સાધારણ રીતે આવતો નથી કારણ કે ગુજરાતીમા છોડા અક્ષરો લગભગ નહીં જેવા જ વપરાય છે.

પણ અક્ષરને અંતે આવતો આ છોડો વ્યંજન, તેની પછી કોઈ સ્વર આવે તો તેની સાથે એક યદી જાય અને ત્યારે પૂર્વનો સ્વર એ વ્યંજનથી અલગ બની જાય, એનો માર એના સાથેથી ઋતરી જાય, અને ત્યારે એ વ્યંજનને લીધે એનું જે ગુરુત્વ હતું તે વધ પડે; જેમ કે 'વિત્' શબ્દમા સ્વર પછી વ્યંજન હોવાથી તે અક્ષર ગુરુ છે પણ તેમા 'આવાશ' શબ્દ મળી 'વિદા-વાશ' શબ્દ બનેતા 'વિ' લઘુ બને છે તે જ પ્રમાણે 'દિક્' શબ્દનો અક્ષર પણ વ્યંજનાત હોઈ ગુરુ છે તે પણ 'દિગવર' શબ્દમા પાછો લઘુ બને છે પણ 'વિત્તે' કે 'દિક્કાલ' શબ્દોમા 'વિ' અને 'દિ' વને પાછા તેમના પછીના સંયુક્ત વ્યંજનના ઘડકારાને લીધે ગુરુ બને છે.

અહીં મુખી આપણે પરપરાથી ચાલતી આવેલી વર્ણમાલાના સ્વરો સંસ્કૃતમા જે રીતે ઉચ્ચારાઈ લઘુ કે ગુરુ ગણાય છે તેની વાત કરી પણ ગુજરાતીમા વધા ઉચ્ચારો સંસ્કૃત પ્રમાણે જ થતા નથી. દાસલા તરીકે ગુજરાતીમા 'એ' 'ઓ' હ્રસ્વ બોલી શકાય છે પ્રાકૃતમા 'એ' 'ઓ'ના હ્રસ્વ ઉચ્ચારો હતા અને તે ગુજરાતીમા ઋતરી આવ્યા છે. બીજું, આપણે જોયું કે લઘુ સ્વરને પછીના સંયુક્ત વ્યંજનોનો ઘડકારો લાગે ત્યારે એ લઘુ ગુરુ થાય છે. પણ ગુજરાતીમા ઘણી વાર સંયુક્ત વ્યંજનોનો ઘડકારો આગલા સ્વરને લાગતો નથી. એ સંયોગ એવો નિર્બલ રીતે બોલાય છે કે તેનો પ્રયત્ન આગલા સ્વરથી શરૂ થતો નથી અને નિર્બલ સંયોગ કહે છે.

‘નર્નુ’ ‘નમ્યો’ વગેરેમા વ્યજનોનો આવો નિર્બલ સયોગ છે. એવ દાક્ષલાયી આ તરત સ્પષ્ટ થઈ શકશે. સસ્કૃત શબ્દ ‘રહસ્મ’નુ વહુવચન ગુજરાતીમા ‘રહસ્યો’ થાય. આમા સ્પષ્ટ રીતે ‘ર’ની એક માત્રા છે, પળ ‘હ’ની, પછીના સયુક્ત વ્યજનોના થડકારાને લીધે વે માના છે, ‘સ્યો’ની વે માત્રા વિશે પ્રશ્ન નથી. હવે ‘રહસ્યો’ એ તત્સમ શબ્દના ઉચ્ચારણમા ‘હ’નો ઉચ્ચાર અને ગુજરાતી ક્રિયાપદ ‘હસ્યો’ના ઉચ્ચારણમા ‘હ’નો ઉચ્ચાર બન્નેને સરસાવી જોતા તરત જણાશે કે ગુજરાતી ક્રિયાપદના ઉચ્ચારણમા થડકારો નથી ગુજરાતીના ‘લાય’ અને ‘લાઘ્ય’ એવા આશાય એકવચન રૂપના બન્ને ઉચ્ચારો છે તે જ પ્રમાણે ‘વર’ અને ‘વર્ય’ (જેમ કે ‘કામ કર્ય’) એવા બન્ને ઉચ્ચારણો સાચા છે આ ‘કર્ય’ના ઉચ્ચારને સસ્કૃત ‘સૌકર્ય’માના ‘કર્ય’ના ઉચ્ચાર સામ સરસાવી જોતા જણાશે કે ગુજરાતી ‘કર્ય’ના ઉચ્ચારણમા વ્યજનસયોગ નિર્બલ છે, અને તેથી તે થડકારીને પૂર્વ લઘુને ગુરુ કરતો નથી

આપણે આગળ ‘અ’ અને ‘અ’ ને લીધે અને તેથી ગુરુ સ્વીકારી લીધા પળ એ સ્વીકાર પળ પરીક્ષવા જેવો છે સસ્કૃતમા અનુસ્વારને પછી આવતા વ્યજનના અનુનાસિકનુ રૂપ આપી શકાય છે, જેમ કે ‘સપત્તિ’ કે ‘સમ્પત્તિ’. એટલે આ અનુસ્વારનુ ગુરુત્વ એક રીતે સયુક્ત વ્યજનના નિયમનો જ થમલ છે અલબત્ત સસ્કૃત અનુસ્વારો સર્વત્ર અનુનાસિકનુ રૂપ નથી પામી શકતા, જેમ કે ‘અશ’ ‘કન’ ‘સચરણ’ પળ ત્યા સર્વત્ર અનુસ્વારની તીવ્રતા એકસરસી જ છે ગુજરાતીમા જેમ વ્યજનસયોગ નિર્બલ છે, તેમ વ્યારેક અનુસ્વારનો રણકો પળ મદ હોય છે, અનુસ્વારો કોમલ હોય છે, અને એવા અનુસ્વારો નિર્બલ વ્યજનસયોગની પેઠે લઘુ સ્વરને લીધે કરી શકે નહીં. દાક્ષલા તરીકે ગુજરાતી તદભવ ‘પાચ’ના ઉચ્ચારણમા અનુસ્વાર કોમલ છે. તે, પછીના વ્યજનનો અનુનાસિક થની શકશે નહીં, એટલે કે તેનો ઉચ્ચાર ‘પાચ્ચ’ એવો કરી શકાશ નહીં સસ્કૃત ‘પાચજન્ય’ શબ્દના ‘પાચ’ જેવો તેનો ઉચ્ચાર નથી ‘વાધો’ ‘ગાધી’ એ બધા ‘વાન્યો’ ‘ગાન્યો’ જેવા ઉચ્ચારો નથી આ પ્રમાણે ગુજરાતીમા અનુસ્વાર કોમલ છે છતા વાળોનઠનમા આવા અનુસ્વારથી ગુરુત્વ નિપ્પલ નથી થતુ, એવુ ચેતાવવાની વ્યાવહારિક રીતે જરૂર પડતી નથી, કારણ કે આ કોમલ અનુસ્વાર લગભગ નિયમ તરીકે લીધે સ્વર ઉપર જ આવે છે વેશળ જ તેના અપવાદો છે, જેમ કે ‘મુલાહુ’, ‘કુવારો’. હિન્દીમા હ્રસ્વ ઉપર પળ કોમલ અનુસ્વાર આવો શકે છે, જેમ કે ‘રંગ’ હિન્દીમા તે અહીં દર્શાવ્યુ તે પ્રમાણે ધર્મચંદ્રાવારથી દર્શાવાય છે પળ વ્યાવહારિક જરૂરની જુદી યાત છે. સિદ્ધાન્ત તરીકે

આપણે સ્વીકારવું જોઈએ કે ગુજરાતી શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં, જ્યાં કોમલ અનુસ્વાર આવે ત્યાં, આગળનો સ્વર એ અનુસ્વારને ધારણે, સંસ્કૃતમાં ધ્યામ છે તેમ, ગુરુ થતો નથી

ગુજરાતીમાં તત્સમ શબ્દોના ઉચ્ચારણમાં સયોગનો અને અનુસ્વારની તીવ્રતા જળાઈ રહે છે એવો સામાન્ય નિયમ વરી શકાય પણ તેમાં પણ એક શબ્દના પ્રારંભમાં આવતા સયોગથી આગળ શબ્દનો અત્યંત ધ્રુવ ગુરુ થતો નથી જેમ કે 'તેને એક કૂતરા ઉપર પ્રમ હતો' એ વાક્યમાં 'પ્ર' ના સયોગનો થડકારો 'ઉપર'ના અત્યંત 'ર'ને આપી શકાય નહીં એટલું જ નહીં આગળો શબ્દ સંસ્કૃત હોય તોપણ તેને થડકારો અપાતો નથી જેમ કે 'તેણે સારું દ્રવ્ય ધાનમાં આપ્યું' એમાં 'સકલ'ના છેલ્લા 'લ'ને થડકારો અપાતો નથી તત્સમ સમાસમાં થડકારો અવાય છે, જમ કે 'રણસેન', 'લોકપ્રિય', 'સસ્ત્રક્રિયા' ઠામમાં સમાસના વીજા શબ્દના આદ્યસયોગને લીધે આગળ શબ્દના અત્યંત સ્વરને સામાન્ય રીતે થડકારો અવાય છે પણ 'લોકપ્રિય' શબ્દના ઉચ્ચારણમાં થડકારાનો અભાવ ઘણી વાર દેખાશે કેટલાક એના થડકારાને પાંડિત્ય પ્રદર્શન પણ વહેંચ ઘણી વાર આ ફરક સંસ્કૃત શબ્દના શુદ્ધ ઉચ્ચારણના પક્ષપાતને લઈને ધ્યામ છે, અને હતા પ્રાકૃત માયામાનુ વલણ થડકારો ભુક્ત કરવા તરફ છે એ સ્વીકારવું જોઈએ 'શવરપ્રસાદ' નામના ઉચ્ચારણમાં તો સંસ્કૃત પક્ષપાતી પણ 'ર'ને થડકારા નહીં આપે એમ ગુજરાતી માયામાં ઘણી જગાએ જેમ હ્રસ્વદીર્ઘનો અનિર્ણય છે તેમ આ થડકારાનો પણ અનિર્ણય પ્રયત્ન છે

સંસ્કૃત વર્ણમાળામાં આવતા 'ઋ' સ્વરનો ઉચ્ચાર ચર્ચા માગે છે ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત વાચતા પણ 'ઋ'નો ઉચ્ચાર 'રુ' કે 'ર' જેવો વરે છે 'અમૃત'નો ઉચ્ચાર 'અમ્રુત' કે 'અમ્રત' જેવો વરે છે ત્યાં સયોગ નથી અને તેથી આગળનો સ્વર ગુરુ ન ચાલ્યા એનો સમાજ રાક્ષસા આ 'ઋ' કે 'ઋ'નો મયોગ નિર્વંલ થોડામ છે પણ ઉચ્ચાર તો સ્વારનો જ ધ્યામ છે અને તેથી ઘણી વાર આગળના સ્વરને તેનો થડકારો પણ લાગે છે સંસ્કૃત સંભાષણો ઉચ્ચાર અર્ણશુદ્ધ રાક્ષસાર વાંતે પણ કયાં સ્વારસયોગનો ઉચ્ચાર વરી થડકારા આપ્યો છે જમ કે

‘ગુપ્ત રાગગૂહની દિનામાં’

— ‘અતિશય’, પૂર્વાલાપ

અહીં 'ગૂ'ના થડકારાથી 'જ' ગુરુ બોલાય છે.' જાને અનિયમિતતા ન ગણવી જોઈએ કારણ કે ભાષામા એ ઉચ્ચાર રુઢ થઈ ગયો છે. સરહ તો 'ઋ'ના ઉચ્ચાર વિષે હિન્દની તદ્ભવ પ્રાતીય ભાષાઓમા એકતા નથી, એટલુ જ નહીં ઠેઠ વેદકાલમા પણ જુદા જુદા વેદો તેનો જુદો જુદો ઉચ્ચાર કરતા હતા એમ જણાય છે.

એટલુ જ નહીં, વર્ણમાલામા જેનો ઉલ્લેખ નથી એવા સ્વરો પણ આપણે સ્વીકારવા જોઈએ. અર્વાચીન ભાષાઉચ્ચારણનુ શાસ્ત્ર સ્વરવ્યવસ્થા જુદી રીતે કરે છે. તે વધા સાથે આપણે અહીં સવધ નહીં પણ તેમા જે સયુક્ત સ્વર (ડિપથોંગ dipthong) રહેવાય છે, તેનો થોડો પણ નિર્દેશ કરવાની જરૂર છે. કેમ કે કોઈ કોઈ કવિઓએ એવા પ્રયોગ કર્યા છે જેમ કે :

જોડે તેમા એક પણ, ઓછે નહીં નિમાય;

પાવા ઈંસો ઝપલા, મલી ધાટલો થાય.

—દ૦ કા૦, મા ૨, પૃ૦ ૪૨.

નહીં મારે જોડે તપકલ, મલે એ સહુ જતુ.

—'વસન્તવિજય', પૂર્વાભાષ.

અહીં વસ્ત્રે જગાએ 'જોડ'ના ઉચ્ચારમા સયુક્ત સ્વર છે, અને પિંગલદૃષ્ટિએ 'જોડ' એવું ગુરુ થાય છે તેવો જ બીજો દાખલો.

જૂઓ ભાઈ આ મોટા જાહ, તેમા સૌથી ઝૂવો તાહ.

દ૦ કા૦, મા૦ ૨, પૃ૦ ૨૭૭.

૩. સંસ્કૃતમા પણ આવા દાખલા મળે છે :

પ્રાપ્તે સનિહિતે મરણે

નહિ નહિ રક્ષતિ હુકુબ્જકરણે ।

—ચંપટપજરિકાસ્તોત્ર, વૃ૦ સ્તો૦ ૨૦.

અહીં 'હુકુબ્જ'નો 'હુ', પછી આવતા 'કુ'ને લીધે ગુરુ થયો છે.

આપણા 'કીર્તિકૌમુદી'ના ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત વધિ સંમેલનના 'રામશતક'મા પણ આવુ દૃષ્ટાન્ત મળે છે :

પ્રાપ્ત પ્રીર્તિઃ ક્રમેણ દુઃખતુ નિતરા રાધવઃ સ ત્રિય વ. ।

—Journal of the Oriental Institute, Vol. 1, No. 1,

p. 12. શ્રી મોગીલાલ સાહેબરાનો લેહ, The Rāmas'ataka.

અહીં દુને લીધે આવલો જ ગુરુ થાય છે.

મારા વસતમા નિશાઢમા આ કવિતા પઠતા 'જૂ' લીર્ધ જ પઠાતો અને એ પ્રમાણે પઠતા 'ઝાઈ'ને એક ગુરુ અક્ષરવાઢો શબ્દ ગણવો જોઈએ.

ચાર ચાર ગાઢ ચાલતા, ઢાલો પમ કપાય

એ દોહરામા પણ 'ગાઢ'ને એક ગુરુ અક્ષરવાઢો શબ્દ ગણવો જોઈએ કવિઓના પ્રયોગમા આવતા આદા ઉચ્ચારણેને પણ સ્વીકારવા જોઈએ.

આ ઉપરાંત લઘુગુણના નિરૂપણમા એવો નિયમ પણ અપાય છે કે પાદાન્તે લઘુ વિકલ્પે ગુરુ થાય છે અને લઘુગુણના સ્વરૂપના નિયમ ન ગણતા પિંગલનો પારિભાષિક નિયમ ગણવો જોઈએ એના ઉપર પિંગલોમા કેટલીક ચર્ચા થાય છે પણ એ ચર્ચામા ન ઊતરતા આપણે એવો નિયમ ધરી શકીએ કે છન્દમા પાદાન્તે જ્યાં ગુરુ આવસ્યક હોય ત્યાં લઘુ પણ મૂકી શકાય 'ગુરુ આવસ્યક હોય ત્યાં' એમ જ વહેવું જોઈએ કારણ કે ચરણને અંતે લઘુ જ આવસ્યક હોય ત્યાં લઘુને ગુરુ કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી એવો લઘુ પણ જો ગુરુ થઈ જતો હોય તો પછી એવા છન્દો કોઈ રીતે નિર્દોષ કરી જ ન શકાય એટલે એવો જ નિયમ હોઈ શકે કે ગુરુ આવસ્યક હોય ત્યાં લઘુ મૂકી શકાય આ નિયમ સ્વાભાવિક છે કારણ કે ઘણી જગ્યાએ ચરણને અંતે મત્તમ સ્વરનું વિલંબન આવે છે, સંસ્કૃત વૃત્તોમા તો આવે જ છે (જોકે સંસ્કૃત પિંગલના નિયમ પ્રમાણે અમુક વૃત્તોમા દલોવાર્થે જ આવે, થોડામા જ દરેક ચરણે આવે) અને એટલા માટે ત્યાં લઘુ હોય તો તે પણ વિલંબનથી ગુરુ થઈ જાય

ગુજરાતી પિંગલ આ લઘુગુણના ઉચ્ચારણની છૂટને ઘણી વિસ્તારી મૂકે છે! ગુજરાતી પિંગલમા કવિને છન્દ સાચવવા ગમે તે લઘુને ગુરુ અને ગુરુને લઘુ કરવાની છૂટ છે/આ છૂટ વધી તદ્દમવ પ્રાતીય ભાષાઓમા હતી પણ તે ઘણીમા યીમે ધીમ એ છૂટ નાવૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કવિઓએ કરેલો છે અને આપણા કવિઓ પણ એવો પ્રયત્ન કરતા જાય છે આવી છૂટ લેવી હોય, ત્યાં પણ એ છૂટથી શબ્દનું ઉચ્ચારણ વર્ણવટું ન થાય એની સમાજ લેવી જોઈએ, કારણ કે ઉચ્ચારણવટુલ્ય એક શાપ છે આવી છૂટ ક્યાં યીમે ને ક્યાં ન યીમે તેના નિયમો થોડાપણા કરી શકાય, જેમ કે અત્યંત જવાર કે ઉઢારમા આવી છૂટ વર્ણવટું થનતી નથી સંસ્કૃત 'વટ્ટ' શબ્દ ગુજરાતીમા તત્ત્વરૂપે જ લક્ષાય છે, પણ તેનું 'વટ્ટ' એવું ઉચ્ચારણ આપણને આઘાત આપનું નથી પણ સંસ્કૃત 'ગુઢ' શબ્દનો ઉચ્ચાર 'ગુઢ' કરવા જતાં તે વર્ણવટું રાગે છે એનું

કારણ એવું જણાય છે કે ગુજરાતીમાં શબ્દને અંતે આવતા 'ઈ' 'ઉ' રગભગ લઘુ જેવા ઉચ્ચારાય છે પણ આ વિષયની લાંબી ચર્ચા હું અહીં કરવા ઇચ્છતો નથી આ, પિંગલ કરતાં ભાષાના ઉચ્ચારણનો પ્રશ્ન છે અલબત્ત, પિંગલની ચર્ચામાં ભાષા સાથે જોડાયેલા પ્રશ્નોની ચર્ચા ન આવે એમ મારું કહેવું નથી, એવા પ્રશ્નો આવે છે તે આપણે આગળ જોઈશું પણ પિંગલની દૃષ્ટિએ આ ઘણો નાનો પ્રશ્ન છે સામાન્ય કવિ કે કવિતાવાચક પોતાના સામાન્ય અનુભવથી આનો સહેલાઈથી નિર્ણય કરી શકે છે, અને તેના નિયમો વાઘવા જતાં ઘણી વારીકાઈમાં ઊતરવું પડે, જેને માટે અહીં અવગણ નથી.

પિંગલમાં સામાન્ય રીતે લઘુની એક માત્રા અને ગુરુની બે માત્રા ગણાય છે સામાન્ય રીતે વ્યાકરણમાં પણ એમ મનાય છે, અને લોકોમાં પણ એમ મનાય છે કે લઘુથી ગુરુની વચ્ચે માત્રા એ ઉચ્ચારણનું સાચું પ્રમાણ છે પણ એ યથાર્થ નથી અત્યારે પશ્ચિમમાં ઉચ્ચારો માપવાનું યંત્ર (kymograph) શોધાયું છે અને તેના ઉપર પ્રો. ટી. એન. દવે અને અલ્પતરા કરીને તેને પરિણામે લેવાયેલું છે કે આપણા કોઈ સ્વરો ઉપર લેવાયેલા પ્રમાણવાળા કોઈ બે વર્ગમાં પડતા નથી, નેમ જ વધારે લઘુ અને હ્રસ્વો પણ પોતાના વર્ગમાં પણ એકસરખા નથી ('ગુજરાતી ભાષામાં વર્ણવ્યવસ્થા', પૃ. ૩૨-૩૩ ઉપરનો કોઠો) તેમણે એ આ અ સિવાયના સ્વરોને ચાર પ્રકારમાં વહેંચ્યા છે અને દરેકના ઉચ્ચારણની કાલમાત્રાનો સમય સેકન્ડના હજારમાં ભાગમાં દર્શાવેલ છે અલબત્ત આ પરિણામો અનેક વ્યક્તિઓના અલ્પતરા પછી જ લેવાયેલા આધારભૂત ગણાય, પણ તેમના પ્રયોગો ઉપરથી એટલું તરત કહી શકાય કે ભાષાના સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણમાં કોઈ બે સ્વરો એકસરખા નથી

અર્થાત્, આ લઘુગુરુનું નિયત કરેલું પ્રમાણ પિંગલગત છે અને પિંગલના પ્રદેશમાં એ સાચું છે અર્થાત્ માત્રામેલ છન્દોમાં જ્યાં એક ગુરુની જગાએ બે લઘુ અને બે લઘુની જગાએ એક ગુરુ મૂકી શકાય છે ત્યાં છન્દના ઉચ્ચારણમાં સરેરાશ જ ગુરુ લઘુ એ પ્રમાણની કાલમાત્રામાં વાંલાય છે પણ અહીં એક બીજી હકીકત પણ નોંધવી જોઈએ પિંગલપરંપરા સર્વ પ્રવારના છન્દો માટે આ પ્રમાણ માને છે, તે યથાર્થ નથી આપણે જેને અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ લેતાં લેતાં છોએ તેમાં એક ગુરુની જગાએ બે લઘુઓ કે બે લઘુઓની જગાએ એક ગુરુ આવવી શકતી નથી જમ કે

રહ્યા વને વાજૂ તરુવર, નહીં વાઙ વચ્ચા

— 'દેવયાની', પૂર્વાલાપ

એ પક્તિમા 'તરુવર' ચાર લઘુનો શબ્દ છે તેની જગાએ એ ગુરુનો 'વૃણો' શબ્દ મૂકી નહીં શકાય :

રહ્યા વન્ને યાનૂ વૃણો નહીં કાદ વચગા

એમ કરવા જતા મૂઢ શિલ્પરિણી વૃત્તનો સવાદ જરા પણ રહેતો નથી. અને આ હકીકત એ આતા વૃત્તપ્રકાર માટે સાચી છે. જ્યારે પહેલા આપેલા ચોપાઈના દૃષ્ટાન્તમા

ચિવતો સરતિજ ગાનારગા

ચાર માત્રાના 'સરતિજ'ને બદલે 'યારિજ', 'કુસુમો', 'પચો' એમ ગમે તે ચાર માત્રાનો શબ્દ મૂકી શકાશે અર્થાત્ લઘુગુરુનું પ્રમાણ વહમ્મુ છે તે માત્રામેઢ છદો માટે સાચુ છે અને એ છન્દોના પઠનમા અદારોનુ એ પ્રમાણે પઠન થાય પણ છે. પણ અનાવૃત્તગાથિ અદારમેઢ વૃત્તોમા લઘુગુરુને પરસ્પર અગ્રમેય અને ભિન્ન માપવાઢા અદારો માનવા જોઈએ અને એના પઠનમાં લઘુગુરુની, કોઈ પણ પ્રમાણને અનુસરી, પરિવૃત્તિ કે બદલાવદલી થઈ શકતી નથી.

પિંગલમા પ્લુતનો સ્વીકાર કરવામા આવતો નથી આનો અર્થ એવો નથી કે છન્દોના પઠનમા પ્લુત આવતો જ નથી પ્લુત આવે છે પણ પિંગલકારોએ તેનો ગુરુમા સમાવેશ કર્યો છે તેમને પ્લુતનો ભિન્ન સ્વીકાર કરવાની જરૂર જણાઈ નહોતી સંસ્કૃત વૃત્તોમા પ્લુતને સ્થાને ગુરુ જ ધારી શકતો, એટલે વૃત્તની પરીક્ષા કરવામા લઘુગુરુના સ્થાન તપાસી જોવાથી વૃત્તની પરીક્ષા થઈ શકતી. તેમ જ વૃત્ત રચનાર શિષ્ટાચને માટે પણ લઘુગુરુના સ્થાનનો ઉપદેશ પર્યાપ્ત હતો, વારણ કે પ્લુતને સ્થાને ગુરુ મૂક્યાથી છન્દોરચના નિર્દોષ થઈ જાય છે પછી પ્લુતો પઠન દ્વારા જ ઢર્ગાધવા રહે છે અને એ જ્ઞાન ગુરુ દ્વારા અથવા પરપરાના પઠનમાથી મઢી શકે છે છન્દ વિષે ગમે તેટલું નિરૂપણ થાય તોપણ તેનું સ્વરૂપ તો પઠન દ્વારા જ શીખી શકાય છે એટલે છન્દ શાસ્ત્રને પ્લુતના અસ્વીકારથી પોતાના શાસનકાર્યમા વમાય વિષ્ણ આચનું નહી પણ શાસ્ત્રની પોતાની પૂર્ણતા હાતર પ્લુતના સ્વીકારની જરૂર છે આપણે આગઢ જોઈશું કે પ્લુતના સ્વીકાર વિના કેટલાંક માત્રામેઢ છન્દોનું સ્વરૂપ જ પૂરું નિરૂપી શકાતું નથી અને શાસ્ત્ર માત્ર છન્દને વક્તી જોતા શીખવે એટલું આપણે બસ માનતા નથી શાસ્ત્રનો સમગ્ર વિષય અને તેની સંઘઢી વિગતો, શાસ્ત્રને વ્યવસ્થિત કરવી જોઈએ, તેના નિયમો શોધવા જોઈએ, અને એ વાત પ્લુતના સ્વીકાર વિના થઈ શકતું નથી માટ આ શાસ્ત્રમા લઘુગુરુ સાથે પ્લુત પણ સ્વીકારવો જોઈએ અને તે પણ માત્ર ઘન માત્રાનો જ નહી, પણ તેથી

વિશેષ માત્રાનો પળ, તે જેટલી માત્રાનો આવતો હોય તેટલી માત્રાનો સ્વીકારવો જોઈએ. અને આપણે ગુરુ જ પ્લુત થઈ શકે એવો સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને પિંગલનો નિયમ પણ સ્વીકારી શકતા નથી, લઘુ પણ પ્લુત થઈ શકે એ સ્વીકારવું જોઈએ. માત્રામેઢ છદોમા વ્યવચિત્ લઘુ, ગુરુ થાય છે એટલું જ નહીં પણ એક જ લઘુ વ્યાક્ર વ્રણ અને વ્યાક્ર તો સાત માત્રાનો બને છે. એટલે ગુરુ તેમ જ લઘુ બે માત્રાથી વધારે લવાય એટલે પ્લુત ગણાવો જોઈએ.

પળ આથી પળ એક વિશેષ તત્ત્વ પિંગલે સ્વીકારવું જોઈએ. તે છે ધ્વનિ-શૂન્ય કાલ. ચિત્રકાર ચિત્રરચનામા જેમ અનેક રંગોનો ઉપયોગ કરે છે તેમ જ તે ચિત્રની ભૂમિકા — મોયના રંગનો પણ ઉપયોગ કરે છે. એ રીતે ધ્વનિ-શૂન્યતા એ ધ્વનિનો ભાંય છે. છન્દના પઠનમા વચ્ચે આવતો ધ્વનિશૂન્ય અવકાશ એ પણ એ છન્દનો જ ભાગ છે. શ્લોકાર્યે વિરામ આવવો જ જોઈએ. શ્લોકાન્તે વિરામ આવવો જ જોઈએ એ વિરામ એ શ્લોકનું ધ્વનિશૂન્ય અંગ છે. માત્રામેઢમા તો જ્યાં વિરામ લેવાનો આવે ત્યાં, છન્દના અક્ષરોની પેઠે જ, એ વિરામનું પણ માપ છે. એટલે છદોનું માપ છન્દોનો બધ, અક્ષરોનું લઘુત્વગુણત્વ, અક્ષરોની માત્રા, તેમ જ છન્દના પઠનમધ્યે આવતા ધ્વનિશૂન્ય અવકાશ, અને તેની માત્રા, એ વધાથી થાય છે.

આથી પાલિત થાય છે કે છન્દમા થતું માપાનું ઉચ્ચારણ કૃત્રિમ છે. આ સરુ છે, પણ એ દોષ નથી માત્ર ઉચ્ચારણ શુ, ગદ્યની અપેક્ષાએ કાવ્યની માપા પણ કૃત્રિમ જ ગણાય. એટલું જ નહીં માપા પોતે પણ મનુષ્યકૃત હોઈ પ્રાણીઓના રવોની અપેક્ષાએ કૃત્રિમ છે. કાવ્યની માપા મળે કૃત્રિમ હોય, છન્દોગત માપાનું ઉચ્ચારણ મળે કૃત્રિમ હોય, એ જે અર્થે કૃત્રિમ વળે છે એ અર્થે મિઢ થાય એટલે વસ છન્દ કાવ્યનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરવા આવે છે અને છન્દથી કાવ્ય સિદ્ધ થાય એટલે ઉચ્ચારણનો કૃત્રિમતા દોષરૂપ રહેતો નથી. વલ્લમાત્ર મનુષ્યકૃત હોઈ કૃત્રિમ છે.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતા પહેલાં લઘુ ગુરુ પ્લુતની સજ્ઞા આપણે નિયત કરી રાઈએ. જ્યાં અક્ષરમજ્ઞાનીં જમ્મર પડે ત્યાં લઘુ માટે સર્વત્ર 'લ' રાખીશું; જે ગુરુને મેં લઘુ પ્રતિ અપ્રમેય ગણ્યો તેને માટે 'ગા' સજ્ઞા રાખીશું; અને જે ગુરુને આપે લઘુની વમણી વાલમાત્રાનાં ગણ્યો છે તેને માટે અક્ષરમજ્ઞા 'દા' રાખીશું. ઘોંઝી રીતે વહીએ તો દા એટલે બે માત્રા જે એક ગુરુથી વ્યવથા બે લઘુથી પૂરી થાય, લ એટલે એક માત્રા રેગાત્મક ચિહ્નો લઘુ માટે ~ આધુ ઘર્ષાન્ધ્રાપાર અને ગુરુ માટે — ઝાઘી ઝાટી ઘીટી રાખીશું, જે

આપણે લિપિમાં ગુરુ અક્ષરને લઘુ ઘડાવવા અને લઘુને ગુરુ ઘડાવવા અક્ષર
 ઉપર મૂકવાના વિહુ તરીકે અત્યાર ગુપ્તી વાપરતા આપણા છીએ પ્લુતને
 માટે અક્ષરની પોતાની માત્રા ઉપરાંતની માત્રા આ રેખાચિહ્નોથી જ હુ
 વતાવીશ જેમ કે ગુરુ પ્લુત થયો હોય ત્યારે ગા ૫ એટલે ત્રણ માત્રાનો
 પ્લુત ગુરુ, ગા — એટલે ચાર માત્રાનો પ્લુત ગુરુ, ગા ૫ — અથવા ગા — ૫
 એટલે પાંચ માત્રાનો પ્લુત ગુરુ અને લઘુ પ્લુત થયો હોય ત્યારે લ ૫ ૫ કે
 લ — વગર ત્રણ માત્રાનો પ્લુત લઘુ બધારેક લઘુ ગુરુને સ્થાને હોય તેનો
 નિર્દેશ હુ લેયો કરીશ અને અક્ષરની ઉચ્ચારણી માત્રા વેતાવવા રેખાચિહ્નો
 ઉપર હુ પોલુ માહુ મૂકીશ, જેમ કે ૭ કે ૭ ૧૧/૮

પરિશિષ્ટ ૧

અક્ષર

આ પ્રકરણમાં ભાષાના ઉચ્ચારણના એકમને માટે અક્ષર શબ્દ વાપરેલો
 છે તે ઝ્યેજી સિલેબલ (syllable)ના સમાનાર્થ શબ્દ તરીકે વાપર્યો
 છે આ અર્થમાં પિંગલમાં વર્ણ શબ્દ પણ વપરાયો છે અહીં જેને અક્ષરમેલ
 કહેલો છે તેને ઘણા વર્ણમેલ પણ કહે છે 'વૃત્તરત્નાવર' પણ છંદોને માત્રાછન્દ
 અને વર્ણછન્દ એમ વિભેદે છે પણ વર્ણ એ સ્વરવ્યંજન વગેરેનો મામાન્યશાબ્દ
 શબ્દ છે વર્ણમાલામાં સ્વરવ્યંજન બંનેનો સમાવેશ થાય છે એટલે વર્ણ શબ્દ
 ઉચ્ચારણના એકમ માટે કામ આવે એવો નયો 'ઋત્પ્રાતિશાસ્ત્ર' અને માટે અક્ષર
 શબ્દ વાપરે છે અક્ષર શબ્દના અર્થમાં ઝ્યેજી સિલેબલનો અર્થ આવી જાય
 છે, પણ શબ્દોચ્ચારણમાં એમનો છૂટા પાડવાની પ્રાતિશાસ્ત્રીની પદ્ધતિ ઝ્યેજી
 સિલેબલો છૂટા પાડવાની પદ્ધતિથી જરા ભિન્ન છે એટલે પ્રાતિશાસ્ત્રીનો મત
 તેના મૂત્રો ટાકીને જ નીચે દર્શાવુ છુ પહેલા પદલના ૧૬ મૂત્રોમાં વર્ણ-
 માલા આપ્યા પછી કહે છે "ઓજા હ્રસ્વા સપ્તમાન્તા સ્વરાણામ્" ॥૧૭॥
 પહેલા આઠ સમાનાક્ષરો અ આ ઋ ઋ ઇ ઈ ઉ ઉ માયી ઓજ એટલે એકી
 અક્ષરો હ્રસ્વ છે "અન્યે દીર્ઘા" ॥૧૮॥ વાકીના દીર્ઘ છે "ઉમયે સ્વક્ષરાણિ"
 ॥૧૯॥ વગ્ને અક્ષરા કહેવાય છે "ગુરુણિ દીર્ઘાણિ" ॥૨૦॥ દીર્ઘ સ્વરો ગુરુ

૧ પિંગલાદિભિરાચાર્યેયંદુક્ત લૌકિક દ્વિપા ।

માત્રાવર્ણવિભેદેન છન્દસ્તદિદ્ધ વચ્યતે ॥

— વૃ. ૨૦, નિ. ૧, ૪.

गणाय छे “तपेत्तरेषा सयोगानुस्वारपराणि यानि” ॥ २१ ॥ दीर्घं सिवायना बीजा एटले ह्रस्वो, जेनी पछी सयोग के अनुस्वार आवतो होय ते पण गुरु कहेवाय छे सयोग एटले व्यजनोनो सयोग : अर्थात् सयुक्त व्यजनो; अने अनुस्वार पहेलानो ह्रस्व पण गुरु गणाय छे “अनुस्वारो व्यजन, चाक्षराङ्गम्” ॥ २२ ॥ अनुस्वार अने व्यजन अक्षरनु अग छे नीचे भाष्यकार उवट कहे छे, अक्षरनु अग एटले स्वरनु अग जे व्यजनो स्वरोनी वच्चे न आवता होय ते अही उदाहरण बने छे जेम के ‘प्र’मा ‘प्’ अने ‘र्’ ‘अ’नु अग छे ‘वर्क्’मा ‘व्’ ‘र्’ अने ‘क्’ ऋण्येय ‘अ’नु अग छे “स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्य” ॥ २३ ॥ बे स्वर वच्चे आवता व्यजनो बेमायी पाछळ आवता स्वरनु अग गणाय, आगळ आवता स्वरनु नही दृष्टान्त तरीके ‘देव’ शब्दमा ‘व्’ व्यजन ‘ए’ अने ‘अ’ स्वरोनी वच्चे आवे छे, ते ‘व्’ पाछळ आवता ‘अ’नु अग गणाय अर्थात् ‘व’ सव्यजन एक आखी अक्षर थयो २२ मा सूत्रमा ‘वर्क्’ मा ‘अ’ पछी आवता व्यजनो पूर्वना ‘अ’नु अग गणाता हता, माटे अही स्पष्ट कयुं “पूर्वस्यानुस्वारविसर्जनीयो” ॥ २४ ॥ अनुस्वार अने विसर्ग बन्ने पूर्वस्वरनु अग गणाय अनुस्वार माटे अलग सूत्र मूकवानु कारण ए छे के आ ‘प्रातिशास्य’ अनुस्वारने स्वर अने व्यजन एम बन्ने वर्गमा मूके छे (‘अनुस्वारो व्यजन वा स्वरो वा ।’ आ ज पटलनु पाचमु सूत्र) आयी अनुस्वार अने विसर्ग आगळना स्वरनु अग बने छे आगळ २१मा सूत्रमा आवी गयु के अनुस्वारनी आगळनो ह्रस्व गुरु गणाय अही एटलु उमेयुं के अनुस्वार आगळना स्वरनु अग बने छे अलबत, सूत्रमा कच्चा प्रमाण विसर्गनु पण एम ज थाय छे “सयोगादिर्वा” ॥ २५ ॥ सयोगमा आदिव्यजन विकल्पे आगला स्वरनो गणाय एनो अयं ए थयो के सयुक्त व्यजनोनो पहेलो व्यजन आगला स्वरनो पण गणाय, पाछला स्वरनो पण गणाय अर्थात् ‘अग्ने’ शब्दना अक्षरो बे रीते जुदा पाडी शक्य अ + ग्ने ए रीते, तेम ज, आ सूत्र प्रमाणे, अग् + ने अग्नेजीमा सिलेबलो मात्र आ बीजी रीते ज छूटा पड छे दाखला तरीके **magnate** शब्दना सिलेबलो **mag-nate** मॅग् + नेट् ए प्रमाणे ज पडी शके छ, **ma-gnate** मॅ-ग्नेट ए प्रमाणे पडता नथी, ए नोधवा जेबु छ आ उपरयी स्पष्ट थयु हसो के

२ आ ‘वर्क्’ धातु परिचित नथी तो दृष्टान्तनी खातर ‘तर्क्’ के एवो कोई बीजो लई शक्य अहीं ‘अ’ पहला आवतो ‘त्’ अन ‘अ’ पछी आवतो ‘र्’ अने ‘क्’ ऋण्येय व्यजनो ‘अ’नु अग छे

‘પ્રાતિશાસ્ત્ર્યે’ જેને અક્ષર ‘કહ્યો છે તેમાં ‘સિદ્ધેવલ’નો અર્થ સંપૂર્ણપણે આવી જાય છે. હજી ‘પ્રાતિશાસ્ત્ર્ય’ને સંયુક્ત વ્યંજન સંવંધી થોડું કહેવાનું છે. “અ. પરક્રમે દ્વે” ॥ ૨૬ ॥ અને જ્યાં ક્રમ હોય ત્યાં વસ્ત્રે વ્યંજનો પણ પૂર્વસ્વરના અથવા ‘ઉત્તરસ્વરના’ અંગભૂત થઈ શકે. અહીં ‘ક્રમ’ શબ્દ પારિભાષિક છે. વેદમાં ધળી વાર વ્યંજનો વેવડાતા, જેમ કે ‘અગ્નિ’ને બદલે ‘અગ્નિ’ એમ બોલાતું. આ વેવડા ધર્મને ‘ક્રમ’ કહેલો છે, આવી ‘ક્રમ’ આવે સ્થાને તે વેવડાવેલો વ્યંજન આગલા અથવા પાછલાનું અંગ વિકલ્પે વળી શકે. એટલે કે અ + મને એમ અક્ષરો જુદા કરાય અથવા અગ્ + ને એમ પણ કરાય.

અક્ષરો છૂટા પાડવાની આ વે મિત્ર પદ્ધતિથી અક્ષરોના લઘુ-ગુરુ માપમાં કશો ફરક પડતો નથી. ‘અગ્નિ’ને અ + મને એમ છૂટો પાડીએ કે અગ્ + ને એમ છૂટો પાડીએ તો વસ્ત્રે રોતે ‘અ’ ગુરુ જ રહે છે. પહેલા વિકલ્પમાં ‘મને’ ના સંયુક્ત વ્યંજનના થડકારાને લીધે ‘અ’ ગુરુ થાય છે, બીજા વિકલ્પમાં ‘અગ્’ વ્યંજનાત હોવાથી ગુરુ થાય છે. અહીં એ પણ સ્પષ્ટ થયે કે જો સંયુક્ત વ્યંજનના પહેલાને આગલા સ્વરનું અંગ જ એક નિયમ તરીકે ગણીએ તો સંયુક્ત વ્યંજનથી ગુરુ કરવાના નિયમની જરૂર ન રહે. એક વ્યંજનાતના નિયમથી જ સર્વ ગુરુકરણનો છુલાસો થઈ જાય. પણ આજુ પિંગલ આટલી લાંબી પરંપરાથી સયોગપરના નિયમ પર જ વિશેષ કરીને ચાલ્યું છે. વ્યંજનાતનો નિયમ તો ધણાને અજાણ્યો છે. અને ગુજરાતીમાં તો એથી મુશ્કેલી વધશે. કારણ કે ‘કર્ણ’ શબ્દમાં ‘યું’ નો સયોગ મંદ છે. તેથી ‘ક’ થડકાતો નથી અને તેથી ‘ક’ ગુરુ થતો નથી એમ કહેવું સરલ છે, પણ ‘કર્-ન-યું’ એમ કર્યા પછી ‘કર્’ ગુરુ નથી, એને માટે નવો છુલાસો શોધવો પડશે. એનો છુલાસો છે, અહીં ‘કર્’ અને અને ‘યું’ એ રોતે પૃથક્કરણ જ નથી થતું એમ કહેવું જોઈએ. પણ એમ પિંગલના ઘાસનને વધારે જટિલ કરવું યોગ્ય નથી. એટલે વ્યંજનાત અને સયોગ વસ્ત્રેના નિયમો તત્ત્વતઃ એક હોવા છતાં વસ્ત્રે મિત્ર રહે તે દ્રષ્ટ છે.

લઘુ-ગુરુ વિવેક : ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ

આપણા પિંગલશાસ્ત્રે લઘુગુરુના સ્વરૂપની ચર્ચા વ્યાકરણને અવલંબીને કરી છે અને એ સ્વાભાવિક છે પિંગલનો વિષય હદ એ વાણીની આકૃતિ છે, અને વાણીનું સ્વરૂપ એ વ્યાકરણનો વિષય છે માટે જ વ્યાકરણ અને ઉન્દોવિચિત્તિ પ્રથમ વેદાંગો ગણાયા

લઘુગુરુનો વિવેક પ્રાચીનમા પ્રાચીન પાણિનિના વ્યાકરણમા મળે છે છતાં લઘુગુરુ સર્વથી નિયમો ધીમે ધીમે જ વિકાસ પામી સ્પષ્ટ થયા છે, અને એનો વિકાસ જાણવા જેવો છે

પાણિનિના વ્યાકરણમા હ્રસ્વ દીર્ઘ પ્લુત ઉપરાત લઘુ ગુરુનો સ્વીકાર છે આ સર્વેથી ત્રણ સૂત્રો છે “હ્રસ્વ લઘુ ॥ સયોગે ગુરુ ॥ દીર્ઘ ચ ॥” અધ્યાય ૧, પા. ૪, સૂત્ર ૧૦-૧૧-૧૨ ‘હ્રસ્વ એટલા લઘુ પણ તેની પછી સયોગ એટલે સયુક્ત વ્યંજનો આવે તો લઘુ પણ ગુરુ થાય અને દીર્ઘ પણ ગુરુ’, આટલા પ્રાચીન સમયમા સયોગના ઉચ્ચારણની આ અસર આપણા આયોંએ પકડી એ એમની બુદ્ધિની સૂક્ષ્મતા બતાવે છે તેમ છતાં આ વાસ્તવમા પાણિનિના નિયમોની અપૂર્ણતા પણ ધ્યાન સેંચે એવી છે પાણિનિ અ આ ઇ ઈ ઊ ઋ ૠ ઌ ૡ એ ઓ ઔ એટલા સ્વરો સ્વીકારે છે એમા અ અને ઋ આવતા નથી. એટલે ગુરુમા તેની ગણના થતી રહી જાય છે પાણિનિ અનુસ્વારને ‘મ્’નો અને વિસર્ગને ‘સ્’નો આદેશ મળે છે એમા આપણો દૃષ્ટિએ આપણે દોષ દર્દી રાકીએ નહીં પણ આ રીતે સ્વરોમાથી રહી મયેલા ‘ઋ’ અને ‘ઌ’ને ગુરુ ગણવાને કોઈ સૂત્ર છે નહીં વિચિત્ર સ્થિતિ તો એવો થાય છે કે પાણિનિ પ્રમાણે ‘સપ્ત્’ અને ‘સમ્પત્’ એવા બંને રૂપો ધરા છે આમાથી ‘સમ્પત્’મા ‘મ્’ના સયોગને લીધે ‘સ’ ગુરુ ગણાશે અને ‘સપ્ત્’મા ‘સ’ ગુરુ નહીં ગણાય અલબત્ત “સ્યાનિવદ્ આદેશ ૧” (૧-૧-૫૬) એવું પાણિનિનું સૂત્ર છે એનો અર્થ એવો છે કે આદેશને તેના મૂળ સ્થાનમા જે હોય તેના જેવો ગણવો એ નિયમ અહીં લગાડીએ તો એનો અર્થ એવો થાય કે અનુસ્વારને અને વિસર્ગને એના મૂળ સ્થાનો ‘મ્’ અને ‘સ્’ જેવો એટલે કે વ્યંજન ગણવો પણ એ રીતે ‘દુષ્ટ’ શબ્દમા ‘વિસર્ગ’ અને ‘લ’નો સયોગ આપણે નથી ગણી શકતા એ સૂત્રનો ઉપયોગ પાણિનિએ પોતે આપેલા સૂત્રો પૂરતો જ થઈ શકે એટલે

પાણિનિ પ્રમાણે ‘સપત્’ ‘દુષ્’ વગેરેમા અનુસ્વાર અને વિસર્ગથી આગળની હ્રસ્વ સ્વર ગુરુ થઈ શકતો નથી

આ વાત આપણા વિદ્વાનો જાણતા પણ હતા પિગલના ‘છન્દ શાસ્ત્ર’ના પહેલા અધ્યાયમા ‘ગન્તે’ એવું દસમું સૂત્ર છે એનો અર્થ એવો છે કે પાદને અંતે લઘુ આવે તો તેને પણ ગુરુ ગણવો આનો ટીકામા હલાયુષ્ય પૂર્વપક્ષ કરી સમાધાન કરે છે, તેમા પાણિનિના આ નિયમોને સ્પર્શે છે તે કહે છે “અન્યે ત્વાહુ—નનુ પદાન્તે વર્તમાનસ્ય હ્રસ્વસ્ય પાણિનિના ગુરુસજ્ઞા ન કૃતા । તેનોવતમ્ ‘સયોગે ગુરુ’ (પા० સૂ०, ૧-૪-૧૧), ‘દીર્ઘં ચ’ (પા० સૂ०, ૧-૪-૧૨) इति । नायं सयोगादिर्न च दीर्घं । तस्मात् ‘गन्ते’ इति सूत्रमयुक्तम् । अत्रोच्यते—पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसज्ञा कृता । पदान्ते वर्तमानस्य लघोर्गुहत्वातिदेश पाणिने प्रयोजनमेव नास्ति । विचानुस्वारादिपूर्वस्य, वर्णस्य बल सपदित्यादौ स्थितस्य गुरुसज्ञा पाणिनिना न कृता, किमेतावतान्यैरपि न कर्तव्या । तस्मात्सूत्रमिदं ‘गन्ते’ इति ।” “बीजाઓ વાઘો લે છે કે — ચરણને અંતે આવેલા હ્રસ્વની પાણિનિએ ગુરુસજ્ઞા કરી નથી તેને કહ્યું છે ‘સયોગે ગુરુ’, ‘દીર્ઘં ચ’ ચરણને અંતે આવેલો લઘુ સયોગની પહેલાનો નથી, તેમ દીર્ઘ પણ નથી માટે ‘ગન્તે’ એવું સૂત્ર અયુક્ત છે હવે ઉત્તરમા કહીએ છીએ કે પાણિનિએ પોતાના શાસ્ત્ર માટે ગુરુસજ્ઞા કરી છે ચરણને અંતે આવતા લઘુ ઉપર ગુરુત્વનો અતિદેશ કરવા પાણિનિને પ્રયોજન જ નહોતું તેમ જ ‘વલમ્’ ‘સપત્’ વગેરે શબ્દોમા અનુસ્વાર વગેરેના પૂર્વના વર્ણની પાણિનિએ ગુરુસજ્ઞા કરી નથી એટલા માટે વીજાઓ પણ ન કરવી ? માટે ‘ગન્તે’ એવા સૂત્રની જરૂર છે ’ છ શ, નિ, પ ૪

આ અપૂર્ણતા સીધી પહેલી ‘મરતનાટચશાસ્ત્ર’મા મુકાયે છે ‘મરત-નાટયશાસ્ત્ર’ જોકે નાટકનો ઘષ છે, પણ તેમા છન્દોનું નિરૂપણ પણ આવે છે એ ગ્રન્થનો રચનાવાલ નક્કી નથી, અને વધારે મુશ્કેલી તો એ છે કે તેમા લાવા વાલ મુધી મુધારાવધારા થયા કર્યા છે છતાં એ પ્રાચીન છે તેનો ચીદમો અધ્યયય યાગમિનય એટલે પાત્રો જે ખાપા વોલે છે તે વિશે છે તેમા મોટો ભાગ છન્દોને પણ વિષય કરે છે તમા ગુરુ વિશે કહે છે “ગુરુ દીર્ઘં પ્લુન ચંદ્ય સયોગપરમેવ ચ । સાનુસ્વારવિહર્ગં ચ તથાન્ત્ય ચ લઘુ નવચિત્ ॥” મં० ના० ના० ૧૪, ૧૦ વાં ૨, પૃ ૨૪૨ અહીં સયોગપરના ઉલ્લેખ નાપે અનુસ્વાર અને વિસર્ગનો પણ ઉલ્લેખ છે

પળ હજી આ લક્ષણ પળ અપૂર્ણ છે અનુસ્વાર અને વિસર્ગથી સ્વર ગુરુ થાય છે તો વ્યજનાત સ્વરનુ શુ? અનુસ્વાર અને વિસર્ગને પાણિનિ વ્યજન ગણે છે તે નિષ્કારણ નથી અનુસ્વાર એક દૃષ્ટિએ 'મ્' છે, વિસર્ગ 'સ્' છે. અને જો 'ય' અને 'ય' એટલે કે 'યમ્' અને 'યસ્' વચ્ચે ગુરુ હોય તો 'યત્' કેમ નહીં? અલગત, આપણે આગળ અનુસ્વાર અને વિસર્ગના સબધમા જોયુ તેમ આવા વ્યજન પછી સ્વર આવે તો એ 'ત્' એ સ્વરમા ભટ્ટી જાય એટલે વ્યજનાતનો પ્રશ્ન ન રહે, 'ત્' પછી વ્યજન આવે તો એ પ્રસંગ સપુક્ત વ્યજનનો થઈ જાય અને તેથી આગલી હ્રસ્વ સ્વર ગુરુ અને પળ પાષડીનો વલ્લ છેડે આવે તેમ વાક્યને અતે વ્યજન આવે ત્યાં આ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે

પ્રત્યક્ષ તે નિઃશિલ્પમચિરાદ્ ગ્રાતરુક્ત મયા યત્ ।

મેષદૂત, ડ. મે ૩૧

યહી 'યત્'ને ગુરુ ગણ્યા વિના છૂટકો નથી અને આ અપૂર્ણતાને સૌથી પહેલી હલાયુધની વૃત્તિ, પૂરતી હોય એમ જણાય છે પિંગલના 'છન્દ શાસ્ત્ર'ની ટીકા કરતા પ્રારમ્ભમાં જ મગલ પછી વિષયના ઉપોદ્ધાતમા તે વહે છે

દીર્ઘ સયોગપર તથા પ્લુત વ્યજનન્તમૂખ્યાન્તમ્ ।

સાનુસ્વાર ચ ગુરુ ક્વચિદવસાનેઽપિ લઘ્વન્ત્યમ્ ॥૧/

૧ નિર્ણયસાગરની 'છન્દ શાસ્ત્ર'ની આવૃત્તિમા આ શ્લોક હલાયુધની વૃત્તિના પ્રારમ્ભમા આવે છે તેમા મગલના ચાર અનુષ્ટુપો પછી ગણસંસારી ત્રણ આર્યા આવે છે અને તે આર્યા પછી આ લઘુગુરુના સ્વરૂપની આર્યા આવે છે, એટલે કે ત્યાં થયેલો આ વિષયનો નિર્દેશ સ્થાને છે પણ 'બિબ્લિયોથેકા ઇન્ડિકા' (Bibliotheca Indica)ની કલકત્તા શાખાથી પ્રસિદ્ધ થયેલ પિંગલના 'છન્દ સૂત્ર'મા માત્ર મગલના ચાર અનુષ્ટુપો જ આપ્યા છે અને નીચેની ટીપમા આ ઉપરાંત ઘોઝી આર્યાઓ ઉતારીને જણાવ્યું છે કે આ આર્યાઓ માત્ર એક જ પ્રતિમા મગલના શ્લોકોની પૂર્વે મળે છે પુસ્તકમા આ પાઠ વિષે કશી ચર્ચા નથી પણ એક જ પ્રતિમા આ પાઠ છે એ કઈક શકાજનક તો હવે વલ્લી ગુરુલઘુના સ્વરૂપ વિશેના પિંગલના સૂત્રો ઉપરની ટીકામા હલાયુધ કયાય વ્યજનાતનો નિર્દેશ કરતો નથી પિંગલનુ સયોગપરનુ સૂત્ર તે તેનુ પહેલા અધ્યાયનુ ૧૧ મુ સૂત્ર 'ધ્રાદિપર' છે તે ઉપર મુવર્દ અને કલકત્તા વલ્લેના પુસ્તકોમા ટીકા, માત્ર એક સ્થાને શબ્દફેર છે તે સિવાય, એકસરલી છે હુ મુવર્દ-નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાથી ઉતારુ છુ, " ધ્રાદિતિ વ્યજનસયોગસ્યોપલક્ષણાર્થમેતત્ । ધ્રાદિયેવા તે ધ્રાદય । આદિશબ્દેન વિસર્ગની-

અહીં લીધું, પ્લુત અને સયોગપર ઉપરાત વ્યજનાત સ્વર, ઊપ્માન્ત સ્વર અને સાનુસ્વાર સ્વરની પણ ગુરુમા ગણના કરી છે, ઊપ્માન્ત શબ્દની નીચે સપાદકે ટીપ આપી છે કે 'વિસર્ગ જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીયનો ઊપ્માન્ત શબ્દમા

યાનુસ્વારજિહ્વામૂલીયોપધ્માનીયાના ગ્રહણમ્ । ધ્રાદય. પરે યસ્માત્ સ ધ્રાદિ-પર । તતશ્ચાય સૂત્રાય. — વ્યજનસયોગાત્પૂર્વસ્ય હ્રસ્વસ્યાનુસ્વારવિસર્ગનીય જિહ્વામૂલીયોપધ્માનીયેભ્યશ્ચ પૂર્વસ્ય ગુરુસંજ્ઞાતિદિશ્યતે ।" માથાથં : 'ધ્ર' એ વ્યજનસયોગ વતાવવા કહેલો છે ધ્ર જેના આદિમા છે તે ધ્રાદિ આદિ શબ્દયો, વિસર્ગ અનુસ્વાર અને જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીયનો સમાવેશ થાય છે. ધ્ર વગેરે જેની પછી આવે છે તે તેવી સૂત્રાય આ પ્રમાણે થયો. વ્યજન-સયોગની પહેલાના હ્રસ્વની, અને અનુસ્વાર, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય અને ઉપ-ધ્માનીયની પહેલાના હ્રસ્વની ગુરુસંજ્ઞા પણ અતિદેશયી સમજવી. અહીં વ્યજનાતના ઉલ્લેખની આપણે સ્વાભાવિક રીતે અપેક્ષા રાખીએ, પણ તેનો ઉલ્લેખ નયો. નારાયણ મટ્ટ 'વૃત્તરત્નાકર'ની ટીકામા સયોગપરત્વના સદર્ભમા આ જ ચર્ચા કરતા હલાયુધવાલ્લી આર્યા ઉતારે છે. ત્યાં નારાયણ આ આર્યાને હલાયુધનો ગણતો હોય એમ જણાય છે. હલાયુધ પહેલા આ આર્યા લીજે ક્યાઈ મઠતી નથી. તેમ અત્યાર સુધી એ હલાયુધનો ગણાઈ છે, એટલે કોઈ લીજાતી સાવિત ન થાય ત્યાં સુધી એને હલાયુધની ગણવામા હુ બાધ જોતો નથી.

૨-૨ જિહ્વામૂલીય એ 'ક' પહેલાના વિસર્ગનું અને ઉપધ્માનીય એ 'પ' પહેલાના વિસર્ગનું નામ છે સદગત કે ૦ હ૦ ધ્રુવે આ બે, આપણી વર્ણમાલાના અતિગ્રાંથીન સમયથી લુપ્ત થયેલા કોઈ બે વર્ણો છે એવી કલ્પના કરી છે (વાર્થગ્યાપાર, સાહિત્ય અને વિવેચન, ભા ૨, પૃ ૩૭-૩૯). પણ એ અતિતર્ક જણાય છે વિસર્ગ, 'ચ' વર્ણ 'ટ' વર્ણ અને 'ત' વર્ણ પહેલા આવે ત્યારે જો તે તે તે વર્ણનો ઊપ્મા થને છે, એટલે કે 'ચ' વર્ણ પહેલા 'ક્ષ', 'ટ' વર્ણ પહેલા 'પ્' અને 'ત' વર્ણ પહેલા 'સ્' વર્ણ છે માત્ર 'ક', 'ક્ષ' અને 'પ', 'ફ' પહેલા જ તે સધિ થયા વિના વિસર્ગને રૂપે રહે છે જેમ કે 'અત્તરણ', 'અત્તપુર'. 'ચ', 'ટ', 'ત' પહેલાનો વિસર્ગ, પછી આવતા વ્યજનને અનુરૂપ ઊપ્મા થને છે, તે કતાવે છે કે પછોના વ્યજનને અનુરૂપ થવાનો વિસર્ગનો સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે 'ક' અને 'પ' પહેલા આવતો વિસર્ગ, 'ક' 'પ'ને અનુરૂપ થવા ચલ્લાતો નથી તોપણ તે, તેને વ્યજનના ઉચ્ચારની નજીક જાય છે, અને તેથી 'ક' પહેલાના વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ જિહ્વામૂલ ગુચી, પટ નજીક જાય છે, અને તેમ જ 'પ' પહેલાનો વિસર્ગ

સનાયેશ થાય છે એ રીતે અહીં ગુરુનું પૂર્ણ સ્વરૂપ આપવામા આવ્યું છે તે પછીના લગભગ વધા પ્રમાણભૂત પિંગલો આ વધાની ગુરુમા ગણના કરે છે ‘વૃત્તરત્નાકર’ ગુરુની નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા આપે છે —

સાનુસ્વારો વિસર્ગાન્તો દીર્ઘો યુક્તપરશ્ચ ય ।

વા પાદાન્તે ત્વસો ગ્વક્રો જ્ઞેયોઽન્યો માત્રિનો લૂઝુ ॥

—વૃ ૨, ચો ૧, ૧, પૃ ૭

અહીં સાનુસ્વાર, વિસર્ગાન્ત, દીર્ઘ અને યુક્તપર એટલાની જ ગણના થઈ છે પણ તેનો સમર્થ ટીકાકાર નારાયણ માપ્યમા અનુવતનું કથન કરે છે એ કહે છે “‘યુક્તપરશ્ચ’” ઇતિ વ્યજનોપધ્માનીયજિહ્વામૂલીયપરાણામુપલક્ષણમ્ । તથા ચ ‘તનુવાગ્વિમ્બોઽપિ સન્’ (રઘુ० ૧-૧) ‘મન્દ કવિયશ પ્રાર્થી’ (રઘુ० ૧-૩) ઇત્યેવમાદિપુ સ્કારસ્ય, જિહ્વામૂલીયોપધ્માનીયપક્ષે ચ દ્વકાર-શ્કારયોર્ગુરુચ સિદ્ધ ભવતિ । ઇતરથા નવારસ્ય પાદાન્તત્વાત્ સ્કારસ્ય ન પ્રાપ્નોતિ, જિહ્વામૂર્જોપધ્માનીયયોરશ્ચ સયોગત્વાભાવાદ્વારશ્કારયોર્ન પ્રાપ્નોતિ । તદુક્તમ —

દીર્ઘં સયોગપર તથા પ્લુન વ્યજનાન્તમૂધ્માન્તમ્ ।

સાનુસ્વાર ચ ગુરુ ક્વચિદવસાનેઽપિ લઘ્વન્ત્યમ્ ॥

—વૃ ૨ ચો પૃ ૮

ટીકાકાર કહે છે કે ‘યુક્તની આગળનો’ એમ કહેવામા વ્યજનની ઉપધ્માનીયની અને જિહ્વામૂલીયની આગળનો એમ પણ સમજી લેવું એ રીતે ‘તનુવાગ્વિમ્બોઽપિ સન્ ।’ અને ‘મન્દ કવિયશ પ્રાર્થી’ વગરેમા પહેલા દૃષ્ટાન્તમા ‘સન્’ના ‘સ’નું બન વોજા દૃષ્ટાન્તમા ‘મન્દ’ના ‘દ’નું અને ‘યશ’ના ‘શ’નું ગુરુત્વ સિદ્ધ થાય છે નહીં તો પહેલા દૃષ્ટાન્તમા પાદને અતે ‘ન્’ આવતો હોવાથી ‘પાદાન્તે લઘુ ગુરુ બને છે’ એ નિયમેનું ગુરુત્વ ‘સ’ સુધી ન પહોંચે, અને ‘મન્દ કવિ’ અને ‘યશ પ્રાર્થી’ એ પ્રસંગોમા ‘દ’ પછીના જિહ્વામૂલીય અને ‘શ’ પછીના ઉપધ્માનીયનો પછીના વ્યજન સાથે સયોગ ન થતો હોવાથી સયુક્ત વ્યજનનું ગુરુત્વ ‘દ’ અને ‘શ’ સુધી ન પહોંચે માટે ‘વહ્ષુ છે કે’.

પણ હોઠથી ફૂક મારતા હોઈએ તેના જેવો વોલાય છે માટે તેમને અનુક્રમે ‘જિહ્વામૂલીય’ અને ‘ઉપધ્માનીય’ કહેલા છે વિસર્ગના આ સ્વરૂપને પ્રાકૃત ભાષાના વાગ્વ્યાપારથી પણ સમર્થન મળે છે સંસ્કૃત ‘દુક્ષ’ શબ્દ પ્રાકૃતમા ‘દુક્ષ’ બને છે અહીં વિસર્ગ જિહ્વામૂલીયો આગળ જઈ પોતે કઠથ જ યની જાય છે

એમ વહીને નારાયણ પળ હલામુઘની જ આર્ષા ઉતારે છે અર્થાત્ નારાયણના સમયમા હલામુઘની આર્ષા પ્રમાણમૂત પરપરામા પહી ગઈ હતી

નારાયણે ઉપર 'તતુવાગ્વિમ્બોઽપિ સન્।' નું દૃષ્ટાન્ત આપી કહ્યું છે કે અહીં અત્ય 'સન્' વ્યજનાત છે માટે ગુરુ છે એ મત યર્થાર્થ છે પણ તેને માટે તેણે કહેલી યુક્તિ મને અયુક્ત જણાય છે એ વહે છે કે 'સન્'ને ગુરુ ન ગણો તો પાદાન્તે ગુરુ કરવાના નિયમથી એને ગુરુ નહીં કરી શકો, કારણ કે 'સ' નહીં પણ 'ન્' પાદાન્તે છે હવે લઘુત્વ કે ગુરુત્વ એ સ્વરને જ હોય છે, વ્યજનને હોતુ નથી, અને અક્ષરસહ્યા, વ્યજન સાથે કે વ્યજન વિના આવેલા સ્વરોનો જ ગણવાનો હોય છે અનુષ્ટુપ બાઠ અક્ષરનો હોય છે, તે રીતે ગણતા ઉપરની પદ્ધતિમા બાઠમો અક્ષર 'સન્' છે, 'ન્' નથી 'ન્' એ અક્ષર જ નથી એટલે 'સન્' જ અત્ય છે, અને તે પોતે જ વ્યજનાત હોઈ ગુરુ છે 'ન્'ને અત્ય ગણવો એ અશાસ્ત્રીય છે અને નારાયણની અહીં એક વીજી પણ સરતચૂક થઈ છે મારા મત પ્રમાણે અનુષ્ટુપનો અત્ય અક્ષર ગુરુ જોઈએ, પણ 'વૃત્તસ્તનામર'મા ક્યાય પણ, તેમ તેના ઉપરની ટોકામા નારાયણે ક્યાય પણ અનુષ્ટુપનો અત્ય અક્ષર ગુરુ જોઈએ એન કહ્યું નથી પરપરાથી એ અક્ષર લઘુ કે ગુરુ ગમે તે હોઈ શકે એમ મતાનુ આગ્યુ છે, અને નારાયણે પણ એમ જ માનેલું છે પણ નારાયણની મૂઠ વાત સાચી છે કે 'સન્' શુદ્ધ છે અને યુક્તપરના નિયમમા વ્યજનાતનો તે સમાવેશ કરે છે તે પણ તત્વત સ્વર છે

હવે ઉચ્ચારણ સંબંધી એક પ્રશ્ન અહીં જ વિચારતા જઈએ, અલબત્ત ગુજરાતમા અત્યારે જે રીતે બુચ્ચારણ થાય છે એ રીતે

આપણે જોયું કે ચરણાન્તે લઘુ આવે તો તે પણ જરૂર હોય તો ગુરુ થાય મસૂત વૃત્તોમા ચરણાન્તે આવતો ગુરુ પ્કૃત હોય છે ત્યાં ઉચ્ચારનું વિઠવન થાય છે હવે ચરણાન્તે હ્રસ્વ હ કે ઉ આવતો હોય ત્યારે ઉચ્ચારમા તેનું પ્કૃતત્વ સાધવું મરત છે 'હ' કે 'ઉ' જ લઘાવવાથી રીધં અને ગુરુ બને છે, અને એ જ ઉચ્ચારણ યધારે લઘાવવાથી પ્કૃત બને છે પણ વીજા કેટલાક ઉચ્ચારોમા નુ થાય છે તે વિચારવા જેવું છે દાખલા તરીકે છેલ્લે અત્યુત્પાર આવે ત્યાં ઉચ્ચાર કેવા પ્રવારનો થાય છે? આપણે નીચેની પદ્ધતિ કરીએ

નો લઘ્વમેદાહરણામ હસ્તમ્ ॥

અહીં અન્ત્ય 'અ'નું લઘુ ઉચ્ચારણ થઈને પછી તરત જ શ્વાસ નાસિકામાયી જ નીકળતો લવાવાય છે આપણે 'વદે માતરમ્' નો છેલ્લો અક્ષર 'રમ્' જેમ નાકમાયી જ શ્વાસ કાઢીને લવાવીએ છીએ તેમ જ અહીં 'હસ્તમ્' નો છેલ્લો અક્ષર લવાવાય છે 'હ' હ્રસ્વ પણ એ જ પ્રમાણે લવાવાય છે જમ કે

મૃત્પાત્રશપામકરોદ્ વિમૂત્તિમ્ ॥

— રઘુવશ, ૬, ૭૬

અહીં પણ 'હ' હ્રસ્વ બોલાઈ પછી નાસિકાવિધાનથી પ્રલબ્ધ સ્વર નીકળે છે 'અમ્'નો નાસિકામાયી નીકળતો સ્વર અને 'હમ્'નો નાસિકામાયી નીકળતો સ્વર એ જ છે કારણ કે 'અ' અને 'હ' બોલાઈ રહ્યા પછી જ આ નાસિકાવિધાન ચાલુ થાય છે અને તે ઉચ્ચારણના વતમા એક જ છે દીર્ઘ સ્વર પછી આવતું અનુસ્વાર બે રીતે બોલાય છે તેમાંનો પહેલો રીત તે ઉપરની જ જેમ કે

નિદ્રા વિહારાર્થનયે ગતાનામ્ ।

— રઘુવશ, ૬, ૭૫

અહીં 'ના'ને દીર્ઘ બોલીને પછી નાસિકામાયી સ્વર વાઢી ઉચ્ચાર લવાવાય છે અને ત્યાં પછી એ નાસિકામાયી ઉચ્ચારાતો ધ્વનિ, 'રમ્'મા થતો છૂતો તેવો જ થાય છે પણ અહીં બીજી પદ્ધતિએ પણ ઉચ્ચારણ થાય છે 'ના'ને જ પૂરતો લવાવી પ્લુત કરીને પછી અનુસ્વારથી ઉચ્ચારનો ઉપસહાર પણ થાય છે આની ઉપર આપેલા દૃષ્ટાન્તમા 'વિમૂત્તિમ્'મા પણ 'તિ'ને જ પ્લુત કરીએ તો કરી શકીએ છીએ, અને ત્યારે 'હ' પ્લુત થઈ ઉચ્ચારનો ઉપસહાર અનુસ્વારથી થાય

સવિસર્ગ સ્વર પ્લુત બોલાય ત્યારે શું થાય છે? આપણે નીચેનો ટાલો જોઈએ

ગઢસ્યલી પ્રોપિતપત્રલેખા ॥

— રઘુવશ, ૬, ૭૨

અહીં 'આ'નો ઉચ્ચાર દીર્ઘ અને પ્લુત થઈ પછી તેને વિસર્ગનો ચઢકારો લાગે છે ઉપર આવી ગમેલા ટાલોમા 'ગતાનામ્'ના અનુસ્વારનો પેઠે જ 'હ'નું પણ એમ જ થાય તેને માટે ટાલો શોધીને મુકવાની જરૂર જોતો નથી પણ 'અ'મા શું થાય? નીચેનો ટાલો લઈએ

કુલપ્રદીપો નૃપતિર્દિલીપ ।

— રઘુવશ, ૬, ૭૪

અહીં પેલા 'અ'ને વિમર્ગનો યજ્ઞકારો લાગે છે અને પછી 'અ' આગળ લવાય છે. એ રીતે એ પ્લુત થાય છે 'ઙ' અને 'ઉ'નું પણ એમ જ થાય અને 'ઉ'નો યાસલો મુલમ છે તેથી મુદુ છુ:

થવળકટુ નૃપાણમેકવાક્ય વિવચ્ચુ ॥

—રઘુવશ, ૬, ૮૫

અહીં 'ઉ'ને વિમર્ગનો યજ્ઞકારો પહેલો લાગે છે, અને પછી 'ઉ' લવાઈને પ્લુતિ સાધે છે

આપણે આ ઉચ્ચારણની ચર્ચા કરતા પ્રારંભમાં વહધુ કે અત્ય 'ઇ' અને 'ઉ' માત્ર પ્રલયનથી પ્લુત વને, પણ ચરણાન્તે 'અ' આવે ત્યાં શું કરવું? જેમ કે

પુરપ્રવેશાભિમુલો યમૂવ ॥

—રઘુવશ, ૭, ૧

અત્ય 'થ'ને જ લગાવીને તેને લીધે અને પ્લુત કરી શકાય છે, એ દેહીતુ છે પણ કેટલાક વિદ્વાનો અહીં આવતા 'અ'નો ઉચ્ચાર 'આ' કરવો એને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ મળે છે, ઋગ્વેદના પઠનમાં યજ્ઞ 'અ'ને પ્લુત કરવાનો આવે છે ત્યાં ઋગ્વેદપાઠીઓ 'આ' ઉચ્ચારીને તેને પ્લુત કરે છે અને ઘણા સંસ્કૃત પદ્ધતિ એ પ્રમાણે સંસ્કૃત છંદોમાં પણ 'અ'નો 'આ' કરી પ્લુત કરે છે ઉપરની પદ્ધતિમાં 'યમૂવ'ને તેઓ 'યમૂયા' કરી પ્લુત કરે મને પોતાને આ પદ્ધતિ સંસ્કૃત અને તદ્મવભાષાઓ માટે સાચી નથી લાગતી વ્યાખરણમાં આવે 'અ'નું લીધેનું રૂપ વહધુ છે એ સ્વર છે, પણ ઉચ્ચાર કરતાં જણાય છે કે વચ્ચે સ્વતન્ત્ર સ્વરો છે 'ઇ' હ્રસ્વના બિલ્વનથી જેમ 'ઈ' લીધે થાય છે તેમ 'અ'ના બિલ્વનથી 'આ' થતો નથી 'આ' એ 'અ'નું વૃદ્ધિથી સાધેલું રૂપ છે ઉચ્ચારણ પ્રમાણે 'અ'ને ગમે તેટલી માત્રાનો પ્લુત કરી શકાય છે માત્રામેલમાં તો કેવળ 'અ'ને જ પ્લુત કરવાની પદ્ધતિ કેટલાક જાતિછન્દોમાં હોય છે અને ગુજરાતીમાં તો 'અ'નો 'આ' શોમતો જ નથી

. 'ગાઢી નાલે હજાવી, રસિય હૃદયને, વૃત્તિથી દાબ જાય'

— 'વસન્તવિજય', પૂર્વાભાષ

અહીં 'જાય'ને બદલે 'જાયા' એવી ઉચ્ચાર જરા પણ શોમતો નથી એટલે 'અ'ને જ પ્લુત કરવાનું સ્વીકારવું જોઈએ

હજી એક પ્રશ્ન રહે છે વૃત્તને અંતે અજનાત 'અ' આવે ત્યાં ઉચ્ચારમાં પ્લુતિ કેવી રીતે કરવી?

પ્રત્યક્ષ તે નિઃશિલ્પમચિરાદ્ ભ્રાતરુક્ત મયા યત્ ।

—મેઘદૂત ઉ મે. ૩૧

અહીં 'યત્'નો પ્લુત ઉચ્ચાર કેવી રીતે કરવો? આગળ આપેલા દૃષ્ટાન્તમાં 'હસ્તમ્'માં 'અ' પછી તરત અનુસ્વાર બોલી પછી નાસિકામાથી જ શ્વાસ કાઢી સ્વર લગાવી શકાતો હતો તેમ અહીં 'ય'ને હ્રસ્વ બોલી તેની પછી તરત 'ત્' બોલી નાહીએ તો તે પછી સ્વરને લગાવી શકાતો નથી માટે 'અ'ને જ પ્લુત કરવો પડે એટલેકે 'ય'ના 'અ'ને પૂરનો લગાવી ઉચ્ચારણનો ઉપસહાર 'ત્'થી કરવો પડે 'ય . ત્' આ પ્રમાણે અર્થાત્ અનુસ્વાર અને વિસર્ગ જ એવા છે જે ઉચ્ચારી લીધા પછી પણ સ્વરને આગળ લગાવી શકાય છે જો આ વ્યંજનોમાં એમ થઈ શકે નથી આવા સ્થાને 'ય'ના 'અ'ને પ્લુત ન કરવો હોય તોપણ 'યત્' નુ ઉચ્ચારણ ગૃહ તો છે જ અને પછીનો વિરામ લગાવી શ્લોકાર્થનો અંત વ્યક્ત કરી શકાય

પરિશિષ્ટ ૩

અપવાદ : શૈથિલ્ય : છૂટ

આપણે આ પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે સંસ્કૃતમાં સંયોગપરત્વથી અને અનુસ્વારથી સ્વર ગૃહ થતો ગુજરાતીમાં નિર્વલ સંયોગને લીધે આગળનો લઘુ ગૃહ નથી થતો, અને ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર પણ કોમળ હોય ત્યાં અનુસ્વારને લીધે સ્વર ગૃહ નથી બનતા બઝી ગુજરાતીમાં તો છન્દની છાતર ગમે તે લઘુને ગૃહ અને ગૃહને લઘુ કરવાની છૂટ લેવાય છે આ અપવાદો, શૈથિલ્ય અને છૂટ પિંગલમાં પણ સ્વાનારાયણે છે અમાના ધનાલ્ભરા અવાદો તો પ્રાકૃત અને તેમાંથી નીકળેલાં માપાના ઉચ્ચારણાં જાણીયતાના છે પણ ગમે તે લઘુને ગૃહ અને ગૃહને લઘુ કરી શકાય, એ, અને એના ગંધી બોંજી છૂટો તો સ્પષ્ટ રીતે છૂટ જ છે એ છૂટો પ્રાકૃત અને તદ્વજન્ય માપાઓમાં હોય એ સમજી શકાય છે પણ એ સર્વ સંસ્કૃતના પણ લઈ જવામાં આવી છે, એ માપાના આઘાત-પ્રત્યાઘાત જોવા જવા છે માટે તેને અને તેટલા વ્યવસ્થિત કરી નીચે મુકવાનો પ્રયત્ન કરું છું

પ્રથમ, નિરૂપણની સમગ્ર છાતર, પાદાન્ત ગૃહનો નિયમ લઉં છું ગયા પરિશિષ્ટમાં આપણે જોયું કે એને માટે પિંગલના 'છન્દશાસ્ત્ર'માં 'ગન્તે' એવું મૂલ છે એનો સ્પષ્ટ અર્થ એવો છે કે પાદને અન્તે આવતો લઘુ ગૃહ થાય

આની સામે એવી દલીલ કરાય કે સમાની (ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ) જેવા છન્દોમા પાદાન્તે લઘુ જ કહેલો છે, ત્યાં આ સૂત્ર લાગુ કરાય તો છન્દનું સ્વરૂપ વગડે તેનો રદિયો એ છે કે 'ગન્તે' સૂત્ર સામાન્ય છે, અને સમાની વગેરેના નિરૂપણના સૂત્રો અપવાદ છે — વિશેષ રૂપના છે અને સામાન્ય સૂત્રને હમેશા વિશેષ સૂત્રનો વાધ લાગે છે એટલે 'ગન્તે।' સૂત્રથી સમાની જેવા છન્દોને વાધ થતો નથી. આપણે આ વિવાદ સાથે સવધ નથી પણ આ સૂત્રના અર્થ વિશે આપણને શકા રહેતી નથી, કે અહીં પાદાન્ત લઘુ ગુરુ થઈ શકે એટલો જ આ સૂત્રનો અર્થ છે પણ પછીના પિગલો આ સૂત્રને વધારે છૂટવાઢુ કરે છે પિગલમા બહુ જ પ્રતિષ્ઠાવાઢો ગ્રન્થ 'વૃત્તરત્નાકર', પાદાન્ત સૂત્રને જુદી રીતે આપે છે આપણે એ સૂત્ર જરા જુદા સદર્ભમા આગઢ જોઈ ગયા છીએ

સાનુસ્વારો વિસર્ગાન્તો દીર્ઘો યુક્તપરશ્ચ ય ।

વા પાદાન્તે ત્વસી ગ્વક્રો જ્ઞેયોઽન્યો માત્રિકો લઙ્ઙુ ॥

વૃ ૨, ચૌ, ૧, ૧

અહીં 'વા પાદાન્તે' કહીને વિકલ્પ મૂક્યો છે આનો અર્થ નારાયણ નીચે પ્રમાણે કરે છે "પાદાન્તે શ્લોકચરણાન્તે વર્તમાનો લઘુર્ગુર્ધ્વા ભવતિ । લઘુત્વે-જ્ઞેક્ષિતે લઘુકાર્યં, ગુરાવપેક્ષિતે ગુરુકાર્યં કરોતીત્યર્થં ।" "પાદાન્તે એટલે શ્લોકના ચરણાન્તે આવતો ઘર્ણ લઘુ અથવા ગુરુ થાય જ્યાં લઘુત્વની અપેક્ષા હોય ત્યાં લઘુનું કાર્ય કરે, ગુરુની અપેક્ષા હોય ત્યાં ગુરુનું કાર્ય કરે" અહીં 'વૃત્તરત્નાકર' હજી 'ગન્તે' સૂત્ર સુધી જ ગયો છે અર્થાત્ આ સૂત્રનો એટલો જ અર્થ થાય છે કે પાદને અંતે આવેલો લઘુ, જો ત્યાં લઘુની જ જરૂર હોય તો લઘુ જ રહે, લઘુનું જ કામ કરે, પણ જો ત્યાં ગુરુની જરૂર હાય તો ગુરુનું કામ પણ કરી શકે. ભાષ્યકાર નારાયણ આના દૃષ્ટાન્તમા સમાનીને બદલે ઉદ્ગતાનુ દૃષ્ટાન્ત આપે છે

૧. "નનુ 'મિતિ સમાની' (પિ મૂ ૫, ૭) ઇત્યાદીના પાદાન્તે વર્તમાનસ્ય હ્રસ્વસ્ય ગુરુચ ન દૃશ્યતે । નેપ દોષ । સર્વત્ર પાદાન્તે વર્તમાનસ્ય હ્રસ્વસ્ય ગુરુત્વમુત્સર્ગેસિદ્ધમ્ । તત્ત્વ લકારશ્રુત્યાપવાદેન વાઘ્યતે । યથા — 'મિતિ સમાની' (પિ મૂ ૫, ૭) 'ગીત્યાર્ના લ' (પિ મૂ ૪-૪૮) ઇત્યાદી સામાન્યસ્ય વિશયેષ વાધ કસ્ય ન સમતઃ, તત્સમાન્ યુષ્ઠોષમેતત્ ।" મારી નિર્ણયસાગરની ૧૧૨૭ ની આવૃત્તિના પૃ ૪ ઉપર 'સામાન્યેન વિશેષસ્ય વાધ' એમ છાપેલું છે તે દેખીતી રીતે મૂલ હાવાથી અહીં ઉપર પ્રમાણે ગુધારી લીધું છે

અથ વાસવસ્ય વચનેન

રુચિરવદનસ્ત્રિલોચનમ્ ॥

વગેરે.

આ ઉદગતા વૃત્ત છે. તેમા પહેલા પાદને અંતે છન્દમા લઘુ આવશ્યક છે, અને તે પ્રમાણે અહીં લઘુ છે, તે લઘુનું જ કાર્ય કરશે. પાદાન્તે હોવાથી એ ગુરુનું કાર્ય નહીં કરે. પણ

તસ્યા: સુરન્યાસપવિત્રપાસુ-

મપાસુલાના ધુરિકીર્તનીયા ॥

એમા પ્રથમ ચરણને અન્તે હ્રસ્વ છે, ત્યાં ગુરુની અપેક્ષા છે માટે તે ગુરુનું કાર્ય કરશે. આ પ્રમાણે આ વિકલ્પ છે પણ તે વ્યવસ્થિત છે. નારાયણ અને હલાયુધ અહીં એક જ વાત કરે છે. હલાયુધ જે વસ્તુ સામાન્ય વિશેષની દલીલથી કહે છે તે જ વાત નારાયણ વ્યવસ્થિત વિકલ્પથી કહે છે. અને નારાયણ આ પછી હલાયુધનું જ ઉપર આપેલું અવતરણ ઉતારીને તેને પણ પ્રમાણ ગણે છે. મારે મુખ્ય કહેવાનું એ છે કે પાદાન્ત નિયમનો વગ્ને એટલો જ અર્થ કરે છે કે પાદને અન્તે લઘુ હોય, તો, તે ગુરુની આવશ્યકતા હોમ તો ગુરુનું કામ કરી શકે છે. વેમાથી કોઈનો — ધ્યાન કરીને અહીં ધ્યાન દોરીને એ કહેવાનું છે કે નારાયણનો — અભિપ્રાય ગુરુ પણ લઘુ થઈ શકે એવો નથી. તેને માટે 'વૃત્તરત્નાકર' આ પછી જુદો જ નિયમ મૂકે છે :

પાદાદાવિહ વર્ણસ્ય સયોગ. ક્રમસજ્જવ ।

પુર સ્થિતેન તેન સ્પાલ્લઘુતાઽપિ વ્યવચિદ્ગુરો ॥ ૧૦ ॥

વૃ. ર. ચો. પૃ. ૧૭

'પાદના આદિમા વર્ણોરો ક્રમ નામનો સયોગ હોય, તો તેની પહેલા આવતો ગુરુ કોઈ જગાએ લઘુ થાય'. ત્રમ પારિભાષિક શબ્દ છે, અને તેનો અર્થ અહીં મધુક્ત વ્યજન એવો કરેલો છે નારાયણ ગયા શ્લોકમા આપેલા પાદાન્તનિયમ-થી આને ભિન્ન સમજાવવા કહે છે "વા પાદાન્તે ર્થત્રય પાદાન્તે લઘોર્ગુરુ-ત્વ વિકલ્પિતમ્ । ર્હ તુ ગુરોર્લઘુત્વમિતિ ન પૌનરુત્ત્યમિતિ ભાવો વચ્યતે ।" આગળ આવી ગયેલા 'વા પાદાન્તે' સૂત્રથી લઘુના ગુરુત્વનો વિકલ્પ કહ્યો, અહીં ગુરુના લઘુત્વની વાત કહી તેથી પુનરુક્તિદોષ નથી" આ ઉપરથી નિશંક જણાશે કે 'વા પાદાન્તે'ના સૂત્રથી માન લઘુ જ ગુરુ થઈ શકતો હતો અને આ ૧૧ માં શ્લોકથી હવે ગુરુ લઘુ થઈ શકે છે આપણે હજી 'રત્નાકર'મા જ આગળ ચાલીએ.

ગુરોર્લંઘુતાયામુદાહરણં સપ્રતિગમાહ । इदमस्पोदाहरणम् —

તરુણં સર્પંપગાકં નવોદનં પિચ્છિછલાનિ ચ દયોનિ ।

અલ્પવ્યયેન સુદરિ ! પ્રામ્યજનો મિષ્ટમદ્વનાતિ ॥ ૧૧ ॥

એ ધ્યાનમાં રાસાયાનું છે કે આ ઉદાહરણ પ્રામ્યકાર આપતો નથી પણ મૂળ 'રત્નાકર' જ આપે છે. આ શ્લોક આર્યાનો છે. આર્યામાં ચાર માત્રાએ યતિ આવે છે. તે પ્રમાણે 'અલ્પવ્યયેન સુન્દરિ !' ત્યાં યતિ આવે છે. એટલામાં ચાર ચતુષ્કલો આવ્યા જોઈએ. તે પ્રમાણે 'અલ્પ', 'વ્યયેન', 'સુન્દરિ', એમ ચતુષ્કલો થાય. પણ 'સુન્દરિ' શબ્દ પછી 'પ્રામ્ય' શબ્દ આવે છે. તેના આદિમાં 'પ્ર' સંયુક્તવ્યંજનો છે. તેને લીધે આગલા ચતુષ્કલનો 'રિ' ગુરુ થાય. 'રિ' ને ગુરુ કરીએ તો 'સુન્દરિ' શબ્દની પાંચ માત્રા થઈ જાય, અને છંદ સોટો પડે. માટે અહીં એવો નિયમ લગાડ્યો છે કે 'પ્રામ્ય' શબ્દથી નવું પાદ શરૂ થાય છે, અને નવા પાદના પ્રારંભમાં જો ક્રમ — સંયુક્ત વ્યંજનો આવે તો તેની આગળના ગુરુને પણ લઘુ કરી શકાય. આ નિયમથી 'સુન્દરિ'નો 'રિ' લઘુ થાય — રહે, અને તેથી છન્દમાં દોષ ન આવે. આ રીતે પાદને અત્તે આવતા ગુરુની લઘુતા કરી, પણ તે એક જ પ્રસંગે, કે પછીના પાદના પ્રારંભમાં સંયુક્ત વ્યંજનો હોય તો જ. અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે જુદા ચરણમાં આવેલા સંયોગનો થડકારો આગલા ચરણ ગુથી જઈ ન શકે અને તેથી એ લઘુ તે લઘુ જ રહે. ક્રમ મિલાય શ્રીજા ચતુષ્કલમાં ગુરુ આવી ગયો હોય તો ? — તેને માટે અહીં નિયમ નથી.

આ વચાવ અથવા અપવાદમાં એક મોટો વાંધો આવે છે. આર્યામાં ચાર માત્રાએ પાદ ચતું નથી. એમ ગણતા આર્યાનાં ચાર પાદ થાય, જ્યારે આર્યા વે જ પાદની ગણતરી એ પ્રામાણિક છે. 'રત્નાકર' પોતે આર્યાને વે પાદની ગણે છે (વૃ. ૨., ૨, ૧) છતાં નારાયણ મટ્ટ 'શ્રુતબોધે' ચાર પાદ ગણ્યા છે એના પ્રમાણથી સ્પર્શના નિયમનો વચાવ કરે છે. પણ 'વૃત્તરત્નાકર'નું પોતાનું લક્ષણ પોતાને વાધ કરતું હોય, અને ટીકાકારને બહારનું પ્રમાણ લાવવું પડે, તે જ વતાવે છે કે તંત્રગ્યવદસ્થા સોટી છે.

આપણે પાદાન્તે ગુરુનો નિયમ જોયો. 'રત્નાકર'માં એનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે પાદાન્તે લઘુ હોય તોપણ છન્દની આવશ્યવતાથી તે ગુરુ થઈ શકે છે. 'રત્નાકર'ને પગલે જતી 'છન્દોમજરી' તેનાથી એક ઢગલું આગળ જઈને પાદાન્તે લઘુનું ગુરુત્વ અને ગુરુનું લઘુત્વ વચ્ચેનો એકસાથે વિકલ્પ કરે છે. ગુરુની વ્યાખ્યા તે નીચે પ્રમાણે કરે છે :—

સાનુસ્વારદશ્વ દીર્ઘદશ્વ વિસર્ગી ચ ગુરુર્મંવેત્ ।

વર્ણં સયોગપૂર્વદશ્વ તથા પાદાન્તગોર્જપિ વા ॥

— છ. મ., ક, ૧, ૧૧

પાદાન્તગોર્જપિ વા' ઉપર વૃત્તિ છે : 'અત્ર પાદાન્તગો લઘુર્ગુરુર્મંવેદ્ વા ।

થયા—

તરુણં સર્પપશાક નવીદન પિચ્છિલાનિ ચ દધીનિ ।

અલ્પવ્યયેન સુન્દરિ' ગ્રામ્યજનો મિષ્ટમદનાતિ ॥

અત્ર ગ્રામ્યશબ્દે પરે સુન્દરીત્યસ્ય વિકલ્પેન લઘુત્વમ્ । તથા મટ્ટિ—

અથ લુલિતપતત્રિમાલ રુગ્નાસનવાળકેસરતમાલમ્ ।

સ વન વિવિક્તમાલ સીતા દ્રપ્તુ જગામાલમ્ ॥

(૧૦, ૧૪ શ્લોક)

અત્ર પ્રથમપાદાન્તગુરોર્લઘુત્વમ્ ।'

વૃત્તિ આ પ્રમાણે છે 'અહીં ચરણને અતે આવેલો વર્ણ લઘુ થયવા ગુરુ થાય. જેમ કે તરુણ અહીં ગ્રામ્ય શબ્દ પછી આવે છે માટે સુન્દરિ શબ્દ વિકલ્પના નિયમથી લઘુ થાય છે તેમ જ મટ્ટિનું અર્થ. અહીં પ્રથમ પાદને અતે આવેલો ગુરુ લઘુ થાય છે'

અહીં 'મજરી'કાર પાદાન્ત ગુરુના વિકલ્પનો વધે રીતે ઝલડોસૂલડો અર્થ વરે છે. પાદાન્તે આવેલો લઘુ તો વિકલ્પે ગુરુ થાય, પણ એ જ રીતે પાદાન્તે આવેલો ગુરુ પણ વિકલ્પે લઘુ થાય અને તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે બે આર્માં આપે છે, જેમાની પહેલી આપણ 'રત્નાકર'મા પણ દૃષ્ટાન્ત તરીકે જોઈ 'રત્નાકર' અને 'મજરી' વધે પાસે પ્રશ્ન એક જ છે કે 'સુન્દરિ' મા છન્દની દૃષ્ટિએ 'રિ' હ્રસ્વ જ જોઈએ, અને તેની પછી સયોગ હોવાથી એ ગુરુ થઈ જાય છે, તે ગુરુત્વ કઈ રીતે ટાઢવું 'રત્નાકર', આપણે જોઈ ગયા કે, એને માટે એવો નિયમ બતાવે છે કે પાદાન્ત ગુરુ થવામા પછીના પાદના પ્રથમ સમ્યક્ત વ્યજનો જવાબદાર હોય તો ત્યાં ગુરુ વિકલ્પે લઘુ થાય 'મજરી'કાર કહે છે કે પાદાન્તે લઘુ ગુરુ થાય છે તે સાથે એ વિકલ્પના વઢે જ ગુરુ પણ લઘુ થઈ શકે. તે તરુણ વાઢી આર્યાં ઉપરાત મટ્ટિની અર્થ વાઢી આર્યાં આપે છે એમા પહેલા પાદમા વાર માત્રા કરવા છેલ્લો ગુરુ લઘુ કરવો પડે વાર માત્રાના આ કાઢના ચતુષ્કલો આ પ્રમાણે પડે છે 'અમ્લુલિ', 'તપત', 'ત્રિમાલ' એટલે 'લ' ને લઘુ કરવો પડે. પણ ઉપર પ્રમાણે 'ત્રિમાલ' ના છેલ્લા અક્ષરને લઘુ કરવા સામે ધના વાધા છે પણ એક વાધો તો તરત જ દેતાય એવો છે આ શ્લોકમા એક

શબ્દાલંકાર બહુ સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે તે એ છે કે આર્યાના ચારેય યતિલઢાના અંતે કવિએ ‘માલ’ અક્ષરો મૂકેલા છે પહેલા યતિલઢ સિવાયના ત્રણેય યતિલઢોમાં ‘માલ’ વચ્ચે ગુરુ છે હવે જો પહેલા યતિલઢમાં ‘માલ’માં વીજો લઘુ કરીએ તો એ આશી શબ્દાલંકાર સ્થિત થાય.

પણ એ સિવાય આર્યાના વધારે લગતા પણ મહત્વના વાવા છે તરુણ આર્યાના સવધમાં મેં વહધુ હતુ કે એટલાને આર્યાનું પદ ગણવું એ અપ્રામાણિક છે, તે અહીં પણ લાગુ પડે છે ‘મજરી’વાર પણ આર્યાને બે જ દલની ગણે છે, (છ મ ૬૧) અને એમ ગણતા વાર માત્રાના સ્થાને પાદ ન કહી શકાય પણ અહીં એક વીજો વાધો પણ આવે છે ‘લ’ને લઘુ ગણતા એ ચતુષ્કલ લગાલ એટલે જ-ગણ થને છે, જે આર્યામાં ત્રીજે સ્થાને નિષિદ્ધ છે (એજન)

આ જગણ સવધો વાધ, ‘છન્દોમજરી’ના વિદ્વાન સપાદક અને વ્યાખ્યાકાર શ્રી રામચંદ્રદેવ શર્માએ ચર્ચેલો છે હું તે ચર્ચા જ નીચે ઉતારું છું “એતચ્છલોક-વ્યાખ્યાનાવસરે ભરતોઽપ્યમુમેવાયંમધિકૃત્ય-યદપિ છન્દશાસ્ત્રે સાનુસ્વારસ્ય-ગુરુત્વમનુશિષ્ટ તથાઽપિ ‘તથા પાદાન્તગોઽપિ વા’ ઇતિ વચનાત્ તસ્ય લઘુત્વાત્ પ્રથમપાદે દ્વાદશમાત્રા ભવન્તિ, વિન્તુ ‘ભવતિ નેહ વિપમે જ’ (છ મ રા, ૬૧) ઇત્યાર્યાયો પ્રાચિક, તૃતીયગણસ્યાય મધ્યગુરુત્વાત્। ‘સત્તગણા દીહતા જો ણલૂહ છટ્ઠ જેહ જો વિસમે’” (પ્રા પં B. માત્રાવૃં સૂં ૫૬) ઇત્યત્ર નન્ન પ્રશસાપરત્વમિતિ ટીકાકૃતોક્તમ્, ‘જા પદમ તીઝ પચમ સત્તમ ઠાળ ણ હોદ ગુહમજ્જા। ગુઢિવિણિએ ગુણરહિઆ ગાહા દોત પઝાસેદ’। ‘ઇત્યનેના-પ્રાશસ્યસ્ત્રોક્તત્વાત્, ન તુ વિપમસ્ય જગણે લક્ષણવર્હિમૂતા ગાથા ભવતીતિ। વસ્તુત પત્રિમાલમિતિ પાઠ મધ્યે તત્વારપાઠો લેખકપ્રમાદાત્ ઇત્યાહ। ઇતિ॥”

માવાયં ‘આ શ્લોકના વ્યાખ્યાનને પ્રસંગે ભરત (મટ્ટિ વાવ્યનો ટીકાકાર) પણ આ જ અર્થને વિષય કરીને લખે છે — “જોકે છન્દશાસ્ત્રમાં સાનુસ્વાર સ્વરને ગુરુ ગણેલો છે, તો પણ ‘તથા પાદાન્તગોઽપિ વા’ (‘છન્દોમજરી’નું આગલ આવો ગવેજુ જ અવતરણ અર્થ પાદને અંતે આવેલો સ્વર ચિત્તે ગુરુ થાય) એવા વચનને લીધે તે લઘુ થાય છે, અને તેથી પહેલા પાદમાં વાર માત્રા થાય છે પણ ‘ભવતિ નેહ વિપમે જ (છન્દોમજરી, ૬, ૧, અર્થ આર્યામાં વિપમ(૬૪૬) સ્થાને અગ્ણ આવેલો જયી) તે, અગ્ણિયા, ધર્મે માગે એવું થતું

૧ વચ્ચે પ્રાકૃત અવતરણો ‘પ્રાકૃત પિંગલ’ પ્રમાણે સુધારીને મૂક્યા છે ત્રીજું અવતરણ ‘પ્રાકૃત પિંગલ’નો ૬૫ મો શ્લોક છે મજરીના મૂલ અવતરણમાં ઘણા પાઠદોષો આવી ગયેલા છે

નયોં એવા અર્થના લેવું. કારણ કે જહો ત્રીજો ગણ મધ્યગુણ દાટને જગણ છે. સત્તગણાં વગરે (અર્થ: અતે દોઢવાળા સાત ચતુષ્કલ સંધિઓ, તેમા છટ્ટો જગણ અથવા ચતુર્નમ્, અને વિપમસ્થાને જગણ નહોં) એમા 'ગહી' નો નકાર પ્રશંસાના અર્થમા સમજવો એમ ટીકાકારે વહેલુ છે, કેમ જે જા પદમ વગરે (અર્થ: જેમા પહેલા ત્રીજા પાંચમા સ્થાને જગણ હોય તે ગુણરહિત ગુણિની [જે અર્થ: (૧) ગર્ભિણી (૨) ગુણવાળી — જગણના અતરમા ગુણ છે માટે.] ની પેઠે ગાણાનો દોષ પ્રકાશે છે.) એમ પહોંને પ્રશસ્તતા વહેલી છે, નહીં કે વિપમસ્થાને જગણવાળી ગાયા રક્ષણ વહારની બની જાય છે, એમ. સારી રીતે તો 'પત્રિનાલ' એવો પાઠ છે. લેખકના પ્રમાદથી ત્યાર વધી ગયેલો છે, એમ ભરતે કહેલુ છે.

અહીં ભરત પણ 'ત્રિમાલ'ના અંત્ય 'લં'ને લઘુ ગણવાથી વિપમસ્થાને જગણ આવે છે એ વાધો દર્શાવે છે અને એવો ચચાવ કરે છે કે જગણનિપેધ એ પ્રશસ્તતા અર્થે સમજવો. વિપમસ્થાને જગણ આવવાથી ગાથા રક્ષણવહાર જતાં નથી. પણ વધુ વહી રહ્યા પછી છેવટે તો પાઠદોષ બતાવે છે: 'પત્રિ' ને બદલે 'પત્રિ', વચ્ચેનો એવ જ અર્થ પાડ છે — પછી પહેલાંને બદલે ત્રીજો લેતા ગુણને લઘુ કરવાની કે જગણનો ચચાવ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. સદ્ગત કે. હ. દ્રુવે પણ આ પાઠને સ્વીકાર્યો છે. (પ. દે. આ., પૃ. ૫૬) આ પાઠ સ્વીકારતા પાદાન્તે ગુણના વિકલ્પની જરૂર રહેતી નથી.

પણ આ પાઠ હું સ્વીકારી શકતો નથી 'ભટ્ટિકાવ્ય'ના પાના રણલાથી જોતા જણાય છે કે તે વારંવાર 'પત્રિ' શબ્દ વાપરે છે. જેમ કે, ૪, ૪૪; ૫, ૮૦; ૫, ૧૦૭; અને જ્યાં ટૂંકો શબ્દ વાપરવો હોય ત્યાં 'પક્ષિ' શબ્દ વાપરે છે. જેમ કે ૨, ૨૫ માં 'પક્ષિગણ', ૧, ૨૭ માં 'પક્ષિણ', ૫, ૯૬ માં 'પક્ષીન્દ્ર', 'પત્રિ' અને 'પક્ષિ' વચ્ચેનું અક્ષરમાપ એકસરસુ છે તો આ સ્થાને તે અનેક વાર વાપરેલો 'પક્ષિ' શબ્દ ન વાપરતા તેની અપેક્ષાએ વિરલ-પ્રયુક્ત 'પત્રિ' શબ્દ વાપરે એ મને સમવિત લાગતુ નથી. ભરતે 'પત્રિ' પાઠાન્તર છન્દના દોષમાથી મુક્ત થવા યોજેલુ હોય એવું જણાય છે, અને માટે જ તે છન્દની ચર્ચા કરીને યોજે છે પણ જ્યાં સુધી એવા પાઠવાળી કોઈ પ્રત મળે નહીં ત્યાં સુધી આ પાઠાતર તર્કથી સુધારી શકાય નહીં. ભટ્ટિ ઉપરની પ્રાચીનતમ ટીકા 'જયમંગલા' 'પત્રિ' પાઠ સ્વીકારે છે. અલગત 'જયમંગલા' ક્યાંઈ છન્દના સ્વરૂપનો ચર્ચા કરતી નથી. પણ એવી ચર્ચા કરતાર મલ્લિનાથ પણ 'પત્રિ' પાઠ જ આપે છે, જોકે આ

ફલોરના એ છન્દોદોષની ચર્ચા કરી નથી (જુઓ K. P. Trivedi સંપાદિત 'મટ્ટિકાવ્ય' ૧૦, ૧૪. સંપાદકે પણ આ પાઠની ચર્ચા કરી નથી.)

હુ માનુ છું કે આને મટ્ટિકા પાઠનું સંશ્લિષ્ટ ગણવું જોઈએ. હુ એમ માનવા લલચાઉં છું તેનું કારણ એ છે કે અન્યથા એવો દોષ મને મટ્ટિકા જણાયો છે મટ્ટિકાવ્યના સર્ગ ૧૧ નો ૪૦ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

નિવૃત્તમત્તદ્વિપનુમમાંતે

સમ્પ્રવૃત્તમુપનૈર્હરયોઽપ્રપાદં ।

આનિન્યિરે શ્રેણીઘૃતાસ્તયાઽન્યં.

પરસ્પર ચાલધિસન્નિચદ્વા ॥

'મટ્ટિકાવ્ય', ૧૧, ૪૨

અહીં શ્રીજી પતિતમા 'શ્રેણી'નો 'ળી' દીર્ઘ છે, વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ એ ચ્વિ રૂપ છે એટલે ત્યાં દીર્ઘ જ જોઈએ પણ છન્દની દૃષ્ટિએ ત્યાં લઘુની જરૂર છે. જયમગત્ત અહીં 'ળી' દીર્ઘ જ આપે છે. દરેક સ્વરે છન્દને ઓઠલાધનાર મલ્લિનાય પણ અહીં 'ળી' દીર્ઘ આપે છે, જોવે છન્દોદોષનો ઉલ્લેખ ટીકામાં કરતો નથી. પ્રસિદ્ધ સંપાદક મનમોહનશાસ્ત્રી જેઓ વ્યાકરણશાસ્ત્રી હતા તે પણ દીર્ઘ પાઠ જ આપે છે. નિર્ણયસાગર આકૃતિના સંપાદક વિ ના શાસ્ત્રી 'ળિ'નો હ્રસ્વ પાઠ આપી નીચે ટીપ લગા છે "અથ છન્દોભગપરિહારાર્થ 'શ્રેણિઘૃતા' इत्येव युक्तं प्रतिभाति । '२१२० । श्रौ च ७।४।२६' इति शास्त्रापेक्षया 'अपि माप मप कुर्वाञ्छिन्दोभग न वारयेत्' इति छन्दशास्त्रस्य प्रचलत्वात् ।" અર્થાત્ શબ્દ તો 'શ્રેણીઘૃત' જ જોઈએ પણ છન્દની સાતર 'ળિ' હ્રસ્વ કરવો જોઈએ. આમ કહેવું એ તો છન્દોદોષ ઉપર મહોર મારવા જેવું છે. આ કથા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'ળી' દીર્ઘ જ જોઈએ. જોકે તેથી છન્દોભગ થાય છે પણ આ પ્રસંગે પણ ભરત 'ળિ' હ્રસ્વ પાઠ આપે છે. કલવત્તામાં ૧૮૭૧ માં યદુનાથ તર્કરત્નસંપાદિત મટ્ટિકાવ્યમાં ભરત-મલ્લિકાની મુગ્ધબોધિની ટીકામાં 'શ્રણિ' પાઠ આપી ટીકાકાર કહે છે અશ્રણમ શ્રેણય કૃતા અભિધાન નિયામક इति उक्ते च्चयर्थे श्रेण्यादे वृतादिना समास इति बोध्यम् । ભરત કહે છે કે અહીં 'શ્રેણિ' અને ઘૃત શબ્દનો સમાસ ચ્વિના અર્થમાં થયો છે પણ 'શ્રેણિ' શબ્દ ઘપરાઈ ગયો તો એને જ નિયામક માનવો એટલે આ ભરત ધર્મી વિદ્વાન હોવા છતાં પાઠની કાવતમાં મનસ્વી રીતે છૂટ લેનારો જણાય છે, અને તેથી તેને સૂચવેલા પાઠો સ્વીકારી શકાય નહીં એમ હુ માનુ છું.

મટ્ટિનો એવ શ્રીજો પણ ત્રિધિલ પ્રયોગ મારા જોવામા આવ્યો છે તે નીચે ઉતાર છું.

મૂવાઽસિ ત્વ હૃવિર્વાગ્ની રાપય । ઉચ્ચતાપસ ।

અન્યબ્યાસવતમાતિત્વાદ્ શ્રહ્યાઘ્ના પાપનમિત ॥

ગુજન, ૬-૧૨૬

અહીં ઘોજું ધરણ 'રાપય' શબ્દથી ગરુ ધાય છે અનુદ્ધુપમા વોઈ ધરણનો ઘોજો ઓ શ્રીજો ઘમે જાઓ હૃવ્ય ન હોઈ શકે, તે અહીં છે, એ દોષ છે અલબત્ત અનુદ્ધુપના સ્વરૂપ મરખો ધનો ગોટાલો છે, પણ એ છન્દની ચર્ચામા આપણે જાઈશું કે આ નિયમ આવશ્યક છે આ થયા ઉપરથી હું એમ જ માનું છું કે ત્યા 'પતત્રિ' શબ્દ જ હતો અને તે છન્દોદોષ જ છે, અને ઉચ્ચાર શંકિત્યને લીધ થયા પામ્યો છે

જા જાણી ચર્ચા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પાદાન્ત ગુરુત્વનો મૂલ નિયમ માત્ર એટલો જ હતો કે પાદાન્તે લઘુ આવતો હોય, પણ જો ત્યા છન્દની દૃષ્ટિએ ગુરુનો અપેક્ષા હોય તો એ લઘુ ગુરુનું પામ કરી શકે આ તદ્દન સ્વામાચિત્ત છે, ધરણ કે મસ્કૃત વૃત્તોના પાદાન્તે વિલવન હોય છે ઓ તેથી વિલવનથી લઘુ એના મેલ ગુરુ થઈ જાય છે પિંગલના છન્દ સાસ્ત્ર અને તેના ટીકાવારનો આ જ નિયમ હતા 'વૃત્તરત્નાવર' ઉપરનો નિયમ સ્વીકારે છે પણ તેની પાસે તરુણ* એ યાર્યા આવી, અને શ્રીજા ચતુષ્ચલના 'સુન્દરિ'ના અર્થ 'રિ'ન લઘુ રાગ્યાની તેન જરૂર જણાઈ તે તેણે ક્રમના નિયમથી વચું પણ એ નિયમ, યાર્યાને લાગુ કરી ન શકાય તે આપણે જાણુ તા 'મજરી' તેથી પણ આગળ જઈ નિયમ વરે છે કે પાદાન્તે લઘુ કે ગુરુ ગમ તેને ગુરુ કે લઘુ કરી શકાય તે પણ તરુણ*નું જ દૃષ્ટાન્ત આપે છે અલવારવ્યનોની પેઠ પિંગલો પણ એવના એવ શ્લોકોને ચલણી દૃષ્ટાન્તો તરીકે વાપરે છે મટ્ટિનાંથી તે ઘોજું દૃષ્ટાન્ત આપે છે, પણ એ દોષ જ છે તેન મુધારવા પાદાન્ત ગુરુન લઘુ નરવો, એ કવિના દોષ સ્વાતર પિંગલમાં દોષ ઉમેરવા વરાવર છે લઘુનું ગુરુધરણ, પાદાન્તવિલવનનું જેવું સ્વામાચિત્ત પરિણામ છે, તેવું, પાદાન્ત ગુરુના લઘુધરણ પક્ષ વશુ જ નથી જો પાદાન્તે ગુરુ લઘુ કરી શકાતો હોય તો ગમે ત્યામ કરી શકાય

'રત્નાવર' 'સુન્દરિ'ના 'રિ'ને લઘુ રાગ્યા ક્રમનો નિયમ કહે છે, 'મજરી'ના પાદાન્ત વિવલ્પનો નિયમ કહે છે પણ 'રત્નાવર'ના ટીકાવાર નારાયણન અને 'મજરી'કારને આથી સતોષ થતો નથી નારાયણ આ ક્રમના પ્રકરણને બંધે કહે છે "ઇદ ચોપલક્ષણ પ્રશબ્દે હ્રશબ્દે ચ પરતોઽપાદાન્તસ્ય-

‘આપિ લઘુતાયા વચિપ્રયોગે દર્શનાત્ । તયા ચ કુમારસમ્ભવે — ‘ગૃહીત-
પ્રત્યુદ્ગમનીયવત્સ્યા’ (યુ ૭-૧૧) इति प्रशब्दे परतस्तस्य लघुता दृष्टा ।
માયે ચ — ‘પ્રાપ્તનામિહદમજ્જનમાશુ’ (શિ વ ૧૦-૬૦) इति । अन्य-
પ્રાપિ — ‘તવ હિમાપહ્લિયો મમ હૌરમૂર્’ इति ह्रशब्दे परतो लघुता
દૃષ્ટા । अन्ये तु सयोगमात्रे परभूते लघुत्वमतीवतीव्रप्रयत्नतयेत्याहुः । अत
एव सरस्वतीकण्ठाभरण उक्तम् —

यदा तीव्रप्रयत्नेन सयोगादेरगौरवम् ।

न छन्दोभग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरः ॥ (सर १-१२३)

તયા ચ કવિપ્રયોગા . . .”

નારાયણ વહે છે વે ઉપર જે ક્રમનો નિયમ આપ્યો તે પાદાન્ત ન
હોય ત્યા પળ લાગુ કરવો, વારણ કે વચિઓના પ્રયોગોમા પ્ર અને હ્રસ્યુવતા-
સરોની આગળનો અક્ષર પાદાતે ન હોય તોપણ લઘુ રહે એવા રાસલા મળે
છે જેમ કે ‘કુમારસમ્ભવ’મા ગૃહીત’ એ શ્લોકમા ‘પ્ર’ની આગળનો અક્ષર ‘ત’
લઘુ જ રહે છે માધમા તવ’ એ શ્લોકમા ‘હ્ર’ની પહેલાનો ‘મિ’ લઘુ રહે
છે બીજે પળ તવ’ એ શ્લોકમા ‘હ્ર’ પહેલાના અર્ણવ અક્ષરો લઘુ રહે છે
બીજા કેટલાય કહે છે વે અત્યંત તીવ્ર પ્રયત્નને લીધે ઘષાય સયોગોમા આગળ
આવેલો લઘુ લઘુ જ રહે તેથી ‘સરસ્વતીકઠામરણ’ વહે છે વે “જ્યારે
તીવ્ર પ્રયત્નને લીધે સયોગની પહેલાનો અક્ષર ગુરુ ન બને ત્યારે મુજો તનાથી
છદોભગ થતો માનતા નથી”

અહીં સૌથી પહેલી આવશ્યકતા તીવ્ર ઘઠનો અર્થ કરવાની છે તેની ચર્ચા
ન કરતાં એટલું જ કહીશ કે ‘છન્દોમજરી’ પણ આ જ અપવાદમા આ જ દૃષ્ટાન્તો
અને ‘કઠામરણ’નો આ જ શ્લોક ઉતારે છે, અને ત્યાં રામધનુદેવ તીવ્રનો અર્થ
દ્રુતતર એવો કરે છે “યદા યદિ તીવ્રપ્રયત્નેન દ્રુતતરપઠનપ્રયાસેન સયોગસ્ય
આદિ સયોગાદિ તસ્ય, મધુવતપૂર્વવર્તિનો વર્ણસ્ય इत्यर्थं अगौरव लघुत्व मय-
तीति शेषः, वस्तुनोऽल्लघुरपि लघुरिव प्रतीयेत चेद् इति भावः ।” છ મ વ
પૃ ૧૫ અહીં અથ સ્પષ્ટ છે વે તીવ્રનો અર્થ દ્રુતતર છે મુજરાતીમાં તો આપુ
ઘણી જગાએ ઘાસ છે અને તેને આપણે નિર્વલ સયોગ કહીએ છીએ તેને જ
અહીં તીવ્ર કહેલો છે

નારાયણનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ છે વે પ્ર અને હ્ર પહેલાનો લઘુ લઘુરૂપે જ
રહી શકે છે ‘છન્દોમજરી’ વઢી આને માટે પિંગલનું નવું ગૂઢ કથ્ય છે “પ્રે
હે વા इति पुनः पिंगलमुक्तिवत्पविधायनं सूत्रम् ।” અને દૃષ્ટાન્તમા ઉપરનો

જ શ્લોક આપે છે પણ સપાદક પોતે જ નીચે ટીપ મૂકે છે કે પિંગલના મુદ્રિત છન્દ શાસ્ત્રના પુસ્તકોમા આ પાઠ મળતો નથી. (છ મ વ પૃ ૧૩)

આ આજો પ્રશ્ન પૂરેપૂરો છળવા યોગ્ય છે તે હું આગળ હેમચન્દ્રનો મત ટાંચ્યા પછી હાયમા લઈશ પણ તે પહેલા આ દૃષ્ટાન્તો જરા પરીક્ષવાની જરૂર છે. 'કવિઓના પ્રયોગોમા' અનેક જગાએ 'કુમારસમવ'નો ૭-૧૧ મુકાય છે આપણે તે જોઈએ.

સા મગજસ્તાનવિશુદ્ધગાત્રી
ગૃહીતપત્યુદ્ગમનીયવસ્ત્રા ।
નિર્ઘૃતપર્જન્યજલાભિપેક્ષા
પ્રફુલ્લવાસા વસુધેવ રેજે ॥

કુમારસમવ, ૭, ૧૧

હવે નિર્ણયમાગરના મલ્લિનાથની ટીકાવાળા 'કુમારસમવ'મા 'ગૃહીતપત્યુદ્ગમ-નીયવસ્ત્રા' એવો પાઠ છે તેમા આ પક્તિનું એક જ પાઠાન્તર આપેલું છે અને તે 'યુદ્ધોદ્ગમનીય' એવું છે પણ ગુજરાતી પ્રેસના 'કુમારસમવ'મા મલ્લિનાથ ઉપરાત ચારિત્રવર્ધનનો ટીકા આપેલો છે તેમાં ઉપરનો એટલે 'પ્ર' વાળો પાઠ છે, જોકે તેમા ટીકાકારે 'પ્ર' પાઠથી આગળનો 'ત' ગુરુ થઈ છન્દોભગ થાય તે સવર્ધો કશો સુલાસો નથી નથી હવે મલ્લિનાથ, કૌય પ્રમાણે, ૧૪૦૦ આમપાસ થયા (H.S.L, p. 87) અને ચારિત્રવર્ધને 'કુમાર' ઉપરની ટીકા સ ૧૧૯૨ મા લખી એટલે ચારિત્રવર્ધન મલ્લિનાથ પહેલાનો છે પણ મલ્લિનાથ 'ઉદ્ગમનીય' શબ્દનો અર્થ આપતા 'અમરકોષ'નું પ્રમાણ આપે છે "તત્સ્યાદુદ્ગમનીય યદ્ઘોતધોર્વંરત્રયોર્યુગમ્ । इत्यमरः । युगग्रहणं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अत एवात्र क्षीरस्वामी—'युग प्रायशो मल्लदय तदेव' इति व्याख्याय 'गृहीतपत्यूदगमनीयवस्त्रा' इत्येतदेवोदाहृतवान् ।" અમર પ્રમાણે 'ઉદ્ગમનીય'નો અર્થ ધોયેલા લૂગડાની જોડ પછી મલ્લિનાથ કહે છે કે યુગ (જોડ)નો અર્થ 'ઘણ માંગે જોડ' એવો કરવો તેને માટે 'અમરકોષ'ના ટીકાકાર ક્ષીરસ્વામીનું પ્રમાણ આપે છે અને કહે છે કે ક્ષીરસ્વામીએ આ અર્થને માટે 'ગૃહીતપત્યુદ્ગમનીયવસ્ત્રા' એ જ ઉદાહરણ આપેલું છે ક્ષીરસ્વામી કૌય પ્રમાણે ૧૧મા સંકાનો હતા (H. S. L. p. 414) એટલે ક્ષીરસ્વામી ચારિત્રવર્ધન પહેલાનો થયો એ રીતે સમ્યદૃષ્ટિએ મલ્લિનાથનો પાઠ પ્રાચીનતર છે

પણ મને કોઈનો પાઠ સતોષકારક જણાતો નથી પ્રથમ ચારિત્રવર્ધન લઈએ એ પહેલા ચરણનો અર્થ આપી કહે છે "તથા ગૃહીત પ્રત્યુદ્ગમનીય 'યદ્ઘોત-

યોગેન્દ્રયોર્બુદ્ધમ્' એતિ હૈમ ।" ચારિત્રવર્ણન પ્રત્યુદ્ગમનીય શબ્દના અર્થ માટે હેમાચાર્યના 'અભિજ્ઞાનવિજ્ઞાતામણિ'નું પ્રમાણ આપે છે, જોયે ત્યાં શબ્દો અમરના છે. તેનું પાઠ નથી, કારણ કે હેમાચાર્ય પૂર્વગામીના શબ્દો દ્વારા વગેરે સ્વીકારે છે પણ નરો ચાલો એ છે કે ચારિત્રવર્ણન પ્રત્યુદ્ગમનીય શબ્દ માટે પ્રમાણ આપતો હોય એમ દેખાય છે, પણ હેમાચાર્યના 'વિજ્ઞાતામણિ'માં 'પ્રત્યુદ્ગમનીય' જગ્ગ જ નથી, 'ઉદ્ગમનીય' જ છે, અને કાવેરી ગર્વ 'ઉદ્ગમનીય'નો જ છે એટલે કે 'પ્રતિ'નો ત્યાં થઈને અર્થ થતો નથી તેમ મલ્લિનાથના 'પતિ' પાઠથી પણ થતે સત્તો પત્ની નથી 'પત્યુ' પતિનું યસ્ત્ર એટલે શું? પતિએ આપેલું? પણ પતિ યસ્ત્ર નોંધેલું એવો રિવાજ રોડે ગૃહધર્મમા જણાતો નથી વિવાહવિધિ ચલતનું યસ્ત્ર તો પિતાના ધરનું જ હોય પિતા યસ્ત્રાભૂષણથી વિભૂષિત થવાને દાનમા આપે છે એ મૂલ્ય ભાવના છે મલ્લિનાથને આ મુશ્કેલી જાણે જણાતી હોય તેમ તે 'પત્યુ'નો ફરી અર્થ કરે છે "ગૃહિત પતિ પ્રત્યુદ્ગમનીયવસ્ત્ર યમા મા । ધોતયસ્ત્રમાચ્છાદિતર્વનાત્પથં ।" મલ્લિનાથ 'પત્યુ' (છટ્ટી વિભક્તિ)નો અર્થ પતિ પ્રતિ એવો કરે છે કદાચ 'પ્રતિ'વાળો પાઠ તેની પાસે છે અને તેથી 'પ્રતિ'નો અર્થ પણ 'પતિ'ના પાઠમાથી નીચલે છે એમ કતાચવાનો તેનો અભિપ્રાય હોય. પણ તોપણ શું? પતિ પ્રતિ ધોયેલું યસ્ત્ર પહેર્યું એટલે શું? 'અમરવોષ'ની (૨-૧૧૨) ટીપામા સૌરસ્વામી ઉદ્ગમ્યતે અભિલપ્યતે — ઉદ્ગમનીયમ્ । એટલે ઉદ્ગમનીયનો અર્થ અભિલપનીય — અભિલાપા કરવા યોગ્ય એવો આપે છે, પણ તોપણ 'પતિ તરફ અભિલાપા કરવા યોગ્ય' એ અર્થ પણ વેસતો નથી. હું માનું છું કોઈ જુદો જ પાઠ છે અને તે લુપ્ત થતા કે નહીં સમજાતા આ વે પાઠો ઉપસ્થિત થયા છે કાલિદાસ જૈવાની કૃતિઓ પણ આપણા દેશમા હજી શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદિત થઈ નથી ! આ દલોચ ઉપર વધારે કાલક્રોધ કરવાનો મને અવકાશ નથી, પણ હું પ્રતિ પાઠ સ્વીકારતો નથી, અને કાલિદાસના સમયમા પ્ર ચિત્તલ્પે પણ ધડધારા વિનાનો થયો હતો એમ સ્વીકારી શકતો નથી એક ચક્ષુ પ્રાચીનોમા હતું પણ કાલિદાસ આવા ચક્ષુને સંસ્કૃતમા લઈ જાય એમ કાટલા એક સંદિગ્ધ દાલલા પરથી હું માની શકતો નથી.

તે પછે, ઘીનું દૃષ્ટાન્ત માધમાયી નીચે પ્રમાણેનું અપાય છે.

પ્રાપ્ય નામિહ્નંદાજ્ઞાતામણુ

પ્રશ્નિયત નિવસનપ્રહણાય ।

ઓપતીવિક્રમરુઘ્ય વિલ સ્ત્રી

વલ્લભસ્થં કરમાત્મકરામ્યામ્ ॥

હવે અહીં પણ મલ્લિનાથ 'નાભિહ્રદને' બદલે 'નાભિનદ' પાઠ આપે છે પણ નાભિને 'હ્રદ'ને બદલે 'નદ' સાથે સરસાવર્તી એ મને અનુચિત લાગે છે તેમ જ પરંપરાનો વિરુદ્ધ છે. નાભિને કવિઓ હ્રદ જ કહેતા આવ્યા છે. માઘે પોતે પાંચમા સર્ગના ૨૧ મા શ્લોકમા "નાભિહ્રદે પરિગૃહીતરયાણિ નિમ્ન." કરીને લખ્યું છે. અને મલ્લિનાથને પણ નદ નો અર્થ હ્રદ જ કરવો પડે છે, અને તેને માટે તે કોઈ કોપનું પ્રમાણ આપી શકતો નથી. એટલે ત્યાં હું 'નાભિહ્રદ' પાઠ સાચો માનું છું. અર્થાત્ સંસ્કૃતમા 'હ્ર' અને 'પ્ર' પહેલાનો લઘુ નહો થડકાવાનું બલળ કાલિદાસના સમયમા હોય તોપણ કાલિદાસે તેને સંસ્કૃતમા અપનાવ્યું હોય એમ હું માનતો નથી. માઘમા એ બલળ છે, એ સ્પષ્ટ છે. નારાયણ બીજા પણ દૃષ્ટાન્તો આપે છે તેમાનાં ઘણાંજરા હેમાચાર્યમા આવે છે, જેને હવે હું ઉતારું છું.

હેમાચાર્ય ગણોત્તી સજ્ઞા કહ્યા પછી ળધુગુહની ચર્ચામા પ્રથમ "હ્રસ્વો લઙ્ઘુઃ" કહે છે. યદા હ્રસ્વો લ સજ્ઞાવાળા એટલે કે લઘુ છે. તે પછી "વાતે ચ્વઃઃ" મૂળ ઉપર ટીકા કરે છે: "પાદાન્તે વર્તમાનો હ્રસ્વો ચ્વઃ ભવતિ. ... વેતિ વ્યવસ્થિત વિભાયા, તેન યત્ર 'જૌઘ્લી સમાની' ત્યાદાવપવાદસ્તત્ર ચ્વઃ ભવતિ. વશસ્વાદૌ ચ પાદાન્તે લઘોર્ગુરુત્વ ન ભવતિ. યદાહ 'વંશસ્વકાદિ-ચરણાન્ત નિવેશિતસ્ય, ગત્વ લઘોર્નહિ તયા શ્રુતિશમંદાયિ. શ્રોતુર્વસતતિલકા-દિપદાન્તર્વાતિ લંગત્વમત્ર વિહિત વિવુર્ધર્થથા તત્." "

મૂળનો અર્થ કરતા કહે છે કે 'પાદાન્તે હ્રસ્વ હોય તે ગુરુસજ્ઞાનો વ' છે. અહીં 'વા'નો અર્થ વ્યવસ્થિત વિકલ્પ એવો છે. તેથી રગણ જગણ ગ લ (ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ) સમાની છન્દ વગેરેમા અપવાદ હોવાથી ત્યાં ગુરુ ન થાય આટલા ઉપરથી જણાશે કે હેમચન્દ્ર, મૂત્રના શબ્દોમા જરા ફરક કરતો હોવા છતાં પિંગલના મૂળ મૂળને જ અનુસરે છે, અને પાદાન્તનો લઘુ, ગુરુની જાવશ્યકતા હોય ત્યાં, ગુરુ થઈ શકે છે એટલું જ કહે છે. 'છન્દો-મજરો'નો પેઠે પાદાન્તગુરુ લઘુ થઈ શકે એવું કહેતો નથી. તે પછી તે પાદાન્ત લઘુ, ગુરુ કયા થાય તે સંબધી કહે છે કે 'વશસ્વ વગરે વૃત્તોમા પાદાન્તે લઘુ ગુરુ ન થાય, અને તેના પ્રમાણમા પ્રાસ્તાધિક શ્લોક ઉતારે છે તેનો અર્થ એવો છે કે 'વસન્તતિલકા વગેરેમા પાદાન્ત લઘુ ગુરુ થાય એ જેવું થોભે છે તેવું વશસ્વ વગેરેમા શોભનું નથી' આ વાક્યત પરા સ્ફુટ કરવાની જરૂર છે. શ્લોકાન્તે અને શ્લોકાર્થે, લઘુ ગુરુ થઈ શકે એવો નિયમ સાર્વત્રિક છે. પણ એકી ચરણને અંતે એટલે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણને અંતે થોડા છદોમા જ એ છૂટ છે. ઉપરના પ્રાસ્તાધિક પ્રમાણમા 'વસન્તતિલકા વગેરે'મા જ થઈ

તાને છે એમ મહેતુ છે. આ 'મગેરે'માં પોનો પોનો મમાધેશ થય્યો એ મગધી વિવાન મળી પ્રગિદ્ધ પિંગલોનાં પણ મળી મળ્યા. આપણ આ સમયે મનુ જ મહેતો નથી. 'વૃત્તરત્નાવર' તેમ જ તેનો ટોચાવાર નાગધન મદ્ય પણ અહીં મૂક રહ્યો છે. 'છન્દોમજરી' પાદાન્ત લઘુ ગુરુ ચન્દમાનાં ચે દુષ્ટાન્તો ચન્દાન્તિલ્લાનાં જ આપે છે. તેમાં પહેલામાં, 'અત્ર તૃતીયચતુર્થપાદાન્તલઘોર્ગુણ્યમ્।' 'અહીં ત્રીજા અને ચોથા પાદને અંતે લઘુ ગુરુ થાય છે' અને ચોથામાં 'અત્ર પ્રથમતૃતીય-પાદાન્તત્યાપિ લઘોર્ગુણ્યમ્' 'અહીં પહેલો અને ત્રીજો પાદાન્તલઘુ પણ ગુરુ થાય છે,' એમ મહેતુ છે. (છ મ. ન પુ ૧૨, ૧૩) 'પહેલો અને ત્રીજો પણ' એ શબ્દો ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે સાધારણ રીતે પહેલા ત્રીજામાં તેમ નહીં થાય હોય. પણ થયા થાય, થયાં ન થાય, એ મગધી મનુ મહેતુ મધો. પણ નાચ્છદોપમા છન્દો-દોષ વિશે મહેતુ છે ત્યાંથી થયારે સ્પષ્ટ વિગત મળે છે. મેં જોયા તેટલા ગ્રંથોમાં સૌથી સ્પષ્ટ વિધાન મને 'સાહિત્યકાંડ'માં જણાય છે હતવૃત્તનુ દુષ્ટાન્ત આપી તે મહેતુ છે : "યત્પાદાન્તે લઘોરપિ ગુરમાય ઉવતસ્તત્ચન્દ્ર-દ્વિતીયચતુર્થપાદવિપયમ્। પ્રથમતૃતીયપાદવિપય તુ ચન્દાન્તિલ્લાદેરેય।" 'પાદાન્તે લઘુ પણ ગુરુ થાય એમ મહેતુ છે તે ત્રીજા અને ચોથા પાદ વિષે છે પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં ચન્દાન્તિલ્લા મગેરેમાં જ થાય.' અહીં પણ ચન્દાન્તિલ્લા ઉપરાત થયા એ નથી મહેતુ, પણ નીચે ટીપ આપી છે : "આદિપદોન્દ્ર-વચ્ચોપેન્દ્રવચ્ચયોઃ સપ્રહ.।" 'આદિ પદમાં ઇન્દ્રવચ્ચા ઉપેન્દ્રવચ્ચાનો સમાવેશ થાય છે' સા. દ. નિ. પુ. ૪૦૨-૩. પિંગલોમાં 'વૃત્તવાસ્તિ'માં મને આનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જણાયો છે :

પાદાન્તે ગુરુગંજાયા વિભાયાત્વ યદોરિતમ્।

વ્યવસ્થિતવિભાયાત્વ ત્વસ્ય સ્વાદિષ્ટતિઢયે ॥ ૫૮ ॥

૮

પૃ૦ ચા૦, પૃ૦ ૩૧

'પાદાન્તે ગુરુગંજાયા જે ચિત્રરૂપ મહેતુ છે, તે વ્યવસ્થિત ચિત્રરૂપ સમજવો.'

મયેદુપેન્દ્રવચ્ચાદેરોજાન્તેષુ ચિત્રલ્પત ।

નિયમેનેતરેપા તુ ગુરુત્વમવિવસ્થિતમ્ ॥ ૫૯ ॥

એજન

'એ ગુરુગંજા ઉપેન્દ્રવચ્ચા મગેરે છન્દોના વિધાન પાદને અંતે ચિત્રલ્પચી થાય ત્રીજા છન્દોનો વાયતમા ગુરુત્વનો ચિત્રલ્પ ન થાય તે ઉપર ટીપા : "ઉપેન્દ્ર-વચ્ચાદેરિતિ । અત્ર પરિણનમ્ — 'ઉપેન્દ્રવચ્ચા, ઇન્દ્રવચ્ચા, ઉપજાતય,

વસન્તતિલકમ્, ઇત્યેતેપામેવ તાયત્ પ્રથમતૃતીયપાદાન્તવર્ણેષુ 'લઘુત્વસ્ય વિકલ્પેન ગુરુત્વ' ન ત્વન્યેપામિતિ ભાષ્યાદી સ્થિતમ્ । દ્વિતીયચતુર્થ-પાદાન્તવર્ણેષુ વિકલ્પસ્તુ સર્વે ામપિ વૃત્તાના સર્વસમ્મત એવ । ” (એજન) 'ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપજાતિ, વસન્તતિલકા, એ છન્દોમા જ પહેલા અને ત્રીજા પાદના અંતે આવતા વર્ણને લઘુના ગુરુત્વનો વિકલ્પ લાગુ પડે, ઘીજા છન્દોમા નહીં ઘીજા અને ચોમા પાદના અંતવર્ણનો વિકલ્પ તો વધા વૃત્તોમા થાય એ સર્વથી સર્વસમતિ છે '

અર્થાત્, હેમચન્દ્ર પાદાન્તે લઘુ ગુરુ વને એમ વહે છે, અને ત્યાં પરમ્પરા પ્રમાણે ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રા, ઉપજાતિ અને વસન્તતિલકા સિવાયના ઘીજા વધા વૃત્તોમા એ નિયમ ઘીજા અને ચોમા પાદને અંતે આવતા લઘુ અક્ષર વિશે છે હેમચન્દ્ર આ વાસ્તવમા પિંગલ, હલાયુવ અને 'વૃત્તરત્નાકર'ના મતનો જ છે, 'મંજરી'ના મતનો નથી .

આપણે અહીં સંસ્કૃત વૃત્તોનો વાત કરીએ છીએ પ્રાકૃત સર્વધાનો નિયમ વધારે છૂટવાળો છે ઉપરના જ સૂત્રને અમે એ કહે છે “ ધ્રુવાસુ વિવક્ષાચક્ષાદ-ગુરુત્વ લઘુત્વ ચ । ” ' ધ્રુવાઓમા વિવક્ષા પ્રમાણ ગુરુ કે લઘુ થાય '

આ પછી હેમચન્દ્ર સયોગપરત્વ ધરેલો નિયમ આપે છે “ ૫ ક ૫ પ વિસર્ગાનુસ્વારવ્યજનાહ્લાદિ સયોગે । ” આ સૂત્રનો અર્થ એવો છે કે જિહ્વામૂલીય, ઉપધ્માનીય, વિસર્ગ અને અનુસ્વાર તેમ જ વ્યજનના સયોગથી આગળનો હ્રસ્વ ગુરુ થાય છે 'વ્યજનસયોગે' એમ કહેતા વચ્ચા 'અહ્લાદિ' હ સિવાયના એવો અપ-વાદ મૂકી દીધો છે હવે તે ઉપરની ટીકા જોઈએ “ જિહ્વામૂલીયે, ઉપધ્માનીયે વિસર્જનીયે, અનુસ્વારે, વ્યજને, હ્લાદિર્વાજિને સયોગ ચ પરે, હ્રસ્વોઽપિ ગો ભવતિ ।

અહ્લાદોતિ સમસ્તપ્વરતસપ્રહાન્ હ્રેસયોગે હ્રસયોગ રસયોગે ચ ન ગુરુ । આદિશબ્દાન્ યથાદર્શનમ્ । ” અહ્લાદિ મા હ ને સમસ્ત અને વ્યસ્ત વન રૂપે સમજવો, એટલે કે હ ના સયોગે હ ના સયોગે અને ર ના સયોગ ગુરુ ન વને અહ્લાદિમા આદિ શબ્દ નહોતો છે તેનો અર્થ જ્યાં જ્યાં એવું દેખાય ત્યાં એ નિયમ સમજવો' આ પછી તેના દૃષ્ટાન્તો આપેલા છે દૃષ્ટાન્તોમા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વધા મેળા આપ્યા છે પણ હુ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત જુદા વિચારી જોવા ઇચ્છુ છું.

સ્પૃટ ત્વયેત્યપહ્નિય ણ્લુ કીર્ત્તયન્તિ (૧)

તવ હિયાપહ્નિયો ગમ હોરમ્ (૨)

ઞહિપ્રહેઽપિ દ્રુત ન ધૃતા તત ।

બહુલગ્રામરમેચયતામસ

૩-૩ મૂળમા -- “ ગુરુત્વસ્ય વિકલ્પેન લઘુત્વ ' એમ છપાયું છે તેને ઘડલે પાઠ ઉપર પ્રમાણે જોઈએ એમ હુ માનુ છું

મમ પ્રિયે યય તમેષ્યતિ તત્પુન ॥

ધન પ્રદાનેન શ્રુતેન ઘર્ષો ।

(૩)

લીલાસિતાઙ્ગમુત દર્પણમાત્મપત્ર

(૪)

વિ દત્તપત્રમથ વિશુભ્મોલિરત્ન ।

વિ ચામર તિલકધિદુરપેદુધિવ-

મેતદિવો નિહનુતદીપ્તિ મુદે ન વસ્ય ॥

ઉપર હું એટલે હું, રૂ ના સયોગના આ દૃષ્ટાન્તો વહ્યા છે પણ દૃષ્ટાન્તોમા એ જ ક્રમ સચવાયો જગાતો નથી પહેલું દૃષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ રીતે હું ના સયોગનું છે. વીજા દૃષ્ટાન્તમા પહેલો પવિત્રમા હું ત્રણ જગાએ આવે છે એટલે એને પણ હું નું ગણી શકાય પણ ચોઝી, ત્રાજી, ચોઝી પવિત્રમા ગ્ર, દ્ર, ઋ, પ્ર આવે છે અને હું મા પણ રૂ તો છે જ એટલે એ આત્મા દૃષ્ટાન્તને રૂ ના સયોગનું દૃષ્ટાન્ત ગણી શકાય ત્રીજું તો સ્પષ્ટ રૂ ના સયોગનું જ છે ચોથા દૃષ્ટાન્તમા રૂ નો સયોગ ઘણી જગાએ આવે છે પણ ત્યાં વક્ષાય થડકારનો લોપ થતો નથી એટલે છેલ્લી પવિત્રનું 'નિહનુત' એ જ હું, સયોગનું માત્ર દૃષ્ટાન્ત છે ત્યાં સયોગ છતાં આગળો લઘુ ગુરુ થતો નથી

અહીં એક વાત તરત ધ્યાનમા આવશે ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા જ્યાં જ્યાં હું નો સયોગ છે ત્યાં સર્વત્ર, હું, સયોગનો પહેલો વ્યજન છે અને જ્યાં જ્યાં રૂ સયોગ છે ત્યાં સર્વત્ર રૂ સયોગનો વીજો વ્યજન છે આને આપણે નિયમ ગણવો જોઈએ જોને હેમચન્દ્રે આના ઉપર ધ્યાન ધોવું નથી પ્રાકૃત દૃષ્ટાન્તો હજી અહીં ન લેતા હેમચન્દ્રની ટીકા હું આગળ ચલાવું છું "એષ્વતીવ્રપ્રયત્નત્વ સયોગસ્ય ગુરુત્વાભાવહેતુ" । તીવ્રપ્રયત્ને તુ મયત્વેવ ગુરુ. । યથા 'વર્હભારેપુ કેશાન્' इत्यादि ।" આ દૃષ્ટાન્તોમા સયોગ હોવા છતાં લઘુ ગુરુ બનતો નથી તેનું કારણ હવે હેમચન્દ્ર વહે છે "અહીં સયોગનો પ્રયત્ન અતીવ્ર છે એ ગુરુ નહીં થવાનું કારણ છે તીવ્ર પ્રયત્ન હોય તો અવરુદ્ધ ગુરુ બને છે જેમ કે 'વર્હભારેપુ કેશાન્' " 'હું' નો સયોગ અહીં તીવ્ર છે તેથી 'વ' ગુરુ બને છે, એવો અભિપ્રાય છે

અહીં પ્રથમ એ વહેવાનું કે હેમાચાર્યનો તીવ્ર પ્રયત્નનો નિયમ રાખો છો આપણે નિર્બલ સયોગને લીધે થડકારો નથી થતો અને સવલ સયોગને લીધે થાય છે એમ ગુજરાતીમા કહીએ છીએ તે આ સવલ સયોગને માટે જ તીવ્ર શબ્દ વાપરેલો છે આપણે અનુસ્વારને કોમલ અને તીવ્ર કહીએ છીએ, તેમ અહીં સયોગને તીવ્ર કહ્યા છે અનુસ્વાર અને સયોગ યક્ષેને માટે તીવ્ર અને મદ શબ્દ રાખી શકીએ તો કઈ છોટું નથી પણ અહીં એક વીજી જ વાવત ધ્યાનમા લેવા જેવી આવે છે 'વઠામરણ' 'રત્નાવર' અને 'મજરી' એ ત્રણે

તીવ્ર શબ્દ લગભગ આથી ઝલટો રીતે, વાપર્યો છે ત્યા તીવ્રનો અર્થ દ્રુતતર એવો કરેલો છે સયોગના વ્યજનો દ્રુતતર લોલવાથી આગળનો લઘુ ગુરુ ન થાય તો તેને દોષ ન ગણવો એવું 'તરસ્વતીકઠામરણ'નું વચન 'વૃત્તરત્નાકર' અને 'છન્દોમજરી' વન્ને એ ઉત્તર્યું છે એ આપણે આગળ (૫૦ ૩૬) જોઈ ગયા હેમચન્દ્રથી ઝલટો જ અર્થ ! પરિભાષાનો કેટલો મોટાઠો !

પણ હજી એક વાત કહેવાની રહે છે જા થડકારાનો અભાવ હજી સુધીના દૃષ્ટાન્તોનાં વ્યાય શબ્દની અદર ધયો નથી 'તવ હિયા।' (દૃષ્ટાન્ત ૧૯) એમાં તવ શબ્દ સ્વતંત્ર છે અને પછી પ્રારંભમાં સયોગવાળો શબ્દ આવે છે, 'શશિપ્રહ'માં સમાસ છે છતાં શશિ શબ્દ જુદો છે, અને તેની પછી પ્રારંભમાં સયોગવાળો શબ્દ આવે છે 'અપહિત્રે (૬૦ ૨) અને 'નિહનુત' માં અપ અને નિ વન્ને ઉપસર્ગ છે, અર્થાન્ મૂળ ત્રિશાપદના જગમૂત નથી આ વધા દૃષ્ટાન્તો, અને આપણી માપાના શબ્દોચ્ચારના વધા થડકારો નથી જતો એ જોતા, અહીં નિયમ એવો જણાય છે કે શબ્દની અદરનો થડકારો એમ ને એમ રહે છે પણ એક શબ્દના આદિમાં આવતા સયોગનો થડકારો તેની આગળના શબ્દ સુધી નથી પહોંચતો એ રીતે આ અપવાદો થાય છે

ઉપર મેં કહ્યું કે 'નિહનુત' માં 'હુ' ધાતુના સયોગનો થડકારો તેના ઉપસર્ગ 'નિ' સુધી જતો નથી આનો લાભ 'પતત્રિ' શબ્દને આપી શકાય ? 'પતત્રિ' માં મૂળ 'પતત્ર' શબ્દ છે તેમાં 'પત્' ધાતુ છે, જનો અર્થ 'ઝડવું' એવો થાય છે તેમાંથી 'પતત્ર' શબ્દ થાય છે જેનો અર્થ 'ઝડવાનું સાધન', 'પાલ' એવો થાય છે તો એ 'ત'ના થડકારો મૂળ ધાતુના પિંડ સુધી ઉપરના દૃષ્ટાન્તોની પેઠે ન જ પહોંચે એમ કહી શકાય ? મેં ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમાંથી 'રૂ' સયોગ દિશે જે નિયમ તારવ્યો છે તે પ્રમાણે એ સમર્થન આ 'પતત્ર' શબ્દને મળે નહીં. કારણ કે અહીં પ્રત્યય લાગ્યો છે, અને પ્રત્યયને ઉપસર્ગ જેટલું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી, એ શબ્દનો જ ભાગ છે એટલે 'પતત્રિ' શબ્દ એ છદ્મ સંધિત્વ જ છે. તેમ છતાં હું માનું છું કે "અય લુલિતપતત્રિમાલ" એ યતિશબ્દમાં 'માલ'ના 'લ'ને લઘુ ગણવા કરતાં 'પતત્રિ'ના 'ત'ને લઘુ ગણવો એ વધારે નિર્વાહ છે. સરવૃત્તમાં સાનુસ્વાર અક્ષરને લઘુ ગણવો પડે તે કરતાં સયોગને મદ કે લોભલ કરવો એ પ્રયોગોની વધારે નજીક છે

હવે આપણે હેમચન્દ્રના હ્, રૂ સયોગના પ્રાકૃત દૃષ્ટાન્તો જોઈએ "પ્રાકૃતેષિ યયા" 'પ્રાકૃતમાં જેમ કે —

જહ પ્હાઝ બોદણ અમ્મુત્તમુલ્હસિ અમયુઅદ્ધ ત ।

જહથ ણ પ્હાઆમિ તુમ મચ્છ ગોલાનઈત્તહે ॥ (૧)

“તથા” ‘તેમ જ’ :—

યોદ્રદ્રહ્મિ પઢિયા (૨)

કુવત્ત્ય સિત્ત દ્રહિ (૩)

પહેલાં દુષ્ટાન્તમા ‘હૃ’ના સયોગવાળા ‘ઘ્રાઙ’, ‘સ્થિતિ’, ‘ઘ્નાઙોસિ’ એ શબ્દોની આગળના હ્રસ્વો લપ્તુ જ રહે છે. અને વીજા ધીજા દુષ્ટાન્તમા ‘દ્રહ્મિ’ અને ‘દ્રહિ’ પહેલાના લપ્તુઓ જ રહે છે પણ સસ્કૃત દુષ્ટાન્તમા આવતા સયા અને આ સયા એ બે ધ્વજ્વેનો એવં પરં નાધવા યોગ્ય છે સસ્કૃતમા સયોગની ‘દૃ’ પહેલો આવો, પ્રાકૃતનાં ત્રણેય દુષ્ટાન્તોમાં ‘દૃ’ વીજો આવે છે અને પ્રાકૃતમાં એવો નિયમ જ છે

પ્રાકૃતમા આ નિયમ એન વીજી દૃષ્ટિએ જોવો જોઈએ અહીં સરો પ્રસ્તુ એ છે કે જાને સયોગ ગણવો કે કેમ? આપણે જાણીએ છીએ કે ‘પ’મા અને ‘વ’મા ‘હ’ મળવાથી અનુક્રમે ‘ફ’ અને ‘ભ’ થાય છે તથા આપણે સયોગ ગણતા નથી અહીં આવતા ‘સ્થ’મા અને ગુજરાતીમાં ચોળાતા ‘ન્હાવુ’, ‘રહેવુ’, ‘મ્હોવુ’ એ વધામા પણ ‘હૃ’નો એને મળતો સસ્ત્રેપ ગણવો જોઈએ એ વ્યજનસયોગ નથી ઉપર આપેલા પ્રાકૃતનાં શાલલામા ‘ઘ્રાઙ’ ધગેરે આ દૃષ્ટિએ સયોગ જ નથી

‘દૃ’ના સયોગની નિર્બંધતાનું કારણ એ છે કે તેનો સયોગ પૂર્ણ સ્પર્શવ્યજનો જેટલો સબલ કે હેમચન્દ્રનો શબ્દ ઘાપરીએ તો તીવ્ર હોતો નથી તેથી એ સયોગો નિર્બંધ થાય છે તેનો ઘટવારો મદ હોમ છે, અને તેથી તેની આગળનો વ્યજન લપ્તુ હોય તો ગુરુ પડે શકતો નથી ગુજરાતીમા ‘ય’નો સયોગ પણ એવો જ થઈ ગયો છે ‘નમ્યો’, ‘વયું’, ‘વર્ષ’, ‘આશ્વ’ એ વધામા ‘ય’નો સયોગ નિર્બંધ છે ‘ય’ અને ‘ર’ વચ્ચે અર્ધસ્વરો છે, પૂર્ણવ્યજનો નથી

આ સયોગની નિર્બંધતાનો આત્મા ઇતિહાસ જોતા જણાય છે કે એ, વૈદિકથી માંડીને ઉત્તરોત્તર નિર્બંધ જ થતો ગયો છે સસ્કૃતનો સયોગ, જાકે સમા આગલા લપ્તુને ગુરુ કરવા જેટલું પ્રાવશ્ય હતું, પણ વૈદિકની અપેક્ષાએ ઓછો ચલવાન હતો જ, અને તેથી વૈદિક છન્દોના પઠનમા ક્રમનો એટલે વ્યજનોને વેવડા ઉચ્ચારવાનો વિધિ થયો પડ્યો, — આપણ આગળ જોઈ ગયા તેમ ‘અગ્ને’, ‘અદત્વ’, ‘સર્વ’, ધગેરે

હવે સ્વરોના ઉચ્ચારોમા ફર પડ્યો, — સસ્કૃતમા ગુષ્ઠ ગણાતા લપ્તુ થયા, તે રૂડિએ અહીં એવં વાત એ ધ્યાનમા રાસવા જેવી છે કે હેમાચાર્ય, સયોગની પેઠે, આ ફરકને સસ્કૃત પ્રાકૃત વચ્ચેનો નથી ગણતા, માત્ર પ્રાકૃતનો ગણે છે આ સવધીનું સૂત્ર પણ ઉપરના સૂત્રોની નજીક જ સજ્ઞાપ્રચરણમા આપે

છે “એદોની પદાન્તે પ્રાકૃતે હ્રસ્વો વા ।” ‘એ અને ‘ઓ’ પદને અંતે, પ્રાકૃતમાં વિનલ્પે હ્રસ્વ થાય છે ’ આ સ્પષ્ટ છે એટલે એના ઉપરની ટીકા ઉતારવાની જરૂર નથી પણ ટીકામાં હેનચન્દ્ર ઉમેરે છે કે “ઈં હિં ઇત્યેતવાહ્નંસ્વત્વ શબ્દાનુશાસને નિર્ગોતમિતિ નંહોગ્યતે ।” ‘ઈં અને હિં નુ હ્રસ્વત્વ શબ્દાનુશાસનમાં એટલે વ્યાવરણમાં નિર્ગોત કરેલું છે એટલે’ અહીં કહેતા નથી ’ ‘સંગીત-રતનાકરે’ આ વાક્યત પ્રવચ્ચાવ્યાયમાં લીધી છે તે વચાનો નિચોડ કાઢતો હોય તેમ લખે છે

ગુહર્લંબુરિતિ દ્વેવા વર્ણોઽનુસ્વારસમૃત ॥ ૫૩ ॥

સવિત્તાર્ણં વ્યજનાન્તો દીર્ઘો યુક્તપરો ગુહ ॥

વા પદાન્તે ત્વસો વક્રો દ્વિમાનો માનિકો લઘુ ॥ ૫૪ ॥

ઋજુલિનો ઓ પ્કે પ્કે ચ રહોયોંગે સ વા લઘુ ॥

એ ઓ ઇ હિં પદાન્તે વા પ્રાકૃતે ત્વસો મતા ॥ ૫૫ ॥

પદમધ્યેઽપ્યપ્રગ્ને હુ હે એ ઓ ઇમિત્યમો ॥

સ ર, ળ, પૂ ૨૮૦-૮૧

‘વર્ણ’ ગુહ અને લઘુ, એવા વ પ્રકારનો છે સાનુસ્વાર, સવિસર્ગ, વ્યજનાત, દીર્ઘ અને સયોગનો આગળનો એ ગુહ છે ચરણને અંતે આવતો વિકલ્પે ગુહ છ ગુહ વાકી રેખાયો દર્શાવાય છે તેની વ માના ગણાય છે લઘુ લખવામાં સીધો લોટીયો વતાવાય છે ઓ પ્ક પ્ક તયા ર અને હના સયોગમાં વર્ણ વિકલ્પે લઘુ રહે છે પ્રાકૃતમાં એ ઓ ઇ હિં પદને અંતે વિકલ્પે લઘુ રહે છે અને એ વર્ણો અપ્રશ્નમાં પદની મધ્યે હોય તોપણ વિનલ્પે લઘુ રહે છે અને અપ્રશ્નમાં તે ઉપરાંત હુ હે એ ઓ અને ઇ પણ વિકલ્પે લઘુ રહે છે ’ એક નાની વાક્યત અહીં ઉમેરવાની જરૂર છે પ્ક અને પ્ક કહેલ છે તેનો અર્થ જિહ્વામૂઠીય અને ઉપધ્માનીય છે અને તેને પણ અહીં વિકલ્પે ગુહ કહેલો છે આવો મત હેનચન્દ્ર પણ ‘કોઈક’ એમ કહીને નોંધે છે “કેચિત્તુ ય વ ય પયો-રપિ પરત્ર સ્થિતયો પૂર્વસ્ય લગ્નોર્ગુહત્વ નેચ્છન્તિ ॥” ‘સંગીતરતનાકરે’ ‘ઓ’ નો જાણે કે ઉચ્ચારોમાં સંધિલ્પ કેવી રીતે વધતું જાય છે

અહીં સુધી નહીં નોંધાયેલો એવી એક છૂટ ‘પ્રાકૃત પેગલ’ નોંધે છે પ્રાકૃતની જાણપતો અને અપવાદો નોંધ્યા પછી ‘પ્રાકૃત પેગલ’ કહે છે

જઈ દીહો વિઅ વળ્લો લહુ જીહા પઢઈ હોઈ સો વિ લહુ ।

વળ્લો વિ નુરિઅ પઢિયો દોતિણિ વિ એવ જાણ હુ ॥ ૧, ૮

પ્રા પં B. પૂ ૧૧

‘જો દીર્ઘં વર્ણં જિહ્વા વહે લઘુ પઠાય, મો તે વળ લઘુ ધાય વર્ણં વળ ત્વરિત પઠાયા હોય તો એ ત્રણને વળ એક જાણવા’

અલગત આ ઘષી સ્થાસિમતો પ્રાચીન અને અપભ્રંશની જ છે, અને એ તરીકે જ નોંધાયેલી છે. વળ ‘પ્રાચીત પૈંગલ’નો એવ ટીકાકાર પ્રાચીતમા ‘એ’ ‘ઓ’ હ્રસ્વ હોય છે એમ વહી આગળ વહે છે: “અચિત્ સસ્ટૃતેઽપિ ‘તં પ્રણમામિ ચ ઘાલગોપાલ’ એવ ‘રોદાયં નમો નિત્યાયં’ — ઇત્યાદિબોવારસ્ય લઘુત્વમ્।” (એજન પૃ ૮) અર્થાત્ આ ટીકાકાર સસ્ટૃતમા વળ કયાક ઓ હ્રસ્વ મળે છે એમ વહી એ દૃષ્ટાન્તો આપે છે પહેલામા ‘ગોપાલ’મા ‘ગો’ હ્રસ્વ છે, બીજામા ‘નમો’ મા ‘મો’ હ્રસ્વ છે વગેરે જગાએ મેં હ્રસ્વની નિશાની કરી છે

ગુજરાતીમાં કવિને લઘુનો ગુરુ અને ગુરુનો લઘુ કરવાની જે હદ વિનાની છૂટ મનાયેલી છે, તે ગુજરાતીને પ્રાચીત અપભ્રંશના ધારસામા મળેલી છે નવા ઉચ્ચારશુદ્ધિના આપ્રહયી કવિએ એને અક્રુશમા લેવાની છે અને વર્ણવટુત્વના દોષથી તેને યચાવવા સદા જાગૃતિ રાસવાની છે

..

૨

છન્દોના પ્રકારો

આ પુસ્તકનો વિષય, પિંગલવારો જેને લૌકિક છન્દો કહે છે તે છે. છન્દશાસ્ત્રની આજ પ્રણેતા પિંગલ છન્દને વૈદિક અને લૌકિક એવા બે મોટા વર્ગોમા વહેંચે છે, અને વગ્નેના અલગ અલગ નિરૂપણ કરે છે પછીના ઘણાકારા પિંગલો વૈદિક છન્દોના નિરૂપણ વિના જ લૌકિક છન્દોની ચર્ચા કરે છે આ રીતે વૈદિક છન્દોથી સ્વતંત્ર રીતે લૌકિક છન્દોની ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ પર-પરાયી ચાલી આવે છે અને તે સ્થાપરણ છે વૈદિક ભાષા ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એવા સ્વરોથી ચોળાતી જે ઘણા કાળથી ભાષામાથી અદૃશ્ય થયા છે, સસ્ટૃત, પ્રાચીત, અપભ્રંશ કે દેશ્ય ભાષાના સાહિત્યમા કૃતર્યા નથી દેવવાલના છન્દોમાથી કોઈ છન્દ એ ને એ રૂપે પછીના સાહિત્યમા કૃતરી આવ્યો નથી એટલે વૈદિક છન્દોને આપણા નિરૂપણનો મુખ્ય વિષય કર્યા વિના, આપણે લૌકિક છન્દોના આપણા નિરૂપણમા આગળ ચાલીએ અને તેમા પ્રથમ વિષય-વ્યવસ્થા માટે છન્દોના પ્રકારોનો નિર્ણય કરીએ

૧ વૈદિક છન્દો ઉપર એવ દ્રુ પરિશિષ્ટ આ પ્રકરણને અંતે આપેલું છે

पिंगलनी घणीखरी चर्चामा प्रथम दृष्टात लई, तेने दृष्टि आगळ राखी चर्चा करवी सुकर पडे छे. तेथी ए पद्धति हु वने त्या सुधी अखत्यार करीस. छन्दोना बे मुख्य प्रकारोनु प्रथम अक्केक दृष्टान्त लउं छु.

वसन्ततिलका

आकाशमाधि उडुमडल संचयूंतू.
आतिथ्यअर्घ्यं रवि एक ज अर्पंतोतो,
ते लेइ लेइ नमणू उर नामनूंतू,
लीलाविमुग्ध पडतू ढळि देवपादे.

‘गिरनारने चरणे’ के. का., भा. २, पृ. ९१

आनी साये सरस्वायवा हु नीचेनी दलपतरामनी एक चोपाई लउं छु:

अरजुन पछि आगरे सिधाव्या
मारग ज्यारे सो गाउ आव्या
कावाए कामिनिओ लूटी
नहि अरजुने खगाई खूटी.

द. का., भा. २., पृ. ६०

निरूपणनी सरलता खातर पहेला चोपाईनी पवित्रोने लगात्मक न्यासमां नीचे उतारु छु

लललल ललगा लगाल गागा
गालल गागा गागा गागा
गागा गागा ललगा गागा
लललल लगाल गागा गागा

में आगला प्रकरणमा कह्यु तेम ‘गाउ’ शब्दना वन्ने स्वरो मधुक्त होवायी ‘गाउ’ एक ज गुरुनो शब्द अही थाय छे. अने अही ए रीते ‘सोगाउ’नु एक चतुष्क गागा वने छे आ चोपाई चार चार मात्राना चार चतुष्कोनु एक चरण, एवा चार चरणोनी वनेली छे आ चतुष्कोमा चार मात्रा अमुक ज सख्याना लघु के गुरुयी थवीं जोईए एवो कोई नियम नथी चार मात्राना जे कुल पाच पर्यायो थई शके छे ते बधाय अही पहेला पाच चतुष्कोमा आवी जाय छे. अमुक स्थाने अमुक ज पर्याय जोईए एवो पण कोई नियम नथी — सिवाय के अते नवंत्र गागा चरणान्तने व्यक्त करवा आवे छे. आवा चतुष्को जाळवीने पवित्रमा आपणे गमे तैवो फेरफार पण करी शकीए. जेम के

अरजुन पछि आगरे मिधाव्या

ने बदले

પ્રમાણ બર્મન વડે મિત્રાણ

આનો સમાવેશ થાય નહીં પ્રમાણે માન :

સમાજ માન્ય સમાજ માન્ય

સામઝી પોસાઈની એક ચોક્કસ પાત્રા લઈએ :

મિત્રપુર નામિ મુદ્દર માન

તેનો ન્યાય

સમાજ માન્ય માન્ય માન્ય

અહીં અતે માન્યને વડે માન અથે છે, છતાં આ પગ પડન ઉપરના દુષ્ટાન્ત-
ના જેવું જ સાગને અટકા કંઈ છતાં આ વસ્તુ ચોક્કસ કેમ કહેવાય છે,
તે પ્રશ્ન આપને આ પ્રમાણે સ્વાભાવી પટનાનો વિચાર કરીશું ત્યારે જોઈશું.
પગ એ મિત્રાણ આ પાત્રા પગ આગળ જોવી જ છે. આમાં પગ મિત્રપુર (સલસલ)
ને વડે પૂતા (માન્ય) મસ્ત (માન્ય) મુરત (માન્ય) પટના (માન્ય)
એમ મને તે મૂળી શકીએ અહીં અત્ય માન્યને ચાર માત્રાના ચતુષ્વ વરાવર
મળીએ તો એક સરખાના પતુષ્વોનો ચાર આવનાનો જણાશે અને એ પતુષ્વની
અંદર એક મુદ્દર વે લખુ, મેં મેં લખુનો એક મુદ્દર, પરી શકીએ છીએ, એક
ચતુષ્વના મુદ્દરની અંદર લખુમુદ્દર સ્વાભાવી અદલાવદલી શરી શકીએ છીએ,
જેમ મેં માન્યને વડે સલસલ મેં સમાજ. અહીં માન્યને જે જૂથ આવતાં
પામે છે, તેને આપને સધિ કહીશું. અમુક માત્રાના સધિઓના આવનાંથી
આનો મેલ મધ્યમ છે તેથી આને આવૃત્તિથી માત્રામેલ કે એવો માત્રામેલ
છન્દ કહીશું. તેનું ટૂંકું નામ જાતિ છે.

આનો સાથે ઉપર આપેલ વસંતતિલવા સરખાવશે તો તેના સ્વરૂપમાં
થોડું ફેર જણાશે. તેમાં કોઈ એક સધિના આવનાંનો નહીં જણાય. આપને એનો
પ્રથમ સમાવેશ થાય શરીએ

વસંતતિલવા

માન્યમા સલસલમા સલસલમા સમાજ

આથી વધારે સલસલની જરૂર નથી, કારણ કે પછી દરેક પક્ષિમાં આ જ રૂપો
અદકોઅદલ આવવાના. દરેકમાં ૧૪ જ અક્ષરો આવવાના અને દરેકમાં લખુની
જગાએ લખુ અને મુદ્દરની જગાએ મુદ્દર જ આવવાનો આવે, સલસલને જુદા પાડી
વતાવ્યા પ્રમાણે સધિઓ છે, તે કોઈ એકસરખા નથી; અક્ષરસંખ્યામાં સરખા
નથી, માત્રાસંખ્યામાં પણ સરખા નથી પણ માત્રાસંખ્યામાં સરખા છે કે કેમ

એ પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, કારણ કે આમા માત્રાસંખ્યા કાયમ રાખીને એક ગુરુના બે લઘુ કે બે લઘુનો એક ગુરુ કરી શકાતા નથી. અરે, એક જ સંવિધા લઘુ-ગુરુનો ક્રમ પણ ફેરવી શકાતો નથી. 'આવાશમા' 'ગાગાલગા' છે તેને વદલે 'ઓમનાહો' 'ગાલગાગા' પણ કરી શકાશે નહીં. એમ કરતા પંક્તિમાં મેઝ રહેશે નહીં અને આપણે અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઝ કે ટૂકના દલપતરામે આપેલ અક્ષરમેઝ નામથી ઓઢાણોશુ. સંસ્કૃતમાં આને વૃત્ત કહેતુ છે, તે નામને આપણે આ અનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેઝ માટે જ રાખીશુ. 'માટે-જ' એટલા માટે કે વિગલશસ્ત્રથી પરિણાવામાં આવૃત્તસંધિનો એક પ્રકાર અક્ષરમેઝમાં ગગાઈ ગયો છે. તેનો સરલ દાસલો તોટક છે :

તોટક

યદુરદનને યદુનદનને

નમુ પ્રાત સમે યદુરદનને

ચાર પંક્તિ પૂરી કરવાની જરૂર નથી. આનો ન્યાસ

તોટક : લલગા લલગા લલગા લલગા

આમાં પણ સંકેત એવો છે કે ગુરુઋષુત્રી અદલાવદલી કે માત્રામેઝી^૧ પરિવૃત્તિ કરી શકાય નહીં પણ આ સ્પષ્ટ રૂપે ચતુર્માત્રિક સંધિના ચાર આવર્તનોનો છદ છે નેનો મેઝ ચોનાઈ જેવો જ છે, માત્ર તેના સંધિને લલગાનુ સ્થિર પાસાદાર રૂપ આપેલુ છે. એના મેઝનો સિદ્ધાન્ત માત્રામેઝનો છે, એટલે હું આને માત્રામેઝનો લગાત્મક^૨ જાતિ ગણુ છું.

અહીં એક વિશેષ ધ્યાવત મારે નોંધવાની જરૂર છે. આવા લગાત્મક માત્રામેઝમાં સંધેનુ એક જ લગાત્મક રૂપ વપરાય અને તેના ભિન્ન પર્યાયો ન વપરાય એવો કોઈ મર્યાદા હું સ્વીકારતો નથી. દાવલા તરીકે તોટકમાં લલગા ચતુષ્કલનો ચાર આવર્તનો છે. ઞમરધિલસિતામાં પણ ચતુષ્કલ સંધિના ચાર આવર્તનો છે પણ તે ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયોના.

ઞમરધિલસિતા. ગાગા ગાગા લલલલ લલગા। (છ. શા, ૬, ૨૧)

અહીં ચતુષ્કલ સંધિના ત્રણ પર્યાયો ગાગા લલલલ અને લલગા વપરાયા છે કોઈ એક જ લગાત્મક સંધિના આવર્તનો નથી. છતાં આનો મેઝ માત્રામેઝ

૨ માત્રામેઝી એટલે માત્રામેઝ છદમાં યાય છે તેવી, અર્થાત્ કુલ માત્રા એટલો જ રાખીને કરેલી લઘુગુરુની પરિવૃત્તિ.

૩. લઘુ અને ગુરુના સ્થિર ક્રમવાઢુ એ અર્થમાં મેં આ પારિમાપિક શબ્દ યોગ્યો છે

સધિના આવાંતોનો મનેલો છે તેથી આ પળ તોટવ જેવી જ માત્રામેલની
 ચોવારની જુરી લગાતમય રચના છે આવી પર્વા રચનાઓ છે અને તે સપહીનો
 માત્રામેલની લગાતમય જાતિમા સમાવેજ થાગ એ માત્રામેલથી વોર્ડ જુદા
 ધર્મની ગણવાની હું અસ્થર જોતો નથી.

આપણા માહિત્યાા ઇતિહાસમા એક રેતાગ છે જે પ્રથમ અનાવૃત્તનધિ
 અક્ષરમેલ વૃત્તો વિનાય પામ્યા છે, અને તે પછી આવૃત્તનધિ માત્રામેલ છન્દો
 એટલે જાતિછંદો વિવાત પામ્યા છે એટલે અહીં છન્દોનું નિરૂપણ એ ક્રમે
 મરીનું ઉપર વૃત્ત પદેન જાતિની ઓછાપણ કરાવી તે માત્ર નિરૂપણની
 સગવડ માતર વૃત્તો અને જાતિઓ એ જે પ્રકાર પછી આગલ જતા પહેલા
 આપણે માત્રાગમ વૃત્તોની નાય કરવી જોઈએ તેમા ચરણનો અત્તમાગ, અક્ષર-
 મેલ વૃત્ત જેવી, સધિના આવાંત વિનાઓ, અને સ્થિર લગાતમય છે, અને ચરણના
 પ્રારમ્ભનો ભાગ અમુક સરચાળી માત્રાનો, એટલે સ્થિર લગાતમય નહીં પણ
 પાછો માત્રામધિવાલો પણ નહીં એવો છે આમા મુખ્ય વૈતાલીય ધર્મ આવે છે
 આ પ્રકાર તો જુરો છે, પણ તેનાં ઘણા ઘોઝા છન્દો આવે છે, અને વહી
 એ વર્ગના મુખ્ય છંદા લગાતમય રૂપ ધારી સસ્થૂત વૃત્તો બની ગયા છે તેથી
 તેનું નિરૂપણ સસ્થૂત વૃત્તો જોડે જ કરવું અનુભૂત પડશે અહીં આપી વધારે
 તેની પર્વા આવશ્યક નથી અને કે હુ ધ્રુવે માત્રાગમ કહેલ છે તે નામ
 સ્વીચારી આ માત્રાગમ વૃત્ત કહીશું

હવે એક વીઝો પ્રકાર લઈએ—સહ્યામેલનો તેનો પ્રસિદ્ધ દાસતો
 મનહરનો છે.

મનહર જે કવિત

ઝૂટ વહે આ સગામા માતા યગલાળા મૂડા,
 મૂત્તમા પર્શોઓ ને પનુઓ અક્ષર છે,
 વગલાનો ડોક વાફી પોતડની ધાવ ધાવી,
 કૂતરાની પૂછડીનો ધાંચો વિસતાર છે,
 વારણની શૂઢ વાફી વાગા છે ગપ ગાકા,
 મેશને તો ધોર વામા ગાંગડાનો માર છે,
 સાંમણી શિયાળ વોત્રો વાન્ને દલપતરામ,
 અગ્યનું તો એક વાકુ આપના અઢાર છે

દ કા, મા ૨, પૃ ૮૯

આમા સધિઓ છે, સધિઓના આવાંતો પણ છે પણ તેમા સધિઓનું માપ અમુક
 માત્રા-સહ્યાથી નથી—અપાતુ પણ અક્ષરસહ્યાથી અપાય છે ઉપર આવેલા મનહરમા

ચારચાર અક્ષરોના સંવેઓ છે આ કુલ આઠ પવિત્રઓમા લક્ષાય છે, પણ સરી રીતે તે ૩૧ અક્ષરોના ચાર ચરણોનો છદ છે, અને દરેક ચરણમા ચતુર-ક્ષર સંધિના સાત આવર્તનો પછી એક ત્ર્યક્ષર સંધિ આવે છે આમ હોવાથી તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વૃત્ત અને જાતિ પ્રત્યેથી ભિન્ન દેખાય છે, અને તેથી તેને એક અલગ સહ્યામેલ પ્રકારમા આપણે ગણીશું

આ પછી હું જે પ્રકાર લેવા ઇચ્છું છું તેને હું 'પદ કે દેશી' એવું અતિ વ્યાપક નામ આપું છું તેમા ઢાઢ, ગરવી, પદ વગેરે સર્વ મેય પદ્ય-રચનાનો સમાવેશ કરવા ઇચ્છું છું ગુજરાતી પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન, કહો કે આવા પ્રાગર્વાચીન સાહિત્યમા આ પ્રકાર જ સૌથી માતૃવર છે અને અત્યારે પણ એ વધુ પડ્યો નથી વધાવ પહેલાં જેટલો જ વિપુલ પણ બને આનું એક દૃષ્ટાન્ત પ્રથમ ગરવીનું આપું

ચરણ હરીના રે સામે,
જોઈ જોઈ મુનિમગ મધુવર લોમે,
છત્રી અલૌકિક રે ન્યારી,
સોઢે ચિહ્ન તળી વલિહારી

વૃ કા દો, ખા ૧, પૃ ૮૦૩

'જોઈ' સંયુક્ત સ્વર છ તેને એક ગુરુ ગણવો એ રીતે નીચે પ્રમાણ અહીં ચતુષ્ફલો જણાશે : ચરણ હ, રી ના, સામે, જોઈ જોઈ, મુનિમન, મધુવર, લોમે, છત્રી અ, લૌકિક, ન્યારી, સાઢ, ચિહ્ન ત, ણી વલિ, હારી ટૂકમા 'રે' આવે છે તેને ઘાદ વરતા સંપૂર્ણ ચતુષ્ફલો થઈ રહે છે પઠામા પણ આ આવળ આવે. ગરેલી ચોસાઈ જેવું જ જણાશે માત્ર એમા સંગીતનો અંશ વિશેષ જણાશે અને એ સંગીતના તત્ત્વના પ્રતીક રૂપ 'રે' તરફ સ્પષ્ટ ધ્યાન જશ એ 'રે' ની માત્રા કેટલી અને કેવી રીતે ગણવી, એને લીધે પિંગલનું પિંગલત્વ દૂષિત થયું ગણવું કે કેમ એ વધા પ્રશ્નો આ છદપ્રકારના છ ઉપર વરતા જરાક જ વધારે અટપટી રજાગનું એનું લગ્નગીત લઉં છું

એન આરા ઝૂપર કારી રે
એ તો વળા થઈ અગારી રે

આનું પઠન પણ ચોસાઈ જેવું જણાશે જ આમા પણ પઠન વરતા ચતુષ્ફલો તરત છૂટા પડતા જણાશે કારા, કાર, કારા, વળા, થઈ અ, મારી, એ પ્રમાણે પણ બાકી રહેલા 'એન' અને 'એ તો' અને 'રે' નું શું કરવું, એની માત્રાઓ કેવી રીતે ગણવી, વગેરે પ્રશ્નો આ પ્રકારના છે આ બધો તો વધુ

સાદો પ્રશ્ન છે, પણ એવી ઘણા ઘણાં અટપટા પ્રશ્નો આની સ્વર્ચામાં આવશે. એટલે માત્રામેળ રચનાની બહુ ગર્જાક હોવા છતાં, આ છન્દ-પ્રવારના પ્રશ્નો જુદા છે, તેનું મહત્વ વિશેષ છે એટલે આપણે એનો જુદો વર્ગ ઘણાંશુ

આ ઉપરાંત અર્વાચીન પાલમા સઠ્ઠમ પદ્યરચનાના જે જે પ્રયોગો થયા છે તે પણ આ શાસ્ત્રની મર્યાદામાં આવે છે અને અર્વાચીન પિંગલે તેની આલોચના કરવી જોઈએ તે આપણે યથાસ્થાને કરોશુ

આ પ્રકરણ પૂરું કરવા પહેલાં, પદ કે દેશોને પિંગલનો વિષય કરવા સામેની એક શક્તિનો નિર્દેશ અને તેના લુલાસાનું દિગ્દર્શન અહીં જ કરવું યોગ્ય છે. ઉપર આપેલી દેશોમાં અમુક અમુક ચતુષ્નો સ્પષ્ટ જણાયા, પણ સઠ્ઠમ ચતુષ્નો ન જણાયા, અને એનું કારણ તેમાં સંગીતનો અંશ રહેલો છે એમ મેં કહ્યું પહેલાં પ્રકરણમાં મેં વહ્યું હતું કે પિંગલ સંગીતને વિષય કરતું નથી અહીં કોઈને પ્રશ્ન થાય કે તો ત્યારે આ છદોનું સ્વરૂપ સંગીતને લીધે નિયત થયું છે તેને પિંગલમાં કેવી રીતે સ્થાન આપી શકાય આનો જવાબ તો પિંગલ અને સંગીતનો અહીં શો સંબંધ છે તે સંપૂર્ણ સ્પર્શીએ ત્યારે આપી શકાય તે યથાસ્થાને હું કરીશ પણ અહીં એટલું વહી શકું કે પિંગલનો વિષય માપને લીધે થયેલી મેઢબદ્ધ ઘણો છે. જ્યાં સુધી ઘણાંમાં મેઢસાચન માપ હોય ત્યાં સુધી તે પિંગલનો વિષય છે. પદોમાં સંગીત છે અને એ સંગીત પિંગલનો વિષય નથી એ પણ સત્ય, પણ માર એમ બહેવું છે કે ત્યાં સંગીત છતાં ઘણી મેઢનિષ્પાદક માપવાળી જ છે, એ ઘણી પણ સઘનતા આવનંતોવાળી છે. માત્ર સંગીતને લીધે ત્યાં અક્ષરોનું માપ લેવાની પદ્ધતિમાં ફેર પડે છે એટલા માત્રથી એ રચના પિંગલ ત્રહાર જતી રહેતી નથી. એમ તો મેં વહેલું કે અને પણ પિંગલનો વિષય નહોતો, છતાં અર્થની અક્ષર પિંગલ ઉપર છે, તેમ જ સંગીતની અક્ષર પણ પિંગલ ઉપર છે. પિંગલની દૃષ્ટિ ઘણોત્તર માપ ઉપર જ રહેશે પણ એ પ્રમાણ નિરૂપણ કરવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ ૧

વૈદિક છન્દો

ત્રીવિધ છન્દોના નિરૂપણ માટે વૈદિક છન્દો નિરૂપવાની જરૂર નથી તો પણ દેવના હમણા પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ વિદ્વાનોની અને વર્ધિઓની દૃષ્ટિ જાય છે, અને ગદીન રીતે તેનો અભ્યાસ થાય છે આપણા સાહિત્યમાં નવા યોજાતાં વૃત્તો કે છન્દો ઉપર વૈદિક છન્દોની ધોડીય પણ અક્ષર છે માટે એ

असर समजवाने उपयोगी होय तेदला पुरतु तेनु निरूपण अही टूकमा बरी जवु हु जहरनु मानु छु

प्रारभमा आपणे पिगलना 'छन्द शास्त्र' भाषी ज बंदिक छन्दना मुख्य प्रकार दर्शविता चार सूत्र लईए

“गायत्र्या वसव ।३।३॥

“ . . . गायत्र्या पादो वसवाऽष्टाक्षराणि भवन्ति । यत्र गायत्र्या पादोऽभिधास्यते तत्राष्टाक्षरो ग्राह्य । ”

सूत्रनो अर्थ एवो छे के 'गायत्रीना पादना वसु एटले आठ अक्षरो छे ' हलायुध टीकामा ए व कहें छ 'गायत्रीनो पाद वसु एटले आठ अक्षरनो घाय छे ज्या गायत्रीनो पाद कहें त्या आठ अक्षरनो समजवो '

“जगत्या आदित्या ।३।४॥

“ जगत्या पादो द्वादशाक्षरो भवति । यत्र ववचिज्जागत पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते । ”

'जगतोनो आदित्य एटले वार ' 'जगतीनो पाद वार अक्षरनो घाय छे ज्या जागत पाद एम कहेंछु होय त्या वार अक्षरनो समजवो '

विराजो दिश ।३।५॥

“ यत्र ववचिद्विराज पाद इत्युच्यते, तत्र दशाक्षर प्रत्येतव्य ।

'विराजनो दिश एटले दश ' ज्या वीराज्यपाद एम कहेंछु होय त्या दश अक्षरनो समजवो '

“त्रिष्टुभो रुद्रा ।३।६॥

“त्रिष्टुभपाद इत्युच्यते सर्वश्रवा दशाक्षरो गृह्यते । ”

रुद्र एटले अगियार 'त्रिष्टुभपाद एम कहेंछु होय त्यारे सबन अगियार अक्षरनो पाद एम समजवु '

आ उपरवी जणावु हस के बंदिक छन्दोना भाषो मात्र अक्षरनी सख्याची यता तेमा लघु पुरुनो भद नहोना, तेम ज मात्रासख्यानो नियम वण नहोतो अमुक सख्याना अक्षरोची अमुका पाद बरवानु तमा अक्षरो लघु केदला, गुरु केदला एनो नियम नहोतो

आ अक्षरसख्या उपर ज चालनी बंदिक छन्दोनी गणना वधारे वधारे बटपटी यती जाय छ, अन ए गणना पछी मूळ छन्दोना स्वरूप उपर प्रकाश

પાઢવા કરતાં, પરિભાષાથી જાણે તેને ઢાંઢી દે છે. અને તે મારા વિષયને ઉપયોગી નથી. તદ્ગત્ત વે. હ ધ્રુવે આ ધાતા વિષયને પિંગલદૃષ્ટિ સારી રીતે ચર્ચ્યા છે અને તેનો નિષ્પત્ત પ અહીં આપણે પ્રસ્તુત છે.

વે. હ. ધ્રુવ ધૈદિક ઉન્દોની આલોચનામા વેદનાં વીજમૂત ધરણો ત્રણ જ મળે છે પાચ અક્ષરનુ, આઠ અક્ષરનુ અને ચત્તિવાર અક્ષરનુ તેના દૃષ્ટાન્તો જોવા પહેલાં ધૈદિક અપિત્રોત પઠનની મેટર્લિક છૂટ વે વિસેપતાઓ મમજવી જોઈએ એવાદ અક્ષર સૂટતા પઠનના વપાર અને વપારનુ સપ્રસારણ પદે સોટ પુરાતો. જોઈ પ્રસારે અત્મ ધાતો વગાએ અઞા ઉચ્ચારાતો પદાન્ત વિરામના સવેતથી અત્મ હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ ઉચ્ચારાતો. ક્વચિત્ એવાદ વપારે અક્ષર નિભાવો લેવાતો. (૫ એ આ. પૃ. ૭૪)

હવે ધ્રુવનુ પ વિગજનુ દૃષ્ટાન્ત તરુ છુ.

એમિનોં ધર્મ-

મંવા નો અર્વાઈ

સ્વર્ગજ્યોતિ

અગ્ને વિદ્યેભિ

મુમના અતીકં ॥ ૫. એ આ, પૃ ૭૫

અહીં પાઠમા ત્રીજો વક્તિમા 'સ્વર્ગ' ને વદલે 'મુવર્ગ' ઉચ્ચાર કરી પચાક્ષર પૂરા કરવાના છે છેલ્લી વક્તિમા 'અ' અક્ષર વધારે છે અવતરણોમા મેં સ્વર-ચિહ્નો રાખ્યા નથી.

અને ધ્રુવ વેવલા વિરાજ એવુ નવુ નામ આપે છે એનુ કારણ એ છે કે અતિ પ્રાચીન વાલ્મીકી આ વીજમૂત વૈરાજ પદના સ્લગ પાઠથી ધનનારા વે પદનો દ્વિપદા વિરાજ નામે છન્દ બને છે. પિંગલના મૂત્રોમા આપણે જોયુ વે તેમા વૈરાજ પદના દસ અક્ષરો વહ્યા છે અને દૃષ્ટાન્તો પણ એના જ મઠી આવે છે, જે આપણે આ પછી જોઈશુ પણ વીજમૂત વિરાજ પાચ અક્ષરના પાદનો જ હતો અને તેને દ્વિપદાથી જુદો પાઢવા ધ્રુવ તેને વેવલા વિરાજ કહે છે એ વેવલા વિરાજના દૃષ્ટાન્તો વધાવ જ દર્શાવેલા છે તેમાથી તેમણે ઉપરનુ દૃષ્ટાન્ત આપેલુ છે છાન્દસો એને પર્વાસ અક્ષરની પદવક્તિ મળે છે (છ શા નિ ૩, ૪૬) પણ એ વિરાજના મૂલમૂલ સ્વરૂપનો સાક્ષી આપતો મત છે

હવે નીચે ધ્રુવે ઉતારેલા દ્વિપદા વિરાજના દૃષ્ટાન્તો ઉતારુ છુ.

વનેમ પૂર્વોરણી મલીપા

અગ્નિ મુશાકો નિદવાન્દશા । ૧

આ દેવ્યાનિ વ્રતા ચિકિત્સા—	
ના માનુષસ્ય જનસ્ય જન્મ ।	૨
ગર્ભો યો અપા ગર્ભા વ્રતાના	
ગર્ભશ્ચ સ્થાના ગર્ભશ્ચરયામ્ ।	૩
અદ્રો ચિદસ્મા અન્તર્દુરોણે	
વિદ્યા ન વિશ્વો અનૃત સ્વાધો ।	૪
— સ હિ ક્ષપાવા અત્રીરયીણા	
— વાશદ્ યો અસ્મા જર સૂક્તૈ ।	૫
એતા ચિકિત્સો ભૂમાનિ પાહિ	
દેવાના જન્મ મર્તાશ્ચ વિદ્વાન્ ।	૬
યર્વાન્ ય પૂર્વા ક્ષપો વિરૂપા ।	
સ્થાપુરુચરય મનૃતપ્રવોતમ્ ।	૭
અરાવિ હોતા સ્વર્નિષત	
કૃષ્ણન્ વિશ્વાન્યપાસિ સત્તા	૮
ગોપુ પ્રશસ્તિ વર્નેષુ ધિવે	
મરન્ત વિશ્વે વર્ણિ સ્વર્ણ	૯
વિત્વા નર પુરુષા મપર્ધન્	
પિતુર્ન જિવ્ર વિ વેદો મરન્ત ।	૧૦
સાધુર્ન ગૃધ્નુરસ્તેવ શૂરો	
યાતેવ મૌનસ્ત્યેષ સમત્સુ ।	૧૧

एजन्, पृ ७६

આ દૃષ્ટાન્તો આવી ધ્રુવ લલ છે "જનારેણ દૃષ્ટાન્ત વિચારતા નિષ્કર્ષં એ નીકળે છે કે ચંદ્રાજ પદ મૂળ પાંચ વર્ણનૂ હશે, તે ઉપરથી દ્વિપદા વિરાજનૂ દસ વર્ણનૂ પદ શ્રવકાલમા જ ઉદ્ભવ્યૂ હશે, તે મુલપાઠમાં પાછલ્લયો ચીસ વર્ણનૂ અકાપૂ હશ " (પ એ આ ૭૬-૭૭) અગલ જોઈશુ તેમ વેદમા છન્દોના પ્રિયગો થતા તેવો એક મિથ છન્દ ધ્રુવે ઉતારેલો છે, જે પળ પચાક્ષર કેવલા પિરાજની સાધી પૂરે છે.

दाग्न् तमद्या—

इव न स्तीर्मे

अतु न भद्रम् ।

हृदिस्पृश ऋद्ध्या मा त ओहं ।

प ऐ आ, पृ ७५

अही त्रण वैराज पदो साधे एन त्रैष्टुभन्तु मिथश्छे 'ऋद्घ्या'माना 'य'नु
सप्रसारण करवायी अगियार अक्षरो थई रहेशे 'ऋद्-धिया' ए प्रमाणे
हवे गायत्रीना उदाहरणो लईए

अग्निर्मल्ले पुरोहित
यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
होतार रत्नधातमम् ॥

एजन, पृ ७९

बीजा केटलाक बरूआए आपेला दृष्टान्तो उतार छु .

वायवा माहि दशंत
इमे सोमा अरकृता ।
तेषा पाहि श्रुधी हवम् ॥
सदस्तरपतिमद्भुत
प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
सनि मेघामयास्तिषम् ॥

बीजा ऋचामा 'काम्यम्' ने बदले 'कामियम्' उच्चार करवायी आठ
अक्षरो पूरा थई रहेशे (बरूआ पृ २४, २५) आपणी उपनयनदीक्षानी
प्रसिद्ध गायत्रीमा पण आ प्रमाणे एक पादमा अक्षर उमेरवो पड छे

तत्सवितुर्वरेण्यम्
भर्गो देवस्य धियो न
धियो यो न प्रचोदयात् ॥

'वरेण्यम्' नो उच्चार 'वरेणितम्' करवानो होय छ ते उपरांत एक गायत्री
नीचे उतार छु .

परा हि मे विमन्यव
पतन्ति वरुण इष्टये ।
वयो न यसती रुप ॥

हवे अनुष्टुपन्तु दृष्टान्त ध्रुवन्तु ज उतार छु
यत् पञ्चन्य वनिक्रदत्
स्तनयन् हति कुष्टन ।
प्रतीद विश्व मादते
यत् निच पृथिव्यामपि ।

વરુઞાના થોડા દૃષ્ટાન્તો ઉમેરુ છુ :

વિદ્યા હિ ત્વા વૃષતમ, વાજેષુ હવન શ્રુતમ્ ।
વૃષતમસ્ય હમહે ઋતિ સદૃશસાતમામ્ ॥
એષુ નહ્ય વૃષાજિનં હરિણસ્યા ભિય કૃધિ ।
પરાહ મિત્ર એપતુ અર્વાચો ગૌરુપેપતુ ॥

વરુઞા પૃ. ૪૧

હવે ત્રિષ્ટુભના દૃષ્ટાન્તો લઈએ :

ચિત્ર દેવાનામુદગાદતીક
ચક્ષુમિત્રસ્ય વરુણસ્યાગ્ને. ।
આપ્રા યાચાપૃથિવીઃ અન્તરિક્ષ
સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્યુવશ્ચ ॥

૫ એ આ., પૃ ૮૦

વરુઞાનુ એક દૃષ્ટાન્ત ઉમેરું છુ :

પિતૃશ્ચિદ્રૂઘર્જનુયા વિવેદ
વિ અસ્ય ધારા અમૃજદ્ વિ ધેના. ।
ગુહા ચરન્ત સલિભિ શિવેભિ ।
દિવો યદ્વીચીભિર્નં ગુહા વભૂવ ॥

વરુઞા પૃ. ૫૭

ત્રિષ્ટુભના એક જ અક્ષર ઉમેરવાથી જગતી થાય છે દૃષ્ટાન્ત, કે. હ ધ્રુવનુ જ લઉ છુ.

યમેરિરે મૃગવો વિદશ્વેદસ
નાભા પૃથિવ્યા ભુવનસ્ય મર્મના ।
અગ્નિ ત ગીર્મિહિનુહિ સ્વ આ દમે
ય એકો વસ્વો વરુણો ન રાજતિ ॥

૫ એ આ., પૃ ૮૧

વધારે લેવાની હુ જરૂર જોતો નથી

આના સ્વરૂપ વિશેની ધ્રુવની ચર્ચા અને અભિપ્રાયો તથા નિર્ણયો આપણે જોઈ જઈએ તેઓ વહે છે કે પદાન્તે ગદ્ય પૂરો થવો જોઈએ એ વૈદિક છન્દોના સાંવૈરિક નિયમ છે, તેમા માત્ર વિરાજના ત્રણ અપવાદો મળે છે. તે વિશે તેઓ વહે છે કે, “વીજા કોઈ પણ આર્ચિક છન્દમા નહિ ને વિરાજમા આ છૂટ લેવાતી

જોવામા આવે છે; તેથી વૈરાજ પદરચનાની, અર્થાત્ વિરાજ છન્દની ઉત્પત્તિ બિનઅપવાદે પદાતે વિરામ સ્વીકારનારા ગાયત્રી આદિ વીજા વધા છદના પૂર્વે થયેલી સમજે છે " (પ. એ. આ, પરિચ્છેદ ૧૪, પૃ. ૮૨)

પદાન્ત અક્ષરો વિશે તેમજો આગળ ચર્ચા કરે છે " ગાયત્રી આદિ છદના ચરણની રાનાપ્તિએ આવેલો વર્ણ હ્રસ્વ હોય, તો પળ તે સ્વાભાવિક રીતે જ દીર્ઘ બોલાઈ વિવર્ધિત થતો હતો, તેથી પદાન્તે વિરામના સકેત માટે વિવર્ધિતની યોજના મૂકે થઈ જણાય છે પછોથી 'દ્વિગ્ધ સુદ્ધમ્।' એ ન્યાયે એક જ વર્ણમા નહીં પણ છેલ્લા બે વર્ણમા અને તેથી આગળ વર્ધા ત્રણ વર્ણમા એ સમેત રૂઢ થયો જોવામા આવે છે સદર સમેત સ્વચ્ચનાર વર્ણને દુ સ્થિરવર્ણં યદુ છુ " (એજન, પરિ. ૧૫, પ ૮૨) તેથી આ રીતે આગળ કહે છે કે વૈરાજ પદમા માત્ર છેલ્લો ગુરુ જ પદાન્ત સૂચવવા સ્થિર થયો હતો, ગાયત્રીમા છેલ્લા બે અક્ષરો લઘુ અને ગુરુ એ રૂપે અને એ ક્રમે સ્થિર થમા હતા, અનુષ્ટુપમા ગાયત્રીના જ બે અક્ષરો લઘુગુરુ સ્થિર થતા હતા, પણ વિષમપદો, લઘુગુરુ તરફથી બે ગુરુ તરફ ઢઢતા જાય છે ત્રિષ્ટુપમા છેલ્લા જ અક્ષરો એ લઘુ અને બે ગુરુ રૂપે, અને જયતીમા ગુરુ-લઘુ-ગુરુ એ રૂપે સ્થિર થતા જતા જણાય છે અને આ સ્થિર અક્ષર પદાન્ત વ્યવસ્થા કરવા માટે યોજાતો લઘુગુરુના સ્વરથી કોઈ વિશિષ્ટ સવાદ ઉપજાવવાના પ્રયોગનથી નહીં (એજન પ ૮૨-૮૩) જાહી ગાયત્રીમા તેમજો સ્થિર ભાગ અત્યંત બે અક્ષરનો બતાવ્યો છે પણ મને છેલ્લા ચાર અક્ષર જેટલો ત્રાગે છે ઉપરના દાસલાગા જોઈશુ તો ગાયત્રીમા બે લઘુ-ગુરુના દ્વિવના બે આવર્તનો સ્થિર જણાશે: તત્સવિતુર્વરેણિય, ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ, ધિયો યો ન પ્રચોદયાત્. એમા 'વરેણિય', 'સ્ય ધીમહિ', 'પ્રચોદયાત્' એય લઘુ-ગુરુ-લઘુ-ગુરુ એ ક્રમે છે, — જગ્યત વચલા ચતુષ્કનો અત્યંત 'હિ', પદાન્ત હોઈ ગુરુ મળવાનો છે અનુષ્ટુપમા સમપાદનો જત્ય સ્થિરભાગ ગાયત્રીનો જ છે એટલે ત્યાં પણ આ જ ચાર લઘુ-ગુરુ-લઘુ-ગુરુ સ્થિર થતા જાય છે અને અનુષ્ટુપમા વિષમમા ઉપાન્ત્ય ગાયત્રીનો મૂળ લઘુ, ગુરુના તરફ ઢઢતો જાય છે એટલે વિષમ પાદનો સ્થિર અક્ષર લઘુ પછી ત્રણ ગુરુઓનો થાય છે, એમ હુ માનુ છુ એ રીતે વેદચાલકો જ અનુષ્ટુપ વિષ્ટ અનુષ્ટુપ તરફ ઢઢતો જાય છે એમ હુ માનુ છુ ત્રિષ્ટુપમા પદાન્ત ત્રણ અક્ષરો લઘુ-ગુરુ-ગુરુરૂપે સ્થિર થાય છે એ સર પણ જયતીમા એ સ્થિર અક્ષરમા ઉપાન્ત્ય લઘુ ઉમેરાય છે એમ હુ

૧ અને Macdonell's 'A Vedic Grammar for Students' નો દેનો છે તે યદે છે 'Thus the prevailing scheme of the whole verse is - - - - - ૧ - - - ૧' p. 438

માનુ છુ એટલે કે જગતીમા છેલ્લા ચાર અક્ષરો સ્થિર બને છે, અન તે લઘુ-ગુરુના દ્વિકના વે આવતંતો રૂને ઉપર આપેલા જગતીના પૂટાન્તમા છેલ્લા ચાર અક્ષરો રૂપે સ્થિર જણાશે

મૂળ પ્રકૃતિમૂત વિરાજ, ગાયત્રી અને ત્રિષ્ટુભ શબ્દોમા પણ ધ્રુવ અમુક સ્વયં જુએ છે "વિરાજ પદમા નળ અક્ષરના ચવારાયી ગાયત્ર પદ થયુ તેનો જે નવા છન્દ બન્યો તે સામગાનને અનુવૂલ નીવડ્યો અને, ગાયત્રી એટલે સામના રૂમા ગોઠવાય એવી છદોમયી વાર્ણા, એવા અર્થવાહ્ય નામથી ઓઢાયાયો

. અનુષ્ટુભ અને ત્રિષ્ટુમ્ શબ્દની ઘટનામા નજરે પડતો 'સ્તુમ્' શબ્દ છૂટો ચપરાયેલો મઠ્ઠા આવતો નથી પરંતુ તે સ્તુતિવાચક સ્તુમ્ ધાતુ ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ એક વાળે ચપરાતૂ સ્ત્રીલિંગ ધાતુનામ હોવું જોઈએ ગાયત્ર ત્રણ પદ પડી(અનુ) જેમા એક પદ(સ્તુમ્) અધિક આવે, તે અનુષ્ટુભ આનાથી સ્ત્રેજ જુદો ત્રિષ્ટુમ્નો વિગ્રહ છે એ શબ્દના હૂ 'શાપ્થાયિવ'ના જવો મધ્યમ-પદલોની સમાપ્ત સમજુ છું અષ્ટવર્ણ ગાયત્ર પદમા ત્રણ વર્ણ જેમા વર્ધિત હોય તે, અર્થાત્ એકાદશવર્ણ પદનો છદ, તે ત્રિષ્ટુમ્ " (૫ એ આ, પૃ ૧૨)

અહીં ધ્યાન સેંચે તેવી વે વાત છે એવ એ કે ત્રિપદા ગાયત્રીમાથી અનુ-પ્પદ અનુષ્ટુપ થયો સામાન્ય પઠનથી પણ આ વાત તરત સ્ત્રીકારાય એવી ાગે છે પણ અનુષ્ટુપમાયો ત્રિષ્ટુમ થયો એ વાત પઠનસત્કારો જાતા સ્ત્રીકાર્ય જણાતો નથી અનુષ્ટુમ્ અને ત્રિષ્ટુમ શબ્દોનો શબ્દો તરીકે સમ્બધ છે, અને શબ્દોના સ્વયં વિશેના એમના તરફ વિદ્વાનો જ વતુઆટું મૂલ્ય આવે તે સ્વરૂ પણ પઠનના સત્કારો જોતા મને, ત્રિષ્ટુમને દ્વિપદા વિરાજ સાથે ચવારે સમ્બધ જણાય છે દ્વિપદા વિરાજ, ત્રિષ્ટુમ, અને હ્રન્દવજ્ઞા-ઉપેન્દ્રવજ્ઞા, એમ મને વિકાસક્રમ જણાય છે મારો અનિપ્રાય દૃષ્ટાન્તોથી સ્પષ્ટ ચરવા પ્રયત્ન કરુ

વિરાજના પચાક્ષર વીજના આગળ આપેલા દૃષ્ટાન્તો અને વીજા દૃષ્ટા-ન્તોમા અનેક વાર પાઠ કરના મને એ પચાક્ષરનું મધ્યલઘુ પચ્ચમા પરિણમવાનું ચલણ વહુ સ્પષ્ટ જણાય છે મધ્યલઘુ પચ્ચ એટલે ગુરુ-ગુરુ-લઘુ-ગુરુ ગુરુ આગળ આવી ગયેલા દૃષ્ટાન્તોમાથી જ હુ ઢાલલા લઈશ પઠનમા ઘટતા અક્ષરો પૂરીને નીચે પાઠ ઉતાર છું પચ્ચે પચ્ચે અલ્પવિરામ કરુ છું

૧	ચનેમ પૂર્વો, રયા મનીષા,	૨
૩	અમિ મુશોકો, વિશ્વાનિયદમા, ।	૪
૫	આ દેવિયાનિ, મ્રતા ચિકિત્વા - ,	૬
૭	ના માનુષસ્ય, જનસ્ય જન્મ ॥	૮

કુલ બાઠ પચ્ચોમાથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૭ એ સસ્યાવાળાં પચ્ચો મધ્યલઘુ છે. યાગીના મેંગા એટલો જ ફરક છે કે પચ્ચનો પ્રથમાક્ષર ગુરુને બદલે લઘુ છે, તેમ છતાં પઠનના સસ્યારો સ્પષ્ટ રીતે મધ્યલઘુ પચ્ચના આવર્તનો જેવા પડે. આ રચના ઇન્દ્રવજ્યાની મહુ જ નિવટ છે. ઇન્દ્રવજ્યામા આદિમા તો વિરાજનુ પચ્ચ જ આવે છે, અને તે પછી વિરાજના પચ્ચના પહેલા ગુરુની જગાએ બે લઘુ આવે છે. વેદમાં કોઈ ઘાર એવાદ અક્ષર ઘધારે આવતો, જેમ કે આગલ આવો ગયેલ 'સુમંગા અનીકઃ।' આવુ બે લઘુવાળુ પદ્ધ વિરાજના પચ્ચને લગાડો તો ઘરાવર ઇન્દ્રવજ્યા ધઈ રહે:

"અગ્નિઃ ગુગોઃ" "સુમંગા અનીકઃ"

અહીં યોગી પચ્ચના આઘ ગુરુને સ્થાને બે લઘુ આઘવાથી પવિત્રનો મેલ પણ ઘધારે સુંદર બને છે. એક તો તેથી બે અવર્તનોની અવધિતા ટલે છે બીજુ ઘધે પચ્ચો મેંગા કરતા ઘચમા ચાર ગુરુઓ મેંગા ધઈ જાય; અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલને એ મારે પડે. આપણે આગલ જોઈશુ કે આ વૃત્તોમા ચાર ગુરુઓ મેંગા પતા યતિ આગ્યા વિના રહેતો નથી. એ અવધિતિથી ઉપરના પદ્ધથી ઘચી જવાય છે વિરાજમા કોઈ કોઈ પચ્ચમા આઘ ગુરુ સ્થાને લઘુ પણ આવતો, જેમ કે ઉપર ઉતારેલ 'વનેમ પૂર્વી', અને એવુ પચ્ચ આદિમા આવતાં ઉપેન્દ્રવજ્યા બને. એ પ્રમાણે ઘધી રીતે વિચાર કરતા ઇન્દ્રવજ્યા વિરાજના પચ્ચમાથી જ ઊતરી આવેલ જણાય છે

આ તર્કને એક બીજી રીતે પણ ટેકો મળે છે. વેદમા જે ત્રિષ્ટુમોમાથી ઇન્દ્રવજ્યાદિ વિકાસ પામ્યા તેમા પાચ અક્ષરે ઘણે ભાગે યતિ આવતી. મેકડોનલ લહે છે: 'Verses of eleven syllables . . . have caesura, which follows either the fourth or the fifth syllable.' ('A Vedic Grammar for Students', by A. A. Macdonell, p. 440) અર્થાત્ અગિયાર અક્ષરના છન્દમા યતિ હોય છે જે ચોથા કે પાચમા અક્ષર પછી આવે છે. આમા ચોથા અક્ષર પછી આવતી યતિવાળા વેદિક છન્દોમાથી શાલિની વિકાસ પામ્યો, અને પાચમા અક્ષર પછી આવતી યતિવાળા છન્દોમાથી ઇન્દ્રવજ્યા ઘમેરે સસ્કૃત સાહિત્યમા પણ મહુ જ પ્રસન્ન પડનવાળા છન્દમા આ યતિ જણાય છે, જેમ કે:

વર્ષૂરગોર વરુણાવતાર
સત્તારસાર મુજગેન્દ્રહાર ।
સદા વસન્ત હૃદયારવિન્દે
મવ મવાનીસહિત નમામિ ॥

પટવર્ધન ઇન્દ્રવજ્રાદિ વૃત્તોમાં પાંચમે યતિ જેવું ચિહ્ન મૂકે છે (જુઓ 'છન્દોરચના' પૃ० ૧૧૧), અને ઘર્વે ઇન્દ્રવજ્રા ઘગેરેમાં પાંચમે યતિ કહે છે. (ગાયત્રીવાદન પાઠમાળા, પુ. ૧., વિ. ૩, પૃ० ૯), તેને હું પઠનમાં રહી ગયેલ વિરાજનું અવશેષ ગણુ છું.

અલગ્રત મારો જા માત્ર તર્ક છે. પઠનના સંસ્કારોના સામ્ય ઉપરથી ખાસો તર્ક બાધવા હું લાચારો છું. વૈદિક છંદો મારો મુખ્ય વિષય ન હોવાથી માત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરી હું આગળ આલું છું.

કે० હં ધ્રુવ કહે છે કે વૈદિક છન્દો ત્રણ રૂપે મળે છે. શુદ્ધ રૂપે એટલે કે જ્યાં ઘર્વો પવિત્ર એક જ છન્દની હોય તે. આગળ આવી ગયેલા એક (અગ્ને૦વાળું) સિવાય ઘર્વા દૃષ્ટાન્તો શુદ્ધ રૂપના છે થીજુ રૂપ તે મિશ્રરૂપ જેમાં બે જુદા જુદા છન્દોના મિશ્રણો હોય છે. હું એમના જ દૃષ્ટાન્તો લઉં છું :

અગ્ને વાજસ્ય ગોમત—

ઈશાન સહસો યહો ।

અસ્મે ધેહિ જાતવેદો મહો ધ્રુવ ॥

અહો બે ગાયત્રીના અને એક જગતીનું પદ છે.

અપ્સ્વન્તરમૃતમપ્સુ ભેષજ—

મપામૃત પ્રશસ્તયે ।

દેવા ભવત વાજિનઃ ॥

પહેલું જગતીનું, અને પછી બે ગાયત્રીના પદો છે.

અથાહીન્દ્ર ગિર્વણ

ઉપ ત્વા કામાન્ મહઃ સસૃજ્મહે ।

ઉદેવ યન્ત ઉદભિ ॥

પહેલું અને થીજુ ગાયત્રીનું પદ છે, બચલું જગતીનું.

સ નો નેદિષ્ઠ દદૃશાન આ ભરા—

મ્ને દેવેભિ સચનાઃ મુચેત્તના

મહો રાય મુચેતુના

મહિ રાવિષ્ઠ નસ્કૃધિ

સચક્ષે ભુજો અસ્પે ।

મહિ સ્તોતૃભ્યો મઘવન્ત્સુવી*

મયીરુશ્રો ન શવમા ॥

અહીં પહેલું થીજુ અને છઠ્ઠું જગતીનું પદ છે વાકીના ગાયત્રીના છે (૫ એ આ, પૃ. ૮૬-૮૮) આ વધા મિથ્ર છદોને વૈદિક પિંગલ જુદાં જુદાં નામો આપે છે

શુદ્ધ અને મિથ્ર છન્દ પછી વિચારણીય ત્રીજો પ્રકાર પ્રગાયને નામે જાણીતા સમિથ્ર છદનો આવે છે અહીં પણ ધ્રુવના જ દૃષ્ટાન્તો ઉતાર છુ:

આ નો અસ્વાવદશ્વિના
 ઘર્તિર્યાસિષ્ટ મધુપાતમા નરા ।
 ગોમદ્ દસ્રા હિરણ્યવત્ ॥
 સુપ્રાવર્ગ સુવીર્યં સુષ્ટુ ધાર્ય —
 મનાઘૃષ્ટ રક્ષસ્વિના ॥
 અસ્મિન્નાવામાયાને યાજિત્રીવસૂ
 વિદ્યા વામાનિ થીમહિ ॥

આમા એકી પક્તિ ગાયત્રીની છે, અને બેકી જગતીની છે એવ વીંજુ દૃષ્ટાન્ત :

દ્યુમ્ની વા સ્તોમો અશ્વિના
 ક્રિધિનં સેવ આગતમ્ ।
 મધ્વ સુતસ્ય સ દિવિ પ્રિયો નરા
 પાત ગૌરાવિવેરિણે ॥
 પિબત ધર્મ મધુમન્તમશ્વિના
 વર્હિ સોદન નરા ।
 તા મન્દમાના મનુષો દુરોણ આ
 નિ પાત વેદના વય ॥

અહીં ૩, ૫, ૭ એ પદો જગતીના છે વાકીના ગાયત્રીના છે (૫ એ આ, પૃ ૮૮-૮૯) ધ્રુવ માને છે કે સામગાનમાં ગાવાને લીધે આનું નામ પ્રગણ પટેલું છે (એજન, પૃ ૯૩)

આ ઉપરથી વૈદિક ઋષિઓ છન્દોના મિથ્રણો કેવી રીતે કરતા તેનો સ્પષ્ટ અવશે આ ઉપરાંત હવે એ જ વિશેષ વાત ધહેવાની રહે છે આપણે જોઈ ગયા કે વૈદિક ઋષિઓને અનુક નિયત સંખ્યાના ચરણોથી યતા યજોતના એકમનો ધરાવર સ્થાલ છે પણ તે સાથે તેઓ ભિન્ન ભિન્ન છન્દોના એક કે બે પાદનો પણ એકમ સ્વીકારતા આથી સ્વીકાર મિથ્ર છન્દોની રચનામાં જ ગમિત રીતે આવી જાય છે કારણ કે તેમાં જુદા જુદા છન્દોના છૂટા એક કે બે પાદો મળી આવે છે પણ એકો સ્વીકાર પિંગલમાં સ્પષ્ટ રૂપે પણ મળે છે

ગતં વા પદ્યદિ પ્રવામીયતે પાત્રીયાન્ ભવતિ । તત્સ્માદેતાનિ મંત્રે મંત્રે વિદ્યાદિતિ શ્રૂયતે । તત્સ્માત્તદ્વેદનાય છંદોગ્રન્થ ઉપરુજ્યતે । ”

આ અવતરણ વ્યાસ મુદ્દા ઉપર યાપ્યુ છે, તે સમજાતુ નથી. ગાયત્રી ત્રગેરે વૈદિક છન્દો મગજમગજ થગેરે ગર્ગોના છલછળવાઢા છે એવો અભિપ્રાય હોય તો તે અવધાર્ય છે. આને વિશે વિશેષ જન્વેવળ અસપ્ય છે કારણ કે મને આ પંક્તિઓ મહાભાષ્ય પોતા મઢી નથી. મહાભાષ્યના સાત વિદ્વાન શ્રી ભાગવત શાસ્ત્રી વ્યાકરણાચાર્ય જેનમે મહાભાષ્યનુ મંપાદન કર્યું છે તેઓ જણાવે છે કે આ પંક્તિઓ મહાભાષ્યમા છે નહીં. અમદાવાદ, બ્રહ્મચારીની વાઢીના, પંડિત સત્યદેવ મિશ્ર વ્યાકરણાચાર્ય પણ એમ જ જણાવે છે અને વહે છે કે ‘તત્ર તત્ર વિહિતત્વાત્’ એ ઢીલી મહાભાષ્યના મમયમા હની નહીં. કૃષ્ણમાચારિયારના પુત્ર શ્રી એમ. શ્રીનિવાસાચારિયારને પુછાવતા તેમમે કસો જવાબ આપ્યો નથી. એટલે આ વાત અહીં જ અટકે છે.

પરિશિષ્ટ ૨

છન્દોના પ્રકાર : પૂર્વચર્ચા

અત્યાર મુર્ધનાં પિંગલોદ છન્દોના કયા વ્યા પ્રકારો ગણ્યા છે તે ઢૂકમા જોઈ જવા અસ્યાને નથી.

પિંગલે રચેલા અને પ્રાચીન ગણાતા ‘છન્દ.શાસ્ત્ર’ના ગ્રન્થમા આપઢ વતાવ્યું તેમ પ્રથમ વૈદિક અને લૌકિક એવા છન્દોના વે પ્રકારો છે. લૌકિકના પ્રકારોની ચર્ચા ‘છન્દ.શાસ્ત્ર’નો ‘ભૂમિકા’માયી હું ઉતારું છુ.

“(૧) તત્ર પદ્યજાતં દ્વેષા — વૃત્ત જાતિસ્વ । યત્ર નિયતવર્ણવ્યવસ્થયા છન્દ.સિદ્ધિસ્તિદ્ વૃત્તં । યત્ર તુ નિયતમાત્રાવ્યવસ્થયા છન્દ.સિદ્ધિઃ સા જાતિઃ । તયા વાહ નારાયણ : —

પદ્ય ચતુષ્પદી તન્વ વૃત્તં જાતિરિતિ દ્વિધા ।

વૃત્તમક્ષરસંખ્યાત જાતિર્માત્રાકૃતા ભવેત્ ॥ ”

‘પદ્ય’વે પ્રકારનું છે. વૃત્ત અને જાતિ. જેમા નિયતવર્ણની વ્યવસ્થાયી છન્દ સિદ્ધ થાય તે વૃત્ત. જેમા નિયતમાત્રાની વ્યવસ્થાયી છન્દ સિદ્ધ થાય તે જાતિ. મારાપણે એમ વહુ છુ : ‘પદ્ય ચાર પદનુ છે, તે વૃત્ત અને જાતિ એમ વે પ્રકારનું છે. અક્ષરની નિયત સંસ્થાવાઢુ તે વૃત્ત, અને જાતિ માત્રાયી થામ.”

“(૨) પરે તુ વૃત્તિર્જાતિરિતિ દ્વયા વિમજ્ય તયોરમયોરેવ વૃત્તશબ્દેન છન્દશબ્દેન ચ સામાન્યતો વ્યવધેનામિચ્છન્તિ । વર્ણવૃત્ત વર્ણચ્છન્દ, માત્રાવૃત્ત માત્રાચ્છન્દ इति । तथा चैषा मते छन्दोवृत्तशब्दयो च पर्यायवाचित्वम् ।”

‘બીજામાં વૃત્ત અને જાતિ એમ બે વિભાગો કરીને વર્ણવે વૃત્ત અને છન્દ શબ્દનું નામ આપવું ઇષ્ટ ગણે છે જેમ કે વર્ણવૃત્ત, વર્ણચ્છન્દ, માત્રાવૃત્ત, માત્રાચ્છન્દ તેમના મતે છન્દ અને વૃત્ત શબ્દ પર્યાયો છે ’

“(૩) છન્દ પરિમલકારસ્તુ તપો પર્યાયર્થત્વ પ્રત્યાસ્યાય — ‘માત્રા-
ક્ષરમલ્યયા નિયતા વાગ્ છન્દ, ગલસમવેતસ્વરૂપેષ નિમતા વાગ્ વૃત્તમ્ ।’ इत्येव
व्यवस्थापयति । तथा च मन्यते —

‘उक्तात्पुक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठिका ।

गान्धुष्णिगनुष्टुप् च वृत्तीपठितनिष्ठम् ॥

जगती चातिजगती शक्वरी चातिशक्वरी ।

अष्टघट्पण्टी धृति साति कृति प्रवृत्तिरावृति ॥

विवृति सकृतिश्चातिकृतिस्त्वृतिदण्डया ।

एतानि वर्णचन्दासि तद्मदाना तु वृत्तता ॥

एवमेव णडादीना मात्राचन्दास्तदभिप्यते ।

तदवान्तरभेदाना जातित्वमिति सिद्धयति ॥”

‘છન્દ પરિમલ’ના કર્તા એ શબ્દો પર્યાય હોવાનો નિર્ણય કરે છે માત્રાક્ષરનો સહાયી નિયત થયેજો વાળો તે છન્દ, અને ગલ (ગુહલઘુ) સમવેત સ્વરૂપનો નિયત થયેલો તે વૃત્ત એમ કહે છે એ પ્રનામે વ્યવસ્થા કરે છે, અને માને છે’ કે વગેરે આ શ્લોકમા ઉક્તાદિ છઠ્ઠીસ વર્ગો ગણાવ્યા છે એવી વચારે અક્ષરોના વૃત્તોને તે દહજો કહે છે એ વચા વર્ણચ્છન્દો છે એ પ્રચારોના ભદોને તે વૃત્તો કહે છે અર્થ એવો છે કે ૧૨ અક્ષરનો વર્ણચ્છન્દ તે જગતી પછી તેના પેટામા આવતા ઇન્દ્રવજા, વજસ્ય, દ્રુતવિલલિત એ વધા વૃત્તો તે જ પ્રનામે અનુષ્ઠ સહયાની માત્રાના છન્દો તે માત્રાચ્છન્દો, અને તેના અવાન્તર ભેદો તે જાતિ વૃત્તનો અને જાતિનો આવો અર્થ પણ છે તે નાથવા જેવું છે

“(૪) અપરે તુ પુનરન્યથા વિમજ્ય બ્રાહ્મણે । તથા हि — पञ्चछन्दास्त
वद्रेवा — वैदिन च लौकि च उभयसामारण च । तत्र लौकिन पुनस्त्रेवा
— गणचन्द, मात्राचन्द, अक्षरचन्दश्चेति । तथा चोक्तम् —

‘जादो तावद्गणचन्दा मात्राचन्दस्तत परम् ।

वृत्तीयमक्षरचन्दश्छन्दस्त्रेवा तु त्रीविदम् ॥

આર્યાદ્યુદ્ગીતિપર્યન્ત ગણચ્છન્દ સમીરિતમ્ ।

માત્રાચ્છન્દશ્ચૂલિકાન્તમીપચ્છન્દસિકાદિકમ્ ।

સમાન્યાદ્યુત્કૃતિ યાવદક્ષરચ્છન્દ એવ ચ ॥' इति "

‘बीजाओ बली बीजी रीते विभागो करे छे आ प्रमाणे’

પચ્છન્દના ત્રણ પ્રકારો (૧) વૈદિક, (૨) લોકિક, અને (૩) ઉભય-સાધારણ તેમાં લોકિકના વલી ત્રણ પ્રકાર (૧) ગણચ્છન્દ, (૨) માત્રાચ્છન્દ, (૩) અક્ષરચ્છન્દ કહ્યું છે કે — પહેલો ગણચ્છન્દ તે પછી માત્રાચ્છન્દ ત્રીજો અક્ષરચ્છન્દ એમ લોકિક ત્રણ પ્રકારનો આર્યાયી ઉદ્ગીતિ સુધીના ગણચ્છન્દો કહેવાય છે ઓપચ્છન્દસિવયો ચૂલિકા સુધીના માત્રાચ્છન્દ સમાનીયી ઉત્કૃતિ સુધીના અક્ષરચ્છન્દ’ અહીં ગણચ્છન્દ વહ્યો છે તે આપણા આવૃત્તસધિમાપમેઢ છે ગણ શબ્દ સધિના અર્થનો અહીં છે માત્રાચ્છન્દ તે માત્રાગર્ભ છે અને અક્ષરચ્છન્દ તે વૃત્તા છે ઉપર કહ્યું તેમ લગાતમક જાતિઓ માયેના

"(૫) પરે તુ પચ્છન્દશ્ચતુર્ધા — અક્ષરચ્છન્દ, માત્રાચ્છન્દ, અક્ષર-ગણચ્છન્દ, માત્રાગણચ્છન્દશ્ચેતિ મેદાત્ । યત્ર માત્રાણા ન્યૂનાતિરેકેડપ્યક્ષરસસ્થાન તત્ર તદક્ષરચ્છન્દ । યયા વેદે બહુલ પ્રપુલ્ક ગાયત્રીત્રિષ્ટુબ્જગત્યાદિ । યત્રાક્ષરાણા ન્યૂનાતિરેકેડપિ માત્રાસસ્થાન તત્ર તન્માત્રાચ્છન્દ — યયોપચ્છન્દસિકર્વતાલીયા-દિકમ્ । યત્ર પુનરક્ષરગણાના ક્રમસનિવિષ્ટાતા વ્યવસ્થયા સ્વરૂપસિદ્ધિસ્તત્રા-ક્ષરાણા ગુહલપુસ્થાનાના ચ નિયતત્વાદક્ષરગણચ્છન્દસ્ત્વેન વ્યવહાર । યથેન્દ્ર-વજ્રાસંઘરાવસન્તતિલગ્નામન્દાક્રાન્તાદિ । અથ યત્ર માત્રાગણાના ક્રમસનિવિ-ષ્ટાના વ્યવસ્થયા ચ્છન્દ સિદ્ધિસ્તત્રાક્ષરનિયમાભાયાન્માત્રાગણચ્છન્દસ્ત્વેન વ્યવહાર । યયા આર્યાદોહાકુડલિકાદિ — इत्येव पश्यन्ति ।"

छ दा नि भूमिका पृ ४७-४८

‘बीजा बैठलान पचछन्दने चार प्रकारनो गणे छ अक्षरछन्द, मात्रा-छन्द, अक्षरगणछन्द, અને मात्रागणछन्द જેમાં માત્રા ન્યૂનાધિવ ધાય તોપણ અક્ષરમર્યા એવ જ રહે એવુ જે છન્દોનુ તત્ર છે તે અક્ષરચ્છન્દ જેમ ને વેદમાં અનેક વાર પ્રયોજાતા ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુભ, જગતી વગેરે જેમાં અક્ષરો ન્યૂનાધિવ થતા માત્રામર્યા એવ જ રહે એવુ તત્ર છે તે માત્રાચ્છન્દ, જેમ ને ઓપચ્છન્દસિવ, વૈતાલીય વગેરે જે છન્દો, અમુક ત્રમમાં આવતા અક્ષરગણોયી સિદ્ધ ધાય છ તે ગુહ-અવુસ્થાનના નિયતપણાને ત્રીયે અક્ષરગણચ્છન્દને નામે ચોલાવા જોઈએ જેમ ને હન્દ્રવચ્ચા, સમ્પરા, ઘાન્તતિત્ત્વા, મન્દાક્રાન્તા વગેરે જ છન્દો, અમુક ત્રમમાં આવતા માત્રાગણોયી સિદ્ધ ધાય છે, તે, તેમાં અક્ષરનિયમ ન હોવાયી માત્રાગણચ્છન્દને નામે ચાલાવા જોઈએ જેમ ને આર્યા, દુહો, ગુટહિમો વગર એમ કહે છે’ આ વિભાગો ટીક ટીક સ્પષ્ટ જણાય છે આમાં વૈદિક છન્દોનુ

સ્વરૂપ ટૂંકમા પળ વહુ સ્પષ્ટ દર્શાવિલુ છે. અને વાકોના વિભાગો પળ કંઈક સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલા છે. જોકે એક વાવત અહીં સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ કે અહીં કહેલો અક્ષરગણ તે આપણો વૃત્તોનો સધિ નથી. તેમ જ માત્રાગણ તે પળ આપણો માત્રાસધિ નથી. આની ચર્ચા આગલ આવશે. પળ એકદરે આ વિભાગો સારા છે.

પ્રસિદ્ધ પિંગલ કે છન્દ.શાસ્ત્ર છન્દોના વૈદિક અને લૌકિક એવા બે વિભાગો કરે છે. વૈદિક પૂરા થમા પછી લૌકિકમા પ્રથમ આર્યા ગીતિ વગેરે માત્રાછન્દો આપે છે, અને વૈતાલીય જેવા માત્રાગર્ભ છન્દો પળ તેની સાથે જ લઈ લે છે. પછી વૃત્તો લે છે. તેમા સમ, અર્ધસમ, વિષમ વિભાગો કરી પાછલા બે નાના છે તેને પ્રથમ ડકેલી નાલે છે. અને તે પછી સમવૃત્તો ડવતાદિ ક્રમે લે છે. અને દહકોયી એ પ્રકરણ પૂરું કરે છે. અને છેવટે નહીં આવી ગયેલા (જમા નવા છદો પળ આવે) છન્દોનો ગાયા નામ નીચે સપ્રહ કરી વિષય પૂરો કરે છે.

‘વૃત્તરત્નાકર’ અને ‘છન્દોમંજરી’ પળ આ જ પ્રકારો સ્વીકારે છે, જોકે ‘છન્દોમંજરી’ લક્ષણ આપતા પ્રકારોને જુદા ક્રમે લે છે.

‘પ્રાકૃત પેંગલ’ બે જ પ્રકારો સ્વીકારે છે માત્રાછન્દ અને વર્ણછન્દ.

અર્વાચીન કાલમા આવતા દલપતરામ પળ બે જ પ્રકારો સ્વીકારે છે માત્રામેલ અને અક્ષરમેલ. સંસ્ક્રામેલનો તેઓ અક્ષરમેલમાં સમાવેશ વરે છે, અને માત્રાગર્ભવૃત્તોને એ સ્વરૂપે ચર્ચતા નથી

સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવે પિંગલ ઉપર નવી દૃષ્ટિએ પુષ્કલ ચર્ચા કરી છે. પદ્યરચના ઉપર ધ્યાન રાંધે એઓ એમનો પહેલો નિવધ ‘પદ્યરચનાના પ્રકારો’ (સા વિ મા. ૨, ૨૬૨-૩૦૮) ૧૯૦૮ મા પ્રસિદ્ધ થયેલો. એ વિષયનુ વધારે લાવુ અને વિસ્તૃત નિરૂપણ પામેલો નિવધ ‘પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ ૧૯૩૨ મા પ્રસિદ્ધ થયો. એટલે પહેલાની અપેક્ષાએ બીજાને જ પ્રામાણિક ગણવો જોઈએ. તેમા તેઓ પદ્યરચનાના પ્રથમ બે વિભાગો કરે છે : નિવદ્ધ, અને અવદ્ધ. અવદ્ધ એટલે મેં જેને સઘળ પદ્યરચના કહી છે તે. નિવદ્ધ પદ્યરચનાના ચાર પ્રકારો તેઓ બતાવે છે વર્ણાત્મક, રૂપાત્મક, માત્રાત્મક, લયાત્મક. વર્ણાત્મકમા બે વર્ગો પ્રાચીન, તેમા ગાયત્રી, ત્રિષ્ટુપ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અર્વાચીનમા કવિત, અમ્ભ વગેરેનો, જેને મેં સંસ્ક્રામેલ કહ્યા છે. રૂપાત્મક તે મેં જેને અક્ષરમેલ કહ્યા છે તે. “વર્ણના બે રૂપ છે, લઘુ અને ગુરુ મેલમા મેલવાયેલા એ રૂપના રૂપવધ બને છે રૂપવધમા ચાર જ ચરણ હોય છે.” તે પછી તેઓ

તેના સમ, અર્ધસમ, વિપમ એ વિભાગો દર્શાવે છે. ચતિદૃષ્ટિ, છદો અયતિવ કે અલક અને ગપતિવ કે સલક છે. જરી સધિની દૃષ્ટિથી તેઓ રૂપમેઢ વૃત્તોમા અનાવૃત્તસધિ અને આવૃત્તસધિ એવા બે વિભાગો કરે છે. આ વિભાગોની શાસ્ત્રીયતા મને પિન્ત્ય જણાય છે. એટલે એ વિગેની ચર્ચા અહીં નરવાની તક નહીં છે.

તેઓ કહે છે “સલક તેમ જ અલક ચરણનો ઘટકાવયવ સધિ છે. ગધિમા એવી વ્યવરે અભિન્ન કે ભિન્ન રૂપ આવે છે. . . ચરણની ઘટનામા આવતા સધિના ત્રણ પ્રકાર છે. એકલ, અમ્યસ્ત અને આવૃત્ત. જે સધિ ચરણમા જાગલાગટ ચતિવૃત્ત વિરામ વગર વેચી વ્યવરે ધાર વપરાયો હોય તે આવૃત્ત; લાગટ કે વાર વપરાયો હોય તે અમ્યસ્ત; અને અજાગટ વપરાયો હોય, તે એકલ છે. આ બે સધિનો અનાવૃત્ત સજામા અતર્માવ ધાય છે” (પ એ મા, પૃ. ૨૦) આ પછી તેઓ આવૃત્તસધિ રૂપમેઢના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તોટક આપે છે (એજન, પૃ. ૨૧) અલગત તોટકમા લલગા સધિના ચાર આવર્તનો છે અને તેથી તે આવૃત્તસધિ રૂપમેઢ વને છે. પણ અહીં મહત્ત્વની વાત એ છે કે લલગા એ માત્રામેઢી ચતુષ્કલ સધિનું એક લગાત્મક રૂપ છે અને બે માત્રામેઢી હોવાથી તેના આવર્તનોથી છદના મેઢ સધાય છે. એને મેઢે રૂપાત્મક કે અક્ષરમેઢ કહી પણ મેઢનો દૃષ્ટિ એ આવર્તનોથી સિદ્ધ થતો એક જાતનો માત્રામેઢ છન્દ જ છે. આવૃત્તસધિનો માત્રામેઢ સાધેનો આ મત્રય તેમણે સ્પષ્ટ રૂપે કહ્યો નથી અને તેથી છન્દના નિરૂપણમા અનેક જગાએ સંદેહ અને વિપમતાઓ ઊભી થાય છે. જે શાસ્ત્રને દૂષિત કરે. શાસ્ત્રાચી એક એવી વિપમતા તરત સમજાસો. આપણ તોટક, દોધક અને અમરવિલાસિતાનો ન્યાસ પાસે પાસે મૂકીએ :

તોટક .	લલગા લલગા લલગા લલગા
દોધક	માલલ માલલ માલલ માલલ
અમરવિલાસિતા	મામા મામા મામા મામા

આ ત્રણેય છન્દો રૂપમેઢ કે અક્ષરમેઢ તો છે જ, કારણ કે તેના લઘુમુક-સ્થાન નિયત છે. ત્રણેય, માત્રામેઢી ચતુષ્કલ ગધિના ભિન્નભિન્ન લગાત્મક પર્યાયોના આવર્તનોથી વનેલા છે. તેમા પહેલા બેમા એક જ લગાત્મક પર્યાયના ત્રણ આવર્તનો છે, ત્રીજામા નથી. ત્યારે હવે કે હ ધ્રુવ પ્રગણે ત્રણયને આવૃત્તસધિ ગણવા કે પહેલા બેને જ ? જો મેઢને જ છન્દમાં પ્રધાન ગણવો હોય તો ત્રણેયને એક જ વર્ગમા — આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢમા મૂકવા જોઈએ અને સધિના આવર્તનનું યથન, આ દૃષ્ટાન્તનો સમાવેશ થાય એ રીતે કરવું જોઈએ. આ જ ચર્ચામા, અમરવિલાસિતા જેનો દાખલો આવૃત્તસધિમા આપી શકે એવી

જાતની એક દલોલ પણ તેમને કરી છે. આવૃત્તમંધિ અને અનાવૃત્તમંધિ રૂપ-મેળને મરનાવતા તેઓ કહે છે : “...અનાવૃત્ત સંધિના રૂપબંધ પ્રત્યે પૂર્વકાઢના કવિઓને પક્ષપાત સ્પષ્ટારણ જણાય છે. રૂપરચનાના નમપદ છન્દોના ચરણ અભિન્ન માપનાં છે, ઇટલે કે આવૃત્ત છે. તેને લોધે વૈવિધ્ય તાત્તર મંધિ અનાવૃત્ત હોવાની અપેક્ષા રહે છે. આવૃત્ત સંધિના અંતગંત રૂપ જ્યાં મિશ્ર હોય છે, ત્યાં સંધિની આતર ઘટનામા એક પ્રકારની વિવિધતા રહે છે ગરી. પણ તે ઉક્ત સંધિના અગ્ર પડતા આવર્તનથી દર્શાવે જાય છે. જ્યાં આવૃત્ત, મંધિમાના રૂપ પણ અભિન્ન હોય છે, ત્યાં તો વૈવિધ્યનો માત્ર મરણો એ રહેતો નથી.” (એજન, પૃ. ૨૧-૨૨) ‘સંધિનો આતર ઘટનામા એક પ્રકારની વિવિધતા રહે છે સરી’ એમ કહે છે તે મમરવિલાસિતા જેવા રૂપમેઝાંમા જ મમર છે. ‘જ્યાં આવૃત્ત સંધિઓના રૂપ પણ અભિન્ન હોય’ એમ કહે છે તે તોટક જેવા છન્દોને લાગુ પડે છે. અહીં એમના કવનનો પૂરેપૂરો અર્થ કરી તેને વ્યવસ્થિત કરીએ તો મને ઇષ્ટ છે એ જ અર્થ નીચેના કે મિશ્ર મિશ્ર લગાત્મક રૂપોથી પણ એક જ માત્રામેઝી સંધિનાં આવર્તનો થતા હોય તો છન્દ આવૃત્તમંધિ જ ગણાય. પણ દૃષ્ટાન્તોમા તેમ જ નિરૂપણમા એવું થયું નથી. દાસલા તરીકે ધ્રુવ ‘મધ્યશાના’ને આવૃત્તમંધિ ગણતા નથી. તેઓ એનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે, અને તેને સપાંડ અનાવૃત્તસંધિ ગણે છે; ન્યાસ (વેવડી ઝમી લીટીઓ યતિની છે) :—

| | || | |
ગાગા ગાગા || લલલલલલ ગાગા ગાગા
(તા વિ. મા. ૨, પૃ. ૨૮૧)

જ્યારે સરી રીતે તે માત્રામેઝી છે, નીચે પ્રમાણે—

ગાગા ગાગા, લલલલ લલગા ગાગા ગા

અને આવી રીતે માત્રામેઝી આવૃત્તસંધિ લગાત્મક છન્દો અનાવૃત્તસંધિ ગણાવાથી મતિચર્ચા દૂષિત થાય છે.

ઇટલુ જ નહીં, ઝલટી રીતે જે છન્દો સરી રીતે અનાવૃત્તસંધિ છે તે, તેમના ન્યાસમા કોઈ જગાએ એક સંધિના ત્રણ આવર્તનો આવતા આવૃત્તસંધિ ગણાઈ જાય છે તેઓ પ્રમદા થયલા કુરરીરતા છન્દને નર્દટનની પ્રકૃતિ ગણાવે છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

| | | | |
લલલલ ગાલ ગાલ લલગા લલગા

નર્દટનના ન્યાસમા ઉપરના ન્યાસ ઉપરાંત અતમા એક લલગા વિશેષ છે. હવે અહીં એક લલગા વિશેષ થવાથી ત્રણ લલગા મેળા થઈ જાય છે.

અને તેથી એ આવૃત્તસધિ વળી જાય છે આ વૃત્ત વિને તેઓ પોંતે વહે છે. "વશપત્રપતિતના આરમ્ભના ગુરુ બદલ એ લઘુ અને અગિયારમા તથા બારમા" રૂપના એ લઘુ બદલ એક ગુરુની યોજનાથી આ છદ ઝગજી આવે છે સ્વત રૂપાતરથી એકદર ડચ્ચારણમા તાઈ ફેર પડતો નથી આવાવૃત્તસધિના વશ- પત્રપતિત ઉપરથી નીપજતા નર્દટકનો ઉત્તર ભાગ રલગા રલગા રલગા એમ આવૃત્તસધિનો બનેલો છે 'વૃત્તરત્નાવર'મા આ છદના ચરણના સાતમા અક્ષરે મધ્યયતિ વહી છે પરંતુ 'માલતીમાધવ'માના એ નર્દટક પંચી એવેમા એ મધ્ય- યતિ પઢાયેલી જણાતી નથી વઢી 'સુવૃત્તતિલક'પણ નર્દટકને યતિરહિત લેશ્વે છે 'રઘુવશ'ના નિશા વૃત્તની પેઠે 'માલતીમાધવ'ના આ છદના ચરણમા અનાવૃત્ત અને આવૃત્ત સધિનો મનોહર યાગ છે." (પ એ આ, પૃ ૨૫૩) પ્રથમ વશપત્રપતિત અને નર્દટકનો ન્યાસ જોઈએ હુ ન્યાસ મારી રીતે સધિ ુદા પાઠો મુકુ છ

૧ અહીં ધ્રુવની વર્ણ સરતચૂક થઈ જણાય છે વશપત્રપતિતના આરમ્ભના ગુરુની જગાએ નર્દટકમા એ લઘુ છે એ સરુ પણ વશપત્રપતિતના અગિ- યારમા બારમા નહીં પણ તેરમા ચોદમા લઘુઓની જગાએ નર્દટકમા એક ગુરુ છે આ માત્ર સરતચૂક જ છે

૨ આ નિશા વૃત્તને એ હુ ધ્રુવ અનાવૃત્તસધિ અને આવૃત્તસધિના મનોહર મેલના દાખલા તરીકે ગણાવે છે પણ મેં અગ્યત્ર ('અર્વાચીન ગુજરાતી વાઙ્- સાહિત્ય' પૃ ૩૩, ૩૪, ટીપ) કહ્યું છે તેમ તે દઢકનો એટલે આવૃત્તસધિનો જ એક ટૂકો પ્રયોગ છે સસ્તુત પિંગલા પ્રમાણે, ૨૬ અક્ષરથી લાવા વૃત્તો વધા દઢકો ગણાય છે દઢકમા હમેશા પહેલા છ અક્ષરો લઘુ આવી પછી — ગાલગા કે એવા ઘીજા કોઈ સધિના આવર્તનો આવે છે આ નિશા એ નારાવ (પ એ આ પૃ ૨૦૬) તમા પણ એમ જ પહેલા છ અક્ષરો લઘુ આવી પછી ગાલગાના આવર્તનો જ થાય છે માત્ર ૨૬ અક્ષરથી વધારે લાવો એ છદ વૃત્તો નથી માટે જ એને દઢક વહ્યો નથી યાત્રી મેલ અને ચાલ દઢકની જ છે 'રઘુવશ'ની એ પ્રસિદ્ધ શ્લોક

રઘુપતિરપિ જાતવેદો વિશુદ્ધા પ્રગૃહ્ય પ્રિયા

રઘુવશ, સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૧૦૪

નિશા રલલલલલલ ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

એટલે એ દઢક જેવો આવૃત્તસધિ છદ જ છે તેને નર્દટક સાથે જરા પણ સરજાવી શકાય નહીં

વશપત્રપતિત : માલલગા રગા લલલગા સલસલલલગા
નંદંટક : સલલલગા લગા સલલગા રલગા સલગા

હવે વશપત્રપતિત અને નંદંટકમા ધોડો ફેર હોવા છતાં જે. હ. ધ્રુવ 'વશ્નેની સ્વચ્ચારણામા થાઈ ફેર પડતો નથી' એમ સ્વીકારે છે અર્થાત્ વશ્નેનો મેઢાં એ જ રહે છે એમ સ્વીકારે છે તો તેમાથી એક એટલે વશપત્રપતિત અનાવૃત્તસધિ ગણાય અને નંદંટક આવૃત્તસધિ ગણાય એમ જેમ વને? થીજુ. તેઓ પ્રમદા અથવા કુરરીહનાને નંદંટકની મૂઢ પ્રકૃતિ ગણે છે. તો મૂઢ પ્રકૃતિ અનાવૃત્તસધિ રહે અને તેનાથી નિષ્પન્ન થતી કૃતિ જેવઢ મિત્ર પ્રચારની બની જાય એમ જેમ વને? વઢો તેઓ વહે છે, નંદંટકમા 'અનાવૃત્ત અને આવૃત્ત સધિનો મનોહર યોગ છે' અસ્તુ પણ આ યોગ પછી આલુ વૃત્ત અનાવૃત્તસધિ ગણાય જે આવૃત્ત-સધિ ગણાય? છેવટના ત્રણ લલગા એ સમસધિઓ છે, તે પહેલાના વિષમ સધિઓ છે, તો એ સમવિષમ મેંગા થઈ એક મેઢ સધાતા, પછી વધા મધિઓ એકદર સમ ગણાય કે વિષમ? મને તો મદેહ નથી કે વિષમમા સમ મઢે તો સમય વિષમ જ ગણાય. અને એ છન્દનો મેઢ અનાવૃત્તસધિનો જ ગણાય. તેમ જ જે સધિઓ એક હોય ત્યાં મુધો અનાવૃત્તસધિ ગણાય અને વેધી વધી ત્રણ થાય એટલે આવૃત્તસધિ બની જાય એ ફેરફારનુ મારણ સમજાતુ નથી.

વધી વિષમતાનુ મારણ એ છે કે તેમણે આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢને માત્રા-મેઢના સધિના આવર્તનોવાઢી માત્રામેઢ રચના તરીકે સ્વીકાર્યો નથી તેથી મેઢદૃષ્ટિએ માત્રામેઢી ધર્ણી લગાત્મક રચનાઓ અનાવૃત્તસધિ વૃત્તો સાથે સેઢ-મઢ થઈ ગઈ છે તેથી તેઓ એ જોઈ શક્યા નહીં કે યતિ પૂર્વે ગુરુ આવે જ છે. એટલે યતિનુ સ્વરૂપ દૂષિત થયુ. તેથી અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢની યતિ અને માત્રામેઢની યતિનુ સ્વરૂપ મિત્ર છે એ એમણે જોયુ નહીં એમ એક છિદ્રમાયી અનર્થપરપરા ચાલી છે

આ અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો પછી તેમણે માત્રામેઢી રચનાઓ ચર્ચી છે માત્રામેઢી રચનાઓની તેમણ મિત્રમિત્ર સધિઓ અને તે ઉપરથી નિષ્પન્ન થતી મિત્રમિત્ર રચનાઓનો નિર્દેશ વર્ધો છે અને તે પછી તેઓ લયમેઢનો પ્રકાર લે છે લયમેઢમા પદ, ગીત, ગરબો, ગરબી, માસ, તિથિ, વાર, મારતી પ્રમાતિયા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે

ગુજરાતીમા પિંગલ વિશે જે જે અત્યાર મુધી લખાયુ છે તેમા કે હ. ધ્રુવે જ સૌથી પ્રયત્ન પિંગલને શાસ્ત્રીય નિરૂપણમા મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સરુ કહીએ તો એમના મુધીની આઢી પિંગલપરપરા માત્ર નોધ જેવો હતો, શાસ્ત્રીય નિરૂપણ જેવો નહીં અલગત વધાવ વધાવ યતિની ચર્ચા કે

ગીતિના સ્વરૂપ જેવા નિરૂપણમા એ શાસ્ત્રનો દિગ્મા જતી અને કદા રહસ્યો પણ અપતી, પણ તે કિવાય તે ગોંધ જેવી જ રહી છે. જેમ લેસાની રીત સાચી હોય છે, તેમાથી જવાબ સ્વરો આવે છે, પણ તે ગણિતશાસ્ત્ર નથી, એમ આજ સુધીનું પિંગલ એ છન્દોની સાચી કૂચીઓ હોવા છતાં એ શાસ્ત્ર નહોતું જે હ ધ્રુવે એની ચર્ચાને શાસ્ત્રીય પાંઠિના પૂરી પાડી એમ કહી શકાય એ રીતે એમનો ફાઝા મહત્ત્વનો છે, પણ એમણે પણ પિંગલનું સઠળ નિરૂપણ કર્યું નથી, અને તેથી તેમની ચર્ચામા ઘણું અધિસદ અને વેટલાન વિતવાદો રહી જવા પામ્યા છે

આજના પિંગલનું વિસ્તૃત શાસ્ત્રીય સઠળ નિરૂપણ સૌથી પ્રથમ આપણને પટવર્ધનના 'છંદોરચના' પુસ્તકમા (પ્રતિબ્દ ૧૯૩૭) મળે છે તેમણે 'વૃત્ત', 'જાતિ' અને 'છંદ' એમ ત્રણ પ્રકારોથી વ્યવસ્થા કરી છે તેમણે મેળના જે સ્વરૂપ સ્વીકાર્યા છે, આવર્તની અને અનાવર્તની, અને વૃત્તોના બે પ્રકારના મેળના ચતાવ્યા છે અલગત આ દૃષ્ટિ મરાઠી છંદચર્ચામા નથી જ છે અને મરાઠીમા આ નવીન દૃષ્ટિ સામ પુખ્ત કદાપોહ થયો છે, પણ તે પહેલા ઘણા વરસ પહેલા આપણને એ સુરેત રૂપે કે હ ધ્રુવના લેણીમાં જોવા મળે છે એટલે પટવર્ધનને સઠળ નિરૂપણનું માન ઘટતું હોવા છતાં મૌલિકતા કે. હ ધ્રુવની જ રહે છે

૩

અક્ષરમેલ વૃત્તો : તેમનું પરંપરાગત સ્વરૂપ

પિંગલનો મુખ્ય હેતુશ્ચંદના સ્વરૂપનો અભ્યાસ છે એ અભ્યાસમા પિંગલે છંદના સ્વરૂપનું પૃથક્કરણ કરી તેના મેળનું તત્ત્વ સોધી પાઢવું જોઈએ આપણે આ વિશે ચર્ચા શરૂ કરીએ તે પહેલા છંદોનું પરંપરાગત સ્વરૂપ જોઈ જવું જોઈએ એ આપણી ચર્ચાની ભૂમિવા બનશે

આપણે આગળ જોયું તેમ આ વૃત્તામા માત્ર અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલનો જ સમાવેશ થાય છે, તોટવ જેવા અવૃત્તસધિવૃત્તો જે આજ સુધી અક્ષરમેલ ગણાતા પણ વાસ્તવિક રીતે અનુવ જાતિછંદોના માત્ર લગાત્મક રૂપા હતા તેન શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વૃત્તોમા ગ્યાત્રી ગણાય નહીં

વૃત્તોનું રક્ષણ એ છે જે વૃત્તો વધા શ્લોકચંદ્ર હોય છે શ્લોક એ વૃત્ત-ચંદ્ર સાહિત્યનો એક છે સાધારણ રીતે શ્લોક ચાર ચરણનો જે પાદનો ગણાય છે (જાણે વેદમા ત્રિપદા ગાયત્રી રીતે) હાલુપ નો પાદના સંયોગને

છીધે જ પદ યતુ માને છે,^૧ અને નંસ્ટુત માહિત્યમા પાદ જ પદને ગદ્યથી વ્યાવૃત્ત કરતુ લઘાણ મનાય છે.^૨ આ શ્લોક ચતુષ્પાદ હતો અને શ્લોકાર્થ અને દરેક શ્લોકાર્થનાં ચારે પાદો એ શ્લોકના સ્વાભાવિક અવયવી હતા. દલપતરામે પણ શ્લોકનું આ સ્વરૂપ સ્વીકારેલું છે, 'ત્રી કે એમણે શ્લોકાર્થનો જુદી ગણના કરી નથી. એ માત્ર શ્લોકના ચાર ચરણો જ સ્વીકારે છે.

દરેક ચરણને અંતે યતિ હોવી જોઈએ એવો પિંગલનો નિયમ છે. યતિનો સામાન્ય અર્થ વિરામ વરાય છે, અર્થાત્ શ્લોકના પઠનમાં ચરણને અંતે વિરામ લેવાય છે. આ વિરામના સ્થાન પહેલા શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ એવો નિયમ છે. એમ ન કરીએ તો વિરામને છીધે એ શબ્દ પઠનમા ભાંગે અને તેથી મહદયના મનને મ્લેશ થાય. એવી રીતે શબ્દ ભાંગે તેને યતિમગ્નો દોષ કહે છે. અકુદત અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે દલપતરામ ઘરેરે પિંગલવારો શ્લોકાર્થ યતિ, અને એકી ચરણને અંતે આવતી યતિનો ભેદ કરતા નથી. પણ પઠનમા સ્વાભાવિક રીતે જ એકી ચરણને અને આપની યતિ કરના શ્લોકાર્થ યતિ છાવી હોય છે.

કોઈ કોઈ યુત્તોમા આ ચરણાન્ત યતિ ઉપરાત ચરણની અદર પણ યતિ આને છે. તેને મધ્યયતિ કહે છે. આ યતિ ચરણાન્ત યતિથી ટૂંકી હોય એ સ્વાભાવિક છે. ચરણાન્ત યતિ તો યુત્તોમા સાવંશ્રિક છે,^૩ એટલે શ્લોકના સ્વરૂપના નિરૂપણમા એવો ઉલ્લેખ કરવામા આવતો નથી, માત્ર મધ્યયતિનો ઉલ્લેખ કરવાના આવે છે. આથી ઘણી જગાએ યતિ શબ્દ માત્ર મધ્યયતિનો જ વાચક બને છે. આ મધ્યયતિને અવલગીને શ્લોકના સમયતિક અને અયતિક એવા બે વિભાગો પડે છે. આપણે દરેકનું એક એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ. પ્રથમ એક અયતિક છન્દ લઈએ, ઇન્દ્રવચ્ચા.

ઇન્દ્રવચ્ચા

મીઝા વિકાસી મુજ શા તહે છે !

ચોપાસ શી પંક્તિ તમિસની છે !

તો મેં ન કમ્પે લઢકે પનોતી

ના શલવાયે શુચિ સ્નેહજ્યોતિ !

'હિંદેલ્સ લાઈટ', પ્ર૦ પુ૦

૧. પાદેન સયોગત્પદ્યમ્ । છ. શા નિ, પૃ. ૫૨

૨. અપાદ પદસતાનો ગદ્યમ્ । વા. ૫, ૧, ૨૩, પા. વિ.ાનુ પદોનુ નસાન તે ગદ્ય.

૩. માત્ર ઉદગતા જ્ઞાનો એક અપાદ છે, તેની મોખ્ય સ્થલે ચર્ચા કરીશુ.

આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય .

ઇન્દ્રવજ્રા ગાગાગાગા લલગા લગાગા

હવે આપણે એક સયતિક વૃત્તનુ દૃષ્ટાન્ત લઈએ

મન્દાક્રાન્તા

છૂપો ઠપે ધનપટ મહી તારલા વ્યોમ અવે ,
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદ અને વિશ્વ આલ્સ્ય લે છે
ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજઢી એક સ્થાને,
સૂતો સૂતી હસતિ મધુરુ સ્વપ્ન માહી દિસે છે

વિલ્વમગલ કેકારવ

આ છન્દમા ચરણાન્ત યતિ ઉપરાત પ્રથમ ચાર અક્ષર પછી, અને તેની પછી પાંચ અક્ષર પછી, એમ બે મધ્યયતિઓ આવે છે આ મધ્યયતિને વૃત્તના ન્યાસમા આપણે દઢયી દર્શાવીશુ એ રીતે આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

મન્દાક્રાન્તા ગાગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

ચરણાન્ત યતિ સર્વત્ર છે એટલે આપણે એમાંથી કોઈ ન્યાસમા એને દર્શાવી નથી

આપણા પિંગલોમા છન્દોના નિરૂપણમા આ અયતિક અને સયતિક વૃત્તની ચર્ચા ભિન્ન ભિન્ન થતી નથી સસ્કૃત પિંગલો વૃત્તોને પ્રથમ સમ, અર્ધસમ અને વિષમ એવા વિભાગોમા વહેંચે છે જેના ચારેય ચરણો સરસા હોય તે સમવૃત્તો, જેના વિષમ એટલે એકી અને સમ એટલે બેકી સરસા હોય, એટલે પહેલું ત્રીજું અને બીજું ચોથું સરસા હોય, તે અર્ધસમ, અને જેના ચારેય ચરણો અણસરસા હોય તે વિષમ સમવૃત્તોની સંખ્યા જ મોટી છે અને એનું નિરૂપણ જ પિંગલોનો મોટો માગ રોકે છે પિંગલો આ સમવૃત્તોને તેના અક્ષરોની સંખ્યાના પ્રમાણે વિભાજે છે અને પછી દરેક વિભાગના જુદા જુદા છન્દોના ચરણમા આવતા ળપુ ગુરુના સ્થાનો જુદી જુદી તત્રયુક્તિથી દર્શાવે છે એ રીતે એક અક્ષરથી માંડીને છઠ્ઠીસ અક્ષરો સુધીના વૃત્તાના નીચે પ્રમાણે છઠ્ઠીસ વિભાગો કરવામાં આવે છે

અક્ષરસંખ્યા	વૃત્તનુ નામ	અક્ષરસંખ્યા	વૃત્તનુ નામ
૧	ઉપધા	૪	પ્રતિષ્ઠા
૨	અત્સુધા	૫	સુપ્રતિષ્ઠા
૩	મરુધા	૬	ગાયત્રી

૭	હપ્પિન્ક	૧૭	અત્યપ્પિ
૮	અનુપ્પુપ્	૧૮	ધ્રુતિ
૯	ધૂહની	૧૯	અતિધ્રુતિ
૧૦	પપિન	૨૦	ધ્રુતિ
૧૧	ત્રિપ્પુમ્	૨૧	પ્રધ્રુતિ
૧૨	જગતી	૨૨	આધ્રુતિ
૧૩	અતિજગતી	૨૩	ધિધ્રુતિ
૧૪	શક્વરી	૨૪	સધ્રુતિ
૧૫	અતિશક્વરી	૨૫	અતિધ્રુતિ
૧૬	અપ્પિ	૨૬	હલ્ક્રુતિ

અવ બે અને પચોસમા વર્ગના અનુક્રમે હક્તા, અત્યુવતા, અને અધિધ્રુતિ અવા નામો પળ મઢે છે વેદમા અક્ષરસહ્યા ઉપરથી જ હન્દોના પ્રવારો કરેલા છે તે પ્રવારોના નામો જ અહીં વ્યાક અર્થવિસ્તાર કરી પ્રયોજેલા છે આ છબ્બીસ અક્ષરોથી વધારે લાવા ધ્રુતોને દઢકો વહેલા છે અને જે હન્દોનો નામથી નિર્દેશ ન કરેલો હોય તેને સસ્થિત પિળલો ગાયા વહેતા.

આ ધ્રુતમા લઘુ ગુરુ અક્ષરોના સ્યાનો દર્શાવવાની અનેક તત્રયુક્તિઓ જુદા જુદા પિળલો અલત્યાર કરી છે પળ તેમાની વેનો જ અહીં નિર્દેશ કરીશુ.” અવ પદ્ધતિ લઘુ કે ગુરુના સ્યાનની સહ્યા આપવી અ હતી પળે માળે ગુરુઓ ઓછા હોય છે અટલે ગુરુના જ સ્યાનો અપાતા આ પદ્ધતિ પ્રાચીન હશે અમ હુ માનુ છુ ‘મરતનાદ્યશાસ્ત્ર’મા આ પદ્ધતિ પ્રમાણે હન્દોના લક્ષણો આપેલા મઢી આવે છે (જોકે વ્યાક વ્યાક ગળપદ્ધતિથી પળ લક્ષણ આપેલુ છે જેને હુ પછીથી ઉમેરાયેલુ ગળુ છુ) દાલ્લતા તરીકે.

નવમ સપ્તમ પપ્પ તૃતીય ચ મવેલ્લલ્લુ.

અનાદનાક્ષરે પાપ હન્દ્રવ્યર્જેતિ સા વયા ॥

મ ના ગા, ૨, પુ ૨૫૮

નવમે, સાતમે, હઠઠ, નીજ લઘુ આવતા અગિયાર અક્ષરોનો પાદ તે હન્દ્રવજ્યા. આપળ આગઢ આનો ન્યાસ આપેલો

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૧ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
ગા ગા લ ગા ગા લ લ ગા લ ગા ગા

૪ વાકીની મુલ્ય મુલ્ય પદ્ધતિઓ આ પ્રકરણના પરિશિપ્તમા આપેલી છે

तेनो गणारमक न्यास जोईए बधा पिंगलोनी पेटे दलपतराम आ प्रमाणे
आपे छे:

रयोद्धता

रे नरो लागि घसे अनुद्धता

तो नरोनि धिक् छे रयोद्धता

प्रथम आवता रे न रो लागि ए तत्रयुक्ति प्रमाणे रगण नगण रगण लघु गुरु
वतावे छे अर्थात् एनु लक्षण र न र लग ययु स्वागतानु

स्वागता

रे नभागि गदनाथ जुओ छो

स्वागता शिद समृद्धि खुओ छो

उपरनी रीते ज अही स्वागतानु लक्षण र न भ ग ग ययु, बध्नेने सरखावता
एम जणाय के आमा र अने न समान छे, पछी वशु समान नयी. अने बनेना
आखा बघनी समानतानो तो ख्याल ज न आवे हवे अही हु जे सन्धिन्यासनी
पद्धति अखत्यार वर छु अने जेनु सपूर्ण निरूपण हु आगळ उपर करवानो छु
ते प्रमाणे सन्धिन्यास भुक्ता ए बे वृत्तौनी समानता अने भेद बने एकदम
व्यक्त थई जसो

रयोद्धता गालगा लललगा लगालगा

स्वागता गालगा लललगा ललगालगा

पहेला बे सधियो एक्का एक् छ, अने छल्ला सधियो जुदा छे अने तेमा शो
भद छे, ते सब अही मात्र सधिन्यास उपर एक् ज नजर नाखता प्रत्यक्ष
थाय छे

गणपद्धतिनी अपूणता दशविवा आवो ज एक् दाखलो व सयत्तिक
छन्दोनी लउ

शालिनी. गागागागा । गालगा गालगागा

मालिनी. ललललललगागा । गालगा गालगागा

बध्नेने आ सधिन्यासोधी सरखावता तरत ममक्षाशे के बध्नेमा मध्यमति
पछीना आखा यतिखडो सरखा छे ए यतिखडोमा बध्ने सधियो एना एज
छे हवे तेना अक्षरगण लक्षण जोईए.

शालिनी म त त ग ग

मालिनी न न म य य

આ લક્ષણ ઉપરથી વધારે છન્દોમા ધરાય પણ સમાન ગધિઓ હોયે એવી કેમ પણ સૂચના મળતી નહીં

અને જ્યાં નાત્રામેલના લગાતમક રૂપોને આ અક્ષરગણોથી ચતાવેલા છે ત્યાં ક્યાંક ક્યાંક તો છન્દનુ આલુ સ્વરૂપ ઢકાઈ જાય છે. સામાના છરીકે 'છન્દ શાસ્ત્ર' માં વરસુન્દરી વૃત્ત આપેલું છે તેનો મેલ દાલદાનાં આવર્તનોનો છે. દાલદાને ત્યાં ગાલલલ એકુ લગાતમક રૂપ આપેલું છે. અને એ ગાલલલના ત્યાં ત્રણ આવર્તનો ધઈ અતે ગાગા આવે છે. સમ્યુત પશિત પણ સમજાય એવી છે.

સ્વાદુ નિશિરોગ્ગ્વલમુગન્ધિજલપૂર્ણમ્

માત્રામેલ છન્દ તરીકેના તેના આવર્તનો ધ્યાનમાં રાખીને તેનો ગધિન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

વરસુન્દરી: ગાલલલ ગાલલલ ગાલલલ ગાગા
આમા તેના આવર્તનો સ્પષ્ટ દેલાઈ આવે છે 'છન્દ શાસ્ત્ર' માં તેનો અક્ષરગણ-
ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય છે

વરસુન્દરી મ જ મ ન ગ ગ (છ શા, નિ. ૮, ૧)

આ ન્યાસ ઉપરથી જરા પણ નહીં સમજાય કે આમા વચાઈ આવર્તનો છે એવ પણ અક્ષરગણનું અહીં આવર્તન નથી દેખાતું, જ્યારે વાસ્તવિક રીતે છન્દ આવર્ત-
નાત્મક છે

છન્દોનો મેલ વ્યક્ત થાય, તેના સ્વાભાવિક ગધિઓ સ્પષ્ટ દેવાય, અને છન્દોનો પરસ્પર સંબંધ દેવાય એ રીતે તેના લક્ષણો આપવા જોઈએ. સમ્યક્જ્ઞોની ચપૂર્ણ જર્ણા તો આગળ આવશે, પણ વૃત્તનું સ્વરૂપ અને વૃત્તોના સમય, તેના સમવિષમ અંગી પ્રગટ કરવાને આ ગણ-પદ્ધતિ અસમર્થ છે એટલું તો આટલા દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી સમજાઈ હશે

હવે છન્દોના લક્ષણો આપવાનું શરૂ કરવા પહેલાં એક ગૂચનગયાઢા પ્રવ્રતની ઓલવટ કરી લેવી જોઈએ આપણા પિંગલોએ આપેલા છન્દો જોતા ધણા છન્દો કવિઓએ ન વાપર્યાં હોય એવા મઢી આવે છે આ સ્વચ્છન્દ કે દિશાએ પ્રવર્તેલો છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ પિંગલકારોએ ઉવતાદિ વર્ગો પાદની અક્ષરસહ્યા ઉપરથી નક્કી કર્યા છે હવે કાંઈ એક એક કે વધારે અક્ષરના છન્દો પ્રચલિત કાવ્યોમા મઢી આવતા નથી પણ છબ્બીસ સુધી સહ્યા લઈ ગયા તો એક પણ સહ્યા, વૃત્ત વિનાની શા માટે રહી જાય એવા આગ્રહથી છબ્બીસ સુધીની કથી સહ્યાના વૃત્તો આપ્યા છે વૃત્ત માટે પિંગલકારોને પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાથી દૃષ્ટાન્તો

આમા ઉપર કહેલ સ્થાને લઘુ આવે છે. યાકીના ગુરુ એમ સમજી લેવાનું. છન્દ ગુરુબ્રહ્મ હોવાથી અહીં લઘુનાં સ્થાનોં આપેલા છે. પણ રચોદ્ધતા સ્વાગતામા ગુરુના આપેલા છે.

આયં તૃતીયમન્ત્યં ચ સપ્તમં નવમં તથા ।

ગુરુષ્વેકાદશે પાદે યત્ર સા તુ રચોદ્ધતા ॥

એજન, પૃ. ૨૫૯

અગિયાર અક્ષરના પાદમા પહેલો, ત્રીજો, છેલ્લો, સાતમો, નવમો ગુરુ તે રચોદ્ધતા : જેમ કે

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
માલગા લલલગા લગા લગા

તે જ પ્રમાણે સ્વાગતાનું લક્ષણ

આયં તૃતીયમન્ત્યં ચ સપ્તમં દશમં ગુરુ ।

યસ્યાસ્તુ ત્રૈષ્ટુભે પાદે વિજેયા સ્વાગતા હિ સા ॥

એજન

ત્રૈષ્ટુભ એટલે અગિયાર અક્ષરના પાદમા પહેલો, ત્રીજો, છેલ્લો, સાતમો, દશમો, ગુરુ તે સ્વાગતા

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧
માલગા લલલગા લલગા લગા

કાલિદાસ કવિને નામે ચડેલા નાના પણ સુષ્ક ‘શ્રુતબોધ’મા આ જ પદ્ધતિથી લક્ષણો આપેલા છે. ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’મા આ પ્રમાણે અનુષ્ટુપમા લક્ષણો આપ્યા પછી તે છન્દનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. અને દરેક દૃષ્ટાન્તમા તે છન્દનું નામ ગૂંથેલું છે એટલે કે દૃષ્ટાન્ત ચાલું સાહિત્યમાથી ન લેતા પિંગલવારે પોતે નામ ગૂંથીને રચેલું છે. ‘શ્રુતબોધ’મા તો લક્ષણ જ નામ સાથે તે છન્દમા જ આપેલું છે. આમા અમ્યાસીને યાદ રાખવાની સગવડ છે, પણ દૃષ્ટાન્ત ચાલું સાહિત્યમાથી ન લેવામા પિંગલનો મુખ્ય વિષય કવિઓએ પ્રયોજેલા છન્દો છે, એ તરફ કઈક દુર્લક્ષ થાય છે. પણ તે વિશે આગળ વિચાર કરીશું.

વીજી પ્રસિદ્ધ અને રમગમ સર્વમાન્ય નીચડેલી પદ્ધતિ તે ગણપદ્ધતિ છે. આમા લઘુ-ગુરુને જુદે જુદે સ્થાને મૂકીને ત્રણ ત્રણ અક્ષરોના આઠ ગણો કરેલા છે, અને દરેકને એક-એક અક્ષરની ટૂંકી સજ્ઞા આપી છે (૧) સર્વ ગુરુ ગાગાગા મગમ, (૨) આદિલઘુ લાગાગા યગમ, (૩) મધ્યલઘુ માલગા રગમ, (૪) અન્તગુરુ લલગા નગમ, (૫) અન્તલઘુ ગાગાલ તમમ, (૬) મધ્યગુરુ લગાલ

જાગળ, (૭) આચમુદ ગાલલ મગળ, (૮) સર્વંતમ્ મટલ, નગળ. આ સત્તાઓ યાદ રાખવાની એક ધીજી ટૂંકી અને ચતુર્ગાઈવાઢી મુક્તિ છે તે પણ નોંધવા યોગ્ય છે. યનાતારાજમાનગલમ્ એટલામા ઉપરની ધધી મગ્ગાઝાં આધી જાય છે. જં મગ્ગાધરન્ સ્વરૂપ જોડુ હોય તે આ મુદ્ધમાધી જોડે મેયો. ઇ અને ઇની પઢીના યે અક્ષરો એ જ એનું લગાતમય સ્વરૂપ. યગળ જાળવો હોય તો યનાતા = લગાતા એ યગળ. રગળ જાળવો હોય તો રાજના = ગાલના એ રગળ. જમાન = લગાલ એ જગળ. સલમ્ = લલમા એ મગળ. છેવટે લ = લપુ અને ગ = ગુર.

આ ગળપદ્ધતિ તે માત્ર સ્મરણની સગવડ સાક્ષર જ ધરી હોય એમ જણાય છે યે અક્ષરોનો ગળ કરવા જતા એક ધરણમા મગ્ગની મર્યા ધળી ધધી જાય. એ કરતા તો પ્રાચીન માત્ર લપુ કે ગુરના સ્વાનોનો સત્તા આપવાની પદ્ધતિ ધવારે ટૂંકી અને સહેલી પડે. ધાર અક્ષરોનો ગળ કરવા જતા મગ્ગોની મર્યા ધળી ધધી જાય, સોઢ ધર્દ જાય, અને મગ્ગો આપના શેષ અક્ષરો ત્રણ ધધી જાય ત્યા એ ત્રમનો પાછો નિર્દેશ ધરવો પડે. એમ મગવડ ધરતા અગવડ ધધી જાય. ત્રણના મગ્ગો માત્ર આઠ ધયા તે યાદ રાખવા મટેલા પડે, અને એક કે યે અક્ષરો શેષ ધધે ત્યા લપુની લ અને ગુરની ગ સત્તાધી તેનો સહેલી રીતે નિર્દેશ ધરી શકાય. એટલે આ મગવડધતિનો જ ધિશેષ ઉપયોગ ધધો છે. આ પદ્ધતિનો મુખ્ય કાયદો એ કે તેધી છન્દના લક્ષણો સૂત્રોધી આરી શકાય છે ધિગલના મગ્ગાતા છન્દ સાસ્ત્રનું માહાત્મ્ય તેના પ્રાચીનત્વ ધરતા પણ તેના સૂત્રનિરૂપણનું છે એમ હુ માનુ છુ.

આ ધન્ને પદ્ધતિમા અમુક અમુક લામો રહ્યા છે આમા ધર્ગાકરણ મુરયત્વે છન્દોના ધરણની અક્ષરસંખ્યાને અવલમ્ છે એટલે એ ધર્ગાકરણ સહેલુ પડે, તે અવશ્ય નિશેષ હોય, અને તેમા નયા છન્દો સમાધવામા ધશો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત ન ધાય ધઢી તેનો એક ધીજો લામ એ છે કે આ વૃત્તોમા પ્રાચીનતમ અનુ-પ્લુમ, ત્રિપ્લુમ અને જગતી એ વેદમાધી સત્સારાઈ મસ્વારાઈને સસ્થત સાહિત્યમા ઢતરો આવ્યા છે, અને સમય છે કે ઢીજા ધળા, એ રીતે ઢનરી આવ્યા હશે તેની નિરૂપણપદ્ધતિ સાયે એક નામનો પણ સધધ રહે છે અને મગવડધતિ યાદદાસ્તને માટે સહેલી છે અને તેમા નિશ્ચિતતા પૂરેપૂરી સપાદિત ધરી શકાય છે તેધી આજ મુધી આ પદ્ધતિ ધાલુ રહેલી છે. ધિશેષ શુ, આ છન્દોને જ કેટલાક અક્ષરમણછન્દનું નામ આપે છે પણ આ પદ્ધતિ સાસ્ત્રીય નધી જ વૃત્તોના ધરણમા ત્રણ ત્રણ અક્ષરોના સ્વામાધિક અધ્યવો પટતા ધધી જ અને ધીજુ એ કે તેધી વૃત્તોના ધધનો જદરજદરનો સધધ સ્પષ્ટ ધરી શકાતો નધી શાધલા તરીકે આપમે ઉપર રચોઢતા અનું સ્વાગતાના લક્ષણો જોડે મયા

આપવાના નહોતા, પણ જાતે યનાવીને છન્દનુ નામ અદર ગૂંથીને તે મૂવવાના હતા, એટલે આવા કલ્પિત વૃત્તા મૂવવામા તેમને વસ્તુસ્થિતિનો યાધ ન આવ્યો આ રીતે અનુપવૃત્ત છન્દો પણ પિંગલમા પેમી ગયા આ અનિષ્ટ વલણને એક વીજી દિસાર્થી અવવાશ અને કદાચ ઉત્તજન મળ્યું

સંસ્કૃત વૃત્તો, ઉપર જોયું તેમ, એક ચરણમા આવતી અક્ષરસંખ્યા ઉપરથી જુદા જુદા વર્ગોમા પડ છે તો તે ઉપરથી પિંગલવારોએ હિસાબ કરવા માઢધો કે અનુવ અક્ષરસંખ્યામા ગુરુલઘુની શય એટલી વધી ગોઠવણીથી કુલ વેટલા વૃત્તો થઈ શકે? દાસલા તરીકે કવતા એકાસરી છન્દ છે, તેમા કે છન્દો થઈ શકે, પહેલો એક લઘુનો, વીજો એક ગુરુનો કે અક્ષરના છન્દો ચાર રીતે થઈ શકે 'મામા, ગાલ, રંગા, લલ' ત્રણ અક્ષરના છન્દો આઠ થઈ શકે, આપણે એ નિર્ણય કરેલો જ છે — મગણ વગેરે આઠ ગણો છે ચાર અક્ષરોના એવા સોઢ છન્દો થાય છે 'વૃત્તરત્નાવર' આનો આજો હિસાબ આપે છે સહેજ જાણવા છલુ છુ કે અગિયાર અક્ષરના ત્રિષ્ટુભગા આ રીતે ૨૦૪૮ વૃત્તો થાય છે 'રણપિંગલ' તો આજો, પણ આગળ જઈને અમુક વૃત્ત આ ગણતરીએ ગણતા વેટલામા આવે તેનો પણ આજો આપે છે દાસલા તરીકે દ્વિવજ્યા 'રણપિંગલ' પ્રમાણે ૩૫૭ મુ આવે છે આ ગણતરી નક્કામી છે એટલું જ નહીં મામલ છે નક્કામી એટલા માઢ કે કોઈ વૃત્ત સમજવામા, એટલે કે તેનો મઢ સમજવામા આ ગણતરી ઘસા પણ ઉપયોગની ગવી સગીતના રાગનો મઢ સમજવામા તેના સ્વરોના બાદોજનોનો મંસ્યા મગણા વેસીએ તેના જેવી જ આ નક્કામી છે પણ એ મામલ પણ છે એવી જાણે એવી ગેરસમજણ કમી થાય છે કે નવા વૃત્તો આવો કોઈ માણિતિય પદ્ધતિએ સોવાતા હશે અને આટલી વધી શાય સંખ્યા, અને તેને મુકાવલે ઘપરાયેલાં વૃત્તોની સંખ્યા આટલી, વધી ઓછી જોતા, પિંગલ-વારો જાણી પટેલી સંખ્યા પૂરવા જાણે કે નવા નવા વૃત્તો કરવા રાજાવા પરિણામ એ આવ્યું કે પિંગલમા આવતા છદોમાર્થી કવિઓએ ઘાપરેલા વેટલા અને પિંગલવારોના ઉપજાવેલા વેટલા તે અપારે વહેવું નુશ્વેલ છે અલવારોની પેઠે છન્દોની સંખ્યા વધતી જ રઈ છે દઢક ઘાદ કરતા 'રણપિંગલ' ભમાતમલ (એટલે એમા આવૃત્તિનવિ આવો જાય) અક્ષરમેઢની મંસ્યા ૧૪૨૩ આપે છે મરાઠી છન્દોરચના ૮૧,૬ આપે છે

આ કેાઢ સ્વચ્છન્દ, પિંગલવારોની મજરમા નથી આવ્યો એમ પણ નથી એમેન્ડ પોતામા 'મુવૃત્તિલલ'મા તદ્દે છે કે "ન ઘટ્ટપ્તાદારે વૃત્તે વિશ્રામ્યતિ મગ્સતી" (મુ તિ ૨, ૦) 'છ કે રાત અક્ષરના વૃત્તોમા મગ્સતીં પિંગલો મઢમાં નથી' અને 'વૃત્તરત્નાવર'ન પણ ચાલવાર 'છદોવજરી' પ્રમાણરો ઘાસતમા મતમર થાય છે

વ્યવહારોચિત પ્રાપ્તો મમાચ્છન્દોઽત્ર કીર્તિતમ્ ।

પ્રસ્તારાદિ પુનર્નોક્ત કેવલ કૌતુક હિ તત્ ॥

(છ. મ. ક. ૬.૫)

‘મેં વ્યવહારોચિત છન્દ અહીં કહેલો છે. પ્રસ્તાર વગેરે કહ્યો નથી, કારણ કે તે કેવલ કૌતુક છે’

આ ઉપરાત પિંગલોમા એક ધીજો પળ જબરો મોટાઢો છે એક જ છન્દના અનેક નામો મઢી આવે છે અને એક જ નામના અનેક છન્દો છે આપળે આ ઘણી મુલમુલામળી છોડી વને તૈટલા સીધા અને સરલ માર્ગે ચાલીશુ.

ત્યારે છન્દોની તલ્લણચર્ચા કરવામા આપળી પહેલી પ્રતિજ્ઞા એ છે કે આપળે વપરાયેલા વૃત્તો જ લઈશુ. આમ કરવામા મને ‘દલપતપિંગલ’ પાયા તરીકે લેવુ ઠીક લાગે છે. એમ કરવાથી આપળી ભાષાના પ્રથમ પિંગલ સાથે આપળે અનુસંધાન રહેશે. અને દલપતરામમા જે એક ઠાવવાઈ હતી તે એમના પિંગલમા પણ જળાય છે. તેઓ પણ પ્રાચીન પિંગલપરપરાને જ અનુસર્યા છે, પણ તેમના અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા, અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢવૃત્ત માત્ર ૨૫ જ છે. છન્દોરચનાના પ્રસિદ્ધ મરાઠી પુસ્તકમા સદ્ગત પટવર્ધને વીમ જ વપરાયેલા ગળાવ્યા છે, તેમાના અઢાર ‘દલપતપિંગલ’મા આવી જાય છે માત્ર ઘે રહી જાય છે પ્રહ્લિપળી અને મુવદના, તે ઘણે પણ લઈશુ અને તે ઉપરાત નિરૂપળના પ્રયોજન માટે હુ નર્દટક લઈશ આટલી સ્પષ્ટતા પછી. હવે છદોનું નિરૂપળ હાથમા લઉ છુ અને તેમા પ્રથમ અયતિક વૃત્તો લઉં છુ.

મેં ‘દલપતપિંગલ’ના વૃત્તો સ્વીકાર્યા છ પણ આગઢ વહી ગયો તેમ હું પદ્ધતિ તો મારી જ રાખીશ હુ વૃત્તોને મોત્રવાર લઈશ, તેમના અદર અદરના સવધો ધ્યાનમા રાખી તેમને મેળા કે પાસે પામે નિરૂપિત, અને લક્ષણો પણ સધિન્યાસથી આપીશ, ગળપદ્ધતિએ નહીં એમ કરવામા મહ્યાવલવી ઉક્તાદિ વર્ષાવિરળ સવવાશે નહીં એ કહેવાની જરૂર નથી, જોકે એક માહિતી તરીકે ન્યાસ સાથે અક્ષરોની સંખ્યાનો આકઢો મૂકીશ

અહીં વેદમાધી ઊનરી આવેલા ત્રિપ્તુમોધી ઘાપળે પ્રારમ્ધ ધરીશુ પ્રથમ ન્યાસ આપીશ અને પછી તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે વને ત્યા મુધી પ્રચલિત સાહિત્યમાધી એક એક દૃષ્ટાન્ત આપીશ

ઇન્દ્રવજ્યા મામાલમામા લલળા લળાળા ૧૧

આનુ દૃષ્ટાન્ત આ જ પ્રકરણમા આવી ગયુ છે એટલે અહીં જુદુ ઉતારતો નથી.

ઉપેન્દ્રવજ્રા . લગા લગાગા લલગા લગાગા
 દૃષ્ટાન્તઃ અવાદ છો તોય ગતી કરો છો,
 વરો નથી તોય વરે ગ્રહો છો,
 અવશુ છો તોય તમે જુઓ છો,
 અકર્ણ છો તોય તમે મુળો છો

૧૧

‘ઈશ્વર પ્રાર્થનામાળા’

આ વસ્ત્રેની પવિત્રઓના મિશ્રણથી ઉપજાતિ છન્દ વને છે ઉપરના બેની અપેક્ષાએ આ છન્દ જ ઘઘારે વ્યાપક રીતે સંસ્કૃત તૈમ જ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વપરાયો છે તે સાથે નોંધવું જોઈએ કે ગુજરાતીમાં ઉપજાતિમાં આ બે ઉપરાત બીજા ઘણા છન્દોના મિશ્રણો કરવામાં આવે છે, જેની આપણે આગળ વર્ણવેલી શુ દૃષ્ટાન્ત —

આયુષ્યના ઊવરમાં ઉભેલો
 જુવાન ક્ષણે ક્ષિતિજો વઢોટી,
 ને પેલિ લે પ્રાણ પ્રયાણધર્મો
 મવિષ્યની કૂચ તળી રજોટી

‘મોહરે’, ગગોત્રી

આમાં ૧ લી અને ૩ જી ઇન્દ્રવજ્રાની છ, ૨ જી અને ૪ થી ઉપેન્દ્રવજ્રાની છ આ બે છન્દની પવિત્રઓ અમુક ક્રમમાં જ આવવી જોઈએ કે સરસી સરયાની જ આવવી જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી ગમે તેટલી ઓછીવત્તી આવે, ગમે તે ક્રમમાં આવે અને આમાં ઈશ્વર પવિત્રઓનો અને વક્રીનો પ્રાસ મેલવ્યો છે તે પણ શોભા અર્થે મેલવ્યો છે, છન્દને એ આવશ્યક નથી વૃત્તોમાં કોઈ પ્રવારનો પ્રાસ આવશ્યક હોતો નથી ગુજરાતીમાં પ્રારંભમાં વક્રિઓ વૃત્તોમાં પણ પ્રાસ મેલવતા, પણ થોડા જ સમયમાં તેનો ત્યાગ થયો છે, અને અત્યારે કોઈ નિયમ તરીકે પ્રાસ રાસતા નથી, શોભા તરીકે રાખે તે જુદો પ્રશ્ન છે

ઇન્દ્રવજ્રા ગાગાલગાગા લલગા લગાલગા ૧૨

વજ્રસ્ય લગા લગાગા લલગા લગાલગા ૧૨

આ વસ્ત્રમાં, ઉપર આવી ગયેલા ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રામાં ઉપાન્ત્ય સ્થાને એક લઘુ ઘઘારે છે પણ તેથી તેના સંધિઓના વિભાગો ફરી ગયા છે આને દૃષ્ટાન્તોની જરૂર માનતો નથી હાલમાં આના મિશ્રણના ઉપજાતિ સ્વીકારે છે ગુજરાતીમાં વૈષ્ણવના ઉપજાતિ સાથે આ જગતીના ઉપજાતિનું પણ મિશ્રણ થાય છે દૃષ્ટાન્ત —

હતી ગઢી ધારતળી જ ટોંચે
 ચોપાસ નાગા નગ ઝપરે ચળી;
 ગયા હઠી શત્રુ, પઠી જ માસ,
 દિવાલ ઠેચી નિમલપો ગઢીધળી.

‘શેરદોરો’, મળવાર, પૃ. ૨૨૭

અહીં પહેલી અને ત્રીજી ઉપેન્દ્રવગ્દાની છે બીજી શ્લોકગાની અને ચોથી વસતસ્પની છે.

આ પછી ધમન્તતિલના લઈએ તોનો સ્વાત્મન ન્યાસ :—

વસતતિલના : ગાગાલગા લલલગા લલગા સ્વાગા ૧૪

પહેલા દૃષ્ટાન્ત આવી ગયું છે છતાં એ વાંજુ લઈએ.

છે એ જો! ગધલ નિર્વલનો જ પાતા,
 ‘ઘાલી’ હવે સ્વિર ઘઈ ધર્મ ચિત્ત શાતા —
 જો! દેવુ આ અસિ વ્રુણે ચમકે અનન્ત,
 ને ચિત્ત આ ચમકિને વન્યુ વેગવન્ત

‘ઉત્તરા અને અભિમન્યુ’ હૃદયવીણા, પૃ. ૭૩

આવૃત્તના લક્ષણમા ધનાવરા સસ્ત્રુત પિંગા યતિનો ઉલ્લેખ કરતા નથી પણ ‘શ્રુતબોધ’ આઠમે અક્ષરે યતિ કહે છે માન વાલિદાસે આ યતિ માની નથી ગુજરાતી કવિઓએ પણ પાઠી નથી ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા જ પ્રથમ ચરણમા આઠમે અક્ષરે શબ્દ પૂરો થતો નથી દલપતરામે પણ આ યતિનો નિર્દેશ કરેલો નથી એટલે સર્વ રીતે આ વૃત્ત અયતિય વૃત્તોમા પડે છે

આ પછી હું ચપલા લડ છું એ ધપરાશમા માગ્ય જ આવે છે પણ દલપતરામ આપે છે માટે લડ છું અને આપણને એ દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ આગળ કામમા આવશે

ચપલા . ગાગાલગા લલલગા લલગા

૧૧

દૃષ્ટાન્ત તેં માજિ લાગવિજ હાથ લઈ,
 વા લાધિ લૂચ ચપલા જ ઘઈ,
 તે ઠામમા ન ધરિ તેં ઠરવા
 પસ્તાવ છોડ પઠિયો કરવા

૬ પિ અક્ષરમેલ છંદ ૪૯, પૃ ૪૧

આ પછી હું રચોદતા લઉં છું.

રચોદતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા

૧૧

વાલિદાદે રઘુકુમારના કેટલાક સર્ગોમા જા છન્દનો ધ્યાપક રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. અર્જુન યુગમા કવિઓએ આ બહુ વાપર્યો નથી. જોકે મધ્યકાલીન યુગમા કવિઓએ એનો પ્રયોગ ઠીકઠીક કર્યો છે (વૃત્તરચના, પૃ. ૫૫) ચાન્તે અપ્રસિદ્ધ રાણેલા પૂર્વે માવ્યોમાથી એવું દૃષ્ટાન્ત નીચે જતારુ છું :

રાજ્જ એ કાટપથી થઈ રહી,
નીકલ્પા મુજદતા મને ચહી,
મદ મદ પ્રિય તાપ જાઉં છું,
વાટમાં રાસત થાંદ ગાઉં છું.

‘મૃષ્ટિમોદયથી મન ઉપર થતી અસર’, પૂર્વાભાષા આધુનિક સમયમા પાછો આ વપરાવા માહધો છે આ પછી આને મળતો સ્વાગતા લઈએ.

સ્વાગતા : ગાલગા લલલગા લલગાગા

૧૧

આ પણ રચોદતાની પેઠે મધ્યકાલીન ગુજરાતીમા વંપરાયો છે. (વૃત્તરચના, પૃ. ૫૫) આનું દૃષ્ટાન્ત પણ ચાન્તના પૂર્વે કાવ્યોમાથી લઉં છું :

વાર તો વહુ ગઈ ન હતી જ્યાં
એ પ્રદેશ થકિ મુક્ત થયા ત્યા.
અથવાર ટલતા અજવાલુ,
એ મુસોમિત વહુ જ નિહાલુ.

એજન

અને મધ્યકાલીન સાહિત્યમા રચોદતા-સ્વાગતાનો ઉપજાતિ પણ થયો છે :

દેવિ દ્રૂપદિય રાહિ સામલો,
હાથિ લેહ હથિયાર આવિલી,
બીમુ ભીર ઇમ કીચક કૂટહ
તેહ આગલિ ન કોઈ વિહૂટહ

વૃત્તરચના, પૃ. ૧૩

પહેલી બે પંક્તિઓ રચોદતાની છે બીજી બે સ્વાગતાની છે અહીં પ્રાસમા આવતો ‘ટહ’ સંયુક્તસ્વરનો હોઈ તેને એક ગુરુ ગણવાનો છે

આ પછી હું મનુભાષિણી લઉં છું તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે દલપતરામનો સ્લક્ષણછંદ જા' જતારુ છું .

મંજુભાવિણી : લલગા લગા લલલગા લગાલગા ૧૩

સજ સાજ ગોલિ ગુણનો ગુવાસિની,
ચઢિ ધા મલી જ વિષ મંજુભાવિણી;
જસ તો જરૂર જગ મધ્ય જામશે,
પરિપૂર્ણ સૂત્ર પળ તો તું પામશે.

દ. પિ., અક્ષરમેઢ છંદ ૭૫, પૃ. ૪૯

આ છન્દ ગુજરાતીમાં વહુ વપરાયો નથી, જોકે સુન્દર છે. માથે 'શિશુપાલવધ'ના તૈરમા સર્ગમાં આનો વ્યાપક તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. હું કે. હ. ધ્રુવના ત્રિવર્ણના આપાન્તરમાંથી એક દૃષ્ટાન્ત નીચે ઉતારું છું:

ઊર જાણુ આજ વરતે સુલગ્ન તે,
જવ ગીતમે પટિત યુક્ત કંકણે,
તવ પાણિ ઉત્સવ સમાન પામિને,
પ્રમદે! પ્રમોદ પ્રસર્પો રૂવે રૂવે.

સા. વિ. મા. ૧, પૃ. ૩૪

આ પછી કલહંસ. તે પળ ગુજરાતીમા વપરાયો નથી:—

કલહંસ : લલગા લગા લલલગા લલગાગા ૧૩

સજસો સગાધિ શુભ સ્નેહ રટીને
કલહસ કંઠ કરિ વાણિ કહીને;
મુસ સાજ આજ ધરિ લાજ વધારે,
શુભ કાજ તે જ જન સર્વ સુધારે.

દ. પિ., અક્ષરમેઢ છંદ ૭૭, પૃ. ૪૯

આનુ મૂઢ નામ કુટજ છે. માથે 'શિશુપાલવધ'મા તે પહેલી ચાર વાપર્પો અને તેમાં કુટજ શબ્દ આવે છે તેથી એ નવા છંદનુ નામ 'કુટજ' પડધુ. પટવર્ધન નોંધ કરે છે કે એ શ્લોકમા 'અમર' શબ્દ પળ આવે છે તેથી એ છંદને કોઈ અમર પેળ કહે છે. ('છન્દોરચના' પૃ. ૧૦૧) તેનું મુક્ત સમશ્લોકી આપાન્તર નીચે મૂકું છું:

વનમા પ્રમત્ત અમરો કુટજોમાં
નિરલી, વઢી ગગનમા જલભારે
લઢતા ધનો, શિશ્વરિની સહુવાથી
ટહુકી રહે મયુર ગીત લહેકે.

આ પછી પ્રમિતાશરા સહ છું.

પ્રમિતાશરા : લલગા લગા લલલગા લલગા ૧૨

ઘઠ શૂ પરે તુ તરણી તરણી,
પરણી વિકાર, મલની મરણી;
મનુષ્યાવતાર પરણી કરણી,
હરિમિત મુક્તિપદની સરણી.

વૃત્તરચના, પૃ. ૫૫

અર્વાચીન સાહિત્યમા બહુ વપરાયો નથી પણ છન્દ મુન્દર છે, અને માથે આપો નવમો સર્ગ આ છન્દમા લખ્યો છે.

આ પછી ચન્દ્રવર્ત્તમં લઈએ

ચન્દ્રવર્ત્તમં : ગાલગા લલલગા લલલલગા ૧૨

આ છન્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમા પણ વપરાયેલો જોવાનું સ્મરણ નથી. દલપતરામે લીધો છે તેથી, અને આ જ કુટુંબનો હોવાથી અહીં આપું છું. તેનું દૃષ્ટાન્ત દલપતરામમાથી લઉં છું :

રાન આસવિ મયાનક સરણુ,
ચન્દ્રવર્ત્તમં નજરે ગહિ નિરણુ,
જ્ઞાદ્દશુડ કુવિયા મહુ શરણા,
હાથિ વાધ વધ ને યલિ હરણા.

દ. પિ, અક્ષરમેલ છંદ ૬૦, પૃ. ૪૩

અને પ્રિયવદા

પ્રિયવદા : લલલગા લલલગા લગાલગા ૧૨

ન મજરે પ્રમુજિ વેમ તૂ કદા,
પરમ મિત્ર પ્રમુ છે પ્રિયવદા,
સરસ શાન્તિ પ્રમુથી પમાય છે,
પ્રમુ વિના દુલ્લ જરા લમાય છે

દ પિ, અક્ષરમેલ છંદ ૬૭ પૃ. ૪૭

આ પણ સંસ્કૃત કે ગુજરાતી સાહિત્યમા બહુ વપરાયેલો જોયો નથી. 'રાઈના પવંત' માથી એક દૃષ્ટાન્ત મળી આવે છે

પ્રણયના મધુર રગની પિછી
હૃદયના પટપરે ફરતિ જ્યાં,

સઢગનો પ્રવઢ અગ્નિ વષ્ટનો

નિકટ ં પટ પુઢે અદૃષ્ટ ત્યાં

‘રાઈનો પવંત’ અર્થ ૭, પ્રવેશ ૧, પૃ. ૧૩૨.

આ પછી દ્રુતવિલિખિત લઈએ :

દ્રુતવિલિખિત • લલગા લલગા લલગા લગા

૧૨

ચહિ જતા કારણાં શ્રમને હરે,

નિરખતાં રચના નયનો ઠરે,

મધુર શબ્દ વિહંગ ચણાં કરે,

રસિકનાં હૃદયો રસયી મરે.

‘વતન્તવિજય’, પૂર્વાલાપ

આ સધિઓમા લલગા અક્ષરોના આવતંનો ધાય છે તેવી કવિઓ ચમત્કૃતિ લાવવા આ છન્દનો પુષ્પઢ ઉપયોગ કરે છે ગુજરાતીમા તેવો ંક દાણલો પઢિત ગટ્ટુલાલના ઢગોવનો નીચે ઉતાર છુ :

નવિ કરી ચકરી મતિ હાયમા

અમર હેમ રહે નહિ સાયમા

નર સદા રસદાયક દેવને

નિરલ મૂરખ મૂરતિ સેવને

સુભાષિત રત્નભાટાગાર (ગુજરાતી ભાષાતર સાથે)

પૃ. ૫૧૭

હવે હુ અર્ધસમવૃત્તો લઢ છુ, અલગત અહીં લીધેલા આ વૃત્તો લગાત્મક જ છે, અને તેવી તેમને વિશે ંટલુ કહેવાની જરૂર છે કે તે ચધા મૂઢ માત્રા-ગર્ભ છન્દો છ અને તેમનો માત્રાખંડ સસ્કૃત સાહિત્યપારોને હાયે સ્થિરલગત્વ પામવાયી તે સપૂર્ણ લગાત્મક વૃત્તા વન્યા છે, ંટલે ંને હુ અહીં સ્થાન આપુ છુ દલપતરામે આવા વે છન્દો આપેલ છે તેમા પહેલાને વંતાલીય કહેલ છે પણ ં નામ ખ્રામક છે, કારણ કે ંક અર્થમા તે માત્રાગર્ભ છન્દોના આજ્ઞા વર્ગનુ વાચક છે આ વર્ગમા ઢ અવાન્તર વર્ગો આવે છે (૧) વંતાલીય (વિશેષ અર્થમા), (૨) ંપચ્છન્દસિક વત્તેના અનુક્રમે દાણલા લઈએ પહેલામા પ્રથમ વિયોગિની કે સુન્દરી (જને દલપતરામે વંતાલીય કહેલ છે)

વિયોગિની કે સુદરી લલગા લલગા લગાલગા ૧૦

લલગાગા લલગા લગાલગા ૧૧

गगने घुमराइ यादळी
 बिरहीनां हृदमा दर्द घळी;
 रहि हा महि रेलि मृष्टिए !
 न पडे पंथि रवीदु दुष्टिए.

'छायाघटकपंर', सा. वि. १, पृ. १०

आ छन्दमा द्रुतविलंबितनी पेठे तल्लगानां आवर्तनो छे अने तेंपी आ छंद
 पण यमकरचनानें अनुकूल छे. जेग के

मरधा मर याचरी गनें,
 मुखियारो मुखिया भजूं तनें;
 मणसे मगसेवना मकी
 नरधारी नरधारणा नवी.

'द. पि.', पृ. ६६

आ ज पेढावर्गनो बीजो छद अपरवक्त्र :

ललललललगा लगालगा ११

ललललगा ललगा लगालगा १२

मनवि उपरना ज मीठवां

धनरस जे करिये मनामणां,

न चतुर उर ते हरी दाके;

जयम मणि कृत्रिम रागना, राखे !

'पराक्रमनी प्रसादी' २-२१ (१९१८)

आ वध्रे वंतालीय पेढावर्गना लगात्मक रूपी यया. हवे वंतालीयना बीजा
 प्रकार औपच्छन्दसिवना लगात्मक रूपी जोईए :

मात्मभारा अथवा मात्मभारिणी : ललगा ललगा लग लगालगा ११

लललगागा ललगा लग लगालगा १२

जळ घड्डड आभयी दडूडे,

भरवेगे गिरिगह्वरे हड्डडे;

घड्डडे घन; बीजळी बाबूके,

अहि ते जोह डरे दरे डबूके.

'छायाघटकपंर', सा. वि. १, ११

પુષ્પિતામ્રા : સલચ્ચલલલગા રગા લગાગા ૧૨

સલચ્ચલલગા સલગા લગા લગાગા ૧૩

પ્રમુદિત વદનં મુગી રહે એ,
અનુભવો વદ માય એ નર્વીન;
અવિદિત ગતિયી મરે ય દેવી
અતલ વગા નવિએ રહે નિહાલી.

‘વસંત’, દ્વાતિ

આ વસંતે છન્દો, વંતાલોપના ઓપચ્છન્દનિવ વિમામ્રા છે, પણ એ નામે પણ એ વર્ગનું ‘એક લગાગા’ રૂપ વર્તેલું છે આપને તે જાણે.

ઓપચ્છન્દસિત્ત - સલલલલલલગા લગા લગાગા ૧૨

સલગાગા સલગા રગા લગાગા ૧૨

જઠ શરનર મેઢુઓ મરતા,
રસમાં મગ્ન વદન પાગરતા;
નવલ અવલ ફૂલની વઢી એ
નિરવતા સટકે કુઢી કુઢી એ

‘છાયાષ્ટકવર્ણ’, સા વિ ૧, પૃ. ૧૫

જરા જ પૂષ્પવરણની જણાને કે અહીં પહેલી પવિત્ર પુષ્પિતામ્રાની છે અને ઘીજી માત્યમારાની ઘીજી છે વઢી. પુષ્પિતામ્રાને પણ કોઈ ઓપચ્છન્દસિત્ત વહે છે (વૃ ૨, ચો ૪, ૧૧, પૃ ૧૧૨)

મધ્યયતિ વિનાના લાવા વૃત્તો વહુ ધોડા છે તેમાથી હુ પ્રથમ પૃથ્વી લઈશ ન્યાસ —

પૃથ્વી : લગા લલલગા લગા લલલગા લગા માલગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત વિહગ, ઝડ ! જો લસે અલ્પુટ વ્યોગ આશાભય !
ચહે નયન જે દિશા નમ નવીન તે દાસવે.
ચહે હૃદય રગ જે મુસ્તમાન તે સ્ત્રીલવે :
વિહગ ઝડ ઝડ રે ! ઝડળ ધન્ય હો તાહરા

‘ઝડઢમોનુલ નીજુવાનને’, મળવાર વૃ ૧૫૩

પિંગલનું ‘છન્દ શાસ્ત્ર’, ‘વૃત્તરત્નાવર’, ‘છન્દોમજરી’ વગેરે સર્વ સંસ્કૃત પિંગલો આ વૃત્તમા આઠમે અક્ષરે યતિ માને છે કે હ ધ્રુવ વહે છે તેમ “પ્રાચીન

સાહિત્યમા મહાકવિ વાલિદાસ, ભવમૂર્તિ આદિએ તે સ્વીકારી નથી.^{૧૫} (‘સત્યવાદ અને પક્ષવાદ,’ સા. વિ. મા. ૧., પૃ. ૧૧૫-૬) એટલે આનું સ્થાન અત્યંતિક વૃત્તોમા જ છે.

આ પછી હું નર્દટક લઉં છું. તેનો ન્યાસ —

નર્દટક : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત : અગણિત વર્ષ ને યુગ અનેક વ્યતીત થયા
મરતર મત્રથી વધિર વેવલ્લ વર્ણ વન્યા;
નહિ બલિદાનનો પલ્લ પલ્લે પણ પાર રહ્યો,
ચલુપિત ભસ્મથી અલિલ કુઢ મરાઈ ગયો
‘નરમેષ’, સ્રોતસ્વિની

આ વૃત્ત ગુજરાતીમા નહીં જેવું જ વપરાયું છે. ઘોટાદત્ત સિંધાયે કોઈએ યાપર્યાનું મને સ્મરણ નથી. માગવતમા આવતી વેદસ્તુતિ આ વૃત્તમા છે અને તેથી તે પુરાણીઓને પ્રિય છે. આને પિંગલે અવિતથ કહ્યું છે (છ. ધા. નિ. ૮, ૧૪) અને અત્યંતિક ગણ્યું છે, ત્યારે ‘વૃત્તરત્નાકર’ અવિતથમા દશમે મધ્યયતિ મૂકે છે (વૃ. ર. ચાં, પૃ. ૧૨૫) અને સાતમે યતિ મૂકી તેને નર્કુટક કહે છે (એજન, પૃ. ૯૮) આમ અવિતથ સર્વથી પિંગલોમા મતભેદ હોવાથી હું એ નામ નથી સ્વીકારતો. ઘણી એ નામ ગુજરાતીમા ધરી વપરાયું નથી. ગુજરાતીમા એ નામો કદંક પરિચિત છે. ઘોટાદત્તે ઉપરના વાક્ય ઉપર વૃત્તનું નામ નર્દટક અથવા નરકૂટક ગ્રહેલું છે. પણ નરકૂટકમા ‘વૃત્તરત્નાકર’ યતિ મૂકે છે, એટલે એ નામ ન સ્વીકારતા હું બીજું નર્દટક સ્વીકારું છું, જેને ‘છન્દોમજરી’ અત્યંતિક ગણે છે (છ. મ. ક. દ્વિતીય સ્તવક. અત્યષ્ટિમા વૃત્ત ૬, પૃ. ૧૨૮). વહુ ઓછું વપરાયેલું હોવા છતાં લેવાનું કારણ એ કે અત્યંતિક લાવા વૃત્તોની ચર્ચામા એ ઉપયોગી છે.

હવે હું સમ્યંતિક વૃત્તો લઉં છું. તેમા શાલિની મોત્ર સૌથી મોટું છે. તે પ્રથમ લઉં છું. અત્યંતિક વૃત્તોમા પ્રથમ આવતું ઇન્દ્રવજ્રા જેમ ત્રિષ્ટુમ એટલે અગિયાર અક્ષરનું છે. તેમ આ શાલિની પણ અગિયાર અક્ષરનું છે, અને

૫ મનુહરિશતકના પ્રસિદ્ધ નીચેના શ્લોકમા પણ આઠમે અક્ષરે યતિ નથી.

લમેત સિકતાસુ તૈલમપિ મત્તત પીડયન્

પિવેશ્વ મૃગતૃષ્ણિકાસુ શલિલ પિપાસાદિત ।

કદાચિદપિ પર્યટન્ શશવિધાનમાસાદયે-

મ તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂલંજનચિત્તમારાધમેત્ ॥

ઉપનિષદોમા પુષ્પલ ઘપરાયેલુ છે. આગલ ઘઠી ગયા પ્રમાણે મધ્યયતિનુ સ્થાન ચતાવવા હું દંડ મૂકીશ.

શાલિની : ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

૧૧

મૃત્યુ આજે આવ વેસી ઘઢીક
કે દ્વાહાડાની ચાત પૂરી કરીએ;
તારેમારે નાહિ સયધ જૂજ,
જે આશો તો વેઢબ્યો તં જ માઈ !

‘મૃત્યુને’, નિરીય

અઠી ચોયે અક્ષરે મતિ આવે છે. અને એ યતિથી વૃત્તના ચે તહો પહે છે, જેને આપણે યતિગઢો ઘઠીશુ. અઠી પહેલો યતિગઢ ચાર અક્ષરનો છે, વીજો સાતનો. આ દૃષ્ટિએ અયતિવ વૃત્તને આપણે અલઢ અને સમયતિવને સલંડ કહી શકીએ.

શાલિનો પછી આપણે વૈશ્વદેવી લઈએ :

વૈશ્વદેવી : ગાગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

૧૨

દુષ્ટાન્ત . એ તે સપાતીપુત્ર શૂ નામનો છે ?
કે અશ્વત્થામા કુતિ ને રામનો છે ?
કે શૂ રાધાનો રાવળી શૌર્યસેતુ ?
પહે પાઢૂનો કે શૂ છે શ્વેતકેતુ ?

‘મૃન્ઢકટિક’નો અનુવાદ સા વિ ભા ૧, પૃ. ૫૪

અઠી તરત મમજાયુ હશે કે શાલિનીના પહેલા લઢમા એક ગુરુ મઢઘાષી વૈશ્વદેવી વૃત્ત ધયુ છે

એ ગોત્રનુ હવે જરા ળાવુ — સતર અક્ષરનુ વીજુ વૃત્ત લઢ.

મદાત્રાન્તા ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા ૧૭

દુષ્ટાન્ત . છૂપી ળધે ઘનપઢ મહી તારલા વ્યોમઝકે
નિદ્રા મીઠી ગિરિ નદિ અને વિશ્વ આશૂમ લે છે,
ને રૂપેરી શ્રમિત દિસતી વીજઢી એક સ્થાને,
સૂતી સૂતી હસતિ મધુરુ સ્વપ્ન માહી દિસે છે

‘વિલ્વમગલ’ કેકારવ, પૃ. ૫૫

આમા બે મધ્યયતિઓ છે આને શાલિની સાયે સરસાવવાયી વસ્ત્રેના સમાન સધિઓ એક જ પઢનથી છતા થઈ જશે એ ગોત્રનુ વીજુ વૃત્ત સઘરા :

સમ્પત્ : ગાગાગાગા લગાગા । સલસલસલગા । ગાલગા ગાલગાગા ૨૧

ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ વ્હી ! ગહાગિરિ, ગુફા, પાનને ગાજિ ઝડે !
 પ્હાડોએ ત્રાંદ તોડો ગગન ધુભિ ઝળી, સામના ગાન છૂટે !
 ઝમી છે પિંગળા રી પટપટિત સટા ! પુષ્પ વૂંચી જીમં ;
 સ્વારી એ કેતરીની ! ત્રિમુક્તજલિની શરિયા એવિ રીમે !
 'ચિત્તરાઝ ચીર કેતરી', પ્રવાસ પુષ્પાંજલિ પૃ. ૪૨

આમાં પણ એ મધ્યમતિથી છે. આ પછી હું માલિની લઉં છું.

માલિની : સલસલસલગાગા । ગાલગા ગાલગાગા ૧૫

દૃષ્ટાન્ત : સરસ સરળ વાક્યે, ચોરગી પિત્ત પ્યારી,
 શરણ મુશરનેથી સંગુની શાન્તિ પારી;
 મુગુણપતિ મુસ્તા, મૂર્તિધાન ધાની,
 નવ ત્રિપ ? ગહિ, માઝી કાન્તની શાન્ત ધાની !
 'સાશરણપ્તવ.', નયુરામ સુન્દરજી

આની પછી હરિણી લઉં :

હરિણી : સલસલસલગા । ગાગાગાગા । લગા સલગા લગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત : હૃદયવનના મીઠાબોલા મુસાફર હંમલા !
 વિપુલ જલના વાસી ! મોઝા ! ન માનસ હોય આ !
 શ્રમિત દિનતો રહોયે જા જા જહી મુજ સ્વાગ છે !
 ઝજઢ ધનમા શાનો, ઝાપૂ ! કર્સામ વિરામ છે ?
 'નૂતન સલા પ્રતિ', વૈકારવ, પૃ. ૨૧૨

આ પછી હું સુવદના લઉં છું. ગુજરાતીમાં તે ઘણું ચપરાયો નથી. તેનું દૃષ્ટાન્ત કે. હ. ધ્રુવના 'મુદ્રારાસ'ના સમશ્લોકી અનુવાદમાંથી લઉં છું.

સુવદના : ગાગાગાગા લગાગા । સલસલસલગા । ગાગા સલસલગા ૨૦

દૃષ્ટાન્ત : ગર્જતા, મેંગાડોને ઘઠ ધરિ દલ્હતા, વાઝા તન છતા,
 સિદ્ધરે શોળ, પ્રોઢા મુજ ગજ મદનૂં ધારી વહવતા;
 પ્રોઢો જે શોળ નામે નદ, પન વનથી કાઢ્યો, સટ વઢ્યો,
 મોઢે ને નીર રેલે મરજિ, પિ જ જમે તેનૂં રાહ જઢ્યો.
 'મુદ્રારાસ', ૪, ૧૬ કે. હ. ધ્રુવ

અહીં શાલિની ગોત્ર પૂર્વ થાય છે. એ પછી એક નાનું ગોત્ર લઉં છું.
 પ્રહરિણી અને શ્ચિરાનુ. પ્રથમ પ્રહરિણીનો ગ્યાસ આપું છું.

પ્રહૃષિણી : ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા ૧૩

દૃષ્ટાન્ત : ક્રોધામ્ની તણિ નિજ જ્ઞાઢ મધ્ય જેને
નદોને જાડપિ પ્રજાઢિયા નવેને
તે ચદ્રમ્રહ્ણનિ ગાય હેરિ હાવે
ધેરાવો નરપતિ ચદ્ર શયિ ઢાયે

‘મુદારાક્ષ’, પ્રસ્તાવતા, ૭ વે. હ. ધ્રુવ

ગુજરાતીમા આ વૃત્ત ઘડુ નયી વપરાયુ, પણ મસ્કૃત મહાવાચ્યોમા એ ધણુ પ્રચલિત છે અને સુન્દર પણ છે. આ પછી રૂચિરા.’

રૂચિરા : લગાલગા । લલલલગા લગાલગા ૧૩

દૃષ્ટાન્ત : ગજેન્દ્ર જા મદમર મગિમુહ્ય વે
મહીતઢે વઢ અતુઢે વઢી મરે,
તઢી વ્હિલી કરિણિ શિ રાજલક્ષિમ તે
અનિશ્વયે અતિ અટવાય છે રારે!

એજન, ૨, ૪

૬ ‘મરતનાટ્યયાસ્ન’મા આ વૃત્તને પ્રભાવતી વહેલ છે (મ ના. જો. ૧૬, ૫૮ પૃ. ૧૮૬)

કે હ ધ્રુવે ‘દલપતપિંગઢ’ની ૨૨ મી આવૃત્તિ સુધારી ત્યારે દલપતરામના મૂઢ પ્રભાવતી નીચે નીચે પ્રમાણે ટિપ્પણ મૂવયુ “પ્રભાવતીમા જોયા અક્ષર પછી યતિ છે સસ્કૃત પ્રયો પ્રમાણે રૂચિરા કિંવા પ્રભાવતીનુ લક્ષણ નીચે મુજબ છે

જિમે સજી ગૃહ જગમા વઢાવતી,
પ્રભાવ તુ, શ્રુતિ રૂચિરા પ્રભાવતી,
સદૈવ હુ મજુ તુજને જ, મારતી,
રહે મને વધિજનતી ! વિમારતી”

દ પિ અક્ષરમેઢ છદ ૭૧. પૃ. ૫૦

અહી સ્પષ્ટ રીતે રૂચિરા અને પ્રભાવતી એક છે, અને તેનુ લક્ષણ ઉપર આપ્યા પ્રમાણે છે એવો ધ્રુવનો અભિપ્રાય છે આ આવૃત્તિ ૧૯૨૨ ની છે એટલે આને જ હુ, તેમનો છેવટનો અભિપ્રાય મળુ છુ તે પહેલાના ૧૯૦૮ના ‘પદ્યરચનાના પ્રકાર’ના લેખમા તેમણે પ્રભાવતીનુ દલપતરામે આપેલુ સ્વરૂપ સ્વીકાર્યુ હતુ (સા વિ ૨, ૨૭૫) તે નીચે પ્રમાણે હતુ

તૂ મારિ જ, ગુણ ગણના શિતાવતી,
સ્નેહી સદા, મુજ પણ તુ પ્રભાવતી,

આ પછી હું શિલ્પરિણી લઉં છું, જે સંસ્કૃત ગુજરાતી બંને સાહિત્યમાં પુષ્કળ વપરાયો છે અને વીજા કોઈ પ્રચલિત છન્દો સાથે બુદ્ધવસવધ જણાતો નથી

શિલ્પરિણી : લગા ગાગાગાગા । લલલલલગાગા રલલલગા ૧૭

દૃષ્ટાન્ત : કવચિદ્ રંગે ઘેરે સરવર લહેરે ઠમકતી,
કવચિત્ જ્યોત્સ્નામાહી સ્વરણમયિ વાન્તી જામકતી,
કવચિત્ પ્રાચીમાંહી શિરમણિ ધરીને રિશ્તવતી;
કવચિદ્ અધારામાં પ્રણતલય खेले સિંજવતી.
‘વલાંત કવિ’, કલાન્ત કવિ

આ પછી પ્રસિદ્ધ શાર્દૂલવિશ્રીઢિત લઈએ

શાર્દૂલવિશ્રીઢિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા ૧૯

દૃષ્ટાન્ત : આવે શાન્ત સમે શિ જલ્લ્લલ વહી, જાળો, નદીઓ, લહી —
સગોત-ધ્વનિ વિસ્તરે ! અનિલની રહેરો વિલાસે ઢહી !
તારામઢલ સાથ રાસ રચિને વાળા તરગોજ્જ્વલા
શી આદર્શસમે સરોવર-ગલે નાચે શર્માનો ઘઢા ! ?

‘રાગિવર્ણન અને મધુરાવાસદર્શન’, કુજવિહાર

આ વૃત્તોને કેવલ ઉપલક નજરે જોતા પણ કેટલાક સામાન્ય વિચારો આવે છે અયતિક અને સયતિક બન્ને પ્રકારના વૃત્તોમાં પ્રાચીનતમ ત્રિપ્લુભ અગિયાર અક્ષરનો નીચલો છે, અને એ મૂળભૂત વૃત્તના ગોત્રો જ સૌથી વધારે વિસ્તરે છે અયતિક વૃત્તોમાં લાવામાં લાવું પૃથ્વી અને નર્દટક સત્તર અક્ષરનું છે, સયતિકમાં લાવામાં લાવું સ્વધરા એકવીસ અક્ષરનું છે તેનાથી ટૂંકું સુવદના ૨૦ નું, શાર્દૂલવિશ્રીઢિત ૧૯ નું અને મદાકાન્તા અને શિલ્પરિણી ૧૭ નું છે અયતિકમાં અગિયાર અને ચાર અક્ષરના અને ચોદ અક્ષરનું વસન્તતિલ્પા એમના

તારો જ છું, જન ભગવતિ ભારતી,

દેવી રહે, દિલ મુજને વિસારતી

દ પિ, અક્ષરમઢલ છદ ૭૧

આનો શ્યામ, ગાનાલગા । લલલલલગા લગાલગા (૧૨) આ પ્રમાણે થાયે રુચિરા સાથે સરસાવતા તેના પર માત્ર એટલો જ છે કે રુચિરાના પહેલાં લઘુની જગાએ આમાં પહેલો ગુહ છે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ છન્દ સારી રીતે વપરાયો હું જાણતો નથી તેથી આપણા મુખ્ય છન્દોમાં તેને સ્થાન આપતો નથી.

વપરાશ સૌથી વધારે છે, પૃથ્વીનો હમણા ચ વધ્યો છે; સપતિકમા સત્તર અક્ષરના મદાક્રાન્તા શિલ્પરિણીનો વપરાશ સૌથી વધારે છે, અને તેથી અંતરતો ઓગળીશ અક્ષરના શાર્દૂલવિક્રીડિતનો, અને એકવીસ અક્ષરના સ્તમ્ભરાનો. મુવદના વહુ ઓછુ વપરાય છે યતિલ્લહોમા ટૂકામા ટૂકો પૂર્વ યતિલ્લહ પ્રહ્મિણીનો ત્રણ ગુણનો છે, લાવામા લાવો શાર્દૂલવિક્રીડિતનો વાર અક્ષરનો છે પ્રારમ્ભમા જ યતિના વિરામ પહેલા એટલી લાવી ફાઢ મરવી પડે છે માટે કદાચ તેને શાર્દૂલવિક્રીડિત—સિંહની ફાઢ — વહેલ હશે * માલિનીનો આઠ અક્ષરનો, તે પછી તેથી ટૂકો સ્તમ્ભરાનો સાત અક્ષરનો, તેથી ટૂકો શિલ્પરિણીનો છનો, વૈશ્વદેવીનો પાચનો, મદાક્રાન્તા—શાલિનીનો ચારનો અત્ય યતિલ્લહ શાર્દૂલવિક્રીડિતનો સાતનો, શાલિની કુટુબનો સાતનો પણ સૌથી લાવો શિલ્પરિણીનો અગિયાર અક્ષરનો આ કેટલીક સામાન્ય હકીકત છે, જોકે તે પણ મવાદ સમજવામા કંઈક ડપયોગી થાય છે એમ આપણે આગઢ જોઈશુ

પરિશિષ્ટ ૧

સંસ્કૃત પિંગલોમાં યતિચર્ચા

વૃત્તો એટલે અનાવૃત્તસંધિવૃત્તો લગભગ વધા જ સસ્ટુત સાહિત્યમા લેઢાયા છ અર્વાચીના યુગમા આપણે નવેસરથી તેનુ લેઢાણ માટનુ છે, અને હુ વહુ આશાજનક માનુ છુ પણ એટલા માટ જ આપણે સસ્ટુત સાહિત્ય-કાલમા જ લેઢાણ થમુ તેનો નિર્ચોડ વાઢો. લેવો જોઈએ

સસ્ટુત વૃત્તોના સ્વરૂપનો લગભગ વધો જ હ્યાલ આપણને તેની યતિ-ચર્ચામા મઢે છે એ યતિચર્ચા આપણ વરાવર સમજી થકીએ માટ સસ્ટુત માપાની એક પ્રમિદ્ધ સાસિપત્ત, એ સવિદિત હોવા છતા, અહી જોઈ જવાની જરૂર છે તે સાસિપત્ત તે સસ્ટુતમા નર્જાક આવતા સ્વરવ્યજનની મધિ થાય છે તે છ આ સ્વરવ્યજનનુ નર્જોત્તથમુ એટલે કે સધિ થવા માટેની તેમની

૭ 'છન્દશાસ્ત્ર' (નિર્ણયસાપર પ્રમ, સને ૧૯૩૮) ની પ્રસ્તાવનામા લેખક પૃ ૭ મ વૃત્તોના નામોની માર્પતા ધિપારતા વહે છે કે વ્યાઘ્રસ્ય પ્લુતિર્દ્વાદશહસ્તેતિ પ્રતિદ્વેર્દ્વાદશાકારેપુ યતિમન્ડાર્દૂલવિક્રીડિતમ્ । યાધની (સિંહની કહેવી જોઈએ) ફઝ વાર હાપની હોય છે તેથી વાર અક્ષરે યતિ-વાઢા છડને શાર્દૂલવિક્રીડિત વહો

સનિધિ, એને માટે પારિભાષિક શબ્દ સહિતા છે સહિતા યયા અવશ્ય ધાય, યયા વિવલ્પે ધાય, તે સવધી પ્રસિદ્ધ નિયમ નીચે પ્રમાણે છે :

સહિતૈવપદે નિત્યા નિત્યાધાતૂપસર્ગમો ।

નિત્યા સમાસે વાક્યે તુ સા વિવક્ષામપેક્ષતે ॥

અનો ભાવાર્થ એ છે કે એ જ શબ્દનો અંદર પાસે પાસે આવતા વર્ણોની સધિ આવશ્યક છે ધાતુ અને ઉપસર્ગોની સધિ આવશ્યક છે એ જ સમાસમા આવતા શબ્દોની સધિ આવશ્યક છે પણ વાક્યમા પાસે પાસે આવતા શબ્દોની સધિ ઘોલનારની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે, વૈચલ્પિક છે વાક્યમા આવતા શબ્દો એમ વહુપુ એનો અર્થ સાથે સાથે એ થયો કે વાક્યની વહાર, વાક્યો વાક્યો વચ્ચે સધિ હોઈ શકે નહીં સસ્કૃત સાહિત્યલેખનમા અંગ્રેજી લેખનપદ્ધતિ જેવા અલ્પવિરામ, અર્ધવિરામ, પૂર્ણવિરામના ચિહ્નો નથી પણ સસ્કૃતલેખનમા વાક્ય પૂરુ થયે દડ મુકાય છે, અને એ દડ વહાર સધિ થઈ શકતી નથી આ નિયમોને બદલે વાચ્યશાસ્ત્ર પોતાનો નવો જ નિયમ મૂકે છે તેમા પ્રથમ નાંધવા જેવું એ છે કે વાક્યમા આવતા શબ્દોની સધિનો વિવલ્પ વાચ્યશાસ્ત્રને લાગુ પડતો નથી શયમા અપ્પને કહી શકીએ કે “ ન અસત વિચતે માવ । ન અમાવ વિચતે સત ।” પણ પથમા તો એ સધિ કરીને જ ઘોલવું પડે છે “ નાસતો વિચતે માવો નામાવો વિચતે સત ।” અહીં એક વાક્યની અંદર આવતા શબ્દોમા તો સધિ થઈ જ છે, પણ વે વાક્યોમા પણ પાસે પાસે આવતા શબ્દોમા સધિ થઈ છે આ નિયમ કવિઓ ચુસ્તપણે પાઠે છે, અને તેથી પદ્યપવિત્રમા શ્લેષ સધાય છે એમ વાચ્યશાસ્ત્રનારો વહે છે શ્લેષ એટલે પવિત્રમા આવતા શબ્દોનો દૂઢ ઘંઘ, ઘન ઘળાટ જેમ કપડામા જુદા જુદા દોરા દેખાય તે ઘળાટના દોષ છ, તેમ પદ્યપવિત્રમા શબ્દો છૂટા વેરાયેલા દેખાય તે દોષ છ આ નિયમનો આપ્રહુ એટલે સુધી જાય છે કે સસ્કૃત સધિનિયમ પ્રમાણ જ અંતરે સ્થાને પાસે પાસે આવેલા સ્વરોની સધિ નથી થઈ શકતી, — એટલે કે એ સધિ તો પથમા પણ ન થઈ શકે — એવા પ્રસંગો પણ પથની એક પવિત્રમા એમસાથે વે ન આવવા જોઈએ શાસલા તરીકે

માનેર્ષ્યે શ્વ શીર્ષે સ્ત્રીણા હિમશ્ચતો પ્રિયે ।

આનુ રાત્રિર્ધિવિતિ પ્રાક્તરાત્રનાત વ્યસ્તર્ગાદુશ ॥

યા દ મા ૩, ૧૬૧

અહા ‘માનેર્ષ્યે’ અને ‘શ્વ’ એ વે શબ્દોમા સ્વરા પાને પાને આળ્યા છે છતાં શ્વા સધિ નથી થઈ શકતી, અને તેથી અહીં પણ નથી થઈ એમા દોષ નથી. પણ એવા વે વે ઘણાં સ્થાનો આવે — જેમ કે

પણ એવા વે કે વધારે સ્થાનો ઢાવે — જેમ કે

કમલે દિવ લોચને દિમે અનુવધ્નાતિ ઘિલાસપદ્ધતિ

વા દ મા ૩, ૧૫૯ ઉપરની ટીકા.

આમા 'કમલે' અને 'દિવ', 'લોચને' અને 'દિમે', 'દિમે' અને 'અનુ' ૦ એમ ત્રણ સ્થાન સધિ વિનાના આવે છે, તો તેને દોષ ગણે છે પવિત્રમા શ્લેષને માટે સંસ્કૃત વલિઓને કેટલો વધો આગ્રહ છે તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે

સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમા જેમ સધિની આવશ્યકતાનો નિયમ છે તેમ તેમા સધિના નિપેક્ષનો પણ નિયમ છે આ સઘી ચર્ચા યતિને અગે વરવામા આવે છે તે હને આપણે લઈએ નીચેના શ્લોકો 'છન્દ શાસ્ત્ર'ના માપ્યમા હલાયુધ ઢાકે છે એ જ શ્લોકો 'વૃત્તરતાકર'નો ઢોકામા નારાયણ ઉતારે છે અને એ જ હેમચન્દ્ર 'છન્દોનુશાસન'મા ઉતારે છે હલાયુધને આપણે છગમગ પ્રથમ ઢીકાવાર ગણીએ તો આ શ્લોક એની પણ ઘણા સમય પૂર્વેના ગણવા જોઈએ એ અને 'ઉપદેશોપ-નિપદ્' કહી, પ્રાચીન સનયથી ચાલ્યા આવતા તરીકે ઉતારે છે

યતિ સર્વત્ર પાદાન્તે શ્લોકાર્ધે,તુ વિશેષતઃ ।

સમુદ્રાદિપદાન્તે ચ વ્યક્તાવ્યક્તવિમલ્લિકે ॥

ચરણને અંતે સર્વત્ર યતિ આવે છે. શ્લોકાર્ધ વિશેષ કરીને આવે છે. અને સમુદ્ર વગેરે શબ્દોથી અક્ષરસર્યા કહી હોય ત્યા આવે છે અને ત્યા' એ શબ્દ

૧ સૂત્રોમા મલ્યયતિ, સમુદ્ર વગેરે સર્યાવાચક શબ્દોથી વતાવવામા આવે છે જેમ કે "શાલિની મ્તૌ ત્ગૌ ગ્ સમુદ્રશ્લેષય ।" (છ શા ૬, ૧૯) અહીં સમુદ્ર એટલે ચાર (સમુદ્રો ચાર મનાય છે માટે) અક્ષરે યતિ અને પછી શ્લેષ એટલે સાત અક્ષરે યતિ એવો અર્થ છે આ સંકેતશબ્દો પ્રાચીન કાલથી ચાલ્યા આવે છે એટલે સંસ્કૃત પિંગલો તે આપતા નથી 'વૃત્તરતાકર'ના ઢોકાકારો થોડા નીચે પ્રમાણે આપે છે વેદ, અલ્લિ ૪, મૂત ૫, રસ ૬, શ્લેષ, સ્વર ૭, વસુ ૮, ગ્રહ ૯, દિશા ૧૦, રુદ્ર ૧૧, આદિત્ય ૧૨, વગેરે. લલપતરામ આ વિશે નીચેના શ્લોકો આપે છે.

અકસજા

(શિલરિણી)

શશી મૂમી એવે, મુજ નયન વે મુગ્ધ જ મળો,
વઢી વહુની નાઢી, મુલન ગુણ તે તો ગણ મળો,
લહો વેદો મુક્તી, જુગ વરણ તે ચાર સજનો,
શરો મૂતો પાવે, સ્લટ જ શ્લેષ ચક્રો વરસનો.

- (૪) નમસ્યામિ સદોદ્ભૂત, મિન્ધનીકૃતમન્મથમ્ ।
 - ઈશ્વરાસ્ય પર જ્યોતિ, રજ્ઞાનતિમિરાપહમ્ ॥

અહીં પૂર્વાર્ધમા 'ઉદ્ભૂતમ્' અને 'મિન્ધની'ની સધિ થઈ છે ઉત્તરાર્ધમા 'જ્યોતિ' અને 'અજ્ઞાન'ની સધિ થઈ છે પણ શ્લોકાર્થે આવતા 'મન્મથમ્'ની તે પછી આવતા 'ઈશ્વર' શબ્દ સાથે સધિ થઈ નથી પણ

- (૫) મન્દાનિલેન ચલતા અગનાગડમઢલે

વા દ મા ૩, ૧૬૦

અહીં 'ચલતા' અને 'અગના'ની સધિ કરવી જોઈએ, પણ એમ કરવા જતા બીજા ચરણમા એક અક્ષર છૂટે એટલે સધિ થઈ શકતી નથી શ્લોકાર્થે મુધો સધિ આવશ્યક છે પણ અહીં થઈ નથી એ વિસન્ધિ દોષ છે શ્લોકાર્થે પછી સધિ ન જોઈએ તૈમ, સમાસ પણ ન ચાલવો જોઈએ નીચે

- (૬) મુરામુરશિરોરત્નસ્ફુરતિરણમજરી -
 પિંજરીકૃતપાદાબ્જદ્વદ્વ વદામહે શિવમ્ ॥

આ શ્લોકમા શ્લોકાર્થે પછી સમાસ આગળ ચાલે છે તે દોષ છે આ જ નિયમો યથાયોગ્ય મધ્યયતિને પણ લાગુ પડે છે જેમ કે,

- (૭) તસ્મિન્નદ્રો વત્તિચિદવલાવિપ્રયુક્ત સ વામી ।

અહીં પહેલી મધ્યયતિ ચાર અક્ષરે આવે છે તેની પહેલાં 'અદ્રો' શબ્દ પૂરો થાય છે તે વિભક્તિવાળો છે, બીજી મધ્યયતિ પહેલાં 'અવલ' શબ્દ પૂરો થાય છે તે સમાસમા હોવાથી અવિભક્તિ છે આપણ આગળ ચાલીએ

ક્વચિત્તુ પદમધ્યેઽપિ સમુદ્રાદૌ યતિર્ભવેત્ ।

યદિ પૂર્વાપરી ભાગૌ ન સ્વાતામેકવર્ણકૌ ॥

માવાર્થે એવો છે કે ક્યાક સમુદ્ર વગરેથી દર્શાવાતી મધ્યયતિ શબ્દની વચ્ચે પણ આવે, જો તેનાથી વહેંચાઈ જતો પૂર્વાપર ભાગ એક વર્ણનો ન થઈ જતો હોય તો આ વાત સામાન્ય રીતે ગુજરાતી પિંગલોમા જાણીતી નથી અને મહત્વની છે આપણ આના દાખલા જોઈએ

- (૮) સ્થઘરા પર્યાપ્ત તપ્તવામી, - વરકટકતટ સ્પિષ્ટશીતેતરાશો ।

- (૯) સ્થઘરા કૂજત્કોયટિકોત્ત - હલમુલ્લરમુવ પ્રાન્તવાન્તારદેસા ।

- (૧૦) સ્થઘરા હાસો હસ્તાપ્રસવા, - હવમપિ તુલિતા, દ્રોન્ધસારદ્વિપોઝ્સાં ।

- (૧૧) સ્થઘરા ચૈરિચાના તયોચ્ચા, - રિતિચિરચ્ચા ચાનનાના ચતુર્ણામ્ ।

(૧૨) સમ્પરા લક્ષ્મ પાનીયમાહ્લા, — દયતિ ચ મહિષ પત્નપાતી પુવક્ર ।
અહીં જ્યાં જ્યાં શબ્દમધ્ય યતિ આવે છે ત્યાં ચલ્પવિરામથી તે વતાવી છે, અને
શબ્દ ચાલુ રહ્યા છે એમ યાગવવા — આયુ સમયક ચિહ્ન વરેતુ છે આ વધા
દાસલામા યતિથી સૂટેના શબ્દોના જે દુવડા થયા છે, તમા એક પણ દુવડો
માત્ર એકવર્ણનો નથી ચામી-નર, ચાલા-હલ, સવા-હન, ઉચ્ચા રિત આ વધામા
શબ્દોના વચ્ચે અક્ષરોના દુવડા પડ છે અને છતાં દૃષ્ટાન્તમાં આહ્લા-દયતિ
એમા પહેલો દુવડો વે અક્ષરનો અને બીજો પણ અક્ષરનો છે આ દૃષ્ટાન્તોમા
યતિમગ દોષરૂપ ગણાતો નથી પણ આ પ્રમાણે યતિથી થતો શબ્દનો કોઈ દુકડો
એક જ અક્ષરનો થઈ જાય તો તે દોષ ગણાય છે જમ વે

(૧૩) મદાત્રાન્તા એતસ્યા ગ, — ઇતલમમલ ગાહતે ચન્દ્રવદ્ધામ્ ।

(૧૪) મદાત્રાન્તા એતસા રા, — જતિ મુમનસા દામકઠાયલલિ ।

(૧૫) પ્રહ્વિણી સ્વીકુવં, — ન્તિ હિ મુધિય પ્રકુવંને ચ ।

અહીં યતિથી થતા શબ્દના દુવડામા ક્યાક પહેલો ક્યાક બીજો એકાક્ષર બને
છે અને તેથી અહીં પદમધ્યયતિ દોષરૂપ છે અને આ પદમધ્યયતિ પણ
માત્ર મધ્યયતિ હોય તો, જ ચાલે, ચરણાન્ત યતિમા શબ્દનો દુકડો ન જ
થઈ શકે જેમ વે

(૧૬) માલિની પ્રણમત મધવન્ધવલેશનાશાય નારા —
યજ્ઞચરણસરોજદ્વન્દ્વમાનન્દહેતુમ્ ॥

અહીં 'નારા-યજ્ઞ' શબ્દનો એકેય દુવડો એકવર્ણ નથી છતાં આ દોષ છે
કારણ વે ચરણાન્ત યતિમા એમ શબ્દ ભાગી શકાતો નથી

પણ યતિસ્થાનો પર સધિ કરતાં વ અક્ષરોનો સધિથી એક જ અક્ષર
નિષ્પન્ન થતો હોય ત્યાં એ એક અક્ષર યતિનો બીજો ઘાજુ ચાલ્યો જાય, યતિની
આગળ કે પાછળ ચાલ્યો જાય એ દાવ ગણાતો નથી, પણ એમ અક્ષર યતિ
પાર ચાલ્યો ગયા પછી વાળી રહેલો શબ્દનો દુવડો એકાક્ષર થઈ જવો
જોઈએ નહીં દૃષ્ટાન્તોથી આ સ્પષ્ટ થશે

(૧૭) યનુષ્ટુપ દિવશાલાઘાવચ્છિન્ના, — નન્તચિન્માત્રમૂર્ત્યે ।

(૧૮) માલિની વિતતઘનતુપારક્ષોદશુભ્રાશુપૂર્વા —
સ્વવિરલપદમાલા દયામલામુલ્લિલ્લન્ત ॥

પહેલા દૃષ્ટાન્તમા 'આવચ્છિન્ન' અને 'અનન્ત' એ બે શબ્દોની સધિ થાય
છે તમા વે 'અ' ની જગાએ એક 'આ' આવે છે આ 'આ' પહેલા ચરણમા

સ્થિર થાય છે, અને તેથી 'અનન્ત' શબ્દ સ્થિત થાય છે, પણ તે દોષ નથી, કારણ કે સધિને લીધે એમ થાય છે અને તેથી બાકી રહેલો ટુકડો 'નન્ત' એકાક્ષર બનતો નથી; તેમ જ 'પૂર્વાસુ' અને 'અવિરલ'ની સધિ થતા 'સુ+અ'ની જગાએ 'સ્વ' અક્ષર આવે છે, અને એ યતિની પછી ચાલ્યો જાય છે, પણ એથી 'પૂર્વાસુ' શબ્દનો બાકીનો ટુકડો 'પૂર્વા' એકાક્ષર થઈ જતો નથી, માટે દોષ નથી.^૧ પણ જ્યાં આવી સધિથી ટુકડો એકાક્ષર થઈ જાય ત્યાં એ દોષ ગણાય જ જેમ કે

(૧૯) મદાક્રાન્તા અસ્પાવક્રા - બ્જમવજિતપૂ - ણેન્દુશોભ વિભાતિ ।

અહીં 'વક્ર' અને 'અબ્જ'ની સધિ થતા યતિ પછવાડે 'અબ્જ' માથી માત્ર 'બ્જ' રહ્યો, તે એકાક્ષર છે, માટે દોષ છે. તે જ પ્રમાણે 'પૂર્ણ' અને 'ઇન્દુ'ની સધિ થતા યતિ પૂર્વે માત્ર 'પૂ' એકાક્ષર રહ્યો એ પણ દોષ છે.

વીજા સંસ્કૃત ભાષાની સાસિયતને જ લગતા નિયમો લેતો નથી પણ એક વાસ્તવ હજી વહેવા જેવી છે 'ચ' (= અને) જે બે શબ્દોને જોડતો હોય, તેની સાથે તેનો નિત્યસંવધ છે તેથી યતિથી તેને તે શબ્દોથી છૂટો પડવા દેવો જોઈએ નહીં જેમ કે

(૨૦) મદાક્રાન્તા .સ્વાદુ સ્વચ્છ, ચ હિમસલિલ પ્રીતયે કસ્ય ન સ્યાત્ ।

અર્થ એવો છે કે સ્વાદુ અને સ્વચ્છ હિમસલિલ કોને ન ગમે? સંસ્કૃત વાક્ય-રચના પ્રમાણે 'સ્વાદુ' અને 'સ્વચ્છ' એ બે શબ્દોથી, એ બંનેને જોડનાર 'ચ'ને

૨ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રનો ટીકાકાર અભિનવગુપ્ત તો આવી રીતે પ્રત્યક્ષ-સધિને લીધે ચરણાન્તયતિ બહાર ચાલ્યો જાય અને પણ દોષ ગણે છે.

યત્રાર્થસ્ય સમાપ્તિ સ્પાત્સ વિરામ ઇતિ સ્મૃત ।

પાદશ્ચ પદ્યતે ધાતોશ્ચતુર્માર્ગ પ્રતીતિત ॥ ૧૦૪

મ ના ગા વૌ ૨, પૃ ૨૪૪-૪૫

આના ઉપર ટીકા કરતા અભિનવગુપ્ત લખે છે "ચતુર્માર્ગ ઇતિ પાદાન્તે છેદ. કર્તવ્ય, ન તુ 'તામ્બૂલવલ્લીપરિણદ્વપૂગાસ્વેલા' । ઇતિ ।" આ પ્રતીક 'રઘુવંશ'ના છઠ્ઠા સર્ગના ૬૪ માં શ્લોકનું છે તે શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે :

તામ્બૂલવલ્લીપરિણદ્વપૂગા-

સ્વેલાલતાર્લિગિતચન્દનાસુ ।

અહીં 'પૂગાસુ'ની એની પછીના 'એલા' શબ્દ સાથે સધિ થતા તેનો 'સુ' ચરણાન્ત યતિ બહાર ચાલ્યો જાય તેને તે યતિદોષ ગણે છે જે માનુ છું કે નાટ્યમા અર્થ પ્રમાણે પાઠ કરવા જતા આવી સધિ વિગ્નવર નીવડે માટે અભિનવગુપ્ત આટલી સરતાઈ કરે છે વાક્યશાસ્ત્રનારોએ આવો વાધો લીધો નથી.

દૂર કરો શકાય નહીં. એટલે કે આ નિયમ તો યતિ સવધી જે સામાન્ય નિયમ, જે યતિ આગળ શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ, એથી પણ એક હગલુ આગળ ગયો યતિ આગળ 'સ્વચ્છ' શબ્દ પૂરો થાય છે છતાં 'ચ' છૂટો પડી જાય છે એને ઘોષ ગણ્યો છે

આ ચર્ચા અને દૃષ્ટાન્તો મુખ્યત્વે 'છન્દ શાસ્ત્ર' (૧-૧) ઉપરની હલામુપની ટીકામાયી, 'વૃત્તરત્નાકર' (૧, ૧૨) ઉપરની નારાયણની ટીકામાયી અને 'છન્દોનુશાસન' (અધ્યાય ૧) ઉપરની સ્વોપજ ટીકામાયી લીધા છે

યતિ સવધી મુખ્યત્વે આ ચર્ચા છે તે ઉપરથી ઓછામાં ઓછું એટલું જણાશે કે આપણા પિંગલકારોએ યતિની વાચતમા વહુ સૂક્ષ્મવૃદ્ધિથી વિચાર કર્યો છે પદમધ્યે યતિ બ્યારે આવે અને બ્યારે ન આવે એના વિચારમા શબ્દના ઉચ્ચારણની ક્ષીણી સ્પષ્ટ સમજ રહેલી છે પદમધ્યે યતિના દાખલાનું પઠન કરતાં જણાશે કે ત્યાં શબ્દ તૂટવા છતાં બ્લેશ થતો નથી, અને તેના ઘોષના દાખલા વાચતા, ધ્યાન કરીને દૃષ્ટાન્ત ૧૧ મુ વાચતા, સ્પષ્ટ બ્લેશ થાય છે યતિ સવધી નારાયણ છેવટે તો એ જ કહે છે કે

એવ મયા યયોદ્ધેગ સુધિયા નોપજાયતે ।

તથા તથા મધુરતાનિમિત્ત યતિરિપ્યતે ।

માવાર્થ કે સહૃદયને ઉદ્દેગ ન થાય અને વાચ્યમા મધુરતા આવે એટલા માટે યતિને ઇષ્ટ ગણી છે

આ ચર્ચા વધ કરતા પહેલાં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે મધ્યયતિને ન સ્વીકારનારા પિંગલવારોનો ઉલ્લેખ પણ આવે છે નારાયણ મટ્ટ ઉપરના શ્લોકોવચી યતિચર્ચા સમેટી લઈને કહે છે "શુભલાવરાદયસ્તુ પાદાન્ત એવ યતિમાહુ । મરતાદયસ્તુ યતિમેવ નેચ્છન્તિ ।" શુભલાવર વગેરે માત્ર પાદાન્તે યતિ વહે છે મરત વગેરેને યતિ ઇષ્ટ જ નથી આ મતના વધારે નામો સ્વયમ્ભૂએ આપેલા છે

જયદેવપિંગલા સવધયમિ દુચ્ચિય જડ સમિચ્છન્તિ ।

મહાવ્યમરહવામવમેયમુહા ન ઇચ્છન્તિ ॥

"જયદેવ અને પિંગલ એ બે મસ્તૃતમા યતિ ઇચ્છે છે માહવ્ય મરત વાદ્યમ અને સંતય વગેરે નથી ઇચ્છતા" નારાયણ તો એક હગલુ આગળ જઈને કહે છે કે મરત તો પાદાન્ત યતિ પણ ઇચ્છતો નથી આ વધારી વરીણને અહીં અવવાદ નથી પણ એવું બે વાત સ્પષ્ટ છે તે નોંધવી જોઈએ પહેલું એ કે માહવ્ય વગેરે

જે ગણાવ્યા તે વધા પ્રાચીન છે. અર્વાચીન કાઢ તરફ આવતા જડે તેમ તેમ યતિસ્વીકાર જ નજરે પડે છે. પિંગલયી માંડીને નારાયણ અને 'છંદોર્મજરી'કાર ગગાદાસ તેમ જ આપણી ભાષાના પિંગલો પણ યતિ સ્વીકારે છે. યીજુ એ કે કોઈ પિંગલકારે લક્ષણમાં યતિનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય છતાં જો દૃષ્ટાન્તો વધાં યતિવાઢા હોય તો ત્યાં પિંગલકારનો સિદ્ધાન્ત અયતિનો છે એમ ન ગણતાં એનું શાસ્ત્રનિરૂપણ અપૂર્ણ ગણવું, અને સિદ્ધાન્તમા તેને યતિવાદી જ ગણવો જોઈએ એમ હુ માનું છુ ઢાલલા તરીકે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં છન્દોનાં લક્ષણ આપતા ભરત સયતિક વૃત્તોમા કયાક મધ્યયતિનો ઉલ્લેખ કરે છે, કયાંક નથી કરતો, પણ ત્યાં પણ દૃષ્ટાત તો સયતિક જ આપે છે. તે રુચિરા અથવા પ્રભાવતીનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે:

દ્વિતીયં ચ ચતુર્થં ચ નવમૈકાદશે ગુણ ।

વિચ્છેદોઽતિજગત્યા ચ ચતુર્ભિઃ સા પ્રમાવતી ॥

મ. ના. કા. ૧૫, ૫૪

અહીં 'ચતુર્ભિઃ વિચ્છેદઃ' એમ કહી ચાર અક્ષરે યતિ વતાવી છે. તે જ પ્રમાણે પ્રહર્ષિણીમા ત્રણ અક્ષરે યતિ વતાવી છે. (એજન ૧૫, ૫૬) પણ શાલિનીના લક્ષણમા યતિનો ઉલ્લેખ નથી:—

પટ્ઠં ચ નવમ ચૈવ લઘૂનિ ત્રૈપ્ટુમે યદિ ।

ગુરુણ્યન્યાનિ પાદેષુ સા જ્ઞેયા શાલિની યથા ॥

એજન, ૧૫-૩૨

પણ તેના દૃષ્ટાન્તમા યતિ છે.

દુ શીલં સ્યાદલ્પક વા મુશીલં

લોકે ધૈર્યાદપ્રિય ન બ્રવીતિ ।

તસ્માચ્છીલ સાધુહેતો મુવુત્ત

માધુર્યિં સર્વથા શાલિનીવ ॥

એજન, ૧૫, ૩૩

તેવી જ રીતે શિલ્પરિણીમા પણ યતિ કહેલી નથી પણ દૃષ્ટાન્તમા પાઢી છે. આવા દૃષ્ટાન્તો પ્રાકૃત પિંગલમા પુષ્કળ છે શાલિની શાર્દૂલવિક્રીડિત વગેરે વૃત્તોમા એ પિંગલે યતિ કયાય કહી નથી પણ દૃષ્ટાન્તો તે તે જગાએ યતિવાઢાં છે. આને હુ માન નિરૂપણની અપૂર્ણતા, આ પ્રથમા તો માત્ર જ્ઞાસિયત જ ગણું છુ. એટલા ઉપરથી આનો અજ્ઞાત કર્તા અયતિવાદી હતો એમ માનવું મને મુનાસિવ લાગતુ નથી.

વસ્ત્રા યતિભગના સરાવ દાસલા તરીને નીચેના વે શ્લોકો ઉતારે છે :

સતુપ્ટે તિતૃણા પુરામપિરિપી કઢૂલદોમંઢલી—
લીલાલૂનપુન પ્રરઢશિરસો ધીરસ્ય લિપ્તોર્વેરમ્ ।
યાચ્છાદૈન્યપરાન્વિ યસ્ય ચરુહાયન્તે મિયસ્ત્વ ધૃણુ,
ત્વ ધૃણ્વિત્યમિતો મુહ્યાનિ સ દશગ્રીવઃ વથ વચ્ચતામ્ ॥

અને

સાધ્વી માધ્વીવ ચિન્તા ન ભવતિ ભવત. શર્વરે વર્વંશાસિ,
દ્રાક્ષે દ્રશ્યન્તિ કે ત્વામમૃત મૃતમસિ ક્ષીર નીર રસસ્તે ।
માવન્દ પ્રન્દ કાન્તાધર ધરણિતલ ગચ્છ યચ્છન્તિ યાવત્,
ભાવ શૃંગારસારસ્વતમિહ જયદેવસ્ય વિશ્વમ્ વચાસિ ।

પૃ ૨૧૧-૧૨

પહેલા શ્લોકમા 'કલહાયન્તે'ની વચ્ચે યતિ આવી શબ્દના વે ટુકડા થાય છે પણ પહેલામા ત્રણ અક્ષરો આવે છે અને વીજામા વે અક્ષરો વાકી રહે છે એટલે એને યતિદોષ કહી શકાય નહીં 'દશગ્રીવ'મા તો 'દશ' આગળ યતિ આવે છે એટલે ત્યા સમાસનો એક શબ્દ પૂરો થાય છે એટલે જરા પણ દોષ રહેતો નથી વીજા શ્લોકમા 'જયદેવસ્ય'મા યતિનો સરાવ રીતે મગ થાય છે, એમ કહે છે પણ અહીં પણ એક ધાજુ ત્રણ અને વીજી ધાજુ વે અક્ષરો રહે છે એટલે એને આગળ કહેલા અપવાદોમા કેમ ન ગણી શકાય તે મને સમજાતું નથી

પણ વીજા દૃષ્ટાન્તમા એવ વીજી દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કરવાનો રહે છે. ત્યા વૃત્ત સ્તમ્ભરા છે કવિએ 'ગીતગોવિન્દ'મા સર્વંત્ર અમુક અમુક સ્થાને પોતાનું નામ છન્દમા વળેલું છે જ અને તેને અહીં એ મૂકવું છે હવે સ્તમ્ભરામા આ સ્થાન સિવાય 'જયદેવસ્ય' શબ્દ વીજે વ્યાંય મૂકી શકાય એમ છે જ નહીં જુઓ

મામામામા લગાગા લલલલલલગા માલગા માલમામા

રલમા માલ

જય દે વસ્ય

યતિભગ વિશે વિચાર કરતા આ પણ ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ

યતિની ચર્ચા કરતા આપણે એક વીજી આવત પણ આની સાથે જ જોઈ લેવી જોઈએ તે એ છે કે સસ્થુત સાહિત્યમા ઘણે ભાગે એક શ્લોકમા વાક્ય પૂર થતું પ્રવચ્છોમા પણ ઘણે ભાગે એમ જ થતું પ્રવચ્છોમા શ્લોકો જોઈશું તો દરેક શ્લોકમા ઘણે ભાગે એક આજુ વાક્ય જણાશે મુક્તવનું તો એ લક્ષણ જ છે કે એવ વાક્ય એવ શ્લોકમા સમાપ્ત થવું જોઈએ "એવેન ચ્છન્દસા વાક્યાર્થઃ

समाप्ती मुक्तकम् ।" (का शा र. १ पृ ४६६) प्रग्रन्धोमा ज्या लावा वर्णनो आवे छे त्या वे श्लोकना के तेथी वधारे श्लोकना लावा वाक्यो आवे छे, पण ते विरल जगाए ज अने त्या पण घणे भागे दरेक श्लोके अर्धविराम के अल्पविराम आवे छे ज अने त्या पण दरेक श्लोकमा एक प्रकारनी एवता देखाया विना नही रहे 'रघुवश'मा पहेला ज सर्गमा कालिदास ५ थी ९ श्लोकोमा रघुओनु सामान्य वर्णन सुन्दर गौरवयुक्त भाषामा करे छे, त्या पाचेय श्लोकमा एक सळण वाक्य छे, पण तेमा दरेक श्लोके अर्धविराम जेवु जणाया विना नही रहे

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानावरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

यथाविधिहुताग्नीना यथाकामार्चितार्थिनाम् ।

यथापराधदण्डाना यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥

त्यागाय समूतार्थाना सत्याय मितभाषिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणा प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवन विपर्ययिणाम् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीना योगनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥

रघूणामन्वय वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणै कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदित ॥ ९ ॥

पाच श्लोकनु एव वाक्य होवा छता दरेक श्लोक पाछो तेना शब्दन्यासथी ज जुदो पडी आवसो या रीते सस्कृत साहित्य वधु श्लोकवद्ध ययु छे

घणे भागे एव श्लोकमा एव ज वाक्य होय छे पण कोई वार एव ज श्लोकमा वे वाक्यो आवे छे अन त्यारे घणे भागे एक वाक्य श्लोकार्थमा पूरु यवु जोईए एवो नियम छे पहेला वाक्यनो एकाद शब्द वधी पडे अने तेने श्लोकार्थ बहार लई जवो पडे तो ते दोष गणाय छे 'वाक्यप्रवादा'कार तेने अर्धान्तरैकत्वान्क (का प्र झ ७, ७५) ए आप्तनो दोष गणे छे अने आप्तन स्पष्ट कहे छे के 'नार्थे किञ्चित्समाप्त वाक्य ।' (का सू वृ ५, १, ६) श्लोकार्थे घोडा साह समाप्त न होय एयु वाक्य न प्रयोजवु जेम के नीचेनु वाक्य दोषयुक्त गणाय

इन्दुविभाति कर्पूरगौरर्धवलयन् करे ।

जगन्मा कुरु तन्वगि ! मान पादानते प्रिय ॥

અર્થ; 'ઇન્દુ કર્પૂરગૌર કિરણધી જગતને ધોલ્લનો સોહે છે. હે તન્વગી! પાપે ભાગતા પ્રિય તરફ રીસ ન કર ' 'સોહે છે' મુધીનુ એક વાક્ય છે, તેમા આવતો એક જ શબ્દ 'જગતને' એ દ્વિતીયાધંમા ચાલ્યો જાય છે માટે દોષ છે. એવો જ ઘીજો દાસલો:

જગત્પ્રવાસયન્નિન્દુ કરે શુભ્રંધિભાતિ મા ।
માનમાયતનેન્નાન્તે । કુર પાદાનતે પ્રિયે ॥

અર્થ 'જગતને શુભ્ર કિરણધી પ્રવાસતો ઇન્દુ સોહે છે હે દીર્ધનેત્રવાલી પાપે ભાગતા પ્રિય તરફ માન મા કર.' અહીં પણ એ વાક્યો છે ઘીજા વાક્યનો 'મા' શબ્દ પહેલા શ્લોકાર્ધમા ચાલ્યો ગયો છે એ દોષ છે.

એટલે શ્લોકાર્ધધી આગળ સધિ નથી લઈ જવાતી, તો ત્યાં વાક્ય પણ પૂરૂં કરવાનો આમ્નાય છે એ યતિ આગળ માત્ર શબ્દ નહીં પણ વાક્ય પણ પૂરૂં થવું જોઈએ પણ ઉપર કહ્યું તેમ વાક્યનો ઘણો ભાગ શેષ રહી જતો હોય તો એને દોષ ગણ્યો નથી વાક્યબોધનો ક્ષીણી સમજ ઉપર આ નિયમો થયા છે એ સ્પષ્ટ થશે ઉપરનાનો અર્થ એ છે કે શ્લોકાર્ધે વાક્ય પૂરૂં થવાની અપેક્ષા થતી હોય તો ત્યાં એક શબ્દ વધી જવો એ દોષ છે, એવી અપેક્ષા ન થતી હોય તો એ દોષ નથી

આ રીતે સસ્કૃત છંદશાસ્ત્ર યતિઓનો વિવેક કરે છે વધી યતિને તે એક સરસી ગણતું નથી અને યતિના મહત્ત્વ પ્રમાણે સસ્કૃત માપાના સધિ-નિયમો ઉપર અસર થાય છે મધ્યયતિ પદમધ્યે પણ આવી શકે, માત્ર એનાથી શબ્દ એવી રીતે ન તૂટવો જોઈએ જે એકાદ અક્ષર વપાઈને નોંધો પડી જાય પાદાન્ત યતિએ શબ્દ પૂરો થવો જ જોઈએ પણ સધિને લીધે શબ્દનો છેવટનો ભાગ યતિથી વિચ્છેદાઈ જાય તો વાધો નહીં પણ શ્લોકાર્ધે તો સધિ પણ અટકી જવી જોઈએ વાક્ય પણ એ રીતે ન તૂટવું જોઈએ કે તેનો એકાદ શબ્દ ઘીજા શ્લોકાર્ધમા ચાલ્યો જાય શ્લોકાન્તે વાક્ય પૂરૂં થવું જોઈએ એમ એક શ્લોક વધી રીતે અર્થદૃષ્ટિએ પણ વરાવર બેસી જવો જોઈએ એ જ વાક્ય એકથી વધારે શ્લોકોમા વિસ્તરેલું હોય ત્યાં પણ ટૂંક શ્લોક એના શબ્દ-વિન્યાસથી તેના વિમલિતપ્રત્યયોથી, જુદો તરી આવે એવો તો હોવો જ જોઈએ, એવો આમ્નાય છે અને આજ્ઞા પાઠમા દૃઢબન્ધ હોવો જોઈએ સસ્કૃતમા સધિ થતી હોવાને લીધે સસ્કૃત પદ્યસાહિત્ય જેવો દૃઢબન્ધ ઘીજો કોઈ પણ માપામા માગ્યે જ શક્ય હોય !

પરિશિષ્ટ ૨

નિરૂપણપદ્ધતિઓ

વૃત્તોના સ્વરૂપનિરૂપણમા મેં જે મુખ્ય પદ્ધતિઓ વતાવી છે. પહેલી વૃત્તમાં આવતા લઘુ કે ગુરુઓના — મુખ્યત્વે ગુરુઓના કારણ કે વૃત્તોમાં ગુરુઓની સંખ્યા જ ઓછી હોય છે — સ્થાનો સહ્યાયી વતાવવા. આ પદ્ધતિ ભરતમા છે, અને અર્વાચીનોમાં 'શ્રુતવોધ' માં પણ છે. પણ વધારે શાસ્ત્રીય મનાતી પદ્ધતિ મ ય ર સ ત જ મ ન એ અક્ષરગણોની છે. પિંગલના 'છન્દ શાસ્ત્રમા' ટૂંકા ટૂંકા સૂત્રોમાં આ અક્ષરગણોયી અને લઘુગુરુયી વૃત્તનો અક્ષરવિન્યાસ, અને સમુદ્ર વગેરે સંસ્યાવાચક પ્રતીકોયી યતિસ્થાન દર્શાવવાની પદ્ધતિ આવે છે. 'વૃત્તરત્નાકરે' પણ અક્ષરગણોયી જ સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે પણ ત્યાં વિશેષમાં દરેક સૂત્ર તે તે છન્દમાં આપેલું છે. તે ઉપરાંત વીજા દૃષ્ટાન્તો પણ આપેલા છે 'છન્દોમજરી' માં પણ આ જ પદ્ધતિ છે. પણ 'પ્રાકૃતપિંગલ' માં પદ્ધતિ બદલાય છે.

'પ્રાકૃતપિંગલ' મુખ્ય માત્રામેલવૃત્તો માટે છે. તેનો અર્થ ઉપરનો ભાગ માત્રાવૃત્તો રોકે છે તે પછી તે વર્ણવૃત્તો આપે છે, જેમાં અનાવૃત્તસધિ સાથે આવૃત્તસધિ પણ આપે છે. એમાં વૃત્તોની નિરૂપણપદ્ધતિ જુદી છે. પ્રથમ તો તે મધ્યયતિનો વ્યાય ઉલ્લેખ નથી કરતું, જોકે સયતિક વૃત્તોના લક્ષણ-છન્દોમાં અને દૃષ્ટાન્તોમાં યતિ આપે છે તેથી તેને હું અમતિવાદી નથી ગણતો. આ પિંગલ મુખ્યત્વે માત્રામેલ માટે હોવાથી તેણે માત્રાગણો કર્યા છે. અને એ ગણો નીચે પ્રમાણે છે તે ૬ માત્રાના ગણ માટે છ અને ટ એવી જે સજ્ઞાઓ સ્વીકારે છે તે જ પ્રમાણે ૫ માત્રા માટે ૫ અને ઠ, ૪ માત્રા માટે ૪ અને ઢ, ૩ માટે ત અને ઢ, ૨ માટે દ અને ણ આ પછી પ્રસ્તારયી દરેક ગણમાં લઘુ ગુરુ ન્યાસયી થતા જુદા જુદા પર્યાયોને તે પારિભાષિક નામો આપે છે, તે નીચે પ્રમાણે.

છ કે ટ ગણના તેર પર્યાયો.

હર = ગાગાગા, શશી = લલગાગા, સૂર્ય = લગાલગા, શક્ર = ગાલલગા,
શેષ = લલલલગા, અહિ = લગાગાલ, કમલ = ગાલગાલ, બ્રહ્મા = લલલગાલ,
કલિ = ગાગાલલ, ચંદ્ર = લલગાલલ, ધ્રુવ = લગાલલલ, ધર્મ = ગાલલલલ,
શાલિકર = લલલલલલ.

૫ કે ઠ એટલે પાંચકલના કુલ આઠ પર્યાયો થાય તે નીચે પ્રમાણે :

ઇન્દ્રાસન = લગાગા, સૂર = ગાલગા, ચાપ = લલલગા, હીર = ગાગાલ,
શેષર = લલગાલ, કુસુમ = લગાલલ, અહિગણ = ગાલલલ, પાપગણ = લલલલલ.

ષ કે ઢ એલે ચતુષ્પાલ ગણના કુલ પાંચ પર્યાયો: —

ધર્ણ = ગાગા, ધરતલ = લલગા, ધયોધર = લગાલ, ધરણ = ગાલલ, ધિપ્ર = લઢલઢ.

ત કે ઢ એલે ત્રિવલ ગણના કુલ ત્રણ પર્યાયો ધાય. તેમા પહેલા લગા ને માટે ધ્વજ, ચિહ્ન, ચિર, ચિરાલય, તોમર, તુલુહ, પત્ર, ચૂતમાલા, રગ, રાણ, પવન, વલય, દટલા નામો છે. બીજા પર્યાય ગાલ ને માટે ગુરપતિ, પટહ, તાણ, ધરતાલ, (આ) નદ, છદ, સમુદ્ર, નૂપે; અને લલલ માટે ગાવ, રણ, તાડુ, નારી, મુલભાવિની.

દ કે ણ એલે દ્વિવલ ગણના બે પર્યાયો તેમા ગા એલે ગુરનાં નામો: નૂપુર, રતનામરણ, ચામર, ફળી, મુગ્ય, ધનપ, ગુડાલ, વરુ, માનસ, ધલય, હારાવલિ, અને લલ ગણના નામો: નિઝપ્રિય, પરમ, સુપ્રિય.

આ ઉપરાંત આ પિંગલ ચતુર્માનક ગણના બીજા અનેક નામો આપે છે તેમાથી દૃષ્ટાંત તરીકે માત્ર જગણ લગાલ નાં જ જોઈએ; મૂપતિ, અશ્વપતિ, ગજપતિ, વસુધાધિપ, રજ્જુ, ગોપાલ, ઉન્નાયક, ચત્રવર્તી, પયોધર, સ્તન, અને નરેન્દ્ર.

આ જોતા સહેજે જણાશે કે પરિમાપા સગવડ સ્વાતર વધારતા હોય તે કરતા માત્ર આઢવર સ્વાતર વધારે છે. આ નિરર્થક ‘મુલમુલામળીમા આગલ ન જતા આપણે એવ લક્ષણ જોઈશું. દૂવો શાલિની જ લડે છું:

વળ્ણો દુળ્ણો હાર એવકો વિસજ્જે

સલ્લા કળ્ણા ગય વળ્ણા મુળિજ્જે।

વીસા રેહા પાજ પાણ ગળિજ્જે

સપ્પા રાણ શાલિની સા મુળિજ્જે ॥ ૧૦૬ ॥

પ્રા. પં. B. પૃ. ૪૧૮.

ધાનો અર્થ: બે વર્ણ (ગાગા), એક હાર (ગા) મૂકવો. તે પછી કલ્પ (લ) કર્ણ (ગાગા) મધ (લ), વર્ણ (ગાગા) પાદે પાદે સમઢાય છે. વીસ માત્રા ગણાય છે. તેને સંપંરાજ (પિંગલ) શાલિની માને છે

અહીં અક્ષરસંખ્યા ન આપતા માત્રાની કુલસંખ્યા વીસ આપેલી છે, જે અશ્વાસ્નીય છે. અને ગુહ્ય લઘુના ગમથી શાલિની સિદ્ધ થાય છે એ રાહ પણ વચાવ એક અક્ષરનો વ્યાક બે અક્ષરનો ગણ ગણેલો છે તે કેવલ મનસ્વી છે શાર્દૂલભિશ્રીઢિતનુ આશુ લક્ષણ ઉતારતો નથી. એના લક્ષણના થે દલોકો આપેલા છે પહેલામા અક્ષરગણોથી લક્ષણ આપ્યું છે, બીજામા પોતાની માત્રાગણ સજાથી

મૂક્યો છે. ને તાલ પણ બતાવ્યો છે. તાલ બને ત્યાં સુધી 'દલ્પર્તપિંગલ'નો જ રાહ્યો છે, પણ ક્યાંક છાપમૂલ જણાઈ ત્યાં સુધારો લીધું છે.

અક્ષરસંખ્યા

૧ શ્રી:	ગા	૧
૨ કામા અથવા સ્ત્રી:	ગાગા	૨
૩ મંદર:	ગાલલ	૩
૪ મધુ:	લલલગા	૪
૫ વાર અથવા વારિ:	ગાલ ગાલ	૪
૬ સમુદ્ધી:	ગાલલ ગા	૪
૭ હસા:	ગાલલ ગાગા	૫
૮ વિલાસ:	લગાલ ગાગા	૫
૯ પ્રિય:	લલગા લગા	૫
૧૦ હારી:	ગાગાલ ગાગા	૫
૧૧ સંમોહા:	ગાગા ગાગા ગા	૫
૧૨ ચતુરશા અથવા		
શશિવદના:	લલલલ ગાગા	૬
૧૩ દોષા:	ગાગાગા ગાગાગા	૬
૧૪ વિમોહા:	ગાલગા ગાલગા	૬
૧૫ સોમરાજી:	લગાગા લગાગા	૬
૧૬ તિલકા:	લલગા લલગા	૬
૧૭ માલતી:	લ ગાલલ ગાલ	૬
૧૮ સમાનિકા:	ગાલ ગાલ ગાલ ગા	૭
૧૯ કલિતા:	ગાલલ ગાલલ ગા	૭
૨૦ કુમાર લલિતા:	લગાલ લલગા ગા	૭

२१ मदलेखाः	गागा गालल गागा	७
२२ क्षीर्पाः	गागा गागा गागा गा	७
२३ चित्रपदाः	गालल गालल गागा	८
२४ केतुमाळः	गागाल गागाल गागा	८
२५ तुंगाः	लल लललल गागा	८
२६ कमळः	ललललल गालगा	८
२७ विद्युन्माळाः	गागा गागा गागा गागा	८
२८ खंजाः	गागा गागा ललगा गा	८
२९ मल्लिकाः	गाल गाल गाल गाल	८
३० नगस्वरूपिणी अथवा प्रमाणिकाः	लगा लगा लगा लगा	८
३१ माणवकाक्रीडः	गालल गागा ललगा	८
३३ रत्नकराः	गागा गालल गालल गा	९
३४ तोमरः	ललगालगा ललगाल	९
३५ सारंगः	लल ललगा गालल गा	९
३६ बिवा अथवा ललिततिलकाः	लललल लगाल गागा	९
३७ मणिबधः	गालल गागा गालल गा	९
३८ महालक्ष्मीः	गालगा गालगा गालगा	९
३९ पवित्राः	गागा गागा लललल गा	९
४० रूपमाळाः	गा गागा गागा गागा गागा	९
४१ पावकः	गालल गागा गागा ललगा	१०
४२ चपकमाळाः	गालल गागा गालल गागा	१०
४३ बिंदुः	गालल गालल गागा गागा	१०

४४ सजुषता अथवा

सगतिका :

ललमात्तगा ललमात्तगा

१०

४५ दोषक :

गालल गालल गालल गागा

११

५० सुगुञ्जी :

लललल गालल गालल गा

११

५१ माही

गागात्त गागाल गागाल गागा

११

५२ अनुपूञ्जा :

गालल गागा लललल गागा

११

५६ सेनिका :

गाल गाल गाल गाल गाल गा

११

५७ ललित :

ललल गाल गा गाल गाल गा

११

५८ मोदक :

गालल गालल गालल गालल

१२

६१ तोटक :

ललगा ललगा ललगा ललगा

१२

६२ मोतीदाम :

ल गालल गालल गालल गाल

१२

६३ सग्विणी

गालगा गालगा गालगा गालगा

१२

६४ भुजगी :

लगागा लगागा लगागा लगागा

१२

६५ कुसुमविचित्रा :

लललल गागा लललल गागा

१२

६६ तामरस :

लललल गालल गालल गागा

१२

६९ शैल :

लगागा लगागा लगागा लगागा

१२

७० तरलनयन :

लललल लललल लललल

१२

७१ दलछद :

गाललल गाललल गालगा गा

१२

७६ तारक :

लल गालल गालल गालल गागा

१३

७८ मत्तमयूर अथवा

माया .

गागा गागा गालल गागा ललगा गा

१३

८० कद .

लगागा लगागा लगागा लगागा ल

१३

८२ लीला

गागाल गाल लल गागाल गालगा ल

१४

८३ पडधमी .

लललगा लललगा लललगा गागा

१४

८४ चामरः	गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल गा	१५
८५ निशिपाळः	गाललल गाललल गाललल गालगा	१५
८७ माळा अथवा सृणिः	लललल लललल लललल ललगा	१५
८८ सारंगीः	गागा गागा गागा गागा गागा गागा गागा गा	१५
८९ नलिनी अथवा		
ममरावळीः	ललगा ललगा ललगा ललगा ललगा	१५
९० हंसः	ललगालगा ललगालगा ललगालगा	१५
९१ चंचळाः	गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल	१६
९२ विशेष अथवा नीलः	गालल गालल गालल गालल गालल गा	१६
९३ नाराचः	लगा लगा लगा लगा लगा लगा लगा लगा	१६
९४ रूपमाळीः	गालगालल गालगालल गालगालल गाल	१७
९९ चचरो अथवा		
विबुधप्रियाः	गालगालल गालगालल गालगालल गालगा	१८
१०० चंद्रवीडाः	लगागा लगागा लगागा लगागा लगागा लगागा	१८
१०१ झूलणाः	लल गालगालल गालगालल गालगालल गाल	१९
१०३ शमुः	ललगा गागा ललगा गागा ललगा गागा गागा गागा	१९
१०४ गीतक अथवा		
मुनिशंखरः	लल गालगालल गालगालल गालगालल गालगा	२०
१०६ मदिराः	गालल गालल गालल गालल गालल	
	गालल गालल गा	२२
१०७ हंसीः	गागा गागा गागा गागा लललल लललल	
	लललल गागा	२२
१०८ केकिनीदारवाः	गालगा गालगा गालगा गालगा गालगा	
	गालगा गालगा गाल	२३

१०९ सर्वगामी अथवा

अग्रछंदः गागाळ गागाळ गागाळ गागाळ गागाळ
गागाळ गागाळ गागा २३

११० वर्णवागीश्वरीः लगागा लगागा लगागा लगागा लगागा
लगागा लगागा लगा २३

१११ इन्द्रविजय
अथवा गालल गालल गालल गालल गालल
मत्तगयदः गालल गालल गागा २३

११२ मल्लिकाः ल गालल गालल गालल गालल
गालल गालल गालल गा २३

११३ किरीटः गालल गालल गालल गालल गालल
गालल गालल गालल २४

११४ देवछंदः लगागा लगागा लगागा लगागा लगागा
लगागा लगागा लगागा २४

११५ धंकुठधामाः गालगा गालगा गालगा गालगा गालगा
गालगा गालगा गालगा २४

११६ दुमिलाः ललगा ललगा ललगा ललगा ललगा
ललगा ललगा ललगा २४

११७ भुत्तदा, विष्णु
अथवा ल गालल गालल गालल गालल
गुरेदेवरः गालल गालल गालल गागा २४

११८ षष्ठाशुशळ
अथवा ल गालल गालल गालल गालल गालल
लवगलताः गालल गालल गालल २५

૧૧૯ અરવિંદમુતી:	લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લ	૨૫
૧૨૦ કિશોર:	લલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ	૨૬

આ પછી હું દલપતર્પિણીમાં ધર્મે ભાગે નહીં આવેલા અને છન્દ:શાસ્ત્રમાં આવતા કેટલાક મહત્વના માત્રામેઢી લગાત્મક છન્દો નીચે આપું છું. દરેક છન્દના નામની સાથે સૂત્ર જણાવતો જઈશ.

સમાની (૫, ૬)	ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ
પ્રમાણી (૫, ૭)	લગા લગા લગા લગા
દ્રુતમધ્યા (૫, ૩૩)	ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા લલલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા અર્ધસમ છે.
વેગવતી (૫, ૩૪)	લલગા લલગા લલગા ગા ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા અર્ધસમ છે.
કેતુમતી (૫, ૩૬):	લલગા લગાલ લલગા ગા ગાલલ ગાલગાલલલ ગાગા અર્ધસમ છે.
યવમતી (૫, ૪૨):	ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ લગા લગા લગા લગા લગા લગા ગા અર્ધસમ છે.
તનુમધ્યા (૬, ૨):	ગાગા લલગા ગા
મુજગશિશુસૃતા (૬, ૭)	લલલલ લલગા ગાગા
હલમુલ્લી (૬, ૮):	ગાલગાલલ લલલગા

અહીં સપ્તકલ સંધિનાં ચે આવર્તનો છે. વીજા આવર્તનનો છેલ્લો ગુરુ સંહિત થયેલો છે.

પણવ (૬, ૧૦):	ગાગા ગાલલ લલગા ગાગા
રુક્મવતી (૬, ૧૧):	ગાલગાલગા લગાલ ગાગા
મયૂરસારિણી (૬, ૧૨):	ગાલગાલગા લગાલ ગાગા
મત્તા (૬, ૧૩):	ગાગા ગાગા લલલલ ગાગા

उपस्थिता (६, १४):
 अमरविलसिता (६, २१):
 वृन्ता (६, २४):
 स्थेनी (६, २५):
 विलासिनी (६, २६):
 तोटक (६, ३१):
 जलोद्वतगति (६, ३३):
 तत (६, ३४):
 चचलाशिका (६, ३६):
 कान्तोत्पीडा (६, ४०):
 नवमालिनी (६, ४३):
 भक्तमयूर (७, ३):
 गौरी (७, ४):
 वसव्याधा (७, ५):
 प्रहरणकलिता (७, ७):
 चन्द्रावती (७, ११):
 माला (७, १२):
 मणिगुणनिकर (७, १३):
 वृत्त (७, २४):
 भक्तानीडा (७, २८):
 तन्वी (७, २९):
 कौचपदा (७, ३०):
 अपवाहक (७, ३२):
 कुन्दमलदन्ती (८, २):
 जलधरमाला (८, ४):
 गौरी (८, ५):
 ललना (८, ६):
 वरमुन्दरी (८, ९):

गागा ललगा ललगा लगा
 गागा गागा लललल ललगा
 लललल लललल गागा गा
 गाल गाल गाल गाल गाल गा
 लना लगा लगा लगा लगा गा
 ललगा ललगा ललगा ललगा
 लगाल ललगा। लगाल ललगा
 ललललल लगागा गागाल गा
 लललल ललगा लगागालगा
 गालल गागा गालल गागा गागा
 लललल गालगाललल गागा
 गागा गागा। गालल गागा ललगा गा
 ललललल ललललल लगागा
 गागा गागा गालल लललल गागा गा
 लललल ललगा लललल ललगा
 लललल लललल लललल ललगा
 लललल लललल। लललल ललगा
 गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल गाल
 गाल गाल
 गागा गागा गागा गागा। लललल लललल
 लललल ललगा
 गालल गागा। लललल ललगा। गालल गालल
 लललल गागा
 गालल गागा। गालल गागा। लललल लललल।
 लललल ललगा
 गागा गालल लललल। लललल लललल
 लललल। ललगा गागा
 गालल गागा। लललल गागा
 गागा गागा। लललल गागा गागा
 लललल ललगा लगागालगा
 गालल गागा। लललल ललगा
 गाललल गाललल गाललल गागा

કુટિલા (૮, ૧૦): ગાગાગાગા । ડલડલ લડાગા ગાગા ગા
 વિવુષપ્રિયા (૮, ૧૬): ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગાલલ
 ગાલગા ।
 નારાધક (૮, ૧૭): લલડલડલ ગાલગા ગાલગા ગાલગા
 ગાલગા

હુ આને ટૂંકાવેલો દટવ ગણુ છુ 'માટે અહીં સીપો છે. સૂનમાં મતિ નથી પણ હલામુથ દસમે/મતિ દસામે છે તે આવશ્યક નથી કારણ કે માપના 'સિન્ધુપાલવધ'મા આ છંદ છે તેમા સ્વા મતિ નથી.

શૃતમવલજગદ્વિબોધોઽપૂતાન્વપારોદય:

દામિતપુમુદનારવધ્રીવિયોગ નયન્ કામિનિ ।

વહુતરગુણદર્શનાદમ્યુપેતાત્પદોષઃ કૃતી

તવ ઘરદ કરોતુ ગુપ્રાતમહ્નામય નાયન ॥

સિન્ધુપાલવધ, ૧૧, ૬૭

શ્રી અચાલ્લ પટેલે તેનું ભાષાન્તર કરેલું છે તે જોડીએ:

અસિલ જગત જાગતા, ભાગતા તામસી તો તમો,

સકલ કુમુદ તારકો રોઢતો, યાઢતો કામિને;

જગ ઘટુ જ ગુણાડધમા અલ્પદોષે લહે દોષ ના,

વરદ તવ દિનેશ આજે પ્રમાતે ભરો સાર્થતા

'સિન્ધુપાલવધ'ની ટીકામા આ છંદને મલ્લિકાધે ગહામાલિકા વહેલો છે.

પરિશિષ્ટ ૪

વૃત્તોનું પરંપરાગત પઠન

આપણે ગયા પ્રકરણમા વૃત્તોનું પરંપરાસિદ્ધ સ્વરૂપ જોયું પણ એ સ્વરૂપ પિંગલસંજ્ઞાનિર્દિષ્ટ જ જોયું થોડું પણ પરચરનાનું એટલે સ્તોત્રોનું પણ પૂર્ણ સ્વરૂપ તેના પઠનમા જ વ્યક્ત થાય છે એટલે સરેરાશ પઢામ્મા એ કેયુ હતું તે આપણે વિચારી જોવું જોડીએ

પઠન શબ્દ વાપરતા એક વાત સમજવી જોડીએ પઠન અનેક પ્રકારના હોઈ શકે એક બ્રાહ્મણ શતચઢીમા હોમ કરતા વસતતિલવા વૃત્ત અમુક રીતે લાવા રાગે ગાય, તે જ બ્રાહ્મણ એક સાયે સો વાર ચઢીઠાઠ કરવા બેસાડ્યો હોય

ત્યારે, વધુ જ ત્વરાથી જુદી જ રીતે પાઠ કરે અને ઘઘી કોઈ વિદ્યાર્થી એ શ્લોકો મોઢે ફરયા ગોઠે ત્યારે જુદી રીતે પાઠ કરે આવા ઉતાવળા અવધિવ પઠનો તે સ્વરા પઠનો નથી. પણ સામો માણસ સામઢો અને ભાષા સમજતો હોય તો સમજે એવા ઉદ્દેશથી, અને તે ગદ્ય નથી પણ પદ્ય છે એવા માનથી વરેલુ પઠન તેને જ સરૂ વિધિપૂર્વકનુ પઠન કહેવાય, અને એવુ પઠન જ પદ્યરચનાનુ સરૂ સ્વરૂપ પ્રગટ કરી શકે આપણે એવા પઠનનો વિચાર કરવાનો છે

આવા પઠન સઘથી સીધી પહેલુ એ કહેવાનુ **કુ** આપણા સઘઢા સંસ્કૃત વૃત્તો પરપરાથી સંગીતના સ્વરો સાથે પઠાતા અત્યારે લગ્નસમયના મંગલાષ્ટકો સામઢો, કે ચઢીપાઠમા હોમ સમયે બ્રાહ્મણોને લાવે સ્વરે વસતતિલવા વૃત્તો લલકારતા સામઢો, કે બ્રાહ્મણોની નાતોમા શ્લોકો બોલાતા સામઢો કે પુરાણીઓને કથા કહેતા શ્લોકો લલકારતા સામઢો તો સર્વત્ર તેમના પઠનમા સંગીતના સ્વરોનો પ્રયોગ જણાશે અલ્પત્ત તેમા સંગીતનો અમુક રાગ છે એમ નહીં કહી શકાય રાગની સિદ્ધિને માટે જે પાંચ વે વધારે સ્વરો આવશ્યક હોય છે તેટલા આવા પઠનોમા નહીં મળે (જો કે કેટલાક સંગીતશાસ્ત્રીઓ સંગીતના અમુક રાગમા આપણા વૃત્તો ગાઈ વતાવે છે) પણ સંગીતના સ્વરો તો પઠનમા જણાશે જ અને એ જ રુઢ પઠનપદ્ધતિ છે વારણ કે લગ્નસમયના મંગલાષ્ટકો, ચઢીપાઠના હોમ સમયના શ્લોકો, કે પુરાણીઓના શ્લોકો એ જ રીતે ગવાતા સમઢાય છે તેનુ સ્વરાવન કરી શકાય'. પદ્યર્થને 'છન્દોરચના'મા પણ આ પરપરાને હકીકત તરીકે સ્વીકારી છે તે કહે છે. પહેલા અને ત્રીજા ચરણોનો

૧. પુરાણીઓ યોગેની રુઢ પઠનપદ્ધતિને શાસ્ત્રશુદ્ધ ગણવી કે કેમ એ પ્રશ્ન છે હુ 'રઘુવશ' મારી નાતના પરપરા પ્રમાણે અમ્માસ વરેલા એવ વિદ્વાન પાસે મળ્યો છુ તેમા રઘુવશમા નીચેનો સ્વાગતા છંદ આવે છે.

કુમપૂરણભવ પદુરન્વં

રુચ્ચાર નિનદોમંસિ તત્પા ।

તન રા દ્વિરદયદ્વિતરાવી

શબ્દપાતિનમિપુ વિસતર્જં ॥ ૧, ૭૩

તે તેમણે જે રીતે ગાયો તેમા રઘુગુરુ નીચે પ્રમાણે ઉચ્ચારાતા હતા

કલ્લલ્લલ્લમા . લલ્લમા ગા

ટપાં કર્યા છે તે વિલ્લવા દર્શાવે છ આના વિચ્ચનને જવા દઈએ પણ પ્રથમના છ ધર્ષો વધા લઘુ થઈ જાય છે તે તા અશાસ્ત્રીય જ ગણવુ જોઈએ ઘઘી યંવ ગાધુઓ અનુષ્ટુપોનો પાઠ કરે છે તેમાં વધા અશરાને પણ ગરસા ગુરુ વરી ઉચ્ચારે છે તેને પણ અશાસ્ત્રીય ગણવુ જોઈએ યંવ કે યં

ન્યાસ ઘળાતરા વૃત્તોમા અપ્રમ સ્વર પર ઘાય છે ત્યારે ઘીજા અને ચોયા ચરણોનો ન્યાસ પદ્મ ઉપર ઘાય છે. ઉદાહરણાર્થે દ્વન્દ્વવ્યા ચોલ્લા પહેલા ચરણમા સા સા રે ગ મ પ મ ગ રે સા રે એવો સ્વરત્રયમ હોય છે, ત્યારે ઘીજા ચરણમા ગ ગ રે સા નિ નિ રે ગ રે સા સા એવો સ્વરત્રયમ હોય છે (છન્દોરચના પૃ ૯. પાદ ટીપ) ઘવેં પણ દલ્લોકો ગાવાની સાધારણ પરપરા છે એમ સ્વીકારી તે પરપરા પ્રમાણેનુ સ્વરાવન આપે છે, જો યે ઉપરના પટવર્ધનના સ્વરાવનથી તે જુદુ પડે છે પટવર્ધન વિપમ અને સાગ પક્તિના સ્વરો ભિન્ન વહે છે પણ વિપમના અને સમના અદર અદર સરસા વહે છે, ત્યારે ઘવેં ધારેયના જુદા આપે છે મહેજ સરસાવના દ્વન્દ્વવ્યાના સ્વરો ઉપરની જ રીતે હુ ઘવેંમાયી આપી જાઝ: રી ગ રિ ગરિ ગ રિં ગ મ પ મ ગ એ રીતે પહેલી પક્તિના સ્વરો દરેક અક્ષર માટેનો સ્વર જુદો લખ્યો છે ગરિ અર્ધચંદ્ર સાથે વ્યુ છે તેનો અર્થ એવો છે જે એ સ્થાનના અક્ષરની વે માથાં એ વે ભિન્ન સ્વરોયી ચોલ્લાની છે ઘીજી પક્તિ 'રિં રી સ રી ગ મ ગ રી ગ રી સા. ત્રીજી પક્તિ મ પ પ પ પ મ પ પ ધ મ ગ અને ચોથી 'રિં રી સ રી ગ મ ગ રી ગ રી સા ઘવેં પહેલા પાચ અક્ષરો પછી યતિ માને છે એટલે પહેલા પાચ અક્ષરે તે યતિનો દઢ મૂલે છે અહીં ઘવેં ભિન્ન સ્વરો દસાવે છે પણ તે પણ આ સ્વરોને પરપરાના જ ગણે છે આ સ્વરાવનનુ શીર્ષક છે "વ્યવહારમા ચોલાતી શ્લોકની સાદી ઢવ" (ગાયન વાદન પાઠમાઢા પુ ૧ વિ ૩ છદો-ગાન વિનોદ સઢ ૧ પ ૯)

પ્રાચીન સમયમા પણ પદ્યરચનાઓ ગવાતી એવા પ્રમાણો મઢે છે મન-પુષ્પાગ્નિમા ચોલાય છે "તદપ્યેષ શ્લોકોઽભિગીત । મરત પરિવેષ્ટારો મરુતસ્યાવસન્નુહે । આવિક્ષિતસ્ય કામપ્રેવિશ્વે દેવા સમાસદ્દ ઇતિ ।" અહીં અનુષ્ટુપ શ્લોક અભિગીત એટલે ગવાયાનો ઝલ્લેલ છે અને આશ્વવિ વાર્ત્તમી-વિન્નો પ્રસિદ્ધ શ્લોક 'મા નિપાદ ૦' પણ 'તન્ત્રીલયસમન્વિત' તન્ત્રીના લયમા ગાઈ શકાય એવો, કે હ ધ્રુવના શબ્દોમા "ઘીજા સાથે મેઢ સાય એવો" હતો અને રામાયણમા વર્ણન છે કે લવકુશે રામાયણનો અમુક ભાગ માર્ગસપદા

સામઢેલા પાઠમા

ધમ્મો મગલ મુક્કિટ્ઠ અહિંસા સયમો તવો ।

દેવાયિ ત નમસ્તન્તિ જસ્ત ધમ્મે સયામણો ॥

આનુ ઉચ્ચારણ નીચે પ્રમાણે હતુ

ગાગા ગાગાગા ગાગાગા ગાગાગા ગાગાગા ગાગા ।

ગાગા ગાગા ગાગાગાગા ગાગા ગાગા ગાગાગાગા ॥

ગાયો માર્ગ શબ્દનો અર્થ કરતા ટીકાવાર કહે છે “ગાન દ્વિવિધ માર્ગો દેશી ચેતિ । તથ પ્રાકૃતાવલબિ ગાન દેશી । સસ્કૃતાવલબિ તુ ગાન માર્ગ ।” “ગાન એ પ્રકારનું છે, માર્ગ અને દેશી તેમા પ્રાકૃતને અવલબીને વરેલું દેશી અને સસ્કૃતને અવલબીને કરેલું માર્ગ” અહીં આપ્તા સર્ગમા (રામાયણ, વાલકાઠ સર્ગ ૪) લવકુશે રામાયણ ગાયાનું જ વર્ણન છે આ સર્ગ પ્રક્ષિપ્ત છે છતાં પ્રાચીન છે, કાલિદાસ પહેલાનો છે એટલે અત્યારે જે અનુષ્ટુપને માપને વધારેમા વધારે અગેય માનીએ છીએ તે પણ ગવાનો

સરો રીતે, સમીતસ્વરોના જરા પણ આરોહઅવરોહ વિનાનું સાદુ પઠન એ સ્પાલ આધુનિક છે, અગ્રેજી સાહિત્યના પઠનના પરિચય ઉપરથી આવેલો છે કલાઓનો વિવાસક્રમ જોતા સમીતસ્વરો કાવ્યને આવશ્યક ન ગણવા જોઈએ, જો કે એ વધે કલાનું સંસ્ય યોગ્ય સ્થાને બહુ જ સુભગ નીવડે છે અને એ આધુનિક દૃષ્ટિ સ્વીકારવા સાથે સ્વીકારવું જોઈએ કે અગ્રજી સાહિત્યના પરિચય પહેલાં વધુ પછી સમીતના સ્વરોથી એક રીતે ગવાતું અત્યારે કાવ્યનું ગાન અને પઠન એ ભિન્ન પ્રક્રિયાઓ છે

આ ઉપરથી પ્રાચીન સમયમા વધા પધો એક સરસી રીતે જ ગવાતા કે પઠન ગાન બન્ને કઈ ભેદ હતો એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા ગાન અને પઠન વધેનો ઉલ્લેખ આવે છે એટલે એ પ્રશ્ન વધુ જ જિજ્ઞાસાપ્રેરક બને છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પાઠનો અર્થ કરવો વધુ જ કઠિન છે, એની પરપરા સૂટી ગઈ છે, તેમા કોપવ મામો પુષ્કળ છે, હજી એના પરનો અભિનવગુપ્ત પાદની ટીકા આત્મી છપાઈ નથી, અને એ ટીકા પણ ઘુર્વોંધ છે, એ વધી મુશ્કેલીઓ છતાં તે વિશે વિચાર કરતા હું જે કઈ સમજ્યો છું તે વિદ્વાનોની વિચારણા માટે અહીં રજૂ કર છું

એક મુશ્કેલી પ્રારમ્ભમા જ આવે છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના પ્રારમ્ભના અધ્યાયમા જ નીચેનો શ્લોક આવે છે

જપ્રાહ પાઠ્યમુલ્લેખાદાત્ સામમ્પો પીતમેવ ચ ।

યજુર્વેદાદભિનય્યાન્ રસાનાયર્વણાદપિ ॥ ૧૭ ॥

પિત્તમહે નટધારમક શરમો વેદ કેવી રીતે રમ્યો તેનું આમા વર્ણન છે “શ્રુત્વેદમાધી પાઠ્ય લીધું, સામમાધી ગીત લીધું યજુર્વેદમાધી અભિનયો લીધા અને અપવમાધી રસા લીધા” અહીં પાઠ્ય અને ગીત બંને નિત્ત કર્યા છે એ ઉપરથી અત્યારે આપણ કાવ્યને માટે દૃષ્ટ માનીએ છીએ તેથી સમીતરહિત કાવ્યપઠન તે સમયે પણ થતું હતું એવો આનો અર્થ પેટલાવ કરે છે પણ એટલો વધો અર્થ

શ્લોકમાં અભિપ્રેત પાનાતો નથી અહીં નાટકનો વેદ ગાયેનો સંવંધ નેવડ તેનું માહાત્મ્ય વતાવવા વલ્પેલો છે નહિતર યજુર્વેદ કર્દે અભિનય માટે પ્રસિદ્ધ નથી અને મરણાદિ અભિધારપ્રયોગોવાળો અગર્વેવેદ કર્દે રંગોનું ઉત્પત્તિસ્થાન ન પડી શકે છતાં આ શ્લોકનો ગંભીર રીતે આ સદર્ભમાં વિચાર કરવો હોય તો વહેવું જોઈએ કે આમાં વહેલા પાર તત્ત્વો એકબીજાથી અવશ્યગ્નાવૃત્ત નથી રંગ જેમ પાઠ્ય અભિનય અને ગીત સાથે હોઈ શકે તેમ ગીત પણ પાઠ્ય સાથે હોઈ શકે. પણ સર તો અહીં પાઠ્યનો અર્થ જ ઉપર વલ્પેલો છે તે પરતા જુરો છે. અહીં પાઠ્યનો અર્થ વાગ્ગાભિનય, નાટ્યમાં પ્રયોજાતી વાણીસમગ્ર, ગય પય ગીત સર્વે એવો થાય છે વાણીને નાટ્યમાં મુખ્ય ગણી છે માટે તેનો પહેલો ડગ્ગેસ નર્ચો છે, અને તેના પ્રમાણમાં અભિનયગુણ નીચેનો શ્લોક ઉતારે છે

વાચિ યત્નસ્તુ વર્તવ્યો નાટ્યસ્યંતા તનુ સ્મૃતા ।

અગર્વેવ્યસત્ત્વાનિ વાક્યાર્યં વ્યજયન્તિ હિ ॥ ૧૪, ૨

મ ના ગા વાં ૧ પુ ૧૪.

‘સંગીતરત્નાકર’ના નતંનાધ્યાયમાં પણ નાટ્ય વિશે એ જ અર્થનો શ્લોક છે.

દ્રગ્વજુસામવેદેમ્યો વેદાચ્ચાયવંશ ત્રમાત્ ।

પાઠ્ય વાગ્ગિન્યાન્ગીત રસાન્સગૃહ્ય પદ્મભૂ ॥

‘સંગીતરત્નાકર’ ૭, ૯

અહીં પણ નાટ્યસામગ્રી વેદોમાંથી ઉપર પ્રમાણે લીધાનું જાણવું છે એ તેની ટીકા કરતા કલ્પિત વહે છે “પાઠ્ય નામ વાચિકાભિનય ।” અર્થાત્ પાઠ્ય એટલે વાચિકાભિનય, નાટ્યમાં ઉપયુક્ત વાદ્યમય સમસ્ત એટલે માત્ર આ શબ્દ ઉપર આધાર રાખી પાઠ્યમેયનો આપણા હાલના અર્થમાં મેદ કરી શકાય નહીં એટલું જ નહીં, આ “જગ્રાહ પાઠ્ય ઋગ્વેદાત્” એમાંથી અભિનયગુણ પોતાની વિલક્ષણ રીતે સ્વરસહિત પઠનનો અર્થ વાઢે છે તે વહે છે, “તદ્ (પાઠ્ય) ઋગ્વેદાત્ ગૃહીતમ્ । તસ્ય ત્રૈસ્વર્યપ્રધાનસ્ય સ્તોત્રદ્વારેણ યાગોપકારિત્વાત્ પાઠ્યમપિ ચ ત્રૈસ્વર્યોપેતમ્ ।” ઋગ્વેદના પઠનમાં ત્રણ સ્વરો પ્રયોજાતા, અને આ નાટ્યનું પાઠ્ય પણ ત્રૈસ્વર્યવાળું છે એમ અભિનયગુણ કહે છે આપણે આગળ જોઈશું કે અભિનયગુણ પાઠ સ્વાયિસ્વરોમાં વરવાનું વહે છે પદ્મ પદ્મ અને ઉપરનો પદ્મ એ સ્વાયિ સ્વરો વહેવાય છે (મ. ના ગા વાં ૧ પુ ૧૪)

૨ અર્થ વાણી માટે યત્ન કરવો કારણ કે તે નાટ્યનું શરીર છે; અગતો અભિનય વસ્ત્રાદિનો અભિનય અને માત્વિક અભિનય વાક્યાર્થને જ વ્યક્ત કરે છે

ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા આ વાગમિનયનુ લક્ષણ ચીદમા અધ્યાયમા વિસ્તાર-
પૂર્વક આપેલું છે ત્યા સ્વરવ્યગત અને પદચ્છેદથી માહીને વ્યાકરણના નિયમો
પણ આપેલા છે, જે ચતાવે છે કે અહીં આપ્તા વાણીના પ્રયોગનો અર્થ છે
“દ્વિવિધ હિ સ્મૃત પાઠ્ય સસ્કૃત પ્રાકૃત તથા ॥” (એજન વાં ૨ અધ્યાય
૧૪, ૫ પૃ ૨૨૫) સસ્કૃત અને પ્રાકૃત એવા બે પાઠ્યના પ્રવારો છે અહીં
પણ પાઠ્યશબ્દ વાણીમાત્રનો વાચ્ય છે આ અધ્યાયમા સમાયનુ લક્ષણ
આપ્યા પછી કહે છે કે શબ્દોથી બે પ્રવારના પદવન્થો થાય છે, નિવદ્ધ અને
અનિવદ્ધ*—

વિભક્ત્યન્ત પદ જેમ નિવદ્ધ ચૂર્ણમેય ચ ।

તત્ર ચૂર્ણપદસ્યેહ સવિવોદ્યત લક્ષણમ્ ॥ ૩૯ ։

*અનિવદ્ધપદ છન્દૈ તથાચાનિયતાક્ષરમ્ ।

અયપિક્ષ્યક્ષરસ્મૃત શ્લેષ ચૂર્ણપદ વુધ્ધા ॥ ૪૦ ॥

નિવદ્ધાક્ષરસયુક્ત યતિચ્છેદસમન્વિતમ્ ।

નિવદ્ધ તુ પદ શ્લેષ પ્રમાણનિયતાત્મકમ્ ॥ ૪૧ ॥

એજન પૃ ૨૩૪

માવાચં કે પદોના ગ્રથો બે પ્રકારના નિવદ્ધ અને ચૂર્ણ તેમા ચૂર્ણનાં પદો અનિ-
વદ્ધ હોય છે, તેમા છન્દોનો પાદબધ હોતો નથી, તેના અક્ષરો અનિયત હોય છે
અને તેના અક્ષરો અર્થની અપેક્ષાથી ગૂંચાયેલા હોય છે તે ચૂર્ણ નિવદ્ધ અક્ષરો-
વાળું, યતિ અને છેદ વાળું, અને પ્રમાણથી નિયત થયેલું તે નિવદ્ધ આમા ચૂર્ણ
એટલે ગદ્ય, અને નિવદ્ધ એટલે પદ્ય એ જ વાત અભિનવગુપ્ત પણ કહે છે “યતિ
વિરામ ચ્છન્દોક્ષરસંસ્થાનિયમ અક્ષરનિયમો ગુરુલઘુનિવેશનિયમ એતદ્વિહીન
ચૂર્ણપદમર્પણગારવીરાદ્યપેક્ષક્ષરાણિ પરિમિતાની ભૂમાસિ વા યનેતિ અસમાસ-
સપદ્દનાત્મકમુક્તકમિતિ ।” હવ તુ કેવલ પઠનકર્મત્વાદ્ગદ્યમિત્યુચ્યતે ।”
(એજન પૃ ૨૩૪-૨૩૫) અહીં ઉપર મૂઝા શ્લોકમા આવેલી વાત જ ફરી કહી
છે (થોડું ગાઠનુ ઝમેરેલું છે તે મારે અપ્રસ્તુત છે) મહત્ત્વનુ એ છે કે આપણે
જેને ગદ્ય બહીએ છીએ તેને અભિનવે પણ ગદ્ય જ બહુ છે અને ગદ્યને ‘કેવલ

૨-૨ આની જગાએ કાશી સસ્કૃત સીરીક્ષનો ‘અનિવદ્ધ પદવૃન્દમ્’
(મ ના ચી અ ૧૫, ૩૫, પૃ ૧૭૨) પાઠ હુ બધારે સારો ગળુ છું

૩ મૂઝામા ‘મુક્તમિતિ’ છે તે મેં સુધારીને ‘મુક્તવમિતિ’ એમ કરેલું છે
અહીં સાદા ગદ્યને માટે જ ચૂર્ણ શબ્દ વાપર્યો છે તેનું પારિભાષિક નામ મુક્તવ
છે જુઓ “વૃત્તગન્થોઽજ્ઞાત ગદ્ય મુક્તવમ્” સાહિત્યદર્પણ ૬-૩૩૦

પાઠય' વરખુ છે અહીં પાઠય શબ્દ આપણને દ્રષ્ટ પાઠયના અર્થમા વાપરેલો છે વાચ્ય પાઠય છે પણ ગય જેવું 'કેવલ પાઠય' નથી એવો આનો પરિણામ છે

ગય વિશે આટલું વાણી પછી (અને આ પછી ગય વિશે વિશેષ આવતું નથી) પણ વિશે વિચરણ આવે છે ચીદમા અધ્યાયમા વાણીના ભાગમા એવી છબ્બોસ અક્ષર સુધીના વૃત્તોના નામો અને તેમની પ્રસ્તારસર્યા આપેલી છે અક્ષરગણો અને લઘુગુણના સ્વરૂપો, યતિનું સ્વરૂપ વગેરે વિગતની ચર્ચા કરેલી છે પદરમા અધ્યાયમા અક્ષરમેઢ વૃત્તો અને આમાંનું સ્વરૂપ આપેલું છે સોઢમા અધ્યાયમા વાચ્યના અલનારો આપેલા છે સત્તરમા અધ્યાયમા પ્રાકૃત પાઠયના તથાનો વાણી છે, અને ત્યાં પણ સરૂતની પેઠે જ વર્ણમી શરૂ થી વ્યાકરણ આપેલું છે, જે વતાવે છે કે પાઠય અહીં પણ માપાના અર્થમા વાપરેલું છે છેવટે રહે છે

“એવ માપાવિધાન તુ જ્ઞાત્વા ચર્માખ્યશેષત ॥ ૧૦૨ ॥

સત પાઠય પ્રમુજીત પઢલવાસ્સમુતમ્ ॥ (એજન પૂ ૩૮૫)

અહીં સુધી વાણીની વાત કરી હવે એ પાઠયનો પ્રયોગ કેમ કરવો, નાટકમા એ વેલી રીતે ઉચ્ચારવું તે કહે છે અહીં એક વાત થહેવી જોઈએ કે પાઠયમા જોડે ગદ્યનો સમાવેશ થાય એવી આપણે અપેક્ષા રાખીએ પણ અહીંથી જે ચર્ચા ચાલે છે તે સર્વ છંદોના પઠનની જ છે ચર્ચામા જેટલા દૃષ્ટાન્તો આવે છે તે સઘટ્ટા દલોલોના જ છે આલ્લો સદર્ભ જોતા તેની છાતરી થશે

હવે આપણે જોઈએ કે ભરત પાઠય વિશે શું વહે છે ઉપર પઢલવાસ્સમુત પાઠય કહ્યા પછીની ચર્ચા ગદ્યમા આવે છે “પાઠયગુણાનિદાની વક્ષ્યામ । તદયથા સપ્તસ્વરા, ધ્રોણિ સ્થાનાનિ, ચત્વારો વર્ણા, દ્વિવિધા વાકુ , પઢલકારા , પઢગાતીતિ । ” ‘પાઠયમા આટલા ગુણો જોઈએ (૧) સપ્ત સ્વરો (૨) ત્રણ સ્થાનો (૩) ચાર વર્ણ (૪) બે પ્રકારના વાકુ (૫) છ અલવારો (૬) છ અગો ’ “આગિદાની લક્ષણમભિવ્યાખ્યાસ્યાન તત્ર સપ્ત સ્વરા નામ-પદ્મર્પ-મગાધારમધ્યમપદ્મચમધેવતનિપાદા । ત એતે રસોપપાદા । યથા —

હાસ્યસૂગારયો કાર્યો સ્વરો મધ્યમપચમૌ ॥ ૧૦૩ ॥

પદ્મર્પમૌ તથા ચૈવ વીરરોદ્ધાત્કૃતેન્વથ ।

ગાન્ધારશ્ચ નિપાદશ્ચ કર્તવ્યો વદ્ધને રમે ॥

ધૈવતશ્ચૈવ વર્તવ્યો વીમલે સમયાતકે ।” એજન પૂ ૩૮૭

‘સાત સ્વરો છે તેમા હાસ્યમા અને શૃંગારમા મધ્યમ અને પચમ, ચીર રોદ્ર અને અદ્ભુતમા પદ્મ અને ‘દુષ્પ્રભ, વદનમા ગાન્ધાર અને નિપાદ’, ધીમત્ત અને મયાનવમા ધૈયત પ્રયોજયો.’

અહીં એવ પ્રશ્ન થાય છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા ગેય ઉપર સ્વતંત્ર વધ્યાયો છે યઢી સસ્યુત નાટ્યોમા અમુક જગાએ પાત્ર ગાય છે એવો નિર્દેશ હોય છે અને સામાન્ય રીતે ધનાતરા પદ્યો ઉપર એવી મૂચના હોતી નથી એટલે પ્રશ્ન થાય છે કે સામાન્ય પદ્યોના પઠનમા અને નાટ્યમૂચના પ્રમાણે ગવાતા ગીતમા ફરક શો? આ જ પ્રશ્ન ટીવાવાર અભિવ્યગુપ્ત લઈ તેનો જુલાસો કરે છે “સ્વરગત વીતત્ય ગેયાધિવારે પ્રાટ્યિપ્પ્યામ । . ઉદાત્તાનુદાત્ત-સ્વરિતકપિતરૂપતયા સ્વરાણા મદ્રવિત્તપ્રધાનત્વમનુરણનમય તત્યાગેન ઉચ્ચ-નીચમધ્યમસ્થાનસ્પર્શિત્વમાઞ પાઠયોપયોગીતિ દર્શિતમ્ । મદિ હિ સ્વરગતા રન્નિત પાઠયે પ્રાધાન્યેન અવલબ્ધેત તદા ગાનક્રિયાસો સ્યાત્, ન પાઠ ।” (એજન પૂ ૩૮૫) મવાર્થ કે સ્વર સઘધી વિસ્તાર કરીને ગેયના પ્રકરણમા મહુધુ છે મહેવાનુ એ છે કે ‘સ્વરો ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વરિત અને કપિત ઘતા તેનુ રણવાર જેવુ જે રવિતપ્રધાનત્વ થાય તેનો ત્યાગ કરીને સ્વરો ઉચ્ચ નીચ મધ્યમ સ્થાનનો માત્ર સ્પર્શ કરે એટલુ જ પાઠ માટે ઉપયોગી છે જો સ્વરની રન્નિત — અનુ-રણન — લાવો રણવાર પાઠધમા પળ થાય તો તે પછી ગાન થયુ પાઠધ ન થયુ’ આગલ્લ જતા એ જ વાત જુદી રીતે મહે છે “પ્રાણમૂત તાવદ્ ધ્રુવાગાન પ્રયોગસ્ય, તત્ર જાત્યશકવિનિયોગો મવિપ્વતિ તદિદાની પાઠાવસરે વિ સર્વથેવ ત્યવત્તવ્યગિત્યાશકાશમનાય તત્સવાયિસ્વરાશ્રયણ પ્રમુજીટુત્ય પાઠ કર્તવ્યમ્ ।” (એજન પૂ ૩૮૬) મવાર્થ કે “ધ્રુવાગાન (જેને વિશે આગલ્લ અધ્યાય આવે છે) એ પ્રયોગનો પ્રાણ છે, તેમા જાતિ અને અશકનો વિનિયોગ ઘશે, તે આ પાઠ કરતી વખતે સર્વથા છોડી દેવા? એવી શકાના સમાધાન માટે ‘સ્વાયી સ્વરોના આશ્રયને મુખ્ય રાક્ષીને પાઠ કરવા’ એમ આ સ્વરોના ઉલ્લેખનુ અહીં પ્રયોજન છે ” અહીં આવતા ઘણા પારિમાપિક શબ્દોનો અર્થ અજ્ઞાત રહેતા પળ એટલુ નિષ્પન્ન થાય છે કે ગાનમા અને આ પાઠમા મુખ્ય મેદ એ હતો કે ગાનમા લાવુ અનુરણન — રણવાર — યાત્રા પ્રધાન હતો રેલે આ પાઠમા સ્થાન નથી, પળ નાટ્ય-શાસ્ત્રને અમિમત્ત પાઠમા છન્દોના પઠનમાં સ્વરોનુ અવલબન થતુ અને આ સમજી શકાય એવુ છે લાવે સ્વરે-રણવાર સાથે ગાતા શબ્દોનુ ઉચ્ચારણ

૪ તોડી રાગ કલ્પ રસને અનુકૂલ ગણાય છે અને તેમા ગાન્ધાર પ્રધાન હોય છે

ગીતમા ઢવાઈ જાય, અને તેનો વર્ણ સ્ફુટ ન થઈ શકે. ત્રણ સ્વરોધી અનુરણન વિના પઠતા અર્થ સ્ફુટ થઈ શકે.

અભિનય મુક્તની ટીપા ૧૮ મા અધ્યાય મુખીની ગાયકવાડ ઓરિયેન્ટલ લિટીરેચરમા ચહાર પડી છે તે પછીના અધ્યાય માટે ચીતવાની અને નિર્ણયમાગરની ટીપા વિનાની આવૃત્તિઓ ઉપર આધાર રાખવાનો રહે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલ વૃત્તો પણ ધ્રુવા વગી કામતા અને ત્યારે ધ્રુવા તરીકે ગવાતા ૩૨મા ધ્રુવાધ્યાયમા આવે અનેક વિધાનો મળી રહે છે.

ગાન્યગાનિ વલાદચૈવ ગીતવાન્તર્ગતાનિ તુ ।

તાનિ છન્દોગતૈર્વૃત્તિભાષ્યન્તે ધ્રુવાસ્તયા ।

મ ના ચી ૩૨, ૧૧ પૃ ૩૮૪

માવાર્થ કે ગીતની અદરના અગો અને શલા છન્દોગત વૃત્તમા આવે ત્યારે તે છન્દો પણ ધ્રુવા કહેવાય. આ અધ્યાયમા ધ્રુવા તરીકે કેટલીક પદ્યરચનાના સ્વરૂપ આપેલા છે તેમા કેટલીક જાતિરચનાઓ આવે છે, અને તે સાથે રચોદ્ધતા વગપદ્યમ્ પ્રમિતાક્ષરા જેવા અક્ષરમેલવૃત્તો પણ આવે છે (એજન ૩૨, ૩૦૬ પૃ ૪૧૪) તેમ જ પુટ (એજન ૩૨, ૪૧૨ પૃ ૪૨૩) અપરલક્ષ (એજન ૩૨, ૪૧૫) જેવા પણ આવે છે અપરલક્ષનો પ્રયોગ ગીત તરીકેનો શાબુન્તરમા પણ મળી આવે છે પાંચમા અવના પ્રારંભમા જ અપરલક્ષ આવે છે અને તે ગવાય છે એવું નાટ્યસૂચન છે તેની ટીકામા રાધવ મટ્ટ એના ગાનના લક્ષણો રવિત ગ્રામ રાગ આલાપ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે

નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમા એક બીજો ભેદ કહ્યો છે તે પણ જાણવા જેવો છે

પ્રાયેણ તુ સ્વભાવાત્ સ્ત્રીણા ગાન નૂના ચ પાઠ્યવિધિ ।

મ ના તિ ૩૩, ૫ પૃ ૬૦૪

જાને જ મળતા અર્થનું વાક્ય ચોક્કસવાની આવૃત્તિ (૩૨, ૪૬૮ પૃ ૪૨૭) મા આવે છે આ ઉપરથી મને લાગે છે કે ગાન ધર્મે ભાગે સ્ત્રીઓને ભાગે જ આવતું હશે અને પુરુષો ત્રિસ્વરથી પાઠ કરતા હશે

આ સાથે એક બીજી વાચ્ય પણ નોંધવા જેવી છે 'સંગીતરત્નાકર'ના ચોથા પ્રવચ્નાધ્યાયમા મદ્ય ગાયની પદ્ધતિ છે તેમા તાલ સાથે તેમ જ તાલ વિના ગાવાનું આવે છે એટલે મદ્યપ્રવચ્નો ગવાતા હશે એમ જણાય છે ('સંગીત-રત્નાવર', ૪, ૧૮૪-૧૯૭) તેના ઉપરની કલિલનાથની ટીકા જોતા પણ એ

માત્રાગર્ભ વૃત્તો અને અનુષ્ટુપ

સસ્તૃતવૃત્તોના સંધિઓ વિશે અને તેના પાદના સ્વરૂપ વિશે આગળ ચર્ચા કરીએ તે પહેલા માત્રાગર્ભ વૃત્તો અને અનુષ્ટુપને ગયા પ્રકરણની દૃષ્ટિએ જ જોઈ લેવા ઠીક પડશે. માત્રાગર્ભ વૃત્તો આગળ વહ્યુ તેમ અર્ધા માત્રામેઢી છે, અર્ધા લગાત્મક છે, પણ એ સસ્કૃત સાહિત્યવારોને હાથે કેઢવાઈ કેઢવાઈ છેવટે જુદા જુદા સ્વરૂપોમાં સઢગ લગાત્મક બનેલા છે. એ રૂપોને આપણે વિયોગિની બગેરે અર્ધસમ વૃત્તોમાં ગયા પ્રવરણમાં જોયા. એ રીતે આ માત્રાગર્ભ વૃત્તોને સસ્તૃત વૃત્તો સાથે માત્રિક સબધ છે. વિપમવૃત્તો સપૂર્ણ લગાત્મક ગણાય છે પણ ગયા પ્રકરણમાં તે મેં લીધા નથી. તેને પણ વૃત્તોના મેઢની ચર્ચા પહેલા લઈ લેવા જોઈએ. તેને આ પ્રકરણમાં લઈ આવવાનુ એક કારણ એ છે કે હુ એક દૃષ્ટિએ તેમને માત્રાગર્ભ ગણુ છુ. એટલે આ પ્રકરણમાં એ વિપમવૃત્તો આવી જશે.

અનુષ્ટુપને પણ આ જ પ્રકરણમાં હુ લઈશ. તે લગાત્મક વૃત્ત નથી, તેમ તેમાં માત્રામેઢ જાતિના લઢણો પણ સ્પષ્ટ નથી. તેને કયા વર્ગમાં મૂકવો એ પણ ચર્ચાનો વિષય છે. સસ્કૃત શિષ્ટ સાહિત્યમાં વપરાતા વધા વૃત્તોમાં તે સૌથી વધારે વપરામેલો છે. એ જૂનામાં જૂનો છે, અને વેદકાલના વૃત્તો સાથે એ સૌથી વધારે ગાઢ સબધ રાલે છે, એ રીતે એનુ સ્થાન જાતિછન્દોમાં નથી, પણ સસ્કૃત વૃત્તોમાં છે તેથી તેના પરપરાગત સ્વરૂપનુ દર્શન પણ આપણે અહીં જ કરીશુ

માત્રાગર્ભ વૃત્તોમાં વંતાલીયને નામે ઓઢલાતો વર્ગ જ મહત્ત્વનો છે વંતાલીયનુ લક્ષણ એવુ અપાય છે કે તેના વિપમ પાદમાં ૧૪ માત્રા હોય છે અને સમ પાદમાં ૧૬ માત્રા હોય છે. આ પાદોના અત્ત તરફનો આઠ માત્રાઓ સ્થિર લઘુનુરુ ક્રમવાઢી છે. તેનુ સ્વરૂપ છે ગાલગાલગા અર્થાત્ વંતાલીયના ચારેય ચરણોમાં અત્તે ગાલગાલગા આવે છે એ લગાત્મક માગ વાદ કરતા વિપમ ચરણમાં છ માત્રા અને સમ ચરણમાં આઠ માત્રા લગાત્મક નથી. પણ એટલો નિયમ છે કે વેંકી સ્થાતની માત્રા તેની પઢીની માત્રા સાથે મઢવા વેંકી નહી. એટલે વેં વધ્ધે ચરણોમાં વીજી ત્રીજી માયે, ચોથી પાચમી સાથે ડપરાત સમ ચરણોમાં છઢ્ઢી સાતમી સાથે, મઢવા વેંકી નહી. અર્થાત્ એ વે

જ યવતત્ત્વ જણાય છે. પણ આ, પ્રવન્ધોને જ લગતુ હશે, નાટકના ગદ્યમાગને લગતુ નહીં હોય એમ હું માનુ છુ.

અત્યારે પણ ગદ્ય ગવાય છે. લૂટારા સંવધી ગદ્ય પવાડાઓ મેં ગવાતા સામઢ્યા છે. કોઈએઆનો સપ્રહ કરી લેયો જોઈએ. તે સિવાય આપણામા આજ સુધી ગદ્યને આરોહઅવરોહથી ચોલયાની પદ્ધતિ ચાલતી આવેલી છે. કોસિયો યોસ ચલાવતા કૂવા કાઠે ળમો રહી ળાયા રાગે રામયો બોલે છે તે ગદ્ય છે જૂની હવે સ્ત્રીઓ ઓરઠામા બેસીને મો વાઢે છે ત્યારે આરોહઅવરોહથી ગદ્ય ચોલતી હોય છે. ટાવલાયાઢા ટાવતા યગાઢતા લાવે સ્વરે આરોહ-અવરોહથી ગદ્ય બોલે છે ધૂળતી સ્ત્રીને ગદ્ય ગાતી એક જગ્યાયે શ્રી પદ્માલાલ પટેલે ઘળંવી છે. હરિકીર્તનવારો ડપદેશ કરતા ગદ્યને સ્વરોનો આરોહઅવરોહ આપે છે. વાર્તા કરનારો મીર ઘણીવાર ગદ્ય પણ આરોહઅવરોહમા બોલે છે. જૂની પદ્ધતિએ ઘણા કરતા મહારાજો પણ એ જ આરોહઅવરોહનો ડપયોગ કરે છે. નવી રીતે નહીં મળેલાઓને આરોહઅવરોહથી વાર્તા યાચતા સામઢ્યા છે. સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ એકબીજીને ગાઢો દેતા કે શાપ આપતા લાવે રાગે સ્વરો વાપરતી ઘણાએ સામઢી હશે. હુ માનુ છુ કે ઘણુ લાગણી-વાઢુ ગદ્ય આજ સુધી આપણે ત્યા સ્વરોના આરોહઅવરોહથી ચોલાતુ. ગદ્ય, વાતચીત કરતા હોઈએ એમ ચોલયુ — યાચયુ, એ પણ આધુનિક પદ્ધતિ જ હું ગણુ છુ. જો કે હવે સિક્ષિતોમા એ એટલી વ્યાપક થઈ ગઈ છે કે એથી અન્યથા હશે, અને સમાજના સૂળેસાચરે અત્યારે પણ છે એવુ ઘણા જાણતા નથી.

અહીં પ્રારંભની માત્રાઓ વિશે આપેલા નિયમો સ્વાભાવિક છે. કેવી માત્રા, પછોની માત્રા સાથે મઢી ન જાયી જોઈએ એ નિયમ તો બાગલ માત્રામેઢ રચનામા વારંવાર આવતો જણાશે. છ માત્રા ભેગી ન થવા દેવી એ નિયમ પણ એકવિધતા અને લઘુવાદુલ્લસ્યથી થતી શિથિલતા ટાલના છે એ સ્પષ્ટ છે. પણ એ નિયમો વર્ચા પછીના ઘષા રૂપો પણ મને સુન્દર નથી લાગતા. નારાયણે ઘષા શક્ય પર્યાયો આપ્યા છે અને ઢલવત્ત તે પરપરાગત પિંગલ-નિયત છે. પણ એ ઘષા રૂપો ચપરાયેલા મઢી આવતા નથી. પદ્યર્ધન 'છન્દોરચના'મા (પૃ૦ ૧૦૭-૦૮) કહે છે કે 'સૂત્રકૃતાંગ'મા આ વૃત્તનો પુખ્ત ચપરાટ થયો છે અને તેમા માત્ર ગાગાગાગા રૂપ જ ઘણુલરૂ ચપરાયુ છે અને સમમા ઘષાક જ ગાલગાલગા ચપરાયુ છે પણ વૈતાલીયનુ સ્વરૂપ માત્ર 'સૂત્રકૃતાંગ' ઉપરથી નિર્ણીત ન થરી શકાય. એ સૂત્રકાલ તેમ જ પુરાણોનો આલ્યાનકાલ એ વર્ષેને હુ છન્દોનો પ્રયોગકાલ માનુ છુ, તેમા છન્દોના અંતિમ સ્વરૂપો આવતા નથી, અને તેથી એ સ્વરૂપોને હુ વલાશુદ્ધ ગણતો નથી, — જોને તેમાથી કલાના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપોના સૂચનો મળે એ શક્ય છે. એટલે વૈતાલીયનુ સ્વરૂપ નિર્ણીત કરવા માટે આપણે શિષ્ટ સાહિત્યમાથી દૃષ્ટાન્તો લઈ તેનાં અમ્યાસ કરવો જોઈએ. પણ શિષ્ટ સાહિત્ય જોતાં જણાય છે કે આ છન્દ વહુ ઓછો ચપરાયો છે કાલિદાસે થયાય — તેના નાટકોમા પણ — તે વાપર્યો નથી. તેથી કલટુ, એના ળગાત્મક રૂપોનો શિષ્ટ સાહિત્યમા પુખ્ત પ્રયોગ થયો છે. એ વતાવે છે કે શિષ્ટ સાહિત્યકારોને આ માત્રાગર્ભ સ્વરૂપ સુન્દર જણાયુ નથી. એટલે શિષ્ટ સાહિત્યમાથી આપણે જે દૃષ્ટાન્તો લઈશુ તેના અમ્યાસમા એ પણ જોવાનુ કે આ છન્દો ધીમે ધીમે કેવી રીતે લગાત્મક રૂપ લેતા જાય છે.

આપણા નાટકોમા મને માત્ર માસના એક નાટકમા, અને 'મૃચ્છકટિક'મા જ માત્રાગર્ભ રૂપો મળ્યા છે. તેમા હુ પિંગલના દૃષ્ટાન્તો ઉમેરીને આ પ્રશ્નની પર્યેષણ કરીશ મૂઢ દલોક્તો સાથે તેનુ લગાત્મક રૂપ પણ સામે આપીશ.

(૧) ણેવચ્છવિસેસમહિદા ।

પીદિ ઉવદેદુ ઉવટિદા ॥

ઢાઅગિહે દિળ્લમુઢિઢા ગા ।

કાઢવસેળ મુહુત્તદુવ્વઢા ॥

પ્રતિજ્ઞાપીગન્ધરાયણ, અક ૩, ૧

ગાગા લલગા લગાલગા

ગાગાલલ ગાગા લગાલગા

ગાલલ ગાગા લગાલગા

ગાલલગા લલગા લગાલગા

(૨) સુઅર્ણેહુ મિચ્છાણુવપકે ।

શામિર્ણે ણિઢ્ઢળકે વિ શોહદિ ॥

પિતુણે ઉળ દધ્વગધ્વિદે ।

લલલલ ગાગા લગાલગા

ગાલલગા લલગા લગાલગા

લલગા લલગા લગાલગા

માત્રાઓ મઢીને ત્યા ગુરુ થઈ શકે નહીં. આ નિયમ વિષમ ચરણમા દા સજ્ઞાથી વતાવી શકાશે. એ નિયમનો ઉપયોગ કરતા વિષમ ચરણ નીચે પ્રમાણ થાય :—

દાદાદાગા લગાલગા

દા મૂકવાથી કોઈ બેકી માત્રા, પછીની માત્રા સાથે મઢી શકશે નહીં. દા એટલે ગા અથવા લલ. ગા મા બીજી માત્રા વધાઈ ગઈ છે તે છૂટી પડી શકશે નહીં, અને લલ મા બેકીમાત્રા છૂટી સ્વતંત્ર છે, તે પછીની માત્રા સાથે મઢી શકશે નહીં. આ નિયમ પ્રમાણેના નિષિદ્ધ સ્વરૂપો લગાલગા લગાલદા, દાલગાલ થાય. એ વાદ વરતા ઉપાદેય રૂપોનો પ્રસ્તાર નારાયણ મટ્ટ 'વૃત્તરત્નાકર'ની ટીકામા આ પ્રમાણે આપે છે : ગાગાગા, લલગાગા, ગાલલગા, લલલલગા, ગાગા લલ, લલગાલલ, ગાલલલલ, લલલલલલ. આપણે જોઈ ગયા તે વિયોગિનીમા આમાનુ લલગાલલ રૂપ આવે છે.

ગગને ધુમરાઈ વાદઢી

લલગા લલગા લગાલગા

અને અપરવચનમા સર્વ લઘુ રૂપ લલલલલલ વપરાયુ છે.

મનવિ ઉપરના જ મીઠઢા

લલલલલલમા લગાલગા

વિષમપાદ માટે આપણે દાદાદાગા લગાલગા ન્યાસ સ્વીકાર્યો તેમ સમપાદ માટે આપણે દાદાદાદા નહીં મૂકી શકીએ તેનું એક જ કારણ એ છે કે સમચરણ વિશે એક એવો વિશેષ નિયમ છે કે તેમા કોઈ જગાએ છ માત્રાઓ ત્રિરતર એટલે અબ્યવહિત, સઢગ લઘુઓથી ન ભરી શકોય. દાદાદાદા કરીએ તો છ લઘુઓ વાઢા પર્યાપો અદર આવી જાય. આ નિષિદ્ધ પર્યાપો વાદ કરતા સમ-ચરણમા નીચેના સ્વરૂપો આવી શકે એમ નારાયણ મળી વતાવે છે. : ગાગા-ગાગા, લલગાગાગા, ગાલલગાગા, લલલલગાગા, ગાગાલલગા, લલગાલલગા, ગાલલલલગા, ગાગાગાલલ, લલગાગાલલ, ગાલલગાલલ, લલલલગાલલ, ગાગા-લલલલ, લલગાલલલલ. (વુ. ર. ૨, ૧૨ અને તેના પર નારાયણની ટીકા)

આ વૈતાલીયના ધરણોમા અતે એક ગુરુ ઉમેરવાથી ઔપચ્છન્દસિક નામનો વૈતાલીયનો પેટાવિભાગ થાય છે.^૧ (છ. શા. ૪, ૩૩)

૧. છન્દશાસ્ત્ર આને ઔપચ્છન્દસિક વહે છે. બીજા પિંગલો અને કાવ્યોમા ઔપચ્છન્દસિક નામ મઢી આવે છે.

અહીં પ્રારંભની માત્રાઓ વિશે આપેલા નિયમો સ્વાભાવિક છે કેવી માત્રા, પછીની માત્રા સાથે મળી ન જવી જોઈએ એ નિયમ તો આગળ માત્રામેળ રચનામા વારંવાર આવતો જણાશે છ માત્રા ભેગી ન થવા દેવી એ નિયમ પણ એવવિધતા અને લઘુવાહુત્યથી થતી શિથિલતા ટાળવા છે એ સ્પષ્ટ છે પણ એ નિયમો ક્યાં પછીના વધા રૂપો પણ મને સુંદર નથી લાગતા. નારાયણે વધા શક્ય પર્યાયો આપ્યા છે અને અલગત તે પરપરાગત પિંગલ-નિયત છે પણ એ વધા રૂપો વપરાયેલા મળી આવતા નથી પટવર્ધન 'છન્દોરચના'મા (પૃ૦ ૧૦૭-૦૮) કહે છે કે 'સૂત્રવૃતાંગ'મા આ વૃત્તનો પુષ્કળ વપરાટ થયો છે અને તેમા માત્ર ગાગાગાગા રૂપ જ ઘણુસરુ વપરાયુ છે અને સમમા વધાવ જ ગાલગાલગા વપરાયુ છે પણ વૈતાલીયનુ સ્વરૂપ માત્ર 'સૂત્રવૃતાંગ' ઉપરથી નિર્ણીત ન કરી શકાય એ સૂત્રકાલ તેમ જ પુરાણોનો આખ્યાનકાલ એ વતેને હુ છન્દોનો પ્રયોગકાલ માનુ છુ, તેમા છન્દોના અંતિમ સ્વરૂપો આવતા નથી, અને તેથી એ સ્વરૂપોને હુ કલાશુદ્ધ ગણતો નથી, — જોકે તેમાથી કલાના ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપોના સૂચનો મળે એ શક્ય છે એટલે વૈતાલીયનુ સ્વરૂપ નિર્ણીત કરવા માટે આપણે શિષ્ટ સાહિત્યમાથી દૃષ્ટાન્તો લઈ તેના અમ્યાસ કરવો જોઈએ પણ શિષ્ટ સાહિત્ય જોતા જણાય છે કે આ છન્દ વહુ ઓછો વપરાયો છે કાલિદાસે ક્યાય — તેના નાટકોમા પણ — તે વાપર્યો નથી. તેથી ઝલટુ, એના લગાત્મક રૂપોનો શિષ્ટ સાહિત્યમા પુષ્કળ પ્રયોગ થયો છે એ વતાવે છે કે શિષ્ટ સાહિત્યકારોને આ માત્રાગર્ભ સ્વરૂપ સુંદર જણાયુ નથી એટલે શિષ્ટ સાહિત્યમાથી આપણે જે દૃષ્ટાન્તો લઈશુ તેના અમ્યાસમા એ પણ જોવાનુ કે આ છન્દો ધીમે ધીમે કેવી રીતે લગાત્મક રૂપ લેતા જાય છે

આપણા નાટકોમા મને માત્ર ભાસના એક નાટકમા, અને 'મુચ્છકટિક'મા જ માત્રાગર્ભ રૂપો મળ્યા છે તેમા હુ પિંગલના દૃષ્ટાન્તો ઉમેરીને આ પ્રશ્નની પર્યેપણા કરીશ મૂળ શ્લોકની સાથે તેનુ લગાત્મક રૂપ પણ સામે આપીશ.

(૧) ખેવચ્છવિસેસમડિદા ।
પીદિ ઉવદેદુ ઉવટિટ્ઠા ॥
હાઅગિહે દિણ્ણમુઠ્ઠિહા આ ।
કાઠ્ઠવસેણ મુહુત્તદુવ્વહા ॥

ગાગા ઝલગા લગાલગા
ગાગાલલ ગાગા લગાલગા
ગાલલ ગાગા લગાલગા
ગાલલગા ઝલગા લગાલગા

પ્રતિજ્ઞાયોગન્ધરાયણ, અક ૩, ૧

(૨) મુઅણ્ણહુ ભિચ્ચાણુકપકે ।
શામિએં ણિદ્ધણકે વિ શોહિદિ ॥
પિશુણે ણ્ણ દવ્વગન્ઠિદે ।

લલલલ ગાગા લગાલગા
ગાલલગા લલગા લગાલગા
લલગા લલગા લગાલગા

દુવકલે ક્વુ પલિણામદાલુણે ॥
મૃચ્છકટિક, અક ૩, ૧

ગાલગાલ લલગા લગાલગા

(૩) પચજ્જણ જેણ માલિદા ।
ઇત્થિયુ માલિઅ ગામ લલિણદે ॥
અવલે અ ચડાલ માલિદે ।
અવસા શે જલ શમ્મ ગાહદિ ॥
એજન ૮, ૧

ગાગા લલગા લગાલગા
ગાલલગા લલગા લગાલગા
લલલલ ગાગા લગાલગા
લલગાગા લલગા લગાલગા

(૪) શિલ મુહિદે તુહ મુહિદે ।
ચિત્તણ મુહિદે કીરા મુહિદે ॥
જાહ ડણ અ ચિત્ત મુહિદે ।
શાહ શુદ્ધુ શિલ તાહ મુહિદે ॥
એજન ૮, ૨

લલગા લલગા લગાલગા
ગાલલગા લલગા લગાલગા
ગાલલ લલગા લગાલગા
ગાલગાલ લલગા લગાલગા

(૫) લજ્જાએ મીલુદાઈ વા ।
ચાલિત્ત અલિએ ણિગૂહિદુમ્ ॥
શય માલિઅ અત્થકીલણા ।
દાણિં ગૂહદિ ણ ત હિ ભશ્સકે ॥
એજન ૯, ૧૭

ગાગા ગાગા લગાલગા
ગાગાગા લલગા લગાલગા
લલગા લલગા લગાલગા
ગાલગાલ લલગા લગાલગા

(૬) સચ્ચેણ મુહ ક્વુ લબ્ભઈ ।
સચ્ચાલાલિ ણ હોઈ પાવચ ॥
સચ્ચ તિ દુવેલિ અવલરા ।
મા સચ્ચ અલિએણ ગૂહિદિ ॥
એજન ૯, ૩૫

ગાગા લલગા લગાલગા
ગાગાગા લલગા લગાલગા
ગાગા લલગા લગાલગા
ગાગાગા લલગા લગાલગા

અહીં (૨), (૩), (૪) અને (૬) શ્લોકો શ્રી ગોઢબોલે સપાદિત 'મૃચ્છકટિક' ની પહેલી આવૃત્તિમાથી उतાર્યા છે. (૫) નિર્ણયસાગરની ૭મી આવૃત્તિમાથી છે. (૬) ની યીજી પવિત્રના છેલ્લા શબ્દનો પાઠ સોટો જણાયાથી ટીકામા આપેલા 'પાપકમ્' શબ્દનો આધાર લઈ સુધાર્યો છે.

આ પછી હું પિંગલના 'છન્દ.શાસ્ત્ર'ના દૃષ્ટાન્તો ઉતારુ છું :

(૭) શુરક્ષીણમતીરસચયા
વ્યવક્તીમૂતશિરાસ્તિપજરા ।
કેસીં પરપંસ્તવારમો
યંતાલીયત્તનુ ચિત્તવ્યવે ॥

ગાગા લલગા લગાલગા
ગાગાગા લલગા લગાલગા
ગાગા લલગા લગાલગા
ગાગાગા લલગા લગાલગા

(૮) તથ તન્વિ ચટાસવીશતંઃ
પ્રગરદ્ભિઃ શ્રવણાન્તગોચરં ।

લલગા લલગા લગાલગા
લલગાગા લલગા લગાલગા

विशिखैरिव तीक्ष्णकोटिभि

प्रहत प्राणिति दुष्कर नर ॥

आ पछी वे दृष्टान्तो औपच्छन्दसिकना लउ छु

ललगा ललगा लगालगा

ललगागा ललगा लगालगा

(९) वाक्यमंधुरं प्रतार्य पूर्वं
य पश्चादतिसदधाति मित्रम् ।
त द्रुष्टमति विशिष्टगोष्ठ्या
मौपच्छन्दसक वदन्ति बाह्यम् ॥

गागा ललगा लगा लगगा

गागागा ललगा लगा लगगा

गागा ललगा लगा लगगा

गागागा ललगा लगा लगगा

(१०) परममनिरीक्षणानुरक्त
स्वयमत्यन्तनिगूढचित्तवृत्तिम् ।
अनवस्थितमयं लुब्धभारा
मौपच्छन्दसक जहोहि मित्रम् ॥

ललगा ललगा लगा लगगा

ललगागा ललगा लगा लगगा

ललगा ललगा लगा लगगा

गागागा ललगा लगा लगगा

आपणे बैतालीयना लक्षणमा आगळ जोयु के तेनी चारेय पक्तिमा अते भालगालगा आवे छे आपणा दसेय दृष्टान्तो जोता जणाशे के आमा लगालगा ए अत्यसधि छे अने तेनी आगळनो गा ए मात्रात्मक खडना सधिनो अत्य गुरु छे आवता प्रकरणमा जोईयु तेम दरेक सधिने अते गुरु होय छे, अने ए रीते आ गुरु पण पोताना सधिनो अत्य गुरु छे हवे आ दसेय दृष्टान्तो जोता जणाशे के आ गुरुवाळो सधि धीमे धीमे ललगानु रूप ले छे आ दस श्लोकोना चालीस चरणोमा पाच ज स्थाने मात्र गागा रूप मळे छे अने पहेला ज 'प्रतिज्ञायौगधरायण'ना दृष्टान्तमा एक ज श्लोकमा वे बार गागा आवे छे, बाकी पछीना दृष्टान्तोमा जे गागा मळे छे ते आखा श्लोकमा एक ज होय छे अर्थात् आ रूप धीमे धीमे ललगा रूप करता ओछु सुन्दर जणायु अने पिमलना दृष्टान्तोमा पण ललगा ज छे, जो के त्या गागा यई शक्तु हतु, ए बतावे छे के ललगा वधारे सुन्दर छे, ते ज धीमे धीमे स्थिर यतु जाय छे अने अते वियोगिनीमा ते ज स्थिर थाय छे

आ गागा वे ललगा रूपनी पहेला हवे विपम चरणमा चार मात्राओ रही आवा विपम चरणो आ दस श्लोकमा बीस आवे ते बीसमाधी मात्र वे ज चरणोमा लललल रूप वपरायु छे अर्थात् ए रूप सुंदर नयी ए रूप एक ज श्लोकमा वे बार ब्याई वपरायु नयी ए पण बतावे छे के ए सुनिर्वाह्य नयी तेम ज गालल रूप पण बीस चरणमा मात्र वे बार वपरायु छ ए रूप धीमे धीमे अदृश्य यतु यतु शुर्वन्त ललगाने स्थान बापे छे अने ए रीते वियोगिनीना प्रारम्भमा ललगा वे बार स्थान प्राप्त करे छे ते पछी विचारया जेव रूप गागा रहे छे वृत्तामा गागा सधि तरीके आवी गने छे

તે ગુપ્ત છે જ. ઇટલે એ રૂપ ધાર્ય છે. એ યોગ ચરણોમા ગવ વાર ચપરાયું છે અને એ સ્વરૂપ વૃત્તમા પણ સ્વીકારાનું છે. જો કે એ વધિઓને પ્રિય થયું નથી. એ ન થયું, એનું કારણ એ છે કે આ લઘુવહુલ વૃત્તનું પઠન લલિત-ભાવોને અનુકૂળ છે, તેમા પ્રારંભમા જ એ ગુહ્યો શોભતા નથી. એ એ ગુરવાલો વૈતાલીય છન્દ રણપિંગલ આપે છે. તેનું નામ છે ઘંસારી.

ઘંસારી :

ગાગા લલગા લગાલગા

ગાગાગા લલગા લગાલગા

રણપિંગલ પૃ. ૪૭૨

યોગા કોઈ પિંગલમાથી મને આ છન્દ મલ્લધો નથી. પણ આનું જ ઔપચ્છન્દસિક સ્વરૂપ, ઇટલે અતે એક ગુરુ ઉમેરેલું સ્વરૂપ યોગા પિંગલોમા પણ પ્રસિદ્ધ છે તેનું નામ છે મદ્રવિરાટ.

મદ્રવિરાટ : ગાગા લલગા લગા લગાગા

ગાગાગા લલગા લગા લગાગા

રણપિંગલ પૃ. ૪૭૩, તેમજ છં. ધા. ૫, ૩૫

આ રીતે વિચાર કરતા માત્રાગર્ભ વૈતાલીયના સ્વરૂપમાં વિષમ ચરણનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

લલગા લલગા લગાલગા .

ગાગા ગા

ચલવત્ત આમાં ગુહ્યપક્ષના વધા વિપ્લવો ભેગા કરીએ તો પક્ષિના પ્રારમ્ભમા એક સાથે ચાર ગુહ્યો આવે છે પણ પ્રયોગમા કોઈ કવિ એવું ભાગ્યે જ કરે. સ્પષ્ટ આપેલા ઘંસારી અને મદ્રવિરાટ વધે દૃષ્ટાન્તો વતાવે છે કે ગુહ્યોની એવડી લાંબી વતાર ટાલવાની છે.

હવે સમ ચરણનો વિચાર કરીએ. આ પ્રશ્નનો વિચાર જરા જુદી રીતે કરવાની જરૂર છે. વૈતાલીય સમૂહના વિષમ અને સમ ચરણોની માત્રામા જે પારક છે તે માત્ર એ માનતો છે. હવે વૈતાલીયના વધા લગાત્મક રૂપો જોતા જણાશે કે આ વધારાની એ માત્રાનું ન્યાસમા ચોક્કસ સ્થાન છે :

વિયોગિની : લલગા લલગા લગાલગા

લલગાગા લલગા લગાલગા

અપરવવત્ર : લલલલલલગા લગા લગા

લલલલલગા લલગા લગાલગા

યન્ત્રેમા એ વે માત્રા, ગુરુ રૂપ લઈ ચરણના ન્યાસમા પાંચમી છઠ્ઠી માત્રાનુ સ્થાન લે છે મેં ઉપરના ન્યાસમા એ ગુરુને દર્શાવવા તેની નીચે રેखा કરી છે. વૈતાલીયના યઘા લગાત્મક રૂપોમા એક સરખી રીતે પ્રતીત થતુ આ લક્ષણ હવે માત્રાગર્ભમા છે કે નહીં તે જોઈએ.

આગલ આપેલા દૃષ્ટાન્તોમા આ પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા શોધવા જતા જણાશે કે દૃષ્ટાન્ત ૨, ૪ અને ૫ નુ ચોધુ ચરણ ગાલગાલ છે આમા ચોધી અને પાંચમી માત્રાનો ગુરુ છે, અર્થાત્ અહીં પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા છૂટી જ નથી હવે આ રૂપ એ રીતે વૈતાલીયના સામાન્ય નિયમોની વિરુદ્ધનુ છે વૈતાલીયમા કોઈ વેકી માત્રા તેની પછીની માત્રા સાથે મઢી શકે નહીં અહીં ચોધી માત્રા પાંચમી સાથે મઢી છે પિંગલના સૂત્રો જોતા જણાય છે કે આ એક અપવાદરૂપ વૈતાલીય છે જેને પ્રાચ્યવૃત્તિ વાહ્યો છે તેમા ચોધી માત્રા પાંચમી સાથે જોડાઈ શકે છે. (છ શા ૪, ૩૭) આ અપવાદના ત્રણ દાખલાના ત્રણ ચરણો વાદ કરતા વાકીના દાખલાના સત્તર સમ ચરણોમા માત્ર દૃષ્ટાન્ત ૧ મા જ પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા યન્ત્રે લઘુ છે, એક ગુરુરૂપે યઘાયેલી નથી, વાકી યઘા દૃષ્ટાન્તોમા એ માત્રાઓ ગુરુરૂપે જ ઉપસ્થિત થાય છે એટલે આપણે એવ નિયમ કરી શકીએ કે સમ ચરણોમા પાંચમી છઠ્ઠી માત્રાઓ મઢીને ગુરુ થવો જોઈએ આમ કરીશુ એટલે વૈતાલીયના સમ ચરણનો ધીજો નિયમ કે તેમા પ્રારમ્ભમા યયાય પળ છ લઘુઓ નિરતર — અવ્યવહિત આવવા ન જોઈએ એની મેઢે પઢાઈ જશે સમ ચરણમા માત્રાગર્ભ વિભાગમા કુલ આઠ માત્રાઓ છે, તેમા પાંચમી છઠ્ઠી ગુરુ વનતા એ ગુરુની આગલ કે પાછલ યયાય પળ છ લઘુ માનને આવવાને અવકાશ રહેશે નહીં એટલે એવો નિયમ કરી શકાય કે સમ ચરણમા પાંચમી છઠ્ઠી માત્રા ગુરુ તરીકે આવવી જોઈએ એમ કરીશુ એટલે સમ ચરણમા પળ વિપમની પેઢે, પહેલી ચાર માત્રાઓ માત્ર માત્રાગર્ભ રહેશે આપણા દૃષ્ટાન્તોમા ચાર માત્રાઓ કોઈ પળ જગાએ સર્વલઘુ (લલલલ) રૂપે આવતી નથી માત્ર ચાર જ જગાએ ૧, ૨, ૩, ૪ શ્લોકોમા ગાલલ રૂપે આવે છે એટલે એ લઘ્વન્ત રૂપને આપણે સહેલાઈથી સોઠવને માટે અનુચિત ગણી શકીએ બાકી ગાગા રૂપે નવ જેટલા મઢી આવે છે એટલે અહીં પળ આપણે ગુર્વન્ત ગાગા અને લલયાનો જ વિવરણ રાક્ષી શકીએ એ રીતે સમ ચરણનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

$\frac{\text{લલગા}}{\text{ગાગા}}$ ગા $\frac{\text{લલ}}{\text{ગા}}$ ગા લગાલગા

વધે ચરણો મેળા મૂકતા :

વિપમ . $\frac{\text{લલગા}}{\text{ગાગા}}$ $\frac{\text{લલ}}{\text{ગા}}$ ગા લગાલગા

સમ : $\frac{\text{લલગા}}{\text{ગાગા}}$ ગા $\frac{\text{લલ}}{\text{ગા}}$ ગા લગાલગા

અહીં એટલુ ઝમેરવુ જોઈએ કે ઉપરના ન્યાસમા વિપમ પાદમા ચાર ગુરુઓ અને સમ પાદમા પાંચ ગુરુઓ સઠળ આવવાની શક્યતા છે, પણ એટલા વધા ગુરુઓ આવા લલિત વૃત્તમા સુન્દર લાગતા નથી. હલાયુધે આપેલા દૃષ્ટાન્તોમા ક્યાય વિપમમા બેથી અને સમમા ત્રણથી વધારે ગુરુઓ મેળા આવતા નથી. ઔપચ્છન્દસિક વિશે કઈ વિશેષ વહેવાની ખરૂર નથી, કારણ કે તેનો માત્રા-ગર્ભ માગ વૈતાલીયનો જ છે.

માત્રાગર્ભમા આ વૈતાલીય સમૂહ જ મુખ્યત્વે આવે છે ઉપર આપ્યા તે સિવાય વૈતાલીય સમૂહમા પિંગલો થોડા વીજા છન્દો ગણાવે છે પણ તે મહત્ત્વના નથી. સાહિત્યમા તે વપરાયા નથી પણ પિંગલના વૃત્તો જોતાં એક વીજો મોટો સમૂહ એક જુદા જ માત્રાગર્ભ છદમાથી ઋતરી આવ્યો જણાય છે. આ સમૂહનુ પ્રકૃતિમૂત માત્રાગર્ભસ્વરૂપ કોઈ પિંગલ આપતુ નથી, પણ અમુક અમુક લગાત્મક વૃત્તો, અને વીજા હેમચત્રે આપેલા ત્રણ માત્રાવૃત્તો મેળા મૂકી અમ્યાસ કરતા, એ વધાના મૂલમા કોઈ માત્રાગર્ભ છદ હોવો જોઈએ એમ જણાય છે. એટલે એ વર્ગનું નિરૂપણ પણ હુ અહીં કરવા ઇચ્છુ છુ. આ વર્ગને હુ નર્દટક-સમૂહ કહુ. આ નર્દટક તે આગલા પ્રકરણમા આવી ગયેલુ જ નર્દટકવૃત્ત છે. વૈતાલીયનુ સુદર લગાત્મક સ્વરૂપ જેમ વિયોગિની છે, તેમ આ સમૂહનુ સૌથી સુદર સ્વરૂપ નર્દટક છે તેથી વૃત્તોના ન્યાસો આપતા હુ સૌથી પહેલુ નર્દટક હવે મૂકીશ. આને જ હલાયુધ અવિતથ કહે છે અને 'વૃત્તરત્નાકર' અવિતથમા યતિ મૂકે છે તે હુ આગલ કહી ગયો હવે ન્યાસો લઈએ.

(૧) નર્દટક :	લલલલગા	લગા	લલલગા	લલગા	લલગા
(૨) કોકિલક :	લલલલગા	લગા	લ । લલગા	લલ । ગા	લલગા
(૩) મણિકલ્પલતા :	લલલલગા	લગા	લગાગા	લલગા	લલગા
(૪) ઝન્માલ્યા :	ગાગાગા	લગા	લલલગા ।	લલગા	લલગા
(૫) શૈલશિખા .	ગાલલગા	લગા	લલલગા	લલગા	લલગા
(૬) વરયુવતી	ગાલલગા	લગા	લગાગા	લલલલ	લલગા
(૭) વગદલ અયવા					
વચપથપતિત	ગાલલગા	લગા	લલલગા ।	લલલલ	લલગા

(૮) ઉડુપથ :	લલલલગા	લગા	લલલગા	લલલલ	લલગા
(૯) ધ્રમરપદ	ગાલલગા	લગા	લલલલલ	લલલલ	લલગા
(૧૦) વીરલલિતા	ગાલલગા	લગા	લલલગા	લગાલ	લલગા
(૧૧) સમદાવિલાસિની	લલલલગા	લગા	લલલગા	લગાલ	લલગા
(૧૨) ગરુડસ્ત	લલલલગા	લગા	લલલગા	લગાગાલગા	
(૧૩) માગધનકુંડી	૬ +	લ + ૨ +	લ + ૪ +	૨ + ગા +	ગાગા
(૧૪) નકુંટક :	૬ +	લ + ૨ +	લ + ૪ +	૨ + ગા +	લલગા
(૧૫) સમનકુંટક	૬ +	લગા +	લ + લલગા +	લલગા +	લલગા

કોકિલક તો નર્દંત્રમા વે યતિ મૂકીને જ નવું કરેલું વૃત્ત છે, જે યતિ માત્ર શોભાની છે આપણે આ પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ જ યતિ આવશ્યક નથી. જ રીતે ઝન્માલ્યા, વશદલ અને વીરલલિતાની યતિઓ પણ આવશ્યક નથી. એટલે જ યતિઓ ઉપર ધ્યાન આપ્યા સિવાય આપણે આ સમૂહનો વિચાર કરીશું.

આ વધા છન્દોમાં દેખીતી રીતે છેલ્લા ત્રણ માત્રાગર્ભ છે આમાં આકાશી લખેલા માત્રાસમૂહો લગત્વહીન સમજવાના છે પણ પૂરું સ્વરૂપ સમજવા માટે ત્રણેયના દૃષ્ટાન્તો જોવાની જરૂર છે

માગધનકુંડી	નવમયરદપાણપાયઢમયઝત્તાલા મમરા રુણરુણન્તિ કાયલિકયસદ્દાલાં । પચમમુગ્ગિરતિ એઆ અવિ દિટ્ઠીઓ ચૂઝકુરુકમાયકઠા વલયઠીઓ ॥
નકુંટક .	પરિમલ્લુદ્ધલોલઅલિગીઅસણક્કુડય જાવ ન જગ્ગવેદ્ વિસમત્થમહામહય । માણ મોત્તુઆણ માણસિણ સપ્પણય પેમ્મમરેણ તાવ અણુસર સહિ વલ્લહય ॥
સમનકુંટક	સયલસુરાસુરિદપરિવદિઅપાયતલો નિરવમજ્ઞાણનાણવસનાસિઅકમ્મમલો । નિવસઝ મે મણમ્મિ ભવય સિરિવીરજિણો વિલય જતિ વામપમુહા જહ તે અરિણો ॥

છદોનું પૃ ૩૨ વ

૨ કોકિલક માટે જુઓ છ. શા. ૮ ૧૫. છદો ૩ થી ૧૨ માટે જુઓ છ ૨ પૃ ૧૬૦ ૧૩-૧૫ માટે છદોનું પૃ ૩૨ વ

आनी लगात्मय न्यास नीचे प्रमाणे थायः

(१३) मागधनपुंटी: ललललगा रगा रमा ललललगा गागा

ललगा लललगा लगा ललललगा गागा

गालल गा लगा लमागा ललगा गागा

गागालल लगा लगागा रलगा गागा

(१४) नपुंस्त्वः : ललललला लगा लललला लला ललला

गाललगा लगा लललगा ललगा ललगा

गागागा लगा लगागा ललगा ललगा

गाल्लदमा लगा छलललल छलगा छलगा

(१५) समनकुंडक : लललललगा लगा ललललगा ललगा ललगा

लललललगा लगा ललललगा ललगा ललगा

ललललग्गा लग्गा ललललग्गा ललग्गा ललग्गा

[ललगागा लगा लललगा ललगा ललगा

છેલ્લા ત્રણેય માત્રાગર્ભે વૃત્તોમા હેમચન્દ્રના ન્યાસમા પહેલી છ માત્રા પછી સ્થિર રૂપ માગ એક લઘુનુ જ આપ્યુ છે, અને તેની પછી બે માત્રા દશવિલ છે, પણ પદરેય વૃત્તો જોવાથી જણાશે કે પહેલી છ માત્રા પછી રજા સધિ સ્થિર છે પહેલા મૂવેલા ચાર લગાત્મક રૂપોમા તો મેં પહેલી છ માત્રા પછી લગા જુદુ લયેલ છે, જેથી તરત જણાઈ આવશે, પણ ત્રણ માત્રાગર્ભમા પણ એ જુદુ તરી આવે માટે મેં તેની નીચે રેખા દોરી છે આ લગા પછી ૭ + ૪ આવે છે. વધા વૃત્તો જોતા આ પાંચ માત્રાનો એક ભિન્ન સધિ જ છે જેનુ સૌથી સુન્દર રૂપ લલલગા જણાશે, જે નર્દંત્ર ચંગેરેમા સ્થિર થયેલુ છે. આ પછી ૧૩, ૧૪ મા બે માત્રા અને ગા કહ્યુ છે, જેનુ સુન્દર રૂપ લલગા જણાશે, અને અત્ય લલગા તો ૧૪, ૧૫ મા સિદ્ધ રૂપે જ છે. ૬ થી ૧૨ વૃત્તો જોતા અત્ય આઠ માત્રાનો ત્રણ પણ માત્રાગર્ભે જણાશે કારણ કે તેમા એ માત્રાઓ એક જ લગાત્મક સ્વરૂપમા આવતી નથી પણ આમા પણ અત્ય ગુહ તો સ્થિર છે, આગળની છ માત્રાઓ પ્રવાહી સ્વરૂપે છે. પણ આ ત્રણ પણ વૈંતાલીયના પૂર્વ માત્રાગર્ભે સડની પેઠે લલગા લલગા સ્વરૂપ પામે છે, કારણ કે એ જ સુન્દર છે.

उपर आपेला वक्तोमा क्याक छये मात्राओं लघुयी पूरी छे, जेम के

(६) वरपुत्रा, (२) वरादल अने (८) उडपयमा, पण त्या लघुबहुलत्वयी

દેખીતી રીતે જ સૈથિલ્ય આવે છે અને અપાન્ત્ય છ અને તેની પહેલાની પાંચ એમ અગિયારેય યાત્રાઓ જ્યાં લઘુથી પુરાય છે, એ (૧) ગ્રમરપદ તો કેવલ ઋનિષ્ઠ છે આ વધા વૃત્તોનું મૂળ માત્રાગર્ભ રૂપ કેવું હશે તેને વિશે તર્ક કરવો હોય તો નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય.

૬ + લગા + ૫ + ૬ + ગા

પણ દરેક સધિ, આપણે આ પછીના પ્રકરણમાં જોઈશું તેમ, ગુર્વંત હોય છે એટલે પહેલી છ માત્રાના સધિમાં અતે ગુરુ જોઈએ ઉપરનાં ન્યાસોમાં જોઈશું તો આ છ કલનો સધિ ગુર્વંત થવાનું જ વલણ ધરાવે છે ઉપરના વધા ન્યાસોમાં માગધનકુંડીની બીજી પક્તિમાં જ લગાલગા આવે છે તે લઘ્વંત પટક છે, તે સિવાય વધા જ પટકો ગુર્વંત છે એટલે એ છ માત્રા પણ ૪ + ગા નું રૂપ પામે છે પછી એ પહેલી ચાર માત્રાઓ જ માત્રામેઢી રહી અને એનું સુદરતમ સધિરૂપ લલલલગા એવું થયું તે પછી આવતા સ્થિર સધિ લગા પછી પચમાત્રક સધિ આવે છે તે પણ મુખ્યત્વે ગુર્વંત જ છે માત્ર ગ્રમરપદમાં ત્યાં સર્વલઘુ પચક છે માગધનકુંડીની પહેલી બે પક્તિઓમાં તે લગાલગા છે, અને નકુંટક (૧૪)માં છેલ્લી પક્તિમાં જ તે સર્વલઘુ છે વાકી વધે ગુર્વંત છે એ પછી યાદ માત્રાઓ આવે છે જેમાંની છેલ્લી બે ગુરુ હોય છે એટલે છ માત્રા છૂટી છે તે ઉપર કહી ગયો તેમ છલગા લગા રૂપ લે છે માત્ર ૧૦, ૧૧ માં તે લગાલ લલગા અને ૧૨ માં લગાલગા રૂપ લે છે અને માગધનકુંડીમાં લલગા ગાગા એવું સ્થિર રૂપ લે છે એટલે અહીં પણ વૈતાલીયના પ્રારંભની પેઠે લલગા લલગા રૂપો સ્થિર થાય છે એ રીતે આ નવો સમૂહ પણ મૂળ માત્રાગર્ભ હશે, અને તેના લગાત્મક રૂપો આપણે ઉપર જોયા તેવા થયા, પણ તેમાં સૌથી સુંદર નર્વટક થયું છે

હવે આપણે વિષમ વૃત્તો લઈએ તેમાં સૌથી મહત્ત્વનું ઉદગતા છે તેના ચરણોનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે

લલગા લગા લલલગા લ	૧૦
લલલલગા લગાલગા	૧૦
ગાલલ લલલલ ગાલલ ગા	૧૧
લલગા લગા લલલગા લગાલગા	૧૩

આ છન્દ ગુજરાતીમાં ક્તર્યો નથી એટલે એના ઉદાહરણ તરીકે 'છન્દ - શાસ્ત્ર' નું ઉદાહરણ લઈ છું

મૃગલોચના શશિમુખી ચ
શચિરદશના નિતામ્બિની ।

હસલલિતગમના રલ્લના
પરિણીયતે યદિ ભવેત્પુલોદ્ગતા ॥

આના ત્રીજા પાદમા ગાલગાલ્લલ ગાલલ ગા મૂવીએ તો આ છંદ સૌરમક
નહેવાય એમ ચરવાયી એ પાદમાં એવ અક્ષર પડે છે એટલે કે એ શ્લોક
૧૦, ૧૦, ૧૦, ૧૨ અક્ષરોનો થયો આનુ પળ દૃષ્ટાન્ત 'છન્દશાસ્ત્ર'માંથી
જ આપુ છું

વિગિવારિતોઽપિ નયનેન	૧૦
તદપિ તિમિહાગાતો ભવાન્ ।	૧૦
એતદેવ તવ સૌરમયમ્	૧૦
યદુદીરિતાયમપિનાવબુધ્યતે ॥	૧૨

એના ત્રીજા પાદમા લલલલ્લ રલ્લલ્લ ગાલલ ગા ચરીએ તો એનું નામ લલિત
આ પાદ ૧૨ અક્ષરનું થાય દૃષ્ટાન્ત અહીં પણ 'છન્દશાસ્ત્ર'નું જ ઉતારુ છું

સતત પ્રિયવદમનૂન	૧૦
મમઝહદય ગુણોત્તરમ્ ।	૧૦
સુલલિતમતિવમનીયતનુ	૧૨
પુરુષ ત્વજન્તિ ન તુ જાતુ યોષિત ॥	૧૨

આ ત્રણ લગાતમક વૃત્તોમા માત્ર ત્રીજા પાદમા ફરક છે પણ એ નોંધવા જેવું
છે કે એ ત્રણેયમા ત્રીજા પાદની માત્રાઓ કુલ ૧૪ થાય છે એટલું જ નહીં
દરેકમા ત્રણ ચતુષ્વલ સધિઓ અને પછી અતે ગુરુ આવે છે અર્થાત્ આ
વૃત્ત પણ માત્રાગર્ભ છે એમા દરેક પંક્તિનો અમુક ભાગ માત્રાનો હોવાને
ચંદલે આલું ત્રીજું પાદ માત્રામેઢી છે એટલે આ વૃત્તને માત્રાગર્ભ ગણવામા
મંથી સિદ્ધાન્તહાનિ થતી નથી

આ ઉદ્ગતા વૃત્ત અનેક રીતે વિચિત્ર છે આ વૃત્તના પહેલા પાદને
અતે લઘુ આવે છે અને ઘઢી 'છન્દશાસ્ત્ર'નું જાસ સૂત્ર છે કે ત્યા યતિ
નથી 'છન્દશાસ્ત્ર'મા ઉદ્ગતાગ સૂત્રના પ્રારંભમા જ 'ઉદ્ગતામેષત' એમ
વહુપુ છે તેનો અર્થ વૃત્તિકાર એવો કરે છે કે "એકત્વ ઇતિ પ્રથમ પાદ
દ્વિતીયેન સહાવિલબ્દેન પઠદિત્યર્થ ।" સૂત્રમા 'એકત્વ' કહેલું છે તેનો અર્થ
એવો છે કે પહેલું પાદ ત્રીજા પાદની સાથે વિલય વિના પઠવું અર્થાત્ પાદ પૂર્ણ
થયા છતાં અહીં યતિ એટલે વિરામ કે વિરુદ્ધ કરવાનો નથી આ વધે લક્ષણો

૩ 'વૃત્તરત્નાવર'મા 'ચરણમેષત' પઢેત્" (વુ ર ૫, ૬) એમ જ
કહેલું છે અને નારાયણ મદ્ર તેનો એ જ અર્થ કરે છે

અસાધારણ છે, બીજા કોઈ વૃત્તોમાં નથી. મારી દૃષ્ટિએ યતિના સ્વરૂપ ઉપર એથી પુષ્કળ પ્રકાશ પડે છે. આપણે તે હવે પછીના પ્રકરણમાં વિચારીશું.

આ છન્દ વિલક્ષણ છે તે સાથે મને મુસંવાદવાળો લાગતો નથી. મહા-કાવ્યોમાં વ્યવહારે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. માધે 'શિશુપાલવધ'માં પંદરમા સર્ગમાં આ વૃત્તનો વ્યાપક તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. તેની પહેલા મારવિએ 'કિરાતા-જુનીય'માં અને અશ્વઘોષે 'સૌન્દર્યનન્દ'માં પણ તેનો સર્ગના વ્યાપક તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. પણ કાલિદાસે તેનો નાટકમાં કે પ્રવંધોમાં કયાય ઉપયોગ નથી કર્યો. નહિતર કાલિદાસને આ વૃત્ત અજ્ઞાત હોય એ સંભવિત નથી. અશ્વ-ઘોષ અને કાલિદાસના પૌર્વાપર્ય વિશે મતભેદ છે; કૌય અને ઘના હિન્દના પુરાતત્ત્વવિદો અશ્વઘોષને કાલિદાસનો પુરોગામી ગણે છે. એ જ સાચું હોય તો તો કાલિદાસ પહેલા ઉદ્ગતા વૃત્ત પૂરેપૂરું પ્રચલિત હતું એમાં સંદેહ રહેતો નથી. પણ સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવ અને બીજા કોઈ કોઈ વિદ્વાનો કાલિદાસને અશ્વઘોષનો પુરોગામી ગણે છે. પણ તેમાં પણ કે. હ. ધ્રુવ વચ્ચે વચ્ચે પોણો સો વરસથી વધારે ત્રાસો ગાઝો ગણતા નથી. એટલે કાલિદાસ પુરોગામી હોય તો પણ, તેના સમયમાં ઉદ્ગતા જાણીતું હોય જ કારણ કે અશ્વઘોષ કોઈ પણ વૃત્તને સર્ગમાં વ્યાપક તરીકે પ્રયોજે તે પહેલા તે એટલા સમયથી તો પ્રસિદ્ધ હોય જ. નવા જ વૃત્તનો કોઈ વ્યાપક તરીકે એકદમ ઉપયોગ ન કરે. અને કાલિદાસને હું ઘણું ઊંચી કોટિનો સવાદપરીક્ષક ગણું છું. ઉદ્ગતા જાણીતું હોય છતાં તેણે એનો ઉપયોગ ન કર્યો એ વાતને હું ઉદ્ગતાના હીન સવાદનું પ્રમાણ ગણું છું. બીજું. ઉદ્ગતા નાટકમાં કયાય વપરાયાનું મને સ્મરણ નથી. બલ્લભ ઉદ્ગતા અને લલિતાના લક્ષણો અત્યારના ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં મળે છે, પણ તે અક્ષરગણોમાં આપેલા છે, જેને હું કોપક ગણું છું (મ ના ગા વાં ૨, ૧૫, શ્લો ૧૮૮-૧૧ પૃ. ૨૮૬). એવી વાતમાં નાટકના પ્રયોગને જ પ્રમાણભૂત ગણવો જોઈએ અને નાટકોમાં એનો પ્રયોગ નથી એને પણ હું તેના પઠનસવાદની નિર્વંહતાનું સમર્થન ગણું છું. નાટક તો જાહેરમાં ભજવવાનું છે એટલે ત્યાં નિર્વંહ સવાદ ચાલે નહીં. મહાકાવ્ય-કારોએ એને પ્રયોજ્યો એ વૃત્તવૈધિયના પ્રદર્શનના સોજીયી, એમ હું માનું છું.

અને તેમ છતાં આ વૃત્તના સવાદને ઘટાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણે જોયું કે એના પ્રથમ પાદને અતે લઘુ આવે છે, અને એ પાદનો પાઠ પછીના પાદની સાથે અવિલંબથી કરવાનો છે. એનો અર્થ એ થયો કે પહેલા બે પાદોનો પાઠ સઘળ કરવાનો છે તો આપણે એ બે પદોને સઘળ માનીને જ તેનો વિચાર કરી જોઈએ પહેલા પાદનો અંત બતાવવા આપણે ત્યાં યતિસૂચક દંઢ .

નહીં કરીએ પણ માત્ર શબ્દાન્ત સૂચવવા એકવદ્ અવતરણ વિહ્ન કરીશુ અને
 ડ્યારે પહેલાં બે ચરણોને એક માનીએ છીએ ત્યારે વીજા બેને પણ એક માન-
 વાની આવશ્યકતા ઊભી થાય છે, કારણ કે નહિતર આ વૃત્તને ત્રણ ચરણનું
 ગણવું પડે, જેને માટે વૃત્તોમા કોઈ દાખલો નથી. બે ચરણો કે દ્વિદલ
 છદો પણ થોડા છે, પણ આર્યાનો પ્રસિદ્ધ વર્ગ દ્વિદલ છે એટલે એ એટલું વધુ
 વિલક્ષણ નથી. ત્યારે હવે આપણે એને દ્વિદલ ગણી તેનો ન્યાસ મૂકીએ:

લલગા લગા લલલગા લલલલલગા લગાલગા ।

ગાલલ લલલલ ગાલલ ગા' લલગા લગા લલલગા લગાલગા ।

એક લક્ષણ તરત નજરે ચડે છે મૂળનું ચોથું ચરણ લગા લગા લલ-
 લગા લગાલગા એ અઘડ મજુમાપિણીનું ચરણ છે અને એ એક વાર દૃષ્ટિમા
 આવ્યા પછી એ પણ દેખાય છે કે પ્રથમ ચરણના પ્રથમ ત્રણ સધિઓ લલગા
 લગા લલલગા એ પણ મજુમાપિણીના જ છે પણ એ વૃત્ત ત્યાં જ અટકી જાય
 છે અને પછી આપણે વધા લઘુઓને ભેગાં કરી પ્રથમનાં દલનાં અંત સુધી સઢગ
 પાઠ કરી જોતાં જણાશે કે એ અપરવચનનું ચરણ છે લલલલલલગા લગાલગા
 એ પ્રમાણે વઢી અપરવચન અને મજુમાપિણી બંનેનો અત્યસધિ એવ' જ લગાલગા
 છે વીજી રીતે કહીએ તો ઉપાન્ત્ય લલલલલલગાનો લાવો સધિ કાઢી નાંચીએ
 તો સઢગ મજુમાપિણી બની રહે છે મજુમાપિણીનો પ્રવાહ ત્રણ સધિઓ સુધી
 ચાલી, પછી અપરવચનમા મઢીને વઢે છંદો સમાન અત્ય સધિ લગાલગામા ઉપ-
 સહાર પામે છે અને અપરવચનના લાવા લઘુવહુલ સધિને મજુમાપિણીના પૂર્વગ
 સધિની સાથે જોડવાને માટે એ લઘુવહુલ સધિમા પહેલાં લઘુએ શબ્દ પૂરો
 નયો, જેથી અર્થ દૃષ્ટિએ એ આગઢના ભાગ સાથે જોડાઈ રહે પહેલાં દલનું પૃથ-
 નકરણ કરતાં સવાદને માટે આટલી સામગ્રી મઢે છે

પણ વીજા દલમા મને આવી સવાદની કોઈ સામગ્રી જણાતી નથી મૂળ
 ઉદગતાનું ચોથું ચરણ મજુમાપિણીનું છે એ આપણે જોયું પણ આગઢ મૂકેલા
 ૧૪ માત્રાના માત્રામેઢ સાથે જોડાઈને એ બેવી રીતે સવાદી રચના કરી શકે
 તે મને સમજાતું નથી અનેક વાર પાઠ કર્યા છતાં મને એ વૃત્તનાં ઉપાગોમા
 કોઈ સ્વાભાવિક મેઢ દેખાતો નથી પહેલાં દલમા પણ મજુમાપિણી અપર-
 વચન સાથે જે રીતે જોડાય છે તે રીત મને સવાદવાઢી જણાતી નથી વિશેષ
 નહીં તો આપણે આગઢ જોઈશું તેમ, છદો જોડવાતી આ રીત માટે વીજા
 દૃષ્ટાન્તા નથી એટલે આટલા પૃથકરણ પછી આ વૃત્ત મને મુદર જણાતું નથી,
 એટલું જ કહેવાનું રહે છે એ વૃત્ત ગુજરાતીમા ઋતનું પણ નથી એટલી નોંધ
 લઈ એને આપણે અહીં જ વપ કરીએ

આ પછી હુ હવે અનુષ્ટુપ લઝ છુ, અને તેનુ પરપરાપ્રાપ્ત સ્વરૂપ ટૂંકમા મારી દૃષ્ટિએ રજૂ કરુ છુ તેના ઉપર પ્રાચીન સંસ્કૃત પિંગલોએ પુષ્કલ રાખેલ છે તે સર્વ અહીં ૧ લેતા આ પ્રવરણના પરિશિષ્ટમા આપુ છુ અહીં તો, માત્ર મારી પદ્ધતિએ એ રજૂ કરુ છુ

દલપતરામ અનુષ્ટુપ શ્લોકનુ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

“પાચમે લઘુતા તોઢો, ગુરુ છઠ્ઠો લઘ્યો ગમે,
વીજે ચોથે પદે વોલો, શ્લોકમા લઘુ સાનમે”

આનો અર્થ એવો થાય કે અનુષ્ટુપના ચારેય ચરણોમા પાચમો અક્ષર લઘુ આવે અને છઠ્ઠો ગુરુ આવે અને ઘોજા અને ચોથા પાદમા સાતમો લઘુ આવે સ્ફૂટ* કહ્યુ નથી, પણ ઘોજા ચોથા પાદમા સાતમો લઘુ કહ્યો એ ઉપરથી પહેલા ત્રીજા પાદમા સાતમો ગુરુ છે એમ સમજી લેવાનુ છે દલપતરામે ઘણાકરા લક્ષણો માટે ‘શ્રુતવોધ’નો આધાર લીધો છે અને તેમા વિપમમા સાતમો ગુરુ એમ સ્પષ્ટ કહેલુ છે અને દલપતરામના દૃષ્ટાન્તોમા સર્વત્ર એમ છે એટલે એ પ્રમાણે જ સમજવુ જાઈએ એમ કરતા વિપમ અને સમ ચરણોના આઠ આઠ અક્ષરો પૈકી નીચેના નિયત થયા

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮	૧	૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
લ ગા ગા		લ ગા લ

ચાવીનાં સ્થાનોમા લઘુગુરુ ગમે તેમ મૂકી શકાય એવો આનો અર્થ થાય પણ ‘શ્રુતવોધ’ના નેટલાક લક્ષણો અપૂર્ણ અને સ્થૂલ છે પિંગલના ‘છન્દશાસ્ત્ર’મા જે અનુષ્ટુપનુ લક્ષણ આપેલુ છે તેમા ચરણના પ્રારંભના પહ્લા અક્ષર પછી કયા કયા ગણો ન આવી શકે તે જણાવેલુ છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુષ્ટુપના ચરણોમા ઘોજો અને ત્રીજો ઘન અક્ષર લઘુ ન હોઈ શકે અને અનુષ્ટુપનુ એક આદર્યક લક્ષણ ગણવુ જોઈએ આ લક્ષણ ઠેઠ વેદકાલથી ચાલતુ આવેલુ જણાય છે* એ જ રીતે પિંગલશાસ્ત્ર ઘોજા પાદમા જે ગણોનો નિષેધ કર્યો છે તે ઉપરથી વહી શકાય કે ઘોજા પાદમા ઘોજો અને ત્રીજો અક્ષર ગાલ થઈ ન શકે ગાઠ થઈ ન શકે એનુ કારણ સમજાય એવુ છે ત્યાં ગાલ આવે તો એ ચરણ કોઈ વાર લગાલગા લગાલગા બની જવાનો પ્રસંગ

૪ જુઓ આ પ્રવરણનુ જોડેલુ અનુષ્ટુપ ઉપરનુ પરિશિષ્ટ

૫ In the opening the first and third syllable are indifferent, while the second and fourth are preferably long When the second is short, the third is almost invariably long — ‘Macdonell’s Vedic Grammar for Students’, p 438.

આવે, અને એમ થાય તો એમા અનુષ્ટુપનો સવાદ ન રહે એ 'છન્દ શાસ્ત્ર'નો પ્રમાણી એટલે દલપતરામનો પ્રમાણિકા બની જાય

'શ્રુતવોધ'ના લક્ષણમા આપણે જોયું કે વિપમ પાદના ૫-૬-૭ અક્ષરો લગાગા જોઈએ આ સાચું છે એને અનુષ્ટુપનું એક પ્રકૃતિભૂત લક્ષણ ગણવું જોઈએ પણ મહાકવિઓમા એ લગાગાની અનેક વિકૃતિઓ મળી આવે છે સ્ત્રી રીતે એક લગાલ સિવાયના વધા જ ગણો ત્યાં આવી શકે છે આ વિકૃતિઓ વૈવિધ્ય સ્ત્રાતર આવે છે, એમ હું માનું છું આ વિકૃતિઓમા લગાલ નથી આવી શકતો તેનું વારણ સ્પષ્ટ છે એ સ્થાનનો લગાલ ગણ સમ પાદનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે અનુષ્ટુપમા ગમે તે છૂટ લેવાય તો પણ તેના વિપમ પાદના ૫-૬-૭ અક્ષરો લગાલ ન જ થઈ શકે, અને યોજા ગમે તે ફેરફારો કરો તો પણ સમ પાદના ૫-૬-૭ અક્ષરો લગાલ કાયમ રહેવા જોઈએ આ જ તેના સમવિષમ પાદનું વ્યાવર્તક લક્ષણ છે અનુષ્ટુપમા સમપાદ જ નિયત છે એ દૃષ્ટિએ એને અર્ધસમ કહી શકાય

આ આપણે પ્રાચીન પરપરાથી નિયત થયેલું અનુષ્ટુપનું સ્વરૂપ જોયું પણ તેમા અનુષ્ટુપનો મેઢ છતો પતો નથી પ્રાચીનો જે અક્ષરગણપદ્ધતિને વઢગી રહ્યા હતા તે પદ્ધતિ ધણી વાર સાચું સ્વરૂપ સમજવામા અતરાય રૂપ બને છે આનું ક્ષર સ્વરૂપ અને એનો મેઢ સમજવા માટે આપણે અનુષ્ટુપના સ્ત્રાના સઢગ પરિચ્છેદો જોવા જોઈએ અને તેમા આવતા શ્લોકોના સઢગ ન્યાતો ઉપરથી તેના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવી જોઈએ તે આપણે હવે આવતા પ્રવરણોમા કરીશું આ અને આગલું પ્રકરણ તો માત્ર પરપરાપ્રાપ્ત સ્વરૂપનું મારી રીતે નિરૂપણ કરવા જ છે

પરિશિષ્ટ ૧

અનુષ્ટુપ

આ પરિશિષ્ટમા અનુષ્ટુપના સ્વરૂપનું મોટા પ્રમાણભૂત પિંગલો જેવી રીતે નિરૂપણ કરે છે તે તથા તે વિશે છૂટા મતો અહીં તહીં મળી આવે છે તે એકત્ર કરી આપવાનો ઉદ્દેશ છે

પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત મોટા પિંગલો અનુષ્ટુપનું સ્વતંત્ર લક્ષણ ન આપતાં તેનું વ્યવસ્થા એક પ્રકાર તરીકે નિરૂપણ કરે છે એટલે એ પદ્ધતિએ પહેલાં વ્યવસ્થાનું લક્ષણ 'છન્દ શાસ્ત્ર' પ્રમાણે જોઈએ

"ન પ્રથમાત્ સ્ત્રો।" ૫-૧૦

૬ જુઓ આ પ્રવરણનું અનુષ્ટુપ ઉપરનું પરિશિષ્ટ.

પહેલા અક્ષર પછી સગળ નગળ ન આવી શકે, અર્થાત્ પહેલો અક્ષર લઘુ કે ગુહ ગમે તે હોઈ શકે, અને તેની પછી લલગા અને લલલ એ અક્ષરગણો ન આવી શકે. આનો કર્થ એ થયો કે વીજો અને ત્રીજો અક્ષર વધે લઘુ ન હોઈ શકે. આનો અર્થ એ થયો કે વીજો અને ત્રીજો અક્ષર બંને લઘુ ન હોઈ શકે.

“દ્વિતીયચતુર્થયો રચ ।” ૫-૧૧

વીજા અને ચોથા પાદમાં પહેલા અક્ષર પછી રગળ (ગાલગા) ન આવી શકે.

“વાન્યત્ ।” ૫-૧૨

ઉપરના ગણો સિવાય ગમે તે ગણો આવી શકે.

“ય ચતુર્થાત્ ।” ૫-૧૩

પાદના પહેલા ચાર અક્ષરો પછી યગળ (લગાગા) મૂકવો.

આ ઉપરથી વધા વિવલ્યો મેળા કરતા નીચે પ્રમાણે વક્ત્રનુ સ્વરૂપ થાય.

વિપમ પાદ				સમ પાદ			
<u>માગાલ</u> <u>ગાગાગા</u> <u>ગા</u> <u>લગાગા</u> લગાગા <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>લગાગા</u> લગાગા <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>લગાલ</u> ગાલલ <u>લ</u> <u>ગાલગા</u> <u>લગાલ</u> <u>ગાલલ</u>				<u>ગાગાલ</u> <u>ગાગાગા</u> <u>ગા</u> <u>લગાગા</u> લગાગા <u>ગા</u> <u>લ</u> <u>લગાલ</u> લગાલ <u>લ</u> <u>ગાલગા</u> <u>લગાલ</u> <u>ગાલલ</u>			

મૂલમાથી માત્ર એક જ દૃષ્ટાન્ત આપુ છું

નવધારાલ્પસંસ્કૃત

કિંચિદુદ્ગતધોનામ

લલ ગાગા લગા ગાલ

ગાલ ગા લલ ગાગાગા

વસુધાગન્ધિનિ શ્વાસમ્ ।

મહી કામયતે વક્ત્રમ્ ॥

લલગાગા લગાગાગા ।

લગા ગાલલગા ગાગા ॥

આ વક્ત્રનો પાઠ કરતા જણાશે કે આના ચારે પાદો અનુષ્ટુપના વિપમપાદો છે. અહીં એ વિપમ પાદના જ ચાર આવર્તનો થયા છે.

“પથ્યા યુજો જ્ ।” ૫-૧૪

વક્ત્રના સમ દટલે વીજા ચોથા પાદમાં ચાર અક્ષર પછી યગળ (લગાલ) મૂકવાથી પથ્યા નામનું વક્ત્ર બને છે.

म-विपुला :- इय सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना च मानिनी ।

म=गालल इन्दीवराक्षी हृदय दन्दहीति तथापि मे ॥

वटे वटे वैश्रवण चतवरे चतवरे शिख ।

पवंते पवंते राम सर्वत्र मधुगूदन ॥

र-विपुला - लक्ष्मीपति लोकनाथ रथागधरमच्युतम् ।

र=गालगा यज्ञेश्वर शागंपाणि प्रणमामि त्रयीतनुम् ॥

महाकवि कालिदास वन्दे वाग्देवता गुरुम् ।

यज्ज्ञाने विश्वमाभाति दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥

न-विपुला - युयुत्सुनेव कवच विमामुक्तमिदं त्वया ।

न=ललल तपस्विनो हि वसने केवलाजिनबलले ॥

किरातार्जुनीय ११-१५

अनावृष्टस्य विषयैर्विद्याना पारदृश्वन ।

तस्य धर्मरत्नेरासीद् वृद्धत्व जरसा विना ॥

रघुवश १-२३

तव मन्त्रवृत्तो मन्त्रैर्दूरात्सशमितारिभि ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टमलक्ष्यमिदं शरा ॥

एजुन १-६१

त-विपुला - वन्दे देव सोमेश्वर जटामुकुटमण्डितम् ।

त=गालल खट्वागधर चन्द्रम शिखामणिविभूषितम् ॥

लोकवत्प्रतिपत्तव्यो लौकिकोऽर्थ परीक्षक ।

लोकव्यवहार प्रति सदृशो बालपण्डितो ॥

सूत्रमा च (=अने) छे तेनो घणे भागे वृत्तिकारो 'वगरे' एवो अर्थ व बीजा एवा विक्ल्पो उमेरे छे अही हलामुघ ए रीते म-विपुला उमेरे

म-विपुला - सर्वातिरिक्त लावण्य बिभ्रती चाहविभ्रमा ।

म=गागागा स्त्रीलोवसृष्टिस्त्वन्यैव नि सामान्यस्य वेधस ॥

मनोभिरामा शृण्वन्ती रघनेमिस्वनोन्मुखे ।

पद्मसवादिनी केका द्विधा भिन्ना शिखडिभि ॥

रघुवश १-३९

कोई स-विपुलानो दायलो पण मळे छे एम वही हलामुघ 'पराशरस्मृति'मा एव श्लोक टाके छे

સ-વિપુલા:- જિતો તુ લભતે રાધી મૃતેતાપિ મુરારાગતા.।

સ=લલગા ઘણવિધ્યમિતિ વાંદે વા ચિન્તા મરણે રણે ॥

પરા. સ્મૃ. ૩-૩૮

આ વધા પ્રવારોના મિથ્ર દાશાગ તરીતે મારવિનુ એવ દૃષ્ટાન્ત આપે છે

વચચિત્તાલે પ્રગરતા વચચિદાપત્ય વિગ્નતા ।

ધુનેવ સારગકુલ ત્વયા મિત્ર દિપાં વતન્ ॥

આમા પહેલુ પાદ ન-વિપુલાનુ છે, અને ત્રીજુ મ-વિપુલાનુ છે

વિપુલા અનુષ્ટુપમા પહેલા ચાર અક્ષર પછીના ત્રણ એટલે ૫-૬-૭મા સ્થાનના અક્ષરોના વિાલ્પો કુલ સાત મીંચે પ્રમાણે થયા તેમાંય (લગાગા)- ને હુ પ્રવૃત્તિમૂત ગણુ છુ તે સિવાયના સૂત્રમા નીચેના આવી ગયા ગાલલ, ગાલગા, લલલ, ગાગાલ, અને ધૃતિારે તેમાં ગાગામા અને લગાગા ઉમેર્યા અર્થાત્ જગણ (લગાલ) સિવાયના વધા જ ગણો આવી ગયા આ ત્રી ગણ ન આવી શક્યો તેનુ કારણ સ્પષ્ટ છે ને અનુષ્ટુપમા લગાલનુ સ્થાન સમ પાદોમા નિયત છે, ફરી ઘણે એવુ નથી, અને તે જગણને વિષમમા મૂવતા વિષમ સમનો ભેદ ન રહે આ ઉપરથી એટલુ સિદ્ધ થાય છે ને સમપાદમા જગણ એ અનુ- પ્ષુપનુ અફર લક્ષણ છે

અહીં અનુષ્ટુપનુ પ્રકરણ પૂરુ થાય છે એના ઉપરથી ધૃતિ પૂરી કરતા હલાયુધ કહે છે “સર્વાસા વિપુલાના ચતુર્યો વર્ણ પ્રાયેણ ગુરુમંવનીત્યા- મ્નાય ।” સર્વ વિપુલાઓનો ચોથો વર્ણ ધણોલરો ગુરુ હોય છે એવો આમ્નાય છે

મારી દૃષ્ટિએ આ વધાનો સમન્વય હું આ પ્રમાણે કરુ છુ વચ્ચને હુ કાલગ્રસ્ત છંદ ગણુ છુ ગચ્યાને હુ પ્રવૃત્તિમૂત અનુષ્ટુપ ગણુ છુ અને તેમા વિરલ અપવાદો જુદી જુદી વિપુલાઓમા સપ્રાહ્યાયા છે એમ હુ માનુ છુ

ઉપરના વધા દૃષ્ટાન્તો મેં પિંગલ સૂત્ર અને તેના પરની હલાયુધની વૃત્તિમાથી લીધા છે ‘વૃત્તરસ્તાવર’ અને તેના ટીકાવાર નારાયણ તેમ જ હેમચન્દ્ર ઉપરનાને જ અનુસરે છે પછીના પિંગલો આ હોળવટમા ઉત્તરતા નથી ‘છન્દોમજરી’(છ મ ન)નુ વચ્ચ પ્રકરણ નાનુ જ છે, અને તેમા અનુષ્ટુપને તે ટૂંકમા પતાવે છે

મવત્પર્થસમ વચ્ચ વિષમ વ વદાચન ।

તેયોદ્વંયોરુપાન્તેઽગ્ર છન્દસ્તદધુનીચ્યતે ॥ ૫-૧

મેં આગળ પહેલુ જે અનુષ્ટુપનુ મિત્ર પાદ યવત્રમાં આવે છે, હવે એનું ગમ પાદ લતાયે છે. યવત્રમાં ગમ પાદમાં પહેલુ ચાર અક્ષર પડી લગાવા છે તેને ચલે પદ્યામાં લગાવ આવે. આ પદ્યા એ જ અનુષ્ટુપ છે. હવે આપને છેલ્લા મૂલ્ય પ્રમાણે અનુષ્ટુપનો ન્યાસ કરીએ. *

	<u>ગાગા</u>		<u>ગાગા</u>		<u>ગાગા</u>
	<u>ગાગા</u>		<u>ગાગા</u>		<u>ગાગા</u>
<u>ગા</u>	<u>લગા</u>		<u>ગા</u>	<u>લગા</u>	<u>ગા</u>
<u>લ</u>	<u>ગાલ</u>	<u>લ</u>	<u>લ</u>	<u>લગાલ</u>	<u>લ</u>
	<u>લગાલ</u>			<u>ગાલ</u>	
	<u>ગાલ</u>			<u>ગાલ</u>	

ગુજરાતીનાયી અનેક દુષ્ટાન્તો આપી પાસો:

ધોમયી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી;

ઠઠી પલંગને પાંચે ગુદરી રહતી હતી.

‘રમા,’ પૂર્વાભાષ પૃ ૮

ન્યાસ ગાલવા લલગા ગાગા, ગાલવા લલગા લગા
લગા લગાલ ગાગાગા, ગાલવા લલગા લગા
નહી નાચ! નહી નાચ! ન જાણાં કે સવાર છે।
આ વધુ પોર અઘારૂં હજી તો ચઢુ ચાર છે.

‘ચસતવિજય’, પૂર્વાભાષ, પૃ. ૨૦

ન્યાસ લગા ગાલ લગા ગાલ લગાગાગા લગાલ ગા
ગાલગા ગાલ ગાગાગા લગાગા લલગા લગા

બીજા અનેક દાસલા આપી દાવાય. યથાક ગુજરાતી અનુષ્ટુપોમાં મૂલ્ય પણ જણાવે, પણ એ પ્રદન અહીં પ્રસ્તુત નથી. અહીં તો આપણે પિંગલગત સ્વરૂપનો જ વિચાર કરીએ છીએ આવતા પ્રવરણમાં વૃત્તોના સવાદની ચર્ચા કરીશું ત્યાર પછી અનુષ્ટુપના વિકારમાં વિસવાદ ચલાવે ગણાય તેનો વિચાર કરો ધક્કીશું હવે આગળ ચાલીએ.

આ પછી “વિપરીતવીચમ્।” ૫-૧૫। એવું સૂત્ર છે. તેનો અર્થ એ છે કે ઉપરના લક્ષણથી વિપરીત એટલે કલટા જમના પાલોવાળી હોય તે પદ્યા કહેવાય એવો એક મત છે. આની સાથે આપણે સમ્મત નથી. શિષ્ટ સાહિત્યમાં આ પ્રકાર આવતો નથી એટલે આપણે એને છોડી દઈશું આની પછીનું સૂત્ર:

“અપલા યુજો ન્।” ૫।૧૬

વિષમ એટલે પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં પ્રથમ ચાર અક્ષરો પછી નવળ
એટલે સ્તલ્લ આવે તો જે ચપલા અનુષ્ટુપ ગણાય. આ જ આગળ આવડી ન-
વિપુલા છે.

“વિપુલા યુગ્મઃ સર્ગમઃ ।” ૫-૧૭

સમ ચરણમાં સાતમો અક્ષર સ્પષ્ટ હોય તો તેને વિપુલા અનુષ્ટુપ જાણવો. ચારો
રીતે પચ્ચામાં આ પ્રમાણે સાતમો સ્પષ્ટ છે જ એટલે દૃષ્ટાન્ત આપવાની જરૂર
નથી. સૂત્રની સમગ્ર રાત્રિ આ મુત્ર મૂકેલું છે એમ હું અર્થ થયું છે.

“સંતતઃ સંતતસ્ય ।” ૫-૧૮

ચારે પાદમાં સાતમો અક્ષર સ્પષ્ટ જોડે એવો સંતતનો મત છે. દૃષ્ટાન્ત :

સંતતેન પથાણંવં તીર્ણો દસરપાત્મજઃ ।

રક્ષઃ કમ્પરી પુનઃ પ્રતિજ્ઞાં સ્વેન વાદુના ॥

માલમાલ સ્વામ્યા વાગા સ્તલ્લમા લગા

મામાલલ સ્વાલમા સ્વામામા લમામમા

આગળ ૫-૧૩માં સૂત્રથી સિદ્ધ થતા વચના દૃષ્ટાન્ત સમઘી મેં કહેલું કે
આ ચારેય ચરણોમાં અનુષ્ટુપનો વિષમ પાદ ચાર વાર આવે છે અહીં સંતતનો
વિપુલામાં અનુષ્ટુપના સમ ચરણો પાંચે ચાર આવે છે ત્રિગ્ગણ એ પણ વહેવું
જોડે એ કે આ અનુષ્ટુપ વંદિવ અનુષ્ટુપની અને ગામત્રીના પાદોની ગણારે નજીક
છે. અને સંતત વપારે પ્રાચીન પણ છે જાણે એ અસંગતી થી. પણ આ
પછીના મૂનો પાછા અનુષ્ટુપના સ્વરૂપ સમઘી છે.

“ત્રી ત્ત્રી ચ ।” ૫-૧૯

વચના અને પચ્ચાના વિષમ પાદમાં એટલે પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં
પહેલા ચાર અક્ષરો પછી ચમળ એટલે લગામા આવે છે. તેનો જગાએ ચેટલાક
વીજા મળો વિકલ્પે આવી શકે છે તે બતાવે છે. તેમાં મળણ (માલ))
રમણ (માલમા) નમણ (સ્તલ્લ) તમણ (મામાલ) આ મૂત્રમાં જણાવે છે.
આ ગણ પ્રમાણે એ અનુષ્ટુપ મ-વિપુલા ર-વિપુલા ન-વિપુલા ત-વિપુલા ગણાય
છે. જાગળ્યા જે મૂત્રમાં થીજા ત્રીજા ચોથા અક્ષરોના ગણોના વિરલ્પો ગણાવ્યા
તેનો સાથે જ આ વિકલ્પો ન ગણાવ્યા તેનો અર્થ હું એવો સમજુ છું કે આ
વિકલ્પોનો ઉપયોગ વિરલ્પ હોય છે. હવે હલામુખે આપેલા દૃષ્ટાન્તો જોડે એ.
વધા દૃષ્ટાન્તોનો આલો ન્યાસ આપવાને વચ્ચે પ્રસ્તુત ગણનો નીચે રેતા કરી
હું તે તે ગણ બતાવીશ.

વ્યવ્ર કોઈ વાર અર્ધસમ અને કોઈ વાર વિપમ હોય છે. તે વ્યવ્રના ઉપાત્ત્ય ઇટલે સાતમા અક્ષરના લઘુગુરુ નિયમથી જે છન્દ ધ્યાન છે તે હવે કહેવાય છે.

“વ્યવ્રં યુગ્મ્યાં મયૌ સ્યાતામઘ્વેયોઽનુષ્ટુભિ ર્હ્યાતમ્ ।” ૫-૨

વ્યવ્રમાં સમ પાદોમાં મગળ (ગાગાગા) અને ગુરુ આવે. અને વ્યવ્રમાં ચાર અક્ષર પછી યગળ (લગાગા) આવે. છેલ્લા આઠમા અક્ષર વિશે કશું ન કહ્યું. એનો અર્થ એ કે લઘુ કે ગુરુ ગમે તે ચાલે. દૃષ્ટાન્ત :

વ્યવ્રાંભોજં સદાસ્મેરં ચક્ષુર્નીલોત્પલં ફુલ્લમ્ ।

ચલ્લવીના મુરારાતેદ્વેતોભૃગં જહારોષ્ઠૈઃ ॥

ન્યાસ : ગાગાગાગા લગાગાગા ગાગાગાગા લગાગાગા

ગાલગાગા લગાગાગા ગાગાગાગા લગાગાગા

ચાર ગુરુનો નિયમ સમ પાદો માટે જ છે, વિપમ માટે નથી. ચાર ગુરુ અને યગળના નિયમોથી સમ પાદોના સાત અક્ષરો નિયત થઈ જાય છે. વિપમ પાદોના પહેલા ચાર અનિયત રહે છે. છતાં દૃષ્ટાન્તમા વિપમ પાદમાં મુખ્યત્વે ગુરુઓ જ આવ્યા છે તે ધ્યાન રાખે તેવું છે.

“યુજોદ્વચતુર્થંતો જેન ‘પથ્યાવ્યવ્રં’ પ્રકીર્તિતમ્ ।” ૫-૩

સમ પાદમા ચાર અક્ષર પછી યગળ (લગાલ) લાવવાથી પથ્યાવ્યવ્ર થાય છે. વ્યવ્રમાં ચાર અક્ષર પછી યગળ આવતો હતો, તેમાંથી સમપાદમાં યગળને વદલે યગળ, લગાગાને વદલે લગાલ, એવો અર્થ થયો. વિપમ પાદ વિષે કશું કહ્યું નથી ઇટલે વિપમ પાદનો યગળ થાયમ રહ્યો. પણ એ રીતે વ્યવ્રમા સમ પાદમા પહેલા ચાર અક્ષરો ગુરુ કહ્યા હતા તે પણ આ લક્ષણ પ્રમાણે કાયમ રહેવા જોઈએ, પણ દૃષ્ટાન્ત જોતાં એવો અભિપ્રાય જણાતો નથી. એને હું લક્ષણની અપૂર્ણતા અથવા અવેશજ્ઞ અથવા તન્નયુક્તિની શિથિલતા સમજું છું. દૃષ્ટાન્ત :

રાસકેલિરાતૃણસ્ય કૃણસ્ય મધુવાસરે ।

ગાસીદ્ ગોપઞ્જાક્ષીણા પથ્યાવ્યવ્રમધુસ્રુતિઃ ॥

ન્યાસ : ગાલગાલ લગાગાલ ગાગાગાલ લગાગાલ

ગાગાગાલ લગાગાગા ગાગાગાલ લગાલગા

અહીં સમ પાદમા પહેલા ચાર અક્ષરો ગુરુ નથી. આપણે આગળ ચાલિએ.

પંચમ લઘુ. સર્વત્ર સપ્તમ દ્વિચતુર્થયોઃ ।

ગુરુ પઠં ચ જાનીમાત્ દોષેષ્વનિયમો મતઃ ॥ ૫-૪

સર્વંત્ર ઇટલે સર્વે પાદોમા પાંચમો લઘુ, ચીજા ચોથા પાદોમા સાતમો લઘુ, અર્થાત્ પહેલા ત્રીજા પાદોમા સાતમો ગુરુ, અને છઠ્ઠો ગુરુ જાણવો, અર્થાત્ સર્વે પાદોમા છઠ્ઠો ગુરુ; અને યાવીનામા અનિયમ ઇટલે લઘુ કે ગુરુ ગને તે ચાલે આ ઉપરથી નિયત થયેલા અક્ષરો હુ નીચે નોંધુ છું:

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮
ત ગા ગા ત ગા લ

આને ટૂંકમા વહેયુ હોય તો એમ વહેવાય કે ૫-૬-૭ વિષમ પાદમા ત્રણામા આવે અને સમ પાદોમા ત્રણાલ આવે. અને સમ વિષમ પાદનો ફરક એ કે વિષમમા સાતમો ગુરુ આવે અને સમમા સાતમો લઘુ આવે. પણ જામ વહી રહ્યા પછી 'છન્દોમજરી' ઉમેરે છે:

પ્રયોગે પ્રાચિન પ્રાઢુ કેષ્ણે તદ્વગત્તદાણમ્ ।

લોભેન્નુષ્ટુપિતિ રચાત તસ્યાપ્તાદારતા મતા ॥

આ વગત્તદાણને કેટલાક પ્રાચિન ઇટલે પ્રયોગવહુત વહે છે અર્થાત્ પ્રયોગમા આ લક્ષણમા ધનો ફેરફાર થરવામા આવે છે લોભમા ધાને અનુષ્ટુપ વહે છે અને એને ઘાઠ અક્ષર હોય છે છન્દ મૂત્રમા હતાયુધે કેટલીય મહેનત કરીને જે વિવલ્પો અને અપવાદો બતાવ્યા તે વચાનો સાર પાછળના એ રૂપે દર્શાવે આ જ લક્ષણ 'શ્રુતગોષ્ઠ' વહેલુ છે

શ્લોકે પચ્છ ગુરુ જ્ઞેય સર્વં તથુ પચમમ્ ।

દ્વિચતુષ્પાદયોર્હસ્વ સપ્તમ દીર્ઘાન્વયો ॥

શ્રુતગોષ્ઠ ૧૦

શ્લોકમા ચારેય પાદમા છઠ્ઠો ગુરુ અને પાંચમો લઘુ જાણવો ચીજા અને ચોથા પાદમા સાતમો હ્રસ્વ, અને પહેલા ત્રીજામા સાતમો દીર્ઘ અનુષ્ટુપને જ સામાન્ય રીતે શ્લોક વહે છે તે અહીં જોઈ નવાય છે આ વાત ઇટલી બધી ધોરણરૂપ થઈ ગઈ છે કે લલિયાઓ અક્ષરગણતરીમા સોઠ અક્ષરનો શ્લોક ગણે છે—પછી પુસ્તક મળે ગદ્યમા ભરયુ હોય હવે આ સાથે હુ માત્ર 'વૃત્તવાર્તિક'નું અનુષ્ટુપનું લક્ષણ લઈશ મને એ લેખક વહુ જ વિચક્ષણ અને સમવુદ્ધિનો જણાયો છે તેનું લક્ષણ,

ઓજે મો રો ગુરુદ્વન્દ્વ યુગ્મે મો રો ત્રણાવપિ ।

પદ્યાવયવ ત્રિવદ વૃત્ત ભેદો મૂયાનનુષ્ટુપિ ॥

વૃત્તવાર્તિક ૯

વિપમ પાદમાં મગ્ગ (ગાગાગા) રગ્ગ (ગાલગા) અને ઘેં ગુહઓ, અને સમ પાદમાં મગ્ગ રગ્ગ અને લઘુગુહ તે પથ્યાવવન્ન. અનુષ્ટુપનાં મેદો ઘણા છે.

અત્યાર મુધીનાં લક્ષણોમાં આ એક જ લક્ષણ આટેય અક્ષરોનો વિપમ આપે છે. તેનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

ગાગાગાગા લગાગાગા ગાગાગાગા લગાલગા
ગાગાગાગા લગાગાગા ગાગાગાગા લગાલગા

ઉપરનો લક્ષણશ્લોક આ જ ન્યાસનો છે. છતાં વૃત્તિકારે નીચેનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે જોઈએ.

વેદા વાચ: પ્રસન્નાના દૃષ્ટેર્દનિ ત્વનુગ્રહ: ।

યેપા યાસ: પદં મુક્તેરીઠે તાનેવ મૂસુરાન્ ॥

આ રૂપ પથ્યામાં અશક્ય નથી. પણ પથ્યાએ આ ઉપરાત ઘણા વિકલ્પો સ્વીકાર્યા છે ત્યારે આખે તેમાંના એકને જ પ્રકૃતિમૂત ગણ્યો છે. અને જેને પ્રવૃત્તિમૂત ગણ્યો છે તે આકાર પથ્યાનો વહુઝતમ ગુરઓનો છે. પથ્યામાં આથી વધારે ગુહઓ મૂકી ન શકાય અને ઓછામાં ઓછા આટલા લઘુઓ જોઈએ જ. એટલે કે વિપમમાં એક લઘુ અને સમમાં બે લઘુ ઓછામાં ઓછા જોઈએ જ.

અલબત્ત આ ઉપરાત અનુષ્ટુપના સ્વરૂપ વિશે એક છુટ્ટો વિચાર નારાયણે નોંધેલો છે તે પણ અહીં સૂઈએ નારાયણે વ્યજનાન્ત સ્વરને ગુહ ગણવા માટે દૃષ્ટાન્ત આપેલો છે કે વ્યજનાન્તને ગુહ ન ગણીએ તો 'તનુવામ્વિમ્વો-સ્પિસન્ ।' એમાં 'સન્' ગુહ ન થઈ શકે (વૂ. ર. ૧, ૧ ઉપર નારાયણની ટીકા. જુઓ ગત પૃ. ૨૩). અર્થાત્ ઓછામાં ઓછું એટલું કહી શકાય કે નારાયણ સમ પાદને અતિ તો ગુહ આવશ્યક ગણે છે.

વૃત્તોનો મેઢ : યતિ, યતિભંગ

આ અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો જેને હુ વૃત્તો' વહુ છુ, તેના સવાદ કે મેઢનો કોઈ સિદ્ધાન્ત, તેનુ કોઈ ધોરણ છે સહ ? આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ છન્દો જેમ વે તોટક તેનો મેઢ સમજવો સહુલો છે તોટકનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.

લલગા લલગા લલગા લલગા

આપણે ન્યાસ જોઈને તરત કહી શકીએ કે આનો મેઢ લલગાના ચાર આવર્ત-નોથી સ્થાયો છે આગઢ આવતા જાતિછદોના મેઢના સિદ્ધાન્તનો ઉપયોગ અહીં કરીએ તો એમ પણ કહી શકીએ કે આ મેઢ લાવળી તાલની વાલમાત્રા સાથે છન્દની અક્ષરમાના જોડવાથી નિષ્પન્ન થાય છે પણ વૃત્તો તો સ્વરૂપે જ આવર્તન વિનાના છે તેમના મેઢનુ ધોરણ શુ ? તેમા આવર્તન નથી એટલે તેને કોઈ સંગીતના તાલ સાથે સ્વભાવથી સવધ ન હોઈ શકે ત્યારે એના મેઢનો શો સુલાસો ?

એટલુ તો આપણા પઠનના સંસ્કારો ઉપરથી તરત કહી શકીએ કે વૃત્તોનો મેઢ પવિત્રમા અમુક અમુક નિયત સ્થાને આવતા લઘુ અને ગુરુથી થાય છે એ લઘુઓ ગુરુઓ એવી રીતે જોડવાયા છે કે તેના શુદ્ધ ઉચ્ચારણથી જ મેઢ સધાઈ જાય છે એના ઉચ્ચારણથી જ પવિત્રતા ઉદ્ગમ વિસ્તાર અને ઉપસહાર વરાવર થઈ જાય છે એ લઘુગુરુના નિશ્ચિત સ્થાન ઉપર આધાર રાખે છે માટે જ તેમા એક ગુરુને બદલે વે લઘુ વે લઘુને બદલે એક ગુરુ કે લઘુગુરુની પરસ્પર પરિવૃત્તિ કે ફેરફાર વરી શકાતો નથી વૃત્તોમા આવતા લઘુગુરુઓને તેના સ્થાનેથી જરા પણ વ્યુત કરતા એનો એ છન્દ રહેતો નથી. એ છન્દ. ભાગ, છે, અને કરેલા ફેરફાર પછી પણ જો મેઢ અનુભવાતો હોય તો એ એનો એ મેઢ નથી રહેતો, નવો મેઢ થાય છે — નવો છન્દ થાય છે ઇન્દ્રવજ્યાના પ્રથમ ગુરુને સ્થાને લઘુ મૂકવાથી છન્દ બદલાય છે, એ ઉપેન્દ્રવજ્યા બને છે વત્તેનો મેઢ સરસા જેવો દેખાય છે એ સહ, પણ છન્દ તો બદલાય જ છે, અને મેઢ સરસા જેવો દેખાય એવા દાઢલા વિરલ છે રયોદ્ધતાનો નવમો દસમો અક્ષર લગા છે, તેનો ત્રય ફેરવીને ગાલ વરતા સ્વાગતા થાય છે, અને એનો મેઢ બદલાયેલો સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છ જોકે ત્યાં પણ છન્દોના મેઢ વચ્ચે થોડી સમાનતા

રહે છે. એટલે એમ જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે વૃત્તોનો મેઢ પદિમા નિયત સ્થાને આવતા ળ્ધુગુચ્ચમથી સઘાય છે. આ ગન કલાની કોઈ ગૂંઢ આવશ્યકતાથી નિયત થાય છે. એ આવશ્યકતાથી અન્યથા કરેલા ફેરફારોથી છન્દનો મેઢ ભાંગે છે. જેમ કે ધાગઢ આપેલો ઘાસલો ફરી લેતાં :

રણ યદ્રે યાજૂ સરાર નહીં માંદ્ર યનમા

આ શિસરિણીની પદિત છે. તેમા 'તરુવર'ની જગાએ 'વૃશો' મૂતા શિસરિણીનાં મેઢ રહેતો નથી, અને ધીજો કોઈ મેઢ આવતો નથી. અનેક છન્દોના સંસ્કારથી સિદ્ધ થયેલી આપણી છન્દોબુદ્ધિ યહી આપે છે કે ફેરફાર કરેલી પદિતમા કોઈ જાતનાં મેઢ છે નહીં, એટલે એ ળ્ધુગુચ્ચમમા જ કોઈ કલાની આવશ્યકતા રહેલી છે. એ આવશ્યકતાની આપણે વ્યાખ્યા ન કરી શકીએ તો પણ એને સ્વીકારવી જોઈએ.

આ આવશ્યકતાને સ્વીકારીને મેઢનો પ્રશ્ન છોડી દઈએ તો તેમા યશી હાનિ નથી. પણ 'સરી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ એ કે ચર્ચાથી ય્યા સુધી જઈ શકાય ત્યા સુધી જવું જોઈએ. ચર્ચા પછી પણ છેવટે કોઈ આધી જ આવશ્યકતા આવે છે કે આવવાની છે એમ કરી શાસ્ત્રીય રીતે ચર્ચા ધાગઢ જતી હોય તો તેને અટકાવવી ન જોઈએ, અને તેથી આ પ્રકરણમા હું એ પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છુ છું.

શાસ્ત્રીય અન્વેષણનું એક મહાન સાધન પૃથક્કરણ છે. હું પણ વૃત્તોને મેઢ શોધવા એનો જ ઉપયોગ કરીશ. સરી રીતે એ પૃથક્કરણનો યોગ્ય ઉપયોગ તો થઈ ગયો છે. પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે છન્દનું એકમ શ્લોક છે. શ્લોકનું પૃથક્કરણ કરી આપણે સૌથી પ્રથમ શ્લોકાર્થ પર ધ્યાન સસ્ત્રુત પિંગલો પ્રમાણે શ્લોકાર્થ સંબધો એવો નિયમ કરે છે કે એ અર્ધની સીમાની પાર સધિના નિયમો વ્યાપાર કરી શકતા નથી. શ્લોકાર્થ શબ્દ પૂરો થયો જોઈએ, અને સધિ પણ અટકવી જોઈએ' એમી ધાગઢ જઈ પૃથક્કરણ કરતા દરેક શ્લોકાર્થના વચ્ચે ચરણો આવે છે. દરેક ચરણને અંતે શબ્દ પૂરો થયો જોઈએ પણ પહેલા અને ધીજા ચરણના શબ્દો વચ્ચે, અને ધીજા અને ધીજા ચરણના શબ્દો વચ્ચે સધિ અવશ્ય થવી જોઈએ એક રીતે આ પૃથક્કરણ અહીં અટકે છે, એનાથી જે એક ચરણ પ્રાપ્ત થાય છે, એને જ પ્રાચીન છન્દ શાસ્ત્રીઓએ મેઢનું ધીજ ગણ્યું. અને એના ચાર આવર્તનોથી શ્લોક થાય છે એમ યહી સતોપ માન્યો, અને શ્લોકને છન્દનું એકમ ગણ્યો. પણ અત્યારની પિંગલની ચર્ચામા આવી ધાગઢ પૃથક્કરણ થયેલું છે, અને આપણે એ માર્ગે જવાનું છે

અત્યારની પિંગલચર્ચા ઉપરના સિદ્ધાન્તોમાથી જ જરા આગઢ જઈ નવો સિદ્ધાન્ત ફલિત કરે છે શ્લોકમા સાધારણ રીતે એક જ ચરણતા ચાર આવર્તનો આવે છે આમા આવર્તનનિમ્યા પોતે છન્દના સવાદનુ તત્ત્વ ન હોઈ શકે. ગમે તે લઘુગુરુનમવાઢા સ્થાને આવર્તિત કરવાયી છન્દ ઘનતો નથી એ આવર્તન તો એ ચરણના, સસ્કાર ઢૂંઢ કરવા આવે છે, તેમ જ શ્લોકો ગવાતા હતા તે ગાવાની અનુકૂલતા માટે, તેતા ગાનના સસ્કારો પળ ઢૂંઢ કરવા આવે છે એટલે અર્વાચીન પિંગલ ચાર પક્તિના શ્લોકને શ્લોક ગણવા ઉપરાત શ્લોકની એક પક્તિને જ સવાદનુ એકમ ગણે છે શ્લોકની એક પક્તિમા એવો સવાદ રહેલો છે કે તે એકલી સ્વતન્ત્ર આવી શકે આ માન્યતા પ્રાચીન પિંગલને પળ તદ્દન નવી નથી વૈદિક છદોમા શ્લોક ઉપરાત પાદનો પળ સ્વીકાર છે એક અષ્ટાક્ષર પાદ ગાયત્ર્ય પાદ વહનાય ડે ખેરમા એકપદા તેમ જ દ્વિપદા ગાયત્રી મઢી આવે છે (ગત પૂ. ૬૨-૬૩) અત્યારે આપણે પળ એ રીતે વૃત્તના પાદનો સ્વીકાર કર્યો છે આપણા દિઓ વૃત્તોના ત્રિશ્વજોમા એવ વૃત્તની એક જ પક્તિનો પળ ઉપયોગ કરે છે, તેમ જ એક જ પાદનો પળ એક મુક્તક તરીકે ઉપયોગ કરે છે જેમકે

શાર્દૂલવિત્રીઢિત. સૃષ્ટીનો પરિતાપ એ જ વહસો, પોને જુવાની વરી
 સુન્મેષ પૂ ૧૮૩

વસન્તતિલવા અવલન્ત જેહ સહપાન્ય લાપ્રવાણો.
 પારના જખ્ધા

શિષારિણી રનો હૈયે મારે સતત તવ મીઝન્યમુરભિ
 અર્પણપક્તિ, 'આરાધના'

શાર્દૂલવિત્રીઢિત હૈયાનેય કહૂ શુ? એવ રટણા એણે ઘરો તાહરી
 'જભિસાર'ના મુલપૂઢ પર

સગ્ધરાઃ લેણીમા મૂલવાતા કુમુમ તાહિ રહ્યા અર્પવા અજાણીયી.
 અપણ, 'શેપના વાઢ્યો'

વલ્લભઃ કયા વહી જાય શિ રીત સ્નેહની?
 'ધૂમ્રસેર'ની અર્પણપક્તિ

એક પક્તિને સવાદી ગણતા હવે શ્લોક પળ ત્રાર જ પક્તિનો ઘવો જોઈએ એવો મત રહ્યો નથી અગ્વત ચાર પક્તિના શ્લોકો લક્ષાય છે અને લક્ષાણે પળ તે સાયે ઢે પક્તિના, ત્રણ પક્તિના, પાચ પક્તિના, છ પક્તિના પળ લક્ષાય છે ઢાને લક્ષાણે 'પ્રાચીના'ના મુલપૂઢ પરનો શ્લોક તેમ જ તેનો

અર્પણશ્લોક વચ્ચે પવિત્રોના છે 'આરાધના'નું "સંજી દર્શિ?" કાવ્ય ત્રણ પવિત્રના એક જ શ્લોકનું છે પણ એવા છૂટા મુક્તકો જ થયા છે એમ નથી, પતીલે ત્રણ ત્રણ પવિત્રના શ્લોકોવાળા કાવ્યો લખ્યા છે. આ પ્રકાર ઓછો પરિચિત છે તેથી દૃષ્ટાન્તો આપુ છું:

‘ ‘ ‘

(પૃથ્વી)

પ્રથા જગતકેરી સાય મુજને ન સંવધ હો
મ્હને વલ્લત-ધોભવા જગતમાહિ આ વેટલો ?
પતંગવત જિદગી, નિકટ મૃત્યુ દીવો સડો !

હુ જાણુ નહિ હાલ કાલ મુજ શા થશે; કો કહે,
કદાચ સરિતા વિશાળ મુજ આ વહેતી રહે,
અને હૃદય યથ થાય, જડતા સદાની પ્રદે !

અને

(હરિણી)

કબુલ તુ શકે મ્હારી પ્રીતિ નિશ્ચાલસ જો કરી
સહન કરવા લાસો લાવા કલક વિજા ફરી
સજ સમર્જિ લે સાચે મૂને વિશોર કુશોદરી !

મુજ કવરમા ત્હારા સ્વપ્નો અહોનિશ આપજે
મુજ શવ પરે ત્હારૂ હૈયૂ અગેપ વહાવજે
મુજ નિપત્તમા હમેશા તૂ મુક્તવદ સ્થાપજે.

પાંચ પવિત્રના મુક્તકો મળે છે 'પારાડી'મા 'મહાજનોનો મોહ' (પાલ્લી પૃ. ૨૧) 'ઝંઝાર્દનો ગર્વ' (એજન પૃ. ૫૨) એ બંને વસતતિલ્કાની પાંચ પવિત્રના મુક્તકો છે, અને 'ઘણુ મોહુ' (એજન પૃ. ૭૧) શિશ્વરિણીની પાંચ પવિત્રનો શ્લોક છે શ્લોક એકથી સાત પવિત્રનો થઈ શકે છે. અને આને પિંગલનો નવીન વિકાસ ગણવો જોઈએ કારણ કે પ્રાચીન પિંગલ પ્રમાણે છ ચરણનો અનુષ્ટુપ તે અનુષ્ટુપ નહીં પણ ગાથા ગણાય છે. પિંગલનું 'છન્દ સાસ્ત્ર' અને તેને અનુસરનારા વધા જ પિંગલો ચાર ચરણોના વૃત્તો વહી રહ્યા પછી સૂત્રોમાં નહીં આવી ગયેલ વૃત્તોને માટે મૂત્ર મૂકે છે. "અપ્રાતુક્ત ગાથા." (છ સા. ૮, સૂ. ૧) "અહીં નહીં થયેલુ તે ગાથા ગણાય." વધા પિંગલો લગભગ આ અર્થના મૂનો આપે છે અને તેના દૃષ્ટાન્તમા લગભગ દરેક જગાએ મહા-ભારતનો નીચેનો શ્લોક ગાથાના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપે છે.

દશ ધર્મ ન જાનન્તિ ધૃતરાષ્ટ્ર નિબોધ તાન્ ।

મત્ત પ્રમત્ત ઝન્મત્ત શ્રાન્ત ક્રુદ્ધો વુમુક્ષિત ॥

ત્વરમાપરત્ત મીરુશ્ચ લુપ્ત વામી ચ તે દશ ॥

આ અનુષ્ટુપના ચરણોમા સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ વશુ જ નવુ નયી, ફેર માત્ર ચારને બદલે છ ચરણો છે એટલો જ છે પણ એ, શાસ્ત્રના નિયમોની વહાર જાય છે, શાસ્ત્રમા અનુક્ત છે, અને તેથી એ અનુષ્ટુપ નયી સ્વરૂ તો મેં આગળ વહેધુ તેમ આસ્થાનવાલમા વેટલાવ છદોનુ તેમ જ શ્લોકનુ સ્વરૂપ નિયત થયુ નહોતુ અને તેથી આવા પ્રયોગો મળે છે પછીના સંસ્કૃત કાલમા સાહિત્ય ચતુષ્પાદ શ્લોકવધમા જ વહે છે અને પિંગલ એને જ શાસ્ત્રીમ માને છે અર્વાચીન વાલમા આપણે એક તરફથી નવા શ્લોકવધો રચ્યા, જેના ઘોડા દાણલા ઉપર લટ્યા અને વીજા હવે આવશે, અને વીજી તરફથી શ્લોકવધ તોડી યથેચ્છ અનિયત સંસ્થાની પવિત્રોના પરિચ્છેદોમા કાવ્યને વહેવદાવ્યુ એમા કવિ કેવળ અર્થને અનુસરીને યથેચ્છ રીતે ગમે તેટલી પવિત્ર, એકી સંસ્થાની પવિત્ર પણ, પરિચ્છેદ પાડે છે આને પ્રો ઠાકોર શ્લોકભંગ કહે છે

આ શ્લોકભંગ મુસ્યત્વે શક્ય બને છે, — કાવ્યમાત્રી ગેયતાનુ વિશ્લેષણ કરવાથી આગળ (ગત પૃ ૧૧૯-૨૦) કહી ગયો તેમ આપણી પરપરા વધા જ વૃત્તો ગાવાની છે અનુષ્ટુપ પણ ગવાતો ગાવાને માટે ચાર ચરણો આવશ્યક હતા અગ્રેજી કાવ્યના પરિચયથી આપણને સમજાયુ કે કાવ્યને ગાવાની જરૂર નથી અગ્રેજી કાવ્યનુ ગીતરહિત પઠન^૧ થાય છે, તેથી આપણે પણ તેવા પઠનનો ઉપયોગ કર્યો અને સંસ્કૃત વૃત્તોમા એ એકદમ શક્ય વશુ કારણ કે સંસ્કૃત વૃત્તો, સંગીતના તાલ સાથે સવધ ધરાવતા સંધિઓના આવર્તનોના બનલા નથી એટલે અગેય કાવ્યની ભાવનાના ઉદય સાથે જ એને માટે ઉપયોગી વૃત્તોના આલો એક મહાર કવિઓને જડી ગયો ! ગુજરાતી કાવ્યમા એથી એકદમ અગેય કાવ્યનો ફાઝ આવ્યો આ રીતે પિંગલમા એક નવી વિચારદૃષ્ટિ પ્રવેશ પામી, અને પિંગલે નવી દિશાએ વિવાસ સાધવા માંડ્યો

કાવ્યમાત્રી ગેયતા નીવડી જાય એટલે પછી કાવ્યો માત્ર અર્થને અનુસરીને પઠાના રહે^૨ છદના વિરામ ઉપરાત અહીં અર્થવિરામની દૃષ્ટિ સામેલ થાય છે એ દૃષ્ટિને લીધે છન્દની યતિઆ વિશે પણ આપણે ફરી

૨. recitation

૩ આ પ્રસારનુ પઠન સંસ્કૃત નાટકોમા પરિચિત હનુ એનુ કઈક સૂચન મને ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાથી મળે છે ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર વાગમિનયને અગે, છન્દથી સ્વતંત્ર રીતે, છન્દના પઠનમા અર્થ પ્રમાણે પઠન કરવાનુ વહે છે ભરત-

વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે. અને હવે જાણે આપણા પૃથક્કરણવ્યાપારમા ચરણ પછી યતિ આગળ જ આધીને ઝુના રહીએ છીએ.

આપણે આગળ જોઈ ગયા કે વૃત્તોના દરેક ચરણે યતિ હોય છે (એક હ્રસ્વગતા સિવાય). તે ઉપરાત બેટલાક વૃત્તોમા એક અને બેટલાક વૃત્તોમા બે મધ્યયતિ હોય છે. આ યતિઓમા નર્સ મેન્ડ છે કે નહીં એ સવધી પ્રાસ્તાવિક શ્લોકોમા થોડું ચર્ચેલું મઠી આવે છે, પણ એ સિવાય આ યતિઓ સવધી એક બીજી વધુ મહત્વની ઘાત પિંગલોમાથી જ મઠી આવે છે તે એ કે શ્લોક પૂર્ણ થયા પછી તેમ જ શ્લોકાર્થ પછી સધિવ્યાપાર ચાલતો નથી પણ શ્લોકાર્થની નાટકશાસ્ત્રના સત્તરમા અધ્યાયમા નીચે પ્રમાણે છે :

“અથ વિરામ. અર્થમમાપ્તો કાર્યવશાત્ છન્દોવશાત્ । કસ્માત્, દુશ્યન્તે
હોકદ્વિત્રિચતુરાશ્ચરા વિરામા । યથા

કિં, ગચ્છ, મા વિશ, સુતુર્જન ! વારિતોઽસિ,
કાર્ય ત્વયા ન મમ, સર્વજનોપભુક્તમ્ ॥”

ગ. ના. મા. વાં ૨, પૃ. ૩૯૯

અહીં સ્પષ્ટ જણાવેલું છે કે છન્દને લીધે નહીં પણ અર્થમનાપ્તિને લીધે વિરામ કરવાનો છે. અને તેનું દૃષ્ટાન્ત વસન્તતિલકાની બે પક્તિઓમા આપેલું છે, તેમા એક, બે, ત્રણ, ચાર એમ અક્ષરોએ વિરામો આવે છે, જ્યાં મેં વિરામચિન્હ મૂકેલા છે તેના ઉપરની ટીકામા અભિનવગુપ્ત ઘાજ દૃષ્ટિકિન્દુ વધારે સ્પષ્ટ કરે છે : “તથેતિ વિછેદે, અર્થસમાપ્તિનિમિત્ત વિરામો વાસ્ય કાર્ય । અર્થોઽજ્ઞાનાસ્વાક્યાર્થ । ન છન્દોવશાદિત્યનેન ચ વિના પ્રયોગપરતન્નેન તદા સ તદવસરોચિત-વિરામવતિ વૃત્તે ગ્રહણપ્રથમ કાર્ય । પ્રયોગશ્ચાપિ કવિપરતન્નેન ન માઘ્ય-મિત્યશ્ચાપિ તેનાર્થવસાદિવિરામ કાર્યં ઇત્યાપ્યાતમ્ ।” એ વહે છે કે અર્થસમાપ્તિને કારણે વિરામ કરવો અર્થ એટલે વાક્યનો અવાન્તર અર્થ (મુખ્ય અર્થ તો આજ્ઞા શ્લોકમા કે વાક્યમા પૂરો થાય. તેની અહીં વાત નથી) અભિનવગુપ્ત એટલા માટે આગળ જઈને કહે છે કે કવિએ પણ જર્થ પ્રમાણે વિરામ મૂવી શકામ એવું વૃત્ત પસંદ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અને પ્રયોગકે (અનુવાસારાએ) પણ કવિને વશ ન થતી જતા વૃત્તમા ન હોય ત્યાં પણ અર્થ પ્રમાણે વિરામ કરવો

૪. નિર્ણય સાગરની ‘છન્દ શાસ્ત્ર’નો મૂળિકામા આવી ચર્ચા છે. ત્યાં નીચે પ્રમાણે શ્લોક મળે છે :

શ્લોકેઽર્થમાત્રા તુ યતી વિરતી માત્રયાન્તરમ્ ।

વિચ્છેદે ત્વજ માત્રે દ્વે અક્ષરાયે તતોઽધિકમ્ ॥

છ. ગા. મૂળિકા પૃ ૬૨

અદરની એકી અને વેકી પક્તિ વચ્ચે સધિ આવશ્યક છે, જો કે ત્યાં શબ્દ વિગતિર્ગન-પ્રત્યય સાથે પૂરો થવો જોઈએ, (-સધિને લીધે યતા થોડા અપવાદો બાદ કરતાં). મધ્ય યતિએ પણ સધિ આવશ્યક છે પણ ત્યાં શબ્દોના પણ વિભાગ થઈ શકે છે, માટે એટલું કે એમ યતિથી થતો નોઈ પણ એક વિભાગ વે અક્ષરથી નાનો ન હોવો જોઈએ.^૫ (જુઓ ગત પૃ ૧૧)

પ્રાચીન પિગલો આ વધી યતિઓનો અર્થ વિરામ એવો કરે છે પણ મને એ અર્થ ચિન્ત્ય જણાય છે મધ્ય યતિ અને વિપમ સમ પવિત્રો વચ્ચે જો વિરામ જ આવશ્યક હોય તો સધિ થઈ શકે? સસ્તુત સધિનિયમો પ્રમાણે વાક્ય પછી સધિ થતી જ નથી. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે વાક્ય પૂરું થયે વિરામ આવે, અને તેથી વાક્યાન્તે આવતા શબ્દોનો, પછી આવતા વાક્યના આદ્ય શબ્દ સાથે સપર્ક જ યતન્ય બને સપર્ક વિના સધિ અશક્ય છે સધિ-યોગ્ય સ્થિતિને સહિતા-નિકટપણુ જ કહેલ છે તેથી જ રીતે વાક્યની અદરના શબ્દોની સધિ વોલનારની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે, તેનું કારણ પણ એ જ છે કે વોલનાર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શબ્દો છૂટા પાડીને વોલે, તો શબ્દોનો પરસ્પર સપર્ક ન રહે એટલે સધિની જરૂર ન રહે વાક્યમા તો હ્રસ્વ પ્રમાણે શબ્દો ભેગા વોલવાના છે જ તેથી પવિત્રની અદર, વાક્ય એક હોય કે અનેક હોય તો પણ, સધિ આવશ્યક ગણી છે શ્લોકાર્થે વિરામ આવે છે માટે સપર્ક અશક્ય બનતા સધિ નિષિદ્ધ કરી છે એથી ઝલટી રીતે દલીલ કરતાં, એમ જ માનવું પડે, કે જ્યાં જ્યાં સધિ આવશ્યક માની છે ત્યાં ત્યાં વચ્ચેમા વિરામ ન હોઈ શકે માટે હું માનું છું કે મધ્યયતિ આગલ અને વિપમ-સમ પવિત્રો વચ્ચે, જે યતિ છે તે વિરામાત્મક નથી, પણ માન વિલબનાત્મક છે. યત્યારની પરપરાપ્રાપ્ત શ્લોકચટન પદ્ધતિમા પણ શ્લોકાન્તે અને શ્લોકાર્થે વિરામ પહેલાં વિલબન આવે જ છે હું માનું છું કે એ સિવાયની વિપમ-સમ ચરણ વચ્ચેની યતિ અને મધ્યયતિ માન વિલબનાત્મક જ છે મધ્યયતિ આગલ તો શબ્દ પણ તોડી શકાય છે, તો ત્યાં પાઠવિચ્છેદાત્મક વિરામ આવી જ ન શકે પદમધ્યયતિના દૃષ્ટાન્ત તરીકે નીચેની પક્તિ અપાય છે

પર્યાપ્ત તપ્તચામી — વરવટકતટે શિષ્ટશીતેતરાશી ।

અહીં 'ચામીકર' (=સોનું) એક શબ્દ છે તેના ઉચ્ચારણમા 'ચામી' — પછી અટકી જઈને 'કર' એમ વોલવાનું હોઈ શકે જ નહીં એટલે હું માનું છું કે મધ્યયતિમા માત્ર વિલબન જ રૂપ છે વિરામ ઉપરાંત પાઠવિચ્છેદ

૫ પિગલની ચર્ચામા આમ શબ્દમગનો તદ્દન નિષેધ નથી કર્યો પણ કોઈ પણ શિષ્ટ વચિના કાવ્યમા એવો શબ્દમગ મળતો નથી.

નહી અને વિષમસમ પત્તિનુ પળ હુ એમ જ સમજુ છુ સધિ થયેલા
ધાન્ડોની ધચ્છે વિરામ અત્યત ધટેસાર થાય. જેમો

તાબૂલપલ્લીપરિણટૂંગા-

સ્વેન્દાલતાલિગિતચન્દાનાનુ ॥

રધુવશ ૬, ૬૪.

અર્થ સમજીને પાઠ ધરનાર અહીં 'પૂગા' આગળ વિરામ નહીં શકે એ જ નહીં
ધારણથે તેનો વિભધિા પ્રત્યય 'સુ', આગળ આવતા 'સ્વે' મા સધિ પામેલો છે
એટલે હુ માનુ છુ કે શ્લોકોવાર્થ અને શ્લોકોનાં તિવાચની યતિઓ માત્ર વિલંબ-
નાત્મક છે એટલે ત્રિવધાએ કોઈ ત્યા વિરામ કરે તો તેને હુ દોષ કહેતો
નથી પણ ત્યા આવશ્યક છે તે માત્ર વિલંબ, વિરામ નહીં.^૧

૬. વિરામનો ધાન્ડો અટકી જવુ એવો ધાય છે, છતાં વિરામ ધાન્ડ
વિલંબના અર્થમા ધપરાતો હશે એવુ સૂચન મને ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના અમુક
શ્લોકો ઉપરથી મળે છે

વિપાદે ચ વિતર્કે ચ પ્રસ્નેડ્યામર્થે એવ ચ ।

ચલાચાલપ્રમાણેન પાઠ્ય વાર્ય પ્રયોક્તુમિ ॥ ૧૪૧

સોપાનામર્થયોગેન વિરામે વિરમેદિહ ।

એવદ્વિગિચતુ પચપટ્વલ ચ વિલંબિતમ્ ॥ ૧૪૨

વિલંબિતે વિરામે હિ સદા ગુર્યંકાર ભવેત્ ।

પણ્ણા કલાના પરતો વિલંબો ન વિધીયતે ॥ ૧૪૩

એનો અર્થ હુ એમ સમજુ છુ કે વિપાદ વિતર્ક વગેરે ધાવોના નાટ્યનિરૂપણમા
પ્રયોક્તાએ પાઠમા વિરામ કરવો આવો વિરામ એવથી છ માત્રા સુધીનો હોઈ શકે
વિલંબિત વિરામમા હમેશા ગુણ અક્ષર જોઈએ આના ઉપરની ટીકામા અભિનવ-
ગુપ્ત કહે છે. "વલ્લભણો ય ચાલ તત્પ્રમાણેન વિલંબિતેન વાર્યમિતિ વિચ્છે-
દસ્યંચ પ્રમાણ દર્શિતમ્ । અર્થયોગેનેતિ યથા સ્ફુટા પ્રતીતિર્ભવતિ તથા

વિચ્છેદ વાર્યો ન ત્વતિવિલંબિત પઠેદિત્યર્થ । (ભ ના ગા વોં ૨
પૃ ૪૦૨) અહીં ૧૪૨ મા શ્લોકમા આવતા 'અર્થયોગેન વિરમેત્' એ
શબ્દો ઉપર ટીકા કરતા અર્થપ્રતીતિ અસ્ફુટ થઈ જાય એટલો વધો વિલંબિત
પાઠ ન કરવો એમ કહેલુ છે એટલે વિરામ, વિચ્છેદ, વિલંબન એ વધા
શબ્દો આ સંદર્ભમા સ્વભાગ એવ જ અર્થમા વાપરેલા હોય એમ જણાય છે
છતાં ભરતનાટ્યશાસ્ત્રની શુદ્ધ પ્રતો ધાન્ડી મળતી નથી, વધારે ટીકાઓ
મળતી નથી, એટલે પૂરી ધાન્ડોની આ અર્થ ઉપર હુ આધાર રાખી
શકતો નથી

पण आटला विलबनने आवश्यक गणवु ज जोईए एने न स्वीकारीए तो श्लोकमा पछी एक चरणने बीजायी भिन्न करवा बीजु वसु तत्त्व रहेतु नयी अलवत्त आ वधा ज अक्षरमेळ वृत्तोमा अक्षरनी सख्या नियत छे पण छन्दोवद्ध काव्यना श्रवणमा श्रोता कई अक्षरो गणीने पक्तिनु आकलन करतो नयी श्रवणमा तो पक्तिना उपसहारनो सस्वार चरणने अते आवता विलबन के विलबनपूर्वक यता विरामयी ज थाय छे ए विलबनने माटे ज वधा वृत्तोमा (एक उद्गताना दृष्टान्त सिवाय) चरणने अते गुरु आवे छे सस्कृतमा गुरुने ज लबावी शवाय छे, अने तेयी चरणान्ते हमेशा गुरु आवे छे ए विलबनने लीधे ज चरणान्त लघुने पण पिगल गुरु गणे छे — गुरु करे छे अलवत्त आनो अर्थ एवो नयी ज के चरणान्ते गुरु मूकी विलबन बरीए एटलायी ज चरणनो मेळ सघाई जाय छे मेळनी दृष्टिए एम कहेवु जोईए के सस्कृत वृत्तोमा आवता चरणनो मेळ तेमा आवता लघुगुरुना न्यासमा अने अते आवता गुरु अने तेना विलबनमा रहेलो छे वृत्तना चरणमा लघुगुरुन्यास एवी रीते करेलो होय छे के ए चरण पोते ज अते गुरु अने तेनु विलबन मागी ले आ प्रमाणे विलबन ए मेळनो भाग होवार्थी सस्कृत वृत्तोमा चरणात वताववा प्राप्त के एवी बीजी वसी छन्दोमगीनी जरूर पडती नयी तेयी सस्कृत पिगले प्राप्त के यमकने हमेशा आगन्तुक गणेल छे, कदी तेने छदनु आवश्यक अग गणेलु नयी, तेनी कदी चर्चा करी नयी सस्कृत पिगल हमेशा प्राप्तयी मुक्त रहेलु छे आ मर्व उपरयी जणाय छे के चरणान्त विलबन के विलबनपूर्वक यता विरामने छन्दनु ज अग गणवु जोईए

आ विरामने बदले विलबनने आवश्यक गणवायी अर्थानुसारी गीतरहित पठनने बहु लाभ घई जाय छे अर्थप्रवाह जाळववा माटे बे पक्ति वच्चे आवती यति मान टूका विलबनयी ओळगी दाकाय छे अने मध्ययति तो ए करता पण टूका विलबनयी ओळगी दाकाय श्लोकभंग थाय त्या तो श्लोकार्थ के श्लोकान्तनो पण प्रश्न रहे नही एटले अमुक पक्तिए श्लोकार्थ घई त्या विलबनपूर्वक विच्छेद आवश्यक अने नही अर्थात् कवि, अर्थविवक्षाए कोई पण एक चरणनो अत मान विलबनवाळो अथवा विलबन अने विच्छेदवाळो करी शकशे पण साये साये हु एम पण मानु छु बे, श्लोकमा वधारेमा वधारे बे ज चरणो विच्छेद बिना विलबनात्मक यतिथी सघाई राखता हता, वधारे नही, ए अही श्लोकभा यमा पछी पण याद राखवु जोईए अर्थात् पद्यप्रवाहमा, भले कोई चरणे विच्छेदवाळी अने काई चरणे मात्र विलबनवाळी यति आवे, पण बेथी वधारे पक्तिओ विच्छेद बिनाना

સંઢમા ન આવે એ દ્રષ્ટ ગણવુ જોઈએ અતરે અતરે એ વિચ્છેદ આવે એ વૃત્તરચનાના વચારણનુ અગ છે, અને માટે તે ત્રાયા અતર સુધી લુન થવા વેયુ જોઈએ નહીં.

ચરણાન્ત યતિને આપણે છન્દનુ આવશ્યન અગ ગણી, આ પછી મારે એ કહેવાનુ છે કે મધ્યયતિ પણ છદનુ આવશ્યક અગ છે. અલવત્ત વૃત્તને માટે ચરણ, અને ચરણને માટે ચરણાન્તવ્યંજક વિલવન આવશ્યક છે એ દૃષ્ટિ મધ્ય-યતિના અસ્તિત્વને સમર્થિત કરી શકે નહીં. પણ સમયતિક છન્દોનો એક સાથે અભ્યાસ કરી જોતા જણાય છે કે એ પણ એક છન્દનુ જ અગ છે.

હવે હુ એ વિષય લડ છુ અને એના પ્રારંભમા હુ આગલ આવી ગયેલ વધા સમયતિક વૃત્તોના લગાત્મક ન્યાસ એક સાથે મૂકુ છુ જેવી વધા વૃત્તો એક નજરે જોઈ શકાય.

શાલિની ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

વૈશ્વદેવી : ગાગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

મદાક્રાન્તા : ગાગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

સમ્વધરા : ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

માલિની . લલલલલલગાગા । ગાલગા ગાલગાગા

હરિણી : લલલલલગા । ગાગાગાગા । લગા લલગા લગા

સુવદના : ગાગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાગા લલલગા

પ્રહવિણી . ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા

રુચિરા : લગાલગા । લલલલગા લગાલગા

શિશ્વરિણી : લગા ગાગાગાગા । લલલલલગાગા લલલગા

શાર્દૂલધિકીક્રિડિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

હવે આપણે આ સમયતિક છદોનો વધારે મૂક્ષમતાથી અભ્યાસ કરીએ આપણે આ છદોનુ પૃથક્કરણ કરતા જઈએ અને વર્ડે પરિસ્થિતિ યતિને આવશ્યક બનાવે છે તે જોઈએ

આ છદોનો મોટો ભાગ એવો છે જેના પહેલો યતિલઢ ગુરુવહુલ છે એ જોતા વહી શકાય કે ચાર કે વધારે ગુરુઓ મેળા થતા તે પછી યતિ આવશ્યક વને છે જાણે એક સાથે આવતા ગુરુઓનો પારોહુ એટલો વિકટ વને છે કે ત્યા પહોંચ્યા પછી વિલવનથી સ્થિતિ પરત્વી પડે છે એ આરોહ પછી અવરોહ આવે છે અને તેનો ઢોઢાવ ઓછો વિકટ હોય છે ચઢાવ કે ઢોઢાવ ગુરુઓથી વિકટ વને છે તો લઘુઓથી તે વધારે રાહનયાઢી વને છે શાલિનીનો

પહેલો યતિલઙ્ક ચાર ગુરુ પૂરો થાય છે, પળ પછી અવરોહમાં લઘુઓનું મિશ્રણ થવાથી અવરોહ સાત અક્ષરો સુધી લંબાય છે શિશ્વરિણીનો આરોહ એક લઘુ ઉપરાત પાંચ ગુરુઓથી થાય છે તો તેનો અવરોહ વધારે લઘુમિશ્રણથી અગિયાર અક્ષર સુધી જાય છે તથા જ ગુરુઓ પછી યતિ આવતી હોય એવો એક જ લઘુલો પ્રહર્ષિણીનો છે તેના ગુરુઓ ઉચ્ચારણમાં વધારે જોરદાર છે તેથી યતિ શક્ય બને છે તેનો અવરોહ પણ લઘુમિશ્ર હોઈં દસ અક્ષર સુધી લંબાય છે એથી ઝલટો લઘુલો શાર્દૂલવિક્રોડિતનો છે, જેમાં પહેલા યતિલઙ્ક લઘુમિશ્ર હોઈં વાર અક્ષર સુધી લંબાય છે અને બીજો યતિલઙ્ક ગુરુલૂલ હોઈં સાત અક્ષરમાં પૂરો થાય છે વઢી કેટલાક આવા લઘુલોમાં એમ પણ જણાય છે કે જાણે ગુરુઓના ભરાવાની સામે સમતુલા જાળવવા યતિ પછી તરત એક લઘુલૂલ લઙ્ક આવે છે મદાકાન્તામાં પહેલા ચાર ગુરુઓના યતિલઙ્ક પછી પાંચ લઘુ અને એક ગુરુનો મધ્યયતિલઙ્ક આવે છે શિશ્વરિણીમાં પણ યતિ પછી પાંચ લઘુ આવે છે સ્વર્ગધરાના પહેલા યતિલઙ્કમાં છ ગુરુઓ આવે છે, તો તે પછીના યતિલઙ્કમાં છ લઘુ અને એક ગુરુનો યતિલઙ્ક આવે છે પ્રહર્ષિણીના પહેલા યતિલઙ્કમાં ત્રણ ગુરુ છે તો તેની પછી ચાર લઘુ આવે છે વઢી એમ પણ જણાય છે કે ચારથી વધારે ગુરુઓ લઘુની મદદ વિના મેળા થઈ શકતા નથી શિશ્વરિણીમાં પાંચ ગુરુ મેળા કરવા છે તો આદિમાં એક લઘુ આવે છે સ્વર્ગધરામાં છ ગુરુ મેળા કરવા છે, તો વચમાં પાંચમો લઘુ આવે છે આ રીતે જાણે વૃત્તરચના એક સાથે આવતા વહુ ગુરુઓને સહન કરી શકતી નથી તેથી યતિ આવશ્યક બને છે

એવી જ રીતે અમુકથી વધારે લઘુઓ મેળા થવાથી યતિ આવશ્યક બને છે પણ ત્યાં પણ લઘુઓને અતે ગુરુ આવે જ છે યતિમાં વિલંબન આવશ્યક છે અને તે ગુરુ વિના શક્ય નથી, તેથી યતિ પૂર્વે હમેશા ગુરુ આવે છે* એટલે લઘુપરપરાને અતે પણ ગુરુ આવ્યા પછી જ યતિ આવી શકે જેમ ગુરુઓ માટે કહ્યું છે કે ચાર ગુરુઓ પછી યતિ આવશ્યક બને છે તેમ જહી શકીએ કે પાંચ કે વધારે લઘુ પછી ગુરુ આવી યતિ આવશ્યક બને છે આનો પ્રસિદ્ધ લઘુલો હરિણી છે તેના પહેલા બે યતિલઙ્ક તે મદાકાન્તાના ઝલટાવેલા પહેલા બે યતિલઙ્કો બરાબર છે, એટલે એનો પહેલો યતિલઙ્ક લઘુલૂલ છે તેમાં પાંચ લઘુઓ પછી ગુરુ આવી યતિ આવે છે આ સાથે સ્વર્ગધરાના મધ્યયતિ-લઙ્ક પણ મળાવી શકાય મારણ કે તેમાં પણ છ લઘુ પછી ગુરુ આવી યતિ આવે છે કદાચ સૌથી પ્રબલ લઘુલો માલિનીનો છે તેમાં છ લઘુ પછી બે

૭ વિગલના કેટલાક વૃત્તોમાં લઘુ પછી યતિ જણાય છે તેનું નિરાકરણ આ પ્રકરણને અંતે આપેલ પરિશિષ્ટમાં કરેલું છે

ગુણ આવીને પછી યતિ આવે છે. શાલિની અને માલિની વન્નેના ઉત્તર યતિ-સહો એક જ છે. શાલિનીમાં ચાર ગુરુઓની યતિયોગ્ય આરોહ ધાય છે. માલિનીમાં છ લઘુ અને ચાર ગુરુઓની યતિયોગ્ય આરોહ ધાય છે. આ ઉપરથી જણાશે કે યતિયોગ્ય આરોહ માટે ગુરુઓ ધોડા જોડે છે, લઘુઓ વધારે જોડે છે, જો કે વને યન્ને કોઈ જાતનું ગણિતપ્રમાણ નથી.

આથી ઝલટી રીતે જે વૃત્તોમાં ઉપર વતાવ્યા પ્રમાણે ચાર કે વધારે ગુરુઓ, કે, અતે એક કે ચાર ગુરુઓવાળા પાંચ કે વધારે લઘુઓ આવતા નથી, તે વૃત્તો સમયતિક નથી. આગળ આવી ગયેલા કોઈ પણ અયતિક વૃત્તમાં ચાર જેટલું ગુરુસપતન કે પાંચ જેટલું લઘુસપતન આવતું નથી. આ કત્તોટીથી આપણે કહી શકીએ કે પૃથ્વી અયતિક વૃત્ત છે, પૃથ્વીને ઘણા પિંગલો સમયતિક માને છે ('રંગિપલ' પૃ. ૩૬૩) અને આપણે જેને નર્દંતક કહ્યું તેને પણ વેટલાક પિંગલો સમયતિક માને છે (એજન પૃ. ૩૬૫) પણ આમાની એક પણ યતિ આવશ્યક નથી. વસન્તતિલકામાં પણ કેટલાક પિંગલો ભિન્ન ભિન્ન સ્થાને યતિ માને છે (એજન પૃ. ૩૩૬) પણ એમાં યતિ આવશ્યક નથી. આપણે એ ત્રણેય વૃત્તોનો ન્યાસ ફરી જોડે.

વસન્તતિલકા • ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

પૃથ્વી • લગા લલલગા લગા લલલગા લગા ગાલગા

નર્દંતક : લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

અહીં કોઈ પણ જગાએ વેધી વધારે ગુરુ ભેગા થતા નથી, ઘણી જગાએ તો ગુરુ એકલો જ આવે છે, તેમ જ કોઈ પણ જગાએ ચારથી વધારે લઘુઓ ભેગા થતા નથી, ઘણીજગાએ તો ચાર કે ત્રણ જ લઘુઓ ભેગા થાય છે એટલે આમાં યતિ આવશ્યક નથી. કે હ ધ્રુવે આ સ્થાનોની યતિને શોભાની કહી છે તે યથાર્થ છે (સા વિ. ભા. ૧, ૧૧૫) આ જ રીતે આપણે જોયું કે શાર્દૂલ-વિત્રીક્ષિતમાં ચાર જેટલા ગુરુઓ કે પાંચ જેટલા લઘુઓ ક્યાય સળગ આવતા નથી તેથી વાર અક્ષર સુધીના લઘુમાં યતિ આવતી નથી વાર અક્ષરે યતિ આવે છે તે પશ્ચિતના લઘુના કે વિસ્તારની યતિ છે, જેને આપણે યતિની આવશ્યકતાનું ઘોળ કારણ માન્યું જોડે. આવી લઘુનાથી આવશ્યક થયેલી આ 'અ' જ યતિ છે. પણ ઉપર જણાવેલા વસન્તતિલકા, પૃથ્વી, નર્દંતકમાં જે શોભાની યતિ આવે છે ત્યાં પણ કારણ આ લઘુનાનું છે સામાન્ય રીતે સસ્ત્રુતમાં ટૂંકામાં ટૂંકો 'શ્લોક' અનુષ્ટુપ છે, એટલે કોઈને આઠ અક્ષરે યતિની અપેક્ષા ઝમી થાય, અને ઉપરના વૃત્તોમાં વસન્તતિલકા અને પૃથ્વીમાં આઠમે જ યતિ છે એ સૂચક છે નર્દંતકમાં સાતમે યતિ છે, તેનું કારણ એ છે કે યતિને માટે ગુરુ

આવશ્યક છે, અને આઠમા સ્થાનની નજીવમા નજીવ ગુરુ સાતમે સ્થાને છે પણ આ લવાણ અનિર્વાહ્ય નથી એટલે ત્યાં યતિને આપણે આવશ્યક ગણતા નથી. અનુષ્ટુપના સ્ત્રોતાર્ધને એકમ છંદ આપણે સતત પઠી શકીએ છીએ એ જોતાં મોઢા અક્ષર સુધી અયતિક છંદો જઈ શકે એમ બહી શકીએ, અને આપણે જોઈએ છીએ કે અયતિક છંદો વ્યવરેમા વ્યવરે સત્તર અક્ષરો સુધી જાય છે સાધારણ પઠવાની પદ્ધતિમા આ લવાણ ફલેશકર લાગતુ નથી, સુભગ લાગે છે, એટલે વસતતિલકા વૃધ્વી નર્દટકમા યતિ નથી એ અભિપ્રાય જ શાસ્ત્રીય ગણવો જોઈએ

આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે અનાવૃત્તમધિ વૃત્તોમા જ્યાં યતિ હોય છે ત્યાં તે વૃત્તના સવાદનુ અવિસ્લેષ્ય અગ છે અને તેનુ સ્થાન સ્થિર હોય છે વૃત્તોમા લઘુગુરુના જે ક્રમથી અને ચરણાન્તે આવતા ગુરુ અને પછીની યતિથી મવાદ સિદ્ધ થાય છે, તે જ લઘુ કે ગુરુના અમુક સંખ્યાના સપતનથી એ સવાદના એક અગ તરીકે મધ્યયતિ આવશ્યક બને છે એ જ્યાં હોય ત્યાં સ્થિર હોય છે એટલે કેટલાક છાન્દસિવો જે એમ માને છે કે વૃત્તમા જુદે જુદે સ્થાને યતિ મૂકવાથી નવા નવા છન્દો થાય છે તે છન્દના સવાદના સ્વરૂપ સાથે અસંગત છે આપણે આગળ જોઈ ગયા કે નર્દટકમાં જુદે જુદે સ્થાને યતિઓ મૂકીને પિંગલ્યારો તેના અવિતથ કોવિલ્લ વગેરે નવા છન્દો બનાવવાનો કે નિરૂપવાનો દાવો (જુઓ છ ર પૃ ૬૪) કરે છે તે અનાધાર છે

આપણે ઉપર જે ચર્ચા કરી અને યતિને આવશ્યક બનાવનારી જે પરિસ્થિતિ નક્કી કરી તેમા પ્રથમ દૃષ્ટિએ કેટલાક અપવાદો જેવુ દેસાય છે તે હવે જોઈએ આપણે જોયુ કે પાંચ કે છ લઘુ સહગ આવતા પછી ગુરુ આવે યતિ આવશ્યક બને છે અહીં અપરવચ્ચ વૃત્ત એક દૃષ્ટિએ અપવાદ જેવુ જણાશે તેની વિષમ પક્તિમા એક માયે છ લઘુ આવે છે, છતાં એના ચરણમા યતિ આવતી નથી પણ આ વૃત્ત અર્ધસમ વૃત્ત છે, અને એના મૂળ સ્વરૂપમા તેનો આદ્યભાગ માત્રામેઢી હ્રતો તેમાથી આ પરિણામ આશ્ચર્ય છે એટલે જા દૃષ્ટાન્ત આપણા સિદ્ધાન્તોને હાનિકારક નથી આનાથી ઠુલ્લા પ્રચારના અપવાદ જેવુ રુચિરા વૃત્ત જણાય છે તેમા પ્રથમ લગાલગા આવે છે, તેમા ગુરુ તો બે જ છે છતાં ત્યાં યતિ આવે છે પણ એ યતિ ચારી તો પ્રહર્ષિણીમાથી ઊતરી આવેલી યતિ છે રુચિરા એ પ્રહર્ષિણીની જ વિવૃતિ છે

પ્રહર્ષિણી. ગાગાગા । લલલલગા રગા લગાગા

રુચિરા લગાલગા । લલલલગા લગાલગા

પ્રહર્ષિણીમા ત્રણ ગુરુઓ હતા તેની માત્રા સચવાઈ લગાલગા એવુ રૂપાન્તર થયુ છે અને તેથી મૂઢની યતિ પણ ત્યાં ઊતરી ગઈ છે નહિતર

રુચિરામા સ્વતઃ રીતે મને યતિની આવશ્યકતા જણાતી નથી રુચિરામા
મંગાલગાયી પ્રારંભ થાય છે, ઉપેન્દ્રવજ્રામા લગાલગાગા થી પ્રારંભ થાય છે અને
છતા ત્યા યતિ નથી તો રુચિરામા પણ યતિ આવશ્યક ન હોઈ શકે પઠનમા
પણ મને એમ જ જણાયું છે, અને તેના દૃષ્ટાન્ત માટે હું નીચેની પક્તિઓ
રજૂ કરું છું

નદી પ્રવાહ મલિન મેષયી થયે,
વિનાર વારિ મહિ ન થાય સિન્ધુના

શિશુપાલ વધનો ૧૭ મો સર્ગ રુચિરામા છે તેના ૧૮ મા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ

ધનાધુભિરંહુલિતનિમ્નગાજલં
જલં ન હિ વ્રજતિ વિકારમધુધે ॥૬

શિશુપાલવધ ૧૭, ૧૮

પ્રમાણે છે તેના અર્થને અવલંબીને ઉપરની પક્તિઓ લખી છે અહીં અર્થ-
દૃષ્ટિએ ભાવાન્તર કરવાનો પ્રયત્ન નથી, પણ ઉપરની પક્તિઓમા ચાર અક્ષર
પછી યતિ આવતી નથી તેને લીધે પઠનમા વિક્ષેપ કે ક્ષતિ જણાય છે કે
નહી તે પરીક્ષવા આ પક્તિઓ લખી છે પહેલી પક્તિમા યતિસ્થાનથી પ્રવાહ
એવા અને બીજી પક્તિમા વારિ એવા વિભાગો તે તે શબ્દના પડે છે મારો
નમ્ર મત છે કે યતિ વિના છન્દપ્રવાહ યથાયોગ્ય ચાલે છે

રુચિરાયી જરા જુદી રીતે શિશુરિણી પણ અપવાદનુ દૃષ્ટાન્ત છે આપણે
આગળ જોયું કે પાંચ કે છ લઘુઓ પછી ગુરુ આવે છે ત્યારે યતિ આવશ્યક
બને છે શિશુરિણી તેમા એ રીતે અપવાદ છે કે તેમા મધ્ય યતિ પછી પાંચ
લઘુઓ અને પછી બે ગુરુઓ આવવા છતાં ત્યાં બીજી મધ્ય યતિ આવતી નથી
શિશુરિણી લગા ગાગાગામા । લલલલલગાગા લલલગા

અલબત્ત શિશુરિણીના પહેલા છ અક્ષરો પછીના ભાગમા કોઈ પિંગલ
મધ્ય યતિ આપતું નથી પણ ગુજરાતમા જે રીતે શિશુરિણીનું ગાન સાથે પઠન
થાય છે તેમા યતિ જવું બિલબન સ્પષ્ટ હોય છે આ બિલબન એક કે બે રીતે
આવે છે કેટલાક મધ્ય યતિ પછી આવતા પાંચ લઘુ પછીના બે ગુરુઓ પછી
એ બિલબન વરે છે કેટલાક એ લઘુપરપરા પછીના પહેલા ગુરુ પછી વરે
છે, કેટલાક વિપમ ચરણમા પહેલા ગુરુ પછી, અને સમ ચરણમા બીજા ગુરુ

૮ અર્થ નદીના જલોને વાળ્યા વર્ષા છે એવા મેષના જલો વડે જલધિનું
જલ વિકાર પામતું નથી

પછી કરે છે, બેટલાક દરેક ગુરુ પછી કરે છે. પણ આ વેમાયી એક ગુરુ પછી પઠનમા અવશ્ય યતિ જેવું વિલગન આવે છે એમા શંકા નથી. અને અમુક અમુક સયતિક વૃત્તોના વધારણ તરફ નજર કરતા, પહેલા કે વીજા ગુરુ પછી યતિ આવવાને કારણ છે એમ સ્વીકારવું પડે એમ છે. મદાક્રાન્તામા પ્રથમ યતિ પછી પાંચ લઘુ અને એક ગુરુના મધિ પછી યતિ આવે છે. એ ઉપમાને લઈએ તો શિખરિણીમા લલલલલગા પછી યતિ આવી શકે. માલિનીમા લઘુપરપરા પછી બે ગુરુ આવી યતિ આવે છે, તો એ ઉપમાન ઉપરથી શિખરિણીમા પાંચ લઘુ પછીના બે ગુરુ પછી એટલે કે લલલલલગાગા પછી યતિ આવી શકે

હવે આ યતિ સંભવિત હોય તો શિખરિણીના પ્રયોગમા પહેલા ગુરુએ કે વીજા ગુરુએ શબ્દાત આવે છે કે કેમ એ ગવેષણની એક પ્રસ્તુત દિશા ગણાય. આ દૃષ્ટિએ હું કાલિદાસનું ‘વિક્રમોર્વશીય’ અને ‘અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ’ એ બે નાટકો તથા મનમૂતિના ‘ઉત્તરરામચરિત’ તથા ‘માલતીમાધવ’, તથા જેમા લાંબે પ્રવાહે શિખરિણી વહે છે એવા બે સ્તોત્રો, યગન્નાયની ‘ગંગાહરી’, તથા ‘મહિમ્ન સ્તવ’ જોઈ ગયો. તેમ જ વીજા પ્રાસ્તાવિક મુક્તનોમા શિખરિણીના પ્રયોગો આ દૃષ્ટિવિદુએ જોઈ ગયો. કાલિદાસ શિખરિણી બહુ વાપરતો નથી ‘વિક્રમોર્વશીય’મા માત્ર બે જ શિખરિણી છે અને ‘શાકુન્તલ’મા આઠ છે શિખરિણી માટે મનમૂતિ પ્રસિદ્ધ છે કેમેન્દ્ર મુવૃત્તિલક્ષમા ‘મનમૂતે શિખરિણી નિર્ગલતરગિણી’ અનર્ગલ તરંગવાળી મનમૂતિની શિખરિણીનો ઉલ્લેખ કરે છે (સુ. તિ. ૩, ૩૩) અને કાલિદાસની મદાક્રાન્તા વચ્ચાણે છે મનમૂતિ ‘માલતીમાધવ’મા ૨૨ અને ‘ઉત્તરરામચરિત’મા ૨૧ શિખરિણી પ્રયોગે છે ‘માલતીમાધવ’મા ૨૨ શિખરિણીઓમા થઈને કુલ ૧૮ ચરણો એવા નીપજે છે જેમા વેમાયી એકેય ગુરુ પછી શબ્દાન્ત આવતો નથી ૩૧ ચરણોમા પહેલા ગુરુએ શબ્દાન્ત આવે છે, અને ૪૭ ચરણોમા વીજા ગુરુએ આવે છે એટલે કે વીજા ગુરુએ શબ્દાન્ત આવવાનું વલણ પ્રબલ છે ‘ઉત્તરરામચરિત’મા ૨૧ શ્લોકમાથી ૧૭ ચરણોમા વેમાયી એકેય ગુરુએ શબ્દાન્ત આવતો નથી, ૩૬ ચરણોમા પહેલા ગુરુએ આવે છે, અને ૬૪ ચરણોમા વીજા ગુરુએ આવે છે અહીં વીજા ગુરુએ શબ્દાન્ત આવવાનું વલણ પ્રબલતર છે પણ એ કરતા વધારે મહત્વની વસ્તુ એ છે કે ‘ઉત્તરરામચરિત’મા એવા આઠા ને આઠા શ્લોકો છે જેમા સઘ્ન ચારેય ચરણોમા વીજા ગુરુ પછી શબ્દાન્ત આવે છે ૪, ૧૨; ૫, ૧૬; ૫, ૨૬ (‘ઉત્તરરામચરિત’, નિર્ણયસાગર) એ એવા શ્લોકો છે, ત્યારે વીજી તરફ ચારેય ચરણોમા પહેલા ગુરુએ શબ્દાન્ત આવતો હોય એવા શ્લોકો

નયી ચઢી જેમા છદોરચના અને અર્થ તથે પ્રસન્ન હોય એવા ઘર્ષાસરા
ચરણોમા મને વીજા ગુરુદ શબ્દાન્ત જણાવો છે

ગુણા પૂજાસ્વાત ગુણિપુ ન ચ લિંગ ન ચ યમ ।

એજન ૪, ૧૧

પુરધીણા ત્તિત યુસુમયુમાર હિ ભવતિ ।

—

એજા ૪, ૧૨

વિમત્સ્યા ન પ્રેયો યદિ પરમસહસ્તુ ચિરત્ ।

એજન ૧, ૩૮

‘શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર’મા પણ

ન હિ સ્વાતમારામ વિવયમૃગતૂળ્લા ભ્રમયતિ ।

શિવમહિમ્ન સ્તોત્ર ૮

એવી પવિત્ર મઠ્ઠે છે જેમા વીજા ગુરુદ શબ્દ પૂરો થાય છે ‘ચગાલહરી’મા પણ
પહેલા ગુરુદ અને વીજા ગુરુદ શબ્દ પૂરો થયાના દાણલા છે પણ પઢિત
જગતનાથનો મુપ્રસિદ્ધ શ્લોક

દિગન્તે શ્રૂયન્તે મદમલિનગઢા વરટિન
વરિણ્ય વારુણ્યાસ્પદમસમશીલા ચલુ મૃગા ॥
દ્વાની લોલેડસ્મિન્નનુપમશિલાના પુનરય
નલાના પાઢિત્ય પ્રવટયતુ કસ્મિન્ મૃગપતિ ॥

ભામિનીવિલાસ ૧

આલોમ શ્લોક વે ગુરુદ આવતા શબ્દાન્તનો છે પ્રાસ્તાવિક શ્લોકોમા

જટા નેય વેણીકૃતપચકલાપો ન ગરલ
ગલે વસ્તૂરીય ચિરસિ શશિલેલા ન કુસુમમ્ ।
દ્ય મૂતિનાગે પ્રિયવિરહજન્મા ઘનલિમા
પુરોરાતિભ્રાન્ત્યા કુસુમશર વિ ન પ્રહરસિ ॥

શ્લોક પણ એવા જ શબ્દાન્તનો દાણલો છે પણ હું વધારે દાણલા મેળા કરવા
ઇચ્છતો નથી ગુજરાતીમા પણ આવા દાણલા છે ગયા પ્રવરણમા શિલ્પરિણીના
દૃષ્ટાન્તનો વ્યાન્ત વલિનો શ્લોક આપો ઉપરના જ વધારણવાળો છે (ગત
પૃ ૧૪) પ્રો ઠાકોર સાધારણ રીતે યતિમગની છૂટના હિમાયતી છે પણ તેમના
શિલ્પરિણીઓમા પણ મને ઉપરન યન્ને સ્થાને શબ્દાન્ત આવતો મઠ્ઠો છે
‘અર્ધાંકિત’ વાવ્યમા પહેલી ચાર પક્તિઓમા વીજા ગુરુદ શબ્દ પૂરો થાય છે,

અને તે પછીની ચાર પક્તિઓમા પહેલા ગુરુ શબ્દ પૂરો થાય છે આમાની આઠમી પક્તિમા તો પિંગલમાન્ય છઠ્ઠા અક્ષર પછીની યતિ પાઢી નથી, પણ લલલલલગા-એ શબ્દાન્ત આવે છે (ભગ્નકાર (૧૧૧૭) પૃ. ૯૦). શ્રી ઉમાશકરના શિલ્પરિણીઓમા પણ મને આ જ દેસાય છે તેમની 'ગગોત્રી'ના પહેલા નાવ્ય 'વાછા'મા પ્રથમ ચાર પક્તિઓમા પહેલા ગુરુ, અને પછીની ચાર પક્તિઓમા વીજા ગુરુ શબ્દાન્ત આવે છે, જો કે એકદરે એમના જે શિલ્પરિણીઓ મેં જોયા તેમા પહેલા ગુરુ શબ્દાન્ત આવવાનું વલણ મને પ્રવલ્તર જણાયું છે.

પણ આથી વધારે હું દાખલા લેવા ઇચ્છતો નથી તેનું એક કારણ એ છે કે આ દિશા પ્રસ્તુત હોવા છતાં ગણિતથી વધુ પ્રવલ્ત નિગમન નીવડી શકે તેમ નથી. ઉપરના ગણિતની વિરુદ્ધ એક એવી દલીલ કરાય કે એમ તો પક્તિમા અનેક જગાએ શબ્દાન્ત આવે છે તેમ અહીં પણ પહેલા કે વીજા ગુરુ પછી આવે, તેટલા ઉપરથી યતિને સમર્થન મળ્યું ન ગણાય આ દલીલ સાચી છે અને એને સ્વીકારતા એનું ગણિત એટલું વધુ અટપટું થઈ જાય કે કોઈ ગણિતશાસ્ત્રી જ તેને પહોંચી શકે. પ્રશ્નના મહત્ત્વના પ્રમાણમા એ મેહનત હું વધારે પડતી ગણું છું પણ આટલે આવ્યા પછી આજો પ્રશ્ન વિચારી જોતાં એટલે સુધી જવાની મને જરૂર પણ લાગતી નથી.

આપણો પ્રશ્ન એ છે કે અમુક સંખ્યાના ગુરુના યૂથો યતિને આવશ્યક કરે છે તેમ જ અમુક સંખ્યાના લઘુના ગુરુન્ત યૂથો યતિને આવશ્યક કરે છે મન્દાક્રાન્તામા પહેલી મધ્ય યતિ પછી આવતું લલલલલગા યૂથ પછી યતિ આવે છે એવું જ ગુરુન્ત લઘુન્ યૂથ શિલ્પરિણીમા આવે છે, છતાં યતિ કેમ નથી? આના સુલાસામા ઉપરની ત્રાવી ચર્ચા કરી છે મારું વક્તવ્ય એ છે કે શિલ્પરિણીના પિંગલમાન્ય મધ્ય યતિ પછી લલલલલગાગાલલલગા એવડો યતિલ્લહ રહે છે આ લલલગા જો મન્દાક્રાન્તાના ધોરણે ચાલીએ, તો લલલલલગા પછી યતિ અપેક્ષિત થાય, જો માલિનીના ધોરણે ચાલીએ તો લલલ-લલગાગા પછી યતિ અપેક્ષિત થાય. વળે અપેક્ષાઓ વલ્લવાન છે, એ ગુજરાતીઓ જે રીતે પઠનગાન કરે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે મારો સુલાસો એ કે યતિ માટેની આ બે ગુરુઓની સ્પર્ધામા ઠામુકી યતિ જ આવી ન શકી અલવત્ત ગુજરાતી જીવિતામા પણ ધર્મી પક્તિઓમા આ વેમાર્થ એક પણ સ્થાને શબ્દાન્ત આવતો નથી પણ એ પ્રસ્તુત નથી એક વાર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ યતિ અશક્ય ગણાયા પછી એ જ પરિણામ આવે પણ યતિની અપેક્ષા છતાં યતિ ન આવી શકે તેના કારણ તરીકે, ગુજરાતી પઠનગાન અને વળે ગુરુ પછી શબ્દાન્ત આવવાના સંખ્યાવધ દાખલાથી આપણે એ ગુરુ સ્પર્ધાને યતિના અભાવના સુલાસા તરીકે

સ્વીકારી નથીએ કે નહીં એટલો જ પ્રશ્ન છે એ દૃષ્ટિએ જોતા હું માનું છું આ છુલાસો પૂરો નહીં તો અપૂર્ણ પણ પ્રતીતિવર યશો અલવત્ત મહારાષ્ટ્રીઓ શિશ્વરિણીઓનું એ રીતે પઠા નથી કરતા, પણ છુલાસાનું સૂચન તો ગ્યા મઠ્ઠે ત્યાથી રેચું જાડીએ, એ રીતે ગુજરાતના પઠનને યતિના અભાવના છુલાસા તરીકે સ્વીકારી શકીએ.

એક ધીજી આવત પણ યતિના અભાવની વિચારણામાં પ્રસ્તુત છે શિશ્વરિણીમાં યતિ પછીની લઘુપરપરા પછી પહેલે ગુરુએ યતિ મૂકીએ તો ઘાકીનો યતિલઘુ પાંચ અક્ષરનો રહે, ધીજે ગુરુએ મૂકીએ તો ચાર જ અક્ષરનો રહે સ્વતન્ત્ર યતિલઘુ બનવાને આ વધુ ટૂંકી અક્ષરાવલી છે અત્યાર સુધી જોયેલા સયતિવ વૃત્તોમાં અત્ય યતિલઘુ ટૂંકામાં ટૂંકો સાત અક્ષરનો છે યતિ ન આવવામાં આ વાત પણ કારણભૂત હોય.

આ પ્રમાણે યતિને આવશ્યક બનાવતા જે કારણો વહ્યા તેનું મપૂર્ણ સમર્થન જુદા જુદા વૃત્તોના દૃષ્ટાન્તોમાં મળ્યો રહે છે પણ એ કારણોને, ક્યાં છે તેથી વધારે ચોક્કસ કરી શકતા નથી દાખલા તરીકે ચાર જ ગુરુએ યતિ સા માટે આવે છે, અથવા ગુર્વન્ત લઘુલઘુગુચ્છ પછી જ યતિ સા માટે આવે છે, તેનો છુલાસો કરી શકતા નથી તેમ જ ગુરુ લઘુ વચ્ચે કોઈ માળિતિક પ્રમાણ આપી શકતા નથી તેમ જ મદાન્તામાં મધ્ય યતિલઘુમાં પાંચ લઘુ પછી એ જ ગુરુએ યતિ આવે છે, અને માત્રિણીમાં છ લઘુ પછી એ ગુરુએ સા માટે યતિ આવે છે, તેનો છુલાસો કરી શકતા નથી તેમ જ શારૂલ-વિક્રીડિત ઓગણીશ અક્ષરનો કેળ છે અને શાલિની ઓગણિયાર અક્ષરનો એમ તેનો છુલાસો પણ કરી શકતા નથી તેમ જ મદાક્રાન્તાના યતિલઘુ ઝઝઝસૂલ્ટ થઈ હરિણી વૃત્ત બન્યું તેમ ધીજા કોઈ વૃત્તમાં કેમ ન થઈ શક્યું તેનો પણ છુલાસો કરી શકતા નથી ટૂંકમાં આપણે છુલાસો મહંપુ છે તેથી જરા પણ આગળ જઈ શકતો નથી એ છુલાસાની આગળ જવા જો જો પ્રશ્નો આપણે કરીએ તેનો એ જ જવાબ છે કે, એ છે તે રીતે જ સવાદ થઈ શકે છે, — અન્યથા નહીં કોઈ પ્રશ્ન કરે, કે તો આવ્યા અધૂરે અટકી પડતા છુલાસાથી શો લાભ ? તો કહેવાનું કે ચાર ગુરુ અથવા પાંચ કે વધારે લઘુનું ગુર્વન્ત ગુચ્છ યતિને આવશ્યક થાય છે, તેટલાથી પણ, યતિ એ છન્દાનું અંગ છે, અને તે હોય ત્યાં સ્થાયી હોય અને તેથી યતિવચ્ચે વૃત્તનું એક ઉપાગ મળવું જોડીએ એટલું યોગ્ય થઈ શકે છે, અને ઉપર મળાવ્યાં તે અન્યથા વૃત્તોમાં મધ્ય યતિ આવશ્યક નથી એટલું સમજાય છે દરેક શાસ્ત્રમાં મળ્યાં પણ અટકવું તો પડે જ છે, તેમ આ પ્રશ્નમાં મારે અહીં અટકવું પડે છે.

અર્વાચીન સમયમા, કાવ્ય, લલકારને અને ગાનને છોડી, અર્થાનુસારી પઠન તરફ વઢે છે અને તેથી તેને આ યતિનુ વધન સૂચે છે ધના કવિઓએ આ યતિને અમાન્ય કરી કાવ્યો લખ્યા છે આ નવા પ્રયોગને હુ સ્વચ્છન્દ નથી ગણતો અને તેથી મેં કહેલા યતિના સ્વરૂપની સાથે એ પ્રયોગોને ધટાવવા રહે છે

અહીં સૌથી પ્રથમ એ કહેવાનુ કે ચરણાન્ત યતિ તો પઢાય એ જ ઇષ્ટ છે ચરણાન્ત યતિસ્થાન આગઢ શબ્દો કોઈ ભાગ, શબ્દનો પ્રત્યય પણ કપાય એ શોભતુ નથી છતાં ચરણાન્ત યતિથી પણ પ્રત્યયો કપાયાનાં દાસલા છે આપણે એ દાસલા જોઈએ સ્વાભાવિક રીતે જ તેમા સૌથી પ્રથમ યતિભગના પ્રથમ શાસ્ત્રીય હિમાયતી" ગણાતા પ્રો ઠાકોરના જ દાસલા આપે

જરઠ તિપ્પતા હિંદની

ફરી નવજુવાન થાય, મુજ દેગની આર્યા

તણૂ સ્વપન એ અમોલ

‘રાજ્યાભિષેકની રાતનુ રેલાવિત્ર’, ભળકાર પૃ ૧૧૭

એ જ કાવ્યમા પૃ ૨૦૩ અને ૨૦૧ ઉપર ‘તળી’ અને ‘તળા’ મૂઢ શબ્દથી- કપાઈ પછોની પક્તિમા પ્રારંભમા આવે છે અલ્પત ‘તણુ’ ‘નેરુ’ એ પ્રત્યયો છૂટા શબ્દો જેવા છે, ઇટલે એ કપાતા અપને ઇટલો વધો બાધાત ન ાગે છતાં આને હુ ઇષ્ટ ગણતો નથી ‘આર્યાતા’ આગઢ ચરણાન્તે, ગમે તેટલા ટૂંકા વિલગ્રનથી પણ, ત્યાં શબ્દ પૂરો થવાની પ્રતિતિ યાય છે, અને પછી પ્રત્યય

૧૦ પ્રો ઠાકોર યતિભગના પ્રથમ શાસ્ત્રીય હિમાયતી ગણાય છે, પણ તેમના જ સમકાલીન મટ્ટ રાજારામ રામશરૂ શ્રી હર્ષદેવપ્રણીત ‘નાગાનન્દ’ નાટકનુ ગુજરાતી ભાવાન્તર કયું છે તેમા યતિભગના હાકનો દાવો નીચેના શબ્દોમા કયો છે “પદ્યભાગમા બહુશ અનુપ્રાસનો નિયમ રાખ્યો જ નથી તેમ જ નથી ગણ્યો યતિભગ કે પ્રાક્રમગતો પણ લેશ વાધ અર્થનો અપહાર કરી એવી મિથ્યા વસ્તુનો આગ્રહ ધરવો એ કેવલ વિવેકશન્યનુ કામ ‘કવિ’ અથવા ઇથી પણ ઉચ્ચ ઉપનામથી સજ્ઞાત પુરુષોએ અનુપ્રાસ અને વીર્જા એવી જ વ્યર્થ શોભાના લોભથી નવા અર્થશૂન્ય શબ્દો ઉત્પન્ન કરવા — સમસ્ત અર્થને દૂષિત કરવો — એ સપઢુ જોઈને મિયા ભાપામસ્ત ગુજરાતી ગૃહસ્થ સિત થયા વિના રહેને? વઢી એક પ્રસિદ્ધ પ્રયનાર લલે છે કે ‘યતિપ્રદમભગાદ્ય તાલ્યે ન ગણયેતકવિ.’ રાદેર, માષ શુદ્ધ ૧૫ સવત ૧૯૪૬ ” (ઉપરના મસ્તુત શ્લોકનુ મૂઢ મને હજી મઢ્યુ નથી) પુસ્તક દુર્લભ હોવાથી લાનુ અવતરણ મૂક્યુ છે

આવતા અન્વયવ્યાપાર ઉપર અનવેશિત તાણ આવે છે, છતાં આ યતિભગને શમ્ય ગણી શકાય આવા શામલા સ્નેહરશ્મિના 'પનપટ' સમૂહમાં મળે છે ('વરદાન,' પનપટ પૃ. ૧૨૩), ત્યાં પણ વૃત્ત પૃથ્વી છે અને વપાયેલો પ્રત્યય 'તણો' છે. 'ધૈર' પ્રત્યય પૃથ્વીમાં એ સ્થાને આવલો શમ્ય ગણી, તે તેમના 'સૂર્ણિમા' વાચ્યમાં મદાન્તાન્તામાં આવે છે (એજન પૃ. ૫૧) સુન્દરમ્માં પણ આવા પ્રયોગો જણાય છે (વાચ્યમગ્ન પૃ. ૨૫, ૨૬). પણ શ્રી હમાદાવરમાં આ પ્રકારનો યતિભગ મને મળ્યો નથી અને એ પણ માયે મહેલુ જાઈએ કે આના યતિભગો પૂરાના પ્રવાહો પ્રયોગ પરના શ્લોકવદ્ધ રચનામાં આછા શમ્ય થાય

આવા યતિભગોના અનુષ્ટુપમાં થતા પ્રયોગો વિશે મારે એટલું વિશેષ મહેલાનું કે એ શ્લોકાર્થની અંદર શમ્ય ગણાય પણ શ્લોકાર્થ બહાર શમ્ય ન ગણી શકાય હું આપઠ (ગત પૃ. ૧૪૨) મહી ગયો તેમ અનુષ્ટુપ વિલ્લાસ હોવા છતાં એક રીતે એ અર્થસમ વૃત્તને સાસ મળતો છે એની અર્થની યતિ વધારે દૃઢ છે, અને ત્યાં આ પ્રનાથે પ્રત્યય મળાય એ નિર્વાહ નથી શ્લોકાર્થની અંદર થયેલા યતિભગનું દૃષ્ટાન્ત પ્રો ઠાકોરનું —

પ્રથમે ઋતુર્વચિત્ર - તપ્ત વિતાન છે સુલુ,

'દુખાલ', મળકાર પૃ. ૧૩૦

એવું જ દૃષ્ટાન્ત પ્રો ઠાકોરનાય માવડનું —

પરતુ વાત એ લીલાતણી ના કે'વી કોઈને

મળવાની લીલા પૃ. ૧૧

પણ એમનો જ શ્લોકાર્થ બહાર જતા પ્રત્યયનો દાખલો —

સસારે નહીં વપાયે મળવાન તણો લિલા

તણા જ્ઞાન સમુ જ્ઞાન" તો એ લીલા હવે લિયાં

જોઈને મેં સરેસરી ?

એજન પૃ. ૫૧

પઠનમાં 'લિલા' અને 'તણા'નું અનુસંધાન દુષ્કર બને છે આથી પણ વધારે સરાવ દૃષ્ટાન્ત હું પ્રો ઠાકોરના નીચેના દાખલાને ગણુ છું

થાય તે વરિ લેજે તૂ દૈવ, તહારી મજા કજા

— ધૌ અસ્પર્શ્ય જનેતાની સુધાસર્ગક્ષમા દૂગ

'શ્રી પૂજાલાલને કવિમાતાના દૂગ, મળકાર પૃ. ૩૧૨

આને વધારે સ્વરાવ ગણુ છુ, કારણ કે હજીયે 'કેહં' 'તણુ', પ્રત્યયો હોવા છતા, શબ્દથી છૂટા રહે છે, હિંદીમાં તો છઠ્ઠીનો પ્રત્યય જુદો લખાય પળ છે, પળ 'થી' જેવો પ્રત્યય તો શબ્દથી આટલો દૂર છૂટો ન જ પડી શકે, એમા જુદા શબ્દનો આભાસ પળ નથી, અને વઢી અહીં તો છૂટો પડીને જુદા શ્લોકાર્થમા ચાલ્યો જાય છે. આને હુ અનિર્વાહ્ય યતિભંગ ગણુ છુ, જો કે સમેરવુ જોઈએ કે પઠનવેગ વધતાં, વિશેષ પઠનવેગની ટેવ પડતા, આવા પ્રયોગો પળ નિર્વાહ્ય બનતા જાય.

હવે હુ મધ્ય યતિના સ્થાને થતા યતિભંગનો વિષય લઉં છુ. યતિની ષણીસરી ચર્ચા મધ્ય યતિ વિશેની જ હોય છે આ ચર્ચાને અંગે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. તેમા પ્રથમ હુ એટલો જ પ્રશ્ન લઉ કે યતિથી, એટલે મધ્યયતિથી, શબ્દનો પ્રત્યય જુદો પડી જાય તો એ દોષ ગણાય? સરી રીતે આ પ્રશ્નની લાઘવી ચર્ચા કરવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે ચરણાન્ત યતિથી છૂટા શબ્દો જેવા પ્રત્યયો કપાય તેને આપણે દામ્ય ગણ્યુ છે, અનુષ્ટુપના એક જ અર્થમા ચરણાન્ત યતિથી સ્વતન્ત્ર શબ્દ ન હોય એવો પ્રત્યય કપાય તે પળ હુ પોતે નિર્વાહ્ય ગણવા તૈયાર છુ, તો આ મધ્યયતિ તો ચરણાન્ત કરતા ટૂંકો અને નિર્બલ છે. અને આનો એક દાસલો દલપતરામમાથી મળે છે, જેમણે યતિચર્ચા કરી નથી, પણ જેમની છન્દશુદ્ધિનાં યુદ્ધિ આપણે સારો ગણી શકીએ. દૃષ્ટાન્ત.

તરુણ જુગતિ જોડે, ડોશિ વિસ્તારવાઢી,
પરમ હરલ પામે, પુનપૌત્રાદિ માઢી
તરુણ સુનટ ટોઢી — મા મઢી એક ઠામે
રણવિજયિ શુરો તે," કેમ સકોચ પામે ?

દ૦ કા૦ માં૦ ૨, પ૦ ૧૩૫

અર્વાચીન યુગમા આ પ્રત્યયવિશ્લેષનુ આટલુ જૂનુ દૃષ્ટાન્ત મળવાથી આથી વધારે ચર્ચા કરતો નથી અને છતા હજો આ નિયમને અજમાયશી જ ગણવો યતિ-ભંગના વધા દાસલા જોઈ ગયા પછી આપણે છેવટના નિયમો કરી શકીએ.

વીજો પ્રશ્ન એ છે કે આ મધ્યયતિઓના ચલમા કઈ તારતમ્ય છે કે કેમ? પ્રો ઠાકોર, યતિઓમા કેટલીક વધારે દૃઢ અને કેટલીક અછડતી જ માને છે. (ખગકાર આ. ૧ પૃ. ૨૨) અહીં હુ સ્વીકારેલી યતિઓની જ

૧૧. છદનોં દૃષ્ટિએ અહીં એક ગુરુ છૂટતો હતો તેથી પાઠમા નેં 'તે' ઉમેર્યો છે. છાપની ભૂલ હશે એમ માનુ છુ

વાત કરુ છુ કેટલાક અહી સ્વીકારેલી યતિઓ સિવાય ઘોઝી યતિઓ માને છે, જેમાની પૃથ્વી, નર્દટક, વસતતિલક્ષ્મીની યતિઓ વિશે હમણા જ હુ વહી ગયો, પટવર્ધન ઇન્દ્રવજ્રા અને ઉપેન્દ્રવજ્રા યન્ત્રેમા પાંચમે અક્ષરે યતિ જેવુ માને છે (છ ર પૂ ૧૧૧) એ યતિઓની વાત અહી નયો અહી તો સર્વમાન્ય ગણાયેલી મેં સમયતિરુ વૃત્તોમા ગણાવેલી યતિઓની જ વાત છે આ યતિઓમા પ્રથમ દશને એટલુ તો લાગે છે કે વેટલોજ યતિઓમા યતિભગ આઘાતકારક નયો લાગતો, નિર્વાહ્ય લાગે છે જેમ કે સ્નેહરશ્મિએ ‘પૂર્ણિમા’ કાવ્યના મદા-ક્રાન્તા વૃત્તમા માન એક જ અગાએ પ્રથમ યતિનો ભગ કરેલો છે

મદાક્રાન્તા આછુ કે અ-ન્તર પટ ચિરા-ઈ જતા દ્વૈત વેરુ

‘પૂર્ણિમા’, પનઘટ પૂ ૬૩

પણ એ ૨૨૧ પક્તિના કાવ્યના ઘોઝા યતિસ્થાને ૧૮ યતિભગો વરેલા છે, જેમાનો એક ઉપરની પવિનમા પણ છે એટલે યતિઓમા વાઈ તારતમ્ય તો માનવુ પડે એમ છે પણ આ ઉપરનો એનો સુલાસો શો વરવો? કે પહેલી વરતા ઘોઝી યતિ વધારે ઠિલ છે, કે ગુરુ અક્ષરો પછીની યતિ, લઘુઅક્ષરો પછીની યતિ વરતા વધારે ઢઢ છે, કે કઈ ઘોઝુ? કે યતિવાળા વૃત્તો વિશે એમ કહી તો પછી એક જ યતિવાળા વૃત્તો વિશે શુ વહેવુ? એટલે આ સવર્ધી પણ વિશેષ ચર્ચાની જરૂર છે

હજો એ ઘોઝી દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે સસ્કૃત યતિચર્ચામા કહેલુ છે કે મધ્યયતિ આગલ શબ્દને તોડી રાખાય પણ તે એવી રીતે કે શબ્દનો યતિભગ થયેલો કોઈ પણ ટુકડો કે અક્ષરનો ટૂકો ન હોવો જોઈએ સસ્કૃત દૃષ્ટાન્તમા આ રીતે ‘ચામૌવર’ શબ્દ ધ્વનિમાર્ગી તૂટતો હતો આ યતિભગ અનિર્વાહ્ય નયો થતો એ સાચુ પણ ગુજરાતીમા યતિભગથી એક જ અક્ષર વપાયો હોય એવા અનેક દૃષ્ટાન્તો છે, અને ત્યા ત્યા સર્વત્ર યતિભગ દોષરૂપ નયો લાગતો એટલે યતિભગને નિર્દોષ વરતારા વારણો હજી શોધવા રહે છે તેને માટે યતિ-ભગના વિવિધ દૃષ્ટાન્તો ભેગા કરી તેનો અભ્યાસ વરવો જોઈએ અને ઉપરનો ચર્ચામા યતિભગના જે જે અજમાયશો નિયમો આપણે જોયા અને દૃષ્ટિમા રાખીને દૃષ્ટાન્તો પસંદ વરવા જોઈએ આ નીચે હુ જેને લાક્ષણિક ગણી રાખાય એવા અનેક દૃષ્ટાન્તો ભેગા મરુ છુ દાણલામા દરેક સ્પષ્ટ છે છદનુ નાન આપુ છુ અમગ યતિ, પૂર્વ પેટે દબધી દસાવુ છુ અને યતિભગ, શબ્દમા ટૂકી આઢી લીટીથી વતાવુ છુ

(૧) શાર્દૂલ • નાદો ઘોર ચડે નમે, ગઢગઢા-ટે, વિશ્વ મૂર્છા લહે,
'સત્ય શિવ સુન્દરમ્', કાવ્યમગલા પૂ ૨૯

- (२) मन्दाक्रान्ता धीमा मीठा । करयीं सढ प-पाळनारा समीरे
'हु तो वावा, ' आलवेल पृ ९५
- (३) सगंधरा योणाना गान थमे । निजनिज व्यवहा-रो तर्जा विश्व देखे
'साफल्यदापु', काव्यमंगला, पृ० २७
- (४) सगंधरा कूदी अद्री अहीयी । तर्हि जति वणज्ञा-रो दिठी, ने कतारो
'वणज्ञार', निशीथ पृ० १३०
- (५) सगंधरा आत्माने एक मारा । जिवन भर वफा-दार नित्ये रहीने,
'माणु', अभिसार पृ० ३
- (६) सगंधरा जाते ओछी ज ? ए तो । प्रतिजा उर अ-कायलू वावलू छे ।
'प्राणवता पूर्वजन', वसुधा पृ० ११०
- (७) मन्दाक्रान्ता हाक्ये राखू । वदन पर ग-भीरता धारी गाणु
'केदी अने कवन', आलवेल पृ० ८३
- (८) शार्दूल० पाये छे मदिरा मने कइ अटक-चाळी भली गोरियो
'सौंदर्य', कलान्त कवि पृ० ८२
- (९) मन्दाक्रान्ता आभासोथी । धतु युगल उन् मत्त ए स्नेहवाल
'चक्रवाक मिथुन', पूर्वालाप, पृ० ३३
- (१०) मन्दाक्रान्ता खोवावानू । नव जननि उत्-सगमा वयाय स्थान ।
'हु तो वावा, ' आलवेल पृ० ९५
- (११) मन्दाक्रान्ता आदर्शमा । अपरिचित सौ-दयना सर्घसोने
'क्षमायाचना-खमासणु', एजन पृ० ७७
- (१२) मन्दाक्रान्ता क्यायी ये को । जिवतर वटो-री लईने पधारी
'आरजू', निशीथ पृ० ३६
- (१३) शिखरिणी अने आप्यू त्या अ-जलि जलमहीषी न उचकी
'एक तरतु फूल' एजन पृ० १६२
- (१४) शिखरिणी कलेजा भूल्या दा-नवतणि शुधाने शमववा
'लढे', वसुधा पृ० ७४
- (१५) सगंधरा ओ त्या बेटू लपी च-डुल गुल पर जो । वाणि मीठी लवन्तु,
'वनमा एक प्रमात, व' के पृ० २
- (१६) मन्दाक्रान्ता जीता आजे । कइ कइ प्रस-गो फरीने रसाळा

लेसे मोटा । तदपि नव है-ये वसे लेस भीती
'प्रीतिना स्वातन्त्र्यहेला ।' भणवार पृ २९९

- (૧૭) સ્નગ્ધરાઃ ગચાત્મા ગુર્જરીનો । પ્રયમ પ્રત્તર રૂ-પે જ આવિષ્કર્યોં તેં,
'પ્રાણવતા પૂર્વજને' વસુધા પૃ૦ ૧૧૦
- (૧૮) શાર્દૂલઃ તે ક્યામા અલવાવલી સઘન કુ-જે રમ્ય ગુજારવે
'સૌંદર્ય', વલનત્ત વર્તિ, પૃ૦ ૮૧
- (૧૯) મદાક્રાન્તાઃ ત્યા સૂતેલો । લવુ નવલ અ-ર્ધા બનાયાસ છદ
'મળકારા', મળકાર (૧૯૧૭) પૃ૦ ૨
- (૨૦) મદાક્રાન્તાઃ પુપ્પે પાને । વિમલહિમમો-ત્તી સરે તેમ છાની
એજન
- (૨૧) સ્નગ્ધરાઃ આઢોટી આમલૂ આ-સુ રુદનપડધા । સામઢી મ્હાલવાનુ
'જલસી જોયા પછી', ઘરિની, પૃ૦ ૫૭
- (૨૨) હરિણીઃ પ્રહર પળ આ-જે વીતે તે । જ એક જ અતનો
'રતિને પ્રાયંના', પૂર્વાલાપ, પૃ૦ ૪૯
- (૨૩) શિલ્પરિણી . શકો પ્હાંચી ક્યારે । ય નહિ, તમ સાચી જરૂર ત્યા-
'શાને ?' આરાધના પૃ૦ ૪૧
- (૨૪) મદાક્રાન્તાઃ જે બુદ્ધીની । સકલ્લદરશી-સાનિ રાસી લુમારી
'સમર્પણ' આલવેલ પૃ૦ ૮૫
- (૨૫) મદાક્રાન્તાઃ વ્યાધોમા આ-શ્રમહરિણિ શી । એક ત્યારે વઢાસે
'એક પલ્લ', આલવેલ પૃ૦ ૭૯
- (૨૬) શાલિનીઃ પી જાણે હા-લાહલો હોઢયો જે
હૈયે તેણે । અગ્રતો છે પિવાના
उमाशकर. 'સસ્કૃતિ' નવેમ્બર ૧૯૪૮ પૃ૦ ૪૧૧
- (૨૭) શાલિનીઃ વાળોના મા-હાત્મ્યથી ના અજાણ
... ..
ને તો યે હૈ-યા તળો એક ચન્ધ
सुंदरजी गो. वेटाई 'सस्कृति.' नवंबर १९४८ पृ० ४३२
- (૨૮) હરિણીઃ શશિમણિશિલા । માસે આ, તે । જ જે પર વેસિને,
મુલપવલ નિ. -શ્વાતોથી વા-મ હસ્ત વિપે મુકી,
કુપિત યદ્દને । રીસાવી, મેં । વિલલ્લ વર્પા થકી,
રડતિ રિસ છા-હોને, મેં જો-હ સ્વપ્ન વિપે પ્રિયા.
नागानन्द नाटकानु गुजराती भाषांतर पृ० २९

(૨૯) હરિણી : દિનકરકર । સ્પર્શ જેનો । ઘુતી પરિપાટલા,
દશનકિરણો । શોમે જાણે । મુવાસિત કેશર,
વદન તવ મા-સે કાન્તે, પ-ચ જેવુ વર્ધા રિતે,
અલિ ન રત દે-રૂ એકે કે-મ તદ્રત્તપાનમા ?

એજન પૃ૦ ૪૬

(૩૦) મદાક્રાન્તા : ધેયું આકા-શ સકલ વિમા-નો તળા વૃદયી આ,
વર્ષાકાલે । જ્યમ દિન દિસે, । શ્યામ છે સૂર્ય તેમ.
મુદ્ધાર્યે સિ-દ્ધ સકલ જુએ । વાટ આજ્ઞા તળી આ,
માનો નક્કી । ક્ષય રિપુતળો । ક્ષેમના સ્વીય રાજ્યે.

એજન પૃ૦ ૪૭

ચર્ચા શરૂ કરતા પહેલા જરા પુનરુક્તિનો દોષ વહોરીને પણ એટલુ કહુ
કે યતિભંગ દોષ ક્યારે ન ગણાય કે જ્યારે યતિભંગ શબ્દના ટુકડાનુ સમગ્રતાએ
આકલન કરવામા યતિ વિઘ્નરૂપ ન થાય ત્યારે વધા યતિભંગોમા આપણે એ
જોવાનુ કે યતિ ક્યારે વિઘ્નરૂપ થાય છે અને ક્યારે નથી થતી.

પ્રાચીન છાન્દસિકો કહે છે કે તૂટેલા શબ્દનો દરેક ટુકડો બે અક્ષરથી
નાનો ન હોય ત્યારે યતિભંગ ક્લેશકર લાગતો નથી, અને એ સ્વરૂ છે. પણ
ઉપરના યતિભંગના દૃષ્ટાન્તોમા દરેક જગાએ યતિભંગ ટુકડા બે કે વધારે અક્ષરના
નથી સ્તરી રીતે જોતા વચ્ચે કે વધારે અક્ષરોના ટુકડા બહુ વિરલ છે (૫) મા
'વફા-દાર', (૮) મા 'અટ્ — ચાઢી' અને (૨૪) મા 'સવઢદરશી-તાનિ'
એટલા જ છે વાકી ષળા દૃષ્ટાન્તોમા ચાર કે વધારે અક્ષરોના શબ્દો યતિ-
ભંગ થયા છે ત્યા પણ એક જ અક્ષર કપાયાના દૃષ્ટાન્તો છે (૧) મા
'ગઢગઢા-ટે', (૨) મા 'પ-પાઢનારા' (૩) મા 'વ્યવહા-રો', (૪)
મા 'વળજ્ઞા-રો' (૬) મા 'અ-કાયલૂ' વગેરે અને આમાનુ કોઈ દૃષ્ટાન્ત
દોષવાઢુ નથી આ ઉપરથી કદાચ એમ લાગે કે યતિ ઉપરનો શબ્દ જેમ લાવો
તેમ યતિભંગ ઓછો ક્લેશકર નીવડે, પણ એમ પણ નથી (૧) (૧૨) (૧૩)
(૧૫) (૧૬) વગેરેમા યતિભંગ શબ્દ ત્રણ અક્ષરનો છે, અને (૧૬) (૧૭)
(૧૮) (૧૯) વગેરે દૃષ્ટાન્તો તો બે જ અક્ષરના શબ્દભંગના છે, એટલે યતિ-
ભંગના ક્લેશકરત્વને યતિ ઉપરના શબ્દના અક્ષરોની સંખ્યા સાથે સંબંધ નથી.
ત્યારે હવે આપણે ક્લેશકર યતિભંગનુ કોઈ દૃષ્ટાન્ત આ દૃષ્ટિથી પરીક્ષા
કરવા માટે લઈ જોઈએ (૨૧)મા દૃષ્ટાન્ત એવુ છે

સમ્બરા : આઢોટી આયઢૂ આ-ઢૂ રુદન પઢ્યા । સામઢી મ્હાલવાનુ.

અહીં 'આત્મ' શબ્દનો 'મ્' યતિથી કપાઈ વીજા યતિસંહમાં ચાલ્યો જાય છે અને ત્યાં 'આત્મ' શબ્દના આગલનમા યતિ વિઘ્નરૂપ થાય છે. આત્મ વારણ વારવાર પઠન કરી જોતા જણાશે કે યતિ પછી વાંચી રહેલો લઘુ અક્ષર 'સ્' વીજા યતિસંહના પ્રવાહમા એટલા વેગથી તળાઈ જાય છે કે પૂર્વના અક્ષર સાથે તેનું અનુસંધાન નથી થઈ પાવતું, 'સ્' રુદન પદમા' એમ એક અક્ષરપિંડ સમજાય છે; અલબત્ત એ અક્ષરપિંડમાં 'સ્' રુદન'થી કોઈ શબ્દ ઘનતો નથી એટલે આપણે પછી 'સ્'નું અનુસંધાન આગલા અક્ષર સાથે કરી જોઈ, 'આત્મ' શબ્દ ઘટાવો રહેતો છે, એ, પણ એ વ્યાપાર સરલ રહેતો નથી, આવલનવ્યાપાર આગલ જઈ વિઘ્ન સાથે અથડાઈને પ્રતિષ્ઠાત પામેલો હોઈ કોશકાર નોંધે છે. આ કોશ 'આત્મ' શબ્દ વે જ અક્ષરનો છે માટે થાય છે એમ નથી. હું નોંધે એક દૃષ્ટાન્ત યનાવી મૂકું છું:

મદાક્રાન્તા : ઋગો પ્રાના — ર ઉપર પછી । રાગવીં શસ્ત્રહાન

અહીં 'પ્રાના-ર' શબ્દ ત્રણ અક્ષરનો છે, છતાં આગલના દૃષ્ટાન્તની પેઠે જ યતિથી કપાયેલો લઘુ અક્ષર 'ર' છન્દના ઉત્તરવેગમા તળાઈ, પૂર્વાક્ષરો સાથે અનુસંધાન પામી ધવતો નથી. હજુ એક વધારે દૃષ્ટાન્ત વધારે અક્ષરોના શબ્દનું રહે જોઈએ:

મદાક્રાન્તા : સાહિત્યાવાન-શ મહિ ન લક્ષે । આત્મ નદાત્ર વીજૂ.

અહીં પણ કપાઈને જુદો પડેલો એવલો લઘુ અક્ષર 'શ' પૂર્વાક્ષરો સાથે સરલ અને અનાયાસ અનુસંધાન પામી શકતો નથી.

અહીં એમ લાગે કે મદાક્રાન્તામા વીજા યતિસંહના પ્રારંભમા લાવી લઘુ-ધારા છે તેથી પ્રવાહનો વેગ વધારે ત્વરિત હોવાથી છૂટો પડેલો લઘુ તેમા તળાઈ જાય છે. પણ એટલી લાંબી લઘુપરમ્પરા ન હોય ત્યાં પણ એકલો લઘુ ટકી શકતો નથી. આપણે તોષેલા દૃષ્ટાન્તોમા (૨૮) ની વીજી ચોથી પક્તિ અહીં લઈ છું:

હરિણી : મુલ્લયવલ નિ. — શ્વાસોથી ધા — મ હસ્ત વિપે મુકી

રહતિ રિસ છા — ઢોને મેં જો — ઇ સ્વપ્ન વિશે પ્રિયા.

દરેક લીટીમા વન્ને યતિસ્થાનોમા યતિભગ કરેલો છે. તેમા પહેલે યતિસ્થાને થયેલા યતિભગો સુનિર્વાહ્ય છે, પણ આપણે અહીં તેની સાથે સંબંધ નથી. પછીના યતિસ્થાને યતિ પરના શબ્દનો અત્યંત લઘુ યતિથી કપાઈ છૂટો પડ્યો છે, અને એ પણ અનાયાસ અનુસંધાન મેળવી શકતો નથી, જો કે હરિણીના એ યતિ-સંહમાં લઘુપરપરા નથી. એ યતિસંહનો ન્યાસ છે લગા લલગા લગા. કયામ

લઘુની લાઘી પરપરા નથી. એવેક વચ્ચે અક્ષરે ગુરુ આવે છે, અને છતાં લઘુ અક્ષર યતિ પૂર્વના અક્ષર સાથે સહેલાઈથી અનુસધાન મેઢવી શક્તો નથી. એટલે અહીં એક જ વાત દેખાય છે કે યતિથી વપાયેલા લઘુ અક્ષરમા પૂર્વાક્ષર સાથે અનુસધાન મેઢવવાની શક્તિ રહેતી નથી પણ 'ચામી-કર'વાઢુ દૃષ્ટાન્ત જોતા આપણે કહેવુ જોઈએ કે જે સામર્થ્ય એક લઘુમા નથી, તે વેમા છે અને ઉપર લાંઘેલા દૃષ્ટાન્તોમા જ્યાં જ્યાં યતિ પછી લઘુનુ સ્થાન આવે છે ત્યાં ત્યાં વે લઘુઓ જ નજરે પડે છે (૧૫) સમ્બરા છે તેમા 'ચ-ઢુલ' પહેલા યતિસ્થાને ભગ્ન યાય છે, અને યતિ પછી શબ્દના વે લઘુઓ આવવાથી અક્ષરોનુ અનુસધાન અનાયાસ થાય છે મદાક્રાન્તા અને સમ્બરાની પેઢે જ શિશ્વરિણીમા પણ યતિ પછી લઘુપરપરા આવે છે, ત્યાં પણ દૃષ્ટાન્ત (૧૩) (૧૪) માં 'અ-ર્જલિ' અને 'દા-નવ' વચ્ચેમા યતિ પછી વે લઘુ આવવાથી યતિભંગ નિર્વાહ્ય બને છે અને તેથી ઝલ્લટી રીતે દૃષ્ટાન્ત (૨૮)ના હરિણોમા અને (૩૦)ના મદાક્રાન્તામા અનેક જગાએ યતિથી, એકલો એક લઘુ અક્ષર કપાય છે અને ત્યાં યતિભંગ ક્લેશકર બને છે

હવે યતિભંગના વીજા સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ યતિ પછી ગુરુ અક્ષરનુ સ્થાન આવતુ હોય ત્યાં શુ? જવાબ સહેલો છે, કે યતિ પછી ગુરુ આવે તો યતિભંગ કદી ક્લેશકર બનતો નથી મદાક્રાન્તા અને સમ્બરામા વીજા યતિલઢના આદિમા પ્રથમ સ્થાન ગુરુનુ છે એટલે એ સ્થાને યતિભંગ કદી ક્લેશકર થતો નથી. આપણે યતિભંગની પ્રાથમિક ચર્ચામા જોયુ હતુ કે મદાક્રાન્તામા ઘણે ભાગે વીજા યતિસ્થાને જ યતિભંગો થાય છે, (૨) (૩) (૪) (૫) (૬) (૭) એ વધા એના જ દૃષ્ટાન્તો છે, અને હવે તેનુ કારણ આપણે આપી શકીએ કે એ સ્થાને ઉત્તર યતિલઢમા પ્રથમ ગુરુ છે એટલે યતિભંગ નિર્વાહ્ય બને છે વે જ અક્ષરોના શબ્દ પણ ત્યાં યતિભંગ થતા ક્લેશકર થતો નથી (૧૬)મા 'હૈ-યે' (૧૭)મા 'હુ-મે' વચ્ચે જ અક્ષરોના શબ્દો છે, પ્રાચીન પિંગલકારોના વચ્ચે અક્ષરોના ટુકડાની આવશ્યકતાને અહીં જરા પણ સમર્થન મળતુ નથી અને છતાં યતિભંગ ક્લેશકર થતો નથી આ રીતે આપણે વહી શકીએ કે શાલિની માલિની અને શાર્દૂલવિક્રીઢિતમા યતિભંગ થાય જ નહીં, કારણ કે એ છંદોનો યતિ પછી તરત ગુરુ આવે છે (૧૮) એ શાર્દૂલવિક્રીઢિતનુ અને (૨૭) શાલિનીનુ દૃષ્ટાન્ત છે આપણે આગઢ જોયુ વે સમ્બરા 'આઢોટી આયલુ આ-લુ રુદન પડયા । સામઢી મ્હાલવાનુ' । આમા 'આ-લુ'નો 'લુ' લઘુ કપાતા યતિભંગ સંદોષ પ્રતીત થાય છે, એ જ 'લુ'ને ગુરુ કરી યતિભંગ કરતા યતિભંગ ક્લેશકર જણાશે નહીં શાલિની. 'સેવામા આ-લુ

સમપૂર્ણ જ 'આયુ.' એહી યતિભગ નમી શકે છે આ ઉપરથી પ્રાચીન પિંગલકારોના નિયમમા ફેરફાર કરી આપને કહી શકીએ કે યતિ પછી શબ્દનો ઓછામા ઓછી બે માત્રા—બે લઘુરૂપે કે એક ગુરુરૂપે—આવે તો યતિભગ કલેશકર થતો નથી.

હજી એક પ્રશ્ન રહે છે 'પ્રાચીન પિંગલકારોએ કહ્યું છે કે યતિની પૂર્વનો અને પછીનો એમ બન્ને ટુકડા 'ઓછામા ઓછા' બે અક્ષરના જોડીએ આપને અત્યાર સુધી પૂર્વના ટુકડા વિશે કશું કહ્યું નથી; અને એને વિશે જ્ઞાતું કહેવાની જરૂર પડે નથી. કારણ કે એવા અનેક દૃષ્ટાન્તો આપને યતિભગનિર્વાહનાં જોમા જેમા યતિ પૂર્વે એક જ અક્ષર હતો તો બીજો પ્રશ્ન થાય છે: યતિ પૂર્વનો એ એક જ અક્ષર ગુરુ જોડીએ કે લઘુ ચાલે? જવાબ એ છે કે વૃત્તોમા એટલે અનાવૃત્ત સધિવૃત્તોમા યતિ હમેશા ગુરુ અક્ષર પછી જ આવે છે એટલે લઘુનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી, ઉપરનો નિયમ કાયમ રહે છે યતિભગની પ્રાસ્તાવિક ચર્ચામા મેં એક અજમાયશી નિયમ તરીકે કહ્યું છે કે ગુજરાતીમા શબ્દનો વિભક્તિ પ્રત્યય યતિથી વપાય તો દુષ્ટ પ્રયોગ થતો નથી, અને તે માટે દરૂપતરામના શ્લોકનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું પણ આ પ્રત્યય સઘળી નિયમ પણ મેં ઉપર આપ્યો તે બે માત્રાના નિયમની મર્યાદામા જ સાચો છે ગુજરાતી નામને લાગતા પ્રત્યય—એ, ને, થી, નુ,^{૧૧} મા વધા જ ગુરુ છે એટલે એના કષાવાથી યતિભગ કલેશકર થાય નહીં. પણ આમાના જ 'નુ' 'ની' 'થી' વાઘ્યની છૂટથી લઘુ પણ થઈ શકે અને ત્યારે યતિભગ કલેશકર થાય જ. એવા દૃષ્ટાન્તો મારા ધ્યાનમા નથી, પણ આપને એવું એક દૃષ્ટાન્ત રચવા પ્રયત્ન કરીએ. કાઠાપીની એક પંક્તિ નીચે પ્રમાણે છે:

શિલ્પરિણી • જીલ્લતા નૃક્ષોર્વા • અમર રંગના બિન્દુ શરસે
આપને 'થી' ને યતિની વેળા પાર લઈ જઈએ.

જીલ્લતા બા વૃક્ષો—યિ મધુ રાના બિન્દુ શરસે
યતિ પાર ગયેલો લઘુ પ્રત્યય શોભતો નથી કાન ઉપર 'યિમધુ' એક પિંડ સમજાય છે અને 'યિ' નુ અનુગધાન નિવિધન થતું નથી. એટલે પ્રત્યયો યતિ પાર જવાનો નિયમ પણ જુદો વરસાતી જરૂર રહેતો નથી.

સંસ્કૃતમા યતિ પૂર્વે સપ્રત્યય શબ્દ પૂરો થતો જોડીએ એવો નિયમ હતો, એટલે કે (ગધિની અમુક આવશ્યકતા સિવાય) પ્રત્યય ગણાવાથી પણ યતિ-ભગનાં પ્રસંગ ઊભો થતો હતો, તેનો જ અન્ય શબ્દ સાથે નિત્ય સંબંધથી

૧૨. 'નુ' લગાય છે હ્રસ્વ પણ ઉચ્ચારમા એ ગુરુ જ છે

જોડાયેલો બીજો શબ્દ પણ યતિથી પડે પાછી રાખતો નહીં, જેમાં કે 'ય'. (જુઓ ગત પૃ. ૧૦૧) મુનરાતંગા 'ય' ના ઝવંનો ખોઈ શબ્દ એવી રીતે બીજા શબ્દને ઘડાયેલો હોતો નથી પણ 'ય' અને 'જ' અન્ય શબ્દને ઘડાયેલા હોય છે, અને તે લઘુ હોઈ યતિમાં જુદા પડે ત્યારે યતિભંગ થાય છે. ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમાં (૨૩) અને (૨૨) એ પ્રકારના છે.

મિલરિખી : શરો પહોંચી થાતે. યે નહિ, તમ સાચી જદર ત્યા

અર્થ એવો છે કે 'તમારી, મારી' અન્તર હોય ત્યાં તમે વ્યારેય પહોંચી શકતા નથી. 'વ્યારે' સ્વતંત્ર શબ્દ છે એ મરુ, પણ અહીં 'ય' તેની સાથે ઘડાયેલો છે. અને 'ય' પોતાના મગધી શબ્દ સાથે દટલી થઈ દૂઝદઝ થાય છે કે અમુક ઝમુક પ્રસંગે તો શબ્દનો પ્રત્યય પણ આ 'ય' પછી જાય છે, જેમ કે "યમાયને આમ યાગતુ હશે" તેમાં 'યમાયને'. દૃષ્ટાન્ત (૨૨)માં એ જ રીતે 'ય' થાય છે, અને યતિભંગ થાય છે.

હરિણી : પ્રહર પણ બા-જે થીતે તે. જ જા જ અતનો

અર્થ એવો છે કે 'આજે અતનો પ્રહર થીતે તે જ ચલવન્તના જન્મનો પણ છે' 'તે જ' માં 'જ' 'તે' સાથે અવિદ્યેન્નમઘ રાખનારો છે અને એ 'જ', 'તે'થી વપાતા, યતિભંગનો દોષ થાય છે—ચર્યન ઝમુ છે માટે આ પતિ કાન્તનો છે અને કાન્તનો છન્દોગુહિ વટુ ૭ સૂરમ અને અવાચ છે, છતાં જહીં એમને જાવો વિલટ પતિ લગી છે તા પશિતમા પહેલ્ય યતિમાને કાદતો 'આ-જે' શબ્દ પણ યતિભંગ છે પણ ઉપર વહેજ નિયમ પ્રમાણે, વપાયેલો 'જે' મુઘ છે દટલે એ રીતે એ ભંગ દાઝપાત્ર નવા. છતાં દટલું મ્હેવું જોઈએ કે વહી યતિથી છૂટા પડતા અથવા 'જા' અને 'જે' વચ્ચે સ્વતંત્ર શબ્દોની ધ્રાન્તિ કરાવે છે, અને એ પણ યતિભંગના ધ્યાનમાં રાખતાં જેવું છે આગળે વહી શનીએ કે શબ્દ યતિભંગ થતાં એના દુષ્ટાંતોથી અન્ય શબ્દ કે શબ્દોની ધ્રાન્તિ ન થાય એ દૃષ્ટ છે દૃષ્ટાન્ત (૨૦)માં "વિગત હિમમો-તો સરે તેન છાની" એ લડોમાં થોડા યતિલડમાં 'તોસરે' જેવું ઉચ્ચારણ કાનને અચઢાય છે અને એ વિલક્ષણ લાગે છે સદ્ગત ઠાળોરે એમના નવા સસ્પરણોમાં આ પશિત બદલી છે, જો કે ઉપરના કારણે જ કે મોઈ બીજા, એ જુ જાણતો નથી અને ધાની જ સાથે વહેવા જેવું બીજું એ છે કે યતિભંગથી વર્ણકંઠોર ઉચ્ચારણ ન થવું જોઈએ.

દૃષ્ટાન્ત (૩૦) 'યુદ્ધાર્યે સિ-દ્ધ મરુતુ જુએ. વાટ આજ્ઞાતળી આ' ઉપરની પશિતમાં 'દ્ધસકલ' સાથે મોલાય છે તે વર્ણરુદ્ધ લાગે છે એવા

પ્રયોગો ટાલવા જોઈએ. 'અને છેવટે એ કહેયું જોઈએ કે યતિભગ ગમે તેમ તોય નિર્વાહ્ય વસ્તુ છે, એ હકનો નયો, એટલે એક જ પક્ષિતમા વને ત્યાં સુધી ચઢારે યતિભગો ન આવે, એક જ શ્લોકમા પણ ધના યતિભગો ન આવે તો સાર.

તે સિવાય એ પણ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે કે યતિભગમા શબ્દના પૂર્વ ટુકડાને ઉત્તર ટુકડા સાથે યતિના વિલવનથી સાંધવાનો છે. એટલે યતિ પૂર્વનો અક્ષર ઊચ્ચારણમા ગુરુ હોવા સાથે વિલવિત હોય તો સારુ ઉપર આપેલા દૃષ્ટાંતમા

યુદ્ધાર્યો સિ-ચ સવલ જુએ

એમા 'સિ' પ્રકૃતિથી ગુરુ નથી, તેનું ગુરુત્વ, પછી આવતા મયુક્તવ્યંજન ઉપર આધાર રાખે છે, અને એ સયોગ યતિથી દૂર પડી ગયો છે, એટલે એ દૂર પડેલા સયોગની અપેક્ષાએ 'સિ'ને લવાવવો પડે છે તે ઊચ્ચારમા કદ્રૂપ લાગે છે. યતિના વિલવનને માટે યતિ પહેલાનો અક્ષર ઊચ્ચારમા વિલવિત હોય તે દૃષ્ટ છે" ઊચ્ચારણમા જેમ ચઢારે લીધું હોય તેમ સારુ. પહેલા

૧૩ ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા વિરામ આવશ્યક હોય ત્યાં લીધે અક્ષરો વાપરવા કહેયું છે, તે મારા મતને ટેકો આપે છે:

વાર્થો વિરામ. પાદાન્તે તથા પ્રાણવશેન વા ॥ ૧૩૧

શેષમર્થવશેનૈવ વિરામ મપ્રયોજયેત્ ।

અન્ન ચ ભાવગતાનિ રસગતાનિ ચ કૃપ્યાક્ષરાણિ લોદ્ધવ્યાનિ, તથા—

આવારેકારમનુક્તમેવારીનારસયુતમ્ ।

વ્યજન યદ્મથેદ્દોર્થે કૃપ્ય તત્તુ વિધીયતે ॥ ૧૪૦

મ ના. ગા વાં. ૨, ૧૭ પૃ. ૪૦૧-૨

આનો અર્થ હું એવો સમજું છું કે પાદાન્તને લીધે, પ્રાણને લીધે તથા અર્થને લીધે વિરામ મરવો પડે છે. તેવે સ્થાને કૃપ્ય એટલે રૂંચી-લવાવી ગદ્યામાં એવા લીધે સ્વરો વાપરવા જેવા કે આ એ આ વગેરે આના ઉપરની ટીકામા અમિનવગુપ્ત પહે છે: "કૃપ્યાક્ષરાણોતિ, કૃપનીતિ કૃપો વિલલિતો લય તન્ન સાધૂનિ કૃપ્યાણિ, સન્ધ્યક્ષરાણિ યથા આર્દ્ર ઊર્ધ્વમિતિ લીધાં ।" એવી ઉપરના જ અર્થને સમર્થન મળે છે. ઉપર શ્લોકમા પ્રાણ શબ્દ આવે છે, તેનો અર્થ શ્વાસ—શ્વાસ લેવાનો જરૂર, એવો સામાન્ય રીતે જણાય, પણ એ અર્થનો નિષેધ કરીને અમિનવગુપ્ત તેનો અર્થ રગમાલાદિ એવો કરે છે. (ગૂણ, પૃ. ૪૦૧)

પ્રારણમા (ગત પૃ ૧૩) આપને જોયું કે દોષે ગણાતા વધા સ્વરો એક સરતા દોષે ગણાતા નથી. દાસલા તરીકે 'આ' ધનો દોષ છે. એવા જ સમુક્ત સ્વરો 'એ' અને 'ઑ' પણ ધના દોષ છે. યતિ પૂર્વે 'આ' 'એ' 'ઑ' આવે તે દૃષ્ટ છે. તોત્ર ઋઋસ્વારનુ પમ એવુ જ છે કારણ કે અનુસ્વાર લંબાતા તેનો રણનો મવુર લાગે છે. ઉપર આપેલા દૃષ્ટાન્તોમા ધનો જગાએ યતિ પૂર્વે એવા જ સ્વરો આવેલા જગાને. દૃષ્ટાન્તો (૧) (૨) (૪) (૫) (૧૪) (૨૧) (૨૨) (૨૫) (૨૬) (૨૭) (૨૮) (૨૯) (૩૦)મા યતિભંગ પૂર્વે 'આ' છે, (૨) (૬) (૭) (૧૩) (૧૫) (૧૬) (૧૮)મા ત્રીજ અનુસ્વાર છે, (૧૧). (૧૬) (૨૭)મા આવતા 'સી-ન્દ્યં' અને 'હૈ-યા'મા મંયુક્ત સ્વરો છે. 'હૈનુ' શબ્દના મિત્ર મિત્ર રૂપોમા તો મેં અંગેરુ જગાએ યતિભંગ જોયેલો છે. પણ હવે વધારે દાસલા આપતો નથી.

અને છેવટે તો વાચ્યમા જે હમેશ મામાન્ય રૂપે વહેવાનુ હોય છે કે મહદયને વકેશ ન થયો જોડે એ જ યતિમય વિશે પણ વહેવાનુ રહે છે.

एवं यथा ययोद्वेगः मुधिमामोएजायते।

तथा तथा मधुरतानिमित्तं यतिरिप्यते॥ ૧૦

મુધોઓને ઉદ્વેગ ન થાય એ રીતે મધુરતાનિમિત્તે યતિ મૂકવી

આ પ્રમાણે યતિગમી મધ્યયતિને સ્થાને નિર્વાહ વને છે, છતાં ઉપર કહ્યું તેમ મધ્યયતિ વૃત્તના વધનો સ્વાભાવિક અંગ છે. તેમાથી એ ફળિત થાય છે કે જેમ ચરણ શ્લોકોનુ અંગ છે, તેમ યતિલઢ ચરણનુ ઉપાગ છે. એક ઉપાગ તરીકે એ યતિલઢ વ્યાપારમય વનતો જોડે ધકાય છે. સારી રીતે વ્યાપારમયતા એ જ કોઈ પણ અગનો એવતાનુ નિર્ણાયક પ્રમાણ છે આ વ્યાપારમયતા આપને નવા છદોની રચનાની પ્રક્રિયામા જોડે શકીએ છીએ, પણ તે વાયત આ પછોના પ્રકરણનો વિષય છે પણ નવા શ્લોકવધની રચનામા પણ એ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને હુ હવે એ વિષય લઈશ

નવો શ્લોકવધ હુ કોને કહુ છુ તેની સર્વા, દૃષ્ટાન્તો આપી વધારે સારી અને ટૂંકી રીતે શર્ધે શકશે વૃત્તચર્ચામા એ જ પદ્ધતિ વધારે ચોકસ. અને ફલદાયી જગાઈ છે એનુ પહેલુ દૃષ્ટાન્ત વાન્તમાથી મળે છે, તેમના 'ઉદ્ગાર' વાચ્યમાથી

૧૪. 'છન્દોમજરી' ઉપરની શ્રી રામધન મટ્ટાચાર્યની સરવૃત ટીકામાથી પૃ. ૧૭.

શ્લોક શિશિરિણી

વસ્યો હૈયે તારે ।	
રહ્યો એ આધારે ।	
પ્રિયે તેમા મારે ।	પ્રણય દુનિયાર્થી નવ થયો
નવા સવધોનો ।	સમય રસમીનો પણ ગયો
	૧ નહિ તદપિ ઉદ્વેગ મુજને
	૨ નયન ગિરણે માત્ર તુજને
હરે દૃષ્ટિ, વ્હાલી ।	સદય મૂઢુ તારી જ રુજને
સદા રહેશે એવી ।	
મુઘાવર્ષા જેવી ।	
કૃતી માનુ, દેવી ।	ક્ષણ સંવર્તને જીવન તપી
પ્રમત્તાવસ્યામા ।	નશ્વર પણ નાહૂ જગ ભળી
	૩

‘ઉદ્ગાર,’ પૂર્વાભાષ્ય પૃ. ૪૨

મારુ વ્યક્તિય વધારે સહેલાઈથી સ્ફુટ થાય માટે, સાધારણ રીતે છંદાય છે તે ચરતા જરા જુદો રીતે મં અહીં પદ્ધિઓ મૂકી છે અને શ્લોકમત્યા આપી છે

અહીં પહેલી બે પદ્ધિઓ તે શિશિરિણીની આવી પદ્ધિઓ નથી, પણ માત્ર તેના પહેલા યતિસહી છે તે પછી બે શિશિરિણીની અલગ પદ્ધિઓ આવે છે પણ ત્યાં વિશેષ એટલું જ છે કે પહેલા બે સ્વત્ર નાવતા યતિસહીને કવિએ પછીનો પદ્ધિના પહેલા યતિસહી સાથે પ્રાસથી સાધ્યા છે એ બે અલગ પદ્ધિઓએ એક શ્લોક હું પૂરો થયો મળુ છું પછી જે વીજો શ્લોક આવે છે, તેમા ઉપરનો રચનાનું પુનરાવર્તન નથી પણ યતિસહીનો જરા જુદો જ રચના છે ત્યાં પહેલી બે પદ્ધિઓ શિશિરિણીના ઉત્તર યતિસહી છે અને તેની પછી વઢી શિશિરિણીનો એક આવી અલગ પદ્ધિ આવી વીજો શ્લોક પૂરો થાય છે આ ત્રણેય પદ્ધિઓમા ત્રણેય ઉત્તરસહી પાછા પ્રાસથી સાધેલા છે આ પછી ત્રીજો શ્લોક આવે છે, જે પહેલા શ્લોકની રચનાનું પુનરાવર્તન છે એવી રીતે આ કાવ્ય પૂરું થાય છે.

અહીં એક એક યતિસહીની એક એક સ્વત્ર શ્લોકપદ્ધિ બને છે હવે, આપણે આગળ શ્લોકની ચર્ચામા વહેતું હતું બે અર્વાચીન કવિતામા એક ચરણ પણ વૃત્તમત્રાદિનો સ્વત્ર એકમ વ્યયુ છે તો પ્રશ્ન થાય છે કે ઉપરની રચનામા માત્ર યતિસહી પદ્ધિ બને છે તે ઉપરથી યતિસહીને પણ સવાદનો સ્વત્ર એકમ ગણવા? હું માનું છું કે ઉપરની રચનામા આવી પદ્ધિમા આવતો એક

જ યતિસહ સવાદમા સ્વતંત્ર એકમ ધનતો નથી અલ્પ પક્તિમા એ યતિસહનો સવાદ સાપેશ હતો, તેને તેની પછી આવતા યતિસહની અપેશા હતી, તે સ્થિતિ વાયમ રહે છે વીજા યતિસહની અપેશા વાયમ રાસીને જ તે-ઘડી નેવડાય છે અલ્પ પક્તિમા પહેલો યતિસહ જે રીતે પઠાય છે, તે જ રીતે ઠી પહેલી વે પક્તિઓના યતિસહો પઠાય છે આપણે સામાન્ય રીતે શિલ્પરિણીના પઠનમા ઘારો વે પહેલો યતિસહ પઠી, ત્યાં અટવી જઈને, પછી એ જ પહેલા યતિસહથી આવી પશ્ચિન સહ્ય પઠન કરીએ, ત્યાં પહેલા યતિસહનું જેવું પઠન થાય તેવું જ પઠા આ સહ્યશિલ્પરિણીમા થાય છે આ અને આવી રચનામા શિલ્પરિણીના જ યતિસહોથી નથી રચના થાય છે દરેક યતિસહનું પઠન મૂલ્ય જેવું જ રહે છે, સવાદ જરા ચિત્રમય ધનવા છતાં એનો એ જ રહે છે, તેથી આને હું નવો છન્દ ન ગણતા શિલ્પરિણીનો નવો ઇતોમય્ય ગણુ છું આ રચના માટે સહ્યશિલ્પરિણી નામ ચાલ્યું આવ્યું છે તે મને ચાલે, પણ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ સહ્યશિલ્પરિણી કોઈ નવો છન્દ નથી, છન્દનો વિહાર નથી, પણ શિલ્પરિણીનો નવો શ્લોકવધ છે "

આના સહ્યશિલ્પરિણી નામ સમયો પણ થોડી ચર્ચા થઈ છે સદ્ગત નરસિંહરાવ અમ્મસ્ત શિલ્પરિણી અને સહ્યશિલ્પરિણી એવો ભેદ વચ્ચે રાખે છે. તેમને મતે ઉપરના વાક્યમા જેને હું પહેલો શ્લોક વધુ છું તે અમ્મસ્તશિલ્પરિણી છે, અને જેને હું વીજો શ્લોક વધુ છું તે સહ્યશિલ્પરિણી છે (Gujarati Language and Literature Vol. II, pp. 288-9) તેમનો

૧૫ અલ્પવત, ઝહી મારે વહેવું જાઈએ વ જૂની પિંગલ પ્રણાલિકા જાને નવો છન્દ ગણી છન્દનું નવું નામ આપે શાલિનીની આવી એક ચિત્ર રચનાને હેમચન્દ્ર વિશ્વા નામ આપે છે "મિયોં ચિત્રા ॥ મિરિનિ મગનપ્રય યગનદ્વય ચ જૈરિતિ વર્તતે। મયા —

મયો મિત્રે હર્મ્યેડરણ્યે મમદે વા ગદે વા
રાગ્યે મંશે રત્ને લોષ્ટે વાગ્યે વા તૂણે વા।
મોતસ્વિન્યા વામિન્યા વા વિદને વા સ્તુતી વા
ચિત્રા ચિત્તાવસ્થા હિત્તા મથયેયા તાગધિ॥

છન્દોનું પૃ ૧૦૪

ઉપર ટીકામા જે વર્ણને આઠમે યતિ કહેલી છે પણ ઉપરનો લક્ષણશ્લોક જોતા જણાશે કે શાલિનીના રાઢે કાઢે યતિ છે, પહેલા ચારે પછી ફરી વીજા ચારે એટલે આ વધી રીતે અમ્મસ્ત શાલિની જ છે અને એ નવો જ છન્દ હોય એમ એને નવું નામ આપેલું છે

મહાશિસરિણીનો દાખલો નાનાગાલના 'મણિમય મેંધી' નાથ્યનો નીચેનો શ્લોક છે.'

જગ ગગાજે ધોર ગિાડા,

પાટિ નાવજે ગાગા ચિતટા,

• ગમેરી ઈયાનો ઝિન્ટ તુજ પેરો પટ થશે

ચઢાતી જ્યોત્સ્નાનો મણિમય પ્રિયે પથ દિપશે

'મણિમય મેંધી', કેટગ્રાવ નાગ્નો મા ૧, પૃ ૬૨-૩

દુષ્ટાન્તો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમા શિલ્પરિણીનો પૂર્વસદ વેવડાયો હોય તેને તેઓ અમ્યસ્ત કહેવા ઇચ્છે છે 'અમ્યસ્ત'ના અર્થ પ્રસ્તુત અર્થ આપ્ટે reduplicated બાપે છે તે છે વ્યાકરણમા ધાતુના વેદલાક રૂપોમા ધાતુનું દ્વિત્વ થાય છે, તેમા ધાતુનો આગલો અક્ષર વેવડાય છે, જેમ કે 'નમ્'નુ રૂપ 'નનામ' થાય છે એ ધોરણે અહીં પણ પદ્ધતિનો આદ્ય ભાગ વેવડાય છે તેને અમ્યસ્ત કહેલ છે પ્રો ઠાકોરે પણ આ અમ્યસ્ત શબ્દ પાંત્રાની રચનામા સ્વીકાર્યો છે (નળવાર પૃ ૬૪) પણ આવી રીતે વૃત્તની પૂર્વે સદ વેવડાય, કે બુત્તર સદ વેવડાય એમા નામનો ભેદ કરવા જેવું વશુ મહત્ત્વ મને નથી લાગતુ વશ્વે સદો છે, વશ્વે યોગીજાના ગાપેશ છે એ દૃષ્ટિએ અમ્યસ્ત-શિસરિણી પણ મહાશિસરિણીનો એક પ્રકાર જ છે જેને પ્રિય વરવાની જહર નથી સદશિસરિણી એટલે જેમા અલક નરણને વદલે તેનો યતિસદ જ એક કે વધારે પદ્ધતિમા આવતો હોય એવો છદ તરસિહરાવનો નેદ તેમની પછી મોડે કવિએ કે વિવેચકે સ્વીકાર્યો જણાતો નથી, એટલે આની દુ વિશેષ ચર્ચા કરતો નથી ગાથ વક્તવ્ય એ છે કે આ રચનાને નવો શ્લોકવધ ગણવા જોઈએ. એક ને એક વૃત્તના આવા નવા શ્લોકવધો અનેક થઈ શકે જેમ કે સુદરમ્નો

સદ શિલ્પરિણી

થહા ! મારી આશા,

હવે છેલ્લી આશા

સુધિત જનનિદ્રા શુ સરશે ?

હુબેલા જહાજો પે જલસમ નિરાશા શુ તરશે ?

ઉદધિ અલ્પાયો ગરજશે ?

મરોને મોજારુ ધનિવ પા શુ પેટ હમશે ?

'છલ્લી આશા', કાવ્યમયલા પૃ ૧૦

આ પછીના કાવ્યમા જ (એન, પૃ ૧૨) સુન્દરને યતિલક્ષ્મીની રચનામા થોડો ફેરફાર કરી વઢી એક નવો શ્લોકવધ આપેલો છે આવા શ્લોકવધો અનેક

वृत्तोमा धई शबे, अलबत, समयतिव वृत्तोमा नागालाले मदानान्तानो एव
नवो श्लोकबध आपेलो छे

धीरा धीरा, ऊडा घेरा,
सुख सुहवता चपना दुख बीत्या
ना को आव्यू, ना के बहाव्यू
गतप्रियजने, आर्द्रता शू नपी त्या ?

पेटशक वाव्यो भा १, पृ ११

प्रो ठावोरनो अम्यस्त मन्दाक्रान्ता आयो ज छे .

झूलो पोपट्, झूटे सुप्टी

जेननि झुलवे चद्रिकापारणामा, वगेरे

'पोढो पोपट', भणकार पृ ६४

हमजा 'सस्कृति' मा श्री उमाशकरे एव नवी ज रचना आ ज वृत्तनी आपी छे .

लाठी स्टेशन पर

दैवे शापी

तें आलापी

द्वय हृदयनी स्नेहगीता, आशी !

दूरेदूरे

हंया दूरे

क्षितिज हसती नव्य को आत्मनूरे

ते आ भूमि

स्नेहे झुमी

सदय दुःखी आज म घन्य चूमी

'सस्कृति' नवेम्बर, '४८, पृ ४३१

व्यानमा आव्यु हशे वे आवा श्लोकबधोमा कवि अनेक रीते पतिभंगने
प्राप्तधी साधे छे — अने शणगारे छे

आ श्लोकभगी जुदी जुदी रीते बापरी शकाय जेम के

पादपूर्तिने दुखें एक प्रशस्ति

जीत्यो स्मट्स ध्रुजावियो मकहुनाल्दा'धो ज ज्यू ठेलियो,

नाझीनेय अहिंसको बनववा हामी मणी विश्वने,

હ્યા મ્હેરુદ્વય દાસ વલ્લભ કર્યાં ચેલાય રાજાજિ શા,
અસારી, દ્વય અલ્લિ, લા, વશ કર્યાં, તામીલ મ્હારો'દ્યર્ધા,
જીત્યુ કેલ્લવ્યુ પેંવિ શાસન વિપ્પુ, એ સર્વને ક્ષાલવે
આવી શુ એવૂ હવે ?

મળકાર પૃ ૨૮૧

‘આવી શુ એવૂ હવે ?’ એવી પાદપૂર્તિને નિમિત્તે ઉપરનો શ્લોક રચેલો છે સામાન્ય રીતે પાદપૂર્તિમા આપેલી પંક્તિ કે સ્તંભ અત્ય પંક્તિમા વળી છેવાની હોય છે, તેને વદલે અહીં એક આસો શ્લોક સ્વતંત્ર રચ્યો છે, પાદપૂર્તિનો ઉત્તરપતિસ્તંભ અતે લટકતો મૂક્યો છે જા પણ એક નવો શ્લોકવચ્ચ જ થયો આવી જ રીતે અનુષ્ટુપમા એકાદ ચરણ વધારાનુ મૂકી દેવાય છે

इक्ष्वाकुकुलसभूत मदध्यापित सत्त्ववान्
तु तो छो, तेथि हे वत्स, आटली सूचना तने
मेघावीने धणी याशे

સામ્રાજ્યસર્જનો, તાત, સયમે સિદ્ધ થાય ને
વિલાસોચી હળાય છે
સતાપે સયમે ધર્મ રહીને રત સર્વંદા
પામજે પદ શાસ્વત

મળવાતની લીલા પૃ ૪૦

અહીં ચાલુ અનુષ્ટુપમા પ્રવાહમા ‘મેઘાવીને ધણી યાશે’, ‘વિલાસોચી હળાય છે’ અને ‘પામજે પદ શાસ્વત’ એવા ત્રણ પાદો ઉમેરી દીધા છે આમાના છેલ્લા બે પાદો ઉત્તર પાદો છે, અને પહેલુ પૂર્વ પાદ છે અનુષ્ટુપમા સમવિષમ પાદોને પણ યતિસ્તંભો જેવી પરસ્પર અપેક્ષા હોય છે એટલે આ પણ સયતિક વૃત્તના નવા શ્લોકવધ જેવા જ દાખલા થાય છે

આવી વંચિચ્ચનય ક્રોધરચના મેં આગળ કહ્યું તેમ સયતિક વૃત્તોમા જ શક્ય છે પણ હું આ પ્રકરણમા આગળ કહી ગયો તેમ કેટલાક વૃત્તોમા યતિના જેવું બિલકન વચ્ચમા આવે છે, જેને કેટલાક પિંગલનારોએ યતિ તરીકે સ્વીકારી પણ છે, એવા સ્થાને થતા સડો પણ યતિસ્તંભો હોય એ રીતે તેની નવી રચનાઓ ચર્ચા શક્યતા તરીકે પૃથ્વીમા મધ્યયતિ નથી એમ માનનાર પ્રો ઠાકોરે જ, એ મધ્યયતિ હોય એ રીતે આ સડોની રચના કરી છે

अम्यस्त पृथ्वी

पडपू श्रवण नाम, गर्व भरि डोक ऊची करे,
त्यहा झट पई सवार हसि फेरवी घोडली
करी तिलक भाल, घर माल बठ आरोपि ते,
स्विकारि जरि नाचती,
सखीनयन राचती,
विमोग न बळावती थइ अलोप ए घोडली

‘एक तोडेली टाळ’, भगनार पृ. ११६

अही चोथी पाचमी पक्तिओ मात्र पृथ्वीना पूर्व यतिखडो ज छे आवो ज
प्रयोग उपजातिमा धाय छे ज्या हु आगळ वही गयो तेम पहेला पाच अक्षर
पछी हलबी यति जेवु छे

पहेला लिपेली

ते, में दिधेली

चन्ने डबीना नयी दाम आपवा,

नवी डबीना बळी कोड सारावा

‘मोची’, गगोत्री पृ. १३९

में आगळ बहयु के आपणे समवृत्तना एक चरणने सवादनु एकम
स्वीकार्युं छे अने तेथी एक ज पक्तिनु मुक्तक पण धाय छे अने तेना
दृष्टान्तो पण आ प्रवरणमा आवी गया ह्ये विसोप ए पहेवानु के यतिखड
पण सवादनी सापेक्षता बायम राखीने स्वतंत्र पक्ति बनी, अखड पक्तिओ
जोडे आवे छे त्यारे, कोई पण वृत्तना एक चरणने बदले चरण उपरांत एक
बधाराना यतिखड सायेना मुक्तको पण बने छे जेम के

तने में जखी छे

युगोथी धीरोला प्रसार गहरानी तरसथी

बसुधा पृ. ५६

आवा श्लोकबधोमा ज्या यतिखडोनी स्वतंत्र पक्तिओ धाय त्या ए
नोधवा जेवु छे के पूर्व यतिखडो स्वतंत्र अध्धर रही शक्ता नथी, तेमनी पाछळ
उत्तर यतिखडो आवे ज छे नारण के पूर्व यतिखडमा उपसहारनु सामर्थ्य
नथी, तेथी ऊलटु उत्तर यतिखड स्वतंत्र पक्ति तरीके ऊभो रूखा समर्थ
छे आगळ जे प्री ठाकौरनी पादपूर्ति उतारी छे तेमा चारुलविक्रीडितनो
उत्तरखड स्वतंत्र रीते त्या ऊभेली छे तेने आखी पक्तिनी के पूर्वखडनी

અપેક્ષા રહી નથી એવી ઝલટી રીતે શ્લોકને અંતે પૂર્વંતડ એમ અધ્ધર રહી શકે નહીં છેવટે, મેં અગેક દૃષ્ટાન્તોમા એવું ક્યારે જોયું નથી

આ પ્રમાણે પ્રાચીન પિંગલનારોએ શ્લોકને સવાદનું એવમ માનેલો તેથી આગળ જઈ આપણે જોયું કે શ્લોકનું એક ચરણ પણ સ્વતંત્ર એકમ થઈ શકે છે, વઢી જોયું કે યતિ એ શ્લોકના વધનો સ્વાભાવિક ભાગ છે, વઢી એ પણ જોયું કે મધ્ય યતિ પણ ચરણનું અગ છે, એનું સ્થાન એ પણ શ્લોકના વધનો અડા છે, અને તેનાથી થતા યતિસહો પણ ચરણના ઉપાગો છે તેમને સાપેક્ષ પણ એક પ્રવારની સમગ્રતા છે, અને એ એક આત્મા ઉપાગ તરીકે વ્યાપારમય થઈ અનેક પ્રવારના શ્લોકવધો રચી શકે છે યતિસહોની વ્યાપારમયતા આપણે હજી નવા છદોના પ્રવરણમા આગળ જોઈશું

પરિશિષ્ટ ૧

યતિપૂર્વ અક્ષરનું ગુરુત્વ

વૃત્તોમા યતિ પૂર્વનો અક્ષર હમેશા ગુરુ હોય છે, અને તેનું વારણ એ કે યતિના ઉચ્ચારણમા આગળ સ્વરનું વિલંબન થાય છે અને સંસ્કૃતમા વિલંબન હમેશા ગુરુ જ થઈ શકે છે એમ મેં આ પ્રવરણમા કહ્યું પણ પિંગલોમા આવતા કેટલાક વૃત્તોમા યતિપૂર્વનો અક્ષર લઘુ હોય છે તેનો સુલાસો કરવાનું રહે છે તે અહીં કહ્યું છું

હું પિંગલના 'છન્દશાસ્ત્ર'મા જ્યાંજ્યાં લઘુ પછી યતિનો ઉલ્લેખ છે તે દરેક છદને અહીં એના જ ક્રમમા લઈશું ન્યાસ મારી રીતે આપીશ

કુમારલલિતા લગાલ લલગા ગા

છ શા ૬-૩

સૂત્રમા યતિ કહી નથી હલાયુધ પ્રથમ ત્રણે અને પછી ચારે એમ યતિ બતાવે છે પણ આગળ જતા કહે છે કે કોઈ બેએ અને પાંચે યતિ બતાવે છે આ વિવલ્પ જ આપણે આગળ જોયું તેમ યતિની અનાદિપ્રકતાનું ચિહ્ન છે અને છન્દ અનાવૃત્તસંધિનો નથી પણ ચતુષ્પલ આવૃત્ત સંધિનો છે અર્થાત્ સરા અર્થમા એ વૃત્ત નથી

પળક ગાગા ગાલલ લલગા ગાગા ૬-૧૦

સૂત્રમા યતિ કહી નથી પણ હલાયુધ પાંચમે પાંચમે યતિ હોવાનો આમ્નાય કહે છે છદ સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્પલ સંધિના આવૃત્તનોવાળો માપામેઢ છે

ધૃત્તા : લલલલ લલલલ ગાગા ગા ૬-૨૩

સૂત્રમા યતિનો ઉલ્લેખ નથી, પણ હ્રાયાધ આગળના ૧૧-૨૦ સૂત્રોના શબ્દોને મઙ્કાપ્લુતિન્યાયથી અહીં લગાડી ચારે અને સાતે યતિ કહે છે. પણ છન્દ સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્કલના આવર્તનોનો છે.

નવમાલિની : લલલલ ગાલગાલલલ ગાગા ૬-૪૩

સૂત્રમા યતિનો નિર્દેશ નથી. હ્રાયાધ આમ્નાયથી આઠમે અને ચોથે યતિ કહે છે પણ છદ ચતુષ્કલ સધિના આવર્તનોવાળો છે. પહેલો અને છેલ્લો સંધિ ચતુષ્કલ છે જ, અને વચમા બે ચતુષ્કલ સધિઓના પર્યાય દાલગાલદાનુ લગાત્મક રૂપ છે.

ચન્દ્રાવર્તા : લલલલ લલલલ લલલલ લલગા ૭-૧૧

સૂત્રમા યતિનો ઉલ્લેખ નથી. હ્રાયાધ સાતમે અને આઠમે યતિ કહે છે. અને તે પછીના સૂત્રમા ઉપરના જ ન્યાસમા છઠ્ઠે અને નવમે યતિ આવે તો ધૃત્તનુ નામ મારા કહે છે. અને તેની પછીના સૂત્રમા આઠમે અને સાતમે યતિ હોય તો નામ મણિગુણનિકર કહે છે. આ યતિનુ ફરવુ એ જ એ યતિ આવશ્યક નથી એમ બતાવે છે. સરી રીતે આ ચતુષ્કલ સધિના આવર્તનોવાળો માત્રામેઝ છન્દ છે

ઋપમગજવિલસિત ગાલલ ગાલગાલલલ લલલલ લલગા ૭-૧૫

આમા સૂત્રમા જ સાતમે અને નવમે યતિ કહેલી છે. પણ ઉપર આવી ગયેલ નવમાલિનીની પેઠે આમા ચતુષ્કલ સધિના આવર્તનો છે

કૌંચપદા । ગાલલ ગાગા ગાલલ ગાગા લલલલ લલલલ લલલલ લલગા

૭-૨૯

આમા સૂત્રમા પાંચ પછી પાંચ પછી આઠ પછી સાત એમ યતિ કહી છે. પહેલી બે યતિઓ ગુરુ પછી આવે છે તે પછી આઠ અક્ષરે આવતી યતિ લઘુ પછી આવે છે પણ આ છદ સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્કલના આવર્તનોનો છે — માત્રામેઝ છે.

અપવાહ્વ : ગાગા ગાલલ લલલલ લલલલ લલલલ લલલલ લલગા
ગાગા ૭-૩૧

આમા નવમે પછી છઠ્ઠે પછી છઠ્ઠે પછી પાંચમે એમ ચાર યતિ કહી છે. પહેલી ત્રણેય લઘુ પછી આવે છે છદ ચતુષ્કલ માત્રામેઝી છે.

વરતનુ : લલલલ ગાલલ ગાલગાલગા ૮-૩

આમા છઠ્ઠે છઠ્ઠે અક્ષરે યતિ કહી છે તેમાંની પહેલી યતિ લઘુ પછી આવે છે. પણ દૃષ્ટાન્તના ચોથા ચરણમાં જ એ યતિ પઝાઈ નથી. ચોથું ચરણ :—

અરુણકરોદ્ગમ એવ વર્તે

અહીં 'દ્ગ' એ છઠ્ઠો અક્ષર છે, અને ત્યાં 'ઉદ્ગમ' શબ્દ પૂરો થતો નથી. એ જ બતાવે છે કે આ યતિ આવશ્યક નથી. પણ એવી વિશેષ મહેવાનું તો એ છે કે આ છન્દ અપરવચ્ચના ધીજા પાદનો બતાવેલો છે

અપરવચ્ચ : લલલલલલલગા લગાલગા

લલલલલગા લલગા લગાલગા

અપરવચ્ચના ધીજા પાદમાં જો યતિ નથી, તો અહીં મૂકેલી યતિ આગનુરૂ છે, વૃત્તના ધષની નથી.

કુટિલા : ગાગા ગાગા લલલલ લલગા ગાગા ગા ૮-૧૦

આના સૂત્રમાં જ ચોથે છઠ્ઠે અને પછી ચોથે યતિ કહી છે. વચલી યતિ લઘુ પછી આવે પણ આ ચતુષ્કલ સંધિના દ્વાદશનોનો બનેલ માપામેલ છે.

શૈલશિખા : ગાલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા ૮-૧૧

આમાં સૂત્રમાં પાંચમે છઠ્ઠે અને પાંચમે યતિ કહી છે. પણ આ નંદંટકનો જ વિવરણ છે (જુઓ ગત પૃ. ૧૩૪). સરસાવો :

નંદંટક : લલલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

શૈલશિખા : ગાલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

નંદંટકમાં યતિ નથી (જુઓ ગત પૃ. ૧૬૩) તો આમાં પણ તે આવશ્યક નથી કોવિલક (સૂત્ર ૮-૧૫) એ તો નંદંટકમાં જ આઠમે પાંચમે અને ચોથે યતિ મૂકવાથી થયો છે એટલે એની યતિ આવશ્યક હોઈ શકે નહીં.

એટલે પિંગલના સૂત્રોમાં જે જે વૃત્તમાં લઘુ પછી યતિ મૂકેલી છે, તે વધા વૃત્તો ધષેમાને કોઈ કોઈ માપામેલી છદોના લગાદમક રૂપો છે, અને વરતનું શૈલશિખા કોવિલક જેના દાસણમાં એ યતિ આવશ્યક નથી.

ધીજા પિંગલોમાં આ સિદ્ધાન્તમાં લઘુ પછી યતિવાળા દાસણ જોવાનો હું ઝરૂર જોતો નથી. હું આવી 'છન્દોરચના' જોઈ ગયો છું અને તેમાં ચર્ચાઈ બનાવૃત્તસંધિ અક્ષરમેલ વૃત્તમાં યતિ પૂર્વે લઘુ આવતો મેં જોયો નથી.

આ વધામાં એક અપવાદ છે, અને તે તરફ અહીં સુધી પ્રસંગે પ્રસંગે હું ધ્યાન દોરતો આવ્યો છું. ઉદ્ગમતા વિષમ વૃત્ત છે, અને તેના પહેલાં ચરણને અંતે લઘુ આવે છે.

અદ્વૈતા : સત્ત્વા સત્તા સત્ત્વસત્તા
સત્ત્વસત્ત્વસત્ત્વસત્ત્વસત્ત્વ
સત્ત્વસત્ત્વસત્ત્વસત્ત્વસત્ત્વ
સત્ત્વસત્ત્વસત્ત્વસત્ત્વસત્ત્વસત્ત્વ

પણ આ દૃષ્ટાન્ત તો ઝડપે મારા અભિપ્રાયને સમર્થિત કરે છે. આગળ (ગત પૃ. ૧૩૮) જોઈ ગયા તેમ દરેક વિગલનાર પહેલા ચરણને યીજાની સાથે પઠવાનું વહે છે. એટલે આ તો મારા મતનો વ્યતિરેકી યાચલો થયો. અનાવૃતસંધિ અધારમેઝાનાં ચરણાન્ત યતિ તેમ જ મધ્ય યતિ ગુણ પછી જ આવે છે, પણ જે એક જ યાચલામાં ચરણાન્તો લખ્યા છે ત્યાં પઠનમાં યતિ આવતી જ નથી. એટલે આ પ્રકરણમાં મેં જે એક વસ્તુને મૂલ્યમૂલ માની છે, કે યતિ ગુણ પછી જ આવે છે, તેને યુક્તોનું પ્રશ્નિતમૂલ તત્ત્વ ગણવું જોઈએ.

પરિચિષ્ટ ૨

.યતિ સંબંધી અર્વાચીન વિવેચકોનો ચર્ચા

હજી સુધી અર્વાચીન યુગમાં યતિસ્વરૂપની કઈક પૂર્ણ શાસ્ત્રીય ચર્ચા થે જ વિદ્વાનોએ કરી છે. પહેલી સદ્ગત કેસવ હર્ષદ ધ્રુવે, એમનાં 'પદ્ય-રચનાના પ્રકાર' નામના લેખમાં. આ લેખ એમણે ૧૯૦૮ માં સાહિત્ય પરિષદ માટે તૈયારી, અને અગાઉ 'સાહિત્ય અને વિવેચન' માં. ૨ પૃ ૨૬૨-૩૦૮ માં તે ફરી છપાવેલો મઝી આવે છે. અને તોજી પ્રો. ય. ક. ઠાકોરની, તેમના 'પુદ્ધ (અગેય) પદ્ય'ના નિબંધમાં, જે નિબંધ તેમણે 'અપભ્રંશ'ની પહેલી આવૃત્તિ (સને ૧૯૧૭)માં, પોતાના ધ્યાનમગ્રહમાં છંદના પોંતે જે નવા પ્રયોગો કર્યા હતા તેના સમર્પણ તરીકે લખ્યાં હતાં

કે. હ. ધ્રુવનો લેખ યતિના વ્યાપક વિષયને ધ્યાનમાં રાખી લખાયો છે. એમ પછી જણાય, પણ તેમાં મુખ્યત્વે એ છે કે એ પછી એમણે 'પદ્ય-રચનાની ઐતિહાસિક આલોચના'ના વ્યારણાં (પ્રસિદ્ધ ૧૯૩૨) આપ્યા, એમાં ફરી વ્યાપક રૂપે તે ચર્ચાઓ નથી. એથી ૧૯૦૮ માં નિરૂપેલા દ્રષ્ટા ગિદાન્તો અને અભિપ્રાયો તેમણે ૧૯૩૨માં માન્ય રહ્યા છે કે કેમ એવો મગ્ય ઝઠે છે. 'આલોચના'માં તેમણે પોતાના આગલા વિચારો ધણી જગાએ જૂના લેખનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના ફેરવ્યા છે. પણ આ વિષયમાં—એટલે કે યતિની ચર્ચામાં તેમણે એવો ફેરફાર કર્યો હોય એવું જણાતું નથી. માત્ર એટલું

કે પહેલાના રેખના વધા અભિપ્રાયો વીજા લેખમા ઉતાર્યા જણાતા નથી પણ એ ગમે તેમ હોય સ્વલસર્વોચ્ચને લીધે, તેમણે એમ કયું હોય, કે જૂના અભિ-પ્રાયો તેમને પાતાને ચિન્ત્ય જણાયાથી એમ કયું હોય, પણ હું યનેના અભિ-પ્રાયોની ચર્ચા આમા કરીશ, અને તેથી તેમના અગત અભિપ્રાયનો ફરક કરી હોય તો પણ મારા નિરૂપણને અસર થરશે નહીં

‘પદ્યરચનાના પ્રકારો’મા અત્યંતિ કે અસહ વૃત્તોનું નિરૂપણ પૂર કરી તેઓ સમયિત વૃત્તો હાથમા લેતા પ્રથમ યતિને આવશ્યક બનાવનારા કારણો આપે છે હું આનો ફરક નોંધે શબ્દસહ ઉતાર છું, માત્ર તેમા ગણાવેલા કારણો આગળ, મારી ચર્ચાની સરલતા ક્ષાતર સ્થાપક ઉમેર છું —

“અસહ રૂપવધ મૂકી હવે સહ રૂપવધ તરફ વળિયે આ પદ્યરચનામા ચરણના વે કે ત્રણ સહ પડેલા જોવામા આવે છે જ્યાં એક સહ પૂરો થઈ વીજો શરૂ થાય છે, ત્યાં યતિ મૂકાય છે ચરણને અંતે તો યતિ સર્વ પ્રકારમા છદમા હોય જ, તેને અહિં લેખામા નથી લીધી આ યતિ મૂકવી અનેક કારણથી આવશ્યક બને છે (૧) કોઈ વચ્ચે સહ લાવો થઈ જવાથી યતિની જરૂર પડે છે (૨) કોઈ પ્રસંગે સમાન સંધિને નાસ્તા પાડ્યા યતિ દ્રષ્ટ છે (૩) કોઈ સમયે ભિન્ન રચનાના સહોને જોડવાને યતિની અપેક્ષા રહે છે (૪) ન્યારેક ઉત્તર સહ પૂર્વ સહ સાથે સહગ વાચતા પાઠ વિમવાદી થાય છે, ત્યાં મવાદ જાળવવાને યતિ પ્રાપ્ત થાય છે છદ્મોના ઉદાહરણો ઉપરથી યતિના સ્થાન સ્પષ્ટ સમજાશે” (તા વિ ૨, પૃ ૨૭૯)

અન્વય આ સિદ્ધાન્તોના વાલ્મીકી જોવાથી એનું સ્વરૂપ વધારે સ્પષ્ટ થાય પણ કેટલીક ચર્ચા તો આ સિદ્ધાન્તો જાતા પ્રાયમિક દૃષ્ટિએ જ ઉપસ્થિત થાય છે તેઓ મહ છે “જ્યાં એક સહ પૂરો થઈ વીજો શરૂ થાય છે, ત્યાં યતિ મૂકાય છે” હું પૂછું છું સહને લીધે યતિ આવી, કે યતિને લીધે સહો પડ્યા? યતિની આવશ્યકતા જો સહથી થતી હાય તો સહને પગનાર તત્ત્વ કયું? સહગ ચરણમા અમુક જગાએ સહ શાથી પડ્યો? અને જ્યાં મહો પડ્યા નથી ત્યાં કેમ થતી પડ્યા? આના જવાબ આપ્યા વિના સહોને સ્વીકારી નહીં મહો જુદા પાડ્યા યતિ આવે છે એમ મહેશુ, એ તો યતિ અને સહને વચ્ચે સ્વીકારી લેવા થરાધર છે એથી વેમાથી એકેયના પુરુષો મળ્યા નથી યહી સમાન સહોને જુદા કરવા પણ યતિ આવશ્યક બને, અને અસમાન મહોને જુદા કરવા પણ યતિ આવશ્યક બને એ વિષા તો મશુ જ નવું મહાું નથી યતિથી જે મહો જુદા પડે તે વાં તો સમાન હોય વાં તો અસમાન હાય એટલે એમા કશો માહિતી મળતી નથી આ સમાન તેમ જ

અસમાન વન્ને પ્રવારના સડોને યતિથી જુદા પાડવા પડતા હોય, તો યતિની આવશ્યકતાનું તત્ત્વ યમાક યોજે જ રહ્યું છે એમ સમજવું જોઈએ. વઢી જ્યાં જ્યાં સમાન સડો હોય ત્યાં સર્વંશ યતિ જણાની નથી. આપને પૂછી શકીએ કે પૃથ્વીમા, તેમના જ વહેવા પ્રમાણે (સા. વિ. ૨, ૨૭૮) લગા લલલગા આ વે સડો કરી શકાય છે, છતાં ત્યાં યતિ કેમ નથી? દ્રુત-વિલંબિતમાં લલલગા લલગા લલગા તમા માં વે લલગા છે, તેની વચ્ચે યતિ કેમ નથી? અને ભિન્ન સડો તો વૃત્તોમા પાર વિનાના મઢે છે, ઢગલે ને પગલે મઢે છે ત્યાં સર્વંશ યતિ કેમ નથી? એટલે આ સુલાસો પ્રથમ દૃષ્ટિએ મને અપ્રાપ્ત જણાય છે. ચોખા કારણ તરીકે એમણે જણાવ્યું છે કે વ્યારેક ઉત્તરસડ પૂર્વસડ રાખે સઢગ વાચતાં પાઠ વિસવાદી થાય છે, ત્યાં સવાદ જાઢવવાને યતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ તો યતિના સ્વરૂપનું માત્ર વ્યતિરેકી કથન છે! સ્વરં તો એમ કહેવું જોઈએ કે ચરણમા જ્યાં યતિ હોય છે ત્યાં તે ચરણના સવાદમા આવશ્યક હોય છે. તેમણે ચરણાન્ત યતિ માટે કહ્યું છે કે “ચરણને અંતે તો યતિ સર્વં પ્રવારના છદમા હોય જ”. મારં કહેવું કે જેમ ચરણાન્ત યતિ એ ચરણના સવાદનો અવિશ્લેષ્ય અંશ છે એમ મધ્ય યતિ પણ જે જે વૃત્તના ચરણમા છે તે તે વૃત્તના ચરણના સવાદનો અવિશ્લેષ્ય અંશ છે. એ યતિને લીધે ચરણના સડો પડે છે એમ વહેવું જોઈએ.

સમયિક વૃત્તોમા કે હ ધ્રુવ સીધી પ્રથમ શાલિની આપે છે. અને યતિનું કારણ એવું યતાવે છે કે “પૂર્વસડ અને ઉત્તરસડ સઢગ વાચી શકાતા નથી, માટે વચ્ચે યતિનો ગાઢો મેલવો પડ્યો છે” આગઢ કહ્યું તેમ આનો એટલો જ અર્થ કે યતિ એ ચરણના મેઢનો આવશ્યક અંશ છે. મૂઢ પ્રકરણમા મેં કહ્યું તેમ મારો અભિપ્રાય એ છે કે એ ચાર ગુરુઓથી આવશ્યક બની છે.

વીજો છદ તેમણે જલોદ્ભવગતિ લીધો છે તેના ચરણનો વ્યાસ —

જલોદ્ભવગતિ : લગાલ લલગા । લગાલ રલગા

અહીં વન્ને સડો સમાન હોવાથી વચ્ચે યતિ આવશ્યક બની છે એમ એમનું કહેવું છે મારી દૃષ્ટિએ આ રચના આવૃત્તસધિની અને માત્રામેઢી છે. તેમા ચતુષ્કલ સધિના ચાર આવર્તનો છે ઢુ આગઢ કહીશ તેમ વૃત્તોની યતિ અને માત્રામેઢી જાતિની યતિ એ વે, સ્વરૂપથી તદ્દન ભિન્ન છે, અને તેથી વૃત્તોની યતિની ચર્ચામા આને સ્થાન જ ન હોવું જોઈએ. મેં આગઢ વહ્યું તેમ (ગત પૃ. ૬૮, ૬૯) ધ્રુવ, એક જ માત્રામેઢી સધિના જુદા જુદા પર્યાયોના આવર્તનોથી યમેલા છદોને આવૃત્તસધિ ગણતા નથી, તેથી આને અનાવૃત્તસધિ

વૃત્ત ગણવું પડયું છે, અને તેની યતિ સઘળી આવો છુલાસો યોજવો પડયો છે, પણ આ રચનાને અહીં સ્થાન નથી

આ પછી ધ્રુવે ક્ષમાનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે

ક્ષમા • લલલલ લલગા । ગાલગા ગાલગા

અલ્પવત્, આ છન્દ વિરાતાર્જુનીય (૫-૧૮)મા મળે છે, પણ તે માત્ર કોઈ નવો છન્દ કરવાના વૌતુકથી જ રચાયો જણાય છે એ આશો પાંચમો સર્ગ નવા નવા છન્દોના પ્રયોગોનો બનેલો છે મને આ રચના સવાદી જણાતી નથી આ છન્દ કવિઓએ અપનાવી તેનો વહોલો પ્રયોગ ક્યોં હોય એવું જણાતું નથી—ન્યાસ જોતા એ સ્મધરાના છેલ્લા બે યતિવડોને વધુ જ મળતો આવે છે છેવટનો ગુરુ એક કાઢી નાખ્યો છે એટલો જ ફરક છે આ દૃષ્ટાન્તને સ્મધરા કે માલિનીથી ભિન્ન ગણવું ન જોઈએ

આ પછી પ્રહર્ષિણી લીધું છે

પ્રહર્ષિણી ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા

આમા યતિનું કારણ એવું બતાવ્યું છે કે પ્રથમ સડને છેડે અને વીજા સડને આરંભે પણ જોરદાર રૂપ છે જોરદાર રૂપ મળગ બોલવાની અગવડ દૂર કરવાને યતિ વિવક્ષિત છે આમા જોરનું નવું તત્ત્વ પ્રવેશ પામે છે જેની ચર્ચા હું આગળ કરવાનો છું પણ એ ભારવાળા રૂપો શા માટે ભેગા ન બોલાય એ જ પ્રશ્ન છે અર્થાત્ સુભાગો વસ્તિત છે

આ પછી મધ્યશામા આવે છે એમના પ્રમાણે

મધ્યશામા ગાગા ગાગા । લલલલલલ ગાગા ગાગા

અહીં યતિનું કારણ એ જણાવ્યું છે કે કેવળ ગુરુથી બનેલા પૂર્વસડને પછીના કેવળ લઘુગય સધિથી નીચો પાઢવાની જરૂર છે મારી દૃષ્ટિએ, આ છંદ પણ આગળ આવી ગયેલ જલોદ્વત્તગતિની પેઠે ચતુષ્પલ સધિના આવર્તનોનો બનેલો માત્રામેલ છન્દ છે એટલે વૃત્તની યતિચર્ચામા તેને સ્થાન નથી મારી દૃષ્ટિએ તેનો ચતુષ્પલ ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

ગાગા ગાગા લલલલ લલગા ગાગા ગા

દરેક સધિ ચતુષ્પલ છે

આ પછી મદાપ્રાન્તા શિશરિણી અને હરિણી આવે છે અલ્પવત્ એમાં ભિન્ન પ્રકારના યતિ સડો છે, પણ યતિના એ સુભાગો બનતો નથી મેં ચર્ચાની

પ્રસ્તાવનામા સામાન્ય રૂપે વહધુ તેમ યતિ મેઢનો બરા છે તો તેનો સુઝાસો મેઢનિષ્પાદક ન્યાસપી થરવો જોઈએ આઠ સુવદના યને સમ્બરા (એજન પૃ. ૨૮૪-૮૫) આવે છે તે દૃષ્ટાન્ત પણ ઉપરના જેવા જ છે માત્ર શાર્દૂલ-વિક્રીડિતમા પ્રથમ સ્વઢ મોટા થઈ ગયો છે તેથી યતિ અપેક્ષિત થાય છે એમ વહધુ છે એ સરો સુલાસો છે આ ઉપરાત એક વૃત્તથી કે પચ્ચાવલી કે સરસી લીધો છે તે જોવો રહે છે

ધૃતથી લલલલ ગાલ ગાલ લલગા । લલગા લલગા લગા લગા
અહીં અગિયારમે અક્ષરે જે યતિ છે, તે, તેઓ વહે છે, કે આવૃત્ત યતા સધિ-ઓને છૂટા પાઢવા આવે છે આ સધિઓને છૂટા પાઢવાની જરૂર વેમ ઝમી થાય છે તેનુ કારણ ધ્રુવની આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢની તેમણે આપેલી વ્યાખ્યા છે તેઓ “જે સધિ ચરણમા લાગલાગઢ યતિવૃત્ત વિરામ વગર વેચી વધારે યાર વપરાયો હોય”, તેને આવૃત્ત વહે છે એવા મધિવાઢા વૃત્તને આવૃત્તસધિ કહે છે (પ ઐ આ પૃ ૨૦) તેમણે યતાવેલા સધિઓ પ્રમાણે ઉપરના વૃત્તમા જો યતિ ન આવે તો ત્રણ લલગા સધિઓ એકઠા થઈ જાય, અને વૃત્ત આવૃત્તસધિ ઘની જાય મેં આગઢ વહધુ તેમ મારે મતે જેમા માત્રામેઢી સધિના સઢગ આવર્તનો હોય તે જ આવૃત્તસધિ છે ઉપરના વૃત્તમા એવુ નથી ઇટલે ત્રણ આવર્તન માનયી તે આવૃત્તસધિ ઘની ન જાય મારે મતે તો આ વૃત્ત જ મુન્દર સવાદવાઢુ નથી નવા નવા છન્દોના પ્રયોગો કરવાના શોહીન માધે ‘શિશુપાલવધ’ના યીજા સાર્ના અત્ય શ્લોરમા તેને પ્રયોજ્યો છે, અને તેમા આવતા ધૃતથી શબ્દ ઉપરથી જ તેનુ એ નામ પઢધુ છે આ વૃત્તના સધિઓ મારી દૃષ્ટિએ જુદી રીતે પઢે છે

ધૃતથી લલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા લગાલગા

આ રીતે ત્રણ લલગા એકઠા થવાનો પ્રસંગ જ અહીં નથી અલવત ઉપરના સધિવિન્યાસનુ પ્રામાણ્ય હુ આગઢ જતા મેઢના છેલ્લા (છઢા) પ્રકરણમા યતાવીશ અહીં તો ઇટલુ જ વહી શક્તીશ કે અહીં યતિ શાર્દૂલવિક્રીડિતની પેઢે લગાણને લીધે આવસ્યક ઘની છે શાર્દૂલવિક્રીડિત ઓગળીમ અક્ષરનો છે અને તેમા ચારમે યતિ છે, આ એકવીસ અક્ષરનો છે, અને તેમા અગિયારમે યતિ છે

આ રીતે કે૦ હ૦ ધ્રુવની યતિચર્ચા યે કારણોથી દૂષિત થઈ છે પહેલુ મે વહધુ તેમ જરા આવૃત્તસધિ વૃત્તોને તેમણે મેઢની દૃષ્ટિએ માત્રામેઢી ગણ્યા નથી, તેથી કેટલાક માત્રામેઢી છઢો, અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો સાધે સેઢમેઢ થઈ ગયા અને તેથી માત્રામેઢી વૃત્તોની યતિઓને તેમણે વૃત્તોની

યતિ જેવી ગણી કાઢી આપી સધિના બે કે ત્રણ આવર્તનો અશાસ્ત્રીય મહત્વ પામ્યા આનુ એક વીજુ પરિણામ એ આવ્યું કે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલ્ વૃત્તોમા યતિ પહેલા હમેશા ગુણ આવે છે તે તરફ તેમનું ધ્યાન જ ન ગયું અને યતિ પૂર્વે લઘુ આવે એવી યતિઓને તેમણે શુદ્ધ વૃત્તોમા સ્થાન આપ્યું આ નિયમોનો અતિદેશ થઈ માત્રામેલ્ની રચનામા તેમણે કયો ત્યારે માત્રામેલ્ની રચનાની યતિ પણ વિશેષ ખાનતિકારક થઈ એ જાણ કરીને કાવ્ય કે રોઝા અને પ્લવગમની ચર્ચામા દેખાવ છે તેઓ આ બંને છન્દોને માત્રામેલ્ની રચના તરીકે સ્વીકારે છે પણ તે બંનેમા અગિયારમી માત્રાએ યતિ આવે ત્યારે તેને તેઓ ભિન્ન પ્રવારના છન્દો ગણે છે, અને ભેદ દેખાડવા તેમને ઉપકાવ્ય ઉપ-પ્લવગમ બંની તેમની 'યતિની ચર્ચા કરે છે અને વૃત્તોની યતિની પેઠે યતિની ઉપપત્તિ ભિન્ન સધિઓથી બતાવે છે. —

ઉપપ્લવગમ વાવા વાવો વાહ । હવાવા વાહગા
ઉપકાવ્ય : " " " " વાવા વાગા

તેઓ કહે છે "પહેલા છદમા પાંચ અને વીજામા છ માત્રાસધિ છે તે પૈકી ચોથો જે હવાવા સધિ, તેમા વીજી માત્રા ઉપર ભાર પડે છે, અને વીજા ઘઘામા પહેલી માત્રા ભારયુક્ત છે એમા પૂર્વાપર વાહ અને હવાવાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ટકાવી રાખવાને માટે મધ્ય યતિ એકાન્તિક ઉપપત્તિ ધરાવે છે, અર્થાત્ તે આવશ્યક છે મધ્ય યતિ દૂર થતા સધિનું અનાવૃત્તત્વ નાશ પામી ગૂજરાતી ભાષામા ઉપપ્લવગમ તથા ઉપકાવ્ય અપૂર્ણગણા અનુક્રમે પ્લવગમ અને કાવ્ય બની જાય છે " (એજન પૃ ૩૭)

અહીં કરેલું દરેક વિધાન મારી દૃષ્ટિએ ચિન્ત્ય છે આ માત્રામેલ્ રચનાની યતિને અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલ્ વૃત્તની યતિ સાથે સરખાવીને ઉપપત્તિ કરી છે એને જ હું અશાસ્ત્રીય ગણુ છું પણ આની ચર્ચા હું માત્રામેલ્ના પ્રકરણમા જ કરી શકુ હાલ તો મતભેદની મારી આટલી નોંધ લેવું

પ્રો ઠાકોરની યતિ વિશેની ચર્ચા કઈક આનુષંગિક છે, અને તે સાથે બહુ મર્યાદિત છે તેમનો વિષય 'શુદ્ધ (અગેય) પદ્ય' છ તેમના વક્તવ્યના મુદ્દાઓ ટૂંકમા આમ મુકાય કાવ્યને માટે સંગીત આવશ્યક નથી પણ પદ્ય આવશ્યક છે ગાન માટે તાલ, તાલ માટે પુનરાવર્તન આવશ્યક છે માટે અગેય રચના માટે પુનરાવર્તની રચના કામ ન આવે પુનરાવર્તન વિનાની રચનાઓ તે અક્ષરમેલ્ રચનાઓ છે પણ એમાની પણ કેટલીકને તેઓ શુદ્ધ પદ્ય માટે નાલાયક ગણે છે તેઓ કહે છે

“ત્યારે રહી માત્ર અક્ષરમેલ રચનાઓ આ રચનાઓમાની હાલ આપ-
નામા વધારે વપરાય છે તે પૈકી પળ કેટલીકનુ વધારણ એવુ છે કે તેમને
મેય રચનાઓ જ ગણવી પડે શાલિની, માલિની, મન્દાક્રાન્તા, હરિણી, શિશ્વરિણી
અને સમ્બરાના રૂપ (વધારણ) વિચારો એવા વૃત્તોમા ગુરુ સ્વરો કે લઘુ
સ્વરો કે વને, ઇટલી સહ્યામા સાથે સાથે સ્થલાયેલા છે, કે તેમનામા
યતિઓ (વિરામો)ના સ્થાનો નિશ્ચિત હોવા લગભગ આવશ્યક વને છે,
અને નિશ્ચિત લઘુગુરુ અનુક્રમ અને નિશ્ચિત યતિસ્થાનો સાથે મળતા, એ
વૃત્તો તાલગ્રથ-પળ કુદરતી રીતે બની જાય છે આવા વૃત્તો મેય તો શુ પળ
સુમેય છે, ઇટલે એ પળ ‘પદો’ જ છે સંગીતમાધુર્યથી ભિન્ન એવા પદ-
લાલિત્ય કે સ્વરમાધુર્યની લાલસાવાળો કોઈ એવા વૃત્તને અમેય રીતે યાચવા
જશે તો તે પળ વારંવાર મેયતામા લપસી પડશે

“હવે પૃથ્વી વૃત્તનુ માપ તપાસો એ પક્તિ સુમેય નથી, મેય છે,
તથાપિ અવશ્યમેવ ગાવી પડે એવી નથી, સંગીતમા ચાલુતા તાલો જોતા, કહે
છે કે,^૧ એ કોઈ પળ જાણીતો તાલબદ્ધ ગણી શકાય એવી એ નથી એમા
ગુરુ સ્વરો લઘુ સ્વરોના સાયેલાગાં સ્થલાયેલા નથી આવી એમા આવશ્યક
ગણવુ પડે એવુ યતિસ્થાન પળ નથી વેશક સત્તર શ્રુતિ કે રૂપ કે ઉચ્ચાર-
ણના એકમ (syllable)ની વનેલી પક્તિનુ ઉચ્ચારણ દૃઢ કે શિથિલ
વિરામ વગર સરલ નથી, અને એના લક્ષણમા આઠમી શ્રુતિએ યતિસ્થાન
નહ્યુ છે —

‘ જસી જસલયા વસુ । પ્રહયતિશ્ચ પૃથ્વી ગુરુ ”

મળકાર (આવૃત્તિ ૧લી) પૃ. ૧૨-૧૪

૧ જુઓ રા રા ગળપતરાવ મોપાલરાવ વર્વે કૃત ગાયન વાદન પાઠ-
માલ્યા — છદોગીત વિનોદ વિમાગ્ પૃ ૩૪ — “આ (પૃથ્વી) વૃત્ત પળ
ગાયનને વરાવર અનુકૂલ નથી આજ્ઞા વૃત્તમા ૮-૮ માત્રાના ૩ વિમાગ
પડે છે, પરતુ તે ૩+૫ મળીને પડે છે દીપવદી ચાલમા ૭ માત્રાનો દરેક
સ્થલાયેલો છે, તે ૩+૪ ના હોય છે, અને ક્ષપાલમા ૫ માત્રાનો દરેક
વિમાગ હોય છે, તે ૨+૩ નો હોય છે, તેમ પૃથ્વી વૃત્તમા નિયમિત વિમાગ
જોતા એ એક નવીન તાલ ગણીને તેનો વ્યવહારમા યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકાય
તેવો છે ” આ યાત સરી હોય તો તેથી મ્હારી દલીલને સારા ટેકો મળે
છે, પળ મ્હારી દલીલ આ એક જ યાત પર અવલંબિત નથી

પૃથ્વીમા દૃઢ યતિ નથી એ યાત રા રા કેશવલાલ હર્ષદરાય મુન
એ વૃત્તને અસ્થિર રૂપવન્ધમા ગણીને સ્વીકારે છે

અહીં એમણે શાલિની વગેરે વૃત્તોમા ગુરુ અને લઘુના સઢકલાને સીધે યતિ આવશ્યક બને છે એમ વહપુ, તે મારા સિદ્ધાન્તને મઢનુ છે પણ તે પછી એ “નિશ્ચિત લઘુગુરુ અનુષ્ટમ અને નિશ્ચિત યતિસ્થાનો સાથે મઢતા, એ વૃત્તો તાલગ્રન્થ પણ કુદરતી રીતે બની જાય છે” એમ વહપુ તે અપ્રામાણિક છે. ઉપર એમણે પૃથ્વી વિશેની પાદટીપમા સદ્ગત વર્વેનો મત દર્શાવ્યો કે પૃથ્વીમા આઠ આઠ માપાના ત્રણ સઢકો પડે છે, પણ તે એકસરસા ન હોવાથી આ વૃત્ત “ગાયનને વરાબર અનુકૂળ નથી” પણ શાલિની માલિની, મદ્દાક્રાન્તા, હૃરિણી, શિશ્વરિણી અને સ્તમ્ભરામા તો એવા એકસરસી સંસ્થાની માપાના લઢકો પણ નથી એટલે એ વૃત્તોને તાલગ્રન્થમા પઢતા ગણાવ્યા છે તે અશાસ્ત્રીય છે. અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્ત પણ ગવાતા એ સાચુ પણ એ તાલવધ ગવાતા નહીં, અત્યારે પણ ગવાય છે ત્યારે તાલવધ ગવાતા નથી, અને સ્વચ્છન્દે, માપાઓ ઉમેર્યા વિના તાલગ્રન્થ ગાર્ડી ધકાય પણ નહીં. આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ કે માપામેઢ અને અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢનુ એ એક મહત્ત્વા વ્યવર્તેક લક્ષણ છે, તે હુ જાગઢ વહી ગયો છુ (જુઓ ગત પૃ ૧૫૧) એટલે સચિત્તિ છદ્દોમા યતિ આવશ્યક છે એ સાચુ, હુ આ પ્રવરણમા વહી ગયો તેમ તે એક સાથે આવતા ગુરુ અને લઘુથી આવશ્યક બને છે એ સાચુ, પણ એ આવશ્યકતાને સમીત સાથે કશો સબધ નથી.

આ આલો નિવધ મુખ્ય એક જ વાત વહે છે કે પૃથ્વીમા મધ્ય યતિ આવશ્યક નથી એ વલતે એ વસ્તુ વિસ્તારથી સમજાવવાની જરૂર હતી એટલે વિસ્તાર કયો છે તે મલે, પણ એમ ધરતા ધીજા આવશ્યક યતિવાઢા જે વૃત્તો વતાવ્યા તેની ચર્ચાને સ્થાન જ મઢપુ નથી. પ્રશ્ન એ થાય છે કે એ વૃત્તોમા જો યતિ અવશ્યક છે તો તેમણે પોતે એ વૃત્તોમા યતિભગ કયા સિદ્ધાન્તથી કયો કે વડી દૃષ્ટિએ કયો? એ વૃત્તો સઢગ કાવ્યને માટે તેઓ નાલાયક ગણે છે છતાં તેમનુ એક ‘તોડેલી’ ઢાઢ ‘શિશ્વરિણીમા ચાલે છે, અને શિશ્વરિણીની આશરે ૪૦ પક્તિઓમા ચાર જગાએ યતિભગ છે આ જ યતિભગો લરો સુલાસો માગે છે, અને તે એમના લેલમા મઢતો નથી. એમણે યતિભગવાઢા કાવ્યો રચ્યા એ આનુષંગિક રીતે પિંગલને નવી દિશામા વિસ્તારકર છે, પણ લેપકો પોલકો પિંગલ વિષયકો એ લેલ યતિભગ ઉપર પૂરતો પ્રકાશ નાલતો નથી.

વૃત્તોનો મેલ : સંધિ

ગયા પ્રકરણમાં વૃત્તનું પૃથક્કરણ કરતા કરતા યતિસંકટ સુધી આવ્યા. એ યતિસંકટોનું કંઈ આગળ પૃથક્કરણ કરી શકાય છે સહં? વળી યતિસંકટો તો સયતિક વૃત્તોમાં જ હોય, તો અયતિક વૃત્તોનું પૃથક્કરણ થાય છે કે નહીં? આનો જવાબ એ છે કે અર્વાચીન પિંગલ ચર્ચાએ આ પૃથક્કરણના અસત્ત્વરે કંઈયાં છે, અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા વિભાગોનું સંધિ નામ આપ્યું છે.

આ સંધિ સંબંધી પહેલો ઉલ્લેખ કરનાર, 'સદ્ગત કે. હ. ધ્રુવ' છે. ૧૯૦૮ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'ના લેખમાં વૃત્તોના સંકટ એટલે સયતિક અને અસંકટ એટલે અયતિક એવા બે વિભાગો કરીને તેઓ અયતિક વૃત્તો, આપવા શરૂ કરે છે ત્યાં સુધી પ્રથમ ઉપેન્દ્રવચ્ચાના સ્વરૂપની ચર્ચામાં તેઓ એ વૃત્તના સંધિઓ પાડે છે, અને પછી જે વીજા વૃત્તોના સ્વરૂપની ચર્ચા કરે છે ત્યાં ઘણીજાની જગાએ તેઓ વૃત્તનો ન્યાસ સંધિઓમાં આપે છે. (સા. વિ. ૨, ૨૬૨-૩૦૮) તે પછી તેમના ૧૯૧૯ ના 'સત્યવાદ અને પક્ષવાદ'ના નિબંધમાં યાવતી ચર્ચામાં પણ તેઓ સંધિનું અવલંબન લે છે. (સા. વિ. ૧, ૧૧૩-૧૨૧) છેવટે ૧૯૩૨ માં આપેલા યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનો ('પદ્ય-રચનાની ઐતિહાસિક આલોચના')માં તેઓ સંધિની ઉલ્લેખ પણ કરે છે અને તેના સ્વરૂપની ચર્ચા પણ કરે છે.

તેમની આ સંધિની પદ્ધતિને સદ્ગત નરસિંહરાવે આવકારી છે તેઓ કહે છે કે છન્દોના મકારાદિ ગણોથી માત્ર આપવાની પદ્ધતિ સગવડવાળી હોવા છતાં, તે તે છન્દના મેલનું નિરૂપણ કરતી નથી, જે મેલનો આધાર તેના ઘટકો ઉપર રહ્યો છે આ ઘટકોને કે. હ. ધ્રુવે સંધિ કહ્યા છે તે બરાબર છે. આ માત્ર તેઓ દાખલાથી દર્શાવે છે :

ત્વા કામિનો મદનદૂતિમુદાહરન્તિ ।

ઓ વસન્તતિલકાની પવિત્રને મકારાદિ ગણોમાં બતાવવા તેના નીચે પ્રમાણે વિભાગો કરવા પડે છે :

ત્વા કામિ । નોમદ । નદૂતિ । મુદાહ । ર । ન્તિ ।

ત મ જ જ ગ ગ

અને એમ કરીને તેના સ્વરૂપના ગણો ઉપરની રીતે ચતાવી શકાય. પણ તેના મેલની દૃષ્ટિએ તેના નીચે પ્રમાણેના સધિઓ બતાવવા જોઈએ

ત્વા કામિનો । મદનદૂ । તિમુદા । હરન્તિ ।^૧

પણ આ સધિઓ વિશે તેમણે કયાઈ વિશેષ ચર્ચા કરી નથી

આ જ રીતે થી ચૂનીલાલ વર્ધમાન શાહે આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે તેઓ પિંગલની ચર્ચામાં સધિઓનો ઉલ્લેખ વધે છે પણ તેમણે પણ સધિના સ્વરૂપ વિશે શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી નથી આ સિવાય સદગૂત બવેં પોતાની 'ગાયન વાદન પાઠમાલ્યા'માં ઘણી જગાએ સધિઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તેઓ ઘણી જગાએ બે હ ધ્રુવના મતોને જ અનુસર્યા છે એ સઘટ્ટુ જોતા કે હ ધ્રુવના નિરૂપણને જ પીઠિકા તરીકે લઈ ચર્ચા કરચી એ યોગ્ય તેમ જ ફલદાયી જણાય છે.

'પદ્યરચનાના પ્રકારો'નાં લેખમાં તેમ જ 'સત્યવાદ અને પદ્યવાદ'ના લેખમાં કે હ ધ્રુવે સધિની ચર્ચા કરી છે પણ તેની વ્યાખ્યા કરી નથી તેની વ્યાખ્યા પહેલવહેલી તેમના યુનિવર્સિટી વ્યાખ્યાનોમાં મળે છે તેમાંથી પ્રસ્તુત ફકરા હ નીચે ઉતારુ છું રૂપવધ છદોના સમ, અર્ધસમ અને વિપમ એવા વિભાગો કરી તેઓ વહે છે

“પ્રત્યેક ચરણની સમાપ્તિ યતિકૃત વિરામચી જણાવાય છે ચરણની અંદર યતિ આવીને તેના જે ભાગ પડે છે, તેને મેં સ્લઙ્ગ નામ આપ્યું છે સ્લઙ્ગ તેમ જ અસ્લઙ્ગ ચરણનો ઘટકાવયવ સધિ છે સધિમાં એકથી વધારે અભિન્ન કે ભિન્ન રૂપ આવે છે આ રીતે આલો એ છદ મેલવર્ધ રૂપોનો બને છે તે ચારણચી મેં તેનૂ રૂપવધ નામ ર્પણ્યુ છે ચરણની ઘટનામાં આવતા સધિના ત્રણ પ્રકાર છે એવલ અમ્પસ્ત અને આવૃત્ત જે સધિ ચરણમાં લાગલાગટ યતિકૃત વિરામ વગર યેથી વધારે ચાર વપરાયો હોય, તે આવૃત્ત, લાગટ બે ચાર વપરાયો હોય, તે અમ્પસ્ત; અને અળલાગટ વપરાયો હોય, તે એવલ છેલ્લા બે સધિનો અનાવૃત્ત સજ્ઞામાં અતર્માદ થાય છે સ્લઙ્ગ યતિકૃત વિરામ માગી છે છે, જ્યારે સધિને તેવા વિરામની જરૂર નથી રહેતી” (પૃ એ આ પૃ ૨૦)

1 This system being only one of convenience is not true to rhythmic formation of metres concerned, which depends on the components happily termed sandhis by Keshavlal H. Dhruva thus -etc

આ પછી તેઓ એક મદાશ્રાન્તા યુક્તનો દારાત્મો આપે છે અને તેના છઠ્ઠો અને સધિઓ દર્શાવે છે સરજતા સાતર, પહેલી પવિત્રમા યતિને મારી રીતે દઢવી દર્શાવી, અને દરેક સધિ અલ્પવિરામથી દર્શાવી હુ તેને નીચે ઉતારુ છુ :

જ્યા જો,ડ ત્યા, । દિશ વિ,દિશમાં, । વ્યોમ,મા મોમ,મા તે,
જ્યા હોડ ત્યા પર નગરમા ઘાટમા ઘાટમા તે
મીચૂ નેની પલન भर वे आ रही भीतरे ते
ते ते ते,ते ववण प्रगटछू आज अद्वैत ए ते

યથારે સ્પષ્ટતાની સાતર નીચે તેનો લગાતમા ન્યાસ આપી તેમા યતિ અને સધિ ઉપરનો જ રીતે ફરી ચતાવુ છુ :

મદાશ્રાન્તા ગાગા, ગામા, । રલલ, લગ્ગા । ગણ, ગાગાલ, ગાગા
યથારે સ્પષ્ટતા સાતર તેમનુ જ ચયન ઉતારુ છુ -

"પહેલાં છઠ્ઠમા વે વે રૂપના, યીજામા ઘ્રણ ઘ્રણના અને ધ્રીજામા વે ઘ્રણ તથા વે રૂપના સધિ છે, તે પંચી પહેલાં છઠ્ઠમા મધિ અમ્યસ્ત અને યીજા ધ્રીજામા એવલ છે અર્થાન્ એ દૃષ્ટાન્ત અનાવૃત્ત સધિનો છે "

(એજન પૃ. ૨૦-૨૧)

તે પછી આવૃત્ત સધિના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેઓ એક તોટક ઉતારે છે

આગલ જતા તેઓ કહે છે વે આ સધિઓમા અમુક અક્ષર ઉપર માર હોય છે વાચ્યવાલના વ્યાખ્યાનમા ફરી વાર રૂપવધો વિશે બોલવાની પ્રસંગ આવતા તેઓ ઉપરના જ મતો ફરી ઉચ્ચારી સધિમા આવતા મારનો ઉલ્લેખ કરે છે તેઓ કહે છે

"ચરણ અલ્પ હોય તો ચરણના અને સસહ હોય તો છઠ્ઠના ઘટવા-અથવા તે સધિ કહેવાય છે સધિ વે કરતા યથારે વાર લાગલાગટ બપરાયો હોય, તો તે આવૃત્ત લેખાય, યાવી અનાવૃત્ત પ્રત્યેક સધિના અક્ષરોમા અમુક એક જ અક્ષર મારપૂવત અને યીજા વધા મારમુક્ત હોય છે "

(એજન પૃ. ૨૦૪)

અને આ પદ્યમાર તે ગદ્યમા આવતા મારથી નિમ્ન છે

"ગદ્યાત્મક રચનામા અન્વયને અનુસરીને વાક્યના વિવિધ ભાગ પડે છે. પ્રત્યેક ભાગમા આઠ અક્ષર માર મૂકીને બોલાય છે એ મારને આપણે ગદ્ય-માર સજ્ઞા આપીશુ એને લીધે વાક્યના ભાગ જુદા જુદા પરલાય છે આ

ગદ્યમારવાઢ્યા ભાગ વઢુધા વર્ણ, રૂપ, માત્રા કે લયની ચોક્કસ વ્યવસ્થા વગરના હોય છે પદ્યાત્મક રચનામા ચોક્કસ ઉચ્ચારણના જૂયનો ઁક ઁક ભાગ ઘને છે તેની ઘડના વર્ણ રૂપ માત્રા કે લયની ચોક્કસ વ્યવસ્થાસર હોય છે, ઁને ઘણૂ વરીને તેના આધ અઢાર ઁપર માર પઢે છે, જેને પદ્ય-માર નામથી ઁઢીલાવીશૂ " (ઁજન પૂ ૭)

જ્યા ઁક જ પવિન ઘે છઢોમા ઘેસી શવસી હોય ત્યા ઁ ઘઢે છઢોને મિત્ર કરી ઁપનાર પળ પદ્યમાર જ છે તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેઁઁ નીચેની પૌક્તિ ઁતારે છે:

જે નિરાશ ન ઘઈ મચ્ચો રહે
તે જ ઁષ્ટ મુઢની ઘઢી જુઁ

ઁ પૌક્તિ રચોઢ્ઢતામા ઘેસે છે, પળ તે સાથે તે અગિયાર અઢારના કવિતમા પળ ગોઢધી શવાય છે પળ ઁ ઘઢે છઢો મારને લીધે મિત્ર પઢી રહે છે "રૂપવધ તરીકે પદ્યમાર પહેલા પાચમા તથા ઁઠમા અઢાર ઁપર ઁને વર્ણવધ તરીકે પહેલા, પાચમા તથા નવમા ઁપર પઢે છે " ઁમનો મત ઘધારે સ્પષ્ટ કરવા હુ ઘઢેના મિત્ર ન્યાસો, પદ્યમાર ઘતાવવા અઢાર પર ઁમી લીઢી કરી ઘતાવુ છુ

રચોઢ્ઢતા જે નિરાશ ન ઘઈ મચ્ચો રહે

કવિત જે નિરાશ ન ઘઈ મચ્ચો રહે

"ઁ રીતે પદ્યમારની ઘ્ઘેંચણી મિત્ર હોવાથી, સ્થૂલ દૃષ્ટિઁ ઁક જેવા જણાતા પદ્યવધ સૂઢમ દૃષ્ટિઁ મિત્ર ઠરે છે " ઁથી ઁલ્ઢી રીતે ઘે જુઢા નામના છઢોમા પળ પદ્યમાર ઁક જ હોય તો તે છઢોને સ્વરૂપત ઁવ જ ગળવા જોઈઁ (ઁજન પૂ ૫૨)

ઁ પ્રમાણે સધિના સ્વરૂપની ચર્ચા સામાન્ય રૂપે પૂરેપૂરી કરેલી હોવા છતા, વ્યાખ્યાતાઁ, પિંગલના ઘધા છઢોના સધિઁઁ ઁને પદ્યમારો દર્શાવ્યા નથી અલવત માનારધો વિશે ઘોલતા તેઁઁ માનામેઢ છઢોના ઘધા સધિઁઁઁઁ નિર્દેશ વરે છે, ઁને તે તે સધિના ઁવર્તનો ઁપરથી વ્યા વ્યા માત્રામેઢ છઢો ઘયા તે ઘતાઘે છે, ઁટલે તેમના મત પ્રમાણે માત્રામેઢ છઢોના સધિઁઁ ઘ્યા વ્યા તે તરત મઢી ઁવે છે (ઁજન પૂ ૨૧-૩૦) પળ માત્રામેઢ છઢોના સધિ તેના ઁવર્તનોમાથી શોધી ઘાઢવો હમેશા સહેલો છે ફારસી ગજલોનુ પિંગલ ઁ સધિઁઁઁઁ ઁવર્તનોથી ઘતાઘાય છે, ઁને તે

પ્રમાણે ગુજરાતી માત્રામેઢ સંધિઓ પણ મહેતારીથી બતાવી દાખાય. સરી મુરોતી અનાવૃત્તમયિ અક્ષરમેઢની જ છે. તેના સંધિઓ, આગઢ જોયુ તેમ, અક્ષરમગ્ન્યામા કે અક્ષરના લઘુગુણ સ્વરપમા એક સરળા નથી, તેમ જ એક પતિમા નેટલા મંધિઓ છે એનો પણ નિયમ નથી. સરી રીતે કે. હ. ધ્રુવની નવીનતા આ વૃત્તોને અગે મંધિઓ દર્શાવવામા જ રહેલી છે. અને તે તેમણે આ વ્યાખ્યાનોમા શઢગ કે આદુઅરઢુ પણ કરેઢુ નથી અલગત ૧૯૦૮ ના 'પદરચનાના પ્રારો'મા નિવધમા તેમણે નેટઅક મુલ્ય વૃત્તોમા ન્યાતો આપ્યા છે, પણ તે વિષેનો મત તેમણે બદલાવ્યો છે કે નહીં તે જાણવાનુ નનું સાધન નથી. આદ જગાએ જ્યાં કંઈ ફેરફાર થયો છે ત્યાં પણ તે તરફ ધ્યાન દોરી થયો નથી પણ વાવો-મૂઢન રીતે વધે વ્યાખ્યાનોને સર-સાવીને ઘોષી વાઢવાનો રહે છે. દાખલા તરીકે આગલા પદરચનાના લેખમા સ્વાગતા રપોઢતાના નિમ્પણમા તેઓ પ્રથમ સ્વાગતાનુ દૃષ્ટાન્ત આપે છે, અને પછી વધેના ફરકની થર્ચા કરે છે થર્ચા સમજવી મહેતી પડે માટે હુ પ્રથમ વધેના ન્યાતો આપુ છુ અલગત અહીં મંધિઓ મારી રીતે પાઢીને આપુ છુ. કારણ કે એ નિરધમા સંધિઓ દર્શાવ્યા નથી.

સ્વાગતા : ગાલગા લલલગા લલગાગા

રપોઢતા : ગાલગા લલલગા લગાલગા

તેઓ ણ્તે છે. "વધેમા પહેલા આઢ રૂપ અને અગિયારમુ એક જ છે માત્ર નવમુ અને દતમુ રૂપ એકમા લગા છે તે વીજામા ગાલ છે." મુઢ્રણમા લગા ઉપરનુ મારચિહ્ન વધે અક્ષરો વચ્ચે છપાયેલુ છે પણ હુ માનુ છુ કે તે ગા ઉપર જ હસે એ ગમે તે હોય ગાલ ઉપરનુ મારચિહ્ન બરાબર ગા ઉપર જ છે અને તે જ મારે પ્રમ્તુન છે, — મહત્વનુ છે એ રીતે રપોઢતાના નવમા અક્ષર ઉપર માર આપ્યો ત્યારે આપણે હમણા જ જોઈ ગયા કે 'પદરચનાની ઐતિહાસિક આલોવના'મા વ્યાખ્યાનમા તેમણે રપોઢતામા જાઢમા અક્ષર ઉપર માર દર્શાવ્યો અને એ મારને જ કવિતના પદમારનુ મેદક લક્ષણ ગણ્યુ

૨-૨ મૂઢના વાક્યમા ફેરફાર થરીને આ વાક્ય મેં લખ્યુ છે મૂઢમા "માત્ર નવમુ રૂપ એકમા લગા ગાલ છે" આ પ્રમાણે છે. ત્યાં વિવધિતાર્ય મારા વાક્ય પ્રમાણેનો જ હોઈ શકે એમા શકા નથી, અને એ અર્થે તેઓ આવા અધૂરા અને સંદિગ્ધાર્ય વાક્યથી ન દર્શાવે હુ માનુ છુ કે અહીં કંઈક છાપવાની ભૂલ છે, અથવા નકલમા સ્તલન છે.

બીજી મુશ્કેલી એ છે કે સધિ અને પદ્યભારનો સંબંધ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યો નથી. આપણે આગળ જોયું કે તેમના મત પ્રમાણે ઘણા પ્રવારોમાં સધિઓ હોય છે, પણ તેમાં ભાર વર્ડ જગાઈ હોય છે તે સંબંધી તેમાં કશું જ વહેતા નથી. “પદ્યાત્મક રચનામાં ચોક્કસ ઉચ્ચારણના જૂથનો એક એક ભાગ અને છે તેની ઘટના વર્ણ રૂપ માત્રા કે લયની ચોક્કસ વ્યવસ્થાસર હોય છે, અને ઘણું કરીને તેમાં આઠ અક્ષર પર ભાર પડે છે, જેને પદ્યભાર નામથી, ઓઢીલીશૂ” (એજન પૃ ૭) અહીં કદાચ કોઈને એમ લાગે કે દાદાલદા જેવા માન્યમેળ સધિઓમાં પદ્યભાર પ્રથમ અક્ષર કે માત્રા ઉપર આવતો નથી તો અપવાદ કરવા ‘ઘણું કરીને આઠ અક્ષર ઉપર ભાર પડે છે’ એમ વહુ છું પણ એમણે પોતે આ જ વિધાન પાછું માત્ર અનાવૃત્ત સધિઓના વિવેચનમાં પણ કર્યું છે. “ચરણ અડધ હોય તો ચરણના અને સઘડ હોય તો સઘડના ઘટકાવયવ તે સધિ કહેવાય છે. સધિ એક કરતાં વધારે વાર લાગલાગટ ચપરાયા હોય, તો તે આવૃત્ત લેવાય, યાકી અનાવૃત્ત પ્રત્યેક સધિના અક્ષરોમાં અમુક એક જ અક્ષર ભારયુક્ત અને બીજા ઘણા ભારમુક્ત હોય છે” (એજન પૃ ૨૦૪) અહીં તો અક્ષરમેળની જ વાત કરે છે અને છતાં ‘સધિના અક્ષરોમાં અમુક એક અક્ષર ભારયુક્ત’ હોવાનું વહે છે—નહીં કે સધિનો પહેલો અક્ષર જ અને ‘પદ્યરચનાના પ્રવારો’ના લેખમાં આપેલા ન્યાસોમાં આ સધિઓ છે જેમાં આઠ અક્ષર ઉપર નહીં પણ અનાદિ અક્ષર ઉપર ભાર દર્શાવેલો છે જેમકે

જલોદ્ધતગતિ | | || | |
 લગાલ લલગા લગાલ લલગા
 કામા | || | |
 લલલલ લલગા ગાલગા ગાલગા

(સા વિ ૨, પૃ ૨૮૦)

અને આમ કરવાથી મુશ્કેલી એ ઊભી પામ છે કે જો સધિના પહેલા અક્ષર ઉપર જ કે અમુક સ્થાનના અક્ષર ઉપર જ પદ્યભાર આવે એવી વ્યવસ્થા ન હોય, તો પછી એક સધિને બીજાથી જુદો પાડનાર તત્ત્વ શું? અલગત માત્રામેળ છંદોના નેટલાક સધિઓમાં પહેલી માત્રા ઉપર ભાર આવતો નથી પણ ત્યાં તો સધિના આવર્તનો હોય છે અને આવર્તનોમાંથી સધિ તરત ઘોળી શકાય છે પણ જ્યાં આવર્તનો નથી જ, ત્યાં જો ભારથી સધિઓ છૂટા ન પાડવા હોય તો બીજા રીતેથી પાડવા તે દર્શાવ્યું જાણે. એ ન દર્શાવીએ તો સધિઓ પાડવામાં વેચલ મનસ્વિતા જ પ્રવર્તે.

મેં ઉપર જણાવ્યું કે સદગત ચર્ચા પણ સધિઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અલગત તેઓ મુસ્પત્તે કે હ ધ્રુવને અનુગમ્યા છે, પણ સધિઓની શાસ્ત્રીય

તેઓ કહે છે કે દરેક સધિ આ ભારતી શરૂ થાય છે ચર્ચે, અનાવૃત્તસધિ વૃત્તોમા ઘપરાતા મિત્ર મિત્ર સ્વરૂપના અને અક્ષરનવાના સધિઓ અને તેની ટૂંકી સનાની રીત આપી પછી કહે છે

“આવા લક્ષણોમા જે જે સધિ આવે તે સધિના આરંભે જે લઘુ કે ગુરુ હોય તેના ઉપર જ તાઝા આવકો જોઈએ એટલે કે, આ સ્પર્શધિઓ તે, વૃત્તોના ઘણું બોલતી વચ્ચે તેના પડતા સ્વાભાવિક જ્યાં સૂચવે છે, તાલની જગાઓ સૂચવે છે, અને તે પ્રમાણે વૃત્તનો ચોક્કસ તાલ (રાટ) કેવી હોય છે તે પણ સૂચવે છે ” (‘ગાયના વાદન પાઠમાઢા’ પુસ્તક ૧૮, વિભાગ ૩ જો, પૃ ૧૦૧)

અને દરેક સધિ ભારતી શરૂ થાય છે એમ કહેવાયી એવ પ્રવારની ઉપપત્તિ તો આવે છે શાસ્ત્રનો એ વિભાગ સુસગત બને છે અને જાણે આ શાસ્ત્રીય આવશ્યકતા ધ્રુવના મન પર અજાત અસર કરતી હાય તેમ

૩ ચર્ચે અહીં તાલ શબ્દ વાપરે છે પણ તે ઉપરથી પદ્યમાર સમજવાનો છે ચર્ચે સંગીતનો તાલ, માથામેઢ આવૃત્તસધિ છન્દોનો પિંગલગત તાલ, અને અનાવૃત્તસધિ વૃત્તોમા કે હ ધ્રુવ જેને પદ્યમાર કહે છે તેનો ભેદ સમજે છે તેણે પોતે ઉપરના જ સદર્ભમા આગઢ જતા વહમ્મ છે

“આ સધિઓ જણાવ્યા, તેમાયી કોઈ પણ એક જ સધિની કે અથવા તે કરતા ઘણી આવૃત્તિઓયી જા વૃત્ત બનાવવામા આવે તો તે વૃત્ત ગેય એટલે ગાયનને અનુકૂળ થશે પણ જો જુદા જુદા અનુવાદી સધિઓ લઈ તેનું વૃત્ત બનાવીએ તો તે પાઠ્ય, એટલે કે શ્રોત્રની માફક બોલાતું વૃત્ત થશે, કેમકે એક જ સધિ પુન પુન અનવ વાર આવે તો ગાયન પદો તાલના સરસી માત્રાના સમૂહો થતા હોવાયી કોઈ પણ ચોક્કસ તાઝમા ગાઈ શકવાની અનુકૂળતા થશે પરતુ પાઠ્ય વૃત્તમા એ જ સધિ, કે કરતા વધારે વાર આવતન પામતો નહીં હોવાયી ગાયન પદો કોઈ એક મુકરર તાલ થતો ન હોવાયી પાઠ્ય વૃત્ત તે માત્ર પાઠ(પઠન) કરવાની રીત પ્રમાણે બોલાશે ” વગેરે (એજન પૃ ૧૧૦)

(અહીં અનુવાદ શબ્દ સવાદના અર્થમા વાપર્યો જણાય છે)

શરૂ તો કે હ ધ્રુવે ‘વચરચનાની ઇતિહાસિક આલાચના’મા જ સૌથી પહેલો પદ્યમાર શબ્દ વાપર્યો અને ચર્ચેનું પુસ્તક તે પહેલાં બહાર પડેલું છે ચર્ચે કે હ ધ્રુવના ‘વચરચનાના પ્રકારો’ના લેખને અનુસર્યા છે, અને તેમા પદ્યમાર માટે કોઈ ખાસ પારિભાષિક શબ્દ વપરાયો નથી, એટલે ચર્ચે એને માટે તાલ શબ્દ વાપર્યો છે

તેઓ એક જગાએ વર્વેનો જ મત ઉચ્ચારે છે આશ્વાનશાલાના વૃત્તો ઉપરના વ્યાખ્યાનમા ઉપેન્દ્રવજ્રા અને ઇન્દ્રવજ્રાની ચર્ચા કરતાં વતેના સધિઓ જણાવી તેઓ વહે છે "ચરણના આ નાના મોટા જૂથને હું સધિ સજાથી ઓઢાવા છૂ પ્રત્યેક સધિનો આઠ અક્ષર ભારમુક્ત હોય છે અને તે પછીના અક્ષર ભારમુક્ત રહે છે" (પ એ આ પૃ ૧૨૦-૨૧) અલગત આગઢનો ઉલ્લેખ ઉપેન્દ્ર-વજ્રાનો છે પણ એના ઉપરથી સર્વસગ્રાહક નિરપવાદ વ્યાપ્તિ આપવાનો જ અહીં સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે

આમ જ્યારે સધિ વિશ પ્રથમ ઉલ્લેખ કરનારના તે વિશેના વચનોમા એકરૂપતા નથી, અને તેમને જ અનુસરીને પિંગલ લક્ષનાર વર્વેનું કથન બીજું કઈ નહીં તો સુસંગત તો લાગે છે, અને તેને પણ કે હ ધ્રુવના એક વચનનો ટેકો તો છે, ત્યારે સધિના સ્વરૂપનું એ જ લક્ષણ, ઇટલે કે દરેક રૂપસધિના આઠ અક્ષર ઉપર તાલ કે પદ્યમાર હોય છે, સ્વીકારી લઈએ તો શું યોગ્ય? પણ એમ કદાચ જતાં બીજી મુશ્કેલી ઊભી થાય છે અને એ મુશ્કેલી સધિના સ્વરૂપને લગતી જ છે એ મુશ્કેલી એ છે કે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા પદ્યમાર ક્યાં ક્યાં છે એ સવધી તેના લેખકોમા જ મતભેદ છે

પદ્યમારના સવધમા ત્રણ મિત્રમિત્ર છન્દશાસ્ત્રીઓનાં મતો સરસાવધાં જોઈએ તેમાનાં બેનો ઉપર નિર્દેશ થયો છે—કે હ ધ્રુવ અને વર્વેનો વર્વે તો કે હ ધ્રુવના અનુયાયી છે છતાં વતેમા ભેદ છે ત્રીજા પિંગલ-શાસ્ત્રી તે આપણા આઠ પિંગલવાર દલપરમ છે માત્રામેઢ છદોમા તાલ હોય છે એમ વહનાર એ આઠ પિંગલકાર છે તેમણે તેમના પિંગલમા વધા અક્ષરમેઢ છન્દોમા અમુક અમુક અક્ષર ઉપર તાલચિહ્ન મૂકેલું છે આ તાલચિહ્ન સૌથી પહેલું ચોથી આવૃત્તિમા દેખા દે છે અને ત્યાં પ્રકરણ ૩ જુ અક્ષરમેઢ છન્દો ઉપર એકઢો કરી નીચે ટીપ છે કે 'અક્ષરમેઢ છદોમા પહેલાં ચરણમા તાલ મતાવવાને આવી નિશાની મૂકી છે તે પ્રમાણે ત્રીજા ચરણમા સમજવું" જો વર્વેનાં તાલને આપણે ધ્યાનમા લઈએ તો આને પણ ધ્યાનમા લેવો જોઈએ

આ ત્રણ પિંગલવારોની પદ્યમારયોજનાની તુ સરસામણી કર તો પહેલાં મારે એ વહેનાનું છે કે આમાનાં દરેકમા પોતાનાં લેખમા જ પદ્યમારમા વિસતવાદ આવે છે અને તે હું પહેલાં દર્શાવવા ઇચ્છુ છું આ જ પ્રવચનમા રસો-દ્વતાના ન્યાસમા કે० હ૦ ધ્રુવે 'પદ્યરચનાના પ્રવારો'મા જાે તે પછી પ્રસિદ્ધ થયેલ 'પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આગ્રીચના'મા મિત્રમિત્ર જગાએ પદ્યમાર મૂલ્યો છે તે હું વહી ગયો એ વિસતવાદ માટે તો એમ વહી રાવાય કે એમણે વિશેષ વિચાર પછી આગલો અભિપ્રાય સુધાર્યો પણ તેમના 'પદ્યરચ-

નાના પ્રકારો 'ના લેખમા પળ એક જ છંદમા ભિન્ન ભિન્ન પદ્યમારો જોડામા આવે છે. ત્યાં એવો સુલાસો રાખ્ય નથી. એ નિર્બંધમા ચૈતાલીયનુ લક્ષણ તેમણે નીચે પ્રમાણે આપેલું છે.

દદદા પછિ ગાલગા લગા
દદદાદા પછિ ગાલ ગાલગા

સા. વિ. ૨. પૃ. ૨૮૮

આ માત્રગર્ભ ચૈતાલીયનું સામાન્ય લક્ષણ છે. અને એ લક્ષણ તેમણે વિયોગિની અથવા સુન્દરી છંદમા આપેલું છે. એ રીતે વિયોગિની કે સુન્દરી છંદનો પદ્ય-માર નીચે પ્રમાણે થયો :

લલગા લલ ગાલગા લગા
લલગામા લલ ગાલ ગાલગા

આગળ જતા ચૈતાલીય અને તેને અંતે એક ગુરુ વધારવાથી ચનતા ઓચ્છ-ન્દસિકમા સહંગ લગાત્મક રૂપો વિશે લખતા કહે છે : "વઢી એના એ ચે છદોના માત્રાત્મક ભાગમા વિષમ ચરણમા લલમા લલ ને સમમાં લલગાગા લલ એવો ચિત્રવધ યોજવાથી અનુક્રમે સુન્દરી ને માલ્યમારા સિદ્ધ થાય છે." આ રીતે, સુન્દરીના માત્રાગર્ભ માગો વિષમ સમ પક્તિઓમા, નીચે પ્રમાણે પદ્યમારવાળા થાય.

લલગા લલ
લલગામા લલ

સમ પક્તિમા લલગાગામા પદ્યમારની ઊંચી લાંટી વધે ગા વચ્ચે વચાય છે. તેને ઉપરના ન્યાસની સાથે સંવાદમા લાવવા લલગાગા વાંચીએ, પણ ઉપરના ન્યાસમા સમ પક્તિમા ઠલ તદ્દન માર વિનાનો સંધિ છે, અને નીચે લલમા માર આવે છે જેનો શરૂ કુજાંસો? સ્તર્તના મોત્તળા મનમા સપ્તેહ છે, કે નકલની મૂલ છે કે છાપની મૂલ છે, શું સમજવું ?

વર્વેના પુસ્તકમા તાલચિહ્નો લેસી ગયાનો અને તૂટી ગયાનો સંદેહ આવે છે. એટલે એવા વિસવાદો ધ્યાનમા ન લઈએ. પણ તેમનામા પણ એક જગાએ સ્પષ્ટ વિસવાદ દેસાય છે. અક્ષરછદગાન વિભાગમા તેમણે શિલ્પરિણીના પદ્ય-

ભારો નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે. (તેમણે અક્ષર નીચે આઠી લીટી કરી બતાવ્યા છે, હું અહીં સ્વીકારેલી ઊંચી લીટીથી બતાવીશ.)

છ એ રૂંદ્રે છેદો । યમનસમલાગે' શિખરિણી

(ગાયન વાદન પાઠમાઢ્યા પુ. ૧ વિ. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૭)

પણ આગઢ જતા રૂપસધિ સમજાવતા તેઓ તેના સધિઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

૨. શિખરિણીનુ ચરણ — કુપુત્રો તો યાશે તદપિ ન કુમાતા કદિ યશે

(અ) ગણમેઢથી વર્ણ વિભાગ : કુપુત્રો, તો યાશે, તદપિ, ન કુમા, તા કદિ, યશે.

(વ) બોલવામા પઢતા { કુપુ, ત્રો તો યાશે, તદપિ ન કુમા, તા, કદિ પશ્ચે
સ્વાભાવિક વિભાગ }

(અજન. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૦૮)

વઢ્ઢેની સરલામણી સહેલી યાય માટે વઢ્ઢેને લગાત્મક રૂપમા અમના પ સધિઓમા મૂકી બતાવુ છુ :

પહેલો ન્યાસ : લગા, ગાગા, ગાગા । લલલલલ ગાગા, લલલગા

ઘીજો ન્યાસ : લગા, ગાગાગાગા । લલલલલગા, ગા, લલલગા

ઘર્વે ઢરેક સધિના આઢાક્ષર પર તાલ ગણે છે તે પ્રમાણે ઘીજા ન્યાસના સધિમા પણ મેં તાલ બતાવેલ છે. ફરક તરત નજરે ચઢશે.

આવો જ ફરક અ જ સ્થાને આપેલા ઘસન્તતિલકાના નિરૂપણમા પણ મઢી આવે છે. પૃ. ૨૭ ઉપર ઘર્વે ઘસન્તતિલકામા નીચે પ્રમાણે તાલત્યાગી ઢશવિ છે.

ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

પણ પૃ. ૧૦૭ ઉપર અ છન્દના બોલતી ઘણતે પઢતા સ્વાભાવિક વર્ણવિભાગ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

સગીતનો, પરમઞ્ઢ, મુતુ શો પ્ર, તાપ

ઢરેક સધિ અત્પવિરામથી ઢર્શાવ્યો છે, અને સધિના આઢાક્ષર ઉપર તાલ મૂકતા તેનો લગાત્મક તાલન્યાસ નીચે પ્રમાણે યાય.

ગાગાલગા લલલગા લલગા ગાગા

આ સદર્મમા જે તાલ આપેલા છે તેને હું આગઢ સરખામણી માટે મૂકેલા ન્યાસોમા ન સજાધી જણાવીશ-

દલપતરામના પિંગલમા એક વીજી જ જાતનો વિસ્તવાદ જણાય છે એમના પિંગલની ઘણી આવૃત્તિઓ થઈ છે તેમા વીજી આવૃત્તિ મુધી અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા તાલચિહ્ન નથી ચોંચીમા સીચી પ્રથમ તાલચિહ્ન છે તે હું આગઢ વહી ગયો તેની છ આવૃત્તિઓમા પ્રસ્તાવના નથી સાતમી આવૃત્તિની જે નવલ હું વાપર છું તેમા મુલપૃષ્ઠ નથી પણ પ્રસ્તાવના ઉપર પેનસિલચી ૧૮૧૦ લસેલ છે તે હું પ્રવાશન સાલ માનું છું તેમા દલપતરામ પોને જણાવે છે કે આજ મુધી તેમણે જે રક્ષણો આપણાં તેમા ગણો તોડી નાલેલા હતા “પરતુ અમ્યાસીને અઢચન પઢવાચી રા રા કેશવગ્ગલ હૃપંદરાય ધ્રુવ, વી એ ની સલાહચી આ આવૃત્તિમા વેટળોચ ફેરફાર થયો છે . ” આ આવૃત્તિને પુરાશાધિત આવૃત્તિ ગણવી ગોઈએ આમા ઉપર વહ્યા પ્રમાણે માત્ર ગણોમા જ સુધારો થયો એમ નથી પણ અક્ષરમેઢના રક્ષણોમા તાલસ્થાનામા પણ ફેરફાર થયા છે આ ફેરફારો પણ વે હ ધ્રુવની સૂચના વેં સમિતિચી થયા વે કેમ તે જાણવા સાધન નથી પણ તાલચિહ્ના વદલામા છે એ આપણા પયેપણ માટે પ્રસ્તુત છે આ પઝી હું ૧૨મી આવૃત્તિને મહત્વ આપું છું એ સુધારાવેલી આવૃત્તિ નથી પણ દલપતરામના જીવન દરમિયાનની એ છેલ્લી આવૃત્તિ ગણાય એ તરીકે એ જોવા જેવી ગણાય તે પછી પિંગલની શાધિત આવૃત્તિ ૨૨મી છે ત્વા તો સ્પષ્ટપણે સુધારા વે હ ધ્રુવે જ વરેલો છે તેની પ્રસ્તાવનામા નું વ સાસાયડી (હાલ ગુજરાત વિદ્યાસભા)ના આતિ તેકેટરી લખે છે “ચાલુ સાલમા પિંગઢની નવી આવૃત્તિ છપાવતી વખતે સમયાનુસાર યોગ્ય ફેરફાર વરવાનું વાસ્તવિક જણાવાચી રા વ કેશવગ્ગલ ધ્રુવને વિનિતિ કરતા તેઓએ આલું પિંગઢ નવેસરચી તપાસી જઈ ઘટતા ફરફાર અને સુધારા વરી આપ્યા છે ” આના ઉપરની પાઢટીપમા લખેલું છે વે “એમણે સાસ કરીને પ્રવરણ ૩ મા પ્રભાવતી તવા પૃથ્વી છદ ઉપર પૃ ૫૦ ને પૃ ૫૬ મા ઉપયોગી ટિપ્પણી ઉમેરી છે ” આ આવૃત્તિચી પુસ્તકનું નામ ‘ગુજરાતી પિંગઢ ને વદલે ‘દલપત પિંગઢ’ રાજવામા આબ્યુ જે અત્યારે ચાલુ છે અત્યારે આની ૩૦મી આવૃત્તિ વેચાય છે તે ઉપર જણાવી તે ૨૨મીનું પુનર્મુદ્રણ છે આ ૨૨મી આવૃત્તિમા પણ અક્ષરમેઢ છદોના તાલોના સ્થાનોમા થોડા ફરફારો થયા છ આ ફેરફારનું કર્તૃત્વ કે હ ધ્રુવનું ગણવું કે નહી તે પણ નિર્ણયપૂર્વક વહી શકાતું ત્રથી એ બનવા જોગ છે કે એમણે ફેરફારો થયો હોય અને એ વાકત ગોણ ગણાવાચી પ્રસ્તાવનામા ન નોધાઈ હોય છરુ તો અક્ષરમેઢ વૃત્તોના તાલો પર વદો કોઈનું ધ્યાન જ ગવું નથી.

વશસ્થમા પણ ઉપર પ્રમાણે જ ભારસ્થાનો આવે છે. પછી ઉપજાતિ વિશે કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.

આ પછી વસતતિલકા લઈએ :

					ગ		ગ
					ઘ		ઘ
ગ		કે			કે		કે
ઘ		૨૨		ઘ	૨૨		૨૨
૧૨		૧૨		કે	૧૨		૧૨
૭	કે	૭		૨૨	૭		૭
૪	૨૨	ઘ	૪	ગ ૪	૪		૪ ૪
ગા	ગા	લ	ગા	લ લ લ ગા	લ લ ગા		લ ગા ગા

ચપઢા :

૨૨	૨૨		૨૨		
૭	૭		૭		૨૨
૪	૪		૪		૭ ૪
ગા	ગા	લ	ગા	લ લ લ ગા	લ લ ગા

૧૨મી આવૃત્તિમા દલપતરામના તાલ ૭મી પ્રમાણે છે. કે. અને ઘ.એ આ વૃત્ત આપેલું નથી.

રયોદ્વતા :

આ					
૨૨	૨૨	આ		૨૨	
૧૨	૧૨	૧૨		આ કે	૧૨
૭	૭	૭		૨૨ ૧૨	૭
૪	૪	૪		૭ ૪	૪
ગા	લ ગા	લ લ લ ગા		લ ગા	લ ગા

આ. અને કેના તફાવત વિશે આ પ્રકરણમા હું આગઢ કહી ગયો છું ઘવે આ વૃત્ત આપતા નથી

સ્વાગતા :

૨૨	૨૨		૨૨		૨૨
૭	૧૨		૧૨		૭
૪	૪		૪ ૭		૪ ૪
ગા	લ ગા		લ લ લ ગા		લ લ ગા ગા

કે.નો મત નિશ્ચિત થઈ શકતો નથી. વ.મા આ વૃત્ત આપેલું નથી.

મંજુભાષિણી :

કે	કે			કે	કે
૨૨	૨૨		કે	૨૨	૨૨
૭	૭	૭	૨૨	૭	૭
લ લ ગા	લ ગા	લ લ લ ગા		લ ગા	લ ગા

૧૨, ૭ પ્રમાણે છે. ૪ માં આપેલું નથી.

કલહંસ :

કે	કે	કે	
દ	દ	દ	દ
લલગા	લગા	લલલગા	લલગાગા

ઘર્વે આ છંદ આપતા નથી.

પ્રમિતાશ્વરા :

કે	કે	કે	કે
દ	દ	દ	દ
લલગા	લગા	લલલગા	લલગા

ઘર્વે આ વૃત્ત આપતા નથી.

ચન્દ્રવર્ત્ત :

દ	દ	દ	દ
ગાલગા	લલલગા	લલલલગા	

કે. અને વ.એ આ વૃત્ત આપ્યું નથી. એટલે કે આમાં સરસ્વામણી શક્ય નથી.

પ્રિયંવદા :

વ				વ	
૨૨				૨૨	૨૨
૪	૪	૨૨	૪	૨૨	૪
૪	૪	૨૨	૪	૨૨	૪
લ લ લ ગા			લ લ લ ગા		લ ગા લ ગા

૭ અને ૧૨માના તાલસ્થાનો છાપવામા ઝડી ગયા જણાય છે જે થોડા છે તે ઉપર પ્રમાણે છે. ૨૨મી મા પુષ્કલ ફરક છે કે મા આ વૃત્ત આપેલુ નથી વમા વે જ તાલસ્થાનો છપાયા છે પણ વધારે હશે ને ઝડી ગયા હશે એમ લાગે છે.

વૃત્તવિલંબિત :

કે		વ		કે
૨૨		કે		૨૨
૧૨	૧૨	૨૨		૧૨
૭	૭	૭	કે	૭
૪	૪	૪	૧૨	૨૨
૪	૪	૪	૪	૪
લ લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા	લ લ ગા	લ ગા

વમા વે જ તાલસ્થાનો વચાય છે વધારે હશે ને ઝડી ગયા હશે એમ લાગે છે.

વિયોગિની કે સુન્દરી : સગવડ છાતર પહેલા વે ચરણોનો ન્યાસ એક સઢગ પક્તિમા લખુ છુ

કે	કે		કે	કે	કે	કે	કે	
૨૨	૨૨	કે	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૪	૪	૨૨	૪	૪	૪	ધ્રુ	૪	૪
લલગા	લલગા	લ ગા	લ ગા	લ લ ગા ગા	લલગા	લ ગા	લ ગા	લ ગા

૪, ૭, ૧૨ સરખા જ છે ૨૨મા થોડો ફેર છે કે મા થોડો ફેર છે બવેં આ વૃત્ત આપ્યુ છે પણ તેમા તાલ દર્શાવ્યા નથી ધ્રુ વિશે આગલ વહી ગયો છુ

પુષ્પિતામ્રા :

૨૨	૨૨		૨૨		૨૨	૨૨	૨૨	૨૨
૧૨	૧૨		૧૨	૧૨	૧૨	૧૨	૧૨	૧૨
૭	૭		૭	૭	૭	૨૨	૭	૭
૪	૪	૪	૨૨	૪	૪	૪	૪	૪
૪	૪	૪	૨૨	૪	૪	૪	૪	૪
લલલલલલલ	લ ગા	લ ગા	લ ગા	લ લલલલ	લલલલ	લ ગા	લ ગા	લ ગા

કે એ ભારસ્થાનો દર્શાવ્યા નથી વ એ આ વૃત્ત આપેલુ નથી પૃથ્વી હુ લેતો નથી વારણ વે દ મા તેનુ સ્વરૂપ દોપવાલુ છે, અને કે એ તેમા ભાર-

માલિની :

વ	વ	વ	વ
૧૨ ૧૨	૧૨	૧૨ ૧૨	૧૨
૪ ૪	૪ ૪	૪ ૪	વ ૪ ૪
લ લ લ લ લ લ	ગા ગા	ગા લ ગા	ગા લ ગા ગા

૭ના સ્થાનો માત્ર એક જ જગાએ ૧૨થી જુદા પડે છે, તેને છાપની મૂલ
હુ ગણુ છુ ૨૨, ૧૨ પ્રમાણે જ છે કે મા ભારસ્થાનો દર્શાવ્યા નથી.

હરિણી :

વ	વ	વ
૨૨ ૧૨ ૨૨	૨૨	૨૨
૨૨ ૭ ૭ ૭	વ ૭	વ ૨૨ ૭ વ ૭
લ લ લ લ લ લ	ગા ગા ગા ગા	લ ગા લ લ ગા લ ગા

૭ પ્રમાણે ૧૨ના ભારસ્થાનો છે ૨૨ના જરા જુદા છે કે મા ભારસ્થાન
આપેલા નથી

સુવદના દલપતરામે અને વર્વે આપેલુ નથી એટલે લેતો નથી તેમ જ
પ્રહરિણી પણ દલપરામે અને વર્વે આપેલુ નથી એટલે લેતો નથી પ્રભાવતી
દલપતરામે આપેલુ છે પણ તેનુ સ્વરૂપ પ્રચલિત પ્રભાવતી કે રુચિરાયી ભિન્ન
છે, તેમ એ વર્વે લીધેલુ નથી માટે અહીં લેતો નથી

શિલ્પરિણી

ગ	ગ	ગ
ગ વ વ	વ	વ
૨૨ ૨૨	૨૨	૨૨ ૨૨ ૨૨
૨૨ ૪ ૪ ૪ ૪	૪ ૨૨	૪ ગ ૪ ૪
લ ગા ગા ગા ગા	લ લ લ લ લ ગા ગા	લ લ લ ગા

૭ અને ૧૨ના ભારસ્થાનો ૪ પ્રમાણે છે ૨૨ના ભિન્ન છે તે આપ્યા છે.
ઉપર વતાવેલા યના સ્થાનો અક્ષરછદગાન પૃ ૩૭મેથી લીધેલા છે
પૃ ૧૦૮ ઉપર એ ભિન્ન સ્થાનો વતાવે છે તે આગળ વહીં ગયો છુ ગ મજાયા
એ સ્થાનો અહીં ફરી વતાવુ છુ ધીજા યતિલ્હટનો સાતમો ગુરુ વર્વે
એ સ્વતત્ર સધિ હોય તેમ છૂટો લખેલો છે તે સત્તાલ છે કે નહીં એવો
પ્રશ્ન થાય પણ વર્વે એકલા ગુરુને પણ સધિ ગણે છે અને દરેક સધિના

આવાક્ષર પર તાલ ગણે છે, એ દૃષ્ટિએ ત્યા તાલ ગણવો જોઈએ કે મા સ્થાનો આપ્યા નથી

શાર્દૂલચિકીટિત.

વ	વ	વ	વ	વ	વ	વ
૭	૭	૭	૭	૭	૭	૭
૪	૪	૪	૪	૪	૪	૪

ગાગાના લલગા લગા લલલગા । ગાગાગાલગા ગાલગા

૧૨ અને ૨૨ના મારસ્થાનો ૭ પ્રમાણે જ છે કે મા સ્થાનો દર્શાવેલા નથી

આટલા વૃત્તોની સરખામણી માટે ત્રણેય લેખકોના પુસ્તકોમાંથી સામગ્રી મળી શકે છે કે હ ધ્રુવમાંથી મળતી સામગ્રી જોતા એક પ્રકારનો અસતોષ રહે છે સધિના અસ્તિત્વ વિશે બોલનાર એ જ પહેલા છે તેમણે 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'નો લાલો નિવંધ લખ્યો છે અને 'ઇતિહાસિક આલોચના'નું મોટું પુસ્તક લખ્યું છે છતાં તેમણે યથા વૃત્તોના સધિઓ આપ્યા નથી 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'ના લેખ પછી તેમણે ક્યાઈ અભિપ્રાય વદલાવ્યો કે નહીં તે સ્પષ્ટ થયું નથી રચોદ્ધતાના ન્યાસમા પૂર્વે અને અપર વચનમાં ફેર પડે છે તે મેં ધામી ચતાવ્યું છે તે ઉપરાંત એ કે તેમણે જેટલા છદો વિશે લખ્યું છે તે યથાના સધિઓ અને પદ્યમાર પણ તેમણે ચતાવ્યા નથી 'પદ્યરચનાના પ્રકારો'ના લેખમાં ક્યાક સધિ અને માર આપે છે ક્યાક નથી આપતા ક્યાક આપશે એવી અપેક્ષા ઠીકી કરી પાછા નથી આપતા । જેમ કે ઉપેન્દ્રવચ્ચાનુ અને ઇન્દ્રવચ્ચાનુ દૃષ્ટાન્ત આપી પછી લખે છે "ઉપેન્દ્રવચ્ચામા પહેલા ને છેલ્લા પાચ રૂપ એના એ છે એ વે સધિ એવ લખુવી મધ્યમા જાહાંય છે સધિ આકારમા મળતા છે, પણ ઉચ્ચારણમા મિત્ર છે પૂર્વસધિમા પહેલું અને ચોથું રૂપ જોરવાર છે " (સા વિ ૨, પૃ ૨૭૨) યહી પહેલા પાચ રૂપોમાં પદ્યમાર દર્શાવ્યો નથી સામે સામે વહધુ છે કે છેલ્લા પાચ રૂપ એના એ હોવા છતાં, તેનું ઉચ્ચારણ જુદું છે, અર્થાત્ એમા પદ્યમાર જુદો આવ એવું સૂચના થયું પણ એ ઉચ્ચારણ વર્ફે રીને જુદું છે, અને એમા પદ્યમાર ક્યા આવે એ વસ્તુ વહધુ નહીં સત્વડ છદોમા પ્રસિદ્ધ શાલિની, પ્રહાલિની, માલિની, મદાનાન્તા, સિયરિણી, હરિણી, શાર્દૂલચિકીટિત, મુવદાતા, સમ્પરા એમા ક્યાઈ સધિ ન ચતાવ્યા તમ પદ્યમાર ન દર્શાવ્યો અને તેમાંથી યથા આછા પ્રસિદ્ધ વધ્યા, પ્રમદા, રમણીયક, જલોદ્ધતપતિ, ધમા, મધ્યમામાગો વગેરે ચતાવ્યા ત્યારે પ્રસિદ્ધ વૃત્તા કિતે એમના અનર્માં સધિના સ્વરૂપ વિને મદેટ છે ઇમ

૧૧૫? સરુ સા આ જ સધિ-પદ્યમારો આપવા જાઈએ વારણ કે પ્રસિદ્ધ

અને પરિચિત હોવાથી વાચનાર એ તરત સમજી શકે અને ચવાસી જુએ પ્રહર્ષિણીનું દૃષ્ટાન્ત આપી શકે છે "આમા પ્રયમ પઢને છંડે ને વીજા લઢને આરમે પળ જોરદાર રૂપ છે જારદાર રૂપ સઢળ વોલવાની અગવઢ દૂર કરવાને યતિ વિવક્ષિત છે" પણ યતિની વત્તે વાજુના એ વે સ્થાનો ઉપરાત પદ્યમાર વીજે વ્યા છે તે ન વહધુ.

અને વે હ ધ્રુવે જલોદ્રતગતિ અને મપ્યસામા જેવા છંડોને અનાવૃત્તસધિ ગણી તેમના સધિઓની અને અતર્ગત પદ્યમારની ચર્ચા કરી છે, ત્યાં મારે તેમની સાથે સિદ્ધાન્તનો ભેદ છે, એમ અહીં દૂકામા પણ નોંધવું આવશ્યક છે એ છંડોનો મેઝ માત્રાસધિઓના છે અને તેમા અનાવૃત્તસધિ ધારાપવા એ ભ્રામક છે અન્યથા આ સઘથી મ પહેલુ છે એટલે અહીં વિશેષ નહેતો નથી (ગત પૃ ૧૯૩-૧૪) .

અને સામગ્રી જેવી મઢી છે તેવી ઉપરથી પણ એટલું સમજાશે કે વૃત્તોમા પદ્યમાર વે તાલ આવે છે એમ માનનારા આ ત્રણેય છંડોવિદોના પદ્યમાર વહુ થાઢાં વૃત્તોમા સરસા ઝતરે છે ઇન્દ્રવજ્રા ઉપેન્દ્રવજ્રા ઇન્દ્રવશા વશસ્યમા માની લઈએ વે ત્રણેયમા એકવાક્યતા છે પણ પ્રસિદ્ધ વસતતિલકામા દલપત પિંગલની જુદી જુદી આવૃત્તિઓમા ફરક છે અને ધ્રુવ અને કવેના સ્થાનોમા પણ ફરક છે વૃત્તોમા વે ત્રણ સ્થાન ઉપર ત્રણેયના તાલો એક જ સ્થાને આવતા હોય તેથી આ તાલ કે પદ્યમારના મતને સમર્થન મઢી જતુ નથી, કારણ કે પક્તિમા એક કે વે જગાએ જરા પણ ભેદ હોય તો આસી પક્તિના સધિઓમા મઢતાપણુ ન આવી શકે અર્થાત્ એ સ્થાનો સધિ ઓઢ-લવાને ઉપયોગી ન વતી શકે દાલલા તરીકે, પદ્યમારથી સધિઓ છૂટા પડે છે એમ માની આપણે વસતતિલકાના પહેલા આઠ અક્ષરોના જ સધિ પાઢવા જઈએ તો

દલપતરામ પ્રમાણે	ગાગાલ ગાલ લલગા
કવે પ્રમાણે	ગાગા લગાલ લલગા
ગ પ્રમાણે	ગાગાલગા લલલગા
કે હ ધ્રુવ પ્રમાણે	ગા ગાલ ગાલ લલગા

એમ ભિન્ન ભિન્ન પડે આ રીતે જોતા જણાશે કે એકવાક્યતાની મઢનશક્તિ કરતા ભેદની લઢનશક્તિ ઘણી વધારે છે અને અહીં તો વૃત્તોમા એકવાક્યતા કરતા ભેદના જ દાલલા વધારે છે એટલે સ્પષ્ટ થશે કે પદ્યમાર વે તાલથી સધિઓ જુદા પડે છે એવા તર્ક પર સધિઓ રચી શકાય એમ નથી અને વે હ ધ્રુવે સધિઓમા તાલ પ્રયમાક્ષર પર આવે વે ગમે તે અક્ષર પર

આવે એ સવધી સદિગ્ધ વિદ્યાનો કરેલા હોવાથી સધિનો પદ્યભાર સાથે કોઈ પ્રકારનો સવધ નિશ્ચિત કરી શકાતો નથી, અને પછી સધિના સ્વરૂપનિર્ણય માટે વીજુ કોઈ અવલંબન તેમના તરફથી મળતુ નથી.

એટલે ભારતત્ત્વના અવલંબન વિના મધિઓ નિર્ણીત કરવાને કોઈ પદ્ધતિ છે કે નહીં તે જોવું રહ્યું અને એવું મોઈ તત્ત્વ મળી આવે તો તેનો પ્રયોગ ભારતત્ત્વ તરફ દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના કરવો જોઈએ એ દેખીતું છે.

આવું તત્ત્વ છે એમ હું માનું છું આપણે જોયું કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પદ્યરચનાનો એકમ શ્લોક છે શ્લોકને અંતે લાઘી વિલંબનાત્મક તેમ જ વિરામાત્મક યતિ છે શ્લોકાર્ધનો અંત પણ એવો જ છે, જો કે ત્યાં વિલંબ તથા વિરામ શ્લોકાન્ત કરતાં જરા ટૂંકો હોય એકો ચરણને અંતે વિરામ નથી માત્ર વિલંબ છે એમ હું માનું છું અને મધ્યયતિને સ્થાને તેથી પણ ટૂંકું વિલંબ છે એમ હું માનું છું તે હું આગળ કહી ગયો આ રીતે અહીં સુધી શ્લોકના પૃથક્કરણનું તત્ત્વ પઠનમાં ભિન્નભિન્ન સ્થાને આવતું વિલંબ ઠરે છે તો એથી આગળ પૃથક્કરણ કરવામાં પણ એ જ તત્ત્વનું અવલંબન કરી શકાય અર્થાત્ પઠનમાં સ્વાભાવિક રીતે વિલંબ આવવાથી જે અક્ષર-જૂથો છૂટા પડે છે તે જ સધિઓ હવે આ વિલંબન ગુરુના ઉચ્ચારણથી જ શક્ય બને છે અત્યાર ગુધીના શ્લોકના પૃથક્કરણમાં દરેક અંગ કે ઉપાગને અંતે આપણે ગુરુ જ આવતો જોયો છે તો આ મધિઓમાં પણ અંતે ગુરુ આવે એમ સ્વાભાવિક રીતે જ નિષ્પન્ન થાય છે અર્થાત્ સધિને અંતે ગુરુ જ હોય પઠનમાં અક્ષરજૂથો સ્વાભાવિક રીતે થોડા વિલંબનથી જુદા પડે છે અને તેને અંતે ગુરુ હોય એટલા ઓછાંભાગથી આપણે હવે સધિઓના સ્વરૂપ નિર્ણયનો પ્રયત્ન કરી જોઈએ એમ જરૂરથી મળી આવતા સધિઓથી વૃત્તોના મેઢા ઉપર ફરફ પણ પ્રવાસ પડે તો આ સધિઓને વૃત્તોના સાચા અવયવો ગણવા જોઈએ.

ઉપરના નિયમથી આપણે મધિઓનું અભ્યેષણ શરૂ કરીએ આ નિયમ પ્રમાણે કેવળ લઘુનો મોઈ સધિ હોઈ શકે નહીં, અને દરેક સધિને અંતે ગુરુ હોય જ આટલાથી જ કેટલાંક વૃત્તોના સધિઓ વધુ સહેલાઈથી પઢી શકશે સગવડની યાત્રા હું સીધી પહેલો દ્રુતવિલંબિત સ્ફીટ તેના ન્યાયમાથી સધિઓ છૂટા પાડવા સહેલા છે આપણા નિયમને અનુમરતા તેમાં તમા કલ્પના કલ્પના એવા ગ્રણ સધિઓ તરત જનાય છે પ્રમિતાશરણા એ જ સધિવા જરા જુદા ત્રમે જણાશે, અર્થાત્ મધિઓ એ જ છે આ ઉપરથી મધિઓમાંથી વૃત્તો કેમ રચાય છે તેનો ફરફ સ્પષ્ટ આવશે આગી વાગે

હરિણીનો ઉત્તર ઘડ મૂકી જોઈશુ તો જણાશે, કે તે ઉપરના જ સધિઓમાથી બનેલો છે : લગા લલગા લગા આ સધિઓ સાથે નર્દટકનો ન્યાસ સરલાવી જોઈશુ તો જણાશે કે પ્રથમ સધિ લલલલગા સિવાય તેમા ઉપરના જ સધિઓ આવે છે એ જ સધિ ચન્દ્રવર્ત્તમા અતે આવે છે, જો કે એ વૃત્તનો મેઢ હુ સુદર નથી ગણતો આગઢ જઈ જોઈશુ તો પ્રહર્ષિણીના ઉત્તર ઘડમા પણ એ છે લલલલગા લગા લગાગા અહીં ઉપસહાર લગા લગાગાથી થાય છે. ઉપર આવી ગયેલ લગા ક્વચિત્ત જ અતે વપરાય છે—માન દુતવિલલિત હરિણી એ બેમા જ વપરાયો છે યાકી તો એ ઘણી જગાએ મધ્યમા કે આદિમા આવે છે અને વિશેષ એ કે તે ઘણી જગાએ પાચ કે વધારે માના-વાઢા સધિનો અગ્રસર વને છે હરિણીમા લગા પછી લલગા ચાર માનાનો આવે છે પણ મજુભાષિણી કલહમ, પ્રમિતાક્ષરા શાર્દૂલવિનીઢિત પૃથ્વી નર્દટક વધામા તે લલલગાનો અગ્રસર વને છે અને માલ્યભારા પુષ્પિતાગ્રા ઔપચ્છન્દસિક પ્રહર્ષિણી એમા એ લગાગાનો અગ્રસર વને છે. લગા આગઢ કહ્યુ તેમ ઉપસહારમા ઓછો જ વપરાય છે પણ તેનુ અમ્યસ્ત રૂપ લગાલગા ઉપસહારમા સારી રીતે આવે છે ઇન્દ્રવજા, વસસ્થ, રથોદ્ધતા, પ્રિયવદા, વિયોગિની, અપરવક્ત્ર, રુચિરા અને ગળીએ તો અનષ્ટુપનો સમપાદ એમા લગાલગા અતે આવે છે લગાની પેઢે જ લલગા પણ અતે ઓછુ જ વપરાય છે ચપલામા તે અતે આવે છે પણ ચપલાનો મેઢ સુન્દર જણાતો નથી, તેને વસતતિલકાનો અત્ય સધિ લગાગા કાપીને વનાવ્યો લાગે છે, અને એને જાણે સારા ઉપસહારની ધામી રહી જાય છે તે સિવાય તે પ્રમિતા-ક્ષરામા અને નર્દટકમા આવે છે પણ નર્દટકમા લલગાનુ અમ્યસ્ત રૂપ આવે છે એમ કહી શકાય ત્યાં લલગા બે વાર આવે છે ઉપર આવી ગયો તે લગાગા સધિ ઉપસહારમા સારો વપરાય છે ઇન્દ્રવજા, ઉપેન્દ્રવજા, વસતતિલકા, માલ્ય-ભારા, પુષ્પિતાગ્રા, ઔપચ્છન્દસિક, પ્રહર્ષિણી એ વધામા અતે લગાગા છે આ પછી રથોદ્ધતા લઈએ તેમા આગઢ આવી ગયેલા લલલગા અને લગાલગા આવે છે તે વાદ કરતા યાકી રહેતો ગાલગા સ્વીકારવાનો રહે છે હવે પૃથ્વી લઈએ તેમા લગા લલલગા લગા લલલગા આટલા સધિઓ પડતા સુધી તક્ષી મુશ્કેલી ગઢતી નથી પછી લગાલગા આવે છે તેમા સધિ કઈ રીતે પાઢવા ? લગા ગાલગા એમ કે લગાગા ત્વા એમ ? એક સાથે બે ગુરુ આવવાથી આ મુશ્કેલી ઝૂઝી થઈ હુ પઠન ઉપરથી તેમ જ અત્યાર સુધીના સધિઓના વ્યાપારો જોઈ લગા ગાલગા એમ સધિ છૂટા પાઢુ ત્વાગા લગા એમ વરવા જતા પડતો લગાગા પણ અલગત સ્વીકારેલો સધિ છે પણ પછી રહેતો લગા ઉપસહારાથે વહુ વપરાતો નથી અને લગા ગાલગા એમ વ્યવસ્થા

ચરતા તમા એ પગમાત્ર મધિનો કપરાર મને છે અને માત્રા જાને આપને
 એ જગાએ જાય છે અને અન્યથા પણ જોઈનું અને તે જાણે પણ જણાય છે.
 ઘટ્ટી પૃથ્વીનો સમગ્ર રચના જોતાં તેમાં ૩+૫ માથાના મધિજોના આકર્ષનો
 દેખાય છે : તમા લગભગ તમા લલગા; તો આ પણ જરા જુદા સ્વરૂપનું
 ૩+૫ માથાનું એ આકર્ષન થઈ રહે છે : — તમા ગાલગા એટલે પૃથ્વીના
 મધિજો એ પ્રમાણે જ સમગ્ર યોજનામાં ચેતતા જણાય છે. ઘટ્ટી માત્રા અન્યથા
 પણ એ જગાએ અતે ચરારમાં છે, — કામામા — જોકે એ વધુ ચરારમાં
 વૃત્ત નથી. (મા પૃ. ૧૯૪) ત્યાં પણ ઉત્તર દક્ષિણ માત્રામાલમા એ છે.
 આને જાં ગાલગાનું અમ્મિસા ન્ધ ન મળીએ તો ગાલગામા લમા એમ મધિજો
 ચરતા પડે છે, અને લમા ઉપનહારમાં મધિ નથી. એ ચીજી રીતે પણ
 ગાલગા સ્વીચારવાની આવશ્યકતા છે ભરતનાટકશાસ્ત્રમાં પુટ અને શરમા
 મામતનાં એ વૃત્તો છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે :

પુટ : લલલલલલગામા । ગાલગામા

શરમા : ગાગાગામા । લલલલલલગા । ગાલગામા

મ ના. ગા ચો ૨, ૧૫, ૭૮-૭૯ તથા ૯૧-૯૨.

આ વધે વૃત્તોમાં અત્યસદમાં માત્ર ગાલગામા આવે છે એટલે એને જ
 સધિ તરીકે સ્વીચારી લેવો રહે છે એમાના ગાલગાને સધિ ગણી તે પછી
 ગાને છૂટો રાતવો અથવા તે એક જ અક્ષરનો સધિ ગણવો એ ઉપપન્ન નથી.
 વારણ કે જો એ જ અક્ષરનો સધિ ગણવા આપને તમાર હોઈએ તો પછી લ
 અને ગા એ વેને જ સધિ ગણી લઈ પછી ચડુ ચરવાનું રહેવું નથી અર્થાત્
 સધિજો ઠીક ઠીક મોટા હોય તો જ તેને સ્વીચારવાનો અર્થ છે નહિતર
 અક્ષર ગણ તો પિંગલના સમયથી માંડુદ હતો જ ! અને ઘટ્ટી વીજા સધિજો
 રાખે એ જ અક્ષરનો સધિ ગણવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા મને ક્યાઈ
 જણાતી નથી એટલે હુ ગાલગામાને અહીં સધિ ગણુ છું અને એ વાર એ
 સ્વીકૃત સધિ વનતા ઘાતિનીગોષ્ઠમાં અત્યસદમાં આ ગાલગામાનો પુરો-
 ગામી ગાલગા સ્વીચારવો જ પડે છે એ રીતે ગાલગાની અનેક રીતે ઉપપત્તિ
 થઈ શકે છે એટલે પૃથ્વીમાં તમા લલલગા લમા લલલગા લમા ગાલગા એમ
 સધિજો પડ્યા ગાલગા પૃથ્વીમાં અતે આવે છે તેમ શાર્દૂલચિત્રીહિતમાં

૪. આ છન્દનો પ્રયોગ 'સોન્દરનદ'માં છે તે નોંધીને તેનું નામ પિંગલોમાં ઉપ-
 લમ્ય નથી એમ કહી કે હ ધ્રુવ એ દલોરમાનો 'અપ્રમત' શબ્દ પવડી છન્દનું
 નામ 'અપ્રમત્તા' પાડે છે (જુઓ પ. એ. આ. પૃ ૨૧૧) ભરતનાટકશાસ્ત્રમાં
 તે શરમા નામથી છે તે તરફ સૈમનું ધ્યાન નહીં મળ્યું હોય એમ જણાય છે

પણ અતે આવે છે. તેનો ઉત્તરખંડ ગાગાલગાગા છે અને ઉપર વતાવ્યા પ્રમાણે ન વછોડીએ તો ગાગા લગાગા લગા એમ સંધિઓ વરવા પડે છે અને લગા અતને માટે યોગ્ય નથી એટલે ગાગાલગા ગાલગા એમ સ્વીકારવું યોગ્ય છે અને વોલવામા પણ એ જ સંધિઓ વરતાય છે અહીં જેમ ગાગાલગા ઉત્તરખંડનો આદ્ય સંધિ છે તેમ જ તે વસતતિલકામા પણ આદ્ય સંધિ છે ગાલગાને પૃથ્વીમા આપણે ચરણાન્તે આવનો જોયો, તેમ તેને મધ્યમા આવતો પણ જોયો, શાલિનીગોત્રના ઉત્તરખંડમા, તેમ જ તેને આદિમા આવતો પણ જોયો, રયોદ્ધતા-સ્વાગતાનો જોડીમા આ જોડકામા ગાલગા લલલગા એ બે સંધિઓ સમાન છે પહેલામા અત્યસંધિ લગાલગા આપણે જોઈ ગયા છીએ, તેની જગાએ બીજામા આવતો લલગાગા સ્વીકારવો વાકી રહે છે કલહસમા પણ તે અત્યસંધિ બને છે વિયોગિની માલ્યામારા અને ઓપચ્છન્દસિકની સમ પક્તિમા પણ તે આવે છે—જો કે માનાવિભાગમા. હવે અત્યંતિક વૃત્તોમા માત્ર ઇન્દ્રવજ્રા કુટુબ જોવું રહ્યું ઇન્દ્રવજ્રા, ઉપેન્દ્રવજ્રાના અત્ય બે સંધિઓ લગા લગાગા તો તરત પરજાઈ આવે છે. વસતતિલકામા પણ વતે એ બે સંધિઓ જ આવે છે તેમ જ ઇન્દ્રવજ્રા વશસ્થમા અતે લલગા લગાલગા આવે છે પ્રશ્ન આ પહેલાના સંધિઓનો રહ્યો તેમા ઇન્દ્રવજ્રા અને ઇન્દ્રવજ્રાના આદિના ગાગાલગાગાને કેમ છોડવો એ જ પ્રશ્ન છે અલ્યત ગાગા અને લગાગા વરી શકાય એમ છે પણ હું ગાગાલગાગાને એક જ સંધિ ગણવો વધારે અનુકૂળ ગણું છું એવ તો હું એને જ પ્રાચીન, પચાશરે યતિવાળા, નૈપ્ટુમનુ બીજ ગણું છું (ગત પૃ ૬૦) પણ ધીજી રીતે જોતા આ સંધિમાથી અત્યાક્ષર સ્પષ્ટિ થતા તેને વસતતિલકાનો આદ્ય સંધિ ગાગાલગા વતાવી શકાય અને એ ગાગાલગાનો આદ્ય અક્ષર સ્પષ્ટિ થતા નિપ્પત્ર થતા ગાલગાને રયોદ્ધતા-સ્વાગતાનો આદ્ય સંધિ વતાવી શકાય, માટે હું એને એ જ રૂપમા રાખવા ઇચ્છું છું ગાગાલગાગા સ્વીકાર્યા પછી ઉપેન્દ્રવજ્રા અને વશસ્થના સંધિઓ લગા લગાગા થશે, જ્યાં વઢી લગા-પચમાનક સંધિનો અગ્રસર બને છે વસતતિલકાના સંધિઓ અને પરિણામે ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા થશે

હવે સવલિત વૃત્તો જોઈ જઈએ તેમા આપણે જોઈ કે શાલિની કુટુબનો અત્ય યતિખંડ ગાલગા ગાલગાગાનો બનેલો છે શાલિનીના પૂર્વખંડ ગાગાગાગાને એક સંધિ ગણવો બે ગાગા ગાગા એમ બે ગણવા ? અલ્યત બે ગણવા હોય તો ગણી શકાય, દલપતરામ અને અર્ધે તેને બે ગણતા જણાય છે, પણ ગાગાને એ રીતે સ્વતંત્ર ગણના છતાં, હું તેના અમ્યસ્ત રૂપ ગાગાગાગાને એક સંધિ તરીકે સ્વીકાર — લગાલગાનો પેટે એમ વરવાનું કારણ એ કે તે આજના શાલિની

ગોત્રમા આદિમા એ જ રૂપે આવે છે. સ્વઘરામા પહેલા સાત વક્ષર પછી યતિ આવે છે ત્યાં સ્પષ્ટ રૂપે ગાગાગાગા અને લગાગા બે સંધિઓ ભેગા થયા દેખાય છે. શિશ્વરિણીમા પણ પૂર્વસ્થાનમા લગા અને ગાગાગાગા એમ સંધિઓ કરવા હુ યોગ્ય ગણુ છુ. લગા એવી રીતે મોટા સંધિનો અગ્રસર બનવા યોગ્ય છે. એ પછી ગુફઓમા આપણે કયાઈ ચાર ગુરુથી મોટો સંધિ ગણવાની જરૂર પડતી નથી. લઘુઓમા અયતિક છદોમા આપણે હજી સુધી સૌથી લાઘો લલલ-લગા નંદંટકમા જોયો. એથી વધારે લઘુવાળા અયતિકમા આવતા નથી, જો કે આ અયતિક પ્રહ્લિષીમા પણ આવે છે આથી વધારે લઘુની સંખ્યાના સમ-તિવમા જ આવે છે, — મદાક્રાન્તા અને હરિણીમા લલલલલગા, સ્વઘરામા લલલલલલગા, માલિનીમા લલલલલલગાગા શિશ્વરિણીમા યતિ પછીના જાંઠના સંધિઓ હુ લલલલલગાગા અને લલલગા એમ કરુ. હુ આગળે કહી ગયો તેમ પઠનમા જેમ ઉપર પ્રમાણે અલ્પ વિલંબન બે ગુરુ પછી થાય છે તેમ પહેલા ગુરુ પછી પણ કોઈ કરે છે, એ પઠનને અનુસરતા સંધિઓ લલલલલગા ગાલલલગા કરવા પડે પણ ગાલલલગા બીજે કયાઈ વપરાયેલ નથી, ત્યારે લલલગા આપણને અનેક જગાએ મળે છે. સહ તો ગાલગામા બે ગુરુ વચ્ચે એક લઘુ આવે છે, તે વરતા વધારે લઘુઓ વચમા આવી કોઈ લઘુગુરુનો સંધિ બનતો નથી ગાલલગા કયાઈ વપરાતો નથી, — હા, વંશપત્રપતિતમા છે, પણ એને હુ સુન્દર છદ નથી ગણતો, એને હુ નંદંટકની ઓછી સુન્દર વિકૃતિ ગણુ છુ અને એ ગોત્રના છદોની આઠ ચાર માત્રાને હુ માત્રાગર્ભ ગણુ છુ એટલે ગાલલગા સ્વીકારતો નથી આ જ રીતે ગાલલગા વૈતાલીયના માત્રા-વિભાગમા પણ આવે છે (જુઓ ગત પૃ. ૧૨૧-૩૦). ચાર ગુરુથી ટૂંકો સંધિ ત્રણ ગુરુનો, તે પ્રહ્લિષીના પૂર્વસ્થાનમા યતિ પૂર્વે એકલો જ આવે છે, અને શાર્દૂલવિક્રીડિતના આદિમા પણ આવે છે, જોકે ત્યાં તેની પછી યતિ નથી પડતી. આ પછી હુ સુવદના લઙ : તેના પહેલા બે યતિ-

૫. અને નરસિંહરામનુ સમર્થન છે. શિશ્વરિણીના ઉત્તરસ્થાનમા તેઓ નીચે પ્રમાણે તાલ નાલી ચતાવે છે ('નૂપુસ્તકાર', આ. ૨, પૃ. ૧૬૩ ધ્રુવઙ વાચ્ય ઉપરની ટીકામા)

	ધનતિમિરમા તારક તરે
અર્પાત્	લલલલલગાગા લલલગા

અહીં સ્પષ્ટ રીતે તાલથી સંધિઓ છૂટા થયા છે. — વચ્ચેની પેઠે. વર્ષે પણ અહીં છેલ્લો સંધિ લલલગા ગણે છે.

ઘડો સ્તંભરાના જ છે અત્ય ઘડમા ગાગાલલગા આવે છે અને ગાગા લલગા એમ હું વિભજવાનું પસંદ કરું, વધારે આપણને પરિચિત છે છ'એ અક્ષરનો એક સંધિ ન સ્વીકારું કારણ કે તે ટીંજે ક્યાઈ દેખાતો નથી એને સ્વીકારવો, એ તર્વની પરિમાપામા વધુ તો, ગૌરવદોષ છે. વાકીમા વૈશ્વદેવી રહ્યો જેનો ઉત્તરસહ શાલિનીનો છે, અને પૂર્વઘડમા પાંચ ગુરુઓ છે તે શાલિની જેવો સવાદી નથી, છતાં વપરાય છે, અને તેના સંધિઓ ગાગાગા ગાગા એમ કરવા યોગ્ય જણાય છે જોકે એક જ વૃત્ત આવું હોવાથી વીજા વૃત્તોની સરલામણી કરી સંધિ નક્કી કરી શકાય એમ નથી, ગાગા ગાગાગા એમ પણ કરી શકાય

આ રીતે નિષ્પાત્ર થયેલા સંધિઓને એકત્ર કરી જોતાં અત્યંત વૃત્તોમા નીચેના સંધિઓ મળે છે લગા, (દ્વિર્ભાવિવી) લગાલગા, લલગા, લલલગા, લલલલગા, લાગા, ગાલગા, લલગાગા, ગાગા, ગાગાલગાગા, ગાગાલગા આમાના ઘણા સંયતિકમા પણ વપરાય છે પણ આ સિવાયના નીચે દર્શાવેલા માત્ર સંયતિકમા જ વપરાય છે ગાગાગા, ગાગાગાગા, લલ-લલલગા, લલલલલગા, લલલલલગાગા, લલલલલલગાગા એટલે સંયતિક છદોનો વધ સંધિની દૃષ્ટિએ પણ અત્યંતકથી જુદો પડે છે

આ સંધિઓ છદના ઘટક હાવાથી સામાન્ય રીતે એન કહી શકાય કે જો વૃત્તની પવિત્ર અધૂરી મૂકવી હોય, તો તે કોઈ પણ એક સંધિ પૂરો થયે જ શામે તેવી રીતે અધૂરી મૂકવી જોઈએ ઘણાં દાસલામા મેં એમ જ થયેલું જોયું છે

આ પ્રમાણે સ્વામાવિદ્ય પઠનમા આવતાં વિલંબાથી તત્ત્વસૂદ્ર સંધિઓ પાડી શકીએ છીએ એ સંધિઓ અનેક વૃત્તોમા વપરાયેલા મળી આવે છે અને તેથી વૃત્તોના વધારણમા રહેલા સમાન અસમાન અશાં વધારે સ્પષ્ટ થાય છે હજો આ સંધિઓની વિશેષ ઉપપત્તિ આપણે આ પછી આવતાં નવાં છદોના પ્રકરણમા જોઈશું

હવે હું અર્વાચીન છન્દશાસ્ત્રીઓએ ચર્ચેલ પદ્યમાર કે તાલનો પ્રશ્ન હાથમા લઉં છું આ સંધિ મારે પ્રથમ એ વહેવાનું કે ઉપરના સંધિઓ સ્વીકારી લીધા પછી તાલના કોઈ વિશેષ તત્ત્વને સ્વીકારવાની જરૂર રહેતી નથી અમુક જાતનો માર કે જોર આ સંધિમાને એવંચીજાથી ભિન્ન કરી ચોલવામા આવડયક થન છ દાસલા તરીકે એ સંધિ પછી વીજો સંધિ શરૂ પાડે ત્યારે એ નવો સંધિ શરૂ કરવાને માટે યાગ્યપન્થને નવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને તે જ પદ્યમાર કે તાલ જેવો સમજાય છે તેમ જ સંધિને અતે જે વિલંબન આવે છે એ વિલંબનનો પ્રયત્ન ચ્વચિત્ તાલ કે પદ્યમાર-

રૂપે પ્રતીત થાય છે. ઘર્વે વહે છે કે દરેક સધિના આદિમા તાલ આવે છે, તે મેં ઉપર કહ્યું તેમ નવા સધિના ઉચ્ચારણના પ્રારંભનો વિશિષ્ટ પ્રયત્ન છે નરસિંહરાવે પણ જાણે સિલ્લિરિણીની ચર્ચામાં જે તાલ કે ભાર મૂકી યતાવ્યો છે તે સધિના પ્રારંભના ઉચ્ચારણનો જ પ્રયત્ન છે ઘર્વે જે પૃથ્વીના સધિઓ ઉપર તાલ મૂકી યતાવ્યા છે તે યથા મેં યતાવેલા સધિઓના આદ્યાક્ષર ઉપર જ પડે છે:

દિશા | નવપરે | જસા | | જસયલા | ગ | પૃથ્વી | ઘરો

તેથી ઝગટી રીતે મજુમાપિણી અને પ્રમિતાક્ષરમા દલપતરામે અને કે. હ. ધ્રુવે જે તાલ કે પદ્યભાર યતાવ્યો છે તે દરેક સધિને અતે આવતા ગુણના વિલંબના ઉચ્ચારણના પ્રયત્નનો છે એ વગેરે પિંગલકારોએ દ્રુતવિલંબિતમા જે તાલો યતાવ્યા છે તે ઉપરની વસ્ત્રે પદ્ધતિના મિથળના છે. પણ આ ઉપરાંત તાલસ્થાન ધર્મી વાર ગાવાની પદ્ધતિમા આવતા મારથી આમામિત થાય છે. વસતતિલકામા આ જ વે પિંગલકારોએ આપેલા તાલો ગાવાની પદ્ધતિને આમારી છે મેં પણ પુરાણીઓને આ રીતે ભાર મૂકી વસતતિલકા ગાતા સામઝઘા છે હજી ચઢોપાઠ એ જ રીતે ગવાય છે પણ આ પરપરાથી ચાલી આવતી ગાવાની પદ્ધતિ મેં આગળ કહ્યું તેમ શાસ્ત્રીય ગણી શવાય એવી નથી (ગત પૃ ૧૧૮-૧૯) ઘણા તાલસ્થાનો, મિશ્રમિશ્ર ગાવાની પદ્ધતિને જ આમારી છે એવી જગાએ કેવળ લગાતમક પડે, વૃત્તોની સરસામણી, નવા વૃત્તોના વધો એ યથા ઉપરથી જ સધિઓ નક્કી કરવા યથારે ઉચિત છે. વઢી વધાક સધિ લાવો હોય તો બોલવાની સગવડ જાતર અમુક અમુક સંસ્થાના અક્ષરોએ નવા નવા પ્રયત્નથી બોલવાથી પણ પદ્યભાર જણાય જેમ કે હરિણીમા અને અદાકાન્તામા વગેરેમા લઘુવદ્ધુલ સધિ ધ્રુવ નળ અક્ષરને ડગલે બોલાય છે, અને તેથી ત્યા ત્યા ભાર જણાય છે લલલ લલગા આવો રીતે. સમ્બરમા એવો જ લઘુવદ્ધુલ સધિ લલ લલ લલગા એમ બોલાય છે. સિલ્લિરિણીનો યતિ પછીનો લઘુવદ્ધુલ સધિ લલ લલલ ગાગા એમ બોલાય છે. પણ આમા અગત ટેક કામ કરતી હોય છે સમ્બરનો એ સધિ કોઈ લલલ લલલગા એમ પણ બોલે વઢી વધાક હું માનું છું કે અમુક છન્દના નમૂના તરીકે અમુક શ્લોકના સ્વારો મનમા કોતરાઈ ગયા હોય તો એ શ્લોકના શબ્દો અને અર્થમારો વસ્ત્રે, છન્દના સધિઓનું સ્વરૂપ અને પદ્યમારો પઢી વાંચે અને પછી એ જ એ વ્યક્તિ માટે છન્દનું સ્વરૂપ બની રહે અલબત્ત આ સાબીત

કરવું મુશ્કેલ છે પણ આવા અનેક કારણો પદ્યમાર ઘડવામા પ્રવૃત્ત થતાં હોવાનો સમ્ભવ છે, અને તેથી અગત કારણો કે અમુક શ્લોકના સંસ્કારોથી અલગ થઈ આ સધિઓના સ્વરૂપનો વિચાર કરવો જોઈએ.

અહીં સધિઓથી આપણે જેને મુખ્ય વૃત્તો તરીકે સ્વીકાર્યા છે તેના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પડે છે એ સ્વરૂપો એ સધિની દૃષ્ટિએ જોતા વધારે સ્ફુટ થાય છે, વધારે ચોક્કસાઈથી કહીએ તો સધિઓથી વૃત્તોનું સ્વરૂપ અને સધિઓ એક સાથે સ્ફુટ થાય છે. પણ એથી પણ વધારે સ્ફુટતા નવા છન્દ ક્રેમ ઘડાય છે એ જોતા પ્રગટ થશે અને આપણે આ પછીના પ્રકરણમા એ જ વિષય લઈએ છીએ.

પરિશિષ્ટ ૧

વૃત્તોના સ્વરૂપનિરૂપણની કેટલીક રીતિઓ

‘છન્દ સારસગ્રહ’મા પિંગલની પરપરા પ્રમાણે પ્રથમ છન્દોના સ્વરૂપો સમજાવ્યા છે એ પૂરું થતા ‘ચતુર્થોઽંશ.’ શરૂ થાય છે તેમા વર્તા ચન્દ્રમોહન ઘોષ જુદી રીતે છન્દોના સ્વરૂપો દર્શાવે છે (અર્થ તાવચ્છન્દાસિ પુનરન્યયા શ્રેણી-વિભાગેન સમાસતો વ્યાખ્યાયન્તે ।). આમા, હું જેને આવૃત્તસધિ અક્ષરમેલ રચનાઓ કહું છું તેનું નિરૂપણ શાસ્ત્રીય થયું છે પણ વર્તા જ્યાં અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલને સ્પર્શે છે ત્યાં ઘણી વાર અશાસ્ત્રીય યુક્તિઓમા સરી પડે છે જેમ કે “સ્વાગતૈવાદશાક્ષરા, દોષકસ્ય તૃતીયચતુર્યવર્ણયોરન્યોન્યવિનિમયેન યથા” — અર્થાત્ દોષકના ત્રીજા ચોથા વર્ણોનો વિનિમય કરવાથી સ્વાગતા થાય હું ન્યાસથી વતાવું —

૩ ૪
દોષક • ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા

૩ ૪
સ્વાગતા ગાલગા લલલગા લલ ગાગા

આ હકીકત તરીકે સાચું છે, વદાચ શીલવવાની યુક્તિ તરીકે થોડે સુધી સફળ થાય, પણ મેલની દૃષ્ટિએ આ યુક્તિ ભ્રમ કરનારી છે. દોષક અને સ્વાગતા બન્ને વશો જ સવધ નથી તે જ પ્રમાણે એ લેખક સ્વાગતા અને રચોદ્ધતાનો ભેદ નવમા દસમા વર્ણના વિનિયમથી બતાવે છે ત્યાં એ પદ્ધતિ ઓછી ભ્રામક છે જોકે સરી રીતે તો એમ જ કહેવું જોઈએ કે ઘણેના પહેલાં બે સધિઓ એક જ છે છેલ્લા સધિઓમા સ્વાગતાનો લલગાગા છે, રચોદ્ધતાનો લગાલગા છે. (છ. સા. સ. પૃ. ૧૧૭)

તેથી જ રીતે મોટાના આસ અને વન્ય વર્ણના વિનિમયથી દુગ્ધવિરંજિત થાય છે એમ વટે છે (એજન).

મોટક : માલત માલત માલત માલત ૩. ૪. ૫. ૨, ૧૩

દુગ્ધવિરંજિત : મુલાતમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા

અહીં પણ વર્ણે છન્દોના મેઝ વર્ણે વર્ણો મયથ નથી, જોતે એક કૃષી તરીકે કે કૃષી તરીકે વાથ માગી છે. એથી જ રીતે આગળ મહે છે કે તાંતવના પાંચમા છટ્ટા વર્ણના વિનિમયથી પ્રમિતાધારા અને (એજન પૃ. ૧૨૦).

તોટક : રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા

પ્રમિતાધાર : રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા

અહીં પણ ઉપરનો જ વાપો છે. વર્ણે વર્ણે મયથ નથી. તે વર્ણો માગા રમ-મોમા તે વે રમુ સ્થાને મુદ અને એવી કઠ્ઠી પરિવૃત્તિ થતાં છે તે વરાવર છે, વારણ કે તે માનામેઝ મુતો છે. આ માનામેઝની બહાર આ પદ્ધતિ અસાસ્ત્રીય છે.

રચિરા વિશે મહે છે કે ચાર અક્ષરના પચનામરના છટ્ટા સ્થાનના મુદને બદલે વે રમુ મુવવાથી રચિરા વર્ણ છે (એજન પૃ. ૧૨૧).

પચનામર : રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા

રચિરા : રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા

તે જ પ્રમાણે રચિરાના વીજા સાથે વીજાની અને ચોષા સાથે પાચમાની અદલાવદલીથી મજુમાવિણી (એજન પૃ. ૧૨૨).

રચિરા : રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા

મજુમાવિણી : રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા રત્તમા

અહીં પણ મેઝની દૃષ્ટિએ વર્ણે મિથ્ર છે. વર્ણેના રચિઓ પણ છેલ્લા તિવાય મિથ્ર છે. એટલે સરસામણી માત્ર યાત્રિક છે, મુદા વિનાની છે.

સદગત કે. હ. ધ્રુવે પણ વર્ણક શાને મેઝની પદ્ધતિ અતત્યાર વરી છે. ‘પચરપનાના પ્રવાર’ના લેખમાં તેઓ પ્રથમ અગિયાર અક્ષરના છદો લે છે. “અગિયાર રૂપના છદોમાં પ્રસિદ્ધ જોડકુ દ્વન્દ્વવ્યા અને ઉપેન્દ્રવ્યાનુ છે રચના ઉપર દૃષ્ટિ રાખતા ઉપેન્દ્રવ્યા તેની પ્રકૃતિ છે. ઉદાહરણ વર્ણના નીચે આપિયે છીએ. (આ પછી વર્ણેના ઉદાહરણો આપે છે. પછી લખે છે:) ઉપેન્દ્રવ્યામાં પહેલા અને છેલ્લા પાંચ રૂપ એના એ છે એ વે સધિ એક રમુથી જોડાય છે.

સધિ આકારમા મઢતા છે, પળ ઉચ્ચારણમા ભિન્ન છે પૂર્વેસધિમા પહેલુ અને ચોથુ રૂપ જોરદાર છે" (સા વિ ૨ પૃ ૨૭૧-૨) હવે ઉપેન્દ્રવજ્રા વિશે તેમણે કહ્યું તે સાચું છે હું ન્યાસથી દર્શાવું

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫
ઉપેન્દ્રવજ્રા લગાલગાગા લ લગાલગાગા

અહીં પહેલા પાંચ રૂપો, પછી એક ટપુ આવી, એના એ ક્રમે ફરી આવે છે એ સાચું છે પણ એને મેઢ સાથે કરી સંવધ નથી પ્રથમ તો સ્ત્રી રીતે જોતા ઇન્દ્રવજ્રા એ પ્રકૃતિ છે અને ઉપેન્દ્રવજ્રા એ એની વિકૃતિ છે નામ પણ એ જ સૂચવે છે પછીથી એમણે એ વાત એમના વ્યાખ્યાનોમા સુધારી પણ છે તેઓ કહે છે "ત્રિપ્તુન સાક્ષામા પહેલો પ્રવટે ઇન્દ્રવજ્રા, પછી ઉપેન્દ્રવજ્રા અને તે પછી તૈમના ચરણોના મિથળથી વનેલા ઉપજાતિ છદ" (પ એ આ પૃ ૧૩૧) એટલે પ્રકૃતિ ઇન્દ્રવજ્રા ઠરી અને એને પ્રકૃતિ લઈએ તો પછી પહેલા પાંચ રૂપો અને છેલ્લા પાંચ રૂપો સરસા છે એ દૃષ્ટિ જ અશક્ય વને છે પણ એથી પણ આગળ જઈ મારે એ કહેવાનું કે આ રીતે સરસાપણુ શોધવું એ છન્દોનો મેઢ શોધવાની સાચી દિશા નથી એમ કહીને પણ એમને છેવટે તો એમ જ કહેવું પડ્યું છે કે 'સધિ આકારમા સરસા છે પણ ઉચ્ચારણમા ભિન્ન છે' જો ઉચ્ચારણમા ભિન્ન હોય તો પછી એ આકારમા સરસા જણાતા જૂથને મરસા સધિ શા માટે માનવા? એટલું જ નહીં, એ કેવળ વાહ્ય આકારનું સરસાપણુ નોંધવું એ પણ અપ્રસ્તુત નથી? આ પદ્ધતિ તેમના નિરૂપણમા કોઈ અકસ્માત નથી વસન્તતિલકાના નિરૂપણમા પાછી એ જ પદ્ધતિ આવે છે એનું દૃષ્ટાંત આપી તેઓ કહે છે 'એની વિલક્ષણતા એની રચનામા રહેલી છે આરમના જે છ રૂપ છે તે જ ઝૂઝા નમે અતમા છે આરમના સમૂહમા વીજુ અને ચાચુ ન છટ્ટુ રૂપ જોરદાર છે અતના સમૂહમા છેડેથી વિલામ ગળતા વીજુ ને છટ્ટુ રૂપ જોરદાર છે" (એજન પૃ ૭૭) હું એમનું વ્યક્તિય સમજાય એ રીતે નીચે ન્યાસ આપું

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૧
ગા ગા લ ગા લ લગા લ લ ગા લ ગા ગા

હવે આ વાત સાચી છે એથી કાર્તિક વાવ્યમા યમકોની જે લામ વિલોમ વાવ્યની રમતો રમવી હોય તો રમી શકાય પણ તે તો માત્ર અકસ્માત છે વાવ્યના મેઢની સાથે એ વાતો નવધ નથી તો તો ૧૭ અને ૭૧ના ફરક આકાશના વ્યત્યાસથી સમાપાદવા કરાવેર થયું આમ કહેવાથી સધિ કયા કયા છે, તેમા કયા કયા પદ્યમાર આવ્યો અને સધિઓને પદ્યમાર સાથે કઈ સંવધ છે તે નહીં એ વાત ઝૂઝી ઢકાઈ જાય છે

पटवर्धन छन्दोनु स्वरूप आपता आवर्तनीने भिन्न गणे छे त्या, में बहेल आयुत्तसधि ज सेने अभिप्रेत छे अनावृत्तसधि अक्षरगेळने ते अनावर्तनी बहे छे “ज्या वृत्तातील आन्दोलन अक्षररचने वरून सहज प्रतीत होत नाही, ज्याना तालात बसवायला थोडे फार परिश्रम पडतात, परंतु ज्यापैकी अनेक वृत्ताच्या चाली परम्परया चालत आल्याकारणाने सुकर वाटतात अशा वृत्तांना अनावर्तनी म्हटले आहे” अर्थात् जे वृत्तोमा आंदोलन अक्षररचनामायी राहिलाईधी प्रतीत थतु नथी, जेने तालमा बेसाडवामा थोडो घणो परिश्रम पडे छे, परंतु जेमाना अनेक वृत्तोनी चाल परंपरायी आवती होवाने बारणे सुजर जणाय छे ते वृत्तो अनावर्तनी बह्या छे पण आ पछी ते बहे छे: “कित्येक वृत्त अशी आहेत की ती सहज (व्यक्ति एखादे दुसरे अक्षर प्लुत उच्चारून) आवर्तनी होऊ शकतात; परंतु त्याचा परंपराप्राप्त चाली पहाता ती अनावर्तनी वाटतात त्याचें विवेचन आधी अनावर्तनी वृत्ताच्या वर्गांत केलें असून पुढे आवर्तनी वृत्ताच्या वर्गांत त्याचा पुन्हा उल्लेख केला आहे उदाहरणार्थ, रथोद्धता नि स्वागता याची रुढ मोडणी अनुक्रमें (—७—७७—।७—७—) आणि (—७—७७—।७—) अशी आहे, म्हणून त्याचें विवेचन अनावर्तनी वृत्तात केले आहे परंतु त्याची मोडणी अनुक्रमें (—७—७७।—७—७—) आणि (—७—७७।—७—) अशी घेतल्यास ती पद्यावर्तनी होतात म्हणून त्याचा उल्लेख विद्युन्माला वर्गांतहि पुन्हा केला आहे” अर्थात् फेटलाव वृत्तो एजा छे के ते सहेजे (व्याज एक के वीजो अक्षर प्लुत उच्चारयायी) आदतनी थई शके छे, परंतु तेनी परंपराप्राप्त चाल जोता ते अनावर्तनी जणाय छे तेनु विवेचन आगळ अनावर्तनी वृत्तोमा वरेलु होई पछी आवर्तनी वृत्तोमा वर्गमा तेनो फरी उल्लेख करेलो छे उदाहरणार्थ, रथाद्धता अने स्वागता जेनी रुढ मोडणी के न्यास [गालगा ललगा । लगालगा] अने [गालगालगा । ललगागा] एम छे एटले तेनु विवेचन आवर्तनी वृत्तमा कर्णु छे परंतु तेनी मोडणी अनुक्रमे [गालगालगा ललगागा] अने [गालगालगा । गालगागा] एमी लेता ते पद्यावर्तनी (अष्टमात्रक) घाय छे तेथी तेनो उल्लेख विद्युन्माला वर्गमा फरी कर्णो छे (‘छंदोरचना’ पृ ९५-९६). अलगत तेओ अही ज आगळ जता स्वीकारे छे के मोडणी भिन्न थडे एटले छन्द भिन्न थया समजो लेवो जोईए अने तेथी एवो रोते अनावर्तनी वृत्तने आवर्तनीमा गणता तेमणे मळी आव्यु त्या वीजु नाम आपेलु छे जेम के अनावर्तनी पृथ्वीने तेमणे आवर्तनी विलवितगति बहेलो छे (एजन) आम करती बसते तेमणे आवर्तनी वृत्तमा ताल मक्वो जोईतो हनो एम हु मानु छु पण तेनो आप्रह हु न करी शकु, बारण के तेमणे जाति

છદોમા તાલ વ્યાય દર્શાવ્યો નથી પણ આમ કરવા પહેલા એક પ્રશ્ન વિચારી લેવો જોઈએ કે એ વૃત્તની આવર્તની અને અનાવર્તની મોડળીમાથી કઈ વધારે સુંદર છે, અને જો અનાવર્તની વધારે સુંદર હોય તો પછી તેનું આવર્તની રૂપ આપી નિરર્થક દ્વિધા ન કરવો જોઈએ. રચોદ્રતાના અનાવર્તની ઉચ્ચારણ કે પઠન કરતા તેનું આવર્તની ઉચ્ચારણ (માલમાલલલ માલમાલમા) કોઈ કહેશે નહીં કે વધારે સુંદર છે. પૃથ્વીનું પણ તેમ જ છે આ તો ઠીક પણ ક્યાક ક્યાક તો અનાવર્તની વૃત્તમા પ્લુતિની માત્રા ઉમેરીને તેને હઠથી આવર્તની કરેલું છે. આનો પ્રસિદ્ધ દાખલો અવિતય છે આ વૃત્તને તેમણે વૃત્તવિસ્તારમા ૫૦૨ મહ્યામા લીધું છે (છ ર. પૃ. ૧૬૦). તેની મોડળી ૫૦૨ અવિતય [~~~-SS। ~-~~-। ~-~~-] એ પ્રમાણે આપી છે. એને મારી સજ્ઞામા મૂકતા લલલલમા ~। લમા લલલમા। લલમા લલમા એમ થાય. પ્રયમ સધિ પછી S આ ચિહ્ન આવે છે તે પ્લુતિની એક માત્રાનું છે. અર્થાત્ પહેલા સધિના ગુરુને તેઓ ચાર માત્રાનો પ્લુત કરે છે. શા માટે? એમ કરવાથી એમણે આપેલ દરેક ટાક આઠ આઠ માત્રાનો થઈ રહે છે, -- આવર્તની બને છે, માટે! પણ અવિતયના પઠનમા ત્યા ગુરુ ચાર માત્રાનો ઉચ્ચારાય છે સરો? પૃષ્ઠ ૨૭૦ ઉપર તેઓ વતાવે છે કે અવિતય ભાગવત દશમ સ્કંધમા વપરાયો છે ત્યાથી એક શ્લોક લઈ તેમણે દાખલો પણ આપ્યો છે જેમા અવિતય શબ્દ આવે છે, જેનાથી આ વૃત્તનું નામકરણ થયું છે મેં ભાગવતનો આ ભાગ જે વેદસ્તુતિ કહેવાય છે તે અનેક વાર સામ્રાજ્યો છે. પરપરા પ્રમાણે ગવાતો સામ્રાજ્યો છે ત્યા વધી પણ એ ગુરુ પ્લુત ઉચ્ચારાનો નથી તો પછી તેને માત્ર આવર્તની કરવા ક્ષાતર જ તેમા પ્લુત માત્રાઓ શા માટે ઉમેરવી? અને ઉમેરી તે તો ઠીક, પણ તેનું અનાવર્તની રૂપ આપ્યું જ નહીં! આ તો મૂલ સ્વરૂપને વિકૃત કરી મૂકવા બરાબર છે પટવર્ધનના સમર્થ નિરૂપણમા આ સરેસર એક મોટી ક્ષામી છે વૃત્તને અનાવર્તની જાખ્યા પછી તેને શા માટે આવર્તનમા નાણવું એ હું તો સમજી જ શકતો નથી! અને આમ માત્રા વધારીને તો ગમે તેવા અનાવર્તની વૃત્તને આવર્તની બનાવી ધકાય પટવર્ધને વીજા વૃત્તોમા પણ આ રીતે માનાઓ વધારી છે પણ તેમાનું કોઈ વૃત્ત પ્રસિદ્ધ અને સુંદર નથી દટલે એ વિશે કશું કહેતો નથી.

વૃત્તોનો મેલ : નવાં વૃત્તો

હવે, જત્યાર મુઘી વૃત્તોના મેલ વિષે મેં જે પાંદે વટ્ટુ, વૃત્તોનો મેલ સાધનારા જે જે ઘટક અગો ઉપાગો અવયવો વતાધ્યા, તે ગયા વૃત્તો રચવામાં કેવી રીતે પ્રયુક્ત થાય છે અથવા વ્યાપારગમ વને છે તે જોઈએ. સારી રીતે કોઈ પણ વસ્તુના અસ્તિત્વનો પુરાવો તેનો વ્યાપાર છે. અને કોઈ પણ વસ્તુ સમગ્રરૂપે એક છે તેનો પુરાવો તેનો સમગ્રરૂપે થતો વ્યાપાર છે.

નવા છન્દોના નિરૂપણમાં પણ અહીં મુઘીના જે પૃથક્કરણપ્રમ આવી ગયો તે પ્રમે જ હું ચાલોશ. સ્લોટના મુખ્ય અગોપાનો તે સ્લોટાપં અને ચરણ છે. મેં આગળ વટ્ટુ કે નવુ પિંગલ આગા સ્લોટમાં તેમ જ તેના એક ચરણમાં પણ મેલનું સમગ્રપણું સ્વીકારેલું છે. એ ચરણનું પૃથક્કરણ કરતાં સચિત્ક વૃત્તોના પ્રથમ ચિત્કાંડો મળે છે, અને એ ચિત્કાંડો તેમ જ અચિત્ક વૃત્તોનું પૃથક્કરણ કરતાં સચિત્કો મળે છે જેને વૃત્તના અવયવો તરીકે ધ્યાન.

આ પ્રમને અનુસરતા મારે પ્રથમ એ દર્શાવવાનું કે નવા વૃત્તો, મિશ્ર વૃત્તોના ચરણોના મિશ્રાસથી થાય છે. વીજી રીતે પહીંણ તો વૃત્તોના મિશ્રણથી થાય છે. આ મિશ્રણપ્રયોગ ઠેઠ વેદનાલયી કવિઓને ગુપ્તિદિત હતો. અનુષ્ટુપ ત્રિષ્ટુપ વગેરે છન્દોના પાસેના મિશ્રણોથી લાવા છન્દો યનતા તથા પ્રભાવ યનતા (ગત પૃ. ૬૧-૨). આપણે આવા મિશ્રછન્દોની પિંગલે સ્વીકારેલી ઉપજાતિ જોઈ, — દ્વિવચ્ચા અને ઉપેન્દ્રવચ્ચાના મિશ્રણથી થતી. આ યુગ્મના છન્દો એકત્રીજા સાથે મળે જ મળતા છે, માત્ર એમાં પહેલો અક્ષર ગુપ્ત છે તે સ્થાને વીજામાં લપ્ત છે એટલો જ ફેર છે. આ ઉપજાતિ ઉપર ટીકા કરતા પ્રસિદ્ધ ટીકાનાર હજામુથ આ મિશ્રણવ્યાપારને વિસ્તારવા પ્રયત્ન કરે છે. તે જ તેને દ્વિવચ્ચા અને વંશસ્થના મિશ્રણને પણ લાગુ પાડે છે. તેમ જ શાલિની અને ચાતોર્મી જેવા સ્વરૂપભેદવાળા વૃત્તોના ઉપજાતિઓ થઈ શકે એમ કહે છે ચાતોર્મી મેં મારા નિરૂપણમાં લીધો નથી વારણ કે મળે વપરાતો નથી. તે શાલિનીને મળતો છે.

ચાતોર્મી : મામામામા । લલગા શાલગામા છ શા ૬, ૨૦

ચિત્ક પછીનો સચિ શાલિનીના શાલગાને વડલે અહીં લલગા છે, એટલો જ ભેદ છે એટલે તરત્તી સહ્યાના અક્ષરોવાળા વૃત્તોનું મિશ્રણ અહીં સ્વીકારાયું

છે પણ આના ઉપર સપાદક પાદટીપમા વીજા કોઈ પુસ્તાના પાઠાતરમા મઢી આવતા વીજા વૃત્તોના મિથળોના ઉદાહરણો વતાવે છે.

રામ લક્ષ્મણપૂર્વજ રઘુવર સીતાર્પિત સુન્દરમ્
કાકુત્સ્થ કરુણામય ગુણનિધિ વિપ્રપ્રિય ધામિવમ્ ।
રાજેન્દ્ર સત્યસન્ધ દસાર્ધતત્ત્વ ધ્યામલ શાન્તમૂર્તિ
વન્દે લોકાભિરામ રઘુનુલતિત્વ રાઘવ રાવણારિમ્ ॥

અહીં પહેલી વે પક્તિઓ શાર્દૂલવિક્રીઢિતની છે અને વીજાં વે સ્મધરાની છે.
વીજુ ઉદાહરણ

યો વિશ્વાત્મા વિધિજવિપયાન્ પ્રાશ્ય ભોગાન્ સ્થવિષ્ટાન્
પશ્ચાચ્ચાન્યાન્ સ્વમિતિ વિમદાઙ્ગ્યાતિપા સ્વેન સૂક્ષ્માન્ ।
સર્વાનેતાન્ પુનરપિ શનૈ સ્વાત્મનિ સ્થાપયિત્વા
હિત્વા સર્વાન્ વિજોપાન્ વિગતગુણગણ પાત્વસો નસ્તુરીય ॥

અહીં પ્રથમની ત્રણ પક્તિઓ મદાશ્રાતાની છે, અને છેલ્લી સ્મધરાની છે — સપાદક કહે છે કે નઘ્યો આ ઉપજાતિર્થોને પણ સ્વીકારે છે (છ શા ૩ જી આવૃત્તિ અ ૬ સૂ ૧૭) હલાયુધની ટીકા ઉપરની પાદટીપ) પછી એ આગલ કહે છે કે સરસી સસ્યાના વૃત્તોના જ મિથળો થઈ શકે એવો આમ્નાય છે અને તેથી આ મિથળોને ‘અત્રાનુક્ત ગાથા’ (છ શા અ ૮ સૂ ૧) ૧ એ સૂત્ર પ્રમાણે ગાથા ગણતી અને પિંગલના તત્ર પ્રમાણે તેને ગાથા જ ગણવી પડે આ શાસ્ત્રનિરૂપણની પદ્ધતિથી એ આવશ્યક વને છે વારણ કે છદોની જાતિઓ ચરણની અક્ષરસહ્યા ઉપરથી થઈ, પછી જો મિત્રમિત્ર સહ્યાના અક્ષરોના ચરણોના સકરને સ્વીકારે તો તેનો કઈ જાતિમા સમાવેશ કરાય ? તેને અર્ધ-સમમા પણ ન નાહી શકાય કારણકે તે તો નિયમિત થઈ ગયા છે અને ઉપજાતિમા એની પદો સરસા હોતા પણ નથી આ પદ્ધતિમા વિપમની આ રીતે જ વ્યવસ્થા કરી શકાય તેથી હલાયુધને અનુસરનાર વેદાર મટ્ટ અને તેનો વિદ્વાન ટીકાવાર નારાયણ મટ્ટ પણ આ જાતની જ ઉપજાતિઓ સ્વીકારે છે હેમચન્દ્રના આ સવધી ઉલ્લેસો વર્ડેક વધારે ઉદાર જણાય છે એ, “એતયો, પરયોશ્વ સંકર ઉપજાતિ” એમ સૂત્રમા જ કહે છે અર્થાત્ “આ (એટલે ઇદ્રવચ્ચા અને ઉપેન્દ્રવચ્ચા)નો તેમ જ વીજા છદોનો સકર તે ઉપજાતિ” એમ વહી વીજા છદોના સકરન આ વર્ગમા અવકાશ આપે છે પછી સૂત્ર મૂકે છે “સર્વજાતીત્વામપીતિ વૃદ્ધા ।” અર્થાત્, સર્વ-જાતિના સકરને ઉપજાતિ કહી શકાય એવો વૃદ્ધોનો મત છે પછી એના ઉપર પોતાની

ટીકા આપે છે: “સર્વજાતીનામુવતાદીના, પ્રાયો ગાયત્ર્યાદીનામ્, इत परासा जगत्यादीना वृत्तनामावृत्तनामविसदृशप्रस्ताररूपस्वरवपादाना स्वल्पभेदाना सवर उपजातिरिति बहुश्रुता प्राहुः ।” અર્થાન્ જુદી જુદી સહ્યાના અક્ષરોથી થતા છન્દોની ઉક્તા વારે જે જાતિઓ થાય તેમનો સવર, જાસ કરીને ગાયત્રીનો સવર અને તેથી આગળ જતા જગતી વગેરે વીજી જાતિઓનો સવર, ઉપજાતિ કહેવાય આનો અર્થ મિત્ર જાતિના એટલે મિત્ર સહ્યાના અક્ષરોના છદોનું મિશ્રણ એવો થઈ શકે પણ આગળ જતા સ્વલ્પ ભેદવાળા છદોનો સવર એમ કહ્યું છે એટલે અક્ષરસહ્યામા વધુ ફરકવાળાનો સવર ન થઈ શકે એવા અથ સમજવાનો છે પણ અહીં વિશેષતા એ છે કે નામવાળા પ્રસિદ્ધ છદો સાથે નામ વિનાના મિત્રમિત્ર પ્રસ્તારથી થતા છદોને પણ એ સવરમા સ્થાન આપે છે; ત્રિપ્લુભના મિત્રમિત્ર પ્રસ્તારથી થયેલા નામ વિનાના છદોના મિશ્રણના દૃષ્ટાન્તો આપે છે “यथा त्रिप्लुभ स्वप्रस्तारेण ।” જેમ કે ત્રિપ્લુભના પોતાના પ્રસ્તારથી થતા છદોનું મિશ્રણ.

વામે કમાહિ વમિય લુ દુલ્લ

છિદાહિ દોસ વિળજ્જ રાગ । ૧

આમા વીજી પક્તિ ઇન્દ્રવજ્ઞાની છે, પ્રથમ પક્તિમા એટલી વિકૃતિ છે કે પાંચમા ગુરુને બદલે લઘુ છે,

ગાગાલગાલ લલ્લા લગાગા

એમ છે જો કે હુ માનુ છું કે પ્રાકૃત ભાષા છે એટલે એ પાંચમો ‘હિ’ ત્યા ગુરુ જ બોલાતો હશે પણ હેમચન્દ્ર એને લઘુ ગણી એને નામ વિનાનો છદ ગણેલો છે વીજી દૃષ્ટાન્ત

સવ્કારણ સિરસા પજલીઓ

કાવગિરા મા મળસા ય િચ્ચ । ૨

વીજી પક્તિ ઇન્દ્રવજ્ઞાની છે, પણ પછી કોઈ પિંગલમાન્ય વૃત્તમા ચેસતી નથી એ નામ વિનાનો છદ છે

ગાગાલ્લા લલ્લા ગાલગાગા

પછી ‘પરજાતિ પ્રસ્તારેણ’ અર્થાત્ વીજી જાતિના પ્રસ્તારથી થતા છદનો સવર

યુધિષ્ઠિરો ધમ્મયો મહાદ્રુમ ૧૨

સ્કધોઽર્જુનો ભીમસનોઽસ્ય ધાસા । ૧૧

માદ્રીમુતો પુષ્પત્તે સમૃદ્ધે ૧૧

મૂલ જૃષ્ણા શ્રદ્ધા ચ બ્રાહ્મણાશ્ચ ॥ ૧૧

અહીં ૧૨ અક્ષરના જગતી સાથે ૧૧ અક્ષરોના ત્રિપ્લુભોના સવર છે જગતી તે

વશસ્થ છે પણ વ્રટ્તભોમા ત્રણેયમા વૃત્તો જુદા જુદા છે ત્રીજી પક્તિ ઇન્દ્ર-
વજ્રાની છે, ચોથી શાલિનીની છે, પણ યોજી યાહી કે વિધ્વકમાલાની છે
ગ્રાહી કે વિધ્વકમાલા ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા ૧૧

અહીં શ્લોકોમા જણાતી અનિયમિતતા વાઢી પક્તિઓને હેમચંદ્ર એ જ
જાતિના ભિન્ન પ્રસ્તારત્રી વહે છે પિંગલની પરિભાષામા એ એમ જ વહી શકે
પણ આ શ્લોકોની અનિયમિતતા ગાજિતિવ પ્રસ્તારપ્રયોગમાથી ઉદ્ભવતી નથી
આ શ્લોકો આપે છે, આશ્વાનકાલના છે, જે કાલમા હજી છદોને અત્યારના પિંગ-
લોમા મળે છે તેવા નિયત સ્વરૂપો મળ્યા નહોતા અને તેથી તેમા અનિય-
મિતતા છે છતાં એ આશ્વાનોના વસ્તુની ઉદાત્તતાને લીધે, તેમ જ એ શ્લોકોના
ભાવપૂર્વક થતા પ્રલલિત પઠનમાથી નિષ્પન્ન થતા એક પ્રકારના ધોપને લીધે,
એ છદોની સાથે એક ભવ્યતાનો ભાવ સાહચર્ય પામ્યો છે અને તેથી એ ભાવના
અત્યારના આપણા કાવ્યો પણ છદામા એ અનિયમિતતા વીશદ્યથી આગે છે,
એ આપણે આગળ જોઈશું, અહીં તો ઉપજાતિના પારિભાષિક નામ નીચે ભિન્ન-
ભિન્ન પિંગલો કેટલે સુધી મિશ્રણો સ્વીચારવા તૈયાર હતા, એટલું જ જોવું
પ્રસ્તુત છે

સૂત્રપદ્ધતિ પ્રમાણે વિશેષ ભેદવાઢા સકરો ગાથા જ ગણાય પણ
પિંગલે જા મેલના સિદ્ધાન્તોની ચર્ચા કરવી હોય તો આ મિશ્રણને એક મેલનો
વ્યાપાર ગણવો જોઈએ

આવા મિશ્રણો સંસ્કૃત સાહિત્યમા પણ થયા છે તે સુવિદિત નહોતું ત્યારે
નરસિંહરાવે સૌથી પ્રથમ ઉપજાતિ અને વસન્તતિલકાનું મિશ્રણ પોતાના એક
કાવ્યમા વર્ણવ્યું—

પ્રચંડ એ જ્યોતિ અલંકૃત બ્રહ્મો
વિશાલ આ વિશ્વ વિલોપિ દેતો,
ના જ્યોતિયી ભિન્ન દિસે જ કાર્દ
આ પેર જો ! પ્રકૃતિ ઢૂવિ પુરૂષમાહી

‘દિવ્ય ગાયકગણ,’ હૃદયવીણા, પૃ ૧૦૧

આ મિશ્રણ નિશે નરસિંહરાવ લખે છે

The author of this work believed he had created this
original combination, till years afterwards he heard the follow-
ing lines quoted from the *Bhagavata* :

ત સવવાદપ્રતિરૂપશીઝ

વન્દે મહાપુરુષમાત્મનિગદ્ગોચમ ॥

(Probably from the XIIth Skandha)

Gujarati Language and Literature Vol II p. 288

નરસિંહરાય કહે છે કે શા મિશ્રણ મેં નથી જ વર્ણ્યું છે એમ માનતો હતો પણ મેં નીચેની ભાગવતની પવિત્રતા બેટલાક વરસા પછી સામઝી જેમાં એ જ મિશ્રણ નજરે પડે છે નરસિંહરાય રાખે છે કે આ પતિત્ત્વા ધર્મે માગે વારમા સ્વધર્મા આવે છે અગત્ય નરસિંહરાયે ભાગવતમા આ પવિત્રતાં વાપરીને મેલ્લી જોયું નથી પણ એની સોધ કરતા એ પવિત્ર પણ યમન્તતિલ્લાની જ નીચે છે એ આલો દરોજ નીચે પ્રમાણ છે

મહર્ગનં પિંગલ આત્મરહ પ્રવાસ

મુહ્યન્તિ યન્ન યચ્ચયોઽજપરા યતત ।

ત સર્વંભ્રાદધિપયપ્રતિભૂષીલ

ચદે મહાપુત્ર માત્મનિગ્ધરોધમ્ ॥

ભાગવત, ૧૨, ૮, ૪૧

એટલે ઉપજાતિ-યમન્તતિલ્લાનું મિશ્રણ નરસિંહરાયનું જ નવીન રહે છે પણ એ સાચું છે કે ભાગવતમા છદોના ધર્મા તમા પ્રયોગો થયા છે, અને છદોના પિંગલનિવૃત્ત સ્વરૂપમા ધર્મો છૂટ પણ નેદાઈ છે

આ મિશ્રણના છદો ઉપજાતિ અને યમન્તતિલ્લા ધૂત્તોની સભ્યા મિત્ર-મિત્ર છે, એવની અગિયાર ઓ યોજાની ચોદ, અને તેથી પિંગલી પરપરામાં વસ્ત્રે મિત્રમિત્ર વર્ગના ગણાય, પણ મેલ્લીની દૃષ્ટિએ વસ્ત્રે એક જ વર્ગના છદો છે એ પઠન કરતા જણાઈ આવે છે, અને પૃથક્કરણ કરી આપણે આગળ જોઈશું સાહિત્યમા કાઈ એક નવું પગલું એક વાર ભરાય પછી એ દિશામા પ્રગતિ ચતા વાર લાગતી નથી ઉપજાતિ-યમન્તતિલ્લાની પેઠે જ શાલિની કુટુબના છદોની પવિત્રતાના પણ મિશ્રણો થાય છે નીચે નાનાલાલુ એક ઉદાહરણ ઉતારુ છું :

આછા પેલા શ્યામ અઘી તરંગે

ઘૂઘાલી ! ત્યારો મૂર્તિ જો ! મેષરંગે,

વિદ્વાન્તર્મા, ગીત શા ધોર ગાજે !

ઘૂઘાલી ત્યારે પ્રણયરસિલુ આત્મવિન્દુ વિરાજે

‘મણિમય મેંચો’ — કે શા મા ૧

અહીં શાલિની અને મદાક્રાન્તાનું મિશ્રણ છે નીચેનું દૃષ્ટાન્ત શાલિની-સમ્પરના મિશ્રણનું છે

નિરાયોમા ઓ મહાસત્ય એક !

સત્કર્મોમા જે સરે છે સદાય—

ધારી સત્તા માનુષોથી વિશેષ,

રેવા ! ગીતો શા તું હમેશ ગાય

જેના સાચા રહસ્યો વઠણ સમજવા લોકને સર્વથાય

‘રેવા,’ પતીલ

શાલિની કુટુંબના વધારે લાવા વૃત્તોના મિશ્રણુ એક દૃષ્ટાન્ત નીચે
ઉતાર છું

આવ્યા વેગે વરસ ધસતા સાહસોત્પાહ વેરા,

હૈયુ જાણે અમિત અતલા ઝડવા ઝૂડવા જ્યા

વર્ષામીની ધસતિ ચડતી જેમ રેવા તુ રેલે,

કાઠા ભેદે, ઉપવનવનો રોતરો ગામ વેડે,

તોયે દેતી રસવસ નવા જીવનો હાય બ્હોલે —

છે ના સૂપ્ટી વિગે કે ક્ષણિક તદપિ તાજી જુવાનીની તોલે.

‘રેવા’ મળકાર, પૃ ૪૫

અહી મદાક્રાન્તાનો પાવ પવિત પછી સમ્બરાયી ઉપસહાર થઈ એક શ્લોક
બને છે એથી પણ એ જ કુટુંબના વધારે છદોનુ મિશ્રણ

બહાલી વિદવ કોડ શા જીવવાના ?

જિવતર વલ્લહોના કટકોને વિછાને ?

અગે અગે રુધિરજ્વરતી માનવીજાત વચ્ચે ?

અશ્રુ છાના અછાના અવિરત ડુસકાની વલકાવલી જ્યા ?

‘સાન્તવના’, નિશીથ, પૃ ૩૩

આ વધાં દૃષ્ટાન્તોમા વધારે લાવી પવિત શ્લોકને અતે આવે છે તે અગ્રેજી
સ્પેન્સેરિયન સ્ટાન્ડાના અનુકરણમા હોવાના સમવ છે તેમા પવિતઓ હ્યે-
વિક પેન્ટામીટરમા આવી અતે લાવી એલેક્ઝાન્ડ્રાડાન પવિત આવે છે, તે
ઉપસહારમા સુદર દેસામ છે તેમ અહી પણ થયું છે એ જ પ્રમાણે સાનેટમા
પણ ઉપસહાર માટે અતની એક કે વે પવિત વધારે લાવા વૃત્તની વપરાય છે

એથી ઊલટી રીતે લાવી પવિત પહેલા આવે અને ટૂંકી પછી આવે એમ
પણ બને છે અન એ પણ સુન્દર હોઈ શકે છે જેમ કે

આજ મારું જિવનસહરા આગા ફાગ સેલે

છો ને સેલે —

કા કે વર્ષા ગ્રીષ્મ પૂઠ તપાતી

આવે જાણે સાસુ પૂઠે નુબોદા !

‘અમર આશા’, ચક્રમાલ, પૃ ૯૪

આ વક્તવ્ય એવું છે કે આ પ્રમાણે ગોઠવાતા વરાવર યથોચિત વેતી જાય છે.

આ મિથુણોમા છદો એક જ કુટુબના અને મેલના છે પણ મિથુ મેલના છદોના પણ મિથુણ થાય છે :

સૂર્યો અધીર વિધુ મુગ્ધ ધમુન્ધરા પે,
જેવો લહે રસિક કો નિરખી પ્રિયાને;
ને ગૌર તે પ્રિયતમો મુક્તને સુહાવી,
હૂલી લટો અલવની જ્યમ રમ્ય રે'તી,

છાયાઓ શી રમ્ય રહિ લક્ષી પૃથ્વિ-માલે-વપોલે

‘ચંદ્ર અને ઓઢા’, પનઘટ પૃ. ૬૭

અહીં વસતતિલકા અને મદાક્રાન્તાનુ મિથુણ છે તેવું જ વસતતિલકા સાથે સંગ્રહરના મિથુણનું નીચે ઉદાહરણ આપું છું :

“હે કોવિલા ! ઉભયનો તન રંગ એક,
ને ચાચ પિચ્છ પણ આમ સમાન છેક;’
છીંપે સગા, પણ જરા સ્વર ભેદ”; કાગ

બોલે એવું. કહે ત્યાં કટ પરમૃતિકા. “એ જરી ભેદ ભાંગ.”

‘જરી ભેદ’, પાલકડી, પૃ. ૧૦૬

આં વધા કરતા વૃત્તોનું અનુષ્ટુપ સાથેનું મિથુણ કંઈક જુદા પ્રકારનું ગણવું જોઈએ. કારણ કે આપણે જે વૃત્તો જોયા તે કરતા અનુષ્ટુપ વિલક્ષણ છે. કવિ નાનાલાલનાં આનાં ઉદાહરણો જોઈએ.

ઠાકેથી જેટલે આવે

પાણી પ્રજામક્તિ તળા નૃપાલના

ફુવારા તેટલા ઠાકા

ઉઠે પ્રજાની નૃપરાજ ભક્તિના.

અને દહાડે દહાડે સૂર્ય જો તેજ ઢોલે,

રાત્રે રાત્રે ચંદ્રિકા ચંદ્ર ચોળે,

અનન્તા યુગના આવે ધનન્તા તેજ છાય જે,

એ જ સસ્તાર સર્વસ્વ પ્રજાની મસ્તૃતિ હલે.

પહેલાં ઉદાહરણમાં પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિ અનુષ્ટુપના વિપમ ચરણની છે, અને બીજી તથા ચોથી અન્દ્રવશા તથા યશસ્વતી છે. બીજાં ઉદાહરણમાં પહેલી થે પંક્તિ ધાલ્લિનીનો છે, અને તેને અનુષ્ટુપના શ્લોક સાથે જોડી એક શ્લોક કરેલો છે. ઝમાસરનો આને મળતો ઘાસલો :

‘ફરી વદી લે નહિ હાથ ટાવળું

પ્રતિતા એવિ જો વરે,

આપુ તને મેટ સરા સુવર્ણનુ,
સઘરા જેસગ ઉચ્ચરે

‘કલાનો સહીદ’, ગગોત્રી, પૃ ૭૪

નાનાલાલના દૃષ્ટાન્તમા પહેલી પક્તિ અનુષ્ટુપની હતી, તો ત્યાં એ અનુષ્ટુપનુ વિપમ એટલે પ્રારંભન ચરણ હતુ, ઉમાશંકરમા વીજી અનુષ્ટુપની છે, એટલે એ અનુષ્ટુપની સમ એટલે ઉપસહારક પક્તિ છે એ રીતે સીળી વિગતોમા પણ મેઢ સચવાય છે આ અનુષ્ટુપ કે ગાયત્રીના પાદો સાથે અન્ય વૃત્તોના મિશ્રણો ટેઠા વેદકાલથી મઢી આવે છે (જુઓ ગત પૃ ૬૧-૨)

અહીં સુધી આપણે એક જ શ્લોકમા ભિન્નભિન્ન વૃત્તો એટલે અનાવૃત્ત-સધિ અક્ષરમેઢ છદોના ચરણોનુ મિશ્રણ જોયુ પણ ત્રૈષ્ટુભ કુટુબની ઉપ-જાતિઓમા અને વિશેષ કરીને સો એના છન્દ પ્રવાહમા પ્રવાહ સાથે મઢી શકે એવા આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ છદની પક્તિઓ પણ આવે છે આનુ એક સુંદર શ્લોકવદ્ધ દૃષ્ટાન્ત પ્રો ઠાકોરનુ મઢે છે તે જોઈએ

‘કોનૂ આજૂ કોનૂ હૈયૂ મઢેલુ,
કોની સાચી કોનિ સોટી પરીક્ષા,
એ પ્રશ્નોને તેં જ જાણે ડકેલી
ઝૂકેલતો સાર નિ સારનો જે,
નિ સાર ગાઢિ શકતો વઢિ સારમાથી

‘પૂછુ મને કટેવ, અળકાર, પૃ ૩૨૮

પાંચ પક્તિનો આ આલો એક શ્લોક છે તેમા પહેલી ત્રણ પક્તિઓ સમયતિક શાલિનીની છ છેલ્લી પાંચમી વસતતિલકાની છે ચોથી ગ્રાહી કે વિધ્વક-માલાની છે

ગ્રાહી ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા

આ પચમાનક ગાગાલના આવર્તનો છે છે લુ આવર્તન લઙિત છે એ રીતે પક્તિ આવૃત્તસધિ હોવા છતાં તે ઇન્દ્રવજ્રાની વધુ નજીકની છે સધિઓન વાજુએ રાહી કહવુ હોય તો એમ કહેવાય કે ગ્રાહીના સાતમા ગુરુની જગાએ લઘુ મૂકો એટલે ઇન્દ્રવજ્રા થઈ જાય છે પણ જરા જુદી રીતે જોતાં એ શાલિનીને પણ વધુ જ મઢની છે ગ્રાહીના ત્રીજા લઘુને સ્થાને મુક મૂકા એટલે શાલિનીની પક્તિ થાય — અલબત્ત તેમા યતિ આવે પણ આથી પણ યથારે વિલક્ષણ છદની પક્તિઓ છન્દ પ્રવાહમા આવે છે, તે આપણે છન્દ પ્રવાહ વિષય વિચાર કરતાં જોઈશુ.

આ પછી આપણા પૃથક્કરણને ક્રમે ભિન્ન વૃત્તોના યતિલઙોના મિશ્રણથી થતા છદો આવે આવા પ્રયોગો ગુજરાતીમા વધુ થયા નથી, અને સસ્થિત પિંગલોમા

આવા પ્રયોગોના છદો છે તે પણ અવિપ્રિય થયા જણાતા નથી જાણે કઈને કૌતુક સાતર ચરેલા જણાય છે આના ગુજરાતીમાં મઝી આવતા દાસતા પહેલા આપુ

વપેં વપેં, કડવ યુગથી, આમ તૂ તો પધારે,

તોમે શાને પુનરપિ ધાન્યાર ધેરાય હુંયે ?

- ૧૦

તૂ હો ત્યારે સરલ તરતૂ તેજના સાગરોમા

તે વિદ્યે વા પુનરપિ રહે ધોર યાધી તમિસા ?

મને પ્રશ્નો એવા અદિ સ્ફુરતા,, ધન્ય કા કે ગણૂ હ

અમાસે અધારી, ધાનિય તદપિ ન દર્શ તારી પ્રમાનૂ

‘દર્શ તારી પ્રમાનૂ —’, અભિસાર, પૃ ૧૧

આ વાવ્ય સૉનેટ છે તેમા મુખ્ય પ્રવાહ મદાન્તાના છે અને તેમા અતે ઉપ-સહારાઈ લાવી એ પવિત્રતા મૂકી છે તે શિષ્ટરિણી અને સ્વધરના યતિસહોનુ મિથળ છે પહેલા છ અક્ષરાથી શિષ્ટરિણીનો આજ યતિસહ ધાય છે, અને તેની પછી સ્વધરના મધ્ય અને અત્ય યતિસહો આવે છે મિથળનો આ સુભગ દાસલો છે હેમચન્દ્રે આજે શોમા ફહેલ છે.

શોમા લગા ગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા, ગોલગા

છદોનુ૦ પૃ ૧૫અ

આની નજીવનો એક દાસલો મઝે છે તે, લડ

પ્રિયે, છે રીંસાઈ પથ મનગમ્યો, જા જ્યહી યાણુ ફાવ્યુ,

ન આપ્તે અર્ધૂ નયન વંદસો, દીનતા ના, ન હૈયુ

તમારા પથે થં વિવશ પદ આલોટસો, એ અછાનુ

સદા તારે પથે ગુરવનુસમૂ પાથરી રહે વિછાનુ

‘પ્રિયે જા ના આવે’, ‘ઉર્વશી અને યાત્રી, પૃ ૭૨

અહી પહેલો યતિસહ શિષ્ટરિણીનો છ અક્ષરો છે, અને તે પછીનાં ચત્રે સહો મદાન્તાના છે આ પણ સસ્કૃત પિંગલા નોધેલો છદ છે હેમચન્દ્રે તેને વિસ્મિતા અથવા મેઘવિસ્ફૂજિતા કહે છે

વિસ્મિતા

અથવા લગા ગાગાગા । લલલલલગા । ગાલગા ગાલગા

મેઘવિસ્ફૂજિતા

છદોનુ૦ પૃ ૧૪અ

શોમામા અન આમા ફેર ઇટલા જ છે કે શોમામા મધ્યસહ ચરતા આના મધ્ય-સહમા એક લઘુ ઓછો છે

અહી આપણે શિષ્ટરિણીના પહેલા યતિસહ સાથે સ્વધરના અને મદાન્તાના ઉત્તરસહોનુ મિથળ જોયુ એથી ઉત્તરો દાસલો એક બાવી ગયો છે

તે જોઈએ આપણે છદોમા સુવદના જોઈ ગયા (ગત પૃ ૧૨) સગવડ સાતર તેનો ન્યાસ કરી મૂકું

સુવદના ગાગાગા લગાગા । રલલરલ્લગા' । ગાગા રલ્લગા

અહીં પહેલા બે યતિલ્લહો સ્વધરાના છે. હવે સિલ્લરિણીનો આપો અગિયાર અક્ષરોનો ઉત્તરલ્લહ અહીં લાવો પડે, એનો પહેલો સધિ રલ્લરલ્લગાના બાદ કરતા રહેનો લલ્લગા સધિ એવલા અત્પરલ્લહમા ટૂંકો પડે. એટલે આગલા સધિમાથી બે ગુરુયા પળ ઉતારી સીધા આ પ્રમાણે લલ્લહોનું સમતોલપણુ જાણવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં મને અહીં અંતિમ લ્લહ આગલા લ્લહ સાથે સફાઈથી રહેનારો સધાઈ જતો રાગતો નથી જરાક એ બે સધિઓની વચ્ચે વઢગાપણુ લાગે છે, જાણે વોલતા સાચો પડે છે.

હવે જુદો જાતના મિશ્રણનો દાસલો ર્લ્લે, સ્વધરા અને મદાશ્રાન્તાના યતિલ્લહોના મિશ્રણનો મૂલવણ ન થાય માટે યતિ ચતાવવા એકલુ અવતરણ ચિન્હ કર છું :

પૃથ્વીની આઢળીમા' શિણિ શિણિ પડિ ગે' માત સૂવર્ણરંગી ૫

તારા મીચે સરીને' કુસુમે બનિ ગયા' છોડવે છોડવે જ

મદ્રાઓ, અગમગો' ગહિ અજવ જા'દૂ મુર્યાં જિંદગીના

એને રંગો તળી કે નિરણગુણીની નંતી સંવના કં

સકારે દિવ નુપુરના', ચરણપલ્લવે મદગે ચઢીને

એ પેલા પછીઓ' હૃદય તળી વેતી વ્યા કાક છાની ૧૦

પાછુ જોતી હસીને' ઠગક ઠમકતી' પાનિઓ રમમીની

નાચી રેતી જવાની' જિવનભ્રમકથી - ગર્વધેતો વલાધી

ચારે કોરે વસતા' કુસુમઉપવનો, કંક રંગી વમાનો

પૃથ્વીના અગમાઓ' પિ રહિ હવિ એ' પ્રેક્ષીની સુમારી ૧૪

'ઉપાનુ નૃત્ય', ગોરસી, પૃ ૩૫

આ ચોદ પક્તિનો સૉનટ છે. આની પહેલી છ પક્તિઓ શુદ્ધ સ્વધરાની છે, જેમાની ૫-૬ પક્તિઓમાં ઉપર આપી છે તે પછી આવતા પટકમા પળ ૧૧-૧૨-૧૩ પક્તિઓ શુદ્ધ સ્વધરાની છે. વાકીની એટલે ૭-૮-૯-૧૦ અને ૧૪ એટલી પાંચ પ્રક્તિઓમા પડેલો લ્લહ સ્વધરાનો છે, અને ઘીજો મદાશ્રાન્તાનો છે. આ મિત્ર યતિલ્લહો મારી દૃષ્ટિએ મેઢ લાગતા નથી. સ્વધરાના લાવા પ્રથમ યતિલ્લહની સાથે સમતોલ થવાને સ્વધરાનો જ લાવો યતિલ્લહ જોઈએ છ, મદાશ્રાન્તાનો તેો ટૂંકો પડે. પળ અહીં તો શુદ્ધ અને મિશ્ર પક્તિઓ સેઢમેઢ થવાથી પઠન વધારે વિઘ્નવાળું બને છે એ પણ વહેવાનું છે. આ

પગિઓ છાગેલી છે તે ઉપરથી પણ છન્દકેર પદાની વધી મૂળના મઠાની નથી
 એ પણ મૂરોલીનું એ વીજુ પારણ છે. આ મિત્ર છન્દ પણ પિંગલમા મૂકે છે :—

ચિત્રમાલા : ગાગાગાગા લગાગા । સલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા
 છન્દોનું પૃ. ૧૫અ

પરપરાપ્રાપ્ત પિંગલોમા આવા યતિસહોનાં મિત્રગોષ્ઠી ધનાં છંદો આપ્યા
 છે તે જોઈ જરૂર.

પુનુમિતલનાયેલિપ્ત : ગાગા ગાગાગા । સલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા,
 છ. પા ૭-૨૦

અહીં વૈશ્વદેવીના પહેલા યતિસહને મદાપ્રાન્તાનો વીજો અને પીઓ સદ્ભાગેલો
 છે. વૈશ્વદેવી પોતે વધુ સુંદર છંદ નથી, અને આ પ્રયોગથી પણ તે વાઈ
 મુખરતી નથી.

પથ : સલલલલગા । ગાગાગાગા । ગાલગા ગાલગાગા
 છંદોનું પૃ ૧૨અ

અહીં મદાપ્રાન્તાના પહેલાં વે યતિસહો હરિણીની પેઠે ઝલટાવેલા છે,
 અને અત્ય યતિસહ મદાપ્રાન્તાનો જ પાંચમ રાણો છે રચના હરિણી જેટલી
 સુંદર લાગતી નથી.

મારાપ્રાન્તા : ગાગાગાગા । સલલલલગા । લગા લલગા લગા
 એજન, પૃ. ૧૨અ

અહીં પહેલા વે યતિસહો મદાપ્રાન્તાના છે, અને અત્ય સહ હરિણીનો
 અત્ય સહ છે પ્રયોગ વરી જોવા જેવો છે.

ચલ : ગાગાગાગા । સલલલલલગા । લગા લલગા લગા
 એજન, પૃ. ૧૩અ

પહેલો યતિસહ તે મદાપ્રાન્તાનો પહેલો યતિસહ, વીજો તે સમ્બરાનો
 વીજો યતિસહ અને છેલ્લો તે હરિણીનો છેલ્લો

મકરન્દિવા : ગાગાગાગા । સલલલલલગા । લગા લલગા લગા
 છન્દોનું પૃ ૧૪અ

પહેલો યતિસહ તે ચિત્રરિણીનો પૂર્વ યતિસહ, વીજો તે મદાપ્રાન્તાનો
 વીજો, અને છેલ્લો તે હરિણીનો છેલ્લો

ઉપમાલિની : સલલલલલગાગા । લગા લલગા લગા
 છન્દોનું પૃ. ૧૦અ

પહેલો સડ તે માલિનીનો પહેલો, અને બીજો તે હરિણીનો છેલ્લો

ચદ્રોઘોત લલલલલલગાગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું ૦ ૧૦૪

અહીં માલિનીના પહેલા સડ સાથે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો છેલ્લો સડ જોડેલો છે

લલિત લલલલલલગા । ગાગાગાગા । લગા લલગા લગા

અજન, પૃ ૧૩૪

પહેલો યતિસડ તે સ્વધરાનો બીજો, બીજો તે મદાક્રાન્તાનો પહેલો, અને છેલ્લો તે હરિણીનો છેલ્લો અર્થાત્ છેલ્લા વન્ને હરિણીના

હારિણી ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

અજન, પૃ ૧૨૪

પહેલા બે સડો તે મદાક્રાન્તાના પહેલા બે, અને અત્ય તે શાર્દૂલવિક્રી-
ડિતનો અત્ય સડ

છાયા લગા ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

અજન, પૃ ૧૪૪

પહેલો સડ તે શિશ્વરિણીનો પહેલો, બીજો તે મદાક્રાન્તાનો બીજો અને છેલ્લો તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો છેલ્લો

મેઘવિસ્ફૂજિતા લગા ગાગાગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

અજન, પૃ ૧૪૪

પહેલો શિશ્વરિણીનો પહેલો યતિસડ અને પછીના વન્ને મદાક્રાન્તાના છેલ્લા બે.

કેસર ગાગાગાગા । લલલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું ૦ પૃ ૧૩૪

પહેલો સડ તે મદાક્રાન્તાનો પહેલો, મધ્યમ તે સ્વધરાનો મધ્યમ, અને અત્ય તે શાર્દૂલવિક્રીડિતના અત્ય

રોહિણી લલલલલલગા । ગાગાગાગા । ગાગાલગા ગાલગા

અજન, પૃ ૧૨૪

પહેલા બે યતિસડો હરિણીના અને અત્ય તે શાર્દૂલવિક્રીડિતનો અત્ય

મદનલલિતા ગાગાગાગા । લલલલલલલગા । ગાગા લલલગા

અજન, પૃ ૧૨૪

પહેલા વે યતિસહો તે મદાધ્રાન્તાના અને અત્ય તે સુવદનાના અત્ય

ક્રીડા : લગા ગાગાગાગા । લલલલલગા । ગાગા લલલગા

એજન, પૃ. ૧૪૪

પહેલો સહ શિશ્વરિણીનો પહેલો, મધ્ય સહ તે મદાધ્રાન્તાનો મધ્ય સહ, અને અત્ય સહ તે સુવદનાનો અત્ય સહ

શાર્દૂલલલિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગા લલલગા

એજન, પૃ. ૧૩૪

પ્રથમ યતિસહ તે શાર્દૂલવિક્રીઢિતનો પ્રથમ યતિસહ, અને અત્ય યતિસહ તે સુવદનાનો અત્ય યતિસહ

છન્દોના યતિસહોમાથી નવા છન્દો વનાવવાની એક વીજી પદ્ધતિ તે યતિસહોમાથી એકનો લોપ કરીને છદ ટૂંકો કરવાની આના વેક દૃષ્ટાન્તો ગુજરાતી કાવ્યોમાથી મળે છે તે પ્રથમ લઈએ, જો કે વસ્તુ સંસ્કૃત પિંગલશાસ્ત્રોની ગણનામા આવી ગયા છે

આત્માની યજ્ઞવેદી, હન્યના ઋમિત્રોના

પ્રરબ્ધાગ્નીશિલાઓ, કાઢવાયૂ નિસાસા,

હૈયાની આદૃતિ ને, અશ્રુના આજ્ય માધા,

આજે સહારસત્રે નવજિવનતણી પામુ દીર્ઘાગ્નિદીપ્તા ।

‘પધારો પ્રલયાનલ’, આલબેલ, પૃ. ૩૧

અહીં છેલ્લી પવિત્ર સ્તંભરાત્રી છે અને તેની ઉપરની ત્રણમા સ્તંભરાત્રી પહેલો અને છેલ્લો યતિસહ છે, વચ્ચેનો લુપ્ત કરી પવિત્રો ટૂંકી કરેલી છે આગળ સહશિશ્વરિણીને નવો શ્લોકવદ્ય કહ્યો તેમ-આ આજ્ઞા શ્લોકને સ્તંભરાત્રી નવો શ્લોકવદ્ય વહેવો હોય તો વહેદાય પળ આપણે એક એક પુક્તિમા પળ સમગ્ર મેઢ ગણીએ છીએ એટલે વહેવાનુ એ વે એવ યતિસહ લોપીને નવો છદ કરવાની આ પદ્ધતિ છે તે પળ સાથે સાથે ધ્યાન રાખવું જોઈએ આ છદને પિંગલમા લક્ષી વહેલી છે

લદમી . ગાગાગાગા લગાગા । ગાગા ગાલગાગા

છદોનુ. પૃ. ૧૪

આવી જ રીતે સ્તંભરાત્રી છેલ્લા વે સહોત્રી એક પવિત્ર ગુજરાતીમા મળે છે :

પ્રિયજન સહજો અર્ચના આટલી સી ।

અપણ, ‘શ્રાવણી મેલો’

આને હેમચન્દ્ર વસન્ત કહે છે તેનું વીજુ નામ નન્દીમુખી છે

વસન્ત કે નન્દીમુખી લલલલલલલગા । ગાલગા ગાલગા

છન્દોનું ૦ પૃ ૯૫

માવી રીતે એકાદ સડ ઓછો રાણી ટૂંકી પક્તિનો નવો છન્દ વ્યર્તના બીજા દાસલા જોડે

અપરાજિતા લલલલલલલગા । લગા લગા લગા

છન્દોનું ૦ પૃ ૯૫

અહીં પહેલો યતિસહ તે સમ્બરાનો મધ્ય યતિસહ છે, અને અત્ય યતિસહ તે હરિણીનો અત્ય યતિસહ છે

કરિમકરમુજા લલલલલલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું ૦ પૃ ૯૫

અહીં પણ પહેલો યતિસહ તે સમ્બરાનો મધ્ય યતિસહ છે અને અત્ય યતિસહ શાર્દૂલવિક્રીઢિતનો અત્ય યતિસહ છે

આ વધા દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી જણાશે કે નવા છન્દના પ્રયોગોમાં અત્ય સહને સ્થાને કોઈ પણ છદનો અત્યસહ જ આવે છે જ્યાં કોઈ યતિસહનો લોપ થયો હોય ત્યાં પણ અત્યસહને સ્થાને કોઈ પણ છદનો અત્યસહ જ આવે છે અને એ સ્વાભાવિક છે કારણ કે નવા છન્દમાં પણ મેઢનો ઉપસહાર તો જોડે જ, અને એ ઉપસહાર કરવાનું સામર્થ્ય અત્ય સહમાં જ છે એથી વિરુદ્ધ રીતે જ્યાં જ્યાં નવા છન્દના પ્રયાગમાં અત્ય અત્ય યતિસહ નથી ત્યાં ત્યાં મેઢ સ્પષ્ટ રીતે અઘરો જણાય છે નવા છદની સતવાઢા પિંગ્લવારો એવા પ્રયોગો પણ કર્યા છે જેમ કે

શિશ્વહિની લગા ગાગાગાગા

છન્દોનું ૦ પૃ ૪૪

હસી ગાગાગાગા । લલલલલલગા

છ મ ક ૨, ૬૦

આમાં પહેલો છદ તે શિશ્વરિણીનો પ્રથમ યતિસહ માત્ર છે ઘોજામાં મદાક્રાન્તાના પ્રથમ બે યતિસહો છે, યર્થાત્ મદાક્રાન્તાનો મધ્ય યતિસહ અહીં પક્તિને અત્ય આવે છે વરૂમાં ઉપસહારની અપેક્ષા રહી જાય છે — જાને પક્તિનો મેઢ ઝૂઢી રહી જાય છે.

આના જ અનુમધાઈમાં અર્ધસમ વૃત્તોની એક પક્તિના આવર્તનોથી બનતા નવા છન્દો જોડે જેમ સમવૃત્તમાં એક પક્તિમાં એક અસહ મેઢ છે, અને

તેના પૂર્વ યતિસંકેતો મેલ સાપેશ છે, તેમ જ અર્ધમમ વૃત્તમા પણ વે પક્તિમાં
 ધરને એક અરાહ મેલ થાય છે, તેની હરકોઈ પ્રથમ પક્તિનો મેલ, પૂર્વ યતિ-
 સંકેતો પેટે જ સાપેશ છે. અર્ધમમની એક પક્તિનો વ્યાપાર તો સમતિય વૃત્તની
 પક્તિના યતિસંકેતો અલગ વ્યાપાર જેવો છે. આપણે ગુજરાતીમાં મઢી આવતાં
 દૃષ્ટાન્તોથી શરૂ કરીએ :

(સમ-પુષ્પિતામા)

રશ્મિરમયાં મુલ ભાસતાં દિશાના,
 વિશૃત, મયપ્રદ રાદાસી મુસો શા;
 અવનિ ઝમીં ઝર દેવતાદને શુ !
 ગગન તળા ઉઘ્નેત્ર શૂં મિચાતા !

‘શસ્ત્રસંન્યાસ’, ય્યોતિરેશા, પૃ. ૨૧

કર્નાઈ પોતે કહ્યું છે તેમ આ શ્લોકની પાસેય પક્તિઓ પુષ્પિતામાના
 સમપાદની છે. હેમચન્દ્રે આને સુવક્ત્રા અથવા અચલા મહેલ છે. તેનો ન્યાત
 નીચે પ્રમાણે થાય.

સુવક્ત્રા કે અચલા : લલલલગા લલગા લગા લમાગા

છન્દોનુ. પૃ. ૮૬

આવી જ રીતે સંસ્કૃત પિંગલમાં વરતનુ છન્દ આવે છે તે અપરવક્ત્રના વીજા
 ચરણનો ચનેલો છે.

વરતનુ : લલલલગા લલગા લગાલગા

છ શા. નિ. ૮, ૩

આના લદાગસૂત્રમાં પિંગલે છટ્ટે અક્ષરે યતિ મહી છે પણ તે શોમાની છે. અને
 તેના દૃષ્ટાન્તમાં જ એક જગાએ યતિભગ થાય છે એ હું આગળ બતાવી ગયો
 છું (જુઓ ગત પૃ. ૧૮૯-૯૦)

એક વીજો શ્લોક થી સમાશકરતો લઈએ.

આવો વાલ ! રસપિ સોમ્ય દ્રષ્ટા,
 સ્નેહાલાપ મુહુર્તિ સુષ્ટિ સપ્તા,
 સ્વર્ગના શુભ માલ કઠમા છે,
 માસો આ મનની મહૂલિમા કે ?

‘સ્વાગત’, મલાન્ત ‘વલિ.

વધિએ પોતે રણપિંગલગાથી શોધી આનુ નામ 'વિશ્વવિરાટ' કહેલુ છે પણ ચાલુ સદમંમા મારે એ કહેવાનુ કે મે આગઢ અધંસમના વિપરણમા અધંસમનો એક પ્રપાર જે મદ્રવિરાટ કહ્યા (જુઓ ગત પૃ. ૧૩૨) તેના સમ ચરણના આવર્તનથી આ છદ વનેલો છે. વિશ્વવિરાટ નામ પણ મદ્રવિરાટને મઢનુ છે, એ એમના સમઘ વતાવે છે ત્યા જ આગઢ આપેલ વૈસારીના સમચરણના આવર્તનોથી થતા છદનુ નામ વિરાટ કે શુદ્ધવિરાટ છે, એ પણ આના અધંસમ સાથેના સવધને વિશેષ સમર્થિત કરે છે હેમચદ્ર વિશ્વવિરાટને એકરૂપ કહે છે

એકરૂપ કે વિશ્વવિરાટ : ગાગાગા લલગા લગા લગાગા

છન્દોનુ૦ પૃ. ૬૪

અને

વિરાટ કે શુદ્ધવિરાટ : ગાગાગા લલગા લગાલગા

રણપિંગલ, પૃ ૨૭૩

હજી સુધી જોયેલા શુલ્કના, ચરતનુ, વિશ્વવિરાટ અને શુદ્ધવિરાટ ત્રણેયમા આવર્તનો તે તે. અધંસમના સમપાદના થયા છે એ જ સ્વાભાવિક છે કારણ કે સમમા જ મેઢ ઉપસહાર પામે છે તેમ છતા વિપમ પવિતના આવર્તનોથી થતો એક છદ નોંધુ છુ. મદ્રિકા

મદ્રિકા લલલલલલગા લગા લગા

છન્દોનુ૦ પૃ ૬૪

ગુજરાતીમા દૃષ્ટાન્ત ન હોવાથી હેમચદ્રનુ જ ઉતારુ છુ

પરિહર નિતરા પરાપદ^૧

કુરુ જિનવચનેનુરાગિતામ્ ।

इति तव चरत परे भवे

भवतु सपदि भद्रिकागति ॥

આ સ્પષ્ટ રીતે ઘુપ્પિતાગ્રાના વિપમ ચરણના આવર્તનો છે આનુ વીજુ નામ હેમચદ્ર અપરવકન નોંધે છે એ પણ એનો અધંસમો સાથેનો સવધ જણાવે છે આ વિપમ ચરણના આવર્તનો સમચરણના જેટલા મેઢવાઢા જણાતા નથી, સુન્દર લાગતા નથી, એપઢન ઉપરથી તરત જણાઈ આવશે તેનુ કારણ પ્રથમ ચરણનો

૨ મૂઢમા 'પરાપવાદ' એમ છે પણ એમ ચરતા વાર અક્ષરો થઈ જાય છે જે દોષ છે એટલે મેં ઉપર પ્રમાણે પાઠ સુધાર્યો છે

મેઠ અધૂરો છે, એ છે આના જેવું વિયોગિની કે સુન્દરીના વિપમ ચરણના આવર્તનોનું વૃત્ત સહજા માત્ર રણપિંગલ નોધે છે.

સહજા : લલગા લલગા લગાલગા

રણપિંગલ, પૃ. ૨૭૪

મદ્રિકા અને સહજા વગ્નેર વિપમ ચરણના હોવાથી મેઠ સાપેક્ષ — જરા અધ્ધર રહી જાય છે તેમ છતાં કઈક પળ ઉપસહારનો સત્કાર આ વૃત્તો આપી શકે છે, તેનું કારણ એ છે કે પક્તિને અતે લગાલગા આવે છે, જેમા ઉપસહારનું સામર્થ્ય છે.

આમ નવા છન્દો થતા પેળ ઉપસહારની જગાએ ઉપસહારશમ યતિલઢ કે ચરણ આવે છે.

અહીં એક પ્રશ્ન થશે. અહીં નવા છન્દો તરીકે અમુક અમુક છન્દોને નવા કહ્યા, અને તે અમુક અમુક ભિન્નભિન્ન છન્દોના યતિલઢોના નવીન વિન્યાસોથી થયા છે એમ વહધુ. તેથી જ રીતે મેં અમુક અમુક અર્થસમ વૃત્તોના અગરૂપ સમવિપમ ચરણોના અલગ ધ્યાપારથી નવા છન્દો થાય છે એમ વહધુ. એમા પ્રશ્ન એ થાય કે અહીં નવા વહેલા છન્દોને જ નવા થા માટે માનવા? દાક્ષલા તરીકે શિલ્પરિણી અને મદાન્ત્રાન્તાના યતિલઢોથી મેષવિસ્ફૂજિતા થાય છે એમ વહધુ તેને વદલે મેષવિસ્ફૂજિતા અને કોઈ એવા બીજા છન્દના યતિલઢોથી શિલ્પરિણી અને મદાન્ત્રાન્તા વન્યા એમ કેમ ન માનવું?

આનો જવાબ આપતા પદ્યસાહિત્યમા પ્રયોજેલા છન્દોનું પૌર્વાપર્ય નિર્ણય કરીને આપી શકાય આપણે વતાથી શકીએ કે અમુક અમુક છન્દો અમુક કવિએ જ સૌથી પ્રથમ વાપર્યા. અથવા ઉપલબ્ધ પિંગલોના ઐતિહાસિક અભ્યાસથી પણ કેટલાક વૃત્તો વિશે નિર્ણય કરી શકાય જેમકે ઉપર આપેલ મેષવિસ્ફૂજિતા વિશે વહી શકાય કે પિંગલના પ્રાચીન છન્દ મૂત્રોમા એ છન્દ નથી, પણ ‘અન્નાનુક્ત ગાથા’ સૂત્ર નીચે હલાયુધે તે વિસ્મિતાના નામે આપેલ છે તેથી પ્રસ્તુત છન્દ પૂરતું શિલ્પરિણી અને મદાન્ત્રાન્તાની પ્રાચીનતાનું વિધાન સાચું ઠરે છે પણ અહીં મારા ચતલબ્યને માટે એટલું થયું નિર્ણય કરવાની જરૂર નથી મારા વિષયનિરૂપણમા છન્દોને મેઠ એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે સુન્દર મેઠ-વાઝા જ છન્દો વધારે વ્યાપક રીતે વપરાયેલા હોય, અને તેથી મારે વહુ વજરાયેલા છન્દો ઉપર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ એમ વરતા પશિતના અમુક અમુક ઉપાગો, યતિલઢો જણાયા હવે આ યતિલઢો ભિન્નભિન્ન છન્દો ઉત્પન્ન કરવામા વ્યાપારમય વનતા હોય તો તે એ યતિલઢોની સમગ્રતા વિશે અને ચરણના ઘટકરત્ર વિશે વહુ પ્રવલ પુરાવો છે; એટલે મારે જે દર્શાવવાનું છે

તે માત્ર યતિવડોની વ્યાપારમયતા છે. એને માટે જરૂરની છે તે વૃત્તોની મરસામણી છે, પૂર્વાપરતા નથી. મરસામણીથી આપણે જોઈ શકીએ કે ભિન્ન કવિઓએ, અથવા અહીં તો વિશેષતઃ પિંગલાત્રોએ, નવા નવા છંદો રચ્યા એ ચતિસડોનો ભિન્નભિન્ન રીતે વિગ્યાગ કરેલો છે અને એટલું આપણે જોઈ શક્યા છીએ તેમ છતાં સસ્થૂત પદ્યસાહિત્યનો મારો જે ઘાઈ પરિચય છે તે ડપરથી હું એટલું કહી શકું કે અહીં મૂળ તરીકે ગણાવેલા છંદો, લગભગ ક્યાયે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ મેં જણાવેલા નવા છંદોની અવેક્ષાએ પ્રાચીનતર છે.

યતિવડો પછી તેનાથી નાના ઘટા તે સધિ છે સપતિવ વૃત્તોના યતિવડો, તેમ જ અચનિવ વૃત્તોના અનુદ ચંરણો પણ સધિઓના બનેલા છે. નવા છંદો બનવામા આ મધિઓ કેવી રીતે નિમિત્તમૂત કે સાધનમૂત થાય છે તે હવે આપણે ધોઈએ

અહીં સૌથી મહત્ત્વની પદ્ધતિને હું સગમ એવુ ગારિમાવિવ નામ આપીશ. એક છંદ પોતાને રૂપ બહેનો બહેતા એવા સધિએ આવે કે એ સધિ કોઈ ધોજા છંદમા પણ ક્યાં આવતો હોય, અને પછી એ મધિમા જાણે તેની સાથે સગમ પામી એ નવા છંદમા જ એ બહે એ પદ્ધતિને હું સગમ નામ આપવા ઇચ્છું છું. દૃષ્ટાન્તથી આ તરત સ્ફુટ ઘસો કે હ ઘુવ 'શિશુપાલવધ'મા નવા પ્રયોજેલા વૃત્તોનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યાં મૌઘી પહેલું તેઓ પથ્યા અથવા મજરી નોધે છે એ એ વાચ્યના યથા સર્ગનો ૨૪મો શ્લોક છે

સ્યગયન્ત્યમૂ ણમિત્તચાતવાન્ત્સ્વરા
જલદાસ્ત્તિલિતવાન્ત્સ્વરા ।
જગનીરિહ સ્ફુરિત્ત્વાઠ્ઠામીકરા
સયિતુ ક્વચિત્ ક્વચિત્તયન્તિ ચામી કરા ॥

શિશુપાલવધ ૪, ૨૪

આનો ન્યાસ કે હ ઘુવ નીચે પ્રમાણે થાય છે

લલગા । લગાલ લલગા । લગાગા લગા ।

મા વિ ૨, પૃ ૨૭૭

આનો હું નીચે પ્રમાણે ન્યાસ કર

પથ્યા કે મજરી લલગા લગા લલલગા લગા ગાલગા

આનો ઉદ્ભવ પ્રમિતાક્ષરા અને પૃથ્વીના સગમથી થયો છે એવો મારો અભિપ્રાય છે એનો પ્રારંભ પ્રમિતાક્ષરાથી થાય છે અને થોડે જતા જ્યાં પ્રમિતા-

દારા અને પૃથ્વીના સગાના સધિઓ આંતરે છે ત્યાંથી એ વૃક્ષ પૃથ્વીમાં સરી પડે છે. યસોના ત્યાંના નર્જીવ નર્જીવ મૃતપાથી આ સરળ પ્રવૃત્તિ થયે.

પ્રમિતાશરણ : સ્વર્ગના સગા સ્વર્ગના સગા

પૃથ્વી : સગા સ્વર્ગના સગા સ્વર્ગના સગા ગાત્રના

પ્રમિતાશરણના યીજો અને પ્રીતિના મધિ અને પૃથ્વીના પ્રીતિ અને લોપો સધિ એક જ છે, થયે સગા સ્વર્ગના છે અને ત્યાંથી એ વૃક્ષપ્રજાદ પૃથ્વીમાં સરી ગયો. સ્વર્ગના પ્રમિતાશરણની ઝડપના પામી, ત્યાંના સ્વર્ગનાના મમતા સધિએ પૃથ્વીના મધે સગમ પામી અને પછી પૃથ્વીમાં જ પડી તેના જ આસહારે પૂર્ણ થઈ.

આવો એક યીજો ઉન્નદ ધૂત્તર રમણીયા બનાવે છે તે 'તિનુપાલવધ'ના ૧૩મા સર્ગનો ૬૧મા શ્લોક છે. એ જ તેમના પ. ૧. ૧. આ (પૃ. ૨૨૨) માં નૂતન મળે છે :

ના મળે અવનિર્મા રતદાર પુરા મને
સ્નેહમાં કનુપદે નવધા નથ નૂતને
યાત્રામા અમૃત મોજા-તૃપ્તિ થતી મને
શ્રીપતી અવનિર્મા પરસ્પર વેંડે.

મૂલ નીચે પ્રમાણે છે

મધ્યલોચનુરયાપમયાપ્તરગાદય
નૂતનત્વમતિરિશ્વતતયાનુપદ દયત્ ।
શ્રીપતિ પતિરસાયવનેષ્વ પરસ્પર
મધ્યમામૃતમનેષ્વમસિ સ્વદતામુમો ॥

તિનુપાલવધ, ૧૩, ૬૧

ઉપરનો અનુવાદ મેં શ્રી અચાલ પટેલના અપ્રતિદ્ધ માપાતરમાંથી લીધો છે. ધ્રુવ એનો ત્યાં નીચે પ્રમાણે જાણે છે

રે નમે ભર વહે રમણીયક યાય છે

ના વિ ૨ પૃ ૨૭૭

આના સધિઓ એમણે ગમે તેમ વલ્લ્યા હોમ પણ હું નીચે પ્રમાણે ગણુ છું

રમણીયક જે નૂતન મારાના સ્વર્ગના સ્વર્ગના લલ્લા લલા

આને હું ઉપરનો જ પેટે રથોદ્ધતા અને દ્રુતવિલંબિતના સગમથી થયો માનુ છું

રયોદ્ધતા : ગાલગા તલલગા લગાલગા

દ્રુતવિલંબિત : લલતગા તલગા લલગા લગા

રયોદ્ધતાનો વીજાં સંધિ લલતગા છે અને એ જ દ્રુતવિલંબિતનો પહેલો સંધિ છે. એ સમાન સંધિથી પદ્યરચના દ્રુતવિલંબિતમા જ યહી, અને આસી દ્રુતવિલંબિતની પતિત એનો માગ યની ગઈ. અને એમ કહેવું હોય તો પહેલાય કે દ્રુતવિલંબિતના પ્રારંભમા ગાલગા મૂકવાની આ વૃત્ત યયુ છે. યન અહીં વ્યાપાર ડમેરણનો નથી, યન સમાન સંધિથી વીજા વૃત્તમાં સરી પડયાનો છે. અને એ મહત્ત્વનુ છે.

આ પછી ધ્રુવ વાણિની ગણાવે છે. એને વિશે તેઓ કહે છે : “ગોઠ રૂપનો વાણિની છદ છે. એનો મધ્ય પિંડ રયોદ્ધતાના ચરણ જેવો જ છે. તેના આરંભમા ચાર લઘુનો અને અંતે એક ગુહનો વધારો જોવામા આવે છે. આરંભના ચાર લઘુ રૂપના સંધિને લીધે રયોદ્ધતાથી વાણિનીની ચાલ નોંઘી પડે છે.” હવે હું વાણિનીનુ લક્ષણ હેમચન્દ્રમાથી નીચે ડતારું છું. સગવડની સાતર સૂત્રને વડલે વૃત્તિમાથી જ લક્ષણ લડ છું : “નજમજજેમ્ય પરીગો ષેઢાણિનીસંજં ।” (છન્ડોનુ. પૃ. ૧૨૫) ડડાહરણ માટે શ્લોક હેમચન્દ્રનો જ લડ છું :

પરમૃતકૂજિતાગિ જરઠેશુરનો નવેદુ·

મંલયગમીરણો મલયજ મધુસગમશ્ચ ।

અપિ ન તથા હરન્તિ મિલિતાનિ મનો મપેદ

મદમરત્તલભાપિતમહો સત્તુ વાણિનીનામ્ ॥

એજન

કે. હ. ધ્રુવે ન્યાસ આપ્યો નથી એટલે હું ગારી રીતે આપુ છું :

વાણિની · લલલલગા તગા તલલગા લલગા તગાગા

આનો મધ્યપિંડ મને કોઈ રીતે રયોદ્ધતા જેવો જણાતો નથી. કે. હ. ધ્રુવ તેના આરંભમા ચાર લઘુ જણાવે છે, તે ચાર લઘુ છોડીને ન્યાસ જોઈએ તો

ગાલગા લલલગા તલગા તગાગા

પાય. અત્યનો એક ગુહ વધારાનો ગણીને કાઢી નાસીએ તો યન આ મધ્યપિંડ રયોદ્ધતા પ્રમાણે ષઈ રહેતો નથી ત્યા એક લઘુ વધારે છે જે ડપરના ન્યાસમા આઠમો આવે છે. સરી રીતે આટલા ફેરફાર પછી, અને આસી ચાલ રયોદ્ધતાની નથી એમ કહ્યા પછી તેને ‘રયોદ્ધતા જેવો જ’ કહેવાનો યસો અર્થ રહેતો નથી મારી દૃષ્ટિએ એ નર્દંટક અને વસતતિલકાનુ મિથ્યણ છે, અને મિથ્યણ વગ્નેના સમાન સંધિઓથી શરુ થાય છે.

નર્દટકઃ સ્તલલલગા રગા સ્તલલગા સ્તલગા સ્તલગા

યસંતતિલવાઃ ગાગાલગા લગ્ગલગા સ્તલગા લગાગા

નર્દટકના ત્રીજા અને ચોથા સધિ સ્તલલગા સ્તલગા એ યસંતતિલવાના ત્રીજા અને ત્રીજા સધિ સાથે અભિન્ન છે, અને નર્દટકથી શરૂ થયેલી રચના એ સમાન સંધિ ગુપ્તી આવી પછી યસંતતિલવામાં મરી જાય છે. યસંતતિલવાનો પ્રથમ સધિ ગાગાલગા છે તેમાંનો લગા પણ નર્દટકનો ત્રીજો સધિ છે; એ રીતે સમાન સધિ લગા સ્તલલગા સ્તલગા એટલા થયા ગણી શકાય. યાગિનીનું વધારણ હું એ રીતે નિષ્પન્ન થયું ગણું છું.

તે પછી હું ધૃતથી લઉં છું. માથે આ નવું પ્રયોજેલું વૃત્ત છે એમ કે. હ. ધ્રુવ નોંધે છે (પ. એ. આ. પૂ. ૨૨૨). 'દિગ્ગુપાલ્લવ'ના ત્રીજા સર્ગનો એ છેલ્લો ૮૨મો શ્લોક છે.

તુરગશતામુલસ્ય પરિતઃ પરમેષતુરગજન્મનઃ

પ્રમથિતમૂમૂતઃ પ્રતિપય મથિતસ્ય મૂરા મહીમૂતાઃ

પરિચ્છલતો ચ્છાનુજવલસ્ય પુરઃ સત્તર્ત ધૃતશ્રિય-

સ્થિરવિગતશ્રિયો જલનિધેશ્ચ તદામયદન્તર મહત્ ॥

દિગ્ગુપાલ્લવ, ૩, ૮૨

આનો ન્યાસ કે. હ. ધ્રુવ થા પ્રમાણે જાપે છે :

| | | | | | | |
સ્તલલલ ગાલ ગાલ સ્તલગા સ્તલગા સ્તલગા લગા લગા

સા. વિ. ૨, પૂ. ૨૮૪

અને હમેરે છે કે તેમાં "અગિયારમાં રૂપ પછી યતિ છે તે આવૃત્ત થતા સધિને નોંખા પાડ્યા માટે મૂકવી પડી છે." (સા. વિ. ૨, ૨૮૫)

હું ધૃતથીનો પિંડ નર્દટક અને વિયોગિનીના વિપમ પાદથી વધાયેલો માનું છું મારા પ્રમાણે એ ન્યાસ આમ થાય :

ધૃતથીઃ સ્તલલલગા રગા સ્તલલગા । સ્તલગા સ્તલગા લગાલગા

અહીં નર્દટકના પાંચેય સધિ પ્રારંભથી શરૂ થઈ ઉપાન્ત્ય સ્તલગા સુધીમાં આવી જાય છે નર્દટકના અંત્ય બે સધિઓ સ્તલગા સ્તલગા એ વિયોગિનીના વિપમ પાદના પ્રથમ બે સધિઓ સાથે અભિન્ન છે, ત્યાંથી પછી રચના વિયોગિનીમાં જ આગળ ચાલી તેના અંત્ય લગાલગા સધિએ ઉપમહાર પામે છે. ત્રીજી રીતે થઈએ તો પ્રારંભથી શરૂઆત ઉપાન્ત્ય સ્તલગા સુધીમાં નર્દટક આવી જાય છે, અને અતના ત્રણ સધિઓ પછી વરાવર વિયોગિનીનું વિપમ પાદ થઈ

રહે છે અગિયારમે અક્ષરે જ્યાં યતિ મળી છે ત્યાંથી ચરાવર વિધાંગિનીનું પાદ શરૂ થાય છે એટલે આ યતિ મને નવા છન્દના ગિલનસ્થાનની યતિ જણાય છે. નહિતર પણ આટલો લાંબો એકવીસ અક્ષરના ચરણમાં યતિ વ્યાવ મધ્યમાં આવે જ, અને મધ્યને નજીવમાં નજીવનાં ગુરુ તે અગિયારમો ગુરુ છે એટલે ત્યાં જ યતિ નિર્ણય થાય.

આવો જ દાસલો પ્રમદ્રવનો મેઢ છે.

પ્રમદ્રવ : લલલલગા લગા લલલગા લગાલગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૧અ

દષ્ટાન્ત હેમચદ્રનું જ લઝ છુ :

જપતિ જગત્પ્રયોગવૃત્તિકારણોદયો
ત્રિનપતિમાનુમાન્પરમધામ તેજસા ।
મવિવસરોસ્હા ગલિતમોહનિદ્રક
મવતિ મદીપપાદલુઠનાત્ પ્રમદ્રવ ॥

એજન

અહીં છન્દ ન્હ નર્દંતવમાં શરૂ થઈ, લલલગા સધિએ આવી રથોદ્ધતામાં સરી પડે છે.

નર્દંતવ : લલલલલગા લગા લલલગા લલગા લલગા

રથોદ્ધતા ગાત્રગા લલલગા લગાલગા

નર્દંતવનો યોગો મધિ તે રથોદ્ધતાના યોગ સાથે અભિન્ન છે અને એ સગમ છન્દ-સ્રોતને રથોદ્ધતામાં વહેવાનું નિમિત્ત બને છે

નવા છન્દોની રચનામાં આ પદ્ધતિને ઘણી ચાતુર્યવાળી અને છન્દના વધારણના ઝડા વિગાળ પાયા પર પ્રતિષ્ઠિત થયેલી સમજી શકીએ તેના પરિણામો સુદર ગણાય એવા મને જણાયા છે આ પદ્ધતિથી આપણે સધિનું અસ્તિત્વ માત્ર નહીં, તેનો વ્યાપાર પણ જોઈ શકીએ છીએ અથવાત એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે આ પદ્ધતિના પ્રયોગ વરવામાં પણ મેઢની મૂઢમ કળાત્મક વૃદ્ધિ તો જરૂરની છે જ આ પદ્ધતિનો ગમે તેમ ઉપયોગ કરીએ તો પણ તેનું પરિણામ શરૂ જ આવે એમ ન કહી શકાય અને તેથી એમની મુન્દરતાનો અંતિમ પ્રદાન તો હજી પહેલાં જેટલો જ ગૂઢ રહે છે માત્ર એટલું જ કે સધિ સુધીનું આપણું પૃથક્કરણ કાલ્પનિક નહીં, પણ વૃત્તોના મધોના સાચા સ્થાલ ઉપર મડાયેલું છે એટલું પ્રતીત થાય છે

આગઢ (પ્રવરણ ૪, પૃ. ૧૪૦) માં ઉદ્ગતાના મેઢની ચર્ચા પરતા ઉદ્ગતાને
 મેં દ્વિદલ છદ તરીકે ન્યાસી વતાવ્યો હતો અને ત્યાં વહધુ હતુ કે તેના
 પ્રયમાર્થમાં મજુભાપિની અને અપરવક્ત્રના વિષમ પાદનો એક પ્રકારનો મયોગ
 છે તે હવે અહીં જોડીએ હુ ફરીથી એ પ્રયમાર્થનો ન્યાસ અહીં વતાવુ છુ

ઉદ્ગતા }
 પ્રયમાર્થ } રાલગા લગા લલલગા રા'લલલલગા ભગાલગા

અહીં પહેલા ત્રણ સધિ અને છેલ્લા સધિથી મજુભાપિની વને છે, અને છેલ્લા
 વે સધિથી અપરવક્ત્રનુ વિષમ પાદ વને છે વત્તેમા અત્યસધિ સમાન
 છે અને આજી પવિત્રમા એ એક જ સધિમાં વત્તે વૃત્તોનો અભિન્ન સધિ સિદ્ધ
 થાય છે એટલે અસે એ સગમ પદ્ધતિને મઢનુ આવે છે પણ સગમમા સમાન
 સધિથી એવ વૃત્ત વીજામા મઢી, પછી એ વીજાના ન્યાસે આગઢ ચાલે છે
 અહીં એમ વગતુ નથી સમાન સધિ વત્તેમા અત્ય છે એટલે એમ વગવુ પણ અશક્ય
 છે અહીં સગમથી તદ્દન નોંધો જ વ્યાપાર એ થાય છે કે એક વૃત્ત વીજા
 વૃત્તનો અસમાન સધિ પોતામા લઈ રહીને અતના સમાન સધિએ વિરામ પામે
 છે આ વ્યાપાર વિરક્ષણ છે આવો વ્યાપાર વીજા કોઈ દૃષ્ટાન્તમા મેં જોયો
 નથી મને આ સુમેઢ કરનારો વ્યાપાર જણાયો નથી આજ્ઞા ઉદ્ગતા વૃત્ત માટે
 મેં વિશેષ ત્યાના પ્રવરણમા જ કહેલુ છે એટલે અહીં આટલુ વસ થશે

હવે હુ એવા નવા વૃત્તોનાં દાખલા લઉ છુ, જેમા સયોગ પામેલા વત્તે
 વૃત્તોમા સમાન એવ વે થે સધિઓ હોય છે, પણ એ સમાન સધિએ પહેલુ
 વૃત્ત વીજા સાથે સગમ પામતુ નથી પણ સમાન સધિઓ મિશ્ર રહી એક
 પછી વીજા આવી સવઢાય છે આને શુલ્કલા પદ્ધતિ વહીં કાવાય આનુ
 પહેલુ દૃષ્ટાન્ત અશ્વલલિત છે ભટ્ટિએ તેનો પ્રયોગ કર્યો છે

વિલુલિતપુષ્પરેણુકપિશ પ્રશાન્તકલિકાપલાદાકુસુમ
 કુસુમનિપાતચિન્નવસુધ સસાન્દનિપતદ્રમોલ્કશતુનમ્ ।
 શકુનનિનાદનાદિતકકુદ્વિલોલવિપલાયમાહરિણ
 હરિણચિત્તોચનાધિવર્સતિ વનજ પવનાઽમજો રિપુધનમ્ ॥^૧

મટ્ટિકાવ્ય ૮, ૧૩૧

આમા નદંટક અને જલોદ્ધતગતિનુ મિશ્રણ છે પણ મિશ્રણનો પ્રકાર
 ઉપરના મિશ્રણ કરતા મિશ્ર છે, યને પરિણામ સુમેઢવાલુ આવ્યુ નથી જલો-
 દ્ધતગતિને મેં મુખ્ય વૃત્તોમા સ્થાન આપ્યુ નથી, કારણ વે મારી દૃષ્ટિએ એ સુદર
 નથી, અને થવિઓએ વહુ ઘાપરેલુ પણ નથી તે વિશે કે હુ ઘૂવ વહે છે.

૧ છદાદોષ પરિહરવા વીજી અને ત્રીજી પધ્ધતિનો પાઠ મેં મુધાર્યો છે

“વાર રૂપનો એક અસદ્દ છદ્દ જલોદ્ધતગતિ છે ભારવિ ને માપે એ છદ્દ વાપર્યો છે એના ચરણનો ન્યાસ. —

લગાલ લલગા । લગાલ લલગા

એવો છે ‘‘આ છઠ્ઠા રૂપ પછી યતિ છે એ સદ્ સમાન હોવાથી યતિથી નોસા પાડ્યા જણાય છે.’’ (સા વિંભા ૨, પૃ ૨૮૦)

ઉપર વતાવેલ પદ્યભારચિહ્નો બદાવ અભિપ્રેત સ્થાનોથી સ્તસી ગયા હશે કદાચ પહેલા યતિસહમા નથી જણાતા ત્યાં વર્તાએ મૂવ્યા હશે, પણ મારે એની સાથે સવધ નથી ને હ ધ્રુવે જે રીતે સધિઓ છૂટા પાડ્યા છે એ રીતે પઠતા રચના શુદ્ધ વૃત્તની રહેતી નથી એ આવૃત્તસધિ ચતુષ્પલ રચના બની જાય છે અને એ રીતે એ નર્દટક જેવા શુદ્ધ વૃત્ત સાથે જોડાઈ ન શકે પણ તેનું વીજી રીતે પઠન થઈ શકે એમ છે એને પૃથ્વીના સધિઓ ગણી શકાય

પૃથ્વી લગા લલલગા લગા લલલગા લગા લાલગા

આમાથી છેલ્લા એ સધિઓ વાપી નાહીએ તો વાપી ઉપર આપેલ જલોદ્ધત-ગતિ થઈ રહે પણ એ પૃથ્વીનું અપગ સ્વરૂપ છે એને કોઈ યોગ્ય ઉપસહાર મળતો નથી અને નર્દટક સાથે જાડાતા પણ એની પગુતા કાયમ રહે છે

હવે હું અશ્વલલિતનો ન્યાસ રજૂ કર છું

અશ્વલલિત લલલલગા લગા લલલગા । લગા લલલગા લગા લલલગા

પહેલા ત્રણ સધિ સુધી નર્દટક ચાલે છે ધૃતશ્રીની પેઠે એ ત્રણ સધિઓ પછી એટલે આગ્યારમે અક્ષરે યતિ આવે છે નર્દટકનો વીજી વીજી એ એ સધિઓ

૪ દૃષ્ટાન્ત અતીવ મુખિયા શિરે નિવસતા

સમીર લહરે લહે શિતલતા

વિના પપ પપોચરેય ધવલા

ધરે જવનિકા મને મનવતા

શ્રી અબાલાલ પટેલના અનુવાદમાથી

મૂલ

સમીરશિશિર શિરસુ વસતા

સતા જવનિકાનિકામમુલિનામ્ ।

વિભર્તિ જનયતય મુદમપા—

મપાયધવલા બલાહતતી ॥

શિશુપાલવચ ૪, ૫૪

લગા લલલગા થતાં, જાણે ગમાન સંધિઓના સવધે જલોદ્ભવગતિ ત્યા જોડાઈ જાય છે. એથી લગા લલલગાના શુભ ત્રણ આવર્તનો થાય છે, તે વાઈ મુરુપ દેતાતાં નથી. અને વૃત્તને લાયક ઉપસહાર એને મળતો નથી. વૃત્ત જાણે લગા લલલગાનાં આવર્તનોમા ચઢી જઈ એનું અનાવૃત્તસધિ મોદયં મોઈ બેસે છે. અહીં સમાન સંધિઓ આવે છે પણ સમાન સંધિએ વૃત્તો સગમ પામતા નથી પણ વૃત્તોના ગમાન સંધિઓ એક પછી એક આવી જોડાઈ જાય છે, સાવઢની પેઠે.

આના જેવું જ મુદ્રય છે :

મુદ્રય : ગાલલગા લગા લલલગા । લગા લલલગા લગા લલલગા

છ શા. ૭, ૨૫

અહીં યતિ સુધીનો ભાગ નર્દંટચને ચડલે વશપત્રપતિતનો છે, એટલો ફેર છે. વશપત્રપતિત નર્દંટચની એક વિકૃતિ છે એ હું આગળ જાણી ગયો છું (ગત પૃ. ૧૩૪) અને આ રચના અશ્વલલિતથી કોઈ રીતે વધારે સારી નથી.

આને વાઈક મળતું મિથળ, હેમચન્દ્ર દીપાંચિ નામનું ચાવીસ અક્ષરનું વૃત્ત આપે છે, તેમા મઢી આવે છે. તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે :

દીપાંચિ : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । લગા લલલગા લગાલગા

છન્દોનું ૦ પૃ. ૧૬૩

આનો પહેલો લાવો યતિવડ તે શાર્દૂલવિશ્રીઢિતનો છે. તે પછીનો સ્વઢ તે મજુભાષિણીના છેલ્લા ત્રણ સંધિઓ છે. ઘર્રે પામે પાસે મૂકવાથી મિથળ થઈ રીતે થયું છે તે સમજાશે

શાર્દૂલવિશ્રીઢિત : ગાગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

મજુભાષિણી લલગા લગા લલલગા ગાગાલગા

હવે અહીં મજુભાષિણીના પહેલા ત્રણ સંધિઓ તે શાર્દૂલમા બીજો ત્રીજો ચોથો સંધિ છે. જેને હું સગમ પદ્ધતિ કહું છું તે પ્રમાણે તો મજુભાષિણીનો છેલ્લો લગાલગા માત્ર બાકી લગાલગાનો રહે. અહીં એમ કયું નથી. પણ શાર્દૂલના લગા લલલગા પછી મજુભાષિણીના લગા લલલગા ફરી મૂકીને પછી મજુભાષિણીને અત સુધી ચલાવેલો છે અશ્વલલિતમા એ જોડાતા છન્દોમા સગમ જેવો કોઈ સામાન્ય સંધિ નથી. અહીં લલગાને સામાન્ય સંધિ ગણી કાઢાય, છતાં લલગા સંધિમા ઘર્રે છન્દોનો સગમ થતો નથી, પણ અશ્વલલિતની પેઠે જ ઘર્રેના સામાન્ય સંધિઓ એક પછી એક આવે છે અવસ્માત્, આ પાસે પાસે આવતા સંધિઓ પણ અશ્વલલિતના જ છે, — લગા લલલગા, પણ એની પછી મજુભાષિણીના લગાલગાથી અહીં ઉપસહાર થાય છે એટલું વિશેષ છે

હવે હું નવા છંદો બનાવવાની એક વીજી પદ્ધતિનું વિવરણ કરીશ. આ પદ્ધતિ તે અનુક વૃત્તમા 'એક' કે બે મધિઓ ઉમેરવાની. આના પ્રથમ દૃષ્ટાન્ત તરીકે હું અતિશાયિની લઉં છું. તેનો ઉલ્લેખ કે. હ. ધ્રુવે કરેલો છે (પ. એ. આ. પૂ. ૨૨૨). એ પણ માથે જ 'શિશુપાલવધ'મા પ્રયોજેલો છે :

इति घीतपुरन्धिमतसरान् सरसि मञ्जनेन
श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलागभासः ।
अवलोक्य सदैव यादवानपरवारिरासोः
शिशिरेतररोचिपाप्मपान्ततिपु मङ्गुमीपे ॥

શિશુપાલવધ, ૮, ૭૧

આ શ્લોકમા આવતા અતિશાયિની શબ્દ ઉપરથી જ વૃત્તનું એ નામ પડેલું છે. તેનો ન્યાસ :

અતિશાયિની : લલગા લલગા લગાલગા । લલલગા લગાગા

આ વૃત્તના પ્રથમ ત્રણ મધિઓ સ્પષ્ટ રીતે વિયોગિનીના વિપ્રમપાદ સાથે સમાન છે. અને એ પાદ પૂરુ થતા ત્યાં યતિ આવે છે એ પણ એ પાદનું સમગ્રત્વ વતાવે છે. તે પછી આવતા બે સધિમાનો એકલેય વિયોગિનીમા આવતો નથી. વિયોગિનીના સધિઓ સાથે કશા પણ સંબંધ વિના વિયોગિનીની પક્તિ સાથે તેમને જોડી દીધા છે. અલવત્ત તેમાનો છેલ્લો લગાગા છે તે, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, ઘણા વૃત્તોમા ઉપસહારાયે આવે છે, તેની પહેલાનો લલલગા પણ ઘણા વૃત્તોમાં આપણે જોયો છે, પણ તે કોઈ રીતે વૃત્તના આગળા ભાગ સાથે સંધાતો નથી. કોઈ જ છન્દમા અતે લલલગા લગાગા આવતું નથી. આ નવો સયોગ સુભગ જણાતો નથી અહીં ઉમેરણ એક વૃત્તની પક્તિને અતે વઢ-ગાડેલું છે, પણ કોઈ વૃત્તમા તે વચ્ચમા પણ આવે છે. એવું એક દૃષ્ટાન્ત સદ્ગત નાનાલાલ કવિમાથી મળે છે :

वीत्या कईक दिवसो प्रभु ! तहारि कुजे,
वीती अनेक घडि तहारि स्मृती विहोणी,
तहारे पदे रविनी मडलि रास खेले

તે જન્મયોગ ગિત ગુજતિ આજ સ્મૃતી જગાવે.

પ્રથમ ત્રણ પક્તિઓ વસંતતિલકાની છે. અને છેલ્લી પક્તિમા એ જ છદને એક લલગા સધિ ઉમેરીને વિસ્તારેલો છે છેલ્લી પક્તિનો ન્યાસ જોવાથી આ સમજાશે.

ગાગાલગા લલલગા લલગા લલગા લગાગા

વસતતિલકામા એક લલગા સધિ હતા જ ત્યાં બીજો ઘવારીને મૂક્યો છે આ નવો પ્રયોગ કદી સુંદર નથી લાગતો, અને એનું વહુ અનુવરણ પણ નથી થયું નવા સધિ ઉમેરવાના સૌથી ઉત્તમ દાખલા શાલિનીમા મધ્યસ્થ ઉમેરાઈને મદાન્તાન્તા બન્યો એ અને શાલિનીના પહેલા યતિલક્ષ્મીમા લગાગા ઉમેરાઈ સ્વઘરાનો પ્રથમ યતિલક્ષ્મી બન્યો એ છે આ સિવાય બાના મહત્ત્વના દાખલા નથી એટલે ઘવારે શોધીને મૂકતો નથી

આધુનિક કવિનો એક બીજો પ્રયોગ નોંધુ પ્રથમ એનું અવતરણ જ લઉ છું

મ્હોટા મ્હોટા પત્થરોના કંઠણ તલની હાર સૂતી કિનારે
ધૂ ધૂ ધૂ ધૂ ધોર ગાંધી પ્રવલ દિલ્હી બારિશી ગ્યા વિસારે,
લાવા સીધા સપ્તવર્ણી કિરણ સરતા સૂર્યના બીચ સગે
જાળે ગૂંચે પૃથ્વીકાજે વિવિધ વરણ વસ્ત્ર માર્તંડ રંગે !

‘મહાલક્ષ્મીના સમુદ્ર વિનારે’, નલિનીપરાગ, પૃ ૪૦

આ સગ્રહમા આ ન્યાસના બીજા પણ વાળ્યો છે તે સર્વના પઠન ઉપરથી ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય છે

ગાગાગામા । ગાલગાગા । લલલલલગા । ગાલગા માલગાગા

પહેલો, બીજો અને ત્રીજો એ યતિલક્ષ્મી મળી મદાન્તાન્તાનું ચરણ થાય છે વચમા ગાલગાગાનો એક યતિલક્ષ્મી ઉમેર્યો છે એટલો ફેર છે એ ઉમેરેલા યતિલક્ષ્મીમાં સર્વ ગુરુ નથી, એટલો એ સ્થાન સ્વતંત્ર યતિલક્ષ્મી ધવાને માટે જરા હુલ્લસો પડે છે બીજી વાજુ ત્યાં પ્રથમ સ્થાને જ ચેવડીને ફરી મૂક્યો હોત તો એકવિધતાને લીધે એ સોમત નહીં ઘડી બાના બિરુદ્ધ એ પણ વહેવાનું છે કે કવિઓએ પુલ્કલ વાપરેલા છંદોમાં ક્યાઈ ધન યતિઓ એટલે કે ચાર યતિલક્ષ્મી હોતા નથી એટલા માટે પહેલી યતિ લુપ્ત કરવી હોય તો તે કાય છે, અને એમ કરવું હોય તો, સ્વઘરામા ચાર ગુરુઓને લગાગા લગાડેલું છે તેને ચડાવે અહીં પાંચ ગુરુઓને લગાગા લગાડ્યું એમ કહી કાય પણ તો પાંચ ગુરુ ટૂંકા વૈશ્વદેવીમા પણ રચનાને આરે અને સિધ્ધિ કરે છે, તો અહીં તો એમ વિશેષ થાય, અને એમ કરતા પણ, વચલો યતિલક્ષ્મી જે અહીં મદાન્તાન્તાનો છે તે મેલમા ટકો પડે

આમ આ નવા ઉમેદવારના જમા પાસાં કરતાં ઉધારપાસુ મોટું છે એમ પ્રથમ દ્રષ્ટિએ તો જણાય છે — ઘવારે પ્રયોગો પછી નહીં જુદું જણાય તો કોણ જાણે ?

આ પછી નવા છન્દો બનાવવાની એક પ્રક્રિયા હું એ ગણાવીશ જેમાં એક વૃત્તમાથી એક કે થે સધિ કાઢી તેની જગાએ એક કે વધારે સધિઓ મુકાય છે. આનો સરલ અને સુદર દાસલો શાલિની અને વાતોમિનો છે;

શાલિની : ગાગાગાગા' । ગાગાગા ગાલગાગા

વાતોમિ : ગાગાગાગા । લલગા ગાલગાગા

એક આયુ વીજું દૃષ્ટાન્ત પદ્યરચનામાં ગવું કરવાના શોહીન રાજારામ રામ-સાંકર મટ્ટના 'નાગાનન્દ' નાટકના ભાષાન્તરમાંથી મળે છે. એ છન્દનું નામ ચર્તાએ અહિમણિ આપેલું છે. એ નામ માટે મને કોઈ પ્રમાણ મળ્યું નથી. આને હેમચન્દ્ર મૃદગ કહે છે (છન્દોનુ. ૦ પૃ. ૧૧અ). 'રણપિંગલ'માં પણ એ જ નામ છે, વીજું કોઈ નથી :

અહિમણિ

હુ એકલો જ અતિ સત્વર દોડતો જઈ,
થાડી કૃપાળ અસ્મિસ્તક ધાતકી થઈ,
થાગે પડી દિશદને જ્યમ કેશરી હણે,
મુઢે મનગ-રિપુને ધણમા હણુ ત્યમ.

નાગાનન્દનુ ભાષાન્તર પૃ. ૪૭

આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય :

મૃદગ અથવા અહિમણિ . ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાલગા

વસન્તતિલકાનો અત્યસધિ લગાગા હતો તેની જગાએ અહીં લગાલગા મૂકી દીધો છે આ ફેરફારનું વર્ણન કોઈ એવી રીતે કરે કે અહીં વસન્તતિલકામાં ઉપાન્ત્ય સ્થાને એક લઘુ ઝમેરી દીધો છે પણ ધાપણે જો સમજીએ કે વૃત્તોનું વંધારણ સધિની ગોઠવણીથી થયું છે તો અહીં આપણે એક સધિની જગાએ વીજો સધિ મુકાયો છે એમ જ કહેવું જોઈએ. એનું આકલન એક આલા સધિ તરીકે જ થવાનું છે. એ નવો આવેલો સધિ એ સ્થાન ઉપર આવવાને યોગ્ય હોવો જોઈએ, જેમકે અહીં લગાલગા ઉપસાહારને માટે સમર્થ છે. હન્દ્રવચ્ચા ઉપેન્દ્રવજ્રાનો છેલ્લો સધિ એ જ લગાગા છે તે હન્દ્રવશા વશસ્થમા લગાલગા થને છે. અદલોઅદલ તેવો જ આ પ્રયોગ છે.

પ્રો. ઠાકોરે આ મૃદગને છન્દની ચર્ચા કર્યા વિના કાવ્યોમાં વપેલો છે.

જેમકે :

મૃત્યુ માટે વધાય કો ઠામ છે ના,
તર્ણ્યે ના નંચ ગુણે હણાય;
તૂ પ્રાણ, તૂં અમરજીવન, તૂં હિ છો ગતિ,
તૂ તત્ત્વ, તૂ સત, વિકારતણી તુ વિપ્રતિ !

‘ઈંમિલિ ઘાંડીની અદ્વૈત ભાવના,’ મળકાર, પૃ. ૧૬૭

પહેલી વે પંક્તિ શાલિનીની છે, અને તેની સાથે મૃદંગની વે પંક્તિ મૂકી શ્લોક રચેલો છે. આલુ વાઘ્ય આ શ્લોકવંધનુ છે.

આવી જ રીતે શ્રી ડમાસંકરે રચોદ્ધતાને અતે એક ગુરુ ડમેરી શ્લોકો લખ્યા છે ત્યાં પળ મૂઢ એક સંધિની જગાએ નવા વે સધિઓ આવે છે:—

ધેં ગદાભિમુજ, નાથ હે મુતેલા,
સગિની વિસરિ કે શુ મુદ્ધધેલા ?
નિત્ય હુ પરિષવાહુમા સમાતી,
અન્ય ત્યા દયિત આજ રંગરાતી.

‘ગાધારી,’ પ્રાચીના, પૃ. ૩૩

આનો ન્યાસ: ગાલગા લલલગા લગા લગાગા

રચોદ્ધતાનો અત્ય ત્રીજો સધિ લગાલગા હતો તે એવનેં ચડલે હવે લગા લગાગા
એમ વે સધિ થયા.

આ જ વિલાપમા આગઢ એક શ્લોક આવે છે તે જોઈએ:

દ્યુતને દિન મઠેલુ દ્રીપદીને
દાસ્ય, આજ મુજનેય મુદ્ધદ્યુતે.
ધર્મ, તેંચ અમને દિસે વિસાર્યા !
ઠરુષાત દદ મુદ્ધનિધિદ્ધ ! હ્યાયા !

એજન, પૃ. ૩૪

પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ આગઢ જોયેલી અત્તગુરુદ્ધાન રચોદ્ધતાની છે પણ ચોથી નીચે પ્રમાણે છે:

ગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

આને ડપરની પંક્તિઓ સાથે સરસાવતા એમ બહીશુ કે ડપાન્ત્ય લગાને ચડલે અહીં લલગા છે. અને એ રીતે રચોદ્ધતામા ફરી વધારો થયો છે. પણ ઘીઝી રીતે એમ પણ બહેવાય કે આ વસતતિલકાનો આલ્ય ગુરુ તોડીને અર્થાત્ પહેલો સધિ ગાગાલગાની જગાએ ગાલગા મૂકીને કરેલી પંક્તિ છે આ પંક્તિ આવી રીતે

વન્ને વૃત્તો સાથે સંબંધ ધરાવતી દેસામ છે તેનું કારણ એ છે કે રચોદ્ધતા એ આગલ્લ જોઈનું તેમ, વસતતિલકાનાં જ કૃત્યો છે. એક વીજો પણ જરા જુદા પ્રવારનો પ્રયોગ છે જ્યાં વધિત સ્વાગતા વસતતિલકાની પાસે જાય છે.

છે આસુ જીવન નરી ઠગવાજી
છે ધૂત તાર સિવતો જમ પાજી !
ધૂં ના લહો ? મતિ ઝરે તમ લાજે;
શોષો ગુલ મૃગવિહંગ સમાજે !

‘જ. પિ. ત્રિ. નુ અવસાન’, મળકાર, પૃ. ૧૧૦

આનો ન્યાસ : ગાગાલગા લલલગા લલગાગા

પહેલા વન્ને વસતતિલકાના બસંદ સધિઓ છે. છેલ્લો સધિ સ્વાગતાનો છેલ્લો છે. આને ‘રણવિગલ’માં નીરાતિક કહેલો છે.

નીરાતિક : ગાગાલગા લલલગા લલગાગા

૨. પિ. ૩૦૪

આની જોડીનો વિર્ધિત રચોદ્ધતા છન્દ ‘મરતનાટપશાસ્ત્ર’માં એક જગાએ જોઈ આવે છે :

આયે ચતુર્થદશમાપ્તગાન્તગા
યસ્યા ગુણિ ચ ભવન્તિ પાદત ।
જેયા વતોઽનુકરણોદ્ભવા હિ સા
વિસ્લોકજાતિ જગતી સમાશ્રિતા ॥

મ ના ચો ૩૨, ૧૪૮, પૃ. ૩૯૬

ન્યાસ : ગાગાલગા લલલગા લગાલગા

‘મરતનાટપશાસ્ત્ર’માં આ જગતીવૃત્તને લલિતા કહેલ છે એમ હું માનું છું. ‘રણ-વિગલ’માં આને લલિતા અથવા સુલલિત નહો છે. (પૃ. ૩૧૦). હેમચન્દ્ર પણ આને લલિતા નામ આપે છે (છન્દોનું પૃ ૮અ).

૩ ઉપર આપેલા ન્યાસવાળો શ્લોક તે લક્ષણછદ છે. અને તેમાં આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે એ છદ વેસી રહે છે એટલે એ છદ સાચો છે એટલું નક્કી થાય છે. આમાં એનું નામ આપેલું નથી. હું માનું છું એનું નામ એવી પછી આવતા ૧૪૯માં શ્લોકમાં છે. એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

આયે ચતુર્થનિયમ નૈવને હ્રાપ્તમે તથા ।

અથ દીર્ઘાણિ પાદે સ્પુર્જંગતી લલિતા તથા । એજન, શ્લો. ૧૪૯

આ જ સંદર્ભમા એક વીજુ દુષ્ટાન્ત પણ ઉમાશકરનું જ લઈએ :

ચરણરેણુ ઉરઆગળે પ્રિયાની
નયનઅંજન સમાન તે પ્રમાણી,
અલકની લટ સુગંધ ફોરતી જે,
સવ સુકાવ્ય વિળ મયા મઢે જ વીજે ?

‘સ્વાગત કાવ્ય’, વગાન્ત કવિ

આનો ન્યામ : લલલગા લલલગા લગા લગાગા

અહીં પણ આગળ આવી ગયેલ પ્રિયવદાને અતે એક ગુરુ મૂક્યો છે. મૂળ પ્રિયવદા. લલલગા લલલગા લગાલગા છે તેનો શ્રીજો છેલ્લો સધિ લગાલગા છે તેમા અતે ગુરુ મૂકવાથી સધિઓ લગા લગાગા થઈ ગયા — પહેલા શ્રી ઉમાશકરના વર્ધિત રચોદ્ધતાની પેઠે જ

પણ આમા એ યાદ રાખવું જોઈએ કે જે કઈ મઢે તેથી ત્યા સધિ ચનવો જોઈએ અને એ સધિ સમગ્ર પક્તિના મેઢમા બેસવો જોઈએ માત્ર પ્રશંષ વસ નથી, ઝલટો એ મેઢમા વિક્ષેપરૂપ થાય. આનો એક દાણલો મને મદ્રિના ‘રાવણવચ’મા મઢે છે એ કાવ્યને અતે એ આવે છે :

આની પછી એનું દુષ્ટાન્ત આવે છે :

એમો ચનતમહુઆસિઆઅળો
સેલો ઓ પુવ્વપણવસ્ય છાલિઓ ।

.

એજન, શ્લો ૧૫૦

આની વાતોની બે પક્તિઓ ઉપરના ન્યાસથી ભિન્ન ન્યાસવાળી છે એટલે એને ભ્રષ્ટ ગણી ઉતારતો નથી. આ બે પક્તિઓ ૧૪૮મા શ્લોકમા આપેલા લક્ષણ પ્રમાણે મઢી રહે છે એટલે વચમા જે ૧૪૯મા શ્લોકમા રલિતા નામ આપ્યું તે આનું જ. પણ આ શ્લોકમા આપેલું લક્ષણ ૧૪૮ અથવા તેના દુષ્ટાન્તરૂપ ૧૫૦મા શ્લોકના ન્યાસને મઢવું નથી તેમ જ તેમા નિયમ શબ્દનો અર્થ બેસતો નથી. પણ આ રક્ષણનો શુદ્ધ પાઠ મને નિર્ણયતાગરનો આવૃત્તિમાથી મઢે છે :

આયે ચતુર્થ દશમ મંથન હ્યષ્ટમ તમા ।

યત્ર દીર્ઘરેણિ પાદે સ્યુક્તદુક્ત રલિત સ્મૃતમ્ ॥

મ ના નિ. ૩૨, ૧૫૧ પૃ. ૫૫૩

યત્રે અનુષ્ટુપો સરસ્વાવતા નિર્ણયતાગરનો પાઠ માયો લાગે છે. પણ આ જ આવૃત્તિના આ અનુષ્ટુપ ઉપર આવતા યત્રે શ્લોકો ભ્રષ્ટ છે તે ધોષવા સામે સરસ્વાવતા તરફ જણાઈ આવશે મને એ આવવાની જરૂર લાગતી નથી.

કાવ્યમિદ્ર વિહિત મયાવલમ્યા
શ્રીધરમેન નરેન્દ્ર પાલિતાપામ્ ।
કીર્તિરતો ભવતાન્ નૃપસ્ય તસ્ય
પ્રેમવર. ક્ષિતિપો યત પ્રજાનામ્ ॥

મટ્ટિકાવ્ય, (નિર્ણયસાગર પ્રેસ) ૨૨, ૩૫

આનો ગ્યાત નીચે પ્રમાણે થાય :

ગા લલગા લલગા લગા લગાગા

આ નવી રચના તે માલ્યમારિણીની વિપમ પક્તિમા પ્રથમ ગુરૂ મૂવવાધી
થયેલી છે

માલ્યમારિણી લલગા લલગા લગા લગાગા

લલગાગા લલગા લગા લગાગા

મટ્ટિનુ નવુ વૃત્ત સમવૃત્ત છે તેના પઠનમા જોઈશુ તો પ્રક્ષિપ્ત થયેલો મુઠ
અલગ જ રહે છે તેનો કોઈ નવો સધિ વનતો નથી. તેની નિર્વાહતા
એક જ રીતે ગણી શકાય કે તે માત્રાગમ્ અર્ધસમવૃત્તના માત્રાવિભાગમા
આવે છે. આ વિભાગમા આપણે ગાલગા સધિ અર્ધસમવૃત્તમા તેમ જ
એની સાથે સરસાવી શકાય તેવા વશપદપનિતમા પણ જોયો છે

આ વૃત્તને કોઈ પિંગલે માન્ય થયું જણાતુ નથી મટ્ટિએ નવા વાપરેલા
અશ્વલલિત જેવા છદો પિંગલમા મળે છે, તેમ આ મળતો નથી. મટ્ટિ કાવ્યની
જયમગલ ટીકામા આ શ્લોકના વૃત્ત વિશે કઈ લખ્યુ નથી મટ્ટિ ઉપર
મલ્લિનાથની ટીકા છે, અને મલ્લિનાથ હમેશા શ્લોકનુ વૃત્ત પણ વહે છે,
પણ આ શ્લોક એને ટીકા કરેલ મટ્ટિકાવ્યમા મળતો નથી તેથી આ શ્લોકને
પ્રક્ષિપ્ત માનવો કે નહીં એ પ્રશ્નને હુ સ્પર્શવા માગતો નથી પણ આ ઉપરથી
ઘટલુ તો જાણી શકાય કે આ શ્લોકના વૃત્તને પિંગલમા સ્થાન મળ્યુ નથી.
અને મારી દૃષ્ટિએ એ કોઈ સારા મેઢવાળુ વૃત્ત નથી મટ્ટિ મોટો સમર્થ વિદ્વાન
હતો એ જાણ પણ તેના છન્દોના પ્રયોગોમા મને ઘણી જગાએ ક્ષતિઓ જણાઈ છે

આ પછી આપણે એક નવો છદ પૃથ્વીતિલ્લ જે પ્રો ઠાવોરે રૂચેલો
છે તે જોઈએ આ છન્દ વિશેષ કરીને તેમણે પોતાના સોનેટોમા વાપર્યો છે
અને ત્યાં પણ કોઈ આજુ સોનેટ એ વૃત્તમા લખ્યુ નથી એની પક્તિઓ પૃથ્વી
છદના સોનેટમા ચિત્રવાયેલી મઢી આવે છે સાધારણ રીતે ત્રણ ચાર સઢગ
પક્તિઓ પણ મળતી નથી માત્ર એક જ સોનેટમા એક સાથે આઠ પક્તિઓ
એ છદમા છે એ સોનેટ હુ દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉતારુ છુ.

યતિ પછી ત્રણ માત્રા ઝમેરવાની. હવે ઊપરની પૃથ્વીતિલપની એક પંક્તિનો ન્યાસ નીચે ઉતારું છું :

પૃથ્વીતિલક : લગા લલલગા લગા લલલ લલલગા લગા ગાલગા
 ઉચ્ચારણમાં આ પ્રત્યક્ષ કરવા સાતર એમ વઢું કે પહેલી અને ત્રીજી પંક્તિમાં 'હૃદય' અને 'સમય' પૃથ્વીતિલપના ઝમેરણની ત્રણ માત્રાઓ છે. અર્થાત્ અહીં લલલગા સધિને વડલે લલલલલલગા સધિ મુકાય છે.

આ પ્રકારની વધી પંક્તિઓમા વધારાની માત્રાઓ તેમણે વહેલા નિયમ પ્રમાણે એ જ સ્થાને ઝમેરાઈ છે. પણ આવા સંગ્રહની પંક્તિઓ જોતાં મને કોઈ જગાએ લગા કે ગાલ રૂપે એ માત્રાઓ ઝમેરાયેલી મઢતી નથી. એ રૂપના લગાત્મક ન્યાસો નીચે પ્રમાણે થાય :

લગા લલલગા લગા ગાલ લલલગા લગા ગાલગા

લગા લલલગા લગા લગા લલલગા લગા ગાલગા

આ વધારાના ગાલ કે લગા, લલલગામા વચ્ચે પણ ગમે ત્યાં આવી શકે કે નહીં એ પ્રશ્ન હજી રહી જાય છે. પણ કવિએ પોતે એકેયનો પ્રયોગ કર્યો નથી એટલે એ પ્રશ્નગા હું ઝનરતો નથી. ત્રણેય લઘુ ઝમેરાય છે એ સ્થાને (અને ડાસલા તો વધા એના જ છે) એ છ જેટલા લઘુઓની ચતાર સંયિત્ય આળે છે, અને પઠનમા ચ્યાંક ગોટાઢો પણ થાય છે. પૃથ્વી છડની નવી વચિતા માટેની સાસ લાયકાત કે 'એમા ગુહ સ્વરો લઘુ સ્વરોના સઢકલા નથી' એ એમને હાથે જ સઢિત થાય છે અયતિક સમવૃત્તોમા ચવાય છ લઘુ એક સાથે મઢતા નથી. એવા સધિ પછી તો યતિ આવડ્યક બને છે. ગાલ રૂપે એ ત્રણ માત્રાઓનું ઉચ્ચારણ પણ મેઢવઢ યતુ નથી આગલા લગાની સાથે તે ચરાવર સંધાતુ નથી. અને લગા રૂપના ઉચ્ચારણમા બે લગા પાસે પાસે આવે છે તે કાર્ણકટુ લાગે છે. વઢી કોઈ અયતિક વૃત્ત સત્તર અક્ષરોચી વધારે સહ્યાનું હજી આપણે જોયું નથી. યતિ ઝિના આટલું વીસ અક્ષર જેટલું લવાળ પંક્તિ લખી શકે કે કેમ સે જાંવાનું રહે છે આ રીતે મને આમા સુમેઢ જણાતો નથી. એટલું ઝમેરીય કે આટલા લઘુઓ એક સાથે આવતા આવતી પેઢે જો પહેલા લઘુ પછી શબ્દાન્ત આવે તો કડાચ આનાં ઢુમેઢ હઢવો થાય ઊપરના ઢૃષ્ટાન્તોમા એવી થોઢી પંક્તિઓ છે, તે વીજી સાથે સરલાવતા આ સ્પષ્ટ થશે. આ વિકૃતિનું અનુ-વરણ થયું નથી અનેકને હાથે પ્રયોગો યતા ફરક નવો મેઢ દેલાય તો વહી શકાય નહીં. પણ એ સઘલું છતાં, ડડ્વેગની ડત્કટતા ઢશાવવા આવી પંક્તિઓ ચવાક ચવાક આવે તો તે ઢોપરૂપ ન થાય, ચવાક ભૂષણરૂપ પણ થાય.

જેમ એકાદ અક્ષર વધવાથી મધિકર પદ એકની જગાએ બીજો સંધિ કે સંધિઓ આવે છે તેમ એકાદ અક્ષર વધવાથી પણ નવો સંધિ બની નવો છન્દ બને છે. તેનો પ્રસિદ્ધ દાખલો પ્રહરિણી-રચિરાનો છે.

પ્રહરિણી: ગાગાગા । લલલલગા લગા લગાગા

રચિરા: લગાલગા । લલલલગા લગાલગા

અહીં પ્રહરિણીના અત્યમધિનો ગુણ જતા, તેના છેલ્લા વે મધિની જગાએ રચિરાનો લગાલગા એક સંધિ આવે છે. આ ફેરફાર આપને આગળ સ્પષ્ટતામા ગુણ મળના જે ફેરફાર જોમો તેથી કૃષ્ણ પ્રકારનો થયો બીજો અર્થાંત્રીન સાહિત્યમાથી આપુ છું. તે કે. હ. ધ્રુવનો છે:

શુદ્ધ શુદ્ધતર શુદ્ધતમે
બુદ્ધિ લુપ્ત ગમ મુગ્ધ ભમે !
રમ્ય રમ્યતર રમ્યતમે
ચલ્પના રમતિયાલ રમે.

સા. વિ ૨ પ. ૩૨૫

આમા સ્વાગતાના છેલ્લા લલગાગા સંધિની જગાએ તેના છેલ્લા ગુણના સહનથી થતો લલગા સંધિ આવે છે. લલગા જોકે વધુ ઘોડી જગાએ ઉપસહારમા આવે છે પણ અહીં શોમે છે.

આનો વિશેષ દાખલો પ્રો. ઠાકોરે જેને ગજ છદ વાહ્યો છે તે છે. 'આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ'મા સદ્ગત ગજેન્દ્ર વૃષ્ણના 'ગિરનારની યાત્રા'ના કાવ્યમા એક નવા છદનો પવિત્ર જોતા તેનું તેમણે 'ગજછન્દ' એવું નામ આપ્યું છે તેમણે અવતારેલ ભાગમાથી જ હુ એ દૃષ્ટાન્ત ટાકું છું

અઘવચે શિર ઊપર આ ઝમો
સડથ ભંરવનો ભય પ્રેરતો;
તર્હિ ચઢી પડનું મુકતા મલે
નૃપતિનું પદ ભાવના કલે ૧૪

આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ (આ ૧લી) પૃ ૧૩

કાવ્યમા દ્રુતવિલલિત વિસ્તારથી વપરાયેલો છે, અને તેમા કયાક કયાક ગજછન્દની પવિત્રો વેરાયેલી મળી આવે છે સ્પષ્ટતામા પહેલી ત્રણ પવિત્રો દ્રુતવિલલિતની જ છે, અને ચોથી આ નવા ગજછન્દની છે

ગજછન્દ. લલલગા લલગા લગાલગા

અહીં સ્પષ્ટ રીતે દ્રુતવિલંબિતના છેલ્લા બે સધિઓ એટલે ત્રીજા અને ચોથા સ્લગા સ્લગા હતા તેમાંના સ્લગાનો પહેલો લ ષપાઈ જાય છે એટલું જ બને છે. એ ષપાતા પાછઢ સ્લગાલગા એવો સધિ રહે છે જેમા ઉપમહારનું સામર્થ્ય છે. હન્દ્રવયા યગસ્યમા એ ઉપસહારમા આવે છે, અને ધિયોગિનીમા તો અત્યંત બે સધિઓ સ્લગા સ્લગાલગા એ પ્રમાણે જ છે. એટલે પવિત્ર શોભે છે.”

૫. આ સમઘી પ્રો. ઠાકોર વાખ્યાના ટિપ્પણમા નોંધ કરે છે : “વઢી ત્રિષ્ટુપજાતિનો નમરલગ માપનો એક છદ અહીં દેતાય છે. . . જે ‘રણવિગઢ’ જેવા મોટા પ્રથમા પળ નોંધાયો નથી, એટલે એને માટે કવિના નામ ઉપરથી ગજછન્દ નામ મૂકવું છું અને દ્રુતવિલંબિત અને ગજછન્દના મિશ્રણથી થતા ઉપજાતિની અહીં ચાર વઢી છે.” (એજન પૃ ૧૦૩) પછી દ્રુતવિલંબિત અને આ ગજછન્દ વધેનું લક્ષણ આવે છે :

“(૧) દ્રુતવિલંબિત ૧૨ વર્ણો જગતી જાતિના આ છન્દની પત્તિમા ન
ભ ભ ર ગણ : એની વ્યાખ્યા — ન(સલ) ભા(નમ) ભા(નમ) રા(જમા)

(૨) ૧૧ વર્ણો ત્રિષ્ટુભ જાતિનો નમરલગ માપનો છન્દ ‘ગિરનારની યાત્રા’મા આવે છે એ જાતિમા ૨૦૪૮ છન્દ થાય એમાથી ૧૨૯ રણછંડમાઈએ નોંધ્યા છે, દરેકના નામ વાખ્યા છે, બેટલાનના અનેક તેમા આ છન્દ ન હોવાથી એને એના કર્તા ઉપરથી ગજછન્દ નામ આપીશું, અને એની વ્યાખ્યા—
ન(સલ)ભા(નમ)રા(જમા)લગા લલિતછન્દ (વરણ રાજ તૂં વયાદ રે ગયો)
મા છઢ્ઢો વર્ણ ગુરુ તે યામા લઘુ, એટલો જ બે વચ્ચે ફેર આટલા જ ફેરથી
યે વધેના ઢાઢમા બેટલો તો ફેર પઢી જાય છે તે અમ્યામીએ ધ્યાનમા
લેવું અને ‘ગિરનારની યાત્રા’મા આ ગજછન્દ અને દ્રુતવિલંબિતના મિશ્રણવાઢો
નવો ઉપજાતિ પણ આવે છે (૮૮ ૧૦, ૧૪, ૧૭ અને ૩૦)” (એજન,
પૃ ૧૧૨)

અહીં પ્રો ઠાકોરે ગજછન્દને લલિતછન્દ સાથે સરસાવ્યો છે, તે છન્દોના મુખ્ય પ્રકારો અને તેના ભેદક તત્ત્વા નહીં સમજવાનું પરિણામ છે દ્રુત-વિલંબિત એ અનાવૃત્ત અક્ષરસધિમેઢ વૃત્ત એટલે શુદ્ધ વૃત્ત છે અને લલિતછદ એ તો આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્ત છે એનો મેઢ એ માત્રામેઢનો તાલબદ્ધ મેઢ છે અને એ વાવત પ્રો ઠાકોરે, એમના સમયમા તો અત્યંત પ્રચલિત આ લલિત-છદના ગાન ઉપરથી ન જાણ્યું હોય તો, તેમના પ્રિય પુસ્તક વર્તમાથી તેઓ જાણી શક્યા હોત તે સ્પષ્ટ કહે છે “આમા વૃત્તની સોઢ માત્રા થાય છે છરી, પણ તેના ચાર ચાર માત્રાના પૃથક્ પૃથક્ લઢકો નહીં પડવાથી છઢ્ઢો અને ૧૧મો અક્ષર ત્રણ માત્રા સુધી લઢાવી ત્રણ ત્રણ માત્રાના છુટા છુટા લઢકો પાઢી જલદ ઢાદરા તાલમા ગાઈ શકાય અથવા સો (વિલંબ) ઢાદરામા ગાઈ શકાય

આવા ફેરફારો જો કે છન્દના આદ્ય કે અત્ય સધિ પૂરતા થયેલા અહીં આપણે જોયા, પણ એ વાવત મુલાવી ન જોઈએ કે એ ફેરફાર પછી પણ મેઢ તો આસી પક્તિનો જ સમગ્ર અને સુરેલ્લ બનવો જોઈએ. આપણે કહી શકીએ કે શાલિનીના પ્રથમ ચડ ગાગાગાગાની જગાએ લલલલલલગાગાનો ચડ મૂવવાથી માલિની થાય છે પણ ત્યાં માલિનીની આસી પક્તિ પાછી સુમેઢ બનવી જોઈએ. આ ફેરફારોનો સીધી સારો દાસલો ઇન્દ્રવજ્યા ગોત્રમાથી મઢે છે અને હવે એક ગોત્ર તરીકે આપણે એને જોઈએ ઇન્દ્રવજ્યાનો પહેલો સધિ ગાગાલગાગા હતો, તેના પહેલા ગુહની જગાએ લઘુ મૂવવાથી ઉપેન્દ્રવજ્યા બને છે. વઘેમા મેઢ વહુ નજીકનો છે, છતાં ત્યાં એક સધિને વદલે વે સધિઓ થાય છે લગા લગાગા એ મૂલવુ ન જોઈએ. પછી આ વઘે વૃત્તોના અતે ઉપાત્ય સ્થાને એક લઘુ ઉમેરવાથી ઇદ્રવજ્યા અને વશસ્થ બને છે પણ ત્યાં પણ પછી અત્યસધિ લગાગાને વદલે લગાલગા એવો નવો અમ્યસ્ત સધિ આવે છે. આવી જ ક્રિયા વસતતિલવા અને અહિમણિ કે મુદગમા થતી આપણે હમણા જોઈ. આ મૂઢ ઇન્દ્રવજ્યાનો સુન્દર વિસ્તાર વસતતિલકામા આપણે જોઈએ છીએ. વઘેને પાસે પાસે મૂકી જોઈએ :

ઇન્દ્રવજ્યા . ગાગાલગાગા લલગા લગાગા

વસતતિલવા : ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

વઘેની સમાનતા ચતાવતા નરસિંહરાવે વહમ્મુ કે વઘે વચ્ચે વહુ ઓછો કરવા છે. ઇન્દ્રવજ્યાના ચોથા અક્ષર પછી લલલ ઉમેરવા છે 'ઉપલક વૃષ્ટિએ આ સહ છે, પણ જે બને છે તે એથી મોટા પાયા પર બને છે ગાગાલગાગા એ લાવો સધિ તે માટે ૬૪૦ અને ૧૧મો અક્ષર છ માત્રા સુધી લવાવી ગાવામા આવે છે" (ગાયન વાદન પાઠમાઢા પુ ૧ વિ ૩ છદોગીતવિનોદ પ્રકરણ ૧, પૃ ૧૩) અને લલિતછદ અને આ ગજછદની વચ્ચે જે પઠનફેર પ્રો. ઠાકોર નોંધે છે તે ગુરુલધુના ફેરફારનો નથી, પણ લલિતછદ અને દ્રુત-વિલંબિતની મૂલગત મિથ પ્રકૃતિનો છે. અલવત લલિતછદની પક્તિ સાથે ગજ-પક્તિની વાદવાવી કરતાં તેઓ ક્રતાવે છે એવો મેંદ નીપઢે, પણ એ પદ્ધતિ તો પ્રો ઠાકોર પોતાની લાશણિક શૈલીમા ધિક્કારે છે તે ગણિતિકની થઈ, છન્દાંવિદી ન થઈ. એમને એ મૂલગત છદોમેંદનો વિચાર ન આવ્યો તો અતે, પણ તેમને એટલો પણ વિચાર ન આવ્યો કે દ્રુતવિલંબિત સાથે ગજની ઉપ-જાતિ છે, તો પહેલા તો દ્રુતવિલંબિત સાથે એને સરસાવી જોઈએ ! ઉપજાતિઓમા કંઈક સમાન હોય છે એ તો એમણે અનેક વાર વહમ્મુ છે

સહિત થઈ નવું ગાગાલગા રૂપ લે છે, અને એ પાટનને લીધે લલલગા એવા એવ આના નવા સધિને ત્યા સ્થાન મળે છે. વધા વૃત્તોમા આ કુટુબ સૌથી વધારે વિસ્તરેલું છે. એ વસતતિલગા પાછો નવા છદો યનવાનો મૂમિના બને છે. તેમાયી જ રયોદ્ધતા બને છે.

વસતતિલગા : ગાગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

રયોદ્ધતા : ગાગા લલલગા લગાલગા

ગાગાલગાનો આય ગુરુ છેડાઈ ગાલગાનો નવો સધિ વગ્યો લલલગાનું સ્થાન કાયમ રહ્યું અને પછી ત્યા જ ઉપમહાર લગાલગાથી ફરી નાસ્ત્યો આ અસ્પસ્ત મધિ દ્વિવશાન્વિતસ્યમા મોજૂદ હતો. રયોદ્ધતાના છેલ્લા સધિને બદલે લલગાગા આવતા સ્વાગતા થયો અને પછી પાછું આ રયોદ્ધતા વૃત્ત ઘોજા છદોનો મૂમિ-વારૂં વગ્યું. રયોદ્ધતાના પ્રારમ્ભના ગુરુને તોડી વેં લખું કરતા ગાલગાને બદલે લલલગા સધિ મળે. એ સધિ ત્યા મૂક્તા આપણે જોઈ ગયેલ પ્રિયવદા થાય.

રયોદ્ધતા : ગાગા લલલગા લગાલગા

પ્રિયવદા : લલલગા લલલગા લગાલગા

અને રયોદ્ધતાના છેલ્લા સધિનો પહેલો ગુરુ એ રીતે જ તોડતા ચન્દ્રવર્ત્ત થાય.

ચન્દ્રવર્ત્ત : ગાગા લલલગા લલલલગા

અત્યત્ત આ વધે રવનાઓ મળે રયોદ્ધતા જેટલી સુંદર નથી આપણે ફરી વસતતિલગા પામે જઈએ. તેના ન્યાસમાયી અત્ય લગાગા વાપી નાસ્તતા ચપલા થાય છે.

ચપલા : ગાગાલગા લલલગા લલગા

ચપલા પોતે સુંદર નથી પણ તે ઉપરથી ઝીજા સુંદર છદો બને છે. પ્રમિતા-ક્ષરા પ્રથમમધિના ગુરુના વે લખું કરી નવો લલગા સધિ આવતા બને છે.

પ્રમિતાક્ષરા : લલગા લગા લલલગા લલગા

આના જ અત્ય લલગાને બદલે રયોદ્ધતાના અત્ય લગાલગા મૂક્તા મજુમાપિળી થાય છે.

મજુમાપિળી : લલગા લગા લલલગા લગાલગા

અને મજુમાપિળીના અત્ય લગાલગાની જગાએ રયોદ્ધતા-સ્વાગતાની પેઠે લલગાગા મૂક્તા વલહસ થાય.

વલહસ : લલગા લગા લલલગા લલગાગા

રયોદ્વતા-સ્વાગતા જેવી કલહસ-મજુભાપિણીની ઉપજાતિ કરી શકાય

મજુભાપિણી લલગા લગા લલલગા લગાલગા .

મલહસ લલગા લગા લલલગા લલગાગા

આ કુટુંબ વિશે છેલ્લુ એ કહેવું જોઈએ કે દ્રુતવિલંબિત જો કે આ વર્ગમાં મુલાય છે છતાં તે બીજા વૃત્તોની પેઠે વરાવર કોઈ એક વૃત્તમાથી નિષ્પન્ન કરી શકાતો નથી એના સધિઓ એ વર્ગના સધિઓ જ છે અને એનું પઠન પ્રમિતા-ક્ષરા વગેરે જેવા સસ્કારો ઉત્પન્ન કરે છે એટલું જ એને વિશે વહી શકાય

અર્ધસમ વૃત્તોમાં મૂળ નવા પ્રયોગો થયા નથી 'રણપિંગલ' જોતાં તેમાં અનેક અર્ધસમવૃત્તો મળી આવે છે, પણ ઘણાક્ષરા બનાવટી લાગે છે ચૈતાલીય વર્ગ જેવા કોઈ સુંદર નથી, અને કવિઓએ એને અપનાવ્યા નથી અર્વાચીન ચાલમાં તેનો એવ જ નવો પ્રયોગ જણાય છે અને તે શ્રી ઉમાશ્વકરનો છે હું પ્રથમ એ છે એ પ્રમાણે જ ઉતારું છું

કવિકુલોની અતીમ કલ્પના,

પ્રણયીની પણ એવિ જલ્પના

• કહ મસૂર ન જોડ કોઈની,

સહુથી મોટી મસૂર પ્રીતઢી

'હૃદયનો રક્ષકાળ , નિશીથ પૃ ૪૪

ગુજરાતીમાં હ્રસ્વદીર્ઘની છૂટ લેવાય છે એ પવિત્રોનું અભિપ્રેત માપ શોધતા ઘણી વાર અઢચ્છનરૂપ થાય છે એટલા માટે પ્રથમ આશુ વાવ્ય વાંચી જોઈએ ઘણી વાર કવિ હૃદમાં ફેર કરે તો પણ તેના મુખ્ય છંદ જવું સાથે તે મેલ જાય એવો જ કરે છે એ દષ્ટિએ જોતા તરત જણાશે કે વાવ્યના કેટલાક શ્લોકો વિયોગિનીમાં છે, મેટલાય દ્રુતવિલંબિતમાં છે, અને વચમાં ઉપરનો શ્લોક આવે છે હવે આપણે આ શ્લોક તપાસી જોઈએ આનો સમપવિત્ર તો વિયોગિનીની જ સમપવિત્ર છે વાઈ વિચારવાનું રહે છે તે વિષય વિશે રહે છે તેમાં પહેલી 'કવિકુલોની' એ પવિત્રને વિયોગિનીની સમ પવિત્ર તરીકે પઠી શકાય છે 'કવિકુલોની અતીમ કલ્પના'. જો કે એમ કરતાં 'કુલ' ને 'કૂલ' બોલવો પડે છે તે અત્યંત વર્ણવટું લાગે છે તો હાલ એને ત્યા છોડી શ્રીજી જોઈએ એને વિયોગિનીની સમપવિત્ર તરીકે વાંચી શકાય એમ નથી પઠન કરતાં તેનો ધ્યાન આ પ્રમાણે થશે

લલલગા લલગા લગાલગા

અને હવે પ્રથમ પક્ષિત પણ એ પ્રમાણે વેગી રહે છે : 'વિયુલોગિ અતીમ વલ્લાના', — ઉચ્ચારણના વચ્ચા પણ અચ્ચાર વિના. એટલે વિપમનુ માળ તો આ જ થયું. અને એ જોતાં યાદ આવશે કે આ, આગળ આવી ગયેલ ગજછન્દની પદ્ધતિ છે પણ અત્યારના અન્યેપણ માટે એટલું વગ નથી. પ્રશ્ન એ છે કે એ વિયોગિનીની સમ પાથે શી રીતે આવી ગવી? તરત જવાબ મળશે કે વિયોગિનીની વિપમ પક્ષિતમાં પહેલો લલગા આવે છે તેની આગળ અહીં એક વધારે લઘુ આવે છે એટલો જ ફેર છે. આવી ચારેય પક્ષિતઓ અગિયાર અક્ષરની થઈ રહે છે, અને છતાં તેમાં અર્ધસમ જેવો વિપમસમનો ભેદ છે :

લલલગા લલગા લગાલગા

લલગાગા લલગા લગાલગા

આ પ્રમાણે વિયોગિનીની સમપક્ષિત પ્રથમ રહેવાથી તેમાં ત્રીજો ગુરુ અને એ સ્થાને જ રહે છે, અને વિપમ પક્ષિતના તે સ્થાનના લઘુની પદ્ધતિ, લગભગ પૂર્વ પેઠે અસરનારવ પણ રહે છે, અને તેથી નવા પ્રવારનું એ અર્ધસમ વૃત્ત વની રહે છે અને આમાં કાવ્યમાં વિયોગિની અને દ્રુતવિલંબિતના શ્લોકો આવે છે, તે ભૂમિકામાં આ વિયોગિની અને સંદિહિ દ્રુતવિલંબિતનો નવો અર્ધસમ-શ્લોક પણ મળી જાય છે તે સાથે એ વ્યસ્ત થાય છે કે દ્રુતવિલંબિતને વિયોગિની સાથે આટલો વધો નિવટના સમય છે આ સમય પ્રાચીનોને પણ વધાર અજાણ્યો નહોતો અર્ધસમવૃત્તોમાં એ હરિણીપ્લુતા આવે છે. તેનું સમવાદ દ્રુતવિલંબિતનું જ હોય છે અને પહેલું પાદ, દ્રુતવિલંબિતનો આદ્ય લઘુ સંદિહિ કરીને નિપજાવેલું હોય છે.

અયુજિ પ્રયમેન નિર્વર્જિત

દ્રુતવિલંબિતક હરિણીપ્લુતા ।

છન્દોમ૦ ૩, ૩

હરિણીપ્લુતા લલગા લલગા લલગા લગા ૧૧

લલલગા લલગા લલગા લગા ૧૨

અહીં સુધી આપણે શ્લોકબદ્ધ છંદોમાં ભિન્નભિન્ન છંદોના ચરણોના મિશ્ર-ણોથી થતા નવા છંદો, ભિન્નભિન્ન છંદોના સંધિઓના સમમયી થતા નવા છંદો તેમ જ સંધિઓમાં ઉમેરણ કે છેદનથી થતા નવા સંધિઓના નવા છંદોના શ્લોકો

૭ વિપમે પ્રથમાક્ષર વર્જતા -

દ્રુતવિલંબિતની હરિણીપ્લુતા

જોયા. પણ વર્તમાન સાહિત્ય શ્લોકવદ્ધ પ્રવર્તે છે તેમ છન્દપ્રવાહમા પણ વહે છે અને છન્દપ્રવાહ જુદો જોવાની જરૂર એટલા માટે રહે છે કે સામાન્ય રીતે શ્લોક-વદ્ધ સાહિત્યમા શુદ્ધવૃત્ત સાથે આવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ છન્દોનુ મિથ્યન થતુ નથી, પણ છન્દપ્રવાહમા એમ થાય છે, એટલુ જ નહીં, તેમા કેટલાક ચરણો એવા આવે છે જેને કોઈ પિંગલે વિશેષ નામ આપેલુ હતુ નથી, અને કેટલાક એવા આવે છે જેને એ જ કવિ સ્વતંત્ર રીતે એક શ્લોક જેટલે પણ સઢગ વાપરતો હતો નથી આ વાવત વીજા કોઈ છદના પ્રવાહ કરતા ઐષ્ટુમ જાગતના મુખ્ય પ્રવાહમા વિશેષ વને છે એટલે અહીં હુ પ્રવાહમા મઢી આવતા નવા છદો જુદા વિચારી જોઈશ આમાનો એક ગ્રાહી કે વિધ્વન્નમાલા આપને એક જગાએ જોધો (ગત પૂ ૨૩૭) તે ઐષ્ટુમ-જાગત પ્રવાહમા જ વિશેષ વપરાય છે. ૮૬ પક્તિના 'નિશીથ' (નિશીથ પૂ ૧) કાવ્યમા ૮૩ મી ગ્રાહીની છે

ને માનવોની મનોમૃત્તિમામા

તેવી જ રીતે 'વસુધા' (પૂ ૭૮)મા 'જેતના ફૂલો'ના કાવ્યમા

તેને ફરી ધૂલમેલૂ કરીને

પ ૩૭

વૃત્તોના ન્યાસોની જે નિવટતા ઉપર વતાવી તે કાવ્યપક્તિથી વતાવવા એ બે દૃષ્ટાન્તો આપુ

વર્ષાવી શસ્ત્રાસ્ત્રધાતોની ધારા પ ૫૦

'૧૯ મા દિવસનુ પ્રમાત', પ્રાચીના, પૂ ૧૮

આને વર્ષાવી શસ્ત્રાસ્ત્રધાતોની ધારા

એમ પઠીએ તો તે ગ્રાહી થાય પણ 'વી'ને લીધે જ રાખીએ તો

વર્ષાવી શસ્ત્રાસ્ત્રધાતોની ધારા

યતિભગ્ન શાલિની થાય તેવી જ રીતે

છંદે મહાવૃક્ષની ઢાલઢાલ,

પ ૭૫

એજન, પૂ ૧૯

એને 'છંદે મહાવૃક્ષની' ઢાલઢાલ

એમ વાંચીએ તો તે દ્વિવચ્ચ થાય, 'ની' લીધે જ રાખીએ તો વાંચીએ આમ આ છદોમા જરાય જ સ્વચ્ચારમગીનો મેદ છે

તેવી જ રીતે કવચિત્ મુજગીની પક્તિ પણ આવે છે જેમ કે 'પનઘટ'મા (પૂ ૨૦) 'જનતા' ના લાવા કાવ્યમા વચ્ચે વચ્ચે ઉપજાતિ આવે છે ત્યા

વદી રાષ્ટ્ર નામે, વદી ધમ નામે પ ૬૧

એ ભુજગી છે. એ પણ આવૃત્તમધિ અક્ષરમેઢ છે પણ તે ઉપેન્દ્રવજ્યાની વહુ નર્તકીનો છે

ભુજગી : લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા

ભુજગીનો ત્રીજો ગુણ રાઢી નાસીએ અને આઢમા ગુણને રવાને લખુ મૂત્રીએ તો ઉપેન્દ્રવજ્યા થઈ રહે છે. પ્રાહી તથા ભુજગી વચ્ચેની પવિત્રોનો સપાઢ અનુક્રમે ગાગાલ અને લગા, અને વચ્ચેનો અત લગાગા, એ ઇન્દ્રવજ્યા ઉપેન્દ્રવજ્યાને વહુ જ મઢતા છે. એટલે આ આવૃત્તમધિ અક્ષરમેઢ છન્દો પણ યુત્તો ગામે મઢી રહે છે. આ જ રીતે પ્રહર્ષિણી અને રુચિરા પણ મઢી શકે, જો કે તેના ઢાસલા વહુ મઢવા નથી. પ્રહર્ષિણીમાં આઢ ગાગાગા એ શાલિની સાથે મઢી શકે અને અત્ય લગાગા પણ મઢે. રુચિરામા પણ આદિમાં લગાલગા આવે છે તે ઉપેન્દ્રવજ્યાની સાથે મઢી જાય છે અને અતે લગાલગા આવે છે તે ઇન્દ્રવજ્યા-વજ્યા સાથે મઢી રહે છે. પણ આપણે હજી મુખ્ય છંદના નિયત રૂપથી વાંધી પાછી જતી નવી નવી રચનાઓ જોઈએ. 'પ્રાચીના'ના લાવા કાવ્યો પળાસરા ત્ર્યંબુમ-જાગત સપજાતિમા છે અને યસ્તુ મહાભારતનુ હોવાથી તેમા અનિયમિત આવે છન્દોનુ અનુકરણ કરવામા ઓચિત્ય રહેનુ છે, તેમાથી આપણે ઢાસલા લઈએ.

અધન્ય એવા પદ્ય-ને-ત્રીયણાસા પ. ૪

'વર્ણવૃણ', પ્રાચીના

ન્યાસ : લગાલગાગા ગાલગા ગાલગાગા

પહેલા પાચ અક્ષરો સુધી ઉપેન્દ્રવજ્યા છે તે પછી તેની સાથે શાલિનીનો ઉત્તર યતિસ્થિત જોહેલો છે એવી જ વીજી પવિત્ર

મહાો ન જાતા સ્નેહ ઓંધાર માતા પ. ૧૧

નવી પવિત્ર ધર્મધ્વજાઢા શિવિરે પાઢવોના પ. ૨૨

ગાગાલગાગા લલગા ગાલગાગા

અહીં ઇન્દ્રવજ્યાના પાચ અક્ષરો પછી વાતોમિત્રો અત્ય યતિસ્થિત આવે છે એવી જ જેવો અરણ્યે કઠિયારો કરાઢ

'આગતીસમા દિવસનુ પ્રભાત' પ. ૭૪ એજન

મુકે ઘઢી ગણિની તેતિ સાઢ

પ. ૪૩ એજન

ગાગાલગા લલગા ગાલગાગા

અહીં વસતતિલવાનો પ્રથમ સધિ આવે છે, પછી તરત વાતોમિત્રો જ યતિસ્થિત આવે છે.

આગલ મેં મુજગીની એક પક્તિ મૂવેલી :

કદી રાષ્ટ્ર નામે, કદી ધર્મ નામે

આમા વન્ને જગાએ 'કદી' નો 'દિ' હ્રસ્વ બોલીએ, અને એ પઠનનો પૂરો સમય છે, તો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય હેમચન્દ્ર અને કેકીરવ કહે છે : (છન્દોનુ. પૃ. ૮૬)

કેકીરવ : લલગા લગાગા લલગા લગાગા

અર્થાત્ દ્વિવજ્રા-ઉપેન્દ્રવજ્રાના છેલ્લા બે સધિઓ વેવઢાઈને આછી પક્તિ વને છે. કોઈ કવિ આથી તદ્દન નવા પ્રકારની પક્તિઓ ઉપજાતિ-જાગત પ્રવાહમા મેલેવે એ તદ્દન સંભવિત છે. આગલ નવી રચનાની પક્તિઓ નોધીએ :

કુમા અહીં તે વૃત્તવર્મા અને કૃપ ૨૮. પ્રાચીના પૃ. ૧૭

ગાગાલગાગા લલગાગા લગાલગા

આછી પક્તિ લગભગ દ્વિવજ્રા જેવી દેખાય છે, માત્ર ત્રીજા સધિમા એક ગુરુ વધારે છે. પણ એટલો ફેરફાર થતા મને શકા છે કે એટલો ભાગ પછી દ્વિવજ્રાના મેલમા રહી શકતો નથી. આવા બીજા દાખલા હજી ઉતાર.

કે વર્ષોર્ધી શૌર્યઁન્માદવ્યાકુલા ૧૨

સગ્રામાર્થે જે મુજા સ્વજવાલતા ૧૨

પહેલા ચાર અક્ષરોર્ધી દાલિનીનો પૂર્વ યતિલ્લહ વને છે. આછી પક્તિઓનો ન્યાસ :

ગાગાગાગા । ગાલગાગા લગાલગા

ગાગાગાગા । ગાલગાગા લગાલગા

મઢી એવી જ પક્તિઓ :

જાઓ રાખો । કૃષ્ણ, શ્વેતાશ્વશોભિતે ૧૮૨

પ્રાચીના, પૃ. ૯

પાંચોલાના । સ્વામી આ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તે ૪૫

પ્રાચીના, પૃ. ૧૭

તેને અતે । છોટ તે ઘસ્ટપાતળી ૫૩

પ્રાચીના, પૃ. ૧૮

બે વર્ષેસ્વી । વીસર્યો તે ઘટોત્કચ ? ૨૬૩

પ્રાચીના, પૃ. ૨૭

આ વધીવધા પ્રારંભમા શાલિનીનો પૂર્વ યતિસદ છે તે પછીના ચાર અક્ષરો ગાગાગા અથવા ગાલગાગા આવે છે 'પણ અતે સર્વંત્ર લગાલગા આવે છે જે અનુષ્ટુપની સમપક્તિનો અત્ય ચતુરશર સધિ છે એટલે આ અષ્ટાધારસહો શાલિનીને ગમે તેટલા મઢતા હોય છતાં સધિઓ ચારચાર અક્ષરોના પઠી અનુષ્ટુપનો સવાદ ઉત્પન્ન કરે છે, યાસ કરીને તેનો અત્ય ચતુરશર સધિ. અને આ પરિણામ પણ કહે વમેલલાલુ બનતુ ગયાં શાલિની મુદપ્રધાન છે, તેનો પહેલો યતિસદ ચતુરશર છે, અને આ બીજા વે ચતુરશર સધિઓ તેની સાથે મળી રહે છે એટલે એનો મેલ હુ આ જ ગણુ છુ

આ પ્રમાણે અનુષ્ટુપનુ ચરણ બીજા છદ સાથે જોડાઈ ગયાનુ એક બીજુ દૃષ્ટાન્ત મળે છે

સાન્નિધ્ય તારે સધિ, આ ધરિથી

ડગે ડગે રૂપ યસન્તનૂ ધરે,

મુહાગ તારો મુદુ સોમ્ય નોતરે,

ને આ કગાલ હૈયે, વિપુલ મુદતણા, વંમવોને ભરે ભરે ૨૦

'સાન્નિધ્ય તારે', વસુધા, પૃ ૨૧

'મુહાગ' પક્તિ મુખોનુ વાચ્ય નૈષ્ઠુમ, અને જાગત ઉપજાતિનુ છે અને તે પછી ઉપસહાર વચ્ચે કવિ લાવો છદ વાપરે છે એ લાવા છદ સમ્પરાના વે યતિસદ મુધી જાય છે, અને ઉપસહાર ગાલગાગા લગાલગા એવા અનુષ્ટુપના સમપાદયો થાય છે આ સમપાદ, ઉપર આવતા સમ્પરાના અત્યસહને વહુ જ મળનો છે

સમ્બરા અત્યસદ ગાલગા ગાલગાગા

ઉપરનુ અનુષ્ટુપ પાદ ગાલગાગા લગાલગા

એટલે અનુષ્ટુપ ત્યા સમ્બરાના ઉપસહાર તરોકે સારી રીતે કામ આપે છે.

આ જાતના હજી બીજા પ્રયોગો વદાત્ર મળે પણ આટલાથી વસ્તુનુ સ્વરૂપ સમજાઈ જશે

આ જગાએ એવ પ્રશ્ન પુછાય છે કવિ આવા મિશ્રણો શા માટે કરે છે? એક જવાબ એ છે કે આવા પ્રયોગો કવિ કોઈ વાર માત્ર વૈવિધ્ય હાતર કરે, પણ ધણી વાર તો ભાવ અને અર્થને માટે નવીન છદોમગીની જરૂર લાગવાથી કરે છે. કાન્તે સદ કાવ્યોમા છદોવૈવિધ્યની ઉપયોગ કર્યો, તેને સદ્ગત રમજમાઈએ ભાવ પ્રમાણે છદ બદલાવવાની રીતિ કહી. (કવિતા અને સાહિત્ય.

વાં ૧. પૃ ૯૧) આ સવધી એવો પ્રશ્ન પુછાયો છે કે એવ કે વે ફ્લોરો જેટલુ વાચ્ય આગળ ચાત્મુ એટલામા વાંચ્યનો ભાવ એવો તે શો વદલાઈ ગયો ? આનો એ જવાબ એ છે કે ભાવ વાચ્યસાત્ત્વમા ગણાયેલા છે એટલા જ નથી, પણ માનવજાતિની મનોવૃત્તિ જેટલા અસહ્ય છે પણ વીજી રીતે એને માટે હુ એમ કહુ કે કવિ વાક્યભગીની સાતર પણ છદ વદલાયે એ વાક્યભગી પણ ભાવનુ જ પરિણામ છે, પણ એને માત્ર ન ગંધવા હાય તો, વાક્યભગી એ પણ છદની પસંદગી માટે નિર્ણાયક બનવા પૂરતી મહત્ત્વની અને વલ્લવાન છે જેમકે

ગાધારી રે આયુષ્મન્ ! ઝઠ સમાઠ માર,
રહ્યુ સહ્યુ ધર્મ વડે ઝગાર

પ્રાચીના, પૃ ૨૭

અહીં એવ જ ઝક્તિમા છદ વદલાવ્યો છે સવોષનને તોવ્ર કરવા માટ શાલિનીનો યતિ લઢ એને આપ્યો અને પછી લપ્પુગુરુના અત્યત સીસા છદવલ્લાવમા ભાવનુ ગૌરવ સ્વવાચ એ રીતે ઘાતીનુ વાક્ય શાલિનીના ઉત્તરલ્લહમા બન તેની પછીના ઉપેન્દ્રવજ્રાના ચરણમા પૂરુ થયુ નવાં છદ જેમ લાગળીયી થતી છદોભગીને કીલવા આવે, તેમ વિચારના વલ્લકને કીલવા પણ આવે આગળ આપેલુ પ્રો ઠાકોરનુ દુષ્ટાન્ત ફરી મૂકુ

કોનુ આણુ, કોનુ હંપુ ગલ્લજુ
કોની સાચી કાનિ લોટી પરીક્ષા,
એ પ્રશ્નોને તે જ જાણ ઝકેલી
ઝવેલતો સાર નિ સારનો જે
નિ સાર ગાલિ શવતો વલ્લિ સારમાયી

મળકાર, પૃ ૩૨૮

અહીં વલિને અમુક પ્રશ્નો વિશ અમુક કહેવાનુ છે એ પ્રશ્નો એમને સીધી સાદી શાલિનીમા મૂક્યા, પ્રશ્ને પ્રશ્ને યતિ આવે એવી રીતે એ પ્રશ્નો કથ્યા, અને એ પ્રશ્નો વિશે જે કહેવાનુ છે તેને માટે છન્દફેર વર્ચો, અને આસ્મથ્થઢાના ચલ્લથી જાણે એક જ સ્વાસથીવોલ્તા હોય તેમ એકએકથી લાવી પવિત્રમા પણ એક જ મોત્રના છદમા એ કહી નાસ્યુ અહીં અલ્લવત વિચાર પ્રધાન છે પણ અહીં પણ ભાવ નથી, ભાવની તીવ્રતા કે વેગ અને લલ નથી એમ નહીં કહી શકાય પણ આ વત્રે દુષ્ટાન્તોથી એટલુ જણાશે કે છન્દ વલ્લવ્યની ભગીને કીલવા વદલાય છે જેમ વચ્ચનૂત્તમા તવલાના ચોલ નર્તવના અગવિયાસથી વ્યક્ત થાય છે, નૃત્યમા જેમ ગીતના ભાવો તેના તાલલલ્લ અભિનયથી વ્યક્ત થાય

છે, તેમ વાવ્યના વાગ્યનો ભાવ, વલિનો વાવ્યમગી જાને છદોમગીયી વ્યક્ત થાય છે છન્દ અને છન્દોમગી એ વાવ્યભાવના શબ્દસરીરુ નંતેન છે એટલે સાચા વલિને હાયે થતી આ છદોમગી એ સ્વચ્છન્દ નયો પણ વ્યજનનગની સૂદમ રીતિ છે.

આપને ઉપરના નિરૂપણમા એવ છન્દ પ્રવાહમા અનેજ છન્દોનુ મિથળ— મિથમિત્ર છદોની પવિત્રોનુ, તેમ જ મિથ્ર છદોના સધિત્રોનુ—જોયુ પણ તે સાથે એ પણ સ્વીચારવુ જોઈએ કે છન્દ પ્રવાહમા એવી પણ પવિત્રો આવે જેને કોઈ પણ એક છન્દના નિયત રૂપમા ઘેસાડી ન શકાય એ રચના માત્ર છદનો એવ અનિયમિતતા જ હોય આપને છન્દ શાસ્ત્રમા એ સ્વીચારવુ જોઈએ કે વલિને એ પ્રમાણે કોઈક જ વાર, વલિત જ, નિયત સ્વરૂપની વહાર જવાની પણ છૂટ રહેલી છે વલિને વ્યાસરણ વહારના પ્રયોગ કરવાની છૂટ હોય છે તેથી જ આ છૂટ છે કે વાઠામા વહેતી નદી પણ પૂરમા જેમ વાઠાને મેદે છે, તેમ કોઈ પણ ભાવનો ઉદ્ભવ થતા છદનુ નિયત સ્વરૂપ ત્યા મેદાય છે પણ આ છૂટ કે અપવાદ છે, અને કુશલ કવિ જ આ છૂટનો સુંદર ઉપયોગ કરી શકે છે જેને છદનુ પૂરે સ્વામાવિવ પ્રભુત્વ છે, અને જે ભાવ ભાષા અને છન્દનો મામિલ સંબધ જાણે છે તે જ આ છૂટ લઈ શકે છૂટના દૃષ્ટાન્ત તરીકે, એક પવિત્ર 'સુતિવળી'માથી ઉતાર છુ આયુ વાવ્ય પૃથ્વીમા છે સોનેટની ૧૩ પવિત્રો સાદા પૃથ્વીમા છે અને છેલ્લી પવિત્ર

વનો વિમલ વિમલ વિમલ નવન થોત્ર ઊર પડ આ

મળનાર (૧૯૩૭), પૃ ૧૦૦

પૃથ્વીના પહેલા સધિ લગા પછી કલકળા છતા આવે છે તેનો જગાએ અહીં એક સામટા નવ લઘુ છે, અને તે પણ એક 'વિમલ' શબ્દના ત્રણ આવર્તનથી થયા છે આ આવર્તનો અદમ્ય મનોવેગ દર્શાવે છે, અને એ વેગ અહીં પૃથ્વીના ઘે સધિત્રોને મેદે છે આ પ્રક્રિયાને આપને સ્વીચારવી જોઈએ એ પવિત્ર અનિયમિત જ છે, અને ભાવનો આવશ્યકતાથી એ રૂપે પૃથ્વીમા આવે છે છતાં એ પૃથ્વીના પ્રવાહનો છે, અને એને જહાન્નસ ગળવી ન જોઈએ અલગત આનો અર્થ એવો નથી જ કે નિયમિત છન્દમા ભાવનો ઉદ્ભવ ન જ આવો શકે તેમ એવો પણ નથી જ કે છન્દને મેદો એટલે ભાવનો ઉદ્ભવ સધાઈ ગયો એ તો જ્યારે સાચા વાવ્યમા આ પ્રમાણે અને ત્યારે જ ત્યા છન્દોમગને નિર્દોષ ગણી સ્વીકારવો જોઈએ એટલું જ વ્યવશ્ય છે

આપના પરપરાગત પિંગલો, નિરૂપણમાથી રહી ગયેલા છદોને માટે ગાયા શબ્દ યોજે છે, પણ આ વ્યવસ્થા શાસ્ત્રીય નથી એ રહી ગયેલા છદોને પેહીએ

ચેડીએ યોગ્ય જગાએ સ્થાન આપવું જોઈએ, અને ઉપર ઘાવી એવી જે અનિયમિત પક્તિઓ હોય, તેને માટે જ અપવાદસૂત્ર કે અપવાદવિભાગ રાખવો જોઈએ એમ હું માનું છું અને ત્યાં પછી ઉપરની પક્તિને પૃથ્વીગાથા બહોળે તો સારું.

અત્યાર સુધી નહીં સ્પર્શોલી એવી એક છન્દોવિકૃત્તિની પદ્ધતિ હવે લઉં છું. આને હું વિકૃત્તિ જ ગણું છું, નવછન્દોવિદવાન ગણતો નથી, છતાં તેને ચર્ચવાનું આ જ યોગ્ય સ્થાન છે. ‘છન્દસારસગ્રહ’ના વર્તા ચન્દ્રમોહન ઘોષ તેને સમમાત્રકાદેશ કહે છે. ઘોષ તેનું સ્વરૂપ નીચેના શબ્દોમા દર્શાવે છે. “અપ કોઽય સમમાત્રકાદેશ इत्यत्रोच्यते — गुरोरेकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, लघु-द्वयस्य स्थाने गुरोरेकस्य वा, एवचतुष्पल्लगणस्य स्थानेऽपरचतुष्पल्लगणस्य च सन्निवेश सममात्रकादेशः । (छन्दसारसग्रह पृ ११४) ” અર્થાત્ એક ગુરુની જગાએ બે લઘુ અથવા બે લઘુની જગાએ એક ગુરુ, અથવા એક ચતુષ્પલ ગણની જગાએ કોઈ બીજો ચતુષ્પલગણ મૂકવો તેને સમમાત્રકાદેશ કહે છે. ઘોષ આ પ્રક્રિયાથી નવા છન્દો બને છે એમ કહે છે. નરસિંહરાવ પળ આ શબ્દનો અર્થ આ જ કરે છે, પણ એ વ્યાપારનું સ્થાન પ્રાવૃત્ત પિંગલમા છે, વૃત્તોમા નથી એમ કહે છે. પહેલા આપને આનું સ્વરૂપ સમજવા ઘોષે આપેલું દૃષ્ટાન્ત જોઈએ. ઘોષ અહીં ‘મામવત’ દશમ સ્કંધના ૩૫ મા અધ્યાયમાથી કેટલાક શ્લોકો ઉતારે છે. આ શ્લોકોનો મુખ્ય પ્રવાહ સ્વાગતાનો છે, અને તેમા વળ્લે વળ્લે સમમાત્રકાદેશની વિકૃત્તિઓ થાય છે. ઘણા શ્લોકો ન ઉતારતા હું કેવળ જ ઉતારોશ.

हन्त चित्रमबला शृणुतेद
हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ।
नन्दमूनुरयमातंजनाना
नर्मदो यहि कूजितवेणु ॥

મામવત ૧૦-૩૫-૪

અહીં પહેલી ત્રણ પક્તિઓ શુદ્ધ સ્વાગતાની છે. ચોથીનો ગ્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

માલમા માલમા લલમામા

બીજો સંધિ લલલમા ને બદલે માલમા થાય છે. અર્થાત્ સંધિના પહેલા બે લઘુની જગાએ એક ગુરુ આવે છે. એ પ્રમાણે અહીં સમમાત્રકાદેશ થાય છે. એ શબ્દ પણ સાથે માથે પ્રદન થાય છે. એ અહીં ‘યહિ’નો ઉચ્ચાર ‘યરહિ’ જેવો

નહી ધનો હોય ? આ જાતનો વિચાર એ અધ્યાયમા આગલ ૧૦મા અને ૧૨મા શ્લોકમા થાય છે ત્યાં પળ વિકારનો શબ્દ આ જ ‘યહિ’ છે આગલ ૨૧મામાં થાય છે ત્યાં ચરણ આ પ્રમાણે છે : “માનયન્ મલયજસ્પતેન ।” અહીં અત્ય સધિ લલગાગાને સ્થાને ગાગાગા થાય છે પણ અહીં પણ ‘સ્પરશેન’ એવો ઉચ્ચાર વાચ્યાથી છદ બેસી રહે છે પ્રાકૃત ભાષાઓમા તો આવા ૨ સંયોગમા સ્વર-ભક્તિ થઈ ‘ર’ આગો બને છે જેમ કે ‘ધર્મ’નું ‘ધરમ’ એટલે આને છન્દની વિકૃતિ કહેવી કે ભાષાનું પ્રાકૃતીકરણ થયેલું એ પ્રશ્ન હમેશા રહેશે. અત્યારનો અત્યણો ગુજરાતી વલિ તા આ જગાએ સ્પષ્ટ રીતે ‘ધર્મ’નું ‘ધરમ’ જ કરે પણ આપણે આગલ ચાલીએ. સમમાત્રવાદેશના ઘીજા ઝલડા પ્રવારના દૃષ્ટાન્તો પણ એ જ અધ્યાયમાથી મઢી રહે છે હુ એક ઉતાર છું :

તહિ મમ્મર્ગતય. સરિતી વં
તત્પદામ્નુજરજોઽનિલનીતમ્ ।
સ્તુહ્યતીર્વવમિવાવહુપુણ્યા
પ્રેમવેપિતભુજા સ્તિમિતાપ. ॥

એજન, શ્લોક ૭

અહીં ૧, ૨, ૪ પક્તિઓ શુદ્ધ સ્વાગતાની છે, ત્રીજી પક્તિના પહેલા સધિ માલગાની જગાએ અહીં ઝલલગા થાય છે એટલો મેદ છે આને હેમચન્દ્ર પોતાના પિંગલમા વલહૂસા અયવા દ્રુતપદા કહે છે (છદોનું ૦ પૃ ૭૩) અને વૃત્તોમા તો લઘુગુરુના જરા પણ ફેરથી વૃત્ત બદલાય જ એ જ સુરો સિદ્ધાન્ત છે પણ કવિનો અભિપ્રાય અને ઉદ્દેશ અહીં જાંઈશુ તો જણાશે કે પોતે તો આને સ્વાગતાનો શ્લોકપ્રવાહ જ માને છે અલબત્ત માગવતવારના જાવો અભિપ્રાય એ માર અનેક છદના અનુભવ ઉપરથી તારવેલું અનુમાન છે પણ આધુનિક ગુજરાતીમા તો એ અનુમાનનો વિષય રહેતો નથી મદ્ગત ન્હાનાલાલ અને પ્રો ઠાકોર બન્ને આ પ્રવારના વિકારને છન્દોના સ્પરૂપન અતુલ માને છે એટલે આ પ્રશ્નનું મહત્ત્વ વધે છે, અને તેને છન્દના સ્વરૂપના સિદ્ધાન્તની ધસોટીએ કસી જોવો જોઈએ વસ્તુની ચર્ચા વધારે સ્પષ્ટ થાય માટે કેટલાક દૃષ્ટાન્તો પ્રથમ લઉં :

પ્રથમ કવિ ન્હાનાલાલના ‘મેઘદૂત’ના ભાષાન્તરમાથી બન્ને પક્તિઓ લઉં છું

ને પૃથ્વીને । ફલવતિ કરે છત્રિ પુષ્પો ચિલી, તે
કાને ગમતું । ગરજન સુણી ત્હાર, માને ડહન્તા

લાવા વિરહે । જનમિ ઉરની ક્હાડિ ઝઠ્ઠી વરાઢો
ઋતુ ઋતુએ જે । પ્રિત પ્રગટતો તૂજ સંયોગ પામ્યે.

૧૨

આમા પ્રથમ પક્તિમા જ માત્ર પહેલો યતિસ્થંડ પિંગલ પ્રમાણે ચાર ગુરનો થનેલો છે. 'ને વૃથ્વી ને'. એ જ. એની પછીની ઘે પક્તિમા સામાન્ય રીતે લઘુ ગુરુ ગણીએ તો ગાગાલલા ધાય છતા એમ વહો શાયમ કે આ યતિસ્થંડમા કસુ નિયમ ચહાર નથી થયુ, વારણકે 'ગમતુ'નો ઉચ્ચાર 'ગમ્તુ' જેવો થાય છે અને 'વિરહે'નો ઉચ્ચાર 'વિહે' જેવો થાય છે, અને એ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ કરીએ તો યતિસ્થંડ ગાગાગા થઈ રહે. પ્રો. ઠાકોર 'મળનાર'નો ખૂની આવૃત્તિના પદ્યરચનાના નિયમમા શ્રુતિમગ ઉપર લખે છે. " 'ઘચિત્' શબ્દનુ માપ એક લઘુ અને એનુ ગુરુનુ ગણાય. પણ 'કેવલ' શબ્દનુ માપ એક ગુરુ અને વે લઘુનુ ગણાય અથવા વે ગુરુનુ પણ ગણાય. 'પણ' શબ્દનુ માપ એક લઘુનુ કે એક ગુરુનુ જ્યાં એવુ ગણવુ હોય તેવુ ગણાય. આપણુ ગુજરાતી ભાષાનુ ઉચ્ચારણ જ એવુ છે. . . . સસ્વર ભાષા અને તેના નિયમોની દૃષ્ટિએ વેશવ જામ ન કરાય; પણ આપણે તો ગુજરાતી ભાષાની વાત છે. . . . ભાષાની વિલક્ષણતાનુ પ્રતિવિધ પદ્યના ઉચ્ચારણમા પડે એ કુદરતી છે " (સઢગ (અંગેય) પદ્ય. પૃ. ૨૫-૨૬. મળનાર ૧ સ્ત્રી આવૃત્તિ) ભાષાના ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ શબ્દનો અર્થ એ અછડતો-દ્રુત બોલાય છે એ રાઠ, પણ એ વાવતમા હુ નરસિંહરાવનો મત સાચો ગાનુ છુ કે એ માત્ર દ્રુત ન બોલાય છે, ત્યાં 'અ' લુપ્ત થતો નથી, 'કેવલ'ના ગુજરાતી ઉચ્ચારણમા 'લ' એ 'લ્' થોડો બોળાતો નથી તેને સામ્ય હોય તો સસ્વર લ સાથે વધારે સામ્ય છે, અને કવિતામા ઉચ્ચારણ થયના ચરતા વધારે ધીમુ હોય છે એ જોતા ત્યાં સસ્વર વ્યંજન વધારે સાચો ગણાય છતાં પ્રો. ઠાકોર એને છૂટ ગણે છે તે છૂટ તરીકે એને સ્થાન છે, એમ હુ સ્વીકાર છુ તેઓ પોતે આના અનુસંધાનમા વહે છે " છૂટનો અતિયોગ કે દુરુપયોગ ઇષ્ટ નથી એ સૌ સ્વીકારે છે જ " (એજન પૃ. ૨૭) અને એટલુ હુ અહીં ઝમેરીશ કે પ્રો. ઠાકોરના કહેવાનો મારી દૃષ્ટિએ એ ફલિતાર્થ છે કે આ છૂટ સસ્વર તત્સમ શબ્દોમા માયે જ ક્ષમ્ય ગણાય, જો કે તેમણે એવી છૂટ પુલ્કલ લીધી છે જેમ કે 'હુ નરસિંહરાવના જ દૃષ્ટાન્ત લડ છુ)

અરે શીલી મુન્દર સુલ્લદ દયિતા, આવ નિફડ

એજન, પૃ. ૬૫

અરે ત્હારા શીતલ કમલ યુગલે મીડ મુજને

એજન, પૃ. ૬૫

આ વખે ,દુટાન્તોમા 'મુન્દર' 'શીતલ' એમ ઉચ્ચાર કરવો પડે છે તે તેના શુદ્ધ ઉચ્ચારણની વિરુદ્ધિ છે

આપણે ચર્ચાના મૂળ વિષય ઉપર આવીએ ત્રિ ન્હાનાલાલના દુટ્ટાન્તોમા આવતા 'ગમતુ' અને 'વિરહે' શબ્દને આપણે ઉપરની ચર્ચાની દૃષ્ટિએ બંને ગુરના ગણીને ચલાવી લઈએ તો ત્યા પછી છન્દોદોષ રહેતો નથી. પણ એવો એવ પણ બચાવ છેલ્લી પત્તિ માટે થઈ શકે તેમ નથી 'શ્રુતુ-શ્રુતુએ જે' એ તો સ્પષ્ટ લલ્લગાગા છે, અને મદાત્રાન્તાના પહેલા યતિ સઢમા એને સ્થાન આપી શકાય નહીં એ સ્પષ્ટ છન્દોમગ છે એ કોઈ રીતે શમ્ય નથી.

પ્રો ઠાકારે છન્દોમા માપાના ઉચ્ચારણને કારણે જે છૂટ લીધી છે તે સવધો હવે કરાવેવાનું રહેતું નથી. એ છૂટ છન્દના પધની નથી, પણ માપાના અમુક ઉચ્ચારણને લે લઘુને વદલે એ ગુર ગણવાના રૂપની છે. પણ છન્દોમા તેમણે જે છૂટી લીધી છે, તે વધીનો આમા સમાવેશ થઈ જતો નથી એ છૂટો આપણે અહીં જે સમમાત્રવાદેશ વહુપો તે પ્રવારની છે નરમિહરાવ એ છૂટાનો નિષેધ કરતા જે દુટ્ટાન્તો આવે છે, તેમાગા લે મેં ઉપર ઉતાર્યા, બીજા લે હવે નીચે ઉતારા છુ

તજી ફલક વર્તમાન, પ્રાચીનથી પોધિને

મળનાર, આવૃત્તિ ૧લી, પૃ ૫૧

લપટિ જનનેધિ સ્ત્રીણ, લોમાવતી લોચન

એજન, પૃ ૫૨

વખેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

લમા લલલગા લમા લગાગા લમા માલગા

ઉપરના ન્યાસો જોતા જણાશે લે પહેલા ત્રણ તથા અત્ય લે સધિજો પૃથ્વીના જ શુદ્ધ રૂપમા છે પચમા લલલગાને વદલે લગાગા આવે છે અર્થાત્ સધિના વચલા લે લઘુઆતી જગાએ એ ગુર આવે છે બીજી રીતે કહીએ તો લલલગા એવા પચમાત્રક સધિની જગાએ લગાગા એવી બીજી પચમાત્રક સધિ અહીં આવ્યો છે આ સમમાત્રવાદેસનો જ વિવાર થયો આને માપાના કોઈ ઉચ્ચારણને કારણે સમર્થિત કરી શકાય એમ નથી આપણી પાસે શુદ્ધ રૂપે પ્રદન આવીને ઝમો રહે છે કે આ વ્યાપાર શુદ્ધવૃત્તોમા આવી શકે ?

આની ચર્ચા આગલ ચલાવીએ તે પહેલા હજી આ જ વ્યાપારના બીજા કેટલાક દૃષ્ટાન્તો પ્રો ઠાકોરના સંનિદોમાથી મળે છે તે લઈએ

પ્રયાગ ન ન અત્યવાર ; નહિ અગ્ર, અતિલે નહીં;

'નારા દસંન', મ્હારાં ગાંનેડ, પૃ. ૫

નિહાલુ વલ્લિ મિલ્લતી મદમરી સ્મરપ્રહરણી

'મુન્દરીઓ', મ્હારા સાંનેડ, પૃ. ૮

વધેના કમવાર ન્યાસો :

લગા લલલગા લગા લલલગા લલલગા લગા

લગા લલલગા લગા લલલગા લગા લલલગા

વધા જ દાસલાઓ આ યે પ્રકારોમા આવો જાય છે. અહીં પહેલા ચાર સંધિઓ સુધી નિયમિત પૃથ્વી ચાલે છે. તે પછી લગા ગાલગા એ યે સંધિઓને વદલે એકમા લલલગા લગા એવા સંધિઓ આવે છે, અને વીજામા અત્ય ગાલગાને વદલે લલલગા એવો સંધિ આવે છે. વધેના વ્યાપાર સમમાત્રવાદેતાનો છે. પ્રો. ઠાકોરે પૃથ્વી વિશે જે કાંઈ લખ્યું છે, પદ્યરચનામાં જે વાંદી છૂટો વિશે લખ્યું છે તેમા આ પ્રસંગોનો સમાવેશ થઈ શરતો નથી^૧. આપણે આ સ્વતંત્ર રીતે જોવાના રહે છે.

૧. પ્રો. ઠાકોરે, એમણે પૃથ્વીના પ્રયોગોમા કરેલા ફેરફારો સવધી થયાં આગળી પીંધીને વશુ કહેલું નથી. દૂર દૂરની સૂચનાથી કાંઈ વહુપુ હોય તે ઉપર આપી તે ચર્ચામા આગળ જતા કહે છે તે જ. ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચાર-ણની વિલક્ષણતા વિશે આગળ અવતરણ આપેલ છે (પૃ. ૨૭૮) તે પછી તેઓ કહે છે : “વલ્લો આવા પ્રયોગોના લાભમા ઉમેરવું જોઈએ કે એવી વાણી-પ્રવાહની ભારવ્યવસ્થા અથવા તો સ્વરવ્યવજનની મુરાવટ કે શબ્દાર્થનું ઓચિત્ય કાંઈ કોઈ વાર સુધરી આવે છે. છેવટે, ગેય રચનાને તાલગ્ન્યની સફાઈ આવશ્યક છે, તેમા તાલ્લી (આઘાત કે સમ)ના જે જે સ્થાન તેમા એવ માત્રાનો કે લેગ પળ આમ કે આમ ફેર પડવો ન જોઈએ. પણ સંગીતથી સ્વતંત્ર કવિતામાધુર્ય જેનું લક્ષ્ય, તે રચનામા આ પ્રકારની છૂટ શા માટે નહીં? છૂટનો અતિયોગ કે દુરુપયોગ ઇષ્ટ નથી એ સી સ્વીકારે છે જ; આ સપ્રમાણે જે કોઈ અતિ છૂટના દાખલા હસે તેનો બંધાવ કરવા આગ્રહ પણ નથી. શાંચનાર આ નવી સ્વતંત્ર ઇતિવાલ્લી પદ્યરચનાનું રૂપ સમગ્ર રીતે જાણવા આવર્પાય તોયે યજ્ઞ છે.” (મળકાર ૧લી આવૃત્તિ, પૃ. ૨૬-૨૭) વક્તવ્ય એવું જણાય છે કે ‘માત્રામેલ્લી રચનાઓમા તાલની માત્રાના સ્થાનો નિયત છે, ત્યાં યે તાલ વચ્ચેની માત્રાસરૂપમા વધારો ઘટાડો થઈ શકે નહીં; પણ આ વૃત્તરચનાઓ તો સંગીતથી વિદિલ્લિત થઈ છે તો તેમા શા માટે ફેરફાર ન થાય ?’

સિદ્ધાન્તનો દૃષ્ટિએ આવા એક ગળ ફેરફારથી મૂઝ છદ્દ એનાં એ રહેનો નથી એ જ સાચું છે. અને જૂનો છદ્દ જતા નવો છદ્દ મુનેઢવાઢો છે કે નહીં એ પ્રશ્ન જ રહે છે. એ રીતે મટેવું હોય તો વહીં થવાય કે ઢા નવા પ્રયોગો થાઢીં પક્ષિઓ પૂષ્પોની નથી, અને નવો છદ્દ પૂષ્પી જેટલો મુન્દર નથી. પણ છન્દની દૃષ્ટિએ આપણો પાસે એટલો જ પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન એ છે કે પૂષ્પીના પ્રવાહમાં ઢા પક્ષિઓ ઢાવી શકે કે નહીં? તો એ મવધી મારો અભિપ્રાય એ છે

હવે માત્રામેઢ રચનાઓમા વે તાલ વચ્ચેનું અતર નિમત્ત છે એ સાર પણ એ અતર માલમાનાનું છે, તેમા આવતી અસરમાત્રાઓ સામાન્ય ગળતરીો રીતે વધતી કે ષટતી હોમ તો તે લાઢી ઢૂકી કરો મનવમાત્રા સાથે વધ વેસાઢી થાય છે, એ તો પ્રસિદ્ધ છે. એટલે એ એટલું વિધાન માત્રામેઢના સોઢા ચ્યાલ ઉપર વમાેલું છે અને તેથી વિરદ્ધ પદ્ય તરીકે ના પછીના વિધાનને નો ઢેકો મઢી થનતો નથી. પણ મરો રીતે તો શદ્દ વૃત્તનો પ્રશ્ન સ્વાત્ર રીતે જ વર્ચવો ઝોરે. પ્રશ્ન એ છે કે ઝો શુદ્ધ વૃત્તો, એટલે અનાવૃત્તમધિ અસરમેઢ વૃત્તો સંગોતથી સ્વત્ર હોય, તો એનો મેઢ વધાય છે શાયો? અન્વયત્ત લઘુગુહ્નો અમુક ક્રમની રચનાથી અને એમ હોય તો કલદ્દ એ લઘુગુહ્નો ક્રમ ન વદલાયો થાય એવી સ્થિતિ જ એમાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને આના વચનને અતે એમણે જે મતિસ્વાતથ્યનો ઉલ્લેખ વયો છે એને ઢા સમમાત્રાદેશ સાથે શો મવધ છે એ જરા પણ સ્પષ્ટ થનું નથી અર્થાન્ પ્રો. ઢાકોર પોતે પૂષ્પી છદ્દમા વરેલા ફેરફારોને સ્પર્શે છે પણ તે વિશે થનું વહી થનતા નથી.

ઢા વચનના પ્રો ઢાકોર એ સાથે ધના પ્રશ્નોને સ્પર્શે છે અને છના તેના અદરતા મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરો થનતા નથી જેમ કે ગુજરાતી માપાના વિલદ્દાગ ઉચ્ચારણથી શવ્દાર્થનું ઝાંખિત્ય કોરે વાર મુધરે એમ વહધુ છે તે સ્ત્રહ છે, એથી સ્વરવ્ધજનનો મુરાવટ કોરે વાર મુધરે એમ વહધુ છે એ પણ સમજાય એવું છે ઝો કે એના સમયંનમા દૃષ્ટાન્ત આપ્યું હોય તો વધારે સાર. પણ એથી વાત્રોપ્રવાહની મારવ્યવસ્થા મુધરે એમ વહધુ છે એનો અર્થ શો? ઢા મારવ્યવસ્થા તે અર્થનિપાઢ્ય મારવ્યવસ્થા કે પચનિપાઢ્ય મારવ્યવસ્થા? અર્થનિપાઢ્ય મારવ્યવસ્થા એવો અર્થ હોય તો તે કેવી રીતે ગુજરાતી ઉચ્ચારણથી મુધરે એ સમજાતું નથી. એ તો જે શવ્દ મૂકીએ તેના અર્થથી નિયત થવાતો છે, તેમા મુધરવાન્ગઢવાપનું રહેનું નથી પદ્યમારવ્યવસ્થા અભિપ્રેત હોય, તો પ્રશ્ન થાય છે કે તેઓ પદ્યમાર સ્વોવારે છે? પદ્યમારવ્યવસ્થા તો પદ્યરચનાથી નિયત થાય છે, તે અમુક ઉચ્ચારણથી શો રીતે મુધરી શકે?

વે જેમ ત્રૈપ્તુષ જાગત છેદ પ્રવાહમા અનેક પ્રકારના છદોની પવિત્ર આવી શક્તી હતી — આવૃત્ત અધારમેલ છન્દનો પણ આવી શક્તી હતી, તેમ આ પણ આવી શકે. એનાથી પૃથ્વીનો આલો પ્રવાહ બગડી જતો નથી. કારણકે તેથી પૃથ્વીના સધિઓ વધુ વદલાતા નથી 'તજી૦' પક્તિમા ચાષા સધિ લગ્નગાની જમાણગાના થાય છે ત્યાં એ એ જ સધિ વદલાય છે, યાકીના વધા એમ ને એમ રહે છે 'પ્રવાશ૦' વાલો પવિત્રમા માત્ર છેલ્લા વે દૂવા સધિયા લગા ગાલગા વદલાય છે, અને 'નિહાલુ૦' પક્તિમા માત્ર છેલ્લા સધિ જરા વદલાય છે પણ એથી પઠનમા વધુ મોટો ફરક પડતો નથી અને તેથી પૃથ્વીના પ્રવાહમા આવી પક્તિઓનો નિષેધ વરવાની જરૂર નથી. મથાક એનાથી વૈવિધ્ય પોપાર્શ્વને સમગ્ર છન્દ પ્રવાહને લાભ પણ થાય એથી ઋત્વટી રીતે 'ઋતુ ઋતુએ જે૦' પક્તિને મેં નિષિદ્ધ ગણી તેનું કારણ એ છે કે સપ્તિક વૃત્તોના વધારણમા મેં આગલ વહુ તેમ યતિને માટે તેના પૂર્વે આવતા સ્થાનમા ચાર ગુણ આવશ્યક છે, એ ગુરતી જગાણ લઘુ મૂકી શકાતા નથી. એટલે ત્યાં સમમાત્ર-વાદેશથી મદાક્રાન્તાનું આલું સ્વરૂપ ભાગી જાય છે. ઉપરના પૃથ્વીના દાહલામા આલું સ્વરૂપ ભાગી જતું નથી, થોડો ફેરફાર થાય છે જ્યાં યતિની આવી આવશ્યકતા નથી ત્યાં એકાદ ગુરનો સમમાત્રવાદેશ વૃત્તના મેલને વધુ નુકસાન કરતો નથી — જાણ કરીને લાવા વૃત્તમા આ વાચતને આવા ફેરફારવાળા ધીજા વૃત્તો જોવાથી ટેવો મળે છે. 'ભાગવત'માથી જ એક દૃષ્ટાન્ત તો 'ભાગવત'ના ૧મા સ્કંધના ૨૪મા અધ્યાયમા વ્યાપક તરીકે અનુષ્ટુપ આવે છે અને અતના વે શ્લોકો યસતતિલ્લામા છે તેમાનો છલ્લો નીચે મુજબ છે.

પૃથ્વ્યા સ ચૈ ગુરમર ક્ષતયન્ કુરુણા
મન્ત સમુત્વકલિના યુધિ ભૂપચમ્બ ।
દૃષ્ટ્યા વિઘ્નય વિજયે જયમુદ્વિષોપ્ય
પ્રોષ્પેદ્વવાય ચ પર સમગાત્સ્વધામ ॥

ભાગવત, (નિર્ણયસાગર, આવૃત્તિ ૮મી) ૧ ૨૪, ૬૭

આવી જ યિકૃતિવાલો એવ શ્લોક 'લલિતવિસ્તર'માથી મળે છે.

પ્રત્યેવ વુદ્ધમિ ચ અર્હમિ પૂર્ણલોકો
નિર્વાયમાણુ ન ચલ મમ દુર્બલ સ્યાત્ ।
સો મુપુ એકુ જિનુ મેષ્યતિ ધર્મરાયા
ગણનાતિવૃત્તુ જિનવશુ ન જાતુ છિદ્યત્ ॥

લલિતવિસ્તર, પૃ૦ ૩૦૩

ચન્ને શ્લોઝમા ત્રણ પક્તિઓ વસતતિલક્ષણો છે. 'માગવત'ના શ્લોઝમા પહેલી પક્તિનો અને 'હલિતદિસ્તર'ના શ્લોઝમા છેલ્લી પક્તિનો પ્રથમ ગુરુ ચિરાઈને બે લઘુ વચ્ચા છે. ('માગવત'મા 'પૂવચ્ચા.' ઘરમા ઘ્યા સયોગ નિર્મલ ગણવો જોઈએ.) છતાં પઠનમા નહીં જેવો ફેર પડે છે. આ લઘુદ્વયના પ્રારંભમાં બૂત પિંગલમા સ્વીકારાયુ પૂળ છે તેનું નામ હેમચન્દ્ર ઋષભ આપે છે.

ઋષભ : લલગાલગા લલલગા લલગા લગાગા

છન્દોનું પૃ. ૧૦ચ

શાર્દૂલવિક્રીડિતના પળ પહેલા ગુરુને સ્થાને બે લઘુ આવતા તેનો મત્તેમવિક્રી-
ડિત થાય છે.

મત્તેમવિક્રીડિત : લલગાગા લલગા લગા લલલગા । ગાગાલગા ગાલગા

છન્દોનું પૃ. ૧૫અ

અને 'પ્રાકૃત પિંગલ' શાર્દૂલની સાથે આ મત્તેમની પક્તિઓ, એ શાર્દૂલ હોય એ પ્રમાણે મિશ્ર કરે છે (પ્રા. પં. પૃ. ૫૩૩).

આપુ જ હેમચન્દ્ર મહાસાગરના પળ આપે છે, જો કે યતિને લીધે અને હું ઓછું નિર્વાહ્ય ગણુ છું

મહાસાગર : લલગાગાગા લગાગા । લલલલલલગા । ગાલગા ગાલગાગા

છન્દોનું પૃ. ૧૬અ

આ વધા દૃષ્ટાન્તો જોતા એમ જણાય છે કે આ પ્રચારના ફેરફારોમા જો ગુરુને વધેલે બે લઘુ મૂકવા હોય તો બે ગુરુ ભેગા આવતા હોય તેમાથી એક લઈ એ ફેરફાર કરવાથી ચરણના મેઢમા ઓછામા ઓછો વિક્ષેપ થાય છે પ્રો ઠાકોરે 'મ્હારા સાંનેટ'ના પૃથ્વીમા કરેલા સર્વ ગુરુપાટનો' આ જ સ્થાનના એટલે લગા ગાલગામા જ્યાં બે ગુરુઓ ભેગા થાય છે તે સ્થાનના જ છે આનું વારણ સ્પષ્ટ છે બે ગુરુમાથી પહેલો ભાગતા ત્યાં તરત બીજો ગુરુ એ ભાગેલા મધિને ચાંપી લેવાને હાજર હોય છે અલબત્ત બીજો ગુરુ આ પ્રમાણે આગલા સધિમા ચાલ્યો જાય છે, પણ તેથી પછીનો સધિ આધારહીન નથી થઈ જતો, તેનો અત્ય ગુરુ તો સ્થિર જ છે પાટન દુષ્ટ ત્યાં ગણાય જ્યાં ગુરુના તૂટવાથી તેની આગળના લઘુઓ નિરાધાર થાય અને તેમને પછીના લઘુઓ સાથે મઢી જવું પડે આથી લઘુઓની સહ્યા એકદમ ધણી વધી જાય અને રચના

૧૦. ગુરુપાટન, એટલે ગુરુને ચીરીને તેના બે લઘુ કરવા તે.

શિથિલ થઈ જાય અને ઘીજુ એ કે આઘો ફેરફાર લાવા વૃત્તના મેઢને વિક્ષિપ્ત કરે તે કરતા ટૂંકાને વધારે વિક્ષિપ્ત કરે. દાખલા તરીકે વસતતિલવાના આઘ વે ગુરુમાથી પહેલો તૂટતા મેઢને વહુ વિશેષ યતી નથી પણ એ વસતતિલવામા એ જ જાતના ફેરફારથી શરૂ થઈ પ્રમિતાક્ષરા ઘને છે ત્યાં મેઢ તદ્દન વદલાઈ જાય છે અને તે સાથે એ પણ સ્મરણમા રાખવું જોઈએ કે જ્યાં ગુરુસતતિથી યતિ આવશ્યક થનતી હોય ત્યાં કોઈ પણ ગુરુનું પાટન મેઢને મોટી હાનિરૂપ છે, જેનું દૃષ્ટાન્ત આપણે 'ઋતુ ઋતુએ જે૦' પવિત્રમા જોઈએ અને આ પાટનમા પણ, વસતતિલવા અને શાર્દૂલવિક્રોદિત વન્નેમા, આઘ ગુરુનું જ પાટન થાય છે વઢી આ જ દૃષ્ટાન્તોં ઉપરથી કહી શકીએ કે એક ગુરુનું પાટન વદાચ નમે પણ એક જ પવિત્રમા વે ગુરુના પાટન વદી નમે નહીં.

સામાન્ય રીતે સમમાત્રવાદેશમા ગુરુના પાટનના જ વધારે પ્રસંગો હોય છે વે રઘુના ગુરુ થનવાના પ્રસંગો ઓછા જ હોય છે આ વિઠ્ઠતિથી વદી આસપાસના સધિઓ વદલાવાનો સમ્ભવ નથી એ વિઠ્ઠતિ એ સધિમા જ ઉત્પન્ન થઈ એમા જ સમાય છે છતાં અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તમા ગુરુનું એવું મોટું મહત્ત્વ છે, કે એ કયાક પણ અસ્યાને આઘો પડતા તેનાથી મેઢનું સમ-તોલપણુ તરત વિક્ષિપ્ત થાય અને એ જાતનો ફેરફાર પણ લાવા કરતા ટૂંકા વૃત્તના મેઢને વધારે વિક્ષિપ્ત કરે અને એ વધુ કહી રહ્યા પછી એ તો વહેવાનું રહે છે જ વે આવા ફેરફારો પારખવાને છદનોષ્ઠવની દૃષ્ટિ તો જોઈએ જ જેને માટે કોઈ નિયમો આપો શકાતા નથી.

આ સમમાત્રવાદેશથી યતી ધિકૃતિઓ એક જ છદને લધા કરી જોઈએ થી 'સાહેસરાએ શાલિસૂરિના વિરાટપર્વમાથી લાવા ઉતારા આપ્યા છે તેમા ધના બ્લાહો રચોદ્ધતા સ્વાગતામા છે તેમા ધની જગાએ આ જાતની ધિકૃતિ થઈ છે તરનાલોન માપની ધાસિયતોને લીધે દેલાની ધિકૃતિઓ વાદ કરીને શુદ્ધ સમમાત્રવાદેશની ધિકૃતિઓ જ જોઈશુ.

૧ દેત્રિ જા પરમ્ભવો જુશાધિ,
દ્રૂપદી સા ગઈ પ્રિય સાધિ,

* * *

૨ પાવ પાટવ રહ્યા હિવ નાની,
દ્રૂપદી રહી યાદવ રામી,

* * *

૩ ઢૂંવનદ પરિ જલ વહિં હરિચંદ્ર,
માનડો મરણ સાધુ મુકુરદ;

* * *

૪ પુત્ર ગાગલિ મહારિષિ કેરા,
દેવ વાપર જઇદ ચઢુ તેરા.

વૃત્તરચના પૃ. ૧૪-૧૫

અહીં દરેક વડોમા અઠેક પંક્તિ શુદ્ધ છે. ૧-૨-૪ વડોની પહેલી પંક્તિ શુદ્ધ સ્વાગતાની છે, તે દરેકની બીજી પંક્તિ વિટલિવાળી છે. ત્રીજી વડોમા ૧લી વિકૃતિવાળી છે, બીજી શુદ્ધ છે, અને તેને જ હુ સીમી પહેલા છંદ છુઃ ત્રીજી વડોમા એ છે તે પ્રમાણે વાંચીએ તો પઠન અને ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય

ઢૂંવનિ પરિ જલ વહિં હરિચંદ્ર
લલલ લલ લલ લલલ લલ ગાલલ

ઉપાન્ત્ય સ્થાનનો માત્ર એક જ ગુરુ અહીં ટકી રહે છે. સમમાત્રકાદેશથી લઘુ-કરણ વ્યાપાર આગળ હઈ જઈએ તો મેઢ કેવી રીતે ગાતા પામે તે વતાવવાનો આ મુન્દર દાખલો છે. પણ કાલ્ય 'દઈ' તે 'દે' જેવું જ ઉચ્ચારાતું હશે, એમા તપ્પા રહેતી નથી. એવો ઉચ્ચાર પરીએ તો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય.

લલલ લલ લલ લલલ લલગાગા

સંધિના સ્વરૂપને સ્થિર રાખવાનું કામ ગુરુ જ કરે છે તે આથી ધ્યાનમા આવશે. આપો પ્રવાહ સ્વાગતાનો છે, એટલે કોઈ કુપાલ છંદોવિદ અને સ્વાગતામા પઠી શકે, નહિતર આ એકલી પંક્તિને સ્વાગતામા પઠવી એ લગભગ અસાધ્ય છે. એક સાથે આવતા લઘુઓ બોલવામા પણ કાવતા નથી. "જલ વહપૂ".. એમ ઉચ્ચારીએ તો મેઢનો કઈક ઉદ્ધાર થાય છે. પણ એ મેઢ મુન્દર તો બનતો જ નથી. અહીં ગુરુ મૂકતા પણ તેની આગળ આઠ જેટલા લઘુઓ આવે છે, જે વૃત્તોમા ક્યાઈ આવતા નથી. એટલે લઘુકરણવ્યાપાર વિશે આપને કહી શકીએ કે તેથી એક સાથે બે સંધિઓના વધા લઘુઓ મેઢા થઈ જવા જોઈએ નહીં. ૪ થી વડોની પંક્તિમા પણ લઘુકરણવ્યાપાર જ છે તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

ગાલગા લલલ લલ લલગાગા

અહીં પણ બીજા સંધિને વાચનારો ગુરુ તૂટતા બીજા અને ત્રીજા સંધિના લઘુઓ મેળા થઈ જાય છે. છતાં પાઠ, ઉપરની પંક્તિ જેટલો વિનષ્ટ ન લાગતો હોય તો કારણ એટલું જ છે કે આઠ ગાલગાથી સ્વાગતાનો પ્રારંભ

યદી જાય છે એટલે પઠન, ઉપર જંટલુ મુશિલ તયી ઘાતુ, વાવી સમમાત્ર-
વાદેસાના આ દાસલા તો નિપિટ્ટ જ ગણવા જોઈએ હવે વાગીના વે દાસલા
લઈએ ઘને ગુરુકરણના દાસલા છે

૧ ગાલગા ગાલગા લલગાગા

૨ ગાલગા લગાગા લલગાગા

વપ્રેમા વીજા સધિના વે લઘુઓની જગાએ ગુરુ આવે છે પહેલામા આટલી
ટૂકી પવિત્રમા ગાલગાની દ્વિચિતિત ઉદ્વેગનર જણાય છે સાથે સાથે એ પણ
કહી શકીએ કે આ ફેરફાર રચોદ્ધતામા પણ નહીં શોભે વદાચ વપારે સરાવ
દેશારો રચોદ્ધતાની પવિત્ર આ ફેરફારથી ગાલગા ગાલગા લગાલગા થતા
ગાલગાની વીપ્સા ઉપરાંત લગાના અનેક આવર્તનો. તેમા કાને અચ્છાદય
છે, જે અમુન્દર દેસાથ છે તેના કરતા વીજી પવિત્ર સારી છે વીજીનો
ફેરફાર પણ રચોદ્ધતામા સરાવ જ દેશારો ગાલગા લગાગા લગાલગા કરતા
પણ લગા એટલો જ પ્રધાન રહે છે આ ફેરફાર સ્વાગતામા એટલો સરાવ
લાગતો નથી આપણે કહી શકીએ કે સ્વાગતાના પ્રવાહમા આ પવિત્ર ચાલી
શવે કારણ કે તેમા સધિઓ વિવિધ જણાય છે અને વશાની પુનરાવૃત્તિ થતી
જણાતી નથી ગુરુના લઘુકરણવ્યાપાર સવધી મેં વહુધુ વે વે સધિઓના
લઘુઓ મેળા યદી જાય એ રીતે એ લઘુકરણવ્યાપાર ન થયો જોઈએ, કારણ
કે એમ થવાથી મેઢના ઘટલરૂપ સધિઓ નાસ પામે છે, અને પળા લઘુઓનું
ઉચ્ચારણ હમેશા કલેશકર વને છે ગુરુકરણ વિશે એવું કહી શકાય તેમ
નથી ગુરુકરણવ્યાપાર સધિ વહાર જઈ જ શકે નહીં, એટલે એમા સધિ
તદ્દન લુપ્ત થવાના પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો નથી તેમ તેમા ઉચ્ચાર વપારે
મુશ્કેલ વનતો નથી પણ આ વ્યાપાર પણ મેઢને તો વિક્ષેપકારક થાય છે જ
વૃત્તોમા ગુરુ એટલો વધો ભારે અને ઉત્કટ છે વે, તેથી તરત મેઢનું સમતોલપણ
વિક્ષિપ્ત થાય છે, તેની સ્થિતિતા એકદમ બગડે છે, અને છન્દ વેઢોઢ લાગે છે
‘એટલે આ વ્યાપારને પણ ઘણો બોધો અવકાશ છે, વહુ જ વિરલ પ્રસંગ છે
આવા દરેક પ્રસંગે કવિએ સમજવું જોઈએ કે તે મેઢ વહાર જાય છે, અને એમ
જવાને માટે કાવ્યમા કોઈ આસ હેતુ હોય તો જ તે ન્યાય અથવા કામ્ય
ગણાય

પ્રાચીન પિંગલોએ જાણી વિકૃતિઓને મિત્ર છન્દનું નામ આપ્યું છે તેને
હું અસાસ્ત્રીય ગણું છું દાસલા સરીકે હેમચન્દ્રે અને વિરહાકે વપ્રેએ
રચોદ્ધતાની વિકૃતિઓને મિત્રમિત્ર નામો આપેલા છે હેમચન્દ્ર તેને મૂપળા
નામનું ગણિતક વહે છે, વિરહાક વિલાસિની વહે છે વપ્રે એનો ન્યાસ માયા

છન્દો તરીકે આપે છે, જે અગાસ્ત્રીય છે, અને સમજવામાં મુશ્કેલી ઊભી કરે છે." ન્યાસ આપ્યા પછી પણ છદ્મ સ્વરૂપ તો પઠનથી જ સમજવાનું રહે છે એટલે હું વાંચનાં લક્ષણદૃષ્ટાન્તો નીચે આપુ છું:—

પિચ્છ પૌવરમહાપઓહરા

વસ્મ વસ્ત ન વયંસ મળહરા ।

વિષ્ફુરન્તસુરપાવરુણિઆ

મૂસળા નરમિરી ડવદ્વિઆ ॥

છન્દોનું પૃ. ૩૧અ

અહીં પહેલી ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિ શુદ્ધ રચોદ્ધતાની છે. ઘોઝીમાં વિકૃતિ એટલી છે કે તેના અંત્ય સંધિ તમાલગાને વદલે અહીં લલલલગા છે, અર્થાત્

૧૧. મૂરણાનુ લક્ષણ હેમચન્દ્ર “પી તી મૂપળા ।” એમ આપે છે. તેના ઉપર ટીકા: “દ્વી પંચમાત્રો દ્વો ત્રિમાત્રો યમિતેઽધ્વો મૂપળા નામ ગલિતવમ્ ।” એ પંચમાત્રકો એ ત્રિમાત્રકો, ચરણોમા યમક, એ મૂપળા નામનું ગલિતવ. (છદ્મોનું પૃ. ૩૧અ) આ રીતે એની ઉત્થાપનિવા નીચે પ્રમાણે અપામ:

મૂપળા : ૫ + ૫ + ૩ + ૩

આ પદ્ધતિને હું અગાસ્ત્રીય એટલા માટે કહું છું કે આ છન્દ યસ્તુતાએ રચોદ્ધતાની વિકૃતિ છે, પણ એનું માપ એવી રીતે આપ્યું છે કે સેધી રચોદ્ધતાનું સ્વરૂપ મચવાઈ શકે નહીં. ઉપરના માપમા જે માત્રા સરવા મૂકી છે તે રચોદ્ધતાના સધિઓની છે એ રીતે મારી સધિપદ્ધતિને આ ઉત્થાપનિયાનું હું સમર્થન પણ ગણું.—

રચોદ્ધતા: ગાલગા લલલગા લગા તગા

પણ એ પંચમાત્રક કહેનાથી તો લગાગા ગાગાલ ગાલલલ એમ અનેક ગુણિને પહેલા એ સ્થાને પ્રસંગ મળે, અને એ સધિઓથી રચોદ્ધતાના મેઢને જરા પણ અવકાશ મળતો નથી દાઝલા તરીકે

લગાગા ગાગાલ ગાલ લગા

કરીએ તો રચોદ્ધતાનો તો શું પણ કોઈ પણ જાતનો મેઢ રહેતો નથી. આ કરતા વિરહાકે આપેલું લક્ષણ રચોદ્ધતાના મેઢને વધારે મર્યાદા છે.

એ ગુર્વન્ત પંચમાત્રકો + લગાલ + ગા

પંચમાત્રકોને ગુર્વન્ત કહ્યા અને અત્યંત ચાર અક્ષરોનું લગાલ્મ્વ રૂપ આપ્યું એટલે રચોદ્ધતાના સધિઓ વધાઈ ગયા. એ એમ પણ બતાવે છે કે ગુર્વઓ જ સધિઓનું રૂપ વાઘનારા છે. પણ એકદર આ માત્રાસંસ્થા આપવાની પદ્ધતિ વૃત્તો માટે અપર્યાપ્ત તેમ જ ભ્રામક છે

વીજા સ્થાનના ગુરુની જગાએ બે લઘુ મૂક્યા છે એમ ધરવાયી રચોદ્ધતાનો મેઢ શિથિલ થાય છે એટલું જ નહીં, પણ ધ્યાનમા આવ્યું હશે કે એ વિકૃત સધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે એને સ્વાગતાનો પણ કહી શકાય અહીં એ પક્તિ રચોદ્ધતામા આવે છે એટલે એને ધ્યાને રચોદ્ધતાની વિકૃતિ ગણીએ, પણ જો એ સ્વાગતામા આવી હોત તો એને સ્વાગતાની વિકૃતિ ગણત આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે છદોનું સ્વરૂપ તેના સધિઓ ઉપર આધાર રાખે છે અને લઘુ-કરણવ્યાપાર સધિઓની વિશિષ્ટતાનો નાશ કરે છે અલવત્ત ગુરુકરણવ્યાપાર પણ મેઢમા વિક્ષેપ આપે છે પણ એની પ્રક્રિયા સધિઓ સોસરી ચાલી શકતી નથી, એનો વ્યાપાર મધિઓની અંદર જ પુરાઈ રહે છે, પણ લઘુકરણવ્યાપાર અનેક સધિઓ સોસરી પડે આસા છદના મેઢનો નાશ કરે છે વૃત્તવિવાસમા આપણે ધણી જગાએ લઘુકરણને જ પ્રવૃત્ત થતો જોયો પણ એ જ વ્યાપાર અતે વૃત્તના વધનો નાશ કરે છે હવે વિરહાનના વિલાસિની છદનો દાઢલો લઈએ

મણિવિરામગણાણ મજ્જઓ

ધિતુઆણ દો દે શિલીમુઢે ।

પતિયવ ચ તદ્વિલાસિની —

પાઅઅમ્મિ ફુડળેઝરિલિલ્લે ॥

વૃત્તજાતિસમુચ્ચય ૪, ૧૫

આ શ્લોકમા ઉત્તરાય આલું શુદ્ધ રચોદ્ધતાનું છે પૂર્વાર્ધમા પણ અત્યસધિ લગાલગા શુદ્ધ રૂપે રહેલા છે પહેલી પક્તિમા પહેલો સધિ ગાલગા જાઈએ તેને બદલે લલલગા છે, એટલું જ પહેલા ગુરુનું લઘુકરણ થયું છે એ જ રચોદ્ધતાના વીજો સધિ છે, પણ તે ત્યાં વેચાણનો નથી કારણ કે વીજા મધિમા ગુરુકરણ પડે એ લગાગા બન્યા છે વીજો પક્તિમા પણ એ વીજા સધિ લગાગા જ છે, જો કે ત્યાં પહેલો સધિ પોતાના મેઢ રૂપ ગાલગામા જ રહ્યો છે રચોદ્ધતામાં આટલો જ ફેર થયો છે વિકૃતિ છતાં ક્યાઈ સધિ ભાગતો નથી એ સ્પષ્ટ છે વિકૃતિ એવી નથી કે રચોદ્ધતાના મુરય મેઢનો નાશ કરે, અને તેથી આ વિકૃતિને પણ જુદું નામ આપવાની જરૂર ઊભી થતી નથી

પરપરાથી મેઢેલા પિંગલોમા અણવપરાયા છદોનું અને અત્ય મહત્વની વિકૃતિઓનું એટલું વધુ મારણ થયું છે કે એ નવામા નામાની સાફમૂકી કરવાની જરૂર છે અને તેમ છતાં જ્યાં નવા અને સ્વતન્ત્ર મેઢ જણાતો હોય ત્યાં નવું નામ આવશ્યક છે એ ધ્યાનમા રાખવું જાઈએ આ રીતે જ પ્રિયવદાને સ્વતન્ત્ર છદ ન ગણું પણ રચોદ્ધતા અને સ્વાગતા સ્વતન્ત્ર છદો છે જ તેમ જ પ્રમિતાસરા, મજુમાધિની, થલહસ એ વધાને સ્વતન્ત્ર છદો ગણું કારણકે

जो के ए वधाना मगधो वसततिल्ला साथे बतावी दावाय छे छता तेमाना दरेकनो मेळ स्वतंत्र छे. पण जे छदो सममात्रवादेसव्यापारपी थता होय, अथवा एवाद मात्राना विवर्धन के सदनपी थोडा बदलाता होय, पण कोई नवो मेळ व्यवत न बरता होय, मात्रमूळ मेळनी विवृति ज बतावता होय, जे मूळनी साथे उपजाति के मिश्रण तरीके ज आवी दावता होय पण जेमनामा स्वतंत्र ऊभा रहेवा जेटलु जीवनमामर्घ्य न होय, एवाने जुदा जुदा नामो आपवानी जरूर नयी. अने तैयी में आ ग्रन्थमा बहु ओछा नामो वापर्यो छे

अही सुधी जे कई मेळ विशे बहुषु ते उपरपी जणारो के अनुष्टुपने एक ज वृत्त के छद गणता तेनो आ रीते खुलासो कई दावतो नयी. तेमा अमुव अमुक अक्षरोनु रघु गुरु स्वरूप नियत न होवापी उपरनी रीते तेना सधियो पाडी दावता नयी. पण बीजी एव रीते सधियो पाडी दावाय. अनुष्टुपना जेटला विवल्पो होय ते दरेकना सधियो जुदा जुदा नियत बरी बतावी सकाय. मारु वक्तव्य स्पष्ट बरवा श्री उमाशकरना 'रति-मदन' बाव्यमाथी थोडा अनुष्टुपो नीचे उताव छु.

जोती'ती: सिंधु उल्लासे ऊछळी ऊछळी जतो,

वैळुमा जळनी रेखा मृदुतामयि जावतो १

परतु पूछ तो एने, खडको काळमीढ त्या

ऊमा ते किंचिते भीज्या, झीकी शिर मध्यो छता ! २

लीलोतरी-लचताने बहे मित्र वसतने

के कैलास तणे भाले विशाळे एक, जो बने, ३ १७०

स्फुरावी तो जुए मजु म्होरती वेल भाषवी,

शिवने हृदये लीला तारीये एवि छे थवी ४

स्वर्गगा शीकरे इन्द्रचाप दीठु जगे बहे,

के शुचि शिवहैये तु रमणा रागनी चहे ? ५

प्राचीना, पृ ६७-६८

आ श्लोकोने आपणे स्वीकारेला सधियोमा न्यासवा होय तो नीचे प्रमाणे न्यास थाय.

गागागागा लगागागा

गालगागा लगालगा

गालगा ललगा गागा

ललगा ललगा लगा

વીજા સ્થાનના ગુહની જગાએ થે લઘુ મૂલ્યા છે એમ વરવાથી રયોદ્ધતાનો મેઢ સિધિલ થાય છે. એટલું જ નહીં, પણ ધ્યાનમા આવ્યું હશે કે એ વિદ્યુત સધિનું સ્વરૂપ એવું છે કે એને સ્વાગતાનો પણ વહી રાખાય અહીં એ પક્તિ રયોદ્ધતામા આવે છે એટલે એને આપણે રયોદ્ધતાની વિકૃતિ ગણીએ, પણ જો એ સ્વાગતામા આવી હોત તો એને સ્વાગતાની વિકૃતિ-ગણત આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે છન્દોનું સ્વરૂપ તેના સધિઓ ઉપર આધાર રાખે છે અને લઘુ-કરણવ્યાપાર સધિઓની વિસિષ્ટતાનો નાશ કરે છે અલગત ગુરૂકરણવ્યાપાર પણ મેઢમા વિક્ષેપ આપે છે પણ એની પ્રક્રિયા સધિઓ સોસરી ચાલી શકતી નથી, એનો વ્યાપાર મધિઓની અંદર જ પુરાઈ રહે છે, પણ લઘુકરણવ્યાપાર અનેક સધિઓ સોસરો બંદી આજ્ઞા છદના મેઢનો નાશ કરે છે વૃત્તવિકાસમા આપણે ઘણી જગાએ લઘુનૂતરણને જ પ્રવૃત્ત થતો જોયો પણ એ જ વ્યાપાર અતે વૃત્તના વધનો નાશ કરે છે હવે વિરહાદના વિલાસિની છદનો દાખલો લઈએ :

મણિવિરામયાણા મજ્જાઓ
ધિત્તુઆણ દો દે શિલીમુલે ।
પતિયવ ચ તદ્વિલાસિણી -
પાઅઅમ્મિં ફુડ્ડણેરિલ્લિએ ॥

વૃત્તજાતિસમુચ્ચય ૪, ૧૫

આ શ્લોકમા ઉત્તરાર્ય આજ્ઞા શુદ્ધ રયોદ્ધતાનું છે પૂર્વાર્ધમા પણ અત્યસધિ લગાલગા શુદ્ધ રૂપે રહેલો છે પહેલી પક્તિમા પહેલો સધિ લાલગા જોડીએ તેને બદલે લલલગા છે, એટલું જ પહેલા ગુહનું લઘુકરણ થયું છે એ જ રયોદ્ધતાનો વીજો સધિ છે, પણ તે ત્યા વેવડાતો નથી કારણ કે વીજા સધિમા ગુરૂકરણ થઈ એ લગાગા વન્યો છે વીજો પક્તિમા પણ એ વીજો સધિ લગાગા જ છે, જો કે ત્યા પહેલો સધિ પોતાના મેઢ રૂપ લાલગામા જ રહ્યો છે રયોદ્ધતામા આટલો જ ફેર થયો છે વિકૃતિ છતાં કયાઈ સધિ ભાગતો નથી એ સ્પષ્ટ છે વિદ્યુતિ એવી નથી કે રયોદ્ધતાના મુખ્ય મેઢનો નાશ કરે, અને તેથી આ વિદ્યુતિને પણ જુદું નામ આપવાની જરૂર ઊભી થતી નથી

પરપરાથી મેઢેલા પિંગલોમા અણવપરાયા છંદોનું અને અત્પ મહત્ત્વની વિકૃતિઓનું એટલું ચંપુ ભારણ થયું છે કે એ નવામા નામોની સાફમૂફી કરવાની જરૂર છે અને તેમ છતાં જ્યાં નવો અને સ્વતંત્ર મેઢ જણાતો હોય ત્યાં નવું નામ આવશ્યક છે એ ધ્યાનમા રાખવું જોડીએ. આ રીતે હું પ્રિયવદાને સ્વતંત્ર છદ ન ગણું પણ રયોદ્ધતા અને સ્વાગતા સ્વતંત્ર છદો છે જ તેમ જ પ્રમિતાશરા, મજુમાપિણી, વલહસ એ વધાને સ્વતંત્ર છદો ગણું. કારણકે

जो के ए वधाना मबधो वसततिलया साये बतावी शक्याय छे छतां तेमाना दरेकनो मेळ स्वतंत्र छे. पण जे छदो सममापवादशब्दापारपी थता होय, अथवा एकाद मात्राना विवर्धन के राइनपी थोडा बदलाता होय, पण कोई नवो मेळ व्यवत न वरता होय, मानमूळ मेळनी विवृति ज बतावता होय, जे मूळनी साये उपजाति के मिश्रण तरीवे ज आवी शकता होय पण जेमनामा स्वतंत्र ऊभा रहेवा जेटलु जीवनसामर्थ्य न होय, एवाने जुदा जुदा नामो आपवानी जरूर नथी. अनें तेथी में आ ग्रन्थमा चहु ओछा नामो वापर्यां छे.

अही सुधी जे कई मेळ विशे बहुषु ते उपर्यी जणासो के अनुष्टुप्ने एक ज वृत्त के छद गणता तेनो आ रीते खुलासो कई शकतो नथी. तेमा अमुक अमुक अक्षरोनु लघु गुरु स्वरूप नियत न होवारी उपरनी रीते तेना सधियो पाडी शकता नथी. पण बीजी एक रीते सधियो पाडी शक्याय. अनुष्टुपना जेटला विवल्पो होय ते दरेकना सधियो जुदा जुदा नियत करी बतावी शक्याय. मादु वक्तव्य स्पष्ट करवा श्री उमाशवरना 'रति-भदन' काव्यमांथी थोडा अनुष्टुपो नीचे उताव छु:

जोती'ती: सिधु उल्लासे ऊछली ऊछली जतो,

वेळुमा जळनी रेखा मृदुतामयि आवतो १

परतु पूछ तो एने, खडको बाळमीठ त्या

ऊभा ते विंचिते भीज्या, झीकी शिर मध्यो छता ! २

लीलोतरी-लचताने वहे मित्र वसतने

के कैलास तणे भाले विशाळे एक, जो वने, ३ १७०

स्फुरावी तो जुए मजु म्होरती बेल माधवी,

शिवने हृदये लीला तारीये एवि छे थवी ४

स्वर्गांग शीवरे इन्द्रचाप दीठु जगे वहे,

के शुचि शिवहंये तु रमणा रागनी चहे ? ५

प्राचीना, पृ ६७-६८

आ इलोकोने आपणे स्वीकारेला सधियोमा न्यासबा होय तो नीचे प्रमाणे न्यास थाव

गागागागा लगागागा

गालगागा लगालगा

गालगा ललगा गागा

ललगा ललगा लगा

१

લગાલગા લગાગાગા	લલગાગા લગાલગા	
ગાગાગાગા લગાગાગા	ગાગા લલગા લગા	૨
ગાગાલગા લગાગાગા	લગાગા લલગા લગા	
ગાગાગા લલગા ગાગા	લગાગા લગાલગા	૩
લગાગાગા લગાગાગા	ગાલગાગા લગાલગા	
લલગા લલગા ગાગા	ગાગાગાગા લગાલગા	૪
ગાગાગાગા લગાગાગા	ગાલગાગા લગાલગા	
ગાલગા લલગા ગાગા	લલગાગા લગાલગા	૫

અહીં ન્યાસ મૂલતા પાદાન્ત હ્રસ્વને ગુરુ વરી મૂલ્યો છે, અને છેલ્લી પવિત્રતા 'શુચિ'નો 'ચિ' ગુરુ ગણ્યો છે ધારણ કે અનુષ્ટુપમા ધીજો અને ત્રીજો વધે અક્ષરો લઘુ આવી શકતા નથી, એટલું ન્યાસપદ્ધતિ વિશે વહેવાનું. હવે ન્યાસમા જે જે સધિ પ્રતીત થાય છે તે સર્વ પૂર્વે આવી ગયેલા જણાશે" પણ આટલા વધા નિન્ન છદોને એક નામ આપી શકાય ? અનુષ્ટુપનું વહુલતમ ગુરુવાલું રૂપ

ગાગાગાગા લગાગાગા , ગાગાગાગા લગાલગા

અને વહુલતમ લઘુવાલું રૂપ

લલગા લલગા ગાગા લલગા લલગા લગા

૧૨ આમ કહુ છું પણ તે માટે જરા સાશવ તો છું :

તદન્વયે શુદ્ધિમતિ પ્રનૂત શુદ્ધિમત્તર ।

દિલીપ ઇતિ રાજેન્દુરિન્દુ ક્ષીરનિધાવિવ ॥

રધુવશ, ૧ ૧૨

તેનો ન્યાસ

લગા લગા ગાલલગા

લગાગા ગાલગા લગા

લગા લલલગા ગાગા

ગાગાગા લલગા લગા

પ્રથમ ચરણમા ગાલલગા આવે છે તેને આપણે કયાય સ્વીકાર્યો નથી અલબત્ત અને પરિહરવા લગા લગાગા લલગા એમ સધિઓ છૂટા કરી શકાય, પણ સધિઓના સંસ્કારો પહેલા જણાવ્યા તેવા જણાય છે તેની સામે એમ વહી શકાય કે એ પ્રતીતિનું કારણ પવિત્રતા કે ચતુરક્ષર શબ્દો છે એ છે એ સર્વ, છતાં સધિઓના આ પૂર્વવકરણ અને ન્યાસથી સતોષ થતો નથી એટલું નોંધવું જોઈએ.

એ વે ઘણે અનેક સધિઓ આવે છે — આવી શકે, એ વધાને એ જ અનુ-
ષ્ટુપ નામ આપી શકાયે? મિથ્રોપજાતિનું દુષ્ટાન્ત અહીં કામ આવી શકે? મિથ્રોપજાતિ પ્રવાહમા પેટલાપેટલા વૃત્તો આવી જાય છે! એ વધાને આપણે
એ જ ઉપજાતિ કે મિથ્રોપજાતિનું નામ આપોએ છીએ નામ ઘોંટાસાવા વિરો
પ્રદન નયો. પ્રશ્ન એ છે કે એ છન્દ પ્રવાહને આપણે સ્વીકારીએ છીએ, એને
સ્વચ્છન્દ ગણતા નયો, તો આને પણ એક પ્રવાહ તરીકે સ્વીકારી ન શકીએ? આ
એવો પ્રવાહ છે કે જેમા વ્યક્તિના જુદા જુદા નામો પિંગલે પાડ્યા નહીં. માત્ર
મિથ્ર પ્રવાહને જ એ નામ આપ્યું, અને એ રીતે અનુષ્ટુપને શુદ્ધ સંસ્કૃત વૃત્તપ્રવાહમા
સ્થાન આપી ન શકીએ? જલવત્ત સ્યારે પણ એને અર્થસમ વૃત્ત તો ગણવું જ
પડે કારણ કે એનો ઉપસહાર લગાલગા એવા સ્થિર સધિથી સમચરણમા જ થાય
છે. પણ આ સ્થિતિ સનોપકારક લાગતી નયો. મિથ્રોપજાતિમા આપણે સ્વીકારીએ
છીએ કે તેમા છદો વદલાય છે, અર્થાત્ તેમા આવતા મિથ્ર મિથ્ર છન્દોને આપણે
સ્વતંત્ર છદ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ. માત્ર એટલું વિશેષ કે એના કુદાલ મિથ્રણથી
એક પ્રવાહ ચાલી શકે છે એમ આપણે કહીએ છીએ. પ્રવાહને એ નામ આપવાથી
દરેક પક્તિનો છદ એક જ છે એવું નિષ્પન્ન થતું નયો. અને મિથ્રણમા ત્રિષ્ટુપથી
માઢીને પૃથ્વી મુધોના પ્રયોગો થયા છે અર્થાત્ આ મિથ્રણમા જુદા વૃત્તને
જુદું વૃત્ત જ આપણે ગણીએ છીએ અનુષ્ટુપમા આપણે એમ ગણતા નયો તેનો
પઠનસંસ્વાર એવો નયો એમા દરેક પક્તિ અનુષ્ટુપની જ વિષમ કે સમ પક્તિ
છે. તો એક જ સ્થાને આવતા મિથ્રમિથ્ર અનુગુણુચ્છો કયા મિદ્ધાન્તયો આવી
શકે છે, અને કેવી રીતે એ પ્રદન રહે છે જ, આ વધા કારણોને લીધે આ
અનુષ્ટુપને આપણે ઝલ્યાર મુધો સ્વીકારેલા વૃત્તોમા સ્થાન આપી શકીએ નહીં.

આપણે મેઢ સમયો સામાન્ય રૂપે કઈક કહી વૃત્તોના આ વિમાગનો
ઉપસહાર કરીએ તે પહેલા એક વાત તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ મેં અહીં વાલ્યુ
કે સંસ્કૃત વૃત્તોમા વે મોટા કુટુંબો છે, એક ઇન્દ્રવજ્રાનું અને બીજું શાલિનીનું.
બન્ને વેદકાલના ત્રિષ્ટુપો છે બન્નેમાથી અનેક પ્રકારના નવા વૃત્તો વિસ્તર્યા છે
એ વધા મેં જે ક્રમમા તેમનો વિસ્તાર વસાવ્યો એ જ ક્રમે વિવસ્થા છે એમ
કહેવાનો ઉદ્દેશ નયો. મારી દૃષ્ટિ અહીં પૌર્વાપર્યતી નયો, પણ વૃત્તોની મેઢની
દૃષ્ટિએ સરલામણી કરતા તેમના વધોમા જે સંબંધ દેખાય છે તે ચતાવવાની
છે. તે ઉપરાંત અહીં મારે એ કહેવું છે કે આ વધો વિષાસ વૃત્તોને લઘુવાહુલ્ય
તરફ લઈ જનારો છે ઇન્દ્રવજ્રા અને શાલિની વન્ને ગુરુપ્રધાન વૃત્તો છે તેમના
કુટુંબના બીજા વૃત્તોને આ દૃષ્ટિથી જોતા વધા ધીમે ધીમે વધારે વધારે લઘુ-
વાહુલ્ય તરફ જતા જણાયે અહીં એ વધા તેના કુલ અક્ષરો અને લઘુગુરુની
સંખ્યા મુખી વતાવું છું:

વૃત્	કુલ અક્ષરમત્ર્યા	ગુરુમત્ર્યા	લઘુમત્ર્યા
ઇન્દ્રવજ્રા	૧૧	૭	૪
ઉપેન્દ્રવજ્રા	૧૧	૬	૫
ઙ્ગવજ્રા	૧૨	૭	૫
વજ્રસ્ય	૧૨	૬	૬
વસતતિલકા	૧૪	૭	૭
રયોદિતા	૧૧	૫	૬
સ્વાગતા	૧૧	૫	૬
પ્રિયવદા	૧૨	૪	૮
ચન્દ્રવર્ત્ત	૧૨	૪	૮
ચપલા	૧૧	૫	૬
પ્રમિતાક્ષરા	૧૨	૪	૮
મજુમાપિણી	૧૩	૫	૮
દ્રુતવિલિખિત	૧૨	૪	૮

શાલિની	૧૧	૯	૨
વૈશ્વદેવી	૧૨	૧૦	૨
વાતોમિ	૧૧	૮	૩
મદાક્રાન્તા	૧૭	૧૦	૭
સમ્બરા	૧૨	૧૨	૧
માલિની	૧૫	૭	૮
હરિણી	૧૭	૮	૯
સુવદના	૨૦	૧૦	૧૦

વાકી ધોડા જ રહ્યા તે જોઈ રહ્યા

પૃથ્વી	૧૭	૭	૧૦
નર્દટન	૧૭	૫	૧૨
શિલ્પિણી	૧૭	૮	૯
સાર્વભૌમિકીલિત	૧૯	૧૧	૮
પ્રહરિણી	૧૩	૭	૬
રુચિરા	૧૩	૫	૮

અર્થસમવૃત્તો પણ આમા અપનાદરૂપ નથી એ છંદોના પ્રાચીન સ્વરૂપના માત્રાત્મક માગમા એકસાથે ગુરુઓ આવી શકતા પણ છેવટે એમનાં જે લગાતમગ રૂપો

સસ્કૃત સાહિત્યમા નિયત થયા તે વધા લઘુપ્રધાન જ થયા વંતાલીયનુ ગુરુવહુલતમ રૂપ વંસારી છે તેમા સમ વિપમ પાદોના ગુરુલઘુની સહ્યા નીચે પ્રમાણે છે

		કુલ	ગુરુ	લઘુ
વંસારી {	વિપમ	૯	૫	૪
	સમ	૧૦	૬	૪

તેનુ એક રૂપ વિયોગિની છે

વિયોગિની {	વિપમ	૧૦	૪	૬
	સમ	૧૧	૫	૬

તેનુ લઘુવહુલતમ રૂપ અપરવક્ત્ર છે

અપરવક્ત્ર {	વિપમ	૧૧	૩	૮
	સમ	૧૨	૪	૮

હવે ઔપચન્દસિનનો જુદો વિચાર કરતો નવો પણ આટલા સમીક્ષણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વૃત્તોનો વિકાસ ગુરુવહુલતામાથી લઘુવહુલતા તરફ થયો છે ગુરુવહુલ વૃત્તા પ્રીઢિ અને ગૌરવને વ્યક્ત કરવા સમર્થ છે, લઘુવહુલ વૃત્તો માદવ અને લાલિત્યને માટે યોગ્ય છે આ દૃષ્ટિએ વહી શકીએ કે વૃત્તવિકાસમા માદવ અને લાલિત્યની છન્દસામગ્રી વધી છે વહી એ પણ કહી શકીએ કે જેમા વધે શક્તિઓ સરસી હોય એવા અત્યંત વૃત્તો પ્રૈષ્ટુમ ઉપ-જાતિ અને વસતતિત્વા છે, અને તેની નજીકમા જ પૃથ્વીને મૂકી શકીએ માટે જ લાવા વૃત્તાન્તવચનને માટ આ વૃત્તો વધારે સગવડવાળા નીવડે સચિત્ત વૃત્તોને માત્ર આ દૃષ્ટિએ જોઈ શકાય ત્રીજી કારણ કે તેમા લઘુઓ અને ગુરુઓ સઠગ સતત આવે છે, અને પશ્ચિમની લવાઈનુ એક નવું તત્ત્વ અદર ઉમેરાય છે એ રીતે એ વધારે અટપટા છે આ લઘુગુરુસતતિ શાર્દૂલવિક્રીડિતમા ટૂકામા ટૂકી આવે છે એટલુ જ વિશેષ નોંધવા જેવુ છે

આ પ્રકરણોમા આપેલા ચરણના આ લાવા પૃથ્વરુપણથી સ્પષ્ટ થયુ હશે કે ચરણોના આ અંતિમ ઘટકો તે સધિઓ છે આ સધિઓ, વધા, પઠનમા મેલના મિશ્ર અવયવો હોવાનો સસ્કાર થાડે છે તે, વધા જ ગુર્વન્ત હોય છે અને મિત્રમિત્ર સહ્યાના ગુરુઓ, કે લઘુઓના વનેલા હોય છે આ લઘુઓ અને ગુરુઓ તે વૃત્તપિંગલના મૂળમૂત તત્ત્વો છે તે પરસ્પર અપ્રમેય છે છન્દોગમતની રચનામા સૌથી પહેલા આ લઘુઓ ગુરુઓના સધિઓ વને છે પછી એ સધિઓથી જ, એ સધિઓના મિત્રમિત્ર વિન્યાસથી મિત્રમિત્ર છંદો વને છે અના-વૃત્તસધિ અસરમેલ વૃત્તોનો મેલ લઘુગુરુઓના નિયતક્રમવિન્યાસથી થાય છે

એ તરફ છે, પણ વિન્યાસમાં એ લઘુગુહઓ અલગ અલગ ઘટકો નથી હોતા પણ તે પ્રથમ સંધિઓમાં નિવદ્ધ થયેલા હોય છે, અને છન્દોની સર્વ રચના આ સંધિઓના પ્રપચની છે. તથા છદો રચના પણ આ સંધિઓ જ ગતિમાન થઈ નવરચના સર્જે છે. નૈયાયિકોના મતે જેમ પરમાણુઓમાંથી સીધે-સીધા પદાર્થો વનતા નથી, પણ તેના પ્રથમ દ્વચણુઓ ત્રિસરેણુઓ વને છે, અને પછી તેના સંયોગથી પદાર્થો વને છે, તેમ અહીં પ્રથમ લઘુગુહઓના સંધિઓ વને છે અને પછી તેમના મળાંતથી ભિન્નભિન્ન છદોરચના વને છે. અથવા અર્વાચીન રૂસાયનજાસ્ટ્ર પ્રમાણે જેમ પરમાણુ, પ્રોટોન અને ભિન્નભિન્ન સંસ્થાના ઇલેક્ટ્રોનનું વેનલુ હોય છે, અને પછી એ પરમાણુઓના રાસાયણિક સંયોગથી ભિન્નભિન્ન પદાર્થો વને છે તેમ અહીં પ્રથમ ઓછામાં ઓછા એક ગુહ અને યોજા ગુહઓ કે લઘુગુહઓ અમુક રીતે ગાંઠવાઈ તેના સંધિઓ વને છે. પરમાણુની રચનામાં એકાદ ઇલેક્ટ્રોન વધતાં કે ઘટતાં જેમ પરમાણુનું આકૃતિ સ્વરૂપ વદલાઈ જાય છે, તેમ આ સંધિઓમાંથી એકાદ લઘુ કે ગુહ ઘટતાં છંદનું સ્વરૂપ વદલાઈ જાય છે. સંધિઓની ગોઠવણીનો ક્રમ વદલાતાં પણ છંદનું સ્વરૂપ વદલાઈ જાય છે. આ સંધિઓ આટલા જ લઘુગુહના આવા ક્રમથી જ કેમ વધાયા, અને તેના અમુક રીતનાં વિન્યાસથી છન્દોનો મેઢ કેમ બન્યો અન્યથા કેમ નથી વનતો તેનો ખુલામો હું કરી શકતો નથી. એ સંબંધી મારે ઘટલુ જ કહેવાનું છે કે આટલા સંધિઓના આટલા ન્યાસથી જ મેઢ બની શકે છે, એવી છન્દ-સીઠવની કોઈ અજ્ઞાત આવશ્યકતા છે.

અગ્રેજી ફારસી અને માત્રામેઢી છદોનો મેઢ, જેની સાથે આપણે સાધારણ રીતે પરિચિત છીએ, તેના ફરતા આ મેઢ બહુ વિલક્ષણ છે. ઉપર કહ્યા તે વધા મેઢો અમુક સંધિના આવર્તનોથી નિષ્પન્ન થાય છે. અગ્રેજીનો મેઢ ઇમાન્વિક ટ્રોફિક કે એવા સંધિના અમુક અવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે. ફારસી ગણલોનો મેઢ મફાઈલુનું કે એવા એક કે વધારે સંધિઓના આવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે. આરબી માત્રામેઢ રચનાનું પણ એમ જ છે. પણ ઉપર કહ્યાં તે વૃત્તોનો મેઢ એવા કોઈ આવર્તનોથી સિદ્ધ થતો નથી, પણ લઘુગુહના સંધિઓની ગોઠવણથી સિદ્ધ થાય છે. એ રીતે એ, જગતના આપણને પરિચિત મોટાભાગની પદ્યરચનાથી ભિન્ન પ્રકારનાં છે, અને આવર્તનો ઉપર આધાર નહીં રાખતો હોઈ વિલક્ષણ છે, ગૂઢ છે, સંવાદના કોઈ ગૂઢ નિયમને વશ થતો છે, અને હું જાણું છું ત્યાં સુધી યોજા કોઈ સાહિત્યની પદ્યરચનાની સંધિઓ કરતાં આની સંધિસામગ્રી ધણી મોટી અને ધણા મોટા વૈવિધ્યવાળી છે. સંસ્કૃત વૃત્તોની અસર એ રીતે અનન્ય છે. સંસ્કૃત વૃત્તોનું ભાષાંતર માત્રામેઢી છદોના ઉતારતાં જે અમતોષ, જે ઋણપ રહી જાય છે તેનું એક વિશેષ કારણ આ છંદની અનન્યતા છે.

આ છદો આજ સુધી ગવાતા, એ સર પળ તે તાલથી ગવાતા નહીં. માત્રામેઢ છદોમા આપણે આગળ જોઈશુ તેમ, સપિના સ્વરૂપને સંગીતના તાલ સાથે સંબંધ છે. એવો તાલ રાજેનો સમઘ આ વૃત્તોને નથી. 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર'મા આ વૃત્તોના પઠન અને ગાન સમઘી વર્ણન મઢી આવે છે. અને 'તેમા તાલનો ઉલ્લેખ નથી." અને અર્વાચીન છન્દવિવેચકો પળ આ વાવતમા ગમત છે

૧૩. 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર'મા પાઠઘણો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે : "પાઠઘણા નિદાની વક્ષ્યામ. । તથયા સપ્તસ્વરા, ત્રીણિ સ્યાનાનિ, ચત્તારો વર્ણા, દ્વિવિધા કાકુ, પઢલકારા, પઢગાનીતિ ।" (મ. ના. ગા. વાં. ૨, પૃ. ૩૮૫) સપ્ત સ્વરો, ત્રણ સ્યાન, ચાર વર્ણ, બે પ્રચારની કાકુ, છ અલેકારો, છ અગો. તેમા સપ્ત સ્વરો તે રાગીતના પ્રસિદ્ધ સા રે ગ મ ઢગેરે સપ્ત સ્વરો છે (એજન પૃ. ૩૮૬). ત્રણ સ્યાનો તે ડર, કઠ અને શિર છે. (એજન. પૃ. ૩૮૭) ચાર વર્ણો તે ઉદાત્ત અનુદાત્ત સ્વરિત અને કપિત છે (એજન પૃ. ૩૯૦). બે પ્રચારની કાકુ તે સાધાશ અને નિરાશાશ એમ બે પ્રકારની છે (એજન પૃ. ૩૯૧) છ ઝલકારો તે ઉચ્ચ, દીપ્ત, મન્દ્ર, નીચ, દ્રુત અને વિલંબિત છે (એજન પૃ. ૩૯૨). છ અગો તે ષિષ્ઠેદ, અર્પણ, વિસર્ગ, અનુપધ દીપન અને પ્રગમન (એજન પૃ. ૩૯૬). આ વધા શબ્દોના અર્થો વિવરણ અને પ્રયોગ વિના પૂરા સંમજાવ એવા નથી પળ તેનો ગમે તે અર્થ હોય તે છતા આમાં તાલ આવતો નથી એટલુ અવશ્ય કહી શકાય ચીલમ્વાની આવૃત્તિમા (અધ્યાય ૧૯મો પૃ. ૨૨૧થી પૃ. ૨૨૪) તથા નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમા (અધ્યાય ૧૭મો પૃ. ૨૮૦થી ૨૮૪) પાઠઘના આ જ ગુણો કહેલા છે તેમ છતા આ બે આવૃત્તિઓમા અધ્યાયને અંતે આવતા "એવમેતત્સ્વરકૃત કલાતાલલયાન્વિતમ્ । દશરૂપવિધાને તુ પાઠઘ યોજ્ય પ્રયોક્તૃમિ ।" આ શ્લોકમા તાલનો ઉલ્લેખ આવે છે પળ તે પાઠઘોષ છે એ સ્યાનના ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીક્ષના પુસ્તકમા (પૃ. ૪૦૪) 'કલાવાલલયાન્વિતમ્' પાઠ છે તે સ્વરો સમજવો જોઈએ. અને એ જ અધ્યાયમા આ જ સંબંધમા આગળ કલાકાલનો ઉલ્લેખ ત્રણેય પુસ્તકોમા આવે છે "વિપાદે ચ વિતર્કે ચ પ્રત્નેઽવામયં એવ ચ । કલાકાલ પ્રમાણેન પાઠઘ કાર્યં પ્રયોક્તૃમિ. ।" (શ્લોક ૧૪૧, પૃ. ૪૦૨) અને આ જ શ્લોક યોડા પાઠાન્તર સાથે ચીલમ્વા આવૃત્તિમા (શ્લોક ૬૯, પૃ. ૨૨૫) અને કશા પળ પાઠમેદ વિના નિર્ણયસાગરમા (શ્લોક ૧૨૮, પૃ. ૨૮૫) મઢી આવે છે અહીં જે કઈ કહેલુ છે તે છન્દના પઠન વિશે નથી, પળ ભાવપ્રદર્શન વિશે છે એ સ્પષ્ટ છે, એટલે સદર્મ જોતા તાલ શબ્દને સ્યાન નથી એટલુ અવશ્ય કહી શકીએ.

કે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલ્યવૃત્તો તાલ સાથે ગાયનાં નથી નરતિહરાવ ગુજરાતીમાં વપરાતા છદો વિશે ચોલતા માત્ર હરિગોત જેમ છદોને જ તાલબદ્ધ થદે છે. માલિની મદાક્રાન્તા જેવાને નહીં. (Gujarati Language and Literature vol II, p. 245) કે. હ. ધ્રુવ પદ્યરચનાના ભિન્નભિન્ન પ્રમારો વિશે ચોલતાં થદે છે: "પૃથ્વી, નિસરિણી, સમ્બરા આદિ વૃત્ત લઘુગુણ રૂપની મવાદી યોજના દ્વારા ઋષજતી નાદલહરીને લીધે ગેમ છે તોટપ, મુજગપ્રવાત, પચનામર આદિ આવૃત્ત સધિના ક્યમય વિશેષમાં તાલ-બદ્ધ હોઈ ગેય જ છે. . . ." (સા વિ. ૧, ૧૧૭) અર્થાત્ વૃત્તો તાલ સાથે ગવાતા નથી. કે. હ. ધ્રુવના જ માધ્યમર જેવા ધર્મે આ ગાવત વિસ્તારથી અને દાસલાદલીલથી સ્પષ્ટ થદે છે. "અલવત્ત આ વૃત્તોને પળ તાલબદ્ધ થરી થતાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને એ પ્રયત્ન મોલાવશ પોતેસા જેવા સંગીતકોવિદને હાયે યડોદરાના મહારાજા મયાજોરાવના આશ્રમે પુસ્તક-રૂપ પામેલ હોવાથી એને પ્રતિષ્ઠા પળ મળી છે. પળ એ માસ્ત્રીય પદ્ધતિ નથી. દાસલા તરીકે એ પ્રયત્નમાં આવૃત્તસધિ અને યનાવૃત્તસધિ છન્દોનો ભેદ ગળ્યો નથી અને તેમાં યતિ વિરામ કે વિલમ્બન રૂપે આવી રાવતી નથી."

૧૪. . . . "આ સધિઓ જળાવ્યા, તેમાંથી કોઈ પળ એક જ મધિની થે અથવા તે કરતા ધળી આવૃત્તિઓથી જો વૃત્ત થનાવવામાં આવે તો તે વૃત્ત ગેય એટલે ગાયનને અનુકૂલ થશે પળ જો જુદા જુદા અનુવાદી [=અવાદી] સધિઓ લઈ તેનું વૃત્ત થનાવીએ તો તે પાઠય એટલે કે શ્લોકની માફક ચોલાતું વૃત્ત થશે, થેમકે એક જ સધિ પુન પુન અને વાર જાયે, તો, ગાયન પશે તાલના સરસી માત્રાના સમૂહો થતા હોવાથી કોઈ પળ ચોલાસ તાલમાં ગાઈ થવાનાં અનુકૂલતા થશે પરતુ પાઠયવૃત્તમાં એક જ સધિ, થે થરતા થધારે વાર આવર્તન પામતો નહીં હોવાથી ગાયન પશે કોઈ એક મુકરર તાલ થતો નહિ હોવાથી પાઠય વૃત્ત તે માત્ર પાઠ (પઠન) થરવાની રીત પ્રમાણે ચોલાશે " (ગાયનવાદન પાઠમાલ્યા પુ ૧. વિ ૩. છદોગીતવિનોદ પૃ. ૧૧૦)

૧૫. આનો સચોટ દાખલો પ્રહરિણી છે પ્રહરિણીની માત્રા ગળતા થીસ થાય છે તેને મોલાવશે ૧૦ માત્રાનાં તાલમાં મૂકી થતાવી છે, થીચે પ્રમાણે:

રાગ શહના, તાલ ચતુષ્જાતી પ્રતિમઠતાલ વિલવકાલ માત્રા ૧૦

રી રી રી રિ ગ । મ ધ મા ગ રી રિ । ગા સા

૨ ૨ ૨ . ૨ ૨ ૨ ૨

પ્રહરિણીની જ પક્તિ તેમણે સંગીતના સ્વરોમાં મૂકી છે, અને જે સ્વર થે માત્રાનો કરવાનો છે તેની થીચે મેં ૨નો અક લખેલો છે. આ રીતે પ્રથમ તાલમાં

અન એ પ્રયત્ન, વૃત્ત સર્વથી ઓછા ધ્યાત્મથી ઉપસ્થિત થયો જણાય છે. વૃત્ત સંપૂર્ણ રીતે સંગીતની રીતે તાલવદ્ધ ન ગવાય એમાં જાણે કઈવા આપણા છંદોની અપૂર્ણતા હોય, નામોશી હોય એવી સમજણથી થયો જણાય છે. એ સંવધમાં તો બર્વે કહે છે તે યોગ્ય જણાય છે કે “પાઠ્ય અને ગેય એ બેનો” માર્ગ પ્રાચીન કાલથી જ ભિન્નભિન્નપણે પ્રવર્તતો આવેલો જણાય છે. આ ઉપર ઠક્ષ ન આપતા ઘણા સંગીતજ્ઞોનો એવો મત છે કે, ગમે તેવા વૃત્તને ગમે તે રાગતાલથી ગાઈ શકાય છે, તો પછી પાઠ્ય શ્લોકને માટે આવો નિર્બંધ શો? આં અભિ-પ્રાય ધરાવનારામાં કાવ્ય, પિંગલ, શબ્દનૃત્યનો સંવાદ અને એ વધાનો સંગીત સાથે કેવા યોગથી સંયોગ કરવામાં આવે તો કર્ણસંવાદના રસમાં ક્ષતિ થશે કે નહીં, એ વિશેનું સૂક્ષ્મજ્ઞાન ન હોવું જોઈએ, એટલું જ ટૂંકામાં કહી શકાશે.” (ગાયનવાદન પાઠમાળા પૃ. ૧૧૦)

પણ તાલવદ્ધ ન ગાઈ શકાય એમ કહેવા સાથે આ વૃત્તો પણ ગાવાના છે એવો અભિપ્રાય તો પ્રવર્તે જ છે. વર્વે પણ એમના આ પુસ્તકમાં દરેક છંદ પરંપરા પ્રમાણે કેવી રીતે ગવાય છે તેનું સ્વરાકન આપે છે. અને ઉપર પ્રમાણે કહેતા છેલ્લે ઉપસંહારમાં કહે છે : “મમરાઓનો ગુજારવ બે કે ત્રણ સ્વરમાં થાય છે તેમ પાઠ્યવૃત્તોનું ગુજન બે ત્રણ ચાર કે પાંચ સ્વર મુધી પણ કરી શકાશે.” (એજન)

અલગત અત્યાર મુઘોની પરંપરા ગાવાની છે અને શ્લોકવદ્ધ પદ્યો પ્રાચીન રીતે કે તેમાં ઘોડો ફેરફાર કરીને ગાઈ શકાય તેની ના નથી. પણ અર્વાચીન પિંગલને આ સંવધમાં નવું કહેવાનું એ છે કે આ વૃત્તોનો સંગીતના સ્વરો વિના પણ પાઠ કરી શકાય છે વૃત્તોની આ પઠન-ક્ષમતા એ છંદોવિકાસમાં આવતી અદ્યતન દૃષ્ટિ છે. કલાઓનો ઇતિહાસ જોતા કલાઓ પ્રયમાવસ્થામાં સર્વોર્ણ રૂપમાં જ ‘મઠી’ આવે છે અને ધીમે ધીમે વિકસતી વિસકતી જ ભિન્ન થઈ ભિન્નભિન્ન પ્રસ્થાન કરે છે તેમ કાવ્ય આજ મુધી સંગીત સાથે સંદિલ્પ્ટ હતું, તે આ યુગમાં સ્વતંત્ર થાય છે, એ માત્ર શબ્દ અને અર્થની જ કલા રહે છે, અને આ વૃત્તોમાં સંગીતથી સ્વતંત્ર પોતાનો મેલ પ્રગટ કરે છે તેને બે ત્રણ સંગીતના સ્વરોની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી, આવશ્યકતા રહે છે માત્ર અર્થાનુસારી છંદોવદ્ધ પઠનની કાવ્ય જેમ નાટ્યકલા સાથે સંબોધાવ રાખે છે, અને તેથી જેમ અદ્ભુત કલાકૃતિઓને પ્રગટ કરે છે તેમ તે સંગીત સાથે

અહીં પ્રહર્ષિણીના પહેલા પાંચ અક્ષરો આવે છે. અને ત્યાં ત્રણ અક્ષરો પછી યતિને અવકાશ નથી, યતિ ને જ હોય એ રીતે પહેલા પાંચ અક્ષરો ત્યાં ગાવાના આવે છે. (સંગીતાનુસાર. છંદોમંજરી, પૃ. ૩૬).

પણ સતીમાય રાસતું આવ્યું છે અને રાગનો પણ એ રૂઝામૂલક સાહચર્ય
જૂને, વાલ્યના પોતાના અસ્તિત્વ માટે એ આવશ્યક અગતરીકે નહીં.

અને આ સ્વાતંત્ર્યથી વાલ્યે નવી જ પ્રગતિ કરી છે તે મર્મ પાઘ્યરસજો
સમજો વાલ્યે અર્વાચીન યુગમા સ્વ પાલ્ને એક જ છન્દનો નવો શ્લોકવધ
(પંડિતારિણી) આપ્યો અને એ જ વાલ્યમા માલને અનુકૂલ રીતે છદો
વદલવાની શૈલી આપણને આપી સદ્ગત ગરસિહરાલે તથાદી પણ મિત્રમિત્ર
છદોના ચરણોનો નવો શ્લોકવધ આપ્યો, અને તેમાથી અનેક છદોના
ચરણોના ચાર કે વધારે પંચિત્રાંજના શ્લોકવધો થયા. પ્રો. વ. ક. ડાંગરે
આપણને અનેક છન્દોની પંક્તિઓની થતા છન્દ પ્રવાહોનો પ્રયોગ કરી લતાલ્યો
અને તેથી વાલ્યને ઘઠી નવી મુક્તિ મળી, અને વાલ્યે અનેક છન્દોના નવા
પ્રયોગ કરી લતાલ્યા એમા વલિને જૂના નવા છન્દોનું એક મોટું ધોર
મળે છે, તે દરેક વાલ્યમળીને અનુકૂળ છન્દ પસંદ કરી શકે છે કે નવો
યોજી શકે છે, અને તેથી વાલ્યમાલને શબ્દદેહે લાવા ફલજ ઉપર અર્પણસારી
નર્તન કરવાને અપૂર્વ અવકાશ અને પ્રસંગ મળે છે. છન્દના આ વિકાસમા
ગુજરાતી વાલ્યે સાલ્ત્વિક અભિમાન લેવા જેવો ફાલો આપ્યો છે, એમ લહેપામા
સ્વમાપાસાહિત્યના અભિમાનજન્ય કોઈ અલ્પુક્તિ નથી થઈ જતી એમ માનું છું.

માત્રામેલ કે જાતિછંદો : પરંપરાગત સ્વરૂપ

વીજા પ્રકરણમા છંદોના પ્રકારોની ચર્ચા કરતા માત્રામેલ કે જાતિ-છંદોના સ્વરૂપની સામાન્ય રૂપરેખા દૃષ્ટાન્ત સાથે બતાવી હતી. આનું સ્વરૂપ સમજવું એક રીતે વધારે સહેલું છે. વારણ કે છંદમા આવર્તન તરત જોઈ શકાય છે. આનો મેલ આવર્તનાત્મક છે અને છતાં આના મેલ વિશે પણ મારે કેટલુંક કહેવાનું છે, જેના વિના છંદોના મેલની મીમાસા હું અધૂરી માનું છું. આ મીમાસા કરવા માટે તેની પૂર્વભૂમિકા તરીકે, મેં વૃત્તમા કર્યું હતું તેમ, પ્રથમ જાતિછંદોનું પરંપરાગત સ્વરૂપ આપી જાઉં છું. એમ કરવામા પણ હું છંદોનો ક્રમ મારી રીતે જ લઈશ અને નિરૂપણ પણ મારી સજ્ઞામા કરીશ.

માત્રામેલ છંદોનું સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે ગણોચી નિરૂપાય છે. આ ગણો તે અક્ષરમેલ વૃત્તો નિરૂપવાના ત્ર્યક્ષરગણો નહીં, પણ ભિન્નભિન્ન સંખ્યાના માત્રા-ગણો છે. પ્રાચીનત્તમ પિંગલના ‘છંદસૂત્ર’મા માત્ર ચાર માત્રાના ગણનો ઉલ્લેખ છે. પણ પછી પિંગલોમા જુદી જુદી માત્રામેલ રચનાઓ આવી અને નિરૂપણ પદ્ધતિ ક્ષીણપટવાળી થતા જરૂરિયાતો વધી તેથી પિંગલોએ જુદી જુદી સંખ્યાના માત્રાગણો સ્વીકાર્યાં, હેમચંદ્ર કે ત્રણ ચાર પાંચ અને છ માત્રાના ગણો સ્વીકારે છે, અને તેના વડે છંદોના સ્વરૂપો નિરૂપે છે. ‘પ્રાકૃતપેંગલ’કાર અને હિંદીમા પ્રતિષ્ઠિત ‘છંદ-પ્રમાકર’ પણ આ જ ગણો સ્વીકારે છે, જો કે વને હેમચંદ્ર કરતાં જુદી સજ્ઞાઓ વાપરે છે. જેની સાથે આપણે સમઘ નથી પણ આ સાધનોવાળી પદ્ધતિ પણ વૃત્તોની અક્ષરગણપદ્ધતિ જેવી જ અશાસ્ત્રીય છે. પહેલું તો એ કે આ માત્રામેલના પિંગલવારો પણ એક ચરણમા આવતી માત્રાની કુલ સંખ્યા પ્રમાણે જ છંદોના વિભાગો પાડે છે. ટૂંકાને પહેલાં લે છે અને પછી વધતા વધતા આગળ ૩૨ માત્રાના છંદ સુધી જાય છે. તેથી વધારે માત્રાના છંદો માત્રાદઢકો ગણાય છે અને છેવટે અર્ધસમ વિપમ અને મિશ્ર છંદો આવે છે. પણ છંદોના મેલ પાસથી એમને અનુકૂળ કોઈ પદ્ધતિથી એનું નિરૂપણ કરતા નથી. ઝૂલટું એમની પદ્ધતિથી એમનું સ્વરૂપ શોધવું વધારે મુશ્કેલ બને છે. દાખલા તરીકે ‘છંદ-પ્રમાકર’ ૨૮ માત્રાના છંદોનું સામાન્ય નામ યોગિવ બંધી, તેના મેલો ૫, ૧૪, ૨૨૯ જણાવી પછી સાર છંદ આપે છે.

सार (१६ + १२ अन्तमें वर्णाः ५५)

सोरह रविकल अते वर्णा, सार छद अति नीको ।

चरित बहिम कछु बालवृष्ण अरु, सुधर राधिकाजीको ॥

बीजा वे पवित्रओ उतारतो नयी वही स्वरूप ए प्रमाणे कह्यु छे के सार छद सोळ अने बार मळी कुल अठ्ठावीस मात्रानो छे, जेने अते कर्ण एटले वे गुह आवे छे आ पद्धति खोटी छे मात्रामेळ छदोनो मेळ चरणनी के अर्धचरणनी कुल मात्रासख्या आपवाधी मळी रहेतो नयी, तेमा सधिओ होय छे अने ए सधिओना आवर्तनोयी कुल मात्रा मळी रहेवी जोईए खरु तो एम कहेवु जोईए के मात्रामेळ छदोमा अमुक मात्रानो सधि होय छे, अने ए सधिना अमुक आवर्तनोयी तेनु चरण थाय छे उपर आपेला छदमा पण चतुष्कल सधिना, पहेला यतिखडमा चार अने बीजामा त्रण आवर्तनो छे पहेला यतिखडमा 'सोरह, रविकल, अते, वर्णा' एम चतुष्कलना चार आवर्तनो स्पष्ट रीते देखाई आवे छे बीजा यतिखडमा 'सार छद अति' एमा चच्चार मात्राना आवर्तनो छूटा देखाता नयी, आठ मात्रानो एन सधि आवे छे, ए अपवाद छे जेनो सुलासो मात्रा-मेळना पिंगले बरवो जोईए आ ज रीते पछीना चरणोमा पण 'बालवृष्ण अरु', अने 'सुधर राधिका' एटलामा चतुष्कलो पडो शकता नयी, ए पण 'सार छद अति' जेवो ज प्रसंग छे पण छदोनो मेळ चतुष्कलोना आवर्तनो छे ए ज पिंगलनु मुख्य वक्तव्य हांवु जोईए तेने बदले कुल मात्राओ सोळ अने बार आपी छे ते खोटी मार्ग छे

आनी पछी २८ मात्रानो बीजो छद हरिगीत आवे छे —

हरिगीतिका (१६ + १२ अतमें १५)

धृगार भूषण अत एव जन, गाइये हरि गीतिका ।

हरि शरण प्राणी जे भये बहु हे तिनैं भव भीतिका ॥

आ पछी आवती वे पवित्रओ छोडी दठ छु आना उपर टीका नीचे मुजब छे

धृगार = १६ भूषण = १२

इसका रचनाक्रम यो है — २, ३, ४, ३, ४, ३, ४, ५ = २८

जहा जहा चौकल है उनमें 'जन' जगण १५। अतिनिर्दिष्ट है, अन्तमें रगण ५। ५ वर्णमपूर होता है ।

અહીં યતિલેખોની કુલમાત્રા આપવા ઉપરાત માત્રાગણો દર્શાવવા પડ્યા છે, એટલે કે કુલમાત્રાથી છદ નથી વનતો એટલું સ્પષ્ટ થાય છે પણ આ આટલી માત્રાના ગણો જ શા માટે તેનો ખુલાસો અહીં મળ્યો નથી ચાર માત્રાના ગણમાં જગણ તમાલ ન આવી શકે તેનું કારણ પણ જણાવ્યું નથી જો તો આ છદ સપ્તકલ સધિના આવર્તનોથી વનેલો છે, એ આવર્તનો પણ આ નિરૂપણમાં સ્ફુટ દેખાતા નથી, ૪, ૩ ૪, ૩ વે વાર આવે છે તેથી આવર્તન જાણનાર સમજી શકે, પણ નહીં જાણનારની આંખે તો આવર્તિત સંધિ ચંદ્રશે જ નહીં. અને ચતુષ્કલના મેઢવાળો સાર અને સપ્તકલના મેઢવાળો હરિગીત એક જ સાથે મુકાય છે એ પણ પ્રયોગ વિભજનની અશાસ્ત્રીયતા બતાવે છે

અને સીધી મોટો પ્રશ્ન કે આ માત્રાઓને અમુક જ ગણમાં શા માટે મૂકવી તેનો પણ ખુલાસો આ પ્રાચીન પરંપરાના કોઈ પિંગલો આપતા નથી તેનો પહેલવહેલો ખુલાસો આપવાનું માન ગુજરાતને ફાળે જાય છે કવિ દલપતરામે સીધી પહેલા માત્રામેઢ પિંગલમાં તાલવ્યવસ્થા યોજી, અને તાલની આવશ્યકતાથી ગણો પાડવા પડે છે, અમુક જગાએ અક્ષર પૂરો કરવો પડે છે તે સમજાવ્યું અને માત્રામેઢના નિરૂપણમાં તેમણે તાલસ્થાનો અને તાલસંખ્યા દર્શાવી અને કહ્યું કે તાલની માત્રા તાલ પહેલાની માત્રા સાથે જોડાઈ જાય તો તાલ તૂટે, પાછળની માત્રા સાથે જોડાય તો તાલ તૂટે નહીં તેઓ કહે છે —

વરણમેઢ તો વરણ ગણિ, રચતા રહે ન જ્ઞેમ,

મન ધરિ માત્રામેઢમાં, તાલ ધરો કહુ તેમ

૧૬

૨ પિંગલમાં દલપતરામે દાખલ કરેલી તાલવ્યવસ્થાની અપૂર્વતા અને મહત્ત્વ વીજા પિંગલકારોએ પણ નોંધ્યું છે ૧૮૯૩માં પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘ભગવત-પિંગલ’ની પ્રસ્તાવનામાં તેના કર્તા જૌહરામ અજરામર ગોર લખે છે “પિંગલનો વિષય ગુજરાતી ભાષામાં પહેલો જાહેર કરનાર કવિશ્વર દલપતરામ ઢાહ્યાભાઈ સી આઈ ઈ છે, અને તેમણે જ તાલની અગત્યની વાતનો મોટો શોધ કર્યો છે કે જે તાલની વાત હિંદુસ્તાની કવિતા કરનારા અદ્યાપિ સમજતા નથી ” વર્ષે પણ એ જ કહે છે “માત્રાવૃત્તિના તાલ ગુજરાતી પિંગલો સિવાય વીજા કોઈ પિંગલોમાં આપેલા નથી, ને તે સુધારણા પ્રથમ લોકપ્રિય સ્વર્ગસ્ય દલપતરામે પોતાના પિંગલમાં કરી ” (ગાયન-વાદન પાઠમાળા પુસ્તક ૧ વિ ભાગ ૩ લઢ ૧ છદોગાનવિનોદ પ્ર ૨. માત્રાજાતિ ગાન પૃ ૫૨)

ઝહી તાલની પહેલી માત્રા તેની પછીની ઇટલે વીજી સાથે મઢી ગઈ છે, તે દોષ નથી પણ તાલની પાંચમી માત્રા તેની આગઢની ઇટલે ચોથી સાથે મઢી ગઈ છે તે દોષ છે ઉપર માત્રાની સંખ્યા જે રીતે લખી છે તે ઉપરથી એ પણ જણાશે કે આમ થાય ત્યારે તાલભગ શાચી થાય છે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તાલની માત્રા આવી રીતે આગલી માત્રા સાથે જોડાઈ ગુરુ બને છે ત્યારે તે ગુરુની વીજી માત્રા બને છે, તાલની માત્રા આગઢની માત્રાથી ઢકાઈ ગઈ હોય છે, એ તાલ મેઢવવાને સુલ્લી નથી હોતી, અને તેથી તાલ તૂટે છે એ તાલની માત્રા જ્યારે પછીની માત્રા સાથે જોડાય છે ત્યારે એ રીતે એ ઢકાઈ જતી નથી, એ તાલ મેઢવવાને માટે સુલ્લી હોય છે અલબત્ત પ્રસ્તુત દાખલામાં પાંચમી માત્રા ઉપરનો તાલ તૂટે છે પણ તે દલપતરામે આપેલા ‘તાલ લગારફ તૂટતા ગણે ન ગુણિજન દોષ’ એ અપવાદમાં આવે છે આ અપવાદનો સિદ્ધાન્ત શો એ દલપતરામે ચર્ચ્યું નથી આપણે એ પ્રશ્ન મયાસ્થાને ચર્ચવાનો રહેશે પણ આપણે આગઢ ચાલીએ

દલપતરામના છદમાં જ તાલની જગાએ તાલનું ચિહ્ન કરી જોઈશું તો તરત સમજાશે કે તાલની માત્રા સુલ્લી રાખવાથી સધિઓ છૂટા પડે છે જેમ કે

| | | |
ચરણ ચરણમાં સોઢે માત્રા

અહીં દરેક સધિ તાલથી છૂટી પડે છે અને તાલને લીધે સધિના આવર્તનો તરત સ્પષ્ટ દેખાય છે | ચરણ ચ, | રણમાં, | સોઢે, | માત્રા એમ દરેક સધિ અને તેના આવર્તનો સ્પષ્ટ દેખાય છે

દલપતરામે આપણને સમજાવ્યું કે તાલની માત્રા ઉપર તાલ બરાબર પડી શકે માટે તે માત્રા, આગઢની માત્રા સાથે મઢી જવી ન જોઈએ, સુલ્લી રહેવી જોઈએ એનો જ અર્થ એ કે તાલની માત્રા પહેલાની માત્રા આગઢ અક્ષર પૂરો થવો જોઈએ કે હ ઘુવે આપણને આ વસ્તુ વધારે સ્ફુટ કરીને સમજાવી કે ત્યાં અક્ષર પૂરો કરવાનું કારણ એ કે છન્દના માત્રાસધિઓ છૂટા પડી શકે એ પ્રમાણે સધિઓ છૂટા ન દેખાય તો પછી સધિઓના આવર્તનો છે એમ કહેવાનો વશો અર્થ રહેતો નથી નીચે એવ ગદ્ય પદ્ધતિ ઉતાર છું

“આ સાતે પ્રસંગકાવ્યો છે, તેમ સવાદકાવ્યો પણ છે ”

આમાં ગણી જોશો તો દરેક લઢ સોઢ સોઢ માત્રાનો જણાશે પણ તેમાં કોઈ પ્રવારના સધિઓ પ્રતીત થતા નથી, ઇટલે એ માત્રામેઢની પદ્ધતિ નથી સોઢ

માત્રાથી જ જો ચરણાકુલ થતો હોત તો આ ચરણાકુલ વન્યો હોત. પણ ગમે તેટલી પ્રયત્ન કરી જોતા પણ આ ચરણાકુલ પેટે પડી શકાયો નહીં. અને તેનું કારણ એ છે કે આમા ચતુષ્કલ સધિઓ છૂટા પડતા નથી. અને તેથી તેમા એ સધિઓનું આવર્તન પણ નથી આવર્તન નથી એટલે મેલ પણ નથી.

તે જ પ્રમાણે હરિગીત પણ તાલ આપીને સધિઓ છૂટા પાડીને વતાવી શકાયો. દલપતરામ હરિગીતમા તાલ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

ત્રીજી ઉપર પછિ ત્રણ ચતુર પર એમ આઠે તાલ છે
તે તાલમા જો જગણ તો, ન વહીશ છદ રસાલ છે

અર્થાત્ પહેલો તાલ ત્રીજી માત્રા ઉપર આવે અને પછી તેમા ત્રણ અને ચાર માત્રાઓ અનુક્રમે વધારતા જવી અને એના પર તાલ નાખવો. એટલે પહેલો તાલ ત્રીજી માત્રા ઉપર, તે પછીનો છઠ્ઠી ઉપર, તે પછી ચાર ઝમેરતાં દસમી ઉપર, પછી ત્રણ ઝમેરતા ત્રીસમી ઉપર, પછી ચાર ઝમેરતા સત્તરમી ઉપર એ પ્રમાણે વીસમી ઉપર, ત્રીસમી ઉપર અને છેલ્લે સત્તા-વીસમી ઉપર. ૩, ૬, ૧૦, ૧૩, ૧૭, ૨૦, ૨૪, ૨૭ એ પ્રમાણે એ પ્રમાણે તાલ મૂકી જોઈએ.

મૃગાર મૂપણ અત લ ગ જ ન, ગાં દ યે હ રિ ગીં તિ કા
તાલનો જગાએ મેં માત્રાસંખ્યા મૂકી છે જેથી તાલ અને તાલની માત્રા વચ્ચે
એક સાથે સમજાય આ તાલ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે સધિઓ પડતા જણાશે

મૃગાર મૂ, પળઅતલગ, જનગાદયે, હરિગીતિવા

ગળી જોતા દરેક સધિ સાત માત્રાનો થયો અને એવા સપ્તકલ સધિના ચાર આવર્તનોથી હરિગીત થયેલો જણાયો આ સપ્તકલ સધિની વિલક્ષણતા એ છે કે તેમા એક નહીં પણ બે તાલ છે, અને એ વચ્ચે તાલ માટે માત્રા ચુલ્લી રાખવી પડે છે 'છન્દપ્રમાવૈ' જે ગળો પાઠી વતાવ્યા તે આ તાલ માત્રાઓ ચુલ્લી રાખવા માટે

હવે પ્રશ્ન રહ્યો આ જાતિછંદોને માટે સજ્ઞાઓ નક્કી કરવાનો આપણે આપણે જોઈ ગયા કે આ સધિઓમા ગુરની જગાએ બે લઘુ મૂકી શકાય છે એમ ન થઈ શકે એવા ગુરને માટે આપણે ગા સજ્ઞા રાખી હતી, અને આવી ફેરફાર કરી શકાય તેવા ગુર માટે આપણે ઢા સજ્ઞા રાખી હતી એટલે ઢા=૨ માત્રા એ પ્રમાણે આપણી સજ્ઞાનો અર્થ છે એ સમીકરણ પ્રમાણે આપણે ચતુષ્કલ

માટે દાદા સજ્ઞા રાખી શકીએ. આ સજ્ઞા કે. હ. ઘુવે સૌથી પહેલા પસંદ કરી છે અને તેમા તાલ વતાવવા તાલચિહ્ન મૂકવાની વ્યવસ્થા રાખી છે, દાદા એ પ્રમાણે. આમ કર્યા પછી સધિના આવર્તનો આ સજ્ઞાના આવર્તનોથી જ વતાવવાના રહે. જેમ કે દાદા દાદા દાદા વગેરે. આની પછી તાલ માટે માત્રાની સરૂથા આપવાની રહે જ નહીં ઉપર પ્રમાણે દર્શાવ્યા પછી પહેલી પાંચમી નવમી માત્રાએ તાલ છે એમ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. સધિઓ છૂટા છે, એટલે સધિઘટક અક્ષરોના ગુચ્છો છૂટા પડી જ જશે, અને તેમા તાલનું સ્થાન જળાઈ જ જશે. જેમ કે

ચરણ ચ, રણમા, સોલે, માત્રા,

અહીં દરેક ચતુષ્કલ સધિમા પહેલી માત્રાએ તાલ આવે એ સ્પષ્ટ છે 'ચરણ ચ,' પછી, 'રણમા', એમ તાલ એની મેલે નિર્દેશાઈ જશે. અને તાલની માત્રા આગળની માત્રામા મેલવવી નહીં એમ કહેવાની પણ જરૂર નહીં રહે, કારણ કે સધિઓ છૂટા જ છે, માત્રા મળી હશે તો સધિ જ છૂટા નહીં પડે. અને વીજો લામ એ થશે કે, વૃત્તોમા આપણે ગા અને લના ન્યાસથી છદની પવિત્રનું લગાત્મક પઠન કરી શક્તા હતા તેમ અહીં પણ સધિદર્શક અક્ષરોથી છદનું પઠન કરી શકીશું.

ગાને બદલે આપણે જેમ દા સજ્ઞા નક્કી કરી તેમ લને બદલે અહીં કોઈ વીજી સજ્ઞાની જરૂર પડશે નહીં. કારણ કે લ અહીં પણ પોતાને રૂપે જ સ્થિર રહેશે દાને બદલે લે લલ મૂકી શકાય છે પણ લને બદલે કશું મૂકી શકાતું નથી. અલબત્ત લે લલની જગાએ એક ગા મૂકી શકાય છે પણ ત્યાં તો આપણે દા જ મૂકીશું જેમા ગા અને લલ વચ્ચે વિકલ્પો, આવી જાય છે. અને વીજુ એ કે સધિઓમા જ્યાં દાની સાથે લ આવે છે ત્યાં તેનું સ્થાન સ્થિર હોય છે એમ જ હોય કારણ કે આસપાસના દા ની જગાએ ગા કે લલ આવતા તેના સ્થાનને કશી અસર થતી નથી એટલે આપણે વધા સધિઓ દા અને લથી વતાવી શકીશું.

ઉપરના ચરણાકુલ છદની ઉત્પાપનિકા જ આપણે આ સજ્ઞાથી કરી જોઈએ :

દાદા દાદા દાદા ગાગા

છદના-લક્ષણમા અતે લે ગુરુ કહેલા છે તેથી ત્યાં ગાગા સજ્ઞાથી ચતુષ્કલ દર્શાવ્યું. આમ જરૂર પડે ત્યાં આપણે ગાનો પણ ઉપયોગ કરવો પડશે.

પણ હજી એક પ્રશ્ન રહે છે. ચરણાતુલ્ય સ્વરૂપ એવું છે કે તેમા ચાર-
 ચતુષ્પલો આવે. હવે ઉપરની સજા ચતુષ્પલના વધાય પર્યાયો દર્શાવવા સમર્થ
 છે? દા= ગા અથવા લલ મૂવતાં દાદામાયી નીચેના પર્યાયો નિષ્પન્ન થાય છે:
 ગાગા, ગાલલ, લલગા લલલલ. પણ હજી એક પર્યાય બાકી રહ્યો લગાલ.
 દાની જગાએ ગા કે લલ મૂવતા લગાલ નહીં સાધી શકાય. એટલે કે દાદા
 સજા આ એક પર્યાય યતાયતા વસમર્થ છે એક રીતે તેમા આકાસ્મિક
 લાભ રહેલો છે તે એ કે ધણી જગાએ ચતુષ્કલ રચનાઓમા અમુક અમુક
 સ્થાને આ લગાલ નિષિદ્ધ કરવો પડે છે ત્યાં દાદા સજા વરાંવર હુટ
 પર્યાયો ઉપર જ વ્યાપ્ત પર્દ રહેશે. પણ ધણી જગાએ પાંચેય પર્યાયોનો સમાવેશ
 કરવાનો આવે છે. એને માટે ચર્ચે 'ચાઆ' એવી સજા કરે છે, પણ એ પઠનમા
 વઠોર લાગે છે, અને 'આ' તો ચાર માત્રા પૂરી કરવા માટે જ ઉમેરવો પડે
 છે. અન્યથા મેં આને માટે દા-દા એવી સજા વાપરેલી, એટલે કે વે દા વચ્ચે
 સમાસદર્શક આઢી લીટી કરેલો પણ તે છાપમા વાદવાકાંતા ચિહ્નવાળી
 જેવી દેખાય છે, અને પઠનમા દાદાથી ભિન્ન આંધર્યો થકાય નહીં એ એની
 શક્તિ છે. એટલે ઉચ્ચારમા દાદાને જ મઢની અને છતાં તેનાથી જુદી પરચાય
 એવી નવી સજા 'દદા' યોજુ છું અને આને માત્ર સજા તરીકે યોજુ છું એટલે
 એને વિશેષ સમર્પન કે સુલાસાની જરૂર રહેતી નથી ધણાસરા ચતુષ્કલ-
 સધિ છદોમા જગણ રહિત સધિ જ વપરાય છે, માત્ર અપવાદરૂપે જગણ
 થયાક થયાક આવે છે એટલે એવી રચનાઓમા ઉત્પાપનિયા દાદાથી જ
 આપીશ. આપણા માત્રામેઢ રચનાના પિંગલો આ વાચતમા ક્ષીણવટવાળા નથી
 એટલે ધણી જગાએ જગણના સ્થાનની ચર્ચા કરતા નથી પણ એ સ્વરૂ છે કે
 જગણ વધુ ઓછો વપરાય છે એટલે જગણના સ્થાનનો સ્પષ્ટ નિષેધ ન હોય,
 તો પણ દાદાથી ચતુષ્કલ રચનાઓ સામાન્ય રીતે નિર્દેશુ ત્યાં જગણ સદૃશ
 નિષિદ્ધ ન માનવો, પણ અપવાદરૂપે આવી શકે એમ માનવું. સર તો જગણ-
 ના નિષેધનું કારણ જાણવું એ જ મહત્ત્વનું છે અને એમ થયા પછી માત્રામેઢની
 ઉત્પાપનિયાઓ દરેક વિગતમા પૂર્ણ આપવી અશક્ય જણાય તો પણ વસુ
 , અનિષ્ટ થઈ જવાનું નથી

હવે હું માત્રામેઢ છદો એક પછી એક મારા નિરૂપણને અનુકૂળ ક્રમે
 સર્જીશ અને તેના વર્ણ વહેણ એક વાત મારે સામાન્ય રૂપે કહેવાની છે એ કે
 આપણા પ્રાકૃત અપમ્નશ ગુજરાતી પિંગલો જો કે સામાન્ય રીતે છદોમા પ્રાસ
 આવશ્યક છે એ વાચત સ્લેષતા કે ચર્ચતા નથી પણ અપમ્નશ સાહિત્યથી
 મઢીને છદોમા પ્રાસ સાર્વજનિક બન્યો છે, અને ગુજરાતીએ પણ અપમ્નશનો
 એ વારસો અપનાવી લીધો છે પિંગલો પ્રાસની વાત નહીં કરતા પણ સર્વજન

દલપતરામે આપેલો આનો લક્ષણછદ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમા અતે બે ગુરુ આળવાનુ કહ્યું છે પણ ત્યા જ નીચે ટીપ છે કે "અતે એક ગુરુ હોય તો પણ નમે" (દ પિ પૃ ૧૩)

અલક અપવા અરિલ્લ · દાદા દાદા દાદા દાલલ
અર્થાત્ ચરણાકુલમા જેમ અતે દાગા કે ગાગા આવતુ હતુ તેમ અહીં દાલલ આવે છે તે પછી જેકરી લઈએ

જેકરી દાદા દાદા દાદા લગા
અહીં અત્ય ચતુષ્કલ લગા એવુ એક લઙ્કિત માત્રાનુ રૂપ લે છે તે પછી ચોપાઈ

ચોપાઈ દાદા દાદા દાદા ગાલ
અહીં પણ છેલ્લુ ચતુષ્કલ એક માત્રા જેટલુ લઙ્કિત ગાલ એવુ રૂપ લે છે આ પ્રમાણે પહેલાં બે છદો પૂરી સોઢ માત્રાના છે, બીજા બે પદર પદર માત્રાના છે છતાં એના તાલ સરખા હોવાથી અને તફાવત જૂજ હોવાથી, અને તેમનુ પઠન એક સરખુ હોવાથી એ ચારે છદો ચોપાઈ ગણાય છે અને ચોપાઈના પ્રવાહમા વપરાય છે

જેકરિ ચોપાઈ ચરણાકુલ, અલક વઢી એ ચારેને મુઢ,

ચોપાઈ કહિયે સાધારણ, તાઢ બરાબર છે તે કારણ

૮૪

દ પિ પૃ ૧૩

અહીં દલપતરામે અરિલ્લને પણ ચોપાઈમા ગણાવેલ છે પણ ગુજરાતીમા એ છદ બહુ વિરલ વપરાયો છે અપમ્મ શ સાહિત્યમા તેનો પુષ્કળ વપરાશ હતો તે પછી પદ્ધરી બે પદ્ધતિ લઈએ

પદ્ધતિ કે પદ્ધરી દાદા દાદા દાદા લદાલ

આ છદ પણ અપમ્મ શમા જ વિશેષે કરીને વપરાયો છે ગુજરાતીમા માગ્યે જ પ્રયોજાયો હશે છદનુ ઉપરનુ લક્ષણ મેં હેમચંદ્રના 'છન્દોનુશાસન' માંથી લીધુ છે "ચીની" જે જો લીર્વાન્તેઽનુપ્રાસે પદ્ધતિ ।" તેના ઉપર ટીકા છે "ચગણ ચતુષ્ટય । પાદાન્તેઽનુપ્રાસે સ્તિ પદ્ધતિ પદ્ધતિવેત્યન્યે । અસ્વાપવાદ નામ વિષમે જગણ , પાદાન્તે ચ જગણો લઘુચતુષ્ટય વા ।" (છન્દોનુ. પૃ ૨૬૬) અર્થાત્ ચાર ચતુષ્કલ સધિઓ અને ચરણને અતે પ્રાસ હોય ત્યારે પદ્ધતિ કે પદ્ધટિકા છદ પાય તેમા અપવાદ બે વિષમ ચતુષ્કલ જગણ (લગાલ) ન પાય, અને અત્ય ચતુષ્કલ જગણ હોય અપવાદ ચાર લઘુનુ હોય અપમ્મ શ

સાહિત્યમા આ છદ આ સ્વરૂપે જ મળે છે, અને છતાં દલપતરામ તેનું લક્ષણ જુદું આપે છે. —

પ્રતિચરણ ^૩સોઠ ^૧મા ^{૧૧}ત્રા ^{૧૪}પ્રમાણ, તે ^૩ચરણ ^૧અત ^{૧૧}જો ^{૧૪}જગણ આણ;
 ત્રણ ^૩ચક્ર ^૧રુદ્ર ^{૧૧}રત્ને ^{૧૪}જ સાઠ, પદ્મરી ^૩છદનો ^૧એજ ^{૧૧}ઢાઠ ^{૧૪} ૮૭
 દ પિ પૂ ૧૪

અહીં કુલમાના તો સોઠ જ છે, ઉપરની જ રીતે અતે જગણ વાહ્યો છે (જો કે સર્વલઘુનો વિકલ્પ જણાવ્યો નથી) પણ તાલની માત્રા જુદી જ વહી છે: હેમચંદ્રની રીતે ચાર ચતુષ્વલો આપીએ એટલે તાલ ૧, ૫, ૯, ૧૩ માત્રાએ જ પડે. પણ દલપતરામ ૩, ચક્ર એટલે ૬, ૧૧ અને ૧૪ માત્રાએ તાલ મૂકે છે. એમની રીતે એ પ્રમાણે તાલ માટે સુલ્લી માત્રાઓ મળી રહે છે, અને એ સ્પષ્ટ કરવા મેં તાલસ્થાનની માત્રાસંખ્યા બતાવી છે પણ હેમચંદ્રે જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે તેમા તાલ માટે એ વધી માત્રાઓ સુલ્લી મળી આવતી નથી હું હેમચંદ્રનું દૃષ્ટાન્ત નીચે ઉતારું છું

^૧છ ^૩પ્રા ^૫ય ^૧મા ^૮ણ ^૬ધ ^{૧૦}ર ^{૧૧}ણો ^{૧૩}ર ^{૧૪}ગે ^{૧૧}ન્દ્ર
^૨૨ ^૪૭ ^{૧૨}૧૫
^૧પા ^૩શ્વ ^૫જિ ^૮ને ^૬ન્દ્ર ^{૧૦}સ્મ ^{૧૧}ર ^{૧૨}મૃ ^{૧૩}ગ ^{૧૪}મૃ ^{૧૫}ગે ^{૧૧}ન્દ્ર
^૨૨ ^૬૮ ^{૧૫}
^૧દ ^૩શ ^૫ય ^૮દો ^૬ર્ણ ^{૧૦}દુ ^{૧૧}રિ ^{૧૨}ત ^{૧૩}તિ ^{૧૪}મિ ^{૧૫}ર ^{૧૬}નિ ^{૧૧}ક ^{૧૧}ર
^૨૨ ^૬
^૧સ ^૩ત્પ ^૫દ્ધ ^૮તિ ^૬મા ^{૧૦}સ્વ ^{૧૧}જિ ^{૧૨}ત ^{૧૩}ર ^{૧૪}જ ^{૧૫}નિ ^{૧૬}ક ^{૧૧}ર
^૨૨ ^૮
 અહીં વીજી પક્તિમા છઠ્ઠી માત્રા તાલ માટે ઉપલબ્ધ નથી કેમ જે એ આગળની માત્રા સાથે જોડાઈ ગઈ છે તેમ જ 'છન્દ પ્રમાણર'મા જે પદ્ધતિનો લક્ષણછદ આપેલો છે તેમા પણ વીજી ત્રીજી અને ચોથી પક્તિઓમા છઠ્ઠી માત્રા તાલ માટે સુલ્લી મળતી નથી —

વસુ વસુ કલ પદ્ધરિ લેહુ સા જ,
^૧સે ^૩વ ^૫હુ ^૮સ ^૬ત ^{૧૦}ત ^{૧૧}સ ^{૧૨}ત ^{૧૩}ન ^{૧૪}સ ^{૧૫}મા ^{૧૬}જા
^૨૨ ^૬ ^{૧૦} ^{૧૫}
^૧મ ^૩જિ ^૫યે ^૮રા ^૬ધા ^{૧૦}સ ^{૧૧}હ ^{૧૨}ન ^{૧૩}દ ^{૧૪}લા ^{૧૫}લ,
^૨૨ ^૬
 .

૧ ૨ ૩ ૪
ક ટિ જે હે સ બ મ ધ સિ ન્યુ જા લ ॥
૪ ૬

છન્દ પ્ર૦ પૃ. ૪૯

ઘટલે આપને આ વાંચતમા દલપતરામનું લક્ષણ નહીં સ્વીકારતા હેમચન્દ્રનું જ સ્વીકારીનું ચતુષ્કલના પર્યાયોનું પુષ્કલવરણ કરતા જગાશે કે પદ્ધતિમા ત્રીજી માત્રા હમેશાં પુલ્લી જ રહે ધારણ કે ત્યાં જગણ આવે તો જ ત્રીજી માત્રા ઢકાય, અને જગણ તો ત્યાં નિષિદ્ધ છે, પણ વીજુ ચતુષ્કલ ગાગા કે ગાલલ રૂપ લે તો છઠ્ઠી માત્રા અવશ્ય ઢકાય, અને એ રૂપો એ જગાએ નિષિદ્ધ થયા નથી. એ સ્થાને લગાલ અને લલલલ તેમ જ લલગા રૂપો આવે તો છઠ્ઠી માત્રા પુલ્લી રહે, અને અવસ્માત્ એ રૂપો પદ્ધતિમા આવી શકે છે, પણ એ એનું લક્ષણ નથી દલપતરામે આવું સ્વરૂપ શાથી સ્વીકાર્યું, અને એમણે સ્વીકારેલા તાલો કયા પ્રવારના છે તે આપને આગળ પ્રયાસ્યને જોઈશું હમણાં તો ઘટલું જ કહેવું વસ થશે કે દલપતરામે આપેલી તાલવ્યવસ્થા પદ્ધતિના સ્વરૂપની નથી, અને એનું સ્વરૂપ આપને હેમચન્દ્રે આપ્યા પ્રમાણેનું સ્વીકારવું જોઈએ.

પદ્ધતિની ચર્ચા પૂરી કરતા પહેલાં તેના અર્થનો બનેલો મધુભાર છદ પણ લઈએ. અપમ્મ શમા એ કયાય કયાન વપરાયો છે

મધુભાર : દાદા લદાલ

પદ્ધતિમા કુલ ચાર ચતુષ્કલોમાંથી અહીં આપને છેલ્લા બે લઈએ છીએ આના તાલ પણ પદ્ધતિ પ્રમાણે જ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ દલપતરામે આના તાલ પણ પદ્ધતિની પોતાની રીતે આપ્યા છે :

વઢા આઠ ઝાળ, મધુભાર જાળ

ગુલ અત હોય સરાય ન કોય ૨૬

ત્રીજી છઠી જ માત્રા કહી જ

ત્યાં તાઢ ઢીજ, લધુ પચમી જ ૨૭

દ. વિ. પૃ. ૮

પાંચમી લધુ અને અતે ગ અને લ ઘટલે લગાલ જગણ જ થાય. અને તાલ ત્રીજી અને છઠ્ઠીએ ઉપર વસાવ્યા પ્રમાણે. આને વિશે જુઠું કઈ મહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આની પછી હું વાચ્ય કે રોઢા લઉં છું :

રોઢા . દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાદા દાદા

૧) આ છદ ચતુષ્કલ સંખિના કુલ છ આવર્તનોનો બનેલો છે. ઘટલે કુલ ૨૪

માત્રાનો છે એમા વિશેષ એ છે કે ૧૧ મી માત્રાએ યતિ છે આ યતિએ શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ વૃત્તોમા હુ યતિ દર્શાવવા દઢ કરતો હતો તેને વદલે માત્રા-મેઢમા હુ ઉપરના ભાગમા એવવડુ અવતરણ ચિન્હ વરુ છુ દલપતરામના ભક્ષણ ઉપરથી જ આ સ્વરૂપ સ્ફુટ થશે

વાવ્ય અથવા રોલા છદ — માત્રા ૨૪, તાઢ ૬

અર્થ ચરણ અગિયાર, તયા પછિ તેર વઢાનુ,
પ્રયમ પછી પ્રતિ ચાર, વઢા પર તાઢ મલાનુ,
જગણ ન હોય જરુર, તમામ તપાસો તાઢો
વાવ્યછદ વરિ ડર, તિમિર અણસમજણ ટાઢો ૧૦૩
જન્મ મરણ દુઃસ હરણ, ચરણ શ્રીહરિના સેવો,
એ પ્રભુ યમરામરણ, તરણ તારણ છે તેવો;

દ પિ પૂ ૧૬

આગઢ ઉતારતો નથી યતિની જગાએ લક્ષણછદમા અલ્પવિરામ છે તેથી તેનુ સ્થાન જગાઈ આવશે ઉપર આપેલી પ્રયમ ચાર પક્તિઓમા ત્રીજુ ચતુષ્વલ ચાલ'લ આવે છે પછીની વેમા લલલ'લ આવે છે તે પછી હુ પ્લવગમ રુઢ છુ

પ્લવગમ | | | | |
દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાલગા

અહી સ્પષ્ટ થશે કે રોઢાની પેઠ જ આમા ૧૧ મી માત્રાએ યતિ છે આ છદના પહેલા ચાર ચતુષ્કલો વરાવર રોઢાના જેવા છે પછી ફેર પડે છે દલપતરામ જૂનો પ્રણાલિકાને અનુસરીને પ્લવગમમા આદિ અને અતમા ગુરુ આવશ્યક ગણે છે

૧૬ પ્લવગમ છદ — માત્રા ૨૧, તાઢ ૫

માત્રા પ્રતિપદ એક, અને વિસ આણિયે,
એકાદશ દશ ઉપર જરુર જતિ જાણિયે,
એક ઉપર પછિ ચતુર, ચતુર પર તાઢ છે,
આદિ ગુરુ, ગુરુ અત, પ્લવગમ ચાલ છે ૯૦

દ પિ પૂ ૧૪

આ લક્ષણ નીચે ટીપ' છે કે “તાઢનો અને આદિ ગુરુ તયા અત ગુરુનો

૩ આ ટીપ સદગત કે હ ધ્રુવે ‘દલપત પિંગઢ’નુ સસ્કરણ કરતા ઉમેરી છે જુઓ પ્રસ્તાવના પૂ ૪

નિયમ 'હૃન્નરસ્થાનની ચઢાઈ' મા પઢાયો નયો " (એજન) તે તે પક્તિઓ હુ
નીચે ઉત્તાર છું

વય છો,ટીમા, વસ્યો' છું, હિંદુ, સ્તાનમા

અહીં પક્તિનો પટેલો અક્ષર ગુરુ નયો અને યતિવાલુ ચતુષ્કલ લગા'લ છે
તે કર્ણકટુ લાગે છે તે જોઈ શકાશે

ઘાતુ ઓપધી શોધ, રાજની નીતિયો

અહીં પ્રથમ વે ચતુષ્કલોને વદતે દાલગાલદા અપ્ટમાત્રક સધિ આવેલો છે
મેં આગલ બહુ તેમ ચતુષ્કલ રચનામા એ ક્યાવ આવે તો તેથી દોષ થતો
નથી એ ઝાઝ માત્રા પછી 'શોધ' શબ્દ આવી અગિયાર માત્રાએ યતિ આવે
છે પણ તે પછી લ આવી એ ત્રીજુ ચતુષ્કલ પૂરુ થતું નથી સ્વરો રીતે ત્યા
પણ, પક્તિના પ્રારમ્ભમા થયું છે તેમ, 'શોધ રાજની' એવો દાલગાલદા સધિ
ફરી આવે છે રોઢામા અને પ્લવગમમા આમ ધણી વાર વને છે, તેને દોષ
ગણવો ન જોઈએ હવે અતે પણ ગુરુ ન હોય એવો દાલલો જોઈએ

હિંદુ મને હુ હાલ, ધયા છું યુરોપિયન,
કોઈ ન જાણે મને, હતો આ હિંદુજન

દલપતકાવ્ય ભાગ ૨, પૃ ૨૭

પ્રારમ્ભમા ગુરુ છે, અતમા ગુરુ નયો આ અનિયમિતતા છે, એનું સ્વરૂપ
આપણે મેઢતી ચર્ચામા જોઈ શકીશું હાલ તો એટલું જ નોંધીશું વે માત્રા-
મેઢમા નિયમો માત્ર સામાન્ય રીતે પ્રવર્તે છે, તે વધા નિરુપવાદ અને અવ્ય-
ભિચારી નથી

આનો પછી હુ સર્વયા લડ છું સર્વયાના વે પ્રનારો છે, સર્વયો વત્રીસો
અને સર્વયો એકત્રીસો

સર્વયો વત્રીસો દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગામા
સર્વયા એકત્રીસો દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગાલ
આ લાવામા લાવી ચતુષ્કલ રચના છે વત્રેના દૃષ્ટાન્તા 'દલપતપિંગલ'માથી
જ મૂકુ છું

સર્વયા છદ — માત્રા ૩૧-૩૨, તાઢ ૮

યજ્ઞન સ્વિ જો વરો સર્વયા, હૈમામા પરિ હેત અનત,
માત્રા એકત્રીસ ચરણમા, સોઢે તો વિશ્રામ વનત,

વત્રીસા પળ વીજિ તરેના, રુચિરા ગુલ્યે તાઢ રહત,
 એકત્રીસે ઘતે ગુરુલયુ, વત્રીસામા વે ગુરુઅંત. ૧૧૪

*

*

*

જો સસાર ગુલ્લે સુધરે તો, જોંગિ વની જાવે કુળ વાવૂ,
 તોયં પિતા માતા તજિ કોળ વડે ગિરનાર સિધાવઢ વાવૂ;

*

*

*

દ. વિ. પૂ. ૧૮-૧૯

સોઢ માત્રાએ યતિ, ત્યા લક્ષણછંદના અલ્પ વિરામ મૂકેલુ છે, અને એ યતિ 'તોયં' વાઢી પક્તિમા પઢાઈ નથી એ પણ ધ્યાનમા રાસવા જેવુ છે. અર્થાત્ આ યતિને પિંગઢનાર પોંતે એટલી સ્થિર અવઢ વે આવશ્યક માનતો નથી.

આ પછી રુચિરા લઈએ :

રુચિરા : દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા

દલપતરામ પ્રમાણે ડપરનુ લક્ષણ આપેલુ છે દલપતરામ આઠ આઠ માત્રાએ એમ વે મધ્ય યતિઓ આપે છે

૨૩ રુચિરા છંદ-માત્રા ૩૦, તાઢ ૮

ચરણ ચરણમા ત્રીસે માત્રા, અતે તો ગુરુ એક કરો,
 આઠે આઠે પઢતા પાઠે, વઢિ વોડો વિશ્રામ ઘરો,
 એક ડપર પછિ ચારે ચારે, તાઢ સરસ લાવો તેમા,
 રુચિરા નામે છંદ રૂપાઢો, અલ્પ નથી સંશય એમા ૧૧૨

દ વિ. પૂ. ૧૮

વીજી પક્તિમા 'આઠે આઠે પઢતા પાઠે' એટલા ભાગમા શોભાનો વાતર પ્રાસ છે તે ધ્યાનમા આવ્યુ હશે આ લાવી પક્તિઓમા આ પ્રમાણે યતિઓ મૂકી તેના સ્થંડોને પ્રાસયી જોડવાને વધિઓ સ્વાભાવિક રીતે લલચાય છે. આ પછી ચોપાયો લડ છુ

ચોપાયો. દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા

દલપતરામનુ લક્ષણ જોઈએ :

૨૧. ચોપાયા છદ—માત્રા ૨૮, તાલ ૭

પ્રથમ અરધમા સોઢ વઢા કરિ, ઊપર વારે આળો,
તાલ પ્રથમ પછિ શ્રુતિશ્રુતિ ઊપર, જો ચોપાયા જાળો;
અતે તો ગુહ અક્ષર આળી, ચરેણ રચો શુભ ચારે,
વે ચરણે પણ કોઈ કહે છે, હસે સુનેલ હજારે

૧૦૮

દ. પિ. પૃ. ૧૭

આમા ધ્રુવ નોથવા જેવુ એ છે કે આની ચારને વડલે વે પક્ષિએ કડી ગણ-
વાની પણ પરપરા છે આની પછી સામાન્ય પરપરાને નહીં અનુસરતા, અર્ધસમ
ગણાતી દ્વહાની રચના હુ છઠ છુ :

દ્વહોઃ દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા ગાલ

દલપતરામ તેનુ નીચે પ્રમાણે લક્ષણ આપે છે :

૩૧. દોહરા છદ—માત્રા ૪૮, તાલ ૧૨

પહેલે ત્રીજે તેર વઢ, અવર પદે અગિયાર;

મૂ, મૂતે ને ભક્ષિત, તાલ દોહરે ધાર

૧૩૭

વર લઘુ વઢ અગિયારમી, જગણ ન તાલ હરેક;

તાલ પ્રથમ કે વીજિમા, નિમે જગણ કદિ એક.

૧૩૮

દ પિ પૃ. ૨૪

આમા તાલમા જગણ ન આવવા દેવો એમ વહધુ છે, તે મેં ચતુષ્વલ રચનાઓ
વિશે પ્રારંભમા સામાન્ય રીતે વહધુ છે તેમા આવી જાય છે. દાખલા તરીકે
આની પછી દૃષ્ટાન્ત માટે વીજા દોહરા મૂક્યા છે તેમાથી પહેલો સ્પષ્ટ :

માન જ્ઞાનને પાનનુ, ગાનતાન ગુલતાન;

જ્ઞાન વિના નિદવાગનુ, માન ધરે નાદાન.

૧૩૯

અહીં 'મા ને જ્ઞા ને ને' એ અદારોમા 'નજ્ઞાન' એ જગણ છે, અને એને સ્ત્રીયે તાલની

પાચમી માત્રા દર્શાવે જાય છે. વીજા તાલમાં જગણ આવવાનું અર પરિણામ
છે. પણ મેં આગળ વહધુ તેમ આ રચના દાલગાલદા છે અને તે વે ચતુ-
ષ્વલોની જગાએ આવી રાખે છે જગણને સર્વથા નિષિદ્ધ વહધો છે છતાં પહેલા
ચતુષ્વલમા આવી રાખે એમ વહધુ છે તેનો દાસલો અહીં આપેલા દોહરામાં
ગયો. પણ તાલ સચ્ચી આગળ ઉતારેલા દોહરામાં જગણના દૃષ્ટાન્તો છે :

ताळनि बळ ने पाछली, मळ्ये न तूटे ताळ,
आवि मळे ओ आगली, ताळ तुटे ततकाळ
ताळ लगारव तूटता, गणे न गुणिजन दोष;
लागे वविता लगडी, तो सुणि नहि सतोष

१७

१८

द पि पृ ६

अही 'मळ्ये न' अने 'गणे न' ए सम पस्तिना प्रथम तालमा आवता जगणो
छे आ जगणनो निषेध के अनिष्टतानो ख्याल पिंगलना अम्यासीओमा ओछो
छे एटले में तेना दाखला उपर आप्या छे 'छन्दप्रभाकर' पण जगणनो
निषेध करे छे दोहा विशे ते बहे छे

ल० — जान विषम तेरा बला, सम शिव दोहा मूल ।

अने टीका आपे छ "विषम चरणोंमें १३ और सम चरणोंमें (शिव) ११
मात्राएँ होती हैं। 'जान विषम' पहिले और तीसरे अर्थात् विषम चरणोंके
आदिमें जगण नहीं होना चाहिये। अन्तमें लघु होता है।" (छन्दप्रभाकर
पृ ८४) अर्थात् 'प्रभाकर' तो विषम चरणना आदिमा जगणने निषिद्ध
गणे छे दलपतरामे एम कहणु नथो पण तेमना पण जगणना प्रसगो विषम
पादमा नथी आवता, सम पादमा ज आवे छे एटले 'प्रभाकर' प्रमाणे
पण एमा दोष नथो 'प्रभाकर' आ स्थाने विचक्षण रीते दृष्टान्तो आपी
चर्चा करे छे तेमा जगण उपरात शब्द क्या तोडवो ए प्रश्न पण आवे
छे, जेनी चर्चा हु आगळ करवानो छु अही तो एटलु नाधवु बस यशे के
दोहरामा जगण अनिष्ट छे दोहरा पछी 'सोरठो लईए 'सोरठियो दूहो'
एनु टूकु नाम सोरठो बई गयु छे

सोरठो दादा दादा गाल' दादा दादा दालदा
दूहाना विषम सम पदो उलटावबाधी आ नवो छद ययो छे दलपतरामे स्पष्ट
लख्यु नथी पण ए नाधवु जोईए के पदो उलटावता पण तेनु मूळ प्रासस्थान
कायम रहे छे, एटले के सोरठाना विषम चरणोमा आवता गाल गणमा प्रास
आवे छे जम के

बहाला तारा वेण, स्वपनामा पण सामरे,
नेह भरेला नेण, फरी न दीठा फारबस

१५२

द पि पृ २५

विषम चरणो 'वेण' अने 'नेण'ना प्रासथी सघायेला छे 'फरी न' एम
सम चरणमा प्रथम स्थाने जगण आवे छे, ए ध्यान खेंचे छे दलपतरामे दोहरा

સોરઠાને ચાર ચરણના ગળ્યા છે, પણ એને દ્વિદલ ગણવાની પ્રાચીન પરંપરા છે અને તે શાસ્ત્રીય છે, એટલી નોંધ અહીં જરૂરની છે

આની સાથે દલપતરામે નહીં આપેલો ઉલ્લાલ છદ લઈએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉલ્લાલ સ્વતંત્ર છદ તરીકે વપરાતો નથી, છપ્પાની છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં આવે છે પણ અહીં ટૂંકા સોરઠાની સાથે તેનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય છે.

ઉલ્લાલ : દા દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા દાલદા

અહીં પહેલાં એક દા મૂકી પછી દોહરાનું વિષમ ચરણ બેવડમ્બુ છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે આ ચતુષ્પત્તી શરૂ થયા પહેલાં આવતો દા નિસ્તાલ છે ઉલ્લાલ દ્વિદલ હોય છે; ઉપર આપી તે એની એક પંક્તિ છે તેનું લક્ષણ દલપતરામ છપ્પાના લક્ષણ છદનો છેલ્લી પંક્તિમાં આ પ્રમાણે આપે છે

પછિમા બે કલ્લ ને બેવડુ, ટુહા પ્રથમ પદ જાણજો ૧૭૧

દ પિ પ ૨૮

આ પછી હું લીલાવતી છદ લઉં છું.

લીલાવતી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાગા ગા

દૃષ્ટાન્ત માટે દલપતરામનો લક્ષણછદ ઉતારું છું :

૨૫ લીલાવતી છદ — માત્રા ૩૨, તાલ ૮

માત્રા ચત્તીસે ચરણ ચરણમાં, અતે તો ગુરુ બે આળો,
લીલાવતિ નામે છદ બનાવો, જતિ દસ આઠ ઉપર જાળો,
ત્રિજિ કલ્લ પર તાલ પછી શ્રુતિ શ્રુતિ પર, તેજ રિતે સ્વરગતિ તાળો,
આ લોચ વિષે પરલોચ વિષે, પમ્બુવદ મજિ પૂરણ મુત માળો ૧૧૭

દ પિ પ ૧૯

આને રુચિરા સાથે સરતાવી જોતા જણાશે કે આમાં રુચિરાની પૂર્વે એક નિસ્તાલ દા મૂકેલો છે, બાકી વધી રીતે એ રુચિરા પ્રમાણે જ છે — મધ્ય યતિમાં, અને તાલમાં પણ ઉપર ઉલ્લાલમાં જેમ પહેલો એક નિસ્તાલ દા આવે છે એવો જ અહીં આવે છે અહીં ત્રીજી પંક્તિમાં આવતા 'પછી' શબ્દ ઉપર ટીપ છે કે “આવા પ્રસંગે જ્યાં અર્થયતિ હોય, ત્યાં તે પૂરેપૂરી ન સચવાય તેપણ યતિમગ ગણાત્રો નથી” જે આગળ જોયું તેમ જાતિઓમાં યતિનું સામાન્ય યૌધિત્ય દર્શાવે છે આ પછી પંચાવતી છદ લઉં છું

પંચાવતી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા

આ છદ લગભગ લીલાવતી પ્રમાણે જ છે તેમા વિશેષ એ છે કે અહી મધ્ય-
યતિથી પડતા ચે યતિલડોને પ્રાસથી જોડવાના છે, જે વતાવવા મેં નીચે
લહરીયુક્ત્ લીટી કરી છે વીજો ભેદ એ છે કે લીલાવતીમા અતે ચે ગુરુ
આવે છે, આમા એક આવે છે, જો કે દલપતરામે એ વિશે કશો નિર્દેશ કર્યો
નથી પણ આપણે જાણીએ છીએ કે અત્ય ચે ગુરુ વહ્યા હોય ત્યા એવથી
પણ ચાલે છે, જેમ કે ચરણાકુલમા . દલપતરામનુ લક્ષણ જોઈએ :

૨૭ પદ્માવતી છદ — માત્રા ૩૨, તાઢ ૮

દરા આઠે ળાસા, ધરિ અનુપ્રાસા, ઉપર કઢા ચીદે આવે,
પદ્માવતિ નામે, છદ સુકામે, ગુણવતા વધિજન ગાવે;
લીલાવતિ જેવા, તાઢ જ લેવા, વીમઢ પદ રચશે કવિતા,
ઉજઢો જરા જામે, સઘઢે ઠામે, તે શોભે જેવો સવિતા

૧૨૯

દ પિ પુ. ૨૧

દુષ્ટાન્ત ઉપરથી આતરપ્રાસ સમજાશે અતે એક ગુરુ કે ચે ગુરુ વશાનો
ઉલ્લેખ નથી, પણ એક ગુરુ ઓછામા ઓછો આવશ્યક છે એમ પઠન ઉપરથી
પણ જણાશે

આ પછી હુ મરહટ્ટા લઝ છુ દલપતરામે તેનો લક્ષણછદ નીચે પ્રમાણે
આપેલો છે :

૨૨ મરહટ્ટા છદ — માત્રા ૨૯, તાઢ ૭

માત્રા દશ આઠે, ધર જતિ પાઠે, ઉપર વઢા અગિયાર,
મરહટ્ટા નામે, કવિતા વામે, છદ બનાવો સાર,
છે ગુરુ લઘુ છેલ્લો, એમ જ મેલો, છેલ્લો લાવી ળાત,
તજિ ચે ચન્ચારે, તાઢ જ ધારે, ત્યારે થાય નિરાત

૧૧૦

આની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય .

દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલ

આ છદ પદ્માવતીને વહુ જ મઢતો છે ફરક એટલો જ છે કે પદ્માવતીની
અત્ય ળઢ દાદા દાદા દાદા ગા છે તેની જગાએ અહી દાદા દાદા ગાલ
છે આ પછી ત્રિમગી લઈએ એ પણ પદ્માવતીને મઢતો જ છે

ત્રિમગી દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા ગા

આમા પદ્માવતીથી આગઢ જઈ આઠ માત્રાએ એક યતિ વધારે છે અને એથી
થયેલા ત્રણેય યતિલડો એક જ પ્રાસથી સાથેલા છે લક્ષણછદ જોઈએ.

૨૬ ત્રિભંગી છદ — માત્રા ૩૨, તાલ ૮

માત્રા દશ આળો, આઠ પ્રમાણો, વઢિ વગુ જાળો, રસ દીજે,
મતે ગુરુ આવે, સરસ મુહાવે, મળતા માવે, ત્યમ કીજે;
લીલાવતિ જેવા, સાલ જ દેવા, ત્રિભંગી તેવા, છદ કરો,
જતિપર અનુપ્રાસા, ધરિયે લાસા, સરસ તમાસા, શોધિ ધરો. ૧૧૯

દ. પિ પૃ. ૧૯

અહી મધ્યયતિઓ અને અતર પ્રાસો વધારેમા વધારે આવે છે આ જાતની
આગતુક શોમા જ્યા ઓછામા ઓછી છે એવો હવે ડુમિલા લઈએ :

ડુમિલા : દા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગા

એનુ પઠન જોવા લક્ષણછદ જોઈએ :

૨૮ ડુમિલા છદ — માત્રા ૩૨, તાલ ૮

વધિયે મઢિ માત્રા વત્રિસ છે, પળ એક ગુરુ અતે ધરિયે,
વિધામ કરી વઢ સોઢ વને, ડુમિલા એ વિધિયે આદરિયે;
ડુમિલા ગળ મેઢ થકો મઢનો, વઢ તો તે તુલ્ય ગળી રરિયે,
તજિ બે પછિ તાલ તમામ તમે, ગળિ આઠ ધરો શ્રુતિ આતરિયે ૧૨૧

દ પિ પૃ ૨૨

અહી પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ છે પછી સાત ચતુષ્કલો અને છેલ્લે ગુરુ
આવી બન્નોસ માત્રાઓ થાય છે એ રીતે જોતાં એમ કહી શકાય કે રુચિરાતી
આગલ અહીં એ નિસ્તાલ દા મૂક્યો છે પણ એક બીજો ફરક પણ છે
રુચિરામા આઠ આઠ માત્રાએ યતિ આવે છે તેવી યતિ આમા નથી આમા જે
યતિ છે, તે પહેલો નિસ્તાલ દા તે પછી ત્રણ ચતુષ્કલો પૂરા થાય, અને
પછી જે ચોથુ ચતુષ્કલ આવે તેની વચના યતિ આવે છે બીજી રીતે જોઈએ
તો આમા સર્વેમા જંટલી જ ૩૨ માત્રા છે, તાલ આઠ છે, સોઢ માત્રાએ યતિ
છે, છતાં પહેલી બે માત્રાઓ નિસ્તાલ હોવાથી આનુ પઠન સર્વેમા કરતા તદ્દન
જુદુ છે સર્વ તો લીલાવતીથી શરુ કરી અહીં સુધી જે છદો લીધા તે વધારી
જ એ લાસિયત છે કે તેમા પ્રારંભમા એક નિસ્તાલ દા આવે છે પણ આ છદ
સર્વેમા જેવો જ સાદો હોવાથી તેનો સર્વેમા સાચેનો ભેદ લાસ સ્પષ્ટ કર-
વાની જરુર રહે છે

હવે ચતુષ્કલસધિ રચનાઓમા છેલ્લે હુ આર્યાવર્ગ લઈશ આર્યા છદ
તો પ્રાચીન છે, ષણ્ણુશ્રવ પ્રાકૃત સાહિત્ય આર્યામા લખાયુ છે, એને સસ્કૃત
સાહિત્યે પણ અપનાવેલ છે, પણ એનુ વધારણ ઉપર આપી તે સર્વ

ચતુષ્વલ રચનાથી ભિન્ન પ્રકારનુ છે તેથી તેને હુ છેલ્લે લઉ છુ. અત્યાર સુધીના છંદો કરતા તેનુ વધારણ પળ વધારે અટપટુ છે, અને તેના વધારણની ચર્ચામા પિંગલે ઘણી ક્ષીણવટ વાપરી છે, જે ચતુષ્વલ રચના ઉપર વહુ પ્રવાશ પાડે છે હવે આપણે તેનુ દલપતરામે આપેલુ વધારણ જોઈએ, એમ કરતા શ્યા કહી નવુ ઝમેરવુ પડશે ત્યા ઝમેરીશુ.

૩૩ ગાથા અથવા આર્યા છંદ — માત્રા ૫૭, તાઢ ૧૫

સાત ચતુષ્કલ ને ગુરુ, વિષમ ચતુષ્વલ વિષે ન જગણ ધરો;
છઠ્ઠે જગણ, ન લઘુ વા, ચાર જઢાએ વિરામ કરો. ૧૬૪

એ આર્યા પૂર્વારધ, અવર અરધમા વિશેષ શૂ વહિયે;
છેક ચતુષ્વલ છઠ્ઠુ, ત્યા કેવલ એવ લઘુ લઈયે. ૧૬૫

પ્રયમ પછી ચચ્ચારે, તાઢ મલા પ્રયમ અર્ધમા દીસે,
પછિ શશિ શર નવ તેરે, સત્તર વાવીશ છબ્વીસે ૧૬૭

દ. પિ પુ. ૨૬

આર્યા દ્વિદલ છે તેના પૂર્વાર્ધમા કુલ સાત ચતુષ્કલ આવે પળ તેમા વિષમ સ્થાને કોઈ પળ જગણ ન આવે. પળ તેમા છઠ્ઠે સ્થાને જગણ અથવા ન લઘુ ઇટલે નગણ ઉપરાત એક લઘુ અર્થાત્ સર્વલઘુ ચતુષ્વલ આવે દરેક દલમા ચાર માત્રાએ યતિ આવે અને ઉત્તરાર્ધમા છઠ્ઠા ચતુષ્કલની જગાએ માત્ર એક લઘુ આવે પૂર્વદલમા પહેલી માત્રાથી તાલ શરુ થઈ પછી ચચ્ચાર માત્રાએ તાલ આવે અને વીજા દલમા ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૨, ૨૬ મી માત્રાએ તાલ આવે જાપણી સજ્ઞામા આ નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય.

આર્યા { દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લદાલ દાદા ગા
દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લ દાદા ગા ॥

એકી સ્થાને દાદા મૂકવાથી ત્યા જગણ નિરવકાશ થઈ જ જાય છે વેકી સ્થાને દદા મૂકવાથી જગણ સહિત સર્વ ચતુષ્વલોને અવકાશ મળે છે છઠ્ઠે સ્થાને લદાલ મૂકવાથી જગણ અથવા સર્વલઘુ એની મેળે આવશ્યક વને છે કારણ કે લદાલના એ વે જ પર્યાયો છે ઇટલે દલપતરામનુ લક્ષણ આટલામા આવી જાય છે તે ઉપરાત જણાશે કે મેં દરેક દલને અતે ગુરુ મૂક્યો છે, તેને આર્યાનુ લક્ષણ ગણવુ જોઈએ આ ઉપરાત ઘાસ વહેવાનુ એ કે લદાલને સ્થાને લગાલ ન હોય અને સર્વલઘુ ઇટલે લલલલ હોય ત્યારે પહેલા લઇ શબ્દ પૂરો થવો જોઈએ, એવુ સર્વ સસ્કૃત પિંગલોનુ વિધાન છે '(છ શા ૪, ૧૮ વગેરે) એનુ એક દૃષ્ટાન્ત ગુજરાતીમા નીચે મુકુ છુ:

રસો લક્ષણવન્તો, દેવોએ મુકુટમણિયિ પૂજેલો,
દશમુખ અગૂઠાએ, ચાપ્યો તે રુદ્રનો પાદ॥

‘મગવદજ્જુકીય’ના મગલનો અનુવાર

પ્રથમાર્ધનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થશે

ગાગા ગાલલ ગાગા ગાગા ગાલલ લલલલ ગાગા ગા

અહીં છઠ્ઠો ગણ સર્વલઘુ લલલલ છે, અને તેના પહેલા લઘુએ ‘મુકુટ’ શબ્દ પૂરો થાય છે થઠ્ઠી એક વિશેષ નિયમ એ છે કે છઠ્ઠી ગણ જગણ અથવા સર્વલઘુ આવી ગયા પછી જો સાતમો ગણ સર્વલઘુ આવે તો તેના આદિયો જ શબ્દ શરૂ થવો જોઈએ તેનું દૃષ્ટાન્ત દલપતગમની લક્ષણનો પહેલી આર્યામાથી

૪ આ સ્થાને હ્રાયાધ અને વીજો વાજુ ‘વૃત્તરત્નાકર’-‘છન્દોમજરી’ મિશ્ર-મિશ્ર અભિપ્રાયો આપે છે ઉપર। આપેલો અભિપ્રાય હ્રાયાધનો છે તે સ્પષ્ટ કહે છે, “પઠ્ઠે ગણે મધ્યગુરો સર્વલઘો વા જાતે સપ્તમો ગણ સર્વલઘુસ્વેદ્ધ-વતિ, તદા પ્રથમાક્ષરાદારમ્ય પદ પ્રવર્તતે।” (છ સા ૪, ૧૧ ઉપરની ટીકા) અને દૃષ્ટાન્તો પણ બન્ને પ્રકારના આપે છે એકમા છઠ્ઠા જગણ પછી સર્વલઘુ આવે છે, વીજામા છઠ્ઠુ ચતુષ્કલ સર્વલઘુ છે, અને સાતમુ પણ સર્વલઘુ છે ‘વૃત્તરત્નાકર’ અને ‘છન્દોમજરી’ પણ આ વાક્યતમા સ્પષ્ટ છે ‘છન્દોમજરી’નો ટીકાકાર શ્રીરામધન મટ્ટાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે, “પઠ્ઠે જગણે તુ નાસ્તિ કાઠિનિ વ્યવસ્થા ઇતિ પર્યવસિતમ્।” (છ મ ક પૃ ૨૦૨) પણ મૂળ ‘છદશાસ્ત્ર’ જોતા મને હ્રાયાધનો અર્થ સાચો લાગે છે “પઠ્ઠો જ્” (૪, ૧૬) છઠ્ઠો ગણ જગણ હોય “ન્લો વા” (૪, ૧૭) અથવા ન-લ ચતુર્લઘુ હોય “ન્લો ચેત્ પદ દ્વિતીયાદિ।” (૪, ૧૮) છઠ્ઠો ગણ જો ચતુર્લઘુ હોય તો પદ વીજા લઘુથી શરૂ થાય “સપ્તમ પ્રથમાદિ” (૪, ૧૯) આજ્ઞા વાક્યો વેસા-હતા નીચે પ્રમાણે અન્વય થાય છે “પઠ્ઠો ન્લો ચેત્ પદ દ્વિતીયાદિ” અને “સપ્તમ ન્લો ચેત્ પદ પ્રથમાદિ” અર્થાત્ છઠ્ઠો ચતુર્લઘુ હોય તો પદ વીજા લઘુથી શરૂ થાય, સાતમો ચતુર્લઘુ હોય તો પદ પ્રથમ લઘુથી શરૂ થાય આ જ અન્વય આ પછીના સૂત્રમા ચાલે છે “અન્ત્યે પચ્ચમ” (૪, ૨૦) “અન્ત્યાર્ધે પચમ ન્લો ચેત્ પદ પ્રથમાદિ” અર્થાત્ દ્વિતીયાર્ધમા પાંચમો ગણ ચતુર્લઘુ હોય તો પદ પહેલા લઘુથી શરૂ થાય હેમચદ્ર પણ આ જ અભિપ્રાયને અનુસરે છે એમ માનુ છું તેનું સૂત્ર છે “પઠ્ઠે લે લાદ્વિતીયાત્ સપ્તમે ચાઘાત્પદમન્યાર્દ્ધે ચ પચ્ચમે।” છઠ્ઠી ન લ હોય ત્યારે વીજા લઘુથી પદ શરૂ થાય, સાતમો ન-લ હોય ત્યારે આય લઘુથી પદ શરૂ થાય અને વીજા અર્ધમા પાંચમો ન-લ હોય ત્યારે પણ આય લઘુથી શરૂ થાય (છન્દોનુ ૨૭અ) પણ હ્રાયાધનો મત સ્વીકાર-વાનું નાશ કારણ તો મેઢનું છે જે આગઢ સ્ફુટ થશે

મઢી રહે છે. તેના પૂર્વાર્ધમાં 'વિષે ન' એવો જગણ છે. તે પછી સર્વંલપ્તુ 'જગણ ઘ' આવે છે તેમા પહેલી માત્રાથી જ નવો શબ્દ શરૂ થાય છે. આવો જ દ્વિતીયાર્ધ વિશે એવો નિયમ છે કે તેનો પાંચમો સર્વંલપ્તુ હોય તો તેમા પળ આઘ લપ્તુથી જ શબ્દ શરૂ કરવો. દૃષ્ટાન્ત માટે, હલાયુધે મુજના અનેક શ્લોકો આપ્યા છે, તેમાથી એમનું ગુજરાતી મૂકુ છું :

જય હો મુજ નૃપતિનાં, સહુ અર્ધિજનો તળો જ વત્પતર ।

સામન્તચક્રમેરુ, દાતા અનવરત દાનોનો ॥

દ્વિતીયાર્ધમાં પાંચમો ગણ (અનવર [ત]) સર્વંલપ્તુ છે અને ત્યાંથી જ નવો શબ્દ શરૂ થાય છે.

વિગળોએ આર્યાના અનેક વિભાગો દર્શાવેલા છે, જેમકે, બીજે ચોથે સ્થાને જગણ અવશ્ય હોય તેને ચપલા કહેલી છે, અને ઘઢી ચપલાના પળ તરેહવાર નામોવાઢા વિભાગો આપેલા છે, પળ હુ તેને મહત્ત્વ આપતો નથી. માત્ર એક વિભાગ તરફ ધ્યાન દોરુ છું, જેમ જે એ આર્યાના સ્વરૂપ ઉપર અમુક દૃષ્ટિએ પ્રવાસ પાડે છે. આપણે ઉપર જોયું કે આર્યામા ત્રણ ચતુષ્પલે એટલે વાર માત્રાએ યતિ આવે છે જે આર્યામા એમ યતિ ન આવે તેને વિપુલા કહેલી છે આ યતિનો અભાવ વને પાદમા હોય અથવા હરકોઈ એવમા જ હોય. વિપુલાથી ભિન્ન એટલે વધે સયતિવ દલવાઢી આર્યાને પથ્યા આર્યા કહેલી છે આપણે અહીં સુધી જેના લક્ષણની ચર્ચા કરી તે પથ્યા આર્યા છે

વિપુલા પ્રવાર યતિના અભાવથી જ થાય છે, પળ 'રણવિગલ' તેનું નિરૂપણ જુદી રીતે કરે છે ત્રીજા ગણનો શબ્દ વાર માત્રા ઉલ્લંઘીને જ્યાં સુધી જાય ત્યાં યતિ આવે તેને એ વિપુલા કહે છે

ત્રીજા ગણવેરો શબ્દ, જ્યાં પુરો થાય ત્યાં વિરતિ આપણે,

(વિપુલા આર્યા ત્રણ જાતિની, વને છે સ્વરૂ જાણો ૬૫

રણવિગલ પૃ ૧૦૬

અને 'રણવિગલ', ઉપરની વિપુલામા વારસી માત્રા પછી જ્યાં શબ્દ પૂરો થાય છે ત્યાં યતિદર્શક અલ્પવિરામ પળ કરેલું છે 'છન્દ સૂત્ર'નો જે હલાયુધનો કે હેમાચાર્યનો મત આવો જણાતો નથી તેઓ વરને યતિના અભાવને જ વિપુલાનું લક્ષણ ગણે છે પણ 'વૃત્તરત્નાકર' કહે છે કે વિપુલાનો પાદ આઘ ગણ-ત્રયને ઓઢીને જાય છે, અને ટીકામા નારાયણ મટ્ટુ એનો એવો અર્થ કરે છે કે પાદની યતિ ત્રણ ગણને ઓઢીને જાય તે વિપુલા તે ઉપરથી 'રણવિગલ'

આવા મતનો ઉલ્લેખ કર્યો જણાય છે પણ જ્યાં શબ્દ પૂરો થાય ત્યાં યતિ માનવી એ અનવસ્થા છે છતાં આ મત પરોક્ષ રીતે યતિસૌખ્ય ઉપર પ્રવાસ નાખે છે એ રીતે મહત્વનો છે ‘રણપિંગલ’ વિશેષ કહે છે કે “જેનો કોઈ ભાગ વિપુલ ઇટલે વિસ્તારવામાં આવે તે વિપુલ કહેવાય” એ નોંધવા જેવું છે

આર્યાનાં જ દલોના મિઘ્રમિઘ્ર વિન્યાસોથી નવાનવા છદો કર્યા છે તે જોઈએ આર્યાના પ્રથમાર્ધને જ વેવડીને દ્વિદલ કરવાથી ગીતિ થાય છે

૩૪ ગીતિ છદ — માત્રા ૬૦, તાલ ૧૬

ગાયા પૂર્વારધ સમ, એ જ મુજબ ઉત્તરાર્ધ પણ આળો,
ગુણિજન ગણજો ગીતી, જરૂર તફાવત જરા નહીં જાળો ૧૭૦

દ પિ પૂ ૨૬

આર્યાના ઉત્તરાર્ધને જ વેવડવાથી ઉપગીતિ થાય છે

૩૫ ઉપગીતિ છદ — માત્રા ૫૪, તાલ ૧૪

આર્યા ઉત્તરારધ સમ, પૂર્વારધ પ્રેમથી કરિયે,
એ કવિતા ઉપગીતિ, અદ્ભુત જુક્તીયિ આદરિયે ૧૭૩

દ પિ પૂ ૨૭

આર્યાનાં બન્ને દલો ઉલટાવવાથી ઉદ્ગીતિ થાય

૩૬ ઉદ્ગીતિ છદ — માત્રા ૫૭, તાલ ૧૫

ઉત્તરારધ આર્યાનું, પૂર્વારધ જો ગણો પ્રીતે,
પૂર્વારધ સમ પછિનું, તે ઉદ્ગીતી રચો રસિક રીતે ૧૭૪

દ પિ પૂ ૨૭

દલપતરામે નહીં આપેલ એક જ પ્રકાર આમાં ઉમેર્યો છે, તે સ્વધ્વનનો ગીતિને બંને એક ગુરુ ઉમેરી મુલ ૩૨ માંથી કરવાથી સ્વધ્વન થાય છે માત્ર દષ્ટાન્ત્ર સ્વાતર આગળ આપેલી એક આર્યામાં જરા ફેરફાર કરી મૂક્યું

જય હો મુજ મુક્તિનો, સદ્ગુણિજનો તજો જ જે પલ્લવર,
સામંતચનમેરુ, દાતા આવરત દાનના વળે સમો

અહીં હું ચતુષ્પલ રચનાઓ પૂરી કરી ત્રિવલ રચનાઓ લઉં છું ત્રિવલ રાધિ માટે હું દાલ મગા રાખીશ આમાં ત્રિવલ ગાલ અને સગલ એ બંને પર્યાયો આવી જાય છે પણ, ત્રીજો પર્યાય લગા નહીં આવી શકે પણ ચતુ-

પ્વલોમા દાદામા નહીં આવતો ગગન — લગાડ, વીંગા ચતુષ્વલોચી મિશ્ર રાસવાની જરૂર હતો તેવી કોઈ જરૂર લગા વિશે નથી, એટલે દાલને આપને ત્રિવલના પ્રણેય પર્વાવોતી ગજા ગણીશુ.

દલ્પતરામે ત્રિવલના જ ગણાય એવા જે જ છંદો આપેલા છે તેમાંનો એક તો છ જ માત્રાનો યામ છંદ છે તે મને સ્વીનારયોગ્ય લાગતો નથી. માત્ર એક કૌતુક છે અને એ જતા પછી માત્ર હીર છંદ રહે છે, તેનું લક્ષણ જોઈએ :

૧૮ હીર છંદ — માત્રા ૨૩, તાલ ૮

ત્રેવિંશ વલ્લ, છાવિ મવલ્લ, મિત્ર પ્રવલ્લ, પ્રેમથી,
આદિ ઉપર ત્રણ ત્રણ પર, તાલ તુ ધર નેમથી;
શાસ્ત્ર અત, શાસ્ત્ર અત, વિરતિવત, તોય તે,
આદિ દીર્ઘ, અત રગન, હીર છંદ, હોય તે. ૧૧

૬ પિ. પૂ ૧૬

કુલ ત્રેવીંશ માત્રાઓ, તેમાં પહેલી માત્રા પર અને પછી ત્રણ ત્રણ માત્રા ઉમેરતા જતા તાલ નાલવા. છ છ માત્રાએ યતિ રાલવી. ચરણના પ્રારંભમાં ગુરુ આવે અને અતે રગન ગાલગા આવે તેની આપણી સજ્ઞામાં ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે થાય

હીર · ગાલ દાલ' દાલ દાલ' દાલ દાલ' ગાલ ગા
આ પછી ઠૂ આ વર્ગમાં મહીદીપ મૂકુ છુ, જોવે દલ્પતરામે તેના તાલની વ્યવસ્થા ત્રિકાલથી નહીં પણ પદાલથી કરી છે આપણે પ્રથમ તેમનું લક્ષણ જોઈએ :

૧૭ મહીદીપ છંદ — માત્રા ૨૨, તાલ ૪

ચાવિંશ વલ્લ સવલ્લ અત, જુગલ દીર્ઘ દીજે,
ચાર વલ્લ ઉપર વિરામ, મહીદીપ કીજે,
પ્રથમ ઉપર લટ લટ પર, તાલ સરસ તેમાં,
મુણતા પદ સરસ દિમે જુક્તિ સરસ જેમાં ૧૫

૬ પિ પૂ ૧૫

અર્થાત્ કુલ ૨૨ માત્રા, અતે બે દીર્ઘ, ચાર ચાર માત્રાએ યતિ, તાલ પહેલી માત્રાથી શરૂ થઈ પછી છ છ માત્રાએ આવે

હવે દલ્પતરામે આમાં છ છ માત્રાએ તાલ લાલ્યો છે, પણ પઠન કરતા તરત જણાશે કે આમાં ત્રિવલો જુદા પડે છે, અને હીર છંદની પેઠે જ ત્રણ ત્રણ માત્રાએ તાલ નાલ્યો શકાય છે

। । । । । । ।
દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાગા

એમ કરી શ્વાશે માત્ર એક જ જગાએ એ નહીં બની શકે — છેલ્લી પક્તિમાં છેલ્લી પક્તિનો લગાત્મક ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થશે

લલગાલલ લલલ લગા ગાલ લલલ ગાગા

પહેલો છ માત્રાના બે ત્રિકલો નથી પડી શકતા પણ એમ તાલ ક્યાક 'લગોરક' તૂટતા આપણે રચના સંદોષ કહેતા નથી, એટલે હું આને પણ ત્રિકલ રચના જ ગણીશ.

આ રચનામાં એક વીજી વાવત પણ નજરે પડશે હીર છદમાં આઠી પક્તિમાં ત્રિકલના બે જ પર્યાયો ગાલ અને લલલ જ આવતા હતા આમાં તે બે ઉપરાત લગા પણ જણાય છે વીજી પક્તિમાં 'મહીદીપ' શબ્દ આવે છે તે લગાગાલ છે પણ લગાનો પણ આપણે દાલમાં સમાવેશ કર્યો છે એટલે ઉપર આપેલી ઉત્પાપનિકા વરાવર છે

પણ આ સ્થાને આપણે પટ્કલને ત્રિકલ માત્રામેઠ રચનામાં સ્થાન તો આપવું જોઈએ જેમ ચતુષ્કલ રચનામાં દાલગાલદા અને લદાગાલદાને આપણે બે ચતુષ્કલનો જગાએ સ્વીકારતા હતા તેમ અહીં પટ્કલને બે ત્રિકલનો જગાએ સ્વીકારવું જોઈએ એની સજ્ઞા દાદાદા કરીશું

હવે ત્રિકલ રચનાઓમાં હું દિંદી લઈશ 'દલપતપિંગલ' માં બે નમંદાશવરના પિંગલમાં બે 'રણપિંગલમાં' આનો નિર્દેશ નથી તેનું વારણ સ્પષ્ટ એ છે કે આ મરાઠી સાહિત્યમાંથી નવો અપનાવેલો છદ છે તેની પિંગલચર્ચા સૌથી પહેલી કે હ ધ્રુવે 'પદ્યરચનાના પ્રસારો'ના નિવંધમાં કરેલી છે તેઓ કહે છે.

“માત્રાત્રયમાં અને અક્ષરવધમાં પ્લુતતત્ત્વને સ્વઠ્ઠ આપવાનું માન આપણા દક્ષિણી વધુઓને છે દિંદી એ એમ માત્રાપદ્ધ રચના છે એનું ઉદાહરણ —

દિંદી

મોહકદ નાલિ જાય વાં ઉડો તૂ —
તલ્લડાલ? પલિ! ઘાઠ છા હજો તૂ,
મધુર વિન્નવિન્નટ ગાન સાજ વ્હાળે
વિવિધવરણ મેષસરણ વાં ન માણે?

!
આમાં ઘાઠ મધિની પાંચ આવૃત્તિ પછી 'વ' સધિ આવે છે એ 'વ' સધિનું પ્રથમ ટુકલ પ્લુત બોલવાનું છે, માટે ત્યાં લઘુ સ્વરનો ઉપયોગ અધાપત્ર

છે. 'વ' સધિનું ધીજૂ ટુલ ચરણને અતે હોનાથી પૂર્વના ધીર્ધનો પ્રતિધ્વનિ બની ધીર્ધ વિંધા ગુરુ જ હોવો દ્રષ્ટ છે આ રીતે દિંડોના ચરણમા દાલ સધિની પાંચ આવૃત્તિ પછી એ ગુરુ સિદ્ધ થાય છે એમાનો ઉપાન્ત્ય ગુ પ્લુત છે " (સા વિ ૨, ૩૦૫)

અહીં એવ સાથે ધના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે પ્રથમ તો એ કે દિંડી સિવાય ગુજરાતીમા જે જે માત્રામેલ રચનાઓ પ્રસિદ્ધ છે, તેમા કયાઈ પ્લુત આવતો જ નથી? ધીજો એ કે જો પ્લુત વહેવો હોય તો સાથે સાથે કેટલી માત્રાનો પ્લુત એ પણ વહેવું જાડે અને ઉપાન્ત્ય ગુરુ પછી જે ધીજો ગુરુ આવે છે તે માત્ર પ્રતિધ્વનિ માટે જ છે, અને પોને પણ પ્લુત નથી? અને સૌથી મહત્વનો પ્રશ્નો તો એ છે કે મરાઠીમાથી જે દિંડો છદ ગુજરાતીમા લીધો છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ દાલના જ આવર્તનો છે કે વર્ડ જુદું? આ વધા પ્રશ્નો જાતિ છંદોના મેલમા હુ હાય લર્ડસ હમણા તો એ હ ધ્રુવે જે કાંઈ વહપુ તે રજૂ કરવું એટલો જ ઉદ્દેશ છે તેમના પ્રમાણે દિંડોની ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણ થાય .

દિંડો | | | | | |
દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાગા

જેમા ઉપાન્ત્ય ગુરુ પ્લુત છે તેના પર તાલ કે હ ધ્રુવે નથી વાહો પણ તાલ સ્પષ્ટ છે એટલે મૂક્યો છે આ સંવધો વર્વે અને સદગત નરસિંહરાવે ચર્ચા કરી છે પણ તેનું સ્થાન મેલની ચર્ચામા છે, અહીં નથી અહીં તો માત્ર એક ત્રિવલ રચના તરીકે આ છદ સ્વીકારાયો છે તે તરફ ધ્યાન લેવવાનો જ ઉદ્દેશ છે અહીં ત્રિવલ રચનાઓ પૂરી વરુ છુ, અને પચવલ રચનાઓ હાયમા લડ છુ .

પચવલ રચનાઓમા સૌથી પહેલી ગુજરાતી પિંગલોએ નહીં આપેલી મદનાવતાર નામની રચના લડ છુ 'કવિદર્પણ' (ઉલ્લાસ, ૧, ૨૨, ઉદા. ૩૭) અને 'છંદોનુસાસન' વગેરે એ આપે છે એની ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે થાય

મદનાવતાર | | | | | |
દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા

અર્થાત્ પચવલ દાલદાના ચાર આવર્તનોની એક પક્તિ આ વિશે વિશેષ વહેવા પહેલા હુ બને ગ્રંથોમાથી તેના ઉદાહરણો આપુ છુ

રોસગુહગિરિસવિસમચ્છિમુચ્છતપ
પલયજલણમિ ગયણમિ ગચ્છતપ ।

સમિતમ્મતરદ્વયનનલિને રાગે
કો રામો હુગ્ગ મયનાવદારવળે ॥ ૩૭ ॥

વધિદર્શન, ૮૫

ગિજ્જતિ ગોઈઓં વિજ્જતિ મદરાઓં
નચ્ચતિ વેગાઓં પરિહસિએસાઓં ।
એવમ્મોગ્ગપરિરમણાસારે
કોલિતિ રામાઓં મયનાવદારે ॥

છન્દોનુ ૦ પૃ ૩૩૪

ચરાવર પાઠ કરના જણાશે વે 'વધિદર્શન'ના દૃષ્ટાન્તના સર્વત્ર દારદા સધિ વેસી
જશે આવી રીતે પ્રલયજલ, ણમિગય, ણમિગ, ઋત્તણ વગેરે પણ 'છન્દોનુસા-
સન'નું પઠન કરતાં દારદા સિવાયના પચમાત્રન સધિઓ તેમા મળેલા જણાશે
સ્પષ્ટ પચાલો દર્શાવવા હું સધિઓને લગાતમા રૂપમા મૂકું છું

ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ રલ્ગાલ
ગાગાલ ગાગાલ રલ્લરલલ ગાગાલ ।
ગાલગા ગાલ્લલ ગાલગા ગાલગા
ગાગાલ ગાગાલ રલ્ગાલ ગાલગા ॥

અહીં દાદાલ અને દારદા વચ્ચે સધિઓનું મિથળ જણાશે આવા મિથળો ઘડી
દાવે વે વેમ એ ચર્ચા મેલના અગતી છે, તે આપણે આગળ કરીશું

આનો પછી હું ગમક લડ છું ચપરાટની દૃષ્ટિએ આ મહત્વનો નથી,
અને મહુ જ ટૂંકો છે, છતાં એના સધિના સ્વરૂપની સાતર તેને લડ છું
તેની ઉત્પાપનિવા

ગમક દાદાલ

ઘટલી જ પામ દલ્પતરામ તેનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપે છે

૧ ગમક છદ — માત્રા ૫, તાલ ૧

વલ્લ વાળ, પદ જાળ, તે ગમક, પદ સમક ૧

ત્રીજી જ, કલ્લ કોજ, ત્યા તાલ સમાલ ૨

અર્થાત્ પાંચ માત્રાનું ચરણ, તેમા ત્રીજી માત્રા ઉપર એક તાલ હવે હું પ્રસિદ્ધ
મૂલના લડ છું તેની ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે પામ

મૂલના દાલ્લદા દાલ્લદા' દાલ્લદા દાલ્લદા' દાલ્લદા
દાલ્લદા' દાલ્લદા યા

દસ દસ માત્રાએ યતિ અને દાલદાના સાત આવર્તનો પછી એક ગુદ એમ એક ચરણ થાય છે તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે નરસિંહનો કાઢી લઉં છું,

નિરવને ગગનમા કોણ પૂમી રહ્યો,
તે જ હું તે જ હું શબ્દ બોલે;
શ્યામના ચરણમા ઇચ્છુ છું મરણ રે
અહીંયા મોડ નયિ કૃષ્ણ તોડે

ન મા સ પૂ. ૪૮૪

મામા સ્પષ્ટ રીતે દાલદાના આવર્તનો છે પણ 'અહીંયા' શબ્દના લદાદા અને છે, એ નોંધવા જેવું છે

પચ્ચલના કુલ ત્રણ પર્યાયો થાય. દાલદા, લદાદા, દાદાલ તેમા મમવમા આપણે દાદાલ સધિ જોયો પણ તે વધુ ટૂંકો છે, અને તેમા દાદાલનું એક જ આવર્તન થાય છે, તો હવે બે આવર્તનવાળો દીપક લઈએ :

દીપક છંદ-માત્રા ૧૦, તાલ ૨^૧

દસ માત્રિવા દેશ,
ગુણ અત ગણિ લેજી,
દીપક નકી નામ,
છે છંદ સુતધામ ૩૦

ત્રીજો બને આઠ,
ત્યા તાલનો ઠાઠ,
પણ પાંચમી માત્ર
તે લઘુ તણુ પાત્ર ૩૧

દ પિ પૂ ૯

મહી તાલ વધુ અટપટી રીતે ચતાવેલો છે ત્રીજો પછી આઠમી ઉપર તાલ ફર્યો છે એટલે પાંચ માત્રાને અતરે તાલ ઠર્યો અને સધિ પચ્ચલ ચો. પઠનથી તરત સમજાશે કે ઉત્થાપનિકા

દીપક દાદાલ દાગાલ
૯ પ્રમાણે છે

૫ મૂઢમા ૩ તાલ છપાયા છે તે દેખીતો પાઠદોષ છે

પચવલ્લના અહીં આવતા ત્રણ સધિયા દાલદા લદાદા અને દાદાલ ગા
 એક જ પક્તિમા આવી આવે કે નહીં એ પ્રશ્ન મેલતો છે, જે આપણે પચવલ્લ
 છદોના મેલતો ચર્ચામાં હાથ ધરીશું.

એ પછી આપણે સપ્તવલ્લ સધિયા છદો લઈએ તેમા પ્રથમ હરિગીત
 લઉં છું.

હરિગીત દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા દાદાલગા
 આ સધિમા એ તાલ છે એ એની વિશેષતા છે તેમા યતિ ચોદમી કે સોલમી
 માત્રાએ આવે છે આપણે સપ્તવલ્લના લક્ષણ લઈએ

૨૦ હરિગીત છદ — માત્રા ૨૮, તાલ ૮

જલ સવલ અઠ્ઠા ચો દા મા, ગુરુ અતમા એ રીત છે,
 દાળગાર કે રત્ને જતી, મનહરણ તે હરિગીત છે
 ત્રીજો ઉપર પછિ ત્રણ ચતુર પર, એમ આઠે તાલ છે,
 તે તાલમા જો જગણ તો, ન જહીદા છદ રમાલ છે ૧૦૫

દ વિ પુ ૧૭

પહેલો તાલ ત્રીજો માત્રા ઉપર આવે, અને પછી ત્રણ અને ચાર એમ એક પછી,
 એક ઝમેરતા જે માત્રાઓ આવે તે ઉપર તાલ પડે એટલે કે ૩ ૬ ૧૦
 ૧૩ ૧૭ ૨૦ ૨૪ અને ૨૭ એ માત્રાઓ ઉપર તાલ પડે, અતે ગુરુ આવે,
 સોલ કે ચોદ માત્રાએ યતિ આવે ઉપરના છદમા ૧, ૨, ૪ પક્તિઓમા
 ચોદમી માત્રાએ યતિ છે, અને ત્રીજી પક્તિમા સોલમી માત્રાએ યતિ છે, જે
 અધી અલ્પવિરામયો દર્શાવેલી છે આની પહેલી કે માત્રા છાડી નમંદાસવરે
 નવો હરિગીત રચ્યો છે.

વિપમહરિગીત દાલ દા દા દાલ દા દા દાલ દા દાલ ગા
 અહીં સધિ દાદાલદા ને બદલે દાલદાદા થાય છે, જે સપ્તવલ્લનો એક ભિન્ન
 પર્યાય જ છે વધે પ્રકારોના મિથુન થાય છે આ છદને નરસિંહરાવે વિપમ-
 હરિગીત નામ આપ્યું. નરસિંહરાવે એક સદ્દહરિગીત નામની નવી રચના
 પ્રયોજી છે તે જોઈએ

ઝઝઝી ઝલ્લાસયી

સિન્ધુ ઝર પર રાજતા

હસે ઝજ્જલ હાસયી

અળગણ સરગો આજ આ; ૧

સ્મરણસહિતા પુ ૧

તેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય .

દાલદાદા	દાલગા
દાલદાદા	દાલગા
દાલદાદા	દાલગા
દા દાલદાદા	દાલગા

વીજી એવ વૈચિત્ર્યમય રચના જોઈએ જેને શ્રી સરદારે મિશ્રહરિગીત વહેલી છે

ઓ મેઘ વૃષ્ટી તાવજે

તુજ રેલ અહિં રેલાવજે !

ગડગડ કરી,

મઢમઢ મરી,

રણવાદ્ય તુજ વગડાવજે ! —

ઘરણી વિશે કઈ તાપના સતાપ છે,

પૂઠે પડ્યા મનહરમુખી કહ પાપ છે,

એ સર્વને તુજ રેલમા ઘસડી જઈ હોમાવજે,

ઓ મેઘ ! કર કર વૃષ્ટિ ! દુર દુર સર્વ એ વ્હેવડાવજે

, 'મેઘને,' વિલાસિકા

સ્પષ્ટ રીતે આમા સપ્તકલ સધિના ભિન્નભિન્ન સહ્યાના આવર્તનો છે એમ આ

રચનાનું પૃથક્કરણ સરલ છે

આનાથી અર્થ સહ્યાની માત્રાની પક્તિનો ઉધોર છદ છે, પણ તેનો

સધિ હરિગીત કરતા જરા ભિન્ન છે એ સધિ છે દાદાદાલ આપણે દલપત-

રામનું લક્ષણ પહેલું લઈએ

૧૦ ઉધોર છદ — માત્રા ૧૪, તાલ ૬

માત્રા ચૌદનું પદ માન, ગુલ અતે ઉધોર પ્રમાણ,

તાલો એવ ત્રણ દાર આઠ, દશ ને બાર પર પણ પાઠ ૫૬

દ પિ પૂ ૧૧

એક પક્તિમા ચૌદ માત્રા, અતે ગુલ લઘુ આવે, અને તાલો ૧, ૩, ૫, ૮, ૧૦ ને

૧૨ માત્રાઓ પર પડે આ રીતે એની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

દા દા દા લ દા દા ગા લ

સ્પષ્ટ રીતે આ સપ્તકલ છે, પણ હરિગીતના સપ્તકલમા બે જ તાલ હતા,

આમા દલતપરામે ત્રણ તાલ નાહ્યા છે તે હું માનું છું કે વધી સપ્તકલ

રસાનો મમ્મ રૂપે વિચાર નહીં કરવાનું પરિણામ છે જો હરિગીતની પેટે
 આ ઉપર તાજ નાચના હોય તો ¹દા ¹દા ¹દા ¹દા એમ તાજો પડે આનાથી પણ
 ટૂંકો, આના અર્ધ જેટલો થતા છદ દલ્પતરામે આવેલો છે, તેમા આ જ સ્થિતિ
 છે, પણ તાજ મેં અહીં ગૂઝાવ્યા પ્રમાણે (એટલે ને ¹દા ¹દા ¹દા ¹દા) છે છદ મેં
 ધ્યાન વપરાયો જોયો નથી પણ માત્ર સરસાગણી માટે લઈ છું.

૩ થતા છદ—માત્રા ૭, તાલ ૨

¹મુનિ ¹વલ્લભ, ¹ગુરુ ¹લપ્તુ ¹અંત, ¹થતા ¹છદ, ¹છે ¹મુખવદ ૨૦
¹પૃથ્વી ¹પાંચ, ¹જ્યા ¹વઢ ¹વાંચ, ¹ત્યાં ¹થર ¹તાલ, ¹મણિ ¹મમાઢ ૨૧
 ૬ પિ પુ ૮

તાલ પૃથ્વી એટલે પહેલી અને પછી પાંચમી માત્રાએ છે

સખવલ સધિના પુત્ર ચાર પર્વાયો થાય તેમા દાદાદા હરિગીતમા
 આવે છે દાદાદા સદહરિગીતમા આવે છે દાદાદાનુ ઉપોરમા આવે છે
 અને બાકી રહેલ દાદાદા તે હરિગીતમા અને સદહરિગીતમા મિશ્રણ તરીકે
 આવે છે.

માત્રાસધિઓમા આટલા જ સધિઓ આવે છે તેમા સૌથી સાદો ત્રિવલ
 છે, અને સૌથી અટપટો સપ્તવલ છે.

આ ઉપરાંત અહીં આવી ગયેલા છદોના મિશ્રણથી નવા છદો બને
 છે તે હવે જોઈએ.

મિશ્રણોમા સૌથી પહેલી કુઢલિયો દલ્પતરામ લે છે

૩૭ કુઢલિયા છદ—માત્રા ૧૪૪

કુઢલિયો કરતા તરો આદિ દોહરો આ,
 વઢની ચોયા ચરણને, ઝલટાવો ધરિ ટેક,
 ઝલટાવો ધરિ ટેક, પાંચના ચાર ચરણ સમ,
 ચરણ રવો શુભ ચાર, છ પદ થાયો સપ્તઢા સમ,
 પ્રથમ ચરણનો પ્રથમ, શબ્દ છેવટ જો મલિયો,
 છે તે રૂઢો છદ, કહે કવિબદ્ધ કુઢલિયો ૧૭૫,

૬ પિ પુ ૨૭

આમા દોહરાનું અને રોઢાનું મિશ્રણ છે તેમા દોહરાના બે દલ આવે છે અને
 રોઢાની ચાર પક્ષિઓ આવે છે દોહરાના ઉત્તરાધનો છેલ્લો યતિસહ દાદા
 દાદા મારા એટલો માત્ર રોઢા શરૂ થતા તેમા ફરી આવે છે એમ કરવાને

પૂરી સગવડ છે વારણ કે રોઝાનો પહેલો યતિગઢ વરાવર એ જ પ્રમાણે છે. છેલ્લે વહ્ધુ છે કે એ રોઝાના અનગા દોહરાના પ્રથમ ચરણનો પ્રથમ શબ્દ મૂકવો. એને માટે દલપતરામે આપેલુ દૃષ્ટાન્ત અહીં ઉતારુ છું :

નહિ ઢોલે જો નાગ તો, નહિ વર્સાનો નાદ,
જગમ જન ધિર થાય નહિ, સુણિ કવિતાનો સાદ;
સુણિ કવિતાનો સાદ, મરદ માદા નરિ ઢોલે,
નહિ કવિતા તે ઠામ, વરાવર વારો વોલે;
વહે વધિ દલપતરામ, નામ ધિવ રોટુ સોલે,
ધિક વર્સા યાનાર, નાગ મુણિ જો નહિ ઢોલે. ૧૭૬

એજન પૃ ૨૭-૨૮

સરી રીતે રોઝાને અતે દોહરાના પ્રારમ્ભના બે ચતુષ્પાલો આવે છે અને તેમા અર્ધને અનુકૂલ રીતે શબ્દોનો ક્રમ પળ બદલાય છે તે આ દૃષ્ટાન્તમા જણાશે. અહીં બે રચનાઓ જુદીજુદી રહેતી નથી પણ રહેનાઈને એક થઈ જાય છે, તે ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે. દોહરાનો છેલ્લો યતિગઢ રોઝામા ફરી આવવાયી રચનાઓ મિશ્ર છતાં એક થઈ જાય છે, અને પ્રારમ્ભના અને છેવટના શબ્દો એક થવાયી આમા છદને એત્તર મળે છે. ચારણી રીતે પઠન કરવાને આ છદ વહુ જ અનુકૂલ છે.

ગુજરાતી પિંગલોમા કુઢલિયાનો આ એક જ પ્રકાર પ્રસિદ્ધ છે પણ આવા મિથળો બીજા છદોના પણ થાય છે અને જ મળતી મિથ્ર રચના કુઢલિની છે તેમા આર્યા અને રોઝાનું મિથળ આવે છે. હુ માનુ છું દલપતરામે આપેલી રચનામા દોહરો પુલિંગ છે માટે એ રચનાને કુઢલિયો વહ્યો છે, અને આ રચનામા પ્રથમ આર્યા સ્ત્રીલિંગ છે એટલે અને કુઢલિની કહી છે. સરી રીતે પહેલીને દોહરા-કુઢલિયો, અને બીજીને આર્યા-કુઢલિની કહેવી જોઈએ. પહેલીમા દોહરાની જગાએ મોરઠા જેવી દોહરાની બીજી રચના આવી શકે છે, અને એ જ રીતે આર્યા-કુઢલિનીમા આર્યા જેવી ગીતિ ઉપગીતિ વગેરે રચનાઓ પણ આવે છે. કુઢલિનીનું લક્ષણ 'રણપિંગલ'મા નીચે પ્રમાણે છે.

૨૨ કુઢલિની, કુઢલિની (આર્યા-કુઢલિની) માત્રા ૧૫૩

ઘરિને પ્રથમ જ આર્યા અત પદનિ કુઢલી ફરી કરજો,
તેમ થતા રોલા પદ, સરખુ આવે ત્યમ જ ઘરજો,
સરખુ આવે ત્યમ જ, તમે પછિ રોલા રચજો;
તેમા કલ ચોવીશ, નિયમસર રચવા મચજો;

આદિ રચેલા ચોલ, ઉચારો અતે ફરિને;

રચજો કુઢલિની જ, પ્રથમમા આવી ધરિને ૨૦૦

રણપિંગલ ૧, પૃ. ૧૮૨-૩

આ ઉપરથી જણાયુ હશે કે આમા રચનાની મુખ્ય ભૂમી એ છે કે જે સ્વતંત્ર છદો, પહેલાના અત્ય પદના ઘીજાના આદિમા ઘટા આવર્તનથી જોડાઈ જાય છે, અને ઘીજાના અતમા પહેલાના આઘ ચરણના શબ્દો ફરી આવી એક આસો સુવદ્ધ છદ બને છે

દલપતરામે પિંગલમા તો એક જ કુઢલિયાનો પ્રકાર આપેલો છે પણ તેમના શાબ્દોમા એક ઘીજો પ્રતાર મળી આવે છે તેને કુઢલિયા-તોટક કહીશું. પ્રથમ તેનું લક્ષણ 'રણપિંગલ' માંથી લઉ છું :

૧૩. કુઢલિયા-તોટક, માત્રા ૧૧૨

તેર અને અગિયારના, ચરણ રચીને ચાર;

એમ કરીને દોહરો, તે પર તોટક ધાર

પર તોટક તે પર પ્રેમ ધરી, ઝલટી તુલ ચોધિ દુહાની કરી;

રચ તોટક કુઢલિયા સરલા, કવિતા કરિ એમ પછિ હરલા.

૨ પિ ૧, ૧૪૧

આનો દલપતરામે કરેલો પ્રયોગ :

ઘાઘ ટલે તરવારનો, તીર તળો પણ તેમ,

કદી ન રૂઝે ક્યનનો, જીવ કપાયો જેમ;

જ્યમ જીવ કપાય દશાય નહી, ક્યનોનિ પિડા પણ તેમ કહી;

ઘટમાહિ કરેજ કલેશ ઘણો, કદિ ઘાઘ ટલે તરવાર તળો ૧૨

'વિજયવિનોદ' દલપતશાસ્ત્ર-૨, પૃ. ૧૮૦

આવી એક ઘીજી મિશ્ર રચના 'રણપિંગલ' આપે છે, જેનું સામાન્ય નામ ચૂડાળા છે તેમા પચા નામના જાતિછંદ સાથે આર્યાકુલના છદને જોડવામા આવે છે પચા આ સિવાય અન્યત્ર નોંધાયો નયો એનું લક્ષણ 'રણપિંગલ' નીચે પ્રમાણે આપે છે :

પચા

પૂર્વાર્ધ ૬+૪+૨, ૬+૨+ગુ+લ = ૨૩

ઉત્તરાર્ધ ૬+૪+૨; ૬+૨+ગુ+લ = ૨૩

મારી રીતે તેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે ધાય.

પંચા : દાદા દાદા દાદા, દાદા દાદા ગાલ

સરી રીતે આ રોઝા જ છે, માત્ર તેમા અતે દાગાને બદલે ગાલ મૂકેલો છે. એટલે કે ચૂડાણા રચનામા પણ રોઝાનો જ પ્રકાર આવે છે હવે આપણે આ મિશ્ર રચનાઓ જોઈએ

૨૬ ચૂડાણાપચાગાહા (આર્યા) કુડલિની માત્રા ૧૦૩

પચા એક જ આળી, તે પર ગાહા ધાર,

ચૂડાણાકુડલિની, એવી છે સુલ્કાર,

એવી છે સુલ્કારી, પચાગાહા તળે ભલે નામે;

કવિજન કવિતા કરવા, જોડે છે આપને કામે ૨૦૪

૨ પિ પૂ ૧૧૪

આ વિશે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી પચાની જગાએ દોહરો કે તેનું કોઈ રૂપાન્તર આવી શકે છે તેમ જ આર્યાની જગાએ તેનું કોઈ રૂપાન્તર આવી શકે છે. જેમ કે

૨૭ ચૂડાણા ઉપદોહા વિગાહા (સદ્ગીતિ) કુડલિની માત્રા ૧૦૫

ઉપદોહો રચ એક, જેને કે'છે સોરઠો,

તે પર રાખી ટેક, રાખ વિગાહા શોમતો,

રાખ વિગાહા રૂડો, જે ઉદગીતી તળે નામે,

ઉપદોહા વીગાહા, ચૂડાણાકુડલિની વને આમે

૨૫૦

૨ પિ ૧, પૂ ૧૧૫

અહીં સુધીની વધી કુડલિયા રચનાઓ એક જ પ્રકારના છંદોના મિશ્રણની છે, કેમ જે દોહરા આર્યા રોઝા વધી ચતુષ્કલ રચનાઓ છે પણ મિશ્ર પ્રકારના છંદોના કુડલિયા પણ મળે છે 'છંદ કોપ' એના વે છંદો આપે છે ચંદાયણો અને ચંદાયણો પહેલો દોહરો અને કામિનીમોહન' જેને આપણે અહીં મદનાવતાર

૬ 'છંદ કોપ' કામિનીમોહનના લક્ષણમા તેને રગણ એટલે ગાલગાના આવર્તનોથી વનેલો વહે છે મત અસસોઈ રગણ સજુત્તય, (છ કાં શ્લો ૧૦) અર્થાત્ રગણ સમુક્ત એશો માત્રાનો કહે છે એટલે 'છંદ-કોપ' ને મતે આ આવૃ-ત્તમધિ અક્ષરમેલ થાય પણ આગળ ચંદાયણ'મા અને ચંદાયણીમા જે કામિનીમોહન આવેલો છે, જેને મેં આશો જ ઉતારેલો છે, તે પાછો રગણાત્મય નથી, તેમા દાલદા માત્રામેલો સધિ આવે છે, એટલે મેં એને મદનાવતાર ગણી શકીએ એમ વહેલું છે

માથાનુ ચરણ પળ નમે " ચરણાકુળનુ ઘાટલુ લક્ષણ લઈ લઈએ એટલે ત્યા પાછલ ચતુષ્વલોના ચાર આવતંત્રો માથ રહે છે સરી રીતે ત્યા ચરણાકુલ છે જ નહીં એ છદ સરો તો છેલ્લી માત્રા સ્થિતિ થયેલો ચોપાયો છે —

દાદા દાદા દાદા દાદા । દાદા દાદા દાદા ગાલ

એટલે આ ચદ્રાવલા છદ ચોપાયા અને ચરણાકુળનુ મિશ્રણ છે એમ કહેવું જોઈએ

આમા કુડલી કરવાની વહી છે અને આ છદોમા વધે આવશ્યક સ્થલે કુડલી છે પણ 'રણપિંગલ' કહે છે કે કુડલી આવશ્યક નથી પ્રથમ તો 'રણ-પિંગલ' આ નામ સામે પણ વાધો લે છે તે વહે છે "ગુજરાતીમા હાલ જે ચદ્રાવલા નામ કહેવાય છે તે અસુદ્ધ છે 'છદ+વામદુધાવત્સ'મા એનુ નામ ચદ્રાવલો લક્ષ્ય છે ચદ્ર+વાલી અથવા આવલી એટલે ચદ્રાલી અથવા ચદ્રા-વલો નામ આપ્યું છે તેમા કુડલી વાલવાનુ અથવા પ્રથમ ચરણ જેવું જ છેલ્લું એટલે આઠમું ચરણ લાવવું એવો નિયમ વર્ણો નથી " (રણપિંગલ ૧, પૃ ૧૪૨) અને એવા કુડલી વિનાના ચદ્રાવલા પણ મળે છે, જેનો પ્રસિદ્ધ દાસલો શાલીદાસના ધ્રુવાસ્થાનના ચદ્રાવલાનો છે

શ્રી ગુરુ ગોવિન્દને વરણવું, પ્રેમશુ લાગુ પાય,
ધારાધૂ અવિનાશી એવા આદિ નિરજન રાય,
આદિ નિરજન અકલ સ્વરૂપ, રામે સ્ત્રીધા રમવા રૂપ,
સુષ્ટિ નિપાવા થઈ મનસાય, સુમટ થઈ પોદધા જલમાય

જે જે વંકુઠરાય ૧

બૂ કા દો ૧, પૃ ૬૦૫

અહીં પહેલી પક્તિ દોહરાની, બીજી ચોપાયની, અને પછીની ચોપાઈની છે ચોપાયના અત્ય લઙના શબ્દો પાછલ આવતી ચોપાઈમા ફરી આવે છે, પણ અંતે કુડલી નથી, એટલે આને કુડલિયા રચના કહી શકાય નહીં અને ઉપરનો દાસલો વતાવે છે તેમ આ રચનાના પણ મિત્રમિત્ર પ્રવારો છે

અહીં સુધી આપણે જે જુદા જુદા વડોવદ્ધ છદોના મિશ્રણો કે જોડાણો જોયા પણ આશી વડોઓના નહીં પણ તેના દલોના મિશ્રણોના જે દાસલા મળે છે તે લઈએ અને 'છદ+વોપ'મા મળે છે પહેલો દાસલો ટું વડામણિનો લડ છુ તેમા પ્રથમાધમા દોહરો આવે છે, એ ઉત્તરાધમા આર્વાનો ઉત્તરાર્ધ આવે છે

પુવ્વદ્ધ પઢિ દોહદ્ધ । પચ્ચદ્ધ ગાહાણ ।

ચૂડામણિ જાણિજ્જડ મજ્જે સયલાણ છેદાણ ॥ ૪૮ ॥

છદ+વોપ

આનો ઉત્થાપનિકા (જગમવ લુ વેકી સ્થાન શાસ જગાવતો નથો.) આમ થાય :

ચૂઢામણિ : { દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા ગાલ
દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા લ દાદા ગા

તે પછી વેરાલુ લડં. તેમા ત્રણ પાદો દોહરાનાં અને છેલ્લુ તે આર્યાનું ચોથું પાદ આવે :—

દોહા છંદહ તિન્નિ પય । પઠમઈં સુઢ પઢેહુ ॥

પુણવિ ચત્તુવિ ગાહપડ । વેરાલુવિ તં વિમાણેહુ ॥ ૩૩

ઉત્થાપનિકા : { દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા ગાલ
દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા લ દાદા ગા

વધ્ને દૃષ્ટાન્તોમા પ્રાસ છે. છતાં પ્રાસની મુશ્કેલી પણ સ્પષ્ટ છે. પ્રથમાદમાં દોહરો છે એટલે અંતે ગાલ આવે. તેની સાથે પ્રાસ મેલવવાને આર્યાનો અંત્ય યતિસંબ છે એટલે અંતે લાગા આવે. એટલે પ્રથમાદમાં અંતે હ્રસ્વ જોડે, અને ઉત્તરાર્ધમાં અંતે એની સાથે પ્રાસ મેલવવા હ્રસ્વ મૂકી પછી લઘુ ઉચ્ચારણ કરવું પડે. એકદર પ્રાસની જરા મુશ્કેલી રહેવાની એમ હું માનું છું. બાકી આ મિશ્રણ પઠનમા સુંદર તો જણાય છે. રચના દોહરાથી વધુ દૂર નથી જતી.

આ પછી પ્રાચીન અપભ્રંશ સાહિત્યમા પુખ્ત વપરાયેલો પણ જૂનો ગુજરાતીમા જ લુપ્ત થયેલો વસ્તુ કે રહ્યા છંદ લડ છે. તેના લક્ષણ વિશે જુદાજુદા પિંગલોમા જુદાજુદા ગણો આપેલા છે, જે ગણપદ્ધતિની અપૂર્ણતા દર્શાવવાનું મારું સાધન થાય, પણ તેમા નહીં ઝનરતા હું તેનું સ્વરૂપ મારી યોજના પ્રમાણેનું આપું છું :

વસ્તુ અથવા રહ્યા

દાલદાદા દાલદાદા લ ।

દાદા દાદા દાલ । દાલદાલદા દાલદાલલ ।

દાદા દાદા દાલ । દાલદાલદા દાલદાલલ ॥

દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા ગાલ ।

દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા ગાલ ॥

પહેલું દૃષ્ટાન્ત હરમાન :—યાગોવી સંપાદિત 'સનત્કુમારચરિત'માથી લડ છે. એના કર્તા હરિમદ્ર સૂરિ ૧૨મા મંકાના છે.

ગણી શકીએ તેનો, અને ઘીજો આર્યા અને કામિનીમોહનનો ઘનેલો છે. પહેલા જોઈ ગયા તે પ્રમાણે છદનો જાતિ દોહરા અને આર્યા ઉપરથી નિર્ણય થઈ છે હુ દૃષ્ટાન્તો મૂલકાચી જ લડ છુ

ચદાયણો

સો ચદાયણુ છદુ પુદુ। ગહિ ઘુરિ દોહા હોઈ।
અહ કોમલુ જળમણુહરણુ। બુહિયણસસિચ સોઈ॥

બુહિયણહ મસિચ સોઈ સલહિજ્જણ
કામિણીમોહણો પુરહ પાઠિજ્જણ।
મત અડવીસસહ જેણ વિરહજ્જણ
સોવિ ચદાયણો છદુ જાણિજ્જણ॥ ૩૨॥

છદ કોપ પૃ ૫૮

ચદાયણી

સો ચદાયણિછદો જેણ પઢિજ્જતિ પઠમ ગાહાઓ।
મામિણીમોહણ પુરહો મત્તા અસ્સીય સજુત્તો॥

મત્તા અસ્સીઈ (જુય) હોઈ નીરુત્તમ
પચ્ચલ મન્વ સસિચલ ય સજ્જુત્તમ।
કામિણીમોહણો પુરહ પાઠિજ્જણ
સોવિ ચદાયણો છદુ સરહિજ્જણ॥ ૩૧॥

એજન, પૃ 59

કુઢલિયા રચનાના ઘને લક્ષણો અહી જલ્લમાયેલા છે પચ્ચલોનુ સ્વરૂપ જોતા જણાશે કે આ આગલ આવી ગયેલો મદનાવતાર જ છે

આ સિવાય કુઢલિયા અનેક પ્રકારના થાય છે પણ અહી આપો તે જ રચનાઓ સૌથી સુંદર છે છતા ઘીજી રચનાઓ કેવી હોય છે તેના દૃષ્ટાન્ત તરીકે દયારામનો એક કુઢલિમો ઉત્તાર છુ

શ્રી ગુરુ ગોવિન્દ સમરતા સવલ મનોરથ સિદ્ધ,
સવલ મનોરથ સિદ્ધ થાય બુદ્ધિ શુભ પ્રકાશે,
મહા મગલ આનંદ હોય દુલ્લ દુકૃત નાશે,
જગત ઝલાણે જટિત, રચિત આ મનમ્મોહિની,
રાધાવર રતિકરણ પ્રીત પરપચ નિરોધિની,

નિરોધ કરવા ચિત્તને, દયે વચન આ કીધ,
શ્રી ગુ ગોવિન્દ સમરતા મનઝ મનોરથ સિદ્ધ

વૃ કા ૦ ૧, પૃ ૬૧૪

મહી પ્રથમ આજ્ઞા દોહરાને વદલે દોહરાધં જ આવે છે પછો પૂર્વોક્ત કુઢલિયાની પેઠે જ ચાર પક્તિનો રોઝા આવે છે પળ ઉપસહાર ત્યા નથી થતો રોઝા પછો ફરી આજ્ઞા દોહરો આવે છે, જેમા દોહરાનુ આઘ દલ આજ્ઞા ઉત્તરાધં તરીકે આવે છે આ રચના પૂર્વોક્ત કુઢલિયા જેવી સુન્દર નથી

પછો છપ્પો અથવા છપ્પમ છદ લઈએ

૩૮ છપ્પ છદ — માત્રા ૧૫૨

છપ્પ છદ કરનાર, પ્રથમના ચાર ચરણમા,
કઢા કરો અગિયાર, અને કઢિ તેર વરણમા,
પચમ પદ પળ તેર, આદિ કઢ ઉમય વધારો,
તે ઋપર પળ તેર, છઠુ પળ એમ સુધારો,

કઢ પ્રથમ ઉપર ચત્તાર પર તાઢ ચાર પદ આળજો,
પછિમા વે કઢને વેવડુ દુહા પ્રથમ પદ જાળજો ૧૭૯

દ. પિ. પૃ ૨૮

આમા પળ રોઝા આવે છે, જો કે દલપતરામે એ નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી ચાર રોઝાના પ્રદ પછી, આપણે આગઢ જોઈ ગયા તે ઉત્તરાઢો આવે છે એ છપ્પાનુ સ્વરૂપ છે આ પળ સુન્દર મિશ્રણ છ રોઝાની પછી લાવી ઉત્તરાઢાની પક્તિઓ ઉપસહાર કરવામા વહુ સારી રીતે ઉપયુક્ત થાય છે

આ પછી દલપતરામ ચદ્રાવઢા આપે છ

૩૯ ચદ્રાવઢા છદ — માત્રા ૧૧૮

ચરણાકુઢનુ ચરણ રચીને દુહા ઉત્તરપદ દેજ,
વે ચરણો છો એમ વનાવી, પછિ કુઢલિ પળ પેજ,
પછિ કુઢલિ પળ પેલિ વિચારો, ચાર ચરણ ચરણાકુઢ ધારો,
મન રચ ચદ્રાવઢા મચીને, ચરણાકુઢનુ ચરણ રચીને ૧૮૧

દ પિ પૃ ૨૯

ચરણમા આવતા પ્રથમ ચરણાકુલ શબ્દ આગઢ નિશાની ફરી નીચે ટીપ આપી છે કે “ચરણાકુઢના ચરણને અતે એક ગુણવાઢુ વે વે લઘુવાઢુ સોઢ

સુગપ્તમિદં વિવસુ મુકુલીનુ ।

મુસમત્પચ સતિપદ સીલવતુ મોહમ્મદિદં ।

અહિગમ્મત દુદ્ધરિસુ ઘણસમિદ્ધુ દાણમ્બુસદિદં ॥

જયજનનયણમુદાવણત ગ યતેય પન્નાદં ।

આસતેણ અમિદ્ધાણુનિવુ આસિ વસુધરસાદં ॥

૪૫૯

સનત્કુમારચરિત, પૃ ૨૬

આ રચના ગુજરાતીમા કતરતા તેના પહેલા સપ્તકલ સધિની વીંપ્તા થઈ,
તે સિવાય તેમા બીજો વશો ફેરફાર થયો નથી

ચલોંય ગયવર ચલોંય ગયવર ગુડોંય ગજ્જન્ત,

હ પત્તત રોસમરિ, હિણહિણત હય થટ્ટ હલ્લીંય ।

રહ મય મરિ ટલ્ટલોંય મેર, સેસુમણિ મત્તલ લિલ્લીંય ।

સિત મરુદેવિહિ સચરીંય, યુજરીં ચડિત નરિદ ।

સમોસરણિ મુરવરિ સહિય, વદિય પદમ જિણદ ॥

૧૬

મરુતેશ્વરવાદ્યવલિરાસ, પૃ ૨

આ રચનાનો અપભ્રંશ સાહિત્યમા પુણ્વલ વપરાટ હતો તે ગુજરાતીમા શુદ્ધ
રૂપે, અને પ્રથમ સપ્તકલની વીંપ્સાના વિશિષ્ટ લક્ષણ સાથે કતરી આવી, પણ
પછી તેનું સ્વરૂપ ધીમે ધીમે ઓલસાતું વધ થયું, અને તેનું એક એક અગ
લુપ્ત થતા થતા છેવટે એ આલી લુપ્ત થઈ ગઈ એક રચના પિંગલમાથી
કેમ લુપ્ત થાય છે, એ વ્યાપાર આ પ્રયના અધિકારનો નથી, એટલે હું એ
નિરૂપતો નથી પણ રસિક વિષય તો છે જ એ આલા, મેં મારા 'પ્રાચીન
ગુજરાતી છદો'મા ચર્ચેલો છે (૧૭૭ થી ૧૮૨) આ રચના અત્યારે
લુપ્ત થઈ છે પણ મારા સમજવા પ્રમાણ તે પુનરુજ્જીવિત કરવા
યોગ્ય છે

અહીં હું જાતિછદોનું નિરૂપણ પૂરું કરું છું અને હવે એના મેલનો
વિષય હાથમાં લઈશ

માત્રામેઢ કે જાતિછંદોનો મેઢ

આપને ગયા પ્રવરણમા જોઈ ગયા કે માત્રામેઢ કે જાતિછંદોમા અમુક અમુક નિયત સંખ્યાની માત્રાના સધિઓ હોય છે, અને એમાના કોઈ એક સધિના અમુક સંખ્યાના આવર્તનોથી જાતિછંદનું ચરણ બને છે આ સધિઓ અમુક ચાર જ છે ચતુષ્કલ, ત્રિકલ, પચકલ, સપ્તકલ બલવત્, કોઈ કોઈ જાતિ-છંદોમા આશુ ચરણ એક જ સધિના આવર્તનોનું બનેલું ન હોય એવું ઉપલક દૃષ્ટિએ જણાય છે, જેમ કે ચોપાઈમા દાદાના ત્રણ આવર્તનો બાવી છેલ્લે ગાલ આવે છે, જે દેસીતી રીતે ચતુષ્કલ નથી, પણ પવિત્ર મુખ્યત્વે કોઈ એક જ સધિના આવર્તનોની છે એટલું તો આપને વહી શકીએ છીએ આ નિયત-સંખ્યા માત્રાના સધિના નિયત સંખ્યાના આવર્તનો એ જ આ પ્રકારને વૃત્તોથી વ્યાવૃત્ત કરે છે, જે વૃત્તો અનાવૃત્તસધિ છે જાતિછંદોના મેઢ પકડવામા આ સામાન્ય લક્ષણ બહુ સૂચક છે

આ સધિઓ વિશે વીજો એવો નિયમ એ છે કે આ સધિઓ પવિત્રમા છૂટા પડતા હોવા જોઈએ એટલે કે દરેક સધિ સ્વતંત્ર અક્ષરથી શરૂ થતો હોવો જોઈએ, તેવી પહેલી માત્રા આગલા સધિના અભ્યાસરમા મઢેલી ન હોવી જોઈએ આ નિયમ ઘણો મહત્ત્વનો છે, અને એને પ્રધાન લક્ષણોમાં ગણવો જોઈએ સહ તો એમ ન થાય તો સધિઓ છૂટા ન જ પડી શકે, છૂટા ન પડે એટલે સધિના આવર્તનો જ પ્રતીત ન થાય સધિઓ આદ્યાક્ષરથી શરૂ થવાનો નિયમ આવશ્યક ન હોય તો હર કોઈ મજકુરમા આપને ગમે તે સધિઓ આરોપ કરી શકીએ દાખલા તરીકે પદર માત્રાના કોઈ વાકયને આપને ત્રણ ચતુષ્કલો અને ગાલનું બનેલું, કે પાંચ ત્રિકલોનું કે ત્રણ પચકલોનું બનેલું કે બે સપ્તકલો અને એક લઘુનું બનેલું એમ ગમે તે રીતે ઘટાવી શકીએ આ નિયમ પણ ઘણું જ સૂચક લક્ષણ છે

પણ આ બધાં લક્ષણો જે મેઢનું સૂચન કરે છે તેના સ્વરૂપનું સૂચન, એક રીતે દલપતરામે તાલની વ્યવસ્થા કરી, કરી આપેલું છે આ દરેક સધિમા મુક અમુક સ્થાને તાલ છે, અને એ તાલ સધિની નિયત માત્રા ઉપર જ પડવો જોઈએ મધિઓ અલગ રાખવાનું કારણ તાલની માત્રા તાલ માટે ઉપ-લભ્ય — પુલ્લી રાખવી એ છે અર્થાત્ જાતિછંદોના નિયમો તાલના રક્ષણ માટે છે અર્થાત્ જાતિછંદોનો મેઢ તાલમા હોવાનું આપને પ્રવચ્ચ સૂચન મળે છે

અને આ સધિઓ અમુક અમુક માત્રાના જ વેમ છે? — ચાર, ત્રણ, પાંચ, સાત માત્રાના જ વેમ છે? એ સધિઓની માત્રા અમુક સહ્યાની છે, એવા કેવળ સહ્યામાનમાં જોઈ ગવાદની શક્યતા હોઈ શકે નહીં માત્ર સહ્યાના આકલનમાં જ પદ્યની હૃદયતા રહેલી હોત તો આ ચાર જ સહ્યાથી મિત્ર અનેક સહ્યાના સધિઓ વળ્યા હોત પણ એમ નથી વેવળ સહ્યામાન એ તો પદ્યના આવલનમાં અમસ્તુત છે અને તેથી વિશેષવ પળ થઈ શકે આપણો કવિતાપઠનનો અનુભવ તો એવો છે કે તેના પદ્યપઠનમાં કોઈ સહ્યાનું આકલન થનું હોનું નથી વસત્તિલ્લાના પઠનમાં પક્તિમાં ચૌદ અક્ષર આવે છે એવું પઠનમાં પ્રનીત થતું નથી, એ સહ્યા તો આપણે પછીથી પઠનસવારોના પૃથક્કરણવ્યાપારથી શોધી કાઢીએ છીએ તેવું જ જાતિપઠનનું છે એટલે આ સહ્યાઓનો પદ્ય સાધેનો સમય કોઈ સહ્યા તરીકેનો નથી પણ કોઈ હિતર તત્ત્વનો છે

આ તત્ત્વનું સૂચન આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે તાલમાથી મળે છે આપણે જોયું કે સધિઓ વધ તાલને માટે માત્રા યુક્તી રહે તેવી રીતે યોજાયેલો હોય છે આ તાલ શબ્દ સહેજે આપણને સર્ગીતના તાલનું સૂચન કરે છે વઢી આપણા જાતિરચનાના ચારેય સધિઓની માત્રાનસ્યા પણ સર્ગીતના તાલનું સૂચન કરે છે જાતિરચનાના સધિઓ ચાર માત્રાના, ત્રણ માત્રાના, પાંચ માત્રાના અને સાત માત્રાના છે તો આ માત્રાસહ્યાની વરાવર વર્ણો, માત્રાના તાલો સર્ગીતમાં મળી રહે છે સર્ગીતમાં આ માત્રાનાં લાવળો તાલ છે, છે માત્રાનો દાદરો તાલ છે, દસ માત્રાનો જપ્ તાલ છે, અને ચૌદ માત્રાનો દીપવદી તાલ છે અર્થાત્ સર્ગીતના અપર બહેલુ દરેક તાલમાત્રામાં પદ્યરચનાના વચ્ચે સધિઓ માર્દ રહે છે લાવળમાં વ ચતુષ્કલ સધિઓ, દાદરામાં વ ત્રિકલો, જપ્માં વે પચકલો, અને દીપવદામાં વે સપ્તકલ સધિઓ પદ્યરચનાનો તાલ સામાન્ય રીતે તાલોના રૂપનો વે કોઈ વે વસ્તુના આધાતથી થતા અઢ્યારાના રૂપનો કે છેવટે અવાજના થડેનારોના રૂપનો છે હું વિચાર્યો હતો ત્યારે તો જાતિરચનાનો પા અમે હાથથી તાલો દર્દને વરતા અત્યારે પણ કદાપ કોઈ વિશાળમાં એ પ્રથા ચાલુ હતો પિંગલમાં માત્રામેળ રચનાના તાલો તાલો દર્દને જ થતાવાતા અને જાતિઢંડોના પઠન ઉપર ધ્યાન આપતા જણાશે કે તેમાં તાલ અવાજમાં ઘડ્યારાઓ કે ભારથી થતાવાય છે તેથી પદ્યના તાલને પદ્યમાર પણ વહે છે તા સર્ગીતના તાલનું પણ યાહ્ય સ્વરૂપ આવું જ છે વર્તે વહે છે “તાલ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ તા એવો છે કે, તા હાથે તાલો આપણે એ જ અર્થ માયનવિદ્યામાં સ્વીકારવામાં આવેલો છે તાલ

શબ્દની ગાયનવિધાને લગતી વ્યાખ્યા કરીએ તો એવી રીતે થઈ શકે કે, મુકરર કરેલા કાઢને અંતરે બંને હાથથી તાઢી આપવી, અથવા બીજી કોઈ રીતે ટકોરો કે આઘાત કરવો તે." (ગા. વા. પા. પુ. ૧, વિ. ૧ પૃ. ૬૭) આ રીતે ભિન્ન-ભિન્ન સધિઓની માત્રાસહ્યા અને મધિમા આવતા તાલનું સ્વરૂપ વસ્ત્રે આપણને પર્યસંધિતાલનું મંગલતાલ સાથેનું અનુમધાન સૂચવે છે. અને આટલા સ્પષ્ટીકરણ પછી આપણને એ અનુસધાનની નિષ્પત્તિ તરત સમજાય છે. કોઈ પણ ગાયક ઉપરના કોઈ તાલમા કોઈ ગીત એટલે વાઙ્મય રચના ગાનો હોય ત્યારે એની વાણી પણ એ ગીતની તાલવદ્ધ યોજનાને અનુકૂલ થાય, તેની સાથે સારૂપ્ય સાથે એ સ્વાભાવિક છે અને એ અનુકૂળતા કે સારૂપ્ય એજ મધિવદ્ધતા. સર્ગીતના તાલમા વાલમાત્રાની અમુક અમુક યોજના કે આકૃતિ આવતી હોય છે, અને વાણી એ કાલમાત્રાને નિયત પદ્ધતિએ વાઙ્મય માત્રાથી પૂરે એમાથી સંધિ થાય. લાવળી તાલની એક વાલમાત્રા વાણીના લઘુથી પુરાય અથવા બે વાલમાત્રાઓ બે લઘુથી કે એક ગુરુથી પુરાય, તો લાવળીની આઠમાત્રાઓ બે ઘનુષ્કલ સંધિઓથી પુરાય. જેમ રઘોઢી પૂરનાર, કલ્પિત પુષ્પપાદડીની આકૃતિ રગથી પૂરે છે તેમ વાળે-વાર તાલની વાલમાત્રાની આકૃતિને વાણીની — અશરોની વાલમાત્રાથી પૂરે અને એ રીતે સધિઓ નિષ્પન્ન થાય. પિંગલમા રૂઢ થયેલો જાતિ શબ્દ પણ આનું સમર્થન કરે છે. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમા જાતિ શબ્દ જે અર્થમા ઘપરાયો હોય છે તે અર્થ લગમગ આધુનિક રાગને મળતો છે, એવું વિદ્વાનોનું માનવું છે અને જાતિછંદો વંધા જ તાલવદ્ધ ગીતમા ગાયના અનુકૂલ હોય છે. એટલે હવે માત્ર જાતિછંદપ્રધિઓને સર્ગીતના તાલો સાથે ઘટાવવાનું જ વાકી રહે છે પણ એમ કરીએ તે પહેલા સર્ગીતમાં તાલનું સ્થાન અને તેના સ્વરૂપનો સાદામા સાદી રીતે જરા વિચાર કરી લઈએ

સર્ગીત એ સ્વરોની હ્રદ્ય આકૃતિથી નિષ્પન્ન થાય છે. માનવ કંઠ તો અનેક સ્વરો વાઢી શકે છે પણ તેમાથી અમુક જ સ્વરો જે હ્રદ્ય છે તેનો જ સર્ગીત પ્રયોગ કરે છે. ભૌતિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ સ્વરો હવાના અમુક સહ્યાના આદોલનોથી થાય છે. આ આદોલનોની સહ્યા વધે તેમ તેમ સ્વર વધારે ઉચ્ચ કે તાર, વને, ઘટે તેમ મન્દ્ર વને સર્ગીત સા રે ગ મ પ ધ ની એવા સાત સ્વરોનો પ્રયોગ કરે છે આ સ્વરોના આદોલનો વચ્ચે

૧ સર્ગીતના સાત જ સ્વરો મનાય છે અને તેથી સપ્તક એવું નામ રૂઢ થયું છે પણ ધરી રીતે આથી વધારે સ્વરો સર્ગીત પ્રયોગે છે અને ઉચ્ચતાની દૃષ્ટિએ એ સ્વરો જે બે સ્વરો વચ્ચે આવે છે તેમાના એકના ધોરણે તે કોમલ કે સ્ત્રીય બોલાય છે જેમ કે કોમલ 'રે' તે 'સા' અને 'રે' વચ્ચેનો પણ 'મ'

અમુક પ્રમાણ હમેશાં રહેલું હોય છે. ચાલલા તરીકે આપણે જે સ્વરને 'સા', એટલે મધ્યમ સપ્તકનો 'સા' ઠરાવ્યો હોય તેમાં ૨૪૦ આંદોલનો હોય તો તે 'સા' સાથે સંબંધ રાખતા 'પ'નાં ૩૬૦ એટલે કે દોઢાં આંદોલનો થાય અને આ સપ્તક પૂર્ણ થતા પછી તાર સપ્તકનો જે 'સા' આવે તેનાં ૪૮૦ એટલે પહેલા 'સા'ના કરતા વર્મણાં આંદોલનો હોય. અને એ જ રીતે નીચેના એટલે મન્દ્ર સપ્તકમાં જતાં મન્દ્રનો 'સા' મધ્યમના 'સા'થી અર્ધાં એટલે ૧૨૦ આંદોલનોનો હોય. આમ આ ત્રણેય સપ્તકો અને તેના સાતેય સ્વરો અંદરઅંદર નિયત સંબંધવાળા હોય છે. એમ હોય તો જ તેનો સંગીતમાં પ્રયોગ થઈ શકે. પણ દરેક ગાયકને પોતાનો 'સા' નક્કી કરવાનો હક હોય છે. કોઈ ૨૪૦ આંદોલનોવાળા ધ્વનિને 'સા' સ્થાપે તો કોઈ ૨૫૬ આંદોલનોવાળા ધ્વનિને 'સા' સ્થાપે. એમ દરેકને પોતાનો 'સા' સ્થાપવાની છૂટ છે પણ એ 'સા' સ્થપાયા પછી ચાકીના ઘડા સ્વરો અંદરઅંદર એ જ નિયત સંબંધવાળા હોવા જોઈએ. એ આલુ પહ્જપ્રામ અંદરઅંદર નિયત સંબંધવાળા સ્વરોનો એક સૃષ્ટિ છે.

જ્યારે ગાયક કોઈ પણ ગીત અમુક રાગમાં ગાય છે ત્યારે તે આ સંગીતે સ્વીકારેલા સ્વરોનો પ્રયોગ કરતો હોય છે. હવે આ સંગીતના મંસ્કારોનું પૃથક્કરણ કરીશું તો જણાશે કે આમાં સ્વરો ઉપરાંત તાલનું તત્ત્વ પણ મેળુ મળેલું હોય છે. સંગીતના સાજામાં સ્વરોત્પાદક વાદ્ય સારંગી કે દિલરુવા હોય તો તાલોત્પાદક સાજ તબલા કે મૃદંગ હોય છે. આ તાલ અનેક પ્રકારના હોય છે. તે ભિન્નભિન્ન સંખ્યાનો માત્રાના હોય છે અને ભિન્નભિન્ન સંખ્યાના માત્રાખંડોમાં વિભક્ત હોય છે. માત્રાઓનો ભિન્નભિન્ન પ્રકારની રચનાથી તેની ભિન્નભિન્ન હૃદય આકૃતિઓ થાય છે. સાજથી ગવાતા સંગીતમાં આ તાલ તેની માત્રાઓ અને એ માત્રાઓના પણ સૂક્ષ્મ વિભાગો, તબલાં કે મૃદંગના ભિન્નભિન્ન પ્રકારના અવાજથી વ્યક્ત થાય છે.

આ રીતે તાલ તત્ત્વ સંગીતમાં પ્રવેશ પામી સંગીતના સ્વરોને કાલમાં મર્બાંદિત કરે છે. કોઈ પણ રાગમાં ગવાતા ગીતમાં, સંગીતના સ્વરો હોય છે એટલું જ નહીં, એમાં દરેક સ્વર અમુક માત્રા મુઘી પ્રયોજાયેલો હોય છે અને રાગની આકૃતિ આ રીતે સ્વર અને એ સ્વરની કાલમાત્રા એ બેયો નિયત થાય છે.^૧

અને 'પ'ની ઘઙ્ઘેનો તે 'મ' તીવ્ર કહેવાય. આ કોમલ અને તીવ્ર ગવાતા પણ સ્વરો જ છે પણ મુખ્ય સ્વરો સાત સ્વીકારાતા હોવાથી કોમલ તીવ્ર અને પુદ્ધ ઘડા માટે સામાન્ય નામ શ્રુતિ કહેવાય છે.

૨. અલગત રાગ વ્યક્ત કરતું યથુદ્ય સંગીત તાલવદ્ધ હોતું નથી. ગાયક ષળી વાર રાગ શરૂ કરતા 'નોમડોમ' લે છે તેને તાલ નથી હોતો જો કે તેને લય હોય છે.

આ તાલમાત્રા તે કોઈ પણ કાલમાપક યત્રથી માપીને નક્કી કરેલો સર્વસમત સમય નથી જેમ સ્વરોમા ગાયક પોતાનો 'સા', પોતે નક્કી કરે છે, તેમ તાલ માટેની માત્રાનો ગાલો પણ ગાયક પોતે જ નક્કી કરે છે અને સ્વરોની પેઠે જ, એ એક વાર નક્કી કરેલા માત્રાસમયને જ માત્રાની વધી રચનાઓ — માત્રાના વધા પ્રકારના વિભાગો માટે, તેણે પછીથી અનુસરવાનું હોય છે.

આપણે ઉપર જીયું કે માત્રાનો ગાલો ગાયક પોતે નક્કી કરે છે હવે ગાયનમા સા રે ગ મ પ ધ ની એ સાત સ્વરોના ત્રણ સપ્તકો હોય છે અને મધ્યમ સપ્તકના 'સા'ના આદોલનોથી તાર સપ્તકના 'સા'ના આદોલનો ચમળા હોય છે, અને મદ્ર સપ્તકના તારના આદોલનો અરધા હોય છે, તેને મલતી રીતે, આ નિયત ચઢેલી માત્રાનો ગાલો પણ લય ઉપર આધાર રાખે છે લય એટલે ગીતનો વેગ સામાન્ય રીતે ગાનાર ધીમા વેગથી ગાન શરૂ કરે છે અને ત્વરિત વેગ તરફ જાય છે વેગની દૃષ્ટિએ લય ત્રણ છે વિલંબિત, મધ્ય અને દ્રુત ધારો કે કોઈ ગાયક વિલંબિત વેગથી ગીત શરૂ કરે છે તો તે જ વલ્લે એ વિલંબિતની માત્રાનો ગાલો નક્કી કરશે પછી ધારો કે સગીત આગળ ચાલતા તે વેગ વધારવા માડે છે, તો પહેલાના વેગ કરતા વમળો વેગ થાય ત્યાં સુધી તેણે મધ્યલયમા ગાયુ ગણાય વિલંબિત લયની નક્કી કરેલી માત્રાનો ગાલો, તેથી અર્ધ થાય ત્યાં સુધી મધ્યલયની માત્રા ગણાય એ જ પ્રમાણે મધ્યલયની માત્રાથી ગીત શરૂ થાય અને પછી વેગ વધવા માડે તો, મધ્યલયની માત્રાનો ગાલો તેનાથી અર્ધો થાય ત્યાં સુધી ગીત દ્રુત લયમા ચાલ્યું ગણાય આ રીતે માત્રાનો ગાલો જ્યારે ગાયક નક્કી કરે છે ત્યારે તે અમુક લયની માત્રાનો ગાલો નક્કી કરે છે, પણ એક વાર એમ ક્યારે પછી તેણે તે ગાલોના માપને વલ્લગી રહેવું જોઈએ અને વધારે ત્વરિત લયોમા જવું હોય ત્યારે પણ તેના પ્રમાણની સીમામા રહેવું જોઈએ સગીત જેમ સ્વરમા તેમ તાલમા પણ અદરઅદરના સંબંધોથી ગૂંથાયેલી એક સૃષ્ટિ છે સામાન્ય પદ્યપઠનમા પણ આપણે વેગ વધારીએ ઘટાડીએ છીએ વિધિપુરસર શ્રોતાવર્ગ આગળ પઠન કરવું હોય તો અમુક વેગમા પઠન કરીએ, પોતાને માટે જ પ ન કરવું હોય તો તે કરતા વધારે ત્વરિત વેગમા કરીએ, એ જ વસ્તુ ગોલવા માટે પઠન કરતા હોઈએ ત્યારે એથી પણ વધારે ત્વરિત વેગમા કરીએ આમ કાવ્યપઠનમા પણ આપણે વેગ ઓછો વધતો કરીએ છીએ પણ તે વેગ એ કાવ્યકલાનું અંગ નથી હોતો વાચ્ય વહારના પ્રયોજનોને તે આભારી છે પણ મગીતમા વેગ એ પણ સગીતકલાનો જ ભાગ છે અને સગીતનું કેટલુક વૈવિધ્ય એ તત્ત્વ ઉપર આધાર રાખે છે આ રીતે સગીતના લયને પદ્યના સ્વાદ સાથે સીધો સંબંધ નથી પણ માત્રાનો ગાલો લય ઉપર આધાર રાખતો હોવાથી

આપણે તેની આટલી ચર્ચા કરી આપણે પ્રસ્તુત વાત એ છે કે સંગીત જેમ સ્વર
“તેમ જ તાલથી નિયુક્ત થયેલું હોય છે તેના તાલતત્ત્વને પદ્યરચના સાથે સંબંધ
છે અને એ તાલ અનેક માત્રાવહોમા અને માત્રાઓમા વિભક્ત થયેલો હોય છે

આ રીતે સામાન્ય વ્યવહારમા તાલનો અર્થ માત્ર ધ્વનિનો ઘડવારો એવો
થાય છે તે સંગીતમા સ્વયં વિકસિત અને પુષ્ટ થાય છે સંગીતમા તાલ એ અમુક
સંખ્યાની માત્રાની, પટોળા કપરના ફૂલ જેવી આવર્તનવાળી, એક હ્રદ્ય આકૃતિ
છે આ આકૃતિ અને તેના અગોપાગો સંગીતમા તબલાના ઓછા વત્તા વલવાળા
અનેક પ્રકારના ધ્વનિથી વ્યક્ત થાય છે, એટલે તાલનો મુખ્ય અર્થ ધ્વનિનો
ઘડવારો એ અહીં લુપ્ત તો નથી થતો પણ એ ગૌણ વને છે અને તાલનો મુખ્ય
અર્થ કાલમાત્રાની આવર્તનશીલ હ્રદ્ય આકૃતિ એવા થાય છે હવે, પાછું ફરીને
જોતા, જણાશે કે પદ્યરચનામા પણ તાલનો ઘડવારો નિમ્ન સંખ્યમાત્રાના સર્વિ-
ઓને જુદા પાડવા, તેમને વ્યક્ત કરવા જ આવતો હતો, છતાં સામાન્ય વ્યવ-
હારનો અર્થ અને સંગીતપરિભાષાનો અર્થ વધે ધ્યાનમા રાખવા તેવા છે

ऊपर कह्यो ते संगीतताल संगीतमा संगीतस्वरमय स्वरूपमा मळी
आवे છે પણ તેનામા એટલું કલાસામર્થ્ય છે કે સ્વરો વિના પણ, તેને
વલાજગતમા સ્વતઃ સ્થાન છે એની પ્રતીતિ આપણને સંગીત વિનાના મૃદંગ-
વાદનમા થાય છે પણ તેનો વધુ જ પ્રસિદ્ધ સર્વવિદિત દાસલો છે આપણો
ઢોલ માત્ર આઘાતજન્ય ધ્વનિથી એ રસનિષ્પાદક વલાત્મક આકૃતિઓ રચે
છે અને તાલના આ સમર્થર્થ જ તે સંગીતવિશિષ્ટ પદ્યરચનામા ઝનરી આવી
શકે છે એનું સ્વરૂપ આપણે સંગીતની એક પછી એક વિશેષતા દૂર કરીને
સમજવા પ્રયત્ન કરીએ ધારો કે કોઈ એક માળસ વદા પણ સાજ વિના તબલા
કે મૃદંગ વિના ગીત ગાય છે સંગીત શ્રવણગમ્ય વલા છે તો સંગીતના
વધે તત્ત્વો સ્વર અને તાલ શ્રવણગમ્ય જ હોવા જોઈએ એમ હોય તો
આપણે તાલનો ભૌતિક અંશ શોધી વાઢવો જોઈએ ધ્વનિના ભૌતિક સ્વરૂપનું
અવગરણ કરતા વિજ્ઞાન તેના નીચે પ્રમાણે ઘટક અંશો ચતાવે છે પહેલો
સ્વર સ્વરને ઉપર જોડે તેમ આદોલનસંખ્યાથી નિયત કરી રાખાય છે હવે
તાલ આ આદોલનસંખ્યાને તો અસર કરી શકે નહીં એમ થાય તો ‘સા’ તે
‘સા’ જ ન રહે આદોલનસંખ્યા વધે કે ઘટે તો તે કોઈ યીજો જ સ્વર થઈ
જાય એટલે તાલ, સ્વરને અસર કરી શકે નહીં ધ્વનિનું સ્વરૂપ ઘડવામા
થીજ તત્ત્વ તે તેની ઉપાધિ કે વસ્તુ વહીએ તાવાના તાર, લોહાનો તાર,
તાલનો તાર, એ દરેક એક જ સ્વર વાઢે ત્યારે પણ તેમા ભેદ રહે છે—
આપણે વહીએ કે ‘ઉપાધિભેદાત’ જુદા જુદા માળસતા આપણે અવાજો

ઓઢલોઈ છોઈ તે સ્વરના ઉપાધિતત્ત્વને લોધે આપળે વિચાર કરોઈ છોઈ તે પ્રસંગે તો ઁક જ માણસ ગાય છે ઁટલે ઉપાધિમેદને અવકાસ નથી. ઁટલે તાલ ઉપાધિમેદથી વ્યક્ત થઈ શકે નહો ધ્વનિનુ ત્રીજુ તત્ત્વ તે તેની વિપુલતા છે આપળે ઁક ગીત ગાતા હોઈઁ પળ શ્રોતાવર્ગ મોટો હોય તો મોટો અવાજ કાઢોઈ, શ્રોતાવર્ગ નાનો હોય અને ઁનુ ઁ જ ગીત હોય તો હઢવો અવાજ કાઢોઈ વધ્રે ગીતમા 'સા' ઁનો ઁ જ રહેવાનો છે, વધા સ્વરો ઁના ઁ જ રહેવાના છે, ફેર પડે છે તે માત્ર મોટા નાના અવાજનો. આ ફરકને માટે આપળી માપમા જોઈઁ તેવા ષોલકસ શલ્લો રૂઢ નથી. મૌતિક દૃષ્ટિઁ આ ફરક આદોલનવિસ્તારના વધારા ઘટાઢાર્થી થાય છે. હઢવા લોલાતા 'સા'ના અને મોટેથી લોલાતા 'સા'ના આદોલનોની સલ્થા તો ઁક જ હોય છે, પળ હઢવા અવાજમા ઁ આદોલનોનો વિસ્તાર ઢૂકો હોય છે માટે મેં ઉપર તેને અવાજની વિપુલતા કહો છ સગીતમા' અને પલ્લરચનામા તાલ, સ્વરની વિપુલતાથી ઢર્શાવાય છે પલ્લરચનાના પઠનમા તાલની માત્રા જરા મોટેથી લોલાય તે લલ્લે અવાજ હઢવાથી ઝલ્લો ઁટલે જરા મારે હોય તેથી તાલને પલ્લમાર પળ કહો શકાય સાધારણ ગલ્લના પઠનમા કોઈ શલ્લ ઢરફ વિશેષ ધ્યાન લેલ્લુ હોય ત્યારે આપળે ઁ શલ્લ ઉપર માર ઢર્શો છોઈ — ઁ શલ્લ (લ્લરુ તો તેનો અમુક અલ્લર) વધારે મોટા અવાજે લોલોઈ છોઈ, તેમ પલ્લમા પળ માર આપળે અવાજને મોટો કરોને ઢર્શાલોઈ છોઈ મૌતિક દૃષ્ટિઁ તાલ અવાજની વિપુલતાથી, અવાજના મારથી ઢર્શાલોઈ છોઈ ઁમ કહેવાય ગલ્લમારમા લ્લલ્લિત્ મારવાઢા અલ્લરન્ ઉલ્લારણ લિલલિત કરવામા આવે છે, પળ પલ્લમાર, લે તાલનો માર તો લ્લણિક જ હોય છે ઁ ઁક ષઢકારાના રૂપનો હોય છે ઢોમે લાલ્લતા હોઈઁ ત્યારે પળ ઁ ષઢકારો આવે છે, અને મનમા લાલ્લતા હોઈઁ ત્યારે પળ તેના માનસિલ્લ ઉલ્લારણમા ઁ ષઢકારો હોય છે આઢલી લ્લર્લા ધ્યાનમા રાલ્લોને આપળે ઁમ કહો શકોઈ કે જાતિછલોમા સધિઓ, સામાન્ય રીતે, અમુક અમુલ્લ સગીત તાલના અર્થમા, સામાન્ય રીતે, ઢરેક લાલ્લમાત્રા લાળીની ઁક માત્રાથી પૂરલાથી થાય છે, અને

૩ સગીતમા તાલ હમેશા મારથી જ, અવાજની વિપુલતાથી જ, ઢર્શાવાય છે ઁમ નલા સમ આવતા ગાનાર લ્લલ્લિન્ જોના પર સમ પઢતો હોય તે સ્વરનુ ઉલ્લારણ ઁલ્લમ ઢોમુ કરો નાલે છે લ્લલ્લિત્ સમની આગઢના સ્વરને ષઢકારો આપી લ્લણિક અવાજ લ્લ કરો પછી ઢરત સમનો સ્વર ઉલ્લારે છે પળ આ લ્લલા પ્રકારો સ્વરની ઓછોલ્લો વિપુલતા ઢારા જ લ્લલ્લ થાય છે ઁમ કહો શકાય અને સગીતમા તો આ ઉપરાત અમિનયથી પળ તાલ લ્લળી લાર લ્લલ્લ થાય છે

તેમા તે તે સંગીતતાલનો તાલ તે તે તાલની કાલમાત્રાને પૂરનારા અક્ષર ઉપર પડે છે આ તાલ ઉચ્ચારણમા થકકારાથી ઝબ્કન કરવામા આવે છે

આ અતિ સામાન્ય રૂપે કરેલો ચર્ચા દાખલા આપી સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ સંગીતના તાલની કાલમાત્રાને ધાળીના અક્ષરોની કાલમાત્રાથી પૂરવો એટલે શુ, એ ક્યારે નિયમપૂર્વક પુરાયેલી ગણાય, ક્યારે નિયમ વિના પુરાયેલી ગણાય, એ ક્ષબ્દ દાખલાથી વતાવવુ જોઈએ એ હુ સંગીતના ભિન્નભિન્ન ગીતો સ્વરાકનો સાથે ઉતારીને વતાવવા પ્રયત્ન કરીશ.

પહેલુ ગીત હુ 'કેશવકૃતિ'નુ રાડ છુ જેનુ સ્વરાકન ચર્ચેએ આપેલુ છે મૂલ ગીત નીચે પ્રમાણે છે

સદ્ગુહશરણ વિના અજ્ઞાનતિમિર ટલ્લને નહી રે,	
જન્મ મરણ દેનારૂ વીજ રહુ વલ્લશે નહી રે	સદ્ગુહ ૦
પ્રેમે વચનામૃત પાન વિના, સાવાલોટાના ભાન વિના,	
ગાઠ હૃદયની જ્ઞાન વિના, ગલ્લશે નહી રે	સદ્ગુહ ૧
શાસ્ત્ર પુરાણ સદા સમારે, તન મન ઇન્દ્રિય તત્પર વારે,	
વગર વિચારે વલ્લમા, મુલ્લ રલ્લશે નહી રે	" ૨
તત્ત્વ નથી મારા તારામા, મુજ સમજ નરતા સારામા,	
સેવક મુત દારામા દિન વલ્લશે નહી રે	" ૩
વેશ્ય હરિની કરતા સેવા, પરમાનન્દ વતાવે સેવા,	
શોધ વિના સજ્જન એવા, મલ્લશે નહી રે,	" ૪

કે હુ પ ૧૭

આમા પહેલી બે પંક્તિઓ ધ્રુવ કે ટેકની છે અને તેની પછી કડીઓ આવે છે ધ્રુવની ચરેવ પંક્તિ અને ચરેવ કડી એક સરસી રીતે ગવાય છે ચર્ચેએ નમૂના માટે ધ્રુવની બંને પંક્તિઓના અને પહેલી બે કડીના સ્વરાકનો ભેગા આપેલા છે આમાની પહેલી કડીમા પાઠરોપ છે, તેથી હુ માત્ર વોજી કડીનુ સ્વરાકન આપુ છુ ચર્ચેએ પોતાની પદ્ધતિથી સ્વરાકનો આપેલા છે પણ આ પછી જે સ્વરાકન મારે આપવાન છે તે માતલકડેની પદ્ધતિનુ છે તે સાથે સરલાયકુ મહેલુ પડે માટે હુ આના સ્વરાકનો પણ માતલકડેની પદ્ધતિથી આપુ છુ ચર્ચેએ ગીતા સ્થાપી અને અતરો એ બે ભાગો સ્વરાકનમા દર્શાવ્યા નથી પણ એ ગરુરતા હોવાથી હુ દર્શાવુ છુ

૪ ચર્ચેનો 'પ્રેમામૃતવચ' એવો પાઠ છે, જે દેવંતો રીતે રાહિત છે ઉપરનો પાઠ 'કેશવકૃતિ' જોઈ મુધાર્યો છે

राग देस, ताल त्रिताल, मात्रा १६

स्थायी

सा सा सा सा	रे रे म म	प — नि —	सां रें सां सां
स द गु रु	दा र ण वि	ना ऽ अ ऽ	जा ऽ न ति
ज ऽ न्म म	र ण दे ऽ	ना ऽ रुं ऽ	वी ऽ ज ख
२	०	३	×
नि ध प घ	म प म घ	प ध म ग	रे — — —
मि र ट ठ	शो ऽ ऽ न	हो ^१ ऽ ऽ ऽ	रे ऽ ऽ ऽ
रूं ऽ व ठ	शो ऽ ऽ न	हों ^१ ऽ ऽ ऽ	रे ऽ ऽ ऽ
२	०	३	×

अंतरो

म — म —	प प नि नि	सा — सा सा	सां — सां —
शा ऽ स्त्र पु	रा ऽ ण स	दा ऽ सं ऽ	भा ऽ रे ऽ
२	०	३	×
नि — नि —	सां — सां —	नि सा रें सां	नि ध प —
त न म न	इं ऽ द्वि य	त ऽ त्प र	वा ऽ रे ऽ
२	०	३	×
रें — रें रें	रें रें रें —	नि रें सा सा	नि ध प प
व ग र वि	चा ऽ रे ऽ	व ठ मां ऽ	सु ख र ठ
२	०	३	×
म प म घ	प ध म ग	रे — — —	
शो ऽ ऽ न	हो ऽ ऽ ऽ	रे ऽ ऽ ऽ ।	
२	०	३	

गा. वा पा पु १ वि ३. पु १८७

प्रथम खप पूरनी स्वराकननी पद्धति जाणो लईए. गीतनी पक्तिओ अही प्रथम स्वराकन पहेला आपेली छे ते स्वराकनमा तरत जइशे. सामान्य रीते स्वराकनमा गीतनी पक्तिनी उपर स्वरो दशावाय छे अने नीचे ताल-चिह्नो अपाय छे आ गीत त्रितालनु छे तेमा सोळ मात्रा आवे छे, अने ए सोळ सोळ मात्रा त्रितालमा आवता ते चच्चार मात्राना खडो के कौंठमना विभक्त थाय छे. गीतनी पक्तिमा क्याक ऽ आवु अवग्रहचिह्न आवे छे ते खात्री मात्रा के मात्रानो अभाव बतावे छे अने तेनो अर्थ एवो छे के ते मात्रा के मात्राविभाग

આગળ અક્ષરથી પૂરવાનો છે ગીતનો પ્રથમ પક્ષિત સદગુરુ । ધરણ વિ । ના ડ અ ડ । જા ડ નતિ । એમ છે તેમા પ્રથમ કૉલમમા ચારેય માત્રા જુદાજુદા અક્ષરથી પુરાય છે, 'સદગુરુ', એવા ચાર અક્ષરથી ત્રીજા કૉલમનો ચાર માત્રાઓ પળ 'ધરણ વિ' એવા ચાર અક્ષરથી પુરાય છે ત્રીજા કૉલમમા પહેલી માત્રાને સ્થાને 'ના' છે અને ત્રીજી માત્રાને સ્થાને અવગ્રહ છે તેનો અર્થ એવો સમજવાનો કે પહેલી માત્રામા આવતો 'ના' ત્રીજી માત્રા પળ પૂરે છે અર્થાત્ ગીતનો એ એક અક્ષર ત્યાં કે માત્રાને પૂરે છે એ જ રીતે ત્રીજા કૉલમમા આવતો 'અ' અને ચોથામા આવતો 'જા' પોતાને સ્થાને રહીને પછીની માત્રા પળ અર્થાત્ બધે માત્રા પૂરે છે આ રીતે જોતા ગીતના અત્તરફ આવતા 'શે' કુલ ત્રણ માત્રા, પછી આવતો 'હી' અને 'રે' દરેક ચત્તાર માત્રા પૂરે છે ગીત પક્ષિતના અક્ષરોની ઉપર આવતા સ્વરાવનોમા કયાક — આઢી લીટી આવે છે ત્યાં એમ સમજવાનું કે એ માત્રામા તેની આગળનો સ્વર લવાવવાનો છે દાસલા તરીકે ગીતને અંતે 'રે' આવે છે તેના ઉપર રે સ્વર છે તેનો અર્થ એ કે ગીતનો 'રે' રે સ્વરમા ગાવાનો છે હવે આપણે જોઈ ગયા કે ગીતનો 'રે' અવગ્રહથી થતાવેલી વાકીની ત્રણ માત્રામા પળ લવાય છે અને એ પ્લુતિની માત્રાઓ ઉપર — આઢી લીટી છે એટલે એ પ્લુતિની માત્રાઓ પળ — આઢી લીટીની આગળ આવેલ રે સ્વરથી જ પૂરવાની છે અર્થાત્ ગીતનો 'રે' ચાર માત્રામા લવાય છે, અને એનો સ્વર રે પળ ચાર માત્રામા લવાય છે પ્લુતિમા આમ સર્વત્ર વનતુ નથી — ક્ષવચિત જ, થો છે આગળ જોઈ ગયા કે અત્તરફ આવતો 'શે' ત્રણ માત્રામા લવાય છે, પળ પ્લુતિની માત્રાઓ જુદાજુદા સ્વરમા ગાવાનો છે 'શે' ની પહેલી માત્રા, ઉપર લલ્લેલ મ મા, તેની ત્રીજી માત્રા, ઉપર લલ્લેલ પ મા અને ત્રીજી માત્રા પાછી ઉપર લલ્લેલ મ મા ગાવાની છે

પદ્યરચનાને જા સ્વરવૈવિધ્ય સાથે જાણુ વામ નથી એક જ પદ્યરચના અનેક રાગમા, અને એક જ રાગમા અનેક સ્વરવૈવિધ્યથી ગાઈ શકાય તેમ જ કે કે ત્રણ સ્વરોમા સાદી રીતે પઠી શકાય, કે એક જ સ્વરમા પળ પઠી શકાય પદ્યરચનાને માર્મિક સંજ્ઞ સંગીતના તાલની સાથે છે આગળ આપ્યા તે સ્વરાવનોમા ગીતના અક્ષરોની નીચે જે ૨ ૦ ૩ x આવા સંખ્યાઓ અને ચિહ્નો આપેલાં છે તે તાલના ચિહ્નો છે ત્રિતાલ કુલ સોઠ માત્રાનો છે તેનો મુખ્ય તાલ જે સમ ગણાય છે તે સોઠ માત્રા, x આવી નિશાની થરી છે ત્યાં પહે છે ત્રિતાલના ત્રીજા ગોળ અંગો હોય છે તે ૦ અને આકાઢાથી થતાવેલા છે જરૂ તો જેમ ગીત સાદી રીતે થોડા સ્વરોમા ગાઈ શકાય છે, અને એક માત્રાના સોઠમા ભાગ જેટલા દૂરા તાલમા મિત્ર

મિત્ર સ્વરો મૂકી ગાઈ શકાય છે, તેમ તાલ લાગે લાગે અતરે માત્ર ચપટી વગાડીને બતાવી શકાય છે, તેમ જ એક તાલની માત્રાનો સોळाશ જેટલો ટૂંકો ભાગ પણ તબલાના બોલોચી બતાવી તાલને સમૃદ્ધ કરી શકાય છે જેમ એક આંખી સ્પર્શ્મુષ્ટિ છે, તેમ જ એક આંખી તાલસૃષ્ટિ છે પદ્યરચનામા જેમ સ્વરોનું સાદામા સાદુ રૂપ, અચળા છેત્ર એક સ્વર જેવું, સાદુ સ્વરૂપ ડાનું, તેમ તાલનું પણ સાદામા સાદુ સ્વરૂપ, માત્ર સધિમા અમુક ઘડકારા રૂપે જ ઝનરી આવ્યું છે

આપણે સ્વરાકનની પદ્ધતિ મોઢ મોઢ જોઈ લીધી હવે અહીં તરત સમજાશે કે આ ગીતમા તાલમાત્રા પૂરવાને પ્રયોજેશ અક્ષરોમા એવી સામાન્ય વ્યવસ્થા છે કે વાણીનો લઘુ અક્ષર તાલની એવ કાલમાત્રા પૂરે છે, અને વાણીનો ગુણ તાલની બે કાલમાત્રા પૂરે છે રા દ ગુ । ચ ર ન વિ । ના ડ અ ડ । જા ડ ન તિ । એના સોઢ માત્રા બરાબર એ જ વ્યવસ્થાથી પુરાઈ છે આગળ જતા શા ડ સ્ત્ર પુ । રા ડ ન સ । દા ડ સ ડ । મા ડ રે ડ । એ પણ એ જ પ્રમાણે; તેમ જ ત ન મ ન । ઇ ડ ત્રિ ય । ત ડ ત્વ ર । તા ડ રે ડ । પણ એ જ પ્રમાણે પુરાઈ છે આજુ ગીત જોતા જણાશે કે કશા પણ પ્રયત્ન વિના દરેક ચાર ચાર કાલમાત્રાનો લઘુ ચારચાર અક્ષરમાત્રા-ઓચી પુરાય છે (કડીના અતરફ 'શે નહીં રે' મા ગુણ અક્ષરો વચારે માત્રા રોકે છે પણ તે પણ આજુ ગીતમા એ સ્થાને એક જ રીતે એક જ પ્રમાણથી પૂરે છે અને ત્યાં પણ અક્ષરમાત્રા અને કાલમાત્રા સાથે સવધ તો નિયત જ હોય છે) અને આ પ્રક્રિયા ઇટલી વધી સ્વાભાવિક લાગશે કે જાણે ગીતમા ઇથી અન્યથા વની જ ન શકે એમ પ્રથમ પ્રત્યય તો થશે પણ વધા ગીતોમા એમ નથી થતું અને હવે હું તેનો દાખલો આપું છું મારું મુખ્ય વક્તવ્ય એ જ છે કે પદ્યરચનામા એ સવધ નિયત હોય છે અને એ નિયત સવધ એ પિંગલનો અધિકાર દશવિ છે એ નિયત સવધ આજુ ગીતમા સઘળ ન હોય તો એ ગીત પિંગલના અધિકારમા ન આવે હવે હું ઉપરનાથી વિલક્ષણ ગીત લઘુ છું જે પિંગલના અધિકાર બહારનું છે

એ ગીત ગુજરાતી નાટક મહાલીના 'અજબ કુમારો' નાટકનું મગલગીત ગીત છે એના રચયિતા પ્રસિદ્ધ કવિ મૂઢશર હરિનંદ મૂઢાળો છે અને તેની તર્જ પ્રસિદ્ધ સંગીતજ્ઞ પંડિત વાડીલાલે રાધેલી છે આ ગીત અને તેનું સ્વરાકન મેં શ્રી જયશંકરભાઈ જેશો આ નાટક મહાલીના વિખ્યાત નટ હતા અને કવિના અને પંડિત વાડીલાલના નિકટના સ્નેહી હતા તેમની પાસેથી મેલવ્યું છે અહીં હું પ્રથમ એ ગીત ચોપડીમા છાતું હતું તે રીતે કીચે ઉતારોશ અને પછી તેનું સ્વરાકન આપોશ ગીતના ગાનમા બેવડાની પક્તિશોના સ્વરાકનો લિપિમા બેવડોશ નહીં

‘अजय कुमारी’ नाटकनु मंगलगीत
जय नटवर धाओ री व्हारे वेगे चढो
करुणाधन कोमल कमलदललोचन हरि. . . . धाओ री०
तुम विण अवर भ्राता ना
नाता दाता दाता
विपदमोचन भक्तरोचन
आतं आ सुणि दीनती
करो दृष्टि दुखी प्रती
धाओ धाओ रमापती — दयाली — करुणा०

राग मल्याण : ताल दीपचदी

स्वायी

ग रे सर सर	रे रे —	— — रे रे	नि नि —
ज म न ट	व र ऽ	ऽ ऽ धा ओ	री ऽ ऽ
३	×	२	०
।			
म — प —	ग — रे	ग — — प	ग रे —
व्हा ऽ रे ऽ	वे ऽ ऽ	गे ऽ ऽ च	ढो ऽ ऽ
३	×	२	०
।			
नि ष प म	ग ग —	ग — ग —	ग ग ग
क रु णा ऽ	घ न ऽ	को × म ल	क म ल
३	×	२ ×	०
ग ग ग —	ग ग ग	म रे रे रे	नि नि —
व छ लो ऽ	च न ह	री ऽ धा ओ	री ऽ ऽ
३	×	२	०
।			
म — प —	ग — रे	ग — — प	ग रे —
व्हा ऽ रे ऽ	वे ऽ ऽ	गे ऽ ऽ च	ढो ऽ ऽ
३	×	२	०

अंतरी

नि ष प प	ग ग ग	ग — ग —	ग — —
तु म वि ण	अ व र	भ्रा ऽ ता ऽ	ना ऽ ऽ
३	×	२	०

— — રે —	૧ ગમ પ —	ગ — રે —	ગ — રે
ડ ડ ત્રા ડ	તાડ ડ ડ	ડ ડ શા ડ	તા ડ ડ
૩	×	૨	૦
સા રે સા —	ગ ગ ગ	પ — પ પ	શ — ગ
દા ડ તા ડ	વિ પ દ	મી ડ ચ ન	મ ડ વત
૩	×	૨	૦
ઘ — ઘ ઘ	નિ ઘ નિ	સા — રે રે	સાનિ સા ઘ
રો ડ ચ ન	આ ડ તં	આ ડ યુ નિ	ધીડ ડ ન
૩	×	૨	૦
પ — — —	ધ નિ ઘ	નિસા રે રે	સાનિ સા ઘ
તી ડ ડ ડ	ક રો ડ	દુડ ષ્ટિ દુ	હીડ ડ પ્ર
૩	×	૨	૦
પ — — —	નિ ઘ નિ	સા — રે રે	સાનિ સા ઘ
તી ડ ડ ડ	ધા ડ ઓ	ધા ડ ઓ ર	માડ ડ પ
૩	×	૨	૦
પ — — —	મ પ —	૧ મપ ધનિ સા નિ	ધ પ —
તી ડ ડ ડ	દ યા ડ	લુડ ડ ડ ડ	ક રુ ડ
૩	×	૨	૦
પ — ૧ ગ	ગ ગ —	ગ — ગ ગ	ગ ગ ગ
ળા ડ ડ ડ	ધ ન ડ	કો ડ મ લ	ક મ લ
૩	×	૨	૦

આ પછી “દલ્લોચન હરિ ધાઓ રી બ્હારે વેગે ચડો” વગેરે ધ્રુવ પક્તિઓ
 એ જ સ્વરોમા અને એ જ તાલોમા આવે છે એટલે ફરી વાર લખી નથી

આ ગીતની સ્વરાવનપદ્ધતિ એની એ જ છે પણ એક વ વાવત તરફ
 ધ્યાન લેવું જરૂરી છે અહીં અર્ધમાત્રાનો ઉપયોગ થયો છે પહેલો માગ
 જેને સ્થાયી કહે છે તેમા અર્ધમાત્રા આવતી નથી પણ અતરામા આવે છે ‘ત્રાતા’
 શબ્દનો ‘તા’ છે તેની પહેલી અર્ધમાત્રા ‘ગ’માં અને બીજી અર્ધમાત્રા ‘મ’

માં બોલાય છે આગળ રીતે 'વીનતો' ના 'વો' નો બે અર્થમાત્રાઓ જુદા-જુદા સ્વરોમા બાલાઈને પછી તેની પ્તુતિની માત્રા પાછી જુદા સ્વરમા બોલાય છે સ્વરો તરફ જરા નજર કરતા જ આનુ સ્વરવિધ્ય વિશેષ છે એ જણાશે જો કે સ્વરોની કેટલીક શીળવટ તો મેં સ્વરાવન લક્ષવામા છોડી દીધી છે — એ આપણા પ્રશ્નને પ્રસ્તુત નથી માટે પણ આ ગીત સાસ તો એ ચતાવવા મૂક્યું છે કે આમા ઘણા સ્થાનો એવા દેખાશે જ્યાં છપ્પુ ગુરુ અદારોનો કોઈ નિયમિત રીતે સંગીતની કાલમાત્રાઓમા વિનિયોગ થયો નથી દાખલા તરીકે 'જય નટવર' એ છ લઘુ અદારોમા પહેલા પાંચ એક સરસી રીતે અકેકાં સંગતની માત્રા રોકે છે, પણ છેલ્લો 'ર' ત્યાં જ ચાર માત્રા રોકે છે 'ઝૂરે' નો દરેક ગુરુ ચઢે માત્રા રાખે છે, પણ 'ધેને' નો દરેક ગુરુ ત્રણ ત્રણ રોને છે 'ધાઓ' ના ચત્રે ગુરુ સ્વાયીમા અકેકી જ રોખે છે, અત્રામા પહેલો ગુરુ બે અને બીજો એક માત્રા રોકે છે 'ધાતા ત્રાતા ધાતા ધાતા' માનો દરેક શબ્દ ચઢે ગુરુનો છે પણ ગીતમા જુદી જુદી સંખ્યાની માત્રાઓ રોકે છે અને 'દયાલુ' નો 'લુ' એક સાથે ચાર માત્રા રોકે છે સ્વાયીમા 'વરુણા' લલણા ઉચ્ચારાઈ ત્યાર માત્રા રોકે છે પણ એ જ શબ્દ પછીથી આવતા 'ર' બે માત્રા અને 'ણા' ચાર માત્રા રોખે છે અલવત્ત આણા ગીતમાં 'સદગુરુ' ગીતની પેઠે ચારાઈ કાલમાત્રા અને અદારુમાત્રાનો પ્રમાણવદ્ધ મેલ આવતો જ નથી એમ નથી ગીત દીપવદી સાલમા છે જેની ૧૪ માત્રાઓ હોય છે, અને તેના ગીત અગો ૪ ૩ ૪ ૩ માત્રાપડોતા છે દીપવદીમાથી નિષ્પન્ન થતો જાતિસધિ સમ્પન્ન છે, અને તે જ્યાં ચપરાયો છે ત્યાં અઠતો રહેતો નથી.

કમલદલ લા। ચન હરી ધાંઓ

વિપદમોચન। મવરોચન। અર્ત આ મુર્ગો। ધીનનો

પરા વૃષ્ટિ દુ। શીવ્રતી

ધાઓ ધાઓ ર। માપની

અહીં, પહેલાં પવિત્રતાં બે મપ્તલ સધિઓ છે પછીનો એક પવિત્રતા આવી દિવમ હરિગીતનો જ છે, અને તે પછીનો બે અર્થ પવિત્રતા તે પણ વિષમહરિગીતા ઉત્તરાધનો છે આમ સધિશ્રાતા આવર્તનો આવે છે પણ તે મઠગ નવો આવતાં ઉપરનાં મન્નનના મિલાય અદારોમાથી થોડા જ રૂં મપ્તલા નહીં જઈને અને ત્યારે પ્રદન થશે બે આ પ્રમાણ માત્રમા આપા પ્રયોગનો ધારે તેમ છતાં અતરુ માત્રાનો કાલમાત્રા સાથે પચા વિષત મધ્ય ન રાગવાનુ પ્રયોગ શું? જવાબ એ છે કે આ જનિશ્રા માત્ર ગાવાને માટે જ રચાયલા છે એ ગાયક ત્યાર જ અનુભવ મુજબ અતરા પ્તુત વદીને કેવો રોગ ગાયને મુન્દર કરે છે તે મનમાય ત્યારે

ज तेमा अक्षरविन्यासनु सोन्दर्य समजाय आ जातनी रचनाने आपणे 'गीत' अर्थात् केवळ गीत व्होशु आ गीतोनो खासियत ए जणाशे के ते एक बाजु मात्रामेळ रचनानी पेठे पठनक्षम नयी, तेम बीजी बाजु ए सादा गद्य तरीके पण पठनक्षम नयो. 'जयनटवर०' कोई मात्रामेळ रचनानी पेठे पठी शकाशे नही, तेम ज गद्यनी पेठे पण पठी शकाशे नही. आनो एक बीजो दाखलो 'नूपुरक्षकार' माथी उतार — स्वरावन विना.

जातनो पुकार

गीत^१

दुरितकूपे पडचो हु हे जगत्त्राता !

लोभन लता नी रवीं मुज पाय चकयो —

दुरित कूपे० १

श्रवण न घरीं तुज वाणी मगल,

कूपमुख अध वनी

चरण मूकयो.

दुरित कूपे० २

करुण रुदन मुणी तात ! उगारो,

नी रखा दिव्य प्रभा

हु अति मूकयो

दुरित कूपे० ३

आ गीत वाचता तरत समजाशे के तेमा कोई नियत मानासख्यावाळा सधि-ओ नयो पण वाची जोता ए वाचत कई शका रहेती होय तो ते, पुस्तकने अते स्वरावन अने तालावन आपेलु छे तेयो निरस्त थाय छे त्या लखेलु छे के "ताल ज्ञपा — अन्य मते, दीपवदी (तालनी माना १४)" गीत नीचे ताल टप्पो व्ह्यो ते साळ मात्राना त्रितालनो ज एक प्रकार छे, (गायन वादन पाठमाळा पु १ विभाग १ पृ ६९) अने बीजी रीते गाता १४ मात्राना तालयो पण गवाय एम कह्यु गायननी दृष्टिए आमा वशो ज विसवाद नयी, कारण के गायक एक्नु एक गीत भिन्नभिन्न रागमा तेम ज तालमा गाई शके. पण १६ मात्राना अने १४ मात्राना बने तालोमा गाई नकाय एनो अर्थ ए ययो के अही कोई अमुक मात्राना ज अक्षरसधियो नयी अक्षरन्यास जोता पण एम ज जणाशे अने गीत वाची जोता जणाशे के ते गद्यमा पण वाची शकाय

६ मयूर रूपे विराजो हे विश्वराजा ए वगळी गीतनी चाल राग — जगलो, सोरठ, अने कईक अशे गोडसारग — एम मिथण जणाय छे ताल, टप्पो. नूपुर क्षकार (प्रथम आवृत्ति) पृ. ७४

અર્થ નથી. આ જ સ્તરી રીતે અપદ્યાગદ્ય, અપદ્ય-અગદ્ય છે. ધ્યાનપૂર્વક જોશો તો આમાં પદ્ય કે ગદ્યની પંક્તિઓ પણ જણાશે નહીં. 'સદ્ગુરુ' કાવ્યમાં પંક્તિઓ છે. 'જય નટવરુ' માં પંક્તિઓ આપી છે પણ તેનો કશો અર્થ નથી, કારણ કે એ પદ્યની પંક્તિઓ વનતી નથી, તેમાં જ ગદ્યની પણ વનતી નથી. માત્ર લંબે પોતાની સંગીતની ઋમિય પાઠમાલામાં ગીતોને ભિન્ન પંક્તિબદ્ધ આપતા જ નથી તેનું કારણ કદાચ આ જ હોય કે એ ગીતોમાં પંક્તિઓ હોતી નથી. આમાં માત્ર સ્વાયી અને અંતરો, કે એવા જે કોઈ સંગીતના ભાગો આવે છે તે જ હોય છે, પંક્તિઓ હોતી નથી. આમ ગેયતાની દૃષ્ટિએ આપણે કાવ્યોના નીચે પ્રમાણે ભાગો કરી શકીએ : (૧) અગેય પદ્યરચના, જેવા કે પ્રો. ઠાકોરના અગેય પૃથ્વીવદ્ધ પરિચ્છેદો. અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે અગેય એટલે કોઈ પણ માણસ ગાવા ધારે તો પણ ગાઈ જ ન શકે એમ નહીં, પણ કર્તાએ ગાવાના હૃદયથી નહીં રચેલી, અને માટે ગાવા વિના માત્ર પઠન કરવાથી તેનું ભાવન વધારે સારું થાય એવી. (૨) ઘોઝી પાઠ્ય-ગેય રચનાઓ જેવી કે 'સદ્ગુરુ' : આ રચનાઓ ગવાય છે પણ સાથે સાથે પાઠ્ય પણ છે. બે ત્રણ સ્વરોથી સાદી રીતે તો તેનું પઠન-ગાયન થઈ શકે, ગાવી જ ન હોય તો પણ સાદું પઠન થઈ શકે. (૩) અપાઠ્ય અને ગેય એટલે કે કેવલ ગેય. માત્ર ગાવા માટે જ રચેલી, અને ગાવા સિવાય તે ગદ્ય કે પદ્ય સ્તરીકે પઠી ન શકાય એવી.

૭. હું માનું છું કે મેં ઉપર જેને અપાઠ્ય અને કેવલ ગેય કહ્યાં અને જેને પાઠ્ય-ગેય કહ્યું, તેનો ભેદ અભિનવગુપ્ત પણ કરે છે. 'ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર'ના પંદરમા અધ્યાયમાં સસ્તુત સપ અર્થસમ વિપમ વૃત્તો આપી દીધા પછી નીચે પ્રમાણે આવે છે :

અયમેતાનિ વૃત્તાનિ સમાનિ વિપમાણિ ચ ।

નાટ્યગદ્યેષુ કાવ્યેષુ પ્રયોક્તવ્યાનિ સૂરિભિઃ ॥ ૧૧૨

સન્ત્યન્યાન્યપિ વૃત્તાનિ યાન્યુવત્તાનીહ પિંડશઃ ।

ન ચ તાનિ પ્રયોજ્યાનિ હતશોભાનિ તાનિ હિ ॥ ૧૧૩

યાન્યત્ર પ્રતિપિદ્ધાનિ ગીતકે તાનિ યોજયેત્ ।

ધ્રુવાયોગે તુ વક્ષ્યામિ તૈયમેવ વિવલ્પનમ્ ॥ ૧૧૪

અર્થ એવો છે કે 'આ પ્રમાણેનાં સમ વિપમ વૃત્તો નાટક વગેરે કાવ્યમાં યોજવાં, ઘોઝી વૃત્તો પણ નપ્રહ કરી અહીં — આ પુસ્તકમાં કહેલા છે તે પ્રયોગયોગ્ય નથી. કારણ કે તે શોભા વિનાના છે. અહીં જે પ્રતિપિદ્ધ વર્ણો તેને ગીતમાં યોજવા, તેને વિશે ધ્રુવાયોગમાં આગળ કહેલા.' આના ઉપર અભિનવગુપ્ત કહે છે : "નનુ હતશોભાનીતિ ચેત્ કસ્ય પ્રયોજ્યાનીત્યાહઃ યાન્યત્ર પ્રતિપિદ્ધાનીતિ ;

આ રીતે સધિને, એટલે કે અમુક સધિના આવર્તનોથી થતી પવિત્રને હુ ગેયકૃતિઓમા જાતિછદોનુ વ્યાવર્તક લક્ષણ ગણુ છુ એટલે ગેયકૃતિઓમા સધિઓના આવર્તનો દેખાય તો જ અને ત્યા જ પિંગલનો અધિકાર, પિંગલની હકૂમત, તેની વહાર નહીં અને સધિના આવર્તનોનુ આટલુ મહત્ત્વ છે તો જ્યા જ્યા જાતિછદોના સધિના સલગ આવર્તનો ન દેખાય, ત્યા ત્યા તેનો શાસ્ત્રીય સુલાસો વરવો એ પણ પિંગલશાસ્ત્રનુ કામ છે જેમ કે ઉપર મેં 'સદ્ગુરુ' ગીતને પાઠ્ય કહ્યુ, તેમા ચતુષ્વર સધિઓના આવર્તનો બતાવ્યા, પણ ત્યા જ પાછુ પવિત્રના અત્ર તરફ ચતુષ્વર સધિના અવર્તનો બધ પડી નવા જ લઘુગુરુઓ આવતા જણાય છે સદગુરુ । શરણ દિ । નાઽ અઽ । જ્ઞાઽન તિ । મિર ટલ । શે ઽ ઽ ન । હી ઽ ઽ ઽ । રે ઽ ઽ ઽ । એમા ચાર ચતુષ્કલો પછી 'શે'ની બેને બદલે ત્રણ માના થાય છે, તે પછી 'હી'ની ચાર થાય છે, 'રે'ની ચાર થાય છે અત્ત્વત્ત યાનો સુલસો આગલ આવશે, પણ એટલુ તો અહીં પણ બતાવી શકાય કે મેલે પાંચમા સ્થાની અક્ષરમાનાના ચતુષ્કલો નથી આવતા, પણ આજ્ઞા ગીતમા તે સ્થાને આ એક જ નિયત રીતે નિયત સ્થાનના અક્ષરોની નિયત પ્લુતિ થાય છે આવી નિયમિતતા આપણે પેલા અપાઠ્ય ગીતોમા જોઈ નથી

ગીત પાઠ્યમાનત્વાભાવાત્ ન વૃત્તગતા શ્રવ્યતાપેક્ષતે કેવલ તાલયોજનાય સામ્યમશ્યકર્તવ્યમિતિ માત્રાણા વર્ણાના નિયમસ્તનાશ્રીયતે ।" પૂર્વપક્ષ કરે છે કે 'જો વૃત્તો શોભા વિનાના હોય તો પછી તે યોજવા જ શા માટે ?' તેનો સુલાસો કરે છે કે 'અહીં જે ગીતો પ્રતિપિદ્ધ વર્ણો તેમા પાઠ્યતા નથી, તેથી વૃત્તગત શ્રવ્યતાની તેમા અપેક્ષા હોતી નથી તેમા તો તાલયોજના માટે જ માત્રાઓ અને વર્ણો યોજેલા હોય છે અહીં ગીતોનો પાઠ જ નથી થઈ શકતો એમ કહેલુ છે, તે મેં ઉપર કહેલુ છે તે જ અર્થમા એમ હુ માનુ છુ કાવ્ય ગદ્ય હોય કે પદ્ય હોય, વત્તે રૂપમા તે શ્રવ્ય કે શ્રાવ્ય કહેવાય છે, તે શ્રાવ્યતા આ ગીતમા નથી એમ કહેલુ છે તે માત્ર ગેય છે

ઉપર 'વૃત્તગતા શ્રવ્યતાપેક્ષતે' એમ છે ત્યા—પા સોટો જણાય છે પણ અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે એમ હુ માનુ છુ (મ ના ગા વાં ૨. અધ્યાય ૧૫, પૃ ૨૮૬-૭)

૮ મરાઠી ઓઢીમા સધિઓ હોતા નથી, માત્ર પ્રામ હોય છે. મારી દૃષ્ટિએ હુ એને પ્રાસબદ્ધ ગદ્ય કહુ એ પદ્યરચના નથી એનુ પઠન સ્વરોના લહેવાથી થાય છે એ સ્વર પણ એમ તો હરિકીર્તનકારો ગદ્યને પણ એવા, જ સ્વરોના લહેવાથી બોલે છે વધારેમા વધારે એટલુ વધી શકાય કે એ કઈત ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચેનો આધાર છે આગલ જતા એ ઓઢી જ સંધિવદ્ધ થઈ અમગ નામની પદ્યરચના બને છે

મગીતના તાલની માના સામે જાતિછંદના મધિઓને મધ્ય છે, અને તેથી તેના અંગ પરિણામો જાતિછંદના યધોમાં પ્રવીત થાય એ સ્વાભાવિક છે તેવું આ પરિણામ એ છે કે મગીતના આ તાલની મમત્ત માત્રાના જાતિ-છંદના બે મધિઓ મગાય છે તેથી યધા જ જાતિછંદના ચરણમાં બેવી સંખ્યાના સધિઓ જ હોય છે એક વઠુ જ માદા દાખલા નેચોહોમ તો ચતુષ્પલ છંદમાં ચોપાઈ ચાર આવર્તનવાળો છે, તો પછી રોઝા છ આવર્તનવાળો, અને સર્વેયો આઠ આવર્તનવાળો છે એ સ્પષ્ટ જાતિછંદના મેઢ સમીપતા સામેના સમર્થને સર્વને હોવાના મૂલ્ય સિદ્ધાંતો સમર્થિત કરે છે આ સ્પષ્ટ એટલું ધ્યાન છે કે જ્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ ચરણમાં મધિનાં બેવી આવર્તનો ન દેવાય ત્યાં એ વાતનો યુગ્મનો તરયાની જવાબદારી પિંગલે તેથી જોઈએ અને એ યુગ્મનો મેનોપરાર્થ થતાં, ફરી મૂલ્ય સિદ્ધાન્તને એક વિશેષ સમયન મળે એ સ્વાભાવિક છે

જાતિછંદના તાલોના અને મધિઓના મગીતના તાલો સામેના આ જાતના સમર્થો વેટલાક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે અને એ પ્રશ્નોના મુલ્યસામાધી જ જાતિછંદના સ્વરૂપ ઉપર વિશેષ પ્રવાસ પડે છે, અને આ પ્રવાસથી વહી આપના મૂલ્ય સિદ્ધાન્તને વિશ્વ-પ્રતિવિશ્વ ન્યાયે વિશેષ સમર્થન મળે છે આ મત્તમાં પહેલો પ્રશ્ન આ પ્રમાણે મુકાય તાલનો સમય અનત કાલ સાથે હોવાથી તેને પ્રમત્તથી યધ ન કરીએ ત્યાં મુઘી તે અનત ચાલ્યા કરે એવું તેનું સ્વરૂપ છે એક ગાંતમાં જે તાલ શરૂ કરેલો હોય છે તેને ગીતમાં યધ કરીએ નહીં ત્યાં મુઘી તે એક સરગો ચાલ્યા કરે છે તો તે રીતે છંદમાં શરૂ થયેલી, એ તાલમાંથી જ ઉદ્ભવેલી સધિપરપરા પણ અનત ચાલ્યા જ કરે અને એમ એ મત્ત ચાલ્યા કરે તો પછી છંદની પવિત્રો નેચી રીતે એક બીજીથી જુદી પડે? જાતિછંદમાં તો ચાર ચતુષ્પલે ચાપાઈની પવિત્ર થાય છે, છ ચતુષ્પલે રોઝાની પવિત્ર થાય છે, આઠ ચતુષ્પલે સર્વેયાની પવિત્ર થાય છે, અને જો સધિપરપરા સતત ચાલુ રહેતી હોય તો એક પવિત્ર પૂરી થઈને બીજી શરૂ થઈ એવી પ્રતીતિ નેચી રીતે થાય? આ પ્રશ્ન સાચો છે અને આપણે જોઈશું કે 'એ પવિત્રોનો વિચ્છેદ કરવામાં જ પિંગલ વિવાસ પામ્યું છે

આ વિચ્છેદ માટે પિંગલ મુશ્કેલી કરીને બે હિકમતોનો ઉપયોગ કરે છે એક તો પ્રાસનો, બીજો પવિત્રના અત્ય સધિ કે સધિઓને અને તે સાથે સર્વવિન્ પ્રથમ મધિને અમુક ચોક્કસ રૂપ આપવાનો ધને ભાગે આ વધે હિક-મતો એક સાચું પ્રયોજાય છે આમાં પ્રાસ તો સુપ્રસિદ્ધ છે, જો કે હજી મુઘી તેનું રહસ્ય પૂરેપૂરું પિંગલમાં સ્વીકારાયું નથી અને બીજી હિકમત તરફ તો ધ્યાન જ ગયું નથી એમ કહું તો ચાલે

जातिछंदोमा प्रास पक्तिने छेडे आवे छे ए प्रसिद्ध छे ए त्या, घणा माने छे एम, अलवार माटे आवे छे ए खोटु छे, एनु मुख्य प्रयोजन सधिओना सतत आवर्तनोमा पक्तिनो अत बताववानु छे माटे ज तेने हिंदीमा तूकान्त, तूक-टूकनो अत वहे छे प्रास पक्तिओने जुदी पाडतो जाय छे अने वब्बे पक्तिओने अत आगळ साधी तेना युग्मो पाडतो जाय छे जेम वे छूटा पतराने एक छेडे काणु पाडी तेमा वडी परोबीए तो वे पतरा भेगा थाय छे, (घणा ताम्रपत्रो एबी रीते भेगा करेला होय छे) तेम प्रास एक वडीनी पेठे एक ज जगाएथी वे पक्तिओने सावे छे आ रीते सधाईने भेगी यपेली पक्तिना युग्मने आपणे वडी वे टूक वहीए छीए आ रीते भेगी यपेली वे पक्तिओ गानमा थोडा वैविध्यथी आरोह-अवरोहनु एक सपुट रचे छे आथी जातिछंदोनु एकम आ प्रासिद्ध वे पक्तिनी एव टूक वे वडी छे आपणा पिगलो अत्यारे जातिछंदोना चार चरणो गणे छे पण ते सस्कृत पिगलोनी देखादेखीए आपणा घणाखरा जातिछंदो कविताप्रयोगमा जोईशु तो वब्बे पक्तिना ज जणाशे लाबी पक्तिपरपराओमा, चोपाईना घणा लावा परिच्छेदोमा चारथी निशेप भागी शकाय तेवा चतुष्पाद छंदो नही पण, प्रासबद्ध वडीओ मळशे

एटले प्रास ए जातिछंदोमा सधिनी सतत परपरामा पक्तिनो अत व्यक्त करवानु काम करे छे सस्कृत अनावृत्तसधि अक्षरमेळ वृत्तोमा पक्तिनो अत चरणान्त यति अने चरणान्त गुहना विलवनथी दर्शावाय छे, एटले सस्कृत वृत्तोने चरणान्त दर्शावा प्रास आवश्यक नथी सस्कृत पिगलोमा प्रास मान शोभानो शब्दालकार छे, अने तेथी एनी चर्चा पिगलोमा कदी यई नथी पिगलकारो प्रथम सस्कृत वृत्तोना पिगलकारो यया अने पछी तेमणे जातिछंदोने पिगलना अधिकारमा लीधा तेनु परिणाम एव ए आव्यु के अपभ्रंश जातिछंदोमा प्रास सावंत्रिक वन्यो त्यारे पण पिगलकारोए जातिछंदना निरूपणमा तेने आवश्यक स्थान आप्यु नही आ विचारदोष आपणा सुधी पहोच्यो छे सद्गत के ह ध्रुवे पिगलना प्रश्नोनी ऊडी चर्चा करी छ पण तेमणे प्रासतो प्रश्न समग्रपण विचार्यो नथी जातिछंदोमा मध्ययति ए छंदनु अग नथी एम कही तेओ आगळ वहे छे के आतर प्रास ए पण छंदनु अग नथी अने ते सवधमा प्रासनी चर्चा करे छ

“ए शब्द (प्रास) व्युत्पत्तिमा स अनुप्रास साये अने अयंमा स यमक साये सवध धरावे छे वर्ण के वरडीनी आवृत्ति ते अनुप्रास, अने वर्णना समूहनी आवृत्ति ते यमक वने शब्दालकारो छे प्राचीन यमकमा आधुनिक प्रासनो अतमवि थाय छे प्रासना वे प्रवार छे एव चरणना अत्य भागने

તે પછીના ચરણના અત્ય ભાગ સાથે જોડનારો યમક તે અત્યપ્રાસ એને સાધારણ બોલીમાં પ્રાસ કહે છે. ચરણના સડોને પરસ્પર જોડનારો જે યમક તે આતરપ્રાસ. પહેલા પ્રકારનો પ્રાસ ગૂજરાતી હિન્દી બંગેરે ભાષાના પદાત્મક સાહિત્યમાં પદાન્તના પર્યાય વ્યંયો છે. ચરણોને યમક દ્વારા અત્ય ભાગમાં સાવઢી રેવાની રીતિ એ ભાષાઓમાં રુઢ છે. જ્યાં સૂઘી આપણા દોહરા ચોપાઈમાંથી અત્યપ્રાસ નીવઢી જશે નહીં ત્યાં સૂઘી આપણી પદ્યરચનાના એક લાક્ષણિક અભિમત અગ તરીકે એ ટકી રહેવા નિર્મિત છે. પરંતુ આતર પ્રાસની હકીકત ખુદી છે. પ્રવધોમાં યોજાતા ઘીજા ઘઠ્ઠકારોની પેઠે એ એક શબ્દાલવાર છે. ” (પ અં આ પૃ ૩૫)

અહીં આતરપ્રાસને શબ્દાલવાર કહ્યો તે ઘરાવર છે, અને ચરણાન્ત પ્રાસને તેથી ભિન્ન કહ્યો તે પણ ઘરાવર છે, પણ તે શા માટે આવે છે, તેનું છન્દમાં શું સ્થાન છે તે વે હ ધ્રુવે કટ્ટુ નથી પ્રાસ ચરણને અતે આવે છે, તે સાદા વિધાન તરીકે સાચું છે. પણ છન્દોરચનાની દૃષ્ટિએ એ વસ્તુ-સ્થિતિથી ઠલટુ વચન છે. પહેલા ચરણ સિદ્ધ થઈ તેને અતે પ્રાસ આવે છે, એમ નથી પણ પ્રાસ જ ચરણનો અંત સિદ્ધ કરે છે — વ્યક્ત કરે છે, એમ છે. અને દોહરા ચોપાઈમાંથી અત્ય પ્રાસ નીવઢી જશે નહીં ત્યાં સૂઘી એ પદ્યરચનાના અગ તરીકે ટકી રહેશે એમ કહેવું એ તો શબ્દાન્તરે પુનઃવચન છે. એમની આ વિષયની વધી ચર્ચા જોતાં જણાય છે કે તેમના મનમાં એવો વહેમ છે કે ચરણાન્ત પ્રાસ એ છન્દનું અગ છે, પણ તે કેવી રીતે, શા પરણોથી, એ સર્વથી વિચાર નહીં કરેલો હોવાથી એ મરઘી નિર્ણયાત્મક વિધાન તેઓ કરી શક્યા નથી. આ જ નિમિષમાં તેઓ આગઢ કહે છે. “આપણી પદ્યરચના સાથે કઈ પણ સર્વથ ઘરાવતો હોય, તો અત્યપ્રાસ ઘરાવે છે. મધ્યપ્રાસ તો વેવઢ સોમાલ્લવે છે.” (એજન પૃ ૫૧) અહીં પણ એમનું વચન સદિગ્ધ છે.

પ્રાસ એ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સસ્કૃત અનુપ્રાસમાંથી આવ્યો જણાય છે, પણ એ, સ્વરૂપે, અનુપ્રાસ નથી તેમ યમક પણ નથી. પ્રાસને કેટલાક અત્યાનુપ્રાસ કહે છે. મેટલાક અત્ય યમક કહે છે. પણ એ ઘઘા નવા પ્રયોજેલા શબ્દો આગક છે. હેમચંદ્ર પ્રાસ માટે સામાન્ય રીતે અનુપ્રાસ શબ્દ વાપરે છે. (છંદોનું પૃ ૨૬ ઇ) અને ‘પ્રાકૃતપિંગલ’ અને ઘીજા કેટલાક પિંગલો યમક શબ્દ વાપરે છે. પણ તેમાંનો કોઈ શબ્દ પ્રાસનો ચીનસ અર્થ વતાવવા સમથ નથી. સામાન્ય રીતે વે મિત્રાર્થ શબ્દોનો અત્ય અક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વર એવ જ હોય ત્યારે

૧ મરાઠી ઓઢી ગદ્ય જેવી જ છે છતાં માત્ર પ્રામયો તેની પક્તિઓ પડે છે, એ પક્તિના અંત વતાવવાનું પ્રાસનું સામર્થ્ય વતાવે છે.

એ વે શબ્દો વચ્ચે પ્રાસ મળ્યો ગણાય 'કામ' અને 'ધામ' વચ્ચે પ્રાસ છે વધે શબ્દો ભિન્ન છે વધેમા અત્ય અક્ષર 'મ' એજ છે, ઉપાન્ત્ય સ્વર 'આ' એક જ છે અનુપ્રાસ માન કોઈ પણ વ્યજનના આવર્તનથી થાય છે 'કાવ્ય-પ્રકાશ' તેનું લક્ષણ 'વર્ણસામ્યમનુપ્રાસ', અર્થાત્ વર્ણસામ્ય એટલે અનુપ્રાસ એવું મૂળ વહી ટોવા કરે છે કે 'સ્વર વૈનાદૃષ્ટેઽપિ વ્યજનસદૃશત્વ.વર્ણસામ્યમ્।' સ્વર ભિન્ન હોવા છતાં વ્યજનનું સાદૃશ્ય હોય — સામ્ય હોય તે અનુપ્રાસ. 'લૂવ ચલિત જલ હાલે' ('ગાનમસર', પૂર્વાલાપ) એ પક્ષિમા 'લ'ની આવૃત્તિથી અનુપ્રાસાલંકાર થાય છે તેમા 'લિ' 'લ' 'લે' એમ જુદા જુદા સ્વરો સાથે 'લ' આવે છે આપણા પાદાન્ત પ્રાસ માટે આવું વર્ણસામ્ય કાંઈ કામ ન આવે. અને એ નોંધવા જેવું છે કે અનુપ્રાસ ઘણે ભાગે એક જ પક્ષિમા આવે છે, જ્યારે પ્રાસનું સ્થાન ઘણુજીરુ નિયત છે — વે પક્ષિતને અતે જ એ આવે યમકમા વે કે વધારે અર્થવાઢા અક્ષરો ભિન્ન અર્થમા એ ને એ ક્રમમા આવૃત્ત થાય છે."

વળતે વળમેવના થકી નરધારી નર ધારણા નથી

૬ પિ પૃ ૬૬

અહી પ્રથમ પાદમા 'વળસે' અક્ષરો એ ને એ ક્રમમા વે વાર આવે છે અને ત્યાં ભિન્ન જગાએ એ અક્ષરોનો એક જ અર્થ થતો નથી વીજા પાદમા 'નરધા' - નું પણ એમ જ વને છે 'હઢવે હઢવે હઢવે હરજી' એમા 'હઢવે' અક્ષરો ફરી વાર આવે છે, પણ અથ એનો એ રહે છે તેથી તે યમક નથી પણ યમક અને પ્રામમા ઘણો ભેદ છે યમકમા વે વે વધારે અક્ષરો આવૃત્ત થવા જોઈએ, પ્રાસમા વે અક્ષરો આવૃત્ત થવાની જરૂર નથી, અત્ય અક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વર એ વે આવૃત્ત થવાની જરૂર છે 'કામ' અને 'ધામ'મા યમક છે જ નહીં, પણ પ્રાસ છે અત યમક પણ ઘણે ભાગે અનુપ્રાસની પેઠે એક જ પક્ષિમા આવે છે પ્રાસ વે પક્ષિઓને છેડે આવે છે

ઉપરની જે પ્રાસની વ્યાખ્યા આપી તેમા થોડો વિગત ડમેરવી રહે છે પક્ષિતના અતના વધે શબ્દોમા છેલ્લો અક્ષર પ્રત્યય હોય તો પ્રત્યય વાદ કરીને તેનો આગઢ પ્રાસ મેઢવવો જોઈએ દૃષ્ટાન્ત્યથી આ નિયમ કેટલો સ્વાભાવિક છે તે તરત સમજાશે

મૂરજ મિત્રો મઢી, ગાઢ દડ ગમત વરસે,

મારિ પરસ્પર જાત, વાતમા મશ્કરિ ઘરસે,

દલપતકાવ્ય મા ૨ પૃ ૫૭

૧૦ અર્થે સત્યથભિનાના વર્ણાના સા પુન શ્રુતિ । યમકમ્

કાવ્યપ્રકાશ, ઉલ્લાસ ૧, સૂત્ર ૧૧૭

વન્ને અત્ય શબ્દોમા 'શે' પ્રત્યય છે તેથી પ્રાસ 'કર' અને 'ધર' એ શબ્દો વન્ને મેલવ્યો. એમ ન થાય તો પ્રાસની અપેક્ષા અપૂર્ણ રહેશે. કયંચિત્ તેને આધાત લાગશે. 'સાચમાં' સાથે 'હાથમાં' પ્રાસ ઘરાવર છે પણ 'હાથમાં' સાથે 'નાદમાં' કે 'મોદમાં' એ પ્રાસબુદ્ધિને સંતોષશે નહીં, જો કે ત્યા અંત્ય અક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વર એક જ છે. સંસ્કૃત વૃત્તોમા પ્રાસ આવશ્યક નથી પણ જો પ્રાસ રાખવો હોય તો સંપૂર્ણ પ્રાસ રાખવો જોઈએ. વાગ્દાન પ્રાસો ઘણા રમણીય છે.

રે પ્હેલાં ન હતી વદી અનુભવો આવી ઉદાસીનતા,
 ઘીઠી શુ ન થઠોર ! તે કરુણ જે વ્યાપી મુલ્હે દીનતા !
 'ઉપાલમ', પૂર્વાલાપ

'તા' પ્રત્યય હોવાથી પ્રાસ તેની પહેલાના બે અક્ષરોમા મેલવ્યો છે. પ્રત્યયો લાંબા હોય ત્યા પણ આ જ નિયમ પટ્ટાવો જોઈએ.

વ્યોમથી જલ્લની ધારા જોરમા પડતો હતો;
 ઢઢી પલગને પાયે સુન્દરી રહતો હતો !

'રમા', પૂર્વાલાપ

અત્યના 'તી હતો' એ અણેય અક્ષરો પ્રત્યયના છે, એટલે તેની પૂર્વેને સ્થાને 'પડ' અને 'રડ'નો પ્રાસ મેલવ્યો આપણે જોયું કે પ્રામ બે ભિન્ન શબ્દો વન્ને મેલવવો જોઈએ. તેથી એવનો એક શબ્દ વન્ને પક્તિને અતે આવે તો પ્રાસ મેલવો ગણાય નહીં ત્યા તે શબ્દને પ્રત્યયની પેઠે વાદ કરીને તેની પહેલા પ્રાસ મેલવવો જોઈએ. જેમ કે :

મુલ્લ મીઠાં, ને મૈનમા પપટ, સ્વારય્ લગી સગાઈ છે,
 કદો જીલમકારી જીવને, મૂરતની મિત્રાઈ છે.

દલપતકાવ્ય મા. ૨. પૃ. ૫૭

અહીં વન્ને પક્તિને છેડે 'છે' એક જ શબ્દ છે. તો પ્રાસ તેને છોડીને તેની આગળ મેલવ્યો.

ઉપર કહ્યું કે વન્ને શબ્દોમા એક જ પ્રત્યય હોય તો તેને વાદ કરીને પ્રાસ મેલવવો પણ એક શબ્દમા પ્રત્યય હોય અને બીજામા પ્રત્યય ન હોય તો પ્રત્યય વાદ કરીને પ્રાસ મેલવવાની જરૂર રહેતી નથી જેમ કે

વોલી શવ્કો નહિ મુલ્લથી વાળી
 આસુપ્રવાહે આલ ભરાળી.

‘મરાળી’મા ‘ળી’ પ્રત્યય છે, પણ ‘વાળી’મા ‘ળી’ પ્રત્યય નથી તેથી તેને વાદ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. ઉપરનો પ્રાસ નિર્દોષ છે તેમ જ જો કે એવનો એક શબ્દ વધે પક્તિને છેડે આવવાથી પ્રાસ વનતો નથી, પણ એ જ શબ્દ વધે જગાએ જુદા જુદા અર્થમાં આવતો હોય તો પ્રાસ મલ્લઘો ગણાય. દાખલા તરીકે ‘આવો’ વિશેષણનો ‘આવો’ ક્રિયાપદ સાથેનો પ્રાસ ચાલી શકે. વઢી પ્રાસ માટે અત્યાક્ષર અને ઉપાન્ત્ય સ્વરની આવૃત્તિ આવશ્યક વહી પણ તેમાં કેટલીક છૂટ લઈ શકાય છે—કોઈક રીતે પણ ઉચ્ચાર સામ્યની અસર થતી હોય તો દાખલા તરીકે

ધીરેવધી ઢાઢી રહે ત્યા વીજળા

કોળ બોજુ રે—વિના તે સદાવત્સલ લોમડા.

આતિથ્ય પૃ ૧૨૭

‘ઙ’ અને ‘ળ’ના ઉચ્ચારસામ્યને લઈને આ પ્રાસ સુનિર્વાહ્ય બને છે તેમ જ

આજે વિદેશીને હાથે થયા છેવ જ જર્જર

દેશી મુજ, —દેવતા એ જોવા આવ્યો છુ મંદિર

એજન, પૃ ૧૧૨

અહીં ઉપાન્ત્ય સ્વર ભિન્ન છે છતાં પ્રાસ સુનિર્વાહ્ય છે આ વધાને હુ સુનિર્વાહ્ય ગણુ છુ પણ ઉપાન્ત્ય સ્વરનો મેલ જ ન હોય, અત્યાક્ષરમાં પણ માત્ર સ્વર જ સરસો હોય એ વધાને હુ પ્રાસામાસ ગણુ છુ. અલવત્ત પ્રાસ વીજી અનેક રીતે વિકાસ પામ્યા છે પણ અહીં તે આપણો વિષય નથી. અહીં તો માત્ર પક્તિનો અત વતાવવા તે આવે છે એ જ મુખ્યત્વે પ્રસ્તુત છે”

૧૧. પ્રાસ સઘ્ધો એક નાનો હકીકત નોષુ છુ. પ્રાસસ્થાનના શબ્દો ઘણે ભાગે તો વચ્ચે અક્ષરોના જ હોય છે પણ જ્યાં પ્રાસસ્થાનના વચ્ચે શબ્દો વધારે લાવા હોય છે ત્યાં પ્રાસનો અપેક્ષા અત્યંત વે અક્ષરથી જરા આગઢ વધે છે. ‘સાગર’ની સાથે ‘નાગર’નો પ્રાસ સુન્દર લાગશે તેવો વીજો કોઈ નહીં, લાગે ‘પામર’ કે ‘નટવર’ એટલા સુન્દર નહીં લાગે, તેમ છતાં એ સોટા નથી. આ માત્ર એક વલણ છે, નિયમ નથી, અને જુદા જુદા વિષયો અને છંદો પરત્વે તેનું બલાવલ જુદુજુદુ હોય છે. દલપતરામનો નીચેનો મનહર જોવા જેવો છે

મનહર છંદ

મેલો વેલો પેલો જુઓ આગ વેલમાં ઝમેલો

ગોદડે ગૂંચેલો એવો આવે હનૂમાનજી,

કાઢ્યા હાથ દારૂવાઢ્યા, દોસે દાઢી મોઢુ કાઢુ,

પાઘડીનો પલ્લો પૂઠે પૂછડા સમાનજી,

પ્રાસ સામાન્ય રીતે બે પંક્તિઓને અંતે જાવી ઘન્ટે પંક્તિઓને મિશ્ર કરીને પાછી સાથે છે, પણ કોઈ કોઈ વાર એક પંક્તિના બે સડોને પણ તે સાથે છે આનો એક દાખલો પ્રથમ સસ્ત્રુતમાથી આપુ — અને તે પણ અના-યુત્તસધિ અક્ષરમેલ યુત્તનો :

મવલધિયુધશોત સસ્ત્રાનિમેષનોઃ
કુતરિપુવિજયાસ પ્રાપ્તયુદ્ધાવનાસ ।
અજનિ હરમુનેનાનન્તવીર્યેણ તેના —
ચિલધિયુધચમૂનામ્ પ્રાપ્ય લક્ષ્મીમનૂનામ્ ॥

કુમારમંભવ ૧૩, ૫૧

આ શ્લોક 'કુમારમંભવ'ના ૧૩મા સર્ગનો છે કુમારમંભવના આઠ સર્ગો જ કાલિદાસના લખેલા છે, તે પૈકીના પ્રક્ષિપ્ત છે, એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે અને આ શ્લોકમા યમક નહીં પ્રાપ્ત આવે છે, એ એ માગ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો એક સ્તંભ પુરાવો ગણાય કાલિદાસે યમકનો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ પ્રાસનો ઘડી નહીં, પણ આપણે તો આને એક ચરણના બે યતિના હોના પ્રાસના દૃષ્ટાન્ત સરીવે જાડીએ છીએ આને ઉતારવાનું સાસ ગારણ તો એ છે કે આવા જ પ્રાસવાળા શ્લોકો ગુપ્તરાત્રીમા થયા છે કવિ રત્નેશ્વરના આ શ્લોકો પ્રસિદ્ધ છે, પણ હું તે પહેલાના જૈન કવિ શાતિસૂરિનો એક શ્લોક ઉતાર છું :

નિરુપમ બુલવાલી, રૂપની ચિત્રસાલી,
અવિકુલ ગુણબલ્લી, વામભૂપાલમલ્લી;
,, કહ હુહ સુર રાણી, માનવી મહ ન જાણી,
અહવ હુહ જિ નારી, તોહ તુ હુહ ગધારી

યુત્તરચના પૃ ૧૨

ત્રીજા ચરણમા 'મહ' અને ચોથા ચરણમા 'હુહ' એક ગુરુ તરીકે અને 'ગધારી'નો પ્રથમાક્ષર રઘુ તરીકે ઉચ્ચારવાના છે તે દેખીતું છે આ માત્ર એક ચમત્કાર એક શબ્દાલંકાર જ છે અને તેનું માત્ર ઐતિહાસિક મહત્ત્વ છે.

લોક નાસાનાસ કરે, પ્રાસ પામો તેની ઠામે
એને નાવે આપ જોને રામજી જમાનજી,
ઠેકી ઠામ ઠામ આગ, લગાડીને આપો સતે,
હસા હનૂમાનજી કે મુલ્લા મુલેમાનજી.

અહીં પ્રાસમા 'જી' તો પ્રત્યય તરીકે બાદ વરવો જોડીએ પણ તેની આગળ ઉપા-ન્ય સ્વરની જગાએ ચાલો અક્ષર આવૃત્ત કરેલો છે 'સમાનજી' 'જમાનજી'મા યો કાઢતા પણ ત્રણ અક્ષરો સુધી પ્રાસ જાય છે

હવે આપણે પક્તિનો અત વ્યક્ત કરનાર યીજો હિત્તમત, અતના સધિ-
ઓને અમુક સ્થાન રૂપ આપવું, એ જોઈએ આના સીધી સરલ દાલલા ચોપાઈ
અને તેના પેટાપ્રકારોમાંથી મળે છે આપણે જોઈ ગયા કે ચરણાકુલ, અલક
અથવા અરિલ, જેકરી અને ચોપાઈ (વિશિષ્ટ) એ સર્વ ચોપાઈના પ્રકારો ગણાય
છે ચરણાકુલની ઉત્પાપનિકા | દાદા દાદા દાદા | ગા ગા, એમા છેલ્લા સધિને
| દા ગા

ગાગા અથવા દાગાનુ વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે અરિલ દાદા દાદા દાદા
| દાલલ એમા અત્ય સધિને દાલલનુ વિશિષ્ટ રૂપ આપેલ છે ચોપાઈ સિવાય-
નો પદ્ધતિ પણ અહીં પ્રમ્નુત છે તેની ઉત્પાપનિકા દાદા દદા દાદા લદાલ
એમા પણ અત્ય સધિને વિશિષ્ટ રૂપ આપેલ છે આ વધા દાલલામા સધિના
અનેક પર્યાયોમાંથી એક પર્યાયને જ અત્ય સધિ તરીકે પસંદ કરેલો છે પણ જેકરી
ચોપાઈમા તે ઉપરાત જરા વિશેષ બને છે જેકરી. દાદા દાદા દાદા લગા એમા
લગા, અને ચોપાઈ દાદા દાદા દાદા ગાલ એમા અત્ય સધિનુ રૂપ ગાલ
એ વન્નેમા અત્ય સધિને નિશ્ચિત લગાત્મક રૂપ તો મળે છે પણ તે ઉપરાત
તે વન્નેમા અક્ષરમાત્રા ગણતા જગાશે કે એ સધિમા એક અક્ષરમાના
ઓછી થાય છે અહીં પણ સધિપરપરા તો ચાલુ રહેવી જોઈએ અને
રહે જ છે,—દરેક સધિ ચાર માત્રાનો હાવો જ જોઈએ નહિતર મેલ તૂટે,
એટલે સ્વર તો એમ બને છે કે અક્ષરસધિની એક માના તૂટે છે, પણ
ચતુષ્કલ વાલસધિ એમનો એમ જ રહે છે, અર્થાત્ એ અત્ય સધિ લગા અને
ગાલ પૂરેપૂરી ચાર વાલમાના પૂરે છે, અને એ રીતે સધિપરપરા અને તજ્જન્ય
મેલ સુરક્ષિત રહે છે ઉપરના વન્ને દૃષ્ટાન્તોમા એટલે કે જેકરીમા અને
ચોપાઈમા, ધ્યાનપૂર્વક પઠન કરતા જગાશે કે ગામા એક માના વધે છે,
અર્થાત્ એ સધિનો ગુરુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત થાય છે

આ પ્રક્રિયા વધા પ્રકારના સધિઓના જાતિછદોમા થાય છે એ પ્રક્રિયા
વ્યવસ્થિત રીતે તો આપણ આ પછીના ભિન્નભિન્ન સધિના જાતિછદોના
પ્રકરણોમા જોઈશુ પણ ઉપરની પ્રક્રિયાના વિશેષ દૃષ્ટાન્તો તરીકે એક વે
વીજા સધિઓના છદો જોઈએ

હીર ગાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાલ ગા
અહીં અત્ય સધિ ઉપરાત પ્રથમ સધિને ગાલનુ વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે અને
અત્ય સધિ ગા મૂક્યો છે ત્યાં એક અક્ષરમાત્રા સ્થિત થાય છે અને ગા

ઘટલે અત્ય ગુરુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત થાય છે અહીં વિશિષ્ટ લગભગ
રૂપ, અત્ય એક નહીં પણ બે સધિઓને મળેલું છે, તે પણ ધ્યાનમાં આવ્યું હશે
આ પ્રક્રિયાને આપણે પ્લુતિ-સહકૃત-અક્ષરમાત્રા-મઢન એમ અથવા ચાલસધિના
રક્ષણપૂર્વક અક્ષરાધિનું સઢન એમ વહી શકીએ. આનો એક જ યોગો દાસલો
લઈએ. આપણે ગયા પ્રકરણમાં મદનાવતાર જોઈ ગયા તેમાં દરેક પક્તિમાં
પચવલ સધિના ચાર આતંતનો આવે છે. આમાં અને શૂલળામાં શો ફેર છે
તે બંનેની ઉત્પાપનિકા પાસે પાસે મૂકીને જોઈએ.

મદનાવતાર. દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા

દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા

આ મદનાવતારની બે પક્તિઓ ઘડી હવે શૂલળાની એક પક્તિ લઈએ

શૂલળા દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા

દાલદા દાલદા દાલદા ગા

હું ધ્યાન દોરવા માગું છું તે એ ઉપર કે મદનાવતારમાં દાલદાના આવર્તનો
એમ ને એમ ક્યાંઈ પણ વિશિષ્ટ થયા વિના ચાલ્યા ચરે છે. શૂલળાની પક્તિમાં
અતે દાલદા સધિ સ્થિત ઘડી ત્યાં તેનું ગા એવું માત્ર એકાક્ષર રૂપ રહે છે.
અક્ષરમાત્રા માત્ર બે જ રહે છે, પણ એ ગુરુ ત્યાં આલો પચવલ ચાલસધિ
ધૂરે છે, પાચમાત્રાનો પ્લુત બને છે અને એવા પ્લુત સ્વરૂપે પક્તિનો અત
દશવિ છે. ચોપાઈ અને જેઠરીમાં એક જ અક્ષરમાત્રા સ્થિત થતી હતી, અહીં
ત્રણ માત્રાઓ સ્થિત થાય છે. ચોપાઈ જેઠરીમાં ગુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત થાય
છે. અહીં શૂલળામાં અત્ય ગુરુ પાચમાત્રાનો પ્લુત થાય છે. આ અત્ય સધિઓને
સ્થિત કરવાનો વ્યાપાર અટપટો છે, અને તેના વધારે અટપટા સ્વરૂપો આપણે
જાતિછે. તેના મેઢના નિરૂપણમાં વધારે વિસ્તારથી તપાસીશું.

આ અક્ષરમાત્રાસઢનનું એક યોગુ પરિણામ પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય
છે. એથી એ પક્તિને અતે શબ્દોચ્ચારણને હાનિ થયા વિના સમીક્ષના લલકાર
અવકાશ મળે છે. આપણા માળમટ્ટોને પક્તિના અતનો પ્રલલિત લલકાર
ચરતા ઘણા સામઢધ્યા હશે.

આપણે જોયું કે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમાં વૃત્તના ચરણને અતે થતી
આવૃત્તી અને ત્યાં ગુરુ આવૃત્તી અને તેનું વિલબન થતું. શ્લોકાર્થે યતિસ્થાને
વિલબન ઉપરાંત વિરામ પણ આવે શક્યો. બહી ચરણની અદર મધ્યયતિ
આવૃત્તી અને ત્યાં ટૂંકું વિલબન થતું. જાતિછેદોનો મેઢ મિત્ર પ્રકારનો હોવાથી
એમાં યતિનું સ્વરૂપ એનું એ રહી શકતું નથી. પ્રાચીન પિંગલવારોએ સંસ્કૃત

वृत्तो अने जातिछंदोना निरूपणमा बनेना स्वरूपनी भिन्नतानो, तेमना मेळनी भिन्नतानो विचार कयों नथी एटले वघ्नेमा जाणे एक ज स्वरूपनी यति होय एवी सामान्य मान्यता प्रवर्ते छे, पण जातिछंदोनो मेळ जोता ए मान्यतानी अनुपपत्ति तरत जणाशे. पहेलु तो ए के ज्या एक ज सरखी कालमात्रावाळा सधिना आवर्तनो थता होय त्या कोई सधिनी मध्यमा विलवन करी ज न शकाय. एम करीए तो तेनु कालमान वधी जाय, अने मेळ तूटे जाति-छंदोमा घणी वार एम सधिनी अदर यति आवे छे. रोळा अने आर्या आना प्रसिद्ध दाखला छे. रोळानी पक्ति दलपतराम प्रमाणे नीचे प्रमाणे थाय छे:

रोळा: दादा दादा दाल'ल दादा दादा दादा

अही श्रीजा सधिमा ऋण मात्रा पछी यति आवे छे जे में एकवडा अवतरण चिह्नयी बतावेली छे. आसो प्रवाह चतुष्कलोनो छे, चच्चार मात्राए ताल आवे छे, तेमा श्रीजा चतुष्कलमा यति आवर्ता होवाने कारणे जो विलवन के विराम करीए तो तालप्रवाह तूटे, मेळ तूटे. ते ज प्रमाणे आर्यामा पण अमुक प्रसंगे सधिनी अदर यति आवे छे. आर्याना प्रथमदलनी उत्थापनिका नीचे प्रमाणे छे:

दादा ददा दादा ददा दादा लदाट दादा गा।

अही नियम एवो छे के छट्टा चतुष्कलमा जो चारेय लघु आवे तो पहेला लघु पछी यति आवे पण जो त्या जगण एटले लगाल आवे तो यतिनो बगो नियम नथी. अर्थात् छट्टु चतुष्कल ल'ललल अथवा लगाल बने हवे एन कोई भाग्ये ज कही शकशे के त्या ज्यारे चतुर्लघु रूप होय त्यारे यतिने लीधे विलवन थाय अने लगाल रूप होय त्यारे विलवन न थाय एक ज छदमा आम मानवु ज अशक्य छे खर तो छदनी मेळ चतुष्कलोनो आवर्तनोनो छे, एने आपणे बराबर समजोए तो पछी यतिने कारणे विलवननो अदकाश रहेतो नथी. एटले आ वया प्रसंगे यतिनो अर्थ त्या शब्दनो अत आवे एटलो ज करवो जोईए छन्द शास्त्रमा आ स्थाने वीजा लघुयी पद शरू थाय छे, एटलु ज बहधु छे (छ शा. ४, १८), यति कही नथी, यतिनी चर्चा तो ते पछी छट्टा अध्यायना आदिमा आवे छे हेमचन्द्र पण सूत्रमा यति शब्द वापरतो नथी टीकामा वापरें छे त्या ए शब्द उपचारयी वापरें छे।

अही आपणे पक्तिनी अदर मध्ययति एक सधिनी अदर आवती जोई, पण केटलाक दाखलामा तो एवु बने छे के चरणने अते मधि पूरो थयो होतो

નયો, અને મધિનો યાત્રીનો ભાગ પછી આવતા ચરણનો પ્રારંભમાં હોય છે અર્થાત્ ચરણાન્ત યતિ પણ મધિની અંદર પહેલી હોય છે ત્યાં પવિત્રના અતનો યતિ વિરમ્યા જે વિગમ રૂપનો હોઈ શકે જ નહીં. આના દાગલા જાતિ છદોની વિસ્તૃત ચર્ચાના આગળ આવશે પણ અહીં ટૂંકમાં એટલું જ નહીં પણ જે મધ્ય પ્રવરણમાં લીલાવતી અને પદાવતી એ છદોમાં પ્રથમ નિસ્તાલ લા આવે છે, અને પછી થોડા ચતુષ્પલોગ આવતોનો ચાલતા ઇંચડે જા આવે છે, એ જા અૂળે ચતુષ્પલ છે, જો તે પછીની પશ્ચિમના પહેલા નિસ્તાલ લા સાથે જોડાઈ આવે, ચતુષ્પલ બને છે અર્થાત્ ચરણાન્તે પણ ત્યાં વિલમ્યાત્મક જે વિરામાત્મક યતિ નથી. નિષ્પન્ન એ ધર્મ જે જાતિછદોમાં મધ્યયતિ તેમ જ ચરણાન્ત યતિ બન્ને અવસ્થા રીતે વિલમ્યાત્મક જે વિરામાત્મક નથી જાતિછદોમાં યતિ એટલે જે ઘડ્યાના એ માત્ર એ છદોમગી છે સંસ્કૃત વૃત્તો અને જાતિછદો બન્નેની સરળામગી ચરતા આપણે એમ જાણીએ જે પ્રાસ એ સંસ્કૃત વૃત્તાનું અગ્ર નથી, ત્યારે સૂરાન્ત પ્રાસ એ જાતિછદોનું અગ્ર છે, યતિ એ મસ્તુત વૃત્તાનું અગ્ર છે ત્યારે જાતિછદોની એ એક મગી માત્ર છે એનો ચમત્કાર છે તેની ના નથી, પણ તે છદનું આવલયક અગ્ર નથી, એક છદોમગી છે, અને એ મહત્વાકાંક્ષા કરવા છે.

જાતિછદોમાં જો યતિ જ ન હોય તો પછી પઠનમાં ક્યાઈ વિરામ જ ન આવે? ત્યાં પણ પઠન સઠ્ઠગ થી રીતે ચાલે શકે? પ્રાસથી અને યોગી રચનાવૃત્તિઓથી ચરણનો અત અવલક થાય પણ ત્યાં વિરામ જે વિલમનનું સ્થાન ન હાય તો પઠનવાર સ્પાસ થી રીતે લઈ શકે? અર્થાત્નો સતત ચાલ્યા કરતા હોય તો શ્વાસ ચાવાનો પણ વિરામ થી રીતે મળે? આનો એ જવાબ એ છે જે શૂલકના જવા છદમાં આપણે જોઈ જે પશ્ચિમને ગતે જન માથા જેટલો અનકાર ગાળો છે ત્યાં ગુરુના વિરમનને લદાને વિરામ લેવો હોય તો લઈ શકાય પણ આ જવાબ અથવા પ્રમગોને વ્યારી શકતો નથી પણ જાતિ-છદોમાં અત્ય મધિમાં એવો જે એટલો અનકાર અવવાશ હોતો નથી ત્યાં શું સમજવું? સ્વતંત્ર તો આ માત્ર સ્વાસ ચાવાનો પ્રશ્ન નથી પશ્ચિમનો સાત્પર્યાય શ્રોતાને મનમાં ઊતરે એટલા માટે પણ વિરામની જરૂર હાય છે આના એક જવાબ એ છે જે સંગીતના સ્વરો સાથેના જે સ્વરો વિનાના વિલમિત પઠામાં તો પઠન એટલું ધામું હોય છે જે મને ત્યાં સ્વાસ લઈ લેવાય છે પણ તેવા નહીં પણ આત્મકાંક્ષા આગળ કરવાના પઠનમાં, છદને અને જો સધિ પૂરી થતો હોય તો ત્યાં જે સધિ જેટલો સમય વિરામ કરી શકાય છે તે સધિથી આલો તાલ બની રહે છે, અને એ તાલ આલો વચમાં જતા તાલ પરપરા ચાલુ રહે છે તે

પહેલા પ્રકરણમાં કહ્યું તેમ તાલપરંપરામાં કે સધિપરંપરામાં નિ.શબ્દ ચાલેલો કાઢ પળ તાલપરંપરાનું—છદનુ અંગ વની રહે છે, અને તાલ તૂટતો નથી. પળ તે સિવાય પળ પઠનકાર ગમે ત્યાં અનુક્રમ પ્રયોજન માટે છંદને પડતો મૂકી શકે છે, અને પછી પાછુ પઠન જ્યાંથી પડતુ મૂક્યુ હતું ત્યાંથી સાધોને આગઢ ચાલી શકે છે. તેથી પળ આગઢ જઈને પઠનકાર પ્રયોજનને ક્ષાતર છંદને ગમે ત્યારે પડતો મૂકી શકે છે, અને ગમે ત્યારે ગમે ત્યાંથી પાછો શરુ પળ કરી શકે છે. એ વસ્તુને છદનુ અનુસધાન કલ્પી લેવાનું રહે.

પરિશિષ્ટ ૧

કે. હ. ધ્રુવનો અનાવૃત્તસંધિ માત્રામેઢ સંબંધી મત

મેં સવઢા જાતિછંદોના મેઢ, સધિઓના આવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે એમ કહ્યુ. કે. હ. ધ્રુવ તેમા બે છંદોનો અપવાદ માને છે. કાવ્ય અને પ્લવંગમ એ બે છંદોને તેઓ અચતિક ગણે છે, અને વન્નેમા ૧૧મી માનાયે યતિ હોય ત્યારે તેને મિત્ર દર્શાવવા વન્નેને ઉપકાવ્ય અને ઉપપ્લવગમ એવા નામો આપે છે. અને આ યતિને લોધે આ વન્ને છંદો અનાવૃત્તસધિ બને છે એમ માને છે. આપણે એમનુ આશુ કયન જોઈએ.

“આવૃત્ત સધિના સમચતુષ્પદ માત્રાબધ સાથે સરલાવતા અનાવૃત્ત સધિના છંદની સંખ્યા છેક કમી છે માત્ર બે જ માનાવધ અનાવૃત્ત સધિના મઢી આવે છે એકને આપણે પિગઢમા પ્લવગમ અને વીજાને કાવ્ય કહિયે ઊંચે એ નામ અપભ્રંશ ભાષામાથી ગૂજરાતીમા ઋતરી આવ્યા છે અપભ્રંશ સાહિત્યના પ્લવગમ અને કાવ્ય આવૃત્તસધિના સમચતુષ્પદ માનાવધ છે. પહેલા છદના ચરણમા યાવા સધિના ચાર આવર્તન પછી બાહવા આવે છે. વીજાનુ ચરણ ઉક્ત સધિના છ આવર્તનથી નીપજે છે. તેમા છેલ્લા આવર્તનમા યાવા સધિનો ગાગા મંદ વપરાય છે ચરણ આવૃત્તસધિના હોવાથી એ બે છદમા મધ્ય યતિ છે નહિ. ગૂજરાતીમા પ્લવગમ અને કાવ્યના જૂના નામથી જે બે માત્રાબંધ ઓઢલાય છે, તેમા અનાવૃત્તસધિ આવે છે, અને ચરણના બે સઢ પડે છે, અર્થાત્ એમા મધ્ય યતિની જરુર છે. આ અગત તફાવતને લીધે એમને નવા નામથી ઓઢવાવવાની અગત્ય જોઈ એકને હૂ ઉપપ્લવગમ અને વીજાને ઉપ-કાવ્ય કહૂ છૂ. તેમની ઋઢવણી નીચે પ્રમાણે છે :

ઉપપ્લવગમ . વાવા[!] વાવા[!] વાહ[!] । હવાવા[!] વાહગા[!] ।

ઉપકાવ્ય : " " " " વાવા[!] વાગા[!] ।

પહેલાછદમા પાચ અને વીજામા છ માત્રાસધિ છે તે પૈકી ચોથો જે હવાવા સધિ, તેના વીજી માત્રા ઉપર ભાર પડે છે અને વીજા ગ્રામા પહેલી માત્રા ભારપુન્ન છે એમા પૂર્વાપર વાહ અને હવાવાનૂ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ટકાવી રાસવાને માટે મધ્ય યતિ એકાન્તિય ઉપપત્તિ ધરાવે છે, અર્થાત્ તે આવશ્યક છે મધ્ય યતિ દૂર થતા સધિનૂ અનાવૃત્તત્વ નાશ પાની ગૂજરાતી માપાતા ઉપપ્લવગમ તથા ઉપકાવ્ય ડપશ્રદાના અનુક્રમે પ્લવગમ અને વાવ્ય બની જાય છે" (પ એ આ પૃ ૩૬-૩૭)

આ આલ્પ નિરૂપણ જાતિછદોતી યતિ પણ અનાવૃત્તસધિ વૃત્તોની યતિ જેવી જ છે એવા મતવ્યથી પ્રેરાયેલું છે મેં આગળ વહ્યું તેમ જાતિછદોનો મેઢ સધિઓના સતત આવર્તનોથી સિદ્ધ થાય છે, અને તેમા અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા આવતી વિલબનાત્મક કે વિરામાત્મક યતિને અવવાશ જ નથી, મારણ કે ચતુષ્કલનો વચમા વિરામ કે વિલબન કરવા જોઈએ તો ચતુષ્કલ પછી ચતુષ્કલ ન રહે, ને મેઢ તૂટે એક વાર એટલું સ્વીકારીએ એટલે પછી ચતુષ્કલોનો પ્રવાહ જ રહે છે કે હ ધ્રુવે યતિને અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તો જેવી ગણી, તેથી પક્તિના સડો સ્વીકાર્યા અને તેથી યતિ પછીના સડનો એક સ્વતંત્ર સડ તરીકે વિચાર વર્ષો, અને યતિસડોના સધિઓ ભિન્ન હોવા જોઈએ એ પોતાના મતને અવલગી ભિન્ન સધિઓ શોધવા પ્રેરાયા સરી રીતે રોઢા અને ઉપકાવ્ય તથા પ્લવગમ અને ઉપપ્લવગમ વર્ત્તોના તાલો દલપતરામે ચતાવ્યા છે તેવા ચતુષ્કલ સધિના જ છે, અને યતિથી તેમા વશો ફેરફાર થતો નથી દલપતરામના તાલો ફરી જોઈએ

કાવ્ય | | | | | |
 દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાદા દાદા

પ્લવગમ . | | | | | |
 દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાલગા

આવી, સધિની અદર યતિ, આર્યાના છઠ્ઠા ચતુષ્કલમા આવે છે ત્યા તેઓ ચતુષ્કલ આવર્તનો સ્વીકારે છે તો અહીં ન સ્વીકારવાનું કશું કારણ નથી.

આપને ગયા પ્રકરણમાં જાતિહિના મેલનો ચિદાન્ત જોયો. એ મેલ અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા નિયમો વધી જાતિરચનાઓમાં કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થાય છે તે જોવું જોઈએ. આ પ્રકરણમાં આપને ચતુષ્કલ સધિ રચનાઓ એ દષ્ટિએ જોઈએ.

चतुष्कल रचनाओंना प्रारंभयी ज एक प्रश्न उपस्थित भयो छे, ते ए के कोई कोई रचनाओंना — खास करीने आर्या वने पद्धतिमां, विषम संधिस्थाने जगण शा माटे निषिद्ध क्यों छे? एक बीजो प्रश्न पण उपस्थित भयो छे के क्यांक चतुष्कल संधिओ छूटा पडता नथी त्यां पण 'ताल लगाएक' सूटयो गणी तेने निर्वाह्य गणे छे तेनु कारण शु छे? हाल तुरत तो आपणे पहिलो ज प्रश्न विचारोए.

આપણે જોઈું કે વઘા મંધિઓ, અમુક અમુક તાલના અર્થમાં, તાલમાત્રાની જગાઈ. અક્ષરમાત્રાના વિનિયોગથી થયા છે. ચતુષ્કલ મધિ લાવણીના તાલમાંથી થયો છે. લાવણીનો તાલ સદગત ઘર્વે નીચે પ્રમાણે આપે છે :

लावणी: १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८

गायन वादन पाठमाला पुस्तक १, पृ. ६९

માત્રાના અંક નીચેની સંજ્ઞાઓ તાલની છે. આમા ÷ ચિન્હવાળું તાલસ્થાન છે તે સમ એટલે કે સૌમાં મુખ્ય છે. તે પછી રૂંચી માત્રા નીચે નિશાની છે તે ગોળ તાલસ્થાન દર્શાવે છે. પંચરવનામા આપણે તાલસ્થાન ચડકાર થી દર્શાવીએ છીએ અને તેને તાલ કહીએ છીએ તો એ રાંતે અહીં પહેલી માત્રા ઉપર આવતા સમને પ્રવાન તાલ કહીએ અને ત્રીજી માત્રા ઉપરનાને ગોળ તાલ કહીએ. મુખ્ય તાલ માટે અક્ષર ઉપર ઊંચી લોટી અને ગોળ તાલ માટે અક્ષર ઉપર ગોઠ્ઠ પોઠ્ઠ મીઠું કરતા આપણો સઘિ દાદા થાય.

સામાન્ય રીતે પિંગલના મુખ્ય તાલ જ સ્વીકારાય છે અને તેમાં કશું સોટું નથી. પણ અહીં આપણે જરા વધારે જીગવટયી જોવાની જરૂર છે. ચતુષ્કલના ગાગા માલલ લલગા લલલલ એ ચારેય પ્રસ્તારોમાં મુખ્ય તાલ માટે

પહેલી માત્રા ઉપલબ્ધ છે, તે સાથે સાથે ગીળ તાલ માટે ત્રીજી માત્રા પણ ઉપલબ્ધ છે માત્ર લગાલ એ એક જ વિકલ્પ એવો છે જ્યાં ગીળ તાલ માટે ત્રીજી માત્રા ઉપલબ્ધ નથી, કારણ કે તે મધ્ય ગુણનો પહેલી માત્રા નીચે દટાયેલી છે ચતુષ્કલ રચનાના પ્રારંભમા પદ્ધતિમા અને આર્યામા વન્નેમા, વિપમ સ્થાને જર્ગણ નિષિદ્ધ કરેલો છે તેનું કારણ એ છે કે પક્તિના પ્રારંભમા ચતુષ્કલ મધિની વન્ને તાલની માત્રાઓ તાલને માટે સુલ્લી હોય તો સાદું રચનાનો પ્રારંભ સ્કલન વિના, ઝડવણ વિના થઈ શકે.

ગીળ તાલ જગળમા દવાયેલો હોવાથી તેનો ઉચ્ચાર વિકટ, જરા વિશેષકારક જણાય છે અને જો કે પિંગલમા ગીળ તાલ આપણે સ્વીકારતા નથી તો પણ જગળમા ગીળ તાલ દવાયેલો હોવાથી એક સાથે ઝડોઝડ જગળો આવતા આંખી રચનાનો મેઢ વરવો અને છે એટલા માટે કોઈ ચતુષ્કલ રચનામા સ્પષ્ટ નિષેધ વિના પણ, જગળો, એક સાથે વે જેટલા પણ ઝડોઝડ આવતા નથી ચોપાઈમા કોઈ જગાએ જગળનો નિષેધ કર્યો હોતો નથી, પણ તેમા પણ ક્યાઈ એક સાથે વે જગળા આવેલા જણાશે નહીં કવિ સ્વાભાવિક રીતે જ તેને ટાળીને ચાલે છે કવિતાની એક જગળપૂર્ણ વનાવટી પક્તિ કરી જોઈશું તો તેનું ઉચ્ચારણ જ જગળસાતત્યની અનિષ્ટતા બતાવી આપણે “લગાર વિવેક” વતાવે માઈ” એ ઉચ્ચારણમાં ટડવચ્છડુ જણાશે આર્યાની પક્તિ વધારે લાવી છે તેમા જગળસાતત્ય વધારે વિશેષકારક જણાશે “વિચાર વિવેક વિનોદ ત્રણેય વદીય મઢે ન સહે વસ્યા” વાચતા આ કોઈ પદ્યરચના છે એમ પણ નહીં લાગે ગાઢાની મુસાફરીમા અનેક પાંચોમાથી પસાર થતા, અથવા સવારીમા ઝૂટ કે ધોડુ, ટવતા જે અનુભવ થાય છે તેમા જેવો અનુભવ અહીં થશે કારણ એ છે કે ગીળ તાલ ક્યાંવ અનવવાસ રહે તેનો માયો નથી પણ ક્યાઈ પણ લગીલગ વે મધિઓમા એવું વનતા મેઢ અસાધ્ય અને છે એટલે જગળ વિશે એ પહેલે સ્થાને ઇષ્ટ નથી એમ વહ્યા પછી યીજુ એ વહેવાનું આવે છે કે ક્યાંવ પણ વે જગળો લગીલગ આવે તે ઇષ્ટ નથી આ વે અનિષ્ટોનો સમય જ અશક્ય કરવો હોય તો પદ્ધતિ અને આર્યામા છે તેવો જ નિયમ કરવો પડે એટલે વે જગળને એવી સ્થાનોમા નિષિદ્ધ કરવો પડે

તેમ છતાં પિંગલપારોએ વધી ચતુષ્કલ રચાઓમા એમ વરેશું નથી પણ જે અમુક અમુક રચનાઓને તેમણે બહુ જ સફાઈદાર ગણી તેમા જ તેમણે જગળનો નિષેધ કર્યો મસ્કૃત પિંગળોએ આ રીતે આર્યાનાં વધારણ ઉપર શૂંચ ધ્યાન આપ્યું અને તેમા એવી સ્થાને જગળ ન પેમી જાય તેની ચીવટ રાખી કે જ પ્રમાણે અપભ્રંશ પિંગલપારોએ તેમના અતિશ્રિય છદ્દ દોહરા વિશે

પણ એવી સમાજ રાખી. પણ તે સિવાયના છંદોમાં એનો નિષેધ ન કર્યો. છતાં ચોપાઈઓનો પ્રવાહ જોશો તો ચરણના આદિમાં જગણ મામ્મે જ જણાશે. દલપતરામને છંદો ઉપર સારું પ્રભુત્વ હતું એટલે દલપતકાવ્ય માં ૨૫ માયો અકસ્માત્ હાથ આવ્યો તે ચોપાઈનો એક પરિચ્છેદ દૃષ્ટાન્ત તરીકે લઉ છું. તેના પૃષ્ઠ ૫૧, ૬૦ ઉપર પ્રાસવદ્ધ ૨૬ ચોપાઈઓનો એક પરિચ્છેદ છે તેમાં કુલ ચાર જગાએ જગણ વપરાયો છે. દુ તે તે પક્તિ ઉતારુ છું અને જગણ નીચે લીટી કરુ છું.

સારથિ શક્યો ન ધીરજ આળી
કરવા લાગ્યો વિચાર ત્યારે
તે નહિ યોલી શક્યો તયાપિ
રહે ઘણાં વાઙ્મય નરનારી

આ ચોરમાયી માત્ર એક જ સ્થાને ચરણના પ્રારંભમાં જગણ છે — ઉપર ઉતારેલી પક્તિઓમાંથી છેલ્લીમાં.

તો હવે એ પ્રશ્ન રહેશે કે જગણ આવો વિક્ષેપવારક હોય તો તેને અમુક સ્થાન પાછું નિયત શા માટે કરી આપે છે? પદ્ધતિમાં તો, એ અતે આવે છે ત્યાં એ પક્તિનો અન વ્યક્તિ વસ્તુ લગાત્મક રૂપ છે એટલો મુલાસો થઈ શકે. આર્યાના સ્થાનની ચર્ચા આર્યાનિરુજ્યા આગળ કરીશું.

આગળ ચાલતા પહેલાં એક વસ્તુનો મુલાસો કરવો રહે છે આવૃત્ત-સંધિ અક્ષરમેઢ વૃત્તોમાં મોતીદામનું લક્ષણ ચાર જગણ ગણાય છે દલપતરામ પણ તેને ચાર જગણથી ગણેલો છંદ જણાવે છે અર્થાત્ અહીં જગણો લગો-લગ આવેલા જણાય છે પણ દલપતરામની તાલયોજના જોતાં જણાશે કે એ સ્તરી રીતે ચાર જગણનો ગણેલો નથી.

મોતીદામ છંદ — અક્ષર ૧૨

જજોજિ જહાં જગદીશ જપાય,
રસો ગણિ મોવિત્તદામ રચાય; ૧૨૮

દ પિ પૃ. ૪૪

તાલ પહેલો માત્રા ઉપર નથી પડતો, પહેલો માત્રા યાદ કરીને શરૂ થાય છે. અને પઠન કરતાં જણાશે કે પહેલો માત્રા યાદ કરીને ગાલલ સંધિના આવર્તનો શરૂ થાય છે પ્રથમ પક્તિને અતે 'પાય' છે એ, પછીની પક્તિના 'ર' ને

મેઢરીને એ ચતુષ્કલ રખે છે. એટલે કે આ છંદ ગાલલ સંધિનાં આવર્તનોનો છે, લગાલના આવર્તનોનો નહીં.

આવીમાં અને પંદરતિમાં જગમતે વિકલ્પે સર્વંભાગુ ચતુષ્કલે આવી શકે છે, અહીં એ પ્રસ્તુત નથી એટલે ચર્ચાનો નથી. મધ્યાસ્થાને તેની ચર્ચા આગલ કરો.

આ લગાલના નિયમેથી ચુલાસી જેમ ગીગ તાલથી થાય છે તેમ જ બે સંધિઓ છૂટા ન પડતાં પણ અનુક્રમિક અનુક્રમિક અક્ષરમૂળોમા રચના નિર્વાહ્ય ગણાય છે તેનો સુત્રાગ્રો પણ આ ગીગ તાલથી મળે છે. બે સંધિઓ છૂટા થયારે ન પડે? આગળ સંધિનો અંત્ય રુપ પછીના સંધિના આગળ રુપ સાથે મળીને એક ગુરુ બની જાય ત્યારે. એટલે આ પ્રસંગ પ્રથમ સંધિ ગાલલ, લલલલ કે લગાલ હોય અને તે પછીનો લલગા, લલલલ, કે લગાલ હોય ત્યારે જ બને. આ જાતનાં સંધિઓનાં સંદિલિપ્ત યવેલી રૂપો નીચે પ્રમાણે થાય (૧) ગાલગાલગા (૨) ગાલગાલલલ (૩) ગાલગાગાલ (૪) લલલગાલગા (૫) લલલગાલલલ, (૬) લલલગાગાલ (૭) લગાગાલગા (૮) લગાગાલલલ, (૯) લગાગાગાલ. આ બધા રૂપોમાં પહેલી માત્રા મુલ્લી છે, પાંચમી મુલ્લી નથી, ગુરુની પહેલી માત્રા નીચે દટાયેલી છે. પણ આમાંનાં ૧, ૨, ૪, ૫, ૭, અને ૮ રૂપો ચતુષ્કલ રચનાઓમા આપણે વપરાયેલાં જોઈશું. ઘર્વે એ તો આ રચનાઓનો સાત સ્વીકાર કર્યો છે. તે કહે છે :

ચચ કદિ બે સાથે મળે, તો તેના અદેશ,
લગાગાલગા ને મળી ગાલગાલગા બેશ.

ગાયન વાદન પાઠમાંથી પુસ્તક ૧, વિભાગ ૩, પૃ. ૫૩

આ દોહરામાં જ ચચ એ લે બે ચતુષ્કલોની જગાએ (૭) અને (૧) તો આવી ગયાં. ઘર્વે એ આ બે જ જણાવ્યા છે અને અલક્ષ્ય આ બે રૂપો જ વધારે વપરાય છે પણ ઉપર ચતાવ્યા તે બીજાં પણ વપરાય છે. દાખલા તરીકે પહેલા જ પ્રકરણમાં આપણે ઉત્તારેલ તુલસીદાસની ચોપાઈની ચોથી પદ્યિતમા 'પ્રભુ ઘિલોલિ જનુ' એવું અક્ષરમૂળ જોઈ હવે તે લલલગાલલલ હવે. 'દલપતકાવ્ય'માં એક આવી ચોપાઈ આવે છે.

સકલ હિંદુનાં રાજ્યસ્થાન
નહિ કોઈ દ્વારામતી સગાન;

અહીં પ્રથમ પંક્તિમા 'સકલ હિંદુના' છે તે લલગાલગા છે. અર્થાત્ પારી રીતે નિર્વાહ્ય રૂપોને ટૂંકમા મૂકવા હોય તો દાલગાલદા અને લદાગાલદા કહેવા જોઈએ. નિપિદ્ધ રૂપો માટે હુ એમ વધુ કે જેને અંતે ગાગાલ આવે છે તે જ નિપિદ્ધ છે. અર્થાત્ આગલી ત્રણ માત્રાઓ ગમે તે રૂપમા આવ્યા શકે છે માત્ર પાછળી પાંચ માત્રાઓ ગાગાલ રૂપમા આવે છે ત્યારે જ એ રૂપો નિપિદ્ધ બને છે.

હવે આ કારણ શોધવું ધનુ સહેલું બને છે દાલગાલદા અને લદાગાલદામા અલગત પાંચમી માત્રા એટલે કે વીંજા ચતુષ્કલગા મુખ્ય તાલની પહેલી માત્રા ગામા દર્શાવી જાય છે પણ એ ચતુષ્કલની ત્રીજી, સઠગ ગણતા સાતમી માત્રા એ ગુરુ પછીના લઘુને લીધે ગીળ પ્રાપ્ત માટે ઉપલમ્બ બને છે, અને તેથી મુખ્ય તાલનો લોપ થતા પણ ગીળ તાલથી મેઢનો ઉદ્ધાર થઈ મેઢ આગલ ચાલવા લાગે છે પણ નિપિદ્ધ અક્ષરપૂય દાલગાલગાલ કે લદાગાલગામા, વીંજા ચતુષ્કલની મુખ્ય તાલની તેમજ ગીળ તાલની વચ્ચે માત્રાઓ લુપ્ત થતા એ બાહ્ય ચતુષ્કલ તાલ રહિત રહી જાય છે, અને તેથી મેઢ લલિત થઈ જાય છે માત્રાસરૂપા માડોને હુ વિશેષ સ્પષ્ટ કર

૧ ૨ ૪ ૧ ૭	૧ ૩ ૪ ૧ ૭	૧ ૨ ૪ ૧ ૮	૧ ૩ ૪ ૧ ૮
(૧) લદાગાલદા	(૨) દાલગાલદા	(૩) લદાગાગાલ	(૪) દાલગાગાલ
૩ ૪ ૮	૨ ૪ ૮	૩ ૪ ૭	૨ ૪ ૭

આ ચારેય પહેલા ચતુષ્કલમા પહેલી એટલે મુખ્ય તાલની માત્રા સુલ્લી છે. એટલે પિંગલનો નિયમ સચવાઈ જાય છે તે પછી (૨) કે (૪) જેવા રૂપમા ત્રીજી માત્રા સુલ્લી હોય કે (૧) કે (૩) જેવા રૂપમા ઢકાવેલી હોય તે મહત્વનું નથી મહત્તરનું એ છે કે વધુ રૂપમા વીંજા ચતુષ્કલની પહેલી માત્રા, એટલે સઠગ ગણતા પાંચમી માત્રા ગુરુમા ઢકાવેલી છે એટલે વીંજા ચતુષ્કલના મુખ્ય તાલને અવવાશ નથી મેઢનો, પણ તેમજ ગીળ તાલ જે ચતુષ્કલની ત્રીજી માત્રા ઉપર એટલે કે સઠગ ગણતા સાતમી માત્રા ઉપર પડવો જોઈએ, તે લદાગાલદા અને દાલગાલદામા સુલ્લી છે, અને લદાગાગાલ અને દાલગાગાલમા એ પાંચમી અને સાતમી, વચ્ચે ઢકાવેલી છે, અને તેથી પહેલા વેમા મેઢ ઝગરી જાય છે, વીંજા વેમા માગે છે અહીં પણ મેઢને માગનાર તમાલ જ જણાવે વીંજા ચતુષ્કલમા લગાલ આવે થાને એનો પહેલો લઘુ આગલા સંધિ સાથે જોડાઈ જાય એટલે, લગાલનું મુખ્ય તાલસ્થાન પણ લોપાય, એનું ગીળ-તાલસ્થાન તો પહેલેથી જ લુપ્ત હતું.

આ ઉપરથી આપણે ચતુષ્કલસંધિ જાતિઓ વિશે જે મુખ્ય નિયમો વર્તી શકીએ, કે એની રચનાઓમા બને ત્યાં સુધી પંક્તિને પ્રારંભે જગણ ન મૂકવી.

ક્યાક આવી જાય તો ચાલે ત્રીજુ એ કે પક્તિમા કોઈ પણ સ્થાને કે જગણ સાથે આવવા દેવા નહીં, આવે તો દોષ છે ત્રીજુ એ કે ચતુષ્કલસધિ જાતિ-ઓમા ગમે ત્યાં કે ચતુષ્કલ સધિઓતી જગાએ ^{લદા} _{દાલ} માલદા આવી શકે. એવી મેઢ લોપાત્રો નથી ત્યાં તાલ 'લગીરક સૂદધો' છે એટલું કહેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી અને આપણે ચતુષ્કલ રચનાઓમા આવતો એક અષ્ટકલ સધિ ગણીશુ, અને મૂઢ સધિ દાદાની અંધાણે અને નિષ્પાદ કે દ્વિતીયીક સધિ ગણીશુ જેમ દાદામા એક જ સ્થાને — પ્રથમ માત્રાએ તાલ મૂકીએ છીએ તેમ આમા પણ માત્ર પહેલી માત્રા ઉપર તાલ મૂકીશુ ગોળ તાલનો પિંગલમા નિર્દેશ નથી કરતા તે વ્યવહાર ચાલુ રાસ્ટ્રીશુ આવા જ ચતુષ્કલનો એક ત્રીજો નિષ્પાદ સધિ છે પણ તે જવલેજ વપરાય છે, અને તેના ઉત્કલ્પનો પ્રસંગ હવે નૃત્તીકમા જ આવે છે -

સોઢ માત્રા એટલે પોઢસી રચનાઓમા આપણે પદ્ધતિ જોઈ ગયા. અપ-ન્ન શ પિંગલ પ્રમાણે આપણે તેનું માત્ર નીચે પ્રમાણે આપેલું

પદ્ધતિ - દાદા [!] લદા [!] દાદા [!] લદાલ [!]

અહીં માત્રાઓ સઢય ગણતા, તાલ ૧, ૫, ૯, ૧૩મી ઉપર પડે છે પણ આપણે ગયા પ્રવરણમા જોયું કે દનતરામની આ છદનો તાલવ્યવસ્થા જુદી છે આપણે તેનો લક્ષણછદ જોઈએ

પ્રતિ ^૨ ચરણ ^૧ સોઢ ^{૧૧} માત્રા ^{૧૪} પ્રમાણ,
તે ^૨ ચરણ ^૧ અત ^{૧૧} જો ^{૧૪} જગણ ^{૧૪} આણ,
ત્રણ [!] ચક્ર [!] દુદ [!] રત્ન [!] જ [!] તાલ,
પદ્ધરી [!] છદનો [!] એ [!] જ [!] ઢાલ

દ વિ પ. ૧૪

હવે અહીં જો માત્ર પદ્ધરી છદના પ્રાચીન સ્વરૂપનો જ પ્રશ્ન હોત તો જવાબ મહેલો છે અને તે આપણે આગલા પ્રવરણમા આપ્યો કે ઉપર ઉત્થાપનિકામા આપ્યું તે જ તેનું સાચું સ્વરૂપ છે (ગત પૃ. ૩૦૮-૧૦). ત્યાં આપણે જોયું કે એ પ્રાચીન ઉત્થાપનિયામા દલપતરામની તાલયોજના એસો શકતી નથી, જેમ જે તેમાં ત્રીજો માત્રા તો તાલને માટે અવશ્ય ઉપલબ્ધ હોય છે પણ તે પછીથી છઠ્ઠી ઉપલબ્ધ હોતી નથી પણ આપણ માટે એટલું ઘસ નથી દલપત-રામનો પદ્ધતિ તે મહે પ્રાચીન અપ્પ્રગતી પદ્ધરી નથી, આગલ જરૂરે એમ

પળ કહીએ કે એને પદ્ધરીનું નામ પળ ન અપાય, પળ આપણે ત્યા જ અટકી શકીએ નહીં. આપણે એ તપાસ કરવો જોઈએ કે એ કોઈ વીજો છદ છે કે છદ જ નથી? અને વીજા છદ હોય તો આપણો મેઝપ્રોજનામા તેને ક્યા સ્થાન મળે? આને માટે આપણે દલપતરામના પદ્ધરીનો જ અભ્યાસ કરવો જોઈએ એ રોતે જોતા જણાણે કે દલપતરામ જેમ ચોંયા ચતુષ્કલને સ્થાને લગાલ મૂકે છે તેમ ઘણો જગાએ વીજા ચતુષ્કલને સ્થાને પળ લગાલ મૂકે છે. આગળ જે લક્ષણ ઉતાર્યું છે તેમા અને તે પછી આવતા વીજા છદોમા પળ વીજા ચતુષ્કલને સ્થાને લગાલ છે. પળ તેમા એક અપવાદ છે. લક્ષણછદનું ચોથું ચરણ

પદ્ધરી છદનો એ જ ઢાઢ

એમ થાય છે અર્થાત્ એમણે સર્વંત્ર વીજે સ્થાને લગાલ મૂક્યો નથી અહીં તા ગાલગાગાલ એવું અષ્ટકલ પળ આવે છે અને આ અષ્ટકલ તે ઉપર સ્વીકારેલું દાલ ગાલગાગાલ નથી. ઉપર ઉપરનો જોવા જઈએ તો એ નિષિદ્ધ વરેકું ગાલગાગાલ થવા જાય છે પણ એ નિષિદ્ધ અષ્ટકલ અને આ વચ્ચે એક જ નથી એ નિષિદ્ધ અષ્ટકલમા પ્રથમ માના ઉપર તાલ પડનો હતો અને એમ વરવા જતા વીજા ચતુષ્કલ તાલ વિનાનું રહી જતું હતું અહીં એમ નથી અહીં તાલ ત્રીજો માનાથી શરૂ થાય છે એટલે એનો ગુણધુન્યાસ માન જોઈ તે નિષિદ્ધ ઘણો લેવું ઘરાવર નયો જાતિછદોનો મેઝ તાલથી થાય છે અને તાલ તૂટતા તૂટે છે. માટે આપણે એનો લઘુગુણોજના ઉપરાત તાલયોજના પણ જોવી જોઈએ.

આ છદ દલપતરામે પોતે યોજ્યો હોય એમ જણાવું નથી એમણે પોતે માત્ર એક દલ છદ નવો યોજ્યો છે, આ પદ્ધરીને એમણે નવો કહ્યો નથી. તપાસ કરતા આ છદ તેમણે હિંદીમાથી લીધો હોય એમ મને જણાયું છે દલપતરામને હિંદી સાથે આવડતું હતું, તેમણે પોતે હિંદીમા કાવ્યો લખ્યા છે અને તેમણે જેમ સંસ્કૃત તેમ હિંદી પિંગલનો પણ અભ્યાસ કરેલો હતો ઉપરનો છદ તેમણે હિંદીમાથી લીધો છે તો આપણે આ છદની યોડી હિંદી પવિત્રાં પણ જોઈએ નીચેની કિતઓ દુ 'પૃથ્વીરાજરાસા'માથી લઈ છું ત્યાં આને છદ કહેલો છે.

છદ

કન્ઠ હી દેશ સિન્ધુ સમધ્ય । ૧

ચંચસેન ર્ધ પર્વત સનધ્ય ॥ ૨

સંવત અઠાર ઓગનીસ સોદ્દ । ૩
 ચલ્પાત રૂંક સંપ્રામ હોદ્દ ॥ ૪
 પાસેર માર સવ્વા પ્રમાન । ૫
 તરહે પક્ષાન ચઢુઆન રાન ॥ ૬
 સંવત અઠાર છત્તીસ જાન । ૭
 કચ્છ હી સિન્ધુ ઢોલત નિધાન ॥ ૮
 પરસિન્ધુ વન્ય કારન પ્રમાન । ૯
 રહ સુનહિ વાત ચઢુઆન રાન ॥ ૧૦
 કચ્છ હી દેશ મૂપાલ હોદ્દ । ૧૧
 રૂ હિ કનં કરિ હેતિ કો ॥ ૧૨

• પૃથ્વીરાજ રાસેકી પ્રથમ સંસ્કૃતિ ૫૦ ૩૯

માત્ર છંદની દૃષ્ટિએ જોતાં પણ થોડો અનુદ્ધિ જણાય છે. આપણે તે સુધારીને તેનું સ્વરૂપ જોઈશું. પંક્તિઓ ૨ થી ૭ અને ૯ તથા ૧૦માં પૂર્વાર્ધમાં પ્રથમ ચતુષ્કલ પછી લગાલ આવે છે. પણ ૧લી, ૮મી અને ૧૧-૧૨મીમાં 'પદ્ધરોહંદ'ની પેઠે જ ગાલગાગાલ આવે છે. પ્રથમ

ચતુષ્કલ પછી લગાલ આવે છે તેને દાદાલગાલ એ રૂપે મુકાય, અને

૧, ૮ વગેરે પંક્તિમાં ઉપલબ્ધ થતા બીજા રૂપને ગાલગાગાલ એમ મુકાય. આમાં વધેલા પહેલી વે માત્રાઓ નિસ્તાલ છે. એટલે દા ને વાદ કરીને જોતાં દાલગાલ અને લગાગાલ એવાં રૂપો મળી આવે છે. આપણે આગળ જે ચતુ-

ષ્કલનિષ્પાદ્ય અષ્ટકલ જોયું તેનું સ્વરૂપ $\frac{\text{દાલ}}{\text{લગા}}$ ગાલદા હતું. અને એમાં માન

એક જ મુદ્દા તાલ આપણે પહેલી માત્રા ઉપર મૂકેલો હતો. અહીં પદ્ધરીમાં આવતું રૂપ દાદાલગાલ એ સ્પષ્ટ રીતે દાલગાલદાના છેલ્લા નિસ્તાલ વાને અંતેથી ઉપાડી આદિમાં મુકવાથી થયેલ છે. સરી રીતે આ સંગીતની મુખ્ય પ્રક્રિયા છે. સતત અનવીચ્છન્ન ચાલતા તાલને ગમે ત્યાંથી શરૂ કરીને આગળ ચાલી જાય છે. મોતીદામમાં આપણે આ જ પ્રક્રિયા જોઈ હતી. અહીં પણ એ જ પ્રક્રિયા છે. દાલગાલદાદાલગાલદાદાલગાલદા જામ એક અંતર શ્રેણી ચાલે છે. તેમાં રચના પહેલાં દાથી શરૂ કરો તો સધી દાલગાલદા

માપના વાવાહવાહનો (પ્રયોગ) પદ્ધતી (પ્રા. પજ્ઞહિયા. હિ. પદ્ધતી)-
મા ધાય છે." (પ. ઐ. આ. પૂ. ૩૦) કહેવાની માથે જ જરૂર હોય કે તે અને
તે સજ્ઞાને છોડીને તેમણે અહીં આ અને હ સંજ્ઞા લીધી છે. એમણે પ્રાકૃત
પજ્ઞહિયા માં આ સધિ કહ્યો છે, પણ મેં સાગલ્ય બતાવ્યું છે કે હેમચન્દ્ર
વગેરેએ આપેલા દૃષ્ટાન્તોમાં આ સધિ ગોઠવી શકાતી નથી. એટલે આ સધિ
સરો તો દલપતરામના અને હિંદી સાહિત્યના પદ્ધતીનો છે.

કે. હ. ઘુએ જેને હુ નિષ્પાદ્ય વહુ છુ એવા આ વાવાહવાહ સધિને
મુહુરત્ત સધિઓમાં સ્થાન આપ્યું અને એના જેવા જ દાલગાલદા સધિને ન ગણાવ્યો
એ આશ્ચર્ય જેવું છે. સર તો ચતુષ્કલ રચનાઓમાં આ, દાલગાલદા જ વધારે
વપરાય છે. અને એ એમણે સ્વીકાર્યું પણ છે (પ. એ. આ. પૂ. ૩૮). કદાચ
એવો તર્ક થાય કે વાવાહવાહના આવર્તનોથી જેમ હિંદી પદ્ધતી થાય છે તેવો
કોઈ છદ દાલગાલદાના આવર્તનોથી થતો નથી, એવું એનું કારણ હોય.
અત્યારના પિંગલમાં એવો છદ નથી એ સ્પષ્ટ પણ પ્રાચીન પિંગલોમાં
દાલગાલદાના આવર્તનોવાળા છદો મળી આવે છે. જેમ કે :

उग्नदिततवतावभासुरो
ता गओ मसानं मुणीसरो।
त च केरिस कालगोयद
सिवसिवालदारियमओयरं।

जसहरचरिउ १, १३

આમાં સ્પષ્ટ રીતે દાલગાલદાના આવર્તનો જણાશે. દરેક પક્ષિમાં એ સધિના
આવર્તનો છે. 'મહાપુરાણ'માં પણ આ છદ વપરાયો છે.

वल्लहंतगरगकंपण
एम जाम जायं पयपणं
माणिमाणवित्थारमयणं
सित्यं यतंणिहियमग्गणं

આ રચનાઓની સ્વતન્ત્ર છંદ તરીકે ક્યાઈ ગણના થઈ નથી. પળ તેનુ વધારણ જોતા તેમ થવાની જરૂર છે આને જ મેઢનો ંક અક્ષરમેઢ છંદ પિંગલોમા નોધાયો છે હિન્દી 'છન્દ-પ્રમાકર,' 'રણપિંગલ' વન્ને તેને કામદા કહે છે. તેનુ માપ :

કામદા : ગાલ ગાલ ગા ગાલ ગાલ ગા = ૧૦ અક્ષરો

આને આપળે દાલગાલદાનુ લગભગક રૂપ ગળી શકીદ ંના આમા વે આવર્તનો થાય છે. દ રીતે દ ઉપર ઉતારેલ વે જપમ્મ શ છંદોને મેઢનો થાય. 'સગીત છંદોમંજરી' (પૃ ૧) આને મોઢ માનાનો ગળી રાગ કેદારો તાલ ચતુશ્ર જાતિ ત્રિનાલમા તેના સ્વરાવનો આપે છે અર્થાત્ આને અષ્ટવલ મધિના આવર્તનોનો છંદ ગળી શકાય વર્વે આ સ્વીકારતા, ંનુ લલિત છંદને મેઢનુ પઠન પળ થાય છે દમ નોધે છે (ગાયન વાદન પાઠમાઢા પુ ૧, વિ ૩, પૃ ૭). કામદા સાહિત્યમા વપરાયેલો મેં જોયો નથી, દટલે વેમાથી કઈ દવ જ પદ્ધતિ ઁરી છે તે કહી શકતો નથી દટલે ંની વને શવ્યતા સ્વીકાર છુ લલિત છંદના નિરૂપણ સાથે તેને ફરી જોઈશુ પળ અહી તેને આ અષ્ટવલના આવર્તનથી સિદ્ધ થતા છંદ તરીકે ગણવામા કશો દોષ નથી. આ સિવાય પળ વેટલાક છન્દોમા તેના આવર્તનો આવે છે પળ તે રચનાઓ મોઢથી વધારે માનાની છે, દટલે અહી પોઢશી રચનાઓના સદર્મમા ંને લેનો નથી પળ આટલા ઉપરથી દટલુ તો અવશ્ય જણાયુ હશે કે દાલગાલદા સધિ ચતુષ્કલ રચનાઓમા વે ચતુષ્કલોની જગાદ માત્ર આકસ્મિક રીતે જ નથી આવનો પળ તેના જ આવર્તનોના વિશિષ્ટ છંદો પળ છે

પોઢશી રચનાઓમા આપળે પદ્ધતિ જોઈ ગયા હવે વાકી ચોપાઈના સામાન્ય નામે ચાલતો વળ રચનાઓ જોવાની રહી તે પળ આપળે આગઢ જોઈ ગયા છીદ

ચરણાકુઢ	દાદા	દાદા	દાદા	ગાગા
				દાદા

દમા પૂરી મોઢ અક્ષરમાત્રા છે, અને ચરણાન્ત વ્યવત કરવા અત્યસધિને વિશિષ્ટ રૂપ આપેલુ છે

અલક કે અરિલ્લ	દાદા	દાદા	દાદા	દાલલ

એનાં પળ પૂરી અક્ષરમાત્રાઓ છે, અને અંત્ય સંધિને જુદી રીતે વિશિષ્ટ રૂપ આપેલું છે.

જેકરી : દાદા દાદા દાદા લગા

ચોપાઈ : દાદા દાદા દાદા ગાલ

આ વગ્રેના અંત્ય સંધિ બે રીતે વિશિષ્ટ થાય છે. તેનું રૂપ લગાત્મક છે તે સપરાત તેમાથી એક અક્ષરમાત્રા રાટિત કરાશે છે. અલગત એ અંત્ય સંધિ પોતાના ગુણને ત્રણ માત્રાઓ જુદી કરી આપે ચતુષ્કલ માત્રાસંધિ પૂરી આપે સંધિનાં આવનાંનો મેલ ચાલુ રાશે છે. આ સંડનબ્યાપાર થેટલાક બોધા જાણીતા છંદોમાં આથી પણ આગળ ગણેલો માલૂમ પડે છે. જેમ કે :

હાલકા છંદ — માત્રા ૧૪, તાલ ૪

જુગ જુગ જુગ થલ ગુહ અતે,

હાલકા છંદ કહ્યો સંતે;

પ્રથમ પછો ચારે ચારે

તાલ ધરે, ન જગજ ધારે.

૫૨

દ. પિ. પૂ. ૧૧

જુગ એટલે ચચ્ચાર માત્રાના ત્રણ સંધિઓ અને અંતે ગુહ. તેમા કયાઈ જગજ ન આવે. પહેલી માત્રાથી તાલ શરૂ થઈ આગળ ચચ્ચાર માત્રાએ તાલ આવે. એટલે કે ૧લી, ૫મી, ૯મી, ૧૩મી ઉપર તાલ. આપણી રીતે

હાલકા : દાદા દાદા દાદા ગા

દાદા રૂપ મૂવડુ એટલે જગજનો સ્વયંતા જ ન રહી. અંતે એક ગુહ આવે છે, તે અત્ય ચતુષ્કલ કાલસંધિનો એકલો પ્રતિનિધિ છે, અને આજ્ઞા ચતુષ્કલને પૂરે છે એટલે કે ત્યાં ચાર માત્રાઓ જુદી થાય છે. પછીનાં સ્વાભાવિક રીતે ગુહને લંઘાવેને ચાર માત્રાઓ કરીને જ પછી તે પછીની પંક્તિ આપણે બોલીએ છીએ. આ સંડનબ્યાપાર તેથી પણ આગળ તુરગ છંદમા જામ છે :

તુરગ છંદ — માત્રા ૧૨, તાલ ૩

જુગ જુગ જુગ થલ ધરિયે,

જગજ ન જતિમા કરિયે;

પ્રતિ જતિ પ્રથમ જ તાલે

તે વૃત તુરગ રૂપાલે.

૪૧

દ. પિ. પૂ. ૧૦

અહીં જાતિ શબ્દ ઓટી રીતે વપરાયો હોય એમ જણાય છે. પણ આ ઉપરના હાલકને જ મેઢનો છંદ જણાય છે. લક્ષણમાં જતે નુહ વઢ્ઢો નથી પણ ઉદા-
હરણમાં સર્વેષ છે. આપણો રીતે તેનો ઉત્પાત્તિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

તુરગઃ દાદા દાદા દાગા

પંક્તિએ પંક્તિ છૂટી પાડીને ચોલવી હોય તો એક આજ્ઞા ચતુષ્કલ જેટલો સમય વિરામ કે વિલંબન કરી પછો ચોજો પંક્તિ ચોલવી જોડીએ. કારણ કે ઓળંગીને ચેલી જ હોઈ શકે. પઠન કરતાં આ વાચક સ્પષ્ટ થશે. પણ વચ્ચે પંક્તિને એક મળી પઠન કરતાં વચમાં એવા વિરામનો કે વિલં-
બનનો જરૂર નહીં જણાય. પણ ત્યારે એ છ, ચતુષ્કલોનો છંદ ગણાય.

આથી પણ ટૂંકો ૧૧ માત્રાનો આશીર છે. તેનો ઉત્પાત્તિકા દાદા
દાદા ગાલ એવી 'દલપતિંગલ'માં આપેલી છે (દ. વિ. પૃ. ૯). પણ આ
દોહરાનું સમ ચરણ છે, એનો ચર્ચા દોહરાના સદર્ભમાં કરવો વધારે અનુકૂળ
પડશે. આ ટૂંકો છંદ તો ભાગ્યે જ વપરાય છે, એટલે તેને અહીં લેતો નથી.
એવો જ એક છંદ વરવીર 'રણવિંગલ' માં. ૧, પૃ. ૧૦ મેં આપે છે તેનું સ્વરૂપ
દાદા દાદા ગાલગા એ પ્રમાણે છે, તે યતિ પૂર્વેનું દોહરાનું વિપમ પાદ
ચડી રહે છે, એટલે એનો ચર્ચા પણ અહીં નથી કરતો.

પોડગો રચનાના મુખ્ય મુખ્ય જાતિ છંદો અહીં પૂરા થાય છે. પણ
વિપમની મપૂર્ણતા ક્ષાતર તેના મુખ્ય મુખ્ય ત્વગાત્મક છંદો પણ આપણે જોવા
જોડીએ. આમાં સ્વાભાવિક રીતે સૌથી પહેલો પ્રસિદ્ધ તોટક આવે જે સંસ્કૃત
સાહિત્યમાં પણ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

તોટકઃ લલગા લલગા લલગા લલગા

આને જ નામમાં તેમ જ સ્વરૂપમાં મેઢનો એક મોટક છે જે હાલ વપરાતો
નથી, પણ ઘણો જૂનો હશે એમ માનું છું, કારણ કે ઠેઠ 'મરતનાટકશાસ્ત્ર'-
માં તેનો ઉલ્લેખ છે.

મોટકઃ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ

મોટકનું આ સ્વરૂપ 'છંદોમંજરી'માં છે (૨, ૯૩). દલપતરામ આને મોટક કહે
છે (દ. વિ. પ. ૪૩). પણ મતે આપેલું તેનું સ્વરૂપ જરા ભિન્ન છે :

આદી દ્વો પન્ચમઞ્જવાપ્યઞ્જમં નૈધનં તથા ।

ગુરુષ્યેવાદયો પાદે યત તન્મોટક યથા ॥

મ. ના. ગા. વો. ૨, ૧૫, ૪૦, પૃ. ૫૨૮

અર્થાત્ પહેલા વે, પાચમો, આઠમો, છેલ્લો એટલા અક્ષરો ગુરુ. પાદમા કુલ
અક્ષર અગિયાર. આ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે ધ્યાય :

ગાગા લલગા લલગા લલગા

આ પછી દોષક લઈએ.

દોષક : ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા

દ. પિ. પૃ. ૩૮

વિદ્યુન્માલા પળ પોઢમી રચનાનું જ લગાત્મક રૂપ છે.

વિદ્યુન્માલા : ગાગા ગાગો ગાગા ગાગા

મોતીદામ આપણે આગલ જોઈ ચૂક્યા છીએ

મોતીદામ : લ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલ

આ વધા છદોમા ચતુષ્પલના એક જ પર્યાયના આવર્તનો આવે છે. દોષકમા
અંતે ગાગા છે પણ તે સૌ અત્ય ચતુષ્પલને આપેલું વિશિષ્ટ રૂપ છે, જેમ
મરત મોટકમા પ્રથમ ચતુષ્પલને આપેલું છે તેમ. વળ ચતુષ્પલના મિશ્ર
પર્યાયોના મિશ્રણથી થયેલી લગાત્મક રચનાઓ પણ હોય છે તે આપણે આગલ
જોયું, અને તે ચાલુ સદર્ભમા આપણે ટૂંકમા જોઈએ.

મ્રમરવિલસિતા : ગાગા ગાગા લલલલ લલગા

જલોદ્ધતગતિ : લમાલ લલગા લમાલ લલગા

ચંચલાક્ષિતા અથવા ગોરી : લલલલ લલગા લગાલલગા

પ્રહરણવલિતા : લલલલ લલગા લલલલ લલગા

પળવ : ગાગા ગાલલ લલગા ગાગા

નવમાલિની : લલલલ ગાલગાલલ ગાગા

ગુહ્મલક્ષ્મી : ગાલલ ગાગા લલલલ ગાગા

અહીં ચતુષ્પલના પર્યાયો ઉપરાંત યે જગદેવીવીવ મધિ દાલ/લદા-ગાલદાનો પ્રયોગ
પણ થયો છે. યહી અરથ મધિ મહિત હોદ એવા પણ છદો મળે છે જેમ કે

ઉપસ્થિતા : ગાગા લલગા લલગા લગા

મૃન્તા : લલલલ લલલલ ગાગા ગા

વૃન્તામા અનદિ ગાગા તાલનિર્ણાયક બને છે ચચલાક્ષિકા અથવા ગૌરીમા દ્વૈતીયીક સધિ તાલમાત્રાનો નિર્ણાયક બને છે

ચચલાક્ષિકા અથવા ગૌરી: લલલલ લલગા લગાગાલગા

ખલોદ્ધતગતિમા પ્રથમ માત્રા સિવાય કોઈ વીજી માના તાલયોગ્ય જણાતી નથી

ખલોદ્ધતગતિ. લગાલ લલગા લગાલ લલગા

અહીં લલગામા ગા ઉપર તાલ નાખવા જતા ઘાઘો એ આવે કે એ ત્રીજી માત્રા લગાલમા ઉપલબ્ધ નથી એટલે તેમા પ્રથમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પહેલી પર જ તાલ નાખવો પડે

પ્રહરણકલિતા લલલલ લલગા લલલલ લલગા મા લલગા એમ ત્રીજી માત્રા ઉપર તાલ નાંખવા જતા આજ ચતુર્લંઘુ ચતુષ્વલ્લભા ત્રાજા માત્રા ઉપર તાલ નાખવો પડશે આ ચતુર્લંઘુમા કોઈ ગુરુ તો નથી જુ, અને જો વધા લઘુમાયી તાલ માટે કોઈની પસંદગી કરવી હોય તો આજ લઘુની કરવી જોઈએ કારણકે આજ પઠનનો થડકારો એને મળે છે લલગામા આપણે ઘણાં વાર પહેલી માત્રા ઉપર તાલ જાયો છે, એટલે ઉપર આપી તે તાલ-વ્યવસ્થા જ બરાબર છે પ્રશ્ન માત્ર રહ્યો તોટકનો તેમા લલગાના જ આવર્તનો છે આપણે સામાન્ય રીતે લઘુ ગુ વચ્ચે જ પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે તાલ માટે ગુરુને જ પસંદ કરીએ છીએ દલપતરામ પણ તોટકમા ત્રીજી માત્રાયા ચતુષ્કલ તાલ શરૂ કરે છે એટલે તાલ ગુરુ પર આવે એ સ્વીકાર ઉપપન્ન બને છે પણ તે માટે પહેલાં બે લઘુન વાજુ પર ત્રાહો શાલુલ સધિ ગણવાની જરૂર મને જણાતી નથી મને લલગાના પઠનમાં તેમ જ તોટકની કવિતાના પઠનમા પણ લલગા સધિ જ સમઢાય છે જમ વે

રમતા ભમતા કદિ દિવ્ય વન,
ફુલઢા જડિયા રહલા મુજન,
વહુ વેઢ રહ્યા પડિ મૂજ વન,
ગુધિ આજ દઝ રસિકા ત્હમને

‘અવતરણ’, કુસુમમાઢા પૃ. ૧

આમા પઠનમા લલગાના આવર્તનો જ સમઢાશે.

ષોડશી રચનાઓ પછી હવે ચોવીસી રચનાઓ આવશે વીજી રીતે વહીએ તો ચતુષ્કલના ચાર આવનનોવાળા પ્રકાર પછી છ આવનનોના પ્રકાર-વાળી રચનાઓ આવે એવ આલો સાર એ સર્ગોતના કાલમાનનો અલ્પ વિભાગ છે, અને એવ તાલમાનમા વે સધિઓ આવે છે એટલે રચનાઓનો વિસ્તાર વધે સધિની વચ્ચે વાળો હોય.

આમા મુલ્ય એ રચનાઓ છ કવિત કે રોઢા, અને પ્લવગમ

રોઢાનો રચના તો સાદી છે પણ તેને વિશે એક વે વાવત વહેવાની પ્રાપ્ત થાય છે પહેલુ એ કે તેમા અગિયાર અક્ષરે યતિ વહેતી છે પણ પ્રયોગમા તે પઢાનો નથી તેતુ કારણ મેં આગળ કહ્યુ તે પ્રમાણે એ છે કે જાતિછશેમા યતિ એ છદનુ આવશ્યક અગ નથી, પણ ભગી છે, — શોમા છે આના દૃષ્ટાન્તો પુષ્કલ મઠો રહે છે જેમ કે

શિરિમિરિ શિરિમિરિ શિરિમિરિ એ મેહા વરિસતિ,
 સ્લહ્લ સ્લહ્લ સ્લહ્લ એ વાહલા વહતિ,
 સ્લઝ્લ સ્લઝ્લ સ્લઝ્લ એ વીજુલિય જવકર્દ
 યરહર યરહર યરહર એ વિરહિમિમજુ કપર્દ

પ્રાચીન ગૂજરકાવ્યસમ્રહ પૃ ૩૮

અહીં કોઈ પણ પવિતમા ૧૧મી માત્રાએ શબ્દ પુરો થતો નથી સર્વત્ર વારમી માત્રાએ પુરો થાય છે 'રણપિંગલ'મા નોંધ છે કે 'રોલાના ચરણમા ૧૧મી માત્રા લગુ હોય તે રોલા કાવ્ય વહેવાય છે' (રણપિંગલ મા ૫ પૃ ૩૬-૩૭) પણ યતિ જો છદનુ અગ હોય તો તે આવીપાછી થઈ શકે નહીં એ જ પિંગલ રસાવલીમા પણ ૧૧મી માત્રાએ યતિ આવશ્યક વહે છે પણ દયારામની રસાવલીમા સમ્રહ એ યતિ પઢાઈ નય.

ચિત્તામણિ માટો પગ' જેનો આપ્યો મલ્લિપો,
 ત્યારે તે 'ચિત્તામણિ' થકિ દાતા બતિ વલ્લિયો, ૧૭૩
 થી મહાપ્રમ્ સ્વનત્ર પુરુષ શ્રામુલ સામલિયુ,
 તેમનિ કૃપા જ્યહા તેનૂ માગ્ય અત્તા વલ્લિયુ ૧૭૪

— દયારામકૃત કાવ્યમણિમાળા પૃ ૨૭૧

માત્ર શ્રીજી પવિતમા ૧૧મી માત્રાએ શબ્દ પુરો થાય છે, તે સિવાય કયાઈ ૧૧મીએ યતિ પઢાઈ નથી પહેલા પવિતમા 'પણ આગળ શબ્દ પુરો થાય છે ત્યા ૧૨ માત્રા પુરો થાય છે થોડીમા 'ચિત્તામણિ આગળ શબ્દ પુરો થાય છે ત્યા ૧૦માત્રા પુરો થાય છે તથા તો અહીં યતિ પઢાઈ જ નથી એમ વહેલુ

જોઈએ. આ દૃષ્ટાન્ત સાથે સાથે એ પગ વતાવે છે કે ચોપાઈની પેઠે રોઢામા પગ વઢને પ્રાસવદ્ધ પંક્તિએ અકેક કર્ડા ગણાય છે, જે વધા જાતિછંદો માટે સ્વાભાવિક ઘોરણ ગણાવુ જોઈએ.

દયારામે રસાવલા પગ લખ્યાં છે તે. પગ આ રસાવલીથી મિત્ર જનાતા નથી :

રસાવલા

હીરા રત્ન પરીક્ષા' જ્યમ સહુ જ્ઞવેરિ માહ્યર;
 એદશ અમૂલ્ય ચિતામણિ શુ ત્હે મતિ વાહ્યર. ૪૭
 વિરલ નામ પગ લહે' દૃષ્ટિગોચર નધિ કેની;
 તે માટે શુ ચિતા'મણિ કયહું ઓ પગ છેનો? ૪૮
 વંદીજન નૃપમદૃશ' સમા પર્વત વજાણે;
 રંગ મ્હેલ રાણી' વૃત્તાન્ત અનુભવી જાણે. ૪૯

દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા. પૃ. ૨૪૬.

આમા પગ યતિનુ નિયત સ્થાન જણાનું નથી. કેટલીક જગાએ ૧૨મી માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે અને છેલ્લી પવિત્રમા તો દસમી માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે. એટલે યતિ પઢાઈ નથી.

રોઢા છદમા યતિ છદનુ ઘગ નથી એ સ્વરૂ પગ તે સાથે એ પગ સ્વીકારવુ જોઈએ કે ૧૧મી માત્રાએ યતિ હોય છે ત્યારે રચનામા એક સુન્દર મંગી આવે છે. એમ ને એમ ચાલ્યા આવતા ચતુષ્કલોમા ભાષાની એક હિકમતથી છદ આલો દીર્ઘી ઝડે છે. આ મંગી આ પછી આવતા પ્લવંગમમા પગ આવે છે. આ મંગીને લોધે એ યતિસ્થાને લઘુગુરુન્યાસ ઉપર જે અસર થાય છે તે તરફ પિંગઢકારોનુ ધ્યાન મયુ નથી પગ તે જોવા જેવુ છે. ૧૧ માત્રાએ યતિ આવે એટલે ત્રીજા ચતુષ્કલમા ત્રણ માત્રા પછી શબ્દ પૂરો થાય એમ થવા માટે એ ત્રણ માત્રાઓ ત્રણ રૂપે આવી શકે. લલલ, ગાલ અથવા લગા. આમા ઘણે ભાગે ગાલ, તેથી ઓછી સર્યામા લલલ, અને ક્વચિત જ લગા આવે છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમા રોઢા વહુ વપરાયો નથી પણ છપ્પાના પહેલા ચાર ચરણો રોઢાના ચરણો હોવાથી શામઢગાવી રોઢાની પુષ્પઢ પવિત્રઓ મઢી શકે. તે જોતા તરત જગણે કે ગાલ રૂપ જ વિશેષ વપરાયુ છે આપણે ૮મા પ્રકરણમા રોઢાનુ જે દૃષ્ટાન્ત ઉતાર્યું છે તેમા ગાલ અને લલલ વચ્ચે રૂપો સ્પષ્ટ મઢી આવે છે સીની વધારે વપરાઈ એનો છે એટલે એના દૃષ્ટાન્તો અહીં આપતો નથી. માત્ર લગાના આપુ છુ.

મદિયી મોટુ દાન, અળૂયી લોમી નાનો,
ગવનયિ પ્લેટુ મન, ધિવેઈ દેવોયી દાનો,
ચદયિ નિર્મલ દાદા, ક્રોષ અળીયી તાનો
દુધયિ ઝજઝો યદસ, અમલ મદિરાયી માનો

શૂ વા દો મા ૩, પૂ ૩૧૨-૩

હલ્લલ હતાસ્તો નયી વીજુ દૃષ્ટાન્ત

વૃક્ષ એકના ઢાઢ, વાર મલિ માત મળાંજે,
પાંચડિ ત્રણને સાઠ, ગૂર્ણાજન જોડ ગળાંજે
ચતુર જુઝા ધોવીસ, સરમ પઢ તંના ફઢિયા
એકવિસટ્સ છમેં, પત્ર ફવિલોને વઢિયા

એજન, પૂ ૩૧૫

વિપ્ર યાચજે વાળ, વિયા સટરસ સાવાના,
મોમી સટરસ મળો, ગળો સટરસ ગાવાના,
જોમી સટરસ ધોલ, લોલ સટરસ દા પુયે,
ફહે સટરસ ધન ધર્મ, નેક રાલિસ નહિ નુચે

એજન, પૂ ૩૧૮

પહેલા કવિતમાં ત્રીજી ક્તિમા યતિ સ્થાને 'દમા', વીજામા ચોથી પક્તિમા 'છતેં', ત્રીજામા વીજી પક્તિમા 'મળો' ઇટલા જ રગા રૂપ છે અને તે પળ કશાઈ એક જ વઢીમા લે નયી એ જ એની વિરલતા અને અનિષ્ટતા થતાવે છે વાકી તો કયા જ ગાલ છે આ પછો એક વીજી વાવત પળ નોષવા જેવી છે આમાયીવોઈ પળ એક રીતે અગિયાર માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય, પછી એ રચના આગઢ કયા રૂપે ચાલે છ? અવત્ત એક રીત તો તરત સૂઝે એવી છે કે ચતુષ્કલનો વાકીનો રધુ આવી પછો ચતુષ્કલો આગઢ. ચાલે એવુ ઘણી જગાએ લેને પળ છે જેમ કે પહેલા છદની પહેલી પક્તિમા "દાન અળૂયી," એમા યતિ પછી આવતા 'અ' રધુયી અધૂલ રહેલુ ચતુષ્કલ પૂર થાય છે પળ સત્રજ એમ લનતુ નયી ઘણી જગાએ ત્યા લાગાલદા એવો દ્વિતી-યીક સધિ આવે છ જેમલે "વૃક્ષ એકના ઢાઢ વાર મલિ માત ગળી જે" એમા 'વૃક્ષ એકના', એ લાલગાલદા છે તે પછી 'ઢાઢ વાર મલિ' એ પળ લાલગાલદા છ એ જ પ્રમાણે 'લોઝ લોઝ લટ' તથા 'ધર્મ નેક રા' એ કયા લાલગાલદાના જ રૂનો છે પળ વિશેષ એ છે કે જ્યાં શબ્દાત લગાવી થાયછે, ત્યાં, એની પછી લ આવીન ભાગ્યે જ ચતુષ્કલ પૂર થાય છે, ઘણે ભાગે

તો લગાગાલદા જ ત્યા યાય છે, અને એ રીતે જગણ બને ત્યા સુધી ટાઢ-
વામા આવે છે ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમા 'ક્ષમા ક્રોધ એ' 'છસે પત્ર નવિ' એ
બને લગાગાલદા છે માત્ર 'મને ગ'મા જ જગણ આવે છે આ આસી રૂપા-
વતીની વાર્તામા મને વધા મઢીને એ સ્થાનના પાંચ જ જગણો મઢ્યા છે
નિચોડ એ થયો કે ૧૧મી માત્રાએ યતિ આણવી હોય તો દાલ એ રૂપ જ
ઈષ્ટ છે, લગા ઈષ્ટ નથી, અને લગા આવે ત્યા પળ એ ચતુષ્કલમાં
જગણ ઈષ્ટ નથી

અહીં આપણે જોયું કે બે ચતુષ્કલોની જગાએ લદાગાલદા આવે છે
તો આગઢ પોઢશો રચનામા લદાગાલદાના આવર્તનથી જેમ એક પોઢશો
રચના જોઈ તેવી ચોવીસી પણ થાય છે તે જોઈએ અલબત્ત આ રચના પણ
અપભ્રંશ સાહિત્યમા જ વપરાયેલી મળે છે

હેલા હમ કહિઝળ તેળ જુઘરાઈણા સમગ્ગ ।

દાયયદેજ્જ પત્તવવહારસારમગ્ગ ॥

મહાપુરાણ સ્કંધ ૧, પૃ ૧૪૭

આની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

। । । ।
દાદા દાલગાલદા દાલગાલદા ગા

અહીં પ્રથમ એક ચતુષ્કલ આલુ આવી પછી દાલગાલદાના વ આવર્તનો થાય
છે પછી છ આવર્તનો પૂરા થવાને એક ચતુષ્કલ છૂટ તેની જગાએ માત્ર ગા
આવે છે, જે ત્યા આજ્ઞા કાલસન્ધિન પૂરે, અર્થાત્ એ ગા ચાર માત્રાનો છ
આને મઢતા આવલી છદમા છલ્લુ આલુ અક્ષરચતુષ્કલ લઢાઈ જાય છે

આવલો ઘરિઝળ હસી સુણિગ્ગવેસય

દૂરવિમુક્કસગય જણિયતોસય ।

તિસ્સા રહકણ પરિસેસિયગઓ

એત્ત ભરેણ જ્ઞાણાલય ગઓ ॥

મહાપુરાણ સ્કંધ ૧, પૃ ૧૨૧

। । । ।
ઉત્પાપનિકા દાદા દાલગાલદા દાલગાલગા

છઠ્ઠુ ચતુષ્કલ આલુ અનક્ષર છ એ આલુ ય વિરામથી અહીં પુરાય છે આવી
રીતે દાલગાલદાના અમુક સ્થાનના પ્રયોગથી પણ અપભ્રંશમા અને પ્રાચીન
ગુજરાતીમા મિનમિત્ત રચનાઓ થઈ છે, તે વર્ધાના દૃષ્ટાન્તો અહીં આપતો

નથી એવી મળીઓ છે, જે આ વાર છદ્મ સ્વસ્થ સનજાયા પછી કોઈ પણ વર્ષે રહેઠાંથી પ્રયોગો કરે, અને યાજ્ઞનાર બોઢથી કરે તેને બુદ્ધાનુદા છદ્મો નામો પડતા નથી (જુઓ પ્રા ગુ છ વ ૬૧)

અળખે ઢગા પ્રવરણના જાડુ મે ધરીઓ રચનાઓમાં અંતર પ્રાસવાળી બંધે રચનાઓ થાય છે, જેમાં મોંયો વધારે પ્રાસવાળી નિમળી છ વર્ષે માત્રા જેટલો લાંબો પતિમાં એકો મળીઓ વચ્ચેનાં પુણ્ય અવકાશ મળી રહે પોડનો રચનાઓ એટલો ટૂંકો છ મે આ એકો મળીઓ થઈ નવે નહીં પણ ધોડીઓ રચનાઓ લાંબો છ, અને તેમાં વધીઓ એકો અંતર પ્રાસની મળીઓ કરી છે અન્નરત્ત આંચો રચનાઓ અત્યારના મુજરાની માહિત્યમાં પ્રમાણની નથી, પણ અન્નરત્તમા એ મળી આવે છે નમૂના તરીકે હ આ દૃષ્ટાન્ત લઉ

સિવસરિદારદ સુરહિમનીરદ સુરમવળે

કોઈલકુલકલકલિ વિવસિતતતદલિ રમવળે ।

૮ ઉદવાગુ કરેવિગુ જિગુવગવેવિગુ પાંગમુડ

ખરવદ જયનાયદ કમળિયમાયદ રિમહમુડ ॥

મહાપુરાણ ૧૩, ૧, વ ૨૨૯

આ આંચો રચનાની માત્રા મળીગુ તો ૨૪ થઈ રહેત એ રીતે અને સાદો રોઢા મળવો હોય તો મળી કરવાય એમ કરતા આ ચતુષ્પલો નીચે પ્રમાણે પાંચો કરવાય પહેલી જ પવિત માત્ર ચતુષ્પલે અલ્પચિરામ કરી ઉતાર છું.

સિવ, સરિદારદ, સુરહિમની, રદ સુર, મવળે

પણ આ પાતા સધિઓ ત્યાં ઉદ્દિષ્ટ નથી ઉદ્દિષ્ટ નીચે પ્રમાણે છે:

સિ] વ સરિદારદ, સુરહિ,મનીરદ, સુર મવળે

કો] કુલકુલ, કલકલિ, વિવસિત, તતદલિ, રમવળે ।

આ પ્રમાણ યાચતા પતિનો અંતરપ્રાસ તરત બધા થશે પહેલી પતિમા દારદ—મોરદ નો અંતરપ્રાસ, બીજોમા કલકલિ—તતદલિ નો અંતરપ્રાસ વ્યક્ત થયે ઉચ્ચારણમા જ એ અંતરપ્રાસ કડી આવશે અને માટે એ જ સાચો સધિન્યાસ છે તેની ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે થાય.

દા] દાદા દાદા, ' દાદા દાદા, ' દાદા ગા

દા] દાદા દાદા, ' દાદા દાદા, ' દાદા ગા

પઠનમા પહેજો દા નિસ્તાલ છે તે જુદો બોલાય છે, અને તેની પછી ચતુષ્કલો ચારુ થાય છે છેવટે ગુરુ આવે છે, તે ગુરુ, પછોની પવિત્રતા દા સાચે સયોગાઈ પૂરુ ચતુષ્કલ થઈ રહે છે આવી રીતે જ્યાં પવિત્રતા પહેજો માત્રાઓ ઉપરની પવિત્રતા અત્ય અક્ષરો સાચે જોડાઈ સધિ રચાતી હશે ત્યાં હુ તેને પરાહ્નુસ કાંસથી દર્શાવીશ એ નિસ્તાલ દા પછી વચ્ચે ચતુષ્કલોના યતિલઢો પડે છે, જે આનરપ્રાસથી સાધેગ છે આ અષ્ટમાત્રક સડોને એ રીતે એક ઉપાગ તરીકેનું સ્વત્ર અસ્તિત્વ છે તે વતાવવા તેને અતે મેં અર્ધવિરામ કરેલુ છે એક સધિ વતાવવા હુ અર્ધવિરામ કરુ છુ, તો વચ્ચે સધિનો સ્વડ વતાવવા હુ અર્ધવિરામ કરુ આ રચના ત્રિમગીને વહુ જ મઢની છ ત્રિમગી કરતા તેમા એક આતરપ્રાસવદ્ધ અષ્ટકલ ઓછુ છે એટલો જ ફેર છે

ત્રિમગી માના દસ આળો, આઠ પ્રમાળો, વઢિ વસુ જાળો, રસ દીજે

અતે ગુરુ આવે, સરસ સુહાવે, મળતા માવે; ત્યમ કોજે

આમાથી ત્રીજુ અષ્ટકલ કાઢી નાલતા ઉપરની અપમ્નસ રચના બની રહે:

મા] ત્રા દસ આળો, આઠ પ્રમાળો, રસ દીજે,

અ] તે ગુરુ આવે, સરસ સુહાવે, ત્યમ કોજે.

આને આપણે દ્વિમગી રાઢા કહી શકીએ

આ જાતની આતરપ્રાસની મગીઓ અપમ્નસમાર્થી ગુજરાતીમા ડુનરી આવી નથી પણ એક બીજા પ્રકારની મગી ગુજરાતીમા આવે છે તેનું દૃષ્ટાન્ત આગઢ શામઢમાયી આપેલા અવતરણામાથી મઢી આવે છે

મોગી સ્વટરસ મગી, મગી સ્વટરસ ગાવાના

જોગી સ્વટરસ સોલ, સોલ સ્વટરસ શા પુન્યે

અહીં યતિસ્થાને ‘મગી-મગી’ અને ‘સોલ-સોલ’ ના પ્રાસો આવે છે આગઢ જોષેલા યતિલઢોને અતે આવતા આતરપ્રાસથી આ મિન છે, અને તેને માટે પ્રાસસાક્ષી એક નામ આપવું મને યોગ્ય લાગે છે સાક્ષીના બે અકોડા એકબીજાને અડાને મિડાયલા હોય છે તેમ આ પ્રાસો અડોને પાસેપાસે આવે છે, માટ આને સાક્ષી કહી છે કેટલાક આને યમવસાક્ષી કહે છે પણ ઉપરના દૃષ્ટાન્તથી સમજાશ કે અહીં પ્રાસ છે યમક નથી—જો કે ક્યાક ક્યાવ પ્રાસ સાચે યમક પણ મઢેલા મઢી આવે છે કે હ ધ્રુવે ‘પદ્યરચનાની ઇતિહાસિક આલોચના’મા ‘અનુમવવિન્દુ’ને આ પ્રાસસાક્ષીની

યુક્તિથી પોતાની રીતે શોધન કરી મૂક્યું છે મૂઝવાળ્ય છપ્પામા છે,
હુ તેમાંથી રોઝા જેટલી ચાર પક્તિઓ એ જગાણ્યો ઉતાર છું.

જાણી લે જગદીશ ઘોશ સદ્ગુને નામી,
અવસર છે આ ધાર, સાર શ્રોપતિ ભજ સ્વામી,
તેં જાવૂં નથી દૂર, ઝર અતર અવલાકી,
ટાલ અસત અહવાર, ચાર સ્વત્ રહ્યો દુ રોઝી

મ એ આ . ૬૧

અર્વાચીન યુગમા નર્મદે 'હિંદુઓની પઢતી'ના વાળ્યમા અને બીજા
કેટલાક વાળ્યોમા રોઝાનો વિસ્તૃત ઉપયોગ થયો છે તેણે પણ ક્યાંક સુંદર
પ્રાસસાવળી પાડી છે હુ થોડી પક્તિઓ ઉતાર છું

સલામ રે દિલદાર યારની કવલ કરજે,
રાલિશ મા દરવાર, સાર સમર્જી ઝર ધરજે
ધણા ધણા લઈ ધાવ તાવથી લૂંટ તપાયા
નહી ભોગપર ભાવ તાવમા નીર ભરાયા

નર્મવલિતા પૃ ૭૩૩

સાધારણ રીતે નર્મદ પ્રાસ મેળવવામા વહુ કુશાલ નથી પણ ઉપરની પક્તિઓમા
તુકાન્ત પ્રાસ તેમ જ પ્રાસમાકળી ઘણે સુંદર છે

રોઝા ધોધવદ્ધ પઠનને માટે અત્યુકૂળ છે એ ધોધને આઘ વેગ આપવા
એના પરિચ્છેદોના પ્રારમ્ભમા 'અહ' ને 'એહ' એવું છદ વહાર મલ્લમા બોલાઈ
પછી પઠન શરૂ થાય એવી પરપરા કેટલાક પ્રાચીન વાળ્યોમા નોંધાયેલી
મળી આવે છે લાસ કરીને ફાગ કે ફાગુ વાળ્યોમા આવો પ્રારમ્ભિક ઉમેરો
મળી આવે છે જેમવે

અહ સોહગ સુંદર રૂવવતુ ગુણ મણિમહારો
કલ્પ જિમ કાલવત કતિ સજમ સિરિહારો
ધૂલિમદ્ મુનિરાજ જામ મહિયલિ વોહતજ
નયરરાય પાડલિયમાહિ પહુતજ વિહરતજ ॥ ૨ ॥

પ્રાચીન ગુજરાતી વાળ્ય પૃ ૩૮

'દિપવિમલસૂરિકામ'માંથી પણ હુ થોડી પક્તિઓ નીચે ઉતાર છું

મહે મનિ ધરો સરસ તેં સરસતો, વરસતો અવિરલ વાણિ
સિરિતપગછપતિ ગાદસુ ભાવિસ્યુ નિત સુવિહાણિ

જેન ઐતિહાસિક ગૂર્જર વાળ્યસત્રચ પૃ ૧૮૬

आ पण उपर जेवी ज रचना छे तेमा विशेषमा बचमा प्राससाकळी छे जे आगळ आपेला अवतरणनी बीजी पक्तिमा पण जणाय छे ते सिवाय अही नोधवा जेवु विशेष ए छे के अही पक्तिओना छेला चतुष्कलनी एक मात्रा खडित थईने ते गाल वनेलो छे षोडशी चोपाईना अत्य सधिना बघा विकल्पो रोळाना अत्य सधि तरीके आवे छे उपर प्राचीन गुजराती बाव्यमाथी लीवेली अवतरणमा आवता 'ढारो-हारो' ए प्रासमा चरणाकुळनी अत्यसधि गागा छे, ते पछोनी प्रासबद्ध कडीमा आवतो 'हतउ-रतउ' मा अरिल्लनो दालल सधि छे, तेनी उपर आपेला 'नर्मकविता'ना दृष्टान्तमा 'करजे-घरजे' ए चरणाकुळनी दागा सधि छे अने उपर आपेल फागमा आवतो 'वाणि-हाणि' ए गाल के गा७७ सधि छे आ सधिमा अत्य ह्रस्व इ कदाच गुरु बोलातो हथे एवा तकंथी आ गाल न जणाय पण स्पष्ट गालान्तना दृष्टान्तो ए ज पुस्तवर्मा अन्यत्र मळी आवे छे जेम के

लहूँअ लगइ सुविचारचतुर सुविवेक सुजाण ।

रत्नपरीक्षा रजवई राय अनु राण ॥ २ ॥

तउ देसल नियकुलपईव ए पुत्र सधन ।

रूपवत अनु सीलवत परिणाविय कन ॥ ३ ॥

साहु रायदेसलह पूतु ततु सेवइ पाय ।

कला करी रजविउ खानु बहु देइ पसाय ॥ १०

जैन ऐतिहासिक गूर्जर बाव्यसचय पृ २४०-४१

पृ २३८ उपरना 'सघपति समरसिंह रास'नी बीजी भाषा १४ रोळानी छे, तेमाथी मान गालान्त रोळा में उपर उत्तार्या छ अही 'वाणि-०हाणि' जेवी शकाने स्थान नथी कारण के त्रणय रोळामा अते अकार आवे छे, अने गुजरातीमा अकार असदिग्ध ह्रस्व छे आ गालान्त रचना शुभारना फागुमा रुढ थई जणाय छ 'मनिघरि०' ए दृष्टान्त 'हेमविमलसूरिफाग'नु छे ते ज प्रमाणे नयमुन्दर, रूपचदकुवर रासमा फाग आवे छे त्या आ ज रचना छे आनी पेठे ज रोळालो परिच्छेद पद्य अहस्तान्तरप्रारम्भ अध्यवशी शरू थाय छे, अने मध्यमधि आगळ प्रास साकळी पण पड छे नयमुन्दर प्रासनी प्रस्तावना चोपाईथी करे छ अने पछी फागनो रोळा शरू थाय छे

(ढाळ — फागनी देशी)

ईम अनोपम अमृतधि गळी करे गोष्टि भलि भलि मन रळी;
वामिनी कनक गौर शरीरा, रूपचद रससागर हीरा

આ પછી 'આહે' થી રોઝા શરૂ થાય છે અહીં આવતો 'આહે' તે 'હિમવિમલ-સૂરિફાગ'માં આવતા 'અહે' થી અભિન્ન હશે એમ હું કલ્પના કરું છું. એ એવ જ ઉચ્ચારને જુદી જુદી રીતે લખવાનો આ રીત હશે એમ હું માનું છું

આહે હીરુ મુઝડી ઉપર તીળી થરે સરસ સયોન,
રસ સુરત રમે હેજે એ, સેજે એ સવઝા મોગ ૨

આહે અહરતા અતિરગ, અધરસ અમૃતપાન,
કરે કુચર તજી ઘોડા, ઘોડા અતિ અમમાન ૩

સુંદરી વહે તવ સ્વામી, વામી મૂવો રોઝ;
દેવ ભલી નહિ એ તુમ્હ, અન્હ સહી વરસી ટોઝ ૪

નન મમ વરતા અનના, જગના મોઢે સોય,
ચાહુપારા મુચતત્તર, રસમર વધે દોય ૫

ચોઢી વસળ ઘટૂકે, મૂકે તોહિ ન વત,
ઘળ ગજમત કરે વસ, અકુશ વર જ મહત ૬

આનંદવાચ્યમહોદધિ ૬, ૮૯

પ્રસિદ્ધ 'વસન્તવિલાસ' આ જ પરપરાનો છે

પહિઠડ સરસતિ અરચિસુ રચિસુ વસતવિલાસ
ચીણુ ધરદ વરિ દાહિણ વાહિણ હસલડ જાસુ
વસત્તણા ગુણ ગહગહ્યાં મહમહ્યાં સવિ ધનસાર
નિમ્બુવન જયજયનાર પિકા રવ વરદ અપાર

રોઝામાં ઘગી વાર અગિયારને બદલે વારમાં માત્રાએ શબ્દ પૂરો થાય છે કેટલાક રોઝામાં ત્યાં જ યતિ આવે છે એમ 'રણપિંગલ' વહે છે, અને અગઢના ઘસલામાં આપણે એમ જોયું પળ છે અને રોઝા જો ગાલાન્ત હોય તો પહેલી ૧૨ માત્રા પછીનો ભાગ ૧૧ માત્રાનો થઈ રહે પહેલી ૧૨ માત્રાને ત્રે ગણવી મુશ્કિલ નથી, અત્ય લઘુ હોય તો તે સહેલાઈથી થઈ શકે, એટલે આ રચના સહેજે ૧૩+૧૧ દોહરા જેવી લાગી જાય પણ પાગુડી લાવી પરપરા જોતા તરત સમજાશે કે તે રોઝા છે અને ઉપરના યત્રે દૃષ્ટાન્તોની કેટલીય પક્તિઓ રોઝામાં વેસશે, દોહરામાં નહીં વસે. જેમ કે પહેલા દૃષ્ટાન્તની 'કરે કુચર તજી ઘોડા' 'ચોઢી વસળ ઘટૂકે', અને ચીજા દૃષ્ટાન્તની 'નિમ્બુવન જયજયનાર પિકા રવ' આપણા સંપિલકને લીધે ઘણી વાર જાતિછદોમાં આવો ભ્રમ થવા સમર્થ છે અને એટલા માટે લાગે તાવ્યાનું ધટન કરી તેમાંથી નિર્ણયવ થઈ શકે

એવી પક્તિઓ લઈ તેના ઉપરથી છંદના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો જોઈએ. દેર્શાઓમા તો એ પઠનનું ઘણું વધારે મહત્ત્વ છે એ આપણે આગળ જોઈશું.

રાઝાનો અત્પસધિ ચોપાઈના જ અત્પસધિના વધા વિવલ્પો ઘરાવે છે રોઝાને અતે દાગા અથવા ગાગા ટાવે એ તો આપણે જોઈ ગયા ઘણી જગાએ અરિલ્લની પેઠે ગાલલ પગ આવે છે એ પગ જોનું ઘણી વાર ગાલ આવે છે, — સાસ કરીને રોઝાની ફાગુ રચનામા પગ ચોપાઈમા પગ સામાન્ય રીતે નહીં સ્વીકારાયેલા એવા અત્પસધિના જુદા જ પ્રકારના વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી રોઝામાથી પ્લવગમ અને આમાળવ થયા છે તે હવે આપણે જોઈએ.

પ્લવગમ આપણને પરિચિત છે આમાળવ માત્ર અખત્રશ સાહિત્યમા જ આવે છે આપણે પ્રથમ તેનું સ્વરૂપ જોઈએ ‘છંદકોષ’મા તેનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપેલું છે.

મત્ત હુવડ ચડરાસી, ચડપડ ચારિવલ

તેસઠિજોણિ નિવધી જાણહુ પહુયદલ ।

પચક્કલુ વજ્જિજ્જહુ ગગુ મુટ્ઠુવિ ગગહુ

સોવિ અહાણહુ છદુ જિ મહિયલિ વુહ મુણહુ ॥ ૧૭

છંદકોષ

અર્થમા ઝનરવા વરતા આ લક્ષણછંદના પઠનથી જ સ્વરૂપનિર્ણય કરવો વધારે સલાહમરેલું છે સ્પષ્ટ રીતે ઉત્પાપનિકા

આમાળવ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧
દાદા દાદા દાદા દાદા દાલલ લ

એમ થાય. હેમચંદ્ર જેને ‘રાસવ’ કહે છે તે પગ આ આમાળવ જ છે, જો કે એનું લક્ષણ વહુ ગોઝગોઝ આપેતું છે અહીં પગ એનો લક્ષણછંદ ઉતારુ છું.

સુરરમણી અગવઃવહુવિહરાસવધિણિઅ

જોઈવિદવિદારય સય અમુણિઅચરિય ।

સિરિસિદ્ધવતરેસરુલચૂડારયણ

જયહિ જિનનર વીર સયલમુવળામરણ ।

છંદાનુ.૦ પૃ. ૩૫અવ

વરાવર પાઠ વરતા જગાશે કે અહીં રોઝાના છેલ્લા ચતુષ્કલમા માત્ર એવું ઠપ્પું અક્ષર જ રાખ્યો છે અને એ અક્ષર લગાઈને એ આખા ચતુષ્કલને પૂરે છે સર્વત્ર પાઠ એ જ રીતે થઈ શકેશ. હજી સુધી આપણે ચતુષ્કલ રચનામા જે જે માત્રાલઘાનો જોવા તેના આ સૌથી વધારે મોટું છે, આમા ત્રણ અક્ષર-

માત્રાઓ સ્થિત થયેલી છે. લઘુ ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે. અહીં મેં પહેલા પ્રકરણમાં કહેલું કે જાતિછદોમાં ક્યાક ક્યાક એકલો લઘુ જ ત્રણ કે વધારે માત્રાનો પ્લુત થાય છે તેનું આ દૃષ્ટાન્ત છે. આ છદ રોઝાનો જ પ્રકાર છે આમાં મધ્યમતિનો ઉલ્લેખ નથી અલબત્ત હેમચન્દ્ર રાસકમાં યતિ મૂકે છે—જરા જુદે સ્થાને. તેનું રાસકનું લક્ષણ “દામાત્રાનો રાસકો હૈ.” ટીકા : “દા” એટલે દશમાત્રા નગણસ્વ રાસક. ઢેરિતિ ચતુર્દશભિર્માત્રાભિર્વંતિ.” (છન્દોનું ૩૫અ) અર્થાત્ અઠાર માત્રા અને અતે નગણ (લલલ) નું એક પાદ અને તેમાં ચૌદ માત્રાએ યતિ. એ ભેદ યતિની આગત્નુકતા વતાવે છે પણ પઠન પરથી આમા-
ણક અને રાસક એ એક છે એ તરત જણાશે અને એક જગાએ તો એમ સ્પષ્ટ કહેલું પણ છે (જુઓ આશી ચર્ચા માટે—પ્રાચીન ગુજર છદો, પૃ ૮૦-૮૧)

પ્લવગમ પણ આમાણવ જેવો જ રોઝામાંથી નિષ્પન્ન થયેલો છદ છે. બન્નેમાં અક્ષર માત્રા ૨૧ છે બન્નેમાં અતરફ ત્રણ ત્રણ માત્રા સ્થિત થઈ છે જે કઈ ફરક પડે છે તે સ્થાનપદ્ધતિનો છે. આમાણવમાં છેલ્લા ચતુષ્કલમાં માત્ર એક લઘુ જ છે, અને તેની ત્રણ માત્રાઓ સ્થિત થઈ છે. પ્લવગમમાં છેલ્લા બે ચતુષ્કલોમાં થઈને ત્રણ માત્રાઓ સ્થિત થઈ છે આપણે જોઈએ કે કેવી રીતે. પ્લવગમની ઉત્પાપનિકા ૮માં પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે છે :

પ્લવગમ : ! ! ! ! !
 દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાલગા

આમાં અતે આવતો દાલગા બે રીતે આવે, લલલગા અને ગાલગા. ગુજરાતીમાં ઘણે ભાગે ગાલગાનું જ પ્રાધાન્ય છે દલપતરામે આપેલા લક્ષણછંદમાં સર્વત્ર ગાલગા જ આવે છે અને એ લક્ષણછંદ પછી આપેલા ઉદાહરણોમાં ચાર છદોમાં માત્ર બે પક્ષિતમાં જ લલલગા રૂપ છે, બાકી સર્વત્ર ગાલગા જ છે આ ગાલગા રૂપ જ ગુજરાતે પસંદ કર્યું છે એમ વહી શકાય આ રૂપ જ્યારે વારાવ છે ત્યારે પ્રથમ ગા ત્રણ માત્રાનો પ્લુત બને છે અને છેલ્લો ગા ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે આ રીતે ગાલગા—, અને એમ થઈને ત્યાં છેલ્લું અષ્ટકલ બની રહે છે મૂલ્ય ધ્યાન થઈ પઠન કરતા એ પ્રમાણે પ્લુતિઓ જણાશે હું માનું છું કે આ પ્લુતિને લીધે જ આ છદનું નામ પ્લવગમ પડ્યું છે, પણ એ મારો તર્ક છે, તેના પર હું મુખ્ય આધાર રાખતો નથી. મુખ્ય આધાર પઠન જ હોઈ શકે અને એવું પઠન ચતુષ્કલ રચનાઓની અને જગાએ જગાઈ આવતો. દાખલા તરીકે આપણે જોઈએ ‘સદ્ગુરો’ એ ગીત એના દૃષ્ટાન્ત તરીકે હું સીધી પ્રથમ ઉત્તર. તેમાં આશી ધ્રુવ પક્ષિ ૩૨ માત્રાની યતી હતી :

સદગુર। ધરણ વિ। નાઽ અઽ। જાઽ નતિ
મિરટલ્લ। શેઽઽ ન। હી ઽઽઽ। રે ઽઽઽ

(ગત પૃ ૩૪૭)

એમા 'શેનહી' ઉપર પ્રમાણે જ ગાલગા છે અને તે ઉપરના મઠનગાયનમા અષ્ટ-
વલ વને છે તેનો પછી રે ચાર માત્રાનો પ્લુત આવો બુલ વત્રીસ માત્રા પૂરી
થાય છે વર્ષે પ્લવગમમા ગાલગાને ઉપર પ્રમાણે જ અષ્ટવલ થતુ ગણે છે :

“પ્લવગમની માત્રાઓ સંગીતના ચાલુ બ્યાવહારિક તાલોમાથી કોઈની
સાથે મઝની નયો આવતો, તેયો ગાવામા વહુ અનુકૂલતા થઈ પડતી નથી પણ
જો તેને સપૂર્ણ અશે ગાયનને અનુકૂલ બનાવવો હોય તો તેનો છેલ્લો સધિ
જે/દાલમા છે તેને વદલે ગાલગા એવો કરવામા આવે તો તેમાનો પ્રથમ ગા
૩ માત્રા સુધી લવાવી, તયા છેલ્લો ગા ૪ માત્રા સુધી લવાવી આજ્ઞા વૃત્તની
૨૪ માત્રાઓ કરો, ચોનાલ અથવા એકા તાલમા ગાઈ શકાશે ને એ જ
કારણથી માપમા પદાન્તે ગાલગા (અથવા રગણ) આળવા વિશે જ્ઞાસ
વિકલ્પ જણાવ્યો છે ”

ગાયનવાદન પાઠમાઝા પુ ૧ વિ ૩, છંદોગીત વિનોદ, પૃ ૬૨

અનેક ચતુષ્વલ રચનામા આ ગાલગા આઠ કાલમાત્રાઓ પૂરે છે આપણે
ઘોઢા ઘીજા દાખલા લઈએ “ઓઘવજી સદેશો કેજો શ્યામને” એ દેશો પણ
રોઝાની જ દેશો છે અને શુદ્ધ પ્લવગમમા બંસે છે તેમા અતે આવતો ગાલગા
'શ્યામને' તે અષ્ટવલ છે શ્યામન — એ રીતે આવા અનેક દાખલા પરથી
આપણ ચતુષ્વલ રચનામા ગાલગા અને અષ્ટવલનુ સમીકરણ કરી શકીએ

હજી એક પ્રશ્ન રહે છે અતે ગાલગાને વદલે લલલગા હોય ત્યારે પ્લુ-
તિનો વ્યવસ્થા કેવો રીતે થાય ? આપણે વન ભગાનો મિથ્ય રચનાનો છદ
'દલપતપિંગલ'માથી ઉતારીએ

દ્રપુટો અનુસાર, નગરિઓ નોખમા,
કોઠિધ્વજ સોંહુકાર, મરજતા ગોખમા,
સુદર્શિઓ મુગસાર, મહા મુગ મરદમા,
કો જાણે વર્હિ ઠાર, ગયા મઝિ મરદમા

દ પિ પૃ ૧૫

'નોખમા' 'ગોખમા' સ્પષ્ટ રીતે 'નોખમા —' 'ગોખમા —' એમ બોલાય
છે પણ એ પછી 'મરદમા' પણ એ જ રીતે એટલે કે પહેલી બે માત્રા પછી

પ્લુતિની એક માત્રા વધારીને અને અત્ય ગુરુ પછી વે માત્રા વધારીને ચોલાય છે. એટલે કે 'મરદમા —' 'ગરદમા —' એ રીતે. પઠન કરતા આ સ્પષ્ટ થશે. પણ સાત પ્રયત્ન કરીને ગરદમા ~~~ એમ અત્ય ગુરુને પાંચમાત્રાનો પ્લુત કરવો હોય તો કરી શકાશે. જો કે એવો પાઠ પ્લવગમના મેં સામઢ્યો નથી પણ એવું પઠન કરીએ તો ત્યાં ચરણને અતે દાલગાલદા સધિ આવે આ રીતે:

ગર દ મા ~~~
દા લ ગા લદા

હજી આની એક તદ્દન ભિન્ન પ્રવારની પઠનપદ્ધતિ સ્વીકારવી જોઈએ, જે મને નરસિંહરાવની પ્લવગમ વિશેની ચર્ચા ઉપરથી મૂકે છે^૧ એમનો જ દાખલો છેતા તે મારો રીતે નીચે મુજબ મુકાય.

છત્રે પાતી છાપ' છઢીધર ~~~ છાજતા
દાદા દાદા દાલ' લદા દા લલલ ગાલગા

આ પદ્ધતિ પ્રમાણેનું પઠન મેં કોઈક જ વાર સામઢ્યુ છે પણ એ છે તે રૂપે માસ્ત્રીય છે અને એના જેવી જ છદોમગીમા એના જેવું જ પઠન વીજે મેં સામઢ્યુ છે એટલે આને સ્વીકારવું જોઈએ. અહીં ધ્યાનમાં આવ્યું હશે કે અહીં પ્લુતિ અને અત્ય ગાલગા એકપિંડ બની દાલગાલગાનો દ્વિતીયીક સધિ બને છે. અને એ રીતે રોઢાની ૨૪ માત્રા ચર્ચા રહે છે

આ પ્લુતિવ્યવસ્થાથી આપણે આ છદોનો મેઢ અને તેના સધિઓના આવર્તનો સ્પષ્ટ કરી શકીએ છીએ તેથી પ્લવગમના દલપતરામે આપેલા લક્ષણમાં જે અપૂર્ણતા કે વિસવાદ દેખાતો હતો તેનો ખુલાસો ચર્ચા જાય છે. દલપતરામ પ્રમાણે પ્લવગમની ઉત્પત્તિકા:

દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાલગા

ચાર ચાર માત્રાએ તાલ પડે છે એટલે ૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭ એમ પાંચ તાલ પડે છે પણ પ્લવગમની માત્રા કુલ ૨૧ છે, તો ૧૭માં પછી ૨૧માં ઉપર તાલ કેમ ન પડ્યો? વીજો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન એ ક્રમો થાય છે કે પ્લવગમના સ્વાભાવિક પઠનમાં અત્ય ચર્ચા પહેલી માત્રા ઉપર તાલ પડે છે, તો તાલની

૧ જુઓ નરસિંહરાવનું Gujarati Language and Literature Vol. II, p. 287. એમણે અહીં પ્લવગમ અને ગરવા વિશે વહ્યુ છે તે લાચી ચર્ચા માંગે છે તેથી એ આ પ્રકારના પરિશિષ્ટ તરીકે મૂકી છે.

વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવો? અક્ષરમાત્રા ગણતા એ ૨૦મી માત્રા થાય. વત્રેનો સુલાસો મેં દશવિલ પઠનમા રહેતી પ્લુતિમાત્રાઓ મૂકવાથી થઈ જાય છે, અને જાતિછંદોમા અંત્ય એક કે બે સધિઓની અક્ષરમાત્રા લઘિત થાય છે એ નિયમને પ્રવલ્લ સમર્થન મળે છે -

મેં ઉપર કહ્યું કે આભાળક અને પ્લવગમ વત્રે રોઢાની ગણ અક્ષર-માત્રા લઘિત કરવાથી થતી ભિન્નભિન્ન રચનાઓ છે આ વત્રે મેંદોનો વિકલ્પ સ્વીકારીને તેની એક જ ઉત્થાપનિકા આપવી હોય તો નીચે પ્રમાણે થાય.

। । । । ।
દાદા દાદા દાદા દાદા દાલદા

વત્રે આવતી યતિ જે જાતિછંદનું અગ નથી તે અહીં મૂકી નથી કારણકે આભાળકમા નથી. અને અતે દાલદા મૂક્યું છે તેમાથી આભાળકની દાલલલ તેમ જ પ્લવગમની ગાલગા તેમ જ લલલગા વત્રે ભગીઓ નિષ્પન્ન કરી શકાશે. આ વત્રે રચનાઓનું પઠનગાન એટલું વધુ એક સરખું છે કે કવિઓએ એક જ છંદમા વત્રેનો પ્રયોગ કર્યો છે દાલદા તરીકે અબ્દુલ રહેમાન જે છંદ શુદ્ધિ માટે આગ્રહ ધરાવતો જણાય છે તેને એક જ છંદમા વત્રે પ્રયોજ્યા છે :

જિણિહડ વિરહહ કુહરિ એવ કરિ ઘટિલયા

અત્યલોહિં અકયતિય ઇકલિય મિલિહ્યા ।

સદેસડડ સવિત્યર તુહુ ઉત્તાવલડ

કહિય પહિય પિય ગાહ વત્યુ તહ ઢોમિલડ ॥૧૨

સંદેશરાસક, પૃ ૩૬

અહીં પહેલી બે પક્તિ પ્લવગમની અને ત્રીજી બે આભાળકની છે અબ્દુલ રહે-માનને તો આભાળક સુવિદિત હતો પણ એ રચનાનો ઉલ્લેખ પણ નહીં જાણ-નાર દલપતરામે કેવળ અતરસૂઅયો આ બંનેનું મિશ્રણ કરેલું છે કે હ. છુબે પ્લવગમના લક્ષણ સર્વો નોધ કરતો તે તરફ આપણું ધ્યાન ઝેંચેલું (ગત પૃ. ૩૧૨) આપણે ફરી જોઈએ

હિંદૂ મટી હુ હાલ, યમો છુ યુરોપિયન,

કોઈ ન જાણ મને, હવો આ હિંદુ જન,

ચીન વિલાયત જાજ, રાજ મારૂ ઠયું,

હિંદૂની હવે દેવિ, અધિક તો બાવરૂ. ૫૦

દલપતકાવ્ય મા. ૨. પૃ. ૨૭

અહીં પહેલી બે પક્તિઓ આભાળકની છે, અને ત્રીજી બે પ્લવગમની છે ।

હવે રોઝાની મુખ્ય મુરત્ત લગાતમક રચનાઓ જોઈએ તેમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ મત્તમપૂર છે

મત્તમપૂર ગાગા ગાગા । ગાલલ ગાગા લલગા ગા

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ વપરાયો છે ગુજરાતીમાં પણ રમણભાઈએ એક જગાએ વાપર્યો છે હુ બે જ પક્તિઓ ઉતાર છું

જાગો પુત્રો હિંદતણા આઢસ છોડી,

ધારો ઘાસે શૂ મદદે દેવ જ કોઈ,

કવિતા અને સાહિત્ય વો ૪, પૃ ૧૪૯

આમાં કુલ પાંચ ચતુષ્કલો છે અને અત્યંત ચતુષ્કલ સહિત થવાથી ત્યાં એવલો ગુરુ રહે છે જે પઠનમાં ચાર માત્રાનો પ્લુત થાય છે આની પછી અસત્વાધા.

અસત્વાધા ગાગા ગાગા ગા । લલ લલલલ ગાગા ગા

અહીં યતિને સસેડોને પાંચમાં ગુરુ પછી મૂકી છે અલવત્ત આ યતિ જાતિછદનો જ યતિ છે વાકી ચતુષ્કલો ઉપર પ્રમાણે જ છે આ વહુ વપરાતો નથી આ પછી ચાન્તોત્પોદા અને જલધરમાલા લઈએ

ચાન્તોત્પોદા ગાલલ ગાગા ગાલલ ગાગા ગાગા

જલધરમાલા ગાગા ગાગા । લલલલ ગાગા ગાગા

પહેલામાં યતિ નવી વીજામાં મત્તમપૂર જેવી ચાર ગુરુ પછી યતિ છે વસ્ત્રેમાં પાંચ જ ચતુષ્કલો છે, છટ્ટુ આશુ સહિત થયેલું છે, અને એ આશુ ચતુષ્કલ જેટલો અહીં વિરામ આવે છે

ઉપર આપેલા છદોમાં મુખ્યત્વે ગાગાના આવર્તનો છે તો આ જ વર્ગમાં આવતા મમરાવઢી છદમાં માત્ર લલગાના પાંચ આવર્તનો છે ઘીંઝી રીતે થઈએ તો આમાં તોટક વરતા લલગાનું એક આવર્તન વધારે છે દલપતરામ એનું બોંજુ નામ નરિની આપે છે

મમરાવઢી લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા

પાંચ આવર્તનો હોવાથી આમાં પચિત્રને અત્યંત એક લલગાના આવર્તન જેટલો વિરામ આવે છે અને એ રીતે એમાં પૂરા છ એટલે બેઠી આવર્તનો થઈ રહે છે આ છદ ગુજરાતીમાં પણ વપરાયો છે કવિશ્રી સચ્ચંદ્રે આ છદને સૌનેટ માટ વધારે અનુકૂળ ગણ્યા છે, અને અગ્રજા સૌનેટના પર્વાય તરોવે એઓ એને ધ્વનિત થઈ છે નમંદ ઉપરનો એમનો સૌનેટ આ છદમાં છે ધોડો પચિત્રો લઈએ

વિર નમંદ ! તું જગમા લડિ જંગ ગયો
તુજ વીરછવી નિરસી ચલ અશ્રુ ભરે !
કહ પુષ્પ નવા સિલતા તુજ પ્રેમ-કરે
સ્થલ સર્વ વિલેરિ દઈ કૃતકૃત્ય થયો ;

વિલાસિકા, પૃ. ૨૬

ચતુષ્કલોનાં છ આવર્તનોવાળા રોઝા પછી અઠ આવર્તનોવાળો વત્રીસ માત્રાનો સર્વયો આવે. તેને વત્રીસો સર્વયો જ કહે છે. સામાન્ય ચોપાઈના એક પ્રકાર ચરણાકુળના લક્ષણમા અંતે વે ગુરુ આવે એવો સામાન્ય નિર્દેશ આવે છે અને છતાં ત્યાં એક ગુરુ પણ ચાલે છે તેમ જ વત્રીસા સર્વયાના લક્ષણમા અંતે વે ગુરુ આવશ્યક ગણે છે પણ એક ગુરુ ચાલે છે. તેમ જ જેમ સામાન્ય ચોપાઈના અરિલ્લ કે અઢિલા પ્રકારમા અંતે દાલલ આવે છે તેમ જ સર્વયામા પણ આવે છે. હું 'અંગદવિષ્ટિ'માંથી એક દૃષ્ટાન્ત લઉં છું :

સર્વયો

હૂકમ હોય હજૂરી કેરો, સોપી નાલુ વાધો સાયર,
હૂકમ હોય હજૂરી કેરો, મહાકામ કરવા છુ માયર;
હૂકમ હોય હજૂરી કેરો, જુદે જોર કરુ ત્યાં જાહર,
કાસદ કામ સોપ્યુ વ્યમ મુજને, છેક મુને કેમ કીધો કાયર ? ૪૪

વૃ. કા. દો ૧,૪૩૪-૩૫

છેલ્લી પક્તિ સ્લઢવચડો છે તે સરખી કરોને વાચવી પડે એવી છે, વાકીની બરાબર છે. વધીમા અત્ય ચતુષ્કલ દાલલ આવે છે અંતે એક ગુરુનું દૃષ્ટાન્ત પણ એ જ કાવ્યમાંથી મળી રહે છે.

વિષ્ટિ કામ કરવું તે જ્ઞાને, કરગરિ બોલ શા માટે કહિયે ?
નગર જગર કરવું નિરવશી, શાનુવચન શા માટે સહિયે ?
સુત પરિવાર સંધારુ એના, હવે રાજ બેશો વયમ રહિયે ?
લક્ષ ઘસા સીતા અહિં લાવું, જરૂર પણ અધોધ્યા જડે. ૫૨

એજન, પૃ. ૪૩૬

તેમ જ ચોપાઈ સામાન્યનો જે વિશેષ પ્રકાર ચોપાઈ તરીકે ઓળખાય છે તેમા અત્ય ચતુષ્કલ એક માત્રા જેટલું સ્લઢિત થઈ માલ બને છે, તેમ જ સર્વયામાં પણ વત્રીસાનો એકત્રીસો શાલાન્ત સર્વયો બને છે, અને ચોપાઈની અસ્લઢિત રચના કરતાં ચોપાઈની શાલાન્ત રચના જેમ વધારે લોકપ્રિય છે, તેમ જ

વત્રીસા કરતાં એકત્રીસો વધારે લોકપ્રિય છે. વત્રે સર્વેયાની રત્નાપત્રિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

સર્વેયો વત્રીસો : દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગાગા

સર્વેયો એકત્રીસો : દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગાલ
સોઝ માત્રાએ યતિ છે પણ તે છંદનું અંગ નથી. એટલે કે અવિચલ નથી. સર્વેયાની પંક્તિ ઘણી લાંબી છે, ચતુષ્કલ રચનામાં એ જ સૌથી વધારે લાંબી છે, એટલે એમાં અનેક જાતની છંદોર્ભંગીઓને અવકાશ છે. તેમાં સૌથી પહેલાં હું અંત્ય સંધિઓની અક્ષરમાત્રા સંઢનની પ્રકાર હાથમાં લઉં છું. સર્વેયાની મૂળ વત્રીસ માત્રા તેમાંથી એક તૂટીને એકત્રીસો થયો. એ સંઢનવ્યાપાર આગળ ચાલતા ત્રીસો સર્વેયો થાય. આપણે આગળ જોઈ ગયા તે ચત્રિરા એવી રચના છે (ગત પૂ ૩૧૩). પણ ચોવોલા તરીકે ૩૦ માત્રાની જે રચના પ્રસિદ્ધ છે તેને પણ હું સર્વેયો જ માનું છું. દલપતરામે એ આપેલ નથી. પણ 'રણપિંગલ'માં એ આવે છે. સામાન્ય રીતે આ ૧૬ અને ૧૪ માત્રાની અર્થસમ જાતિ મનાય છે. 'પ્રાકૃતપિંગલ'તેનું આ જ લક્ષણ આપે છે (પ્રા. પં. પૂ. ૨૨૬). પણ 'રણપિંગલ' પોતે તેને ત્રીસી રચના કહે છે, એ જ મતાર્થ છે. આમ મધ્યયતિને ચરણાન્ત ગણો ત્યાં જ પંક્તિ પૂરી થવાનો ઘણી વાર ભાગ થાય છે અને એ માત્ર પાછી સ્વતંત્ર છંદોચિત્તને ઉપકારક પણ થાય છે. 'રણપિંગલ' ચોવોલા નીચે પ્રમાણે આપે છે :

“ચોવોલા, ચોવોલા, ચતુષ્પદા, ચતુર્વંતા, ચતુર્વંચન, ચતુર્વોલા :
૧-૩ વિષમ પદમાં ૧૬ માત્રા. ૨, ૪ સમપદમાં ૧૪ માત્રા. પ્રત્યેક દલમાં
૧, ૫, ૯, ૧૩, ૧૭, ૨૧, ૨૫, ૨૯ માત્રાએ તાલ.

વિષમ પદે ત્રિ સોઝ બાજુ પછિ, સમમાં ચૌદ સદા પરત્રો;
પ્રથમ ઉપર પછો શ્રુતિ શ્રુતિ ચઢતા, તારણે ચોવોતે કરત્રો. ૩૫
ત્રીસ ચલાના ચે દલ છે પણ, પાર પદે ચોલામાં છે;
ચતુર્વંચા વઢિ ગંદ કહે છે, ચતુર્વંચા ચોવોત્રા છે.” ૩૬

આ છંદ ગુજરાતીમાં બહુ વપરાયો નથી, પણ તેનું દૃષ્ટાન્ત કરીને મહત્ત્વ છે. કહેવાનો માથે જ ગમ્મર જોય કે પડતના તેનો અર્થ મુઠ પાર માત્રાનો પદ ચતુષ્કલ પૂરું કરે. આ જ ગઢનવ્યાપારમાં આગળ જાણતા ચોવોલો આવે. જેમાં ૨૮ માત્રા છે અને ચતુષ્કલના સાત અર્થવંતો છે. આ છંદ ગુજરાતીમાં મુજબ

વપરાયો છે. વત્રીસી રચનાની કત્યાર સુધી ગગાવેલી વધી શાલાઓમાં આ સૌથી વધારે વપરાયો છે. દેસીઓમા વપરાતી ચોપાઈ દાવટી તે આ પ્રકાર છે. 'કાન્હડદેપ્રવંધ'માં જે પવાહુ દાવે છે તે આ જ પ્રકાર છે :

મર્મિ મર્મિ મારેવા લાગા, મલિકા સવે વચિ કીધા

અંગે અર્ગિ વિહુ દલ સાહ્યા મલિકિ ઉંચલા વીધા. ૫૧

સીગિણિ ગગ સપરાણા ગાજઈ; સાહ્યા કાવદ્ તીર;

ઝડદ્ લોહ વીજ ગિમ કવકદ્, મડઈ મોટા પીર. ૫૨

કાન્હડદેપ્રવંધ (કાવૃત્તિ ૨) પૃ. ૩૪

આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી તરત જણાશે કે જેમ ધોડશી રચનામાં દાગાન્ત સાથે ગાલાન્ત રચના છે, જેમ રોઢામા દાગાન્ત અને ગાલાન્ત વચ્ચે રચના છે, જેમ સર્વેયામા વત્રીસો અને એકત્રીસો સર્વેયો છે તેમ ચોપાયામા પણ અઠાવીસો અને સત્તાવોસો, દાગાન્ત અને ગાલાન્ત વચ્ચે રચનાઓ છે. દયારામ આ ચોપાયા રચનાને દુર્વયાછદને નામે પ્રયોજે છે આ નામ 'દલપતર્પિગલ'મા નથી પણ હિન્દી 'છન્દ.પ્રમાકર'મા 'દોર્વ' (છ. પ્ર. પૃ. ૬૧) મળે છે ત્યાં તેનું સ્વરૂપ ૧૬-૧૨ અંતે કર્ણ (=વે ગુરુ) એમ આપેલું છે પણ એક ગુરુ પણ ચાલે એમ દર્શાવેલું છે. પણ દયારામ ૨૭મી ૨૮મી વચ્ચે રચનાઓ દુર્વયા નામથી વાપરે છે

જયશ્રી વલ્લભહરિ હરિચલ્લમ શ્રીમ્હાપ્રભુ વાગીશ,

શ્રી કૃષ્ણાનન વિશ્વાનર પરમાનન્દ મ્હાલકમોશ.

દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા મા ૩૭૦, પૃ. ૧૧

કુરગાક્ષીં કમલાક્ષી વામલતા કદર્પા રગા,

કેતકીં માલતીં માધવીં મુગ્ધા મજુકીં માનતીં ગગા.

એજન, પૃ. ૧૦૭

પહેલી વે પવિત્રાઓ ૨૭ માત્રાની છે, વીજી વે ૨૮ની છે. આ રચનામાં ૧૬ માત્રાએ યતિ સચવાઈ નથી, એ યતિની યનિસ્ચલતા વતાવે છે. આ રચનામા છેલ્લું ચતુષ્કલ આપુ પઠનમા ચિરામ રૂપ લે અને ત્યાં અંતે માલ આવે ત્યારે માલ ચોપાઈની પેઠે મા ૫૮ બને. અને ચોપાઈમા જેવી લગાન્ત જેકરી રચના છે તેવો ચોપાયાની શુદ્ધ જાતિ રચના જોકે ગુજરાતમાં મળ્યો આવતો નથી, પણ ચોપાયાનિષ્પન્ન પદોમા એવી લગાન્ત રચનાઓ છે. જેમ કે સ્વ. મેષાણીનું —

નવા કલેવર ધરો હસલા નવા કલેવર ધરો
 ભગ્વી કયા ગદ ગધાઈ સાફ ચદરિયા ધરો
 હસલા નવા કલેવર ધરો

અતે આવતી ટેક ટાલીને વાચતા આ શુદ્ધ લગાન્ત ચોપાયો છે દયારામનુ

પ્રેમ અશ્ર અવતરે પ્રેમરસ એના ઝરમા ઠરે

એ પળ લગાન્ત રચના છે^૧ આ પદ છે, એને શુદ્ધ જાતિછદમા નહીં ગણી શકાય, પણ આગળ ઉપર આ રચનાનો ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર છે માટે અહીં આ રચનાનું દૃષ્ટાન્ત આપું છું અને જો કે અત્યાર સુધી લગાન્ત ચોપાયો વપરાયો નથી પણ તે વાપરી શકાય એવો છે એ આ ઉપરથી જણાશે આ પ્રમાણે વધી ચતુષ્કલ રચનાઓમા અત્ય સધિઓ એક સરસી રીતે જ લલિત થાય છે

આ ચોપાયોના સ્વરૂપ વિશે મારે વિશેષ હવે એ કહેવાનું કે આ જ રચનાનો પહેલો ચતિલ્લહ સ્વતંત્ર પવિત્ર હોય એ રીતે લલિત થતા દોહરા રચના નિષ્પન્ન થાય છે અને તેમ થતા પણ તેના પ્રાસનું સ્થાન જે હતું તે જ રહે છે દોહરો, ચોપાયોની ૨૭સી રચનામાયો નિષ્પન્ન થાય છે નહીં રીતે તે વધે પાસે પાસે મૂવી થતાવું છું

ચોપાયો દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલ
 દોહરો દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલ

વતેમા ગાલ આગળ જ પ્રાસ આવે છે

આ દાલદા તે આમાળક-સ્ત્રવગમની પેઠે અષ્ટકલનું લલિત રૂપ છે અને એ બે છદોનો પેઠે જ, પ્લુતિનો માત્રા દાલદાના જુદાજુદા પર્યાયોમા ઝમેરતા રયા અષ્ટ-કલા થઈ રહે છે જેમ પાવોલો દ્વિપદી છે, પણ ચતિસ્થાને ચરણાન્ત ગણાવાયો તે ચાર ચરણનો ગણાયો તેમ જ આ દોહરો પણ દ્વિપદી જ છે, પણ ચતિસ્થાને ચરણાન્ત ગણાવાયો તે ચતુષ્પદ ગણાયો, અને ચતુષ્પદ ગણાવાયો પછી તે અર્ધતમ માત્રામેળ જાતિ ગણાયો ચોલવાની સગવડ સાતર તેમા

૨ 'ગાનગાવિદ'મા શુદ્ધ લગાન્ત ચોપાયો મળે છે :

સમુદિતમદને રમણોવદને ચુમ્યનચલિતાપરે

મૂગમદતિલક લિલિતિ સપુલક મૂગમિય રજનીકરે।

ગીતગાવિદ ૧૫૧૨

ચાર પદો ગણીએ તો મળે પણ એ સ્વરૂપે દ્વિપદી છે જેમાથી દોહરો ઋતરી આવ્યો છે તે મૂઢ ચોપાયો દ્વિપદી છે, અને ચોપાયા દ્વિપદોનો મૂઢ પ્રાસ સાચવીને તેમાથી ઋતરી આવેલો દોહરો પણ દ્વિપદી છે દોહરામા દલાન્તે ગાલ એવુ લગાત્મક રૂપ છે એ ચોપાયને આભારી છે, અને એના પવિત્રના પ્રારમ્ભમા આવતા યતિલઢમા કોઈ લઘુગુરુ સ્થિર નથી એ પણ એના પૂર્વજ ચોપાયને આભારી છે પ્લવગમમા અને આમાણકમા દાલગા અને દાલલલ એવા લઘુગુર્વાત્મક રૂપો સ્થિર થયા તેનુ કારણ એ ત્યા ચરણને અતે આવે છે એ છે દોહરાના દાલદા સ્થાન ચરણને અતે મૂઢથી નથી પણ જેમ જેમ દોહરાનો પહેલો યતિલઢ સ્વતત્ર ચરણ થતો ગયો તેમ તેમ ત્યા દાલગા રૂપ નિશ્ચિત થતુ ગયુ છે ગુજરાતને ગુર્વન્ત રૂપ અને તેમા પણ ગાલગા માટે પક્ષપાત છે પઠનમા આ ગાલગા, ગાગલગા — રૂપ લે અને અત્ય ગાગલ આવ્યા પછી એક ચતુષ્કલ જેટલો વિરામ આવે, અને એ રીતે રચના પૂરી આઠ ચતુષ્કલ જેટલી થઈ રહે

૨. બર્વે આ મતને પોતાની રીતે ઢેકો આપે છે :

“જો કે દોહરો એ સપૂર્ણ અશે ગેય (સગીતક્ષમ, ગાયનને અનુકૂઢ) નથી તો પણ જો ગેય કરવો હોય તો ઉત્તમ પક્ષ એ છે કે પહેલા અને ત્રીજા ચરણની અતનો દાલદા એ સધિ છે તેને ગાલગા એવુ સ્થિર રૂપ આપવુ અને તેમાના પહેલા ગુરુને ૩ માત્રા તથા બીજા ગુરુને ૪ માત્રા સુધી લવાવવો, અને તે જ પ્રમાણે વીજા તથા ચોથા ચરણના ઉપાન્ત્ય ગુરુને ૩ માત્રા સુધી લવાવવા-મા આવે તો તેથી આઠ્ઠા વૃત્તમા સગીતના તાલના ૪-૪ માત્રાના ગાઢા પડશે, ને પછી તે ચતુશ્ર જાતિ એક તાલો, લાવળી કે ચલતીમા ગવાશે અથવા કાદાચ ગાલગાન બદલે પ્રથમના ગા ને બદલે દા રાઢી (વિપમ ચરણને) અતે લગા એવુ કાયમનુ રૂપ રહાય તો પણ સારુ કેવઢ ગરવી વગેરેમા જ્યા જ્યા સાઢીઓ ગવાય છે તે સાઢી તે દોહરો જ છે, માત્ર વિપમ ચરણને અતે લગા રહાય તો પણ ગાવા તરીકે, અને સાઢી તરીકે પણ દોહરાનો ઉપયોગ કરી શકાય તેમ છે ”

ગા વા પા પુ ૧ વિ ૩ પૂ ૭૮

અહીં મારા મતને સપૂર્ણ સમર્થન મઢે છે માન એટલુ જ કે સમચરણને અતે ગાગલ આવ્યા પછી એક ચતુષ્કલ જેટલો વિરામ આવે એ એમણે કહ્યુ નથી પણ લાવળીમા એ ગાન લેવુ હોય તો ત્યા પૂરી ૩૨ માત્રા થવી જ જોઈએ એ એમના વક્તવ્યમાથી ફલિત થાય છે બીજુ એમણે ગાલગાને બદલે દાલગા આવી

શકે એમ વહ્ધુ એનો અર્થ એ થયો કે ત્યા ગાલગાને બદલે લલલગા રૂપ પળ આવે અને એમ થાય ત્યારે—જો કે વર્ષે સ્પષ્ટ પદ્ધતિ નથી પણ—ત્યા લલલગા ~~~ એમ અત્ય ગુરુ પાંચ માત્રાનો પ્લુત બને અને એ રીતે દાલગા-લદા જેવો અટકલ સધિ બને જેની છેલ્લી ત્રણ માત્રાઓ અનક્ષર થાય અને ત્યા વિલંબન કે વિરામ આવે હવે દાલદાના પર્યાયોમા એક જ પર્યાય જોવો યાકી રહે છે દાલલ લ, જે આભાગવની ભગીને મળતો છે મેં આગળ વહ્ધુ તેમ આ ભગી પ્રાચીન છે, અને જૂના અપભ્રંશ સાહિત્યમા આ ભગીવાળા દૂહા ધણા મળે છે ત્યા ત્યા અત્ય લઘુને લવાવીને ચાર માત્રાનો પ્લુત કરવો જોઈએ

તુલસીદાસના રામાયણમા આવા દૂહા સારી સંખ્યામા આવે છે ઉદા-
હરણાર્ય હુ એવ ઉત્તાર છુ

મોહસમ દોન ન દોનહિત' તમ સમાન રધુવીર।

અક્ષ વિચારિ રધુવશમણિ' હરહુ વિષમ ભવપીર॥

આથમ ભજનાવલિ પૃ ૧૩

મેં ધ્યાન ર્દેને તુલસીદાસના અનેક દૂહાનુ પઠન-ગાન સામઢ્યુ છે, અને તેમા જોયુ છે કે જ્યારે જ્યારે આ રીતે દાલલ લ આવતુ ત્યારે અત્ય લઘુનુ પ્રલંબિત પઠન-ગાન થઈ ત્યા આણુ ચતુષ્કલ પુરાતુ

હજો એવ યાવત મારે સ્વરૂપ કરવી જોઈએ મેં ઉપર વહ્ધુ કે દોહરાના સમ યતિમંડનો અત્ય સધિ ગા~લ લાગાઈ પછી એવ ચતુષ્કલ જેટલા ત્યા વિરામ આવે ચોપાયામા અને દોહરામા બનેમા એમ થાય છે પણ તે સાથે એ પણ નોંધયુ જોઈએ કે દોહરાના સાચી જેવા પ્રલંબિત ગાનમા ગાલનો ગુરુ સાત માત્રા મુઘી લવાઈ પછી લઘુથી એ અટકલ પૂર થાય છે આ રીતે

। । । ।
દાદા દાદા ગા—~લ

સંગીતમિથ્ય પઠનમા તો આમ થાય છે પણ જરા પણ સ્વર-વિધિ વિનાના પઠનમા શુ થાય છે? સૂક્ષ્મતાથી જોતા મને એમ જણાયુ છે કે એવુ પઠન કે રીતે થાય છે ચર્ગમા સિદ્ધ પઠન નરતો હોય એવા વિધિસર પઠનમાં ગાલગાના પહેલા ગુરુમા પણ પ્લુતિ નથી આવતી ત્યા માત્ર પહેલા ગુરુ ઉપર સાલ આવે છે અને છેલ્લા ગા પછી ત્રણ માત્રાનો વિરામ આવે છ એટલે કે ત્યા દાલગાલદા હોય એ રીતે માત્ર દાલગા ધોલાઈ યાકાંતી માત્રા અનક્ષર રહે છે, તે સાથે ધ્વનિગૂન્ય પણ બને છે એટલે કે ત્યા ત્રણ માત્રાના વિરામ

રહે છે અને વીજા યતિલ્હમા એ જ રીતે ત્યા પાંચ માત્રા ધ્વનિશૂન્ય રહે છે. પણ માળસ કેવલ પોતા માટે વાંચતો હોય કે ગોંધતો હોય ત્યારે આટલો ધ્વનિશૂન્ય ગાલો પણ તે પાડતો હોતો નથી. ત્યા પઠનવાર
 | દાદા | દાદા | ગાલગા એમ પ્રવાહવદ્ ગાલગાના પહેલા ગુર પર તાલ નાંચી
 ત્યાથી તાલ છોડી દે છે. અને વીજો યતિલ્હ આવતા ત્યા તાલ શરૂ કરે
 છે. અને એ તાલ પણ ગાલના તાલથી છોડી દેઈ, તરત ત્રીજો યતિલ્હ શરૂ
 કરે છે એમ થાય છે. તાલ સઠગ ચાલતો હોતો નથી. છતાં દરેક પક્તિમા
 ચતુષ્કલ સધિના જ આવતંતો હોવાથી એનો ધોન મેઢવદ્ લાગે છે. હુ માનું.
 છુ કે એ મેઢ લાગવામા દોહરાનુ વૈધિક પઠન સઠગ તાલવાલુ હોય છે એનો
 સસ્કાર પશ્ચાદ્ભૂ તરીકે કામ પણ કરે છે પણ આવુ, તાલનુ તૂટક પઠન
 થઈ શકે છે માટે તાલ પોતે સઠગ નથી, અથવા ન હોય છો ચાલે એવુ નિગ-
 મન મને સ્વીકાર્ય નથી. જાતિછદોના વિકાસમા મ્પાઈ પણ તાલ તૂટક ચાલતો
 હોય એવો પ્રસંગ મેં જોયો નથી. તાલ જાપો જોઈને છોડી શકાય છે, અને
 પાછો તે પકડોને આગલ ચાલી શકાય છે. શિષ્યક વર્ગમા કવિતા શીખવતો
 હોય ત્યારે દોહરાનુ ચરણ પઠી એ ચરણ અને તાલ વચ્ચેને છોડી દેઈ વિવરણ
 કરે, અને વિવરણ પૂર થતા વીજુ ચરણ તાલ સાથે પાછો ઉચ્ચારે છે, ત્યા
 એના વિવરણ દરમિયાન તાલ ચાલતો નથી હોતો એમ, પ્રયોજન માટે, પઠન
 અને તાલ વચ્ચેને છોડી શકાય છે પણ છન્દનુ શુદ્ધ સ્વરૂપ તાલવદ્ છે, અને
 એ તાલ જે કૃતિમા અભિપ્રેત હોય તે કૃતિમા સઠગ હોય છે

દૂહો ચોપાયા સાથે ઉપર દર્શાવ્યુ તેમ માર્મિક સવય ધરાવે છે એ
 આવત અનેક રીતે છદોમા જળાઈ આવે છે ઘણી વાર એક જ કડીમા એક
 પક્તિ દોહરાની અને એક ચોપાયાની આવે છે

રાજ પાષને પારણ, નાહી ને વલ્લિ ન્યાય,
 તરવૃ તતરવૂ તસ્કરવૂ આઠે આપવલ્લાય.

મા પ્રસિદ્ધ કહેવત છે કહેવતો ઘણી સિધિલ રચનાવાળી હોય છે, પણ
 ઉપરની કહેવત પિંગલની દૃષ્ટિએ સફાઈવાળી છે તેમા પહેલી પક્તિ દોહરાની
 છે અને વીજી સતાવીસા ચોપાયાની છે દયારામના દોહરામા આવા મિશ્રણો
 મળી આવે છે:

નાનાવિધિ સ્તુતી કરી, પરમ પુરુષ આનંદ,
 જય જય જય શ્રુતિ ગીત ગાય છે, માણી નાના છદ.

મૂમિ રક્ષણ કરવા માટે ઘાયોં વરાહ, અવતાર,
 / પછે વપિલ રૂપે થઈ, વહ્યો સાશ્વ વીચાર ૧૧
 સ્વાયંભુવના દ્વિતિય પુત્ર ઉત્તાનપાદ મતિ ધીર
 તેનો ધ્રુવ વાઢવ થયો, વઢિ ઉત્તમ ગમીર ૭૧
 ધ્રૂવે રાજ્ય ધનુ કર્મ, પછ ગયા નિજ લોક,
 સર્વનિ ઝગર સદા બિરાજે, ધ્રૂવ સદા નિશોવ ૮૨
 દયારામકૃત પરચુરણ કવિતા (પ્રા વા સી), પૃ ૧૪૯-૧૫૯

આર્વાચીન કવિતામા પણ આવો એક પ્રયોગ મઢી આવે છે

એકલ લાવ, એવલ જોવ, એવલ રમવ, હિંસા !
 એવલ ઘાટે વિચરવ, કરમ ન વદી રહીસા

શેપના વાવ્યો, પૃ ૮૦

સામાન્ય રીતે દોહરાના વધારણમા ગાળાન્ત યતિલ્લહ જ સ્વીકારાય છે પણ
 અન્ય સ્વરૂપના અત્ય સધિવાળા ચોપાયના યતિલ્લહો દોહરામા ઝતરેલા મઢી
 માવે છે જેમકે —

વઢીવઢીને રાતભર ટપટપ નેવા પુવે
 આમ ક્ષરૂલે એવલુ કોણ રહી રહિ હવે.
 જમવે તમરા તિમિરમા, તરૂયી જલકણ લરે,
 વહાઢા વદલી પણ પર ફોરા લલ્લહયા વરે,
 ધન ગગડે, ધયરે ધરા, છાતી ઝઢે છઢી,
 પડધા ગિરિગોરમતા પ્રગટે ઝરૂયી વઢી !
 પડપા ફરતા જીવની ધોણ વેદના વઢે ?
 ટપટપ નેવારવ થયો લધી પોપચા ઢઢે

આતિથ્ય, પૃ ૧૩૮

આની ઉત્પાપનિકા આ પ્રમાણે થાય.

| દાદા | દાદા | દાદરા | દાદા | દાદા | લગા

શુદ્ધ દોહરામા આ આમા પેર ઇટલો જ છે કે દોહરામા પ્રાસધારવ અત્ય
 ગાઝ સધિને વદલે અહીં લગા સધિ છ યીજી રીતે વહીંએ કે આ ગાળાત
 ચોપાયને વદલે લગાન્ત ચોપાયમાયો ઝતરી આવેલ છે એના જૂના એવ કે
 લાલ્લહા મઢે છે તે મૂઝુ છ

મેઢોં ર્યાં નયોં જાગતાં, જાગતાં જુજવાં થયે
 સરાંવર ધનુ સમાગ્ધા, હંગા મેંરામણ ગય

હ્રસ્વ દીર્ઘની ધળી છૂટ લેવી પડે છે, પણ લોકગીતના દૂહામાં આવી છૂટ ધળી વાર આવે છે એક બીજો દાસલો પણ મેં સંઘરેલો છે તે મૂકુ છું બોઢા અને મોરના ટૂંકા સવાદમાં એ મોરની ઉક્તિ છે.

અમે ડુગરવઢના રાજિયા કાકર ધળી પેટ મરા,
મારી રતે ના બોલુ તો હુંડા ફાટી મરા.

દૂહો લલકારાતા અદર ગઘ ટૂંકડા પણ બોલાતા, તેમ અહીં થયું છે તેવા ટૂંકડા કાઢી નાસતા દૂહો નીચે પ્રમાણે થાય.

ડુગરવઢના રાજિયા, કાકર પેટ મરા,
મારી રતે ન બોલુ તો, હુંડા ફાટી મરા

મા વધ્ને દૂહાની મારી વાચના સાચી હોય તો આ લગાન્ત ચોપાયા સાથે સવધ ધરાવતા દૂહા છે તેમ જ દાગાન્ત ચોપાયા ઉપરથી ઉતરેલા દૂહા પણ મળે છે.

લાઓ મિઓ સુવાસ ત્યો, મનમાં રાહો હેતા,
મરી જવું છે માનવી, છાતીએ હાય દેતા

બીજો ધધારે સફાઈવાઢો છે —

હાલૂ હાલૂ નર થયો, રાહ્યો ન રહે રમે,
હાય હને પણ પેંગડે, તાળી મીડયા તમે

મામ દોહરાના દલના આલા પ્રાસધારક યતિલ્હમાં ચોપાયાના પ્રાસધારક યતિલ્હના વધા વિકલ્પો જણાય છે

દૂહો અતિ સુદર છે અતિ લોકપ્રિય છે અને અતિ પ્રસિદ્ધ છે તેથી તેને વિશે બહુ ક્ષીણવટથી ચર્ચા થયેલી છે જેમ સંસ્કૃતપ્રાકૃત પિંગલકારોએ વધી રચનાઓ વિશે ચર્ચા ન કરતા આર્યા વિશે જ ક્ષીણવટથી ચર્ચા કરી તેમ અપભ્રંશ-હિંદી પિંગલોમાં દોહરા વિશે થયું છે એટલું જ નહીં દોહરાના સ્વરૂપની ચર્ચાના ધળા સૂચનો આર્યામાંથી લેવાયા છે, એમ હું માનું છું આપણે પણ દોહરા વિષયની એ ચર્ચા અહીં જોડીએ

૩. એવાં જ બાજાં દૂહાં

ચંદનકા વટકા મલા, અવર કાઠકા મારા;

પઢિતકી ડુ ઘડી મલી, મૂરલશૂ જમારા

આનંદકાવ્યમહોદધિ, વૉ ૬ રૂપચંદુવરરાસ પૃ ૫૩

‘પ્રાકૃત પંગલ’ મુલ્યમુલ્ય જાતિછંદોની વાચતમાં છંદના એક ગુરુની જગાએ બે લઘુ મૂકવાથી જે ભિન્નભિન્ન આકૃતિઓ થાય તેનાં જુદાંજુદાં નામો આપે છે. તે પ્રમાણે દોહાની ભિન્નભિન્ન આકૃતિઓના તે જુદાંજુદા નામો આપે છે. જેમ કે ૨૨ ગુરુ અને ૪ લઘુ મળી ૨૬ અક્ષરના દૂહાનું નામ ધ્રમર છે. દોહરામા આથી વધારે ગુરુઓ ન આવી શકે અને આથી ઓછા લઘુ ન આવી શકે. ઉત્થાપનિકા કરી જોઈએ:

ગાગા ગાગા ગાલગા ગાગા ગાગા ગાલ

કુલ ત્રેર અક્ષર થયા તેમાં ૧૧ ગુરુ છે અને ૨ લઘુ છે. તે ઉપરના આંકડા સાથે મળી રહે છે. ‘પ્રાકૃત પંગલ’ આનુ દૃષ્ટાન્ત પળ આપે છે જેનું ભાષાન્તર કંઈક નીચે પ્રમાણે કરી શકાય:

છે અઘીગે પાવંતી જેને ગંગા શીપ,
જે વ્હાલો છે લોકને, વદૂં હું તે રીશ.

આ તો છંદોનું ગણિત થયું પળ આ પછી ‘પ્રાકૃત પંગલ’ દૂહાના લઘુગુરુની સંખ્યા વિશે આગલ કહે છે, તે જોઈએ:

ચારહ લટુઆ વિષ્ણી તહ ચાઈસે હિં સ્વતિળી મળિઆ।
ચતીસ હોદૂં વેસી જા રૂઅરા સુહિની હોઈ ॥ ૮૩ ॥

પ્રા. પં. પૂ. ૧૪૪

અર્થ એવો છે કે દોહારચનામાં ચાર લઘુ હોય તો તે ત્રાહ્યગી, વાવીસે કાત્રિયાળી, ચતીસે વેશ્ય અને ચતર તે શૂદ્રિણી ગણાય. ચતરનો અર્થ ઉપર આપેલી સંખ્યાથી વધારે લઘુવાળી રચના તે શૂદ્રા એવો અર્થ થાય. આ વધામા સિદ્ધાન્ત મને એવો જણાય છે કે ગુરુ તૂટીને જેમ જેમ લઘુ વધતા જાય તેમ તેમ રચના શિથિલ થતી જાય. અને આ સિદ્ધાન્ત વધી જાતિરચના માટે હું સાચો માનુ છું. અક્ષરમેલ વૃત્તોમા પણ આપણે આ જ નિયમ ઉપર આવ્યા હતા, અને અહીં પણ એ જ નિયમ સાચો પડે છે.

‘પ્રાકૃત પંગલ’ એક બીજો પણ નિયમ ઉપર જેવી જ આલંકારિક ભાષામા કહે છે.

જસ્તા પડમહિ તીંએ જગના દોસંતિ પાજ પાણ।

ચંડાલહ ઘર રહિઆ દોહા દોસ પજસેઈ ॥ ૮૪ ॥

જેના પહેલા અને ત્રીજા પાદમાં જગળી હોય તે ચંડાલના ઘરમાં રહેલી દોહા-રચના દોષ પ્રકાશ છે. અહીં વિષમ ચરણમા જગળ નિષિદ્ધ કર્યો છે, તે માત્ર

प्रारभमा ज निपिद्ध कयों छे के आखा चरणमा ते स्पष्ट नथी. गुजराती पिंगलोमा आ सबधी कशु कह्यु नथी पण हिंदी 'छंद प्रभाकर' आ लक्षणनी चर्चा दोहा (चडालिनी) एवा नामयी करे छे 'प्राकृत पंगल'मा चडाल शब्द मात्र निकृष्टताना अर्थमा छे पण 'छंद प्रभाकर' ए जाणे दूहानो प्रचार होय एम गणता जणाय छे कदाच कोई परपरामा एयो शब्द रूढ थई गयो हशे. आपणे सविस्तर एतु वचतव्य जोईए

“दोहा (चडालिनी)

ल० — जहा विपम चरणानि परे, कहू जगन जो आन।
बखान ना चडालिनी, दोहा दुख की खानि॥

टी० — गणागणका विचार प्रधानत छन्दके आदिमें ही देखा जाता है अतएव दोहेके पहले और तीसरे चरणके आदिमें कोई ऐसे शब्दका प्रयोग न करे कि जिसके तीनो वर्ण मिलकर जगणवा रूप (७-७) सिद्ध हो जाय। यदि ऐसा हो तो ऐसे दोहेको चडालिनी कहने है। यह दूषित है अतएव त्याज्य है। जगणसे अभिप्राय यह है कि प्रथम तीन वर्णोंमें (लघु गुरु लघु) मिलकर एक शब्द पूर्ण हो (अर्थात् जगणपूरित शब्द जैसे तीसरे चरणमें 'बखान' लिखा है) यदि प्रथमके तीन वर्ण मिलकर जगण तो सिद्ध होता हो परंतु शब्द प्रथम और दूसरे अथवा दूसरे और तीसरे वर्णके मिलनेसे हि पूर्ण होता हो तो ऐसा शब्द दूषित नहीं है।” भावार्थ के विपम चरणमा जे निषेध कयों ते निषेध चरणना प्रारभनो समजवो चरणनी मध्यमा जगणनो निषेध न समजवो पण 'छन्द प्रभाकर' एयो आगळ जईने कहे छे के आ जगणना निषेधनो अर्थ एयो समजवो के जगणना त्रणय अक्षरो मळीने एक शब्द थतो होय तो ज ए निपिद्ध छे, जेमके उपरना दूहामा 'बखान' शब्द. पण जो जगणना पहिला बीजा अक्षरयी एक शब्द बनतो होय तो निषेध लागु न पडे जेम के पहिला चरणमा 'जहा वि' छ ए निर्दोष छे तेम ज बीजा त्रीजायी एक शब्द बनतो होय तो पण ए जगण निर्दोष छे आ छेवटना विकल्पनु दृष्टान्त 'छन्द प्रभाकर'मा मळनु नथी मळवु दुलंभ छे, कारण के बीजा त्रीजा अक्षरयी एक शब्द बनवा माटे पहिलो लघुमात्रायी आखो शब्द बनवो जोईए. गुजरातीमा सामान्य विचार करता तरत तो एयो शब्द मात्र 'न' ज जणाय छे 'न मूर्ख समजे एटलू' 'न मान के आदर रहे' 'न बोल एवु अघटतू' अलवत, 'जहा वि' जेवु सफाईवाळु तो ए नथी प्रेमानन्दनी प्रसिद्ध पवित्रमोमा जरा फेरफार करी आपणे 'जहा वि' जेवा दृष्टान्त माटे एक दूहो उपजावी शकीए.

તુટી ગરીસી કૂપડો, છુટી સરીસી નાર,
સડયાં સરીસાં છોકરાં, મઢયા ન ચોજી ચાર.

(ગુદામાપરિત્ર વચ્ચે ૧૩, ૧૧ ઉપરથી)

અહીં આપણે એટલું ઝમેરીએ કે જગણમાં પહેલાં એક કે ઘે અક્ષરે શબ્દ થાય
તો ચાલે ક્ષેમ જ ત્રણથી પચાસે અક્ષરનો શબ્દ ત્યાં આવે તો પણ ચાલે
જેમ કે

પ્રદક્ષિણા પાંતે કરી

શામઢ, પંચદંડ ૨૬૭ યુ. મા. દો. ૧. પૃ. ૪૦૪

નિતાઢમાંથી નીસરી

દલપતરામ.

જોઈ આપણે જોડી ઘાઢીએ.

વનારસી સાઢી સજી

મને ઢાલા જગણનો એક જ શબ્દ બને તે પણ તદ્દન નિષેધ કરવા જેવું નથી
જણાતું.

પ્રણામ કીધો પોપટે

શામઢ, 'પંચદંડ' કઢી ૨૮૮ યુ. મા. દો. ૧, ૪૦૫

પતીજ પાઢો મૂજને

શામઢ, 'નદયત્રીસી' કઢી ૪૯૩ યુ. મા. દો. ૧, ૩૭૪

આમાં એકશબ્દી જગણ ધાત્ત ધરાવ નથી લાગતો એટલે જગણ વિકટ છે,
એટલું ધ્યાનમાં રાખી તેનો વધાવ થતો પ્રયોગ દોષપર ગણવો જોઈએ નહીં.
જો તો જગણની અંદર વધાવ શબ્દાન્ત જોઈએ એ નિયમ દોહરા કે એવા કોઈ
એક છન્દનો નથી પણ સધિ અને શબ્દાન્તનો છે.

આપણે જોયું કે દોહરાનાં ધલનો ઉત્તર યતિલઘ્વ ચોપાયાનો ઉત્તર ધલ
છે. એ ઉત્તરે યતિલઘ્વ સર્વેયાનાં ઉત્તર યતિલઘ્વનાં માત્રાલઘ્વનો થયેલો છે.
સત્તાવીસાં ચોપાયામાં અતની પાંચ માત્રા પ્લુત રૂપે અનક્ષર રહેલી છે. કેદલાક
દોહરામાં આ ઉત્તરલઘ્વ હજો વધારે લોહિત થઈ માલનો લઘુ અનક્ષર બને છે.
જેમકે :—

દિન ગણંતા માત્ર ગયા, વરસે આતરિયાં,

સૂરત મૂલી સાહ્યા, નામે વીસરિયાં.

બીજા દૃષ્ટાન્તો

જે મારગ કેશરિ ગયો, રજ લાગી તરણા;
 એ સ્વડ ઠમા સૂકશે, નહિ ચાલે હરણા.
 પીપલ પાન સરતા, હસતી કૂપલિયા;
 તમ વીતી અમ વીતશે, ધીરો વાપુડિયા.

‘પીપલ૦’ વાળો યતિસ્વંડ અનિયમિત છે, પણ ઉત્તર યતિસ્વંડો ઉપરના દૃષ્ટાન્તના છે. દયારામનો એક દૂહો આવો મળે છે :

સુચરા દિલ વેસાહિ રખિ, જેસા આગે યા,
 માના ઘાગા મુજકા, પાયા ફના યા.

કાગનો એક દૂહો આવો મળે છે :

મીઠપવાળા માનવી જગ છોડી જાશે,
 કાગા એની કાળ તો, ઘરઘર મંડાશે.

કાગવાપી મા. ૨, પૃ. ૯૨

ઉત્થાપનિવા અહી

દાદા દાદા દાલદા દાદા દાદા ગા

એ પ્રમાણે થાય છે અહીં સર્વેયાના ઉત્તર સ્વંડની છ માત્રાઓ અનક્ષર થાય છે. સર્વેયાનુ આથી વધારે સ્વંડિત રૂપ મેં જોયું નથી

અહીં આપણે દોહરાના ઉત્તર યતિસ્વંડના ફેરફારો જોયા. પૂર્વયતિસ્વંડમા

પણ એક નોંધવા જેવો ફેરફાર મળે છે પૂર્વયતિસ્વંડમા અતે દાલદા આવે છે. એના પર્યાયોમા એકથી પાંચ સુધીના લઘુ આવી શકે છે તે આપણે જોયું. પણ એક વીજા પ્રકારનો ફેર પણ આવે છે જે ગુજરાતીમા ઘણું પરિચિત નથી. એ દાલદા વદલાઈને લદાદા બને છે, જેના દૃષ્ટાન્તો મને હિંદી અને ડિગલમા મળ્યા છે ‘રઘુનાથરૂપક ગીતોર’ એ ડિગલનું પુસ્તક છે, તેમા દોહરાના લક્ષણોની ચર્ચામા જ નીચેનો દોહરો આવે છે :

પરમુખ સનમુખ પરામુખ, શ્રીમુખ વલે મુજાળ ।

ફહે મછ કવિ જુત્તકર, ચાર ઉક્ત પહિછાળ ॥

ર. રૂ. ગી. પૃ. ૩૮

પૂર્વંદલ અહીં દાદા દાદા લદાદા એમ થાય છે આવા વીજા દૃષ્ટાન્તો દયારામમાથી પણ મળે છે પણ તે પણ તેના હિંદી કાવ્યોમાથી :

હરિ રહ્યક કાદુ કાઢું ન ઢર' જાય જગલમે બેઠમ;
સો કોપત નહિ યચેંગો' સંત પતાલ તર પેઠમ.

દયારામકૃત કાવ્યમણિમાલા, भा. ૧, પૃ. ૧૨૪

બીજાં દલોનાં દુષ્ટાન્તો:

સ્વપચિરાનિ અતિગતંભવ' કો છહિ નૃપ હિય બાત.

एजन, पृ. ૧૩૨

હરિ સહિષ્ણુ અતિ કૃપાનિધિ, સો ક્યોં છોડે દેવ ?

एजन, पृ. ૧૩૩

આ વધા દુષ્ટાન્તોમા દાલદાને વદલે લદાદા થયું છે, તેને હું મેલની કાતિ કે દોષ ગણતો નથી. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે આ દાલદા ઉચ્ચારતા કે ગવાતા કોઈ વાર દા-લ-દા — એ પ્રમાણે પ્લુતિવદ્ધ થાય છે, અને કોઈ વાર દાલદા-લ — એ પ્રમાણે પ્લુતિવદ્ધ થાય છે. આ બીજી રીતના પ્લુતિવદ્ધ સ્વરૂપનો પર્યાય લદાદાલદા છે એ આપણે જાણીએ છીએ. એ વચ્ચેને આપણે ત્રીતીયીક અષ્ટકલ સધિઓ કહ્યા છે. તો એ રીતે દાલદા-લ — ની જગાએ લદાદા-લ — પણ આવી શકે. અર્થાત્ દાલદાની જગાએ લદાદા સ્થોટું નથી.

નવે પ્રસંગે પહેલી માત્રા ઉપર તાલ આવે. દાલદા અથવા લદાદા

દોહરાના યતિવડોને ઝલટાવવાથી સોરઠો થાય છે એ આપણે જોઈ ગયા છીએ પણ એથી ભિન્ન રીતે દોહરાના યતિવડોના જુદાજુદા ન્યાસથી યતી જુદીજુદી રચનાઓ 'રપુનાથરૂપક ગીતારો' નોંધે છે. જેમકે,

જવં સમુદ્ધ નિત જાપ, સાગર-ભવ તિરવો સહલ !

જલ તિરિયા પાહ્ણ મુજડ, પતસિય નામ પ્રતાપ !!

ર રૂ ગો. પૃ. ૨

મહી પૂર્વાર્ધ સોરઠાનું છે, ઉત્તરાર્ધ દોહરાનું છે. 'રૂપક' તો પ્રાસને અતમેજ કહે છે અને આ રચનાને ઘડા-દોઢા કહે છે.

એક બીજી રચના લઈએ :

રામ વરણ જુગ રૂપે એ, સહ વરણી સિરતાજ !

રહે મુકુંદમળરાજ, આપર અવરોં ઝપરે !!

एजन

મહી પૂર્વાર્ધ દોહરાનો છે, અને ઉત્તરાર્ધ સોરઠાનો છે. રૂપક આ પ્રાસને મધ્ય-મેલ કહે છે અને રચનાનું નામ તૂંબેરી કહે છે. આ વધી રચનાઓમા કાચમી

તત્ત્વ એ છે કે પ્રાસ ગાલ સંધિનો જ મળે છે, પછી એ ગાલ દલની મધ્યમાં હોય કે દલને અંતે હોય.

ઉપર આપી તે મધ્યમેઝની રચના આપણા લોકસાહિત્યના દૂહામાં પણ જણાય છે. જેમ કે :

વાડી માથે વાદળાં, મેડી માથે મેહ;
દુઃખની દાક્ષલ દેહ, મુક્ત દેસાડો ભાળના.

કાઠિયાવાડી જવાહીર, પૃ. ૩૧

માગશરમાં માનવી, સૌના એક જ શ્વાસ;
તે વાતુનો વિશ્વાસ, જાણું કરશે જેઠવો.

એજન, પૃ. ૨૫

ગરના ઢુગર જાગિયા, ફરજ્યાં વેણુના વન્ન,
મ્હે તારુ રે મન્ન, વગોલ ન થું વરડાધણો.

એજન, પૃ. ૩૪

દૂહા જરા લઘ્વચડા છે પણ એ દૂહા છે અને મધ્યમેઝના છે એટલું સ્પષ્ટ છે.
આવો એક અર્વાચીન દૂહો પણ

વાદલ દલ સજિએ વહી, મેં વારે મંડાય;
(પણ) કાગા નવ કોઢાય, સૂકલ ઠૂટા સાગના.

કાગવાણો, ભા. ૨જો, પૃ. ૮૬

લંઘિત ઘમેલા યતિલંડોવાળી પણ આવી રચના મળી આવે છે :

હરિયા અપાઠે હુવા, વાઢલ ઢુગરડા;
(પણ) કાગા કોઢે ના, મનનાં વઢિયલ માનવી

એજન, પૃ. ૮૫

આ મધ્યમેઝનો જ દૂહો છે પણ તેમાં પ્રાસના અધિષ્ઠાનમૂત ગાલ સંધિ
લંઘિત થઈ માત્ર ગા રૂપે જ રહ્યો છે અલબત્ત પ્રાસ યદુ સારો નથી.
આની સુદર પણ જરા અટપટી રચના શાહ અબ્દુલ લતીફના દૂહાની છે.
શ્રી માળકે એનો પ્રયોગ કર્યો છે :

ધીંગા ગઢ ધીરજ તણા, ટગમગ ઢુલે અસાર,
અવોલ અંતર કઢવઢે, 'પિયુપિયુ' કરે પુકાર;
વરસે વજ્જર ધાર, વિજ કલુકે ધન ગઢગઢે.

૧૨

આલવેલ, પૃ. ૫૩

અહીં દૂહા પછી અર્ધસોરઠો આવે દૂહો દોઢાય છે, અને પ્રણેય પંક્તિઓમાં ગાલ સંધિએ એક જ સઢંગ પ્રાસ આવે છે. આને દોઢિયો દૂહો કહી શકાય જો કે સોરઠો લોકસાહિત્યનો દોઢિયો દૂહો આનાથી ભિન્ન છે.

દોહરાના જ યતિખંડોને સ્વતંત્ર ચરણ સરીકે લઈ બનેલાં બે છંદો આપણે આગળ જોઈ ગયા તે અહીં વિચારી લઈએ. (ગત પૃ. ૩૮૧) તેમા વરવીર દોહરાના પ્રથમ એટલે વિષમ યતિખંડોનો બનેલો છે. દાદા દાદા ગાલગા. અહીં ગાલગા અષ્ટકલ બને છે. સાહિત્યમાં આનો પ્રયોગ જોયો નથી. પણ બાલ જોડકામાં જોયો છે. જેમ કે

હોકાનાં બે કાચલાં,
સોનાનાં બે માછલાં.

અહીં કાચલાં—, માછલાં—એમ બોલાય છે. અને આથીર દોહરાના સમ-યતિ-ખંડનો બનેલો છે. તે પણ સાહિત્યમાં વપરાયો જોયો નથી. બાલ જોડકામાં આવે છે, જેમ કે

છેયે માંડધાં હાટ,
ત્યાયો નિકઢધાં ભાટ.

પણે ભાગે અહીં અંત્ય ગાલ, તેનો ગુરુ પ્લુત બની આવે અષ્ટકલ બને છે. વાર્તા કહેતાં ત્યાં લહેકાથી ગુરુ સાત માત્રાની પ્લુત બને છે.

દોહરો અતિ પ્રસિદ્ધ હોવાથી વીજા કેટલાક છંદોનાં સ્વરૂપો, એ છંદો દોહરામાયો નિષ્પન્ન થયા હોય એ રીતે નિરૂપાય છે. એવું એક સ્વરૂપ સોરઠો આપણે જોઈ ગયા. તેમ જ છપ્પાની છેલ્લી બે પંક્તિમા જે ઉલ્લાલો આવે છે, તેને દલપતરામ

પછિમાં બે કઢને બેવડુ, દુહા પ્રથમ પદ જાણજો ૧૭૧

એમ કહે છે એટલે કે :-

દા દાદા દાદા દાલદા, દાદા દાદા દાલદા

એમા પ્રથમ બે માત્રાનો વિસ્તાર દા આવે પછી દૂહાનું પ્રથમ પદ દાદા દાદા દાલદા બેવડાય છે એમ કહે છે. તે જ પ્રમાણે 'પ્રાકૃત વેંગલ' એક ચુલિઆલા છંદનું નિરૂપણ પણ દોહરાના બંધ ઉપરથી કરે છે:—

અય ચુલિઆલા છદ।

ચુલિઆલા જદ્ દેહ વિમ્બુ

દોહા ઉપ્પર મતહ પચઇ ।

પઞ પઞ ઉપ્પર સંઠવહુ

સુદ્ધ કુસુમગણ અંતહ દિજ્જઇ ॥ ૧૬૭ ॥

પ્રા. પં. પૃ. ૨૭૪

અર્થ એવો છે કે દોહા ઉપર જો પાંચ માત્રા આપો તો ચુલિઆલા ધાય. અને તેને પદ પદ ઉપર મૂકવી. અંતે શુદ્ધ કુસુમગણ દેવો. અહીં પદનો અર્થ દલ એટલે કે દ્વિદલ ચુલિઆલાનું એક દલ, એટલે અર્ધ એવો કરવાનો છે. કુસુમગણ એટલે લઘુ પછી ગુરુ પછી બે લઘુ, લગાલલ. ઉપરના લક્ષણ પ્રમાણે અને લક્ષણછદ પ્રમાણે ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે ધાય.

ચુલિઆલા : દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા ગાલુલ ગાલુલ

અહીં ઉત્તરશ્લોકની માત્રા રાવંયા વચ્ચેસાના ઉત્તરશ્લોક જેટલી પૂરી સોઝ થઈ રહે છે. પૂર્વશ્લોક અલબત્ત દોહરાનો એટલે ત્રણ અક્ષરમાત્રા સ્થિતિ હતો તેવો રહે છે. આ પ્રમાણે પિંગલોનાં પદ્ધતિ છે, પણ એને હું ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી. આ ચુલિઆલા વગેરે સગી રીતે દ્વિપદોઓ છે જે કઢવાને અંતે ગવાતો. 'મહાપુરાણ'માં આ વધી રચનાઓ દ્વિપદો ષષ્ઠાઓ તરીકે આવે છે. આપણે ત્રણેયનાં દૃષ્ટાન્તો જોઈએ.

છુડુ છુડુ વારણિ ધસુમઙ્ગિ સેષ્ણઙ્ગિ જામ હ્ણતિ પરોષ્ણઙ્ગિ ।

અતરિ તામ પઙ્કટુ તર્હિ મતિ ચવતિ સમુન્નિભિ નિયવઙ્ગ ॥

મહાપુરાણ, પૃ. ૨૮૮

આનો ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે ધાય .

દાદા દાદા દાલલલ' દાદા દાદા ગાલુલ ગાલુલ

એ જ પ્રમાણે એક ઉલ્લાલ લડ છુ .

પરમાણુ અટ્ઠ જઙ્ગ મેલવર્હિ તો તસરેણુ સમુન્નિભવઙ્ગ ।

અટ્ઠર્હિ તસરેણુર્હિ પિંડવર્હિ એક્કુ જિ રહરેણુઙ્ગ હવઙ્ગ ॥ .

એજન, પૃ. ૨૩

આનો ઉત્પાપનિકા આ પ્રમાણે ધાય :

દા દાદા દાદા દાલલલ' દાદા દાદા દાલલ લ

હવે સોંરહો લઈએ આનુ વધારણ સામાન્ય સોરઠાર્યા જરા ભિન્ન હોવાથી તેનાં બે દૃષ્ટાન્તો લડ છુ.

વદિત સિદ્ધયળનાહુ ધોતસયદ્ ઝાધુટ્ઠદ્ ।

ચિણિ વિ બુદ્ઢદ્ તાદ્ મુહસાલહિ ઝવવિટ્ઠદ્ ॥

एज्ज, पृ ५३०

તા સ્વયરાયસુપાર્હિ વમુ મહેસર અન્નુઝ ।

ગિરલવાર જિણિદુ સાલવારહિ સમુચ ॥

एज्ज, पृ ५३१

આની ઉત્પાનિકા

। दादा । दादा । गाल' । दादा । दादा । गालगा

આમ એની સધિન્યાસ સામાન્ય સોરઠા જેવો જ છે, પણ તેનો પ્રાસ સોરઠાની પેઠે ગાલ સધિનિઠ નથી પણ ગાલગાનિઠ છે જો દોહરા ઉપરથી જ સોરઠો થયો હોય તો પ્રાસ ગાલનિઠ બને વઢી 'મહાપુરાણ'મા અનેક જાતની દ્વિપદીઓ આવે છે પણ વેરાઈ દોહરો દ્વિપદો તરીકે આવતો નથી ચુલિઆલા દોહરામાથી વ્યુત્પન્ન થયો એમ લાગે પણ એમા જે પાંચમાશ્રાઓ દોહરાના ગાલના અંતે લગાડાય છે એમ કહેવાય છે ત્યાં શબ્દાન્ત યતિ પણ નથી ઉત્તરસ્થાને અંતે ગાલલ ગાલલ એવા વે સધિઓ આવે છે જે માત્રારચનાનો ચરણાન્ત યતાવે છે એટલે મને બા રચનાઓ વચ્ચેથીના કાઠા ઉપરથી સ્વતઃ રીતે ઘડાઈ હોય એમ લાગે છે પછીથી દોહરો ધીમે ધીમે ઘટાતા, એના સૌંદર્યના માહાત્મ્યને લીધે એની સાથે અનુસંધાન કરી ઘીંગા છદો નિરૂપાવા લાગ્યા અને તેની અસરથી એ છદોના અગો પણ દોહરા જેવા થયા. એટલે અત્યારનો પ્રચલિત સોરઠો એ દોહરાને ઝલટાવીને કરેલો છદ છે એ સરુ, પણ તે પહેલા સોરઠો દ્વિપદી તરીકે સ્વતઃ રીતે ચિલ્સેલો પણ હતો

આઠમા પ્રકરણમા સર્વેયાંના સામાન્ય વર્ગમા લીલાવતી, પંચાવતી, મરહટ્ટા, ત્રિભંગી, ટુમિલા, વગેરે છદો મૂક્યા છે તે વધા મૂઢ બધ્વે પ્રાસવદ્ધ પક્તિની કડોના રૂપના હતા, અને તે મૂઢ વઢવામા આવતી દ્વિપદીઓને મળતી રચના છે પછીથી એ ચાર પક્તિના છદો વન્યા છે વધાને એ સાથે

• મૂકવાથી તેમનું સ્વરૂપ જગાઈ આવે

લીલાવતી	दा	दादा	दादा'	दादा	दादा'	दादा	दादा	दादा	गा
પંચાવતી	दा	दादा	दादा'	दादा	दादा'	दादा	दादा	दादा	गा
મરહટ્ટા	दा	दादा	दादा'	दादा	दादा'	दादा	दादा	गाल	

ત્રિભગી : દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા ગા
 ઢુમિલા : દા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગા

વધામા પહેલો એક નિસ્તાલ દા આવી પછી ચતુષ્કલો શરૂ થાય છે. લીલાવતી પચાવતી ત્રિભગી અને ઢુમિલામા આવેલા સાત ચતુષ્કલો આવી પછી છલ્લે ગા આવે છે, જે પછીની પક્તિના નિસ્તાલ દા સાથે મઢી ઝાઝમુ ચતુષ્કલ રહે છે. વાકી તો આ રચનાઓમા યતિલઢો અને તેને જોડતા આતરપ્રાસનો વારીગરી છે. આ રચનાઓમા આવતો દાદા દાદા દાદા ગા એ ચોપાયાનો અત્ય લઢ ગર્ણી શવાય. મરહૂઢા રચના આ વધારી એટલે જ અશે નિરાઢી છે કે ત્યા ચોપાયાના લઢને વઢલે દોહરાનો અત્યલઢ આવે છે. ચોપાયામાથી દોહરો થતા તેના અત્યલઢમા જે ફેરફારો થાય છે તે જ ફેરફારો થઈ આ મરહૂઢાનો અત્યલઢ વને છે. વાકી આપણે ચતુષ્કલ રચનાઓ વિશે જે જોઈ ગયા છો એ તેથી વિશેષ અહીં કંઈ કહેવાનુ રહેતુ નથી.

અવગ્રહ વઢવામા આથી મિત પ્રકારની દ્વિપદીઓ પણ આવતી તેમાની કેટલોક મહત્વની છે તે અહીં જોઈ જઈએ આમા હુ સીધી પ્રથમ આરણાલ લઢ છુ.

જો જિપ્પડ જહારિણા કુલસવારિણા પયડસુહડરોલેં.

સો જિમ્મહડ માણવે જિજ્ઞ દાણવે દેવ કલહકલે ॥

મહાપુરાણ, સઢ ૧, પૃ ૨૬૬

ઉત્થાપનિકા દાદા દાલગાલગા' દાલગાલગા' દાદા દાદા ગા

આપણે આ પ્રકરણમા દાલગાલગાના આવર્તનોવાઢી ધોડશી અને ચોવીસી રચનાઓ જોઈ હતી તેથી આ વગ્રીસી રચના છે. પક્તિની મધ્યમા આવતા વગ્રે યતિલઢો આતરપ્રાસથી સાધેલા છે. એક વે આથી જરા વિલક્ષણ પ્રકારની દ્વિપદીઓ જોઈએ.

જે યદ્ધા સગરિ યદ્ધા તે જિય મેલ્લિલિ પુજ્જિય.

પિયવયણહિ વર્યાહરણહિ જિયજિયપુરહં વિસજ્જિય ॥

મહાપુરાણ, પૃ ૪૫૮

અહીં વે યતિલઢો આતરપ્રાસથી સાધેલા છે. આપણે જોયેલા છંદોમા પચાવતી છંદ આવેલા આતરપ્રાસથી સધાયેલો છે. આ વગ્રે રચનાઓને આપણે પાસે પાસે મૂકી સરલાવી જોઈએ.

પન્નાવતી દા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા
 જે રુદ્ધા' સગરિ વદ્ધા' તેણિવ મેલિલિવિ પુજિય
 દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલલ

પહેલો યતિસહ ઘાદ કરતા વીજો યતિસહ પન્નાવતી જેવો જ છે, પન્નાવતી પેઠે જ વાતરપ્રાસ ધારણ કરે છે, અને અત્ય યતિસહ પણ પન્નાવતી પ્રમાણે જ ચાલે છે માત્ર પન્નાવતીનો એક છેલ્લો ગા આમા નથી, તેનો પુલાસો સ્પષ્ટ છે કે અક્ષરમાત્રાસહનમા એ લુપ્ત થયો છે હવે પન્નાવતીમા વીજો પ્રાસધારક યતિસહ દાદા દાદા' છે તેની પહેલાનો એ પ્રાસધારક યતિસહ દા દાદા દાદા' એટલો લાવો છે તેને વદલે અહીં 'જે રુદ્ધા' દા દાદા એટલુ જ છે છતાં એટલો ટૂંકો લઘુ પછીના દાદા દાદા સાથે પ્રાસવદ છે અર્થાત્ એ પણ ઓછામા ઓછો એટલો લાવો એટલે કે અપ્સરજોઈએ એ ટૂંકો છ એનો એ અર્થ થયો કે, એ યતિસહ સ્વત્ત્ર હોય એ રીતે સ્થિત થયો, એટલે એની અપ્સરકલમા ઘટતી માત્રાઓ પ્લુતિથી પૂરવી જોઈએ એ પ્રમાણે તેનું પઠન કરી જોતા રચનાનો પાઠ મુદર થઈ રહે છે આ રીતે—

જે રુદ્ધા' સગરિ વદ્ધા' તેણિવ મેલિલિવિ પુજિય
 દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાલલ

આને જ મળતો વીજો દાલલો 'મહાપુરાણ'માથી મળે છે

હયકર્મ્મે જિણવરવર્મ્મે ઉવરિ ઉવરિ રતુ વિ ચઢ્ઢા ।

કયગર્વે પલિવ પાર્વે હેટ્ઠામુહુ રાઝ ધિ પઢ્ઢા ॥

મહાપુરાણ ૨૧, ૧ પૃ ૩૩૪

ઉપરની જ પદ્ધતિએ પ્લુતિ મૂકી આનું પઠન કરતા ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા લ

ઉપરની રચના કરતા અહીં એવ લઘુ વિશેષ છે પન્નાવતીમા અતે જે મુશ્કેલી હતી તે અહીં સ્થિત થઈ માત્ર લઘુ રહ્યો એ લઘુ પ્લુત થઈ આલુ ચતુષ્કલ પૂરે એટલે રચના વચીસી થઈ રહે

ઉપરની રચનાઓમા પ્રાસવદ્ધ અષ્ટકલોમા માત્ર પહેલુ જ સ્પષ્ટિત થયેલું છે. પણ બન્ને એ રીતે સ્પષ્ટિત થયા હોય એવી પણ રચના મળે છે આપણે પ્લુતિની માત્રા ડમેરીને જ જોઈએ.

પિયમેલડ્ઁ' ગયકાલડ્ઁ' એકાંહિ દિણિ સહકારિણિ ।

ણિરુવમસડ્ઁ' સંધુરગડ્ઁ' ણાહિતણયમણહારિણિ ॥

મહાપુરાણ, સધિ ૫, પૃ ૭૨

અર્થાત્ જેમ ચોપાયાનો સોઝ માત્રાનો પહેલો યતિલઙ્ગ યજ્ઞ માત્રા જેટલો સ્પષ્ટિત થઈ તેમાથી દોહરાનો પહેલો યતિલઙ્ગ બન્યો, તેમ અહીં પણ પચાવતીમા આવતા પ્રાસવદ્ધ અષ્ટકલોની વચ્ચે માત્રાઓ સ્પષ્ટિત થઈ એ રીતે આ સ્પષ્ટિત-વ્યાપાર, જ્યાં જ્યાં સ્વતંત્ર પક્તિ ગણી શકાય એટલો લાભો યતિલઙ્ગ મળી આવ્યો ત્યાં ત્યાં પ્રવૃત્ત થયો

હું આગળ કહી ગયો કે અપમ્મ શ્વ પ્રવધોમા કઢવાને અંતે જે ઘટ્ટાઓ આવતી તેમા વપરાતી આ વધી દ્વિપદીઓ છે આવી તો ઘણી ભિન્નભિન્ન દ્વિપદીઓ છે, પણ તેમની વિવિધતા ઉપર દર્શાવેલા વ્યાપારોથી જ થયેલી છે. આ દ્વિપદી પ્રકાર અહીં નિરૂપાયો છે તો સાચેસાચે ઘટ્ટા અને દ્વિપદીના વિશેષ નામથી ઓઢાસાતી રચનાઓ જોતા જઈએ ત્યારે 'પ્રાકૃત પેંગલ'મા આપેલી છે ઘટ્ટાનો લક્ષણછંદ નીચે પ્રમાણે છે

અય ઘટ્ટા

પિંગલ કડ દિટ્ઠઁ છદ ડકિટ્ઠઁ ઘટ્ટ મત્ત વાસદિટ્ઠ કરિ !

ચડ મત્ત સત્ત ગણ બે વિ પાઞ્ઞ મણ તિણ્ણિતિણ્ણિ રુહુ અત્ત ઘરિ ॥૧૧॥

પ્રા પં પૃ ૧૭૦

પઠન ઉપરથી, અને આ લક્ષણછંદના વધારામા. એક ગાહ્યામા વિશેષ લક્ષણ આપેલું છે તે ધ્યાનમા લેતા તેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

ઘટ્ટા ડા ડાડા ડાડા' ડાડા ડાડા' ડાડા ડાડા ડાલલ લ

ઉપરના લક્ષણછંદમા પહેલાં ઢલના અર્થ યતિલઙ્ગમા 'ઘટ્ટમત્તવા' એ દ્વિનીયીક અષ્ટકલ છે તેમ જ વીજા ઢલના પહેલા યતિલઙ્ગમા 'મત્ત સત્તગણ' પણ દ્વિનીયીક અષ્ટકલ છે, પણ એ છંદનું અગ્ર નથી છંદના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આવતી ઘટ્ટામા એ સધિ નથી એટલે ઉપર આપી તે જ ઉત્થાપનિકા બરાબર છે તેમા આતરપ્રાસ આવશ્યક છે, જો કે લક્ષણમા વહ્યો નથી એ રીતે એ પચાવતીની વધુ નજીક જાય છે

પન્નાવતી દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાદા ગા
 ષતા દા દાદા દાદા' દાદા દાદા' દાદા દાદા દાલલ લ

તફાવતને હવે શબ્દોમા વતાવવાની જરૂર રહેતી નથી

બીજો છદ દ્વિત્વીયો લઈએ તેનું તત્ત્વ 'પ્રાકૃત પેંગલ', પ્રથમ વે છદોમા
 આપે છે પઠન જોતા મને પહેલો લક્ષણછદ દોષવાળો જણાય છે એટલે હું
 બીજો છદ લઉં છું

સરસહ લઈ પસાડ તહિ પુહિવિહિ કરહિ વડત્ત કહઅણા ।

મહુઅર ચરણ અત લઈ દિજ્જહુ દોઅઈ મળહુ મુહઅણા ॥ ૧૫૩

માની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

દ્વિપદો દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા

ઉપરના લક્ષણછદમા 'લઈ પસાડ તહિ' અને 'ચરણ અત લઈ' એ બન્ને દ્વિતીયીક
 અષ્ટકલો છે, અને ઘણી દ્વિપદોઓમા એ અષ્ટકલ એ સ્થાને આવે છે પણ
 વ્યાપક તરીકે (મહાપુરાણ સધિ ૨, કડવક ૧૩, વાં ૧ પૃ ૨૯) તે જગત
 ક્યાક વપરાયેલો છે ત્યા જોતા, એ સ્થાને એનો પ્રયોગ અવ્યભિચારી જણાતો
 નથી તેમ જ ઘણી દ્વિપદોઓમા એ સધિ અતે વપરાયેલો જણાય છે જેમકે
 દ્વિપદોના દૃષ્ટાન્ત તરીકે 'પ્રાકૃત પેંગલ' નીચેની દ્વિપદો આપે છે

દાણવ દેવ વેવિ દુવકવડ ગિરિવર સિહર કપિઓ ।

હઅ ગઅ પાઅ ઘાઅ ઉટ્ઠનઅ ધૂલિહિ ગઅણ જાપિઓ ॥ ૧૫૫

પ્રા પે પૃ ૨૬૦

અહીં અતે 'સિહર કપિઓ' અને 'ગઅણ જાપિઓ' બન્ને લદાગાલદા છે અને ઉપર
 કહેલા 'મહાપુરાણ'ના કડવાની ઘણી દ્વિપદોઓમા આ જ સધિ અતે આવે છે અશ્વત્ત
 'પ્રાકૃત પેંગલ' માયો પહેલો ઉતારેલો દ્વિત્વીયો જોતા જણાશે કે છદનું એ, અવિચલ
 અગ નયો, પણ ઘણી દ્વિપદોઓમા આ અતે આવે છે અને તેથી આ છદને એક
 વિગિષ્ટ ઢાઢ મઢે છે, વઢીં આ દ્વિતીયીક મધિ, પવિત્રમા ઠેઠ અતે આવતો
 હોય એવા દાલિલા વિરલ જ છે માટે આ લક્ષણને હું નોંધવા લાયક લક્ષણ
 ગણું છું અશ્વત્ત, આ વધીં ૩૨શી રચનાઓ છે એટલે સૂટતો માત્રાઓ
 વિલમન કે વિરામચાં પુરાય છે એ યાદ રાખવું જોઈએ

આઠમા પ્રવરણના ક્રમે ચાલતા હવે આર્યાયૂષના છદો લેવા જોઈએ
 આપણે જોઈ ગયા વે સંસ્કૃત પિંગલકારોએ આર્યાને અગે ઘણો વિચાર કર્યો છે
 અને તેથી આર્યાનું સ્વરૂપ મહુ જ ચોક્કસ થયું છે ચતુષ્વલસધિમેઢ સવધી

આપણે જે વિચાર કરી ગયા તે દૃષ્ટિ આર્યાના નિયમો તપાસી આર્યાની પરસ્પરા પ્રમાણેની ઉત્પાદનિકા નીચે પ્રમાણે છે.

આર્યા: દાદા દદા દાદા' દદા દાદા $\frac{\text{લગાલ}}{\text{લ'લલલ}}$ દાદા ગા

દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લ દાદા ગા

તાલો દલપતરામ પ્રમાણે મૂક્યા છે તે સ્મરણ કરીને આગળ ચાલીએ. આમા પહેલો નિયમ કે એકી સ્થાનમા જગણ લગાલ ન આવે એ નિયમનું કારણ આપણે જાણીએ છીએ કે રચનાના પઠનપ્રારમ્ભમા ચતુષ્કલતા પ્રધાન અને ગૌણ વસ્ત્રે તાલોના સ્થાનો ઉપલબ્ધ રહે એ છે અને પહેલે સ્થાને જગણ નિષિદ્ધ થતા, પછી તેને ધીજે સ્થાને જ અવકાશ આપવો પડે, અને એમ કર્યા પછી, બે જગણો લગોલગ ન આવી જાય માટે તેને સઠમ એકી સ્થાને નિષિદ્ધ કરવો પડે જ પ્રારમ્ભમા જગણ ન આવે એ નિયમ સામાન્ય રીતે વધી ચતુષ્કલ રચનાઓમા પઠાય છે, અને ક્યાક પ્રારમ્ભમા જગણ આવે એ દોષ નથી, તો પછી પ્રારમ્ભમા જગણનો સદતર નિષેધ કરવાની અહીં પણ જરૂર રહેતી નથી, એમ કહી શકીએ. એમ કર્યા પછી બે જગણો સાથે ન આવી જાય એટલા એક જ નિયમની જરૂર રહે છે સદ્ગત નરસિંહરાવ પણ એ જ મતના છે આપણા વિવેચન સાહિત્યમા સદ્ગત મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલના 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ'ના આપાન્તરમા આવતી આર્યાઓની અનેક પિંગલક્ષતિઓ શ્રી જહાગીર સજાણાએ 'વરાત'ના સંસ્પાવધ દૃષ્ટાન્તો આપી સમર્થ રીતે પુરવાર કરી, તેને અમે સદ્ગત નરસિંહરાવની એક ગીતિમા આવતી સધિસમૃષ્ટિના* ક્ષતિ તેમણે દર્શાવી એ ઉપરથી નરસિંહરાવે ગીતિના સ્વરૂપ ઉપર એક લાવો વિદ્વત્તાપૂર્ણ લેખ 'વસન્ત'ના ૧૬મા વર્ષમા આપ્યો તેમા તેઓ કહે છે કે

“વિચાર, વાણી, વર્તન ત્રણે સમન્વિત કરે જનો વિરલા

આ ગીતિદલમા 'વિચાર' એ પ્રયત્ન ગણ જગણ છે અને છતાં આસી પક્તિ લયગ્રહ ધોલી શકાય એમ છે ” (વસન્ત અપાઢ, સદ્ગત ૧૯૭૩ વર્ષ ૧૬ અક ૬ પૃ ૩૫૧) અલબત્ત આમ વહ્યા પછી એટલું જ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે રચનામા ક્યાઈ બે જગણો ભેગા થયા ન જોઈએ આ પછી પ્રશ્ન નરવા જેવો નિયમ એ છે કે છઠ્ઠો સધિ જગણ અથવા ચતુર્લંઘુ શા માટે આવશ્યક માન્યો હતો? પિંગલકારોને જગણ વિવટ લાગ્યો, એ એમની સૂક્ષ્મ

* આ સધિસમૃષ્ટિનું દૃષ્ટાન્ત નોંધેલો ચત્તિલ્લહ હતુ:

“કઠે વાણી રહી કાઢ અટકો”

મંવેદના ઘાતિ થાવે છે. પણ તે સાથે સાથે એનને જગનની આવશ્યકતા અને તે પણ અમુક જ સ્થાને શા માટે જણાઈ? જગનનો નિષેધ કરતા કરતા પણ પિપ્પલારો મેને અમુક સ્થાને આવશ્યક જરૂર માને છે. જેને કે 'પ્રાવૃત્ત પેગલ' મટે છે :

एवमे जं कुलमन्ती ये पाञ्चके हि होष्ठ सगर्हिणी।

પામ્મહીણા રટા વેસાં બહુ પામ્મના હોઈ ॥ ૬૩

પ્રા. પં. પૂ. ૧૧૮

જગનનું એક નામ નાયક છે. એ શબ્દ ઉપર શ્લેષ કરીને કહે છે આર્યા મે ગાથા, તેમાં એક નાયક હોયતો કુલવતી, એ નાયક હોયતો સગર્હિણી, નાયક વિનાની રાહેલી અને બહુ નાયકવાળી વેદ્યા થાય. પ્રાવૃત્ત 'સગર્હિણી'નો અર્થ એક ટોકારાર વિધવા થયા પછી પરણેલી (એજન) અને વીજો વ્યભિચારિણી (એજન પૂ. ૧૧૯) આપે છે. અર્થાત્ અહીં જગનનો વિરોધ તો છે તે સાથે તેની આવશ્યકતા પણ વહી છે. 'વૃત્તજાતિસમુચ્ચય' આ જ વાત વીંચી રીતે કહે છે.

ठाणट्ठओ पसाहइ ठाणहरहिमो (अ)जेण विनडेइ।

મજ્ઞાથ પિન્ન લઘઈ તેજ ગુર મંજ્ઞઓ રાખા ॥

વૃત્તજાતિસમુચ્ચય

“પોતાને સ્થાને રહેલો સોમા આપે છે. સ્થાન રહિત થતા કોપે છે. મર્યાદા ઉલ્લંઘનો નથી, તેથી મધ્યગુર (જગન) રાજા કહેવાય છે.” અહીં પણ જગનનો નિષેધ અને આવશ્યકતા વચ્ચે કહેલી છે. અને વિચાર કરતા તેનો નિષેધ અને આવશ્યકતા તેના એક જ લક્ષણમાથી ક્રમા થતા જણાય છે. એ લક્ષણ તે તેનું વિકટત્વ. જગન સિવાયના ઘણાં ચતુષ્વર પર્વમાં ઉચ્ચારણમાં બહુ જ લીસાં છે, ફીસાં છે. એ લીસાપણુ લાવે માલે અશ્ચિકર લાગે છે તેમાં પણ આર્યા જેવી લાચી પક્તિમાં તો તે અશ્ચિકર લાગે જ અને તેથી ત્યાં વિકટત્વ આવશ્યક વને છે. જમવામાં જેમ પોંચી વસ્તુઓમાં કોઈ વટક માવે છે, તેમ. અને તેથી તેને છઠ્ઠે સ્થાને આવશ્યક ગણ્યો પાંચ સ્થાન મુખી લીસા સધિઓ આવતા અશ્ચિ ઉપચિત ઘાય તે છઠ્ઠે સ્થાને જગનથી લુપ્ત થાય. તેને છઠ્ઠે જ આવશ્યક ગણ્યો એનું કારણ એ કે એની પછી પાછા વીજા સધિઓ આવે જેથી પંક્તિ પૂરી થયા પહેલાં એનું વિકટત્વ છુત થાય. અને એ રીતે પાછી પક્તિ લીસી બની રહે નરસિંહરાવ પોતાની રીતે આ વાત રજૂ કરે છે.

“લગાલ — એ લઘુગુર યોજનાનું સ્વરૂપ એવું છે કે લના નીચાણમાંથી ગાની દોષતાના શિખર ઉપર ચઢી તરત્ત લના નીચાણમાં પડાય છે. આ ગતિ

હોડીની ગતિમા થતા ફેરફારના જેવી છે, પગીની સપાટી ઉપર થોડી ચાર — ત્રાચો વચ્ચે — સરલ ચારીને પછી એક તરંગની ટોચ ઉપર ચઢી તરત હોડી પાછી સરલ સપાટીમા પડીને ચાલે ત્હેવુ માન જગણથી થાય છે, અને પક્તિમા ઝલ્લાસ મળે છે અથવા ક્વચિત્ ક્વચિત્ ન્હાનો તરંગ ઉપર ચઢી પાછી હોડી પડે ત્હેવુ માન પણ જગણથી થાય છે, ” (વસત, શ્રાવણ મઘત ૧૯૭૩, વર્ષ ૧૬, અંક ૭, પૃ ૪૬૨) આ જગણનો નિપેધ અને તેની છટ્ટા સ્થાને નિયુક્તિ ઘટે જગણના સ્વરૂપની ઝડી સમજે અને ચલાની સૂક્ષ્મ સવેદનશક્તિ અને સર્જકશક્તિ દર્શાવે છે

સિદ્ધાન્ત તરીકે આપણે સ્વીકાર્યું કે જે જગણ મેળા ન આવી જાય એ રીતે પ્રથમ સ્થાને જગણ આવી શકે આ જાતનો જગણના પહેલો પ્રયોગ મને સદ્ગત રાજારામ રામશંકરના ‘નાગાનન્દ’ નાટકના ભાષાન્તરમા જણાય છે

સમાન કુલને વચનો સમાન રૂપાનુરાગ સવધ
પરસ્પર પ્રેમ થર્કી, કરનારા પુણ્યવત જન વિરલા

નાગાનન્દ નાટકનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર પૃ ૩૬

આ પછી સ્વાભાવિક રીતે એ પ્રશ્ન આવે કે જગણના વિકલ્પે છટ્ટે સ્થાને સર્વલઘુ ચતુષ્કલ આવી શકે અને એ આવે ત્યારે તેના પહેલા અક્ષરે શબ્દ પૂરો થવાનો નિયમ શા માટે કર્યો? જગણ માથે આ સર્વલઘુ ચતુષ્કલને ઉચ્ચારણમા કશી સમાનતા નથી જગણ ઉત્પટ છે, સર્વલઘુ ફોસુ અને શિથિલ છે પણ આ કારણને લીધે જ આ સર્વલઘુ જગણના જેટલુ જ વિરલ ઘટેલુ છે અને એ વિરલત્વમા એ જગણના જેવુ જ છે એમ કહી શકાય શિથિલત્વને લીધે આ સર્વલઘુ ચતુષ્કલ જગણ જેટલુ જ અનિષ્ટ ગણાયેલુ છે ‘પ્રાકૃત પેંગલે’ જેમ જગણની અપ્રશસ્યતા આલંકારિક ભાષાથી કહી છે, તેવી જ રીતે લઘુબહુલત્વની અપ્રશસ્યતા પણ કહી છે તે કહે છે

તેરહ લઘુઆ ચિપ્પી એઆઈસેહિ શક્તિણી મળિઆ ।

સત્તાઈસા વેશી સેસા સા સુદિણી હોઈ ॥ ૬૪ ॥

પ્રા પં પૃ ૧૧૯

આથી તેર લઘુથી બ્રાહ્મણી, એકવીસ લઘુથી શત્રિયાણી, સત્તાવીસ લઘુથી મૈત્ર્યા, અને એવા વધારે લઘુથી શૂદ્રિણી થાય છે આ વિધાન લઘુનુ અનિષ્ટત્વ જ યતાવે છે અને લઘુજન્ય શિથિલતા જ એનુ વારણ જણાય છે

સર્વલઘુ ચતુષ્કલ શિથિલ છે એ સ્વરૂપને તેના પહેલા અક્ષરે યતિ એટલે કે શબ્દાન્ત આવવાથી એનુ શિથિલત્વ ઘટે છે એ નરસિંહરાવનો અભિપ્રાય યથાર્થ

છે એના ગીતિ ઉપરના ત્રાયા લેણમાં સર્વલઘુના દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેઓ કાલિદાસનો નીચેનો યતિસહ લે છે

પ્રસીદ રમ્ભોઽધિરમસરમ્માત્ ।

અહીં છઠ્ઠો ગણ 'રુ ધિરમ' એ ચાર લઘુનો બનેલો છે તે સવર્ધી તેઓ કહે છે "રમ્ભો" એ પાંચમો ગણ અને 'રુ' એ છઠ્ઠા ગણના આરમ્ભે આવેલો મઠ્ઠી 'રમ્ભોરુ' શબ્દ બે ગણ થઈને ચૌદાઈ જવાયી, બંને ગણમાં એ શબ્દ પગ મૂકીને ઝૂમી છે તેથી ઘણે ગણને જોડનાર અઠોડો દાસલ ધાય છે અને બે ગણ વિલ્પટતામાં ગૂંચાય છે . ઉપર વક્ષ્યા પ્રમાણે વિલ્પટતા સાધક બે ગણ ઉપરનું આક્રમણ ના હોય તો શિથિલતા આવે; ઉદાહરણ:—

(૧) અપરાધી નૂનમહ પ્રસીદ કાન્તે પરિહર સરંમમ્ ।

મામ હોય તો 'કાન્તે' અને 'પરિહર' એ બે ગણ જુદા જુદા શબ્દોને લીધે અશુભલિત રહી શિથિલતા પાત

(૨) "રાજે રેને અરણો મગલ બાઝા ધનનિકટે જેવો"

(રા વેશવલ્લભ ધ્રુવકૃત 'વિક્રમોર્વશીય નાટક' આવૃત્તિ
૨ જી, અ ૫, શ્લોક ૪)

આ સ્થળે પણ ઉપર કહેલી સ્થિતિ જ આવે છે છઠ્ઠો ગણ — ધનનિક
ચાર લઘુનો અને પાંચમો અને છઠ્ઠો ગણ જુદા જુદા શબ્દોને લીધે અશુભલિત
રહી શિથિલતા આવે છે "

'વસત' માધ સવત ૧૯૭૩, વર્ષ ૧૬, અક ૧, પૃ ૩૫, ૩૬
પણ આ ઉગરાત એક વીજી વાવત પણ હું નોંધવા ઇચ્છુ છું તે એ છે કે
સામાન્ય રીતે શબ્દનો અર્થ એક જ લઘુ સધિ ધારૂં જાય એ જ્ઞે નથી
એવું એકથી વધારે ચાર થતા રચના વિલ્પટ બને છે, અર્થવોધ વિશિષ્ટ
ધાય છે આ વિશેષવત્તા જ સર્વલઘુનો પમદગી કરાવનાર તત્ત્વ છે જગણ
ગીણતાલને દાઢી દે છે તેને લીધે વિકટ બને છે, વિશેષક બને છે તેમ
આ સર્વલઘુ ચતુષ્કલ્પ પણ આગળા શબ્દનો છેલ્લો એક જ લઘુ તેમાં આવે
છે તેને લીધે વિશેષક બને છે અને એના છઠ્ઠા સ્થાનના, જગણના સ્વરૂપનો
નહીં તો, એક મિત્ર સ્વરૂપનો ધિરલ અને વિશેષક પ્રયોગ બની રહે છે

અને છઠ્ઠા સ્થાનનો પ્રયોગ વિશેષક છે માટે જ એવો નિયમ છે કે એની
પછી સાતમે સ્થાને જો સર્વલઘુ આવે તો ત્યાંથી નવો શબ્દ શરૂ થવો જોઈએ
આ સવર્ધી મતમેદ છે, તે આપણે ગયા પ્રવર્ણમાં (પૃ. ૩૨૦) જોઈ ગયા છીએ

હાયાયુધ, આ સર્વંલપુ સવધી નિયમ, છઠ્ઠો સધિ ગમે તે હોય, એટલે કે છઠ્ઠા સધિના વધે વિકલ્પોમા પ્રવર્તતો માને છે, અર્થાત્ છઠ્ઠાના સ્વરૂપથી એને સ્વતન્ત્ર માને છે, ત્યારે 'વૃત્તરત્નાકર' છઠ્ઠો સર્વંલપુ હોય ત્યારે જ તેને પ્રવર્તતો માને છે. હુ હાયાયુધનો મત સાચો માનુ છું તેનું કારણ એ છે કે છઠ્ઠે સ્થાને એક વિશેષકારક તત્ત્વ આવ્યા પછી, તે પછી તરત જ શબ્દભગનો વીજો વિશેષ અનિષ્ટ છે જેમ રચનાના પ્રારંભમા અવિશેષ આવશ્યક છે તેમ જ અતે પણ આવશ્યક છે અને છઠ્ઠો જ સધિ વિશેષકારક છે ત્યારે તો વિશેષ કરીને સાતમો વિશેષકારક ન જોઈએ પ્રયોગો જોતા પણ આ હાયાયુધના મતને જ સમર્થન મળતું મને જણાય છે. સાતમે સ્થાને સર્વંલપુના દૃષ્ટાન્તો મેઢવવાની દૃષ્ટિએ 'જ્ઞાનપન્ચમીકથા'માની ત્રીજી અને ચોથી કથાનો દરેકની સવાસો આર્યાઓ હુ જોઈ ગયો તો તેમા સાતમા સ્થાનના વધા સર્વંલપુ ચતુષ્કલ સધિ-ઓમા સધિના પ્રારંભથી જ શબ્દ શરૂ થાય છે આ વધા દૃષ્ટાન્તોમા છઠ્ઠો સધિ જગણ જ છે, એટલે છઠ્ઠો સર્વંલપુ હોવાની આવશ્યકતા પરાસ્ત થાય છે. પહેલી કથામા આવા ચાર દૃષ્ટાન્તો છે વીજીમા નથ છે હુ દરેકમાથી વધે લઉં છું.

(૧) તદિવસે જિવ્ય તીએ ગમ્મે સુહ-અસુહકમ્મ પરિયરિઓ !

શ્લો ૧૬

(૨) દેસતિ વહુજણાણ ધમ્મ જિણદેસિય ચ પડિદિયહ !

શ્લોક ૧૧૧ જ્ઞાનપન્ચમીકથા ૩ મહાકથા પૃ ૨૫, ૨૯

(૩) ઉવગરણેણ સમેયા રધણે સુવ્વયા વિ ઝઙ્કુસલા !

શ્લો ૨૫

(૪) જહ ચિત્ત ન વિસુદ્ધ તા જાણ તવોવળ પિ ઘરસરિસ !

શ્લો ૧૨૧, એજન, પૃ ૩૨, ૩૩

ચારેય દૃષ્ટાન્તોમા છઠ્ઠો સધિ જગણ છે, અને ચારેયમા તે પછી સર્વંલપુ સધિ આવતા સધિના પ્રારંભથી શબ્દ શરૂ થાય છે એટલે નિયમ હાયાયુધ પ્રમાણે એવો જ ગણવો જોઈએ કે સાતમો ગણ જ્યારે જ્યારે સર્વંલપુ હોય ત્યારે ત્યારે તેમા પહેલા લઘુથી જ શબ્દનો પ્રારંભ થવો જોઈએ. વીજી ગીતે કહીએ તો શબ્દનો અને સધિનો પ્રારંભ એક સાથે થવો જોઈએ. આ નિયમ સર્વંલપુ માટે જ વરવાનું કારણ હુ માનુ છું કે વધા પર્યાયોમા સર્વંલપુ જ્યારે જે શબ્દો વચ્ચે વહ્ચાય છે ત્યારે જ સીધી વધારે વિશેષ કરે છે વીજા સધિઓ એવો વિશેષ કરતા નથી.

આર્યાના પૂર્વાર્ધમાં છઠ્ઠે સ્થાને લગાલ કે લ'લલલ મૂકોને પથપઠન બતિ લાંસુ થતુ અટકાવ્યુ તો ઉત્તરાર્ધમાં એ જ કામ છઠ્ઠા સધિને યોજી રીતે વિશેષ-કારક કરોને કર્યુ, અહીં સધિનુ જ સ્થાન કર્યુ, — એ ચતુષ્કલની ત્રણ માત્રા કાપી નાલી ત્યા માત્ર એક લઘુ રહેવા દીધો. એથી ચાલ્યો આવતો ચતુષ્કલ-પ્રવાહ વિચિત્ર થાય, તેમા વિશેષ આવે એ દેસોતુ છે. અને પઠન પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. અને આ પ્રમાણે ત્યા ચતુષ્કલો ઓછાવામા મુદ્દાલી પડે એવુ થવાનુ છે માટે તેની આગલુ ચતુષ્કલ સર્વલઘુ હોય તો ત્યાથી શબ્દારંભ થવો જોઈએ એવો નિયમ કર્યો જેથી એ ચતુષ્કલનો સસ્કાર બરાબર પડે. અહીં પણ એ નિયમ સર્વલઘુ માટે જ છે. આ પ્રમાણે આર્યાના પરપરાપ્રાપ્ત નિયમોનો પૂરો છુલાસો થઈ રહે છે, જો કે યતિ અને પઠનનો પ્રદન હજી વિચારવાનો રહે છે. પણ એ તરફ જઈએ તો પહેલા હજી મધિઓ વિસંતો જ એક પ્રદન વાકી રહે છે તે જોઈ લઈએ.

આપણે આગલ જોઈ ગયા કે વર્ધા ચતુષ્કલમધિ રચનાઓમા વે ચતુષ્કલોની જગાએ લદાગાલદા કે દાલગાલદા આવો શકે છે. તો એ દ્વિતીયીક અષ્ટકલ સધિને આર્યાપૂષ્પમા અવકાશ આપવો કે નહીં એ પ્રદન રહે છે. નરસિંહરાવ અને અવકાશ આપવો એવો મત દશવિ છે અને તેને માટે તેઓ નીચેના દૃષ્ટાન્ત ધ્યાન રચીને મૂકે છે.

ચિના જ્ઞાન જે ઘોલે તે નર હલવો પડે જ્ઞાનિયર્ગે.

મગ્નમાન થઈ ઝમો દુર્યોધન તે શણે હસી કૃષ્ણા.

એકન, પૃ. ૩૫૦

પહેલા દૃષ્ટાન્તમાં આર્યા લદાગાલદાર્યા અને વાંજામાં દાલગાલદાર્યા શરૂ થાય છે. એટલુ જ નહીં ક્યાક આ દ્વિતીયીક સધિ દ્વિત્વા સ્થાનના જગણતુ કામ પણ કરે છે એમ તેઓ બતાવે છે. ગોતિની ચર્ચામા તેઓ દૃષ્ટાન્ત આપે છે:

“પવિત્ર જન્મો ત્યાથી પાવન તેને કોણ કરે યોજુ ?

(મણિલાલ દ્વિવેદીનુ ‘ઉત્તર રામચરિત’)

અને પછી વાંજમા દોષ આપે છે:

“(અહિ ‘કોણ કરે’ એ શબ્દો ઉત્પાદ્યોને ‘કરે કોણ’ એમ ક્યાંયી સંધિલ્ય ગુણારામે; મ્હે હ મ ૧૮૮૪ મા જૂના ‘બુદ્ધિપ્રવાસ’ માં પૃ. ૧૨૭-મે તે ચતાવ્યું હતું.)”

એકન, પૃ. ૭૩૦

અહીં મણિમાઈની મૂળ પંક્તિમાં છઠ્ઠે સ્થાને આવશ્યક જગથને સ્થાને 'કોળક' ગાલલ આવતો હતો. નરસિંહરાવે સૂચવેલો ફેરફાર 'કરે કો'થી ત્યાં લદા-ગાલદા બને છે, અને તેથી પંક્તિમાં શ્લેષ આવે છે એ સાચું છે. સરી વાત તો એ છે કે એ સ્થાને કંઈક પણ વિક્ષેપ દ્રષ્ટ છે, તે અહીં આ સધિથી બની રહે છે, એટલે રચના આસ્વાદ્ય થાય છે.

પ્રો. વ. ક. ઠાકોર તો આ અષ્ટકલ સંધિ સ્વીકારે છે એટલું જ નહીં એમણે એના અનેક પ્રયોગો કર્યા છે, જે તેઓ આ ગીતિની ચર્ચાના સબધમાં જ દર્શાવે છે. જેમ કે:—

“મ્હોર કહં તુજ અર્નણ ચાપ ચ્હઢાધી રહેલ મનસિજને;
ઉત્તમ શર પાત્રેના બની વીધ જા પથિકબધૂજનને.”

વસંત, 'ચૈત્ર', સંવત ૧૯૭૪ વર્ષ ૧૭, અવ. ૩. પૃ. ૧૫૧

અહીં 'બની વીધ જા' એ લદાગાલદા છે. આર્યામૂયમાં આ અષ્ટકલ સંધિનો પણ સૌથી પહેલો પ્રયોગ મને 'નાગાનન્દ' નાટકના ભાષાન્તરમાં જ મળે છે:

વિધિ હરિહરને પણ જે, ગર્વને લિધે નમી ન જાણે તે
શેઠરક આજ તુજને નમુ છૂ નવ માલિકે, મના બ્હેલી.

નાગાનન્દ નાટકનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પૃ. ૩૧

અહીં 'ગર્વને લિધે' એ દાલગાલદા છે.

આ રીતે આ પ્રયોગો સિદ્ધાન્તથી ગાંઠા છે, અને કવિપ્રયોગોથી અર્વાચીન કાલમાં સમર્થિત છે. પણ એમ હોય તો દોષિત કરેલા મગનમાઈ ચતુરમાઈના નીચેના પ્રયોગો વિચારવા રહે.

લતા ગેરવી પાડુ પાડુ પયો

અને

પચવાળનું શ્રેષ્ઠ વાળ તું ધા

અહીં ન સ્વીકારવાનું કારણ એક જ હોઈ શકે કે અહીં એક જ યતિશબ્દમાં--
દાલગાલદા કે લદાગાલદાના એકને બદલે બે પ્રયોગો થાય છે. અને એમ થતાં સંવાદનો પ્રકાર બદલાઈ જાય છે આ મેઢ બદલાઈ જાય છે એ મતને એક વીજી રીતે પણ સમર્થન મળે છે આપણે આગળ (પૃ. ૩૭૮) જોઈ ગયા કે અષ્ટકલના બે આવર્તનો આવતા હોય એવા જુદા જ છંદો પિંગલો આપે છે. મલચત નહીં જેવો વાવતને અવલવી છંદને નવું નામ આપવાનું બલણ પ્રાચીનોમાં

અમર્યાદ હતુ છતાં અહીં તો આપણે કંઈ શકીએ કે આ સધિના બે આવર્તનોથી મેળતુ સ્વરૂપ બદલાય છે પઠનની અસર જરૂર બદલાય છે એટલે નરસિંહ-રાવનો વાધો હું આ કારણથી સ્વીકાર છું આ પદ્ધતિની વિચારણાથી આપણે એમ પણ કંઈ શકીએ કે પ્રાચીન ઇન્દ્ર શાસ્ત્રીઓ આર્યાવૃથમા આ સધિને અવકાશ નહીં આપીને આર્યાને અમુક જ સ્વરૂપની શુદ્ધ રાખવા ઇચ્છતા હતા અને તેથી મૂળ આર્યામા આપણે જે પરફારો સ્વીકાર્યા, જગણ સવધી અને આ અઘટકલ સવધો, તે પણ અનુવાદરૂપ જ ગણવા જોઈએ આપણે એકદરે સ્વીકારવું જોઈએ કે આર્યાના મૂળ નિયમો કંલાનો આવશ્યકતાની વધુ સૂક્ષ્મ સમજણ દર્શાવે છે

હવે આપણે આર્યાના પઠન સવધો વિચાર કરીએ મેં ગયા પ્રકરણમા કહ્યું છે તેમ જાતિછદોમા હું યતિને વિલગનાત્મક કે વિરામાત્મક સ્વીકારતો નથી એ માત્ર, એ સ્થાને શબ્દ પૂરો વરવાની ભગીરૂપની છ અને આ વાગ્રતને વિપુલા ગામની સ્વીકારાયેલી આર્યાથી સમર્થન મળે છે આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ વિપુલા આર્યામા વાર માનાએ યતિ નથી આને હું પછીથી પેસી ગયેલી સિથિલતા માનતો નથી આપણું શાસ્ત્રવધનનું સામાન્ય માનસ જોતા સિથિલતા પછીથી પેસી ગયેલી હોય એ શક્ય લાગતું નથી એ એવી સિથિલતા હોત તો પિંગલ તેને સ્પષ્ટ રીતે યતિભગ માનત અને એ સિથિલતા જ હોત તો કાલિદાસ જેવો છદોનો સૂક્ષ્મ કલાવિદ એનો પ્રયોગ ન કરત આપણા શિષ્ટ કવિઓએ તો પિંગલમા યતિસ્થાને શબ્દ તોડવાની જે છૂટ આપી છે તે પણ કદાઈ ભોગવી નથી તો આ એક આર્યાનો વાસ્તવમા કાલિદાસ એમ શરે એ સમ્ભવતુ નથી કાલિદાસની એ આર્યા નીચે પ્રમાણે છે

ईनीसिनुमिआइ भमरेहि सुउमारवेसर सिहाइ ।

आदसअदि दअमाणा पमदाओ सिरीसकुगुमाइ ॥

અહીં પ્રથમ દલમા પવિત્રની અદર આવતા સાનુસ્વાર ઇ અને હિ વચ્ચે લઘુ છે અને ત્રીજું ચતુષ્કલ 'આઇમ' એમ થતા યતિ રહેતો નથી 'ભમરેહિ' નો મ વારમી માત્રા થઈ ત્રીજા ચતુષ્કલનો ભાગ બને છે એવી જ રીતે ત્રીજા દલમા 'દઅમા' એ ત્રીજું ચતુષ્કલ બને છે, અને ત્યાં આવેલા 'દઅમાણા' શબ્દનો ણ, ષોણ, ચતુષ્કલ, અત્યે, વાય છે એટલે, યતિ રહેતો નથી, યતિ સ્ત્રી, હોય તો કદી લુપ્ત થાય નહીં, આથીવાછી થાય નહીં એટલે હું આ યતિને પણ જાતિછદોની યતિ જેવી માત્ર એક છદોભગી જ માનું છું એ રીતે આર્યાને પણ હું સઘન પઠન વરવાની રચના જ માનું છું અને ત્રીજા માત્રાનું સઘન પઠન ન થઈ શકે એમ પણ ન કંઈ શકાય એ રીતે એ પણ ત્રીજીની રચનાની

અત્ય વે માનાના યદનયી થયેલો પ્રકાર જ ગણાય આર્યાના અતે ગા આવશ્યક છે તે ચાર માત્રાનો પ્લુત થઈ ત્યા બચીસ માત્રા પૂરી થઈ રહે છે પણ તે સાથે આર્યાના બીજા દલના પઠનનો યાસ વિચાર કરવાનો રહે કારણ કે તેમા છઠ્ઠુ ચતુષ્કલ ત્રણ માત્રા જેટલુ યદિત થાય છે દલપતરામ એ યદિત માત્રાવાઢા ચતુષ્કલને નિસ્તાલ રાઢી સાતમાની પહેલી માત્રાથી તાલ શરુ કરે છે પણ આપણે જે રીતે તાલ સમજીએ છીએ એ રીતે એ શક્ય નથી

। । । । । । । ।
દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લ દાદા ગા

પાંચમા ચતુષ્કલની પહેલી માત્રાએ તાલ પઢધો પછી શુ પાંચ માત્રાએ તાલ પઢધો એમ ગણવુ ? ચતુષ્કલ સધિના મેઢમા એ શક્ય નથી. હુ માનુ છુ કે ત્યા અતે લદાગાલદા સધિ વને છે અને તેની બીજી લઘુ માત્રા પ્લુત હોય છે આ રીતે

। । । । । । । ।
દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લદાદાગા—

મા, માત્રાઓ મેઢવવાને વરેલી કોઈ યુક્તિ નથી જે રીતે પરપરાથી પઠન થાય છે તેને સૂક્ષ્મતાથી જોતા મને ત્યા એ અટકલ સધિ જણાયો છે અને તેથી એ યતિચઢ આઢો સઢગ ચતુષ્કલ સધિના આવર્તનોનો થઈ રહે છે પક્તિને ઠેઠ અતે લદાગાલદા આવે તે વિરલ છે પણ દ્વિતીમા તે આપણે આગઢ જોઈ ગયા છીએ આર્યા વિશે આટલુ કહધા પછી આર્યાયૂયની બીજી રચનાઓ, જેથી કે ગીતિ, માટે યાસ કશુ કહેવાનુ રહેતુ નથી

આર્યાના પઠન મવધી મે જે ઉપર કહધુ તે જાતિચઢના અલ્પતમ સગીતવાઢા શુદ્ધ પઠનની દૃષ્ટિએ કહધુ છે પરં તે સાથે નોધવુ જોઈએ કે અત્યારે આર્યા અને ગીતિઆ આપણા સાસ્ત્રીઓ અને હરદાસ વાવાઓ અમુક રીતે જ ગાય છે એ રીતે ગાતા તેમા મધ્યવતિ વહુ દુઢ રીતે આવે છે અને આઢુ ગીતપઠન પ્રલત્રિત સ્વરોથી નિયત સઢ્યાની માત્રાથી ગધાય છે તેમા પહેલી વાર વાર માત્રા પછી ચાર માત્રાનો અવકાશ આવે છે જે સ્વરોના વિલબનથી પુરાય છે, અને દઢના અતે આવતા ગુરુ પછી વઢી બીજુ છ માત્રાનુ વિલબન થાય છ એ રીતે આર્યાનુ, પહેલુ દલ કુલ ચાઢીસ માત્રાનુ વને છે અને બીજુ પણ ગાનામા એટલી જ માત્રાનુ થાય છે આ ગીતપઢતિ જે ગુજરાતમા સર્વત્ર જોઈ છે અને હુ માનુ છુ કે મહારાષ્ટ્રમા પણ એ જ રીત છે આના સસ્કારો એટલા વધા દુઢ છે, કે હધે વદાચ વિપુલા આર્યા આપણે ત્યા ન રચાય. એમ વરવા જતા યતિની રઢ અપેશાને આપાત પહોંચે અને

છતાં આપણુ રચિત્ર ધોમે ધોમે એટલુ કવચિત્ વસુ જાય છે ને વિપુલાર્થી
પણ એ મર્યાદા નહીં.

અર્થાર્થાન માઝના આર્થાનુષ્ઠના પ્રયોગો પણ ઓછા થયા છે આપણા
નવા ગવિઓને અક્ષરમેઙ્ગ શ્રુતો વધારે પ્રિય અને હનિતર થઈ પડ્યા છે એ
નવાજ એનુ કારણ હોય પણ આપણા પ્રચાલિતોથી પ્રો. ઠાકોરે આર્થાનો પણ
વિસ્તાર કર્યો છે અને તે શ્રુતિ પણ ધ્યાન ધાપવા યોગ્ય છે તેમજ પોતે તેને
આર્થાતિજન નહીં છે હું એ ચાલના વે છદો ઉતારું છું.

પૂના અને મુચર્દ

૧. પૂના મુચર્દ તુલના શબ્દે કરી શેમ નવિજન તો !
પૂના શુદ્ધત સોઢે મુચર્દ રતાવર કટિ પર ધસ્તો

૪. આર્થાના પઠન સવધા 'પ્રાશ્રુત પેગલ'મા એવ મોતિ છે.

પઠમ થી દેમાઝ વીએ તિહસ્તા વિચક્ષમ જાઆ.

'તોએ મચ્ચર દુનિઝ અહિરર દુનિઝ ચડત્તયે ગાહા. ૬૨ ॥

પ્રા પે વ ૧૧૭

અર્થેવ્યો છે કે ગાયાના પહેલા પાદનુ પઠન હસગતિ જેવુ, ચોજાનુ તિહની ફાઢ
જેવુ, ચોજાનુ ગજવરનો ગતિ જેવુ, અને ચોધાનુ સર્વ જેવુ 'પ્રાશ્રુત પેગલ'ને
આવી આલંકારિક ભાષાના સાથ છે આગઢ જગનની વાચતમા જગનના
પર્વાય નામા પાદ પર ફલેવ નરી ગાયાને રહા વગેરે નહી, અને લઘુના ઓછા
વધારે ભરાવા ઉતરચી બ્રાહ્મણી કાશિયાણી વગેરે નહી ત્યા આપણે જગનની
અમુક સ્થાને આપશ્યવતા અને અન્યથ પ્રશસ્ત્યાપ્રશસ્ત્યતા તથા લઘુના ભરાવાની
અપ્રશસ્ત્યતા એટલુ તો સમજી શકતા હતા, પણ ઉપરના વર્ણનથી તો એવો પણ
ઓછા પ્રવાસ પડે છે. વધારેના વધારે એટલુ નહીં શકાય છે ને પ્રથમ પાદ એટલે
યતિલ્લહ ટૂકો છે, તે ધીમે ધીમે શવાય એટલે એની હસ જેવી મચર ગતિ નહી
વીજો યતિલ્લહ લાયો અઢાર માત્રાનો છે એટલે એની ગતિને તિહની ફાઢ
સાથે સરસાવી (જેમ શાર્દૂલવિશ્રીઢિતમા લાંવા યતિલ્લહને તિહની ફાઢ સાથે
સરસાવ્યો છે તેમ) ત્રીજાની ગતિને ગજગતિ સાથે સરસાવી, ગજગતિ પણ ધીમી
હોય છે પણ પહેલા યતિલ્લહની ગતિ હસ જેવી અને વીજાની ગજ જેવી એવો જે
ભેદ વર્ચો તે તો માત્ર ઉપમાર્થવિધ્ય માટે જ વર્ચો હશે, કારણ કે વચ્ચે યતિલ્લહો
સરસા છે છલ્લાની ગતિને સર્વ જેવી નહી તેનુ કારણ તેમા ચતુષ્કલ સધિઓનો
પ્રવાહ છઠ્ઠુ ચતુષ્કલ, સઢિત થઈ ગતિ સ્પલિત થાય છે એ હાથુ જોઈએ એવી
રીતે વર્ણનને થેસતુ કરી શકીએ છીએ પણ પઠનપદ્ધતિ નક્કી કરવામા વર્ણન
માર્ગદર્શક થઈ શકે એવુ નયો વધુ આલંકારિક ભાષાનો આ દોષ છે

પૂળાની સરિતાઓ ઉદવિલાહિયો રસલત મુવડની,
મહિયોધન ટેકરિયો એકે અવરે શિશુવનધન સહ સી ગિરણી.

શિવાજી કદમે અમિત અય મહિત પાર્વતી મુકુટે
એક ઘરે છે જોડી ભક્તિજ્ઞાનયી અમર વની નિકટે;
અવરે ભવ્ય સનાતન ધારાપુરિની ત્રિમૂર્તિ, કન્હેરી
ગુફાહારમા સમામડપે અમોઘવત્સલ તે મુદિતા ધેરી.

ભગનાર (દં. સ. ૧૯૪૨) પૃ. ૨૯૨

આ છંદ વિશે પ્રો. ઠાકોર કહે છે: “લક્ષતા લક્ષતા આ નવો છંદ
બેસી ગયો. એને ‘આર્યાતિલક’ નામ આપુ છું. પક્તિ” ૧ લી — આર્યાની
વીજી પંક્તિ; ૨ અને ૩ — આર્યાની ૧ લી પક્તિ; ૪ થી — પૂર્વાધંમા ચાર
માત્રા ચધારે, ઉત્તરાધં, આર્યાની ૧ લી પક્તિનો: એ પ્રમાણે એનું માપ છે.”
(ભગનાર ટિપ્પણ પૃ ૭૯) વિશેષ એટલું વતાવવા જેવું છે કે અહીં છંદ
સ્થાને જગન મૂકવાનો કે ત્યાં સર્વલઘુ ચતુષ્કલ આવ્યું હોય તો પહેલે લઘુએ
શબ્દ પૂરો કરવાનો આગ્રહ રાખ્યો ગયો. પણ તેથી સાચું મેઢ ઘગઢતો જણાતો
નથી. કારણ કે આથી રચના જુદી છે. વીજુ એ કે ‘ઉદવિલાહિયો’ એ
દ્વિતીયોક અષ્ટકલ સંધિ છે અને વીજુ એ કે અવતરણની છેલ્લી પક્તિમાં
પહેલાં યતિલઙ્ઘમા, એવા બે દ્વિતીયોક સંધિઓ લાગલાગટ પાસે આવતાં મેઢ વદ-
લાય છે, અને તે ગીતિ જેવો સુંદર નથી લાગતો આથી રચના તેમ છતાં
નવી છે, અને કોઈને નિતાન્ત સુંદર ન લાગે તો પણ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય
છે. નવો પ્રયોગ સાચી દિશાનો છે.

પ્રો. ઠાકોરે આર્યાના એક વીજા પ્રકારનો પ્રયોગ કર્યો છે, જેનો ઉલ્લેખ
આપણે હમણા ગીતિના સ્વરૂપની ચર્ચા જોઈ તેમાં આવે છે નરસિંહરાવ એ
આર્યામાં ક્ષતિ વતાવે છે કે તેના પહેલાં યતિલઙ્ઘના છેલ્લા ચતુષ્કલમાં એક
માત્રા ઓછી છે. તે આર્યા નીચે પ્રમાણે છે:

પીરવ નૃપનૂ રાજ્ય, ઘૃષ્ટોનો શાસક જગ આસામા,

ત્યા અવિનય કો આજ, મુગ્ય તપસ્વી કન્યા સહ માટે ?

(વ. ક. ઠાકોરનું ‘અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ’ અક ૧, શ્લોક ૨૩)

વસંત, માર્ગસંપં, સંવત્ ૧૯૭૪, વર્ષ ૧૬, અક ૧૧, પૃ. ૬૭૫

આના જવાબમાં પ્રો ઠાકોર કહે છે: “મ્હારા તરજુમામાં આવા ચાર શ્લોક
છે. . . . જે નવો આર્યા કે નવો ગીતિ, કે નવો આપણા પરંપરાગત છંદ:-

શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલો થોડો પણ વચગાંઘ. આ ચાર દલોક નથી મિથ્ય રચનાના છે. એમાં પિપમ પાદ સોરઠીના છે અને સમપાદ આર્યા કે ગીતિના સમપાદને મળતા છે. એટલે એને સોરઠી આર્યા કે સોરઠી ગીતિનાં નામ આપુ છું." (વસંત, ધૈન્ય, સપ્ત ૧૯૭૪, વર્ષ ૧૭, અક ૩. પૃ. ૧૪૯) સામગ્રી જતાં તેઓ પોતે એવી યીઝી એવ સોરઠી આર્યા કનારે છે તે જોઈએ :

રાજાએ શુ ધર્મ ચીતરવો મદિં રુચે ન વર્ષું હાયે ?

— મતામદના વર્ગ ગ્યાં ત્યાં એવા સદોષ જ તે.

એજન, પૃ. ૧૫૮

આ યીઝી સ્તોત્રના આર્યાસિકમાં જગજનુ સ્વાન સાચવ્યું છે, ફહેલામા સાચવ્યું નથી, તેથી રચના લૂલી લાગે છે એ તો દેસીતું છે એટલે આથી સોરઠી આર્યામાં પણ આર્યાની સાસિપતો રાસથી સારી એટલું તરત જણાશે પણ નરસિંહરાવની વર્ણનો એ વિષય નથી. એમણે મૂઝ મુઠો એ વર્ણો છે કે સોરઠીના મતિલડો સાથે આર્યાના યતિલડોનું આ મિશ્રણ સુગ્રાવ્ય છે ? — સવાદો છે ? નરસિંહરાવ એ વિશે નીચે પ્રમાણે કહે છે : "સાત જોવાનું એક એ છે કે એ મિથ્ય રચનામાં લયવળ સાચવાય છે કે કેમ ? એ સકલનામાં ઘટનામાસ્ય છે કે કેમ ? મને તો લયમગ સ્પષ્ટ લાગે છે, અને ઘટના કાલિવાલ્લી જણાય છે, . . . મૂને તો આ રચના જોઈને, મળપતિનું માધુ કપાઈ ગયેલું ચન્દ્ર-લોકમાં પડપાથી હાથીનું માયુ લાવીને ઘડ ઉપર બેસાડ્યું તે કથા યાદ આવે છે." (એજન, જ્યેષ્ઠ, સપ્ત ૧૯૭૪, પૃ. ૨૭૧) નરસિંહરાવને આ સંયોજન વિસવાદી જણાયું. પણ સંવાદના સસ્વાર માટે પણ અભ્યાસ અને પરિચયની જરૂર હોય છે. આ જ જાતનું મિશ્રણ બાઢમા પ્રકરણમાં આપણે જોઈ ગયા છૂડામણિમાં પૂર્વાર્થ દોહરો છે, ઉત્તરાર્થ આર્યા છે અને વેરાલુમાં ત્રણ પાદો કે યતિલડો દોહરાના છે અને ચોથો યતિલડ આર્યાનો છે આ રચનાઓ દોહરાને કેટલી વધી મળતી છે એ વતાવવા પ્રથમ દોહરાનું અને પછી તેમાં જ થોડા ફેરફાર કરી રચેલ છૂડામણિ અને વેરાલુનું દૃષ્ટાન્ત આપુ છું :

દોહરો : સોરઠિયો દૂહો મલો, મલી માહની વાત,
જોબન છાયી તારણી, તારા છાયી રાત

છૂડામણિ : સોરઠિયો દૂહો મલો, મલી માહની વાત
જોબન છાયી તારણી, તારાથી છાયલી રાત

વેરાલુ : સોરઠિયો દૂહો મલો, મલી માહની વાત
જોબન છાયી તારણો, તારાથી છાયલી રાત

જો દોહરા અને આર્યાનુ મિશ્રણ થયું તો સોરઠાના અત્યંત યતિલક્ષ સાથે એનું મિશ્રણ ન જ થઈ શકે એમ ન કહેવાય. ઉપરના મિશ્રણમાં આપણે જોઈએ છીએ કે દોહરાનો પૂર્વયતિલક્ષ તેર માનાનો છે, અને આર્યાનો દાર માનાનો છે; અને એકને બદલે બીજો મૂકી શકાય છે તો સોરઠાનો ત્યાં આવતો ગાલાન્ત યતિલક્ષ અગિયાર માનાનો છે, એ પણ આર્યાના પૂર્વ યતિલક્ષની વધુ જ નજીબ છે, અને ત્યાં કેસી જાય એવો છે આપણે આ બે રચનાઓ સાથે સોરઠી-આર્યા બે સોરઠી-ગીતિને પણ સ્થાન આપીએ ઉત્થાપનિવા.

સોરઠી-આર્યા { દાદા દાદા ગાલ' દાદા દાદા લદાલ દાદા ગા
દાદા દાદા ગાલ' દાદા દાદા લ દાદા ગા

આને સોરઠી-આર્યા કહેવી હોય તો કહેવાય, પણ એવી યોજી રીતે પણ આના મેઢાનો ખુલાસો કરી શકાય અને એમ કરતા નરસિંહરાય બે છંદોનું મિશ્રણ કહે છે તે મિશ્રણનું અંબલબન પણ ન કરવું પડે પૂર્વયતિલક્ષમાં બારને બદલે અગિયાર માના છે, અને એમ યતિલક્ષને પણ સ્વતંત્ર માની તેના માત્રા-લક્ષણનો વ્યાપાર આપણે આગળ અનેક જગાએ જોયો છે. એટલે આ એક યતિ-લક્ષિત આર્યાનું જ સ્વરૂપ છે એમ કહી શકાય અને એ વધારે સાચું છે એ રીતે આના મેઢાનો ખુલાસો વધારે સમર્થ અને વસ્તુને અનુરૂપ બને છે અને જે સોરઠાનો પ્રાસ છે એ પણ આર્યા સાથે વિસવાદો નથી એવી રીતે બે યતિલક્ષોનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપી પ્રાસથી સાધવાના પ્રયોગો આપણે રોઢામાં જોયા છે. (ગત પૃ ૧૩૧) અને ત્યાં પણ આ જ અગિયાર માનાનો લક્ષ હતો.

૫. અહીં આન મેઢાનો એક મિશ્ર રચના મને 'મૃચ્છકટિક'માં મળી છે તે નોંધુ છું.

જે અતલ્લ જાણિઅ' માલ તુલિદ વહેદ માણુસે ।

તાહ સ્થલન ન જાઝદિ' ન ઠ' વન્તાલગદો વિવજ્જતિ ॥

મૃચ્છકટિક (Kale's Edition 1924) અવ ૨, શ્લોક ૧૪, પૃ ૫૬

આમાં સ્પષ્ટ રીતે પહેલા નળ યતિલક્ષો આર્યાના છે, અને ચોથો યતિલક્ષ તે વિયોગિનીના સંમવાદનો છે આ પ્રમાણે

દાદા દદા દાદા' દદા દાદા લદાલ દાદા ગા

દાદા દદા દાદા' લલગાગા લલગા લગાલગા

પણ આ નાટકનો સંસ્કૃત ટીકાવાર પૃથ્વીધર નીચેની ટીકામાં આને વૈતાલીય છંદ કહે છે અને ટીકા કરે છે "તુલિત કલિતમિતિ 'વા પદાન્ત' —" इति बिन्दो-

વર્તીત માત્રાનો રચનાના લગાતમ્બ છંદો કેટલાક છે પણ તે ઘણાસરાં નહીં વપરાયેલા અને અરુચિકર છે. બાદલી લાયો પંક્તિમાં એક જ લગાતમ્બ રૂપનો સાધિ આવતંન પામ્યા કરે તે ઘટેમકર જ ગીવડે. છતાં આ એ રૂપો કંઈક વપરાયેલા છે તે નીચે આપું છું.

દ્વન્દ્વિજય }
અથવા } માલલ માલલ માલલ માલલ માલલ માલલ માલલ માલલ માલલ
મતમયંદ }

પંક્તિનો અત દૂઢ કરવા અંતે ગાગા આવે છે. આગા યતિ નથી. ઘીજો ઇથી ઓછો પ્રસિદ્ધ ડુમિલા લઈએ :

ડુમિલા : લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા
દલપતરામ દરેક ગા ઉપર તાલ મૂકે છે. એ રીતે આપણે તોટકમા સ્વોકારી છે.

રોઝામા જેમ અંત્ય એ સંધિઓ સહિત થઈ તેની માલમાન્ત પ્લવંગમ રચના થઈ તેમ સર્વેયામાયો ઇયો કોઈ જાતિછદ નિષ્પન્ન થયો નથી. પણ ઘથીસ માત્રાના પદોમા એ માલગા વારવાર આવે છે, જેનો દાસલો આપણે આગળ જોઈ ગયા.

સદ્ગુરુ શરણયિ નામ જ્ઞાનતિ મિરટલ સંજન હી - રે -
અંતે આવતો માલગા 'સેનહી' એ મ્લુતિ સાથે ગણતા ઘટકલ છે.

અર્પાચોન સમયમા કેટલોક નવો રચનાઓ આપણે અન્ય સાહિત્યમાયો અપનાવી છે તેમાનો જે ચતુષ્કલ રચનાઓ હોય તેનો પણ અહીં ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ આ ચરનાઓમા પહેલી અંજની ગીત છે. એ ગીત છે એ

લંબુત્વમ્." અભિપ્રાય એવો છે કે છન્દને સાત્તર પદાન્તને લઘુ કે ગુરુ લઈ શકાય છે એ વિકલ્પ પ્રમાણે શ્લોકમા આવતા તુલિત શબ્દનો અંત્યાશર લઘુ ગણવો. પણ તુલિત શબ્દ પદાન્તે છે એમ કોઈ રીતે ગણી શકાય એમ નથી અને એમ ગગના પણ વંતલોધ થનો નથી એટલે હુ આને દોષાકારની યેરસમજ માનું છું અને મેં ઉપર બતાવ્યું તેમ આ રચના વરાવર આર્ધ-ત્રૈતાલીપમા બેસી જાય છે એટલે એને મિથરચના માનતો જોઈએ છતાં આ મિથરચનાના ઘીજા દાસલો મને મલ્લયા નથી, એટલે આનો ટોપમા ઉલ્લેખ વધુ છે કોઈ વિગલે આ રચના માન્ય કરી હોય એમ મારા જાણવામા નથી. પણ મને આ રચના સુંદર જણાઈ છે અને આનું હુ કહું છું તે જ મિથર સ્વરૂપ હોય તો આપણા કવિઓએ મિથરચનાના કેવા વિવિધ પ્રયોગો કર્યા છે તે જોઈ આશ્ચર્ય થયા વિના રહેશે નહીં.

તરીકે તેની પદોમા ગણના થાય છતાં એનું માપ એક જાતિછંદના જેવું જ સુધઢ છે એટલે અહીં તેનો ઉલ્લેખ આવશ્યક ગણુ છુ. અજની ગીત સોથી પહેલું કાન્તે લખ્યું ગણાય છે, પણ યોજા કેટલાકાં છંદોમા તેમ કામા પણ, એમના મિત્ર રાજારામ રામશંકર તેમના પુરોગામી નીચઢે છે એમના ‘નાગાનન્દ’ના ગુજરાતી ભાષાન્તરમા પૃ. ૪૩મે એક અજની ગીત છે પણ એના પ્રાસ મેઢબ્ધો નથી એટલે એ હૃદય જણાતુ નથી. એટલે કાન્તનુ જ અજની ગીત દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉતારુ છુ :

વિપ્રયોગ

(અજની ગીત)

આવાગે એની એ તારા :

એની એ જ્યોત્સ્નાની ધારા :

તરુણ નિશા એની એ : દારા —

કયા છે એની એ ?

પૂર્વાલાપ, (આવૃત્તિ ૩), પૃ ૫૫

પહેલી ત્રણ પક્તિઓ સોઢ સોઢ માત્રાની એક જ પ્રાસથી સાધેલી છે. એમા ચાર ચતુષ્કલ સંધિઓ આવે છે એને ચરણાકુઢની ત્રણ પક્તિઓ કહી શકાય. ત્રણેય પક્તિમા અત્ય ચતુષ્કલ ગાયા છે ચોથી પક્તિ ટૂંકી છે, દસ માત્રાની છે, ઉપરના પ્રાસથી વિઘૂટી છે, અને એ ચરણાકુઢની અત્ય છ માત્રાઓ સ્પષ્ટિત થઈને બનેલી છે અર્થાત્ એનો અત્ય ગુરુ આઠ માના જેટલા કાલ સુધી લવાવનાનો છે આની સાસ લૂંકો તો એ છે કે ત્રીજી પક્તિ પ્રાસથી આગલી બે સાથે સધાયેલી છે, છતાં અર્થમા અને પઠનમા એ ચોથી સાથે વધારે ગાઢ રીતે સધાયેલી છે એમ બતાવવા પઠનમા ત્રીજી પક્તિ આગઢ — આવુ ચિન્હ પણ કરેલુ છે ત્રીજી પક્તિ પ્રાસથી પહેલી બે સાથે સધાયેલી અને અર્થ અને પઠનથી ચાથી સાથે સધાયેલી હોવાથી એક સુન્દર ભગીનો અનુભવ થાય છે તેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

અજની : દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા ગા — — —

એક યોજા ગીતમા કાન્તે આ રચનામા જરા ફેર કરેલો છે.

બહાલાઓને પ્રાર્થના

રોનારૂં મીતરમા રોતું,
 રહોનારૂં મીતર ના રહોતું.
 દૂર સલાનુ હંચુ
 સાથે રોતુ ને જોતુ
 બહાલાઓ બહાલાને કહેજો !
 સાગરમા તો સાથે રહેજો,
 સ્નેહાના આયોજના
 સાથે સૌ સ્નેહો

આ ગીતમા મૂઝા ફરક તો પ્રાસ રચનાનો છે. પણ તેની ચર્ચા પહેલાં એક લેખનમુદ્રણપદ્ધતિનો ફરક જોઈ લેવો જોઈએ. 'બહાલાઓને' વાઘના પહેલા છંદમા ત્રીજો ચોથો પક્તિ ભેગો વાચતા તે ઉત્થાપનિકા પ્રમાણે થઈ રહે છે, પણ તેમા ત્રીજોમા ત્રણ ચતુષ્કલો છે એટલે એક ચતુષ્કલ ઓછો છે અને તે નીચેની પક્તિમા છવાયો છે. વાજો છંદ ઉત્થાપનિકા પ્રમાણે જ છે એ સઘળો છંદનો દૃષ્ટિએ મારે થઈ રહેવાનું નથી. પહેલા છંદમા વંદાવ અર્ચનો દૃષ્ટિએ કવિએ એટલો ફેરફાર કર્યો હશે મુખ્ય કહેવાનું છે તે પ્રાસ વિશ છે. અહીં ત્રીજો પક્તિ પ્રાસ-યોજનાથી વિચૂટો પડી જાય છે, અને ચોથો પ્રાસયોજનામા સામીલ થાય છે. પણ એમ થવાથી એક વાજો ફેરફાર થાય છે. ત્રીજો ચોથો મેઢી બોલાઈ એક છઠ્ઠીસા સંવેદનાની સ્થળ પક્તિ વળી જાય છે. એને સારી રીતે હવે ત્રણ પક્તિનું વાચ્ય કહેવું જોઈએ. જેમા ત્રીજો પક્તિ વધારે લાગ્યો છે. આ રીતે

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા

દાદા દાદા દાદા ગાગા દાદા દાદાગા - - -

મને પોતાને અજનીનો મૂઝા પ્રાસયોજના જ વધારે સુંદર લાગે છે.

અહીં સર્વત્ર પ્રાસનિષ્ઠ સધિ આપણ ગાગા જોયો છે, પણ વધારા દાગા પણ ચાલે કયાંક દાદા પણ ચાલે. એના દૃષ્ટાન્તો પ્રો ઠાકોરના કાવ્યોમાથી મળી રહે છે.

રામેશ્વર ઇડાંએ ચઢકે

પુરી દારિદ્રા વાગી શઢકે

મા રહારી વાઢીની ઢઢકે

જય જય મા મ્હારી !

સપ્તશૂલ પજાવ એક વર :

પરશૂ અરવલ્લી વોજે કર .

તેમ લટકની સંહ્યાદ્રિ કટિ પર : જય જય મા મ્હારી !

‘માજીનુ સ્તોત્ર’, મળકાર, પૃ. ૨૧૨

પ્રો ઠાકોરે આ રચનામા વોજા પળ વેટલાક ફેરફાર કર્યા છે પહેલા તૈનુ ,
દૃષ્ટાન્ત લઝ

અ સો નમંદા મટ્ટ

લખાલે રહેનીતી ન્હાની,

જાનૈયા આવ્યા સ્હેલાણી,

એકે મુરકી નાલી છાતી — કેવી, નાની ?

મળકાર, પૃ ૯૭

પ્રાસરચના આગલ જોઈ ગયા તે જ અજનીની વિશિષ્ટ છે તે જ છે ફરક
માત્ર ચોયા ચરણમા થયો છે — તે ચોયા ચરણની વે માત્રાઓ વાપવાનો.
તેના પઠનની પ્લુતિની અવસ્થા ધ્યાનમા રાખવા જેવો છે એ પ્લુતિની માત્રાઓ
દર્શાવતા નીચે પ્રમાણે બને છે .

દાદા — ગા ગા — — —

કેવી — ન્હા ની — — —

વ્યા છે એની એ — — —

જૂની અને નવી પક્તિ અને તેના પ્લુતિસ્થાનો સરલાવવાથી ફરક ધ્યાનમા
આવશે આ ફરકમા રચના પોતાનુ જૂનુ સૌંદર્ય કઈક પળ લૂંપે છે એમ
હુ માનુ છુ એમની એક વોજો રચના પળ જોઈએ

કોકિલ વિલાપ

કોકિલ ટહુક્યો ઉચ્ચ ઘટામા,

ટહુકત ઉતર્યો અવ છટામા,

ગ્યા તડકાશીઝા હિંડોઝે હીચૂ હૂ કોડે

મળકાર, પૃ ૧૦૧

અહી ફેર માત્ર એટલો છે કે પહેલા વે પક્તિમા એક પ્રાસ છે, અને ચોયો
ટૂકો છતાં ત્રોજા ચોધામા એક વોજો પ્રાસ છે આજ્ઞા કાવ્યમા પ્રાસનો આ
એક જ રીત રાખો નયો પળ તે વધા પ્રમાણે જોવાનો જરૂર નથી આ
પ્રમાણે આ રચના ગુજરાતીમા અનેક રીતે વિકસી છે

प्लवंगम-पठन विशेषा अन्य मत्तोनी चर्चा

Language and Literature Vol. II p. 286 7 उपर
नरसिंहराय देशा अने पदनी चर्चा करे छे, अने तेमा देशाभा पण कालनु
मात्रामाप होवु जोईए एम सार्वात करवा दाखला आपे छे तेमा तेओ
प्लवंगमनो दाखलो आपे छे : "(b) Take the following line of the
regular metre known as प्लवंगम :—

छने याती छाय छडीघर छाजता

and the following line of garabi of the type of आसीं मासो
शरदपुन्यमना रात्य जा :

हा ! देव ! नु विपरीत दूवडु दीघलु ?

You can read one and the other in convertible forms,
the underlying metric formation being one and the same;
the difference consisting in the chanting of them and the
shifting of the यति; thus in प्लवंगम the यात is after the
eleventh mātrā while the garabi is a non-stop line altogether.
Read the garabi line with the caesura after त in विपरीत
and the डु turned into a three mātrā प्लुत and it will be
प्लवंगम; or read and chant the प्लवंगम line without the
caesura after य in छाय and without lengthening the र in
छडघर into a प्लुत and it will be the garabi of the type
stated.

[Note : I would not insist on the प्लुत in the प्लवंगम
metre; for it is possible to read it as one mātrā syllable
and yet secure the rhythm. The प्लुत variation is but an
ornamental element in chanting]

नरसिंहराय प्लवंगम अने प्लवंगमना गरबी यन्त्रेना बघनी अभिधता
स्वीकारे छे. छता बघेनो भेद पण करे छे. ए भेद एक तरफयी प्लवंगममा

૧૧ મી માત્રાએ યતિ છે, ગરવીમા યતિ નથી એનો ગળાવે છે. તેઓ કહે છે કે પ્લવંગમ રાયતિક છે, ગરવીનુ પઠન સતત ઘવિરત છે પણ અહીં સરી વાત એ છે કે પ્લવંગમનુ પણ પઠન તો સતત જ છે, વારણ કે યતિસ્થાને આપણે વિરામ કે વિલવન કરી શકતા નથી. એ યતિવાળુ ચતુષ્કલ વીજા ચતુષ્કલો જેવું ચાર માત્રાનું જ રહે છે વીજુ, એ પ્લવંગમ અને ગરવીના પઠન-માનનો એક એકો ભેદ કરે છે કે પ્લવંગમમાં 'છઢીધર' શબ્દનો 'ર' પ્લુત થાય છે. ગરવીમાં એમ થતું નથી. હવે 'ર' પ્લુત થતો હોય તો કેટલી માત્રાનો પ્લુત થાય છે એ પણ નક્કી થવું જોઈએ. પ્લુતની માત્રાઓ ન આપી હોય ત્યારે એ સાધારણ રીતે ત્રણ માત્રાનો ગણાય. 'ર' એ પ્રમાણે ત્રણ માત્રાનો બનતા ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

છને યાતી છાય છઢીધર ~ ~ છાજતા

પ્લુતિની માત્રા સાથે ગણતા કુલ ૨૩ માત્રા થાય હવે એઓ જ 'હા દૈવ'ની પક્તિમાં એ રીતે 'દૂઘડુ'ના 'ડુ'ને પ્લુત કરવાથી ઉપર પ્રમાણે પઠનમાત્રાઓ થઈ રહેશે એમ કહે છે કરી જોઈએ. મૂળ પક્તિ નીચે પ્રમાણે છે.

હા દૈવ શુ વિપરીત દૂઘડુ દીઘલુ

આમાં હાદૈ, વર્ણવિપ, રીત દૂઘડુ, દીઘલુ એ પ્રમાણે માત્રાગણો છે પહેલાં બે ચચ્ચાર માત્રાના, 'રીત દૂઘડુ' એ આઠ માત્રાનો, અને 'દીઘલુ' પાંચ માત્રાનો. એ રીતે એમાં કુલ ૨૧ માત્રા થઈ રહે છે એમાં 'ડૂ' ગુણ છે તેને પ્લુત કરવાથી એક માત્રા વધે છે તો કુલ ૨૨ માત્રા થાય એટલે વધે પક્તિઓ સરસી થતી નથી સ્વર તો નરસિંહરાવે પોતાના સિદ્ધાન્તના સમર્થન માટે આશી પક્તિનું માત્રામાપ આપવું જોઈતું હતું અને પ્લુતિની માત્રાસંખ્યા પણ આપવી જોઈતી હતી 'છઢીધર'ના 'ર'ની ત્રણ માત્રા કહી તો તે સાથે 'દૂઘડુ'ના 'ડૂ'ની પણ કેટલી માત્રા તે કહેવી જોઈતી હતી વઢી પ્લવંગમમાં પ્લુતિ મૂકવી હોય તો મુકાવ ન મૂકવી હોય તો પણ પઠન બરાબર ચાલે એ નોંધ તો એમના મૂળ સિદ્ધાન્તને વિષાતક છે એમ પ્લુતિ વિકલ્પે નાહી શકાતી હોય તો માત્રામાપ છેવટે અસિદ્ધ રહે આ વધા વિસવાદનો છુલાસો મેં આ પ્રકરણમાં કેહ્યું એ રીતે જ થઈ શકે છે કે પ્લવંગમ એ મૂળ રોઝાની જ પ્લુતિવદ્ધ રચના છે. અને પ્લુતિની માત્રાઓ મૂકવાની ભિન્નભિન્ન પદ્ધતિથી ભિન્નભિન્ન રચનાઓ અને પઠનો થાય છે આમાણક અને પ્લવંગમ એ માત્રાલઘનના ભિન્ન વ્યાપારથી થયેલ છે અને એ વધે પદ્ધતિ છોડી પ્લુતિ ચાર ચતુષ્કલો પછી નાહવી હોય તો તે ત્રણ વિશેષ માત્રાની જ જોઈએ આ પ્રમાણે

છને, ધાતી, છાંય છ, ઢીધર, ૐ છાજતા,
 હા દે, ઘશુધિપ, રીત દૂસડૂ, ૐ દોધલુ,

સાથે સાથે પ્લવગમ વિશેનો ચર્ચનો મત જાડીએ તૈઓ વહે છે “હે
 દ્વિતિહાસ ઉપરથી આ વિશે વિચાર કરીએ તો પ્લવગમની ઉત્પત્તિ દોહરામાથી
 થયેલી હોય એમ ચોક્કસપણે જણાય છે, તે એવી રીતે કે ‘દુહાનુ ધીજુ ચરણ
 તે પ્લવગમનો પ્રથમ યતિવાલો જાડ છે અને દુહાના પહેલા ચરણમાની આરમની
 ત્રણ માત્રા ઓછી કરી, જાર અને સધિની વ્યવસ્થા મૂળ પ્રમાણે રાક્ષવાથી
 પ્લવગમનો ધીજા યતિવાલો જાડ વને છે ’ (ગામનવાદન પાઠમાઢા પુ ૧
 વિ ૩ પુ ૬૨) ચર્ચેએ જાપેલુ અવતરણ કે હ ધ્રુમનુ છે (સા વિ મા
 ૨ પુ ૨૧૭) પણ ધ્રુવે એ મત ઠેઠ સુધી રાક્ષ્યા કે કેમ એ જાણવા સાધન
 નથી પ એ આ પુ ૩૭ એ પ્લવગમનુ નિરૂપણ આપે છે, ત્યા ઉપરના મતનો
 અનુવાદ થયો નથી, એટલે એ મત એમણ છાડી દોધો હોય એ સ્થિતિમાં
 આપણે એને ચર્ચનો મત જ માનીએ ચર્ચેનું વહેવું ન્યાસથી પ્રથમ સ્પષ્ટ કરીએ
 | | | | |
 દાદા દાદા દાલ લદાદા ધાલગા એ પ્લવગમનો ચર્ચનો ન્યાસ છે અલબત્ત
 પ્લવગમમાં યતિ મુઘામાં દાદા દાદા દાલ આવે છ અને તે દુહાના ઉત્તર યતિ-
 જાડ દેખાય છે, પણ તે આવસ્મિજ જ છે દુહામાં ગાલ છ પણ એ ગાલ ચતુ-
 પ્લવ છે, અને તેની પછી એક આણુ ચતુષ્વલ અનક્ષર છે ચર્ચે પોતે પણ
 દોહરાના સ્વરાવનમાં ગા ત્રણ માત્રાનો અને લ ચાર માત્રાનો આપે છે (ગા
 વા પા પુ ૧, વિ ૩ પુ ૮૦) જ્યારે પ્લવગમમાં તો દાલ લ એ ચતુષ્વલ-
 પરપરાની એક વડી છે અને તેની પછા પાછુ લગોલગ દાદા આવે છે એટલે
 ગાલ આગળ રચનાનો કોઈ સ્વાભાવિક અવયવ પડતો નથી અને તેનો સ્વતન્ત્ર
 અવયવ તરીકે વિચાર કરવો અપ્રમાણિક છે કે હ ધ્રુવે અનાવૃત્તસધિ વૃત્તોની
 યતિ, અને જાતિછદોની યતિનો મૂળ સ્વરૂપમદ ન જોયા તેનું આ એક
 પરિણામ છે

ત્રિકલ, પંચકલ, સપ્તકલ, જાતિઓનો મેલ

જાતિરચનામા આવર્તિત થતો ત્રિકલ સધિ સંગીતના દાદરા તાલમાથી નિષ્પન્ન થાય છે. બર્વે દાદરા તાલનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે :

દાદરો. ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
÷ ૦

અત્રુ અર્થ ત્રણ માત્રાએ થાય તેમા પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ પડે છે. દરેક માત્રાને અક્ષરથી પૂરતા આ સધિને આપણે દાલનુ રૂપ આપી શકીએ. ત્રણ માત્રાનો લલલ સધિ પગ છે. પગ ગુરુ અક્ષર ભારે હોઈ એ સ્વાભાવિક રીતે વધારે તાલક્ષમ છે. તેથી ત્રિકલ બોજ સાધારણ રીતે દાલ એવા રૂપથી નિર્દેશાય છે. ત્રિકલ સધિનો એક પર્યાય લગા થાય અને એ રૂપ આપણે દાલમાથી નિષ્પન્ન કરી શકતા નથી, જેમ લગાલ રૂપ દાદામાથી નિષ્પન્ન કરી શકતા નહોતા તેમ ચતુષ્કલની પદ્ધતિએ, દાલના ત્રણેય પર્યાયો માટે આપણે દલ્લ એવી સજ્ઞા કરી શકીએ, પણ એમ કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે લગાનુ લગાલ જેવું મહત્ત્વ નથી. એટલે સામાન્ય રીતે આપણે દાલ સજ્ઞાથી જ ચલાવી લઈશું.

આ સધિના છદો ગુજરાતીમા બહુ ઓછા વપરાય છે. દલપતરામ છ માત્રાના ચરણનો વામ છદ આપે છે, તે તો માત્ર એક કૌતુકરૂપ છે. એની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય

વામ ૧ ૧
દાલ દાલ દાલ

એ પછી હીર આવે છે. તે મહત્ત્વનો છે. આઠમા પ્રકરણમા આપણે એનું લક્ષણ જોયું છે (જુઓ ગત પૃ ૩૨૩), અને સધિઓના પ્રવાહની દૃષ્ટિએ તે નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય.

હીર ' ગાલ દાલ ' દાલ દાલ ' દાલ દાલ ' ગાલ ગા

આ છદમા પક્તિ દર્શાવવા અત્ય સધિઓને લગાત્મક રૂપ મળેલું હોવા ઉપરાંત આ સધિને પણ લગાત્મક રૂપ મળેલું છે. અત્ય સધિની એક માત્રા લક્ષિત થયેલી છે, જેને ગણતરીમા લેતા સધિના કુલ આઠ આવર્તનો થાય છે, અર્થાત્

બેકી આવતંનો થઈ રહે છે. યતિ છ છ માત્રાએ એટલે દાદરાના એક એક તાલે મૂકી છે, તે, અલક્ષ્ય, એક મગી છે, છદનુ અગ નથી.

આ પછી ઢાઢમા પ્રકરણના ક્રમે હુ મહીદીપ લડ છુ, અને તેનું લક્ષણ ફરીથી ઉતારું છું :

૧૭. મહીદીપ છંદ — માત્રા ૨૨, તાલ ૪

યાવિન વઢ રાવઢ અત, જુગલ દીર્ઘ દીજે,
વાર વઢ ઉપર વિરામ, મહીદીપ કીજે;
પ્રથમ ઉપર ઘટ ઘટ પર, તાલ સરસ્વ તૈમા,
મુળતા પદ સરસ દિતે જુવિત સરસ જૈમા. ૧૫

દ. વિ. પૂ. ૧૫

પઠન કરતા આમાં પણ ત્રિકલ સંધિના આવતંનો જણાશે. પણ દલપતરામે એનો તાલ પહેલો માત્રા પછી છ છ માત્રાએ નાચ્યો છે, એટલે દ્રાપ્તી પરિ-
માપામા એને પદ્મકલ સંધિના આવતંનો વહેવા પડે. ધામ કરવાનું કારણ ચારનો પક્તિઓમાં 'મુળતાં પદ' એ સ્થાને ત્રિકલ સંધિઓ જુદા પડતા નથી એ છે. અહીં ત્રીજો ચોથો માત્રાઓ 'તા' અક્ષરમા મેળો થઈ ગઈ છે. અને ચતુષ્કલ રચનાના લલગાલલ અને લલગાલલ એ બે દ્વિતીયીક સંધિઓ સાથે સરસાવી શકાય. આ દ્વિતીયીક સંધિઓ, એક સંધિનો અત્ય લઘુ વીજા સંધિના આઘ લઘુ સાથે જોડાઈ જઈ એક ગુરુ થવાથી થયા હતા તેમ જ અહીં ત્રિકલ સંધિઓમા પણ એક સંધિનો અત્ય લઘુ, વીજા સંધિના આઘ લઘુ સાથે મળવાથી આ પદ્મકલ સંધિ નિષ્પન્ન થયો છે. માલ કે લલલ સાથે લગા કે લલલ મળવાથી એ થાય. એ રીતે ત્રિકલોમા ૪ દ્વિતીયીક સંધિઓ થાય : ગાગાગા, ગાગાલલ, લલગાગા, લલગાલલ. ઉપર આપેલ 'મુળતા પદ' એ લલગાલલ સંધિ છે. આ વધા સંધિઓ ત્રિકલ જાતિઓમા દ્વિતીયીક સંધિઓ તરીકે આવી શકે છે. અહીં, ચતુષ્કલોમા $\frac{\text{લડા}}{\text{દાલ}}$ ગાગાલ હતો તેવો કોઈ નિષિદ્ધ

સંધિ નથી. અર્થાત્ ત્રિકલ રચનામા દાદાદાને અવકાશ છે. અને તેમ છતાં વહેવું જોઈએ કે એક જ પક્તિમા આ દ્વિતીયીકના એકથી વધારે આવતંનો શોભતા નથી. આપણે એક એવી પક્તિ દૃષ્ટાન્ત્ર સ્વાતર બનાવી જોઈએ :

યુદ્ધોપ્પાઃ જિત્તનારસ પશ્ચો પળ અતે સ્તો

હારેલા પશોથી અધિકૂં સુલ ના પેલે.

રચનામા પદ્મકલનો મેલ પ્રતીત થતો નથી. એટલે ત્રિકલ રચનામા આ દ્વિતી-
યીક સંધિ એક અપવાદ રૂપે જ આવી શકે. પદોમા ત્રિકલો અને તેના દ્વિતી-

ચીકોના કલામય સંયોગથી અનેક સુંદર રચનાઓ થાય છે તે આપણે આગળ જોઈશું.

આ મહીદીપ છંદમાં લદાના આવર્તનો પણ આવે છે તે આપણે ઉપરના છંદમાં 'મહીદીપ' (લગાગાલ) શબ્દમાં જોઈ શકીએ છીએ. એથી ત્રિકલના આવર્તનોમાં કાંઈ ભગાળ પડતું નથી કેમ કે લાલમાં છે તેમ જ છદામાં પણ ત્રિકલના તાલ માટે પ્રથમ માત્રા ઉપલબ્ધ હોય છે. આ ઉપરથી ત્રિકલ રચના માટે આપણે લાલ ચરાચર લદા એવું સમીકરણ કરી શકીએ.

આ સમીકરણ ત્રિકલ રચનાઓ માટે સાચું છે એટલું જ નહીં પણ અન્ય રચનાઓ માટે પણ સાચું છે એ આપણે આગળ જેમ જેમ પ્રસંગો આવતા જશે તેમ તેમ જોઈશું. અત્યાર પહેલાં આનો એક પ્રસંગ આવી ગયો છે તે અહીં નોંધીએ. ચતુષ્કલના દ્વિતીયીક સંધિઓ, આપણે જોયું કે લદાગાલદા અને લાલ-ગાલદા હતા અને તેમાં પહેલી ત્રણ માત્રાઓમાં લદા અને લાલ આવે છે એ ઉપરના સમીકરણ પ્રમાણે જ છે. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સમીકરણનાં બન્ને સંધિઓમાં પહેલી માત્રાએ તાલ આવે છે, એ પ્રમાણે પહેલી માત્રાએ તાલ આવતો હોય તો જ એ સમીકરણ સાચું પડે, કોઈ અન્ય માત્રા પર તાલ આવતો હોય ત્યારે સાચું પડે નહીં. લાલના તરીકે આ દ્વિતીયીક સંધિમાં અત્ય ત્રણ માત્રાઓ આવે છે ત્યાં એ લાગુ કરી શકાય નહીં. કારણ કે એ ત્રણ માત્રામાં જે ગૌણ તાલ છે (જે આપણે ચિહ્નથી દર્શાવતા નથી)

તે ઉપાન્ત્ય માત્રા ઉપર છે, લદાગાલદા એ પ્રમાણે, ત્યાં ઉપરનું સમીકરણ લગાડવા જઈએ તો લદાગાલ શક્ય બને, અને પછી ત્યાં, આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ, ઉપાન્ત્ય માત્રા ઢકાઈ જાય એટલા માટે આપણે મહીદીપની ઉત્થાપનિકા લલપતરામથી જુદા પડી નીચે પ્રમાણે રાખીએ :

લાલ લાલ લાલ લાલ લાલ લાલ ગાગા

ઉપરની ચર્ચાથી આપણે પ્રથમ એમ કહી શકીએ કે આ છંદ ત્રિકલનાં આવર્તનોનો છે, અને આપણે લાલમાં પ્રથમ માત્રાએ તાલ કહ્યો છે તે મુજબ અહીં પણ મૂકવો જોઈએ. પદ્મકલ ક્યાક આવે તો તેને અપવાદ તરીકે આવતો દ્વિતીયીક સંધિ ગણવો. તે ઉપરાંત અહીં જોઈ શકાશે કે આના અંતે આવતા બે સંધિઓ સ્પષ્ટિ થયા છે. તેમાં પ્લુત માત્રા ઉમેરતા તેનું રૂપ ગાગા થાય. અને એ પ્રમાણે મહીદીપનું પઠન થાય પણ છે. પણ ઘઘારે-રૂઢ પઠનમાં બન્ને ગુરુ બોલાઈ પછી બે માત્રા પ્લુત બોલાય છે. અર્થાત્ અત્ય ગા

ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે. યશ પ્રકારની પ્લુતિઓને સ્થાન આપતાં મેઢની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

મહીદીપ { ૧ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા ગા
 ૨ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગાગા — .

ઘીજી પદ્ધતિએ અતે પદ્કલ આવે તે સ્પષ્ટ છે. દલપતરામે ચાર માત્રાએ યતિ વહી છે પણ તેને હુ છદનુ અંગ ગણતો નથી એટલે મૂકતો નથી.

આઠમા પ્રકરણમા ત્રિકલ જાતિછદોના નિરૂપણમાં મેં આ વે છદો પછી દિંદોના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી હતી. અહીં એ તરત હાથમા ન લેતા નિરૂપણની સરલતા ક્ષાતર પ્રથમ ત્રિકલ સધિના લગાત્મક રૂપોનુ નિરૂપણ કરીશ. ત્રિકલ જાતિઓની સરલામળીમા ત્રિકલની લગાત્મક રચનાઓ વધારે વિકાસ પામેલી જણાય છે — છેવટ સંધ્યામા તો વધારે છે જ 'દલપત પિંગલ'મા આપેલી રચનાઓમાથી આપણે મુખ્ય મુખ્ય જોઈએ :

સમાનિકા : ગાલ ગાલ ગાલ ગા અક્ષર ૭

દૃષ્ટાન્ત : રોજ મધદાનિકા

જો સતી સમાનિકા;

દ પિ. પૂ. ૩૩

મે પક્તિઓ વસ યસે. અહીં ગાલ અર્થાત્ જાતિસધિ દાલના કુલ ચાર આવર્તનો થયાં છે, જેમાના છેલ્લા સધિનો અંત્ય એક રુધુ સહિત થયો છે, અને તેથી પક્તિનો અત્ય ગુરુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે. એ રીતે ત્રિકલના કુલ ચાર આવર્તનો થઈ રહે છે. તાલ ગાલની પહેલી માત્રા ઉપર પડે છે એ સ્પષ્ટ છે તે પછી પ્રમાણિકા લઈએ જેનુ ઘીજુ નામ નગસ્વરૂપિણી છે.

નગસ્વરૂપિણી અથવા પ્રમાણિકા છદ — અક્ષર ૮

જરા લગાડિ જીવહો,

પ્રમાણિકાપણુ ઘહો;

વધે વડાઈ વિશ્વમા

મહૂં યસે મવિવ્યમા. ૩૩

દ. પિ. પૂ. ૩૫

આની ઉત્પાપનિકા : લગા લગા લગા લગા

એમ થાય, અર્થાત્ આ લદાનુ લગાત્મક રૂપ છે. આમા તાલ કયાં આવે ? આપણે મહીદીપ છદમા એક પક્તિના પ્રારંભમા આવતા 'મહીદીપ' શબ્દમા

પહેલી માત્રા ઉપર તાલ નાચ્યો હતો : લડાદાલ એ રીતે છે. પણ દરેક સ્થાને તાલ ક્યાં પડે છે તે પઠનથી નક્કી કરવું જોઈએ. અહીં તાલ સ્પષ્ટ રીતે બેકી સ્થાને આવતા ગુરુ પર પડે છે. અને તૈયી આપણે તાલ એ ગુરુ ઉપર મૂકવો જોઈએ. એ પ્રમાણે ઉત્પાપનિકા : લગા લગા લગા લગા એમ થશે. અહીં મોતીદામનો દાંડલો સ્વાભાવિક રીતે યાદ આવશે. તેમાં દલપતરામ જગણના આવર્તનો નિર્દેશ છે પણ તાલ પહેલાં લઘુ પછીના ગુરુ ઉપર મૂકે છે, એટલે સુધી પ્રમાણિકાનો દાંડલો મોતીદામ જેવો છે, પણ તૈયી આગળ તેનું સામ્ય જતું નથી. મોતીદામમાં નિસ્તાલ લઘુને આપણે છૂટો કરી પછી આદિ તાલ ગાલલ સધિના આવર્તનોથી દર્શાવ્યો હતો. અહીં એમ કરવાની જરૂર નથી. કારણ કે અહીં, પઠનમાં લગાના આવર્તનો સમઢાય છે. અને ભિન્ન કરીને ગાલના આવર્તનો અવશ્ય કરવા પડતા નથી. એમ કરવું હોય તો યાવ, પણ લગાના આવર્તનો થઈ શકતા હોય તો તેને નિપેધીને ગાલ મૂકવો એ મને એક નિરર્થક પ્રક્રિયા જણાય છે. અર્થાત્ સર્વત્ર પઠનને જ આવા પ્રશ્નોમાં આપણે નિર્ણાયક રાખવું જોઈએ. અને પઠનથી નિર્વાહ પામતી કોઈ વસ્તુનો નિપેધ કરવો ન જોઈએ. અર્થાત્ વધા સધિઓ તાલથી જ શરૂ કરવા જોઈએ એવો નિયમ કરવાની હું અહીં જરૂર જોતો નથી. મોતીદામમાં, અને બીજી પ્રથમ નિસ્તાલ આવતા દાંડાઢી ચતુષ્કલ રચનામાં આપણે નિસ્તાલ માત્રાઓ અલગ કરીને સન્ધિઓ શરૂ કરતા હતા, તે માત્ર પઠનને વફાદાર રહેવા જ, નિસ્તાલ માત્રાથી સધિ શરૂ ન જ કરી શકાય એવા કોઈ સિદ્ધાન્તને લીધે નહીં. આ પછી હું સમાનિકા-પ્રમાણિકા જેવું જ ચામર અને નારાચનું જોડકું લઈ છું. વધેની ઉત્પાપનિકા પાસે પાસે મૂકું છું :

ચામર : ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

નારાચ : લગા લગા લગા લગા લગા લગા લગા લગા

ચામરમાં ગાલનાં સાત આવર્તનો પછી એક ગા આવે છે, જે ગાલનું સ્થિત રૂપ છે. નારાચમાં લગાના કુલ આઠ આવર્તનો આવે છે. એક જ લગાત્મક સધિના આવર્તનોવાઢા છન્દોમાં ઉપરના જ સૌથી વધારે વપરાય છે. તેનાથી ધળા ઓછા વપરાશવાઢો છન્દ સેનિકા જોતા જઈએ.

સેનિકા : ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

अहीं छ आवंतनो छे, छेला सधिनो एरु माना समानिका-चामर प्रमाणे लुप्त
थाय छे नीचेनु दृष्टान्त सेनिकानु छे तेना बातप्रसासनु दंचिश्य ध्यान
खेचे एनु छे:

पतिया सणाहणेहरतिया
मुतिया गिमीलयच्छितिया।

१५

महापुराण, सड १, ३, ५. पृ ४०

आ पछी सारग लउ छु:

३५ सारग छद — अक्षर ९

नम सहिने नित्य रहे,
सउ जन सारग बहे;
भणि भणिने भक्ति करे,
भवजळ ते तुतं तरे.

५०

द. पि. पृ. ३७

आ छद बहु बधरातो नथो. पण तेमा जुदाजुदा लगात्मक रूपोयी त्रिकलना
आवतंतो यमा छे ए सरोके ए लीघो छे. 'दलवत पिंगळ'मा छापमूलयो
के कोई कारणयो ताल बराबर जणातो नथी ते सुधारीने हु मूकु छु:

सारग: ललल लला गाल लला

आ पछी एक बार तो बहु ज लोकप्रिय यमेलो ललित छद हु लउ छु:

५७ ललित छद — अक्षर ११

नर रळा गण न्याल हु ययो,
ललित लक्षणे 'ज्ञानमा गयो;
जन जगत्पती 'जो न ते भजे,
न मुच सपती' स्वर्गनी सजे १०१

द. पि. पृ. ४२

आ छदनी पादटीपमा लखेलु छे के 'ललितमा छद्मा अक्षर पछी
यति आवश्यक छे.'

भेळनी दृष्टिए जोता आमा स्पष्ट रीते त्रिकलना जुदा जुदा लगात्मक
रूपोयी त्रिकलनु आवतंतन यमेलु जणासो छदनु लगात्मा रूप आपी तेमा
सधिनो अत अल्पविराम मूकी दर्शावता न्यास नीचे प्रमाणे यशे:

ललल, गाल, या ' गाल, गाल, या

દરેક યતિલટમા ત્રિકલના બે આવર્તનો પછી એક ગુરુ આવે છે યતિલટનો અત્ય સધિ ધણી વાર પક્તિના અત્યસધિની પેઠે લલિત થાય છે, એ ધ્યાનમા આવતા તરત સમજાશે કે, યતિલટને અતે આવતો ગા એ ગાલનુ લલિત રૂપ છે. એ રીતે જોતા પ્લુતિની માત્રા ઝમેરતા આની જાતિછદ તરીકેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

। । । । । । ।
દાલ દાલ દા ૫ દાલ દાલ દા ૫

એમ કરતા પક્તિમા બેકી આવર્તનો થઈ રહે છે, એટલે આ જાતિછદ સ્પષ્ટ રીતે ત્રિકલનાં આવર્તનોનો બની રહે છે. અને પઠન સવાદી થતી રહે છે. પણ સામાન્ય રીતે લલિત છદ આ રીતે ગવાતો નથી એ ઉપરની રીત કરતા વધારે પ્રલલિત રીતે ગવાય છે, અને ત્યારે તેની પ્લુતિ લવાઈ દરેક લલિત ત્રિકલના ચત્તાર આવર્તનોનો થતો છે નીચે પ્રમાણે :

। । । । । । ।
દાલ દાલ દા ૫ — ૫ દાલ દાલ — ૫

આ રીતે પ્લુતિ લાવી ટૂંકી કરીને આ છદ બે રીતે ગાઈ શકાય છે. લાવી અને રુઢ પરપરા બીજી રીતની છે આ બીજી રીતમા યતિલટને અતે આવતો ગુરુ છકલ બને છે, સગીતનુ આલુ પટકલ એ ગુરુ પૂરે છે આ બન્ને મતને બંનેનો સંપૂર્ણ ટેકો છે અલવત્ત પ્રાચીન પરપરા પ્રમાણે બર્વે આને અક્ષરમેઢ વૃત્તોમા સ્થાન આપે છે :

“૧૧ લલિત

ઇતર નામ ભાવિની, કનકમજરી, ભામિની, ઇન્દિરા, શુદ્ધ કામદા, વિબુધવલિતા, રાજહસી

છદ—ત્રિષ્ટુપ ૬૬૪ મુ વૃત્ત

અક્ષર ૧૧ (ગાયનમા માત્રા ૧૬)

માપ ન ર ર ર લ મ ઉદા૦—લલિત થાય છે, નારરા ભગે

।। ।।S ।।S । S

૬ અને ૫ અક્ષરે યતિ આલ્યા વૃત્તની ૧૬ માત્રા થાય છે જરી, પણ તેના ચાર ચાર માત્રાના પૃથક્ પૃથક્ લલિતો નહીં પડવાથી ૬૪ઠો અને ૧૧મો અક્ષર ત્રણ માત્રા મુધો લવાવો, ત્રણ ત્રણ માત્રાના છૂટા છૂટા લલિતો પાલી જલદ દાદરા તાલમાં ગાઈ શકાય અથવા તો (વિલક) દાદરામા ગાઈ શકાય તે માટે ૬૪ઠો અને ૧૧મો અક્ષર ૬ માત્રા મુધો લવાવી ગાવામા આવે છે.”

ગા. વા. પા. પુ ૧, વિ ૩, છદોગીતવિનોદ. પૃ. ૧૩

બર્વે ઇન્દિરા નામ આપ્યું છે તે 'ભાગવત'માં આવતું ગોપિકાગીત આ છંદમાં છે અને તેમાં ઇન્દિરા શબ્દ આવે છે તે ઉપરથી પડેલું છે :

અયતિ તેઽધિકં જન્મના વ્રજ ।

અયત ઇન્દિરા શરંવદન હિ । વગેરે.

આનું લલિત નામ નમંદે પાડેલ છે (નમંકવિતા પૃ. ૧).

'આ સંદર્ભમાં આપણે કામદા કરી જોઈ જઈએ. ચતુષ્કલ રચનાને અંગે તે આપણે જોયું હતું. તેની ઉત્પાપનિકા

કામદા : ગાલગાલગા ગાલગાલગા

એવી આપણે ત્યાં કરી હતી અને ત્યાં દ્વિતીયાક સંધિ ગાલગાલગાનાં બે આવતંન-વાળો આ છંદ મળ્યો હતો. પણ આ છંદ બીજી દૃષ્ટિએ જોતા લલિતને વધુ જ મળતો છે અને તેની લલિત પ્રમાણે ઉત્પાપનિકા કરતા તે ત્રિકલ રચના બની શકે :

કામદા : ગાલ ગાલ ગા — ગાલ ગાલ ગા —

અર્થાત્ તેને ત્રિકલના મેઢમા લેતા તેના પાંચમા અને દસમા સ્થાનના ગુરુને ત્રણ માત્રાનો કે વિલંબિત રીતે લેતા

કામદા : ગાલ ગાલ ગા — — ગાલ ગાલ ગા — —

એમ છ માત્રાનો પ્લુત કરવો જોઈએ. આટલી લાંબી પ્લુતિ તો જાણ્યે શકે — શોભી શકે, જો કામદામા એ સ્થાને લલિતની પેઠે યતિ હોય. કામદા ગુજરાતીમા કપરાયુ. નથી. એ મરાઠીમાં કપરાય છે અને 'છન્દોરચના'માં આપેલા તેના માપમાં યતિ છે અને તેણે આપેલા દૃષ્ટાન્તમા પણ યતિ છે :

કૃષ્ણ વસ્ય હૈં ' મયદ ઘેઝની

અશિલ વિશ્વહી ' ત્યાત જાકુની

રગણિ સંગમા ' હૃદયિ ઉત્મુક

જાય અષ્ટમા ' — કુમુદનાયક.

છન્દોરચના, પૃ. ૪૦૧

પણ આ દૃષ્ટાન્ત, પટવધન વહે છે તેમ શુદ્ધ લગાત્મક નથી (એજન પૃ ૧૮૨ ૭૧૦મા છંદ ઉપરની ટીપ), જાત્યાત્મક છે. વર્વે તેને લગાત્મક ગણે છે અને તેમા પાંચમે અક્ષરે યતિ માને છે. તે વહે છે : "(આ છંદ) ૪, ૬ કે ૧૬ માત્રાના કોઈ પણ તાલમા ગવાશે. આમ છે તોષણ ૩ કે ૬ માત્રાના

જલદ દાદરા કે દાદરામાં ગાવાનો પ્રચાર વિશેષ છે; 'ને એ તાલોમાં ગાતી વસતે ૫મો અને ૧૦મો અક્ષર ૬ માત્રા મુઘો લવાયોને બોલવામાં આવે છે."

ગા. વા. પા. પુ. ૧, વિ. ૩, છદોગીતવિનોદ, પૃ. ૭

આવી વિશેષ ત્રિકલની કોઈ લગાત્મક રચનાઓ જોવાી હુ આવશ્યક માનતો નથી. ત્રિકલની લગાત્મક રચનાઓ જોતાં એક વાત જણાશે કે તેના જાતિ-છદોમાં લદા ઓછુ વપરાય છે, પણ તેની લગાત્મક રચનાઓમાં લગાના આવર્તનો ઠીક ઠીક આવે છે.

હવે 'હુ દિંડી લડ છુ. ઘાઠમાં પ્રકરણમાં (ગત પૃ. ૩૨૫) કે. હ ઘુવનો ઉપન્યાસ મેં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યો હતો :

। । । । । ।
દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગામાં

• અને એની અપૂર્ણતા વિશેના મારા તર્કો દર્શાવ્યા હતા. અહીં હવે હુ એના મેઢની ચર્ચા હાથમાં લઉં છું

આ ઉત્પાદનિકા અનેક દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે. દિંડી મૂઢ મરાઠી સાહિત્યનો છદ છે અને સદ્ગત નરસિંહરાવ કહે છે કે મરાઠી નમૂના ઉપરથી મોઢાનાથ સારાભાઈએ એને ગુજરાતીમાં ઉતારી ઉપર જે ઉત્પાદનિકા આપી તે પ્રમાણે જ મોઢાનાથ અને વોજા કેટલાક ગુજરાતી કવિઓએ દિંડીઓ લખી છે પણ તે મરાઠી મૂઢ દિંડીથી કેટલીક રીતે ભિન્ન છે અને એ ભિન્નતા પિંગલની દૃષ્ટિએ જાણના જેવી છે આ ભિન્નતા નરસિંહરાવ પોતે, સ્વીકારે છે તેઓ કહે છે.

• "દિંડીનુ માપ નીચે પ્રમાણે છે —

ગોડવોલેકૃત 'વૃત્તદર્પણ'માં વર્ણુ છે — ચરણ ચાર, અંત્ય યમક, બન્ને ચરણમાં અયવા ચારેમાં સરસો, બાત્રાનો નિયમ (વર્ણનો નથી), ચરણમાં ૧૧ માત્રા, નવમી માત્રાએ યતિ, પ્રથમ વિભાગમાં પ્હેલો ત્રણ માત્રાનો ગણ (માલ, લગા; અયવા લલલ), પછી ત્રણ ગુરુ અયવા ૬ લઘુ, અયવા લઘુ-ગુરુ મઢીને ૬ માત્રાનો ગણ, ચીજા વિભાગમાં, ૩ માત્રાનો ગણ, પછી ૩ માત્રાનો ગણ, તે પછી બે ગુરુ.

૧. I once thought and still think that dindi (as also abhangas) was first introduced into Gujarati poetry by Bhola-nath Sarabhai (who wrote his dindis, deliberately on the Marathi model sometime before A.D. 1880). Gujarati Language, and Literature Vol II p 267.

વસ્તુતઃ નીચે પ્રમાણે સ્વરૂપ છે:—

(I) દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા . . . ગા

અથવા (II) દાલ દાદા દાદાલ દાલ ગા — ગા

અને વધુ વિકલ્પમા છેવટના ગુરુ તે અનુક્રમે છ અને ત્રણ માત્રાના પ્લુત છે—તેથી ગા . . . ગા ને વદલે પા . . . પા . . મુકાય.

અર્થાત્, નીચે પ્રમાણે દિડોનું સ્વરૂપ લે વિકલ્પોમાં દર્શાવાય:—

દાલ દાલ દાલ દાલ દાલ ગા ગા

અથવા દાલ દાદા દાદાલ દાલ ગા ગા

(તાલસ્થાન કુર્વરેક્કા (1) થી દર્શાવ્યા છે.)

પેટા તાલ ૦ સંજ્ઞાથી દર્શાવ્યા છે. દિડોની ગેયતા વિચારતાં, વસ્તુતઃ છેવટના લે ગુરુ તે પ્લુત છે, પ્રથમનો છ માત્રાનો, બીજો ત્રણ માત્રાનો તેથી ગા ગાને વદલે પાદ પારે એમ મૂકાય, તો પૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રતિબિંબિત થાય.

તાલવ્યવસ્થા:—૪ થી, ૧૦મી, ૧૬મી અને ૨૨મી માત્રાઓ ઉપર તાલ આવે છે (મુખ્ય તાલ); અને ૧લી, ૭મી, ૧૩મી અને ૧૯મી ઉપર પેટાતાલ.

(પ્લુતદર્શન સ્વીકારીને જ તાલસ્થાન ને પેટાતાલસ્થાન ૨૨મી અને ૨૧મી માત્રાએ લેવાયા છે.)

વસ્તુતઃ I લાઠી વિકલ્પ II લાઠીમા અંતર્ભાવ પામે છે. પરંતુ પેટા-તાલના દર્શન પ્રાટે લે વિકલ્પો જુદા મૂલ્યો છે. ઉદા. I વિકલ્પમા ૭મી માત્રા (પેટાતાલલાઠી) ત્રીજી લાની પ્રથમ માત્રાએ સ્પષ્ટ છે, પણ વિકલ્પમાં એ જ ૭મી માત્રા લાની બીજી માત્રા સ્થાને હોઈ પેટાતાલ જાણે છે. અર્થાત્ બીજી માત્રાઉપર પેટાતાલ હોય તો II માં નિગૂઢ કોઈ સ્થાને હોય તો I માં પ્રથમ માત્રાનું સ્થાન લઈ પ્રગટ રહે છે.

નોંધ:—ગોડયોલેના 'વૃત્તદર્પણ'માંથી ઉતારો આપ્યો છે તે પછીનો ભાગ મેં ફલિત સિદ્ધાન્ત (corollary) રૂપે વિસ્તારથી મૂલ્યો છે.

મુદ્રાવરિત (આવૃત્તિ ૧૯૪૭) પૃ. ૧૧૯-૧૨૧

અહીં દિડોના સ્વરૂપ વિશે નરસિંહરાવે જે કહ્યું, કદમુ છે તે સાચે જ સામાન્ય રીતે સહમત છું જો કે પેટાતાલસ્થાન ૨૧મીને વદલે ૧૯મીએ કહેવું જોઈએ. તેમ જ ઉપર પ્રધાનગોણ તાલના દડ અને મીઠા કરેલાં છે

તેમા પળ મને મુદ્રણદોષ જળય છે પળ તે વિષે વિશેષ લલવાની જરૂર નથી, કારણ કે નીચે મેં જ વર્ણવેલ ઉત્થાપનિકા આપી છે તે જ તેમને ઉદ્વિષ્ટ છે તેમ હું માનું છું અહીં પાત્ર એક વે વાવત મારે સ્પષ્ટ થરવી જોઈએ હું સંગીતના ગીણતાલને જાતિછદની ચર્ચામા સાસ કારણ વિના લાવવા માગતો નથી એટલે દિડોના સ્વરૂપમા હું એનો નિર્દેશ ન કરું વીજુ, હું જાતિઓમા યતિને આગનુંક માનું છું એટલે ૧મી માત્રાએ દર્શાવેલા યતિને હું છદનું અંગ ન માનું અને એમ કરવાને મને મરાઠી દિડોઓનું જ સ્મર્યન છે પટવધન 'છન્દા-રચના'મા દિડોના દૃષ્ટાન્તો આપે છે તેમા સર્વત્ર યતિ નથી હું તેમાથી પહેલા વે દૃષ્ટાન્તો ઉતારું છું

(૧) ધોવ એવા 'મ્યાનગ્રા તુકારામ' !

રાડલાચી હી વાટ સુવ્યારામ !

ગૂઢ ભક્તીચી દાખવીત લીલા !

પહા દિળ્હી ચાલલી પંઢરીલા

(૨૬૧)

(૨) "મળો પહિલા દાદનિ મકરતોળ્હી

સુખેં હર્સેંચો વાઢવેલ પ્રોહો,

પરી મૂર્ખાવેં ચિત વાઢવેના

દયો કૂર્મીચ્યા પાઢવેલ સેના " (તુકારામ પૃ ૨૧૫૮૮)

છન્દોરચના પૃ ૪૧૦

અલગત ગોઢબોલેએ આપેલા દિડોમા નવમી માત્રાએ યતિ છે, 'છન્દ પ્રમાકર' પળ યતિ માન છે (છન્દ પ્રમાકર પૃ ૫૬), પળ સિદ્ધાન્ત જોતા યતિ આવશ્યક નથી અને દૃષ્ટાન્ત પળ એનું જ સ્મર્યન કરે છે એટલે આપગ યતિને છન્દના લક્ષણમા સ્વાકારોશુ નહીં એ દૃષ્ટિએ દિડોની પ્રધાન ગૌણ બન્ને તાત્રો દર્શાવતો ઉત્થાપનિકા હું નીચે પ્રમાણે આપું

દિડો દાંલ] દાદાદા, દાલ દાંલ, ગા - - , ગા ✓

૨ પટવધન આ છદન મૂઢાવાવર્તન. અર્થાત્ પળમાત્રક સૈધિના આવર્તનો વાળો ગળે છે એકી સિદ્ધાન્તથી ત્રિકલ રચના સ્વીકારતા નથી, પણમાત્રક એ સ્વીકારે છે અલગત વધા ત્રિકલ રચનાઓનો પળમાત્રક રચનામા સમાવેશ કરી શકાય, પળ તેમા છન્દના સ્વરૂપનું પૂરેપૂરું વિશિષ્ટ દર્શન થતું નથી, એ એ યોજનાની અપૂર્ણતા છે તેઓ દિડોનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે

૭૦ દિળ્હી ૨ ૨ | — — — | ૨ ૨ | ૨ ૨ | — +

છન્દોરચના પૃ ૪૦૫

અહીં મારે એટલું ઉમેરવાનું કે અંતે આવતું ત્રિકલ તે, પછી આવતી પંચતિના ત્રિકલ સાથે જોડાઈ, એક પટ્કલ રહે. એ રીતે પટ્કલ તાલપરંપરા સ્થાપિત થાય. આ રીતે આ, નરસિંહરાવે કહ્યું છે તેમ, સંગીતપ્રધાન રચના છે, અને તેથી તે પદોના વર્ગનો છે, પણ તેના માત્રાબદ્ધ સધિઓ જાતિની માફક જ મુપડ અને મુરેલ રીતે આવે છે, એટલે જાતિઓમા તેને લઈ ઢાકાય છે. પદોમા આપણે જોઈશું કે ઘણી ત્રિકલ અને પટ્કલ રચનાઓમાં આ પ્રમાણે એક નિસ્તાલ ત્રિકલ આવી પછી દાદરાના પટ્કલના આવર્તનો તેમા શરૂ થાય છે, અને તેથી મેં ઉપર અર્ધવિરામમાં દર્શાવેલ છે તેમ પટ્કલ સધિઓ પણ આમા દર્શાવવા જોઈએ.

ગુજરાતીમા આવતા, આ રચનાનો એક સ્થિર રહેલો પટ્કલ તૂટીને બે ત્રિકલોનું રૂપ પામ્યાં એનું પિંગલની દૃષ્ટિએ એ મહત્ત્વ છે કે એક તાલમામી બે સંધિઓ નિષ્પન્ન થાય છે તેનો આ સ્પષ્ટ દાખલો છે. અહીં દેસાતો દાદાદા ગુજરાતીમા આવતા દાલ દાલ દાલ અને આશી રચના સહંગ ત્રિકલાત્મક થતી. મરાઠી જાગનાર ચર્ચે પણ એ ત્રિકલાત્મક રચના જ સ્વીકારી છે. તેનું માપ તેઓ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

દાલ, દાલ દાલ; દાલ, દાલ, ગા ગા

આને મારા ચિહ્નના મૂકું તો નીચે પ્રમાણે થાય

લડા	દાદાદા	લડા	લડા	દાગા
દાલ		દાલ	દાલ	

અતે જે ગુરુ જોડે તેને બદલે અહીં એક જ ગુરુ મૂકેલો છે તે સરતચૂક જ યજ્ઞાય છે. કારણકે પૃ. ૪૦૧ ઉપર દિઠોની ચર્ચા કરે છે ત્યાં અતે યજ્ઞે ગુરુ આવશ્યક ગણ્યા છે પણ તેમને પ્લુત માત્રાઓ સોટો રીતે દર્શાવી છે. પૃ. ૩૫૧ ઉપર તેઓ નીચે પ્રમાણે પ્લુત માત્રાઓ મૂકે છે.

“પહા। દિઠોં યા-। લલો પઠ્ઠ-। રી 55 લા। 555

છન્દોરચના પૃ. ૩૫૧

અત્યંત પિલ્લુ એક પ્લુતમાત્રા દર્શાવે છે. તેમજ અંતે આવતા યજ્ઞે ગુરુને પ્લુત ગણ્યા છે સરા પણ દરેકની પ્લુતિ માત્રા હોવી જોઈએ તેટલાં ગણો નથી. ઉપરનો પંક્તિમા ઉપાન્ય ‘રાં’ છ માત્રાનો પ્લુત થને છે, અને આતા પટ્કલમા તે એક જ અક્ષરનો વિન્યાસ હાંવો જાડે, અને અંત્ય ‘લી’ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત હોવો જોઈએ, અને તેને પછીમા યજ્ઞમા સ્થાન મળવું જોઈએ. મને સ્મરણ છે કે તેમની આ સરતચૂક મહારાષ્ટ્રીય ટોનાકારોએ યજ્ઞક થતાથી છે.

થર્વે તાલ અક્ષરનીચે આડી લીટીથી બતાવે છે, તે મેં પણ કાયમ રાખેલ છે. આ ઉપર તેઓ લખે છે :

“આમા પ્રથમનો ૩ માત્રા મૂકી ચોથી માત્રાથી માઢી ‘છ છ માત્રાએ તાલ આપી દાદરા તાલમા ગવાય છે; એ તાલ ગાતી વલ્લતે ઉપાન્ત્ય ગુરુને કુલ ૬ માત્રા સુધી લવાયવામા આવે છે, ને છેલ્લા ગુરુને ત્રણ માત્રા સુધી લવાવી તેની સાથે આરમ્ભનો ત્રણ માનાઓ લઈ તાલનો ગાઢો પૂરો કરાય છે.”

ગા. યા. પા પુ. ૧. વિ. ૩, છદોગીતવિનોદ પૃ. ૧૭

ગુજરાતોમા દિઢોઓ સઢળ ત્રિકલાત્મક બનો પળ, કાન્તે, તેમના ઘણો વાદતમા પુરોગમી રાજારામ રામશકરે, અને પછીથી નરસિંહરાવે પળ, મરાઠી દિઢોઓ લલ્હો છે પ્રથમ દાલલો રાજારામનો લઠ :—

ન્યાય માર્ગે મેં યોજિ પ્રજા સર્વ,
સજ્જનો વર્મા સુખી ન મને ગર્વ.
સ્વસાદૃશ્ય દીધુ વધુજનોને મેં
રાજ્યપાલન પળ વર્પૂં અતિ પ્રેમે.

નાગાનન્દ નાટકનું ભાષાન્તર, પૃ. ૧૩

પહેલો પક્તિમા દાલ પછો દાદાદા આવે છે, જો કે પછીનીમા દાલના સઢળ આવર્તનો આવી જાય છે

કાન્તની દિઢો શુદ્ધ મરાઠી દિઢો છે તેમા સર્વથ પહેલા દાલ પછો દાદાદા આવે છે.

છત્ર જેવા બેઠા હતા પિતાજી,
લગ્નગ્રથી અભિનવ રસાલ તાજો,
જનેતાઓ રૂઢેતા સચિત જ્યારે,
તે અમારા દિવસો વહી ગયા રે

‘રમા,’ પૂર્વાલિપ, પૃ. ૮

મહી નવમી માત્રાએ થતિ પઢાઈ નવી.

હવે પંચકલ જાતિરચનાઓ લઈએ આપણે આગઢ જોઈ ગયા કે તેની મુખ્ય જાતિરચનાઓનો સધિ દાલદા છે મદનાવતાર કે વામિનીમોહનમા આ સધિના ચાર આવર્તનો થાય છે ફૂલળામા આઠ સધિઓ આવે છે અને તેના અત્યસધિનુ ઘડન થવાથી એ આ સધિનો સૌથી મુન્દર અને વ્યાપક છદ બન છે થર્વે જપતાલ નીચે પ્રમાણે દસાવે છે :

૭ ક્ષપતાલ, માત્રા ૧૦. ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦

ગા. યા. પા. પુ. ૧, વિ ૧, પૃ. ૮૧

પાંચ માત્રાએ અર્ધતાલ થઈ રહે. એટલા ભાગમા માત્રાઓ બે અને ત્રણ એવી રીતે વિભક્ત થાય છે. અને તેમા પ્રથમ માત્રા ઉપર પ્રધાન તાલ પડે છે આપણે શૂલનામા જોયેલો સધિ ઉપરની માત્રારચનાને અનુકૂલ કરી સમજી શકાય છે. દાલદામા પ્રધાન તાલ પહેલી માત્રા ઉપર પડે છે અને દાલદાના બે વિભાગો દા અને લદા કરીએ તો, તેના વિભાગો પણ ક્ષપના માત્રાવિભાગો સાથે સમાન્તર થઈ રહે છે, મેઢમા આવી રહે છે. અને આગઢ ઉપર જ્યારે ગોળ તાલ ગણનામા લેવાની જરૂર પડશે ત્યાં એનો ફરી વિચાર કરીશું. હાલ તો આપણે શૂલનાના દૃષ્ટાન્તોથી આગઢ ચાલીએ:

ચીજ કડવૂ હતૂ ગર્ભ કડવો હતો,
ગર્ભનૂં સ્થાન પળ હતૂ એવું;
હતૂ શંશવ કટૂ યુવા કડવી હતી
વૃદ્ધપણુ આવિયૂ ઝેર જેવું

‘લીલાલી’ વાગવાળો, મા. ૨જો, પૃ. ૧૧

પ્રથમ ચરણમા એક તરફ ‘હતૂ એ’ લદાદા છે, તેમ જ બીજી પક્તિમા ‘હતૂ પાં’ તેમ જ ‘યુવા કડ’ ત્રીજાં લદાદા છે પ્રશ્ન એ છે કે દાલદાના આવર્તનો સાથે આ લદાદાના આવર્તનો આવડી શકે? તેથી ‘મેઢને’ હાનિ થાય?

હારી રીતે આ પ્રશ્ન આના કરતાં જરા મોટો છે. પચકલ વીજના ત્રણ જાતિસધિઓ વિકલ્પે થાય. આપણે સ્વીકારેલ દાલદાના આવર્તનો પાસેપાસે મૂકી એના સતત પ્રવાહમાયો જુદીજુદો જગાએથી સધિનો આદિ કલ્પી આપણે એ વિકલ્પો જોઈએ

દાલદાદાલદાદાલદા

પહેલે જ અક્ષરેથી પચકલ લેતા દાલદા મળે છે. બીજે અક્ષરેથી લેતા લદાદા મળે છે ત્રીજે અક્ષરેથી લેતા દાદાલ મળે છે. તે પછી દાલદા ફરી આવે છે. એટલે કે પચકલના ત્રણ જાતિ સધિઓ થયા: દાલદા, લદાદા, દાદાલ. આ ત્રણેય એક જ સઠળ પક્તિમા આવી શકે તે કેમ એ પ્રશ્ન આપણે વિચારવાનો રહે છે. પણ એ પ્રશ્ન હાપમા લઈએ તે પહેલાં આ સધિઓ એટલે લદાદા અને દાદાલ સધિઓના છદો આપણે જોઈ જઈએ

લદાદા સધિ દાલદા સધિના આવર્તનોવાળા છદોમા અપવાદ તરીકે આવે છે, પણ એના જ આવર્તનોનો કોઈ જાતિછદ નથી દાલદાનો જાતિછદ પ્રથમ ગમક લઈએ

૧ ગમક છદ — માત્રા ૫ તાલ ૧

કઠ ઘાળ,
પદ જાળ,
તે ગમક
પદ સમક ૧
ત્રીજી જ,
કઠ કીજ,
ત્યા તાલ,
સમાઠ ૨
દ પિ પૃ. ૭

ઉત્થાપનિકા દાદાલ

અહી ત્રીજી માત્રા ઉપર તાલ કહેલા છે તે દાલદાના આવર્તનોમા આવતો તાલ જ છે, દાલદાદાલદા આ શ્રણીમા ત્રીજા અક્ષરથી પચકલ લેતા દાદાલ મળે, તેમા તાલ ત્રીજી માનાએ જ હોય આ છદ તો માત્ર કાંતુક જેવો છે એનાથી ઘમણા આવર્તનોવાળો દીપક ઘધારે ઘપરાશમા આવે છે તે આપણે જોઈ ગયા તેની ઉત્થાપનિકા

દીપક દાદાલ દાગાલ

યાય છે તે આપણે જોયું અહી ચેકી આવર્તનો છ અને અંતે આવતા ગાલ અક્ષરો છદના અતને વિશિષ્ટ રૂપ આપવા આવે છે

આ ઉપરાંત દલપતરામ એક જઘ્ઘતરણ આપે છે તે જોઈએ

૮ જઘ્ઘતરણ છદ — માત્રા ૧૨, તાલ ૩

તેર કઠનો જ પદઘ,
જાણજો જઘ્ઘતરણ છદ,
પાલ પાલે જ વિશ્રામ,
ગુહ લઘૂ અતને ઠામ ૪૬

દ પિ પૃ ૧૦

ઉત્પાપનિકા: દાલદા દાલદા માલ

આ સ્વરૂપનો સુલાસો સરલ છે. ત્રીજા સંધિની છેલ્લી વે માત્રા સંક્રિત કરી તે અંત્ય હોવાથી તેને લગાત્મક રૂપ આપેલું છે. એ ત્રણ સંધિ પછી પણ સંધિના બંકી આવર્તનો પૂરા કરવા ત્યાં ચોથું આવર્તન અધરરહિત રહે છે, અને તે વિરામથી પુરાય છે. સ્વાભાવિક પઠન એમ જ થાય છે. મને આ છંદમાં લાવે સુધી ટકી રહેવાની શક્તિ જણાતી નથી. લાઘી પંક્તિના કાબ્યના મુલબંધ તરોંકે એ આવી શકે એમ જણાય છે. આને વપરાયેલો જોયાનું મને યાદ નથી. પણ આને મળતો એક છંદ કે. હ. ઘૂવ સંપાદિત પ્રેમાનન્દના માત્રમાં વપરાયેલો છે:

વલવલે વિરહિણી વિરહ વાધ્યે
મગ્મયે મોહના ધાણ સાધ્યે.
પિપુ બિના અદ ધડી નવ મુહાયે
જીવ જડુનાય વિરહે રેં જાયે. ૮

પ્રેમાનન્દકૃત માસ, પૃ. ૫

પ્રેમાનન્દે આને માત્ર 'છંદ' કહેલ છે અને તે દેશોઓની વચ્ચે વચ્ચે આવે છે. એ પણ દેશોની રીતે જ ગવાતો હોવો જોઈએ. છેલ્લો પંક્તિમાં રે છે તે દેશોની લાક્ષિણ્ય છે. પણ તે સિવાય છંદનું ધટ્ટર દેશો જેવું શિથિલ નથી, જાતિ જેવું સુષક છે, એટલે અહીં લઈએ. તેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય:

દાલદા દાલદા દાલદા મા

અંત્ય થોવા ચતુષ્કલનો ત્રણ માત્રા સંક્રિત થઈ છે અર્થાત્ અંત્ય ગુરુ પાવ માત્રાનો પ્લુત અને છે, વરાવર જૂલણાનું અંત્ય અર્ધ છે.

આ પછી પંચકલ સંધિઓનાં મિત્રમિત્ર સ્વરૂપના લગાત્મક સંધિનાં આવર્તનોવાળા છંદો જોઈએ. તેના સૌથી વધારે પરિચિત મુજંગપ્રયાત કે મુજંગી છે. ઉત્પાપનિકા દલપતરામ પ્રમાણે કહ્યું છે.

મુજંગી: લગાયા લગાયા લગાયા લગાયા

એનાથી જરા ઓછો પ્રસિદ્ધ સમિવળી.

સમિવળી: માલયા માલયા માલયા માલયા

અપજાતિના પ્રવાહમા વારંવાર છૂટક આવવાથી પ્રસિદ્ધ થયેલો

ગ્રાહી કે } ગાગલ ગાગલ ગાગલ ગાગા
વિધ્વકમાલા }

છેલ્લા સંધિનો અત્ય લઘુ સ્થિતિ થયેલો છે.

ભુજંગીનો અર્થ સોમરાજી લગાગા લગાગા ક્યાક વપરાય છે. સ્ત્રિવિળીનો અર્થ વિમોહા ગાલગા ગાલગા વપરાતો યાદ નથી. એ જ પ્રમાણે વિધ્વકમાલાનો ઉત્તરાર્થ હારી ગાગલ ગાગા પણ વપરાયો યાદ નથી. તે પછી શૈલ લઈએ:

શૈલ: લગાગા લગાગા લગાગા લગાલ

અહીં ચોથા પંચકલના અત્ય ગુરુને વડલે એક લઘુ મૂક્યો છે એટલે એ લઘુનું પઠન ગુરુ તરીકે થશે. જાતિઓમા એમ થાય છે એ હું આગળ કહી ગયો છું. ઉપાન્ય ગાને ત્રણ માત્રાનો પ્લુત કરીને પણ પંચકલ પૂરું કરી શકાય. એ પછી દલપતરામે આપેલ કદ જોઈએ.

કંદ: લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા લ

પઠન કરતા તરત જણાશે કે ભુજંગામા એક લઘુ ઉમેરવાથી બનેલો આ છદ તદ્દન મેઢ વિનાનો છે. ચાર આવર્તને એક પક્તિ પૂરી થાય છે, પક્તિને લંબાવવી હોય તો વીજા વે આવર્તનો સુધી લંબાવવી જોઈએ એટલે કે ત્રીને છ આવર્તનોની કરવી જોઈએ, અને એ બે આવર્તનો પૂરવા એકલો એક લઘુ અહીં અસમર્થ નીવડે છે. એ પછી દલ લઈએ જે દલપતરામે પોતે નવો બનાવ્યો જણાય છે.

દલ: ગાલલલ ગાલલલ ગાલગા ગા

અત્ય ગુરુ ચોથું પંચકલ પૂરે છે અર્થાત્ અત્ય ગુરુ પાંચ માત્રાનો પ્લુત બને છે.

પટધમી: લલલગા લલલગા લલલગા ગાગા

અહીં પણ અત્ય સંધિના એક માત્રા સ્થિતિ થઈ છે તેથી અત્ય ગુરુ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત બને છે.

આ સિવાય વીજા કેટલાક 'દલપત પિંગલ'મા આપેલા છે પણ તે મહત્વના નથી, એટલે લેતો નથી. પણ આપણા પિંગલોમા નહીં આવતો એક છદ લડ છે — અશ્વઘાટી. આ છદ ગુજરાતીમા કોઈ પ્રસિદ્ધ કવિએ વાપર્યો નથી. એ છદમા રચેલા પદિત જગન્નાથના શ્લોકો સંસ્કૃત જાણનારા શાસ્ત્રીઓમા વહુ પ્રસિદ્ધ છે આ છદ દક્ષિણમા પ્રસિદ્ધ છે, મરાઠીમા વપરાયો છે, અને પટવધન તેની નોંધ લે છે. હું પ્રથમ જગન્નાથનો એક શ્લોક લઉં:

વજાયિતોઽપિમતિ ગજારોઽપિ વત મજાયતેઽપ ધનદ.

મજાયટીતિ ગુણગુજાયિતસ્ય ન તુ ગુજાયિત ચ મનવમ્ ॥

કિં જાપ્યતો જવસિ? કિં જાનતી સ્વપિપિ? સિંગાનનૂપુરપદે!

તજાપુમેતિ! નવગાથિ! સાધુ તદિદજાતુ યા પિમુ કિવે? ૧૩ ॥

અશ્વઘાટી

પટવધંત આનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે આપે છે. હુ મારી લગાની સજામા તે ઉતારુ છુ.

ગાગાલ । ગાલલલ । ગાગાલ । ગાલલલ । ગાગાલ । ગાલલલ । ગા

છ. ર. પૂ. ૧૧૦-૧૧૧

આ રીત પણ ઉપપન્ન છે આ રીતે જોતાં આમાં પચ્ચલના છ આવતંનો થઈ એવ ગુર આવે છે, તે વેલી આવતંનો પૂરા થયા દશમાત્રપ વને છે, અર્પાત્ એ ગુરુ દશ માત્રાનો પ્લુત વને છે અથવા તેનો પછી વિરામ આવી ગુરુ દશ માત્રાનો ગાઢો ત્યા જામ છે. પણ અનેક વારના સાંભળેલા પઠનોથી મન નીચે પ્રમાણેનો ન્યાસ સૂત્ર છે.

ગા] ગાલગા, લલલગા; ગાલગા, લલલગા; ગાલગા, લલલગા;

આ રીતે પક્તિના અત પછો આઠ માત્રાનો ગાઢો ગયા પછો ઘીજો પક્તિનો પહેલો ગુરુ મળતા દશ માત્રાનો તાલ પૂરો થઈ રહે. એમ કરતાં પક્તિમા રહેલા આતરપ્રાસો બધારે સ્ફુટ થાય છે, તાલ પઠન પ્રમાણે નિર્દેશાય છે, અને આપણે અનેક સર્ગીતાત્મક રચનાઓમા જોયુ છે તેમ, છેલ્લો એટલે ચોથો દશવલ સધિ વે પક્તિઓ વચ્ચે વિમક્ત થઈ વે પક્તિઓ રેગાઈ જાય છે સર્ગીત પ્રધાન હોવાથી મેં પચ્ચલ ઉપરાત દશવલ પણ અર્ધવિરામથી દર્શાવ્યા છે. આ અશ્વઘાટો જો કે ગુજરાતીમા નથી આઠનો પણ કોણ જાણે કેમ, એમાંથી ક્તારી આઠી હોય એવી એક રચના દલપતરામ આપે છે:

૮૨ કીલા છદ — અક્ષર ૧૪

તૂં માયિ જંગ લલિ, ધાવયો નહીં જ લેદા,

કીલા વિપેજ મન, કોધૂ સદા પ્રવેશ;

રે લામનો ન કદિ, કોધો જ તેં તપાસ,

દમી દિઠો જ દિલ, દીઠો ન દેવદાસ.

૧૮૪

દ. પિ. પૂ. ૫૨

તાલમાં છાપની ભૂલ હોય કે ગમે તેમ હોય એક સરખી તાલની માત્રાની શ્રેણી ચાલતી નથી. પહેલી પછી છટ્ટો, પછી અગિયારમી આવે છે ત્યાં સુધી પંચકલની શ્રેણી ચાલે છે, પણ પછી 'ન' ઉપર તાલ આવે છે તે ચાર માત્રાએ આવે છે, અને 'લે' ઉપર આવે છે તે પણ ચાર માત્રાએ આવે છે. એ તાલ પ્રમાણે તો એટલો ભાગ દોહરાનો સમ યતિલ્લહ "યાવયો નહીં જ લેશ" વંચાય ! કોઈ રચનામાં એક જ પંક્તિમાં એમ પંચકલ સાથે ચતુષ્કલનું મિશ્રણ ન થઈ શકે. કવિની સમજ એવી હતી, કે છાપની ભૂલ છે તે જાણવા સાધન નથી. હું તેનો પંચકલોનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે કરું :

ગા ગાલગા, લલલગા, ગાલગા લગાલ;

અત્યંત લ ને ગુરુ કરતાં ત્યાં એક પંચકલ બની રહે. પછી અશ્વઘાટીની પેઠે આઠ માત્રાનો વિરામ આવો પછીની પંક્તિનો નિસ્તાલ ગુરુ તેમાં મઢી આશું દશકલ થાય. છદ સુંદર નથી લાગતો, પણ અશ્વઘાટીની અસર દેખાય છે માટે ઉતાર્યો છે. આ પછી હું પંચકલની કોઈ લગાત્મક રચના અહીં ચર્ચવા જેવી મહત્ત્વની માનતો નથી.

હવે હું તાલની ચર્ચા હાથમાં લઉં છું. આપણે દાલદા સઘિને મુખ્ય સંધિ

તરીકે સ્વીકાર્યો છે. તો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ એ છે કે બીજા સઘિઓને દાલદાના પ્રવાહમાંથી જ નિષ્પન્ન કરવા અને એ નિષ્પન્ન થયેલા સઘિઓમાં પણ એ પ્રવાહમાં જ્યાં તાલ આવતો હોય તે જ સ્થાનનો તાલ પણ રાખવો. હું સ્પષ્ટ કરું :

દાલદાદાલદાદાલદાદાલદા

પહેલાં અક્ષરથી શરૂ કરતાં દાલદા સઘિ મઢે છે, તેમાં પહેલી માત્રાએ દાલદા એમ તાલ છે. બીજા અક્ષરથી શરૂ કરતાં લદાદા નિષ્પન્ન થાય છે અને તેમાં અંત્ય દા ઉપર તાલ છે એટલે સઘિમાં લદાદા એમ જ તાલ રાખવો જોઈએ. ત્રીજા અક્ષરથી શરૂ કરતાં દાદાલ મઢે છે અને તેમાં બીજા દા ઉપર તાલ છે, તો દાદાલ એમ જ એમાં તાલ રાખવો જોઈએ. આ પ્રમાણે એકતરંગ વ્યવસ્થા કરતાં

ભુજગી : લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા

એમ પાય છે. એ પ્રમાણે તાલ ગોળી પડતી થતી નથી. આથી આવી નથી.
 એ પ્રમાણે વિષ્ણુવલ્લભે જે શાહીમાં લીજા દા ઉપર તાલ આવે

શાહી જે } ગાગાગ ગાગાગ ગાગાગ ગાગા
 વિષ્ણુવલ્લભ :

દલપતરામ આમા પહેલા ગા ઉપર તાલ ગાશે છે, — પણ હુ માનુ છું, તેમને
 મક્કરમેલમાં આ આવતંનાત્મક રૂપ સમજાયું નહોતું માટે, યાની આ જ એલે
 દાદાલ સધિના ગાત અને હોપક વપ્રેમાં તેઓ દાદાલ એ પ્રમાણે જ તાલ
 ગાશે છે. કે. એ પદ્ય પણ દાદાલ સધિ સ્વીકારતાં એ જ રવાને તાલ ગાશે
 છે. તેમને તેને યાદાદ મહેલો (પ. મે. આ. પૂ. ૨૦) છે પણ તેમને જાણવા કે
 મુજબી વિશે આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલું નથી.

અહીં એ સ્પષ્ટ થતું જોઈએ કે જ્યાં ગાગાગા જે ગાગાલ એ સધિના જ
 આવતંનો પ્રારંભથી શરૂ થયા હોય ત્યાં જ આ પ્રમાણે તાલ આવડ્યું બને છે
 પણ જોઈ લીજા સધિથી શરૂ થયેલા છદ્મમાં ચલતા ઉપરનાં જોઈ સધિ આવતો
 હોય તો દરેક સધિએ પ્રારંભથી પાછી આવતી તાલની શ્રેણી પ્રમાણે તાલ
 લેવો જોઈએ. દાલદા રુદાદા દાલદા દાલદા એમ આવે ત્યારે લીજા
 રુદાદા સધિએ પહેલો માળાએ તાલ લેવો જોઈએ. તે જ પ્રમાણે દાદાલ ચલતા
 આવે તો તેને પણ પહેલી જ માળાએ તાલ લેવો જોઈએ. દાલદા સાથે
 રુદાદા આધ્યાનો દાલદા, આપણે પત્તવલ્લભ નિરૂપણના પ્રારંભમાં ઉતારેલ
 કાવ્યમાં જોઈ ગયા હતા

લીજા વહ્યૂ હતૂ ગમે મહ્યૂ હતો
 ગમેનૂ સ્થાન પણ હતૂ વહ્યૂ

આમા દાલદાથી આવતંનો શરૂ પાય છે અને પતિતને અતે 'હતૂ વહ્યૂ'
 ત્યાં રુદાદા ગા એમ આવે છે ત્યાં રુદાદામાં પણ પાછી આવેલી શ્રેણી
 પ્રમાણે પહેલું માળાએ જ તાલ આવે દાદાલ માટે નીચેનું દૃષ્ટાન્ત મળે છે

શબ્દ શોભે શરો સવરુ વિદ્યા મને
 અધ્યાત્મ ઊપદે આવી ઓષ

અહીં 'અધ્યાત્મ' એ દાદાલ છે અને ત્યાં પણ પહેલી માત્રા એ જ તાલ પડે છે. જ્યાં લદાદા કે દાદાલના આવર્તનો પ્રારંભથી જ હોય ત્યાં લદાદા અને દાદાલ એમ તાલ પડવો જોઈએ અને તેના લગાગા અને ગાગાલ એ સ્પોમા પણ એ જ તાલ ઊતરી આવવો જોઈએ, એટલું મર્યાદિત વ્યવસ્થા અહીં છે.

હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે દાલદાના અવર્તનોમા લદાદા આવે અને દાદાલ આવે એ વચ્ચેની સરખી અસર છે? કે કઈ ફરક છે? અહીં આપણે જેમ લગાલની સાથે અસર સમજવા લાવણીના ગોળ તાલની સ્થિતિનો વિચાર કર્યો હતો તેમ અહીં પણ જાણના ગોળ તાલનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. અને આ સદર્ભમા હું દાલદા સધિનો જ્ઞાન સાથેનો આશો સવધ ફરી વાર વિચારી જવા ઇચ્છુ છું. ચર્ચાએ જાણ આપ્યો છે તે ફરી વાર જોઈએ.

જપતાલ ૧૦ માના. ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦

પહેલા કહી ગયો તેમ અહીં દસની અર્ધ પાંચ માત્રા લેતા તેના બે વિભાગો ૨+૩ એવા સ્પષ્ટ માર્ગ પડે છે. આપણે જૂલજાનો જે દાલદા સધિ રહી છે છોડી તેમા પણ દા+લદા એમ લેતા ઉપર પ્રમાણે વિભાગો પડી રહે છે પણ પ્રધાન અને ગોળ વચ્ચે તાલો ધ્યાનમા લેતા કેટલીક મુશ્કેલીઓ પ્રતીત થાય છે જાણ તાલમા ત્રીજી માત્રા ઉપર ગોળ તાલ છે આપણે હમેશા મુખ્ય સધિ પસંદ કરતા, તાલ માટે ગુરુ અક્ષરને અવકાશ હોય એવી રીતે સધિની ઘટના કરીએ છીએ. તેને બદલે, ઉપર આપેલા જ્ઞાનના નિરૂપણમા દાલદામા ગોળ તાલ મૂકતા

તે લઘુ ઉપર આવશે: દાલ દા એ પ્રમાણે તાલ સ્થાને ગુરુ મૂકીએ તો સધિ દાદાલ થશે આ સધિ પણ પંચકલનો જ પર્યાય છે પણ તેમા તાલની વ્યવસ્થા

આપણે સ્વીકારી છે તેથી ભિન્ન જણાશે દાદાલમા આપણે બીજા દા ઉપર મુખ્ય તાલ મૂકીએ છીએ, તેને બદલે ઉપરના સધિમા બીજા દા ઉપર ગોળ તાલ આવશે. આ પ્રમાણે જોતા જપતાલની માત્રાવ્યવસ્થામાથી આપણે વરાવર દાલદા મેલવી શક્તા નથી એમ કરવા માટે આપણે એક બીજી ઉપપત્તિનું

અવલંબન લેવું પડશે, જે પણ પ્રામાણિક છે દાલદાની ઘટના બે રીતે સમજે છે.

આ પંચકલનું પૃથક્કરણ વરતા તેમા પ્રધાન રૂપે દાલ એવું નિકલે બીજા જણાશે. આ દાલમા ગોળતાલબદ્ધ દા ઉમેરવાથી પંચકલ બીજા નિરૂપણ

ધાય છે; દાલમાં દાં ઉમેરતા દાલદાં થયો, અને દાલની પૂર્વે દાં ઉમેરતાં
 • ।
 દાદાલ ક્ષણે. યથે રૂપો પિંગલના મધ્યો સાથે અભિન્ન છે આમા જાપની
 મુલ્ય વ્યવસ્થા, એટલે કે પાંચ માત્રાના ૨ અને ૩ માત્રાવિભાગો કાયમ રહે
 છે. તે ઉપરાંત તાલવ્યવસ્થા પણ કાયમ રહે છે: ઉપર જે જાપતાલની માત્રાઓ
 તાલ સહિત વતાવી છે તેમાં, એ તો કહેવાની જરૂર જ નથી કે પ્રધાન તાલો
 વચ્ચેનું અંતર પાંચ માત્રાનું છે, અને એમ હોય તો પછી ગોળ તાલો વચ્ચે
 પણ એટલું જ પાંચ માત્રાનું અંતર હોય. સારા મહત્વની વાત તો પ્રધાન
 ગોળ વચ્ચેનું અંતર છે. ક્ષપ તાલના પૂર્વાધાને જ સધિ ગણી તેના આવર્તનો
 કરતા નીચે પ્રમાણે થાય.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
 ÷ — ÷ — ÷ —

અહીં ગોળ તાલ અને પ્રધાન તાલ વચ્ચેનું અંતર એક વાજુચી ગણતા જે
 માત્રાનું છે, વીજી વાજુચી ગણતા ત્રણ માત્રાનું છે. દાલ દાં ના આવર્તનોમાં
 પણ એ જ અંતર જણાશે.

૧ ૨ ૪ ૧ ૫ ૬
 દા લ દા લ દા
 ૧ ૫ ૧૦

ગોળ તાલ પ્રથમ સંધિમા ચોથી માત્રા ઉપર છે. તેની પૂર્વનો પ્રધાન તાલ
 તેનાથી ત્રણ માત્રા દૂર છે, તેની પછીનો પ્રધાન તાલ તેનાથી બે માત્રા દૂર
 છે. એટલે કે દાલદાં અને તેની જ સાથે દાદાલ વચ્ચેની ઘટના જાપતાલને
 સમાન્તર જ છે અને તેથી દાલદાં એવો ગોળતાલવ્યવસ્થા સધિ આપણે પિંગલ
 માટે પ્રમાણમૂલ ગણી શકીએ. અને હવે આપણે દાલદાંના આવર્તનો સાથે તે
 સિવાયના વીજાં આવર્તનોનો મેલ જોઈએ. ઉપર જે દાલદાંનો પ્રવાહ આપેલો
 છે તેમા પહેલી અને છઠ્ઠી માત્રા પ્રધાન તાલ માટે ઉપલબ્ધ છે. હવે દાલદાંના
 પ્રવાહમા લદાદા મળતા એ જ સરુપાની માત્રાઓ એ જ રીતે ઉપલબ્ધ રહે છે:

૧ ૨ ૪ ૧ ૫ ૬
 દા લ દા લ દા લ
 ૫ ૫ ૧૦

એને એ જ ૧લી અને છઠ્ઠી પ્રધાન તાલ માટે, અને ૪થી અને ૯મી ગોળ
 તાલ માટે ઉપલબ્ધ રહે છે, એટલે દાલદાંના આવર્તનોમા કયાંય લદાદા આવ-

વાયી મેઢને જરા પળ વિશેષ થશે નહીં વોલવામા પળ વિશેષ થતો નથી. હવે દાલદામા દાદાલ મેઢતા શી અસર થાય છે તે જોઈએ

૧	૩	૪	૧	૮	૧૦
દા	લ	દા	દા	દા	લ
૨		૫	૭	૯	

અહીં પ્રધાન તાલ માટે ૧લી અને ૬ઠી ઉપલમ્બ છે ગોળ તાલ માટે ૪થી ઉપલમ્બ છે, પળ ૯મી નથી ઉપાન્ત્ય દાની જગાએ ગુરુ આવે તો ૯મી માત્રા ગુરુની આંગલી માત્રા નીચે દર્શાવી જાય પળ આપણે લગાલમા જોયું છે કે એટલાથી મેઢ તૂટતો નથી માત્ર ઉચ્ચાર ઉત્કટ થાય છે ગાગાલનો ઉચ્ચાર પળ ઉત્કટ છે તાલથી સ્વતંત્ર રીતે વિચારતા પળ બે ગુરુ પછી એક લઘુ આવતા ઉચ્ચાર ઘણો જ ઉત્કટ બને છે એવી અસર કરવા એ પર્યાયનો ઉપયોગ કરી શકાય પળ એ ઉત્કટ હોવા છતાં દાદાલ કે ગાગાલના આવર્તનોનો છદ વનાવવામાં કશો પ્રત્યવાય નથી

૧	૩	૪	૧	૮	૧૦
દા	દા	લ	દા	દા	લ
૨	૪		૭	૯	

દાદાલ સધિને સ્વતંત્ર સધિ લેતા જણાય છે કે તેમાં ગોળ પ્રધાન તાલની એવી વ્યવસ્થા છે કે તેના આવર્તનમાં વચ્ચેને ખુલ્લી અવાધિત માત્રા મળી રહે છે માટે જ દાદાલ કે ગાગાલના આવર્તનોના છદો મળી રહે છે હવે દાદાલના આવર્તનોમાં વીજા પર્યાયો મેઢતા મેઢને શી અસર થાય તે જોઈએ

૧	૩	૪	૧	૮	૯
દા	દા	લ	દા	લ	દા
૨	૪		૭		૧૦

પહેલાની પેઠે જ ૧લી ૬ઠી ગોળ તાલ માટે અને ૩જી ૮મી પ્રધાન તાલ માટે ઉપલમ્બ છે અર્થાત્ મેઢ પૂરેપૂરો સચવાઈ રહે છે પળ દાદાલ સાથે લદાદાનો મેઢ એટલો સારો મેઢતો નથી

૧	૩	૪	૧	૭	૯
દા	દા	લ	લ	દા	દા
૨	૪		૮		૧૦

અહીં ગોળ તાલ માટે ૧લી ૬ઠી ઉપલમ્બ છે પળ પ્રધાન તાલ માટે ૮મી ઉપલમ્બ નથી એટલે મેઢ વગડે છે એટલે દાદાલના પ્રવાહમાં લદાદાને અનિષ્ટ જ ગણવો જોઈએ દાદાલના પ્રવાહમાં કોઈ છદમાં મેં લદાદા પર્યાય જોયો નથી લદાદાના પ્રવાહમાં કોઈ જાતિ છદ નથી એટલે એની સાથે મેઢનો પ્રશ્ન રહેતો નથી, પળ તેમ છતાં ઉપરની રીતે ગણતરી કરી જોતા

જળાશ કે લદાદાના પ્રવાહમા દાલદા મળતા ગીળ તાલ માટે માત્રા અનુપ-
 લમ્ય બને છે, અને લદાદા સાથે દાદાલ મળતા ગીળ અને પ્રધાન વધે તાલો
 માટે માત્રા અનુપલમ્ય બને છે આ વધા પરિણામો નોંધે પ્રમાણે સમૂહીત કરી
 શકાય

દાલદાના પ્રવાહમા લદાદાનો સંપૂર્ણ મેઢ વેસે પણ દાદાલ આવતા
 ગીળ તાલની માત્રા દવાય અને રચના ઉત્કટ બને

દાદાલના પ્રવાહમા દાલદાનો સંપૂર્ણ મેઢ વેસે પણ લદાદા આવતા
 પ્રધાન તાલનો માત્રા દવાય ઇટલે અને અનિષ્ટ ગળવો જોઈએ

લદાદાના પ્રવાહમા દાલદા આવતા ગીળ તાલનો માત્રા દવાય છે, અને
 દાદાલ આવતા ગીળપ્રધાન વનની માત્રાઓ દવાય છે, ઇટલે કે મેઢ તૂટે છે

વધા પરિણામોને એક નજરે જોતા જળાશ કે ત્રિકલ સવધી આપણે જે
 એક સમીકરણ વ્યૂ કે દાલ = લદા એ જ અહીં પ્રવર્તે છે દાલદામા દાલ
 છે તે લદા બની શકે છ ઇટલે દાલદા સાથે લદાદાનો મેઢ વેસે છે તે જ
 પ્રમાણે દાદાલમા પણ દાલ છે તેથી તેની સાથે દાલદાનો મેઢ વેસે છે.
 લદાદામા દાલ છે નહીં તેથી તેની સાથે કશાનો સંપૂર્ણ મેઢ વસતો નથી
 અને આ રીતે દાલદાના મેઢનો વિસ્તાર જોતા દાલદાનુ આપણે દાલ + દા એવું
 પૃથક્કરણ વ્યૂ તે વિવપ્રતિવિવ ન્યાયે સમર્થિત થાય છે અને તેથી દાલદાને
 જાતિ છદોનો પ્રકૃતિભૂત સધિ માનવામા વશો વાધો આવતો નથી

પણ અહીં ઝમેરવુ જોઈએ કે અહીં દાલદા, લદાદા અને દાદાલ સધિઓ
 વિશે જે કંઈ કહ્યું છે તે પિંગલનો ઇચ્છાતિની દૃષ્ટિએ કહ્યું છે આપણે દાલદા
 વીજને પ્રવાન લઈ તેના તાલોને મૂઝમૂત ગળો ઉપર પ્રમાણ પરિણામો જોયા
 પણ સંગીતનો દૃષ્ટિએ ત્રણેય સધિઓને સ્વતંત્ર લઈ શકાય, અને સંગીતનો
 દૃષ્ટિએ ગમે ત્યાં તાલ મૂકી શ્રેણી રચવામા કશો દોષ આવે નહીં પણ ઇટલું
 કહેવું જોઈએ કે સધિનુ જે કોઈ સ્વરૂપ લઈએ, અને તેમા જે બોઈ તાલવ્યવસ્થા
 સ્થાપારીએ તેને પછી વઢગો રહીને જ આવી રચનામા તાલવ્યવસ્થા
 ચરવી જોઈએ ઇટલું પિંગલ માટે આવશ્યક છે સામાન્ય રીતે દાલદા કે લદાદા

દાદાલ એમ તાલ મૂકી શ્રેણી કરતા વધો વાવો આવશે નહો, વારણ કે પહેલો માત્રાએ જ મુખ્ય તાલ મૂકીએ તો ત્રણેય સધિઓને અવકાશ મળશે જ કારણ કે સધિની પહેલી માત્રા હમેશા સુલ્લી હોય જ પહેલી સિવાયની માત્રા લીધો હોય ત્યારે જ જોવાનું કે તાલની માત્રા ઉપલબ્ધ છે કે નહીં અને વધારે જ્ઞાણવટથી છદની અસર પારસવી હોય તો ગૌણતાલની માત્રાનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ પણ તે સાથે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પિગલે પોતાનો પક્ષપાત આપણે પ્રકૃતિમૂત ગણ્યો છે તે દાલદા સધિ તરફ ચતાવ્યો છે

હવે સપ્તકલ રચનાઓ લઈએ એ ૧૪ માત્રાના દીપચંદી તાલમાથી નિષ્પન્ન થઈ છે વર્ષે દીપચંદી તાલ નીચે પ્રમાણ આપે છે

હોરી-દીપચંદી ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪

તાલના અઘંમા સાત માત્રાઓ આવે અને તેમાં પહેલા સડમા દાલ આવે છે. અને બીજા સડમા દાદા આવે છે અર્થાત્ દાલદાદા એમ સધિ નિષ્પન્ન થયો. આ સધિની શ્રેણીમાથી નીચેના સધિઓ નિષ્પન્ન થાય

દાલદાદાદાલદાદાદાલદાદાદાલદાદા

પહેલા અક્ષરથી સધિ લેતા દાલદાદા, બીજાથી લેતા લદાદાદા, ત્રીજાથી લેતા દાદાદાલ અને ચોથાથી લેતા દાદાલદા અને એ પ્રમાણ જ શ્રેણીના તાલો દરેક સધિમાં ઋતરી આવે અહીં પ્રથમ સધિ દાલદાદા મળે છે, પણ તેના કરતા વધારે પ્રસિદ્ધ અને પરિચિત સધિ દાદાલદા છે જે હરિગીતમાં આવે છે

હરિગીત દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા દાદાલદા

અત્યંત ગુરુ પક્તિનો અત ચતાવવા આવે છે એ સાથે દાદાલદાના પૂરા ચાર આવર્તનો છ દલપતરામ આ છદમાં ૧૪મી કે ૧૬મી માત્રાએ યતિ વહે છે અલગત યતિ એ છદનું અંગ નથી, પણ તેના બે વૈકલ્પિક સ્થાનો કેમ થયા તે જોવા જેવું છે ૧૪ માત્રાએ તો સધિના બે આવર્તનો થઈ રહ્યા એટલે યતિ આવી શકે એ દેખાતું છે પણ સોઢે આવે છે ત્યાં સુધી રીતે ઉત્પાપનિવા જ

જરા જુદી થાય છે એમ કહેવું જોઈએ. દાદાલદાને બદલે ત્યાં પહેલો નિસ્તાલ દા જુદો કરી પછી દાલદાદાનાં બે આવર્તનોએ યતિ આવે છે એવો એનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે :

દા. દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા દાલગા

એક એવો મત છે કે પ્રથમ માત્રા ઉપર તાલ આવે એ રીતે જ સંધિ નક્કી કરવો. હું એવો કોઈ સિદ્ધાન્ત કારવાના મતનો નથી. સંધિનું સ્વરૂપ પઠન ઉપરથી જ દરેક પ્રસંગે નક્કી કરી લેવું એમ હું માનું છું. અત્યાર મુઘો આપણે સંધિઓની એ રીતે જ ચક્રવર્તી કરી છે અને આઠમાત્રા ઉપર તાલ ન હોય એવા સંધિઓ સ્વીકાર્યા છે. આ પણ તેવો પ્રસંગ છે.

અર્ધાંશીન યુગમાં હરિગીતનાં ઠીક ઠીક નવાં રૂપો યોજાયાં છે. સૌથી પહેલાં નર્મદાસંકરે પંક્તિમાં આવતો પ્રથમ નિસ્તાલ દા કાઢીને જ રચના શરૂ કરી, જેને આપણે છઠ્ઠીસી રચના કહી શકીએ.

છઠ્ઠીસી હરિગીત : દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા દાલગા

છઠ્ઠીસી અને અઠાવીસી રચનાઓના મિશ્રણને નરસિંહરાવે વિષમ હરિગીત કહી. નરસિંહરાવે એથી આગળ જઈને ટૂંક હરિગીતની રચના કરી. તેના સામાન્ય રૂપની ઉત્પાદનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

ટૂંક હરિગીત :	દાલદાદા	દાલગા
	દાલદાદા	દાલગા
	દાલદાદા	દાલગા
	દા દાલદાદા	દાલગા

અહીં સંધિ પ્રથમ માત્રાના તાલવાળો દાલદાદા છે અને દરેક પંક્તિમાં તેનાં બે આવર્તનો છે, પણ ઘોડા સંધિની અલ્પ બે માત્રાઓ ટૂંકિત થઈ છે, જે ત્યાં વિલંબનથી પુરાય છે, પણ ચોથી પંક્તિ ઉપસંહારાર્થે લાંબી થાય છે તેમા પ્રથમ નિસ્તાલ દા આવે છે, જે આગલી એટલે ત્રીજી પંક્તિના સંધિ સાથે જોડીને આઠી સંધિ બની રહે છે. તેમને પોતે શાથી પણ વધારે ચૈત્રિયમય રચનાઓ કરી છે. સદ્ગત યાવુરાય, કવિ ન્હાનાલાલ તથા સુવરદારે પણ આ જ સંધિના જુદોજુદો સંરૂપના આવર્તનોવાળી પંક્તિઓની ભિન્નભિન્ન રચનાઓ કરી છે, જેની વિગત આપવાની મને જરૂર જણાતી નથી.

આ પછી આપણે આનાથી અર્ધ સધિસહ્યાવાળો ઉધોર લઈએ. આઠમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેમ દલનતરામના લક્ષણ ઉપરથી તેની નીચે પ્રમાણે ઉત્થાપનિકા થાય :

ઉધોર' દાદાદાલ દાદાગાલ

અહીં દલનતરામ આ સપ્તકલના દરેક દા ઉપર એક એમ ત્રણ તાલો નાચે છે.
 દા દા દા લ એ રીતે. એ દેખીતું જ અનુપપન્ન છે. દાલદાદાની શ્રેણીમાંથી આપણે
 આ સધિ નિષ્પન્ન કરતાં તેમાં દાદાદાલ એ પ્રમાણે તાલ નાચેલો, અને એને જ
 સાચો ગગવો જોઈએ. દલનતરામે જ ઉધોરથી અરધા વત્તામાં દા દા દા લ એમ
 તાલ નાચેલો છે. મેં આગળ પદ્ધતીને અગે કહેલું કે દલનતરામ કોઈ વાર
 ગુરુના સમ્ભવમાત્રથી ગુરુના ભારને સત્તાલ ગણના પ્રેરાય છે, તેવું અહીં થયેલું
 છે (ગત પૃ. ૩૭૭).

હવે સપ્તકલની લગાત્મક રચનાઓ જોઈ જઈએ

સૌથી પહેલા પ્રિય લલગાલમાં પચાક્ષરી આવે છે પછી

તોમર લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ

અહીં સપ્તકલના યે આવર્તનો છે, તેમાં ઘોળા સધિનો અત્ય ગુરુ સહિત
 થયેલો છે તેના માત્રાઓ ઉપાન્ત્ય ગાનો પ્લુતિથ. પુરવાની છ પછી

મજુકતા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા

હસ લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા લ લ ગા લ ગા

હસમાં ત્રણ આવર્તનો થાય છે, ચોથા આવર્તનનો ગાળો વિરામાત્મક રહે છે.

૧૪ હપ્પમાંથી છદ — અક્ષર ૧૭

રાસ જા જિમ ગાલથી ઘવવા ઘયે બહુ ધાય,
 રાણિ જો શુભ રૂપમાંથી ચિતે ન મૂપતિ જ્ઞાય,
 બોલવો મુલ બોલ તે કરિ તોલવત વિચાર,
 બાઢવો નહિ આકરો અગવુદ્ધિ એવં ઉચાર

૧૧૭

દ પિ પૃ ૫૪-૫૫

ઉત્પાપનિકા ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલગાલલ ગાલ

અહીં ગાલગાલલના ત્રણ આવૃત્તિઓ છે, અને ચોથું આવૃત્તન સહિત ચર્ચ ગાલ રૂપ ધરે છે

આ રૂપ પ્લુતિઓથી પુરાઈ પૂર સપ્તકલ ધરે છે, પણ તેમ કરવાની પદ્ધતિઓ બે છે, એક તો અતે આવૃત્તિ લઘુને જ પાંચ માત્રાનો પ્લુત કરવો એ પણ તે કરતા વધારે પરિચિત પદ્ધતિ ઉપાન્ત્ય મુશ્કેલી ત્રણ માત્રાનો કરી અત્ય લઘુને ચાર માત્રાનો પ્લુત કરવાની છે. ઢાલ નામે પ્રસિદ્ધ સપ્તકલ દેશીમાં અત્ય લઘિત સધિ ધણી વાર ગાલ રૂપે આવે છે અને ત્યારે મેં કહ્યો તે યોગી રીતે એ પ્લુતિવદ્ધ થાય છે 'કાદવરી'માંથી ચાર પક્તિ લઈ સ્ફુટ કરું.

ઢાલ

મૂઢ કોટર પત્ર છાયા જોઈં વસમું ઠમ
શુક સમૂહ અનેક આવી કરિ તિહા બિધામ.
પત્ર વિદુશ પાત્રહી વરિ પસી દરમી પાન
દિવસ રજનો તિહા રહિ ઠિ જાણી ઉત્તમ સ્થાન

કાદવરી, કડવું ૪

આ અલગત સપ્તકલનો દેશો છે, પણ તેમાં સધિઓ અગણિત છે તેની ઉત્પાપનિકા

દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા ગાલ

એમ થાય છે અને પઠનમાત્રમાં અત્ય સધિ ગાલ, ગા ૭લ ૭- આ પ્રમાણે ઉચ્ચારાય છે રૂપમાળી આ દેશો સાથે સંરક્ષાવત્તા એ દેશોનું જ ભગાત્મક રૂપ જણાશે પ્લુતિની માત્રા બે રીતે પૂરતી નીચે પ્રમાણે થાય

૧ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગાલ - -

૨ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગા ૭લ ગા ૭લ લ ગા ૭લ ૭લ -

આ પછી ચર્ચરી બે વિવૃષ્ટિયા લઈએ

૧૧ ચર્ચરી અથવા વિવૃષ્ટિયા છદ - અક્ષર ૧૮

રાસ જો જિમ રાસજ, જન માસજ ન મુસ મહુ,
ચર્ચરી ચિત્તમાં થશે, વલિ કાલ વારણ વેટલુ,

क्लेशायो लव्लेशो जो कदि क्रोध अंतर ऊपजे,
नेणमा बल्लि वेणमा पण शांति सज्जन तो सजे.

३०५

द. वि. पृ. ५७

उत्पादनिका: गालगालल गालगालल गालगालल गालगा

અત્યસંધિમા બે માત્રા સ્થિત થઈ છે એ દેખીતું છે. દલપતરામે બાર માત્રાએ અલ્પવિરામ કરેલું છે તે યતિ દર્શાવે છે, એટલે જાતિઓમા હોય છે તેવી શબ્દાન્તસૂચક યતિ ત્યાં છે, જે છંદનું અંગ નથી. રોઝાની પેઠે સંધિની અંદર યતિ અભ્યાનું આ પળ દૃષ્ટાન્ત છે. આને મળતી પળ દેશી હોય છે, જેમા અતે ગાલગા આવે છે, પણ તે અહીં મુકવાની જગ્યા જરૂર નથી.

આ પછી શૂળના લઈએ. શૂળના જાતિ પચકલ છે, પણ આ લગાત્મક શૂળના સપ્તકલ છે

१०१ झुलणा छद — अक्षर १९

सज जोमरे सलुणो सदा शुभ वाक्यमाहि भिठास,
झुलतु ज बाळक झूलणातणु हसि होय हुल्लास;
नर नारि धारि बिचारिने बळि सारि सारि कहेज;
मुणि रक ने बळि राय ते दिल राजि राजि रहे ज. २०७
द. पि. प. ५७-५८

उत्थापनिका . ललगालगा ललगालगा ललगालगा ललगाल

આનો અત્ય સધિ રૂપમાલો જેવો છે અને તેની પેઠે જે રીતે તેનું પઠન થાય.
પ્લુતિની માત્રાઓ પૂરતાં બહેનો ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

१. ल ल गा ल गा ल ल गा ल गा ल ल गा ल गा ल ल गा ल —

२. ल ल गा ल गा ल ल गा ल गा ल ल गा ल गा ल ल गा ल ल

પહેલી પદ્ધતિમાં સત્તકલની માત્રાઓ પૂરી કરવા અત્યંત લઘુ માત્રાનો પ્લુત બને છે, બીજીમાં ઉપાત્ય ગાત્રણ માત્રાનો પ્લુત બનતાં અત્યંત લઘુ બને છે એટલો રૂપમાલો કરતાં આમાં ભેદ છે. પણ આ વધી રચનાઓમાં જુદતી માત્રાઓ છેલ્લા સ્ત્રાવલના અત્યંત ગાલમાં કોઈ બીજી રીતે પણ વહેંચીને સ્ફુટિતોજના કરી શકાય. આ પછી ગીતક કે મનિષેવર લઈએ.

૧૦૪ ગીતપ અથવા મુનિશેવર છંદ—અક્ષર ૨૦

રાજિ જા | ભરા | સઠગામ | થદુન | તાકિ | તાઠ | નિશાન | તૂ |
 ધુમ | એ | વઢા | મુનિશેવરે | ગિતવેલિ | તે | જ | સમાન | તૂ,
 ગરિ | ધાત્રિ | ધર્મનું | ધર્મ | તે | પરમાર્થ | પૂર્ણ | તુ | પામશે,
 દઢ | દુષ્ટને | સુત | દીનો | દદ | જે | ધર્મી | જસ | જામશે | ૨૧૧
 દ વિ પ ૫૮

ઉત્થાપનિવા લગ્ગાલગા લગ્ગાલગા લગ્ગાલગા લગ્ગાલગા

ધૂરા ચાર આવતંનો થઈ રહે છે વિશેષ થઈ ગહેવાનું રહેતું નથી

હવે સપ્તકલ્પના ચાર પર્વાધોના અદરઅદરના સવધો જોઈએ આ સવધમાં સૌથી પહેલુ એ ગહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે કે જો કે આ સધિમાં કે તાલ નાણવાની પરપરા છે પણ વર્ણે આપેલા તાલનું સ્વરૂપ જોતા દાદાદાદા એમ એક જ મુખ્ય તાલ છે, જે પછી આવતા દા ઉપરનો તાલ ગોળ છે, અને ગોળ તાલ સામાન્ય રીતે આપણે પિંગલમાં લેતા નથી સદ્ગત કે હ ધ્રુવે ત્રણ સપ્તકલ્પ સધિઓ આપેલા છે તેમાં એક પ્રધાન તાલ જ બતાવેલા છે વાહમાવા વાવાહમા અને વાવાવાહ અને આ તાલ પરસ્પર ઉપપત્તિવાળા છે આ રીતે

દા લ દા દા લ લ દા દા લ લ દા દા લ લ દા દા

શ્રીજા અક્ષરથી સધિ લેતા દાદાદાલ મઠ્ઠ છે, ચોથાથી લેતા દાદાલદા મઠ્ઠ છે લદાદાદાના સ્વતંત્ર આવતંનોની કોઈ જાતિરચના મઠ્ઠતી નથી એટલે ધ્રુવે આ સધિ આપ્યો નથી એમ જણાય છે અને એક જ તાલ નાણવાથી પણ સધિના આવતંનોમાં સવાદને વંશી હાનિ થવાની નથી કારણ કે સધિનું સ્વરૂપ એક વાજુ પ્રધાન તાલથી તેમ જોજો વાજુ લના નિયત સ્થાનથી અસદિગ્ધ રીતે નિયત થઈ જાય છે છતાં પરપરાથી જ તાલ ચાલ્યા આવે છ તો તેને સ્વી-કારવામાં પણ કશો દોષ નથી અને આ વધા પર્વાધોના પરસ્પર મેઢો જોવા એ આવશ્યક પણ છે

હર કોઈ એક સધિના આવતંનપ્રવાહથી પિપ્પલ્લ થતા સઘાદમાં જોજો કોઈ સધિ આવી જાય તો તેનો શ્રી અક્ષર થાય એ હવે આપણ જોઈએ એ જોવા માટે આપણ ગોળ તાલનું સ્થાન ધ્યાનમાં લેવું પડે છે તે આપણ જાણીએ

छोए. आपणे सौयी पहेला हरिगीतनो सधि दादालदा लईए. एमा सधिनी
 श्रीजी अने छठो मात्रा पर ताल पडे छे. आना प्रवाहमा जो दालदादा आवे
 तो तेयो तालमात्राना स्थानमा काई विक्षेप आवतो नथी केम जे दालदादा-
 मा श्रीजी माना अने छठो मात्रा यन्ने सुरली छे, अने तेयी बन्ने तालने
 पोतानी मात्रा मळी रहे छे, आ प्रमाणे : दालदादा. पण लदादादा सधिमा
 श्रीजी माना दटायेली छे, जो के छठो उपलभ्य छे, पण एटलायी सवादनी
 निर्वाह थतो नथी. पठन करी जोता जणाशे के दादालदाना आवतनोमा
 लदादादायो विक्षेप थाय छे. मात्र सधिओने मूकीने वाचता पण ए विक्षेप
 जणाई आवशे. आपणे बन्नेना दाखला लई जोईए :

दादालदा दालदादा दालदादा दादालदा

पठनमा क्याई विक्षेप आवतो नथी. पण

दादालदा दादालदा लदादादा दालदादा

लदादादा आंगळ मेळ तूटे छे खास दाखलो बनावी जोता पण एम ज
 जणाशे.

नरदेव भोमकनी मुता महाभारत महि कथी जे

‘महाभारत’ आंगळ मेळ तूटे छे तेज प्रमाणे ए प्रवाहमा दादादाल
 पण नही आवी शके कारण के एमा छठो मात्रा अनुपलभ्य छे.
 अर्थात् दादालदाने मात्र एक ज सधि दालदादा अनुकूल पड्यो. आपणे कही
 शकीए के अही पण दाल अने लदानु समीकरण साचु पड्यु हवे आपणे
 दालदादा ए सधिना प्रवाहनो विचार करीए आमा लदादादा सरलतायी
 भळशे. दालदादामा ताल १ली अने ४ थी मानाए आवे छे ए बन्ने मात्राओ
 लदादादामा उपलभ्य छे आपणे अही पण दाल अने लदानु समीकरण जोईए
 छोए. पण दादालदा नही आवी शके कारण के एमा १ली उपलभ्य छे
 पण ४थी दटायेली छे एटले अही पण एक सधिने बीजो एक ज सधि
 सवादी नीकळ्यो अने बाकीना वे विसवादी नीकळया

ते पछी लदादादा लेवानी जरूर नथी कारण के एना आवतननी
 कोई जातिरचना नथी, जोके आंगळ जोईशु के पदोमा एना आवतनोवाळी

પુનઃ રચનાઓ આવે છે. પણ ઉપરની પદ્ધતિ એનો પણ વિચાર કરી જોઈએ. આમાં રજી અને ફટ્ટી માત્રાએ તાલ છે. આવી સાથે ઘનમાર્થી એક પણ સધિ સવાદી નહીં થઈ શકે. કારણ કે એ ઘન્યેય સધિ દાર્થી શરૂ થાય છે. જેમાં યીંજી માત્રા દટાયેલી છે. તેમાંથી દા અતથાહા યં સધિઓ એટલે દાદા-લદા અને દાદાદાદામાં છટ્ટી માત્રા ઉપલમ્બ છે, પણ દાદાદાલમાં તો રજી અને ફટ્ટી યથે દટાયેલી છે. પણ સત્તવલોમાં આપમેં જામું તેમ યથે તાલોને પીતાની માત્રા મઢી શકે તા જ સવાદ સચવાય છે, એમ પણ તાલની માત્રા લુપ્ત થતા સવાદ રહેતો નથી. એટલે દાદાદા સાથે કોઈ યીંજી સધિ સવાદી થઈ શકતો નથી.

હવે ચાકી રાહો દાદાદાલ. આમાં ૧લી અને ૫મી માત્રાએ તાલો છે. દાદાલદામાં પણ ૧લી અને ૫મી માત્રા ઉપલમ્બ છે, એટલે એ સધિ દાદાદાલના પ્રવાહમાં આવી શકે. દાલદાદા અને લદાદાદા યથેમા પાંચમી માત્રા ઉપલમ્બ નથી. એટલે એ બે સધિઓ ન આવી શકે. અહીં પણ દાલનું લદા એ સમીકરણથી જ સવાદી સધિ મળે છે. આ પ્રમાણે સવાદી કે વિસવાદી સધિઓ દાલ લદાના સમીકરણથી જ શક્ય થને છે. લદાદાદામાં દાલ બે લદા એકેક નથી. એટલે ત્યાં સવાદી સધિ મળી શક્યો નહીં. અલપ્ત એમાં લદા છે, પણ સમીકરણમાં પહેલી માત્રાએ તાલવાળો લદા કે દાલ સધિ છે, લદાને સમાન રૂપ અશક્ય છે.

આગળ દાલદામાં જોમું તે રીતે આ સત્તવલોની ઉપપત્તિ વિચારી જોઈએ. આપણી પાસે પ્રથમ માત્રાએ તાલવાળો દાદા સધિ છે, અને તેથી જ પ્રથમ માત્રાએ તાલવાળો દાલ સધિ છે. આ યથે જોડતા દાલદાદા અને દાદાદાલ એમ બે રૂપો મળે. એ યથેમા આપણે ઉપર સ્વીકારેલા તાલો યથા-સ્થાને કનરેલા છે. એ રીતે આને એ બે સધિઓનો ધનેલો એક સશ્લિષ્ટ સધિ કહી શકીએ. સશ્લેષની ઉપપત્તિ એથી પણ આગળ ચાલે છે.

દાલના પર્વાયો અને દાદાના પર્વાયો ઉપરના સધિમાં મુક્તતા જે જે રૂપો મળે છે તે સપહા સત્તવલ સાથે સવાદી થાય છે. આપણે કરી જોઈએ.

दा॒लदा॒दामा दा॒दा वा॒यम रा॒खी दा॒लना पर्या॒यो गा॒ल, ल॒गा,
 ल॒लल मू॒की श॒काशे : जेम के गा॒लदा॒दा, ल॒गादा॒दा, ल॒ललदा॒दा ए व॒धां संवा॒दी
 र॒चो छे. ते॒वी ज री॒ते दा॒ल गा॒लल, दा॒लल॒लगा, दा॒ल गा॒गा, दा॒लल॒ललल
 ए प॒ण स॒वादी छे. प॒ण दा॒दामा॒यो आ॒पणे ल॒गाल नि॒प्पन्न करी श॒कता न॒थी,
 तो दा॒दानी ज॒गाए ल॒गाल मू॒कता नि॒प्पन्न थ॒तु रूप संवा॒दी न॒हीं बने. दा॒ल-
 ल॒गाल ए दा॒लदा॒दा सा॒थे संवा॒दी न॒थी. — दा॒लदा॒दा दा॒लल॒गाल एम भे॒गु
 बा॒लो श॒काशे न॒ही. तेम ज दा॒ल ल॒गाल ए प्र॒माणे ता॒ल ना॒छीने पं॒क्ति
 र॒ची श॒काशे न॒ही. एक दृ॒ष्टान्त ब॒नावीने मू॒कुं.

दे॒व सम॒स्तनी स॒राना स॒र्व सद॒स्य आ॒वि॒या छे.

दा॒ल ल॒गा ल॒दा ल॒गागा दा॒ल ल॒गाल दा॒लगा गा

दादागाल के दादादाल, दालदादा साथे संवादी थई शकतु नथी कारण के
 अही दालनी जगाए दादा आवे छे, ते एनो पर्याय नथी. तेम ज दादानी जगाए
 आवतो दाल पण एनो पर्याय नथी

बीजो रीते ए ज संधिसंश्लेष दादादाल तरीके पण मूकी शकाशे.
 अने त्या पण दरेक बीजभूत संधिना स्वीकार्य पर्यायो आवी शकाशे, अस्वीकार्य
 नही आवी शके. दादाने स्थिर राखी दालना पर्यायो आवी शकाशे जेम के
 दा॒दा॒लगा दा॒दा॒गाल दा॒दा॒ललल तेम ज दा॒लने स्थि॒र रा॒खी दा॒दानी पर्या॒यो
 मू॒की श॒काशे. जेम के गा॒लल दा॒ल, गा॒गा दा॒ल, ल॒लगा दा॒ल, ल॒ललल दा॒ल. प॒ण
 दा॒दानी ज॒गाए ल॒गाल न॒ही मू॒की श॒काशे मा॒त्र संधि॒ओनु पठन प॒ण स॒वादी
 न॒हीं लागे. आ॒पणे मू॒की जोईए

दा॒दा गा॒ल ल॒गाल दा॒ल

ए प्रकारनी पक्तिओ रची जोता ए वधारे स्फुट थशे.

स॒वार सा॒ज उ॒पास्य दे॒व

वि॒शे ज ध्या॒न अव॒श्य मे॒व

શોમનુ નયો. એ ઉધોર જેવું જરા મળ જણાશે નહીં ઉધોર પ્રમાણે તાલની માત્રા ઉપલબ્ધ હોવા છતાં એ ઉધોર ઘનતો નયો એનું પઠન સરવે છે પછી એવું સટકા જ પઠન જોઈદું હોય તો ઉધોરયો અન્ય કોઈ છદ તરીકે એને પ્રયોજી ઘનત્રય તે જુદો પ્રશ્ન પણ આ પૃથક્કરણ અહીં સાચું ઠરે છે.

ઉપર લીધેલા મશિષ્ટ મધિઓ દાદાદાલ અને દાલદાદા એ યેમાયી એનેયમાયી ઉપરની પદ્ધતિએ દાદાલદા કે લદાદાદા એટલે કે ઉપરના વિશિષ્ટ તાલવાળા સધિઓ નિષ્પન્ન નહીં થઈ શકે એટલે એ સધિઓને સ્વનમ છડી એ જ પદ્ધતિએ તપાસી સવાદી પર્યાયો શોધીએ એમ મરતાં દાદાલદામા પર્યાય આવી શકે એવી માત્ર એવ જ મધિ છે દાલ એટલે દાદાલદાના સવાદી પર્યાયો લાગાલદા, લાલગાદા, લાલલલદા એટલા જ થઈ શકશે તેમ જ લદાદાદા સધિમા પણ વચમા આવતો દાદા માત્ર પર્યાયવાળો છે એટલે તેના સવાદી પર્યાયો લગાગાદા, લગાલલદા, લલલગાદા અને લલલલલદા એટલા જ થઈ શકશે. દાદાની જગાએ લગાલ મૂકતા સધિ વિસવાદી થઈ જશે લલગાલદા (તાલ ધ્યાનમા રાખવાના છે) સધિના આવતંતોથી રચના થઈ શકશે નહીં લલગાલદા લલગાલદા એ પઠન પણ વિષમ લાગે છે તેની રચના કરી જોઈએ : 'ન કરાય એ કરવું પડે' શોમનુ નયો એ સવાદી હોવાનો માત્ર ધ્યાન છે તેનું કારણ કે અજાણતા જ આનું પઠન દાદાલદા જેવું થઈ જાય છે 'ન કરાય એ કરવું પડે' એ પ્રમાણે વાકી એ લગાલવાળો મધિ ત્યાં સવાદી બની શકતો નયો આમ ભિન્નભિન્ન રીતે ઝાપત્તિ જોતા પરિણામો ઘરાવર જણાય છે અર્થાત્ પૃથક્કરણ સાચું છે

અને પચકલમા મેં જેમ છેવટે કહ્યું તેમ અહીં પણ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે જો કે જાતિહદોના પ્રયોજન માટે આપણને દાદાલદા સધિ પ્રકૃતિભૂત જણાય છે પણ સંગીતના પ્રયોજનો માટે દાદાલદા, દાલદાદા, લદાદાદા, દાદા-દાલ વગેરે સરસા જ છે, અને સંગીતવાર તેમા પોતાની કલાને અનુકૂલ રીતે ગમે ત્યાં તાલ નાણી તાલવિસ્તાર કરી શકે

परिशिष्ट क

जातिछंदोनुं परिशिष्ट : डिंगलना छंदो

गया प्रकरणमा जातिछंदोना मेळनी चर्चा पूरी थाय छ तेमा में गुजरातीमा परपराथी चाल्या आवता जातिछंदोना मेळ दशविलो छ आमा दशविजो मेळ ए प्रकारना सर्व छंदोने लागु पड छ ए बताववा ब भिन्नभिन्न परपराना छंदोना हु टूकमा जुदा जुदा परिशिष्टमा जोई जवा इच्छु छु तेमानी एक परपरा ते डिंगलनी बीजी ते गजलोनी

अही डिंगलना पिंगलोनी के डिंगल भाषाना स्वरूपनी चर्चा करवानो इरादो नवो आ प्रकरण माट एटलु कहेवु यस थस के हिंदीथी भिन्न एक डिंगल भाषा छ, जेमा भाट चारणो कविता करता अने ए डिंगलना पिंगलने पण डिंगल कहे छ 'रणपिंगल' भाग रेजामा डिंगलना छंदो आपेला छ अने दृष्टान्तो गुजरातीमा तेम ज डिंगलमा पण आपेला छ ए गुजराती दृष्टान्तो मने एटला सुंदर नथी लाग्या एटले एमा घणोखरी जगाए प्रमाण-भूत गगल डिंगलनो ग्रंथ 'रघुनाथरूपक गोतारो', तेने ज प्रमाणभूत गणी हु तेना ज दृष्टान्तो अही आपीश अलवत्त एम करवामा हु जातिछंदोना ज क्रम अनुसरोश जातिछंदोना मेळ विश मारे ज कई कहेवानु हतु ते में सविस्तर आ पहेलाना प्रकरणोमा कही दाखलु छ एटके अही हु मात्र डिंगलनु दृष्टांत, ते उपरथी तेनी उत्पापनिका मूको, आगळ कही गयला मेळना सिद्धान्तोथी तेना स्वरूपनो खुलासो करोश विशय नही अहा आपेला छंदोना नामो डिंगलना विशय नामो छ, ए नामो काई कोई जातिछंदोमा जुदा अर्यमा आवे छ, तेनाथी तेन भिन्न समजवा हु पहेला पोटशी रचनाओ लउ छ ग्रंथम दुमल —

हुमेल

दशरथ नृप अखण हुला रघुनंदन,
कवसल्या उर दुष्ट निकदण ।
रूप चतुरभुज प्रकटत रीधो,
दरसन निज मातान दीवो ॥

र रू गी पृ ६०

ડિંગલની એક સ્થાપિત અહીં જ નોંધવી જોઈએ તે એ કે તેમાં ઘણા છદોમાં આદ્ય દ્વાલામાં^૧ એટલે વડોમાં વે વે નળ માત્રાઓ વધારાની આવે છે એ આદ્ય વડોમાં જ આવે છે, પછાની વડામાં આવતી નથી ગીતનો લલકાર શરૂ કરવા એ વધારાની માત્રા ગચના બોલાતી હશે એમ કહી શકાય છુ — જેમ જાતિછદોમાં આપણે જોયું કે કેટલાક રોજાના પઠનમાં 'એહ' એમ પ્રથમ આવો પછો છન્દ શરૂ થતો ~

ઉપરના દુમેલમાં પહેલા ચરણમાં વે માત્રા વધારે છે, તે બાદ ચરતા થયા ચરણો સોઠ માત્રાના, ચાર ચતુષ્કલના છે, અને તેમાં અતનુ કોઈ એક જ પ્રકારનું લગભગ રૂપ નિશ્ચિત નથી અત્ય સધિ પ્રથમની વ પવિત્રઓમાં ચાલુ છે, થોડો વેમાં ગાળા છે આગળ લલગા પગ આવે છે પ્રાપ્ત વચ્ચે પવિત્રનો છે, એ સ્થાસ નોંધવું જોઈએ કારણ કે માત્ર પ્રાસના ફરકથી ડિંગલ કવિઓ છદને ખુદું નામ આવે છે આની ઉત્પાપનિકા

દાદા દાદા દાદા દાદા^૧

દાદા દાદા દાદા દાદા^૨

૧ અને ૨ ચતુષ્કલોનો પ્રાસ

આ પછો કુ પાલવળો લડ છુ દૃપ્તાન્ત

પુલિયો નેહ ચાપ કય તોષણી,

ધામ જનક મિલિયા રજધાણી ।

હતો કઠે પોરસ પુલ હાણી,

અથ તૈ સિયા દગંનર આણિ ॥

ર રૂ ગી પૂ ૧૬૬

દુમેલમાં અને પાલવળીમાં એટલો જ ભેદ છે કે દુમેલમાં વચ્ચે પવિત્રોનો પ્રાસ છે, પાલવળીમાં ચારેય ચરણોનો એ જ પ્રાસ છે આ પ્રાસના કારણે દુમેલને અર્ધપાલવળો પણ કહે છે આમાં પણ પ્રથમ પવિત્રમાં વે માત્રા વધારે આવે છે ઉત્પાપનિકાની જરૂર રહેતી નથી આ પાલવળાના ત્રીજા ચરણને પ્રાસમુક્ત રાખ્યો ૧-૨-૪ ચરણોનો સઢગ પ્રાસ રાખતા શબ્દરૂપત ધામ છે.

^૧ ૧ દાલા શબ્દના સામાન્ય અર્થ છદ કે કઢી ધાય છે ખુબી 'રપવ' પ ૫૨, ૫૯ પણ કયાક દત્ત કે ચરણ પણ ધાય છે (એજન પ ૬૨) પહેલો અર્થ સામાન્ય હોઈ કુ એ અર્થમાં એ શબ્દ વાપરુ છે એ શબ્દ ગુજરાતીમાં રૂઢ કરવા જવો છે 'રણપિંગલ મા દવાલો શબ્દ આવે છે રણપિંગલ ભાગ-૩ ડિંગલ પૂ-૧.

શબ્દનો અર્થ ઢિંગલમા પદ યાપ છે. આમાં એક પદમા એટલે કે ત્રીજા ચરણને અંતે પ્રાપ્ત લુપ્ત છે. માટે તેને શબ્દપત કહેલ છે.

શબ્દપત

ઢેરા રોપયા ઉત્તર દિસ ઢારણ,
મન નહવં લકેસુર મારણ ।
વલે વિચાર કરે લિપમીઢર,
ધરે જનમ મરજાદા ઢારણ ॥

ર. રૂ. ગી. પૃ. ૧૭૮

આપા પળ પ્રથમ પંક્તિમા ત્રણ માત્રા વધારે આવે એમ 'રુપક' કહે છે. પણ ઢેરા શબ્દમાયી ત્રણ માત્રા વાદ કરીને પાઠ થઈ શકે નહીં. એટલે હુ આ નિયમ અને પહેલો પંક્તિનો પાઠ ઓટો માનુ છુ. 'રણપિંગલ' પહેલી પંક્તિમા બે જ માત્રા વધારે વહે છે, અને પાઠ 'ઢેરા રોપિયા ઉત્તર દિસ ઢારણ' આપે છે. (ઢિંગલ પૃ. ૬૧, ૭૦) તેમા આવતુ માપ પ્રમાણભૂત ગણવુ જોઈએ. તેમા બે માત્રા વધારેની ગણી રા રોપિયા ડ, તર દધ ઘગેરે શબ્દોનો ચતુષ્કલોમાં પાઠ થઈ શકે છે. આ ઉપરથી ઢિંગલ પ્રાસને કેટલુ મહત્ત્વ આપે છે તે જણાશે. આ પછો ફીલોલ.

ફીલોલ

મદોદર । મોલે મૂલમતી,
જલ બાસી વારધ લાઘજતી ।
જલ બાયર વારધ લાઘજતી
મુંહ મઢેં મોલે મૂલમતી ॥

ર. રૂ. ગી. પૃ. ૧૬૧

એનુ લક્ષણ એવુ આવેલુ છે કે દરેક પંક્તિમા ચાર ચતુષ્કલો, છેલ્લુ ચતુષ્કલ સગળ એટલે લલગા, ચારેય પંક્તિનો એક સઘળ પ્રાસ, અને ત્રીજો પંક્તિમા શબ્દોનો ત્રીજો પંક્તિમા ઝૂલો આવે, અર્થાત્ એમાના કેટલાક શબ્દો ફરીને આવે. પણ પઠન કરતા માલુમ પડશે કે પહેલો બે માત્રા નિસ્તાલ રહે છે, અને પછી તાલ શરુ થાય છે. ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય :

દા] દાદા દાદા ગાલ્લ ગા

અત્ય ગુરુ, પછીની પંક્તિમા નિસ્તાલ દા સાથે જોડાઈ ચતુષ્કલ રહે. ઉપર ચતાવ્યો તે ઝૂલો ઢિંગલના છદોનુ એક મહત્ત્વનુ લક્ષણ છે. ઘણા છદોમાં એ આવે છે.

આ પછી ઝમંગ લઈએ.

ઝમંગ

કાટિયા ધૃતનાક લિયા કર મેં
રચના કહ સૂપનલા ઘરમેં ।
નારી રૂક વીર ઝમેં નર મેં
તિસડી ન લક્ષી સુપનતર મેં ॥

ર. રુ. ગી. પૂ. ૧૩૩

‘રૂપક’ સોઠ માયા, અંતમા ગુરુ, અને ચારેય પંક્તિમાં એક જ પ્રાસ એટલું જ લક્ષણ આપે છે. પણ પઠન કરી જોતાં ફીલોલની પેઠે આમાં પણ પહેલો નિસ્તાલ દા આવે છે તેને જુદો કરી ઉત્થાપનિકા કરવી જોઈએ. ફરક એ છે કે ફીલોલમાં અંતે ગાલ્લ ગા આવતું હતું, આમાં અંતે દાદા ગા આવે છે.

ઉત્થાપનિકા : દા] દાદા દાદા દાદા ગા
તે પછી સાવક અડલ લઈએ :

સાવક અડલ

દાસરચી લિખમણ સુત દશરચ,
દોઠ સુળે તિવારે દસરચ ।
દીહ ઝચાટી કોધે દશરચ
દીધો પ્રાણ પછાડી દશરચ ॥

ર. રુ. ગી. પૂ. ૧૧૨

આ ચાર ચતુષ્કલોની પંક્તિવાળી પોડસી સાદી રચના છે. એનું વિશેષ લક્ષણ માત્ર એટલું જ છે કે તેમાં એક જ ચતુષ્કલ શબ્દ ચારેય પંક્તિને અંતે આવતો જોઈએ. આનો એક વીજો પ્રકાર પણ છે.

નિરલે અવાસા મર નિજર,
નહ દેલે દશરચ નૂપ નિજર ।
નિજ દેલે નહ બંધવ નિજર,
નર દોઠા બિલસ્યા સહ નિજર ॥

એજન, પૂ. ૧૧૩

ઉપર કરતાં ફરક એટલો જ છે કે અહીં અર્ય ચતુષ્કલની એક માત્રા સંકિત થઈ એ ત્રિકલ નગન થને છે, અને એ ત્રિકલ શબ્દ ચારેય પંક્તિને અંતે આવે

છે એ ત્રિકલરો અત્ય લઘુ વિલંબાઈ ત્યા ચતુષ્કલનું કાલમાપ પૂરું થાય. પ્રથમ પક્તિમા 'અવાસા' શબ્દમા અ ગુરુ ઇષ્ટ છે. ત્યા કદાચ 'આવાસા' શબ્દ હશે, અમવા તે પછી આવતો વ વેવડો બોલાઈ અ ગુરુ થતો હશે.

આ પછી સેલાર છદ લઈએ.

સેલાર

તપસીરો રૂપ ધરે જતતાઈ
અડગ કુટી ગઈ સીત ડઠાઈ.
સિયલ પુકારી સાદ સુળીજે
કોજે હો હરિ! બાહર કોજે॥

ર. રૂ. ગી. પૃ. ૧૩૫

આ પણ ચતુષ્કલ ષોડશી રચના છે. દુમેલની પેઠે તેના પહેલા છદની પહેલી પક્તિમા બે માત્રા વધારે આવે છે. વીજી પક્તિનાં છન્દની દૃષ્ટિએ 'અડગ' ને બદલે 'અડર' પાઠ વધારે સારો છે. છેલ્લા એટલે ચોથા ચરણમા વિધિ નામનો શબ્દાલકાર આવે છે. વિધિના સ્વરૂપ વિશે વિશેષ જાણવા મળતુ નથી પણ તેની જરૂર પણ જણાતો નથી 'ટૂંરણિંગલ' વિધિ શબ્દ ન વાપરતા કેવલ શબ્દાલકાર શબ્દ વાપરે છે (ઢિંગલ પૃ ૭૪). આ ગીતમા પછીના છદોના છેલ્લા ચરણો 'ધીરો રે આયો હૂ ધીરો।' 'માગો રે નમ મારગ માગો।' 'દીજો રે પ્રભુનું સુદ દીજો।' અને 'છોડે રે તન સીલ ન છોડે।' એ પ્રમાણે આવે છે એ ઉપરથી એનું સામાન્ય સ્વરૂપ જણાઈ આવશે આમ આવી સાદી ત્રિધ્વિતયો થતી અસરોને પણ ઢિંગલ મહત્ત્વ આપી તેનો નવો છદ બનાવે છે. આ પછી સર્વંયો — ઢિંગલનો સર્વંયો લઈએ.

સર્વંયો

પરહસ્ત પટે, કર ફૂંક કટે.
મિદવાળ મટે, હૃદમાળ હટે.
રતકુમ્બ જગાવળ રાળ રટે॥

ર. રૂ. ગી. પૃ. ૧૧૮

ઢિંગલે પ્રાપ્તે પ્રાપ્તે પક્તિ ગણી છે, પણ છેલ્લી પક્તિનું સ્વરૂપ જોતા એને ષોડશી ત્રિપદી ગણવી મને યોગ્ય લાગે છે. ગુજરાતીમાં જે સર્વંયો રચના પ્રસિદ્ધ છે તેથી આ વધુ મિન છે. આની ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે થાય.

લલગા લલગા' લલગા લલગા ।

લલગા લલગા' લલગા લલગા ।

લલગા લલગા લલગા લલગા ।

મધ્ય યતિ તેમ જ ચરણાન્ત યતિ મઢો કુલ પાંચ યતિસ્થાનોનાં ચતુષ્કલોમાં સઢંગ પ્રાપ્ત. પુજરાતોમાં જાતિછંદોમાં કોઈ ત્રિપદી રચના નથી, અહીં છે.

આ પછી અંબકો લઈએ: હું મારી રીતે પંક્તિઓ પાઢી લ઼ુ છું.

. અંબકો

પૂછી માં આગલ આમ પ્રમા ।

પિતુ બંધુ ન દિતે અંગ પ્રમા ।

સજ-રાજ ન રંગ ન રંગ નરા, ગન રાજ ન રંગન રાજ સમા । ૧

પુત્તર વર માશ્યો નુપ પાસં ।

મહ સો મુત ઓ લિય તિળ પાસં ।

શ્રીરામવ લિલમળ લિલમળ રાઘવ રાઘવ લિલમળ વનવાસં ૨

એજન, પૃ. ૧૧૪

ઢિંગલ આને ચતુષ્પાદ રચના ગણે છે, મેં ત્રિપાદ ગણી છે. ત્રણેય પાદોમાં એક સઢંગ પ્રાપ્ત આવે. પહેલો વે પંક્તિઓ ચાર ચતુષ્કલોની ષોઢશી રચના, ત્રીજો ઓઠનો વત્રોસી રચના, ષળ તેમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શબ્દો ફરી ફરીને આવવા જોઈએ. આ પ્રમાણે શબ્દો ફરી ફરીને આવે એવી ઢિંગલમાં ઘણો રચનાઓ છે. ઢિંગલમાં ઘણે માળે લલકારોને ચોલવાના છંદો આવે છે, અને તેમાં માત્ર પુનરાવૃત્તિ ષળ પઢનયો અતર કરી શકે છે. મૂઢ પ્રમાણે ત્રીજી પંક્તિને એક ન ગણતા યે ગણવા જતા ટીજા છંદમાં યતિમંગ ધાય, એટલે ત્યા સઢંગ પંક્તિ જ ઇષ્ટ જણાય છે. પઢન જોતાં આ રચનામાં ષળ પહેલો વે માત્રા નિસ્તાલ જાય છે તે દૂર કરીને દાદાના આવર્તનો ગણવા જોઈએ. ઉત્થાપનિકા એ રીતે નીચે પ્રમાણે થાય:—

દા] દાદા દાદા દાદા ગા

દા] દાદા દાદા દાદા ગા

દા] દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા દાદા ગા

ઢિંગલ પોઢશીયી વધારે લાવી રચનાઓને પણ પોઢશી તરીકે જ નિરૂપે છે, પણ હુ મારા ક્રમ પ્રમાણે નિરૂપણ કરીશ અને હવે મારી દૃષ્ટિએ જે બત્રીસી રચનાઓ છે તેનું નિરૂપણ કરીશ સૌથી સાદો પ્રથમ ત્રવકડો લઉ છું.

ત્રવકડો :

અગદ મેલિયો સદ દૂત અપપર, લલ અકલા મજબૂત મઢાલો ।

વપ સિણમાર ઘૂત સલ બૈઠો, રચે સમા અદમૂત રઢાલો ॥

ર રૂ ગી પૂ ૧૭૧

દુમેલમા જેમ ગીતની પ્રથમ કડીમા ત્રણ માત્રાઓ વધારે આવે છે તેમ અહીં પણ ત્રણ માત્રા વધારે આવે છે તે પછી દાદાના આઠ આવતંનો આવે છે સોઢ માત્રાએ યતિ આવે છે યાસ ઉત્થાપનિકાની જરૂર રહેતી નથી 'અગ' એટલું ગદ્યમા વોલી પછી ચતુષ્કલબદ્ધ પાઠ કરતા વરાવર સર્વેયો બત્રીસો જણાશે બીજી પક્તિમા 'વપ સિણ' ચતુષ્કલ પછી 'ગાર ઘૂત સલ' આવે છે તે દાલગાલદા અષ્ટકલ સધિ છે, તે કહેવાની જરૂર નથી ઢિંગલે ઉપરના છદને પોઢશી રચના ગણી છે, અને હુ એને બત્રીસી ગણુ છુ એટલે, ઢિંગલ પ્રમાણેનો ચતુષ્પાદ છદ મારી રીતે નિરૂપતા દ્વિપાદ બને છે આ પરિણામ થયો બત્રીસી રચનામા આવશે આ પછી હુ છોટો સાંજોર લઉ છું.

છોટો સાંજોર

એકળ દિન અમર સકલ મિલ આયા, કરી અરજ સામલ કરતાર ।

રાજ વિના મારું કુળ રાવળ, ભૂરો વવળ ઉતારું માર ।૧

ફલા સજ્જત મઢિયો અસુરાળો, સકટ જીરો અકય સહા ।

દીનાનાય । તૂજ વિન ડુલરી, કિળનં જાય પુકાર કહા ॥ ૨ ॥

ર રૂ ગી પૂ ૧૮

આમા પણ કાવ્યના પહેલા છદમા બે માત્રાઓ વધારે છે, તે છોટીને છદનું પઠન કરવાનું છે 'રૂપક' ત્રણ માત્રાઓ વધારે વહે છે પણ તે મૂલ છે છોટો સાંજોર છદતા ચરણો વિકલ્પે એકત્રીસ માત્રાના અને ત્રીસ માત્રાના હોય છે એકત્રીસ માત્રાના હોય ત્યારે આઠમો સધિ ગાલ આવે, ત્રીસના હોય ત્યારે આઠમો સધિ ગા આવે પહેલી કઢી એકત્રીસ માત્રાની ગાલન્ટ છે, બીજી ત્રીસની ગાન્ટ છે એમ અહીં અત્ય સધિની એક અને વિકલ્પે બે માત્રાઓ સ્થિત થઈ છે

સાંળોરના ચાર પ્રકાર ગણાય છે તેમાંનો પહેલો બેલિયો તે ૩૧સો ગાલાન્ત સર્વયો છે, અને થોજો સોહળો તે ગાત ત્રીસો સર્વયો છે તેના ઉદાહરણોની જરૂર રહેતી નથી થોજો પ્રવાર જાગડો છે એ ૨૮સો થોપાયો છે આપણે દૃષ્ટાન્ત લઈએ

જાગડો સાળોર

પઢિયો મુરજાય સેસ ફલ ઊપર સક્ત રાણ સુત સાક્ષી ।

ધરકે ભાલ ધન ચરા યાળા, મુલ્લ કુમલાળા માક્ષી ॥

ર રૂ ગી પૂ ૧૧૧

પ્રથમ પક્તિમા બે માત્રા વધારે છે તે પછી ચતુષ્કલો ચાલે છે સોઝ માત્રાએ યતિ છે, એ કહેવાની જરૂર નથી કારણકે 'રૂપક' તો એ યતિલક્ષણે ચરણ જ ગણે છે અત્ય ચતુષ્કલમા બે ગુરુ ઇષ્ટ છે, જો કે 'રૂપક' એને લક્ષણ ગણતુ નથી આઠમું ચતુષ્કલ આશુ અહીં અનક્ષર રહે છે 'રૂપક' આ રચનાનું એવું લક્ષણ કહે છે કે આમા કયાક કયાક નગણ લલ્લ અવશ્ય આવવો જોઈએ સાંળોરનો ત્રીજો પ્રવાર લુહડ સાળોર છે આપણે ઉદાહરણ લઈએ

લુહડ સાળોર

મ્યાકુલ લલ્લ સેસ વિમીપણ વોલે, કમલાપતસૂ જોર કર ।

ધનુષધરણ ધોરજ ઊર ધરજે, હિવ કીજે ઉપચાર હર ॥ ૧ ॥

એજન, પૂ ૧૧૩

પ્રથમ કહી બે દાલામા બે માત્રા વધારે છે, બાકી આ ૨૧સો સર્વયો છે, જેમા સોઝ માત્રાએ યતિ છે, અને અત્ય આઠમા સધિની ત્રણ માત્રા સહિત પડે ત્યા માત્ર એવું જ લઘુ રહે છે એ અત્ય લઘુ ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે આ માત્રાલક્ષણ આમાળવ જેવું જ છે જેનો અત્ય ચતુષ્કલ સધિ એક માત્ર લયો પુરાય છે અને આમાળવની પેઠે જ એ અત્ય લના ઉચ્ચારણને મદદ કરવા આગલા સધિની અત્ય બે માત્રા પણ બે લઘુરૂપ લે છે જાતિ છદોમા સર્વયાનું આમાળવ જેવું સ્વરૂપ ગુજરાતીમા આવતું ન હતું, તે અહીં આવે છે આપણે પ્રથમ આમાળવ આપી પછી લુહડ સાળોરની ઉત્થાપનિકા મૂકીએ, જેથી વસ્ત્રે સરસાઈ શામલ

આમાળવ' દાદા દાદા દાદા દાદા દાલ્લ લ

લુહડ સાળોર' દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા દાલ્લ લ

બન્ને જગાએ અત્ય લઘુ પછીની ચતુષ્કલની ત્રણ માત્રાઓ અનક્ષર રહેલી છે. 'રૂપક,' સુદ્ધ સાળોરનું સ્વરૂપ આપતાં અતે બે લઘુ માત્રા કહે છે પણ તેના ઝડાહરણમાં સર્વત્ર ઉપર પ્રમાણે દાલલ લ આવે છે, અને એ જ સ્વરૂપ જણાય છે. આ પછી હું પાલાલો લઉં છું :

પાલાલો

ધરિયો પણ જનકાં ફસી મન ધારે ધનક પિનાક ચઢાય ધરે ।

મહપત આપ સયબર માહેં વસુદા કુંમરી તિકો વરે ॥ ૧ ॥

તાત હૂંત ફધકી પરતિગ્યા, સામલ વાત વહૂં સરસાલ ।

તનમન ધાર માલ દસરથ તણ, મેં ગલ રાલ દર્દે વરમાલ ॥ ૨ ॥

એજન, પૃ. ૭૪

આમાં છોટા સાળોરની દેડે ત્રીસો અને એકત્રીસો સર્વથો વિકલ્પે આવી શકે છે, ત્રીસા સર્વધાની પંક્તિ ગાન્ત હોય, એકત્રીસાની ગાલાન્ત હોય. 'રૂપક' સાળોરથી આનો ભેદ વતાવે છે કે સાળોરમાં લઘુ ગુરુ ભેદ છે આગા નથી, પણ સાળોરમાં પણ એ ભેદ માત્ર અત્ય સધિ સવધી હતો, અને એ તો અહીં પણ સચવાયો છે. મારા પોતાના પ્રયોજન માટે મને આટલું નિરૂપણ પૂરતું લાગે છે આ પછી સિંહચલો લઈએ.

સિંહચલો

પરગત ફમ ભ્રાત ચહૂં પરણીજે, માણ કિતા પા મારિયા ।

ઢાળા હૂત સજોડા ઢેરા પાછા વીદ પધારિયા ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ. ૮૬

પહેલી પંક્તિમાં બે માત્રા વધારે છે, તે વાદ કરો આનો મેઢ વિચારવાનો છે આ કૃતિ પ્લવગમની પેઠે છેલ્લા બે સધિઓ સહિત થઈને બનેલી છે, અને પ્લવગમની પેઠે જ તેને અતે પ્લુતિવદ્ધ ગાલગા આવે છે જેમાં પ્લુતિની માત્રા પૂરતાં તે અષ્ટકલ બની રહે છે સુદ્ધ સાળોર જેમ સહિત માત્રાની પદ્ધતિએ આમાળકને મળતો છે તેમ આ સિંહચલો પ્લવગમને મળતો છે વચ્ચેને સરસાલી શકાય માટે બનેલી ઉત્થાપનિકાઓ સાથે સાથે મૂકુ છું

પ્લવગમ : દાદા દાદા દાલ'લ દાદા ગાલગા

સિંહચલો : દાદા દાદા દાદા દાદા' દાદા દાદા ગાલગા

બન્ને જગાએ ગાલગા ઉચ્ચારણમાં યાજ્ઞા — થઈને અથવા પ્લવગમને અંગે વતાવેલો છે તેવો કોઈ યોજો રોતે પ્લુતિ સાથે અષ્ટકલ બને છે પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી જાતિછંદોમાં આને મળતી કોઈ રચના નથી

મા પછી અને મઢતી રચના લહચાલ લઈએ :

લહચાલ

સુત આત કટે સક ધોટ ઘઘે ધવ,
 ચીસ મુજાળ વિચારિયો જી ।
 નિરવીજા વાનર નેમ ગમુદ્ગર,
 પેલ્લ ઇસો મન ધારિયો જી ॥ ૧

અનન, પૃ. ૨૧૩

પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ રહી પછી ગાલગના છ આવર્તનો આવી સેલ્લે ગાલગાજી આવે છે ગાલગાના આવર્તનોમા ક્યાક ગાગા પળ આવી જાય છે આ અતે આવતા ગાલગાજીને લીધે ત્યા ગા ૭ લગા - $\frac{જી}{ગા}$ - એમ અષ્ટવલ ઉપર વીજી ચાર માત્રાનુ ચતુષ્કલ મૂકો રચના કરો જોવાનો પ્રયમ વિચાર આવે પળ આનુ પઠન જોતા હુ અને સહ્યામેઢમા મૂકવા ઇચ્છુ છુ એટલે એ પ્રકારમા આનો પારી વિચાર કરોશ

આ પછી હુ અમેલ લઉ છુ. એનો અર્થ મેલ એટલે પ્રાસ વિનાનો થાય છે આજ્ઞા ઢિંગલમા આ એક જ પ્રાસહીન રચના છે. એનુ લક્ષણ આપ્યુ નથી પણ એ છોટો સાળોર અને પલાલા જેવો ત્રીસો એકત્રીસો સર્વમો છે

અમેલ

મવરો વન માહિ પ્રીત સુ સાચો, ઉવર જઠં દરસણ અમિલાલ ।
 આશ્રમ ઉર્મ સહોદર આયા, ત્રિભવન નાયક સેસ તઠં ॥ ૧ ॥

- અનન, પૃ. ૧૪૧

પહેલી પક્તિમા બે માત્રા વધારે છે, તે ખતા વાવી રહેલી પક્તિ એકત્રીસા સર્વમાની ગાલાન્ત છે, વીજી ત્રીસાની ગાન્ત છે આ પછી અરદિયો

અરદિયો

અક્ષણ દિદ્દાઢે મુનિરાજ અજોધ્યા, મોમવ આવળ કીધો ।
 રાજાહત મિલે રિધરાજા, સો મસ આસળ લીધો ॥ ૧ ॥

અનન, પૃ ૧૪

છદ શુદ્ધ ૨૮સો ચોપાયો છે, વિશેષ એટલું કે અતે બે ગુરુ જોડીએ અને ‘રૂપક’ કહે છે કે પક્તિમા કયાઈ નગણ (લલલ) ન આવે. પ્રથમ પક્તિમા ત્રણ માત્રા વધારે છે જાગડો સાળોર અને આ અરટિયામા ફેર એટલો જ છે કે અરટિયામા નગણ ન આવે, જાગડામા નગણ કયાક કયાક અવશ્ય આવે. ઉત્પાપનિકાની જરૂર રહેતી નથી. આ પછી અરટ લઈએ :

અરટ

ઇમ રાજ કરે અજનદ આયોધ્યા નેતે વધી નિષતૈત ।

જગા જીતે તપોબલ જાલમ ઓપ વડે અલઘૈત ॥ ૧

એજન, પૃ. ૬૨

આ સત્તાવીસો ચોપાયો છે. તેને અતે ગાલ આવે છે. અને ગુજરાતીમા જેમ દોહરામા અને મરહટ્ટામા અતે આવતા ગાલમા અત્યંત લઘુસ્થાને ઘણેમાને અ હોય છે તેમ અરટમા પણ અત્યંત લઘુ સ્થાને અ જ આવે છે. પહેલી પક્તિમા બે માત્રા વધારે હોય છે ઉત્પાપનિકા :

અરટ : | | | | | | |
 દાદા દાદા દાદા દાદા ’ દાદા દાદા ગાલ

આ પછી હુ કાઢમુગટ રચના લઉ છુ :

કાઢમુગટ

તરવર વન તિલ્લર જોવતા સરતર, કાર સારંગ તુઝીર કર ।

વર લોહા દોઠો અગ રખુવર, પર ઘર પઢિધો ધરણ પર ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ ૧૪૦

આ રચના કુદ્દ સાળોરમા અમુક રીતના પ્રાસ મૂકવાથી થયેલી છે હુ પ્રથમ આ રચનાની ઉત્પાપનિકા આપુ, તેથી તેનું સ્વરૂપ દર્શાવિતુ વધારે સહેલું પડશે.

લલ લલદા દાદા દાદા દાલલ’ લલદા દાદા દાલલ લ

લલદા દાદા દાદા દાલલ, લલદા દાદા દાલલ જ

પહેલી બે માત્રા ચરણમા વધારાની છે તે દૂર કરી છદ જોવો જોડીએ. કુદ્દ સાળોર પેઠે આમા ચાર યતિલ્લડો છે તેમા અતે ‘રૂપક’ના વહેવા પ્રમાણ બે લઘુ—પણ મારી દૃષ્ટિએ ત્રણ લઘુ આવશ્યક છે આ રચનામા વિશેષ એ છે કે વધા યતિલ્લડોમા પણ પહેલું ચતુષ્કલ લલધી શરૂ થવું જોડીએ, અને રુલયો તેનો અત આવવો જોડીએ, દરેક યતિલ્લડમા પહેલા બે લઘુ અક્ષરો છે તે જ યતિલ્લડોમા છેલ્લા આવવા જોડીએ, અને ચારેય યતિલ્લડોના પ્રાસ

મઢવા જોઈએ. છુદ્દ સાળોરમાં અમુક અમુક સ્થાને દાની જણાવે લલ મૂકી, અમુક પ્રાસરચના કરી એ જ આનુ વિશેષ છે. આ પછી હમાવલો સર્જે:

હંતાપલો

પમધરરા મયળ જગતરા પાલળ, સરરા અચલ સતરા સાથ ।

ધરરા દિવળ જગતરા યચ્છલ, નંરરા રૂપ નમો રધુનાથ ॥ ૧૧ ॥

એજન, પૃ. ૧૪૮

પહેલી બે પક્તિમાં બે માત્રા ઘધારે છે તે વાઢી માલતા આ ગાલાન્ત એકત્રીસા સંવંયા રચના છે. તેમા વિશેષ એ છે કે તેમા રા (છઠીનો પ્રત્યય) કરી કરીને આવવો જોઈએ ‘રૂપક’ કહે છે કે આમા ઉલ્લેસાલકાર આવવો જોઈએ. એ અલકારનો અર્થ એ છે કે એકને બહુવિધે બહુગુણથી વર્ણવવો સ્વર નહીં એ તો શબ્દોના અમુક રૂપના પૌન:પૌન્યની આ રીતિ છે આને મઢતો પાઢગત છે તે લઈએ:

પાઢગત

ગગાઢદિ દુદ્ધઓઢા દલ ગાજે, તાગૂઢદિ તવલ વાજે રિણાતૂર ।

રાગઢદિ રામ રાવળ જુથ રોપે, સાગૂઢદિ સમામ અઢે સજસૂર ॥ ૧ ॥

માગઢદિ મૂત જોગળ મળ મૈરવ, આગૂઢદિ અમર અપછર ગળ માળ ।

પાગઢદિ પ્રબલ પરચર દુર પેલત, વાગૂઢદિ વ્યોમ સુર છયા વિમાળ ।

એજન, પૃ. ૨૧૬

ઢિંગલની પદ્ધતિ પ્રમાણે પહેલા ચરણમા ઘધારાની માત્રા છે, એટલે સ્વરૂપ નિર્ણય માટે હુ વીજી કઢી લઢ છુ આ જાતિના પઢનથી જણાશે કે આ ચતુષ્કલ રચના છે, તેમાના રવાનુકારી શબ્દો દૂર રાખી ચારવાર પાઢ કરી જોતા જણાશે કે એ રવાનુકારી અક્ષરોથી ત્રણ લઘુ બને છે એ ત્રણ લઘુઓથી વ્યાક સર્વ લઘુ ચતુષ્કલ બને છે, વ્યાક લલલગાલઢા અષ્ટકલ બને છે હુ છેલ્લો પક્તિમા ચતુષ્કલો અલ્પવિરામથી અને અષ્ટકલો અર્ધવિરામથી ચતાવુ:

પાગૂઢદિ પ્ર, બલ પર,ચર દુર, પેલત, —

વાગૂઢદિ વ્યોમ સુર, છયા વિ, માળ

પહેલા યતિલઢમા લલલલ, લલલલ, લલલલ, ગાલલ એમ ચતુષ્કલો પઢે છે. વીજામા લલલગાલલલ; એમ પહેલુ અષ્ટવલ આવે છે, પછી લગાલ, ગાલ

અમ સંધિઓ આવે છે. આ રીતે ગણતા પહેલી પક્તિમા બે માત્રા ધધારે છે. 'રૂપક' ત્રણ માત્રાઓ ધધારે કહે છે તે મૂલ છે. કેવળ રવાનુવારી શરૂથી મઠી નવો છંદ કરેલો છે. યાકી આ ગાળાન્ત એપ્રોગો સર્વથી છે. આ પછી હુ સતસળીં કરું છું.

સતસળીં

આમા મૂગ માર સેસનૂં આલે, વંધવ! મુળો સમીતા ।

દારણ કુટો વિટગી દીસીં, સહી ગમાઈ સીતા ।

રે મન મીતા રે મન મીતા ત્રિણ વિધ કીજિયે ॥ ૧ ॥

અગન, પૃ. ૧૩૮

પહેલી પક્તિમા બે માત્રા ધધારે છે તે યાદ કરતા આની પહેલી બે પક્તિઓ જોાઠો સાળોરની એટલે ૨૮સા સર્વયાની છે. અને ત્રીજી પક્તિમાં છેવટે ગાળગા છે તેને અષ્ટકલ ગણતા એ પક્તિ પણ ૨૮સી યની રહે છે. આ ત્રીજી પક્તિ છદમા રે થી ધારૂ ધાય છે અને તે પછી આવતા બે શબ્દો રે સાથે બેવઢાય છે. અને પછીનું યાવય આસા ગીતમા એનું એ આવે છે. આ પછીના છદોની પક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે 'રે રગ સોટે રે રગ સોટે, ત્રિણ વિધ કીજિયે' ॥ 'રે મુધ આવે રે મુધ આવે, ત્રિણ' ॥ 'રે વૃત્તધારી રે વૃત્તધારી, ત્રિણ' ॥ 'રે જળમ્હારા' યગેરે. આમા ત્રીજી પક્તિ ટેવના પ્રકારની છે આ પછી દીપક લઈએ: એનું સ્વરૂપ ધરાવર સમજાય માટે એની પક્તિઓ હુ મૂલમા છે તેથી જરા જુદી રીતે લલુ છું.

દીપક

દમવર સીય સેસ વઢે રય કપર, તહક સારથી તઢે તુરગ

નગર હલક હાલે નરનારી

ધર ધધો છોજે ધરવારી

મિલ તાનૂ દી સીલ ઝમગ ॥ ૧ ॥

અગન, પૃ. ૧૦૧-૧૦

પહેલી પક્તિ (ત્રણ ધધારાની માત્રા યાદ કરતા) ગાળાન્ત એપ્રોગો સર્વયાની છે. પછીની બે પક્તિઓ શુદ્ધ પોઢયાં ચોપાઈની પ્રાસવદ્ધ છે, અને તેમાની ત્રીજી પક્તિને છેલ્લું પદ એવી રીતે મલ્લે છે કે એ આખી પાછી ૩૧સા સર્વયાની થઈ રહે એટલે કે એ પદર માત્રાનો સર્વયાનો ઉત્તર યતિલ્લ છે. એક સુન્દર વૈચિત્ર્યમય રચના છે ધધારાની ત્રણ માત્રા છોડતા ઉત્પાપનિકા.

દોષક : દાદા દાદા દાદા દાદા ' દાદા દાદા દાદા ગાલ

દાદા દાદા દાદા દાદા

દાદા દાદા દાદા દાદા

દાદા દાદા દાદા ગાલ

ગાલની સાથે ગાલનો અને ઘણી બે પંક્તિમાં દાદા સાથે દાદાનો પ્રાસ મળે.
આ પછી પોટિયો લઈએ :

પોટિયો

મારે આવરે રિણ રોપણ વકા, વંધુ સુગ્રીવ વકારે !

૫ ઝઠે મુળ ધૂમજઘડઅધાયો, ધીંગ ક્રોધ ઝર પારે !

હું હિય આવિયો પગમાંડ હકારે ॥ ૧ ॥

મૌને આય અનાહક માર્યો, સામ છૂન વિણ લેતા !

જાદવ વંશ દેવકી જામણ, ઘર અવતાર ઘરેસા ॥

દાહ દસરથ મુત વદલો જદ દેસાં ॥ ૪ ॥

અજન, પૃ. ૧૫૩-૫૪

પહેલામાં ત્રણ માત્રા ઘધારે છે એટલે એ ન લેતાં બીજી કઢી જ લઈએ.
તો જણાશે કે પહેલી બે પંક્તિઓ ૨૮સા ચોપાયાની ગાળાન્ત છે. તેની
સાથે એક ટૂંકી એ જ પ્રાસવાળી પંક્તિ ઘઘગાડેલી છે. ડિંગલમાં અને રૂપકમાં
આપેલા મેતમાંથી આ ટૂંકો પંક્તિનું મ પ નિશ્ચિત થઈ શકતું તથા પણ
ઉપર આપેલા ગીતની છેલ્લી પંક્તિમાં પાંચ ચતુષ્કલો સ્પષ્ટ છે. ત્યાં છઠ્ઠું
વિલંબન કે વિરાત્મક રહે. આ પછી એક ઘણી જ મંચિત્રમય રચના લઈએ
ચિત્તવિલાસ :

ચિત્તવિલાસ

ધનુધારે ! રે ધનુધારે !

સર એકા ચાલ સિધારે !

મહારાજધિરાજ સુગ્રીવ મનારા સારા કારજ સારે !

કીમો મૂપ પુરી કેકંધા દોવણ દૂર વિદારે

રે ધનુધારે ॥ ૧ ॥

રઘુરાજા ! રે રઘુરાજા !

રિપ મૂક ગિઢદ દરાજા !

નોમાસ રહે થે ગ્રાસ ગુચગા તામ પટે જસ રાજા ।
 દેસે રામ પયોધર દામણ સીત વિરહ તન રાજા ।
 રે રપુરાજા ॥ ૨

અંજન, પૃ. ૧૫૫-૫૬

આ જરા અટપટી રચના છે, ગેય છે, પણ શુદ્ધ ચતુષ્કલોની છે, અને જાતિ-
 છદો જેવા જ તેના સધિઓ સ્પષ્ટ છે. હું નીચે તેને ચતુષ્કલોમા દાદા મધિ-
 ઓમાં પૂર્વકૃત કરી મૂકુ છું :

	ધનુ]	ધા રે	રે ધનુ	ધા રે	—			
	દા]	દાદા	દાદા	દાદા	દા			
	સાર]	એ કા	વાલ સિ	ધારે	રે ધનુ	ધારે	—	
	દા]	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દા	
મહા]	રાજધિ	રાજસ	પ્રાવ મ	નારા	સારા	ધારજ	સારે	—
દા]	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા
	કીધો	મૂપપુ	રાંવે	વધા	દોવળ	દૂર વિ	દારે	રે ધનુ
	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા
						ધારે	—	

રપુ]	રાજા	રે રપુ	રાજા	—			
દા]	દાદા	દાદા	દાદા	દા			
રિપ]	મૂકગિ	ઢદ દ	રાજા	રે રપુ	રાજા	—	
દા]	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દાદા	દા
થો]	નાસ ર	વગેરે					
દા]	દાદા						

આ પ્રમાણે છંદના ચતુષ્કલોની વ્યવસ્થા છે. ઉપરની ઉત્પાપનિકામા મેં 'ધનુ-
 ધારે' ગુવની પેઠે બેવઢેલ છે, તે મને પઠન કરતા આવશ્યક જણાય છે. હું
 માનુ છું કે ત્યા પઠન એ રીતે થતુ હશે જો કે મેં સામઢેલુ નથી. પણ
 ણટલો ભાગ વાઢી નાલ્લવો હોય તો વાઢી લાકાસો અને 'ધારે' પછી બે અનલાર
 માત્રા રાલ્લો તેને પછાની લાલ્લો પપ્તિના પહેલા નિસ્તાલ દા સાથે જોઢો
 ઉપરની પેઠે જ ચતુષ્કલ રચો લાકાસે વધે રીતે ચતુષ્કલો લેકી સલ્થાના
 પડે રહેશે અલગત અલ્લો પાઠ સામઢલા લિના આ વ્યવસ્થા મેં કરી છે
 ણટલે અશે ઉપરની ઉત્પાપનિકા બજમાલ્લશી ગણાય

નિશાળી નામની કેટલોક રચનાઓ ઢિંગલ આપે છે, તેમા ધર્મોલ્લરી
 ચતુષ્કલ રચનાઓ છે આપણે તે લઈએ :

શુદ્ધ નિશાળી

સિંધ અજા સામલ સંલત પાંચે દુક યાલા,
તસકર દવે ઉલૂક ઝૂં ઝેંગી ફિરનાલાં ।
પડોન છેડે પારકો વિદ્યવર્ણ વિચલા,
એમા રાજ કરે અવધ દશરથ નૃપયાલા ॥ ૧

અંજન, પૃ. ૨૭૦

અભ્યાપનિકા નાંચે પ્રમાણે ધાયા

દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા ગા
દૂહાના અર્ધની એક પક્તિ છે, તેનાં ફરક એટલો જ છે કે દૂહામાં અતે શાલ
જાય છે તેની જગાએ અહીં માત્ર ગા છે. દૂહાનો આશો એક પ્રકાર આપણે
જોયો પણ હતો (ગત પૃ. ૪૧૩).

ગરવત નિસાળી

દર પ્રતાપ બાહુદિસા પસરે અવની પર ।
હિતુ કમઝ ફૂઝ વિહર માત ચક્ર હળમર ॥
નિત અત કઢે લે નહ તહ કે દુલ્લ તોમર ।
સૂરજકુલ સૂરજ તપે વડ તૈત સિયાવર ॥ ૧

અંજન, પૃ. ૨૭૦

અભ્યાપનિકા ।

દાદા દાદા દાલદા' દાદા દાદા શલ

શુદ્ધ નિસાળીની પેઠે જ દોહાના અર્ધની એક પક્તિ અને શુદ્ધ નિસાળીને અતે
ગા હતો તેની જગાએ અહીં બે લખુ છે, એટલો જ ફેર. બાકી દૂહાનો જ મેલ છે.

નિસાળી ગદ્યર

જિણ પુર ચુપરાજે અવરન ગાજે કેવલ મેઘ ધુરાયદા ।
સવ રહે ઠિકાણે દુકમ પ્રમાણે, મારુત મતે જલાશ્વા ॥
કાલાદ અરાણે ભય નહિ આણે ભય દુજ દીના લાયદા ।
રાઘવ રાજિન્દા અવધતિ નદા, અંસા રાજ દિપા યદા ॥ ૧

અંજન, પૃ. ૨૭૧

આપણે આગલ જોઈ ગયેલ આ પદ્યાવતી જ છે. એના જ આત્મપ્રાસો પણ છે
(જુઓ ગત પૃ. ૩૧૭, ૪૧૮) ફરક માત્ર એટલો જ કે આ નિસાળીમાં
અરણાન્તે પણ ગુહ દ્રષ્ટ ગણેલા છે.

निसाणी पैडी

जिण रइयत सात सुखा सरसाई, सातू ईत भीत नहकाई,
निजदल गवण अगम कर दीरघ घेरत नगर अरदा ह । '
पट रित ही सफल कुसुम वन दरखत, पटही सास उपावै हरपत
बारह मास सदा मन भाया पावस पूर सरदा है । १

एजन, पृ. २७२

उत्पापनिका नीचे प्रमाणे थाय

दा] दादा दादा दादा दादा' दादा दादा दादा गागा
दादा दादा दादा दादा' दादा दादा गागा गा
दा] बगेरे

पहेली पक्तिमा पहेलो दा निस्ताल छे पछो बन्नीसो सबैयो आवे छे जेना
छेल्ला त्रण अक्षरो गुरु छे, अने यतिखडोना प्राप्त छे. पछो बीजी पक्तिमा बीसो
सबैयो छे, जेनो छेल्लो गा पछोनी पक्तिनो दा पकडी आखु चतुष्कल रचे
छे. नरसिंहराव 'नूपुरझकार'मा आ छदनी प्रयोग करे छे, ते उपर प्रमाणे ज
छे, परतु' कईक सरतचूकयी तेओ उपर आपेली बीजी पक्तिने सबैयो माने
छे तेमनो छव जोता ते उपर प्रमाणे ज नीकलशे

जो ! पाठव कौरव रमण चढावी, चद्र वशने नहु दीपावी
लुप्त कर्मा निर्वाण बिशे सहु उदय अस्त पलटावीने.

नूपुरझकार, पृ. ८८

बीजी पक्ति ३० मात्रानी छे, एकबीस के बन्नीसनी नथी. पछो एमणे बीसो
रचनाने पण सबैयो कही होय तो बसु कहेवानु रहेतु नथी

निसाणी सिर खुली

नाचै मोर निहारे अहिफण ऊपरै,
भूपक सीस न धारै घात मजारिया ।
माहोमाह न मारै बैर बुन्यादरा,
ऐसे तेज अकारै राजै रघुपति ॥

एजन, पृ. २७३

आनी उत्पापनिका करता ते बराबर प्लवगम यई रहे छे, पण फरक ए छ
के आ निसाणीमा बार मात्राए यति आवे छे, अने बार मात्राना चारेय
यतिखडो प्राप्तयी जोडेल छे, अने चरणान्त प्राप्त छे नही.

निसाणी सोहणी

फिरं नर्वाता ग्वालिया गायी सिध करै रसवाली।
निघटव एण पिलग सूं दायालेण लगायर आली॥
चिडिया आद बिहग बन बाजी हूत हसें दे ताली।
बधे गरीदां बल इधव ऐसी धाक सिमावर वाली॥

एजन, पृ २७४

उत्थापनिका नीचे प्रमाणे धाय

दादा दादा दादा' दादा दादा दादा गागा
पहेला मतिखडमा दोहरानो पहेलो मतिखड, अने ते पछी चार चतुष्कलो
जेमानु छेल्लु गागा

निसाणी रूपमाला

मामण चार वेदवे बकता, आगम दृष्टी ग्याँन धुरधर।

साहुँवार सको घजवधी दूजी जात अलेप कुरदर॥

सारा ही सुखपूर विचारै निंदत और नरेस उरदर।

ऐसी राम प्रभा जिस आग देखत लाग सहज पुरदर॥

एजन, पृ २७४

बन्नीसो सर्वयो छे, जनो छेल्लो सधि गालल रूप ले छे उत्थापनिकानी जरूर
रहेती नथी चारेयमा अंकज प्राप्त छे

निसाणी माव

धाम धाम जग होम बंद धुन रिप अभिराम ररदे।

दयावत अत साह मोम दिल, हित परपीड हरदे॥

पवन अवर जिह सुखी अनारत धन गूह पूर घरदे।

अदल नीत जगजीत अयोध्या रघुवर राज करदे॥

एजन, पृ २७५

उत्थापनिका दादा दादा दादा दादा' दादा दादा गागा
अते न गुरूवाळो २८ सो चोपायो अने सळग प्राप्त

निसाणी मीगर

खटतीसूं बब तणा खितधारी विग्रह रूप धरारा है।

धू नामे आय करे निजराणा ले धन जिवे धरारा है॥

घर घर का हूँ चहुँ चक् घूँजँ दिल सल पड़े दरारा है ।
कवसल्यानद जसी का रेंगा ऐसा तेज करारा है ॥

एजन, पृ. २७७

उत्थापनिका • दा] दादा दादा दादा दादा' दादा दादा गागा गा
निसाणी दुमिला

दड धजा वे होत दार धनुवका धार ।
पल छ सोस पुणजें पुकार, छद मदरा सार ॥
चोरी परचित हरण नार नर जोरी नार ।
ऐसा राज करे उदार कवसल कवार ।

एजन, पृ. २७७-७८

उत्थापनिका • दादा दादा दालगालदा दादा गाल

आवी चार पक्तिनी एक छद थाय तेमा पक्तिनी मध्यमा आवता गाल
आगळ शब्दयति, अने ए गाल अने पक्तिने अते आवता गाल ए आठेय
गालनी एक प्राप्त आनु बाठु २३सा गालान्त रोळानु छ अने घचमा गाल
काववा भाटे बीनो अष्टकल सधि दालगालदा करवो आवश्यक छे

निसाणी वार

सेवे ससि सूरज इद सिव ब्रह्मादि ब्रह्म वृदारका ।
जपं दुय रसण हजार सूं हरिगुण नित सोस हजारका ॥
कह कह सह थका मछ कहं पडत जन कारापार का ।
वरणन कर कासूं वरणजें, कवसलजिह राजकवार का ॥

एजन, पृ. २७८

उत्थापनिका नीचे प्रमाणे थाय

दा] दादा दादा दालदा' दादा दादा दागा लमा

पहेली वे मात्रा निस्ताल छे, ते पछी दूहानो विषम यतिखड आवे छे अने
पछी जेकरीनी एक पोडशो पक्ति आवे छ, एम करीने एक पक्ति थाय छे
'रूपक' अते गालगा आवश्यक माने छे, ज उतर प्रमाणे वे सधिओमा वहेंचाय
छे आखी रचना मने सुन्दर देखाती नयी पछी पठनमा कोई नवी ज भगी
क्षल्ल थनो होय तो कही शक्तो नयी

अही चतुष्कल रचनाओ पूरी थाय छे आ पछी निकल रचनाओ
रत छ

દિગ્દર્શના વિગત રચનાઓ બહુ ઓછી જણાય છે મોઘી ગદ્યેલી ગોષ્ઠો
 ૨૨૬.

ગોણો

વિદેહી તર્ણે દિવાળ ॥ રૂંત ચાપ ધરે આળ ॥
 તોડયા ઓંચ તર્ણ ॥ ઝઠિયા તરે અપાળ ॥
 રાજ ચાપ અનં રાળ ॥ વિનાશ પં ધરે પાળ ॥
 હિલે હોળ હોળમાન ॥ દરૂં વાળ દરૂં પાળ ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ ૭૬

‘હ્યારુ’ ધ્યાનુ ત્થાળ એવુ વાપે છે જે દરેક પદમા આઠ અક્ષરોથી ચાર માત્રા
 વરવી, અને એવાં આઠ ચરણો તરવા અતમા ગુરુલપુ મૂવવા અઠેય પદોનો
 એક સઠગ પ્રાસ રાણવો અને અતની તૂકમા ચીપ્સા આવે ઉપર આઠ ચર્ણોથી
 ચાર માત્રા થાય છે એ સઠ પળ ત્યાં દરેકમા ત્રિકલ સધિના ચાર આવર્તનો
 આવે છ અતે ગુરુલપુ ગાલ વહેલુ છે એટલે આને ગાલના ચાર આવર્તનોનો
 છદ વહેવો યોગ્ય છે અત્ય ત્રિકલ નિવાય કોઈ જગાએ ગાલને વદલે લગા
 પળ આવે છે એ સ્વીકારવુ જોઈએ

ઉત્થાપનિકા ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ

આઠને વદલે ચાર પદનો છદ વરવાથી અર્ધંગોલો થાય છે તેમા પળ અત્ય પદમા
 ચીપ્સા જોઈએ (એજન પૃ ૧૩૬) બીજી રચના ચીરકઠ છે

ચીરકઠ

વરા જોડ રૂપકોસ, સામ પાય નામ સીસ ॥
 વાઘ ચાલ મહાબોર, કૂદિયો કિસીસ ॥
 નિસાચરા કાલનેમ, પતીલક તળો પેમ ॥
 માગ વીચ વળે રહ્યો, સદમા મુનીસ ॥ ૧ ॥

એજન, પૃ ૧૧૫

ઉત્થાપનિકા ત્રીજે પ્રમાણે

ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ, ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ॥
 ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ, ગાલ ગાલ ગાલ ॥

આ અર્ધ છદ થયો આના અત્ય ગાલ સાથે બાકીના અર્ધના અત્ય ગાલનો
 પ્રાસ મળે અત્ય સધિ તરીકે ગાલ જ આવે, તે નિવાય વચાવ લગા આવી
 શકે આ પછી પચ્ચત્ત રચનાઓ આવે પચ્ચકલોમા પ્રથમ વહો સાળોર ૨૨૬

वडो साणोर

मुरा दरस सर पडु मुनुकला तेवीस घर
जुग विसय सभत कल दुसर जतरें।
पच कलतणी द्वे चार गण विषम पद,
सामुहें मेल गण कला सतरें ॥१

एजन प ५०

लदा दालदा दालदा दालदा दालदा
दालदा दालदा दालदा गा
दालदा दालदा दालदा दालदा
दालदा दालदा दालदा गा

ढिगलना घणा छदोनी पेठे पहेला छदनी पहेली पक्तिमा त्रण मात्राओ वधारे
आवे छे ते सिवाय, आ प्रसिद्ध झूलणाः ज छे आमा पाच पाच मात्राना
सधिओना आवतनो स्पष्ट छे वधाक दालदा साथे लदादा वपराम छे, जे
झूलणामा पण बने छे* पछी शुद्ध सैणोर लईएः

शुद्ध सैणोर

मगण आद गुर तीन फल रमा बिबुधा मही,
पिता पिगल गिरा मात तन पीत।
रिषि कैश्यप अरोहण कमठ शृगार रस,
मगध पत दुज वरण नयण त्रिय भीत ॥

एजन, प ५२-५३

* आ रचना सादो छ छता ढिगलकार एनु स्वरूप केवु ग्रामक आपे
छे, एनो आ छद चीनकस दाखलो पुरो पाडे छे 'रूपक' आनु स्वरूप एवु
आपे छे के प्रथम पदमा ६, ५, ५ अने सात मात्राओथो २३ मात्राओ,
बीजा पदमा बे चार पाच पाच मात्रा पछी ७ मात्रा, विषम पद एटले
बीजा चरणमा पाच पाच मात्राना चार गण थाम छे अने चौथा चरणमा
१७ मात्रा राखवी जौईए (एजन, प ५१) आ लक्षणनी अपूर्णता बताववा
हु दा अने ल सजाथो उपर प्रमाण गणो मूकी बतवु छु पहेलु चरण
आम करी सकाम

दादादा, दालदा, दालदा, दादालदा

आथी कदी साणोरनी मेल आवी शकशे नहीं छेल्लो सात मात्रानो गण
दादादाल मूकु तो पक्ति वधारे विसवादी जणाशे में उपर बताव्यो तेच
सरो मेल छ

અત્યાપનિકા

દાગ] દાલદા દાલદા દાલદા દાલદા
દાલદા દાલદા દાલદા ગાલ

પ્રથમ પક્તિમા ત્રણ માત્રા વધારે છે તે અતા પચ્ચલના આવતંતો ફૂલપાનો રીતે જ ચાલે છે, ફરક એટલો જ કે ફૂલપામા અતે સધિ સ્થિત થઈ ગા રહે છે ત્યાં અહીં ગાલ રહે છે એમાનો ગુરુ ચાર માત્રાનો પ્લુત થઈ ત્યાં પચ્ચલ પૂરુ થાય છે આમા પળ લડાદાનુ મિશ્રણ છે આ પછી એક પ્રહાસ કે મરવત નામની પચ્ચલ રચના આપો છે, તે ગાન્ત ફૂલપા જ છે, સિવાય કે પહેલી કઢીની પહેલી પક્તિમા ત્રણ માત્રાઓ વધ છે આ પછી મુક્તાગૃહ લઈએ-

મુક્તાગૃહ

પગા વદ ઉતમગ મા કર્નથી પધારે
પધારે મહલ કો દડ પાળી ।
વિદેહી મુનાને ગુણી જેતી વિગત,
વિગત સતી પુણી તાત વાળી ॥ ૧

અજન, પૃ ૧૦૪

પહેલી પક્તિમા ત્રણ માત્રાઓ વધારે છે તે સિવાય આ લડાદાના મિશ્રણવાળો ફૂલપા જ છે વિશવમા પહેલો પક્તિ (એણે ચાર આવતંતો યતિસહ) નો છેલ્લો શબ્દ પછોનો પક્તિમા ફરો આવે તે જ પ્રમાણે ત્રીજો પક્તિનો છેલ્લો શબ્દ ચોથો પક્તિમા ફરો આવે આ પછી સાવજશ્લો લઈએ

સાવજશ્લો

સુળે વડળ અગદ કલહ, મુમ્મદ સરસાવિયા,
ચરક જલવાલ જિમ ત્રિકુટ જળ વાવિયા ।
ચાલ વાધ ધુરા દરુજ લલચાવિયા ।
અતવપ અરુપન સમર સજ અવિયા ॥

અજન, પૃ ૧૮૩

પહેલી પક્તિમા ત્રણ માત્રા વધારે છે તે સિવાય આ રચના કામિનીમોહન કે મદનાવતાર છે, જેમા દરેક પક્તિમા લાલદાના ચચ્ચાર આવતંતો આવે છે અહીં ચારેય પક્તિના એક સઘા પ્રાપ્ત છે યન્ન પક્તિના પ્રાપ્તને અર્થ સાવજશ્લો કહેલો છે (અજન પૃ ૧૮૭-૮૮) આ પછી કાટિયાલ રુઝ છુ :

चोटियाल

मुणे सुपनला वेंण चढ हाविया साकुरा,
 खर दूँपर निसर पल साल खागा,
 पूर तन पहरिया ॥
 उरस छवता थका आविया अडाकी,
 ओखता असुर रघुवीर आगा
 कोप लोयण किया ॥ १

एजन, पृ. १३१

पट्टेली त्रण मात्रा वधारानी बाद करता गुर्वन्त झूलणानी पक्ति आवे
 छे ते पछो दालदा दालगा एटलो एक् लटकती पक्ति आवे छे अने पछो
 फरो वार ए प्रमाणे ज आवो बडो पुरो घाय छे लावा झूलणा पक्तिओ वन्ने
 प्राप्तथी सघाय छे ते उपरात पेली वन्ने लटकती पक्तिओ पण प्राप्तथी
 सघाय छे उत्थापनिका

दाल] दालदा दालदा दालदा दालदा
 दालदा दालदा दालदा गा
 दालदा दालगा ।

आ अर्ध थयू

हवे सप्तकल रचनाओ लईए तेना पहेला प्रथम प्रोढ लईए

प्रोढ

मगके मुकामा करे मियुला । आविया अवघेस ।

सुण अतुल साज झलूम सारा । मिले छव मियलेस ॥ १

एजन, पृ. ८३

आ स्पष्ट रीते वे प्राप्तबद्ध पक्तिओनी एक् बडोनी सप्तकल रचना छे पण
 स्वरक तेनी चार पक्तिओ पाड छ, अन पहेलोन पाच, चार, त्रण, चार, ए
 प्रकारे १६ मात्राओ, अने दोजाने त्रण, चार, त्रण ए रीते १० मात्राओ बहे
 छे तेना खरा मेळतो उत्थापनिका नोवे प्रमाण छ

दा] दालदादा दालदादा' दालदादा गाल

अत्य गाल पछो व मात्राओ अनशर रहे छे, ज पछोओ पक्तिना प्रथम निस्ताल
 दा साथे मळी आखु सप्तकल पूर करे छ कदाक दाल + दादाने बदले लदा-

દાદા આવે છે, જેનો પુલાસો આગળ જાતિછદોમા આવી ગયો છે. બીજો પ્રોઢ નામનો રચનામાં પક્તિમા પ્રથમ આવતો નિસ્તાલ દા નથી હોતો એટલો જ ફરક હોય છે. દૃષ્ટાતઃ

પ્રીતકર પૂરહૂત ઝરર । ઝઠે રઘુવર આપ ।
સહસ ભગ કિય ચસમ સહમા । સકત મેટે ત્રાપ ॥

એજન, પૃ ૮૫

જુદી ઉત્થાપનિકા આપવાની ગરુર નથી આ પછી ફક્તરો લઈએ

ફક્તરો

મુળ સેસરે મુળ સેવરે, દિલકે કઈ ઉપદેસરે ।
વનવાસ જાવળ વેસરે, ઇમ આલિયો અવધેસરે ॥ ૧

એજન, પૃ ૧૦૭

ઉત્થાપનિકા • દાદાલદા દાગાલગા । દાદાલદા દાગાલગા

આ અર્થ થયુ. દરેક પાદ ચૌદ માત્રાનુ, દાદાલદાના બે આવર્તનોનુ, પદાન્તે ગાલગા આવે, અને ચારેય પદોનો એક સઢગ પ્રાસ. આ પછી હેલો.

હેલો

ઝઠ આય કવસલ માત આગે, છુલે સૌરપ પાય લાગે ।

દલૈ વાયક દોળ ॥

કેંકઈ ચદનામ કીધો, દોપ મોટો મને દોધો ।

હવો સારે હીળ ॥ ૧

એજન, પૃ. ૧૧૬

ઉત્થાપનિકા :

દા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા દાલદાદા

દલદાદા ગાલ

આ અર્થ થયુ. પહેલો પક્તિમા આતરપ્રાસ. અને તેને એક ટૂંકી પક્તિ દાલદાદા ગાલ લટાકાવેલો. એ પક્તિને એકો જ બોજો પક્તિ સાથે પ્રાસમો સાથેલો. કાવ્ય જોવાયો પ્રાસ યોગ્યતા સમજાશે. ગાલ પછી ચાર માત્રા અનંતર રહે છે. પહેલા છદનો પહેલો પક્તિમા બે વધારે માત્રા આવે, બાકી બધીમાં ૧૪ માત્રા જ આવે. આ પછી માત્ર લઈએ.

भाख

आयो भरय अवध अभग, मडे पावडी उत्तमंग ।

रइयत काँध अंत उछरग, इम आवास जाय उमंग ॥ १

एजन, पृ. १२२

रूपक एक चोकल अने पछो वे पचकल करी कुल चौद मात्रा करवानु कहे छे पण छंद स्पष्ट रोते आपने उघोर कहीए छीए तै छे.

दादादाल दादागाल

चारेय चरणनो एक प्राप्त. बब्ये लीटीनो प्राप्त मळे त्याले अरघ भाख कहेवाय.
आ पछी घमाल लईए.

घमाल

रावग ससा दिग्गज रूप दडकवन रमे,

निरलज सुपनखा तिण नाम गरक अनग में ।

• सीतानाथ आगल सार आई विण सम,

• भाल सकाति अदभुत नरम सुचि रत सभ्रमें ॥

एजन, पृ. १२८

उत्थापनिका. दाद.] दालदादा दालदादा दालगा

भावी चार पवित्रो थाय. जत्य दालगामा बे मात्रा अनक्षर रही छे, ते उपरात ते पछो जावईनो सन सहजाना करवा त्या एक सप्तकल जोईए जनी दाल जेटलो भाग अनक्षर रह्यो छे, अने ए दालनो अनक्षर मात्राओ ते पछोनो पवित्रमा प्रथम आवता निस्ताल दादा साथे जोडाई सप्तकल रचे. ए अनक्षर मात्राओ मूकता उत्थापनिका नीचे प्रमाणे थाय :

दाद] दालदादा, दालदादा; दालगा -, - ७

दादा,] दालदादा अगेरे

चारेयना सल्लग प्राप्त छे. आ पछी भवर गुजार लईए

भवर गुजार

हणु मिलत धुर हर दीध मिर हय, रिधु बजरंग हुवो समरय ।

चबे रघुवर वयण बनचर, सीत सुध साज ॥

तो करु अरिषण तेण वण कण, हरष मारु विसल हण हण ।

विकट पूरु मनावछत, गहर गुण गाज ॥ १

एजन, पृ. १५०

ઉત્પાપનિવા સપ્ટ છે

દા] દાલશદા દાલશદા' દાલદાદા દાલદાદા
દાલદાદા દાલદાદા' દાલશદા ગા

આ અર્થે થયું તેમાં પહેલા પવિત્રના ચત્રે યતિલકો પ્રાપ્તથી સધાયેલા બીજી પવિત્ર ચોથા પવિત્ર સાથે પ્રાપ્તવદ્ધ આવે. બીજા પવિત્રમાં ગા પછી જ્ઞા અનસાર છે અને તે પછાતો પવિત્રના દા નામે જાઢાઈ મપ્તવલ રપે તે પછી કંવાર લઈએ

વંચાર

દિગલવ અગદ આદ દ્વાદા, તહુવિયા તેલી।

દન અરણ સો વિચ ત્રિસા આવુર, દરિ દ્રગ દેલી ॥ ૧

એજન, પૃ ૧૬૧

ઉત્પાપનિવા મરત છે

દા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા ગા

આવો બે પવિત્રનો એક કડો યાય વિદાય લુગસાનો જરૂર નયા આ પછો અઠતાલો લઈએ

અઠતાલો

માકે કુમવાલે વેર કાજા, સક્રજોત ઝહેલ સાજા।

વિયળ મો સલ કુમ લાજા, જાગ તાજા જોત ॥

જાય જોગળ વદ જાજા, પ્રજુળ વન્હી વરે પ્રાજા।

વહળ આવધ હોમ વાજા, રપિ દરાજા રોત ॥ ૧

એજન, પૃ ૨૦૬-૦૭

પહેલો પવિત્રમાં ચાર માત્રા વધારે છે, તે જતા વાકો દાલદાદા દાલદાદા એમ બે સપ્તવલના યતિલકો ત્રણ છે, અને ચોથો દાલદાદા ગાલ છે ત્યા અર્ધકડો થઈ પ્રાપ્તનો યોજના જોવો સરલ છે ઉત્પાપનિવાનો જરૂર નયા આ પછો કાછો લઈએ

વાછા

રધુપત જગતમિળ ઉપસાત રાલે, મામગી ચિહુ ઓર માલે

તન વિચાલે જો વરે।

ચિત લાગ ચાલે ગાત ગાલે, ઘર સમાલે ધીર ॥

દૂરે દિલાલે કંક કાલે અવલ પાલે ઝવરે ।
દાઠા દવાલે તેળ તાલે વધ વઢાલે ઘોર ॥ ૧

એજન, પૃ. ૧૪૫

પહેલી પંક્તિમાં ચાર માત્રા વધારે છે એટલે એ કાઢીને જ ઉત્પાપનિકાનો વિચાર કરવાનો. એમ કરતાં ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય.

દાદા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા' દાલગા
દા.] દાલદાદા' દાલદાદા' દાલદાદા' ગાલ
દા.] દાલદાદા' દાલદાદા' દાલદાદા' દાલગા
દા.] દાલદાદા' દાલદાદા' દાલદાદા' ગાલ

દાલગા સાથે દાલગાનો પ્રાસ મળે, ગાલ સાથે ગાલનો પ્રાસ મળે તે ઉપરાંત એકથી ૧૨ સુધીના સ્થાનોમાં પ્રાસ છે. આ પછી ત્રિકૂટવંધ લઈએ.

ત્રિકૂટવંધ

કુલે' મ્માત મંત્રો સુત ઘટે, ઊર ક્રોધ રાવણ ઊપટે ।
મન સમજ નહવે ઘટે મરણો, સજે ધન ધમસાંગ ॥
વધ ઓન વાજત્ર વાજિયા, સજ રોપ વગતર સાજિયા ।
કસ કમર બઢકર ગહર ધર, ધર ધજર આવધ સધર ધર ॥
વઢ ચલે રથ પર ઢુર ચમર, મઢ અવર નિસચર રિણ મવર ।
મિલ ચહુર મૂછા મુહર મર, વજ પશ્વર ગૂધર મિઢજ વર ।
ગજ ચોર ફરહર સુલ અગર, કુક અતુર લોચન અગનસર ।

અર આલિમો આરાણ ॥૧

એજન, પૃ. ૨૧૧

પહેલી ત્રણ પંક્તિની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે.

દા દાલદાદા દાલગા' દા દાલદાદા દાલગા
દા દાલદાદા લગાદાદા' દાલદાદા ગાલ
દા દાલદાદા દાલગા' દા દાલદાદા દાલગા

આ પછી પણ સધિઓ તો ચાર પંક્તિઓ સુધી આ જ પ્રમાણે ચાલે છે. પણ અમુક અસર કરવા તેના લઘુવદ્ધ અને લઘ્વત રૂપો વપરાય છે. અને લગમગ દરેક સંધિમાં પ્રાસ રાખેલા છે અને એ ચાર પંક્તિઓ પૂરી થતાં એક ચુકો પંક્તિ લટકાવેલો આવે છે. દા દાલદાદા ગાલ અને ઉપરની બીજી

પંક્તિના ગાલ સાથે તેનો પ્રાસ મળે છે. આથી કૃતિ પ્રાસ માટે જ છે. એના પ્રાસો મૂળ છંદ ઉપરથી જોઈ લેવા. આ પછી ચિત્તહિલોલ લઈએ.

ચિત્તહિલોલ

તે હુકમ સૌતા સ્વર લેવળ, સકજ રામવ સંત ।
રહ લંક દિસ સજ ઉદવલંધળ, હાલિયો હળમત ।
તો બલવંતજી બલવંત ધારધ લાંધવે બલવંત ॥ ૧

પંજન, પૃ. ૧૬૩

ઉત્પાપનિકા :

દા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા ગાલ -
દા] દાલદાદા દાલદાદા' દાલદાદા ગાલ
તો દા] ગાલદાદા ગાલદાદા દાલદાદા ગાલ

આ ઉપરથી સપ્તકલોનો વિન્યાસ સમજાશે અને ૧થી ૫ સ્થાનોમા સઢંગ પ્રાસ અને તેમાં ૩, ૪, ૫ સ્થાને એક જ શબ્દ ઉપર છે તે પ્રમાણે ફરી ફરીને આવે અને ત્રીજો પંક્તિ 'તો' થી શરૂ થાય. હવે સુવળ લઈએ.

સુવળ

લંગરી રિમ સેન લાડો, ગુમર ધારક લાજ ગાડો ।
ફલ કાઢે કુંભેળ આઢો, કૂસ જાઢો કૂસ જાડો ॥ ૧

પંજન, પૃ. ૨૦૬

ઉત્પાપનિકા : દાલદાદા દાલદાદા

આવી ચાર પંક્તિઓ, તેમાં સઢંગ પ્રાસ, અને ચોથી પંક્તિમાં આવે છે તેવી નીપ્તા. આ પછી માલરી લઈએ.

માલરી

મિથલા મહિપતીજી બવનો કોષ જિગ આરંમ ।
તેઢે સમગતીજી લિલ ફુરમાળ બાહુ પ્રલભ ॥
કર કર કામતીજી સોપે જૈય હય જસ સંમ ।
નાગર નોવતીજી ઘર ઘર ધુરત દ્વાર અસંમ ।
પર દ્વાર નોવત ધુરત બાજત તોસ પદ્ અવરેલ ।
બંધ પોલ વિસાલ તોરણ વળે ચિત્ર વિશેષ ॥

अतः सदन पंत पताक फरकत वरुण चहु सुखवेद ।
मथ जननपुर सुर अमुर मानव पडे समृत पेव ॥ १

एजन, पृ. ७०

आ एक सुन्दर रचना छे. तेमा पहेलो चार पवित्रोनी गधिन्यास नीचे प्रमाणे छे:

दादादाल गा—गा ७ दादादाल दादागाल

बराबर स्पष्ट थाप माटे एक सरल पवित्रने उपरना न्यासमा मूर्ती बतावु-

नागर नी व ती—जी ७ घर घर घुर त द्वा रज स भ

दा दा दाल गा—गा ७ दा दा दाल दा दा गा ल

पण एक जुदी रीते पण आनु पठन गई शवे.

दादादाल गागा—७ दादादाल दादा गाल

अर्थात् मात्र जो एदलो ज पाच भागानो प्लुत बने पछीनी पवित्रोनी उत्थापनिका सरल छे आ पछी गजगत लईए

१

गजगत

कुभज बहु कहै जो तियवर सुण नहे ।

उदे पग बहे जो गेलो बन गहे ॥

बन गहे गेलो जेण विच में रहे राखस रोस में ।

तन तुग नाम कबघ तिणरो करग जोजन कोसमे ॥

सो हुवो गदग थाप वासव धिके प्राक्रम धारिया ।

विणसीस दूर प्रसार बाहा घणा जीव सहारिया ॥ १

एजन, पृ. १२५

आनी पहेली वे टूकी पवित्रोनी उत्थापनिका भाखरीना वन्ने विकल्पो प्रमाणे ज छे

जी

दादादाल गा—गा ७ दादादाल गा—७

दादादाल गा—गा ७ दादादाल गा—७

अथवा

जी

दादादाल गागा—७ दादादाल गा—७

दादादाल गागा—७ दादादाल गा—७

આ પછી

દા] દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા ગાલગા

એવી પાર પવિત્રો આવે છે જે હરિગીત જેવી જ છે તેમા વિશેષ એ છે કે
વીજો પવિત્રના છેવળ શબ્દોનું, પછોની લાઘી પવિત્રમા સિંહાવલોકન થાય

આ સપ્તવલ રચનાની એક સિંહવલી નિસાળી છે તે જોઈએ

નિસાળી સિંહવલી

રઘુવસ નાયન ક્રોત જિજીવી વવણ વરણ સાજ ।

કુળ સાજ વરણ ક્રોત જો મર ઉદધ વધે પાજ ॥

દધ પાજ વધે વવણ લાઘે ઉત્તર મારગ છેહ ।

મગ છેહ ઉત્તર કરે ગિણતી વૂંદ સાવળ મેહ ॥

એજન, પૃ ૨૭૬

ઉત્પાપનિકા દા] દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા ગાલ

પણ આમા વિશેષ એ છે કે આમા સિંહાવલોકન થાય છે, એટલે કે પવિત્રના
અતમા આવતા શબ્દો તે પછોની પવિત્રના આદિમા ફરી આવે છે એમ આવતા
શબ્દો માગે શબ્દોનો ક્રમ ઝલટાય છે

આ સિવાય 'રૂપક' કેટલીક કુઢલિયા રચનાઓ આપે છે તે પણ ટૂંકમા
જોઈ જઈએ

શટ ઝલટ

આટૂ દિસ વરતે અદલ, રાઘવવાળે રાજ ।

સીસ સમપિ સોહડા, કર મન વછત વાજ ॥

વાજ મન વછતા પૂર સગલા કિયા ।

ઘવલ હરિ દુરગ ઘન દેસ કિતરા દિયા ॥

કોષ અર નિકટન જીત રાવળ જિસા ।

જમી પગ ફીલ જિમ, દવે આટૂ દિસા ।

એજન, પૃ ૨૭૯

પહેલો દોહરો છે અને તે પછી મદનાવતાર આવે છે દોહરાના છેલ્લા ચતુષ્પદનું
સિંહાવલોકન થાય છે, અને દોહરાના પહેલા શબ્દો, મદનાવતારને અંતે આવી
કુઢલી થાય છે અને 'છન્દ કાપ' ચંદાયણો કહે છે અને તે આપણે આગળ જોઈ
શ્યા (ગત પૃ ૩૩૪) આ પછી કુઢલિયો રાજવટ રૂંદે

રાજવટ

સિયવર રાજ સમાપિયા, પાટ અવધ લય પેસ ।
 કુસ નં સમપ કુસાવની, વધવ મુતી વિશેષ ॥
 વધવ મુતી વિશેષ, દોષ મુત મરત મુદસિય ।
 તશા નં તમેનલો, પુર નં પુવર વત્તિય ॥
 અસો લિલમણ ઉમય, ઐગદ નગરો અગદ નં ।
 ચદ્રકેત ચદ્રવતી, તન્નવણ મુતી મુનદ નં ॥
 કનવજ મુરાહ સનુષાત કર પતિ મમુરા હમ પાપિયા ।
 હણ મી મહ વહ આઠહો તિયવર રાજ સમાપિયા ॥

એજન, પૃ. ૨૮૦

અહીં દોહરા પછી છંપો આવે છે, અને પહેલાની પેઠે જ સિંહાવલોચન અને મુઠલી
 થાય છે. ગુજરાતોમા આ રચના જાણીતો નથી. ‘રૂપક’ કુટુંબ કુટુંબો આપે
 છે તે આપણો કુટુંબો જ છે, દોહરાઓના મિથળ. એટલે તે અહીં
 વતારતો નથી તે પછી દોહરા લઈએ :

દોહરા

રૂપક યહ રઘુનાથરો, પિંગલ ગીત પ્રમાણ ।
 કહિયો મછારામ વધિ, જોધનગર જગ જાણ ॥
 જોધનગર જગજાણ ઘાસ મૂંડી વિસતારા ॥
 બગસીરામ મુજાવ, જાત સેવગ કૂવારા ॥
 સવત ઠારે સતક વરસ તેરાઠો વચાણી ।
 મુકલ ભાદવા દસમ વાર સસિ હર ઘરતાળો ॥
 મત અનુસારે મેં વહ્યા, મુધ કર લિમો મુજાણ ।
 રૂપક યહ રઘુનાથરો પિંગલ ગીત પ્રમાણ ॥

એજન, પૃ. ૨૮૧-૮૨

અહીં પ્રથમ ફૂલો, અને પછી ચાર પક્તિ રોડાની આજે છે અને વચ્ચે સિંહા-
 વલોચન થાય છે પણ અતે રોડા પછી દોહરા થાય છે, અને પ્રથમ દોહરાની
 પહેલી પક્તિ આગી અત્ય દોહરાની છેલ્લી પક્તિ ધની કુટુંબી રચાય છે, તે
 પછી કુટુંબની લઈએ

કુટુંબી

કોર્જ તીરય કોટ, કોટ ગોદાન તામ દિગ્ગિયકં ।
 અમય કરે રણ ઓટ, કર વે વિવાહ કિન્ના ॥

કિશ્ના ધ્યાહે કોડલો જુ કિન્યાવલ સેવે ।
 માલ તજાના મુલક દુર્ગા ઉદકે દત્ત દેવે ॥
 રામ રામ દક તરફ દુર્ગ તરફ સહ દોર્ગ ।
 તઠ ન હૈં સમ તૂલ કોટ જો તોરય કોર્જ ॥

૧૫૨, પૃ. ૨૮૨

આપણે આગળ જોયું કે ‘રણપિંગલ’ કુટલિનો આપે છે, અને તેના આર્થ અને રીઝાનું મિશ્રણ આવે છે. (ગત પૃ. ૩૩૧) હું માનું છું કે આ તે જ કુટલિનો છે, જો કે આર્થો છેત્રી યતિસહ અહા મુદ્ધ ઝનરેલી નથી. ‘રૂપક’ પણ અહીં પ્રથમ આર્થો હોવાનું જ વહે છે, છતાં પિંગલના પુસ્તકમાં જ આવો મૂલ જોઈ આવશ્યક થાય છે. ‘રૂપક’માં તેનો પુલાસો મળતો નથી.

હવે આપણે સંખ્યામેલ પ્રકાર જોવાનો રહ્યો. કવિત જેવા છદો આપણે હિંદીમાંથી જ લેવા છે, અને હિંદીમાં તેનો વહોલો વપરાશ છે, પણ ડિગ્રીમાં તો મને એક જ અસાધ્ય સંખ્યામેલ રચના મળે છે — સપસરો. આપણે જોઈએ :

સપસરો

અંગા ઝસસે સવાયો તાયો મુણે વૈળ રાણવાલા,
 વઢાલાં છોહ મેં છાયો ચલાં ચોલ વ્રજ ।
 કલેસા આધાયો લેળ રદયકા સજોર વાયે,
 વઢુકાં રામરે માયે આયો કુમકત્ત ॥ ૧

૧૫૩, પૃ. ૨૦૦

‘રૂપક’ જાનુલક્ષણ એવું આપે છે કે વિપમ ચરણોમાં ૧૬ વર્ણ અને સમપાદોમાં ૧૪ વર્ણ એ પ્રમાણે એક દ્વાલામાં ૬૦ વર્ણ હોય છે. પ્રથમ દ્વાલામાં પ્રથમ પાદમાં ૧૯ વર્ણ હોય છે એમ કહ્યું છે પણ ગગી જોતા અઢાર જ થાય છે. આવો મૂલ, કોણ જાણ કેમ, ‘રૂપક’માં વે વળ જગાએ થઈ છે

આપણે આગળ મુક્તમારા તરીકે જેનો નોંધ કરી તેમાં અને આમાં કશો ફરક નથી. આ સ્વધો ‘રૂપક’ એક વિશેષ નિયમ એવો આપે છે કે આમાં સગળ (લલગા) મગળ (ગાલલ) અને નગળ (લલલ) ન આવે, અર્થાત્ આ રચનામાં કોઈ પણ જગાએ વે કે વવારે લઘુઓ મેળા થાય તેનો નિષેધ કર્યો. જાનુ કારણ સંખ્યામેલનો ચર્ચાના આવો જાય છે. સંખ્યામેલના દરેક અક્ષર વે માત્રાનો થવો જોઈએ. ડચ્ચારણમાં દરેક અક્ષરનો એ પ્રમાણે ડચ્ચાર ન કરવો હોય તો વવારે સારી રીતે એ છે કે દરેક ચતુરક્ષર સધિને બાઢ

માનાનો જરવો, અને તે ઇનો રોને કે દરેક છપુને એ માનાનો જરવાને વડેલે
લપુને લપુ જ બોનો તેનો પછો આવતા નજોવના ગુહને પ્લુત જરવો. આ પ્લુત
દૂર ન પછી જાય માટે એ કે વધારે છપુઓ મેળા જરવાનો નિષ્પ થયો. આ
મુશ્કાવો મધ્યમ પણ લપુ અને તો તેનો મૂલતો માળા પૂરવા માટે તેનો પછી
તરત જ ગુહ મઠા જ રહેવાનો આ નિયમ મહ્યમેઢનુ જે સ્વરૂપ આપને નવાની
કર્મ તેના કલિત નિગમાનો હોઈ, એ સ્વરૂપના સમર્પનરૂપ બને છે.

આપના મવિનો અને મુખનવારા જરતા લવાઈમા આ છદ અર્થો છે, એ
પણ નોંધવું જોઈએ. વોના છદો જરતા આ છદનો માપામા જોડાશરો વધારે
આવે છે તે જાગળના લપુને ગુહ જરવાને, જેમકે ગં. મટખનુ ઉપર મટકા
મર્મ છે.

આ પછો વોજો છદ હુ સહ્યમેઢ તરીકે જોવા ઇચ્છુ છુ, તે સહ્યમેઢ
અવશ્ય છે એમ હુ જહો વાપનો નથી પઠન ઉપરથી જણાય છે એ પદાવ એ
સરવામેઢ હોય. અને એમ હોય તો ઉપરના ચતુરશર સધિમા સહ્યમેઢથી એ
મિત્ર પ્રકારનો છે એ જાતિછદ તરીકે હુ એ વાર જોઈ ગયો છુ એ છદ
છે સહવાલ. એનુ રૂપાન્ત આ પ્રવરણમા આવી ગયુ છે, એટલે ફરી ઉતારતો
નથી. એના સહ્યમેઢના પઠનમા એનો દરેક અક્ષર એ માનાનો બોલાય છે.
અને એના સધિઓ ચતુરશર નહી પણ ત્ર્યશર છે એ રીતે એનુ પઠન નીચે
પ્રમાણે થાય

સુત	માત ૫	ટે સપ	ધીટ ૫	ધે ધક
દાદા	દા દા દા	દા દાદા	દાદા દા	દાદાદા
	ચોસ મુ	જાણ વિ	ચારિયો	જો
	દાદા દા	દાદા દા	દાદા દા	દા
નિર	વાજા -	વાનર	ને મગ	મુત્રર
દાદા	દાદા દા	દાદાદા	દાદાદા	દાદાદા
	ધેલ ૬	સો મન	ચારિયો	જો
	દાદાદા	દા દાદા	દાદાદાદા	દા

જરા વિલખિત રીતે — ધીરે ધીરે બોલતા લપુને ગુહ જરવા પડે છે તે સરાવ
નથી લાગવું. દરેક ત્ર્યશર સધિ છે માનાનો દાદાદા બને છે અને જાઠ
સધિઓનો એક પક્તિ બને છે જાઠમા સધિમા ચરણાન્ત જો આવે છે, તે
પછોનો પક્તિગા પહેલા એ અક્ષરો સાથે મઢો દાદાદા સધિ પૂરો થઈ રહે છે.
વ્યાક કોઈ ગુહ ચાર માનાનો પણ બને છે, તે ઉપર જોઈ શકાય છે.
પછોનામા પક્તિનો પ્રારંભ ગુહથી થાય છે ત્યાં એ ગુહ પણ ચાર માનાનો
બને છે જેમ કે ચોપા દાલામા

પે -	ચે મા	પ્રારમ	સોય ષ	કીતમ
શાદા	દા દાદા	દાદાદા	દા દાદા	દાદાદા

એ રીતે પહેલો ગુરુ ચાર માત્રાનો બને છે આ રચનાને સરયામેઢ છદોમા સ્થાન મઢણુ નયો ગુજરાતોના એ નયો જ એમ નયો, દાસલા તરંચે આગઢ ડર પડોના હું જે તાટનો ચાલનો રચના લેવાનો છું તે શુદ્ધ શ્વશર સરયામેઢ જ છે એ રાગમા ગવાય છે એ જુદો પ્રશ્ન છે, પણ તેન રાગમા ન લેતા જો પડન કરાંએ તો એ શ્વશર સધિયાઢો સરયામેઢ થઈ રહે છે અહીં આથી વિશેષ એનો ચર્ચા અસ્થાને છે માત્ર એટલું કે ઉપરની રચના શ્વશર સધિનો સરયામેઢ છદ હોવાનો મને સમય જણાયો છે, અને માટે તેને હું એ વર્ગમા મૂકું છું.

અહો ઢિંગલની ચર્ચા પૂરી થાય છે ઢિંગલની વિશેષતાઓ અહીંથી જોઈ જવી હોય તો તેનાં સ્થાન લક્ષણો એ વહેવાય કે તે જાતિછંદોની જ મળોઓ છે એનો મળોઓ ધમોલરો પ્રાસવંચિત્રનો હોય છે, તેથી ઓછ પ્રસંગે સિંહાવલોત્તનો અને એનો ઓછે વોપ્તાનો હોય છે વયા વયાવ એમા 'જો' કે 'રે' જેવા સંચોચનોતે નિયત સ્થાન હોય છે, અને વયા તો અનુવ એટલે કે છઠ્ઠી વિમલ્લિતા રા પ્રત્યયવાઢા શબ્દોની પણ મળી હોય છે. એ ધમો રચનાઓ પડનના અસરકારક થાન એ દૃષ્ટિએ સર્જાઈ છે, અને હજો પણ એનો એ અસર છે પડનમા, મુશાધરાના એ સકઢ નોવડ એનો વધારે અહો પ્રસ્તુત નયો મારો મુખ્ય આશય તો ડડનો નજરે, એને જોઈ જઈ, જાતિછંદોના સિદ્ધાન્તો રવા પણ સામું પડે છે એટલું બતાવવાનો છે.

પરિશિષ્ટ ૪

જાતિછંદોનું પરિશિષ્ટ ૨ જું : ગક્કલ

આ પરિશિષ્ટમા હું સાધારણ રાતે ગુજરાતમા ગક્કલન નામે ઓઢાચાય છે તે છંદોના મેઢનો ટૂંકો ચર્ચા કરવા ઇચ્છું છું. જારી રીતે ગક્કલ એ કોઈ છંદ કે છ રક્ષારનુ નામ નયો દી૦ વ૦ કૃષ્ણલાલ શવેરી કહે છે " 'ગક્કલ' એ છંદનુ નામ નયો 'ગક્કલ' એ કાવ્યનો એક પ્રકાર છે એ મૂઢ બરવી શબ્દ છે અને એનો અર્થ પ્રનશુકન થાવામા અથવા વાવ્યરૂપે બોલવું એમ થાય છે. 'ગક્કલ' ના મૂઢ એટલે કારસો ગાહિત્યમા ગક્કલના વસ્તુ સમ્બંધ નીચે મુજબ નિર્દેશ કરેલો છે

“પ્યાર, મોન્દરં, મનની વેદના, ઉન્નતતા ધર્મવતા શબ્દો, ધિયોગને અગે પઢના દુ સોનો વિગત, પ્રેમનુ રદન, માશૂક જોઢે એન થઈ જવા માટેની ફાર, ગાલ પરના તલ તથા ફવાટાના વલાણ, માશૂક જોઢે મુલાવાતનો તોવ ઇચ્છા, તેમ જ મુલ-ચેનનો અમાવ, બેંચેનો, ઉજાગરો, અત.વરણ ચાઢી નાચે એવી નિઃશ્વાસ, દુસાતનાદ, રદન, અશક્તિ અને શરીરના મુપાઈ જવાનુ ધર્મન — એ સિવાય બોજુ કાઈ તેમા હોવુ જોઈએ નહી આ રોતે આગત-માશૂકના ધિયોગની માતના, માશૂકનો પોતાના આશન તરફ બેપરવાઈ, આશવની માશૂક પ્રત્યે મિલન માટે આજોજો અને વિજ્ઞપ્તિ, ચાલાચાલા — જે જેનો સેવકે એક પળ વસતે સ્વીકાર થતો નયો, તે તેમાથી નિર્દિષ્ટ થયુ જોઈએ. આ ઉપરાત મદ્ય-દારૂના અગસકોનો — પોનારાઓનો — આનંદ, વગન ઋગ્નુ સૃષ્ટિસૌંદર્ય, ગુલાચ અને બોજા ફૂંચોથી મરેલા ચામ અને તેમા ગાયન કરતા બુલબુલ ધગેરેની શોમાના ધર્મન પળ તેનુ સાધન ગણાય છે છેવટ ઢોઢપાલુ સતો અને મહેવાતા મૂખો દરવેશોના વારસ્તાન તથા ઢોઢ, તેમના પાલક ને દમ, તેમનુ વનાવટી અને કૃત્રિમ સાધુપણુ — એને ઉપાડા પાડવા તેમ જ તેવા ઈસગોને જાવલા મારવા માટે પળ ‘ગમ્મલ’નો ઉપયોગ થાય છે” (‘ગુજરાતી ગમ્મલો’ પ્રસ્તાવના પૃ. ૬, ૭)

‘શાઈરો’ના કર્તાનો પળ એ જ મત છે તેઓ વહે છે. “અરવી માપામા તો ગમ્મલ એટલે ‘સ્ત્રીઓથી ચાતો વરવી’ એમ છે, પળ પિંગલતાસ્ત્રીઓએ એની સમજૂનો નોંચે પ્રમાણે આપી છે. “ગમ્મલ તે પલોનુ નામ છે જે જેમા પ્રેમ, મોહ, રૂપ, મુન્દરતા, પ્રેમનુ દીવાનાપણુ, મોજ, આશા, ડર, રક્ષામદી, તુશી, ગમો, પાનલર, ફૂલ, પતંગિયુ, મજનુ, લયલા ધગેરે શબ્દો વડે પ્રેમ વિપયોના ધર્મન થાય, અથવા બોધક આજ્ઞાઓ વરવામા આવે ” (‘શાઈરો’ ભાગ ૧-૨. પૃ. ૬૯) પળ આ વિપયની કવિતાઓ ફારસી ઉર્દૂમા જે અમુક છદોમા ગવાઈ તે ગમ્મલ કહેવાવા લાગી, અને તેમાની જે જે ગુજરાતીમા ઋતરી તે પળ ગમ્મલો કહેવાઈ ગુજરાતીમા અર્વાચીન મુગ પહેલા પળ કોઈકોઈ જૈન કવિઓએ ગમ્મલો લખી છે, અને દયારામે પળ ગમ્મલરેખતા લખ્યા છે પળ ગુજરાતીમા. તેનો પહેલી શોલ રંગાડનાર મસ્ત કવિ ચાલાશકર છે તેના અનુસરણમા મણિલાલ નમુમાઈએ ગમ્મલો લખી છે અને પછી ચલાપીએ ગમ્મલોને વહુ લોકપ્રિય કરી, અને અત્યારે પાદપૂતિ સાથે ગમ્મલોનો પળ મુશાયરો થાય છે. ગુજરાતીમા ગમ્મલોના થોડા જ પ્રકારો ઋતર્યા છે, અને તેમા છદની દૃષ્ટિએ કેટલાક પ્રયોગો તથા ફેરફાર થયા છે, એટલે ગમ્મલોના મેઢનુ સ્વરૂપ જાણવુ જરૂરનુ છે

મૂઝ 'ગજ્ઞલ'મા કોઈ વિષયનુ સઢગ નિરૂપણ થતુ નહી. "ગજ્ઞલની સ્થાસિયત એ છે કે દરેક ચેતના મિત્રમિત્ર માવના કે લાગણી દર્શાવાય છે: કોઈ એક અનુક વિચાર, માવ યા લાગણી એક જ ચેતના સમાઈ જાય છે, તેની પછીની ચેતના તેને ચેતવામા આવતી નથી, મતલબ કે આસી ગજ્ઞલ એક જ માવનુ દર્શન કરાવતી નથી, પરતુ તેમાં જુદોજુદો માવનાઓ એકત્ર થયેલી જોવામા આવે છે." ('ગુજરાતી ગજ્ઞલો', પ્રસ્તાવના પૃ. ૮) "ગજ્ઞલની કઢીઓ એવી હોવી જોઈએ કે એક કઢીને બીજી વઢી સાથે જોડાણ હોવુ ન જોઈએ. એક ગજ્ઞલને ચેતના પોષ્ટની વહાણી, કે કૌમી જુસ્સો, કે માત્ર છાજ્યામા પૂર્ણ કરવી ન જોઈએ. કહાણી વિસ્સાઓ, કે છાજ્યા માટે રુચાઈ, મુસદ્દસ, કે કત્તબ હોવા જોઈએ." ('શાયરી' મા ૨, પૃ ૬૯-૭૦) પણ ગુજરાતીમા આ મર્યાદા સચવાઈ જનારો નથી અઢવત્ત ગુજરાતીમા પણ કહાણીઓ કે વિસ્સાઓ ગજ્ઞલોમા જવલ્લે જ લખાયા છે, પણ એક ઝમિલાવ્યમા આવી શકે તેવી માવની સઢગતા આપણો ગજ્ઞલોમા આવે છે, જેમ કે કલોવીની 'સતમની શોધ'ની ગજ્ઞલ હિસ્તી પ્રાર્થનાના સઢગ માવનુ કાવ્ય છે 'આપની યાદી'નો પણ માવ સઢગ છે. અને છતાં વધેમા ગજ્ઞલના જેવા સઢાઢા પણ છે મટલે માવસઢગતાને આપણે ગજ્ઞલનો દોષ નહી ગણીએ.

દી૦ વ૦ કૃ૦ મો૦ સવેરી વહે છે કે ગજ્ઞલના એક 'કાવ્યની પાચ સતર યા ઓગળાંસ ચેતની સહ્યા રાખવામા આવે છે,' ('ગુજરાતી ગજ્ઞલો' પૃ. ૬) પણ આ વધન પણ આપણો ગજ્ઞલે સ્વાસ્થ્ય નથી આપણી ગજ્ઞલ ચેતની કોઈ સહ્યા આવશ્યક માનતી નથી, એ પોતાનો ઝમિના પ્રવટીકરણ માટે જોઈએ તેટલો વિસ્તાર કરે છે.

ગજ્ઞલ એ દ્વિદલ છંદ છે, તે વઢે પક્ષિઓની કઢી કે ચેતોની ચનેલી હોય છે. ચેતના દરેક ચરણને મિસરા કહે છે 'શાઈરી'ના વર્તા, યા ચરણને તૂક પણ કહે છે ચે મિસરા કે તૂકની એક કઢી માટે 'સોઝૂર' એવુ નામ છે, જેના ઉત્તરથી કવિ શાયર કહેવાય છે, અને પિંગલ શાઈરી કહેવાય છે. ગજ્ઞલના સ્વરૂપનુ વર્ણન કરવા પહેલાં હુ એક ટૂંકી ગજ્ઞલ ઉતારુ છું જેથી દુષ્ટાન્ત આપી વર્ણન કરવુ સહેલુ પડે

સપના દિલાસા યા ?

જતા મદકન તરફ ઘરયો યજવવા ઢોલતામા યા ?

યજવવા ઢોલતામા યા ? યજવવા આ તમામા યા ?

પતા પહેલાં ક્ષમે મુજને હનુ ના કોઈ ઓઢલતુ,

કબર યાગઢ હુવે મારી ફૂલો, સાતર પતાસા યા ?

ગયો રૂમનાર વેચાઈ સડાનો બેનસીબોને;
પછોંથી નાલવા તેનો ઉપર ઘતરજપાસા શા ?
મીજાને વાજ તાં એકે હતો હરગિસ મુઝાયો ના—
કહો, તોનાનો હાલત પર પછા મુઝવા નિસારા શા ?
દમે આશ્વર પતતિયાને કહો છાં તુ તમે આચી ?
ન આપ્યો પ્રેમ તો મુજને—હવે સપના દિલાસા શા ?

ગુજરાતી ગણલો પૂ. ૧૧૩

કુલ પાંચ કઢી કે બેંતનુ અ. કામ્ય છે. ફારસી છંદોમાં પ્રાસ ઘટ્ટ મહત્વનું સ્થાન મોગવે છે, અને પ્રાસ ઉપર ઘણી ક્ષીણવટ મરી તેમા ચર્ચા છે. ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા જણાશે કે પહેલી કઢીના ચત્રે ચરણો કે તૂકો એ જ પ્રાસથી સપામાં છે. પછોંની કઢીમા એમ થનુ નથી, પણ પછોંની દરેક કઢીનો ઘોંજાં પક્તિ, પહેલી કઢીનો પ્રાસ શીલ્લી જાય છે, એમ પહેલી કઢીનો પ્રાસ ઘડીએ કઢીએ સઝગ ચાલે છે. આ રીતે પ્રાસનો દૃષ્ટિએ પહેલી કઢી, પછોંની કઢીઓથી જુદી પડે છે. આને શાઈરીમા 'પૂર્વકઢી' કહેલી છે. આવી પૂર્વકઢીઓ કોઈ ગણલમા આવી ઘઘારે પણ હોય અર્થાત્ પહેલી કે ત્રણ કે ઘોંડી કઢીઓમા ઘમા દલો કે તૂકો પહેલી કઢીનો પેઠે જ એક જ સઝગ પ્રાસવાળા હોય. ઉપરની ગણલમાં છેલ્લી બેંતમા કવિએ પોનાનુ તજનલુસ ગૂયેલુ છે એ ફારસી કવિઓનો રિવાજ હતો. એ છેલ્લી કઢીને 'શાઈરી' મા 'પૂર્વકઢી' કહેલી છે.

અહીં મેં ઉપરની કઢીઓમા પ્રાસનો નિર્દેશ કરેલો છે, પણ ફારસી પિગલ તેનુ પૂર્વવર્ણન કરી તેના કે વિભાગ દર્શાવે છે, કાફીયત્ કે સાદીરીતે ચોલતા કાફિયા અને રદીફ ઉપરની ગણલમા પ્રાસવાળી દરેક પક્તિમા છેવટે એક જ અબ્દ આવે છે 'શા' (કે 'શા'). એ આ ગણલનો રદીફ છે. અને રદીફ પહેલા ગણલનો કાફિયા આવે છે. 'શાઈરી'મા આ રદીફને તૂકાન્ત કહેલ છે. તેના કર્તા કહે છે : "તૂકાન્તમા માત્ર એકના એક જ અક્ષરો એક જ સ્વરૂપે હોવા આવશ્યક છે, અર્થો સાથે સમ્પ્રત નથી. એક જ સ્વરૂપ સાથે તેના તે જ અક્ષરો હોય, પણ તૂકાન્ત આગળના શબ્દો એવા જોડવામા આવે કે તૂકાન્તના અર્થ વદલાઈ જતા હોય તોપે વાધો નથી. તૂકાન્તનુ હોવુ એ આવશ્યક નથી. પણ સાધારણ રીતે તૂકાન્ત હોય તો ઠીક લાગે છે તૂકાન્ત નાનામા નાનો એક અક્ષરો પણ થઈ શકે છે, જેમ કે છે યા, થી, ને વગેરે. તૂકાન્ત ગમે તૈટલો મોટો પણ થઈ શકે છે :

અદા પણ તમારી અતિ મન પસદ

અફા પણ તમારી અતિ મન પસદ

અપલી કડીમાં 'અદા, જફા, પ્રાસો છે, વાકી વધા શબ્દો સૂકાન્ત છે. સૂકાન્ત જેટલો લાલો હશે, તેટલો નિભાવવો કઠિન પડે પડશે." (શાઈરી મા.૨, પૃ. ૬૪-૬૫)

આ ઉપરથી સમજાયું હશે કે કાવ્યમાં આપણે જેને ટેક કે ધ્રુવ કે ધ્રુવસંક્રમણ કહીએ તે રદીફ છે. પણ એટલું વિશેષ કે રદીફ કહીને અંદર જ સમાઈ ગયેલો હોય છે ત્યારે ટેક કે ધ્રુવ કે ધ્રુવસંક્રમણ વાર કડી વધાર લટકાવેલો હોય છે. અને યંજુ એ કે પ્રાસવદ્ધ શબ્દનો પ્રત્યય પણ છૂટો હોય તો તે પણ રદીફ ગણાય.

જે મજા મઠતી સનમની માદમાં

તે મજા ક્યાંથી મળે ફરિયાદમાં

આમાં 'માં' રદીફ છે. રદીફ પહેલા કાફિયા આવવો જોઈએ તે 'યાદ' અને 'ફરિયાદ'માં આવી જાય છે. પ્રાસની ચર્ચામાં આપણે આ જ આવશ્યકતા જુદા શબ્દોમાં સ્વીકારી છે: એ રીતે કે ચરણને અંતે એક ને એક પ્રત્યય કે શબ્દ આવતો હોય તો એને ગણ કરી તેની આગળ પ્રાસ મેળવવો જોઈએ. (જુઓ ગત પૃ. ૩૫૯) આ ઉપરાંત ફારસી પિગ્લોમાં રદીફ કાફિયા વિશે જે શીખવટ વાળી ચર્ચા કરી છે, તેમાં ઉત્તરવાનો જરૂર નથી, ગુજરાતીમાં લક્ષાતી ગણલોને માટે તો નથી જ.

ગુજરાતી ગઝલલેખકોએ રદીફ કાફિયાના આ વધા નિયમો પાલન નથી. પૂર્વકડીની વચ્ચે સૂકો રદીફ કે કાફિયા વાળી હોવી જોઈએ, અને પછીની દરેક ચેતની યંજી સૂકે એને શીલવો જોઈએ એ નિયમ ઘણા પાલન નથી. ચાલાસકર કવિ, જેને ફારસી સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ હતો તે પણ સર્વત્ર એક સરસી રીતે રદીફ કાફિયા પાલન નથી. તેમની 'સરસ લે' ગઝલમાં તેમણે વચ્ચે પાલન છે.

ઉતારના કંઈ પ્યાર એ, દિલદાર સરસ લે;

ગમસ્વાર જિગર સ્વારની, કંઈ માર સરસ લે.

ગુલિસ્તાનમાં હેરાન છે, મસ્તાન આ બુલ્બુલ;

મર પ્યાર નથી માર, વફાદાર સરસ લે.

ગુજરાતી ગઝલો, પૃ. ૧૯

અહીં પહેલી કડીમાં વચ્ચે ચરણો પ્રાસવદ્ધ છે. તેમાં 'સરસ લે' રદીફ છે અને 'દિલદાર- માર'થી કાફિયા રચાય છે, પછીની કડીમાં એ રદીફ કાફિયા કડીની યંજી વચ્ચેમાં મિલે છે, અને આખી ગઝલમાં એ પ્રમાણે સરસ

ધાય છે દરેક કહાંને અંતે 'સમર છે' આવે છે અને તેની આગળ 'સમજદાર',
'સ્વચરદાર', 'નિગહદાર', 'સરદાર', વગેરે શબ્દોથી કાફિયા રચાય છે પણ
એની જ એક ઘીંજી ગદ્યલમાં આ નિયમો પડ્યાયા નથી 'દીઠી નહીં !'
ગદ્યલ જોઈએ

મલિહારો તારા અગતી, ચબેલોમા દીઠી નહીં;
સહનાઈ તારા દિલની, મેં યગમા દીઠી નહીં;
મન મહારૂં એવું કુલુ, પુષ્પપ્રહાર સહે નહીં,
પણ હાય ! તારે દિલ દયા, મેં તો જરા દીઠી નહીં

ગુજરાતી ગદ્યલો, પૃ ૧

અહીં 'દીઠી નહીં' રદીફ છે તે ઘીંજી ગદ્યોમાં ઝતારેલો છે અને આસી ગદ્યલમાં
પણ ઝતારેલો છે પણ રદીફ પહેલાં પહેલી ગદ્યોમાં પણ કાફિયા નથી, અને
આસી ગદ્યલમાં કાફિયા છે જ નહીં મગિમાઈ નમુમાઈની 'અમર
આસા'માં રદીફ અને કાફિયા બન્ને સચવાયા છે

મહી લાલો નિરાશામાં અમર આસા છુપાઈ છે,
સખા સગર સનમનામાં રહમ ઝડો લપાઈ છે
જુવાઈ જિંદગીમરની કરી રો રો વધી વાડી,
રહી ગઈ વસ્તની આસા અગર ગરદન ચપાઈ છે

એજન, પૃ ૩૧

'છે' રદીફ છે અને 'છુપાઈ-જવાઈ-ચપાઈ' આગળ જતા 'અમાઈ' વગેરેથી કાફિયા
ધાય છે પણ ચાલકાનરની પેઠે જ એમણે પણ ક્યાં ગાન રદીફ જ સાચવેલ
છે પણ કલાપીએ તો ક્યાંક ક્યાંક બન્નેમાંથી કશું જ સાચલું નથી જેમકે :

હનારા રાહ

કટાયેલું અને ઘૂઠું ઘસીને તીક્ષ્ણ તૈં કીંધુ,
કર્ણ પાછું હતું તેવું, અરે ! દિલ્લેર હૃદય મારું
ગમીના જામ પો હૃદય ધરી માશૂક ! તને ગરદન !
ન સજરથી કર્યા ટુકડા ! ન જામે રૂંધ પાયો વા !
પછી વસ મસ્ત દિલ કીંધુ, લપાડી ચરમ મેં જોયું,
સિતમગર તોય તું મારો, સરો ઝસ્તાદ છે પ્યારા !

આમાં રદીફ નથી કાફિયા નથી તેમજ આપણો પ્રાસ પણ નથી પ્રાસ વિનાની
કવિતા ફારસીમાં બિલકુલ નથી એમ નથી 'શાયરી'ના કર્તા "સામાન્ય

કઢી" વિશે કહે છે: "કોઈ પળ વજન સહિત બે તૂકોની કઢી થાય છે. સામાન્ય અથવા સાદી કઢીની વસ્તે તૂકો સપ્રાસ હોતો નથી. ઉદાહરણ।

પ્રેમ મુજ્જુ ઊરયી કદો જૂદો પડી શકતો નથી,
બાઢવયયી એ દયાહિણ તો ગઢાનો હાર છે.

"હાર", શાર્દરી મા. ૨ પૃ. ૭૨

આનો અર્થ હું એમ સમજુ છું કે જ્યારે કોઈ એક જ કઢી છૂટ્ટા મુક્તક તરીકે કહેવામાં આવે ત્યારે તેને પ્રાસની જરૂર નથી. અને ગઢાલનું સ્વરૂપ જોતા આ અપવાદ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે રવીક અને કાફિયા વચ્ચે સઢગ ગઢાલના દરેક વેતમાં મૂત્તં થતા લક્ષણો છે. એ લક્ષણ એક જ તૂકમાં અનવકાશ બને છે પણ સઢગ ચાલતી ગઢાલમાં તો પ્રાસ આવશ્યક છે, ગણવો જોઈએ.

ગઢાલના છદો, હું આગઢ બતાવીશ એમ જાતિછદોના જેવા, આવૃત્તરાધિ છદો છે. જાતિછદોમાં મેં કારણો આપી દર્શાવેલું છે કે તેમાં ચરણાન્ત વતાવવા પ્રાસ આવશ્યક છે. એટલે ગઢાલમાં પણ પ્રાસ આવશ્યક ગણવો જોઈએ. ગઢાલની રીત પ્રમાણે તેમાં પૂર્વે કઢોનો પ્રાસ, પછીની કઢીઓમાં અત્રે સઢગ રાખવાથી એક પ્રમાણની સુદર મમી બને છે. તેમાં પણ ગઢાલના મૂઢ નિયમ પ્રમાણે જો એક વેત કે કઢીને વીજી કઢી સાથે અર્થનો સવય જ ન હોય તો તો સઢગ પ્રાસ આવશ્યક ગણવો જોઈએ, કારણ કે સઢગ પ્રાસ ન રાખીએ તો પછી એ ગઢાલને સઢગ એક કૃતિ રાખનાર વીજો કોઈ વસ્તુ રહેતી નથી. પણ એમ ન હોય, અને એમ જ માવ કે ઝમિની ગઢાલ હોય તોપણ આપણા જાતિછદોની પેઠે ગઢાલમાં પણ કઢીએ કઢી સ્વતન્ત્ર પ્રાસવાળો હોય તો તેમાં હું કશું સોટું જોતો નથી. એવી ગઢાલો ગુજરાતીમાં લસાઈ પણ છે મણિમાઈ નમુમાઈની 'નિરાશા એ જ છે આશા' (ગુજરાતીની ગઢાલો પૃ. ૩૩) ગઢાલમાં એવા પ્રાસો છે, જો કે કયાક કયાક વધુ નિષ્પ્રાણ પ્રાસો છે, કયાક પ્રાસો નથી. અર્થાત્ ગુજરાતી કવિતામાં ગઢાલના મૂઢ સઢગ પ્રાસને વદલે આવતો દરેક કઢીનો સ્વતન્ત્ર પ્રાસ જાતિ-છદોના મેઢાને અનુકૂઢ હોવાથી આપણે સ્વીકારી લેવો જોઈએ. એક માપાની કવિત્વરીતિ વીજી માપામાં જતા ચર્ક ફેરફારો અવશ્ય થાય, તેવો આ એક ગુજરાતીમાં ચપેલો ફેરફાર આપણે સ્વીકારવો જોઈએ.

આપણે આગઢ જોખું કે ગઢાલમાં સઢગ માવ હોતો નથી સઢગ માવ કે મવન મટે રૂઢાઈ મુગદ્દત કે કાઢૂનો પ્રયોગ થાય છે. આ વિશિષ્ટ રચનાઓ પણ પ્રાસની મંગીથી વતાન્નિવન્નિવ મયો છે. તે આપણે અહીં જ જોઈ લઈએ.

મત્તમ્ નામના વયમા પહેલી ત્રીજી તુકો નિષ્પ્રાપ્ત હોય છે, ધાંજી ધોમી સપ્રાપ્ત હોય છે. જેમ કે

આ તો વિહ્વાત છે ચઢવાન બહાદુર શૂરા
જાતે આશાદ રહી સોલતા પયંશના વદ
રંગે, રૂપે, કદે, સોમાએ, મનોહરતામા
સબદીયા રોસે અમલ હસ્ત વતુકીં દાદંદ

"શાર", શાયરી મા. ૨, પૃ. ૭૨

ફવાઈમાં પહેલી ધીંજી અને ધોયોમા એક જ પ્રાપ્ત હોય છે ધાંજી પ્રાપ્ત બહારની હોય છે. જેમકે :

હરગિમ્ ચત્તવં શવંતે અવે ન સૂરમ્
તા અન્ન પપ્પે અન્દોહ્ શરાવે ન સૂરમ્
નાને ન જ્ઞાનમ્ વર નમકે હેચ વસે
તા અન્ન જિગરે સમ્પત પવાવે ન સૂરમ્.

હકીમ સંયામ

મુસદ્દસમા પહેલી ચાર પવિત્રો એક જ પ્રાપ્તમા હોય છે, અને તે પછી બે સ્વતંત્ર પ્રાપ્તની આવે છે. એમ છ પવિત્રનો એક વધ માય છે. મોટા મોટા કવિઓએ ઇતિહાસો આ વયમા યજાવેલા છે. ઉદાહરણ :

ફદમને કિયામતની ચાલે ઝઠાવી,
પલકમા હસારો ફસાદો, જગાવી
ફાત નંતયી નંતને કો મિલાવી,
ઝડાવી ગયો મુજ હૃદયને ચુરાવી
નિરાધાર મુજને વનાવી સુટારો,
થયો એક પલ્લવારમા ગુમ ટગારો.

"બહુશી" રાદેરી

હવે આપણે અરબી-ફારસી છદોની ઘટના જોઈએ છદોના ઘટક અવયવો તરીકે અમુક અમુક શબ્દો, નવકી ઘમેલા છે આ શબ્દો બે પ્રકારના છે; મૂળ શબ્દો જેને 'અર્જાન' વહે છે તે, અને તેમાથી ઝાગેલા શબ્દો જેને 'ફુસ્-આત' કહે છે તે મૂળ શબ્દો (૧) ફઝલુન્ (૨) ફાહલુન્ (૩) મુસ્-તફ્ફલુન્ (૪) મફાઈલુન્ (૫) ફાહલાતુન્ (૬) મુતફાઈલુન્ (૭) મુક્તાઅલ-તુન્ (૮) મફઝ્જાતુ એ પ્રમાણે બાઠ છે આ શબ્દો અમુક અમુક માપના અક્ષરોના ગુચ્છોના સકેત તરીકે સ્વીકારાયા છે. એ સકેતોને નીચે પ્રમાણે

આપણા લગાતમક સંકેતોમાં ઉતારી શકાય. ફઝલુન્ = લગાગા, ફાઇલુન્ = ગાલગા, મુસ્તફાઇલુન્ = ગાગાલગા, મફાઇલુન્ = લગાગાગા, ફાઇલતુન્ = ગાલગાગા, મુતફાઇલુન્ = લલગાલગા, મુફાઅલતુન્ = લગાલલગા, મફૂઝલતુ = ગાગાગાલ. ફઝલુન્ લગાગા અને ફાઇલુન્ ગાલગા સ્પષ્ટ રીતે પચકલ છે, બાકી વધા સપ્તકલ છે. મુસ્તફાઇલુન્ (ગાગાલગા) અને મફાઇલુન્ (લગાગાગા) ઉપરાત મુતફાઇલુન્ (લલગાલગા) અને મુફાઅલતુન્ (લગાલલગા) મિશ્ર શબ્દો તરીકે સ્વીકારાયા છે એ વતાવે છે કે આ શબ્દો લગાતમક રૂઝના છે, તેમાં માત્રા-મેઢી પરિવૃત્તિ શક્ય હોત તો પછીના બેનો પહેલા બેમાં જ સમાવેશ થાત. એટલે એક મૂઢ સિદ્ધાન્ત તરીકે આપણે ફારસી ગણલોના આ ઘટક અવયવોને લગાતમક માત્રામેઢી સંધિઓ સમજવા જોઈએ.

મેં આગઢ કહ્યું કે આ અર્કાનિયાથી મિત્રામિત્ર પ્રક્રિયાઓથી નવા શબ્દો સિદ્ધ કરવામાં આવે છે જેને ફુરુશાત કહે છે. આ પ્રક્રિયાઓ 'ઝિહાફ'ના સામાન્ય નામથી ઓઢલાય છે. દાખલા તરીકે ફઝલુન્ શબ્દમાંથી નીચે પ્રમાણે આઢ શબ્દો સિદ્ધ કરાયા છે: ૧ ફઝ ૨. ફઝલ્ ૩. ફઝલ્ ૪. ફાલુન્ ૫. ફઝ ૬. ફાઝ ૭. ફઝલમ ૮. ફઝલન. અને 'રણપિંગલ' વિકૃતગણો કહે છે, જે નામ હુ પણ સ્વીકારી લઢ છુ. કોઈ કોઈ વાર જુદા જુદા અર્કાનિયાથી એકનો એક વિકૃત ગણ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે જેમકે ઉપર આપેલો ફઝ ફાઇલુન્માંથી પણ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. 'રણપિંગલે' વધા અર્કાનિયાથી કુલ ૧૧૬ વિકૃતગણો સિદ્ધ થતા વતાવ્યા છે. આપણે એ વધા જાગવાની ઝરૂર નથી. એ વધાય ઉર્દૂમાં વપરાતા પણ નથી. આપણા પ્રયોગન માટે અમુક ગણ વિકૃત ગણ છે અને તે અમુક મૂઢ શબ્દમાંથી સિદ્ધ થયો છે તે જાણવાની ઝરૂર નથી. છંદના સ્વરૂપના નિરૂપણના જે કાર્દ ગણ કે ગણો વપરાયા હોય તેનુ લગાતમક રૂપ જાણોએ એ જ ઝરૂરનુ છે.

અરબો ફારસી છંદોનું એકમ એક કઢી કે બેત છે, અને તેના સ્વરૂપ-નિરૂપણમાં આઢી બેતનુ સ્વરૂપ નિરૂપાય છે. સસ્ટુત સમવૃત્તોની પેઢે તેના એક જ ચરણ કે તૂકનુ સ્વરૂપ નિરૂપાતુ નથી, પણ બે તૂકનુ નિરૂપાય છે, અને તેનુ કારણ એ જગાય છે કે તેની બીજી તૂક કોઈ વાર પહેલોથી મિત્ર હોય છે.

છંદોનું સાદામાં સાદુ સ્વરૂપ તે એવું બેતમાં ઉપર આપેલા અર્કાનિયા આઢ, છે કે ત્રણ આર્કાનોનુ છે. સૌથી વધારે પ્રચલિત રૂપ આઢ આર્કાનોવાઢ છે. એટલે કે એક તૂક કે પંચિતમાં એક શબ્દના ચાર આર્કાનોવાઢ છે. ફારસી પિંગલના અર્કાન ઉપરથી છંદોનાં નામો પડેલા છે. ઉપર આઢ અર્કાન આપ્યાં

તેમાંનાં સાતનાં આવર્તનોથી સાત છંદો બને છે. 'શાઈરી' માંથી જ આ કોઠો હું ઉતારું છું. આ કોઠામાં આવર્તન સંખ્યા તે એક પંચિતની સમજવી.

નામ	આવર્તન સંખ્યા	અર્જનનો શબ્દ
૧ મુતકારિય	૪	ફઝલુન્ (લગાગા)
૨ મુતદારિક	"	ફાઈલુન્ (ગાલગા)
૩ રજશ	"	મુસ્તફઝલુન્ (ગાગા ગા)
૪ હજજ	"	મફાઈલુન્ (લગાગા)
૫ રમલ	"	ફાઈલાલુન્ (ગાલગા)
૬ કામિલ	"	મુતફાઈલુન્ (લલગાલગા)
૭ વાફિર	"	મુફાબલતુન્ (લગાલગા)

આઠમો શબ્દ મફઝલાત (ગાગાલ) તેનાં ચાર આવર્તનોનો કોઈ છંદ બનતો નથી. ગયોના મિશ્રણમાં માત્ર તે વપરાય છે. ૧લો મુતકારિય તે વરાવર મુજગો છે. બીજો મુતદારિક 'દલપ્ત પિગલ'માં નાંધેલો સમિયનો છે. ત્રીજો રજશ તે હરિગીતના દાદાલદાના ગાગાલગા એવા લગાત્મક રૂપનો સપ્તકલ સંધિનો છંદ છે. ૫ પછીના વચાવ, સપ્તકલ સંધિના મિશ્રમિશ્ર લગાત્મક રૂપોનાં આવર્તનોવાળા છંદો છે. એક વાત સરત ધ્યાનમાં આવે છે કે આપણી ગુજરાતી માપામા સપ્તકલ છંદો ઘટુ ઓછા છે, ત્યારે ફારસી અરબીમાં સપ્તકલ છંદોનો જ વિશેષ કરોને વિકાસ છે. ગુજરાતી ગઝલો ધર્મીશ્રેયી આ સપ્તકલોની જ છે, જો કે બીજા પ્રકારો પણ કોઈ કોઈ મળી આવે છે. મુતકારિયનો એક સુષ્ટ રચના પતીલની આ નીચે દૃષ્ટાન્ત તરફે ઉતારું છું :

નહી આશના આશનાથી જુદો છે,
 લુદાનો ન વદો લુદાથી જુદો છે.
 લડે જગ આ ને કરે હુકમ પેલો
 સિવાહી નહી પેશવાથી જુદો છે.
 ભરાયા કટોરા શરાબે શિરાસી,
 કરે જેમ ગુર્વા કરે તેમ ગાસી;
 ગુનો શાહનો ના ગદાથી જુદો છે,
 લુદાનો ન વદો લુદાથી જુદો છે.

પ્રાસ જરા વ્યવરે જટિલ છે, પણ સધિ ફઝલુન્ લગાગા સ્પષ્ટ છે. ફાઈલુન્ ગાલગાનો કોઈ મક્કલ મારા ધ્યાનમાં નથી. રજશના ગુજરાતીમાંથી ઘણા દાખલા મળી શકશે. રજશમાં મુસ્તફઝલુનના એટલે ગાગાલગાના ચાર આવર્તનો આવે.

હૂ જાઝ છૂ હૂ જાઝ છૂ ત્યા આવશો કોઈ નહી
સો સો દિવાલો યાધતા ત્યા ફાવશો કોઈ નહી.

થરાથરા ગાંગાલગાના ચચ્ચાર આવતંગો છે ગજલમા ઘળે મુધી થરાથરા આ
લગાતમક સધિ સચવામ છે કોઈ જગાએ ગુજરાતીમા ન સચવાયો લાગે, ગુરુની
જગાએ બે લઘુ લાગે, પણ ત્યા ધનુરુચ્ચ ઉચ્ચારણકંર હોય છે જેમકે આ
ગજલમા જ આગલ.

આ ચશ્મ દુરજે છે ચદધુ બલમ ઘથી નીહાલવા,
તે ચશ્મ પર પાટો તમે વીટી હવે ટક્કો નહી

‘આ ચશ્મ દુર’ એમા ગાંગાલગાના છેલ્લા યાની જગાએ ‘દુર’ છે પણ ત્યા
બે લઘુ નથી, કારણ કે ફારસી પ્રમાણ અહીં દુર્ એવો ઉચ્ચાર ફટ છે એવી જ
રીતે ‘તે ચશ્મ પર’મા ‘પર્’ ઉચ્ચાર છે, અને એ ઉચ્ચાર ગુજરાતીના સાધારણ
ઉચ્ચારણથી થતું દૂર નથી, કારણ કે ‘પર્’નો અત્ય ‘અ’ દ્રુત વોલામ છે,
અને પ્રો ઠાકોર તો આને ‘પર્’ ઉચ્ચારી ગુરુ ગણવાના મતના છે એ જ રીતે
‘શક્તો’ ઉચ્ચાર થાય છે અને એમ બંને શ્રુતિમા લગાતમક ઉચ્ચારણ સચવાય
છ પણ આ સધિવાલી વીજી અનેક ગજલો જોતા એક ગુરુની જગાએ બે
લઘુના ડાલલા મઢી આવે છે ‘ઈશ્વનો વદો’ ગજલમા

તે એક ટીપૂ લાલ દુનિમા વેચતા ના ના મઢે.

‘તે એક ટી’ ‘પૂ લાલ દુનિ’ એમા થીજા સધિમા સધિના છેલ્લા ગુરુની
જગાએ ‘દુનિ’ આવે છે અને બે લઘુ ગણ્યા વિના છૂટકો નથી અને ‘પ્રેમથી
તુ શુ ઢરે’મા

૨૬ પાસ થર રસમર અને એવુ થતા તૂ શુ ઢરે?

એમા ‘રસમર અને’ એક સધિમા પાંચ લઘુ મળ્યા થઈ ગયા છે તેમા પહેલા
ચાર ગાંગાની જગાએ છે એમ આપણા ન વિચારી આ સધિઓને હમેશા લગાતમક
જ રાખતા નથી કયાક કયાક તેના માનામેઢી રૂપોથી ચલાવી લે છે અને
સધિઓ સ્વરૂપે માનામેઢી છ એટલે એને દોષ ગણી વાઢવો ન જોઈએ અલબત્ત
એટલું સ્વીકારવું જોઈએ કે આવી છૂટ વધુ લેતા ગજલનું મૂલ્ય સૌન્દર્ય ઓછું
થયો વિના રહેતું નથી ‘શાર્દરી’મા કતારીયા છૂટને વાજવી ગણી છે આ
રજસ છદના જ દુષ્ટાન્તમા ‘સમજૂ જને સમજી જઈ અભિમાનને વળસાઢવો’
એ ઢાઢ્યામાઈ ઘોઢસાજીની પવિત્ર તેમજ સ્વીચારી છ (શાર્દરી મા ૧,
પૃ ૨૭) આમા ‘સમ’, ‘અભિ’ અને ‘વળ’ ત્રણેય લઘુ ઢિકી ગુરુની
જગાએ છે

आपणे फारसी उच्चारण विशे मोडो विचार क्यों तो साथे साथे ए पण अही ज नोधी लईए के ऊर्दूमा 'ए' अने 'ओ' ह्रस्व अने दीर्घ बन्ने छे. गुजरातीमा कविओ घणी जगाए ए बन्ने स्वरोने ह्रस्व पण प्रयोजे छे, अने आपणा उच्चारणमा ए कडगु जगातु नयी एटले गुजरातीमा पण छदनी आवश्यकता प्रमाणे ए बन्ने स्वरोने ह्रस्व के दीर्घ लई शाय. गुजरातीमा तो गमे त्यारे ह्रस्वने दीर्घ अने दीर्घन ह्रस्व गणवानी छूट पण छे ज.

हवे हसज लईए. तेनो शब्द मफाईलुनुं लगागागा छे जातिछंदोमा आ स्वरूपनो कोई छद नयी, जो के दालदादानी आदेश तरीके लरादादा आवे छे. पण गझलोमा लगागागाना आवतंनोवाळी गझलो पुष्पळ रचाय छे. 'सरस्वतीचंद्र'नी प्रसिद्ध गझल 'दिवा छोडी, पितामाता' ए हसज छे. फलापीनी पहेली गझल 'फकीरी हाल' 'अये उल्फत' 'अये बेगम' ए हसज छे. मणिलालनो प्रसिद्ध गजल 'कही लाखो निराशामा' पण आ ज छे. बघारे दाखलानी जरूर नयी.

रमल प्रवारनो शब्द फाईलाहुनुं गालगागा छे. एना चार पूर्ण आवतंनोवाळी गुजरातीमा कोई गझल मन मळती नयी एटले 'शार्दरी' मा. १ मा तेना दृष्टान्त तरीके एक पक्ति आपेली छे ते उतार छु:

हु बहु हिम्मत धरी के मुज हृदयनी चोर तु छे.

आमा 'मत' अने 'मुज' एक गुहनी जगाए आवे छे, एटलो तफावत रहे छे ते रहेज नोघु छु

आ पछी कामिल आवे छे जेमा मुतफाईलुनुं ललगालगाना चार आवतंनो आवे बराबर आ मापनी गझल मळवी मुश्किल छ कारणके आपणा लेखको गझलोनु लगात्मक रूप बराबर साचबता नयी, अने जरा मात्रामेळी परिवृत्तियो आनु दादालदा रूप यई जवानो सभव बहु प्रदळ छ पण 'शार्दरी'ना कर्ताए यताव्या प्रमाण आवृत्तिसधि अक्षरमेळ गीतक के मुनिशखर छद बराबर आ ज मापनो छे दलपतरामनु दृष्टान्त बराबर बध बनी रहे छे:

सजि जो भरी सळगाव बहुत ताकि तोड निशान तू

शुभ ए कळा मुनिशखरे शिखरेल ते ज समान तु.

मस्त कवि वालाशकरनी 'हरिप्रेमपंचशी'नी पहेली गझलना नमूनानी पक्ति उपर कहैल कामिल छे:

गई मक् ब यक् जों हवा पलट् नाँ तों दिल्में अपने करार यह

શ્રી ઝમાસંકર આ મૂલ પક્તિને નસોરની ઓઢલાવે છે. તે વરાવર
વામિલ છે. પણ તેના નમૂના પર લજાવેલી થાલાશંકરની પક્તિઓમા એનું
લગાત્મક રૂપ સચવાયુ નથી.

વલિહારિ તારા અગતી ચેવેલિમા લીઠી નહી.

‘વલિહારિ તા’ એ લલગાલગા વરાવર છે, પણ પછીના સંધિઓ ગાગાલગામા
સરી પડે છે.

આ પછી છેલ્લો પ્રકાર વાકિર, મુકાબલ્લુન્ લગાલગાના ચાર અલ-
તંનોનો આવે. ‘શાદીરો’મા આનો પક્તિ મળતી નથી. એટલે એનું દુષ્ટાન્ત હું
‘રણપિંગલ’માથી ઉતારું છું :

સદાચરણે સદા સુલ છે, દુરાચરણે નકી દુલ છે;
રસાવટ રાસવી ઠિક છે, રસાવટ એ રડો રલ છે.

રણપિંગલ મા. ૩, પૃ. ૬૧

ગુજરાતીમા શુદ્ધ સ્વરૂપની આ ગત્તલ મળવી મુશ્કેલ છે.

આ વચા છદો અવૃત્તસધિ છે. તેમનો મેઢ સધિના આવતંનોનો છે એ
સ્પષ્ટ છે. અને ફારસી પિંગલના આ અર્જન મુખ્ય છે એ જોનાં આટલા ઉપરથી
પણ ગત્તલોનો મેઢ માત્રામેઢો છે એવું કહેવામા કશું સાહસ નથી. પણ આ
સિવાયના ફારસી છદો પણ માત્રામેઢના ધોરણે જ વિસ્તાર પામે છે, એના પણ
પુષ્કળ દાસલા મળી રહે છે તેમના કેટલાક જોઈએ :

અપણે લગાગાના ચાર આવતંનોવાઢો મુતકારિવ જોઈ ગયા. તે પછી
‘શાદીરો’માં (૨) મુતકારિવ મકપૂર છદ (૧૨ અક્ષરી) આવે છે.

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલ
લગાગા લગાગા લગાગા લગાલ

વરાવર આ જ માપનો ‘દલ્લતપિંગલ’માં ફોલ છદ મળી આવે છે :

મયા માજવો તે મને ધારિ પીર,
મવી ફોલમા કે નદીનીર પીર.

અહીં અંતર મધિ સ્પષ્ટ રીતે એક માત્રા જેટલો સંહિત થયો છે. એ પછી
‘શાદીરો’માં ૧૧ અક્ષરી (૩) મુતકારિવ આવેલો છે :

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ પઝલ
લગાગા લગાગા લગાગા લગા

करूं याद तारी हमेशा खुदा
नथी कोइ तारा बिना बिबरिया

भही छेल्लो सधि वळी वघारे खडित धाय छे तेनी अंत्य बे मात्रा अनशर
बने छे. आ पछी दशाक्षर (४) मुत्क रिब नीचे प्रमाणे आवे छे :

फज्जुन् फज्जुन् फज्जुन् फज्जुन्
गागा लगागा गागा लगागा
तुज् नामनी हू माळा जपू छू
पापो थकी हू तौवा करू छू.

पठन करता मालूम पडशे के अही गागालना आवतंनो छे अने बीजा अने
चोया सधि, वशेनी अकेरु मात्रा खडित थपेलो छे.

गागाल गागा७ गागाल गागा७

विध्वकमाला के ग्राही अने आमा एटलो ज फेर छे के ग्राहीमा मात्र चोया
सधिनी ज एक मात्रा खडित थपेली छे. तेनो बीजो सधि अखड छे.

ग्राही : गागाल गागाल गागाल गागा७

बदाच अही सका धाय के मूळ सधिलगावाने स्थाने बीजा ज सधि गागाल
मूकीने छदनो मेळ दर्शववो ए प्रामाणिक छे ? खर प्रमाण तो पठन छे, अने
पठनमा जे थतुं होय ते दर्शववु ते अप्रामाणिक होई शके नही पण खास
तो ए कहेवानु छे के फारसी पिंगलनो परिभाषामा अेव ज नामना छदमा
एम आलो सधि फरी जवाना घणा दृष्टान्तो छे आ पछीनो (५)
मुत्कारिब छद (१४ अक्षर) एवो छे

फज्जुन् फज्जुन् फज्जुन् फज्जुन्
गागा गाललगागा गागा गाललगागा

आमा स्पष्ट रीते चतुष्कल सधिना गागा अने गालल रूपना कुल छ आवतंनो
छे. आमी ज कोई पण एक शब्दने आरणे सधि गणी शकता नथी. शब्दो
गोठवाता पठननाथी कोई जुदो ज सधि नीकळो आवे छे आमा पण फज्जुन्
आवे छे एटले एने मुत्कारिब कह्यो छे पण छदनो मेळ ए पचकल फज्जुन्ने
अवजवनो नथी एटले के कोई अनुक शब्दना नामनो छद ए ज शब्दना
पिंगलसधिना आवतंनो छे एम कहो श शो नही अने माटे ज आपणे
माटे बधा फारसी नामो जाणवानो हु अगत्य जानो नथी. अदरनो मेळ

જોઈ લઈએ એટલે વસ. એક ૧૧ અક્ષરી (૬) મુતકારિત્ર વરાવર
દોષક છે.

ફાઅફઝલ ફઝલ ફઝલુન્

ગાલલગાલ લગાલ લગાગા

=ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાગા

દૃષ્ટાન્તની જરૂર રહેતી નથી. ૧૧ અક્ષરી (૭) મુતકારિત્ર અક્ષમ છંદ તે
વરાવર વિધ્વકમાલા જ છે :

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્

ગાગા લગાગા લગાગા લગાગા

,, =ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ

દૃષ્ટાન્તની જરૂર નથી. આ પછી (૮) મુતકારિત્ર અક્ષમ છંદ (૨૦ અક્ષરી) :

ફાઅફઝલુન્ ફાઅફઝલુન્ ફાઅફઝલુન્ ફાઅફઝલુન્

ગાલલ ગાગા ગાલલ ગાગા ગાલલ ગાગા ગાલલ ગાગા

આ દોષકની વેવડી પવિત્ર વરાવર છે. (૯) મુતકારિત્ર અક્ષમ છંદ (૨૦
અક્ષરી, ૧૬ શબ્દો) :

ફઝલુન્ ફઝલુ ફઝલુન્ ફઝલુ ફઝલુન્ ફઝલુ ફઝલુ ફઝલુ

લગાગા લગા લગાગા લગા લગાગા લગા લગાગા લગા

અહીં લગાગાલગા દ્વિતીયીક અષ્ટમાત્રક સંધિનાં ચાર આવર્તનો છે અથવા
દરેક સર સધિ લગાને લગા—ગગાને આઠો રચનાને લગાગાનાં આવર્તનની
ગણી થાય. તે પછી (૧૦) મુતકારિત્ર ૨૦ અક્ષરી લઈએ :

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્

ગાગા લગાગા ગાગા લગાગા ગાગા લગાગા ગાગા લગાગા

મેઢતી દૃષ્ટિએ આ નીચે પ્રમાણે થાય :

ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ

આગઢ આ પ્રકાર આવી ગયો છે એટલે વિશેષ વહેવાની જરૂર નથી.

(૧૧) મુતકારિત્ર મરુવશ ૨૦ અક્ષરી :—

ફઝલ ફઝલુન્ ફઝલ ફઝલુન્ ફઝલ ફઝલુન્ ફઝલ ફઝલુન્

લગાલ ગાગા લગાલ ગાગા લગાલ ગાગા લગાલ ગાગા

आ स्पष्ट रीते चतुष्कल संधिनां आवर्तनो छे. दृष्टान्तनुं पठन करतां ए विशेष स्पष्ट यशे.

न पूछ सहचर केँ हाल शा छे, विचित्र हुं पेच तावमां छुं
न चेन पामु न जीव जाये, अजब तरहना अभावमां छुं.

अर्कनिमां कोई चतुष्कल शब्द नथी. वधी चतुष्कल रचनाओ आ रीते सिद्ध पाय छे.

(१२) मुतक्रारिब २२ अक्षरी

फाअ फऊल फऊल फऊल फऊल फऊल फऊल फऊल
गाल लगाल लगाल लगाल लगाल लगाल लगाल

मेळनी दृष्टिए आनां आवर्तनो गाललनां छे. नीचे प्रमाणे:..

गालल गालल गालल गालल गालल गालल गालल गा

अंत्य अठमा संधिना बे लघुओ अनक्षर रह्या छे.

हवे (१३) मुतक्रारिब १८ अक्षरी लईए: .

फअउनु फअलुनु फाअऊऊनु फअलुनु फअलुनु फाअऊऊलुनु
गागा गागा गाललगगा गागा गागा गाललगगा

स्पष्ट रीते ग.गा अं गालल एम चतुष्कलता बे पर्यायोनां आवर्तनो छे.
अ. पछो (१४) मुतक्रारिब मुसाअफ १८ अक्षरी लईए.

फअउनु फअलुनु फअलुनु फाअऊऊनु फाअऊऊलुनु फअलुनु
गागा गागा गागा गाललग.गा गाललगगा गागा

मेळनी दृष्टिए:

गागा गागा गागा गालल गागा गालल गागा गागा.

हवे (१५) मुतक्रारिब १५ अक्षरी:

फअउनु फअलुनु फअउनु फअलुनु फअलुनु फअलुनु फअ
गागा गागा गागा गागा गागा गागा गागा गा

अंत्य अठमा संधिनो अंत्य गुरु अनक्षर छे.

हवे (१६) मुतदारिक १३ अक्षरी लईए: .

फाइनु फाइनु फाइनु फाइलुनु
गालगा गालगा गालगा गालगा

મા આપણો સમિધી જ છે.

(૧૭) મુતદારિક ૨૪ અક્ષરી

ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્
લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા લલગા

તોટકયો બેવડો છાવી એક પવિત છે.

(૧૮) મુતદારિક ૮ અક્ષરી:—

ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્ ફફલુન્
ગાગા ગાગા ગાગા ગાગા

આવૃત્તસધિ લગાત્મક દિયુન્માલા છે

(૧૯) મુતદારિક ૧૨ અક્ષરી તે ઉપરના સધિના છ આવર્તનોનો છે.

હવે (૨૦) હજાજ આવે છે. સોઝ અક્ષરી હજાજ આપણે જોઈ ગયા છીએ. તેના વિકારો લઈએ. તેમા પ્રથમ (૨૧) હજાજ ૧૪ અક્ષરી:

મફઝલ્ મફાઈલ્ મફાઈલ્ મફઝલ્
ગાગાલ્ લગાગાલ્ લગાગાલ્ લગાગા

મેલની દૃષ્ટિએ બાનો નીચે પ્રમાણે સધિવિન્યાસ થાય:—

ગા] ગાલલગા ગાલલગા ગાલલગા ગા—

ત્રિવલ અને પટ્કલ સધિના આમા આવર્તનો છે. પહેલો ગા નિસ્વાલ છે અને પછી ગાલલગાનો પહેલો માત્રાથી પટ્કલ તાલ શરૂ થાય છે. ચોથા આવર્તનમા ગા છે તે ચાર માત્રાનો પ્લુત છે, અને પછીની પવિતના પહેલા ગા સાથે મઢી પટ્કલ રહે છે. ઉદાહરણનુ પઠન કરતા એ માલૂમ પડશે:

સો વાર ગુનહ્ ગાર જતાવાર તમારો—

પણ લાલ્લ વજત્ ચાર પુસ્તાર તમારો—

કોઈ અર્જનના શબ્દયો ત્રિકલ કે પટ્કલ રચના પતી નથી, તે અર્જન ઉપરથી સામેલા ગુણોથી થાય છે એ પછી લઈએ.

(૨૨) હજાજ ૧૧ અક્ષરી —

મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફઝલુન્
લગાગાગા લગાગાગા લગાગા

ત્રીજા સધિની છેલ્લી બે માત્રા અનક્ષર છે. 'શાઈરી' માં તેનું નીચે પ્રમાણે દૃષ્ટાન્ત છે :

મને તૂં ઓઢલે છે સાર છૂ હું
મહબ્બતની કયાનો સાર છૂ હું.

આ છંદની એક ગઝલ ગૂજરાતી ગઝલિસ્તાનમાં મળે છે.

પિતાની ફોજના સાચા સિપાઈ
પિતાના જગમાહે કૂજનારા

ગૂજરાતી ગઝલિસ્તાન, પૃ ૧૬૨

આ ગઝલમાં આગળ જતા રદીફ કે કુાફિયા આગળ ચલાવ્યો નથી અને એક કડીમાં સ્વતંત્ર પ્રાસ પણ ઘણી જગાએ નથી પછી (૨૩) હજજ ૧૨ અક્ષરી હૈએ :

મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફાઈલ
લગાગાગા લગાગાગા લગાગાલ

ચોથો સધિ લુપ્ત થયો છે અને ત્રીજા સધિની એક માત્રા સ્થિત થઈ છે. હું માનું છું ઉપાન્ત્ય ગાને ત્રણ માત્રાનો પ્લુત કરીને એ મેઢવી લેવાય છે. દૃષ્ટાન્ત :

ન સમજે પ્રેમના જે મર્મને સાર
મહબ્બતનો કહેવાયે સતાવાર

(૨૪) હજજ ૧૬ અક્ષરી

મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફાઈલુન્ મફાઈલુન્
લગાલગા લગાલગા લગાલગા લગાલગા

'શાઈરી' કહે છે તેમ આ બરાબર નારાચ છે દૃષ્ટાન્તની જરૂર નથી.

(૨૫) હજજ અઢવ છંદ ૧૪ અક્ષરી —

મફૂઝલ મફાઈલુન્ મફૂઝલ મફાઈલુન્
ગાગાલ લગાગાગા ગાગાલ લગાગાગા

પઠનમાં એનો મેઢ નીચે પ્રમાણે છે :

ગા] ગાલલગા ગાગાગા ગાલલગા ગાગા

પહેલી બે નિસ્તાલ માના ગયા પછી પદ્મલતા આવતંનો ચાલે છે પંચિના અતે
ગાગા આવે છે, તે પછીની પંચિના નિસ્તાલ ગાને મેલતી એક પદ્મલતા બને
છે આગળ આવી ગયેલ હસત્ર ૧૪ અક્ષરીનો અને આનો મેલ એક જ છે.
પઠન માટે 'સાધરી'ની બે પંક્તિઓ ઉતારુ છું :

હું નેન થકી નેનો અમ્ પાર મિલાવીને

ચરુદા થયો આજે સદ્વસ્થ ગુમાવીને

હવે રજસના પ્રતારો લઈએ. (૨૬) રજસ મત્તો ૧૬ અક્ષરી :

મુફાઈડુન્ મુફાઈડુન્ મુફાઈડુન્ મુફાઈડુન્

ગાલલગા ગાલલગા ગાલલગા ગાલલગા

'સાઈરી'નું જ દુષ્ટાન્ત લઈએ :

હાર તળા હાલ થકી આપ સરદાર નયો

ચેન નયો ઝવ નયો દર્દ તળો પાર નયો.

સ્પષ્ટ રીતે ત્રિકલબદ્ધ પદકલોના આવતંનો છે.

હવે (૨૭) રજસ ૧૬ અક્ષરી :

મુસ્તફાઈડુન્ મુસ્તફાઈડુન્ મુસ્તફાઈડુન્ મુસ્તફાઈડુન્

ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા

'સાઈરી'એ નીચેનું દુષ્ટાન્ત આપ્યું છે સન્તકલનાં ચાર આવતંનો છે દુષ્ટાન્ત :

વાયા કલેવર કારમૂ છે ગદકીનો ઘાડવો

સમજૂ જને સમજી જઈ અભિમાનને બળસાડવો

આ પછી 'સાઈરી' (૨૮) રજસ મત્તો આપે છે આ પળ સોઝ
અક્ષરનો છે અને તેથી સર આવેલા રજસ મત્તોથી તેને જુદો બતાવવા
તેઓ તેને ૧૬ અક્ષરી બી કહે છે. ન્યાસ :

મુફાઈડુન્ મફાઈડુન્ મુફાઈડુન્ મફાઈડુન્

ગાલલગા લગાલગા ગાલલગા લગાલગા

દુષ્ટાન્ત : નીચ મઢે ન ઝંચયી, પુન્ય મઢે ન પાપથી

શાક જુદો હવા થકી તેજ મઢે ન આપથી

હાફિઝની પ્રસિદ્ધ ગઝલ જેને સફાત ન્હાનાલાલે 'અકબરશાહ'મા ઉતારી છે
તે આ સંધિઓની છે :

મુત્રવેં સુશ્નવા વગો તાણેં વ તાણેં નો વનો
વાદ્યેં દિલકુશા વજો તાણેં વ તાણેં નો વનો
વરજેં હયાત કમ્ સુરી ગર ન મુદામ મય્ સુરી
વાદેં વસુર્ વયાદેં ઝ તાણેં વ તાણેં નો વનો

સ્પષ્ટ રીતે નિકલવદ્ધ પદ્મલના આવર્તનો છે.

• હવે રમલ લઈએ. (૨૯) રમલ સોઢઅક્ષરી નીચે પ્રમાણે છે :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્

માને વિપે વધારે કહેવાની જરૂર નથી આ પછી જરા ક્રમભંગ કરીને
૩૦માને વદલે ૩૧મો રમલ મહફૂફ પદર અક્ષરી લઝ છુ :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્

ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા

ઘોયા સધિનો અત્ય ગુરુ અનક્ષર થયો છે સ્તરી રીતે આ જ ગુજરાતીમા વધારે
વપરાયો છે. છોડી દીધેલો ૩૦મો રમલ પદર અક્ષરી હવે લઝ છુ :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્

ગાલગાગા લલગાગા લલગાગા લલગા

આનુ દૃષ્ટાન્ત 'શાઈરી'મા નીચે પ્રમાણે આપ્યુ છે :

ઝન્મતો કા ન કરે શોર સરજામ નથી

મુલ્ નથી વાગ નથી રગ નથી જામ નથી.

આ પછી ૩૨ રમલ મજનૂન ૧૪ અક્ષરી છે તે ઉપરના જેવો જ છે, ફેર માત્ર
છેલ્લા શબ્દમા છે. ઉપરના ૩૦માનો અત્ય શબ્દ લલગા છે, હવે આવે છે
તેમા ગાગા છે :—

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્

ગાલગાગા લલગાગા લલગાગા ગાગા

દૃષ્ટાન્ત: યાદ તારી ન કદી આહ ! વિસારી દિલ્થી

બેવફા સેં ન કરી વદ્દર અમારી દિલ્થી

આ છેલ્લા વે પ્રવારની ગજલનુ પઠન મેં સામઢઘુ નથી. અને કેવઢ અક્ષર-
વિન્યાસથી કોઈ સધિના આવર્તનો અસદિગ્ધ રીતે પ્રતીત થતા નથી.

આ પછી આપેલો (૩૩) રમલ મજનૂન ૧૬ અક્ષરી પણ આને જ
મઢતો છે :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત

ગાલગાગા લલગાગા લલગાગા લલગાલ

દૃષ્ટાન્ત : આહ પર આહ કરી આહ યદે આગ લગાવ
પારતી આસ સજી આપ થલે નામ દિપાવ.

આનું પળ પઠન મેં સાંમઢધુ નથી અને ઉપરના છંદ કરતાં આને વિષે વિશેષ
ધનું ચોકસા રીતે વહી શકતો નથી. પણ ઘડાનો મેઢ મને એક જ દેસાય છે.
આના અંત્ય સધિ કરતા ઉપરનાનો અંત્ય સધિ ઘડાદે સંદિત છે એટલો જ ફેર
છે. આની પછી (૩૪) રમલ મવગૂર ગોઢ અશરો આથે છે, એ સ્પષ્ટ રીતે
સપ્તવલનાં આવર્તનોનો છે. ઉત્પાપનિવા :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત
ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગાલ
મૂઢ ઉત્પાદિક્ તળા અસ્તિત્વમા ગુમ્ છે હ્યાસ
કોણ સમજે કયૂત લયુલમા હતો કોનો નિવાસ

(૩૫) રમલ છંદ ૧૧ અશરો :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્
ગાલગાગા ગાલગાગા ગાલગા

ઘોયુ સપ્તકલ આયુ લુપ્ત ધમ્ છે અને તૂવના છેલ્લા સપ્તવલની યે માત્રાઓ
પળ સંદિત થઈ છે. દૃષ્ટાન્ત :

પ્રેમપંચે જે મિટાયે જાતને
તે જ સમજે પ્રેમ જેરી વાતને

(૩૬) રમલ ૧૨ અશરો :

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત
ગાલગાગા લલગાગા લલગાલ

દૃષ્ટાન્ત : સંત્ય વિળ કોઈ નથી નેક વિચાર
સાચને 'આંચ નથી એક લગાર

આ પ્રકાર પણ મેં સાંમઢધો નથી. અને અક્ષરગ્યાસ ઉપરથી મને કોઈ સધિનાં
આવર્તનો પ્રતીત થતાં નથી.

(૩૭) રમલ મજનૂન છંદ ૧૧ અશરો

ફાઇલાતુન્ ફાઇલાતુન્ ફાઇલુન્,
ગાલગાગા- લલગાગા લલગા

દૃષ્ટાન્ત : મૂર્ત મારી ન બનાવો મુજને
પાઠ જૂઠા ન ઘણાવો મુજને.

આ રચના ઉપરના જેવી છે, માત્ર તેની છેલ્લી એક માત્રા સહિત થઈ છે. આનો પણ મેઢ હું બતાવી શકતો નથી

(૩૮) રમલ મશ્કૂલ છદ ૧૬ અક્ષરી

ફાઇલાત ફાઇલાતુન્ ફાઇલાત ફાઇલાતુન્
લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા

દૃષ્ટાન્ત સમજી ગયો હવે હું પરિણામ દિલ્લગીનું
મરવા વિના વશુ એ નયિ ઠામ દિલ્લગીનું

પઠન ઉપરથી સમજાશે કે આનો મેઢ નીચે પ્રમાણે છે

લલ, ગાલ ગાલ, ગાગા લલ, ગાલ ગાલ, ગાગા
સમ, જીગ યોહ, વે હું પરિ, ણામ દિલ્લ, ગીનું
મર, વાવિ નાવ, શૂ એ નયિ, ઠામ દિલ્લ, ગીનું —

: પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ છે પછી ગાલગાલરૂપે એક પદ્ધત આવે છે પછી ગાગાલલ, આવી પરી ગાલગાલ, આવી અતે ગાગા આવે છે જે પછીની પક્તિના લલને મેઢવી લઈ પદ્ધત રહે છે સુદર પદ્ધત રચના છે અને આપણી ઘણીસરી પદ્ધત રચનાઓમા બને છે તેમ તેની પહેલી બે માત્રા નિસ્તાલ ગયા પછી તાલવદ્ધ પદ્ધતો શરૂ થાય છે રમલનો મૂઢ શબ્દ સપ્તકલ છે, પણ તેને રાક્ષીને ઘીજા વિકારી શબ્દો વડે ઘયલી રચના ત્રિકલ પદ્ધતના મેઢવાઢી છે બીજે પણ આવું આપણે જોયું છે

(૩૯) રમલ ૧૪ અક્ષરી

ફાઇલાત ફાઇલુન્ ફાઇલાત્ ફાઇલુન્
ગાલગાલ ગાલગા ગાલગાલ ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત હું વહુ વિલાપ વર્ મન વહે સદૂર કરૂ
પ્રેમ રાહમા કદી ધેયંને ન દૂર કરૂ

દલપતરામનો સમાનિષા છદ છે અને ત્રિકલ પદ્ધતનો મેઢ છે પ્લુતિચિહ્ન મૂકતા ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણ થાય

ગાલ ગાલ ગાલ ગા ૮ ગાલ ગાલ ગાલ ગા ૮

(૪૦) રમલ મહનૂફ છદ ૧૫ અક્ષરી પહેલા આ જ નામનો એક છદ આવી ગયેલો છે તેથી આને Bનું ચિહ્ન વરેલું છે ગ્યાસ

ફાઇલાત ફાઇલાત ફાઇલાત ફાઇલુન્
ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત : રોજ રોજ રાત્રિને રમો જ રાગ રંગમાં

ચામરો ચલાવિ ચિત્ત મોહિ મોરચગમાં

દલપતરામના ચામરનું દૃષ્ટાન્ત અહીં બેસી રહે છે. છેલ્લો ગા ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે, એ પ્લુતિ ગણતા આમાં ગાલનાં આઠ આવર્તનો છે.

આ પછી કામિલ આવે છે. 'શાઈરી' (૪૧) કામિલ ૨૦ અક્ષરી નીચે પ્રમાણે આપે છે :

મુતફાઇલુન્ મુતફાઇલુન્ મુતફાઇલુન્ મુતફાઇલુન્

લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા

મેં આગળ કહ્યું તેમ દલપતરામનો લગાત્મક ગીતક છંદ ચરાચર આનું દૃષ્ટાન્ત બની રહે છે.

આ પછી (૪૨) બસીત ૧૪ અક્ષરી આવે છે :

મુફ્તઇલુન્ ફાઇલુન્ મુફ્તઇલુન્ ફાઇલુન્

ગાલલગા ગાલગા ગાલલગા ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત : વાત મિલનની રાત્રી હાલ નહીં તો નહીં.

આજ નહીં તો નહીં કાલ નહીં તો નહીં.

સ્પષ્ટ છે કે અહીં ષટ્કલના આવર્તનો છે. વિષમ ષટ્કલો ગાલલગાનાં બનેલાં છે. સમ ગાલગાનાં બનેલાં છે જ્યાં અત્યંત ગા ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે. ગાલગા ૮ એ રીતે.

(૪૩) મુસારિજ્ છંદ ૧૪ અક્ષરી

મફૂલ ફાઇલાતુન્ મફૂલ ફાઇલાતુન્

ગાગાલ ગાલગાગા ગાગાલ ગાલગાગા

દૃષ્ટાન્ત : આનંદનો જમાનો આનંદમય હવા છે

ફસલે બહાર આવી ચારે તરફ ઘટા છે.

અહીં ષટ્કલોનાં આવર્તનો થાય છે, નીચે પ્રમાણે :

ગા ગાલગાલ ગાગાગા ગાલગાલ ગાગા

પહેલો ગુહ નિસ્તાલ છોડી આવર્તનો શરૂ થાય છે, અંત્ય ગાગા પછીની પવિત્રો - ગુહ પકડી ષટ્કલ બને છે આગળ આવી ગયેલ ૩૮મો રમલ મશ્કૂલ સોઢ અક્ષરી અને આ વચ્ચેમાં મેઢ એક જ છે. ફેર માત્ર એટલો જ છે કે અહીં પહેલો નિસ્તાલ ગુહ છે તેની જગાએ રમલમા બે લઘુ આવે છે. પઠન તદ્દન એક સરખું છે.

(૪૪) મુજારિઝ્ અઘ્રબ છદ ૧૪ અક્ષરી

મફૂલ ફાઈલાત મફાઈલ ફાઈલુન્
ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગા

દૃષ્ટાન્ત કામિલ ગણાય સર્વ તર્હ હર કમાલમા
તેની મિસાલ થૈ ન શકે કોઈ હાલમા

આનો મેઢ નીચે પ્રમાણે છે

ગા] ગાલગાલ ગાલલગા ગાલગાલ ગા

અહીં પણ પહેલો ગુરુ નિસ્તાલ છે તે પછી પટ્કલો શરૂ થાય છે અત્ય ગુરુ
ચાર માત્રાનો પ્લુત છે, જે પછીની પક્તિના ગુરુ સાથે મઢી એક પટ્કલ રચે છે

(૪૫) મુજારિઝ્ છદ ૧૫ અક્ષરી

મફૂલ ફાઈલાત મફાઈલ ફાઈલાત
ગાગાલ ગાલગાલ લગાગાલ ગાલગાલ

દૃષ્ટાન્ત વારુ હજાર વાર જો પામૂ હજાર જીવ
પર્વરદિગાર આપ મને તૂ હજાર જીવ

સંધિન્યાસ ગા] ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલગાલ ગાલ

ઉપર માફક જ પહેલો ગુરુ નિસ્તાલ છે પછી પટ્કલો શરૂ થાય છે છેલ્લો
ગાલ પઠનમા ગા ~ લ થઈ ચાર માત્રાનો બને છે અને પછીની પક્તિના
ગુરુને મેઢવીને પટ્કલ બન છે

(૪૬) મુજૂતસ્ છદ ૧૬ અક્ષરી

મફાઈલુન્ મફાલાતુન્ મફાઈલુન્ મફાલાતુન્
લગાલગા લલગાગા લગાલગા લલગાગા

દૃષ્ટાન્ત સરીદ લાજ કરે છે સુજાત તાજ ગુમાવી
મજા મનાવતો મુરસૂ વજાત લાજ ગુમાવી

અહીં સ્પષ્ટ છે કે પટ્કલોના આવર્તનો છે એકી સ્થાન લગાલગા છે, બેકી
સ્થાને લલગાગા

(૪૭) મુન્તરિહ છદ ૧૫ અક્ષરી

મફૂતફાઈલુન્ ફાઈલુન્ મફૂતફાઈલુન્ ફાઈલાત
ગાલલગા ગાલગા ગાલલગા ગાલગાલ

દૃષ્ટાન્ત ફેરવ તળી લ્હાય છે વેન મઢ ના લગાર

આ પળ પટ્કલો જ છે. એટલું કે બીજા પટ્કલની છેલ્લી એક માત્રા અનક્ષર રહી છે.

(૪૮) સરીઝ્ છંદ ૧૨ અક્ષરી :

મફતફલુન્ મફતફલુન્ ફાફલાત
ગાલલગા ગાલલગા ગાલગાલ

દૃષ્ટાન્ત : રંગ નથી ઢંગ નથી જ્યાં લગાર
પ્રેમ નથી સાર નથી ત્યાં રગાર.

અહીં પળ પટ્કલો છે, ચોયુ અનક્ષર રહ્યું છે.

(૪૯) સરીઝ્ ૧૧ અક્ષરી :

મુફતફલુન્ મુફતફલુન્ ફાફલુન્
ગાલલગા ગાલલગા ગાલમા

દૃષ્ટાન્ત : વાયુ હવે મીત તળો વાય છે
પ્રાણ વિના પ્રાણ હવે જાય છે.

અહીં પળ ઉપરની પેઠે ત્રણ પટ્કલો છે, ફેર એટલો જ કે છેલ્લા પટ્કલની અંત્ય એક માત્રા અનક્ષર રહી છે.

(૫૦) લક્ષ્મી છંદ ૧૦ અક્ષરી

ફાફલાતુન્ મફાફલુન્ ફઝ્લુન્
ગાલગાગા લગાલગા ગાગા

દૃષ્ટાન્ત : આગ દિલ્લી બુઝાવ તો જાણું
દિલ્લ્ થકી દિલ્લ્ લગાવ તો જાણું.

આ પળ મેં સામઢ્યો નથી અને એનો મેઢ ન્યાસમાં સ્પષ્ટ થતો નથી.

‘શાઈરી’માં આ રીતે કુલ પચાસ છંદો આપેલા છે. પળ આમા વધા સમ-
છંદો જ છે, એટલે કે વેતની બન્ને તૂકો એક સરખી જ છે. પળ ગણલોમાં
અસમ તૂકો પળ હોઈ શકે છે. તેનું સ્વરૂપ જોવા માટે હું થોડા.દાસલા
‘રણપિંગલ’માંથી લઈ નીચે ઉતારું છું :

૩૧૨ વહેરે મુલ્કારિવ મુસમ્મન અરૂજ સાલિમ, જવં મકસૂર.

ફઝ્લુન્ ફઝ્લુન્ ફઝ્લુન્ ફઝ્લુન્
ફઝ્લુન્ ફઝ્લુન્ ફઝ્લુન્ ફઝ્લ
લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા
લગાગા લગાગા લગાગા લગાલ

દૃષ્ટાન્ત તમારે તમારી મલી રીતિ સાંવી

મલે કો લવાડી લવે લક્ષ વાત

અહીં બીજી તુકનો છેલ્લો શબ્દ 'એ' માત્રા જેટલો લક્ષિત થયો છે આ પછીના ૩૧૩ મા છદમા 'એ' જ પ્રમાણે બીજી તુકનો છેલ્લો શબ્દ 'ફઅલ્' એટલે લગા વને છે, અર્થાત્ વઢી એક માત્રા વધારે લક્ષિત થાય છે તે પછી ૩૧૪ મા છદમા 'એ' જ સ્થાને માત્ર 'ફઅલ્' ગા આવે છે અર્થાત્ મૂળ પચકલ લગાગા-ની જગાએ માત્ર એક ગુરુ જ રહે છે, ત્રણ માત્રાઓ કપાય છે ('રણપિંગલ' ભાગ ૩ પૃ ૩૦૦—૩૦૨) 'એ' જ વિશેષ દાખલો આપુ છું ૪૦મા છદમા વધે પવિતઓ મુતફાઈલૂન્ એટલે લલગાલગાના ત્રણ આવર્તનોની છે ૪૧મા છદમા નીચે પ્રમાણે છે

મુતફાઈલૂન્ મુતફાઈલૂન્ મુતફાઈલૂન્

મુતફાઈલૂન્ મુતફાઈલૂન્ ફાઈલાતુન્

લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા

લલગાલગા લલગાલગા લલગાલગા

દૃષ્ટાન્ત પ્રમુને મજો મઢને તજો શુભતા સજો,

મમતા તજો દૃઢતા સજો દૃઢવાવા

અર્થાત્ બીજી પવિતના છેલ્લા સપ્તકલની એક માત્રા લક્ષિત થઈ ૪૨મા છદમા બીજી પવિતનો છેલ્લો શબ્દ 'ફાઈલૂન્' લલગા વને છે અર્થાત્ સપ્તકલની ત્રણ માત્રાઓ અનક્ષર વની બાકી ચાર માત્રાઓ રહી ('એજન', પૃ ૬૦-૬૨) આટલા દાખલા વસ થયા ગુજરાતીમાં આ પ્રકારના છદો વધુ વિરલ છે

આ સર્વ દાખલા ઉપરથી જણાશે કે ફારસી છદો કે ગસલોનો મેઢ જાતિછંદોનો મેઢ છે અને તેનો ન્યાસ મૂળ લગાત્મક છે, જો કે ગુજરાતીમાં તેનું લગાત્મક રૂપ શિથિલ થયું છે 'શાઈરી'ના છદોમાં થોડાનો મેઢ બતાવી શકતો નથી પણ તેનું કારણ તેનું પઠન હું જાણતો નથી તે છે પણ તે છદોને પણ પાસે પાસે મૂકી સરસાવી જોતાં તે જાતિછંદો હોય એવું નિગમન સ્પષ્ટ થાય છે હું નીચે એ વધાન પાસે પાસે મૂકી વતાવું છું

(૩૦) ફાઈલાતુન્ ફાઈલાતુન્ ફાઈલાતુન્ ફાઈલૂન્

(૩૨) ફાઈલાતુન્ ફાઈલાતુન્ ફાઈલાતુન્ ફઅલૂન્

(૩૩) ફાઈલાતુન્ ફાઈલાતુન્ ફાઈલાતુન્ ફાઈલાત

(૩૬) ફાઈલાતુન્ ફાઈલાતુન્ ફાઈલાત

(૩૭) ફાઈલાતુન્ ફાઈલાતુન્ ફાઈલૂન્

(૫૦) ફાઈલાતુન્ મફાઈલૂન્ ફઅલૂન્

૩૦, ૩૨, ૩૩, ૩૬, ૩૭ એ ઘષામા પહેલો શબ્દ ગાલગાગા સપ્તકલ છે. ઘીજો લલગાગા પટ્કલ છે ૩૦, ૩૨, ૩૩ મા ત્રીજો પણ લલગાગા છે એ ત્રણ રચનાઓમા, ઘીયા સધિમા જે ત્રણ રૂપો આવે છે, ફફલાત લલગાલ પફલુન્ લલગા અને ફફ્લુન્ ગાગા, એમાં પહેલામાથી ઘીજુ એક માત્રા સ્થિત થઈને થયેલું છે, અને ફફ્લુન્ એ લલગાનો જ પર્યાય છે ૩૬-૩૭ ૫૦ મા એ જ ત્રણ રૂપ ત્રીજા શબ્દ તરીકે અતે આવે છે ૫૦ મા પફલાતુન્ને બદલે આવતો મપાફલુન્ લલગાગાને બદલે લગાલગા છે, અર્થાન્ રૂપાન્તર જ છે એટલે આમાં મેઢ બતાવી શકતો નથી છતાં આમાં થતા ફેરફારો જાતિછદોના જ આશયે ફેરફારો છે એમાં દાવા નથી અર્થાન્ આપણે મહી શકીએ કે ફારસી છદો લગાત્મક રૂપા સધિવાઢા જાતિછદો છે અને ગુજરાતીમા એના સધિઓમા લગાત્મક રૂપ સિધિલ બને છે

અતે આપણે થોડી ગુજરાતી ગદ્યલો લઈ તેનું સ્વરૂપ અને તેમા આવતું શીધિલ્ય કે ફેરફારો જોઈ જઈએ તેને માટે હુ દી વ કૃષ્ણલાલ શર્મા સંપાદિત 'ગુજરાતી ગદ્યલો' પસંદ કરુ છું એક એક ગદ્યલનો ન્યાસ હુ લગાત્મક રૂપમા આપતો જઈશ

૧ અહા પૂરી, સીંલી વદા,
લગા ગાગા, લગા ગાગા
સીંતલ મધુરી, છે સુલ વદા,
લગા ગાગા, લગા ગાગા

૨ બલિહારી તા, રા અગની, વહેલીમા, કીઠી નહી,
ગાગા લ ગા ગાગાલગા ગાગાલગા ગાગાલગા

પણ ગુજરાતી ગદ્યલોમા ય્યાંવ આ મૂળ શબ્દ પણ ગદ્યલની વચ્ચમા ફરો જાય છે જેમકે આ ગદ્યલમા

વાગમા અનુરાગમા કે પુષ્પના મેદાનમા
ગાલગા ગા ગાલ ગા ગા ગાલગા ગા ગાલગા

૧ સંદગત બાલાશવરે આ ગદ્યલની રાહ " ગઈ ય્ વચક જો હવા પલ્લ, નાં તોં દિલમેં મે, રેં કરાર હૈ " એ પક્તિ આપી છે ફારસી લઘુગુરુ જોતાં એ પક્તિ મુતફાફલુન્ (લલગાલગા)ના આવર્તનોની છે બાલાશવરની કવિતામાં પહેલો સધિ 'બલિહારિતા' એ પ્રમાણે છે પણ પછીના સધિઓ એ પ્રમાણે નથી એટલે કે વર્તાએ લલગાલગા અને ગાગાલગા વચ્ચે ભેદ માંયો નથી એમ પ્રતીત થાય છે

આમા ગાલગાગાના ત્રણ આવર્તનો પછી અતે ગાલગા આવે છે. આવુ ઘણી વાર બને છે ફારસી ગજલોના નિયમો પ્રમાણે આ દોષ ગણાય પણ આમા ફેરફાર થઈને પણ સધિ સપ્તકલ જ રહે છે એ રીતે જાતિછદના સ્વરૂપને એ ફેરફાર હાનિ કરતો નથી, અને તેથી ગુજરાતીમા એને અપનાવી શકાય. તે સાથે એ પણ કહેવું જોઈએ કે એક જ પક્તિમા એક જ સધિમા મિશ્રભિન્ન લગાતરમક રૂપોનું મિશ્રણ નથી જ થતું એમ નથી ગાલગા અને લલગાગાના મિશ્રણોવાળી ઘણી પક્તિઓ મઝસે તેથી જ સપ્તકલના મિશ્રણવાળી પક્તિઓ પણ છે. દાખલા તરીકે ‘રણપિંગલ’ માં ૩ ના ૩૪૫ માં છદનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે :

૩૪૫ મુસ્તફ્ફૂલુન્ ફાઇલાતુન્ મુસ્તફ્ફૂલુન્
ગાગા લગા ગાલગાગા ગાગાલગા અને

૩૪૬ ફાઇલાતુન્ મફાઈલુન્ ફાઇલાતુન્
ગાલગાગા લગાગાગા ગાલગાગા

આમા મિશ્રણો છે પણ એક વાર પહેલી પક્તિમા કે મેઝમા જે સ્વરૂપ નક્કી કર્યું તે પછીથી બદલાવી શકાતું નથી પણ ગુજરાતીમા મેઝવાળું રૂપ આપણે બદલ્યાના કેટલાક દાખલા છે, અને તે જાતિમેઝને હાનિ કરતા નથી, એ તરીકે આપણે તેનું સમયન કરી શકીએ

૩ આ ગજલમાથી દાખલા માટે સરલ બેત પાંચમી લડ છું :

કર, ગાન, ગોરુ, વાન, ધુંધટ, મા ન, રાખિ, એ
ગા ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા લ ગાલ ગા
પુર, વાર, વરુ, પ્યાર, નિગહુ, દાર, સ્વર્ લે
ગા ગાલ લગા ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

મહી ક્યાક ગાલ અને ક્યાક તેનો પર્યાય લગા આવે છે તેને ઉપર કહ્યું તેમ દોષ ન ગણવો જોઈએ

૪ કોઈ પણ બેત બરાબર બેસતી નથી પણ આખી ગજલમા રદીફ ‘છે હરી હરી’ ગાલ ગાલ ગા છે, એટલે એ ત્રિકલના જ આવર્તનો ગજલમા છે એમ હું માનું છું એમ લેતા પક્તિનું પઠન નીચે પ્રમાણે કરવું જોઈએ

આજ જાણી થૈકેં યાર્નીં છેહ રીહ રી
ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા
માત આહ્દીં જાદુ મારિયેં છેહ રીહ રી
લગા ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

અને તેમ છતાં કોઈ પક્તિ સતોષકારક જણાતી નથી

૫. અર્હિ બેવદર્ દુનિયાતળી દરવાર મહિ હમમસ્તને
લલ ગાલગા લલગાલગા લલગાલ ગા લલગાલગા

પણ આગઢ જતા લલગાલગાની જગાએ ગાગાલગા થયાવ આવે છે.

માશૂક તારી બેવદર મરીં ફેરવની પારાફથી
ગાગાલ ગાગા ગાલગા લલ ગાલગા ગાગાલગા

બગેરે.

૬ જિગદૂનો યા,ર જૂદો તો, થપો સસા,ર જૂદો છે
લગા ગા ગાલ ગાગા, ગા લગા ગાગાલ ગાગા ગા

૭. મધુર મધુરી, આલઢીનીં ક,ટાક તે થમ, થીસરે
ગાલ ગાગા ગાલગાગા ગાલ ગા ગા ગાલગા

પણ થોયી પક્તિ :

દરિયાફ મો, જે રઢવઢપો, હુ દુ લ તો થમ થીસરે
ગાગાલ ગા ગા ગાલગા ગા ગાલ ગા ગાગા લગા

સધિ ગાગાલગા થાય છે અને તેના પૂરા ધાર આવતંનો થાય છે

૮ વસ્ દ, ફેસ, ગાઢ, થહીંસ, થફ, મમં, થાળીં, ગા
વાત, હુથમ, મા થ, રીસ, યાંર ન, અજં, દાર, લગાડ

ગાલ કે લગાના આવતંનો છે પહેલી પક્તિમા છેલ્લા આવતંનોની જગાએ
થક ગુર જ માથ છે થીજી પક્તિમા પૂરા ઘાઠ આવતંનો છે એ રીતે
અસમ પક્તિવાઢી થેત છે

૯ અગર તે થા, ર થીરાજી, મહાર મ, ન મેઢાથે
લગા ગા ગાલ ગાગાગા લગા ગા ગા લગાગાગા

૧૦ હુદય, કોપ, માર્હીં, પ્રેમ, રત્ન, લાઢીં, નેથ, યું
ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા
સમ, પંથ થ, યું ત, ને અ, મૂલ્ય, મેં ર, ઢી ર, ઢી
લગા ગાલ ગા લગા લ ગાલ ગા લ ગા લ ગા

પણ અદર થળી પક્તિમા અનિયમિતતા આવે છે

૧૧ ડહો નાદા, ન મા બુલબુલ, રહો ગુલજા, રમા ના ના
લગા ગાગા લગા ગા ગા લગા ગાગાલ ગા ગા ગા

૧૨ દિલ શુ દિલ લા,થા પછી રેં, ચેં તું શુ લો, જાફને
ગા લ ગા ગા ગા લગા ગા ગા લ ગા ગા ગાલગા

१३. कहीं लाखो, निराशामा, अमर आशा, छुपाई छे
लगा गागा लगागागा लगा गागा लगागा गा
१४. आसुडां मा, रां लुवे ए, मूरती को, कोण छे
गालगा गा गा लगा गा गालगा गा, गाल गा
१५. अहा हूं ए, कलो दुनिया, बियावामां, सूँतो भटकूं,
लगा गा गा लगा गा गा लगागागा लगा गागा
१६. कही तूं जा,य छे दोरी, दगाबाजी, करी किस्मत्
लगा गा गा
१७. खतम् अय् द, दंदिल धै जा, न तारं को,इ छे अहिं यां,
लगा गागा लगा गा गा ल गागा गाल गा गा गा
१८. छेल्ली कडी
चाक, दिल् बे, हाल, आ म,णीतुं, आय, ना वि, पे
गाल, गा ल गाल गा ल गाल गाल गा ल गा
अहाँ स, नम् ह, वे भ, लाँ दिल्, मा म, कान, देन, दे
गा ल गा ल गा ल ल गा गा ल गाल गाल गा
- घणी पंक्तिओ अनियमित छे उपरनी छेल्ली कडी सरलमां सरल छे.
भने मेळ ए प्रमाणे जणाय छे.
१९. २०. दिघां छोडी, पितामाता, तजी व्हाली, गुणो दारा
लगा गागा
२१. कटायेलू, अने बूठू, घसीने ती,क्षण तें कीधू
लगागागा
२२. अरे रे ऊ, डतू खजर्, दिले झूटी, हुलाबू में
लगागा गा
२३. अरे ते वा,गमा तु पर, नक्षर में फक़्त कीधी ती,
लगा गा गा
२४. हू जाउं छू, हू जाउ छू, त्या आवसो, कोई नही
गा गाल गा
२५. तूं मार क्या, दुश्मन् कयो, जाणू नही
गा गाल गा, गागा लगा गागा लगा
त्रण ज आवर्तनोवाळी पक्ति छे.

૨૬. સાંકીં જે શરા, વ મને દિધો, દિલદારને, દીધો નહી
લ લ ગા લગા, લ લગા લગા, લલગાલગા, ગાગા લગા

આજા કાવ્યમા લલગાલગા સઢગ સચવાતુ નથી. ગાગાલગા બાવી
જાય છે.

૨૭. પેદા થયો, છૂ દૂઢવા, તૂ ને સનમ્
ગાગા લગા, ગા ગાલગા, ગા ગા લગા

ત્રણ જ આવતંનો.

૨૮. આ આતશે, તાપે તપે,લો હૂં ઘઢે,લો વાવરો,
ગા ગાલગા

૨૯. જ્યા જ્યા નક્કર, મારી ઠરે, યાદી ખરી, ત્યા આપતી
ગા ગા લગા

માશુકોના, ગાલની લા, લી મહી લા, લી અને
ગાલગાગા ગાલગા ગા, ગા લગા ગા, ગા લગા

એમ સધિઓ વદલાય પણ છે.

૩૦. અમે જોગી
લગા ગાગા

૩૧. જો ફરકના, તો શૂ સુદા
ગા ગાલગા ગા ગા લગા

૩૨. ચોગાનમા આલમ તણા
ગાગાલગા ગાગા લગા

૩૩. મિટ્ટી હતો તે આપનો
ગાગા લગા ગા ગાલગા

૩૪. યાકયો તમારી રાહમા
ગાગા લગા ગા ગાલગા

૩૫. આવૂ વહો મયા એકલો
ગાગા લગા ગા ગાલગા

૩૬. ફકીરીમા સહીરીમેં
લગા ગાગા લગાગાગા

૩૭. સદા મન મસ્ત તૂ મારું રહે
લગા ગાગા લ ગાગા ગા

૩૮. વન્યો હૂ પ્રેમનો વદો
લગા ગાગા લગાગાગા

૩૯. અરે જા શૂ અવાયે નહિ
લગા ગા ગા લગાગા ગા

૪૦. ઘગર તૂ હાર હૈયાના
લગાગાગા લગાગાગા

૪૧. ઘગર હૂ વા,ઈ માલે નહિ
લગાગામાલ ગાગા ગા

૪૨. મિઠા હસવા મહી સચ્ચાઈ
લગા ગાગા લગા ગા ગા

૪૩. જગ છો ગમે તે મહો સને
ગા ગા લગા ગા ગા લગા

૪૪. નિગાહ તુજની, અરે !
લગા ગા ગા

૪૫. ચતલ આવાવને વરવાને
લગા ગા ગા લ ગાગાગા

४६. महा शा आज वषवि
लगा गा गाल गागागा

४७. सने हूं जोउं छूं चंदा
लगा गागा लगा गागा

४८. नव सूँ,झे उ,पाय, कै डों,लाय, मारि, किस्ती
गा ल गाल गाल गा ल गाल गाल गागा

*

अन्य दशा जोइ डरत
गाल लगा गाल लगा
धिमे धिमे गती करत्
लगा लगा लगा लगा

क्यांक क्यांक उच्चारमां छूट लेवी पडे छे. पण छंदनु माळखुं आ ज_छे.

४९. देवें दी,धि दया, करि के,वि मने,
लल गा ल लगा ललगा ल लगा
अहाँ मू,ति मनो,हर भा, शुकनी
लल गा ल लगा लल गा ललगा

५०. शरद पुनमनी, रडिया,ळि तदा
ल ल गा ललगा ललगा ल लगा
मनें सा,भरें आ,पणि रा,त सखी
ल ल गा लल गा लल गा ललगा

५१. क्यां छे मजा
गा गा लगा

५२. अ]खड एक धार अजब को वही रही
ल]गाल गाल गाल गाल गा ल गाल गा
खु]लीसु, दाइ, त्याजु दाइ को न ही रही
ल]गाल गाल गाल गाल गा ल गाल गा

५३. तौरों धा, पर धा, मनें मा,रि रह्या
लल गा लल गा लल गा ल लगा

५४. खूब करी जो, इल्मनी सो,दागरी हा,जी गयो;
गा लगा गा गालगा गा गालगा गा गा लगा

२. न. ४९ अने ५० तथा कविथी न्हानालालनी 'एक ज्वाला जले तुज नेननमें' ए अण्य गजलो एक ज छंदनी छे.

५५. माँराँ पा,मेँ ओँ अँ,तर मे,लु थयुं,
लल गा ल ल गालल गा ल लगा

५६. कदी तलवारजी धमकी
लगा गागा लगा गा गा

५७. आनो न्यास बे रीते थई शके छे.

दुर दिल्यी, सहु ससा,र करू के, न करू
लल गागा, लल गागा, ललगागा, ललगा
हूदेँमाँ आ, पनुँ आगा, र वरू के, न करू
लल गागा, लल गागा, ललगागा, ल लगा
तमेँ कहशो, केँ जफा मा,रीँ वफाने, बदले
लल गागा, ल लगा गा, ल लगागा, ललगा
बहोँ नेअयू, सन मू प्या,र वरू के, न वरू
लल गागा, लल गागा ल लगागा, ललगा

कोई कोई लीटी जरा जुदी रीते पण बेसी शके छे.

हूदे, माँआ, पनु, आँगा, रक रू वे, न करू
लगा लगा लगा लगा ललगा गा ललगा
बहो, नेँ अयू, सनम्, हू प्या, र वरू के, न वरू
लगा लगा लगा लगा ललगागा ललगा

पण बीजी बघी ए प्रमाणे बेसी शक्ती नथी. बन्ने पढतिमा अनियमितता
तो मळे छे ज.

५८. आखोधीँ व्हे छेँ, धारा तो,य जिगर् बळे छे
गाँगाल गाल, गागा गा,गाल गा ल गागा

५९. बीजी कडी :

इस्के धारा, बीनी मजा, जोवा हवे, तैयार छूँ
गागा लगा गागा-लगा गागा लगा गागाल गा

६०. तज्योँ में राहू

लगा गा गा

६१. शू मजा फकि,रोधि डाँकी, गरू न मुखरू, आपनु
गा लमा गा गाल गागा गा ल गागा, गालगा

६२. खुदाएँ पाय सौलियू न सीद आज रात
लगा ल गाल गा लगा लगा ल गा ल गा श

६३. नयी उल्फतु, तमारो पा,स पणु नफरतु, तोँ छे के नै,
लगा गागा, लगागागा, ल गा गागा, ल गा गा गा

६४. अमारा ला,स च्छानारा
लगागा गा, ल गागागा

६५. लपाई प्रेमनी
लगागागा

६६. लख्युं तें प,नमां प्यारा
लगा गा गा

६७. आ प्रेम ए,वी वस्तु छे
गा गाल गा गा गालगा

६८. शब्द, सनम्, आप,शे ? पु,छूं स,नम् जि,वाहशे ?
गाल लगा गाल गा ल गा ल गा ल गाल गा
दिल्धि, दिल् द,वाव,शे तुं, गोद,मां मु,माडशे
गाल गाल गाल गा ल गाल गा लगालगा

६९. यारोँ बोइ छे, दर पर अही, हाक्षर बिरा,दर मा नही
ल ल गालगा, लल गा लगा, गा गा लगा, लल गा लगा

अथत्ति गालगालने ज संधि गणवो जोईए. ललगालगा सळंग चालतो नधी.

७०. जनम्ना जो,गिटा छईए
लगागागा लगागागा

७१. गा गा तुं ब,वंत दम् बदम्
गा गा लगा, गा गा लगा

७२. प्रभू परस्वा, हूदे जेजे
लगा गा गा, लगा गागा

७३. कहूं हूं पूं
लगा गा गा

७४. व्याजो, जोँवननी, अदा दड, गई
लगागा लगागा लगा गा लगा

७५. रंगो वसंतना छे, मुज दागदार दिल्मां
गा]गा लगालगागा गा गालगाल गागा

७६. संताइ इहे,शे क्यां सुधी
गागागा गा, गा गा लगा

७७. बिश्य ध्यापी, छे छतां सं, ताय छे
गाल गा गा गग लगा गा,गालगा

७८. देह रूपे, चेतनाना, हायमा
गालगागा, गालगागा, गालगा

७९. जतां मदफन, तरफ घरसी
लगा गागा लगा गा गा

८०. हता जे वा,फिगाळाओ, मही साये, थनारा
लगा गा गा ल गागागा लगा गागा, लगागा

अंत्य सप्तकलनी बे मात्राओ अनक्षर रही.

૮૧. નહી આ,જના આ,જનાયો, જુદો છે
લગા મા,લગા મા,લગા મા, લગા મા

૮૨. દયાની દુ,ષ્ટિ મારા પર
લગાગાગા લગાગાગા

૮૩ છે]રગ એ જ,ગત્નો જ્યા,રે હવા ફરે છે
ગા]ગાલ ગા લ, ગાગા ગા,ગાલ ગાલગાગા

૮૪. મને આ ગજલ વેસતી નથી.

૮૫ વ]ન્વેથિ, પ્રેમ, રૂપ,નાં પર, દા ઉઠાવી જા
ગા]ગાલ ગાલ ગાલ લ ગા, ગાલ ગાલ ગા

૮૬. અનુભવથી, વધૂ મઢશે ૮૭ પ્રણય લગની
લગાગાગા લગાગાગા લગા ગાગા

૮૮. અન્ય માટેં સૂન આપિ જે અહીંથી જાય છે
ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગાલ ગા

૮૯. નવૂ જીવન, બનાવા ચા,હ
લગા ગાગા લગાગા ગા

‘ગૂજરાતી ગજલિસ્તાનમા’થી બે ત્રણ નોંધવા જેવા પ્રકારો રુઝ છુઃ
ગજલ ૧૪૬મી પૃ. ૧૪૧

પરવા નહી, વો દાદ યા, ફિરિયાદ ના, સૂને
ગાગા લગા ગાગાલગા ગાગાલ ગા, ગાગા
જાલિમ જહા,થી કામ હૂ, વેવારને, શૂ. છે
ગાગા લગા, ગા ગાલગા, ગાગાલગા, ગા ગા

છેલ્લા સધિની અત્ય ત્રણ માત્રા અનકાર થઈ છે.

ગજલ ૧૭૩મી પૃ. ૧૬૨

પિતાની ફો,જના સાચા, સિપાઈ
લગાગા ગા,લગા ગાગા, લગાગા

ગજલ ૨૧૮ પૃ. ૨૧૧

સુદા સી, ચલકના પળ, અકીલો, તમારો છુ
લગા મા લગા ગા ગા, લગાગા, લગાગા ગા
તમારે, ઘણા જળ પળ, પ્રથમ તુ, અમારો છુ
લગાગા લગા ગા ગા, લગા ગા, લગાગા ગા

પ્રથમ લગાગાગાનો અત્ય ગા ચાર માત્રાનો થઈ આતુ સપ્તકલ બને છે. આ એક જ ઢાંગલો એવો છે જેમા પ્રથમ સધિની માત્રા અનકર બને છે એટલે અસે ગઝલ સંગીત અને દેશીના પ્રકારમા પડે છે આ ઉપરાત હુ કાન્તની એ ગઝલ નીચે ઉતારુ છુ.

ગાન વિમાન

સહી એ દૂર માનસના મને સપના માસે :

હેને ધાક્કો, બની લાપ્તાર પરલના, વાસે !

ગઝલની રીતે આતી ગઝલમા વાકિયાં રાઠગ ચાલે છે એટલે એ ગઝલ છે એમા થવા નથી. તેનો સધિન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે :

લગાગાગા, લગાગાગા, લગાગાગા, ગાગા

મને શ્રી જ એ સજાણાએ વહેતુ કે ફારસી પિંગલમા આવી કોઈ ગઝલનો ઉલ્લેખ નથી ફારસી ગઝલમા એમના શબ્દને હુ પ્રમાણ માનુ છુ — અને એ સિવાય પણ એમનુ પિંગલનુ જ્ઞાન ઘણુ ઊંડુ અને વિસ્તૃત છે, એટલે હુ સ્વીકારુ છુ કે ફારસી પિંગલમા આ છંદ નથી. તેમ છતા આનો ન્યાસ જોતા આ ગઝલ મેઢનો દૃષ્ટિએ નિર્દોષ છે, પઠન કરતા મને સુન્દર જણાઈ છે તેના છેલ્લા સપ્તકલની ત્રણ માત્રા સહિત થઈ છે ઉપર 'ગઝલિસ્તાન'ની ૧૪૬મી ગઝલ ઉતારી છે તેમા પણ છેલ્લા સપ્તકલની ત્રણ માત્રા સહિત થઈ છે. છતા બેના પઠનમા એક સૂક્ષ્મ ભેદ છે 'ગઝલિસ્તાન'ની ગઝલનુ સપ્તકલ ગાગાલગા છે, અને તેની અત્ય ત્રણ માત્રા ઊંડી જતા ગાગા રહે છે, તેમા અત્ય ગુરુ પ્લુત બને છે પ્લુતિ, સધિને અને પવિતને અતે આવે છે ઉપર કાન્તની ગઝલમા, એ અત્ય લગાગાગા સપ્તકલની આદિની એ અને અતની વે એમ મઢીને ત્રણ માત્રા સહિત થાય છે તેથી આગલા સપ્તકલના ગુરુને ત્રણ માત્રાનો પ્લુત કરવો પડે છે. આ ભગીથી ગઝલના પઠનમા એક સુન્દર ચમત્કાર આવે છે. સહિત માના મૂકતા ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય .

લગાગાગા, લગાગાગા, લગાગાગા ~ ગાગા —

આથી ઉપાન્ત્ય સપ્તકલનો અત્ય અક્ષર ગુરુ હોય એ દૃષ્ટ છે.

કલાપીએ પણ આ જ માપની ગઝલ લખી છે જે કાન્તની અસરની જ જણાય છે :

દિલની વાત :

દિલે કં વાત છૂપેલી, સહી તૂપી, કહેવી !

હૃદય અર્પ્યું, જુદાઈ ત્યા, સહી રાક્ષે, કેવી !

અને કવિ ન્હાનાલાલની ગણલ

મરેલા વિશ્વમા આ દિલ્હાનાં સિંહાસનું, ચાલી

અકબરશાહ, અ ૨, પૃ ૫૪

એ પણ આ જ માપની છે, અને સમ્ભવ છે કે એમણે પણ વાનતની ગણલના નમૂના ઉપર જ આ લખી હોય

ઉપર મેં વને તેટલા દૃષ્ટાન્તો લીધા છે, એટલા માટે કે ગુજરાતી ગણલનો આલો કોક સ્પષ્ટ થાય ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમાથી સ્પષ્ટ થયું હશે કે ધળાસરા દૃષ્ટાન્તો સપ્તકલના જ છે અને ગણલો પણ સપ્તવલની જ ઓછામા ઓછા દોપવાળી છે સપ્તકલ સિવાયની ધળાસરા ગણલો બહુ જ અનિયમિતતાવાળી છે, જો કે એમ હોવાનું વશુ કારણ નથી—સિવાય કે તે પ્રકાર ઉપરનું અપ્રભુત્વ અથવા તે પ્રકારના સ્વરૂપના અસ્પષ્ટ અને શિથિલ સંસ્કારો

ઉપરના દૃષ્ટાન્તોથી એ પણ સ્પષ્ટ થયું હશે કે ગણલોએ ગુજરાતીમા પોતાની રીતે પ્રગતિ વિકાસ કે ફેરફાર કર્યા છે ગણલની વસ્તુની વાચતામા તો ફેરફાર થયા જ છે, પણ તેના બાહ્ય કલેવરમા પણ થયા છે ગણલના રદીફ કાફિયા ધળાસરાએ પાઢ્યા નથી ધળા ગણલલેખકો એ જાણતા પણ નહીં હોય પણ મેં આગળ કહ્યું તેમ જાતિછદ તરીકે એમા પ્રાસ પઢાય તો બસ છે વળી ગણલના માપમા જે શબ્દો અપાય છે તે લગાતમક રૂપના છે, તેને વદલે ગુજરાતીમા તેના જાત્યાત્મક સંધિઓ જ વપરાય છે એ પણ મહત્વનો ફેરફાર છે અને તેથી જ ગુજરાતી ગણલોના માપો આપ્યા છે તેમા દરેકને મૂળ શાસ્ત્રગત-માપ સાથે મેલવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી કારણકે લગાતમક રૂપ છોડ્યા પછી એમ વરવામા કાશો અર્થ રહેતો નથી એટલે મેં તેનો જાત્યાત્મક મેલેલ વતાવીને જ સતોપ માન્યો છે વળી પારસી માપની લાસિયતને લીધે પારસી પારિભાષિક શબ્દના વીધામા ગુજરાતી શબ્દ મૂકવો એ પણ ભાષા પર એક પ્રવારનો અત્યાચાર છે, જો કે થ્યાક થ્યાક મેં માત્રા ગણવી સહેલી પડે માટે એમ કરેલું છે

આ પ્રકરણ વધ કરતા પારસી પિંગલના, હું જેને મેલેલ વહુ છું તેવા, મેલેલના અભ્યાસ માટે મને નીચેના પ્રશ્નો વિચારવા એવા જણાય છે તે તરફ અગુલિનિર્દેશ વરુ છું

(૧) પારસી પિંગલના લગાતમક પારિભાષિક શબ્દોનું સ્વરૂપ કેટલે અલગ અરબી પારસી ભાષાને આભારી છે ?

(૨) ગમ્મલોમા પવિત્રેની અંદર યતિ એટલે જાતિછંદોમા આવતી શબ્દાન્ત યતિ જેવું કઈ છે કે નહીં? હોય તો કયા કયા?

(૩) 'શાઈરી'ની પ્રસ્તાવનામાં લેખકે એક ચોપડો મૂક્યો છે જેને હ નીચેના શબ્દોમા મૂકુ :

ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલુન્ ફઝલ્

અને એ જ લગાતમક રૂપ આપતા

ફઝલુન્ મફાઈલુ મુસ્તફઝલુન્

એ વસ્ત્રે ન્યાસમા એક જ -લમુગુરુમ છે, તો વસ્ત્રેમા ફેર દો? મને મારી રીતે કામ કરતા નીચેનો પ્રશ્ન થયેલો

આલોયિ ઘે છ ધારા તો યે જિગર્ બલે છે

ગા ગા લ ગા લ ગાગા ગા ગા લગા લગાગા

આને માટે

મફઝલ ફાઝલાતુન્ મફઝલ ફાઝલાતુન્

એમ થઈ શકે અને

મુસ્તફઝલુન્ ફઝલુન્ મુસ્તફઝલુન્ ફઝલુન્

એમ પણ થઈ શકે ફારસી પિંગલની દૃષ્ટિએ વસ્ત્રે ચાલે? વસ્ત્રે ન ચાલે તો વેમાથી એક જ પક્તિ પસંદ કરવાનું કારણ શું? 'શાઈરી'મા પહેલી મફઝલ આપી છે — ધીજી નયી આપી

૪ અને આ પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો રહે છે ગમ્મલોમાથી રદીફ કાફિયા છોડી દઈએ, તેના સધિનું લગાતમક રૂપ છોડી દઈએ, કડીએકડીએ બદલાતાં ભાવોને વધલે સ્લગ નિરૂપણ લાવીએ, તો મછી સામાન્ય જાતિ-છંદમાં — કહો કે હરિગીતમા અને દાદાલદાની ગમ્મલમા ફેર દો રહ્યો? ગમ્મલની લાઘવિકતા શી? દરેક બેને વાક્ય પૂરું થવું જોઈએ અને ગમ્મલનું લક્ષણ કહી શકાય? અથવા એક પ્રકારની મસ્તી કે ચેપરવાના ભાવને લક્ષણ કહી શકાય?

આ પ્રશ્નોની ચર્ચા મારા પુસ્તકની યોજનામા આવતી નથી મારા પુસ્તકને અગે મારે એટલું જ ચિંતાધવાનું છે કે ગુજરાતીમાં આવેલી ગમ્મલનો મેલ જાત્યાત્મક છે મૂલ મેલમા સધિઓ લગાતમક હતા તે ગુજરાતીમા શિથિલ બનેલા છે ઉપરના પ્રશ્નો ફારસી પિંગલરચનાઓના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો છે, જે તરફ તદ્વિદોનું માત્ર ધ્યાન દોરુ છું

સંખ્યામેઢ છંદો અને અનુષ્ટુપ : મેઢની દૃષ્ટિએ

આ પ્રવારને સંખ્યામેઢનુ નામ એટલા માટે આપ્યુ છે કે આ છંદોના સ્વરૂપમા અમુક અક્ષરમર્યા આયથી જોઈએ એટલુ જ સામાન્ય રીતે આવશ્યક ગણાય છે. લઘુગુણ વિશે અનિયમ પ્રવર્તે છે. ગુજરાતીમાં આ પ્રવારના કે છંદો છે, ધનાશરી અને મનહર. પવિત્ર એ એમનુ સામાન્ય નામ છે આપણે પ્રથમ દલપતરામે આપેલાં ઘડેના પરપરાગત લક્ષણો જોઈએ :

૧૨૨. ધનાશરી છંદ અક્ષર—૩૨

ચરણ ચરણ મધ્ય, ચરણ ચત્રીસ ચત્રે,
વિશ્રામ વિશ્રામ ટામ અક્ષર પ્વા આઠ આઠ;
પણો તો આનંદાદ, છંદ તે ધનાશરી છે,
એમ છંદગુનાર પિંગ્લમા લલેલ પાઠ;
અતે ગુરુ લઘુ આણ, ધા તો જોડ લઘુ જાણ,
વિશ્વપતિને ચલાણ, ઠરાવીને ઠીક ઠાઠ;
ચારે ચરણોમા ચળે, એકસો અઠ્ઠાવીસ છે,
અર્ધ છંદમા તો ચાર ઉપર સોમીત સાઠ.

૨૩૬

દ. પિ પૂ. ૬૫

આના સ્વરૂપ વિશે સૌથી પહેલા એ જોવાનુ કે લલવામા આની આઠ પવિત્રો થાય છે પણ વાસ્તવિક રીતે એ ચાર ચરણોનો જ છંદ છે. ચરણો જાતિઓની પેઠે પ્રાસવદ્ધ છે, એ પ્રાસ સઙ્ગ છે એટલુ વિશેષ છે, અને તેથી ચારેય ચરણો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે ચરણ લાલુ ચત્રીસ અક્ષરનુ હોવાથી સોઢ સોઢ અક્ષરની પવિત્ર સામાન્ય રીતે લલાય છે આતા છંદમા એ રીતે ૧૨૮ અક્ષરો થાય દલપતરામ કહે છે કે આઠ આઠ અક્ષરે વિશ્રામ એટલે ચતિ આવે અને અતે પ્રાસ આવે. લઘુગુણનો કોઈ નિયમ નથી. આગલ કહે છે કે અતે ગુરુ લઘુ આવે અને ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા તેમ છે. પણ તે ઉપરાત દલપતરામ જોડ લઘુ—કે લઘુ પણ મૂલવાનો વિવલ્પ વતાવે છે ઉપરના દૃષ્ટાન્તમા તેમ તેની પછી આવતા દૃષ્ટાન્તમા પણ દલપતરામે જોડ લઘુ આપેલા નથી. પણ આ આલો સંખ્યામેઢ પ્રકાર મૂઢ હિંદીમાથી ગુજરાતીમા

ઠતરી આવ્યો છે, અને હિંદીમા તે સૂવ સંઘાયો છે, તેમા ચરણાન્તે વે
લઘુવાલો પ્રકાર મલો આવે છે હુ દૃષ્ટાન્ત સાતર ઉતાર છુ :

ભરત સદાહી પૂજે પાદુમા ડો સનેમ
ફતે રામ સીય વધુ સહિત સિધારે વન ।
મૂપનરા કૈ કુરુગ મારે લલમુઠ વને
હરી દસસીસ સીતા રાધવ વિવલ મન ।
મિલે હનુમાન ત્યો મુવઠ સો મિતાર્દ ઠાનિ
વાલી હતિ દીનો રાગ્ય મુપ્રોર્વાહિ જાનિ જન ।
રસિવ બિહારી કેસરી પુમાર સિપુ લાધિ -
લવ જારિ સીય મુધિ લાયો મોદ વાઢો તન ।

છન્દ પ્રમાવર, પૃ ૨૧૮

‘છન્દ પ્રમાવર’મા તો ઘનાક્ષરીમા અતે લઘુગુહ આવ્યાનો પળ દાલ્લો છે તે
ઉતારવાની જરૂર જોનો નથી દલપતરામે આઠ આઠ અક્ષરે યતિ વ્હી છે પણ
‘છન્દ પ્રમાવર’ સોલ સોલ વર્ણે યતિ વ્હે છે “સોલહ સોલહ વર્ણોંકિ વિશ્રામ
સે ૩૨ વર્ણ હોતે હૈ ।” (અજન) પણ એવ ધીજી આવી જ વન્નોશી રચનાને
‘છન્દ પ્રમાવર’ આઠ આઠ અક્ષરે યતિવાલો ગણે છે (જુઓ ૮ વિજયા (૩૨
વર્ણ) પૃ. ૨૨૦) આ પછી મનહર લઈએ પ્રથમ દલપતરામનુ લદાણ જોઈએ .

મનહર છદ અક્ષર ૩૧

અક્ષર જો એકત્રીસ, ધારી ધારીને ધરીસ,
સીમાઢે ગુહ સર્જીસ, તે પદે તમામને,
આવે વર્ણ આઠ આઠ, પઠના પવિત્ર પાઠ,
વરાવી વિશ્રામ ઠાઠ, ઠીક ગણી ઠામને,
ગુહ લઘુ ગણિતથી, નિયમ તે મધ્ય નથી,
શીલ્પીને સજો મુલ્લથી હૈયે રાપી હામને,
સારો છદ મુલ્લધામ, નવી મનહર નામ,
રચી દલપતરામ, કરો શુભ કામને

૨૩૪

આમા ચરણાન્ત પ્રાસ ઉપરાન્ત દરેક પહેલા ત્રણ યતિલઘોમા સલ્લગ આતર પ્રાસ
છે જે શોભાનો છે, છન્દનુ અળ નથી ઉપરની ઘનાક્ષરી રચના સાથે સરસાવતા
આમા ફેર ઇટલો જ છે વે આમા વન્નોસને બદલે એકત્રીસ અક્ષરનુ ચરણ થાય છે,
અને ચરણને અતે ગુહ આવે છે વાકી વધેમા આઠ અક્ષરે યતિ વ્હેલી છે મનહરમા

અંત્ય ગુરુની આવશ્યકતા સિવાય આ છંદમાં ગુરુલઘુનો કશો જ નિયમ નથી એમ કહેલું છે અને એ લક્ષણ ધનાક્ષરી અને મનહર વચ્ચેનું છે. દલપતરામ અક્ષર-સંખ્યા પ્રમાણે છદોના ત્રમ રાખે છે એટલે એમના પિંગલમા મનહર પહેલો આવ્યો ત્યાં એમણે એ લક્ષણ કહ્યું, તે પછીથી આવતા ધનાક્ષરીમા પણ સમજી લેવાનું. દલપતરામે તાલના સ્થાનો કહ્યા નથી, પણ વચ્ચેમા પહેલા અક્ષરથી શરૂ કરી પછી ચાર ચાર અક્ષરે તાલ મૂક્યો છે, એટલે ચાર ચાર અક્ષરે તાલ છે એમ સમજવાનું. એ સ્થિતિ ઉપરથી આપણે વહી શકીએ કે આ આવૃત્તિસંધિ મેઢવાળો છદ છે, અને તેનો સધિ ચતુરક્ષર છે. આમા જે યતિ કહી છે તેમા આપણે દલપતરામ અને 'છન્દ પ્રભાકર' વચ્ચે તો ફરક દોઠો, પણ કે. હ. ધ્રુવે, પોતે નવા પ્રયોજેલા વળવેલી છદના સ્વરૂપની ચર્ચ કરતાં આમા યતિ આવશ્યક નથી એમ મતાવેલ છે આપણે એમનું વક્તવ્ય સવિસ્તર જોઈએ :

“કવિત સરસા માપના ચાર ચરણનો અક્ષરવંધ છે. તે ધનાક્ષરી અને મનહરની સામાન્ય સજ્ઞા છે. ધનાક્ષરી છદના ચરણમાં ચતુરક્ષર સધિના આઠ આવર્તન આવે છે. છેલ્લો એટલે કે આઠમો સધિ ત્રણ અક્ષરનો લેવાયો મનહર છદનું ચરણ નીપજે છે. આથી ધનાક્ષરીને વધીસૂ અને મનહરને એકત્રીસૂ કવિત વહેવું પ્રાપ્ત છે. છેલ્લા સંધિમાં એક અક્ષરની ન્યૂનતાને લીધે એકત્રીસૂ કવિત અંતે ગુરુ માત્રા લે છે. વીજા છદોની માફક કવિત પ્રાસવદ્ધ છે. તેના પ્રત્યેક ચરણને અંતે યતિ એટલે બિરામ છે. ચરણની અંદર આઠમે, સોઢમે અને ચોવીસમે અક્ષરે યતિ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય નીચેનાં કવિ દલપતરામના કવિતો જ કરી આપશે.

ધનાક્ષરી

પાઈ પાઈ પ્રેમપાન પ્રથમ તેં પુષ્ટ કર્યો;
પછી પીઢા પમાડી વિજોગપાન પાઈ પાઈ.
ઘાઈ ઘાઈ ભેટવાને આવતો હૂ તારે ધામ;
ધીરે રહી સામો ઝડી આવતો તૂ ઘાઈ ઘાઈ.
માઈ માઈ શીત તને રીસવતો રૂડો રીતે;
ગુજારૂ છૂ દિવસ હૂ હવે દુઃખ માઈ માઈ.
'માઈ, માઈ' કહીને ઘોલાવતો તૂ ભાવ ધરો;
મલો મિત્રતાનો ભાવ મજબૂ તો, માઈ માઈ!

(ટીપ) પ્રસ્તુત ધનાક્ષરી કવિત 'પાર્વત બિરહ'માંથી આપ્યું છે.

મનહર

ભૂતલના લોકે એ નમે શ્વરભુવનમા
 જને જુદી જુદી મેટ માપથી ધરાવી છે
 ગ્રીકે તો ઈસપીતિ, આરબે નાર્દટ, ઇંગ-
 લીસે શેક્સપીયરની પોથી પરઠાવી છે.
 હિંદુઓ હોશ ધરી પચનમ તળી પોથી
 ધરી તે તો શ્વરને અધિક ભલી ભાવી છે.
 વહે દલપતરામ, વીજા સીની યમ વરી
 હિંદુઓને હમેશની પાગડી વધાવી છે

(ટીપ) પ્રસ્તુત મનહર કવિત 'દલપતવાવ્ય'ના 'ફાવંસવિલાસ'માંથી
 લીધું છે

પ્રથમ ઉદાહરણમાં પહેલા ચરણના ચોવીસમાં અક્ષરે અને ચોથા ચરણના
 આઠમાં અક્ષરે વિરામ લેતા 'વિજોગ' અને 'ચોલાવતો' પદના કડકા થઈ
 જાય છે, અર્થાત્ ત્યાં યતિ શ્વેદ નથી તેથી જ રીતે દ્વિતીય ઉદાહરણમાં
 વીજા ચરણના સોઢમાં અક્ષરે વિરામ લેતા 'શ્વેલોશ' — ના કડકા પાપ છે;
 એટલે ત્યાં પણ યતિ ઘટતી નથી એવગ્રીસા વગ્રીસા કવિતમાં બે સધિએ યતિ
 મળી વાર મૂકેલી જોવામાં આવે છે, તે આતર પ્રાસની પેઠે શોભા સારૂ જ
 છે. .” (સાહિત્ય અને વિવેચન નામ ૧ પૃ ૧૧૪-૧૫)

ઉપરના દૃષ્ટાન્તો અને તેના સ્વરૂપની ચર્ચામાંથી નીચેના લક્ષણો પ્રતીત
 થાય છે. કવિતનાં બન્ને પ્રકારો અમુક સધિના અમુક સંખ્યાના આવર્તનોથી
 થયેલા છે. કવિતના અર્થ સધિનો અતઃતરફનો ભાગ લગાતમક રૂપ લે છે
 ધનાશ્રી પૂરી વગ્રીસી રચના છે, અને તેના અર્થ સધિ સ્થિત થઈ તેમાંથી
 મનહર થયેલો છે તેમાં સામાન્ય રૂપે આઠ આઠ અક્ષરે યતિ વહેલી છે, પણ
 પિંગલકાર દલપતરામે પોતે એ યતિ પાઢી નથી આ વધા લક્ષણો જાતિઓના
 વિશેષ લક્ષણો છે. ફરક માત્ર એ છે કે જાતિઓના સધિઓ અમુક સંખ્યાની
 માત્રાના હોય છે ત્યારે કવિતના સધિઓમાં માત્રાની નિયત સંખ્યા નથી
 પણ ઝલ્લરની નિયત સંખ્યા છે કે જે છુલ્લુ કહે છે તેમ તે ચાર અક્ષરનો
 બનેલો — ચતુરશ્વર સધિ છે

આ પ્રમાણે અક્ષરની સંખ્યાથી કવિતનું માપ થતું હોવાથી પરપરાના પિંગ-
 લકારો તેને અક્ષરમેલમાં મૂકે છે. દલપતરામે તેને અક્ષરમેલમાં મૂકેલો છે.
 'છન્દ પ્રમાણે' તેને વર્ણમેલમાં મૂક્યો છે પણ વાલીના વધા જ લક્ષણો તેનાં
 જાતિમેલના છે. અક્ષરમેલનું એટલે વૃત્તોનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે એમાં સધિ-

ઓનું આવર્તન હોતું નથી અને ત્યાં લઘુગુણનો ધ્રમ સ્થિર હોય છે કવિત્વમા સધિઆનું આવર્તન છે અને લઘુગુણનો નિયમ નથી લક્ષણોનું મહત્ત્વ જોતા આ પ્રવાર વૃત્તો કરતા જાતિઆને વિશેષ મલ્લતો છે

આ પ્રકારના છદોનું પઠન જોતા મને એ જાતિ જ ગણાય છે આમા લઘુ-ગુણનો ધ્રમ નથી એ સાચું પણ અહીં દરેક અક્ષર બે માત્રાનો પઠાય છે, અને એમ થઈને એનો સધિ નિયત સહ્યાની માત્રાનો એટલે આઠ માત્રાનો થઈ રહે છે ધનાક્ષરીના અત્યંત મધિનો એક અક્ષર લ્હિત થતા ત્યાં ગુરુ આવશ્યક બને છે તેનું કારણ પણ એ ગુરુ પ્લુત થઈ લ્હિત અક્ષરની બે માત્રા પૂરી શકે એ છે મને ઘરાઘરા યાદ છે કે હું ગુજરાતી શાળાના નીચલા ધોરણોમા મળતો ત્યારે અમને મહનરનું પઠન દરેક અક્ષર બે માત્રાનો થાય એ રીતે જ શીખવતા અને એ ઝમને વધુ વટાળા મરેલું લાગતું દાક્ષણ તરીકે અમને નાનપણમા નીચેની પક્તિઓમા

ગમે તેમ રમે કોઈ સમે મન મમે ત્યારે

દયા તજી દમે પ્રાણીને પરોવી શૂઢમા

‘ગ મે તે મ ર મે’ એ દરેક અક્ષર એક સરસો લાવો બે માત્રાનો બોલાવતા ‘છન્દોરચના’ના વર્તી પટવર્ધન પણ આ પ્રકાર વિશે આ જ વહે છે તે આ રચનાપ્રવારને છન્દ એવું પારિભાષિક નામ આપે છે, અને અમગ ઓવી ધનાક્ષરીને એ વર્ગમા મૂકે છે “મરાઠીતીલ અમહ્ય, ઓવી, ધનાક્ષરી” इत्यादि-નાની રચના છન્દસ આહે” (છ ર પૂ ૫૧૪) અને એ રચનાના માત્રામાપ વિશે કહે છે “છન્દોત પ્રત્યેક અક્ષર, મગ તે દિસાયલા લઘુ અસલે તરી ગુરુ ઉચ્ચારાયવેં આણિ ગુરુચ સમજાયવેં અસલે સારીચ અક્ષરે ગુરુ મ્હજે દ્વિમાત્રવ માનાયની હા છન્દાચા મૂલમૂત નિયમ અસલ્યામૂઢે છન્દાતીલ પચ-ગણ હા ચાર અક્ષરાચાચ અસલો લઘુ અક્ષરચ નાહી મ્હજૂન લગત્રમાચા પ્રશ્નચ ઉદ્ભવત નાહી મ્હજૂન છન્દાસ લગત્રમેદાતીત અક્ષરસહ્યાચ પચ મ્હજૂતાત” (છ ર પૂ ૫૧૨-૧૩) માવાર્થેને છન્દમા પ્રત્યેક અક્ષર, પછી તે દેલવામા લઘુ હોય તો પણ, ગુરુ ઉચ્ચારવાનો અને ગુરુ જ સમજવાનો છે યધા જ અક્ષરો ગુરુ એટલે બે માત્રાના માનવાનો આ છન્દોનો મૂઢમૂત

૧ માઢ ચારણો આ છદ એ જ રીતે નથી પઢા તેઓ અર્ગ પ્રમાણે દુવઢા કરી અનુવૂઢ પઢે તેવી રીતે, એટલા દુવઢામા આવળ લઘુને લીધે સૂટતો માત્રામા એક બે યધારે મુદ્દાને લગાડી આઠ બે બાર બે મોઢ અક્ષરોમા ઘમણી માત્રાઓ કરી છે એમ પઠતાં છદનું પઠન સ્વાભાવિક અને છતાંદાર થાય છે

૨ મહારાષ્ટ્રી પિંગળે આપલ પનાક્ષરીના લક્ષણ માટે જુઢા પરિશિષ્ટ

નિયમ હોવાથી છંદોમાં પચગણ (અષ્ટકલસંધિ) ચાર અક્ષરોનો જ છે. લઘુ અક્ષર જ નથી એટલે લગત્રમનો પ્રશ્ન જ ઉદ્ભવતો નથી. અર્થાત્ છન્દ એટલે લગત્રમ્બેદથી અતીત અક્ષરસંખ્યાનું પદ.

આ રીતે કવિત સંપૂર્ણ જાતિછંદ પડે રહે છે. તે ચતુરક્ષર સંધિઓના આવર્તનોનો બનેલો છે, અને તેમાં સામાન્ય રીતે દરેક ચતુરક્ષર સંધિ આઠ માત્રાનો પાપ છે. આ આઠ માત્રા દરેક અક્ષરને એ માત્રાનો બોલીને કરીએ, કે અર્પને અનુકૂલ રહીને, આઠ કે ચાર કે સોઝ અક્ષરના ટંડમાં, લઘુ બોલાતા અક્ષરો જેટલી માત્રાઓ તેમા આવતા ગુરુઓમાં ઉમેરીને બોલીએ, એમ ગમે તે રીતે કરી શકીએ. આ પ્રમાણે હોવાથી કવિતની ઉત્પાપનિકા જાતિ-છંદો જેટલી ચોકસ રીતે નહીં આપી શકીએ. છતાં બહુ જ સાદા રૂપમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકીએ :

ધનાક્ષરી	$\begin{array}{cccc} & & & \\ \text{દાદા} & \text{દાદા}; & \text{દાદા} & \text{દાદા}'; \\ & & & \\ \text{દાદા} & \text{દાદા}; & \text{દાદા} & \text{દાદા}'; \\ & & & \\ \text{દાદા} & \text{દાદા}; & \text{દાદા} & \text{દાદા}'; \\ & & & \\ \text{દાદા} & \text{દાદા}; & \text{દાદા} & \text{દાદા}'; \end{array}$
મનહર	$\begin{array}{cccc} & & & \\ \text{દાદા} & \text{દાદા}; & \text{દાદા} & \text{દાદા}'; \\ & & & \\ \text{દાદા} & \text{દાદા}; & \text{દાદા} & \text{દાદા}'; \\ & & & \\ \text{દાદા} & \text{દાદા}; & \text{દાદા} & \text{દાદા}'; \\ & & & \\ \text{દાદા} & \text{દાદા}; & \text{દાદા} & \text{દાદા}'; \end{array}$

અહીં દરેક દા માટે અલેક અક્ષર લઘુ કે ગુરુ આવે છે એટલું વિશેષ લક્ષણ સમજવાનું.

કવિશ્રી સ્વરદારે આ રચનામા થોડો ફેર કરી એક નવો છંદ ડાખ્યો છે તેને તેમણે મુક્તધારાં કહ્યો છે આમા મનહર કરતા એટલો જ ફરક છે કે મનહરનો અંત્ય સંધિ જે શ્રેયક્ષર છે તેને તેમણે વધારે સ્થિત કરી દ્વિપક્ષર કર્યો છે અને તે હમેશા ગાલ રૂપમા આવવો જોઈએ અને આ લઘુ તે અસ્વરિત અ જ હોવો જોઈએ એમ ઠરાવેલ છે આ દરેક પ્રતિયા જાતિ-છંદમા આવી ગયેલી આપણને પરિચિત પ્રતિયા છે. અત્ય સંધિનો સ્થાનવ્યાપાર એ તો પરિચિત છે, અને સત્તાવીસા ચોપાયામા અત્ય સંધિ ગાલ બને છે તે પણ પરિચિત છે અને દોહરાના અત્ય સંધિ ગાલમા અતે અક્ષર આવે છે એ પણ આપણે સર્વત્ર જોયેલું છે. વિશેષ શુ, આ છંદ ઢિંગલમા વપરાઈ ગયો છે તે આપણે ઢિંગલના પ્રકરણમા જોઈ ગયા (ગત પૃ. ૫૦૮) આ સિવાય તેઓ તાલ વિશે કેટલુક કહે છે તે આપણે વધા છંદો વિશે અન્યન ચર્ચવાના છીએ ત્યાં ચર્ચીશું. અહીં તેનું એક દૃષ્ટાન્ત વસ થશે. પલિકાની પ્રસ્તાવનામાં ૨૩૦ મી કઢી તેમણે છંદના દૃષ્ટાન્ત તરીકે ડાટારી છે તે જ લઈએ.

નવીન વિ । ચારને હુ । લાવતો કો । કવિ જેમ
 વળામા વી । ટાતો તેને । દેવા અવ । તાર,
 વલ્પનાના । વાદલોમા । ઝડતો તે । પૂમી વઢી
 વીજઢી શી । વવિતાને । શાધી લાવે । શ્હાર,
 પ્રિયા, મારા । પ્રેમને હુ । એમજ હુ । લાવતો આ
 આશામા વી । ટાતો તારા । ગાતો ગુણ । ગાન
 નવનવા । તરગોના । રગોને ઝ । ઢાવી જગે
 મોઘા તારા । સોંદર્યની । કરાવુ પિ । છાન

અમા નિશાનીઓ સવરદારે આપ્યા પ્રમાણે કાવ્યમ રાખી છે તેમાં ઝમી લીટી તાલની છે તે દલપતરામના તાલ પ્રમાણે જ છે તે સ્પષ્ટ છે અક્ષર નીચે લીટી કરી છે તે સવરદાર જેના ઉચ્ચારણને 'શાન્ત' કહે છે તેવો 'અ' છે ઉપર વહધુ તેમ એનો ચર્ચા હુ આગળ ઉપર કરવાનો છુ

આ કવિતને મળતો એવ છંદ વગાઢીમા છે જેને પયાર કહે છે તેમા દરેક પક્તિમા ચોદ અક્ષર આવે છે અને આઠમે યતિ ધાવી પક્તિના ૮+૬ અક્ષરોના ભાગ પડે છે પ્રવાહી પયારમા કવિઓ ઇચ્છા મુજબ ૪, ૬, ૮ કે ૧૦ અક્ષરે યતિ મૂકે છે (સક્ષિપ્ત ભાષાપ્રકાશ વાગલા વ્યાકરણ-સુનીતિકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય, પૃ ૩૫૭-૯) પયાર છંદ વ પક્તિએ પૂરો થાય છે અર્થાત્ અહીં દરેક પક્તિમા ચતુરક્ષર સધિજોના ત્રણ આવર્તનો થાય અને ચોથો સધિ સ્થિત થઈ ત્યા માત્ર વે અક્ષર જ રહે આ છંદ આપણા કવિઓ કવચિત્ વાપરે છે થી ઉમાશંકરના 'આતિથ્ય'માથી થોડી પક્તિઓ મૂકુ છુ એ વાક્ય સદગત રવીન્દ્રનાથના એક વાક્યના મૂળ છંદમાથી જ અનુવાદ છે એટલે દૃષ્ટાન્ત તરીકે એ સ્વાત ઓચિત્ય ધરાવે છે

વલિષ્ઠોને ચરણે ના ચિત્ત મારુ શૂકે,
 બલ આપો દોનને ના હીન ગણી મૂવે

ઘોર્ય આપો, ચિત્તને હુ જેથી શયુ રાત્રી
 નિત્ય તપો તુચ્છતાર્યા ઝવે ને ઇવાવી
 ઘોર્ય આપો, ચરણે તમારે નામી ગિર,
 ઝહનિશ પોતાને હુ રાત્રી શયુ સ્થિર

‘ઘલ આપો, નાય’ ‘આતિથ્ય, પૃ ૪૨

શ્રી ડમાશકરે ૮ મા અક્ષરે યતિનો નિયમ ૫ મી પક્તિમા પાઢપો નથી. આપણા ધવિનોમા આવા નિયમો નથી આ છદો ઘવારે ડેઢાતા ઇના મેઢની શીળવટના નિયમ સ્પષ્ટ ધરે શકે

‘છન્દોરચના’ ધનાશરી સાથે અમગને ગણાવે છે અમગ મૂઢ મરાઠી રચના છે, પળ તે ધણા ઘરમોવી ગુજરાતીમા પ્રવેશ પામી છે તેને પ્રયમ ગુજરાતીમા લાવનાર માઢાનાય શારામારે છે, જેમણે પ્રાર્થનાના વેટલાક મજનો અમગમા રચ્યા છે ગુજરાતગા પ્રાર્થનાસમાજ સ્થાપાયો તે પહેલા મુઘરૂમા તે સ્થપાયેલો અને મુઘરૂમા અમગો ગવાના ઇને લીપે ઇ છદ પ્રાર્થનાઓમા આવ્યો ઇમ હુ માનુ છુ પ્રયમ ગુજરાતીમા જે અમગ ઝતરી આવ્યો છે તેના સ્વરૂપ વિઝે અત્યાર મુધીમા શુ ઘહેવાયુ છે તે ઝોરૂ ઇ ‘પઢરચનાના પ્રવાર’ના લેખમા કે હ ધ્રુવ કહે છે

“અપમ્રશ કાઢના ઝત્તર માગમા ઝ્યારથી અર્વાચીન સાહિત્યનો આરમ લેણી શકાય, તેવામા અક્ષરઘ ધુનરૂઝીતિ ધાય છે ઇ રચનાના અર્વાચીન વૃત્તો આવૃત્ત સધિના છે આવૃત્તી અક્ષરઘ ડેઢધાનુ માન હિંદીને અને મરાઠીને છે ઇ રચનામા ત્રણ પ્રવારના સધિ અત્યારમુધીમા ઘપરાટમા આવ્યા છે, ઇકાશર, ઢઘશર ને ચતુરશર નીચેના અમગમા પહેલા ઘે સધિના ઝઢાહરણ છે —

અમગ

પાપવાસનાઓ ધાય ઝ્યારે ક્ષય,

પામશે ઝઢય પુણ્ય વૃત્તિ

અમગમાઢા

અહિ પહેલા ત્રણ ચરણો ઢઘશર સધિની ત્રણ આવૃત્તિના ઘનેલા છે છેલ્લા ચરણમા ઇકાશર સધિની ચાર આવૃત્તિ છે પ્રત્યેક સધિના આરમમા ઝોર પઢે છે” (સાહિત્ય અને વિવેચન મા ૨ પૃ ૩૦૦) આગઢ ઝતા આ ઝ અમગને અનુલક્ષીને તેઓ કહે છે, “અહી પ્રત્યેક ચરણનો ઝપાત્ત્ય અક્ષર પ્લુત છે” પછી ઝમેરે છે, “પ્લુત ઝચ્ચારણનો કાઢ સગીતમા ત્રણ માત્રાનો ઠેરવ્યો છે” (ઇજન, પૃ ૩૦૬)

કે હ ધ્રુવ કહે છે કે પ્લુત ઝચ્ચારણનો કાઢ સગીતમા ત્રણ માત્રાનો ઠેરવ્યો છે પળ સગીતમા તો ઇથી ઘવારે માત્રાના પ્લુતો પળ આવે છે

અને માથાના મેઢ માટે તો માથાનો સર્યા કોઈક રીતે મેઢવી આપવી જોઈએ. તેમાનુ કશુ અહીં કયું નથી, અને શાસ્ત્રના પ્રમાણથી જાણે કે નિર્ણયને આધારી બનાવ્યા છે આપણે કવિતની માથાઓ નક્કી કરી જેમ તેનુ સ્વરૂપ નક્કી કર્યું તેમ આનુ પણ કરવુ જોઈએ

ઉપર આપણે જનુ દૃષ્ટાન્ત આપ્યુ તે અમગના પહેલા ત્રણ ચરણો છ છ અક્ષરોના છે, ચોથુ ચરણ ચાર અક્ષરોનુ છે આ પ્રકારને 'વૃત્તદર્પણ'કાર મોટો અમગ કહે છે તેની પ્રાસરચના ઉપરથી તે તેના પેટા પ્રકારો પાઠી બતાવે છે એ પણ જોતા જેવા છે

અમગ તુષારામાચે

વાય યાનૂ આતા ॥ નપુરે હી વાણી ॥ મસ્તવ ચરણી ॥ ઠેવીયેલા ॥ ૧ ॥
ધોરીવ સાડિલી ॥ આપુલી પરિસે ॥ ઘન્ય કેલે કૈસે ॥ લોસઢાસી ॥ ૨ ॥
બે દૃષ્ટાન્તો ઘસ થસે આમા વીજા ચરણનો ત્રીજા સાથે પ્રાસ છે પહેલુ અને છેલ્લુ પ્રાસમુક્ત છે ઘણા અમગોમા પ્રાસ માત્ર અત્યાક્ષરનો જ હોય છે, ઉપાન્ત્ય સ્વર મુધી જતો હોતો નથી

હવે પ્રાસની વીજી પદ્ધતિવાળા અમગો જોઈએ

અમગ તુષારામાચે

પઢરીસ જાવે ॥ જીવન્મુક્ત વ્હાવે ॥ વેશવા મેટાવે ॥ જીવલગા ॥ ૧ ॥
જન હે મુજાચે ॥ દિલ્યા ઘતલ્યાચે ॥ મા અતવાઢીચે ॥ નાહી કોળી ॥ ૨ ॥
અહીં અજનીની પેઠે સરસી સરયાના અક્ષરવાળા ત્રણ ચરણો સઢળ પ્રાસવાળા છે, ચોથુ છટ્ટુ છે

હવે 'વૃત્તદર્પણ'કારના નાના અમગો' જોઈએ એ સમઘી તે વહે છે નાના અમગને બે ચરણો હોય છે તેમાના પ્રત્યેક ચરણને આઠ આઠ અક્ષરો હોય છે ક્વચિત્ પહેલા ચરણને છ અક્ષરો હોય છે વધે ચરણોમાં, પ્રાસ હોય છે હવે ઉદાહરણો જોઈએ

અમગ તુષારામાચે

જરી વ્હાવા તુજ દેવ ॥ સરી મુલમ ઉપાવ ॥ ૧ ॥
વરી મસ્તવ ઠંગણા ॥ લાગે સતાચ્યા ચરણા ॥ ૨ ॥
માવે ગાવે ગીત ॥ ઘુડ વરોનિયા પિત્ત ॥ ૩ ॥
તુષા મ્હને ફાર ॥ થાહા વરી ઉપવાર ॥ ૪ ॥

એક વીજુ આ નાના અમગનુ જ દૃષ્ટાન્ત જાઈએ

૧ અમગના અનેક પ્રકારો માટે આ પ્રકરણનુ પરિશિષ્ટ જુઓ

અમગ તુપારામાત્રે

દેવા પાપી નાહી માવ ॥ મવિત્ત ઘરી ઘરી ધાવ ॥

સમર્પિલા નાહી જીવ ॥ જાણાવા હા વ્યભિચાર ॥ ૧ ॥

વૃત્તદર્પણ પૃ ૪૨, ૪૩

આ ઉપરથી જણાશે કે આઠ આઠ અક્ષરના ચરણવાળા પળ અમગો હતા

પઠનમા આ અષ્ટાક્ષર અમગો કવિતના જેવા જ જણાય છે અર્પાન્ તેના પઠનમા દરેક અક્ષર ઘડ્યે માત્રાનો ઘને છે તેમા અર્થ પ્રમાણે ટુકડા કરી લઘુનુ લઘુ પઠન ઘરી કોઈ પાસેના ગુદમા માત્રા મેલવવાનુ નાવ્ય નથી વઠી એનુ ચરણ ઇટલુ ટૂકુ છે કે તેના અર્થ પ્રમાણે ટુકડા પળ ન પડી શકે. આ રીતે આ અમગ પળ ચતુરક્ષર સધિના ઘડ્યે આવર્તનોના ચરણવાળો થઈ રહે છે, અને તેના દરેક સધિનો અલેક અક્ષર ઘડ્યે માત્રાનો ઘને છે અર્પાત્ એ ચતુરક્ષર સધિ અષ્ટમાત્રક પાી રહે છે એની ઉત્પાપનિકા બહુ જ સાદો ધાપ

દાદા દાદા, દાદા દાદા,

દાદા દાદા, દાદા દાદા,

એમ આ અષ્ટાક્ષર ચરણવાળો અમગ દાદાના આવર્તનનો હોય છે સગીત-પ્રધાન હોવાથી તેના અષ્ટકલ સધિઓ પળ ઘટાવ્યા છે આ અમગને જ હુ મૂલ પ્રકૃતિભૂત સપૂર્ણ અલ્પલિત અમગ માનુ છુ

આપણે સૌથી પહેલો ઉતારલો અમગ, આનો સધિઓ લલિત થઈ ઘનેલો છે પઠનગાનમા એ એમ જ ઘોલાય છે

પાપ વાસના - ઓ -

ધાય જ્યારે ક્ષ - ઘ -

પામેશ ઉ દ - ઘ -

પુ - ઘ્ય - વૃ - ત્તિ -

કે હ ધ્રુવે આના સ્વરૂપ વિશે જે કહ્યુ છે, તેનુ ચોક્કસ રૂપ ઉપરનો ઉત્પાપનિકામા મઠી રહે છે ઉપરનો જ અમગ આપી તેઓ કહે છે “અહિ પહેલા ત્રણ ચરણો દ્વચક્ષર સધિની ત્રણ આવૃત્તિના ઘનેલાં છે છેલ્લા ચરણમા એકાક્ષર સધિની ચાર આવૃત્તિ છે પ્રત્યેક સધિના આરમમા જોર પડે છે ” વઠી આગલ જતા કહે છે “અહિ પ્રત્યેક ચરણનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર પ્લુત છે પ્લુત ઉચ્ચારણનો કાલ સગીતમા ત્રણ માત્રાનો ઠેરવ્યો છે ”

(સાહિત્ય અને વિવેચન માં ૨ પૃ ૩૦૦ અને તે પછી ૩૦૬) પહેલા ત્રણ ચરણોના પ્રારંભમાં બન્ને અક્ષરે એવ દાદા સધિ પતો હોવાથી ત્યાં દ્વયક્ષર સધિ છે એમ વહધુ તે દરેકના આદિમાં દાદાનો તાલ પડે છે એ દેખીતું છે. ચોથા ચરણમાં દરેક અક્ષર ચતુષ્કલ સધિની માત્રા પૂરે છે એટલે સ્વામાયિક રીતે છુટ્ટો બોલાય છે એટલે ત્યાં એકાક્ષર સધિ વહ્યો પહેલી ત્રણ પવિત્રીમાં ઉપાન્ત્ય અક્ષર ચાર માત્રાનો બને છે એટલે એને પ્લુત વહ્યો — જો કે સંગીત-શાસ્ત્રનો આશ્રય લઈ તેને ૩ માત્રાનો કહ્યો જે ઓટુ છે અને એ પવિત્રીમાં અત્ય અક્ષર પણ ચાર માત્રાનો પ્લુત છે એ વાત, એ અક્ષર અત્ય હોવાથી ચરણાન્ત લલકાર ગણી કે ગમે તેમ ગણી તદ્દન છોડી દીધી. વર્વે પણ અમગના આ વસ્ત્ર પ્રકારો — અમગ મોટો અને નાનો વસ્ત્ર આપે છે, અને મેં ઉપર બતાવી તે પ્રમાણે જ અક્ષર માત્રાની વ્યવસ્થા કરે છે. પઢકાર ચરણવાળા અમગમાં પહેલા ચાર અક્ષરોની દરેકની જેટલી માત્રા ગણે છે, તેના કરતા વમણી માત્રા પાંચમાં છટ્ટાની ગણે છે અત્ય ચતુરક્ષર ચરણમાના દરેક અક્ષરની પણ વમણી માત્રા ગણે છે વર્વે અમગને એ તાલમાં બેસારે છે એટલે એ દરેક અક્ષરની બે ને ચડલે એ માત્રા ગણે છે, પણ પ્રમાણ મેં ઉપર આપ્યું તે પ્રમાણે સાચવે છે (ગાયન વાદન પાઠમાળા પુ ૧ વિ ૩ પૃ ૪૯-૫૧)

એટલે અમગનું સ્વરૂપ આપણે એવું કહીએ કે એના ચારેય ચરણમાં આઠ આઠ અક્ષરો આવે તો એ ધનાક્ષરી જેવી જ રચના ગણાય. ચરણનો દરેક અક્ષર બે માત્રાનો થાય છે અને તે રીતે દરેક ચરણમાં દાદા સધિના ચત્ત્વાર આવર્તનો થાય તેના અત્ય સધિઓને સ્પષ્ટિ કરતા ગુજરાતીમાં ઊતરી આવેલ પ્રકાર નિષ્પન્ન થાય તેમજ પહેલા ત્રણ ચરણો છ છ અક્ષરોના થાય, તેમાંના પહેલા ચાર અક્ષરો તે દાદા દાદા બને, અને પછી રહેલ અર્ધેક અક્ષર પ્લુત થઈ અર્ધેક દાદા ચતુષ્કલને પૂરે. એટલે કે છમાંના અત્ય બે અક્ષરો ચત્ત્વાર માત્રાના પ્લુત થાય આ અમગનું ચોથું ચરણ ચાર જ અક્ષરનું હોય છે, અને તેથી દરેક અક્ષરે અર્ધેક દાદા ચતુષ્કલ પૂરવાનું હોય છે આ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયા પછી મેં હું ધ્રુવ પ્રમાણે એકાક્ષર સધિઓ માનવાની જરૂર રહેતી નથી. કારણ કે એ તો આપણે પિંગલમાં સ્વીકારેલો પ્લુત છે, જેમની વ્યવસ્થા પ્લુતિમાત્રાસંખ્યા આપી કરવાની હોય છે આ રીતે અમગો પણ પવિત્ર જેવી જ ગતિરચનાઓ છે તેમાં જાતિ જેવા જ નિયતમાત્રાસંખ્યાના સધિઓ છે, સધિઓના નિયત માત્રાસંખ્યાનાં આવર્તનો છે, ચરણનો અંત બતાવવા પ્રાપ્ત હોય છે, ચરણના અત્ય સધિઓ સ્પષ્ટિ કરી નવી દૂબી રચનાઓ કરેલી હોય છે,

એમ વધી રીતે આ સંહ્યામેઢ છંદો જાતિના પ્રકારના છે તેમા ફેર માત્ર એટલો જ છે કે તેમા સધિની માત્રાઓ પૂરવાની પદ્ધતિ જુદી હોય છે. સામાન્ય રીતે જાતિછંદોના સધિની માત્રાઓ અક્ષરની માત્રાઓથી પુરાય છે ત્યારે આ સંહ્યામેઢ છંદોમા વચ્ચે માત્રા અકેક અક્ષરથી — પછી તે અક્ષર ગુરુ હોય તેમ લઘુ પણ હોય — પુરાય છે. આ સધિ આપણે જોયા તે પ્રકારોમા તો

દાદા કે દાદા દાદા; છે એટલે કે તેમા કોઈ લઘુ માત્રાને સ્થાન નથી, એટલે સધિમા જ લઘુ આવે તો કેવી રીતે માત્રાની વ્યવસ્થા કરવી એ પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી. જાતિછંદોથી આનુ નિરૂપણ અહીં જુદુ ક્યું છે પણ અતે તો તેનો સમાવેશ આપણે જાતિછંદોમા જ કરવાનો છે પરંપરાથી આને અક્ષરમેઢ ગણવામા આવતા, તે પ્રકાર સાથે આને કશો સંબંધ નથી, તેમ છતાં આ પ્રકારમા કાલમાત્રા સાથે અક્ષરમાત્રા મેઢવવાની એક જુદી જ પદ્ધતિ અહીં અનુસરાય છે એ રીતે આ પ્રકારનું મહત્ત્વ છે

આપણે અહીં સુધી જોઈ ગયા કે અનુષ્ટુપનો આપણે અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેઢવૃત્તમા અતર્ભાવ કરી શકતા નથી આ વૃત્તોમા અમુક અમુક સધિઓ આવે છે, અને એમા લઘુગુરુના સ્થાનો નિયત હોય છે અનુષ્ટુપમા વધારેમા વધારે આઠ અક્ષરોમાથી ત્રણ કે ચાર સ્થાનોમા જ લઘુગુરુ નિયત થયા છે અને તેમા પણ ઘણા અપવાદો છે વધારેમા વધારે આપણે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના અનુષ્ટુપોને એક ઉપજાતિ જેવો પ્રવાહ ગણીએ, અને એ પ્રવાહનું નામ અનુષ્ટુપ કહીએ એટલું કરી શકીએ, એમ મેં પ્રકરણ ૭ મા કહેલું છે (પૃ ૨૧૧). પણ એ મને સતોપકારક લાગતું નથી પ્રસિદ્ધ ઉપજાતિ નિયત છંદોમાથી ચપેલી છે અને તેમા મૂઢ છંદથી ફેરફારવાળી પક્તિઓ મળે છે તેમાની ઘણીએક તો કોઈ મળતા છંદની હોય છે, એમ થઈને ઉપજાતિ થાય છે અનુષ્ટુપમા પહેલેથી જ કોઈ પ્રકૃતિમૂત છંદ હોય અને પછી તેમા ફેરફાર થઈ વીજા વીજા છંદો થયા છે એમ બતાવી ન શકીએ ત્યાં સુધી આને ઉપજાતિઓ માની શકાય નહીં એટલે આપણે આ સંહ્યામેઢ પ્રકારના મેઢની દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરી જોઈએ

અનુષ્ટુપનું એક લક્ષણ સંહ્યામેઢને ઘડું જ મળતું છે. તે એ કે સંહ્યામેઢમા ચરણના અક્ષરોની સંહ્યા નિયત હોય છે અલબત્ત વૃત્તોમા પણ અક્ષર-સંહ્યા નિયત હોય છે, પણ તેના વીજા મહત્ત્વના લક્ષણો અનુષ્ટુપમા નથી એટલે વૃત્તોમા એનો અતર્ભાવ ન થઈ શક્યો તો પછી તેને માટે સંહ્યામેઢ પ્રકાર જ વિચારવાનો રહે છે. અલબત્ત માત્ર નિયત અક્ષરસંહ્યાથી કોઈ છંદ સંહ્યામેઢ થઈ જતો નથી; એ નિયત સંહ્યામાયી, આપણે ઉપર જોયું

તેમ જાતિછદોના સધિઓ નિષ્પન્ન થવા જોઈએ. એટલે આપણે મુખ્યત્વે સધિની શક્યતા જોવાનું રહ્યું.

આ માટે 'રઘુવંશ'ના પહેલા સર્ગના વધા અનુષ્ટુપોને લગાત્મક રૂપે ઉતારી મારી સમક્ષ રાસી તેનો મેં અમ્યાસ કર્યો પહેલા સર્ગમા કુલ ૧૪ અનુષ્ટુપો છે, અનુષ્ટુપોના ચાર ચરણોમા વિષમ અને સમ ચરણો ભિન્ન પ્રકારના છે, એટલે એનું એકમ શ્લોકાર્ધ ગણવો જોઈએ ૧૪ અનુષ્ટુપોની શ્લોકાર્ધની પવિત્રઓ એ રીતે ૧૮૮ થાય. આ વધી પવિત્રઓમા એક વાત તરત નજરે પડે છે, અને તે એ કે દરેક શ્લોકાર્ધને અતે લગાલગા આવે છે સંસ્કૃત પિંગલો આ સ્થાનના નિયતાકરોનો વિચાર કરતા અત્ય અક્ષરોનો વિચાર નથી કરતા, તેની, પહેલાના ત્રણ અક્ષરોનો વિચાર કરે છે, અને શ્વક્ષર ગણોની પરિભાષામા ત્યા જગણ લગાલગે આવશ્યક ગણે છે (ગત પૃ ૧૪૨). પણ તેથી મેં અહીં સૂચવેલા લક્ષણને હાનિ નથી થતી, કારણકે અત્ય સ્થાને લઘુ આવે તો પણ તે પદાન્તના નિયમથી ગુરુ થતી શકાય છે અને ત્યાં ગુરુ આવશ્યક છે એમા તો કોઈ શકા જ નથી ઉપરના ૧૮૮ શ્લોકાર્ધમા માત્ર ૨૪ પાદોમા અતે લઘુ છે, જે પ્રમાણમા ઘણી ઓછી સંખ્યા છે પણ આ ગુરુને તો મેં આગળ ઝળાવ્યું તેમ એક અળધારી દિશાણથી સમર્થન મળે છે બ્યજનાન્તને ગુરુ ગણવો જોઈએ એમ કહેતા 'વૃત્તરત્નાવર'નો ધિદ્વાન ટીવાકાર નારાયણ ભટ્ટ કહે છે કે એમ ન ગણીએ તો 'તનુવાગ્વિમવોઽપિસન્' એ પાદમા અત્ય 'સન્' ગુરુ ન થઈ શકે. મારી દુષ્ટિએ આ યુક્તિ અનુપપન્ન છે (જુઓ ગત પૃ ૨૪), પણ એથી એટલું અવશ્યક ફલિત થાય છે કે નારાયણ અનુષ્ટુપના અર્ધને અતે ગુરુ આવશ્યક માને છે આ ઉપરથી આપણે એટલું અસંદિગ્ધ નિગમન માઢી શકીએ કે અનુષ્ટુપમા શ્લોકાર્ધે લગાલગા આવશ્યક છે.

લગાલગા ચતુરક્ષર ગુચ્છ છે જાતિઓમા અને સંખ્યામેઢમા પણ અત્ય સધિને લગાત્મક કરવાની રૂઢિ જાણીતી છે એટલે આ એક વાદ્યતમા આ રક્ષણ સંખ્યામેઢમા પ્રતીત થાય છે આ ઉપરથી આપણે સાધારણ રીતે વિષમ ચરણના અતમા ચતુરક્ષર ગુચ્છ છે કે નહીં તે જોવાને દોરાઈએ એ પાદમા પણ પિંગલવારોએ અત્યાક્ષર છોડી તે પહેલાના ત્રિકને માટે યગણ લગાગા દ્રષ્ટ ગણેલો છે (ગત પૃ ૧૪૧) સમ ચરણના ઉપમાનના આધારે, અને પાદને અતે સંસ્કૃત-પિંગલમા સર્વંત્ર અતે ગુરુ આવે છે એ ધોરણે, વિષમ પાદને અતે પણ આપણે ગુરુ આવશ્યક ગણવો જોઈએ એટલે વિષમ પાદના છેલ્લા ચાર અક્ષરો લગાળાયા થયા વિષમપાદ સમપાદ કરતા વધારે છૂટવાળો છે, એટલે આ અત્ય સ્થાને વિષમપાદમા ૫૩ જેટલા લઘુઓ આવે છે. એટલું જ નહીં,

પિંગલકારોએ આપેલા ત્રિવ લગાગામા પળ અપવાદો આવે છે પળ આ અપ-
વાદો માત્ર એકતાનતામા ભગ કરવા જ આવતા હોય એટલા જ છે આ
૧૮૮ શ્લોકાર્ધમા લગાગાની જગાએ ગાલલ માત્ર ૪ વાર, લલલ ૭ વાર, અને
ગાગાગા ૭ વાર આવે છે આ ફેરફાર આવે છે ત્યા પળ તે વચાઈ એક જ
શ્લોકના વને શ્લોકાર્ધમા આવતો નથી, અને એકદર આશા શ્લોકપૂરમા દૂર
દૂર વેરાયલા આવે છે દાસલા તરીકે ગાલલ ૧૨ક, ૩૧ક, ૭૧ક, ૮૧કમા
આવે છે લલલ ૧૬, ૨૩, ૩૦, ૩૪, ૫૩, ૬૦, ૬૧ એ શ્લોકોમા
આવે છે ગાગાગા ૨૦, ૨૫, ૨૯, ૩૯, ૮૭, ૯૧, ૯૩ એ શ્લોકોમા આવે
છે અર્થાત્ આ અક્ષરગુચ્છો માત્ર અપવાદ તરીકે એકતાનતા ટાલવા શ્લોકના
પૂરમા આવે છે અને અપવાદ રૂપે છે આ સર્વ ઉપરથી વિપમપાદનુ પ્રકૃતિ-
ભૂત અત્ય ચતુષ્ક આપણે લગાગાગા ગણવુ જોઈએ

આ ઉપરથી એક તર્ક થાય છે. સંખ્યામેલ છદો ચતુરક્ષર સધિના
આપણે જોયા છે તેમા દરેક અક્ષર વે માત્રાનો બોલાય છે વઢી તેમા ચરણને
અતે સધિની માત્રાઓ સહિત કરાય છે, ધનાક્ષરીમા અત્ય ચતુરક્ષર સધિના
છેલ્લા વે અક્ષરો ગાલ અથવા લલ બને છે, મનહરનો અત્ય ચતુરક્ષર સધિ
ગુર્વન્ત અક્ષર બને છે, અમગમા પહેલા ત્રણ પાદના અત્ય ચતુરક્ષર સધિઓ
દ્વચક્ષર બને છે તો એ રીતે આપણે વહી શકીએ કે અનુષ્ટુપ ચતુરક્ષર સધિનો
છે અને તેના વિપમ ચરણના ચતુરક્ષર સધિઓ લગાગાગા બને છે, અને
સમચરણના ચતુરક્ષર સધિઓ લગાલગા બને છે આ ચતુષ્કો દરેક અપ્કલ
બની રહે એને માટે વિપમ ચરણમા લગાગાગાને અતે એક માત્રાની પ્લુતિ
કે વિરામ આવે અને સમચરણને અતે આવતા લગાલગા પછી વે માત્રાની
પ્લુતિ કે વિરામ આવે

અને અહીં એક યસ્તુ યાદ કરવા જેવી છે મેં આગળ (ગત પૃ.
૧૫૦-૫૧) વહ્યુ છે તેમ 'વૃત્તવાતિક' અનુષ્ટુપનો ન્યાસ એના વહુલતમ
ગુરુના રૂપમા જ આપે છે નીચે પ્રમાણે

ગાગાગાગા લગાગાગા । ગાગાગાગા લગાલગા ॥

એના એ અનેક મેદો સ્વીકારે છે, પળ મૂલ લક્ષણ આ પ્રમાણે જ આપે
છે. આને જ પ્રકૃતિભૂત લક્ષણ ગણીએ તો અનુષ્ટુપ ચતુરક્ષર સધિનો ગણી
શકાય, અને એ સધિને કુલ આઠ માત્રાનો ગણી શકાય, અત્ય ચતુરક્ષર
સધિઓમા, વિપમ પાદમા એક માત્રા સહિત થઈ લગાગાગા રૂપ થયુ,
સમમા વે માત્રા સહિત થઈ લગાલગા રૂપ થયુ વિપમમા અત્ય લગાગાગાની

જગાએ ગાગાગાગા આઘ્યાના દૃષ્ટાન્તો આપળે ઉપર નોંધ્યા, તેથી મૂઠ પ્રકૃતિને વશી હાનિ થતી નથી એ સ્પષ્ટિતની જગાએ ત્યા અલક્ષિત રૂપ આવે છે એમ ઘણું દરેક ચરણમાં જ્યાં જ્યાં આઘ ચતુરક્ષર ગાગાગાગાની જગાએ લઘુમિશ્રિત ચતુષ્કો આવે ત્યા લઘુને લીધે સૂટતી માત્રા પાસેના પાસેના ગુરુના વિલંબનથી મેઢવી લેવાય આ મેઢવવું સુલભ પડે તે માટે પાદના આઘ ચતુરક્ષર સધિઓમાં ઘચલા ઘનૈ લઘુનો નિર્પેષ વર્ણો છે, જેથી વિલંબન વરવાનો ગુરુ અક્ષર દૂર ન પડી જાય આઘ ચતુરક્ષર સધિઓમાં આદિથી દૂરમાં દૂર ગુરુ લલગામાં વીજો આવે, અને એના ઘડે આગલા લઘુની માત્રા મેઢવી લેવી તદ્દન સહેલી પડે અલબત્ત લગાગાગાની જગાએ લલલગા પળ અપવાદ રૂપે આવે છે પણ ત્યા ત્યા આગલા ચતુષ્કોમાં અતે ગુરુ આવે ગયેલો હોય છે અર્થાત્ પહેલા ચતુષ્વની છૂટતી માત્રાઓ એ ચતુષ્વનો અત્ય ગુરુ જ પૂરી વરી લે છે પછીના ચતુષ્કને પોતાની છૂટતી માત્રાઓ જ પૂરી વરવી રહે છે જે અત્ય ગુરુ સહેલાઈથી વરી શકે અત્ય લલલગાના દૃષ્ટાન્તો 'રઘુવશ' માથી જ મૂકુ 'ભીમકાન્તૈર્નૃપગુણૈ' (રઘુવશ ૧, ૧૬) મા પહેલા ચતુષ્વમાં એક જ માત્રા છૂટે છે તે અત્ય ગુરુ વિલંબનથી પૂરી શકે છે ઘણાકરા અત્ય લલલગા ચતુર-ક્ષરવાળા પાદોમાં આગલો ચતુરક્ષર સધિ ગુરુપ્રધાન હોય છે ઉપર 'ભીમકાન્તૈ' એમાં ત્રણ ગુરુ અને એક લઘુ છે સાત જ એવા ઢાલલા છે, તે વધામાંની ગુરુની સંખ્યા આપુ ૧૬, ૨૩, ૩૦, ૫૩ એ શ્લોકોમાં પહેલા ચતુષ્વમાં ત્રણ ગુરુઓ છે શ્લોક ૩૦ અને ૬૧માં ચાર ગુરુઓ અર્થાત્ આસુ ચતુષ્વ ગુરુ-ઓનું છે એક માત્ર ૬૦માં શ્લોકમાં 'ઉપપન્ન નનુ શિવ' એમાં લલગાગા લલ-લગા છે, તેમાં પહેલા ચતુષ્કલમાં બે જ ગુરુઓ છે પણ એ ગુરુઓ પણ ચતુ-ષ્વમાં અતે આવે છે, એટલે વિલંબનથી એ ચતુષ્કની આઠ માત્રા પૂરી કરવાનો સમય છે આ જ દૃષ્ટિથી 'રઘુવશ'નો ચોથો સર્ગ ઝડતી નજરે જોઈ ગયો તો તેમાં જ્યાં જ્યાં પ્રથમ ચરણમાં વીજુ ચતુષ્ક લલલગા છે ત્યા સર્વત્ર આગલા ચતુષ્વના અતમા ગુરુ છે તેમાં એવા પ્રયોગો ૮૮ શ્લોકોમાં ત્રણ જ છે 'વગાનુલ્લાય તરણા' (૩૬૪) 'ઉત્વલાદશિતપય' (૩૮૬) 'ઇન્દ્રિયાસ્થાનિવ રિપૂન્' (૬૦૬) પહેલામાં પહેલું ચતુષ્ક ગાગાગાગા સર્વગુરુ છે, બીજામાં ગાલગાગા છે, તેમાં એક જ લઘુ છે અને અતે ગુરુ છે, ત્રીજામાં પહેલું ચતુષ્ક પાછું ગાગાગાગા સર્વગુરુ છે આ ઉપરથી આપળે નિયમ કરી ઢાકીએ કે બીજા ચતુષ્વમાં જ્યારે પહેલા ત્રણેય લઘુ આવે ત્યારે આગલું ચતુષ્ક ગુર્વન્ન હોય છે, જેથી એ ચતુષ્વની છોટ પછીના ચતુષ્ક ઉપર ચઢતી નથી અને આપળે સાથે સાથે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે વિષમ પાદમાં જ્યારે બીજા ચતુષ્વમાં પહેલા ત્રણ લઘુ હોય ત્યારે પાદાન્તે ગુરુ હોય જ છે, પાદાન્તે

ગુરુત્તર બદલે લઘુ થાવી શકે છે એ વિકલ્પ આ પ્રસંગે નિરવકાશ બને છે. આને પણ આપણે મહત્વનો નિયમ ગણવો જોઈએ

વધા શ્લોકો* જોતા એક વીજો પણ નિયમ કરી શકીએ અનુષ્ટુપમા ક્યાઈ — કોઈ પણ સ્થાને — ત્રણથી વધારે લઘુઓ ભેગા થઈ શકે નહીં પહેલા ચતુષ્કની અંદર તો આ વધી ન બની શકે કારણકે તેની મધ્યનુ વીજુ અને ત્રીજુ સ્થાન બન્ને લઘુથી પૂરી શકાતુ નથી. એટલે વધારેમા વધારે લઘુ મૂકતા તેના બે જ રૂપ થઈ શકે લગાલલ લલગાલ. અને એની અંદર તો વેથી વધારે લઘુઓ ભેગા થઈ શકતા નથી તેમ જ સમપાદનુ અત્ય ચતુષ્ક તો લગાલગા નિયત જ છે, તેમા તો બે લઘુ પણ ભેગા થઈ શકતા નથી પહેલા પાદનુ ચતુષ્ક સામાન્ય રીતે લગાગાગા છે તેમા તો એ જ લઘુ છે, પણ અપવાદ રૂપે તે લલગા થઈ શકે છે તે પ્રસંગે ‘રઘુવંશ’ના પહેલા અને પાંચમા સર્ગમા જોયુ તેમ વીજા ચતુષ્કમા જ્યારે આદિમા ત્રણ લઘુઓ હોય છે ત્યારે આગલુ ચતુષ્ક ગુર્વંત્ત હોય છે, વહુશ. તો ગુર્વહુલ હોય છે એટલે ત્રણથી વધારે લઘુ ભેગા થવાનો સંભવ માત્ર પહેલા ચતુષ્કના અત્ય લઘુઓ વીજા ચતુષ્કના આદિ લઘુઓ સાથે મળીને ચાર લઘુઓ ભેગા થાય તો જ ઊભો થાય પણ એવુ ક્યાઈ આ બે સર્ગોમા બન્યુ નથી પહેલા ચતુષ્કને અંતે વધારેમા વધારે લઘુઓ ભેગા થઈ શકે લગાલલ બે ગાગાલલ રૂપમા અને તેની પછી જો લલગાગા આવે તો જ ત્યાં ચાર લઘુઓ ભેગા થાય પણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ ત્યાં કદી લલગાગા* આવતુ જ નથી ત્યાં સામાન્ય રીતે લગાગાગા આવે છે, અને તેના અપવાદમા આપણે ઉપર જોયુ તેમ, ગાલલગા લલલગા અને ગાગાગાગા જ આવે છે આ પૈકી ગાલલગા અને ગાગાગાગા આવતા તો લઘુની મર્યાદા વેથી વધવાની જ નથી અને લલલગા આવે છે ત્યારે

* કોઈ પિંગલ એ સ્થાને લલગા એટલે લલગાગાનુ ચતુષ્ક સ્વીકારતુ નથી. ‘છંદ સૂત્ર’મા એને સ્થાન નથી પણ તેનો ટીકાકાર હલાયુધ તેનુ એક ઉદાહરણ આપે છે “સકારેણ(115)પિ ક્વચિદ્વિપુલા દૃશ્યતે । યથા — જિતે તુ લમતે લક્ષ્મી મૃતે ત્રાપિ વરાગના । ક્ષણવિધ્વસિનિ કાપ્યે વા ચિન્તા મરણે રણે ॥” અહીં ત્રીજા ચરણનો ન્યાસ લલગાગા લલગાગા એવો થાય છે અર્થાત્ આ સવિપુલા અનુષ્ટુપ છે અથવા કહો કે આનુ અત્ય ચતુષ્ક લલગાગા છે પણ તેની પૂર્વના ચતુષ્કને અંતે ગુરુ છે, એટલે અહીં પણ ચાર લઘુઓ ભેગા થવા પામતા નથી હલાયુધના શબ્દો જોતા એ પણ આ પ્રયોગને વિરલ માનતો જણાય છે અને હલાયુધ તો વધી વિપુલામા ચોથો ગુરુ હોય છે એવો આમ્માય ટાકે છે (ગત ૫ ૧૪૭) એટલે સવિપુલામાં લલગાગા પહેલા ગુરુ હોય જ.

તો પહેલુ ચતુષ્ક ગુર્વન્ત હોય છે એ હમણા જોયુ એટલે એ પણ અનુષ્ટુપનો એક ફલિત નિયમ ગણવો જોઈએ કે તેમાં ક્યાઈ એક પાદમા ચાર લઘુઓ ભેગા થવા પામતા નથી આ લક્ષણ અનુષ્ટુપમા સહ્યામેઢનો સવાદ હોવાનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તેને અને મહત્વનુ છે ચાર લઘુઓ ભેગા થઈ જાય તો તેનો સૂટતી માત્રાઓ પછી ગુરુમા ઉમેરતા મુશ્કેલી પડે સામાન્ય રીતે તો અનુષ્ટુપમા વેધી વધારે લઘુઓ ભેગા થતા નથી ત્રણ લઘુઓ વા તો એ ચતુષ્કલોના અત્ય અને આદિ મઢીને ધાય, વાં તો યોજા ચતુષ્કના આદિમા અપવાદ રૂપે ધાય અત્ય ચતુષ્ક લલલગા હોય ત્યારે તે એક જ ચતુષ્ક હોવાથી તેના ગુરુમા ત્રણ માત્રાઓ ઉમેરી પઠન કરવુ મુકર છે પ્રયોગથી તેનો જ્ઞાતરી વરી શકાશે એ સધિઓ વચ્ચે જ્યારે ત્રણ લઘુઓ ભેગા ધાય ત્યારે ત્યા લગાલલ લગાગાગા કે લગાલલ લગાલગા ચતુષ્કો હોય આ સયોગમા ચતુરશ્વર અષ્ટવલ માત્રાસધિનો પેટાસધિ દ્વચશ્વર ચતુષ્કલ સધિ પ્રથમ છૂટો થોલાય છે એટલામા પહેલા લઘુ અક્ષરની સૂટતી માત્રા પૂરથી સહેલી પડે છે તે પછી લલલગા એક ચતુરશ્વર સધિ બની રહે છે, અને તેમા પણ અત્ય ગા લવાઈને સૂટતી ત્રણ માત્રાઓ પૂરી દે અતે ગાગા કે લગા આવે તેને સૂટતી માત્રાથી ઉચ્ચારવુ મુકર છે એં દેખીતુ છે આ વધા ઉપરથી એટલુ ફલિત ધાય છે કે અનુષ્ટુપમા ક્યાઈ ત્રણથી વધારે લઘુઓ ભેગા થતા નથી, અને એનુ કારણ અનુષ્ટુપના પાદમા આઠ અક્ષરસ્થાનો છે ત્યાના વધા અક્ષરો મઢી સોઢ માત્રા કરવી સહેલી પડે એ છે ગુજરાતી મનહરમા જેમ દરેક અક્ષર, લઘુ પણ ગુરુ થોલાઈ એ માત્રાઓ કરી કુલ માત્રાઓ પૂરી ધાય છે તેવુ સસ્વૃતમા શક્ય નથી એટલે સસ્કૃતમા લઘુઓ પઠનમા લઘુ જ રહે અને એને લીધે અક્ષરથી વમળી માત્રા થવામા જે માત્રાઓ છૂટે તે તે પછીના ગુરુને પ્લુત કરી મેઢવી લેવી જોઈએ. મનહરમા આ પદ્ધતિ પણ અપત્યાર ધાય છે અને સહ્યામેઢમા મુખ્ય સધિઓ ચતુરશ્વર અને પેટા સધિઓ દ્વચશ્વર હોય છે એટલે વા તો દ્વચશ્વર સધિને જતે અથવા તો ચતુરશ્વર સધિને અતે ગુરુ જોઈએ જ

આ ઉપપત્તિ સાચી હોય તો અનુષ્ટુપને સહ્યામેઢમા મૂવી શવાય ધનાશરી મનહરની માફક જ અનુષ્ટુપ પણ આઠ માત્રાના ચતુરશ્વર સધિઓનો ઘનેલો ગણાય, અમગ—જ્ઞાત કરીને નાના અમગની પેઠે તેમા પણ એ ચતુરશ્વર સધિઓનુ એક પાદ ધાય આગઢ વહુપુ તેમ દરેક વાદનો અલ્પ સધિ સહિત છે, અને વિષમનો એક માત્રાસહિત અને સમનો એ માત્રાસહિત એ સધિ હોવાથી અનુષ્ટુપ અર્ધસમવૃત્ત બને છે પાદમાં જ્યાં જ્યાં લઘુ આવી શકે ત્યાં ત્યાં એ લઘુનુ ઉચ્ચારણ લઘુનુ જ રહે અને એની સૂટતી એક માત્રા તે પછી આવતા ગુરુનો પ્લુતિથી પુરાય આ એનુ સ્વરૂપ થયું

અને આ વિશેષ સમવિત એ રીતે બને છે કે, અનુષ્ટુપ ગુરુપ્રધાન છદ છે. મેં 'રઘુવંશ' ના જે પહેલા સર્ગનું લગાતમ્બ ન્યાસ મૂકી પૃથક્કરણ કરેલું છે ત્યાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે પાદમા ગુરુની સંખ્યા વધારે હોય છે પહેલા સર્ગમાં કુલ ૧૪ શ્લોકો એટલે ૧૮૮ વિપમ ચરણો છે તેમાં એ અષ્ટાક્ષરી વિપમચરણોમાં માત્ર ૩ ગુરુ આવ્યા હોય એવો એક જ દાખલો છે ચાર ગુરુના ૨૧ ચરણો, પાંચ ગુરુના ૬૫, છ ગુરુના ૭૬, અને સાત ગુરુના ૧૭ વિપમ ચરણો છે આ આપઢા અનુષ્ટુપને ગુરુપ્રધાન દર્શાવવા પૂરતા સબલ છે. સમચરણમાં અત્યંત ચતુષ્ક લગાલગા નિયત હોવાથી આઠમાથી ચાર અક્ષરોમાં ગુરુની સંખ્યા અરઘની એટલે બેની નિયત થઈ ગઈ હોવાથી આ ચરણમાં વિપમ ચરણ જેટલા ગુરુઓ આવી શકતા નથી તેમ છતાં એવંદર આજ્ઞા છદને ગુરુપ્રધાન ગણવો પડે એટલા ગુરુઓ તેમાં છે ૧૮૮ સમ પાદોમાં ત્રણ ગુરુ અક્ષરના ૨૫ પાદો છે, ચારના ૮૫, પાંચના ૫૫ અને છના ૨૩ પાદો છે એટલે સમચરણ પણ ગુરુપ્રધાન છે એટલે અનુષ્ટુપ એવંદરે ગુરુપ્રધાન બને છે. પાદમાં અક્ષરની વમણી માત્રાઓની નજીક સહેલાઈથી જઈ શકાય એટલા માટે ગુરુની સંખ્યા આવડી મોટી છે

અનેક લક્ષણોથી અનુષ્ટુપ આ મંથ્યામેઝમાં પડતો જણાય છે છતાં આ હજી મારો તર્ક છે એ સિદ્ધાન્ત ક્યારે થાય કે જ્યારે સંગીત સિવાય (બે ત્રણ સંગીત સ્વરો ચાલે) એનું વિધિપુરસ્કર પ્રવાહબદ્ધ પઠન થતું હોય, અને તેમાં સૂક્ષ્મકાલમાપક યંત્રથી આપણે સાબીત કરી શકીએ કે અનુષ્ટુપનું દરેક ચરણ ૧૬માત્રા લે છે ત્યારે એવા યંત્રનું પ્રમાણ ન મળે ત્યાંમુઘી આ તર્ક રહે અને કોઈ તેને ન સ્વીકારે એ એટલું જ સંભવિત છે પણ એ ન સ્વીકારવું હોય તો એનું બીજું પરિણામ સ્વીકારવું જોઈએ કે અનુષ્ટુપનું પઠન એક સરખો સમય નથી લેતું અને છતાં તેમાં સંવાદ છે, એ સંવાદ અનાવૃત્તસંધિ વૃત્તોનો નથી, પણ કદાચ, મિથ્યોપજાતિ ગણાતા છન્દપ્રવાહને મળતો છે, જેમાં ભિન્ન ભિન્ન છન્દના ચરણો મળીને એક પ્રવાહ બધાય છે, પણ તેમાં મિથ્યોપજાતિ જેવા ભિન્નભિન્ન છન્દો નહીં બતાવી શકીએ, તેમ જ અનુષ્ટુપનું કોઈ મૂળ પ્રકૃતિ-ભૂત સ્વરૂપ પણ નહીં બતાવી શકીએ એ વાધો હમેશાં રહેવાનો અને મિથ્યો-પજાતિ જેવો છન્દ પ્રવાહ ગણવો હોય તો સમપાદાન્તે લખાલખ આવે છે, એ એક તત્ત્વ એમાં પણ કાયમ છે, એ નોંધવું જોઈએ જોકે માત્ર એટલા એક લક્ષણથી કોઈ સમાક્ષર પક્તિઓ છન્દ બની શકે નહીં, જેમ ઓઘી, માત્ર પ્રાસથી છન્દ બની શકે નહીં તેમ છેવટે આ એક છન્દ અત્યાર મુઘીના આપણે પૂર્ણ અપૂર્ણ નિર્ણય કરેલા મેઝના બધા નિયમોને સૌથી વધારે કપ્પર નીવડે છે એની સાદાઈ અને એની વિશાલતા જ, નિયમશોધનને સૌથી વધારે પ્રતારક નીવડે છે.

परिशिष्ट १

मराठीमां घनाक्षरीनुं स्वरूप

उपर घनाक्षरी सबधमा मराठी 'छन्दोरचना' नु समर्थन लीधु तो मराठीमा घनाक्षरी ते ज आपणो घनाक्षरी छे ये येम ते जोवु जोईए. मराठीमा अतिप्रसिद्ध 'वृत्तदपण' जोता प्रथम एवो असर धाय के मराठी घनाक्षरी, आपणा घनाक्षरीयो तद्गन भिन्न छे घनाक्षरीनु लक्षण ते नीचे प्रमाणे आपे छे.

“घनाक्षरी छद ओवी प्रमाणे छे, पण तेवा चार मळीने एव घनाक्षरी धाय छे घनाक्षरीनां सोळ चरण धाय छे, चार चरण मळीने तेनु पाद धाय छे; प्रत्येक पादमा पेढामा चार चरण तेमा पहेला व्रण चरणोमाना प्रत्येकमा आठ अक्षर यई १२ मात्रा धवी जोईए अने चोया चरणमा सात अक्षर यई ११ मात्रा धवी जोईए, एवो प्राय नियम छे दरेक पादमा व्रण व्रण चरणोनी यमक अने प्रत्येक पादमा चोया चोया चरणोनी यमक धवी जोईए” ('वृत्तदपण,' पृ ४६) आनी अर्थ ए धाय के गुजराती घनाक्षरीना अष्टाक्षर यतिखडने अही चरण गण्यु अने तेवा व्रण चरणोने सळग प्राप्तवाळा बर्या चोया चरणोनी प्राप्त ए तो सळग घनाक्षरीनो ज प्राप्त छे 'वृत्तदपण' ना दृष्टान्तयो ज स्पष्ट करवा प्रयत्न करु

घनाक्षरी वामनाची

अहो कैवयी हूं काय ॥ केलें तुव हाय हाय ॥
न म्हणवे तुज माय ॥ जन्मोजन्मी वरिणी ॥ १ ॥
सर्व जगदगिराम ॥ बना घाडिला तो राम ॥
केलें विस्वात कुनाम ॥ की हें पतिमारिणी ॥ २ ॥
तुझ्या बघें न अधर्म ॥ तुज मारावें हा धर्म ॥
परि निंदील हूं कर्म ॥ राम पापवारिणी ॥ ३ ॥
नाही तरी प्राण आज्य ॥ तुझें घालोनिमा प्राज्य ॥
जाळानिया सामराज्य ॥ दाखयिता करणी ॥ ४ ॥

पठन करता आनु पठन गुजराती मनहर जेवु ज वशे मनहरमा आवा ज आतप्राप्तो आ ज स्थाने चरणमा आवे छे, ए आपणे उपर आपेला मनहरना दृष्टान्तमा जोयु, जो के ए छन्दनु अग नवी अलवार छे अने अष्टाक्षर यति-

સહની ૧૨ માના અને સપ્તાક્ષરીની ૧૧ માત્રા કહી છે, પણ એ નિયમ પઢાયો નથી 'સર્વજગદમિરામ'ની દસ જ માનાઓ થાય છે એટલું જ નહીં આગળ (વૃત્તદર્પણ પૃ ૪૭) ઉપર આપેલા મોરોપતના દૃષ્ટાન્તમા ચોથું ચરણ જે સાત અક્ષરનું હોય છે, તેમા એક જગાએ છ જેટલા ગુરુઓ છે 'પીતા દ્યાર્વે જા પરી' મોરોપતના એક વીજા ઉદાહરણમા એ ચરણ 'જાલેં તેઢ્ઢા સક્ષણ' છે તેમા પણ બે જ લઘુ છે, પાંચ ગુરુ છે પઠન એકધારે ગુજરાતી મનહર જેવું જ દરેક અક્ષરને સરખો બે માનાનો કરતું ચાલ્યું આવે છે એટલે અહીં ધનાક્ષરી તે આપણો મનહર જ છે અલબત્ત અહીં ઓવીના ઉલ્લેખથી મોટાઢો થવા સમ્ભવ છે, કારણકે ઓવી તો અક્ષરસંખ્યા કે માત્રાસરયામા વતેમા અનિયત છે પણ 'વૃત્તદર્પણ' ઓવીને ઉપર પ્રમાણે નિયતરૂપ આપી તેને ધનાક્ષરીનું યગ ગણે છે પણ તે ઓટું છે અને સદ્ગત રાજવાડેએ એનું સ્પષ્ટ સ્થાન કરેલું છે તે કહે છે કે મોડબોલેના 'વૃત્તદર્પણમા' જે ધનાક્ષરી છાપેલા છે, તેમા અક્ષરોનું લઘુગુરુત્વ અસલ પોથીમા જોડેને છપાવેલ નથી આજકાલ મઘને શુદ્ધ કરી લખવાના નિયમ પ્રમાણે છાપેલું છે તેથી કરીને તેનું છદસ્ત્વ વિના કારણ ભ્રષ્ટ થયેલું જણાય છે

પિંગલના ધનાક્ષરીનું લક્ષણ રામદયાલૂએ 'વૃત્તચંદ્રિકા'મા આ પ્રમાણે આપેલું છે —

વિચારચર્ચા મલયોર્ગણાના

ન યત્ર, મૂપે ૧૬ સ્તિયિમિ ૧૫ યંતિર્ગુહ ॥

અતે ધરાપાવક ૩૧ વર્ણપાદા

સમીરિતાઽસૌ ફણિના ધનાક્ષરી ॥

પાદમા ૩૧ અક્ષરો અને સોઢિમા અક્ષર પર યતિ, એટલો જ નિર્બંધ (નિયમ) આ ધનાક્ષરીમા છે મરાઠી ધનાક્ષરીના પાઠમા યતિ પ્રત્યેક ૮મા અક્ષર પર હોઈ, પ્રત્યેક અક્ષરદ્વયમા એક અક્ષર ઘન એટલે લઘુ થતો જણાય છે સંસ્કૃત ધનાક્ષરીમા ગુરુલઘુનો નિર્બંધ નથી ત્યારે તે લક્ષણ જો મરાઠી ધનાક્ષરીને લમાઢીએ તો ગુરુલઘુ માત્રાની ભાજમઢ નહીં જેવી થાય છે

રામદયાલૂએ વચ્ચેસ અક્ષરોની ધનાક્ષરી પણ કહેલી છે પણ તેનો પ્રચાર મરાઠીમા અઘાપિ નથી (રાજવાડ કૃત 'મરાઠી છદ્' પૃ ૮)

ઉપરે 'વૃત્તદર્પણ'માથી આપેલા દૃષ્ટાન્તોમા કોઈ કોઈ પવિત્રમા એકાતરે ગુરુ આવે છે, પણ તેનો નિયમ નથી હું તો માનું છું કે આમા છદની દૃષ્ટિએ એટલું જ પ્રસ્તુત છે કે ગુરુઓ લઘુની નજીવ જ હોવાથી

લઘુને લઘુ રાહી શબ્દને કે સહને અક્ષરથી ચમળી માત્રાનો ચરવાને
 છૂટતો માત્રા પાસેના ગુફમા સહેલાઈથી ઉમેરી શકાય છે વાકી મેં ઉપર
 જણાવ્યું તે પ્રમાણે આ ઘનાક્ષરી તે આપણો મનહર જ છે તેને ઓવી સાથે
 ગૂચમા નાખવાની જરૂર નથી

પરિશિષ્ટ ૨

ઓવી અને અભંગ

મરાઠી પિંગલો ઓવીનું નિરૂપણ કરે છે ગુજરાતી પિંગલોએ હજી ગુપ્તી
 ઓવીનો પિંગલોમા સમાવેશ કર્યો નથી આપણામા વધુ ઓછા કવિઓએ ઓવી
 લખી છે નર્મદાશકરે ઘોડી લખી છે (નર્મ કવિતા, આવૃત્તિ ૪ થી, પૃ ૭૮૭)
 અને નરસિંહાવે 'બુદ્ધચરિત'મા કિસાગોતમીમા ઘોડી પક્તિઓ ઓવીની લખી
 છે હું પોતે એને પિંગલમાન્ય છદ ગણતો નથી, છતાં તેને અપાયેલા મહત્ત્વને
 લીધે મારે તેનું સ્વરૂપ ટૂંકમા પણ દર્શાવવું જોઈએ, અને એને માન્ય ન ચરવાના
 કારણો રજૂ કરવા જોઈએ

'વૃત્તદર્પણ'મા ઓવીનું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપેલું છે —

“ઓવીને ચાર ચરણ હોય છે ત્રણ ચરણોને અતે યમક હોય છે, ચોથાને
 હોતું નથી પહેલા ત્રણ ચરણોમા આઠ આઠ અક્ષરો અને છેવટના ચરણમા સાત
 અક્ષરો હોવા જોઈએ આ મુખ્ય નિયમ, પરંતુ શબ્દ અર્થ એના અનુરોધમા કવિ
 વધારે ઓછા અક્ષરો મૂકે છે

उदाहरण ओवी ज्ञानदेव

‘જો સર્વાં ભૂતાંચે ઠાયી ॥ ઢેપાતેં નેળેંચિ કાહી ॥

આપ પર જયા નાહી ॥ ચંત-અ પેં જેસે ॥

वृत्तदर्पण पृ ४५

આમા ઉપર કહેલું માપ ચરાચર છે જે ઓવીથી ઘનાક્ષરી વચ્ચાનું 'વૃત્તદર્પણે'
 કહેલું તે આ ઓવી અલ્પવ્રત્ત એમા મનહરના એક ચરણ જેટલી જ નિયતતા
 છે 'રણપિંગલે' પણ ઓવીનું આ જ લક્ષણ અને ઘનાક્ષરી સાથેનો તેનો સંબંધ
 કહ્યો છે તે 'વૃત્તદર્પણ'ને આધારે જ હોય એમ જણાય છે નરસિંહરાવ આ વર્ણની
 નોંધ કરી, કહે છે “રણછોડભાઈ ઘનાક્ષરી અને ઓવીને એવરૂપ ઠરાવવા
 જાય છે પરંતુ હજી સમયે તો મનહર જોડે એકતા મમ્ભવે ને તે પણ ઓવીની
 શિથિલતા, તેમા યમચત્રી યોજના, इत्यादि जोता लयभेद स्पष्ट છે પણ ચરતા
 ગણનું સ્વરૂપ (लयत्यागने सबंधे) હેમા છે, આવી જે જે ઉચ્ચારાતી સાંભળી

हशे, अने अत्य अक्षरो विलक्षण रीते लेवाता साभळ्या हशे, तेने ओवीनु स्वतंत्र स्वरूप, हेनी अतन्त्रताने लीधे ज, स्पष्ट जणाशे. 'ज्ञानेश्वरी'माथी उदाहरण आप्पाथी आ घात स्पष्ट काईक यशे:

जैसी अवधी चि नक्षत्रें बेंचावी । १२

ऐसी चाड उपजेल जें जीवी । ११

तै गगनाची बाधावी । ८

लोय जेवी ॥ ४ अध्याय २०, - २५९

जैसें शाखासी फूल फळ । ९

एकि हेळा वेटाळु म्हणिजे सकळ । १३

तरि उपडुनिया मूळ । ९

जेवी हाती घेणे ॥ ६ एजन, २६१

तेवी माझे विभूति विशेष । १०

जरी जाणो पाहिजेत अशेप । ११

तरी स्वरूप एक निर्दोष । १०

जाणिजे माझे ॥ ५ एजन, २६२

ओवीना पिता ज्ञानेश्वर*नी आ ओवीओमा स्पष्ट रीते चोया चरणो सात अक्षरना नथी, चार, पाच अने छ अक्षरना छे, ते यथासभव लबावीने लहेकाववाना छे "

* (टीप) श्री श्लोक वामनाचे, अभंग वाणी प्रसिद्ध तुक्याची ।

ओवी ज्ञानेशाची, किंवा आर्या मयूरपताची ॥

ए प्रसिद्ध मराठी गीति सुविदित छे "

सुद्धचरित, (आवृत्ति १ ली) टिप्पण, पृ ७९-८०

नरसिंहराव मात्र चोया चरणनी अक्षरसख्यानो अनियम नोधे छे, पण आगल्या त्रण चरणोमा पण अक्षरसख्या एकसरखी नथी में दरेक चरण सामे अक्षर-सख्या नोधी छे

पण ओवीनी अनियमितता आधी पण वधारे छे राजवाडेए 'मराठी छंद'मा ओवीनी लाबी चर्चा करी छे तेमा प्रथम पदरमा शतकना भीष्माचार्यनु ओवीनु लक्षण उतारेल छे, अने पछी तेनी भूमिका उपर ओवीना स्वरूपनी चर्चा करी छे आ लक्षण नीचे प्रमाणे छे

(१३) गायत्रीछंदापासीनि धृतिपर्यंत ।

(१७) प्रथ ओवीयाचे तीन चरण जाणावे मिश्रित ।

(૧૨) પ્રતિષ્ઠેપાસોનિ જગતીપર્યંત ।

(૫) ચોયા ચરણ ॥૪૨૭॥

જ્ઞાનસંઠ, માગંપ્રમાતર

‘ રાજવાડે આ વિશે કહે છે : “આ ઓવીનો અર્થ આ પ્રમાણે : પહેલા ત્રણ ચરણો ગાયત્રીથી માઢીને ધૃતિપર્યંતના કોઈ પણ છદનાં હોય, અને ચોથું ચરણ પ્રતિષ્ઠાથી માઢીને જગતીપર્યંતના કોઈ પણ છદનું હોય. એટલે પહેલાં ત્રણ ચરણો ગદ્યક્ષરી વૃત્તથી અષ્ટાદશાક્ષરી વૃત્તપર્યંતના કોઈ પણ વૃત્તના હોય અને ચોથું ચરણ ચતુરક્ષરી વૃત્તથી દ્વાદશાક્ષરી વૃત્ત પર્યંતના કોઈ પણ વૃત્તનું હોય એટલે, પહેલા ત્રણ ચરણોમાં ૬થી ૧૮ અને ચોથા ચરણમાં ૪થી ૧૨ પર્યંત અક્ષરો હોય જ્ઞાનેશ્વરના વેટલાક ઓવીચરણ પાંચ અક્ષરના મઢી આવે છે અને ચોથું ચરણ ત્રણ અક્ષરનું મઢે છે, એટલે મેં ઓવીનું લક્ષણ એવું વાપ્યું છે કે ઓવીના પહેલા ત્રણ ચરણ મુપ્રતિષ્ઠા (૫) થી માઢીને ધૃતિ (૧૮) છદ પર્યંતના કોઈ પણ છદનું હોય અને ચોથું ચરણ મધ્યમાછદ (૩)થી માઢીને જગતી છદ (૧૨) પર્યંતના કોઈ પણ છદનું હોય. માત્ર તેમાં એક વાત લક્ષમા રાખવી જોઈએ કે, પ્રાય ચોથા ચરણના અક્ષરો પહેલા ત્રણેય ચરણોમાંથી કમી અક્ષરનું જે ચરણ હોય તેના અક્ષરોથી વધારે અક્ષરોવાળું ન આવે આ વધાનો અર્થ એ કે ઓવીના ત્રણ ચરણો મુપ્રતિષ્ઠાથી ધૃતિ પર્યંત જેટલા કોટષ્ઠવધિ વૃત્તો છે તે વૃત્તોના હોય છે, અને ચોથું ચરણ મધ્યમાથી જગતી પર્યંત જે લક્ષાવધિ વૃત્તો છે તે વૃત્તોનું હોય છે.

ઓવી એ પ્રવારની હોય છે, સમચરણી અને વિપમચરણી સમચરણી ઓવી તે કે જેના પહેલા ત્રણ ચરણોમાં સમ એટલે સરખી સંખ્યાના અક્ષરો હોય, અને વિપમચરણી ઓવી તે કે જેના પહેલા ત્રણ ચરણોમાં વિપમ અક્ષરો હોય” (મરાઠી છદ પૃ. ૨૦-૨૧) આ પછી સમ અને વિપમ ઓવીઓના પેટા વિભાગો પાડે છે તે મને નોંધવાની જરૂર લાગતી નથી તે પછી રાજવાડે ‘જ્ઞાનેશ્વરી’માંથી સમચરણી ઓવીઓના દૃષ્ટાન્તો આપે છે પડક્ષરી ઓવીથી શરૂ કરે છે.

અહ નમો યાયા ! વેદપ્રતિપાદા ॥

જય સ્વસવેદ્યા ! આત્મરૂપા ॥ ૧૧ ॥ — અધ્યાય ૧

આ પછી સપ્તાક્ષરી, અષ્ટાક્ષરી, નવાક્ષરી, દશાક્ષરી, એકાદશાક્ષરી, દ્વાદશાક્ષરીના દૃષ્ટાન્તો આપે છે આથી વધારે અક્ષરોની સમચરણ ઓવીઓ જ્ઞાનેશ્વરીમાં નથી એમ વહી પછી વિપમચરણી ઓવીના દૃષ્ટાન્તો આપે (એજન, પૃ ૨૧-૨૨) છ ઉપર નરસિંહરાવે એવા આપેલા છે એટલે હું ધીજા દૃષ્ટાન્તો લેતો નથી.

વિપમાક્ષરી, ઓવી વિશે રાજવાડે એક નિયમ કહે છે એક ચરણ પચાક્ષરી હોય તો બીજા ચરણો પઢક્ષરી અથવા અષ્ટાક્ષરી હોય છે અષ્ટાક્ષરી ચરણ હોય તો બીજા બે ચરણો નવાક્ષરી અથવા સપ્તાક્ષરી હોય છે. એટલે કે એકથી ત્રણ પર્યંત પ્રત્યેક ચરણનું ન્યૂનાધિક્ય હોય છે આ કરતાં વધારે ન્યૂનાધિક્ય હોય તો વધારે અક્ષરો ષણે ભાગે કાઢી નાખીને બીજા ચરણો મઢતા કરી લેવાય છે (એજન પૃ ૨૪)

હું આને રાજવાડેનો તર્ક માનું છું એ પ્રમાણે ન્યૂનાધિક્ય કરવાનું કારણ એ એવું આપે છે કે 'જ્ઞાનેશ્વરી' માં ઓવી છદ છે દસમી કલમમાં પચાક્ષર ચરણાત્મક અમંગથી દ્વાદશાક્ષર ચરણાત્મક અમંગપર્યંત અમંગના સુપ્રતિષ્ઠાદિ પ્રકારો કહ્યા છે તે જ પ્રકારો ઓવીના છે અર્થાત્ સુપ્રતિષ્ઠા અમંગ પ્રમાણે જ પચાક્ષરાત્મક ઓવી બોલાય છે એટલું જ કે જેમ અમંગમાં ચરણનો ઉપાન્ત્ય પ્લુત બોલાય છે, તેમ ઓવીમાં અત્ય અક્ષર પ્લુત બોલવાનો હોય છે

આનો અર્થ એ થયો કે રાજવાડે ઓવીના ચરણોને અમંગ પ્રમાણે સમ કરવા ઇચ્છે છે તેમ કરવા તે પોતે ઓવીના શબ્દોને છોડી દેવાનું કહે છે એ તો વિલક્ષણ છે જ ષણ તેથી ષણ વધારે વિલક્ષણ એ છે કે તેઓ જ્યાં અક્ષરો ન્યૂન હોય ત્યાં વેદપઠનમાં થાય તેવી સ્વરભક્તિ કરવા કહે છે 'ફાકે' શબ્દને તેઓ 'ફાકાકે' કરે છે અને 'આઠવો' શબ્દના અત્ય 'વો' ને તોડીને 'આઠઝ' કરે છે "આ સ્વરચ્છેદનો પ્રકાર વૈદિક ઋચાઓના છન્દ પ્રસ્તારમાં કરે છે" એમ પ્રમાણ આપે છે (મરાઠી છદ, પૃ ૨૪-૨૫)

આ પ્રતીતિકર લાગતું નથી જા સાચું હોત તો રાજવાડે પદરમાં શતકના ભીષ્માચાર્યનું જે ઓવીનું લક્ષણ ઉતાર્યું છે તેના ચરણોમાં જ આટલી વધી ન્યૂનાધિક્યતા ન હોત એટલે હું માનું છું કે ઓવી મૂળ તો એક પ્રકારનું સપ્રાસ ગદ્ય છે તેને ચરણરૂઢ કરનાર તત્ત્વ એક માત્ર પ્રાસ છે તેમાં ત્રણ ચરણો એક જ પ્રાસના હોય છે, અને ચોથું ટૂંકું પ્રાસ વિનાનું હોય છે આથી ઓવીમાં છન્દોના એકમો પડી શકે છે તેમાં પ્રથમ તો ચરણોની અક્ષરસંખ્યાનો વશો જ નિયમ નહોતો એમ હું માનું છું સિવાય એટલો જ કે પ્રાસ વહારનું ચોથું ચરણ આગલા કોઈ ચરણથી વધારે લાંબું ન હોઈ શકે ષણ જેમ જેમ તેનો વપરાશ બધ્યો તેમ તેમ વધા ચરણોમાં અક્ષરસંખ્યા સરખી કરવાનું ચલણ ઝમ્બુ થયું એ અમુક લલ્કારથી બોલાતી, અમુક સ્વરોથી ગવાતી એ ચલ્લ પળ એમ તો મહારાષ્ટ્રના હરિવંશાઓ ગદ્ય ષણ ગાય જ છે, અમુક આરોહઅવરોહથી વોલે છે આટલા જ લક્ષણોથી હું ઓવીને પિંગલમાન્ય છદ્દ વહી શકતો નથી રાજવાડે તેના ચરણોમાં આવતા જે વોટખવધિ છદોની

વાત કરે છે તે છન્દસ્તત્ત્વ નહીં સમજવાનું પરિણામ છે તે ઓવીમા વેદકાલીન છન્દની સરલતા સાદાઈ વિશાળતા જુએ છે, પણ વેદકાલમા પણ આપણે બીજા પ્રવરણના પરિશિષ્ટ ૧ માં જોઈ ગયા તેમ પાંચથી વધારે છદો નહોતા એ છદોને કોટધ્વધિ કહેવાની પ્રથા તો પછીથી પિંગલના ગણિતકોએ ઊભી કરેલી માયા છે આપણા પિંગલે બે જ પ્રવારના છદો માન્ય કર્યા છે એક અનાવૃત્ત-સધિ અક્ષરમેલ, જેમા ભિન્ન પ્રકારના સધિઓ કોઈ ગૂઢ રીતે મેળા થઈ એક સવાદી પવિત રહે છે તે બીજા જાતિછદો જેમા અમુક માવાના સધિના અમુક સ્થાપના આવર્તનો હોય છે આની બહારનો આપણે કોઈ છદ જાણતા નથી ઓવીનો ઉપરના કોઈ પ્રકારમા અતર્ભાવ થઈ શકતો નથી તે માત્ર અમુક પ્રવારનું પ્રાસવદ્ધ ગદ્ય છે રાજવાડે ઉપરાંત જ ચર્ચામા એક સ્વલ્લે (મરાઠી છદ પૂ ૨૫-૬) 'જાનેશ્વરી'નું જ પ્રમાણ આપીને કહે છે તે સાચું છે આ ઓવી નામનો જે વધ છે તે ગદ્યા છે પણ સ્વરો, અને કેવલ ગદ્ય પ્રમાણે — સયમક ગદ્ય પ્રમાણે વંચાય છે પણ સ્વરો અને ગદ્ય જ ગણવું જોઈએ

રાજવાડે અમગના અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી અમગના પણ પુષ્કલ પ્રકારો મતાવે છે અતે કહે છે ચતુરક્ષરી ચરણોથી દ્વાદશાક્ષર ચરણો પર્યંતના પદાહરણો અને લક્ષણો ઉપર આપ્યા છે કેટલાક અમગોમા ચરણોમા ત્રેર કે ચૌદ અક્ષરો મળી આવે છે પરંતુ એવા ચરણો વિરલ ચૌદ અક્ષરોથી વધારે અક્ષરો અમગના ચરણોમા આવતા નથી સારાસ, ચતુરક્ષરી વૃત્તોથી ચતુર્દશાક્ષરી વૃત્તો પર્યંત જેટલા લક્ષ્યાધિ વૃત્તો છે તે સર્વે અમગ છે એટલું જ કે અમગત્વ મેલવવા માટે વૃત્તોનું ચોપુ ચરણ ઊનાક્ષર હોવું જોઈએ ઓવીને પણ આ જ સિદ્ધાન્ત વત્તોઓહો લાગુ પડે છે (મરાઠી છદ પૂ ૧૮).

આગળ જતા કહે છે અમગમા ચાર કે સાડા ત્રણ ચરણ એક સાથે બોલાય છે તે સમગ્રને ચતુષ્ક (મૂલ મરાઠી ચૌક) કહે છે; ઓવીમા દરેક ચરણ તિરાલું બોલાય છે અમગમા ચરણનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર લવાવીને પ્લુત બોલાય છે ઓવીના ચરણનો અત્ય અક્ષર પ્લુત બોલાય છે પ્રાય અમગના સર્વ ચતુષ્કો એક જ છદ હોય છે દરેક ઓવી સ્વતંત્ર હોવાથી એક ઓવીને બીજી ઓવી સાથે છદોદૃષ્ટિએ કાંઈ સંબંધ હોતો નથી અમગ સર્વ પ્રકારે છદોમય છે ઓવીનું ઘરણ પદની અપેક્ષાએ ગદ્ય તરફ વિશેષ છે પ્રાય અમગના ચતુષ્કના પહેલા ત્રણ ચરણોમા નિયમિત અક્ષરો આવતા લાગે છે ઓવીમા અક્ષરોનો નિયમ ન હોય તો ચાલે પહેલા ત્રણ ચરણોમાં યમક સાધ્યો એટલે કામ પત્યુ એટલે ઓવી સયમક ગદ્ય છે (એજન, પૂ ૧૯)

આ પ્રમાણે ઓવી અને અમગમા પ્રથમ સરસી જ અનિયમિતતા હતી એમ જણાય છે. ફરક માત્ર પ્રાસ મેઢવવાની પદ્ધતિનો હતો. અમગમા ઓવી પ્રમાણે પ્રાસ આવી શકે છે પણ તે સિવાય પહેલા ઘીજા ચરણનો, તેમ જ ઘીજા ઘીજા ચરણનો પ્રાસ આવી શકે છે, એટલું અમગમા વિશેષ વૈચિત્ર્ય છે. આલો વિકાસ જોતા નરસિંહરાવનો તર્ક કે ઓવીમાથી જ અમગ થયો એ ઉપપન્ન જણાય છે (બુદ્ધચરિત ટીકા પૃ ૮૧) ઓવીના પદો ધીમે ધીમે સમતા મેઢવતા ગયા અને તેમાથી છેવટે અમગની સફાઈદાર રચના થઈ પણ આ એક ઐતિહાસિક તર્ક છે, તેની સાથે પિંગળને સાત સવધ નથી પિંગળ, ઓવીને છદ ન બહેવાના અને અમગને છદ બહેવાના કારણો આપે એટલે એનું કામ પૂરું થાય છે. ઓવી ગદ્ય છે, તેમા કોઈ છાદસ માપ નથી — મેઢ નથી અમગને જે અર્વાચીન સ્વરૂપ મળ્યું છે, અને જે સ્વરૂપ ગુજરાતી સાહિત્યે સ્વીકાર્યું છે તેમા માપ છે, મેઢ છે, મેઢનું તત્ત્વ મનહર જેવા ચતુષ્કર સધિઓ છે, જેમા દરેક અક્ષર બે માત્રાનો છે, અને પદ્ધતિ અમગમા ઘીજા સધિ લક્ષિત થયેલો છે ઓવી અને અમગના પઠનમા એક ભેદ રાજવાડે બતાવ્યો તે સાચો છે અને મુદ્દાનો છે એ ભેદ તે એ કે ઓવીમા અત્ય અક્ષર જ પ્લુત થાય છે અમગમા ઉપાન્ત્ય પ્લુત થાય છે (હુ ઝમેરીશ કે અત્ય પણ એવો જ પ્લુત થઈ ત્યા અષ્ટકલ રચાય છે) આ ફરકનું કારણ સાચું એ કે ઓવીમા જે કાંઈ સ્વરોનો આરોહ અવરોહ આવી શકે તે માત્ર ગદ્યના લલવારના પ્રકારનો જ આવે, અને અત્ય પ્લુતિ પકિતનો અત્ત દર્શાવવા આવે, એ તાલમાનાવદ્ધ ન હોઈ શકે, અમગ — નિયત સહ્યાક્ષર અમગ, તાલવદ્ધ સંગીતની ભૂમિકા થાય છે, અને તેથી તેની પ્લુતિ તે તાલની કાલમાત્રા અમુક વિશેષ પદ્ધતિએ પૂરવા આવે છે, અને છ અક્ષરોમાના, છેલ્લા બે અક્ષરો ચારચાર માત્રાના પ્લુતો બને છે, — અત્ય ચરણના ચાર અક્ષરો પેઠે જ

देशी के पद

મેય હોવા છતાં જે પદ્યરચનાઓ પિંગલના અધિકારમાં આવે છે તેનો હું દેશી કે પદમા અંતર્ભાવિ ધરવા ઇચ્છુ છું. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આવતી પદ્યરચનાઓ દેશીના નામે ઓળાયા છે એટલે આપણે પ્રથમ દેશીનો અર્થ સ્પષ્ટ કરીએ.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અને સંગીતનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં આ દેશીનો ઉલ્લેખ મળે છે સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં ‘રામાયણના’ ચાલ્યાડમાં લવકુરુ યુધિયોની સમામા રામાયણ ગાયુ એયુ વર્ણન છે (સર્ગ, ૪ દશોર્વ ૩૬ નિઃ) અને ત્યાં છેલ્લા શ્લોકમાં તે ‘માર્ગવિધાનસપદા’ ગાયુ એવો ઉલ્લેખ છે ત્યાં તેના ઉપરની તિલ્વ નામની ટીકામાં માર્ગનો અર્થ કરતાં લખ્યું છે “ગાન દ્વિવિધ । માર્ગો દેશી ચેતિ । તત્ર પ્રાકૃતાવલરી ગાન દેશી । સંસ્કૃતાવલરી તુ ગાન માર્ગ ।” અર્થાત્ ગાન બે પ્રકારનું છે માર્ગ અને દેશી તેમાં પ્રાકૃતને અવલવતુ ગાન તે દેશી સંસ્કૃતને અવલવતુ ગાન માર્ગ માર્ગનો અર્થ અહીં આપણે જોને ઊસ્તાદી ગાયન વહીએ છીએ તેવો છે અને ઊસ્તાદી નહીં એમ જુદા જુદા દેશમાં પ્રાકૃત જગોમાં ગવાતુ તે દેશી એમ તાત્પર્ય જણાય છે. સંગીત ઉપર પ્રાચીનતમ ગ્રંથ તે ‘ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર’ છે અલગત્ત એનો મુખ્ય વિષય નાટક છે, પણ નાટકનું એક ભાગ સંગીત છે, તેથી તેમાં સંગીત વિશે પણ ઘણું આવે છે તેમાં માર્ગ અને દેશી એ ભેદ આવતો નથી પણ તે પછીના સંગીત ઉપરના પુસ્તકોમાં આ ભેદનો સ્વીકાર આવે છે સંગીતનું પ્રાચીનતમ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક લોચનની ‘રાગતરંગિણી’ છે તેમાં વિષયની પ્રસ્તાવનામાં જ આવે છે :

માર્ગદેશી વિભેદેન ગીત તુ દ્વિવિધ મતમ્ ।

માર્ગસ્તુ ગન્ધર્વાદિગીતગતયઃ દેશ્યસ્ચ તત્તદ્વાગ્ધાશ્રિતાસ્તાસ્તાસ્તાત્તદ્ દેશગીત-
ગતયઃ इह तु मार्गाभावान्नोदाहृता (उत्तर हिन्दुस्तानी संगीतनी
संक्षिप्त ऐतिहासिक समालोचना, पृ ८)

અહીં ગ્રન્થકાર સંગીતના માર્ગ અને દેશી એવા બે પ્રકારો કહે છે માર્ગને ગાન્ધર્વ પણ કહ્યો છે, જોને અન્યથા પણ સમર્થન મળતુ આપણે જોઈશું. દેશી

એ માર્ગનાં ભિન્ન રાગોને આશ્રયે ભિન્નભિન્ન દેશોમાં તે તે રાગની રૂઢ થયેલી, ભિન્નભિન્ન ગતિ કે ગતો છે. ગ્રન્થનો વિષય માર્ગસંગીત છે એટલે તેમા દેશી ગીતોના ઝડાહરણો આપ્યા નથી આ પછીનો સંગીતનો એવો જ પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થ 'સંગીતરત્નાવર' છે તેના પ્રથમ સ્વરાધ્યાયમા જ કહેલું છે :

ગીત વાદ્ય તથા નૃત્ય ત્રય સંગીતમુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥

માર્ગો દેશીતિ તદ્દ્વેષા તત્ર માર્ગઃ સ ઊચ્ચતે ॥

યો માર્ગિતો વિરચ્યાદ્યં પ્રયુક્તો ભરતાદિભિઃ ॥ ૨૨ ॥

દેવસ્ય પુરત શમોનિયતામ્યુદયપ્રદ ॥

દેશે દેશે જનાના યદ્ રુચ્યા હૃદયરજકમ્ ॥

ગાન ચ વાદન નૃત્ય તદ્ દેશીત્યભિધીયતે ॥ ૨૨ ॥

સંગીતરત્નાવર, પૃ ૬

ગીત વાદ્ય અને નૃત્ય એ ત્રણ સંગીત કહેવાય છે તેમા ગીત બે પ્રકારનું, માર્ગ અને દેશી, જેને બ્રહ્મા વગેરેએ ઇચ્છ્યો અને ભરત વગેરેએ શમુની આગળ પ્રયોજ્યો અને જે અવશ્ય અમ્યુદય આપનારો છે, તે માર્ગ. જુદા જુદા દેશોમા લોકોની રુચિને લીધે જે હૃદયરજક બનેલું છે તે ગાન વાદન અને નૃત્ય દેશી કહેવાય છે આગળ ચોથા પ્રવચ્નાધ્યાયમા પણ આ જ કહે છે

રજક સ્વરસદર્મો ગીતમિત્યભિધીયતે ॥

ગાન્ધર્વગાનમિત્યસ્ય ભેદદ્વયમુદીરિતમ્ ॥ ૧ ॥

અનાદિસપ્રદાય યદ્ ગન્ધર્વ સપ્રયુજ્યતે ॥

નિયત શ્રેયસો હેતુસ્તદ્ ગાન્ધર્વ જગુર્વુધા ॥ ૨ ॥

યત્તુ વાગ્મેયવારેણ રચિત લક્ષણાન્વિતમ્ ॥

દેશીરાગાદિપુ પ્રોક્ત તદ્ ગાન જનરજનમ્ ॥ ૩ ॥

સંગીતરત્નાવર, ચતુર્થાધ્યાય, પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૨૭૧

રજક સ્વરસદર્મને ગીત કહે છે તેના બે ભેદો હોય છે, ગાન્ધર્વ અને ગાન. ગન્ધર્વોથી પ્રયોજાતું અનાદિ સપ્રદાયવાળું અને નિશ્ચય શ્રેયના હેતુમૂલક જે છે તેને ગાન્ધર્વ કહે છે, અને જે લક્ષણયુક્ત જનરજન કરનારું ગીત દેશી રાગો વગેરેમા વાગ્મેયકારોએ પ્રયોજેલું હોય તેને ગાન કહે છે ટીકામા કલિલનાથ આ ગાન્ધર્વને જ માર્ગ કહે છે અને સ્પષ્ટ કરે છે કે વેદની પેઠે ગાન્ધર્વ સંગીત અપીર્યેય છે અને દેશી પીર્યેય છે તેનો રચનાર વાગ્મેયકાર કહેવાય છે :

વાચ ગેય ચ કુસ્તે ય સ વાગ્મેયકારક ॥

એજન, અધ્યાય ૩, શ્લો ૨, પૃ ૨૪૩

અર્થાત્ ઘાળી અને ગીત વાગેનો રચનાર તે વાગ્યેયનાર આપણા પ્રેમાનન્દ વગેરે વાગ્યેયનારો હતા અત્યારના થયેલો પણ ગીત કરો ત્યારે વાગ્યેયનાર જ ગણાય

આ વાપામાયી એટલું ફાલિત થાય છે કે સસ્વારેલું હસ્તાદી શાસ્ત્રીય સંગીત તે માર્ગ અથવા ગાન્યર્થ અને તે સિવાયની ભિન્નભિન્ન દેશોમા રૂઢ થયેલી જે ગાનની ગતો તે દેશી

ઉપર એવું ગૃહીત કરેલું જણાય છે કે દેશીઓ સર્વ માર્ગમગનીત ઉપરથી ભિન્નભિન્ન દેશોમા રૂઢ થયેલી તે તે રાગની ગતો છે પણ આ એવું શ્રદ્ધાથી ઊભી કરેલી માન્યતા છે સર તો અનેક સ્થાને જે સંગીત પ્રચલિત હોય છે તેમાથી સસ્વારાઈને જ મગીતશાસ્ત્ર રચાય છે પદ્ધિ ઓચારનાય સ્પષ્ટ વહે છે કે "શિષ્ટ સંગીતનું આરમ્ભસ્થાન શૈવસંગીતમા છે . . માર્ગ ઘણા વર્ષોના અનુભવ અને ચિંતન પછી વઢુ છું કે શિષ્ટ સંગીતના મૂળ શૈવસંગીતમા રહેલા છે" (નવરાત્ર મહોત્સવ, પાટો, શિષ્ટ સંગીત અને શૈવસંગીત, પૃ ૩૩) આ ગત જ યાસ્તાકિા જણાય છે લોકપ્રચલિત વસ્તુમાયી જ સસ્વારીને અલગ કરેલી વસ્તુ પછી પવિત્ર કે દેવી મનાય છે માપામા આ વ્યાપારનું બીજું ઉદાહરણ મળી રહે છે આપણે સંસ્કૃત માપાને દેવી ગીર્વાણિગરા વહીએ છીએ. પણ એ લોકમાપાને જ સસ્વારીને રચાયેલી છે સંસ્કૃત રાગદનો એ જ અર્થ છે પણ પછી એ જ મૂળમૂત ગણાઈ અને તેમાંથી ભિન્નને દેશ્ય ગણી તેમ બહી પણ થયું છે અર્થાત્ દેશી ગણાતી ઘણી ગતો શાસ્ત્રીય સંગીતની સામગ્રીરૂપ હશે તે સાથે એ પણ સ્વીકારવું જોઈએ કે, જેમ સંસ્કૃત શબ્દોમાયી કેટલાક તદ્ભવો થયા છે, તેમ શાસ્ત્રીય રાગોમાયી ભિન્નભિન્ન દેશોમા ભિન્નભિન્ન ગતો રૂઢ થઈ હશે અને તે પણ દેશી જ ગણાય આ તો દેશીના માર્ગ સાથેના સવધની વર્ચા થઈ આપણા પ્રયોજન માટે તો આપણે એટલું જ પ્રસ્તુત છે કે દરેક પ્રાતમા, અથવા આપણા પ્રયોજન માટે માપામા, અમુક અમુક ગતો કે ઢાઢો રૂઢ થયા હોય છે, જેમા સાહિત્ય લક્ષાય છે, અને એવા ઢાઢોમા લક્ષણ સાહિત્યના ગીતપ્રકારને દેશી વહે છે

પણ સંગીત એ દેશીના સ્વરૂપની એક જ વાજુ છે એની બીજી વાજુ તે પદ્યરચના છે એ દેશી ગતમા રચાયેલું સાહિત્ય પાછું પદ્યરચના પણ હોવું જોઈએ અને એમ હોવાથી દેશીને પિંગલગત સ્વરૂપ પણ હોય છે આ રીતે દેશી એ અમુક અમુક રૂઢ સ્વર રચનામા ગવાતી રૂઢ પદ્યરચના છે

આ દેશીઓ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમા દેશી, ઢાઢ, પદ, ગરબી, ઝુટક એમ અનેક નામે ઓળખાય છે પ્રાચીન ગુજરાતી છંદોના ઢમા પ્રકરણમા

વતાવ્યું છે કે ત્રુટકનો ઢાઢમા સમાવેશ થાય છે અને ઢાઢો દેશીઓ તરીકે પણ ઓળખાય છે એવી જ રીતે ગરવીઓ પહેલા પદ તરીકે ઓળખાતી અને પદો દેશીઓ પણ કહેવાતા આવી રીતે આ વધા પ્રકારોનો સમાવેશ દેશી શબ્દમાં થઈ શકે એ છે છતાં આ વિશાળ વર્ગને માટે હું દેશી અને પદ એવું સમુક્ત મથાળું રચ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે પદ શબ્દ અત્યારે વધારે વિસ્તૃત અર્થમાં વપરાય છે, અને તે વિસ્તૃત અર્થની પથરચનાનું સ્થાન પણ અહીં જ છે. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં, હું કહી ગયો તેમ, પદ શબ્દ દેશીનો પર્યાય હતો પણ અત્યારે દેશ્ય રાગના અગિપ્રાય દિનાનું કોઈ ગેય કાવ્ય હોય તેને પણ પદ કહે છે પદ શબ્દ અહીં તેના મૂળ વિશાળ અર્થમાં વપરાય છે પદ એટલે ગેય પથરચના અને એ જ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાય છે એ રૂપ છે પથરચના ન હોય એવા ગીતો માત્ર ગીત કહેવાવા જોઈએ, જેના દાખલા હું પ્રકરણ ૧ માં આપી ગયો છું (પત ૫ ૩૫૦-૫૩).

છદોનાં બે મુખ્ય વિભાગો, સંસ્કૃત વૃત્તો અને જાતિછદો ત્રીજા સહ્યામેઢ છદોનો મેં અતે જાતિછદોમાં જ સમાવેશ કર્યો છે તે ઉપરાંત દેશી અને પદોને પણ મેં એ સ્વતંત્ર પ્રકાર ગણેલો છે પણ જાતિછદો અને દેશી અને પદો વચ્ચે પણ કોઈ મૂળગત ભેદ નથી એટલું જ નહીં વધુ જ સરખાપણું છે વત્તેનાં મેઢનો પાયો સધિઓનાં આવતંતો છે વત્તે વચ્ચે જે વાઈ ભેદ છે તે એ છે કે દેશીઓ અને પદોમાં ગેયતા વધારે આગળ પડતી છે અને લીધે વત્તે વચ્ચે જે મુખ્ય મુખ્ય તફાવતો નિષ્પન્ન થાય છે તે નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય

જાતિછદોમાં સામાન્ય રીતે કાલમાત્રાઓ, લઘુ બરાબર એક માત્રા અને ગુરુ બરાબર બે માત્રા એ ધોરણે પુરાતી હતી કયાક કયાક પ્લુતિ આવતી તો એ પ્લુતિની માત્રાસહ્યા અને છદમાં તેનું સ્થાન નિયત હતાં આ ધોરણ દેશીઓમાં શિથિલ થાય છે અને જાતિછદોમાં જે છૂટી છવાઈ નિયત છૂટી હતી તે વધી અતન્ત્ર રીતે અહીં ભોગવાય છે એ અતન્ત્રતાની પણ એટલી સામાન્ય મર્યાદા છે, કે અક્ષરવિન્યાસમાંથી સધિઓ પ્રતીત થવા જોઈએ એમ ન થાય ત્યારે કૃતિ પિંગલ ચહાર જાય

આ કૃતિઓ ગેયતાપ્રધાન હોવાથી ઘણી જગાએ પિંગલના સધિઓની વચ્ચે આજ્ઞા સંગીતના સધિઓ આવે છે આપણે દિંહીમાં જોયું કે તેની પક્તિમાં પ્રથમ દાલ આવી પછી દાદાદા આવે છે જાતિછદોમાં આ પટ્કલનું સ્થાન નિયત હતું તે દેશીઓમાં અનિયત થાય છે, અને કેટલીક તો આજ્ઞા દેશીઓ પટ્કલના જ અક્ષરવિન્યાસવાળી હોય છે

ઉપરના ચન્ને લક્ષણો દાખલાથી તરત સ્પષ્ટ થશે પહેલા એક લોક-ગીતની ગરબી ઉતારુ છું

નદ એક સમે ગાય ગોતવા ગયા જો;
જતા જાણીને શ્યામ સાથે ધયા જો
મેઘ વરસે વરસે ને મેઘની શઢી જો,
દિવસ આયમ્યો ને સાસ તો સ્હેજે પડી જો
નદ કહે છે કે શો ઉપા લીજિયે જો
શરી કૃષ્ણ સઘાતે નવ લીજિયે જો
સામઢેલુ

પઠનથી જણાશે કે આ દાલના આવર્તનોવાઢી ગરબી છે તેમા પ્રથમ દાલ આવી પછી એક દાદાદા આવે છે — દિડીની પેઢે ત્રીજી પક્તિમા ‘જાણીને’ ધોથીમા ‘વરસે વર’ તે જ પ્રમાણે પાંચમીમા ‘કહે છે કે’ અને છેલ્લીમા ‘કૃષ્ણ સ’ દાદાદા છે અતે ગાગા છે તે ગા ~ ગા ~ થઈ કુલ આઠ આવર્તનો થાય છે અને છતાં આ શુદ્ધ મહીદીપ નથી આમા પ્રથમ દાલ નિસ્તાલ જઈ, પછીથી તાલ સાથે પટ્કલો શરૂ થાય છે તેની ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણ થાય :

દાલ] દાદાદા, દાલ દાલ, દાલ ~ ગા ~ , ગા ~

દાલ,]

અત્ય ગા ~ પછીની પક્તિના દાલ સાથે જોડાઈ એક પટ્કલ રચે, અને એ રીતે આ ચાર પટ્કલની રચના છે તેમા ક્યાક ક્યાક દાલની જગા એક ગુરુ જ પૂરે છે, જેમ કે

જતા જાણીને શ્યામ સા ~ ધેય યા ~ જો ~ તેમ જ
નદ કહે છે કે શો ~ ઉપા લીજિ યે ~ જો ~

ઉપલી લીટીમા ‘સા’ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે નીચલીમા ‘શો’ ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે એવી જ રીતે કેટલીક જગાએ ત્રણને ગુરુ ને કેટલીક જગાએ ગુરુને ત્રણ થવું પડે છે

દિવસ] આયમ્યો ને, સાસ તો સ્હે, જે પડી ~, જો ~ .
અહીં ‘ને’ અને ‘તો’ ત્રણ થાય છે અને

શરી] કૃષ્ણ સ, ધાતે નવ, લીજિ યે ~, જો ~

એમા ‘ણ’ અને ‘વ’ ચન્ને ત્રણને ગુરુ વરવા પડે છે. આ છૂટો જાતિહદોમાં હતો જ, પણ અહીં વધારે સચ્ચામા આવે છે અત્ય પ્લુનોને નિપત સ્થાન છે, તે

જાતિછદોનું જ લક્ષણ છે, પણ પક્તિ વચ્ચે આવેલા 'સા' અને 'શો' એ પ્લુતોને નિયત સ્થાન નથી પણ આ અનિયમ છતાં પક્તિ વાચતા તરત જ ત્રિવલો જીભે ચડે છે એટલે આ લોકગીત પદ્યરચના પણ છે જ

માલ જોડકણા અને ધૂનો પણ ગાન અને તાલ સાથે અર્ધગીતમા ગવાય છે અને તેવી રચનાઓ પણ દેશીઓ જેવી છૂટી મોગવે છે.

રાઁમ, લદમણ, જાઁનવી — ,

જે બો,લોહનું, માઁનવી — ,

'રા' ત્રણ માત્રાનો પ્લુત છે એવું જાણ જોડકણ આ છૂટના સ્વરૂપો અને બહુલતા બતાવવા નીચે ઉતારું છું

એવું કોઠામા, ચતરી કોઠા,

તેમા રમે, નાના મોટા,

નાને મોટે, નાણી ગોઢી,

ભાગી રે હર,ણાની ટોઢી,

હરેણ સાઁય, હેરાફેરા

માય્યા રે દિ,લ્હીના ડેરા

દિલ્હી ઊપર, આઁણ માઁણ,

ભાગી રે સો,નાની માઁણ,

માઁણ ઊપર, મો-તી-

વીવી આવે રો-તી-

બિબીનાં હાંયમા, ધો-વો-

ફોડ મિયાનો, હો-કો-

હોવાના વે, કાઁચલા-

સોનાના વે, માઁછલા— ,

આટલી ઘણી છૂટ છતાં પઠનના પ્રવાહમા માત્રાના ઉચ્ચારણમા વ્યાયમ ભૂત નથી આવતી ચાલકો પણ એ બોલી શકે છે, એ બતાવે છે કે તે તે પદ્ય-રચનામા આવી આવી છૂટો બહુ સ્વાભાવિક રીતે ગોઠવાઈ જાય છે અને માપાની એક પ્રકારની લવચિકતા કહી શકાય અને કુશલ કવિ તેનો સુંદર ઉપયોગ કરી શકે છે જેમ કે દયારામની ડાળલીલાની ગરવી

મારગ મૂકોની વહુ છું ક્હાના વ્યારની જો

મને રોકી રાખી છે કોણ વારની જો

મારે માથે મટૂકી મહીતળી તપે જો
ઘેઢા ઘીત્યા પછી ગોરસ માર નહીં જાપે જો.

દયારામરસમુદ્યા, પૃ ૩૪

આ ગરવી આગઢાં આપેલી લોચંગીતળી ગરવી 'નદ એક સમે' એ જ ઢાઢની છે.
ઢાલ] ઢાઢાઢા; ઢાલ ઢાલ; ઢાલ ગા ~ ગા ~ તેમા આગઢાં જતા નીચેની વે
પક્તિઓ આવે છે:

આઢા રૂઠો ઢડશો મા ગિરધારિ ઘેલા મા ઘશો જો
જે કાઈ ઢાઢો છો તે અર્થ ન્હે સરે કશો જો.
ત્રિવલોમા તે નીચે પ્રમાણે ગવાય છે

આંઢાં રૂઠો] ઢડશોં માં ગિર; ધારિ ઘેલા, મા ઘશો ~, જો ~
જેં કાઈ;] ઢાઢોં છોં તે; અર્થ ન્હે સ; રે કશો ~, જો ~

લઘુના ચિન્હો ઉપરથી જણાશે કે ઢેટલા ઢધા ગુરુઓને લઘુ ઢરવા પડે છે.
ઢીજી પક્તિમા 'કાઈ' એક ગુરુ ઢોલાય છે ઢહી કવિએ 'આઢા રૂઠો ઢડશો
મા' એ ઢાવ ઢતાવવા ગુરુઓને લઘુ કર્યા છે, ગુરુઓને ઢવાઢી લઘુ ઢરવાથી
તેના પ્રત્યાઢાતનો ઢક્કો અનુઢવાય છે અને એ અર્થને પોપે છે પણ અળઘડ
રચનારને ઢાથે આ છૂટથી રચનામા કેવઢાં કુરુપતા આવે છે એ પણ સાચુ
છે અને આઢી છૂટ સ્વચ્છંદપી ઢપરાય તો અતે સધિઓ ઢોઢાયાય પણ નહીં,
અને રચનાની છાદસતા જ નાશ પામે. ઢઢી અને લીઢે જ ઢાપાનો જોડળીમા
અતપ્રતા પણ આવે

આપણે જોયું કે ઢેઢીઓ પઢોમા સગીતનુ પ્રાપ્તિ હોય છે આપી
સગીતના કેટલાક લક્ષણો પઢરચનામા ડતરી આવે છે તેમા સૌથી મહત્ત્વનુ
એ છે કે સગીતમા સ્થાયી અને આતરો એવા ઢે ઢાગ હોય છે તેમાના સ્થાયીને
મઢતો અયવા ઇના ઉપરથી ડતરી અઢેલો ઢ્રુય કે ટેક એવો એક ઢાગ
કેટલીક ઢેઢીઓમા કે પઢોમા હોય છે. સ્થાયી, આતરા પછી ફરી ઢાર ગાવાનો
હોય છે, અને આતરા ઢિમાગ ફરી ઢાર આવે તો તેની પછી ફરી ઢાર ગાવાનો
હોય છે, તેમ ઢ્રુય ઢરેલ ઢઢીએ ઢઢીએ ફરી ઢાર ગાવાનો હોય છે પઢ કે
ઢેઢીમા માત્ર ઢ્રુય કે ટેકનો જ નિર્દેશ ઢરેલો હોય છે, આતરાનો નિર્દેશ હોનો
નથી, પણ એ આતરાની અનેક પક્તિઓથી જ પઢરચનાનુ મુસ્ય ઢાઢુ ઢધાય
છે અને તેને જ ઢઢી ગળથામાં આવે છે ૧મા પ્રકરણમા આપેલા 'સઢગુરુ'
પઢમા પ્રથમ ઢે પક્તિઓ સ્થાયી કે ઢ્રુવની છે, અને પછીની ૧થી ૪ સત્સા
આપેલી ઢઢીઓ ઢરેક આતરો છે, જેની પછી ઢ્રુવપક્તિ ફરી ફરીને ઢોલાય

કડવું ૧મું—રાગ સ્વટ

મૂક્યા પિંડારિયા પ્રેરી, રાધાને, લીધી ઘેરી,
 હૃદેમા રોશ આળો, બોલ્યા પછે ચક્રપાળી ૧
 લટકે પાગ માઢે, પોતાની હઠ ન છાડે,
 એની જો હઠ મૂકાવું, તો દાણી નામ કહાવું ૭
 વઢતા વાય જો વહાણું સહુને વાજ આણું
 પ્રભુનો રોશ જાણી, રાધાજી બોલ્યા વાણી ૮

બૂ કા દો ૧, પૃ ૧૦૯-૧૦

કડવું ૧૨મું રાગ સ્વટ

કુળ્ળ ધૂતારી ધૂમટા વાઢી રે, આજ્યા વિના આસઢી કાઢી રે;
 જાઓ વપા આપ્યા પાછી રે, રાધાને રોકી રાસી રે
 વઢતા વાયે વહાણું રે, સહુએને વાજ આણું રે—ટેવ

ઠૂચી ને અલગેલડી રે, મુલ્લ ઘણું ગુમાન,
 જોવનિયાનું જોર જણાવે, હું ઉતારું અભિમાન ધૂ આ

એજન, પૃ ૧૧૧

૧મા કડવાની વઢી જે રીતે ગવાય છે તે જ રીતે ૧૨મા કડવાની
 ટેક પવિત્રો ગવાય છે ટેવ પવિત્રોમા માત્ર એવ રે વધારે છે તે
 પદરચનામા કે સંગીતમા કશો તફાવત નથી કરતો વધી પવિત્રો દાદાદા
 એવા પદ્મલ સધિની છે

દા] તા-પ- , ડારિયા; પ્રેરી- , --
 દા] દા દાદા; દાદાદા, દાદાદા; દાદા
 રા,]ધાને- , લી-ધી, ઘેરી- , --
 દા]દાદા દા, દા દાદા, દાદાદા, દા દા
 હા]દેમા- , રો-દા, આળી- , --
 દા]દાદાદા, દાદાદા, દા દા દા,
 ઘો]ન્યા પ છે, વ-ક્ર, પાળી-; --
 દા]દા દા દા, દાદાદા,

પક્તિનો પહેલો અક્ષર છોડીને પટ્કલનો તાલ શરૂ થાય છે અને ત્રીજા પટ્કલનો છેલ્લો અક્ષર એ પટ્કલને પૂરૂં કર્યા પછી આગળ ચાર માત્રા પૂરે છે, જે પછીની પક્તિના પહેલા નિસ્તાલ અક્ષરને મેઢવી દર્દી આરુ પટ્કલ પૂરૂં કરે છે એમ આસી પક્તિ ચાર પટ્કલની બને છે, જે પ્રાસયી અને અત્ય સધિયી પછીની પક્તિ સાથે જોડાયેલી હોય છે ૧૨મા કઠવાની પણ ઘુવની પક્તિઓનો આ જ ન્યાસ છે

ધૂ] તારી- , ધૂમટા, વાઢી- , રે-
 દા] દાદાદા, દાદાદા, દાદા દા, દાદા
 આ]ગ્યા વિના, આસડી, વાઢી- , રે-
 દા]દા દાદા, દાદાદા, દાદા દા, દાદા

વે પક્તિઓ ઘસ ઘસે હવે આ પછીનો આતરો લઈએ નીચે દાદાદા નથી લખતો

ઝૂંચી- , ને અલ, વે-લ , ડીરે- , મુલ ધ, ણુગુ- , મા -- , --અન,
 જોવનિ, યાનુ- , જોર જ, ણાનેહુ,
 ઝૂંતા- , હ અભિ, માન ધૂ, તારી- ,
 ધૂમટા, વાઢી- , રે-આ, ગ્યા વિના,
 આસડી, વાઢી- , રે--

આ ગરવી ધણાં સામ્રાજી હશે તેમા આતરાયી, સગીત તાર સ્વરો તરફ જાય છે, અને પછી નીચે ઝૂંતરી ટેકને પવડી લઈ એક વાણી અનવ પાસાં-વાઢી સગીત આકૃતિ રચે છે કેવલ સગીતકૃતિનોમા સ્થાયી અને આતરાનો આવો જ સવલ હોય છે ઘુવ અને આતરામા એકની એક જ સગીત આકૃતિનુ આવર્તન થાય, એને પદ્યરચનામાયી દેશી કરવાની પિંગલકૃત સાદામા સાદી યુક્તિ ગણવી જોઈએ

પિંગલની ધ્રુવોમા બીજી પળ કેટલીક સાસિયતો છે. કેટલીક ધ્રુવોની સગીતની સ્વતત્ર એકમો બનતી જ નથી, એ આછી પક્તિને વઢખીને જ રહી શકે છે, અને પક્તિ અને ધ્રુવ યન્ત્રે મેળા મઢીને જ એવ આદૃતિ રચી શકે છે. દેશીઓમા ઘણી ધ્રુવો આવી જ છે અને આપણે ધ્રુવસહ કહીશુ. જેમ કે

જગતનુ સુખ સાકઢનુ છે પાળી રે, જાળી લે
વળશી જાતા વાર નહીં સત વાળી રે, જાળી લે

બુ વા દો ૧, પૃ. ૭૨૧

આછી પક્તિ પ્લુતિ સહિત ૩૨ માત્રાની રચના છે અને દરેક પક્તિને અંતે 'રે-જાળી લે-' વાર માત્રાનો ધ્રુવસહ આવે છે એ ધ્રુવસહનુ સ્વતત્ર અસ્તિત્વ નથી, માપા અને અર્થની દૃષ્ટિએ નથી પણ અહીં પ્રસ્તુત એ છે કે સગીતની દૃષ્ટિએ પણ એનુ સ્વતત્ર અસ્તિત્વ નથી કયાક આવા ધ્રુવસહો, એકી અને બેકી, પક્તિઓમા જુદા જુદા આવે છે, તેને આપણે બેવડા ધ્રુવસહો કહીશુ.

કારતક માસે કેમ ગયા છો મૂકી રે રસિયાજી !
પ્રાણજીવનપ્રભુ ! શી વાતે હુ ચૂકી રે રગ રસિયાજી.
ચૂકી છુ પણ દાસીદોષ સમાવો રે રસિયાજી
મારા સમ, જો મનમા કાર્ક લાવો રે રગ રસિયાજી.

દયારામરસસુધા, પૃ ૧૦૩

અને પછી વધી પક્તિઓમા એ ધ્રુવસહો જ વારાફરતી આવ્યા કરે છે અહીં પહેલીમા 'રે રસિયાજી' અને બીજીમા 'રે રગ રસિયાજી' બેવડા ધ્રુવસહો છે.

સગીતના એવમમા ધ્રુવસહ કયા મૂકવો કેવડો મૂકવો એ કવિની વિવક્ષા ઉપર આધાર રાખે છે

ચંદ્રમાળા ને ચંદ્રાવલી રે લોલ,
ચપક લતા છે ચારુરૂપ, વ્રજવાસીની રે લોલ,
તાઢી દેતા વાગે શાશ્વર શૂમલા રે લોલ
લલિતા, વિશાલા, વ્રજમગઢા રે લોલ,
માધવી ને માલતી અનૂપ વ્રજવાસીની રે લોલ,
તાઢી દેતા વાગે શાશ્વર શૂમલા રે લોલ

દયારામરસસુધા, પૃ. ૨૧

અહીં દયારામે બીજી પક્તિમા 'વ્રજવાસીની રે લોલ' એટલો ધ્રુવસહ, અને તે પછીની ત્રીજી પક્તિ આછી ધ્રુવની મૂકી છે અર્થાત્ ત્રણ પક્તિની વચ્ચેમા થોડ પક્તિ ધ્રુવની છે

ધ્રુવસહના ટૂકામા ટૂકા સ્વરૂપોમા વ્યવચિત્ત્વ એક જ અક્ષરના મઢે છે
જેમ કે

આજ મને આનંદ વાઘ્યો અતિ ઘણો મા !

ગાવા ગરવા છદ બહુચર માતતણો મા !

વૃ૦ કા૦ દો૦ ૨, પૃ ૬૮૭

અહીં 'મા' એ એવાક્ષર ધ્રુવસહ છે ધ્રુવસહ પક્ષિતમા અમુક જ જગાએ આવે
એવો કોઈ નિયમ નથી તે અતે આવે તેમ આદિમા પણ આવે, મધ્યમા પણ
આવે અલબ્ત એ જ્યાં આવે ત્યાં સંગીતની દૃષ્ટિએ શોભણો જોઈએ ઉપરના
દાસલામા ધ્રુવસહ પક્ષિતને અતે છે પણ

પરમેશ્વરીને પાયે પડી હો બહુચરી, વહુ કઢીજુગના કર્મ,

અક્ષર નથી કાઈ એવડી હો બહુચરી, શક્તિ રાજજો રામ

વૃ૦ વા૦ દો૦ ૧, પૃ ૬૮૯

અહીં 'હો બહુચરી' એ ધ્રુવસહ પક્ષિતની મધ્યમા છે અને

સાહેલડી હે ! સ્મૃત્તિયે વારોવાર જાણો છો મુજ મા-વાતડી હો લાલ

સાહેલડી હે ! કરુણાની નજરે બોલાવ, તો ટઢે મુજ મન ખાતડી હો લાલ

આનંદકાવ્યમહોદધિ, ૧, પૃ ૧૨૮

અહીં ધ્રુવસહો આદિ અને અત એમ વચ્ચે સ્થાને જુદા જુદા છે આદિમા
'સાહેલડી હે' અને અતે 'હો લાલ' એમ છે કોઈ કોઈ વાર પક્ષિતનો અત
બેવડાય છે ત્યારે પણ ધ્રુવ જેવી અસર થાય છે પહેલા એક સાદા ધ્રુવસહ-
વાળો દાસલો લઈએ

રાજાની વારતક મહિને રથ જાદવરાયે સેવિયો હો લાલ

ઘેલા આવજો મહારાજ !

લાલજી ચાલકિયેથી રઢધાપડધા પણ ઘણી સમા હો રાજ

ઘેલા આવજો મહારાજ !

અહીં 'ઘેલા આવજો મહારાજ' એ ધ્રુવસહ છે નીચેનો ઢાઢ ઉપર જેવો છે,
જો કે ઉપરની પટકણની ઇટલે વિલંબિત અને નીચેની ઢાઢ દ્રુત ચતુષ્કલ
છે ઇટલો ફેર છે

દેહી મામિની દોય કે વામે વ્યાપિયો રે

કે વામે વ્યાપિયો રે

થઢી ઘણો ઘનલોમ કે વાઘ્યો પાપિયો રે

કે વાઘ્યો પાપિયો રે

અહીં કોઈ એક જ સ્તંભ ફરી ફરીને આવતો નથી પણ પક્તિનો જ અમુક ભાગ વેવડાય છે તેથી ધ્રુવ જેવી જ અસર થાય છે છતાં આને ધ્રુવ ન કહેવી જોઈએ એને એક પક્તિ દોડવાની સાસ ભગી ગણવી જોઈએ

આ જ જગાએ પણ નોંધ લઈએ કે દેશીઓ અને પદોમા રે, જો, લોલ, લો, જી, હોજી, કે, રેકે, જેવા તાનપૂરકોનો છૂટથી વપરાટ થાય છે આમાના કેટલાકનો નાઈ અર્થ થતો હશે પણ અત્યારે તો એ સર્વ પૂરક તરીકે જ આવે છે પણ તે સિવાય તેની છદ વિશેની કેટલીક સાસ અસર છે તે જોવા જેવી છે આવા તાનપૂરકો પક્તિને અતે આવે ત્યારે અતના ઘોતવ બને છે પક્તિની મધ્યમા તે ગમે ત્યાં કેવળ માત્રા પૂરવા આવે છે, ત્યારે છદ સાથે એને વશો સદષ્ય હોતો નથી, પણ એ કોઈ કોઈ વાર દેશીની પક્તિમા અમુક નિયત સ્થાને આવે છે ત્યારે તેના સ્થાનથી ત્યાં શબ્દાન્ત યતિ થઈ છદની એક ભગી બને છે હમણાં ઉપર જ આપણે ‘દેશી કામિની૦’ દેશી જોઈ તેમા ‘કે’ અને ‘રે’ બને છદમા અમુક સ્થાને આવે છે, અને બને એ જગાએ પક્તિમા શબ્દાન્ત યતિનું કામ કરે છે પણ આ કરતા પણ વિશેષ સૂચીથી એ પક્તિની અદર પ્લુત બની છદની વિચિત્ર ભગીઓ રહે છે હું દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરું મીરાવાઈનું ગીત —

મુલ્લડાની માયા લાગી રે મોહન પ્યારા

એક પક્તિ વસ થશે આ સપ્તકલ રચના છે અને તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.

મુલ્લડાની, માયા લાગી, રે— મો, હન પ્યારા,
લદાદાદા, લ દાદાદા, લદાદાદા, લદાદાદા,

અહીં ‘રે’ ની પહેલા ચરણનું ઓંધ આવે છે, બે સપ્તકલો પૂરા થાય છે, અને પછી આવતા ‘રે’ ને લીધે ત્યાં શબ્દાન્ત યતિ આવે છે—પણ વિશેષ એ છે કે એ ‘રે’ સપ્તકલની પાંચ માત્રાઓ પૂરે છે અને તેથી પછીના શબ્દનો પહેલો અક્ષર બે માત્રાને સ્થાને આવે છે અર્થાત્ છેલ્લા સપ્તકલનો પહેલો દ્વિમાત્રક અક્ષર ‘રે’ સાથે મળીને સપ્તકલ રહે છે, અને ત્યાં જો એકથી વધારે અક્ષરો શબ્દ હોય (અને ઘણી વાર એવું જ બને છે, જેમ અહીં વન્યુ છે) તો એ શબ્દના બીજા અક્ષર ઉપર પછી એ સપ્તકલના તાર પડે અર્થાત્ એક જ શબ્દ બે સપ્તકલો વચ્ચે વહેંચાય આ વધારી એક ઘણી સુંદર ભગી રચાય છે ગીતોનો આવો આજો એક પ્રવાહ બતાવી શકાય જે અર્વાચીન યુગ સુધી ચાલેલો છે

પ્રેમનીસ, રવછાઈ, ર — ગ,ગને આજ,
લદાદાદા, લદાદાદા, રવદાદાદા, લદાદાદા,

અહીં 'રે—ગ'થી ત્રીજુ સપ્તકલ બને છે, 'ગગને'ના વીજા અક્ષર ઉપર તાલ પડે છે, અને 'ગગને' શબ્દ એ સપ્તકલો બધે બહેંચાય છે

ઉપરના મીરાવાઈના મજનમા અને 'પ્રેમની૦' રચનામા એ પણ નોંધવા જેવું છે કે મનહર એ રવિતમા જેમ ચતુરક્ષર સધિઓ આવે છે અને તેમાનો દરેક અક્ષર લઘુ હોય એ ગુરુ હોય પણ દાદાદાદા અષ્ટકલનો એવો દા ગૂરે છે, તેમ અહીં પણ ચતુરક્ષર સધિ આવે છે, અને તેના અક્ષરો લઘુ હોય કે ગુરુ પણ યથાક્રમ લદાદાદાના સ્થાનો પૂરે છે 'મુખડાની' તેમા 'મુ' લ, 'ખ', 'ડા' 'ડા' દા, અને 'નો' દા અનુક્રમે પૂરે છે તેવી જ રીતે 'માયા' લાગી 'નો' દરેક અક્ષર લદાદાદાનાં ચાર સ્થાનો યથાક્રમ પૂરે છે એ તેમ કરવામા અક્ષર લઘુ કે ગુરુ હોય તેનો ભેદ રહેતો નથી પણ મનહર જેટલી અવ્યભિચારી રીતે અહીં ચતુરક્ષર સધિઓ આવતા નથી ક્યાક એવો દાની જગાએ લઘુઓ આવી ઘણાં અક્ષરોનું સપ્તકલ પણ બને છે નીચેની લોકગીતની કડીમા એનો દાખલો મઢી રહે છે

કાઢી કુવજા, કામળગારી, વશકીયા, વનમાઢી,
લદા દાદા લદાદાદા લદાદાદા લદાદાદા
હવે અમે, નથી ગમતાં, રે—ઓ ધવજી—
લદાદાદા લદાદાદા લદાદાદા લદાદાદા

મીરાવાઈના મજનમા 'રે મોહન પ્યારા' ધ્રુવ હતો, અને તેનો છેલ્લો સપ્તકલ આઠો અક્ષરોથી પુરાનો હતો અહીં છલ્લા સપ્તકલની અત્યંત માત્રા અનક્ષર રહે છે એટલો ફેર છે આઠી કડીમા કેટલાક સપ્તકલો જેવા કે 'વશકીયા' 'વનમાઢી' ચતુરક્ષર સધિઓથી પુરાય છે પણ એ અવ્યભિચારી નિયમ નથી 'કાઢી કુવજા' સપ્તકલમા 'કુવ' એ લઘુ મઢીને એક દ્વિકલ યાય છે અને તે જ પ્રમાણે 'કામળગારી' અને 'નથી ગમતા'મા પણ બને છે

દેશીના સગીતની ઘણી વ્યાપક અને એક રીતે પઠનમા મૂલ્યામી એવી એક ત્રીજી અક્ષર એ છે એ ઘણી ચતુષ્કલસધિ રચનાઓ પઠનમા ષટ્કલ અને સપ્તકલ બને છે, અને ત્યારે મૂળ ચતુષ્કલ સધિઓ કેવી રીતે વિશેષ સરળતાથી માત્રાવાઢા સધિઓ બન છે એ પણ કૌતુકપ્રેરક વિષય છે આનો સૌથી ઘણાં પ્રસિદ્ધ દાહનો ચોપાઈ છે ચોપાઈ ચાર ચતુષ્કલ સધિઓની હોય છે એ જ ચોપાઈ ઘણી ચાર ત્રિતાલી ચોપાઈ તરીકે કે ઓઢાહરણની ચોપાઈ તરીકે ગવાય

છે ત્યારે પટ્કલ બને છે ઉદાહરણ માટે હું પ્રથમ નરસિંહરાવની એક ચોપાઈ લઉં છું ચોપાઈની પક્તિઓ ઉતારતા જ સાથે સાથે અલ્પવિરામથી ચતુષ્કલો છૂટા પાડું છું

જાતુ, એ ઋષિ, જનને, યાચ,
 ઔપધ, કહિ તુજ, બાઝક, કાજ,
 એહ સુ,ળી બા,લે તુજ, પાસ,
 આવી, હું ઘરો, મ્હોટી, આશ

બુદ્ધચરિત, પૃ ૨૫

ત્રિતાલી ચોપાઈ પટ્કલ રચના છે અને ઉપરની ચોપાઈ એમા ગવાતા તેના અક્ષરોનો વિન્યાસ નીચે પ્રમાણેના પટ્કલોમા થાય છે.

જાતુ] એ ઋષિ, જનને —, યાચ —, —
 દાદા] દાદાદા દાદાદા, દાદાદા, દા
 ઔપધ] કહિ તુજ, બાઝક, કાજ —, —
 દાદા] દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દા
 એહસુ] ણીકા —, લેતુજ, પાસ —, —
 દાદા] દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દા
 આવી] હું ઘરિ, મ્હોટી —, આશ —, —
 દાદા] દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દા

પહેલી ચાર માત્રાઓ નિસ્તાલ જઈ, પછી પ્રથમ માત્રા પર તાલ સાથે પટ્કલો શરૂ થાય છે ત્રણ પટ્કલો પૂરા થયા પછી એક કાલમાત્રાદ્વિક બધે છે તે પછીની પક્તિનો પ્રથમ ચાર માત્રાઓ લઈને આલુ પટ્કલ બની રહે છે એમ આ રચના ચાર પટ્કલની છે હવે આ કાલમાત્રાના પટ્કલો અક્ષરોથી પૂરવાની પ્રક્રિયામા આવું બને છે કે ચોપાઈનું પહેલું ચતુષ્કલ નિસ્તાલ ચતુષ્કલ પૂરે છે, અને પછીના અક્ષર-ચતુષ્કલો કાલમાત્રાના પટ્કલોને પૂરે છે ચોપાઈના ત્રિકલનો છેલ્લો અક્ષર પ્લુત બની એ પટ્કલને પૂરવા ઉપરાંત પછીનું દ્વિકલ પણ પૂરે છે, ચોપાઈનો એ લઘુ છ માત્રાનો પ્લુત બન છે ચતુષ્કલોમા ગાગા હોય તો તે ગાગા — બને છે, જેમકે 'મ્હોટી' 'ળીકા', ગાલલ હોય તો તેનો દરેક લઘુ ગુરુ બની ગાગાગા બને છે જેમકે 'હું ઘરિ' 'બાઝક' 'એ ઋષિ', લલગા હોય તો પહેલા બે લઘુ લઘુ જ રહી દ્વિકલ પૂરે છે અને છેલ્લો ગુરુ ચાર માત્રાનો પ્લુત બને છે, જેમકે 'જનને', ચતુષ્કલ સર્વલઘુ હોય તો તેના પ્રથમ બે લઘુ લઘુ જ રહી, પહેલા દ્વિકલને પૂરે છે, અને પછીનો દરેક લઘુ ગુરુ બને છે જેમકે 'કહિ તુજ' પણ ચોપાઈમા ચતુષ્કલોની જગાએ લદાગાલદા કે દાલગાલદા આવે છે

ત્યારે માપાને અનુકૂળ હોય એ રીતે કાલમાત્રાઓ પુરાય છે. અને ચતુષ્કલ રચનામાં લગાલ અહીં પણ વિશેષ વ્યર્થ વિના રહેતો નથી. શામળની પક્તિઓ નીચે ઉતારું છું તે ઉપરથી એ જણાશે.

સિંધુપુર, નામે, સુદર, ગામ,
નારસિંહ રા; જાનુ, નામ,
વસે એવ ગ્રા; જગણ મ્હા, મતી,
પતિવ્ર,તા તે,ને ઘેર, સતી.

આનાં પદ્ધતી નીચે પ્રમાણે પુરાશે.

સિંધુપુર]	નામે —,	ગુ'દર,	ગામ —,	—
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા, દા	
નાર]	સિંહ રા,	જાનુ—,	નામ —,	—
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા, દા	
વસે]	એક ગ્રા,	જગણ મ્હા —,	મતી —,	—
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા, દા	
પતિવ્ર]	તાતે —,	ને ઘેર,	સતી —,	—
દાદા]	દાદાદા,	દાદાદા,	દાદાદા, દા	

મૂળના લાલગાલદા કે લદાગાલદા સંધિઓ સિવાયના બધા જ સંધિઓ એના એ જ રહ્યા છે, અને આપણે આગળ જોઈ ગયા તે જ યોજના પ્રમાણે અક્ષરો કાલમાત્રાને પૂરે છે. 'નારસિંહરા'ને બદલે 'અચલસિંહરા' હોત તો 'અચ' લઘુ જ રહી વાકીનો લઘુ લ ગુરુ બની ત્યાં ચારમાત્રાનો યાત

અર્થાત્ લલલલનુ લલગા—વગત અને તેમ જ એ 'અચલ' ગાલલ પણ બની શકે. 'પતિવ્ર, તાતે—' એ પદ્ધતી ઉચ્ચારમાં સુંદર લાગતા નથી. તેનું કારણ અહીં શબ્દ-ભંગ કુરૂપ થાય છે તે છે, અને કઈક અશે 'પતિવ્ર' જગણ છે એ પણ છે. એને પતી] વ્રતાતે, નેઘેર', એમ કરીને સુધારી શકીએ. એમ સુધારવાની સગવડ છે કારણ કે 'તાતે' પછી એક દ્વિકલ અનક્ષર રહેલું હતું તે પુરાઈને, 'નેઘેર' ચતુષ્કલ અવિશિષ્ટ રહી શકે છે; પણ એમ દર વક્તા ન પણ બને. લાલગાલ તરીકે

ઝનાઢે ઝઢા જઢ જાય
નદી સરોવર જઢ સૂવાય

એ પક્તિઓમાં પક્તિ બીજીમાં 'નદીસ રોવેર' એમ જ કરવું પડે છે. 'નદીસ' લગાલ સુદર નથી પણ પહેલું ચતુષ્કલ 'નદી' કરીએ તો પછી 'સરોવર'

શબ્દ પછીના પદ્મલ માટે અગવડ મરેલો નીચે છે, જો જે એ પણ 'સરોવર' એમ વરીને ચલાવી શકાય વ્યવસ્થા એ છે જે કોઈ ધાર ચતુષ્વલોને પદ્મલોમા વહેંચતા શબ્દભગ સરક ધ્યાન આપવું પડે છે. ચતુષ્વલ કરતા પદ્મલ રચના વિલયિત હોવાથી શબ્દભગ વધારે મુશ્કેલી લાગે છે એમ હું માનું છું.

અક્ષરચતુષ્વલો પદ્મલોમા પડતા માતાનો અવવાગ વધે છે અને તેથી કોઈ કોઈ વાર જો એ અવવાગનો અક્ષરમાત્રાથી અથવા કોઈ તાનપૂરવથી પણ પૂરે છે અને ત્યારે એ ત્રિતાલી ચોપાઈ, માત્રામેલચાપાઈના ચતુષ્વલોમાં સમાવી શકાય નહીં નરસિંહરાવનો નોંધેલી પદ્યાઓ ત્રિતાલી ચોપાઈની છે :

એવું રાણીનું સૌંદર્યપૂર, એવો પ્રેમ એનો મરપૂર

એવું] રાણીનું સૌંદર્ય પૂર - -

દાદા] દાદાદા દાદાદા દાદાદા દા

એવો] પ્રેમ એ નોમર પૂર - -

દાદા] દાદા દા દાદાદા દાદાદા દા

ત્રિતાલી ચોપાઈમા શબ્દો ચરાચર વેસો રહે છે પણ અહીંના પદ્મલ સપિઓ 'રાણીનું' 'સૌંદર્ય' 'પ્રેમ એ' ચતુષ્કલમા ઠાસીને મરતાં શબ્દોચ્ચાર જઠોર થાય છે

એવું, રાણીનું, સૌંદર્ય, પૂર,

એવો, પ્રેમ એ,નો મર,પૂર

જનકઠોર લાગે છે, અને છતાં આ પદ્મલ રચના પણ રહે છે ચોપાઈ, અને એને ચોપાઈ ગણવામા એવું સગવડ પણ છે

આ ચોપાઈની પેઠે જ ચંદ્રાવળા પણ પદ્મલ તાલમા ગવાય છે — તેની રચના આવી ચતુષ્વલની છે છતાં આ ચતુષ્કલ ચોપાઈ સપ્તકલમા પણ કતરી શકે છે, અને ત્યારે પણ મૂળ ચતુષ્વલો જ વિશેષ માત્રાઓ લઈ સપ્તવલો રહે છે

મૂળ ચતુષ્વલ, તેનો પદ્મલ, અને સપ્તવલ વિસ્તાર સહેલાઈથી સરખાવી શકાય માટે એવું જુદો જ પદ્યિત રહી પ્રણયની ઉત્થાપનિવા નીચે આપું છું :

ચાત્યો, શ્યામ ર,જનિમા, ચાલ્યો

માર્ગ, જ્યોતિ અ,નુપનો, શાલ્યો

ષટ્પલ :

ચાલ્યો] શ્યામર; જનિમાં - ; ચાલ્યો - ; -
 દાદા] દાદાદા; દાદાદા, દાદાદા;
 માર્ગ;] જ્યોતિષ; નુપનો -; શાલ્યો -; -
 દાદા;] દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા;

સપ્તકલ :

ચાલ્યો] શ્યામર; જનિમા -; ચાલ્યો -; -
 દાદા] દાલ દાદા; દાલ દાદા; દાલ દાદા; દાલ
 માર્ગ] જ્યોતિષ; નુપનો -; શાલ્યો -; -
 દાદા] દાલ દાદા; દાલદાદા; દાલદાદા; દાલ

અહીં સપ્તકલનો વિસ્તાર ષટ્કલ વિસ્તારને બહુ જે મળતો છે ષટ્વલો ચાલુ થાય છે, ત્યાંથી ષટ્વલનુ પહેલુ દિવલ અહીં ત્રિકલ બને છે એટલો જ ફેર પડે છે. ષટ્કલના બાકીના બે દિવલો એમ ને એમ રહે છે ચતુષ્કલોની સાથે સરસાવીને ચોલવુ હોય તો એમ કેહવાય કે જ્યાંથી સપ્તકલો શરૂ થાય ત્યાં દરેક ચતુષ્કલની પહેલી દિકલ ત્રિકલ બને છે, અને વીજી દિકલ ચતુષ્કલ બને છે.

ચોપાઈની પેઠે દોહરો પણ ષટ્વલમા અને સપ્તકલમા ગવાય છે, અને ત્યારે મૂઠ ચતુષ્કલોની વિસ્તાર ઉપર જણાવ્યું તે જ પ્રમાણે થાય છે નરસિંહરાવે 'મહાભિનિષ્કર્ષણ' કાવ્યના પ્રારંભમા 'વંદર્ભી બનમા ચઢવલે' એ ચાલની દેશીમા થોડી કડોઓ આપી છે એમાની કેટલીક કડોઓ દોહરાની છે :

નાથ સમીપ સૂંતી હતી, મૃદુ શ્યામા જેહ;

અર્ધ ઝઠી ત્યાં રાણીએ, તજી પ્રાવરણે વેહ.

આ શુદ્ધ માત્રામેળ રચનાનો દોહરો છે, અને નરસિંહરાવે તેને પ્રેમાનન્દનાં વંદર્ભી ચાઢી દેશીમા ગાવા લાગેલો છે. આ દેશી કેટલાકને મતે ષટ્વલની છે, કેટલાકને મતે સપ્તકલની છે. આપણે બન્ને રીતે જોઈએ. આ દેશી ગવાય છે તે રીતે હું નીચે અક્ષર સધિઓ મૂકું છું.

નાથ સે, મીપે સૂ, તી હતી, - મૃદુ શ, શ્યામા -, જે -હ,
 દાદા દા, દાદાદા, દા દાદા, દા દા દા, દાદા દા, દાદા દા,
 અર્ધ ઝ, ઠીત્યા -, રાણીએ, - તજી પ્રા, વરણે -, દે -હ, નાથ.
 દાદાદા, દાદા દા, દાદાદા, દા દા દા, દાદાદા, દાદા દા

કુલ છ પટ્કલની રચના બને છે. આની વિશેષતા એ છે કે દોહરાના પહેલા યતિસંઢનું દાલદા આવી ગયા પછી એનો છેલ્લો અક્ષર પછીના એક દ્વિવલ્લ જેટલો લંબાય છે. ચોક્કસાઈ ત્રાતર ધ્યાન દોરવાનું કે 'મૃદુ' અને 'તજિ' બંનેમાં લઘુઓ લઘુ જ બોલાય છે, અને અંકેકું દ્વિવલ્લ જ પૂરે છે. એને વધારે સાદી રીતે નીચે પ્રમાણે વરી શકાય જો કે એ એટલું સુંદર નથી લાગતું.

. . . . તોહતી, — મૃદુ, શ્યામા,

પણ એ પછીના દલમા એમ કરવું ફાવતું નથી. એમ કરવા જતા આમ થાય :

. . . . રાણીએ, — તંજી, પ્રાવરણે . . .

દાદાદા

'પ્રાવરણે' શબ્દ આશો એક પટ્કલમા વેસાડતા કોમતો નથી. અને આમ કરવાથી મૂઝ ચતુષ્કલો ભાગે છે .

હવે એ જ દોહરાના ચતુષ્કલોનાં સપ્તકલોમા વિનિયોગ વરી જોઈએ.

નાઁયસ, મીઁયસૂ, તોહતી, — મૃદુશ, શ્યામા —, જેઁઁહ,
અઁયંઝ, ઠીઁત્યા —, રાઁણીએ, — તંજિપ્રા, વરઁણે —, દેઁઁહ

દાલદાદા, દાલદાદા, દાલદાદા, દાલ દાદા, દાલદાદા, દાલદાદા

આ તાલ્લાન્તરવ્યાપારની પ્રક્રિયા ટૂંકમા વહેવી હોય તો એમ વહેવાય કે દરેક ચતુષ્વલ્લના પહેલા દ્વિવલ્લને નિવરણ વરવો અને બીજા દ્વિવલ્લને ચતુષ્કલ કરવો. 'મૃદુ' 'તજિ' એ ચારેય લઘુ જ રહે છે એ ધ્યાનમા રાતવું જોઈએ.

આપણે આગળ જે અનેક ચતુષ્કલ રચનાઓ જોઈશું તેમા ધણી આ પ્રમાણે તાલ્લાન્તર વરે છે — મુખ્યત્વે પટ્કલમા જાય છે. આ પ્રમાણે ચતુષ્વલ્લો પટ્કલ અને સપ્તકલમા જતા જોયા છે પણ પચકલમા જવાના દૃષ્ટાન્તો જોયા નથી.

દેશીઓમા એવ વિશેષ લક્ષણ એ છે કે તેમા એક જ વડીમા ક્વચિત્ અમુક સ્થાને તાલ વદલાય છે, અને તે અમુક સુધી ચાલીને, પછી પાછો મૂઝ તાલ આવે છે. આ પ્રકરણમા આપણે પ્રેમાનન્દની દાણલીલાની જે ગરવી જોઈ તેમા આવતી આતરાની લાવી પક્તિઓ અમુક સુધી ચતુષ્કલમા પણ ગવાય છે. હું ન્યાસથી તે સ્પષ્ટ વહું

ઠીઁ, ને અલ; બેઁલ, ડી રે; મુઁ ધ, ણુ ગું; મા —, — ઁન;
ઝોવનિ, યાનુ; જોર જ, ણાવે.

ઠતા-; ટુ અભિ; માન ધૂ; તારી-;
 ધૂમટા; વાઢી-; રે-આ; જ્યા વિના;
 આલહી; વાઢી-; રે- -

અહીં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે 'ઠવી. . . જણાવે' એટલો ભાગ ત્વરિત ચતુષ્કલોમા ગવાય છે, અને પછી 'ઠતાટુ'થી પાછો પટ્કલ તાલ ચાલે છે. આગળ જોઈશું કે ધીરાની પ્રમિદ્ધ કાફીઓમા પણ આતરાની દોડ પવિત ત્વરિત ચતુષ્વરમા ચાલે છે, અને પછી રચના ચાલુ સપ્તકલોમા ગવાય છે.

દેશીઓમા અને પદોમા સંગીતની અસરને લીધે એક ઘીજુ ચહાર પઢતુ સ્થાન તેમા એ હોય છે કે માત્રામેલ છડોના જેવી સમ કઢીવદ્ધ પવિતઓ તેમા હોતી નથી. તેમા બે પ્રવારની અસમતા જણાય છે. દરેક પવિતમા સધિસલ્યા એક સરસી હોતી નથી, એટલે કે પવિતઓ લાઘી ટૂંકી હોય છે. અને કઢી વે જ પવિતની કે સમસર પવિતની હોવી જોઈએ એવો નિયમ પણ રહેતો નથી પવિતની લઘાઈ ટુ અને પવિતની સલ્યાનુ નિયામક સંગીત બને છે. સંગીતના આરોહ અવરોહ, યજ્ઞાવ, કે મરખાપણુ ચતાવવાના ચિહ્ન સરીકે ધણી વાર પ્રાસ જુદો જુદો જગાએ આવે છે. તે ઉપરાંત શોમા સરીકે તો આવે જ છે. એક સાદો દાખલો લઈએ.

જળ તેડ્યા ખોતાં રે નદને આગળે,
 વળ થરાન્યા કરતા પરના વામ જો;
 એવે રે મિયે જઈ મળના માવને,
 પલકે પલકે થરતો હુ પરનામ જો.
 બોધવજી સદેશો વહેજો સામને — ધ્રુવ.

ધ્રુ. વા. દો. ૧, પૃ. ૭૭૬

રચના સ્પષ્ટ રીતે સ્લઘગમની છે. ધ્રુવ સાથે વઢી પાંચ પવિતની થઈ. અને પ્રાસો પ્રારંભથી નજીવ નજીવની ઘડે પવિતને અલગવાને ઘડેલે ઘીજી અને ધોધીમા આવ્યા. અને પ્રાસ પછી 'જો' તાનપૂરવ આવ્યો. એ પ્રાસ અને તાનપૂરવ, એ બે પવિતઓની સંગીતગત રચનાસમાનતા દર્શાવે છે એથી ચપારે અટપટો દાખલો લઈએ; પવિતઓ ઉતારતા જ હું અટ્ટવરોનાં અખંચિરામો થઈ છું:

મોંટુ] મા મોટપુ-; યાસલહીને; શરદે વાનટ; વા-ઝા
 હોતો;] ધેલોં થઈ-; મારા થરમા; નથી ગમતુ મ્હોં રોં; વા-ગા-
 મુજ;] અવર ઉપર એ; વાજે છે

મુનિ;] અંર મારું; દાને છે

ઁનૌ;] શબ્દ ગગનમા; ગાજે છે

મ્હારુ;] મન મોહધુ-; ચાનલડોને; શબ્દે પાનદ; પા-ઢા-

દયારામરગમુધા, પૃ. ૭

પહેલી બે પ્રાસવદ્ધ પંક્તિઓના સંગીતગત સમાનતા છે. તે પછી બે પ્રાસવદ્ધ ટૂંકી પંક્તિઓમા પણ સમાનતા છે. એ પછીની પંક્તિના મધ્યમા આવતો 'ગાજે છે'ના પ્રાસ યોગાનો છે, જો કે અર્થદૃષ્ટિએ 'ચાજે છે,' 'દાસે છે'ના અર્થને પુષ્ટ કરે છે, એટલે કે ત્યાં એ પ્રાસ અર્થને પુષ્ટ કરવા આવે છે. આ પ્રાસવૈવિધ્ય લગભગ અતંરય પ્રવારનું છે. એનું વૈવિધ્ય બતાવવા એક બીજો દાસતો લઉં : એ પણ દયારામનું જ પદ છે.

કામળ] દોસે છે ધૂલ; વેલા તારી; આં-સમા-; રે-

મોઢુ;] મા-સમા-; રે-કામળ;

મદ હસીને; ચિતહુ પોયું;

કુટિલ કટાક્ષે; ચાલજ કોયું;

અદપડિયાઢી; આલે શીળું; શા-સમા-; રે-કામળ;

આની પ્રાસરચના ગયા પદ સાથે સરસાવવા જંબી છે. પહેલી પંક્તિનો ઉત્તરાર્ધ અને પછી તેની સાથે દોઢાતી અરધી પંક્તિમા સંગીતની સમાનતા છે, અને બન્ને વચ્ચે પ્રાસ પણ છે. પછીની બે ટૂંકી પંક્તિઓ પ્રાસવદ્ધ છે, અને તે એક સંગીતનું સંપુટ રહે છે. એ પછીની પંક્તિને પેલી બે ટૂંકી પંક્તિઓ સાથે અર્થનો કે સંગીતનો સંબંધ નથી તો પ્રાસ પણ નથી. બન્ને દૃષ્ટિએ તે પ્રથમની પંક્તિઓ સાથે જોડાયેલી છે, તો એની સાથે એને પ્રાસ છે. આમ મૂઢ માત્રામેઢ રચનામા નહોતી એવીન બી જ રૂબીઓ આ દેશીઓ અને પદોમા આવે છે અને એ એટલી વધી સૂક્ષ્મ અને સહ્યાવધ છે કે તેનું માત્ર દિગ્દર્શન જ કરાવી શકાય આ છેલ્લી બે રચનાઓ દેશી ચરતા પદ તરીકે વધારે ઓઢસાય છે. અત્યારે તો આવી રચનાને પદ જ વહે છે.

માત્રામેઢ રચનાઓ સાથે સરસાવતા દેશીઓ અને પદોમા અનેક છૂટો કે ક્ષિયિલતાઓ છે, (જો કે તે સ્વચ્છદ નથી) અને તેથી કોઈ પણ દેશીના સંધિઓ ધોષવા માટે આપી દેશીનું વારંવાર પઢન કરી તેની આદર્શ પંક્તિ શોધી કાઢી પછી તે પ્રમાણે તેની ઝટાપત્રિકા કરવી જોઈએ. દાસલા તરીકે પ્રેમાનન્દની નીચેની પંક્તિઓ લઈએ :

મ્હેતે વજાડખો શરા, સમર્યા યનમાઢી;
 લાગી હસવા ચારે વર્ણ, માહોમાહે દે તાઢી :
 કેસર તિલક વિશાઢ મ્હાલે કીધા છે;
 કોઈએ નાના વાઢ કેડે લીધા છે
 કોઈ જોવા ઠાઢી છાવ અવઢા ઝઢે છે
 કોઈ વહુવારુ તજવાઢ નળદો પૂઢે છે.

માત્ર માત્રાઓ ગણતા આ દેશીના સધિઓ હાથ આવશે નહીં, અને અજમાયશ માટે જુદા જુદા કલ્પોને લેતા, સાચા સધિ શોધતા ધણી ધાર લાગશે, પણ અનેક ધાર પાઢ કરતા આમા

કેસર તિલક વિશાઢ મ્હાલે કીધા છે

એ પવિત્ર આદર્શપવિત્ર જણાશે. અને પછી યધો પવિત્રોનો ન્યાસ એ પ્રમાણે કરતા મુશ્કેલી નહીં જણાય આ આદર્શપવિત્ર લઘુ ગુણના ઉચ્ચારણમા સરલ ચાલે છે અને તેમા એ જ જગાએ પ્લુતિની માત્રા જણાશે — નીચે પ્રમાણે :

કેસર, તિલક વિ, શાઢ, મ્હાલે; કીધા, છે - ;

કોઈએ, નાના; વાઢ, કેડે ; લીધા, છે - ;

પવિત્રને અતે એ માત્રા પ્લુતિની આવે છે, તે, આપણે જોઈ ગયા તેમ, વધા 'વૃત્તસંધિ છદોની સામાન્ય સ્થાતિયત છે. વનમા 'શાઢ' એમ એક માત્રા પ્લુતિની આવે છે, તે અર્થ પવિત્રે આવતી આ દેશીની એક મંગી છે. એ જગાએ કવિએ ગાઢ સધિ મૂકશે છે અને વશાક વશાક એ મ્થાને પ્રાસ પણ મેઢવ્યો છે જાનો સધિ અલવત્ત ચતુષ્વલ અને અષ્ટવલ છે, અને રચના રોઢાની છે એ દેખીતુ છે આટલુ સ્પષ્ટ થતા આપણે આની દેસીનો ન્યાસ કરી શકીશુ :

મ્હેતે વજાડખો; શરા, સમર્યા, યનમાઢી

લોંગો,] હસવા, ચારે; વર્ણ, માહોમાહે; દે તાઢી - ;

કેસર, તિલક વિ; શાઢ, મ્હાલે; કીધા, છે - ;

કોઈએ, નાના; વાઢ, કેડે; લીધા, છે

કોઈ;] જોવા, ઠાઢી; છાવ, અવઢા; ઝઢે, છે

કોઈ;] વહુવારુ તજવાઢ; નળદો; પૂઢે, છે

આમા કયાઈ સ્વચ્છન્દ નથી. વધા સધિઓ ઘરાઘરા ચારવા આવે છે. અને કોઈ કોઈ પવિત્રોમા આદિમા આવતા દિવલો અને તેમા ગુણોને લઘુ કરવા

પડે છે તે પંક્તિઓનો વેગ બધારે છે, મહેતાની મદકરી કરવા ચઢેલી નાગરાણીઓના ઉત્સાહનો વેગ બતાવે છે. આમ દેશી અર્ધને બનેક રીતે પોપે છે, અને સોમાવે છે.

આપણે જોઈ ગયા છીએ કે જાતિઓમા ચતુષ્કલ રચનાઓમા અષ્ટકલ સધિ થયાક થયાંક આવે છે, તેમ જ ત્રિકલ રચનાઓમા થયાક પટ્કલ સધિઓ આવે છે; આપણે એ પણ જોયું કે મૂળ ચતુષ્કલ રચના જ્યારે પટ્કલ દેશી બને છે ત્યારે તેના થધા જ કાળમાત્રા સધિઓ ત્રિકલ વિનાના કેવળ પટ્કલો દાદાદા બને છે. અર્થાત્ અહીં અર્ધતાલમાત્રાનો નહીં પણ પૂર્ણતાલમાત્રાનો સંધિ પદ્યરચનામા ચપરાયો છે. અહીં આપણે એવા દાગગા માત્ર અષ્ટાગ્ગના અને પટ્કલના જોયા. તે સિવાયના દમ માત્રાતા જપ તાલના અને પાંદ માત્રાના દીપચંદીના એવા સધિઓ પદ્યરચનામા આવે છે સરા? આનો જવાબ માત્ર 'હા' કે 'ના' થી આપી શકાય એવો નથી. હું એક દાગગાવી આ વસ્તુ-સ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવા પ્રયત્ન કરુ છુ. નીચેની પંક્તિઓ ઘણી ગ્રાહ્ય નાનોમા જનોઈને પ્રમંથે સ્ત્રીઓ ગાય છે.

બડવા બાને કડો હાથે થાંટી હીરે જડી રે
બડવો જૈં વેઠો છે દાદાજીને સોઢે ચડી રે

આ ગીત નીચે પ્રમાણે દશમાત્રાના ગવાય છે

બડવા -] બાને કડો -, હાથે થાંટી -, હીરે જડી -, રે -
દાદા દા] દાદા દાદા દા, દાદા દાદાદા, દાદા દાદાદા, દાદા
બડવો -] જૈં વેઠો છે -; દાદા જીને -, સોઢે ચડી -, રે -
દાદાદા;] દા દાદા^૧દાદા, દાદા દાદાદા, દાદા દાદાદા; દાદા

પ્રથમ દાદાદા પછી દશકલો દારુ થાય છે દરેક દશકલમા દાદા અને દાદાદા એવા વિભાગો જળાઈ આવે છે. પ્રથમ દાદાદા ચાલ કરતાં, પછી ત્રણ દશકલો આવે છે, અને અંતે આવતો 'રે' દાદા બની પછીની પંક્તિના દાદાદા સાથે જોડાઈ આઠ દશકલ રચી લે છે વઢી પિંગલના પચ માત્રય દાલદા સધિમા આપણે જોયેલું કે તેમા દાલદા એ પ્રમાણે પહેલો મુલ્ય અને થીજો મોળ તાલ છે. એ તાલોથી પાચ માત્રાઓ ૩+૨ એમ વિભક્ત થતી હતી. ઉપરના ગીતમા થરાવર તેની જ ચમણી માત્રાઓ ૪+૬ એમ ઊઠડે ક્રમે વિભક્ત થયેલી દેખાય છે. વઢી દશકલોમા અત્યંત બે માત્રા દરેક દશકલોમા બનકાર છે. એમ ઘણી રીતે આ રચના પિંગલની સધિવિન્યાસપદ્ધતિને મઢતી, એની

જ સૂચીવાળી છે. છતાં હું આવી રચનાઓને પિંગલમાં મૂકવાને બદલે પિંગલના અને સંગીતના સંયુક્ત સીમાબાની ગણું. એમ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે પંક્તિના અક્ષરો જોતાં તેમાં દશકલની કલ્પના થઈ શકશે નહીં. ગમે તેટલી વાર રટણ કરતાં પણ તે દશકલોમાં પડશે નહીં. એટલે એને શુદ્ધ પિંગલની ગણતાં વાંધો આવે છે. અને તેમ છતાં તેની ભંગીઓ એવી-છે કે એક વાર ગવાયા પછી તેને પૂર્ણતાલસંધિમાં મૂકતાં તેની સૂચીઓ જાણી શકાય. એટલે આવી રચનાઓનો કેટલાંક દૃષ્ટાન્તો હું દેશીઓ અને પદોનું નિરૂપણ પૂર્ણ થઈ રહ્યો એક પરિશિષ્ટમાં મૂકીશ.

સમસંખ્યસંધિવદ્ધ પંક્તિઓની દેશીઓ

ગયા પ્રકરણમા આપણે જોયું કે સંગીતથી જાતિછદોના સામાન્ય લક્ષણોમા અનેક ફેરફારો થાય છે તેમા એક ફેરફાર એ કે રચનાની પંક્તિઓમા આવતા સંધિઓની સંખ્યા વધી પક્તિમા એક સરખી રહેતી નથી આ દૃષ્ટિએ જોતા જે પદ્યરચનાઓની પંક્તિઓમા સંધિઓની સંખ્યા એક સરખી રહેતી હોય તે રચનાઓ માત્રામેલ છદોની નજીકમા નજીવની ગણાય એટલે આ પ્રકરણમા જે રચનાઓમા પંક્તિમા આવતા સંધિઓની સંખ્યા એક સરખી જ હોય એવી રચનાઓ લઈશું આ રચનાઓ ઘણી સરખી જે પ્રાસવદ્ધ પંક્તિઓની ઘડીવાળી હશે પણ તેમા અપવાદ પણ આવશે કારણ કે કોઈ કોઈ રચનાઓમા જે પંક્તિમા પ્રાસો નથી હોતા, એને વદલે એમા એક આતર પ્રાસ હોય છે, જે એક પંક્તિનું વ્યક્તિત્વ, સ્વતંત્રપણું બતાવના હોય છે.

અહીં પણ રચનાઓનું નિરૂપણ હું જાતિછદોના પ્રકારોને નમે જ કરીશ સૌથી પહેલા આપણે ચતુષ્કલ રચનાઓ જોઈએ અને તેમા પ્રથમ ઘોડશી રચનાઓ જોઈએ ચોપાઈ જ ચતુષ્કલ રચનાઓમા સૌથી ટૂંકી છે કોઈ કોઈ એવી ટૂંકી રચનાઓ મળે છે પણ તે અતલ્લહિત ચોપાઈની જ દેશીઓ છે એ ટૂંકમા પ્રથમ જોઈ જઈએ.

ઢાલ ઝલાલુ

જીમ સરિ સમુલિ હોઈ

કોઢિ વરસ કવિ જોઈ

જેન ગુર્જર કવિઓ ૧, પૃ ૫૭

દાદા દાદા દાગા એવી આની ઉત્થાપનિકા થાય અર્થાત્ ચોથું ચતુષ્કલ અહીં અનસર રહ્યું છે આ ઝલાલુ જેવી જ આદોલની રચના પણ છે :

ધાઈ ધુમણિ ધોર

દોલઈ દોહર દોર,

કચળ ચૂડી એ

રણવડિ રૂયડી એ

આપણા કવિઓ, પૃ ૩૩૪

અહીં પ્રથમ યે પશ્વિનજી દાદા દાદા ગાલ છે યતે તે પછીની યે દાદા દાદા
 એ છે, એટલે ત્રીજુ ચતુષ્પાલ પણ એક માત્રા જેટલુ સહિતે થયુ છે, અને
 દ્વિતીયાર્ધમા તો ત્રીજુ ચતુષ્પાલ પણ માત્ર એક તાનપૂરકથી પુરાયુ છે આ
 રચનાનો વપરાટ વિરલ છે નરસિંહ, ચાતુરીમા ઢાઢના મુખ સરીચે યે
 પશ્વિનજી વાપરે છે તે ઉપરનાને મઝની જ છે

આજની, રજની, જી સામઢ, સજની, જી

નરસિંહ મહેતા વૃત વાઘ્યસગ્રહ, પૃ ૧૨૦

આ રચના ચતુષ્પાલમા યેની રહે છે પણ યદાચ પદ્વલોમા ગવાતી હશે

આજની, રજની, જી — —, સામઢ, સજની, જી — —, એ પ્રમાણે.

'જૂના કાઘ્યોમા શલોકા આવે છે, તેનો અદારદેહ આ ચોપાઈ જેવો જ
 જણાય છે જેમ યે અમરામ કુલિયા શલોકા

સરસ્વતી માતા બ્રહ્માની યેટી,
 યુધ્ધની યાતા વિદ્યાની પેટી
 ગણપત દેવના ચર્ચ આરાધુ
 માન માગીને ત્રિદા હુ સાધુ ૧

મોટા સૂવાના વરુ વલાણ,
 સમજી લેજો ચતુર મુજાણ
 દરલીનો વાદસાહ મેહનદ સાહ જીવા,
 નવલ્લડમા પ્રગટખો છે દીવો ૨

સૌમા શિરોમણ ગુજરાત યાપી
 હેમદસ્તાનને સુદાગરી આપી
 રાજ મોગવે વરે વલોલ
 શેહેરમા વીત્યા મસવાડા સોઢ ૩

ગુજરાતી મુગલા ચતુર મુજાણ
 ત્રણે માઈના વરુ વલાણ
 વઢા તે વીરા મુજાતસ્તાન
 તેને પાદસાહના અતિ યના માન ૪

ધણી વાર દેગી કોઈ માતામેલ રચનાની ધણી જ નજીક ચાલે છે
 અને ત્યારે તે તે રચનાની દેગી તરોફે ઓઢલાય છે આ નદર્મમા તોટકની
 ચાલ એનો સારો દાખલો છે તોટક જો કે મૂળ ગ્ગાત્મક છે, પણ મેલની
 દૃષ્ટિએ ઘોઢસો જાતિરચના છે તેના ઉપરની દેશી તેને ધણી મલની છે :

પુગ્ગોત્તમ પરજનેત્ર નમો,
 પરિપૂરણ વ્રહ્મ પવિત્ર નમો,
 રવિ કોટિકલાપર હ્રા નમો,
 મગધાન સુરાગુર ભૂપ નમો.

મ્. પા દો ૧, પૃ. ૫૫૧

અહીં 'નમો'નો ધ્રુવચ્છ અને તે પહેલા આવતો પ્રાય એ દેશીના લક્ષણો છે.
 જો કે તે ઉપરાત તે દેશીમા ગવાતી તો હશે જ ઉપરની રચના શુદ્ધ તોટક
 છે અને માવામા પણ શુદ્ધ ચતુષ્પલોમા ગાઈ માવાય એવી છે. પણ આપણે
 આગળ ઓર્ડે

મળે ઇન્દ્ર મુનીન્દ્ર ઉપેન્દ્ર નમો,
 વરણાવર શ્રી હરિચંદ નમો,
 સચ્ચિદાનંદ શ્રી અખિતાશી નમો,
 કમલાવર વૈકુઠ્યામી નમો

એજન

તોટક જેવી લાગતી પણ આ રચના ચતુષ્પલ રચનાથી દૂર ગયેલી છે અને
 તેનો અક્ષરવિન્યાસ ખાત્રા તે પદ્મલોમા ગવાતી હશે એમ જણાય છે જરા
 વિલંબિત લયે તોટકના પ્રવાહમા ગાતા જ સ્વાભાવિ રીતે પદ્મલોના
 પ્રવાહમા પડી જવાશે પદ્મલોમા તેનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય .

મળે] ઇન્દ્ર મુ, નીન્દ્ર, ઉ, પેન્દ્રન, મો
 વર,] ણાવર, શ્રી અવિ, નાશી ન, મો
 સચ્ચિ] દાનન્દ, શ્રી અવિ, નાશી ન; મો
 કમ] કલાવર, વૈકુઠ, ધામીન, મો

આ પવિત્રઓ શુદ્ધ તોટકમા પઠી જ નહીં ટાકાય અને છતાં એને તોટક
 સાથે સંબંધ છે એ સ્પષ્ટ છે છતાં તો એમ અને છે કે તોટકનો મૂળ અક્ષર
 સધિ અહીં પદ્મલ ઘનતા, મનહર જેવી એક નવી સહ્યામેલ રચના અને
 છે, મનહરમા આઠ માત્રાનો ચતુરક્ષર સધિ આવે છે, અહીં છ માત્રાનો

શ્વયંદર સધિ આવે છે ચપ્પેમા પછી લઘુગુરુનો મેંદ રહેતો નથી, દરેક અક્ષર દ્વિમાત્રક બને છે ઢિંગલમા જોયેલો લઘુચાલ (ગત પૃ ૪૮૬, ૫૦૯-૧૦) આવી શ્વયંદર રચના છે ઉપર જના તોટકની ચાલના અવતરણો આવી ગયા તે જ કવિ આગળ જતા તોટકનું નામ આપ્યા વિના ગોઠી ગુર્જરીની દેશી આપે છે તે પળ તોટકની દેશી જ જણાય છે

રાગ ગોઠી ગુર્જરી

વર] આપી વ, ઢધા ચતુ, રાનન, જો,

પછે] મૂપનુ, ફૂલ્પુ-, તનમન, જો,

એજન, પૃ ૫૫૯

આ પળ ઉપર વતાવ્યા પ્રમાણેના પટ્કલોમા ચાલતુ માલૂમ પડશે અહીં સર્વલ્પુ ચતુષ્કલ 'તનમન'મા પહેલા બે લઘુ પઠાશે અને મ અને ન ગુરુ પઠાશે આ હુ માત્ર અનુમાનથી કહેતો નથી અમારી (પ્રશ્નોરા નામર બ્રાહ્મણની) નાતમા આવી તોટકની ચાલ પટ્કલોમા ગવાતી મેં સામઠી છે તેમાથી થોડી પવિત્રાઓ ઉતારું

દરબાર તજ્યા દુર્યોધનના,

મધુસૂદન આદર માન વિના,

વિદુરનો ભાવ, લલનાર મઢઢાકર નાગર પૃ ૧૫

આ શુદ્ધ તોટક છે પળ તે પટ્કલોમા ગવાય છે દરેક લલગા ચતુષ્કલના લઘુઓ, ગવાતા ગુરુ બને છે અને તાલ લલગાના ગા ઉપર આવે છે ગાગાનાં એ રીતે અહીં સઠળ લલગા છે પણ એ પટ્કલ છે તેથી કવિ બે લઘુ મૂકવાની દરકાર કરતો નથી આની પછીની પવિત્રાઓમા જ એ પ્રતીત યક્ષો

જઢહઢે મોલ આકાશથી જાઢિયા,

સુદિર મદિર મેઢીને માઢિયા,

નવરંગી ચિત્રામણ જે નાઢિયા,

જઢધા કાચ લોલા તે મોંયે ઢાઢિયા

એજન, પૃ ૧૬

આમા બે લઘુવાઢી લલગા સધિ ક્યાક જ દેલાશે 'જઢહઢ'મા 'જઢ' લઘુ પઠાય છે, અને 'હ' અને 'ઢે' બન્ને ગુરુ પઠાય છે ધનાચરા શ્વયંદર સધિઓ છે, અને તોટકની ષટકચ ચાલે ગવાય છે ક્યાક તો શ્વયંદરને બદલે ચતુરશર અને દ્વયશર સધિઓ પણ આવે છે

૧૪. સમસહસંધિવદ્ધ પવિત્રોત્ત,

મિધુવોની પેઠે વિદુર પેટ ભરે,
તે કૃષ્ણ તળી નોવરી શૂ વરે ?

એજન, પૃ ૨૬

પવિત્રોત્તના પદ્મલ સંધિઓ નીચે પ્રમાણે પડે છે :

મિધુવો, ની પેઠે, વિદુર પેટ ભરે
દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા
તે-કૃ, ણ તળી, નોવરી, શૂ વરે
દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા

‘વિદુરપે’ એમા ચાર અક્ષરે પદ્મલ ધાય છે, અને ‘તે-કૃ’ મા યે અક્ષરે પદ્મલ ધાય છે આગળ ઉતારેલ ગોડી ગુર્જરાની ધધી અનિયમિતતા આમા આવે છે વાઠુ તોટકનુ છે

આ જ પદ્મલવિધાન ગાલલ સંધિના આવતંતોવાઢી રચનામા પણ બને છે, ન્હાનાલાલની ‘વિલાસની શોભા’ કાવ્યમા આવતી ગીતરચના આ પ્રકારની છે તેની પદ્મલી ચાર પવિત્ર પદ્મલોમા ગદાય છે એ રીતે ઉતારુ છુ :
ઓ સક્ષિ !, ઓ મુજ, દેવિ પ,ધારો -, આ વન,નો નિર,સો મહિ,મા --
તેજ ત,ળા મરિ,યા મુસ, રોવર, તેજસ, ત્વા યમ,લો ઇષ,ઢધા --
તેજને, માઢવ, તેજના, પુષ્પો -,તેજનુ, મદિર, રસ નુ વ,ઢૂ --
તેજની, વેલીશુ, લાવેશુ, લોનિજ, અન્તર, મ્હારૂપ, ક્ષોલેચ,ઢધુ --

કેટલાક કાવ્યો, ભાગ૦ ૨, પૃ. ૫૩

આ કાવ્ય પદ્મલોમા ઉપર પ્રમાણે ગદાય છે આ સયધી કવિ પોતે કહે છે .
“ગુજરાતી પિંગલમા બાવીસ અક્ષરના અક્ષરમેઢ બાવીસા સર્વંયા જાણીતા છે, એ આ ઢાઢનુ શુદ્ધ વધારણ માની શકાય તે સર્વંયાને માત્રામેઢ કયે, તેમા યે ક્ય્હાક ક્ય્હાક માત્રાઓ વધાર્યે પણ આ ઢાઢનુ રૂપ સાધી શકાયે ”

એજન, ટીકા પૃ ૧૧

મહી કહેલો બાવીસો સર્વંયો તે દલપતપિંગલનો મદિરા છે

ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગાલલ ગા અક્ષર ૨૨
ઉપરની ગરવી બાવીસો સર્વંયો છે એમ કહ્યુ છે તે યથાર્થ છે પણ તે શુદ્ધ અક્ષરમેઢ હોય તો તેને માત્રામેઢ કર્યા પછી પણ તેમા ક્યાક ક્યાક માત્રાઓ વધારી ન શકાય એ સિદ્ધાન્ત કવિના ધ્યાનમા નથી જરૂરી રીતે ઉપરની રચના મૂઢ ચતુષ્કલની પણ દેશી થતા પદ્મલમા પડે છે અને દરેક મૂલ ચતુષ્કલ પદ્મલ

થવાને લીધે તેમા માત્રા વધારી દબાવ છે પહેલી વે પક્તિમા સર્વત્ર ચતુ-
ષ્વરો જ છે, એવ 'ધારા' સિવાય વધા ગાલલ પણ છે પણ પછી ત્રીજી
પક્તિયી જ મૂળ ગાલલમા માત્રાઓ વધરા માટે છે, અને આસી ગરવીમા
પણ પછી માત્રા વધીને થયલા પદ્મલો જ આવે છે

આ દેશીને અગે થતો ચતુષ્વલનો વિચાર કે વિસ્તાર હિંદી પિંગલ
'છન્દ પ્રમાવર'ના ધ્યાનમા પણ છે સર્વેયાના લગાત્મક છન્દો આપતા
મત્તગયદ (ઇન્દ્રવિજય)નુ સ્વરૂપ આપી તે લખે છ

"સર્વેયાઓમેં અર્થાન્ મદિરા, ચકોર, મત્તગયન્દ, મુમુક્ષી, વિરીટ, પ્રમુતિ
વૃત્તોમેં વદુધા ગુરુચુતા ક્રમ ઠીવ ન મિલનેવે ચારણ વિદ્યાર્થીયોકો ભ્રમ
હોતા હૈ કિ ચયાર્યમેં યહ સર્વેયા હૈ વા કોઈ વિશેષ માત્રિવ છદ હૈ ।
इसका एक उदाहरण गोचे देते हैं यथा—

आई भले हौं चली सखि मानमें पाई गोविंदके रूपकी ज्ञाकी
यह भगणके लिये इस प्रकार पढ़ा जायगा ।

आई भले हु चली सखि मानम पाइगु विंदक रूपकि ज्ञानी

'છન્દ પ્રમાવર, પૃ ૨૦૩

'પ્રમાવર' અહીં ભાષા પર અત્યાચાર વરીને પણ શબ્દોને મૂળ ગાલલ રૂપમા
ઠાસવા માગે છે પણ એમ કરવાની જરૂર નથી સરી વાત તો એ છે કે
એ ગાલલ રૂપ પદ્મલ વન્યુ છે અને તેથી વધારે માત્રાને અવશ્ય મળે છે
આથી ગાલલનુ જે નવું સ્વરૂપ બને છે તેનો પ્રસ્પાત ઘાલ્લો ગગનુ નીચેનુ
વાવ્ય છે

તારાકી જ્યોતમે ચન્દ્ર છૂપે નહિ
સૂર છૂપે નહિ ઘાસર છાયો ।
ચચલ નારીકો નૈન છૂપે નહિ
દાતા છૂપે નહિ માગલ આયો ।
રન ચઢધો રજપૂત છૂપે નહિ
પ્રીત છૂપે નહિ પીઠ દિમાયો ।
કહે કવિ ગગ મુખો ઘાહ અક્બર
બર્મે છૂપે ન ભમૂત લગાયો ।

આમા શ્વશર નધિના બીજા વેટલાક રૂપો મડી રહેશે 'તારાકી,' 'નારીકો'
ગાગા છે 'રન ચ' લલલ છે 'જ્યોતમે,' 'નૈન છૂ' ગાલગા છે પઠન કરતા
માલૂમ પડશે કે આમા મૂળ ગાલલ રૂપ નષ્ટ થઈ તેની જગાએ શ્વશર

દાદાદા વીજ આવેતું છે રંગના યધી રીતે મનહર જેવી યઈ ગઈ છે ફોર માત્ર એટલો કે મનહર ચતુરદાર સધિની રચના છે, અને ઉપરની ત્ર્યદાર સધિની રચના છે યાવી યન્નેમા ચારેય પક્તિઓમા સઘન પ્રાસ છે, (હિંદો પિંગલ પ્રમાણે સવંચામા ચારેય પક્તિમા સઘન પ્રાસ જોઈએ) યન્નેમા દરેક પક્તિમા મધિના સાત આવર્તો આવ્યા પછી બાઠમુ ચઢિત થાય છે આ પ્રમાણે આ મૂલ ચતુષ્પલનુ પટ્કગૈયરણ યના નવા રૂપાનુ નિષ્પાદક બને છે

આ રીતે લલગા અને ગાલન બનેમાયો પટ્વલ ત્ર્યદાર સધિ નિષ્પન્ન થાય છે યન બનેમા એક ફેર રહી જાય છે તે એ કે લલગામાયો નિષ્પન્ન થતા સધિમા છેલ્લા ગા ઉપર તાલ આવે જો ગાલલમાયો નિષ્પન્ન થતા સધિમા પહેલા ગા ઉપર તાલ આવે અહીં આ લલગા અને ગાલલ સધિની દેશીઓનુ પ્રવરણ પૂર વરી મૂલ પોઢશો જાતિઓની દેશીના ઢાઢો ઉપર જઈએ

આપણા વધિઓની ઘણી દેશીઓ ચોપાઈની છે કઢવાના મુસવધમા ઘણી વાર ચોપાઈની રચના આવે છે 'વાદવરી'ની પક્તિઓ

અતિ ઝુચુ ને શાલા પ્રૂઢ જી

વનવલિ ઢાકિ વાટર મૂઢજી

અતિ] ઝુચુ ને, શાલા -, પ્રૂઢ -, જી

વનવલિ,] ઢાકિ -, વાટર, મૂઢ -, જી

આ પ્રમાણે પટ્કલો આવે યન ગાવામા નીચે પ્રમાણે અક્ષરવિન્યાસ વરાય છે, અને એ વધારે સૂચીવાઢો છે

અતિ] ઝુચુને, શાલા -, - પ્રૂઢ, જી

વનવલિ,] ઢાકી -, વાટર, - મૂઢ, જી

અહીં ત્રીજા પટ્કલનો તાલ અનક્ષર માત્રા ઉપર પડ છે અને ગાવામા એ મગી સુદર લાગે છે ઘણી દેશીઆમા આપણે આ સૂચી જોઈએ છીએ
હવે એ વીજો પ્રકાર રહીએ

રાગ ગરવી

શોમા શી કહુ રે રૂઢી,

વરણન કરતા જામ ચિત્ત બૂઢી,

હરિવર જોયા રે રગમા,

મીહિ હુ તો રસિયાજીના અગમા ૧

चतुष्कल तालनी ज रचना छे न्यास नीचे प्रमाणे:

शोभा, शी कहु, रे—, रुडी,
वरणन, वरता, जाँयचित, वूडी,
हरिवर, जोधा, रे—, रँगमा,
हू तो, रसिया, जीना, अँगमा,

देशीनी खासियत ए छे के तेमा विषम पक्तिमा पक्तिना अर्ध एटले एक
अष्टकल पछी चार मात्रानो रे आवे छे

न्हानालालनी गरवी

सुखदुख आवे रे—स्हेजो
मार्जीना चरणवमलमा रहेजा

उपर प्रमाणे ज छे न्हानालाले घणी जगाए ए रीते स्वामीनारायण सप्र-
दायना ढाञ्चोनो उपयोग वयो छे

लग्नगीतनी नीचेनी पवित्तओ पण आनाथी ७२१ ७६१ ८०१ चोपाईनी
ज देशी छे

एक झारा उपर झारी रे
ए तो कन्या थै अमारी रे

भावामा नीचे प्रमाणे सधियो पडे छे *

एक, झारा, ऊपर, झारोरे,
एतो, कन्या, थै अ, मारोरे,

देशीओमा आम घणी द्वार गुहओने टूवा करेला होय छे

अही चोपाईनी देशीओ पूरी वरी आपणे रोळानी देशीओ रुईए -

पद राग गरवी

हरिजन साचा रे जे उरमा हीमत राखे,
विपते वरचो रे कदि दोन वचन नव भाखे १
जगनु सुखदुख रे माइव मिथ्या वरी जाणे,
तनधन जाता रे अतरमा जोव न आणे २
पर उपवारी रे जन प्रम नियममा पूरा,
देहिब दुखमा रे दाहो नहि साधू शूरा ३

वृ का दो ३, पृ ६८१

કૃતિ વહુ જ સપાઈવાળી છે ચતુષ્પલો મુદર રીતે ચાલ્યા આવે છે. આ દેશીનું
 એક લક્ષણ એ છે કે પહેલાં બે ચતુષ્પલો પછી દ્વિતલ રે આવે છે. રોઝામાં
 અગિયારમી માત્રાએ યતિ આવતી હતી. અહીં રોઝાની ૯મી અને ૧૦મી માત્રા
 'રે' થી યતે છે. આથી જરા ફેરવાળી યોજી રચના લઈએ.

ગરબા છંદ

કેશવ શૃપાનિપાન	અરજી ડરમા આણો;	
મવતપ્રિય મગવાન	જીવદયા મન જાણો.	૧
સેવણને સનમાન,	ચરિને સોપો ચામુ,	
દાસ હું ઠરી દુવાન	નિત્ય લાતુ નિજ નામુ.	૬
રટતા રાજદ્વાર	પહિત થઈને પથવા;	
દેવદિણ છઠ્ઠિદાર	સહિ લે તેના પથવા.	૨૩

શ્રુ. શા. દો ૧, પૃ. ૭૪૬-૪૭

ઉપર જેવી સપાઈવાળી અને જરા વધારે સૂઝીવાળી આ રચના છે.
 ચતુષ્પલ વિન્યાસથી એ વધારે સ્પષ્ટ થશે

કેશવ, શૃપાનિ, ઘાન, અરજી; ડરમા, આણો;
 મવત, પ્રિય મગ, વાન, જીવદ, ચામન, જાણો,
 શ્રુ. શા. દો ૧, પૃ. ૭૪૬

ત્રીજું ચતુષ્પલ સર્વંત્ર માન્ય આવે છે, અને વચ્ચે પંક્તિઓનો એ મધ્યસંધિ
 પ્રાસથી જોડાયેલો છે અને આગળ જોયેલી

ગરબા છંદ

આજ મને આનંદ વાઘ્યો અતી ઘણો મા,
 ગાવા ગરબાછંદ વહુચર માતતણો મા
 રસના જુમ્મ હજાર તે રટને હાથો મા;
 રૂંઝે અણ લગાર લે મનમથ માયો મા.

શ્રુ. શા. દો ૨, પૃ. ૬૮૭-૮૮

આ પણ ઉપર જેવી સુષ્ટ મુરેલ રચના છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે આમાં 'મા' શબ્દ ધ્રુવલ્લભ તરીકે આવે છે

આ વધે રચનાઓ મૂક રોઝાથી કેવી રીતે જુદી પડે છે તે જરા જોઈએ.
 રોઝા અને આ રચના, વધેનો ન્યાસ પાસે પાસે મૂકીએ.

રોઝા : દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દોદા દાદા
 ગરચો દાદા દાદા ગા'લ' દાદા દાદા દાદા

રોઝાના ત્રીજા ચતુષ્કલમા યતિને લીધે સાધારણ રીતે દાલ તો આવતું હતું અને તે પછી એ લપુ આવી ચતુષ્કલ પૂર થતું હતું. અહીં એ યતિ આગળના દાલનું જ ગા'લ કરી આવ્યું ચતુષ્કલ બતાવ્યું, અને એ ગાળાન્ત સહોનો એક મધ્યપ્રાસ બનાવ્યો પઠન કરી જોતા આ નવી મળી આ જ રીતે અસ્તિત્વમા આવી એમ લાગશે. પણ આમ થવાથી દાદા દાદા ગાલ એક યતિસહ બને છે અને તે દોહરાના ઉત્તર યતિસહ જેવો જ દેખાય છે. અને છતાં એમ નહીં કહી શકાય કે ઉપરના ગરબા છદમા પૂર્વે યતિસહ એ દોહરાનો ઉત્તર યતિસહ છે.

હવે બીજી જાતની દેસીઓ લઈએ :

થાઢ

ફારેંગ વડવા રે ભડી રસપોઢી
 હરિ હેતે જમાડુ રે ધીમા જબકોઢી
 અઢવીને સૂરણ રે મેપીની માજી
 વડીને કૂરજ રે તરત કરી તાજી
 રાહના અધાળા રે ગગાજઢા ધારી
 પ્રેમીજન કહે છે રે એ છે વહુ સારી

વૃ. કા. દો. ૨, પૃ. ૬૧૭

ચતુષ્કલોનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે.

કા] રેલા, વડવા, રે—, રૂઢો, રસપોઢી
 હરિ;] હેતેજ, માડુ; રે—, ધીમા, જબકોઢી

અહીં પહેલી બે માત્રાઓ નિસ્તાલ છે, તે પછી ચતુષ્કલો ચાલે છે. બીજું ચતુષ્કલ પૂર થયા પછી એટલે પ્રારંભથી ગણતા દસ માત્રા થયા પછી ચાર માત્રાનો પ્લુત 'રે' આવે છે, અને તેનું સ્થાન નિયત છે, તેથી તે દેસીનું લક્ષણ બને છે ક્વચિત્ આ 'રે' ઓછી માત્રાનો હોય તો પણ ચાલે—જ્યાં સુધી એનું સ્થાન નિયત હોય ત્યાં સુધી જેમ કે

અવિ]નારી, આવો; રે—, જમવા; કુળ્ળ હ, રિ
 શ્રી,] ધર્મ અવિનમુત, રે—જ, માડુ, પ્રીત વ, રો

બીજી પદ્ધતિમા 'રે' ત્રણ માત્રાનો છે, એટલા અપવાદથી દેસીનું લક્ષણ અદલાઈ જતું નથી .

આનાથી જરા ભિન્ન ઢાલો રહ્યો :

રાગ ગરબી

સતી નારનુ માધન રે, કે હરિવરને ગમવા;
સતી દેહ દમે છે રે, કે રમિયા નગ રમવા. ૧
લગની દૂઠ છાગી રે, કે પ્યામલિયા સગે;
સતી રસવગ થે છે રે, કે રસિયાને રગે. ૪

ચૂ. વા. દો. ૨, પૂ. ૬૩૩

સતી] નારનુ, સાધન; રે-કે, હરિવર; ને ગમ,વા
સતી];] દેહદ, મે છે, રે-કે, રસિયા; નગ રમ,વા

એમ ચતુષ્પલો પડી રહે છે ઠના રવના ત્રિતાલી ચોનાઈનો પેઠે પટ્કલમા
પળ સ્વાભાવિક રીતે પડી સવે છે

સતી] નારનુ; સાધન, રે-કે, હરિવર; ને ગમ; વા
દાદા દાદાદા દાદાદા, દાદાદા દાદાદા; દા દાદા; દા
સતી];] દે હ દ; મે છે -, કે -કે; રસિયા-, સગરમ, વા
દાદા; દાદાદા; દાદાદા, દાદાદા, દા દાદા, દાદાદા, દા

આ ચત્તેમા ગાઈ શકાય છે પણ ગીતેના પટ્કલોમા જ લેવાશે. હઠથી
ચતુષ્પલોમા નાપવા જતા શોભશે જ નહીં

પદ રાગ ગરબી

ઘાલે મોરલી લીધી છે હાથ ઘાડે છે ઘેરી રે,
આવી ઊભા છે ઝમુનાને તીર પીતાવર પેરી રે ૩
ઘાલે પેર્મા છે ફુલડાના હાર ઘાઘ્યા છે વાજુ રે,
એને લેકે છે કાનો માય કુડલિયા કાજુ રે ૪
ઘાલે મુગલા પમાડ્યા મોહ ધર્મને નાદે રે,
હરિ ગાય છે સુદર ગીત મધુરા ગાદે રે. ૫
હરિને હેતે કરીને હાથ શાલ્યાનો હેવા કે,
સહી બ્રહ્માનંદનો નાથ રમવા જેવા રે ૬

ચૂ વા દો. ૧, પૂ. ૭૯૧

અત્યાપતિકા

ઘાલે] મોરલી, લીધીછે, હાથવ; ઘાડેછે; ઘેરી-; રે
દા દા] દાદાદા દાદાદા દાદાદા દાદાદા દાદાદા દા

રોઢા : | | | | | |
 દાદા દાદા દાલ'લ દાદા દાદા દાદા
 ગરબો દાદા દાદા ગા'લ દાદા દાદા દાદા

રોઢાના શ્રીજા ચતુષ્કલમા યતિને લીધે સાધારણ રીતે દાલ તો આવતુ હતુ અને તે પછી એવ લઘુ આવી ચતુષ્કલ પૂર થતુ હતુ અહીં એ યતિ આગળના દાલનુ જ ગા'લ કરા આસુ ચતુષ્કલ બનાવ્યુ, અને એ ગાલનતે સ્વડોનો એક મધ્યપ્રાસ બનાવ્યો પઠન કરી જોતા આ નવી ભગી આ જ રીતે અસ્તિત્વમા આવી એમ લાગશે પણ આમ થવાયો દાદા દાદા ગાલ એવ યતિસહ બને છે અને તે દોહરાના ઉત્તર યતિસહ જેવો જ દેખાય છે અને છતાં એમ નહીં વહી શકાય કે ઉપરના ગરબા છદમા પૂર્વ યતિસહ એ દાહરાનો ઉત્તર યતિસહ છે

હવે બીજી જાતની દેશીઓ તરીકે

થાઢ

વારેગ વડવા રે રૂડી રસપોઢી
 હરિ હેતે જમાડુ રે ધીમા જવકોઢી
 બઢવીને મૂરણ રે મેથીની ભાજી
 વઢોન કૂરજ રે તરત કરી તાજી
 રાફના અયાળા રે ગગાજઢ ધારી
 પ્રમીજન રૂહે છે રે એ છે ઘટ્ટ સારી

વૃ કા દો ૨, પૃ ૬૧૭

ચતુષ્કલોનો ન્યાસ નીચે પ્રમાણે છે

કા] રેલા, વડવા, રે—, રૂડો, રસપોઢી
 હરિ,] હેતેજ, માડુ, રે—, ધીમા, જવકોઢી

અહીં પહેલી બ માત્રાઓ નિસ્તાર છે, તે પછી ચતુષ્કલો ચાલે છે. બીજુ ચતુષ્કલ પૂર થયા પછી દટલે પ્રારંભથી ગણતા દસ માત્રા થયા પછી ચાર માત્રાનો પ્લુત 'રે' આવે છે અને તેનુ સ્થાન નિયત છે, તેથી તે દેશીનુ લક્ષણ બને છે ધરચિત્ આ 'રે' બોહી માત્રાનો હોય તો પણ ચાલે—જ્યાં સુધી એનુ સ્થાન નિયત હોય ત્યાં સુધી જમ કે

અર્ધિ]નાશી, આવો, રે—, જમવા, વૃજ્જ હ, રિ
 શ્રી,] ધર્મ જવિનગુત, રેજ, માડુ, પ્રીત વ, રી

બીજી પવિત્રમા 'રે' જન માત્રાનો છે, દટલા અપવાદથી દેશીનુ લક્ષણ વદનારૂં જતુ નથી

આનાથી ખરા ભિન્ન દાસલો રહ્યું :

રાગ ગરબી

સતી નારનુ સાધન રે, વે હરિવરને ગમવા;
સતી દેહ દમે છે રે, વે રમિયા નગ રમવા. ૧
લગતી દૂઢ લાગી રે, વે શ્યામાઢિયા સગે,
સતી રસવસ થે છે રે, વે રસિયાને રંગે ૪

વૃ તા દો. ૨, પૃ ૬૩૩

મતી] નારનુ, સાધન; રે-જે, હરિવર, ને ગમ,વા
સતી;] દેહદ, મે છે, રે-જે, રમિયા; સગ રમ,વા
એમ ચતુષ્લો પઢી રહે છે છતા રચના ત્રિતાલી ચાપાઈની પેટે પટ્કલમા
પળ સ્વામાયિક રીતે પડી શકે છે

સતી] નારનુ, સાધન, રે-જે, હરિવર, ને ગમ, વા
દાદા દાદાદા દાદાદા, દાદાદા દાદાદા, દા દાદા, દા
સતી,] દે હ દ, મેછે -, રે -વે, રસિયા-, સગરમ, વા
દાદા, દાદાદા, દાદાદા, દાદાદા, દા દાદા, દાદાદા, દા
આ વધેમા ગાઈ શકાય છે પણ નીચેના પટ્કલોમા જ લેવાતે હઠથી
ચતુષ્લોમા નાસવા જતા શોભળ જ નહીં

પદ રાગ ગરબી

બહાલે મોરલી લીધી છે હાથ વજાહે છે ધેરી રે,
આવી ઊમા છે જમુનાને તોર પીતાપર પેરી રે ૩
બહાલે પેર્મા છે ફુલડાના હાર વાઘ્યા છે વાજુ રે,
એને લહેકે છે કાનો માય કુહલિયા ફાજુ રે ૪
બહાલે મુગલા પમાડપા માહ ધર્માને નાદે રે,
હરિ ગાય છે સુદર ગીત મધુરા ગાદે રે. ૫
હરિને હેતે કરીને હાથ જાત્યાનો હેવા રે;
સહી બ્રહ્માનદનો નાથ રમવા જવા રે ૬

વૃ વા દો ૧, પૃ. ૭૧૧

ઉત્પાપનિકા

બહાલે] મોરલી, લીધીછે, હાથવ, જાહેછે; ધેરી-, રે
દા દા] દાદાદા દાદાદા દાદાદા દાદાદા દાદાદા દા

આવી] ઝમાછે; જમનાને; તોરપી; તાવર; પેરી—; રે
 દાદા] દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા; દાદાદા દાદાદા; દા
 હરિને] હેતેવ; રીને—; હાથશા; લ્યાનો—; હેવા—; રે
 સલી] બ્રહ્મા—; નદનો, ના—ય; રમ વા—; જેવા—; રે

અતે દ્વિકલ 'રે' આવે છે, અને તે પછીની પવિત્રતા નિસ્તાલ ચતુષ્કલ સાથે જોડાઈને પટ્કલ બને છે એ દેહીતુ છે પણ વીંજી કદાચ તરત ધ્યાનમાં ન આવે એવી સૂઝી એ છે કે ત્રીજા પટ્કલમાં દરેક પવિત્રતા ગાલ આવે છે. આને રોઝાની જ ભગી ગણવી જોઈએ. રોઝામાં ત્રીજા ચતુષ્કલમાં 'દાલ' આગળ શબ્દાન્ત યતિ આવતી એવી જ રીતે અહીં ત્રીજા પટ્કલમાં આવે છે. એમ પવાયી પવિત્ર ત્રિતાલી ચોપાઈ જેવી જણાય. જેમ કે

બહાલે મોરલી લોધી છે હાથ
 આવી ઝમા છે જમનાને તોર
 હરિને હેત કરીને હાથ

ઉપરની પવિત્રતો ત્રિતાલી ચોપાઈ જેવી છે, પણ એ ઉપરથી ત્રિતાલી ચોપાઈની પવિત્ર આ દેશીના વધારણમાં છે એમ કહેવું યથાર્થ નથી. પઠન કરતાં સ્પષ્ટ બળાસે કે જેમ ત્રિતાલી ચોપાઈ પટ્કલોમાં વહેતી તેમ જ આ રોઝા પટ્કલોમાં વહે છે ચોપાઈ કરતાં રોઝા લાંબો છે, એટલે ચોપાઈની પવિત્રતા અત આગળ શબ્દાન્ત આવતા ચોપાઈની પવિત્ર જોવી હોય તો જોવાય પણ એમ કરવાને બદલે એમ કહેવું જ યોગ્ય છે કે અહીં રોઝામાં અમુક સ્થાને ગાલ આવે છે એવી ભગી છે અહીંના ગાલ આગળ પટ્કલ પણ પૂરુ થતુ નથી. પછીના પટ્કલનો આધાર ગાલ સામે જોડાય છે; 'હાથવ' 'તોરવ' એ પ્રમાણે. પણ છેલ્લી પવિત્રતા 'નાથ' આવું પટ્કલ પૂરે છે ત્યાં પણ એને ચોપાઈની પવિત્ર કહેવી અપ્રમાણિક છે જેમ ચોપાઈમાં ગાલ આવે છે એ એક પોઠ્ઠી રચનાની ભગી છે, તેમ અહીં મધ્યમાં ગાલ આવે એ એક રોઝાની ભગી છે. બન્નેમાં ભગીની પ્રક્રિયા એક જ છે જેમ આ પ્રવરણમાં આગળ આવેલા ગરબાછંદના મતિવડો દોહરાના ઉત્તર મતિવડો જેવા છે, છતાં ત્યાં દોહરાનો મતિવડ નવો તેના જંબુ જ આ છે કવિ ન્હાનાલાલનો પ્રસિદ્ધ ગરબો

મારા નયનાની આંહસ રે ન નિરરયા હરિને જરો;
 એ મટપૂ ન માર્યું રે ન ઠરિયા ઠાણી કરો.

કેટલાક વાંચ્યો—મા. ૨. ૫. ૧૬

ઉપરના જ વાઠાની છે :— [સહેલાઈથી સમજાય તેવા લઘુના ગુરુવરણો વિહિત વર્ણ નથી]

મારા] નવળાતી; આલસ, રે—ન; નિરહ્યા—; હરિને જ; રી
 એક,] મટવૂ ન, માર્યું—, રે—ન; ઠરિયા—; જાણી વ; રી

રોઢામા ધ્રુવલ્લહ આવતો હોય, અને એ ધ્રુવલ્લહ વાદ કરતા વાકી
 ચોપાઈની પક્તિ જ રહેતી હોય ત્યારે એ દેસીમા ચાપાઈનું કાઠું વપારે બહાર
 પડનું દેગાય, જેમ વે

વાગી સ્વયંવરમા હાવ, તે નલ્લ આલ્યો રે;
 ભાગા મૂપ સર્વના ગાક, ઓ નલ્લ આલ્યો રે
 જાણે ઉદયો નૈવધ માણ, તે નલ્લ આલ્યો રે;
 અસ્ત થયા સૌ તારા સમાન, ઓ નલ્લ આલ્યો રે

વૃ વા દો ૧, પૃ. ૧૫૧

વાગી] સ્વયં—, વરગા, હા—ય, તે નલ્લ, આલ્યો—, રે
 ભાગા,] મૂપસ, વંના—, ના—ય; ઓ નલ્લ; આલ્યો—, રે

ધ્રુવલ્લહ અર્થની દૃષ્ટિએ તરત અલગ પડી જાય છે એટલે વાકીની પક્તિ અલગ
 જોવાનો પ્રસંગ મળે છે છતાં સગીતની દૃષ્ટિએ ધ્રુવલ્લહ માથેની આલો પક્તિ
 એ જ રચનાનું એકમ છે રચની વસતે પણ કવિ મનમા ચોપાઈ રચીને ધ્રુવ
 સહો વલ્લભાઈ દેતો હશે એમ મને લાગતું નથી રચના દરમિયાન ધ્રુવસહિત
 આલો પક્તિને એ ગણગણતો હશે એવી મારી કલ્પના છે તેમ છતાં કવિ પણ
 આ ચોપાઈની પક્તિ જોઈ શકે એમ હું ગાનું છું અત્યારનો કવિ તો અવશ્ય
 જોઈ શકે. રચનાવ્યાપાર વલ્લભે તે એ ભાગ વિશે સંભાન હોય, અને તેથી એ
 ભાગને ચોપાઈની દૃષ્ટિએ પણ સાચે સાચે સુષ્પ્ત કરતો જાય એ શક્ય છે એટલે
 આ રચનાનું રોઢામા આવતી ચોપાઈની મગી કહેવી હોય તો કહી શકાય.
 પણ એ રચના તો રોઢાની જ છે નરસિંહનું એવું રોઢાનું પદ જોઈએ :

પદ ૨ જુ

વદ્રાવનમા માનની મધ્યે મોહન રાજે,
 વઠે પરસ્પર વાહૂલડી ધૂન નેપૂર વાજે ૧
 કાલા કૃષ્ણ ત્યા સંવરે, નાદ નિર્ધોષ વાય,
 મહાપ માહે મલપતા, વ્હાલો વાસલ્લી વાય ૫
 તાલ્લી દેતા તારુણી, જ્ઞાણરનો જ્ઞાનકાર,
 કટિ વિવિધી રણજ્ઞને, ધુધરીના ધમકાર. ૭

ઘન રે ધન એ સુદરી, ઘન શામળવાન,
નરસંયો ત્યા લીલો ધરી રહ્યો, કરે હરિનુ ગાન ૮

નરસિંહ મેહેતાકૃત શાલ્યસપ્તહ, પૃ ૧૮૭-૮૮

આના ષટ્કલો નીચે પ્રમાણે પડે .

વદા—, વનમા—, મા—ન, ની—મધ્યે, મોહન, રાજે—,
કઠેપ, રસ્પર, વાહુલ, ઢીં ધૂન, નેપુર, વાજે—,

મહપ, માહે—, મલ—પ, તાઘ્હાલો, વાસઢી, વાય—,
તાઢી—, દેતા—, તા—હ, ણી સાસર, નોસમ, વાર—,

કટિ—, કિકિણી, રણ—સ, જે ધુધરી, નાયમ, વાર—,

ઘન રે—; ઘન એ—, સુ—દ, રીઘન, શામળ, વાન—,

નરસંયો, ત્યા લીલો, ધરીર, હોકરે, હરિ નુ—, ગાન—,

ષટ્કલોમા અક્ષરનો વહેંચણી કોઈ ક્યાક જુદી રીતે પણ કરે, પણ ગવાતા
એકદર આ રીતે અક્ષરો વહેંચાય હવે આ દેશી વાચતા અદર કેટલોક
પક્વિઓ દોહરાની જણાય છે ઉપરના અવતરણમા ૫ અને ૭ સંખ્યાવાળી
કઢીઓ દોહરાની લાગે તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ દેશીન દોહરાની દેશી ગણી
શકાય ? આ આલો કૃતિ જોતા તો તેમા દોહરા અવસ્માતલો આવતો જણાય
છે દોહરાના અર્ધની માત્રાઓ ૨૪ થઈ રહે છે એટલે દોહરો રોઢા જેવો
દેતાય એ સમ્બિત છે પણ આ આલો કૃતિ દાહરાના નમૂના પર થઈ નથી
જ ૧લી અને ૮મી કોઈ રીતે દોહરામા વેસે તેવી નથી એટલે આને દોહરાની
નહી પણ રોઢાની જ દેશી રહેવી જોઈએ છતા તેમા પ્રીજા ષટ્કલમા દાલદા
લાવે છે, અને અત ગાલ આવે છે તે દોહરાના નેવી મગી છે એટલું સ્વોવાસ્વ
જોઈએ આગળ જોઈ ગયા તેમ કેટલીક દેશીગોમા ધ્રુવલડો બાદ કરતા
વાકીની સ્થિતિ પક્વિઓ વધારે દોહરા જેવો જણાય છે જેમ કે —

પછી સુદામાજી ચોલ્યા, મુણ સુદરી રે,

હુ મહુ તે શિષ્ય માન, ઘેલી કોળે કરી રે,

જે નિમ્નું છે તે પામિમે, મુણ સુદરી રે,

વિધિએ લલી વૃદ્ધિહાણ, ઘેલી કાળ કરી રે

વુ વા દો ૧, પૃ ૨૪૨

ષટ્કલોમા અક્ષરવિયાસ નીચે પ્રમાણે થાય

પછી મુ, દામોજી, લો—લિ, મામુણ, સુદરી, રે—;

હુ મહુ; તે શિષ્ય; મા—ન, ઘેલી કો, જે કરી, રે—

જે;] નિમ્નું-; છે તે-; પા-મિ, યે મુળ, સુદરી; રે
વિધિ;] એ લક્ષી; વૃદ્ધિ-; હા-ળ, ઘેલી ચો, જે મરી, રે

આમા દોહરાની મળી વધારે સારી રીતે પ્રતીત થાય છે આમા ધ્રુવસહો બાદ કરતા વિપમ પવિત્રને અતે દાલદા અને સમપવિત્રને અતે ગાલ એવપાદ ચાલ્યુ આવે છે, અને પ્રાસ ગાલના જ મળે છે, એ વધે લક્ષણો દોહરાના જ છે તેમ છતા આવી પવિત્ર રોઝાની છે, એ તરફ દુર્લભ ન થરવુ જોઈએ મન પઠનસમયે ત્યા અર્નુકમગીવિશિષ્ટ રોઝા જ મૂતં થાય છે અલગત આગઝ આવા પ્રસંગે કહ્યું હતું તેમ રચનાર રોઝા સાથે સાથે દોહરા તરફ પણ સમાન રહી રોઝાના કાઠમા દોહરો પણ ઉતારે એ સમવિત્ર છે એવો એવ દાસલો મઠી પણ રહે છે અને તે પણ એવ પ્રાચીન વવિગાધી.

કહવુ ૩૨. રાગ રામગ્રી

વચન પ્રમુના સામઢી મન વાઢીએ જી
ચરણે કર્યા પ્રણામ થોલ્યુ પાઢીએ જી
એક અમારી વીનતી મન વાઢીએ જી
સાચુ મુળીએ સ્વામ થોલ્યુ પાઢીએ જી

વે નઢારયાન, પૃ ૫૭

મહી ધ્રુવસહો બાદ કરતા ગુદ દોહરો રહે છે :

વચન પ્રમુના સામઢી, ચરણે કર્યા પ્રણામ
એક અમારી વીનતી, સાચુ મુળિયે સ્વામ

આપણે પટ્વલોનો ન્યાસ જોઈએ

વચન પ્ર, મૂના-, સા-મ, ઢી મન, વાઢીએ, જી--;
ચરણે-, કર્યા પ્ર, ના-મ, થોલ્યુ-, પાઢીએ, જી--;

દોહરાની મળીયો સમ વિપમ પવિત્રજોના અનોમા વૈવિધ્ય આવ્યુ, એકમા અતે ગાલગા વીજોમા અતે ગાલ આવ્યુ, તેથી વેવડા ધ્રુવસહોને સ્થાન મઠ્યુ અને તે ધ્રુવસહો પણ ભિન્નભિન્ન લવાઈના વતેમા છેલ્લુ પટ્કલ 'જો'નુ છે. ઉપાત્ત્ય પટ્વલ ગાલગા પ્રાસવદ્ધ છે તેની આગઢ વિપમપવિત્રમા પટ્કલની છેલ્લી વે ઢિકલો ધ્રુવસહના આથ વે અસરો પૂરે છે ત્યારે સમ પવિત્રમા એ આથુ પટ્કલ ધ્રુવસહના આથ વે ગુદ અક્ષરા પૂરે છે, એમ અનેક રીતે વૈવિધ્ય માવે છે પ્રાચીન કવિઓએ આ મળીને લૂં વિકસાવો છે એન કવિઓએ આ દોહરાને અણીશુદ્ધ રાખવા કાઢજી રાખી છે.

ઢાલ • ઘાટી ફૂગી અતિ ઘણી મન ગમરા રે • એ દેસી ૧૫ મી.

ભવ નાટિયમા જોયતા ચિત્ત ચેતોરે ।

એક જીવ બહુ, માવ ચતુર ચિત્ત ચેતોરે

આ વા મ ૧, પૂ ૨૩૪

અલગત અને પદ્મલમા તો રૂઢી જ ધકામ પળ આ એટલુ સુષદ છે કે તેને ચતુષ્કલોમા પળ રૂઢી ધાપાય

ભવ ના, ટિયમા, જોય, તા ચિત્ત; ચેતો, રે—;

એક જીવ બહુ, માવચ, તુર ચિત્ત; ચેતો, રે—;

અહીં દોહરાનો રોઝાના અગમા વિનિયોગ થતા તેમા વિષમ યતિછંદોમા દાલદામા અતે આવતી યે પ્લુત માત્રાઓ અહીં અનવવાદા બની જાય છે

આપણે માત્રામેઢ છંદોમા જોયુ કે પ્લવગમ એ રોઝાની જ પ્લુતિવદ્ધ રચના છે એ પ્લવગમ પોતે જ દેસીથી તરીકે વપરાય છે દલપતરામે પ્લવગમનુ લક્ષણ આપ્યા પછી દાલદા આપ્યા છે તેમા નીચેનો દાલદો પણ આપ્યો છે :

માટે મારા મિત્ર, વિચારો યાત રે,
પાપી મટી પવિત્ર, ઘનો ભલિ ભાત રે,
જીવનનુ ફલ જાણિ, મજો-મગવાન રે,
અતર પ્રીતી આણિ, ધરો નિત ધ્યાન રે

દ વિ પૂ ૧૫

આમા અતે ગાલગા આવે છે અને તેના અત્ય ગાને સ્થાને તાનપૂરક 'રે' આવે છે, જે દેસીનુ લક્ષણ છે આમા અગિયાર માત્રાએ યતિ મૂકી છે અને તેને સીધે ત્યા ગાલ આવે છે, અને ગાલનાં ઘડો પાછા પ્રાસયી સાધ્યા છે છતાં આ ગાલ તે વરાબર ગરવા છદના ગાલ જેવો નથી કેમ જે ગરવા છદનો ગાલ, ઉચ્ચારણમા ગાલ છે

પ્રસિદ્ધ 'ઓધવજી સદેશો કહેજો શ્યામને' એ દેસી શુદ્ધ પ્લવગમનુ દૃષ્ટાન્ત છે આપણે તેનુ એક આધુનિક દૃષ્ટાન્ત રૂઢીએ

મુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા ।

ઝઝઝતા શા ઝરમાગર ઝલ્લાસ જો ।

નિર્જરતી સૌભાગ્ય મુહાગન જ્યોત્સ્નિકા :

મયણે ઝલ્લવે નમણુ નિર્મલ હાસ જો;

મુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા ।

સંધિઓ ચરાચર પ્લવગમના છે તેમા દેશીતા તત્ત્વ એટલાં છે કે તેમાં એક પક્તિ ટેકની છે, અને અતે આવતા ગાલગાના છેલ્લા ગાની જગાએ સમ પક્તિઓમા જો આવે છે અને એ જો પહેલાના ગાલનો પ્રાસ છે એટલે પ્રાસ પણ સમપક્તિનો જ છે. બહો'ચારને યદને'વાચ પક્તિઓની છે અને તેમા છેલ્લી પક્તિ એ પહેલી પક્તિનું ટક તરીકેનું પુનરાવર્તન છે.

પ્લવગમ એ રોઝાની પક્તિના અત્ય સર્ધિ'તોના સહનયી થાય છે, એટલે યન્ત્રેમા પાલસધિઓ સરસા જ છે અને તેથી યન્ત્રેના મિથળની રચના શક્ય બને છે. એવી એક રચના આપણને અર્વાચીન સાહિત્યમા મળે છે. નવિ ન્હાનાલાલના 'ઘણ'મા

ઝગ્યો મૂરજ જો લીલૂડા બનમા રે
ઝગ્યો ઝગ્યો સરવર-ગિરિવરને તટે
જાગ્યા ધોર પટામાના પત્નેરૂ રે
જાગ્યા જાગ્યા મેના, પોષટ, મોરલા.

વિપમ પક્તિ રોઝાની છે અને તેમા છેલ્લા ચતુષ્વલની જગાએ તાનપૂરક રે— આવે છે. વીજી પક્તિ શુદ્ધ ગાલગાના પ્લવગમની છે. આશ્ચર્યની યાત છે કે આખા વાચ્યમા ત્રણ પ્રાસ આવતો નથી. આ મિથળ એક રીતે રોઝા અને પ્લવગમની સમાનતાનો પુરાવો છે.

હવે સર્વથાની રચનાઓ લઈએ.

આપો ત્રીસી રચનાઓ ઘોડી જ મળ્યો વારણ કે દેશીઓ ગાવા માટે છે અને તેથી તેને અત તરફ લલચાર માટે પ્લુતિનો અવશ્યાસ જોઈએ છે નીચેની કૃતિ ત્રીસી દેશી છે.

રાગ ગરવાતો

પઢવે, વ્રહ્મા, પાસ પુ,વારી, વસુધા, સુરમી, રૂપ ધ,રી—,
સુર સર, વે શ,કર બજ, આદિ, આવ્યા, જ્યા અધિ,નાશ હ, રી—
સફાઈવધ ચતુષ્વલો આવે છે. ઢાકોરના રણછોડજીનો પ્રસિદ્ધ ગરવો આ જ ઢાઢનો છે.

ચાંલો'ને' જૈ', યે'રે'દેવ, દરશન, કરવા, ઢાંચો'રમા', ઠાંચો'ર વિ,રાજે,છે—,
દીના,નાય દ,યાઢ દાં,મોદર, દરશન,ધો દુલ, ભાગે, છે—,

પહેલી પક્તિમા એક સાથે સાત દીર્ઘને લઘુ કરવા પડે છે. પ્રસિદ્ધ 'વૈષ્ણવ-જન'નું પદ પણ ત્રીસી રચના છે.

વૈષ્ણવ, જન તો, તેને, કહિયે, પીઠ પ, રાઈ, જાણે, રે—
પરદુઃખે ઉપ, કાર ક, રે તોંય, મન અભિ, માન ન, આણે રે,—
હવે એક બીજી પ્રસિદ્ધ ઢાઢ લઈએ :

વૈશંપાયન ઍણિવેરેં ઘોલ્યા સુજ જનમેજય રાય જી
વિસ્તારી તુજને સંભઢાવુ ભારતનો મહિમાય જી

ચતુષ્કલો કરવામાં કશું વિરોધ નથી પણ આના અંતના અક્ષરો નીચે પ્રમાણે
ગવાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે :

ભારત, નો મહિ, મા—, યજી,

પરંપરાયી આ રીતે જ ગવાય છે. 'જી' અંતવાઢી ધળી ઢાઢોમાં આ પ્રમાણે જ
પ્લુતિઓ આવે છે. વધારે તાનપૂરકોવાઢા ઢાઢલા લઈએ :

મહાકાઢીનો ગરવો

મા તું પાવાની પટરાળી કે કાઢી કાઢિકા રે લોલ.

મા તારો ઢુગરઢે છે વાસ કે ચંઢવુ ઢોહલું રે લોલ.

વૃ. મા. ઢો. ૨, પૃ. ૬૧૬

ન્યાસ :

મા તુ] પાવાની પટ; રાળીં કે, કાઢો; કાઢિ, કારે; લોલ,

મા તારોં;] ઢુગરઢે છે; વાસ કે, ચંઢવુ; ઢોહ, રુરે; લોલ.

પહેલા ચતુષ્કલ પછી તાલપઢ અષ્ટકલો શરૂ થાય છે. વરાવર મધ્યે ઇટલે
ચોથા ચતુષ્કલમાં છેલ્લા લઘુ તરીકે 'કે' આવે છે. અન્ય ચતુષ્કલ લોઢા
આવે છે. તે પછીની પચિત્તા ચતુષ્કલ સાથે મઢી અષ્ટકલ રચે છે. લોઢા
પહેલાં ઢ્વિકલ 'રે' આવે છે જે હપાન્ય ચતુષ્કલમાં મઢે છે. તેમ જ છેલ્લેથી
ત્રીજા ચતુષ્કલમાં ગાઢ આવે છે. આ વધાનાં ગરવામાં નિયત સ્થાનો છે.

હવે ધ્રુવસંઢોવાઢી ઢેસીઓ જોઈએ :

વઢ સામું ધળું ભારે માણસ ઘોલ્યાં પરમ યચનં વહુજી

વઢોં વહુનર સમેં કાઢ ન જાળો મ્હેતા વૈષ્ણવ જનં વહુજી

છેલ્લું ચતુષ્કલ ધ્રુવ છે. તેની પહેલા ગાઢ આવે છે : 'ચંન', 'જંન'.

એ ઘઢિયા સાથે માથ, નાથ કેમ મીઢો રે જાઢયજી;

હું વઢું છું સમારી ઢાસી, નાનીને હીઢો રે જાઢયજી. ૨

વૃ. મા. ઢો. ૧, પૃ. ૬૧

ઉત્પાપનિકા .

૧] બઢિયા, સાયે, વાય નામ વેમ, મીઠો રે-, જાદવ, જી,
હ:] કહુ છુ ત, મારી, દાસિ નાસિને, હીઠો રે-, જાદવ, જી

‘રે જાદવજી’ ધ્રુવલડ છે અને ઉપર પ્રમાણે સધિઓમા બ્યાપે છે વચલા
અષ્ટકલમા આવતી પ્રાગ સાવઢી, એવ ધ્રુવલડ વગરે દેશીના સાસ
રૂપણો સ્પષ્ટ છે

અમૃત, નુ સુખ, માવઢ, નુ છે, પાળી, રે-, જાળી, ઝે-,
વળશી, ખાતા, વાર નહીં રાત, વાળી, રે-, જાળી લે-,

‘રે જાળી લે’ ધ્રુવલડ છે આ પક્તિમાયી ‘જાળી’ વાઢી નાપતા યાવીની
પક્તિ રોઢાની જણાય છે પણ એટલા માટે આ રચનામા અગમા રોઢા છે એમ
નહીં કાવાશે નહીં આ જ જાતની એવ વેવઢા ધ્રુવવાઢી પક્તિઓ જોઈએ :

વારતવ માસે મેલી ચાલ્યા કત રે વ્હાલાજી,
પ્રીતલડી તોડીને આપ્યો અત મ્હારા વ્હાલાજી

વૃ કા દો ૧, પૃ ૮૩૬

વારત, માસે, મેલી, ચાલ્યા, કૃત, રે-, વ્હાલા, જી-,
પ્રીત લ, ઢી તો, ઢીને, આપ્યો, અૃત, મ્હારા, વ્હાલા, જી-,

આમા વેવઢા ધ્રુવલડો છ ‘રે-, વ્હાલા જી-,’ અને ‘મ્હારા, વ્હાલા,
જી-,’ વસ્ત્રે છલ્લા વ્રણ ચતુષ્કલો રોડે છે

૧ તો બઢિયા સાયે વાય હો રે હઠીલા રાળા,
ત તો જોઈન મરિય નાથ હો રે હઠીલા રાળા

૪

૧ તો, બઢિયા, સાયે વાૃથ, હો-, રે-ૃહ, ઠીલા, રાળા,

વૃ કા દો ૧, પૃ ૭૦

લટવાઢા તારે લટકે રે લેરલડા હુ લોમાળી,
વાસલડી કેરે કટકે રે ચિતઢાને લીધુ તાળી

વૃ કા દો ૧, પૃ ૭૮૧

લટ] વાઢા, તારે, લટકે રે-, લેરલ ઢા હુ, લોમાળી
વા,] સલડી, કેરે, કટકે રે-, ચિતઢા, ને લી, ધુતાળી

ચોધુ ચતુષ્કલ આલુ ‘રે-’ થી પુરાયુ છે, અને ત્યા પડતા ચતિલડો પ્રાસથી
જોડાયા છે

ધેરોને પીતાવર લાલ પલવટડી તમે વાલોજી
જુવતી જનને મોહ્યા રે લાલ લગ્નસદતી ગતે ચાલોજી

‘લાલ’ નો ‘લા’ ત્રણ માત્રાનો પડુન હોઈ એ ધ્રુવપદ શબ્દ આશુ ચોપુ
ચતુષ્કલ રોકે છે. પછોની પકિામા ધ્રુવ જરા મોટું બને છે અને તેથી આગલું
ચતુષ્કલ જરા ત્રિક્ષિપ્ત થાય છે :—

જુવતી, જનને; મોહ્યા રે, લા-લ;

એમ થાય છે, અને એ જાણી જોઈને કરેતું જણાય છે વારણ કે ‘રે’ નાઝી
નાસ્વો હોત તો ગુરૂને ટૂંકાવવો પડત નહીં. દેશીકારો એમ ઘણો વાર જાણી
જોઈને રચનામા અમુક સ્થાને લઘ્વક મૂકવા ગુરૂને લપ્પુ કરે છે.

જતને જાઢબ્યુ રે જોવન મૂધર મેટ, વરેસ;

જો હરિ નહી મઢે રે, મહારા પાપો પ્રાણ તજેશ. ૮

વ. ના. દો. ૧, પૂ. ૧૧

સત્યાપનિકા :

જતને, જાઢ; ઘૂ-, રે-; જોવન, મૂધર; મેટ ક, રે-સ;

જો હરિ, નહે-મ; ઢે-, રે-; મહારા, પાપી; પ્રાણ ત, તજેશ;

‘જાઢબ્યુ’ ‘નહેમઢે’ એ અપ્પલબ્ધાપી માત્રા છે, જે ચતુષ્કલ જાતિ-રચના-
ઓમા અનેક જગાએ આવે છે. ઘણુંજ તે અતમા આવે છે, જેમ કે પ્લવગમમા
અને પદોમા — ‘સદ્ગુરુ’ (ગત પૂ ૩૪૭) જેવી રચનાઓમા; અહીં વિશેષ એ
છે કે એ માત્રાગારે પક્તિના પૂર્વાર્ધમા આવે છે. એ બોજા દૃષ્ટાન્તો જોઈએ.

વઢતા બહાલમા રે નવાથ્યા લલવાથ્યા લોચન

વઢતા, બહા-લ, મા-, રે-ન; વાથ્યા લલવા; વ્યાલો, વ-ન;

અહીં મધ્યમા આવતા ‘રે’ ની માત્રા ઘટી છે, પણ તેવું ઘણી વાર દેશીઓમા
થાય છે તેથી રચના વદલાતી નથી.

સજ્જન સામઢો રે હરિની બાઢ લિલા કં ગાશુ.

દયારામરસસુધા પૂ. ૨૫ અને ૫૩

અહીં આપણે સંવેદ્યાની દેશીજી વધ વરીએ અને તેનાથી ટૂંકી ચોપાયાની દેશીઓ
લઈએ.

પ્રથમ ૨૮સા ચોપાયાનું એક પ્રસિદ્ધ અને શુદ્ધ રાગીતવાળું લોકગીત
લઈએ :

રાજલ પાળી ગ્યાતા અમે સંયર પાળી ગ્યાતાં
માધવપુરનો મારગ અમને ઘેરી ધંને લાગ્યો
તારા હાયનો આગલિયો રાજલ હાયની આગલિયો
જાણે ચોઢા મગની પલિયો રાજલ ચાઢા મગની પલિયો
(સામઢલુ)

આટલુ વસ ધશે 'માધવપુરનો' એ પક્ષિ શુદ્ધ ૨૮સા ચોપાયની છે ઘીજી
પક્ષિઓ પણ ચોપાયની છે જ પણ તેમા દેશીના લક્ષણો છે જે નીચેની
ઉત્પાપનિકા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે ~

રાજલ, પાળી, ગ્યાતા - અમે, સંયર પાળી, ગ્યાતા - -,
માધવ, પુરનો, મારગ અમને, ઘેરી ધંને, લાગ્યો -

તારાં,] પંગની આ, પલિયો રાજલ, પંગની આ, પલિયો -
જાણે,] ચોઢા મગની, પલિયો રાજલ, ચોઢા મગની, પલિયો

પહેલી પક્ષિમા ઘીજા અપ્તવગ્મા પ્લુતિ ગોઠવાઈ છે તે ધ્યાનમા રેતા પક્ષિ
અઢાવીસા ચોપાયની થઈ રહે છે ચોપાયમા અત્ય ચતુષ્વલ અનવર છે તેની
ચાલમાત્રા મૂવતા રચના ઘીજી થઈ રહે છે માધવપુરવાઢી પક્ષિ તો પહેલા
વહધુ તેમ ચોપાયની છે જ પણ તેના અત્ય સાતમા ચતુષ્વલ પછી ઘે જ માત્રા
અનશર રહે છે, તે પછીની પક્ષિની આજ ઘે માત્રા સાથે મઢીને આલુ અપ્તવલ
પૂર કરે છે ઘધી પક્ષિઓ પછી એ પ્રમાણ જ પૂરી થાય છે 'તારા' અને
'જાણે' ઘઘે માત્રાના જ છે પઠનભેદે કોઈ પહેલી પક્ષિમા પ્લુતિ ઘટાઢી
'અમે' ત્રણ માત્રાનુ પણ ઘરે, 'ગ્યાતા-અમે,' એ પ્રમાણે

પ્લવગમમા અતે જઘી ચાલગાની ઘગી આવે છે તેઘી ઘગી ચોપાયના
પૂર્વાધિમા આવતી એક રચના જોઈ છે તે નીચે ઉત્તાર છુ

નારી કુજરની વસુ પહેયાં સાચલ ઘાસેં રે,
તે તો મારુ ઘાનઢા, ઘેરે કેમ તમાસેં રે, ૪
દેવવસન ઘેરે ઘૂ, નજર ન આવે તેઈ રે,
મંદે મૂકયા મોદસી, પાસે મૂકયા લેઈ રે ૫

આ કા મ ૧, પૂ ૧૦

ઉત્પાપનિકા .

રે
દાદા દાદા ગા-લગા-દાદા દાદા દાદા ગા -

પઠનમાં ચોપાયાની દેસી જણાતો, પણ પૂર્વાર્ધમાં દોહરાની મંગી છે. — દોહરાનો જ યતિગંઢ છે.

જાતિ પ્રવારનો ચોપાયો ૨૮સો થયો ૨૭ગો હોય છે પણ દેસીઓમાં ૨૬સો ચોપાયો પણ મળે છે. રચના સારી છે, હું ચતુષ્વલો અને અષ્ટવલોમાં પક્તિઓ મૂવું છું.

જાતે, છો અતિ; રસિયા, રે જગ; જીવન, જાના; રે —, — —;

તમો માં, રે મન; રસિયા, રે જગ; જીવન, જાના; રે —, — —;

મૂ. વા. દો. ૩, ૭૭૭

કોઈ પાઠભેદે યોજી પવિત્રનો પ્રારંભ 'તમો' મા, એમ પણ કરે. પણ મને એ પાઠ મુન્દર નથી યાગતો. અને મેં અનેક છોડાગીતો દેસીઓ સાંભળી છે તેની પરપરા જોતા પહેલો પાઠ મને સારો લાગે છે. આવા પઠનભેદો તેમ છતાં હોઈ શકે અને દરેક જમાણે તે હું મોર્ષીસ પણ નહીં. આ દેસીની એક વિલક્ષણતા એ છે કે પક્તિમાં અર્ધચો વધારે લાગે ધ્રુવગઢ છે, જે મહુ વિરલ હોય છે, છઠ્ઠીસ માત્રાની પક્તિમાં પહેલાં ત્રણ ચતુષ્વલો જ સ્વતંત્ર છે, બાકીનો ભાગ ધ્રુવગાં જાય છે.

જાયો જ એવું મિત્ર પ્રવારની રચના હર્દે:

પછે મુરુજીએ તેહિયો રંગીલા કૂવર રે;

લઈ મસ્તક મૂવયો હાથ રંગીલા કૂવર રે.

એકલા ગામ નવ ચાલિયે રંગીલા કૂવર રે;

ધામ પડે જો કોટ રંગીલા કૂવર રે.

૧૫

મૂ. વા. દો. ૧, પૂ. ૫૬૩

ઉત્પાપત્રિકા :

પછે મુરુજીએ; પૂ-છિ, પૂ ર; ગીલા, કૂવર; રે —, —

લઈ,] મસ્તક, મૂવયો; હા —, થે ર; ગીલા, કૂવર; રે —, — —

એકલા, ગામ નવ; ચા-લિ, યે ર; ગીલા, કૂવર; રે —, — —

ધામ પડે જો; કો-ટ, ર; ગીલા, કૂવર; રે —, — —

અત્ય 'રે' શાયે છઠ્ઠીસ માત્રા થાય છે. આમાં ચોપાયા સાથે દોહરાની મંગી છે, પણ પઠન દોહરા પ્રમાણે નથી, ચોપાયા પ્રમાણે છે. દોહરામાં 'પૂછિયુ' પછી યે માત્રા અનંતર રહે તે અહીં 'ર' થી પુરાવેલી છે. તેમ જ દોહરામાં અત્ય લઘુ લઘુ જ બોલ્લય છે, અહીં તે મુલ્લ બને છે.

એક જગાએ રાસામા મઢી આવતી પ્રતીવ પવિત્ર જોવા જેવી છે તે નીચે ઉતારુ છું

કેસર, વરણો, હો—વાડ વ, સૂવો, મારા, લા— —૭લ,

પક્તિ સુદર છે અને વીજી રીતે પણ ગાઈ શાયાય પણ ઊપરની રીત સાદી છે તે મેં સ્વીકારી છે

પ્લવગમમા અતઃ તરફ આવતી ભગી એટલે અપ્તવલવ્યાપી ગાલગાની ભગી જેવી ભગી ચોપાયામા પણ એ જગાએ જોઈ છે તે નીચે ઉતારું છું

જો જો વરમ્ અધોર કે વપિ મનસ્યુ રડ રે,

ધિવ ધિત મયણવિવાર કે સુરતરને નહે રે

ત્રિયા એહ સ્વભાવ કે કોઈની નહી રે,

આ સસાર અસાર કે ધર્મ કરો સહી રે

આ વા મ ૩ ૧૩૫

ઉત્પાપનિવા

જા જો, વરમ, અ, ધોર કે, વપિ મન, સ્યુ—રડે—, રે—, —,

અહીં અત્ય ગાલગા અપ્તવલવ્યાપી છે

માત્રામેલ છંદોની ચર્ચામા આપણે જોયેલું કે દોહરો એ સહિત ચોપાયાનુ એવું સ્વરૂપ છે એ ક્રમે ચાલતા હવે આપણ દોહરાની દેસીઓ જોઈએ આગલા પ્રવરણમા મેં વતાવેલું છે કે ચતુષ્પલ રચનાઓ વેવી રીતે પટ્વલ બને છે મન ત્યાં દોહરો પટ્વલ અને સપ્તવલ બને ત્યારે તેનું કેવી રીતે પઠન થાય છે, એટલે એ વાચત અહીં ફરી લખતો નથી માત્ર એટલું સ્મરણ કરાવવું થયેલું કે ‘નલ્લાસ્યાન’મા આવતી ‘વંદરમી વનમા વલવલે’ એ દેસી અને તેની જોડેની ‘મૂત્રી મમે છે રે મામિની’ એ બન્ને દેસીઓ દોહરાને મઢતી છે, અને તે પટવલમા તેમ જ સપ્તવલમા સુદર રીતે ગવાય છે અહીં તો હવે કેટલાક જૈન વલિઓએ શુદ્ધ દોહરાનું થાટું લઈ તેની આસપાસ ધ્રુવો કે શીખરા અથવા લગ્ગાડીને દેસીઓ ફરેલી છે તે જોઈશું

જો માણસ વરિ લેલવો તો મત જાઓ છડિ, લાલરે,

જાસ્યો તોહી રાલશુ વાલક જિમ રા મડિ, લાલરે

આ વા મ ૧, પૃ ૩૨

અહીં શુદ્ધ દોહરાન અતે ‘લાલરે’ ધ્રુવલલ લગાડલો છે, તે પાંચ માત્રાનો છે અને તેથી ઉત્તર યતિલલ પૂરી સોલ માત્રાનો થઈ રહે છે એટલે

દોહરાના અત્ય યતિભર્યો સહિત પચેલો ભાગ અહીં ધ્રુવપી પુરાય છે એજ
બીજી શ્રુતિ લઈએ

ઈતના દિન હુ જાણતો રેહા, મિલ્સેં ચાર થે ચાર, મેરે નદના,
હવે વચ્છ મેઝો દોહિલો રેહા, ગીવન પ્રાણ-આમાર, મેરે નદના
એજન, પૃ ૪૫

મધ્ય ધ્રુવપદ 'રેહા' અને અત્ય ધ્રુવપદ 'મેરે નદના' બાદ ચરતાં રહેતા
અધરપિંડનુ વાટુ દોહરાનુ જણાશે અને છતાં તેમા વાઈ કોઈ ચતુષ્પલમાં
માત્રા વધેલી જણાશે 'ચારથે' 'હવે વચ્છ' 'પ્રાણ આ' સધિઓમાં ચારથી
વધારે માત્રાઓ આવે છે, તેને ચતુષ્પલમા નાસતા ઉચ્ચારણ થગદે છે, અને
પઠન કરતા આ રચના સહેલાઈથી પદ્મલમા પડી જતી જણાય છે એના
ધ્રુવલ્લો પળ પદ્મલમાં જ સ્થાન અને અવગણ પામી પામે છે, એટલે આ
દોહરાની પદ્મલની દેસી છે હુ પદ્મલા જુદા લન્નુ છુ

ઈતના, દિન હુ, જાણ તીરે, હા --, મોલસે, ચારથે, ચારમેરે;
નદના,

હવે વચ્છ, મેઝો, દોહિલો રે, હા --, જીવન, પ્રાણજા, પારમેરે
નદના,

આવી દોહરા ઉપરથી કરેલી દેસીઓના ઘણા દૃષ્ટાન્તો જન કવિઓની
શ્રુતિઓમા મળે છે, પણ આ રચના અત્યારે આપણને પરિચિત નથી એટલે એ
થઈ અહીં રેતો નથી

અહીં ચતુષ્પલની દેસીઓ વધ કરી હવે ત્રિવલની દેસીઓ ઉપર આવીએ
આમાં સૌથી પ્રથમ એ વહેવાનુ જે માત્ર ત્રિવલો આવે એવી માત્રામેલ રચનાઓ
પણ વિરલ છે, મહીદીપમા પણ પદ્મલો આવે છે, તો પદ્મલો વિનાની દેસીઓ
અશક્ય હોય એમા આશ્ચર્ય નથી દેસીઓના સામાન્ય પ્રાસ્તાવિક પ્રકરણમા
આપણે પદ્મલમિથ ત્રિવલ રચનાની ગરવીઓ જોઈ છે 'નદ એક સમે' '
અન 'રાય રૂપાલી' અહીં બેટલીક લોકગીતની ગરવીઓ જરા જોઈએ

ચઢ મુઢ ચપટીમા ચોઢધા રે
આજ દંતોને રણમા રોઢધા

ઉત્પાપનિવા

ચઢ, મુઢ, ચપટીમા, ચોઢધા -, રે

આજ,] દંતોને, રણ મા, રોઢધા -, ~~~,

અત્ય તાનપૂરક 'રે'ની પહેલા વે ગુરુ આવી આવુ પદ્મલ પૂરે છે. એનું સ્થાન નિયત છે એટલે એ ગરવીનું લક્ષણ છે. તે સિવાય ઘણાતરા ત્રિવલો આવે છે. પણ 'દંતોને' પદ્મલ છે. ઘણી ત્રિવલ ગરવીઓમા જોયુ છે કે પહેલા ત્રિવલ પછી તરત એક પદ્મલ આવે છે. અહીં પણ બીજી પંક્તિમા એમ બનેલુ છે. એવ બીજી શ્રુતિ લઈએ :

બાંઢા રેશમીં તે આગલા દિરાજે જો
નવા નતિયામા' પૂધરી ગાજે જો

ઉત્થાપનિવા :

બાંઢા] રેશ, મિતે; આગ, લાલિ; રાજે-; જો ✓

. નવા;] નતિયા મા; પૂધરી ✓; ગાજે-; જો ✓

ઉપરની શ્રુતિને મહુ મઢની યા ગરવી છે. દરેક પંક્તિને અંતે ત્રિવલ 'જો' આવે છે, જે પઝીની પવિતના ત્રિવલ સાથે મઢી જઈ પદ્મલ રહે છે અર્થાત્ પહેલા ત્રિવલ પછી તાલ સહિત પદ્મલો આવે છે, જેમાનુ પહેલુ કોઈ વાર ત્રિવલવદ્ધ ન હોતા પદ્મલ હોય છે. વાકીમા ત્રિવલો આવે છે. કયાક એક પ્લુત ગુરુથી ત્રિવલ બને છે :

હવે વધારે અટપટી ત્રિવલ લેશીઓ લઈએ :

ચિશ્વર આચ્ચો શુર ધાર અસિ હાથમા રે લોલ;

નાથ ઘ્હોળો જેમ છૂટ કુદે સાયમા રે લોલ.

રથ વિવળી અનેક ધોર ધમવતી રે લોલ;

ધજા ફરફરે ને ચલણ વાતિ ચમવતી રે લોલ

વૃ. કા. દો. ૨, પૃ. ૭૩૮

ઉત્થાપનિવા :

ચિશ્વર] આચ્ચો શુર; ધાર, અસી, હાથ,મારે, લોલ

નાથ,] ઘ્હોળો જેમ; છૂટ, કુદે, સાય,મા રે; લોલ

વગેરે. ન્હાનાલાલની 'ભેદના પ્રશ્ન'ની ગરવી આ જ ઢાઢની છે :

મ્હોં તો રુકુણ લીધ્યુ મ્હારુ અમળુ રે લોલ;

કોઈ ભેદુ આવો તો ભેદને મળુ રે લોલ

મારી આલે અદશ્ય આમુઢા વહે રે લોલ :

વિધિ જોઈ જોઈ કા હસી રહે રે લોલ;

૧. 'નતિયો' એ શકુ આકારની વાઢકને પહેરાવવાની ટોપી છે જુદા જુદા રગની ત્રિકોણાકાર પટ્ટીઓથી એ શકુ આકાર બનેલો હોય છે.

ન્યાસ :

મ્હેંતો] કંકુ, એ સીં; પ્પૂ, મ્હારુ; આગ, પૂ રે; સોલ
કોદ;] મેંદુઆ; વો સો, મેદ; ને મ; પૂ રે; સોલ

મ્હારી;] આસે એ; દુદય, આમુ; ઢાય, હેરે; સોલ
વિધો;] જોઈ જો; દે, બાહ; સીર; હેરે; સોલ

દાલ] દાદાદા; દાલદાલ, દાલદાલ; દાલ

આંધી પળ વધારે લાવી, વધારે અટપટી અને વધારે સુદર, એક બીજી
ગરબી લઈએ.

બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને ગુરરાય, નામી સીસ સકલ દેવતા રે
માના સુદર જડ ગાય, શરણ આવ્યા ચરણ સેવતા રે.
પાહિ પાહિ જગત માત પાહિ પાહિ ભુવનેશ્વરી રે
પાહિ દાનવ બુલ પાત, પાહિ પાહિ વિશ્વભરી રે

વ. વા. દો. ૨, પૃ. ૭૫૦.

ન્યાસ : બ્રહ્મા] વિષ્ણુ, ને ગુર; રાય, નામિ; સીસ, સકલ; દેવ, તા; રે, માંના,] સુદર, રજસ; ગાય, શરણ, આવ્યા, ચરણ; સેવ, તા; રે, પાહિ;] પાહિ, જગત; માત, પાહિ; પાહિ ભુવ; નેશ્વ, રી; રે, પાહિ;] દાન, વકુલ; પાત, પાહિ; પાહિ વિ; શ્વ ભ, રી; રે

વૃ. વા. દો. ૨, પૃ. ૭૫૦.

રચના ધણી લાવી બુલ દસ ત્રિવલોતી છે પહેલા ચાર ત્રિવલો બે વાર
ગવાઈ પછી પવિત્ર આમલ ચાલે એ રીતે ગવાતી મેં સામલો છે. ઉપાઠ ધણો
જોરવાલો છે ચાર ત્રિવલો યતિ પડી ર્યા થતા યતિલહો અહીં પ્રાસપી જોડાયા
છે, એમ કૃતિમા વેવડા પ્રાસો છે દાદાદાનુ કોઈ નિયત સ્થાન અહીં જણાતુ
નથી, પણ 'પાહિભુવ' અને પાહિવિ' ષટ્કલો છે એક પવિત્રમા પહેલા ત્રિવલ
પછી દાદાદા આવે છે :

દીન શરણાગત દેવ ત્રાણ અવિવા ગોરી વરો રે
દીન] શરણાગત, દેવ, ત્રાણ; અવિ, કાંઈ; રીક, રો; રે
દાલ] દાદાદા; દાલદાલ, દાલદાલ, દાલ

મેં સામલોલી આવી જ રચના નીચે પ્રમાણેની છે :

નમ્ર] ગણપતિને, પાય નમ્ર; ગણપતિને, પાય મોઢા; સીવ શકર; નેન મૂરે; સોલ
આપી પણ વધારે લાવી રચના મઢી આવે છે :

સુળો કૃષ્ણ તળી વાળ છે પ્રમાણ રે તાળ પઢી મેલી રે;
મજો ચંતન્ય અલહ તજો મર્વ વિપય વામના પેલી રે. ૧
શોક દુ સ થયે સુખેથી આનંદ રે મનના ન આળો રે;
રાગદ્વેષ વીક યદેમ વામ ત્રોષ રે શત્રુ કરી જાળો રે. ૨

મુ. વા. દો. ૩, પુ. ૧૧૬

સુળો] કૃષ્ણ, તળી; વાળ, છે પ્ર; ગાળ, રે ૭; તાળ, પઢી; મેલી-; રે ૭
મજો;] ચંતન્ય; અ; અલહ, તજો; મર્વ, વિપય; વામ, ના ૭; પેલી-; રે ૭
શોક;] દુ સ, થયે; સુખે, વિઆ; નદ, રે ૭; મન, માન; આળો-; રે ૭
રાગ] દ્વેષ, વીક; વ્દેમ, વામ; ત્રોષ, રે ૭; શત્રુ, કરી; જાળો-; રે
કુલ ચાર ત્રિવલો છે અતે 'રે' નિયત છે, પણ યજમા 'રે' આવે છે તેને
નિમત્ત સ્થાન નથી. એટલે એ છદ્મ અંગ નથી.

જરા જુદી રચના તરીકે મ્હાનાલાલની એક ગરબી લઈએ :

મને પાછુ આપો ને પેલુ આપો રે પ્રાણ મ્હાર પારેવુ;
વેલી પુણ્યે હો! વાવેલી પાસ : પ્રાણ મ્હાર પારેવુ;
મણિફૂલ જેવી કલગી નચવતુ, રે પ્રાણ મ્હાર પારેવુ;
લાવો મીઠી એ નેહમરી આસ, પ્રાણ મ્હાર પારેવુ.

કે. વા. ૨, પુ. ૩૭

ઉત્પાપનિકા

મને] પાછુ આ, પોને પેલુ, આપો રે, પ્રાણ મારુ, પા ૭ રે ૭; વૂ ૭
વેલી,] પુણ્યે હો, વાવેલી, પા ૭-લ; પ્રાણમારુ; પા ૭ રે ૭; વૂ ૭

પહેલુ ત્રિવલ છોડ્યા પછી સત્તાલ પટ્કલો શરૂ થાય છે તેમા પહેલુ ત્રિવલ
વિનાનુ પટ્કલ છે, તે પછી આવતુ પટ્કલ પહેલી પક્તિમા ત્રિવલવદ્ધ છે, પણ
બીજીમા નથી, તે પછી એટલે ત્રીજુ વઢી પહેલી પક્તિમા ત્રિવલ વિનાનુ
પટ્કલ છે, અને બીજી પક્તિમા ત્યા પ્લુતિવદ્ધ ગાલ (મા ૭-લ) આવે છે તે
આ રચનાની વિશિષ્ટ ભગી છે ચોથુ પટ્કલ ત્રિકલવદ્ધ છે અને ત્યાથી
દ્રુવલહ શરૂ થાય છે જેનો અત્ત ઉપર આપ્યા પ્રમાણે આવે છે. આ કૃતિમા
પટ્કલો વધારે છૂટથી આવે છે. સમ પક્તિમા ગાલ આવે છે, પણ તેને
દોહરાના ગાલ સાથે કશો સંબંધ નથી એ આ દેશીની એક ભગી છે.

મોજા ભગતના ચાન્દલા, ઉપર જેવી જ ત્રિવલ-પટ્કલ મિશ્ર
રચના છે.

મૂરલો રલ્લી રલ્લી વમાળો રે માયે મેલસે મોટો પાળો
 પાઈધૂતીને ધન મેલુ ફીધુ ઘોટીધ્વજ વહેવાળો,
 પુણ્યને નામે પા જૈ ન વાવયો ડપવચ્ચી છૂટાળો મૂરલો
 વુ વા દો ૧, પુ ૮૨૬

ઉત્પાપનિકા

મૂરલો, રલ્લીર, ડી-વ, માળો-રે, મા-ધે, મેલસે, મો-ટો, પાળો-;
 ---, પાઈધૂ, ટીને-ધન, મે-લુ, પી-ધૂ, ઘો-ટી, ધ્વજકહે, વાળો-
 ---, પુણ્યને, ના-મે, પાજે ને, વાવયો, ડપવચ્ચે, ધી-લૂ, ટાળો-
 મૂરલો, રલ્લીર . પહેલી પવિત્ર પ્રમાણે

આમા વેટલાક પટ્કલો ત્રિવલ્લવદ્ધ છે અને વેટલાક ત્રિવલ્લરહિત છે પણ વિશેષ એ છે કે દરેકનું સ્થાન નિયત છે સ્થાન વિશે ટૂંકમા મૂહી શકાય કે પવિત્રના પ્રારંભથી યોગ્ય પટ્કલ ત્રિકલરહિત છે એટલે ધ્રુવમા 'રલ્લીર' ત્રિકલરહિત છે અને આતરાની યને પવિત્રનું પહેલું અનક્ષર પટ્કલ પછીનું યોગ્ય પણ ત્રિકલરહિત છે તે ઉપરાંત ધ્રુવના અંતનું યને આતરાના વધા પ્રાસના પટ્કલો પણ ત્રિવલ્લરહિત છે આતરાની પહેલી પવિત્ર ધ્રુવરહિત છે છતાં આથી રચના સમસ્યા સધિયદ્ધ છે, કારણ કે ધ્રુવપવિત્ર અને આતરાની દરેક પવિત્રમા સધિમહ્યા સરસી છે તે સાથે એ નોંધવા જેવું છે કે આતરાની પવિત્રનું પહેલું પટ્કલ અક્ષર જાય છે, પણ તેને ગણનામા લેવું જોઈએ અને એમ કરતા સધિસહ્યા સરસી થઈ રહે છે અત્યાર મુઘી આપણ સધિસહ્યા એ જ રીતે ગણતા ગાંધ્યા છીએ એક યોગી યાત્રત તરફ ધ્યાન સેવવા જેવું છે તે એ કે સામાન્ય રીતે માત્રામેલ છદોમા પવિત્રને અંતે અક્ષર સધિઓ આવે છે અહીં પવિત્રના પ્રારંભમા અનક્ષર સધિઓ આવે છે આ વિલક્ષણ જણાય ગણ તેમા આશ્ચર્ય જેવું વશુ નથી કારણ કે રચના સંગીતપ્રધાન છે, અને સંગીતમા એવમ આજુ સઘળ છે, તેમા પવિત્રભેદ હતો નથી એટલે એ અનક્ષર વિભાગ જો પહેલો દેખાય છે તે યોગી રીતે વહીએ તો આગલી પવિત્રની પછી જ આવે છે આપણે તેમ છતાં એવી રીતે પવિત્રઓ પાડી શકીશું નહીં કારણ કે એમ કરવા જતા ધ્રુવના પહેલું શબ્દ 'મૂરલો'ની વ્યવસ્થા બરાબર થઈ શકતી નથી અનક્ષર વિભાગ પવિત્રને અંતે આગવાનો આગ્રહ રાખવો હોય તો નીચે પ્રમાણે ઉત્પાપનિકા આપવી પડે (માત્ર પટ્કલો વતાવીશ)

મૂરતો,

ચ્છીર, છી વ, માળા રે, માયે, મેલ્લે, મોટો, પાળો, ---,
 ઘાઈધૂ, તોને ઘા, મેઢુ, કાધુ, પોટી, ઘરજ વે, વાળો, ---
 પુણ્યને, નામે, પાણેન, વાલ્યો, અવવચ, ધીલૂ, ટાળો, મૂરતો
 ચ્છીર, ---

આવી રીતે ઉત્પાપનિકા આપતા અનંશર સધિઓ પક્તિને અતે સ્પષ્ટ દેશાશે
 માતરાતા એ અનંશર િભાગમા જ ધ્રુવનુ પહેલુ પદ્વલ વલમ ચર્ડ રોપાય છે
 એ સુઘો વધારે સ્પષ્ટ થશે પણ એમ કરવા જતા ધ્રુવનો માત્ર એક પહેલો
 શબ્દ પક્તિમાયી ટાલોને તેની સ્વતંત્ર પક્તિ બનાવવી પડશે, અને એ પણ વિલ-
 ક્ષણ જ લાગશે પરંતુ આ સંગીતના પ્રવાન્યનુ પરિણામ છે અને અહીં પણ
 આપણે પિંગલના સાદા સ્વરૂપને વલ્લભી રહી ઉત્પાપનિકા ઘટાવીએ એ યોગ્ય
 કે હવે નીચેનું પદ લઉં

રે શિર સાટે નટવરને વરિયે, રે પાછા તે પગલા નવ મરિયે રે શિર૦
 રે અતર દૃષ્ટિ કરી સોઢધુ, રે ઢહાપણ જાણુ નવ ઢોઢધુ,
 એ હરિ સાર માયુ પાઢધુ, રે શિર૦

શુ વા દો ૧, પૃ ૭૧૫

આમ પહેલી દૃષ્ટિએ આની પક્તિઓ વધારે બોછી સહ્યાના મધિઓની જણાય
 પણ સંગીતના એક તરફ ધ્યાન રાખી ઉત્પાપનિકા કરતા પક્તિઓ સમ-
 મસ્ય સધિઓની જણાશે રચના પદવલમા ગવાય છે અને હુ પદવલોમા જ
 ઉત્પાપનિકા કરુ છું

રે] શિરસાટે, નટવર, ને વરી,યે -

રે,] પાછા તે, પગલા -, નવ મરી,યે -

રે,] શિર સાટે, નટવર, ને વરી,યે -

રે,] અતર, દૃષ્ટિ કરી જો -,યુ -

વે,] ઢહાપણ, જાણુ -, નવઢો -, ઢધુ -

એ,] હરિમા -, રુ મા -, ધૂ ઘો -, ઢધુ -

રે,] શિર સાટે, - - - - -

આ જ પદ આટલી સરલતાથી સપ્તવલમા પણ ગવાય છે, ત્યારે ઉપરનો દરેક
 પદકક સધિ એનો એ જ રહે છે, અને તેમા દરેકમા વીજી માત્રા પછી

એક માત્રા ઝમેરાય છે, અને એ રીતે સપ્તકલ બને છે. વધારાની માત્રા સર્વંજ
~ ચિન્હથી દ્રુ વતાવીશ.

રે] શિર-સાટે; નટ-વર; ને-વરી; યે- -

રે;] પા-છા તે; પગ-લા- , નવ-મરી; યે- - (ટેકની પશિત ફરી લક્ષતો નથી)

રે;] અ-તર; દૂ-ષ્ટિ કે; રી-જો-; યૂ- -

કે;] હા-પગ; આ-શૂ-; નવ-હો-; ળધૂ- -

એ;] હરિ-સા- , રૂ-મા-; યૂ-ધો- , ળધૂ- - (ટેક નથી સહી)

સપ્તકલ રચનામાં સધિ લઘુથી શરૂ થાય ત્યારે લદાદાદા સધિ અને ગુરુથી
શરૂ થાય ત્યારે દાલદાદા સધિ વપરાયો છે તે સ્પષ્ટ છે. આ પ્રમાણે :

શિર-સાટે; નટ-વર, ને-વરી; યે- -

લદા દાદા; લદાદાદા; દાલદાદા; દાલદા

આ વધે સધિઓ એક જ રચનામાં ભઠ્ઠી શકે એવા છે એ આપણે સપ્તકલના
જાતિછદોની ચર્ચામાં જોઈ ગયા છીએ (ગત પૃ ૪૭૩).

અહીંથી સપ્તકલ રચનાઓ જ હવે લઈએ જાતિછદોમાં ત્રિવલ પછી
પચકલ આવતા હતા પણ પચાલની સ્પષ્ટ દેશીઓ બની નથી પ્રેમજનને
મુજગી છદની દેશીઓ લખી છે, તે માત્ર વગારે શિયલ કરેલો મુજગો જ
છે તેમાં દેશીઓના ઘોજા કોઈ જાસ લક્ષણો નથી અલવક્ત પિંગલ અને
સંગીતના સમાન અધિકારની મૂમિમાં દશકલ રચનાઓ આવે છે તે આપણે
તે સવધીના પરિશિષ્ટમાં જોઈશું એટલે હવે સપ્તકલની દેશીઓ લઈએ

સપ્તકલની દેશીઓમાં સૌથી પહેલી ઢાઢળી રચના સ્મરણમાં આવે છે.
આ રચના એટલી બધી પ્રસિદ્ધ છે કે અહીં માત્ર તેનું એક જ દૃષ્ટાન્ત આપીશ.

ઘરા જીતી, ઘર ઘવોરા, ઘઘગ તણિ પર, તાંપિ

મનોતિ તે, રાગ સોપી, મોગલો મુગ, આપિ ૪૫

યોંયગ જાણી, પ્રીત આળી, રાળીં બહુ અતિ, રમ્ય

તજી ઘોઢા, વરિં ક્રોડા, અમરાનીં, અ, ગમ્ય ૪૬

- શાદવરી, પૃ. ૩૬

મેં પાઠમાં જ સપ્તકલો દર્શાવતા અલ્પવિરામો કરેલો છે તે ઉપરથી જાનું
સામાન્ય સ્વરૂપ દાલદાદા દાલદાદા દાલદાદા ગાલ છે એ સ્પષ્ટ થશે

કવચિત્ તેમા લદાદાદાનુ મિથુન થાય છે, જે સંવાદને પ્રતિકૂળ નથી. સંગીતના જે તાલ ઉપરથી આ સધિ નિષ્પન્ન થયો છે, એટલે કે દીપચંદી તાલ તે સંગીતમાં જરા કઠળ અને અટપટો ગણાય છે પણ ગુજરાતને તે વધુ ફાવી ગયો છે. અને અમળ સ્ત્રીઓ આ તાલના લોકગીતો અને અમળ યાવા આ તાલના મજનો વધુ આસાનીથી ગાય છે. નીચેની લોકગીતની પંક્તિઓ સપ્તકલની છે :

જોગીઢાપુ રે શિવજી તમારું મેં જાણ્યુ રે
જટામાં ધાલીને કોને આવુ કયાથી આણ્યુ રે

જોગીઢાપ, પુ રે શિવજી, તમારું મેં, જાણ્યુ રે —
લદાદાદા, લ દા દા દા, લદા દાદા, લ દા દાદા
જટામાં ધા,લીને કોને, આવુ કયાથી, આણ્યુ રે —

નરસિંહ મહેતાના, મૂળનામા ન હોય એવાં ધના મજનો આવી રચનાનો હોય છે. એનું નાગદમનનું પદ આ જાતની રચના છે.

જલ કમલં છાડી જાને વાલાં સ્વામી અમારો જાગરો;
જાગરો તને મારરો મને વાઢહત્યા લાગરો.

નરસિંહ મેહતાકૃત, કાવ્યસંગ્રહ, પૃ. ૪૬૩

જલ] કમલ છાડી, જાને વાલા, સ્વામી અમારો, જાગરો —
દાલ દાદા, દાલ દાદા, દા લદાદા, દાલદાદા

પરમાતિયા પણ આ સધિરચનાના હોય છે :

માતા રે જ, સોંદા હરિને, ધૂમળ ધા, લે — —
લ દા દાદા, લ દા દાદા, લદાદા દા, લદાદાદા

એજન, પૃ. ૪૬૫

તેમ જ

જાંગો રે જસોં, દાંના જીવન, વ્હાળેલા વા, યાં — —
લદા દા દા, લદા દાદા, લદા દા દા, લ દાદાદા

એ જ પ્રમાણે

મોંઢી રે મર,વોંડળ હરિ ને, વેચવા ધા, લી — — —
લ દા દા દા, લદા દા દા, દાલદા દા, લદાદાદા

છેલ્લાં ત્રણ દૃષ્ટાન્તોમા જેમા એક જ અક્ષર આલુ સપ્તકલ પૂરે છે ત્યાં એ અક્ષર લઘુ થઈને સપ્તકલ પૂરે છે એમ માનવાની જરૂર નથી એની નીચે લખેલી લ એ ત્યાં પારિભાષિક લ છે એ અક્ષર આલુ સપ્તકલ પૂરે છે એટલો જ અર્થ છે બાકી આવી ઘણી રચનાઓમા ગુરુ પળ લઘુનુ સ્થાન સાચવવા લઘુ બને છે, એ ઉપરના દૃષ્ટાન્તોમા જોયું હશે. એક વધારે અટપટી રચના લઈએ.

સરસ્વતી છદની ચાલ

શ્રી ગુરુ પ્રતાપે ગાઈએ વિરપા તે સાધુ જન,
પરિબ્રહ્મ મારો આત્મા મારું મન તે અરજુન.
અરજુન સુણો ગીતાસાર, પાઠવ માનજો નિર્ધાર,
સસાર સુ સરસો રહેને મન મારો પાસ,
સસારમા લેપાય નહિ તે જાણ મારો દાસ અરજુન

ઉત્પાપનિકા :

શ્રી] ગુરુ પ્રતાપે, ગાઈએ કિર, પાતે સાધુ, જન્

દાલદાદા, દાલ દા દા, દા લ દાદા, દાલદા
પરિ] બ્રહ્મ મારો, આત્મા મારું, મન તે અરજુન
દા, દાલ દાદા, દાલદા દા, દાલદાદા, દાલ

અરજુન] સુણો ગીતા, સાર પાઠવ, માનજો નિર, ધા-ર
દાદા, લદા દાદા, દાલ દાદા, દા લદાદા, દાલદા

સ] સાર સુ સર, સો રહે ને, મન મારી, પા-સ
દા, દાલ દા દા, દાલદાદા, દાલ દાદા, દાલદા

સ] સારમા લે, પાય નહિ તે, જાણ મારો, દાસ
દા, દાલદાદા, દાલ દાદા, દાલ દાદા, દાલ

અરજુન] સુણો ગીતા,

દાદા, લદાદાદા

આતરો અને ધ્રુવો બધી પક્તિઓની સધિસસ્યા સરસી જ છે.
સપ્તકલોની બહુ સુદર પાસાદાર રચના છે

એક જરા જુદા ઢાઢની ગરવી લઈએ :

કાનૂંડો રે વાનૂંડો રે જમનાજીને આરે પાળીઢા વારે રે વેનો વાનૂંડો

" " " " ઓંચિતો આવે, આવીને બોલાવે રે " "

" " " " ફોડે જઢની હેલુ, બોલે કાલુ પેલુ રે " "

" " " " વૃદ્ધાવનની વાટે વાણે મહિને માટે રે " "
 " " " " ઢોલરિયો થં ઢોલે, જેમ તેમ ઢોલે રે " "
 " " " " બ્રહ્માનંદ પહેલી, વીધી મુને ઘેલી રે " "

વૃ વા દો ૨, પૃ ૮૧૫

બધ્વે પવિત્રની વડી નથી, પણ દરેક પવિત્ર સ્પત્ત છે એવું હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે પવિત્રની અંદર આતરપ્રાસ હોય છે તે જામા છે જાનો ન્યાસ :

કૌંનૂંડોરે, વાનૂંડોરે, જનૂંડાજીને, ઑં રે પાંળીંડા, વરિરે વેંનીં, વાંનૂંડો-
 લદાદાદા, લદાદાદા, લદાદાદા, લ દા દા દા, લદાદા દા, લદાદાદા,

ઓ-વિતો, ઑંવે ઑંવીં નેંવોં, લંવે રે વેં નીં,

દાલદાદા, લદા દા દા, ડદા દા દા

દરેક પવિત્રમા કુલ છ સપ્તવલો છે પવિત્રમા ધાદિમા અને અતમા એમ બન્ને છેડે ધ્રુવસહો છે પ્રારમ્ભો ધ્રુવસહ પહેલા વે સપ્તવલો રોવે છે અતનો ધ્રુવ સહ પાંચમા સપ્તવલના છેલ્લા વે દ્વિવર્ણો અને છેલ્લુ છઠ્ઠુ સપ્તવલ આશુ રોકે છે આતર પ્રાસની સૂચી એવી છે કે ચોથા અને પાંચમા સપ્તવલોના આદ્ય લદામા એ આવે છે આ કૃતિમા વેટલીક પવિત્રોમા ગુરુઓને ઠાસી ઠાસીને મરેલા છે એવું જણાશે 'ઓચિતો' એ પવિત્રમા એ જ સપ્તવલમા પાંચ ગુણને લઘુ વરવા પડે છે, તે હુ માનું છું ભાવની ઘનતા અને ત્વરા માટે છે એ જ ઢાલનું એવું વીજુ વંરાગ્યનું ગીત છે તેમા એવું ગુરુનું મરતર નથી :

જાવું છે રે જાવું છે, જાવું છે નેદાન, મજ મગવાન, રે જીવ જાવું છે
 જાવું છે રે જાવું છે રે, રેવાનું છે વાચું, માની લેજે સાચું, રે જીવ જાવું છે
 જાવું છે રે જાવું છે રે, માલ ધન મેલી, ઠાલું ઠેલી, રે જીવ જાવું છે

ચોર્તનસપ્રહ, પૃ ૭૬, ૭૭;

આમા ઉપરના કરતા રચના વધુ જ સરલ અને પ્રસન્ન પ્રવાહવાળી જણાશે.

असमसंख्यसंधिवद्ध पंक्तिओनी देशीओ

एवी वेदलीक देशीओ मळे छे जेमा सगीतना प्राधान्यने लीधे, दरेक पंक्तिमा संधिओनी सख्या सरसी न होय, अर्थात् ओछीवती सख्याना संधिओ पंक्तिओमा होय अही पण आपणे रचनाओ दने त्या मुधी गया प्रकरणना प्रमे ज लईसु

सत्यमामानु रूराणु

जाण्यु जाण्यु हेत तमार जादवा रे लोल,
हेत ज होय तो हैडामा चरताय जो,
अमे तमारी आखडिये अळखामणा रे लोल,
वालप होय तो नयणामा झळवाम जो

वृ का दो १, पृ ८१९

चतुष्कल रचना छे -यास

जाण्यु, जाण्यु, हेत त,मार, जा ७ द, चारे, लो—, — ७ ल,
हेत ज, होय तो, हैडा, मा वर, ला ७ य जो—,
अमे त,मारी, आखडि, ये थळ, ला ७ म, नारे, लो—, — ७ ल,
वालप, होय तो, नयणा, मा झळ, का ७ य, जो—, ध्रुव

पहेली पंक्तिमा एटले वे विषम पंक्तिमा चार अष्टकलो एटले आठ चतुष्कलो छे बीजीमा एटले सममा त्रण अष्टकलो छ चतुष्कलो छे पहेली पंक्ति १२ सी छे, बीजी २४सी, प्लवगमनी, 'ओघवजी सदेशो ०' देशीनी छे

जरा जुदा डाळनी पण आने मळती बीजी देशी लईए

सजनी श्रीजी मुजने सामया रे
हैड हरख रह्यो जभराय,
नेणे आसूनी घारा बहे रे
दिरहे मनडु व्यापुळ पाय
सजनी श्रीजी मुजत सामया रे

वृ का दो, १, पृ ८०१

માની ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે યાય :

સજની] શ્રીજી, મુજને; સા-મ,યોં રે-;

હેઢે, હરગ ર,હ્યા ડમ, રા-ય,

નેને, આસૂ,ની ધા, રા-ય, હેં રે-,

ચિરહે, મનદૂ, ધ્યાતુઢ, ધા-ય,

સજની, શ્રીજી, મુજને, સા-મ,યોં રે-;

આ પાંચ પવિત્રોના એ સર્ગીત એકમ યને છે એમા એવી પવિત્રોમા પાંચ ચતુષ્વલો છે, અને બેકીમા ચાર છે. વધી એકી પવિત્રો એ જ ઢાઢયી ગવાય છે, અને બેકી પવિત્રો તેનાથી જુદા પણ એ જ ઢાઢમા ગવાય છે છતા તેમા એક મેંદ છે પહેલી અને શ્રીજી પવિત્ર એ સરસી ગવાય છે પણ પહેલીમા પહેલુ ચતુષ્વલ મૂવયા પછી અષ્ટવલ તાલ શરૂ થાય છે, અને શ્રીજીમા પવિત્રના પ્રારમ્ભથી જ અષ્ટવલ તાલ શરૂ થાય છે, વધે બેકી પવિત્રોમા પણ એવો જ મેંદ છે. બીજી પવિત્રમા પવિત્રના પ્રારમ્ભથી જ અષ્ટવલ તાલ શરૂ થાય છે. ચોથીમા પહેલા ચતુષ્વલે આગલી પવિત્રના ચતુષ્વલ સાથે સધાયેલુ અષ્ટવલ પૂરુ થઈ, પવિત્રના પહેલા ચતુષ્વલ પછી અષ્ટવલ શરૂ થાય છે. આ મેંદનુ કારણ એ છે કે પહેલી પવિત્રમા પાંચ એટલે કે એકી સરસાના ચતુષ્વલો છે તેની આગળ આવી ગયેલી 'જાણ્યુ જાણ્યુ હેત૦' ઢાઢી દેશીમા એમ નથી થતુ કારણ કે દરેક પવિત્ર બેકી સરસાના ચતુષ્વલોની છે. ઉપરના 'સજની૦' ગીતમા ચાર પવિત્ર બેકી ચતુષ્વલ સરસા (૧૮) થઈ રહે છે એટલે ત્યા 'સજની૦' પવિત્રની ધ્રુવ મૂવેને છદનો એકમ પૂરો થયો છે, અને ત્યા ધ્રુવ પવિત્રનો મૂઢ તાલ એનો એ જ રહે છે. ધ્રુવને પહેલી બે પવિત્રો પછી મૂકી હોત તો એ ધ્રુવમા તાલબ્યવસ્થા શ્રીજી પવિત્ર જવી થરવી પડત. એમ એ જ ધ્રુવ પવિત્ર જુદા જુદા તાલમા મૂવવા પડે એ સંગીતનો દોષ ગણાય એટલે આવી અસમગલ્યસપિચ પવિત્રોમા ધ્રુવપવિત્ર એ સરસા તાલવાઢી આવે એને માટે સમાઢ રાજવી જોડે પણ કોઈ કોઈ લોકગીતોમા આ તાલની ચીવટ એટલી વધી રસાઈ હોતી નથી ત્યા અષ્ટવલ તાલ એ સરસી ગવાતી પવિત્રોમા પણ ફરતો રહે છે પણ લોકગીત તેની દરકાર થરતુ નથી નીચેની પ્રસિદ્ધ દેશી એવા પ્રાચીની છે

સોનલા ગઢિ રે રૂપલા દઢૂહલો રે

કાન કુવર ગેઢીદઢે રમવા જાય

આઢવે ચઢીને દઢૂહલો દોટોવિયો રે

જઈ પઢધો જઢ જમનાની માહ્ય

ષા તો તારી માતાએ તુજને મારિયો રે
 ષા તો તારે દાદે દીધો ગાઝ
 ષા તો તારે મેરુએ તુજને મોઢવ્યો રે
 ષા તો તારે ઘરડે નાર ષજાત

પક્તિઓ સામઢેલી તે પ્રમાણે લખી છે ગીત ગવાતા તેના નીચે પ્રમાણે ચતુષ્કલો પડે છે

સોનલા, ગેંઢિરે, રૂપલાં દ,ટૂઁડ,લોં રેઁ, ૧
 કાંનબુદર, ગેંઢિદડેં, રમવા, જાઁવ, ૨
 શાંઢવે; ચઢિને, દઢુલોં દોં, ટાઁવિ, યોરેઁ, ૩
 જં પઢયોં, જઢ જમ, નાની, માઁહ, ૪
 ષાં તોં તારોં, માંતાંએ, તુજને, માઁરિ, યારેઁ, ૫
 કાં તોં તારેં, દાદે, દીધો, ગાઁઢ, ૬
 ષાં તોં તારેં, મેરુએ, તુજને, મોઁઢ, ઘ્યોરેઁ, ૭
 ષાં તોં તારેં, ઘરડે, નાર ક, જાઁત; ૮

આમા 'સજની' દેશીની પેઢે જ એકી પક્તિમા પાચ ચતુષ્કલો પડે છે, વેકીમા ચાર આમ એકી સરૂયા આવવાથી એકી પક્તિઓ એક જ રીતે ગવાતા છતાં તેના અષ્ટકલો એક જ જગાએ આવતા નથી પક્તિ ૧ અને ૫મા પ્રારમથી અષ્ટકલ શરૂ થાય છે, પક્તિ ૩ અને ૭મા પહેલુ ચતુષ્કલ છોડીને અષ્ટકલનો પ્રારમ થાય છે પક્તિ ૨ અને ૬મા પહેલા ચતુષ્કલ પછી અષ્ટકલ શરૂ થાય છે પક્તિ ૪ અને ૮મા પ્રારમથી જ અષ્ટકલ શરૂ થાય છે સામાન્ય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વઢે પક્તિઓની વઢી પડે છે, અને છતાં દરેક વઢીમા અષ્ટકલ ણ્વ જ રીતે શરૂ નથી થતુ કોઈ પણ વઢીયો શરૂ કરવા જતાં વિમાસનમા પડીએ વે એ વઢીમા અષ્ટકલ તાલ વમાથી શરૂ કરવો 'સજની' દેશીમા આ વાધો નહીં આવે કારણ કે પાચ પાચ પક્તિના એકમો ધ્રુવથી નક્કી થઈ ગયા છે, અને દરેક એકમ એક સરસો જ ગવાય છે 'સોનલા' ગીતમા પણ જો ચારચાર પક્તિએ પાચ ચતુષ્કલની ધ્રુવ આવત તો આ મુશ્કેલી ન રહેત પણ લોકગીતે સગીતની સફાઈ તરફ ઇટલુ ધ્યાન આપ્યું નથી. ણ્વ સારની આ અસ્થિરતા છતાં, ચતુષ્કલનો પ્રવાહ અત્યંત કરે છે, ઇટલે ગવાતા તેનો દોષ દેખાતો નથી સગીતની દૃષ્ટિએ આને માટે એમ કહેવાય કે આમા તાલવ્યવસ્થા દૂષિત છતાં, લય સચવાઈ રહ્યો છે આ જાતની ગરવીઓ નરસિંહમા છે નરસિંહની ચાર પક્તિઓ લઈએ :

મોરલીનેં ષાંઢાં રે ષાંઈ માંરેં મનેં વસ્યોં રે

સુદર મુસડુ ડ્યામ વદન,
મોર મુગટ રે ચાલોજીને શોભતાં રે
કુહલ કાલે હરિને વરણ
મોરલીને ચાલા રે ચાઈ મારે મન વસ્યો રે

નરસિંહ મહેતાદિત વાચ્યસંગ્રહ, પૃ ૪૦૪

ગાવામા અને તાલમા પણ વરાવર 'સોનલા' ગરગીને આ મઢની છે ફેર માત્ર એટલો છે કે ચાર પવિત્ર ધ્રુવ થાવે છે એટલે તાલ પાચ પાચના એનમમા એવ સરસો ચાલ્યા વરે છે નરસિંહ મહેતાના સપ્રહના આ ઢાઢની ગરગીઓ એવી રીતે છપાઈ છે કે એ આ ગરગીના ઢાઢની છે એવો સશય પણ ન જાય છાપવામા પવિત્રોની એવી વ્યવસ્થા રાગવી જોઈએ કે જેવી બને ત્યામુધી ઢાઢનુ સૂચન થાય—એવટ પવિત્રો તો વરાવર દેનાય

પવિત્રોમા વિષમસમ્ય સધિઓ હોય ત્યારે તાત્કલ્યસ્થા વેવી રીતે થાય છે તે સ્પષ્ટ કરવા 'સજની'ના ઢાઢની જ પણ જરા જુદા વધવાઢી એવ રચના ન્હાનાલાલી આ નીચે લુ છુ થદાચ ન્હાનાલાલને એ રચનાનો ઢાઢ ઉપરની 'સજની' રચના ઉપરથી જ સૂચનો હશે, કારણ કે સજની રચના સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયના વધિતો છે પવિ ઉપર એ સપ્રદાયના વાચ્યોની ધળો અસર છે

જગત ઉતારી દિધ વર દેવને રે
સાચવજો એ પ્રાણવિરામ જો ।
મીજે દાસનય અમ આસડો રે
નયિ અપશુકન ઘડી અભિરામ જા
લ્યો, ને વરજો જતન અધીવડુ રે

'ધર્મરાયના પાર્પદને'—વેટલાવ વાચ્યો મા ૨

આ ગરગી ગવાતા તેના ચતુષ્કલ્પદ અપ્તવલો નીચે પ્રમાણે પઢે છે

જગત ઉતારી, દિધ વર, દેવ, નેરે,
સાચવ, જો એ, પ્રાણ વિરામ, જો—,
મીજે, દાન સમય અમ, આજ, ઢોરે,
નયિ અપશુકન ઘ, ઢી અભિ, રામ, જો—
લ્યો ને, વરજો, જતન અધીવક, ઢુ રે,

'સજની'નો જ ઢાઢ છે, પણ એવ તફાવત છે 'સજની'મા એકી પવિત્ર, પાચ ચતુષ્કલની હતી, વેકી ચારની હતી, અહીં એકી તો પાચની જ છે

પણ વેંકી પણ પાવની હોવાથી, વચ્ચે પક્તિએ સધિઓની સહ્યા સમ(૧૦) થઈ રહે છે, એટલે વધી એકી પવિત્રઓના અને વધી વેંકી પવિત્રઓના અષ્ટકલો એક સરસા જ ચાલે છે 'સજની' અને તે પછી અહીં સુધી સીધેલી વધી જ મરવીઓમા એકી પવિત્રના છેલ્લા વે સધિઓ ગાળ, લગાળ; એ સરસા આવે છે અને તેમાં વિશેષ એ છે કે અત્ય લગાળના આદ્ય સ્ત્રી જગાએ સર્વથા ગુરુ છે જેને લઘુ બોલવાનો હોય છે એથી ગાવામા એ જાતની લચક આવે છે, તે સુદર રાગે છે. 'સોનલા મેંડી' લોકગીતમા ઘણા ગુરુઓને લઘુ કરવા પડે છે. ન્હાનાલાલની રચનામા પણ ઘણી મેંડીઓમા એમ કરવું પડે છે પણ મેં એથી ઓછામા ઓછી છૂટવાળી કહી દૃષ્ટાન્ત માટે પસંદ કરી છે આ પ્રમાણે ગુરુઓને લઘુ કરવા પડે છે છતાં ગાવામા વધી કઢગતા આવતી નથી, ક્યાક એક પ્રવારની ઉચ્ચાર-વિલક્ષણતાથી — લચકથી ત્યાં ગીત સુદર પણ લાગે છે. એક વીજી ચતુષ્વલ રચના સ્વં છુ જેમા ઉપર કરતા ઘણે સારી પ્લુતિ આવે છે :

માતા જસોદા જુલાવે પુત્ર પારણે;

મૂલે લાઢકડા પુરુષોત્તમ આનંદમેર;

હરસી નિરસીને ગોપીજન જાયે વારણે,

અતિ આનંદ થીનદાજીને ધેર.

માતાં

દયારામસસુધા, પૃ. ૧૨

પરપરા પ્રમાણેની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણે છે :

માતા] જસો,દા મૂ; લાવે, પુત્ર, પા—, —ર; જે —,

મૂલે;] લાઢક, ઢા પુરુ; પોતમ, આનંદ, મેં —ર,

હરસી;] નિરસી, ને ગો, પીજન, જાયે; વા—, —ર; જે —,

અતી,] આનંદથી, નદા, જીને; મેં —ર,

માતા;] પસો,દા મૂ, લાવે, પુત્ર; પા—, —ર, જે —

આમા એકી પવિત્ર આઠ ચતુષ્વલોની છે અને વેંકી છે ચતુષ્વલોની છે મધેમા ચતુષ્વલોની સહ્યા વેંકી છે અને અષ્ટકલ તાલ એ સરસો વધી પવિત્રઓમા ચાલે છે અલગત પટેલી પક્ષિમા પ્રારંભથી અષ્ટકલ શરૂ થતું નથી, પણ પહેલું ચતુષ્વલ છોડીને થાય છે, પણ વધી પવિત્રઓમા સપિસહ્યા વેંકી હોવાથી પછી દરેક પક્ષિમા, એવી વેંકી વધી જ પવિત્રઓમા પહેલું ચતુષ્વલ છોડ્યા પછી અષ્ટકલો શરૂ થાય છે એવી પવિત્રને અતે ગા—, —ગા; ગા— આવે છે એ દેવીની મંગી છે તેથી જ રીતે વેંકીમા ગાળ આવે છે. ગીત પ્રગિદ્ધ છે.

ઉપર આપેલી 'સોનલા ગેડી૦'નું લોકગીત પટ્વલમા પળ ગાઈ શકાય :
 સોન, લાઁ, ગેઢિ, રેઁ, રૂપ, લા દ, ડૂઁ, -ઢ, લોં રે, -ઁ,

શાન, કુવર, ગેઢિ, દડે, રેમ, નાઁ; જાઁ-મ,

આમા દરેક પક્તિમા પટ્વલો આસા આવી જાય છે, પહેલીમા પાંચ, બીજીમા ચાર, એટલે દરેક પક્તિ પટ્વલથી શરૂ થાય છે, અને તાલવ્યવસ્થામા ઘણી ભાજગઢ કરવી પડતી નથી.

આપણે ત્રિકલ પટ્વલ રચનાઓમા જ હવે આગળ ચાલીએ પ્રથમ એક ત્રિકલપટ્વલ દેશી રાઈએ જે ઢાઢમા 'સજની૦'ને ઘડેલ મળતી છે.

સઢુ કોઈં ભાવે ભજો ભગવાને રે,

મારુ વહધુ વરોનીં ભ્રાત,

ત વળ સાર નહીં સસારમા રે,

મન જોગો વિચારી વાત

સઢુ કોઈં.

વૃ વા દો ૧, પૃ ૫૮૬

સઢુ કો] ભાવે મે, જોઁમગે, વાનનેઁ, રેઁ

દા લ] દા દા દા, દાલ લદા, દાલ દાલ, દાલ

મોંરુ, વેહધુ વે, રોઁનીઁ, ભ્રાત

લદા, દા દાદા, દાલ દાલ, દાલ

એવળ, સારને, હીઁસઁ, સારમાઁ, રેઁ

દાલ, દાદાદા, દાલ દાલ, દાલ દાલ, દાલ

મને, જો જો વી, વાઁરીઁ, વાત,

લદા, દાદાદા, દાલ દાલ, દાલ

સઢુકોં, ભાવે મે, જોઁમગે, વાન નેઁ, રેઁ-ઁ

ઘણી ત્રિકલ પટ્વલ રચનાઓમા ઘને છે તેમ અહીં પ્રથમ એક તાલ વહારનું ત્રિકલ આવી, પછી પટ્વલ તાલ શરૂ થાય છે તેમા પળ વિશેષ એ છે કે પહેલા ત્રિકલ પછી એક ત્રિકલરહિત પટ્વલ જ આવે છે, અને પછી ત્રિકલ-વદ્ધ પટ્વલો આગળ ચાલે છે આ પ્રકારની ઘણી રચનાઓમા એમ ઘને છે ઉપરની રચનામા પહેલી પક્તિમા તાલરહિત ત્રિકલ પછી કુલ ત્રણ પટ્વલો આવી અંતે એક ત્રિકલ આવે છે, અને બીજી પક્તિમા પ્રથમ તાલ-રહિત ત્રિકલ આવી પછી બે પટ્વલો આવી અંતે એક ત્રિકલ આવે છે.

એ રીતે બેકી પંક્તિમાં એક પદ્મલ ઓછું છે. દરેક પંક્તિના અંતમાં એક દાલ આવે છે જે પછીની પંક્તિના પહેલા દાલ સાથે જોડાઈ પદ્મલ બને છે. એમ દરેક પંક્તિ પછીની પંક્તિ સાથે રેખાઈ જાય છે. મુવની પંક્તિ એ જ રીતે આગલી માથે રેખાઈ જાય છે. વાચ્ય મુવની પૂર્ણ થઈ જાય, ત્યારે અંત્ય દાલને જ અંત્યાયીને પદ્મલ પૂર્ણ થઈ જાય. આ જ પ્રવારની એક બીજી રચના છે :

કર પ્રમુ સંગાયે કૂટ પ્રોતઠી રે,
મરી જાય મેલી ધનમાલ;
અંતકાળે સમૂ નહીં મોર્દિનુરે.

વ. વા. દો. ૧, પૃ. ૭૧૬

ઉત્પાપનિકાની જરૂર નથી. એક બીજી પ્રસિદ્ધ ગરબી રહી છે :

આજની ઘડી રે રઠિયામણી
હારે મ્હારા ઘૂલાળી આગ્યાની વધામણી જો રે આજની
હારે સોહામેળ પૂરોની સાચિયા
હારે ઘેર મરુપતા આવે તે દરિ હાથિયા જો રે આજની

ઉત્પાપનિકા :

આજની ઘ; ડી રે રઠી; યામણી;

હા રે મ્હારા; ઘૂલાળે જીઆ; બ્યાની વે; ધામણી; જો રે -; આજની
આવી જ એક પ્રસિદ્ધ ગરબી :

આનંદ સાગર ઝલટપો રે લોલ
શ્રી વસુદેવ દેવકીને દ્વાર જો
આઠમ માદરવા વદી રે લોલ
રોહિણી નક્ષત્ર વુધવાર જો
પ્રગટયા શ્રીકૃષ્ણ મન ભાવતા રે લોલ.

ઘોઠ પદસાગર ભા. ૧, પૃ. ૪૧૯

ઉત્પાપનિકા :

આનંદ; સા - ગર; ઝલટપોરે; લો - લ

શ્રી] વસુદેવ; દેવકીને; દ્વાર જો;

આઠમ; મા - દ ર; વાવદી રે; લો - લ;

રોહિણી ન, દાન યુષ, ચાર જો, ,

પ્રગટપા શ્રી, વૃષ્ણમન, ભાવતારે, લો-લ,

દયારામની 'ગરબે રમવાને ગોરી નીતપાં રે લોલ' એ ગરબી આ જ ઢાઢની છે ધ્રુવના દૃષ્ટાન્ત તરીકે આપણે એ ગરબી ૧૨મા પ્રવરણમા જોઈ ગયા હજી દયારામની એક ત્રિવલ-પટ્વલ ગરબી લઉ છું

શ્યામ રગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ ધકી શ્યામરગ સમીપે ન જાવું

જેમા વાઢાશ તે તો મી એકમરતુ,

સર્વંગાં વપટ હશે આવું મારે આજ ધકી શ્યામરગ સમીપે ન જાવું

વસ્તૂરી વેરી વિદી તા વરૂ નહો

વાજઢ ના આવમા અજાનું, મારે આજ ધકી શ્યામ રગ સમીપે ન જાવું

દ ર ગુ પૂ ૧૭

ઉત્પાપનિકા .

શ્યામ રગ, સમીપેન, જાવું મારે! આજ ધકી, શ્યામ રગ, સમીપેન, જાવું;

જેમાવા, ઢાશ તેં તો, સૌ-એક, સ-રસુ,

સર્વમા, વપટ હશે, આવું મારે, આજ ધકી, શ્યામ રગ, સમી પન, જાવું;

પ્રથમ એક નાની વાત નોધો લઈએ પહેલી પક્તિમા 'જાવું' વેવાર આવે છે તેમા પ્રથમ 'જાવું' ત્રિવલ છે, અને અત્ય 'જાવું' પટ્વલ છે પ્રાસ આશ્વા કાવ્યમા સઢગ છે, એવનો એવ પ્રાસ ચાલ્યો આવે છે, અને તે પહેલી પક્તિના પહેલા 'ત્રિવલ 'જાવું' સાથે મઢે છે સામાન્ય રીતે ધ્રુવલઢ આશો લખાતો નથી, તેનો પહેલો શબ્દ માત્ર પ્રતીક તરીકે લખાય છે પણ એ ધ્રુવલઢ મઢીને જ સગીતનો એકમ વને છે માટ ધ્રુવલઢની આશો પક્તિ મેં લખી છે અને પક્તિઓ પરપરા પ્રમાણે ન પાડતા, સગીતના આશા એકમના અવયવો પ્રમાણે પાઢી છે ગાવામા 'સર્વમા' 'વાજઢ' એ પક્તિઓ પહેલી 'શ્યામ રગ' પક્તિ સાથે સમાન્તર સ્વરે ગવાય છે, માટે લખવામા પણ તેને એ જ સ્થાન આપેલું છે 'જેમા વાઢાશ' 'વસ્તૂરી' એ પક્તિઓ આતરા પેઠે આરોહ્યો ગવાય છે, તે મેં જુદી પાઢીને વતાવી છ એ રીતે આમા લાવી પક્તિ સાત પટ્કલોની થાય છે અને ટૂકી પક્તિ ચાર પટ્કલોની થાય છે અને એમ વારા ફરતી આવતી પક્તિઓમા ગરબી આગઢ ચાલે છે એક મીઝી લોકગીતની ગરબી લઈએ

શરદ પૂનમની રાતડી ને

વાઈ ચાદો ચઢપો આવાશ રે

આવેલ આશા મર્યાં રે
 ઘનરા તે ઘનના ચોકમા
 વાઈ નાંચે નટવર લાલ રે
 આવેલ આશા મર્યાં રે

ન્યાસ*

શરદ પૂ, નેમની ૭, રા ૭-ત, ઢી ને
 કાઈ,] ચાંદો ચ, ઢપો ૭ મા ૭, કાશ રે ૭,
 આ ૭ વેલ, આશા મે, યાં રે- ,
 ઘનરાતે, ઘનના ૭, ચો ૭-વ, મા ૭
 વાઈ,] ના ૭ ચે ૭, નેટવર, લાલ રે ૭
 આ ૭ વેલ, આશા મે, યાં રે- ,

પહેલી અને ચોથી પક્તિમા આસુ ત્રીજુ પટ્કલ માત્ર ગાલ રોવે છે એ મરચીની મગી છે પટ્કલો વહુ સુદર રીતે વહેંચાયેલા છે પહેલી થે પક્તિઓમા દરેકમા ત્રણ પટ્કલો અને એક ત્રિકલ છે છતાં પિંગલ દૃષ્ટિએ મેદ છે કે પહેલી પક્તિ સત્તાલ પટ્કલોથી શરૂ થઈ તેમા ત્રણ પટ્કલો પછી એક ત્રિકલ આવે છે, જ્યારે બીજી તાલ મહારના ત્રિકલથી શરૂ થાય છે અને ત્રણ પટ્કલો તે પછી આવે છે અલગત એમ ધવાથી પહેલીનુ અત્ય ત્રિકલ બીજીના આદ્ય ત્રિકલ માથે જોઢાઈ ત્યાં આસુ પટ્કલ ઘની રહે છે પક્તિઓમા કોઈ જગાએ પ્રાસ નથી પ્રાસની અપેક્ષા દર કઢીએ આવતી આછી પક્તિબ્યાપી ધ્રુવચી સતોષાય છે

ઉપરની રચનાઓમા કઢીઓ વચ્ચે પક્તિઓની નથી, કોઈ કોઈ વિષમ-પક્તિઓની છે, તે તરફ ધ્યાન ગયુ હશે તેથીઓમા કેટલોક ત્રિપદીઓ હોય છે પ્રચન્ધોમા ત્રિપદીઓ મળે છે

ચઢવુ ૧૧ મુ—રાગ પરજિયો ત્રિપદાય

રોતી દેહી પ્રજાનો નાથ રે,
 પ્રભાવતી ધતે છ હાથ રે,
 કેમ પેનામા પઢશો નાથ, વિધાતાએ શુ લખ્યુ રે ૧
 વારે ચઢજો દેવ મોરાર રે,
 રૂવે સુપન્પાનો નાર રે,
 જાય ધરમા ને આવે મહાર, મૂલી જમ મરપલી રે ૨
 યુ વા દો ૩, ૫ ૭૪

ન્યાસ :

રોનો] દેગી પ્ર; જાનો -; સાય -; રે

પ્રમા;] વેતી ઘ; મે છે -; હાય -; રે

કેમ;] પેનામાં; પટસો -; નાય વિ; ધાતાએ; શુ લ્હુ; ---; રે

માણી રચના ત્રિકલ વિનાના પટ્કલોની છે. વિશેષ ચર્ચાની જરૂર નથી. આપણાં સાયણા પણ એક નિશ્ચિત પ્રવારની રચના છે તે સાધારણ ત્રણ પંક્તિઓમા લખાય છે :

પાળી મરૂને ઓડળી મારી ફરકે
પાદરે ટોપી કાઢકે
કે મારા વીરની

ઘણાં સાયણામા, માત્ર અક્ષરવિન્યાસ તરફ જોનાં, ચતુષ્કલ કે ત્રિતાલી ચોપાઈ જેવા ચતુષ્કલો જણાય છે.

પાળી મરૂને, ઓડળી, મારી, ફરકે
પાદરે, ટોપી, કાઢકે
કે, મારા, વીરની -

એમ વાચતા ચતુષ્કલો તરત જણાઈ આવે છે. પણ સાયણાં પટ્કલોમા આવે સૂરે ગવાય છે અને જો કે લલવામા ત્રણ પંક્તિઓ આવે છે પણ ગાવામાં વીજી ત્રીજી પંક્તિ મેળી વરી ગવાય છે એટલે એ વે પંક્તિને એક લલવા વધારે પ્રામાણિક છે.

પાળી મરૂને -, ઓડળી; મારી -; ફરકે -;

પાદરે, ટોપી -, કાઢકે; મારા -, વીરની -;

સાયણા અનેક રીતે ગવાતા સામઘણા છે. ગુજરાતમા ઉપરની રીતે ગવાય છે. કાઠિયાવાડમા નીચે પ્રમાણે ગવાતા સામઘણા છે : [ગુરચિહ્નો નવી મૂવતો]

પાળી મ; રૂને -, ઓડળી, મારી -, ફરકે -; જો - -;

પાદરે; ટોપી -; કાઢકે; મારા -, વીરની -; - - -;

અર્થાત્ પહેલી પંક્તિમા એક પ્લુત 'જો' નુ પટ્કલ વધે છે. અને વીજીમાં એક અનક્ષર પટ્કલ વધી વધે પંક્તિઓમા કાલસંધિઓ સરલા યદ રહે છે.

વ્યાક એ અનશર પદ્ધતિ પછી 'સાધના' શબ્દ અતિ ત્વરિત બોલાઈ નવા પદ્ધતિની ચાલીની માત્રાઓ ધૂન્ય રહે છે :

ચીરની; ---; સાધના" = ૨;

અર્થાત્ આસો શબ્દ એ માત્રામાં બોલાઈ પછી ચાર માત્રા અનશર તેમ જ ધૂન્ય રહે છે. એમ થામ ત્યારે ઓજી પવિત્ર મહેતી કરતાં એક પદ્ધતિ જેટલી વધારે લાચી થાય. આ રચનામાં પદ્ધતિને અતે આવતો ગાલગા, અને 'ફરકે' શબ્દકે નો પ્રાસ તેની સાતિયત ગણાય.

હવે વધારે અટપટી રચનાઓ રૂઝે. તેમા પ્રથમ માત્ર ધ્રુવને લીધે પવિત્રો નાની મોટી થતી હોય તેવી રચનાઓ રૂઝે.

રાજકાજ મૂળને પરતા નાશિ નજર જ્યા પુગે નહી
દરિયાપારે ગિરિયો પાછલ રાજરમત સંતાઈ રહી થાલક મ્હારા
મળવાર

પ્રાસવદ્ધ એ પવિત્રો ઓસો રાવંયો છે, ચત્રે પવિત્રો સરસી છે પણ ઓજી પવિત્રને અષ્ટમાત્રક ધ્રુવસદ્ધ લાગેલો હોવાથી પવિત્રો અસમસસ્ય સધિનો થનો છે એવ ઓજી રચના રૂઝે.

ફૂલના પેરી રે જામા ફૂલના પેરી
ફૂલ્યો રસિક મુજાળ જામા ફૂલના પેરી ટેક
ફૂલનો મૂગટ કુડલ ફૂલના છે થાન
ઓઢી ઉપરળી ફૂલોની શોમે થાલો મીને થાન જામા.

અત્યાપનિકા :

ફૂલના પે; રી રે જામા; ફૂલના પે; રી---;
ફૂલ્યો રસિક મુ; જાળ જામા; ફૂલના પે; રી---;
ફૂલનો મૂ; મૂગટ કુડલ; ફૂલના છે; થા---;
ઓઢી ઉપરળી ફુ; ઓની શોમે, થાલો મીને, થાળ જામા;
ફૂલના પે, રી---;

આ રચના ચત્રીસ માત્રાની પણ ચોપાયાની દેશી છે ધ્રુવને લીધે ધ્રુવયુક્ત પવિત્ર એમા લાચી થને છે ચોપાયા પછી દોહરાનો વર્ગ આવે. દોહરા વિશે દુ આગલા પ્રકરણમા વર્ણવે ગયો છે એટલે અહીં તો માત્ર ધ્રુવને લીધે દોહરાની દેશી અસમસસ્ય સધિવાળી થતી હોય એવા દાખલા જ જોવાના રહે એવા દાખલા મેં ગયા પ્રકરણમા કલ્પુ હતુ તેમ જૈન કવિયોમા વિશેષ આવે છે જે અત્યારે

બહુપરિચિત નહીં હોવાથી તે લેતો નથી. પણ એવું ધ્રુવવડી બહુ સુંદર છે, અને સામઢપા વિના પણ સમજી શકાય એવી સાદી છે તે ઉતાર છું :

મપુર હૂંઘે અતિ ઝૂઝલો રે, યલિય સુગન્ધ વિલાસ
તો પણ ભમરો વેતકી રે, જાયે લેણ મુલાગ
હે સજની ! જેહમુ લાગો રંગ

અંત્ય યઢગણ અને યચમા આવતો તાનપૂરક 'રે' માઢી નારતતા વાઢુ સ્પષ્ટ રીતે દોહરાનુ ઘડે રહે છે. તેની પદ્ધતિ ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે થાય.

મપુરે હૂંઘે; અતિ; ઝૂઝલો; રે --; યલિયસુ; ગન્ધવિ; લા --; --અસ;
તો પણ; ભમરો--; વેતકી; રે --; જાયે--; લેણસુ; વાસે હો; મજની--;
જેહમુ; લાગો--; રં --; --અગ;

વિશેષ વહેવાની જરૂર નથી.

હવે વધારે અટપટી રચનાઓ લઈએ. તેમા પ્રથમ નમંદાશકરની લાવળી લઈએ :

જય જય મરવી મુજરાત
દીપે ઘરણુ પરમાત
જય જય મરવી મુજરાત
ધ્વજ પ્રવાશશે ક્ષઢઢ કુમુવી પ્રેમશીર્ય અવીત
તુ મળવ મળવ નિજ સતતિ સહુને પ્રેમભક્તિની રીત
ઝૂંચી તુજ સુદર જાત
જય જય મરવી મુજરાત

આશી કૃતિ શુદ્ધ ચતુષ્વલ-અષ્ટવલ રચના છે, ઉત્પાપનિવા :

જય] જય મરવી મુજ, રા -, અત
દી,] વે ઘરણુ પર, મા -, અત
જય,] જય મરવી મુજ, રા -, અત;
ધ્વજ પ્રવાશશે, ક્ષઢઢ કુમુવી; પ્રેમ શીર્ય અ; કી -, અત
તુ,] મળવ મ,ળવનિજ; સતતિ, સહુને; પ્રેમ ભક્તિની; રી -, અત
ઝૂં,] ચી તુજ, સુદર, જા -, અત
જય,] જય મરવી મુજ; રા -, અત;

બધી લાવી ચતુષ્કલ રચનાઓમા આનરે આતરે યંવિધ્ય માટે દાલ ગાલદાનો
લદા
 દ્વિતીયીક મધિ આવવો જોઈએ, તે અહીં આવે છે એ નોંધવા જેવું છે મણિલાલ
 નમૂમાઈની પ્રસિદ્ધ લાવણી આને મળતી જ છે.

પ્રિયે રે તે તે ક્યમ વિસરાય ?

ઘઢી ઘઢી ચમકિં ચિત્ત ઝમરાય

અગ તવ માર્ગ ગમન ન લમાય,

થમિત વલિ લુલિત મુગ્ધ દેખાય,

આલિંગન આશિષીલયીં ચાપુ તે ધરી પ્રેમ,

ચૂંધાયેલી મૂળાલિ સરલા દુર્બલ દીતે તેમ,

એમ મમ ડર ધરિ જ્યા ઝપાય-પ્રિયે રે ૦

પ્રિયેરે] તે તે, ક્યમ વિસ, રાય

ઘ,ઢીઘઢિ, ચમકિ ચિત્ત ઝમ, રાય

અગ તવ, માર્ગ ગ,મન નલ, માય

થ,મિતવલિ, લુલિત મુગ્ધ દે, લા-,-અ,

આલિંગન અશિ,ષીલ,યી-, ચાપુ તે ધરિ, પ્રે-,-અ,

ચૂંધા,યેલી, મૂળાલિ, સરલા, દુર્બલ, દીતે, તેમ

એમ મમ, ડર ધરિ, જ્યા ઝ, ધાય

પ્રિયે રે, તે તે ક્યમ વિસ, રા-,-અ,

આના અષ્ટકલોની ગોઠવણ 'જય જય ગરવી ગુજરાત' કરતા જરા ભિન્ન છે
 અને ચતુષ્કલો કરતા અષ્ટકલો જ વધાર આગળ પડતા છે સહ તો લાવણી
 મૂલ સાલ જ છે, અને પછો એ તાલવાળી રચનાને એ નામ લગાડવામા
 આવ્યું છે અને લાવણી તાલ અષ્ટકલ જ છે

નર્મદ એક પ્રકારની લાવણીમાં રૂપ છે એક સાદામા સાદી

નહા ગયૂં કનેયી મ્હારુ રમરડુ પ્યારુ

શૂં થયૂં હતૂં શૂં ધાયું હવે દિલ હાયું

નર્મવાગ્ધ, શૂ ૭૨૮

ન્યાસ

કહા] ગયૂં કનેયી, મ્હારુ, રમરડૂ, પ્યારુ, -

શૂ,] થયૂં હતૂં શૂ, ધાયું હવે દિલ, હાયું, --,

આનાથી વધારે અટપટી

જો નિ હરણી પછી ત્યાહ, ઝટ વહુ જ્યાહ, એવલી કૂરે,
નવ સાય કાગરા તેહ કચિ તે નૂરે

એજન, પૃ ૭૨૮

ન્યાસ

જોનિ] હરણી, પેલી, ત્યાહ ઝટ વહુ, જ્યાહ એવલી, કૂરે, -
નવ,] સાય કાગરા, તેહ કચિ તે, નૂરે -- ,

આવી પવિત્રો આવી ગયા પછી વધારે ટૂંકી આવે છે

શી વાન લાઝીં તે સ્હોય !
મુલ રાવ ડાહધુ નૂ હોય !
શી આલ આસોં જાય !

મને જોડ શટ જડ માણ હતી શરમાય, હરણ છે ઝરે — નવ૦

શી] વાન લાઝીતે, સ્હોય, -
મુલ,] રાવ ડાહધુ નૂ, હોય, -
શી,] આલ આલન, જોય, -

મને,] ગોડ શટ જડ, માણહ સીશર, માયહ, રવ છ, ઝરે, - નવ, સાય૦

આવી પવિત્રોની અદર આતર પ્રાન છે અને તે પ્રાસ આગળ છેલ્લા પ્રવરણમા 'વાનુડો રે૦' વાઢી મરવીમા જમ ઝડાઝડ આવલા બે સપ્તવલોના પ્રારંભમા આવતા લદાનો પ્રાસ હતો તમ અહીં પણ બે ઝડાઝડ અપ્તવલોમા અપ્તવલોના પ્રારંભમા આવતા ગાલના જ છ નર્મદાસવરે વીરસિંહ વાવ્યમા જે નવો છદ યોજલો છે તે આ લાવળીમાની લાવી પવિત્રનો જ વિસ્તાર છે

વીરવૃત્ત

શુભ પ્રમાત શ્રાવણમાસ । પાણિનો માસ । એવુ આવાસ । દીપતૂ સ્હોય
મધિ પ્રકાશતો ત્હા સૂર્ય । સ્વેતન રવત । સૃષ્ટિ આસવત । થઈ રહિ જોય

નમસ્વિતા પૃ ૪૩૨

ન્યાસ નીચે પ્રમાણે થાય, અને એ આપતા કવિતામા આપેલા વડો વાઢી નાલવા પડશે

શુભ] પ્રમાત શ્રાવણ, માસ પાણિનો માસ એવુ બા, વાસ દીપતૂ, સ્હોય -
મધિ,] પ્રકાશતો ત્હા, સૂર્ય સ્વેતન, રવત મૃષ્ટિ બા, સક્ત થઈ રહિ, જોય -- ,
'જોનિ હરણી' કરતા અહીં એક અપ્તવલ વધારે છે એટલા જ ફરક છે પ્રાસ અને એ જ છે હજી એક જુદા પ્રવારની લાવળી જોઈએ

દેશ દુ સઘી જે જન દાસે, શલ મુળી ઝઠે,
 જસદ શુભ શલ મુળી ઝઠે,
 શલ મુળી ઝઠે રે તેહ પર પ્રભુ પળ કટ ત્રૂઠે — ૧
 નર્મવલિતા પૃ ૫૦૨

ઉત્પાપનિયા

દેશ દુ સઘી, જે જન, દાસે, શલમુ, ણીઝ, ઠે
 જ, સદ શુભ, શલમુ, ણીઝ, ઠે —, —;
 શલમુ, ણીઝ, ઠે રે તેહ પર, પ્રભુ પળ કટ ત્રૂ, ઠે —, —;

પઠન ગાનમા આ રચના વહુ પ્રવલ છે આમા પુનરાવર્તિત થતા શબ્દોના
 ઉપયોગથી કુશલ મર્મ ઘણી પ્રવલ અસર ઉપજાવી શકે અહીં જે પ્રાસો,
 પુનરાવર્તનો, અને પ્લુતિઓ દર્શાવી છે તે સર્વ આ છદની અગમૂત છે ત્રીજી
 પદ્ધતિમા 'ઠે' લઘુ ધાય છે અને પળ છદની મગી જ ગણવી જોઈએ

આ પછી મરાઠી ચાલની સાચી લઈએ આ રચના મરાઠીમાથી આવી
 છે મરાઠીમા આ નામની યે રચનાઓ છે, જેમાથી પહેલી તે શુદ્ધ ચોપાયો
 છે તેને આપણે આ સાચીને નામે આલક્ષતા નથી આપણે એ નામ ઘણે
 જટિલ રચનાને આપીએ છીએ આ રચનાને કાન્તે લોકપ્રિય થી છે પણ
 તેનો પહેલો પ્રયોગ તેમના સાહિત્યમિત્ર રાજારામ રામશવરે કરેલો છે
 આપણે પ્રથમ એમનું જ દૃષ્ટાન્ત લઈએ

સાચી (મરાઠી ચાલની)

શિરા તળા મુલમાથી વહે આ સોળિતની વહુ ધારા
 મધ્ય યોગ્ય ઘણુ દિસે હજી આ માસ દેહમા મારા
 વેઠો શૂ ચાકી, નહિ તુજ તૃપ્તિ દિસે પાકી

આચી રચના ચતુષ્કલ — અષ્ટકલની છે ઉત્પાપનિયા

શિરા તળા મુલ, માથી, વહે આ, સોળિત, ની વહુ, ધારા, —,
 મધ્યયોગ્ય ઘણુ, દિસે હ, જીઆ, માસ દેહમા, મારા,
 વેઠો, શૂ ચાકી —, નહિ તુજ, તૃપ્તિ દિ, સે પા,કી —, — — —,

પહેલી પદ્ધતિ ૨૮સા ચોપાયની છે, અને તેનું આજુ આઠમું ચતુષ્કલ પ્લુતિથી
 પુરાઈ પૂરી થતીસ માત્રા થઈ રહે છે ત્રીજી પદ્ધતિ પણ પહેલી સાથે પ્રાસથી
 ઘણાયેલી ચોપાયની જ છે, પણ તેના છેલ્લા ચતુષ્કલ પછી પ્લુતિ નથી
 આવતી, પણ એ ચતુષ્કલ ત્રીજી પદ્ધતિના પહેલા ચતુષ્કલ સાથે જોડાઈ ત્યા

અષ્ટવલ પૂર પાય છે એટલે કે ત્રીજી પંક્તિમા 'વેઠો; ' આગળ અષ્ટવલ પૂર્ણ થયું. તે પછીના અષ્ટવલની અત્ય વે માત્રા અનધાર રહે છે, જે મેં — વરી દસાવિલી છે. તે પછી પંક્તિનું ચોજુ અષ્ટવલ આવે છે, અને તે પછી એક અષ્ટવલ આવે છે, તે એ પંક્તિના પહેલા અષ્ટવલ જેવું પ્લુતિવદ્ધ અને એની સાથે પ્રાસયી જોડાયેલું હોય છે. 'સૂયા, વી—,' અને 'સે પા, ફી—,' એ પ્રમાણે. એ પછી એક આસુ અષ્ટવલ અનધાર રહે છે ત્રીજી પંક્તિમા એ રીતે અતે પુલ દસ માત્રા અનધાર રહે છે. ચોજી ગીતે વહીએ તો, પહેલી પંક્તિ ચોપાયાની અને એક અનધાર ચતુષ્વલ મઢી વત્રીસ માત્રાની. ચોજી પંક્તિ ચોપાયાની, અને ત્રીજી પંક્તિના પહેલા ચતુષ્વલ સાથે વત્રીસ માત્રાની. એ ચતુષ્વલ વાદ વરતા, વાકીની ત્રીજી પંક્તિ, કુલ દસ માત્રાની પ્લુતિ સાથે વત્રીસ માત્રાની. આ રચનાના પ્રાસો અને પ્લુતિઓ એની વિશેષતા છે. કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે ચોજી પંક્તિ અને ત્રીજી પઠનગાનમા સઢગ વોલાય છે.

આ પછી આપણે વાન્તનો રચના રૂઢિએ જેમા ઉપર વરતા થોડો ફેર છે.

માનસ સર

અતર ઉછઢધુ હો ! સહસા ધંયં ગઢધુ હો !
 શોભ થયો વૃત્તિમા અતિસાય તરગ જબ્બર ચાલે,
 માનસ સર મારૂ ડોઢાયૂ, સૂવ ચલિત જલ હાલે
 સ્થાનક ન મઢધુ હો ! સહસા ધંયં ગઢધુ હો

પૂર્વાંલાપ, પૃ ૪૩

સત્યાપનિકા •

અતર] ઉછઢધુ હો —, સહમા, ધંયં ગ, ઢધુ હો, —, ———;
 શોભ થયો વૃ, ત્તીમા, અતિસાય, તરગ, જબ્બર; ચાલે, —,
 માનસ, સરમા, રૂ ડોઢાયૂ, સૂવ ચલિત જલ, હાલે,
 સ્થાનક,] ન મઢધુ હો —, સહમા, ધંયં ગ, ઢધુ હો —; ———;

આમા પળ પૂર્વ દૃષ્ટાન્તની પેઠે જ ચોપાયાની પ્રાસવદ્ધ પંક્તિઓ આવે છે પણ તેના પ્રારંભમા તેમણે ત્રીજી પંક્તિ જેવી જ પંક્તિ મૂકી મુખવધ કરેલો છે અને એ મુખવધમા ત્રીજી પંક્તિ જેવો જ પ્રાસ, અને પ્રાસના સ્થલે પ્લુતિ મૂકી છે વઢી પ્રારંભમા મૂકેલી પંક્તિના પ્રથમ પ્લુતિવદ્ધ અષ્ટવલ પછીનો ભાગ ધ્રુવ કરેલો છે, અને એ એટલે કે પહેલી દેત્રી પંક્તિના અગત્ય છેલ્લું ચતુષ્વલ અનધાર કરેલું છે એટલે કે અત્ય પંક્તિ પછી ચાર માત્રાની પ્લુતિયો વત્રીસ માત્રાઓ થાય છે

સદ્ગત ચર્વે આ રચના આપી છે પણ તેઓ અનક્ષર રહેલી માત્રા ગણતરીમા એટલે કે ન્યાસમા વતાવતા નથી એટલે એનો અહીં ડલ્લેરા કરતો નથી પણ ઉપર આપેલું મારું નિરૂપણ એની સાથે સરસાચી ગવાય એવું છે

સદ્ગત મેઘાળીએ આ જ રચના પ્રસિદ્ધ 'કોઈનો છાંડકવાયો' કાવ્યમા યોજેલી છે પણ તેમા ચોપાયા પછી આવતી પક્તિના વધમા થોડો ફેર કરેલો છે આપણે જોઈએ

એવી કોઈ પ્રિયાનો પ્રીતમ આજ ચિંતા પર પોડે
 એકલડો ને અણસૂલો અગનપિછોડી ઓડે
 કોઈના લાડકવાયાને
 ચૂમે પાવજવાલા મોડે

આની ઉત્થાપનિકા નીચે પ્રમાણ થય

એવી, કોઈ પ્રિ,યાનો પ્રીતમ, આજ ચિ,તાપર, પોડે,—;—
 એકલ,ડોને, અણ સૂ,લો, અગન પિ,છોડી, ઓડે
 કોઈના, લાડક,વાયા, ને—ચૂમે, પાવજ,વાલા, મોડે,—,—,

મરાઠી ચાલની સાલ્કીમા શ્રીજી પક્તિમા પહેલા ચતુષ્વલ પછીના અષ્ટવલને અતે બે માત્રાની પ્લુતિ આવતી તેને બદલે અહીં વીજા અષ્ટવલના પહેલા ચતુષ્વલમા આવે છે અને એ પ્લુતિત્રય મધિ સાથે શ્રીજી પક્તિનો આતર પ્રાસ આવવાને બદલે શ્રીજી પક્તિ પહેલી બે ચોપાયાની પક્તિઓ સાથે પ્રાસયો જોડાય છે આ રચના પણ સુંદર છે આમ આ મરાઠી ચાલની સાલ્કીને પણ અનેક રીતે વિકસાવી શકાય

આની પછી નવલરામે યોજેલો મેઘ છંદ લઝ

એન કુવેર તળી ગળ રક્ષણ રોજ બરે ફુલ બાગ
 જે ગુણવત સુજાણ ચતુર રસરંગી પ્રેમી અયાગ
 સગીર રૂપ સલૂણો

નિજ પત્ની પધિની નારતુ પાછે વ્રત પ્રેમે
 છે સહજ ગુગમ રૂઝેવું સદા પ્રીતિના નેમે

માત્ર સાદા પઠન ઉપરથી જ સમજાવે કે પક્તિઓ ચતુષ્વલોમા વધુ સરલ રીતે વહે છે શ્રીજી પક્તિ દોટાવેલી છે તે સહજ ગવાય છે

એન કુ,વેર ત,ળી ગળ, રક્ષણ, રોજ બ,રે ફુલ, બા—,—અગ;
 જે ગુણ,વત સુ,જાણ ચ,તુર રસ,રંગી, પ્રેમિ અ,યાઅગ, નમિત,
 સગીર, લૂણો,—,—,—

નિજ; પત્ની, પધિની; ના-ર, નૂ પા; છે વ્રત, પ્રેમે; --, -

છે; સહજ સુગમ રે; વૂ-સ, દાપ્રી; તીના, નેમે; ----;

પળ ગાવામા જેમ કેટલીક ચતુષ્કલ રચનાઓ પદ્કલોમા ગવાય છે તેમ આ પળ પદ્કલોમા શરૂ થઈ અત સુધી પદ્કલોમા ગવાય છે. પદ્કલોમા તેની સ્ત્રીપત્નિકા નીચે પ્રમાણે ગાય : (સાસ જરૂર હોય ત્યાં જ ગુરુચિહ્ન મૂકુ છું)

એક કુ; વેર ત; ણો ગણ, રક્ષણ; રોજ વ, રે ફુલ, વા -- ; -- ગ;

જે ગુણ; વત સુ; જાણ વ; તુરસ; રંગી -; પ્રેમી અ; - યાગ; સંગીત;

રૂપસ; લૂણો -; -

નિજ; પત્ની -, પધિની -, નાર; નૂપા -, છે વ્રત; પ્રેમે -; -

છે -; સહજમુ; ગમરે -; વૂ-સ; દાપ્રી -, તીના -, નેમે -;

પળ આવી આતરાવાળી રચનાઓ કોઈ વાર વે મિત્ર તાલોમા ગવાય છે તેમ આ પળ ગાઈ શકાય તેવી છે બીજી પંક્તિ 'તુર રસ'; સુધી ચતુષ્કલ-અષ્ટકલમા ચાલી પછીથી પદ્કલોનો પ્રવાહ ચાલે એમ પળ ગાઈ શકાય. પ્રેમાનન્દની દાણલીલાની ગરવીમા એમ થાય છે એ હું કહી ગયો છું

નરસિંહની એક વધુ જ પ્રસિદ્ધ કૃતિ લઉં :

નાગર નદજીના લાલ

રાસ રમતા મારી નથડી સોવાળી

કાના જડી હોય તો આલ

રાસ રમતા મારી નથડી સોવાળી.

નાની નાની નથડી ને માહી ઘણેરા મોતી

નથડીને કારણે હું નિત્ય ફરુ છું જોતી જોતી જોતી નાગર.

ઘોઘપદસાગર, ભા ૧, પૃ. ૫૨૮

ન્યાસ :

નાગર] ન-દ, જીના, લા -, - - લ;

રા -, સર, મન્તા, મારી, ન-ય, ડીઓ, વાળી,

વાના, જડી, હોય તો, આ -, - - લ, રા -, સર,

મન્તા, મારી, ન-ય, ડીઓ, વાળી, --,

નાની, નાની, ન-ય, ડીને, માહિ ઘણેરા, મોતી, --;

ન-ય, ડીને; વા-ર, ણે હું, નિત્ય ફરુ છું; જોતી, જોતી; જોતી નાગર;

આશી ચતુષ્કલ રચના છે અને પ્લુતોનો ન્યાસ બહુ સૂચીયો કર્યો છે. આનાથી વધારે જટિલ એક વીંજી રચના નરસિંહની જ લઈએ :

જમો તો જમાડુ રે જીવન મારા ટેક
 ઘાલાજી મારા, સોત્રણ થાઢ મરી લાવુ
 કાઈ મોતીઢે વધાવુ રે જીવન મારા
 નરસિંહ મહેતાકૃત વાવ્યસપ્રહ, પૃ. ૫૬૬

ન્યાસ :

જમો, તો જ, માડુ, રે-; જી-,વન; મારા,-
 વા;લાજી મારા; -સો ગ્રજ, થા-ઢ મરી, લાવુ,-
 કે; મોતી ઢે વે;ધાવુ રે-; જી-, વન, મારા,- -;

આશી કૃતિ ચતુષ્કલમા વહે છે રચના અટપટી છે, પણ ગવાતા બરાબર આ રીતે જ આ જ પ્લુતવદ્ધ અક્ષરન્યાસથી ગવાય છે વીંજી પક્તિમાં પહેલા અષ્ટકલ પછીના અષ્ટકલમા પહેલી બે માત્રા અનક્ષર રહે છે, અને એ ઉપર રચનાનો તાલ પડે છે, અને તે પછી મા-લ ચતુષ્કલ આવે છે, એ વધી આ રચનાની મળીઓ છે પણ ધરી રીતે જોઈએ તો વધા પ્રવારનો રચનાઓની વધી મળીઓ ગણાવી શકાય એમ નથી માન દિગ્દર્શન થઈ શકે

પ્રકરણ ૧૨મામા 'માઘ મન મોહધુ૦' અને 'વામણ દીતે છે' કૃતિઓ આપી છે જે વિશેષે કરીને પદ વહેવાય છે તે ઘણાસારા અસમ-સમ્યસધિની પક્તિવાઢા હોય છે એની અનેક રચનાઓ મળે છે તે વધી અહીં ઉતારવી શક્ય નથી એટલે આગળ ચાલીએ.

હવે પદ્મલ રચનાઓ લઈએ સેમા પ્રયમ હુ દયારામની એક મુદર ગરવી લઉં છું :

પાધરે પયે જા !

નેળ નચાવતા નદના કૂવર પાધરે પયે જા !

મુદરો સામુ જોઈ વિહુલ વામળાંડી મા યા

ગુમાની પાધરે પયે જા !

આવ ઓરો એવ વાત વહુ તુને યાનમા યાનૂઢા !

શીદ હટીલા અટકે ? હુ તો તારો છુ સદા, ગુમાની પાધરે પયે જા

દયારામરાસુપા, પૃ ૮૧

આ પદ્ધતિ સધિઓની રચના છે ઉત્પાપનિકા :

નેળન; ચાવતા, નદના, કૂવર; પાથરે, પથે—; જા—; —; —;
સુદરી; સામુ—; જો—ઈ; વિઠ્ઠલ; વાસલ; ઢીમા—; વા—ગુ;
માની—; પાથરે, પથે—, જા—; —; —;

પહેલી પક્તિમા 'જા' આવે છે તે જ સ્થાને બીજી પક્તિમા 'વા' આવે છે. પળ એ 'વા'ના જ પદ્ધતિમા ધ્રુવનો પહેલો અક્ષર સ્થાન મેળવે છે. અહીં ધ્રુવ ગરવીના પ્રારંભમા 'પાથરે પથે જા' એમ આપેલ છે પણ ત્યાં સ્તરી રીતે ધ્રુવપક્તિ નીચે પ્રમાણે જોડાઈ:

પાથરે પથે જા ગુમાની પાથરે પથે જા

ઉત્પાપનિકા :

પાથરે; પથે—; જા—ગુ; માની—; પાથરે; પથે—; જા—; —; —;

ઘણી ધ્રુવોમા, આ પ્રમાણે પ્રથમના શબ્દો ફરી અત્ર તરફ આવે છે ત્યારે વચ્ચેમા થોડા બીજા શબ્દો હોય છે, તેવી આ પળ છે આગલ જોયેલી 'શ્યામ રંગ' અને 'ફૂલના પેરીને' એવી ધ્રુવો છે એવી ધ્રુવોમા આતરા પછી ધ્રુવલક્ષનો મધ્યમાગ જોડાય છે જેમકે ઉપરની ધ્રુવમા 'ગુમાની' થી ધ્રુવલક્ષ જોડાય છે

હજી દયારામની એક ત્રિકલ-પદ્ધતિવદ્ધ અતિ પ્રસિદ્ધ પણ અતિ જટિલ રચના લઝ :

ચાલ બેલી અલબેલી પ્યારી રાધે !

તને તારો કાન બોલાવે,

તને ઘનશ્યામ બોલાવે;

તને તારો પિયુ બોલાવે, સરસ સમય સાથે સાથે પ્યારી રાધે.

એમ વહી પતિ અતિ રતિસ્મૃતિ કરાવી,

સજાવ્યા શૂગાર જેમતેમ સમજાવી,

લાવી લલિતા પટરાણીને પધરાવી

સોપી શ્યામ, સોપી શ્યામ, મુદર શ્યામ કરી પ્રણામ,

વઢી વામ કુજધામ પુરણકામ નિગમયામ,

શો વિશ્રામ તે શુભગ્રામ કથે આમ દયારામ

હર્ષ વાધે, વાધે, પ્યારી રાધે

દયારામરસમુદા પૃ ૭૪

ઉત્થાપનિકા

ચાલ] મ્હેલી બલ, બેલિ પ્યારિ, રા-ધે- , -
 તને- તોરો- ,] મ્હોન વોલોવે, -
 તને- ધન,] શ્યોમ વોલોવે, -
 તને- તોરો- ,] પિયુ વોલોવે, સરસ સમય,
 સાધેસા, થે પ્યારી, રા-ધે- , -

અમ,] વહિ પતિ અતિ, રતિ સ્મૃતિ વ, રા- -, વી-
 સજા,] ધ્યા શૂગાર, જે-મતે-મ સમ, જા- -, વી-
 લાવિ,] લલિતા પટ, રાણિને- પથ, રા- -, વી-
 સોપિ,] શ્યામ સોપિ, શ્યામ સુદર, શ્યામ નરિ પ્ર, નામ
 વળી,] વામકુજ, ધામ પુરણ, વામ નિગમ, યામ
 શો-વિ] શ્યામ તે- ગુણ, ગ્રામ વચે, આમ દયા, રામ
 હર્ષ] વાધેવા, ઘેપ્યારી, રા-ધે- ,

ધણી અટપટી રચના છે દયારામે ટૂંકા પ્રાપ્તો નાસી તેને વધારે અટપટી કરી
 છે છતાં પટનગાનમાં સુદર છે દલપતરામે અને નર્મદાશવરે વધેએ આની
 નવલ કરી છે

હવે હું દેસી અને પદીમાં સપ્તકલ રચનાઓ લઉ છું સપ્તકલ સધિ
 દીપવદી તાલમાંથી આવેલો છે, અને એ તાલ સાધારણ ગાયક માટે અધરો
 ગણાય છે પણ ગુજરાતમાં તો અનેક-લૌચ-ગીતો મંજનો સપ્તકલ રચનામાં
 વહુ આસાનીથી ગવાય છે

મન મતવાલો પ્યાલો ચાણિયો
 પ્યાલો પ્રેમહૂદો પીધો રે
 જરા રે મરણ વાકો ગમ નહી
 સદગુરુ શબ્દે સિવાયો રે મન મતવાલો
 અમર વરસે ન અમર્યું મરે
 મીન ઘરણી આગાશા રે
 વટ- કુમારી પ્યાલો મરી દીવે
 કોલ્યા લજમણ દાસા ર મન મતવાલો
 (સ્મરણમાંથી)

ઉત્થાપનિકા

મન મત, વાળો પ્યાલો, ચા-સિયો, -
 લદા લદા લદા લા લા લા લા લા, લદા

प्यालो, प्रेम हूदो, पीघोरे -
 दादा, लदादादा, ल दादादा
 जरारे म, रण वाको, गम नही, -
 लदा दा दा, लदा दादा, लदा दादा, लदा
 सदगुरु, शवदे सि, घायोरे -,
 दा दा, लदा दा दा, लदा दादा,
 मन मत, वालो प्यालो, चा - खियो, - - -
 अमर वर, से - ने अभ, यूँ - भ रे, -
 भीजे, धरणीया, काँशा रे -,
 अटलकू, माँरी प्यालो, भरी दीये, -
 बोल्या, लछमण, दाँसा रे -
 मनमत, वालो प्यालो, चा - खियो, - - -

भजनोमा घणी वार 'हे जी' आवे छे ए अही पण आवे छे. ते प्रारंभमां
 'चाखियो' पछी आवे छे अने त्यारे ए सप्तकल नीचे प्रमाणे पुराय छे :

चा - खियो, -
 हेँजि प्याँलो

अर्थात् 'हेँ जि' उमेराता पठिना गुरुओ लघु थाय छे एक बीजु गीत लउं :

बन गया फकीर मेरे दाता बन गया फकीर जी
 अखंड धारा अमर वरसे स्वात्पू वरसे नीरजी
 देवी देवता मेळे मळिया गुणपती गभीर मेरे दाता०
 सात समुदर खारा भरिया तेमा मीठी एक वीरडी
 डुगर माये देरी दीठी दीठो घडनारो पीर मेरे दाता०

उत्पापनिका

बन गया - फकीर मेरेँ दाँताँ, बन गया - फकीर जी -,
 अखंड धारा, अमर वरसे, स्वात्पू वरसे, नीरजी -,
 देवी देवता, मेँळे मळिया, गुणपती गभीर
 मेरेँ दाँताँ, बन गया - फकीर जी -
 सात समुदर, खारा भरिया, तेमा मिठि ऐँक, वीरडी -
 'डुगर माये, देँरी दीठी, दीँठो घडनारोँ, पीर
 मेरेँ दाँताँ, बन गया - फकीरजी -

પપાવ દાલદાશ અને પપાવ લદાદાશ સંધિ આવે છે તે સહેલાઈથી જોઈ શકાય
આમા ભજનની હવે પપાવ 'રે' મળે છે એમ થાય ત્યારે આત્મપાસની માત્રાઓ
ઘટે છે, જેમકે 'દેવો' રે' દેવતા', 'મૈલે' રે' મહિયા' એવી જ રીતે
'માઈ' પણ મળે જેમકે 'અલ્લે ધોરો માઈ', સાતેય અક્ષરો લઘુ આપને
'વ્યામરણ૦' 'ફૂલના પેરી૦' ચગેરમાં ધ્રુવમા જોયું હતું તેમ અહીં પણ
ધ્રુવમા આદિના શબ્દો અતમા ફરી આવે છે અને વચમા ઘોડા શબ્દો મુલાય
છે, અને એ વચમા મુલાયલા શબ્દોથી જ ધ્રુવસદ અતરાની ગમિત સાથે જોડાય
છે આ પ્રક્રિયા ઇટલી સ્ક્રૂ છે કે એક નાટકમા મસ્કરીની રચના સામઢેલી
તેમા પણ એ જ પદ્ધતિ છે રચના સપ્તકલ છે, અને હાસ્યની વૃત્તિ પણ
સપ્તકલમા આવી શકે છે એ આ ઉપરથી જણાશે, જો કે હાસ્ય ઠકા
પ્રકારનું નથી

હોંકો વાલો લાંગે માઈ માઈ હોંકો વાલો લાંગે
ચલમ તો ચતુરાઈ કરેને હાંકો હરિની પાયા
સલેચીમા હાપ જ નાહ્યો જાણે ગંગાજીમા નાયા માઈ૦

સત્યાપનિકા

હોંકો વાલો, લાંગે માઈ માઈ, હોંકો વાલો, લાંગે —,
ચલમ તો ચતુરાઈ કરેને, હોંકો હરિની, પાયા —,
સલેચીમા, હાંપ જ નાહ્યો જાણે, ગંગાજીમા, નાયા
માઈ માઈ, હોંકો વાલો, લાંગે —

ચરાચર 'ચન ગદા ફનોર' ની જ આ રચના છે 'હાયજ૦' વાઢ્યા સપ્તકલમા
સાત અક્ષરો છે, અલ્પવત્ત આ ચઘા લઘુ જ છે, અને તેમા પાંચ ગુરુઓને લઘુ
ચરવા પડે છે એથી હાસ્ય ઠીક પીપાય છે એમ મને લાગે છે હવે હું ધીરાની
કાફી નામે આઢ્યાની રચનાનો દાખલો લઉં છું એમા આતરો અથવા
આતરાનો અમુક સુધીનો ભાગ ચતુષ્કલ છે, બાકી આછી રચના સપ્તકલ છે
આ કાફીઓ પણ પદ કહેવાય છે

મત મળે સાચારે અગમની તે ચવર્યું કરે
માવે મેટું તેને રે, સરખે મારા વારણ સરે સત૦
ઝલડી સરિતા ચઢી ગગન પર વિણ વાદળ વરસાય
વિના આશ ત વિજળી ચમકે, ગેવા ગરજના થાય /
ધીરે ધીરે વરસે રે, વરસીને અમર્યું મરે સત૦

ઉત્થાપનિવા :

સંત મલ્લે, સાઁવા—, રેઁ—, અગમની તે, સ્વયંઁક, રેઁ—,

ભાવે મેટૂ, તેઁને—, રેઁ—, સંવે મારા, કાર્જઁસ, રેઁ—,

ઘણે ભાગે આટલી ધ્રુવ ગવાયા પછી અતે હોઁ—, જીઁ—, એમ આવે છે
આતરાની રચના ચતુષ્વલ છે, અર્થાત્ તાલ બદલાય છે તેને માટે હોજીવાળા
બે સપ્તકલોની જરૂર પડે છે પ્રથમ, આલો આતરો ચતુષ્વલમા છઠ છુ

ઉલટી, સરિતા, ચઢી ગ, ગનપર, વિળ વા, દલ્લ વર, સા —, —ઁય,

વિના આમ તે, વિજલ્લી, ચમકે, ગેવિ ગ, રજના, ધાઁય, ં

ધી] રેઁધીરે, વરસે—, રેઁ—, વરસોને, અમયંઁમ, રેઁ—,

સંત મલ્લે,

ઉપરના આતરાનો અત્ય શબ્દ 'ધાઁય' બોલાઈને પછી ધ્વનિરહિત વિરામ આવે
છે અને પછી પાછા સપ્તકલો ચાલે છે અને તેની સાથે ધ્રુવપક્તિ જોડાઈ જાય
છે એ આલો આતરો સાક્ષી કહેવાય છે એમ સ્મરણ છે, અને તે દરમિયાન
તબલા બધ રહે છે પણ ઘણી વાર એ આલો આતરો ચતુષ્વલમા નથી ચાલતો,
બીજી પક્તિના અર્ધ પછીથી સપ્તકલમા સરે છે આ પ્રમાણે —

ગેઁવી ગ, રજના—, ધાઁય

ધી] રેઁધીરે,

આલો રચના બહુ ચમત્કારવાળી અને સુદર છે આની ભગીઓ તરત ધ્યાનમા
આવે એવી છે ધ્રુવનુ વીજુ સપ્તકલ ઘણે ભાગે બે જ ગુરુઓથી આલુ
મરાય છે, અને તે પછીનુ ત્રીજુ 'રે'થી મરાય છે, ક્વચિત્ જ તેમા
પછીના શબ્દના એકાદ અક્ષરને સ્થાન આપવુ પડે છે અત્ય સપ્તકલમા પણ એક
જ ગુરુ આવે છે ઉપાન્ત્ય સપ્તકલની એક શાસિયત પણ ધ્યાન આપવા યોગ્ય
છે 'સ્વયંઁક' 'વાર્જઁસ' અને 'અમયંઁમ' ત્રણેયમા અતે લઘુ છે અને
તેની પહેલા ત્રણ માત્રાની પ્લૂત ગુરુ છે એમ આ રચનામા સૂચીદાર ભગીઓ
છે મેં ક્વચિત્ જ આમા અપવાદો જોયા છે

આટલાથી આવી રચનાનુ દિગ્દર્શન થઈ જશે એવી આશાથી આ
પ્રકરણ પૂરુ કરુ છુ

દેશીઓ અને પદોનું પરિશિષ્ટ

પ્રકરણ ૧૪મા મેં કહ્યું કે કેટલીક રચનાઓ એવી હોય છે કે તેના અક્ષરવિન્યાસ ઉપરથી સામાન્ય રીતે સઘિઓ પ્રતીત થાય નહીં, પણ એ વસ્તુ ગાતા સમઝ્યા પછી તેના સઘિઓ પાડી શકાય અને તેની ઉત્થાપનિકામા દેશીઓ જેવી જ સૂચીદાર મગીઓ જોઈ શકાય. આમા મેં મુખ્યત્વે દસવલ અને ચોદકલ રચનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. આગલા પ્રકરણોમા પદ્કલ રચનાઓનો એક વર્ગ તરીકે મેં દેશીઓમા સમાવેશ કર્યો હતો પણ એનો અર્થ એવો નથી કે પદ્કલ રચનાઓ ઘણી જ ગાતા સામઝ્યા વિના માત્ર અક્ષર-વિન્યાસથી પચડી શકાય છે. અર્થાત્ કેટલીક પદ્કલ રચનાઓ પણ આ પરિશિષ્ટનો વિષય બને છે અને તેને હું પહેલી લઈશ નીચે કવિ ન્હાનાલાલનું એક લગ્નગીત ઉતારું છું.

મૂરજ ઝૂયો રે કેવડિયાની ફળજે.

કે વ્હાળેલા યાયે નવલા રે

મૂરજ ઝૂયો રે મણિ માળેકની ટશરે;

કે વ્હાળેલા યાયે નવલા રે.

આ ગીત ન્હાનાલાલનું છે પણ તે મૂળ એ લોકગીત ઉપરથી લીધેલું છે અને તેની આ કડીમા તો વધુ થોડો ફેરફાર કર્યો છે. એ લોકગીત પ્રસિદ્ધ છે અને નીચે પ્રમાણે પદ્કલમા ગવાય છે. ગીત, ઉપર, ચાર લીટીમા છે પણ ગવાતા તે બે લીટીનું જ બને છે, જેની દરેક પંક્તિ ધ્રુવબદ્ધ છે નીચે પ્રમાણે :

મૂરજ] ઝૂયો—, રે કે—, કડિયાની, ફળજે; વ્હાળે—; યાયાયે, નવલા—, રે

મૂરજ] ઝૂયો—, રે મણિમા, માળેકની; ટશરે કે, વ્હાળે—, યાયાયે, નવલા—; રે

બેચલ અક્ષરવિન્યાસ જોતા તેની પદ્કલ રચના હાથમા નહીં આવે. બલ્લભા જેણે સામઝ્યા હશે તે તરત પદ્કલને પચડશે, પણ નહિતર નહીં પચડાય. પણ પચડાયા પછી આ ગીત એ પિંગલ શૃતિ હોય એવી રીતે જ ઉત્થાપનિકામા પડી જશે. આપણે જોઈ ગયા તેવી ઘણીસરી પદ્કલ રચનાઓ પેઠે જ પહેલી બે ટિકલ પાડામાં પછી સાલબદ્ધ પદ્કલપ્રવાહ ચાલે છે. વીજા પદ્કલમા 'રે', ધોવામા 'કે' અને અંતે 'રે'નું સ્થાન નિશ્ચિત છે. આવી રચના પદ્કલની છે, તેમા ત્રિકલો આવતા નથી. એવી રચના પચડવી ઘણે ઘણી

છે વ્યાક પળ ત્રિવલ નજરે પડે તો ત્રિવલ પટ્કલ વને પવડાય છે, અને ગરવીઓ અને લોવગીતો ઘણા દાદરા તાલમા હોય છે એ સમારીને ત્રિવલ ષટ્કલનો પ્રયોગ સ્વાભાવિક રીતે વાચનાર કરે, પણ ત્રિવલરહિત પટ્કલ પવડવુ વ્યારે અપરુ છે સરસાવવા માટે એક ગીતની લીટી લઉ છુ.

વડતાલ ગામને ગોદરે હિંડોલો આવાની ઢાલ

આમા 'વડતાલ' ગાલગાલ તરત નજરે પડે છે અને તેને લીધે 'હિંડોલો' 'આવાની' ષટ્કલો પણ નજરે પડે છે બાકીના 'ગામને' 'ગોદરે' ત્રિવલવદ્ધ ષટ્કલો તરત પ્રતીત થાય છે પણ ત્રિવલરહિત પટ્કલો એમ પકડાતા નથી ધીજુ લગ્નગીત અગારી નાતમા ગવાતુ અહીં લઉ છુ.

પીલો પીલો તે વાનો મેં મુળ્યો
પીલો હલ્લદરનો છોડ
સોય રે વાનો મેં નિરલ્હીયો
ગોરા વિયા ભાઈ રે તમને પિઠઢા કરીશ
જ્યમ રે સાજનિયા સતોલશે
દુરિજન દુરિજા રે હરને ઢાવલે પાય
દશમનિયા રે દાને વલે
રાતા રાતો તે વાનો મેં મુળ્યો, વગેરે

સાત પક્તિની પીલા વાનાની એક કડી છે પછી રાતા વાનાની એવી જ ધોજી કડી શરુ થાય છે ગીત ગવાતા પટ્કલ સધિઓ નીચે પ્રમાણે પડે છે

પીલો] પીલો તે, વાનો—, —મેં સૂ, ણ્યો
પીલો, હલ્લદરનો, છો—ડ,
સોય રેવા, નો મેં—, —નિરલ્હી, યો
ગોરા, વિયા ભાઈ, રે તમને, પિઠઢા કે, રી—જ,
જ્યમરે સા, જનિયા સ, —તોલે, શે
દુરિજન, દુરિજન, રે હરને, ઢાવલે, પા—ય,
દશમનો, યારે દા, —શે બે, લે
રાતો]

મહુ સૂવીથી અનુક અમુક પક્તિને અતે સધિ અધૂરો રાલી પછી આવતી પક્તિના આદિ શબ્દથી આસુ પટ્કલ રચેલુ છે ગવાતા તાલ શોધનારને મુશ્કેલી પડે પણ

गानाराने में बहु सरलतायी ताल साधवी अर्थात् सधि साधवी गातां सामळ्या छे अमुक् अमुक् स्थाने अनक्षर मात्राओ उपर ताल पडे छे अने तेयी वृत्ति बहु सूरीवाळी जणाय छे

उपर आपेला बने लग्नगीतो में सप्तवलमा पण गवाता सामळ्या छे पट्कल अने सप्तवल वच्चे मात्र एक ज मात्रानो फेर होवायी आम यवु सहेलु छे बनेनी सप्तवल उत्पापनिवा नीचे दूवमा आपु छु

सूरज] ऊ०यो—; रे०वे—; बडोयानी, फणसे के; व्हा ०णे—; ला०वाये;

नव०ला—; रे०

सूरज, ऊ०यो—; रे०मणिमा, णे०कनी, दशरे के;

हवे 'पीळो०' नी उत्पापनिवा :

पीळो] पी०ळो ते, वा०नो—, ०में सू; ण्ढी०

पीळो, हळदरनो, छी०—ड,

सोंय रे वा; नो०मे—, ०निरखी, यो०

गोरा, किया भाई, रे०तमने, पिठडा के, री०—सा,

ज्यम रे सा, जनीया स, ०तोस, शे०

दुरिजन, दुरीजन, रे०हरने, डा०बले, पा०—य,

दशमनी, या०रे दा, ०क्षे वळे०

रातो]

एकी पक्तिमा बते अचूरो रहैतो सधि, ए ज पक्तिमा अनक्षर मात्राणी शरू यनी उपान्त्य सधि, बेवी पक्तिमा मात्र मालवी पुरातो आखी अत्य सधि, ए बधी आ भीतनी भगीओ छे

नीवेनु बाळगीत पण पट्कल रचना छे :

चक्ली तारा खेतरमा में शीझवी वाथ्यो

शीझवे चडी जोउ रे कोई मानवी आवे

लीली घोवी पीळो चावलो किया भाई आवे

घुघरियाळी ध्वेन्यमा वेई वा आवे

खोळामा वाचन बंटडो धवरावती गावे

दूवे भरी तलावडी नवरावती आवे.

તેની ઉત્પાપનિતા.

ચેવેલી, તારા-; રોતરમો; -મેં-, શોશયો, વાથ્યો-;
 શોમ્મે, પેડી-, જોડ રે, -વોઈ, માનવી, આવે-;
 લીલીપો, ડોંપીઢો, પાવતો, -પી-, યામાઈ, આવે-
 ધૂપરી, પાઢી-, દૂલ્યેમાં, -પે-, ઈ વા-; આવે-
 લોઢામા; વાવન, ચેટકો, -પેવ, રાવતી, આવે-
 દૂધેમે, રીતે-, લાવેડી, -નર, રાવતી, આવે-

આની એ મળી અત્ય દિવલ અનધાર એ તો સાદી અને તરત પવઢાય એવી છે પણ વધારે મુદર મળી તો ચાપા પટ્વલુ પ્રથમ દિવલ આધાર રહે છે અને એના ઉપર જ તારા આવે છે એ છે ઉપર પ્રમાણે ઉત્પાપનિતા તર્યા વિના આ ગોતની એ સૂચી પવઢવી અધરી છે કોઈ કોઈ વાર આપાને આસાં પટ્વલો અનધાર આવે છે અને એવી રચનાઓ ગવાતી સામઢપા વિના પકઢવી અશક્ય છે દુ નીચે એ પવિતર્યો ઉતાર છુ

વાનૂઢા વાનૂઢા તેં તો શૂ વીધુ જો ગોરસ પીધુ ગોરી માપનુ .

નાયને વારણ પડની છે પાઢી જો પીએ કાવોઢી લ્યો નાય પીરસુ.

ઉપરની એ પવિતર્યાં અત્ય પ્રાપ્ત નથી, અર્થાન્ આ પ્રાસવદ્ધ વડી નથી દરેક પવિત છુટ્ટી છે, અને તેમા આતરપ્રાસ આવે છે પવિત ઘણી લાવી છે, પણ તેમા અનધાર પ્લુત પટ્વલો મુક્તતા તે ઘણી વધારે લાવી છે તે જણાઈ આવશે એ ધોડિયા ગીત છે, જેમા લાવા પ્લુત ઉચ્ચારણોને સ્વાભાવિક રીતે સ્થાન મળે છે

વાનૂઢા, વાનૂઢા, તેં તો શૂ, ---, વીધુ જો, ---, ગોરસ, ---;

પીધૂ-, ગોરી-, માયનૂ, ---;

નાયને, વારણ, પાંની છે, ---, પાઢીજો, ---, પી એ કા, ---;

વોઢી-, લ્યોના ંથ, પીરસૂ, ---;

કુલ વાર પટ્વલો ગવાય છે, તેમા ચાર પટ્વલો અનધાર છે આ પ્લુત પટ્વલો કૃતિનુ અગ છે વારણ કે વાઢ્ઢને ળધાઢવાના પ્રયોજન માટે તે આવશ્યક છે આમા પહેલા એ પટ્વલો 'વાનૂઢા ં', એમ કરીને ત્રિવર્તવદ્ધ કરી શકાય પણ બાકી રચના જોતા એ કૃતિનુ અગ નથી એમ સમજાશે

પચ્ચલની તો દેશીઓ જ નથી મળતી. પણ દશકલની દેશીઓ મળે છે. અને અક્ષરવિન્યાસ ઉપરથી એ પચ્ચલ એવી નથી, એ નીચેના દાસલા ઉપરથી તરત સમજાશે. અમારી નાતમા—બ્રાહ્મણની ધણીસરી નાતોમા—જનોઈમાં બઢવાનુ નીચેનુ ગીત ગવાય છે. હુ જે જ પક્ષિતઓ ઉતાર છુ :

બઢવા કાને કઢી હાયે વીટી હીરે જઢી રે

બઢવો જૈ વેઠો છે દાદાજીને સોઢે કઢી રે.

અક્ષરવિન્યાસ જોઈએ તો રચના સ્પષ્ટ રીતે ચતુષ્ચલની જણાશે પણ એ દશ-કલમા ગવાય છે. તેની ઉત્પાપનિવા નીચે પ્રમાણે થાય :

બઢવા—] કાને કઢી—; હાયે વીટી—; હીરે જઢી—; રે—
દાદાદા] દાદા દાદાદા; દાદા દાદાદા; દાદા દાદાદા; દાદા

બઢવો—, જૈ વેઠો છે—; દાદાજીને—; સોઢે કઢી—; રે—
દાદાદા; દા દાદા દાદા; દાદાદાદાદા; દાદા દાદાદા; દાદા

પહેલા ત્રણ દિવલો પછી પાંચ દિવલની પરપરા શરૂ થાય છે. અને ચતુષ્ચલ 'રે' આવે છે જે પછીની પક્ષિતના ત્રણ દિવલ સાથે જોડાઈ દશકલ રહે છે. રચનાની એક પાસિયત એ છે કે દરેકે દરેક સધિમા પાંચમુ દિવલ અનક્ષર છે, તે આગળના અક્ષરની પ્લુતિથી બનેલુ હોય છે. પચ્ચલ સધિના, જે માત્રા અને ત્રણ માત્રા (કે ત્રણ માત્રા અને જે માત્રા) એવા જે અવયવો છે, દા-લદા કે દાલ-દા એમ તો અહીયા પાંચ દિવલો ત્રણ અને જે કે જે અને ત્રણમાં વહેંચાયેલાં છે. કાને, કઢી—; હાયે, વીટી—; એ પ્રમાણે એક વીજુ ગીત લઉ છુ જે અમારી નાતમા કન્યા બોલાવતી ક્યવતે ગવાય છે

લીલૂઢા તે વાસની વાસલી શેરીએ ગાજતી જાય રે

ગરવા તે વાગની વેટઢી વેઈ વેન સાસરે જાય રે.

ગવાતા આની પચ્ચદિવલ ઉત્પાપનિકા નીચે પ્રમાણે થાય છે :

લીલૂઢાતે—; વા—સની—; વા—સઢી—; શે—રીયે—, ગા—જ—;—;
તી—;—;—; જા—યરે—;

ગરવાતે—, વા—પની—; વે—ટઢી—, કૈઈ વૈન—, સા—સ—;—;
રે—;—;—; જા—યરે—;

પરપરા પ્રમાણે ઉપર પ્રમાણે ગવાય છે દરેક લઘુ દિવલ તો છે જ, જો કે ઘણી જગાએ ગુરુના ચિહ્નો કર્યાં નથી આમા પણ દરેક દશકલ સધિનુ છેવટુ

દિવલ અનકાર રહે છે. હજી એક વીજી રચના લડ. એ પણ લગનગીત જ છે, અને ફેટલીક નાતોમા ગવાય છે.

ઢોલીઢા ઢૂવવા લાઢી ચાલો આપને ધેર રે
ઠમા રૂહો તો માગુ મારા દાદાજીની શીસ રે
હવે કેવી શીસ રે લાઢી હવે મેવા ચોલ રે
પરળ્યા એટલે પ્યારા' લાઢી ચાલો આપને ધેરરે

વ્તપાપનિકા :

ઢોલીઢા ઢ-; ઢૂવવા લાઢી-; ચાલો આપને-; ધે-રે-;
ઠમા રૂહોતો-; માગુ મારા-; દાદાજીની-; શી-સરે-;
પરળ્યા એટલે-; પ્યારા લાઢી-; ચાલો આપને-; ધે-રે-;

૬ દરેક દશકલ સધિમા છેલ્લુ દિવલ અનકાર છે. 'ચાલો આપને' સધિમા પાચ અકારો છે, દરેકને દિવલ રાત્રી દશકલ કરી શવાત, પણ તેમ ન કરતા 'આપ' વચ્ચે લઘુ ચોલાઈ પાચમુ દિવલ અનકાર રાખેલુ છે. 'પરળ્યા એટલે' એ સધિમા છ અકારો છે છતાં દ્રુત અકારોને સોઢા કરીને પણ છેલ્લુ દિવલ અનકાર થરેલુ છે આમ કરવામા ભાષાના સાધારણ ઉચ્ચારણ ઉપર વચ્ચો અત્યાચાર થતો નથી, — ગીતનો વિલંબિત ગતિને લીધે, હુ ધારું છુ હજી એક વીજી આવી જ દશકલ રચના લડ છુ એ પણ લગનગીત છે :

માઢવઢે વાઈ ઢાઢો ને વાજોઢી -	૧
કે ફરતી મેલાવો વવાયટી	
તેઢાવો કં આશાપરીના જોશી -	૩
કે આજ મારે લલ્લવી છે વકોતરી	
વધાવો મારા વીયા માઈને છેઢે -	૫
કે જામ મારા વેઈ વેનને નોતરે	
વેની રે તમે સૂતા છો વે જાગો -	૭
તમારે મંચર પગરણ આદયાં	

૧. 'પ્યારા'નો અર્થ 'પારવા' એવો છે એક દૂહામા પણ આ શબ્દ આ અર્થમાં આવે છે

ધોડાને ધી પાતે, વામઢ કરગરિયે નહી
ચમકી દી વઢધે, પ્યારા પોતાના કરે

ઉત્થાપનિવા :

માઠે-૫] હે વાંદ ઢાલો-; ને ઘાજોઠી-૫કે;
 દાદાદા] ઘા ઘા દાદાદા; ઘા ઘા ઘા ઘા ઘા;

ફરતી મેલા-; વોકવાવ-; ટી-
 દાદા દાદાદા; દાદાદાદાદા; દાદા
 તેડા-; વો વૈ આસા-; પરિના જોસી-૫કે;
 દાદાદા; ઘા ઘા ઘા ઘા ઘા; દાદા દાદા ઘા;
 આજ મરેં તસવી-; છે કકોત-, રી-

ઘા ઘા દાદાદા; દાદાદાદાદા; દાદા
 વધા-; વો મોરેં કીયા-, મોંદને છેડે-૫કે;
 દાદાદા; ઘા ઘા દાદાદા; ઘા ઘા દાદાદા;

જાંય મોરાં કેઈ-; વેંને નોતે-; રે-
 ઘા ઘા દાદાદા, દાદા દાદાદા; દાદા
 વેની-; રે તમેં સૂતા-; છો કે જાગો-૫ત;
 દાદાદા; ઘા ઘા દાદાદા, ઘા ઘા દાદાદા

મારે મેવર; પગરણ આદે-, યાં-
 દાદા દાદાદા, દાદા દાદાદા, દાદા

આમા પળ નિયમ તરીકે જોઈશુ તો દરેક સધિમા પાચમુ દિવલ અનકશર જ રહેતુ જણાશે તેમા થોડા અપવાદો દેસાય છે તેનો જ માત્ર વિચાર કરીએ પહેલી ત્રીજી અને પાચમી પક્તિમા અત્ય સધિમા આશુ દિવલ અનકશર નથી હોતુ, તેમા ઉપાન્ત્ય માત્રા અનકશર હોય છે, પણ અત્ય માત્રા પક્તિનાં 'કે' થી પુરાયેલી હોય છે પણ આ 'કે' તો તાનપૂરક છે, સગીતનુ અગ છે, ઇટલે એને ધરી રીતે હુ અનકશર દિકલનો અપવાદ નથી ગણતો પછી અપવાદ તરીકે માત્ર ૭મી પક્તિ રહે છે જેમા છેલ્લી માત્રા તાનપૂરક નહીં પણ પછીની પક્તિના શબ્દનો આઠ અક્ષર લે છે આ એક જ અપવાદ આસી કૃતિમા છે, તેને અગ્રેજી વહેવત પ્રમાણે, નિયમસમર્થક અપવાદ ગણુ છુ ઇટલે આ ગીતમા પણ પાચ દિવલસધિનો છેલ્લો દિકલ અનકશર રહે છે. એક બીજી માબત પણ લક્ષમા રાણવા જેવી છે આ ગીતમા પહેલા ત્રણ દિવલો પછી દશકલપરપરા શરુ થાય છે, અને ઉત્થાપનિવા આપતા મેં તે ચોક્કસાઈથી વતાવેલુ છે પણ જો એ સરત ન રાણીએ, અને આદિથી જ પચદિવલ સધિ ગણવા માડીએ તો, સધિના અતનો અનકશર દિવલ અછતો થઈ જશે, ધ્યાનમાં

નહીં આવે એટલે કે ઉત્પાપનિવા પટાવતાં આ સમાજ હમેશા આપસ્યવ સમજવી જોઈએ. પહેલી પંક્તિમાં 'માઈ' પાંચમીમાં 'માઈ' બંને અનેક ગુણ છે, પણ તે દર્શાવવા જોઈ સામ સજ્જાનો ઉપયોગ કરવાને બદલે મેં મને અસરો લખી બરી આ ગુણ સાધેલો છે.

મેં આ પરિશિષ્ટમાં પ્રારંભમાં વૃદ્ધોને પદ્મલને જાતિછદોમાં સ્વીકારેલું છે છતાં કેટલીક રચનાઓમાં તે ગવાયા વિના પચડી શકાતું નથી, અને તેથી તે પ્રકારની રચનાઓ આ પરિશિષ્ટમાં પડે છે. એ જ ઘાત સપ્તકલ માટે પણ સારી છે કેટલીક સપ્તકલ રચનાઓ ગવાયા વિના પચડાય તેવી નથી. અને તેથી તેનો એક દાસલો, ચૌદકલ રચનાઓમાં પ્રવેશ કર્યા પહેલાં જોતા જઈએ આ દાસલો પણ લગ્નગીતનો છે.

મોર જાજે ઝગમગે દેશ

મોર જાજે આયમગે દેશ

ચલ્લી જાજે રે વેવાયુને માઠવે હોં રાજ

વિયા વેવાઈ મુતો છૂં વે જામ

વિયા વેવાઈ મુતો છૂં વે જામ

કિયા માઈ ચરરાજાએ સીમાડા પેર્યા માણારાજ

ગીત સપ્તકલમાં નીચે પ્રમાણે ગવાય છે

મોર જાજે, ઝગમગે, દે-ઝગ

લદા દાદા, દાલદાદા, દાલ દાદા

મોર જાજે, આયમગે, દે-આ

લદા દાદા, દાલ દાદા, દાલદાદા

ચલ્લીજા, જે રે વેવાયુને, માઠવે હો, રા-ચ

લદાદાદા, લ દા દા દા, લદાદા દા, દાલ દાદા

વિયા વેવાઈ, મુતો છૂં વે, જા-ગ,

લદા દાદા, લદા દા દા, દાલ દાદા,

કિયા વેવાઈ, મુતો છૂં વે, જા-ગ,

લદા દાદા, લદા દા દા, દાલ દાદા,

કિયા માઈચર, રાંજાંઈ સિમાંડા, પેર્યામાણા, રા-ચ.

લદા દા દા, લદા દા દા, લદા દાદા, દાલ દાદા,

ગીત વધુ પ્રસિદ્ધ છે ગીતમાં આવતા 'મોર જાજે' 'ઝગમગે' 'આયમગે' વગેરે ચતુરક્ષર સધિઓ સપ્તકલની સૂચના કરે, અને એમ થાય તો

उत्थापनिवा वदाच गीत साभळया विना पण करी क्षयाय, पण वाकीना
सधिओमा ह्रस्व दीर्घनी छूट एटली वधी छे वे सधिओ प्रतीत न थाय

हवे हु चौदकल रचनाओ लउ छु प्रथम एव लग्नगीत लउ छु जे
घणी नातोमा गवाय छे

दादाने आगण आबलो
आवो घेर गभीर जो
एक पादडलु में ताडियु
दादा गाल मा दैश जो
लिलुडा ते वननी चरकलडी
ऊडी जाशु परदेश जो
आजे दादाना देशमा
काले जाशु परदेश जो

उत्थापनिका

दादाने, आ-गण, आवे-, लो-
दादादा, दादादादा, दादादा, दा दा

आवो, घेरग, भीर जो-,
दादा, दादादा, दादा दादा,

एकपा, देडलूमों, तोडी-, यू-
दादादा, दादादादा, दादादा, दादा
दादा, गालमा, दैश जो-,
दादा, दादादा, दादा दादा,

लिलुडाते, वननी-, चरकल, डी-
दादादा, दादा दादा, दादा दा, दादा
ऊडी, जाशु पर, देशजो-,
दादा, दादा दा, दादा दादा,

आजेदा, दा-ना-, देश-, मां-
दादादा, दादा दादा, दादादा, दादा
जाजे, जाशुपर, देश जो-,
दादा, दादादा, दादा दादा,

દશવત્સમા જેમ આપને પાંચ દ્વિવલોમા એ અને ત્રણા સધિઓ વતાવ્યા, તેમ અહીં સાત દ્વિવલોમા પણ સધિઓ પડે છે. દાદાદા અને દાદાદામા સપ્તવલ સધિ જેમ ત્રણ અને ચાર અને ચાર અને ત્રણ માત્રામા ઘહેંચાતો હતો તેમ અહીંમા સપ્તદ્વિવલ સધિ ત્રણ અને ચાર કે ચાર અને ત્રણ દ્વિવલોમા ઘહેંચાય છે. આ ઉત્પાપનિકા જોવાથી તરત સમજાશે કે સપ્તદ્વિવલો પવિત્રોમા કેવી રીતે વિભક્ત થયા છે.

આ જાતની દેશીઓ પણ ઘણી છે, અહીં તેનું દિગ્દર્શન માત્ર કરવાનો ઉદ્દેશ છે.

- પરિશિષ્ટ ધ

'પ્રવાહી છંદ' કે સઠંગ પદ્યરચનાના પ્રયત્નો

આપને અગ્રેજી સાહિત્યના પરિચયમા આવ્યા તે સાથે તેના અનેક પ્રવારોના પ્રયત્નો અને પ્રયોગો કરવાના આપણા સાધારોને કોઢ જાગ્યા તેમા અગ્રેજીમા જને 'એપિક' (epic) કાવ્યો વહે છે, જેને માટે આપણે 'વીરરસ મહાકાવ્ય' નામ યોજેલું છે તે રચવાના પણ કોઢ જાગ્યા. કવિ નરમંદાશંકર ઘણો વાકતોમા નવા જમાનાના કોઢ મૂર્તિમંત્ર વરે છે તે પોતાના 'વીરસિંહ' કાવ્ય નીચેની ટીપમા વહે છે "ગ્યારથી મને સમજાયું કે હવે હું કોઈ પણ વિષયનો કવિતા લખવામા ફાવીશ ત્યારથી મને એવો યુદ્ધો ઝઠેલો કે જિંદગીમા એક મોટી વીરરસ કવિતા તો લખવી જ." આ યુદ્ધો સિદ્ધ કરવા આગળ વિચાર કરતા તે વહે છે "પછી વૃત્તના વિચારમા પડ્યો."

અગ્રેજીમા એપિક મહાકાવ્યો જે છંદમા વ્યાપક રીતે લખાય છે તેને અગ્રેજીમા 'બ્લેક વર્સ' વહે છે. મહાકાવ્યને માટે ગુજરાતીમા પણ 'બ્લેક વર્સ'નું કામ આપી શકે તેવી કોઈ પદ્યરચના જોઈએ. એમ સમજાતા અનેક કવિઓએ તેના પ્રયત્નો કર્યા. પિંગળમા આપણે આ પ્રયત્નોને પણ પિંગળ દૃષ્ટિએ જોઈ જવા જોઈએ.

અહીં અગ્રેજીમા 'બ્લેક વર્સ' કોને વહે છે, અને કાવ્યરચનામા તે કેવી રીતે ઉપયોગી કે અર્થવાહક થાય છે તે પ્રથમ જોવું જોઈએ. એને વિશેની 'એનસાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા'એ આપેલી વ્યાખ્યા હું પ્રથમ ઉતાર છું.

Blank verse, the unrhymed measure of iambic decasyllable adopted in English epic and dramatic poetry. The epithet is due to the absence of the rhyme the ear expects at the end of successive lines.

‘બ્લેક’નો વાચ્યાર્થ ‘સાલી’ એવો થાય છે ‘બ્લેક વર્સ’-એટલે ‘સાલી પદ્યરચના’ સાલી શબ્દ અમુક અપેક્ષિત વસ્તુનો અભાવ દર્શાવે છે ‘એનસાઇક્લોપીડિયા’ કહે છે કે કવિતાની એક પછી એક આવતી પવિત્રઓને અતે વાન જે પ્રાસની અપેક્ષા રાખે છે તે આમા નથી માટે આ પદ્યરચનાનું નામ બ્લેક એવું પડેલું છે તેના સ્વરૂપ વિશે તે કહે છે કે તે દશાક્ષરી હોય છે, અને તેમા અમુક સઘિના આવર્તનો આવે છે આ સઘિ એક લઘુ અને એક ગુરુ એવા ત્રમે વે અક્ષરોનો બનેલા હોય છે અર્થાત્ આ પદ્યરચનાની પવિત્રમા એ સઘિના પાંચ આવર્તનો આવેલા હોય છે આપણે જાતિછૂંદોમા જોઈ ગયા કે પ્રાસ કે તુકાત શબ્દપ્રવાહમાથી પવિત્રઓને છૂટી પાઢી આપે છે એ પ્રાસ કાઢી નાખવાથી શબ્દપ્રવાહ પાછો અવાધિત બહેવા માટે છે એવિય કવિતાનો, મહાકાવ્યનો વિષય, જેમ મહાન વ્યક્તિઓ મહાન કાર્યો, મહાન બનાવો, મહાન અને ઉદાત્ત વિચારો, હોય તેમ તેની શૈલી અને તેની માપા પણ મહાન અને ઉદાત્ત હોય છે, અને તેને માટે ઘણી વાર શ્વા વાક્યો આવે સપ્રાસ રચનાઓમા પવિત્રઓના છેઢા આવે, ત્યાં લાવા વાક્યોને એમા વહેવામા વિઘ્ન આવે, અને તેથી પ્રાસનો લોપ કરીને અગ્રેજી કાવ્યે સઢગ રચના સાધી પણ અગ્રજી બ્લેક વર્સનું સામર્થ્ય માત્ર આટલા ઉપર આધાર રાખતું નથી અગ્રેજી કવિતા ગવાતી નથી, તે બોલાય છે, તે પાઠ્ય હોય છે, ગેય હોતી નથી આ લક્ષણને લીધે તે નિપ્રાસ બનતા મહાન વાક્યો અને પ્રવલ્લ શબ્દપ્રવાહને ધારણ કરવા સમર્થ થાય છે એટલે બ્લેક વર્સનું કામ આપનાર પદ્યરચના અગેય પણ હોવી જોઈએ આ લક્ષણ અગ્રેજી વિવેચન ચલ્લેલે નહીં પણ આપણે પહેલેથી જ એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ

‘બ્લેક વર્સ’ના સ્વરૂપ વિશે અગ્રેજી વિવેચન સેટસવરી ઘુ કહે છે તે જોઈએ એ એના ત્રણ લક્ષણો આપે છે (૧) the overrunning of the line એટલે કે વાગ્યનું એક પવિત્રમાથી ઉભરાઈને બીજીમા વહવું (૨) the variation of the pause એટલે યતિને પવિત્રમા યથચ્છ રૂપાને મૂકવાની સગવડ અને (૩) the employment of the trisyllabic feet એટલે ત્ર્યક્ષર સઘિ કે ત્રીજનો પ્રયોગ^૧

આમાના પહેલા બે લક્ષણો મહાવાક્યમા મહાવાક્યો આવે એમ આપણે વહધુ તેનો સગવડ માટે જ છે વ્યા સુધી પ્રાસ હોય ત્યા સુધી પવિત્રને અત્ત છે, અને તે અત્ત આગળ વાક્યને વિરમવાની જરૂર પડે જ પ્રાસ જતા વાક્ય પવિત્રના અત્તને વટાંને પણ આગળ જવું હોય ત્યા સુધી જઈ શકે પણ એ જ રીતે વાક્યને જવું હોય ત્યા સુધી જઈને પછી અર્થોર્ધાન વિરામ પણ લેવો પડે. એટલે જે સ્થાને વિરમવું હોય ત્યા વિરમવાની પણ તેને સગવડ જોડીએ. અર્થાત્ પદ્યરચનામા યથેચ્છ યતિ મૂકવાની સગવડ પણ હોવી જોડીએ ત્રીજું લક્ષણ અંગ્રેજી કવિતાના સ્વરૂપને લગતું છે, જો કે તેમા રહેલો સિદ્ધાન્ત સર્વ સઢગ પદ્યરચનાને લાગુ પડે છે આગળ જોડી ગયા તેમ ઢલેંય યસં રચના રુધુ-ગુરુ ઘટિત સધિના આવર્તનોની ઘનેલી છે, પણ એવા એક મરત્તા આવર્તનોથી રચના કટાઢાજનક થઈ જાય, તેમા વૈવિધ્ય આળવા તેમા ત્ર્યશર સધિની છાટ આવતી હોય છે તેનો યહી ઉલ્લેખ કરેલા છે

આપણા વિવેચકોમા પ્રો મઢવતરાય ઠાકોરે સોથી પહેલા વિચારપૂર્વક સઢગ પદ્યરચનાનો પ્રયોગ કર્યો અને એનું વિવેચન પણ કર્યું તેમના પ્રમાણે ગુજરાતી ઢલેંય ધસંના લક્ષણો ઢા પ્રમાણે તારવી શવાય (૧) અગેયતા. (૨) સઢગતા કે અલ્પલિપ્તતા જે સેન્ટસ્વરીના પહેલા લક્ષણ સાથે સવધ ધરાવે છે, (૩) યતિસ્વાતથ્ય, જે સેન્ટસ્વરીનું વીજુ લક્ષણ છે, અને (૪) અમા-વાત્મક લક્ષણ કે એ રચના એકવિધ થઈ વેલરાવર થવી ન જોડીએ.

અર્થાત્ પ્રો ઠાકોરે સેન્ટસ્વરીના લક્ષણોમા એને નહીં મચેલ અગેયતાનો ઉલ્લેખ કર્યો અને તેને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું અને આપણે પણ આપણી વસંટીમાં એને મુખ્ય મહત્ત્વ આપવું જોડીએ

આ અગેયતાનો સ્થાલ આધુનિક જ છે, અંગ્રેજી કવિતાના સસર્ગજન્ય છે એ પહેલા આપણે આગળ જોડી ગયા તેમ સસ્તૂત પ્રાકૃત અપભ્રંશ ગુજરાતી સર્વ કવિતા ગવાતી જ આ અગેયતાનો સ્થાલ નર્મદને હતો તે એક જગાએ લખે છે “હું બોલ્યો કે હમારી પ્રાકૃત કવિતા અંગ્રેજી પ્રમાણે સાદી રીતે નથી બોલાતી પણ કઈક મવાય છે” * નવલરામ આ દૃષ્ટિએ નીચેનો અભિપ્રાય આપે છે તે પણ નોંધવા જેવો છે “આપણી માપામા કવિતા બોલાતી નથી પણ મવાય છે એક દોહરો પણ રાગડા સાળ્યા વિના આપણે બોલતા નથી કવિતા બોલવી જ એ શું તે આપણામા થોડા સમજતા હશે . આ રીતિ સપૂર્ણપણે અંગ્રેજીમા પ્રવર્તમાન છે—તેમા તો કવિતા વાચતી વેઢા

રાગ જરા પળ કાઢવો એ અતિ નિંદ્ય ગણાય છે પણ આપણે જે આવ મળ-
નાર પણ રાગ પાઢે છે ત્યારે જ રાજી થઈએ છઈએ, તેો પરમાપાનો કામ્ય
સચ્ચી આવો વિરાગી નિયમ શા શામનો? 'છદોવદ્ધ કવિતામા પણ
એક વૃત્તના વાઘ્યોવાળી માપાની પદ્યોએ પહોંચતા હજી ગુજરાતીને ધાર છે,
અને તે વચ્ચે આવવા પહેલા અવધ્યનુ એ છે કે કવિતા ગાવાની રીત જઈ
આપણામા તે વોલવાની રીત પડ્યો જોઈએ." આ તેમનો લેખ ૧૮૮૨નો છે

આ પ્રવારની રચના માટે જુદા જુદા લેખોએ જુદા જુદા નામો આપ્યા છે
પ્રો ચલ્વતરાય ઠાકોર જેમણે આની સૌથી પહેલી ચર્ચા કરી તેમણે ચર્ચાનું
મયાલુ 'સલગ અગેય પદ્યરચના' એવું કરેલું એક શબ્દ નહીં પણ વર્ણનાત્મક
શબ્દગુચ્છ એ એને રૂઢ થવામા વિધ્નકર છે, નહિતર 'ક્લેક વસં'નો વધો
અર્થ આમા વરાવર આવી રહે છે તેમણે પાછળથી ચર્ચામા 'પ્રવાહી' છદનો
ઉલ્લેખ કરેલો છે તે નામ અત્યારે યથારે રૂઢ થતું જાય છે પ્રવાહી છદ
'એટલે માપાના પ્રવાહિત્વને અવિધ્ન ધારણ કરવાને સમર્થ છદ એવો ટુંકર
સદ્ગત કે હ ધ્રુવ, પદ્યરચાની ઐતિહાસિક આલોચનામા આને અવદ્ધ છદ
કહે છે "મેળના ઇરાચી છૂટતો પદ્યરચનાનો પ્રવાહ નિવદ્ધ હોય, અથવા
તો અવદ્ધ હોય અમુક માપની પવિત્રોના જૂથમા કે જૂથોમા પ્રસરતો પ્રવાહ તે
નિવદ્ધ માપસર રચાયેલી પવિત્રને ચરણ, પદ કે દલ કહે છે, અને ચરણ કે
દલના જૂથને છદ નામ આપે છે ચરણોની સંસ્થાના વધન વગર છૂટયો પસરતો
પદ્યરચના તે અવદ્ધ ઇંગ્રેજીમા સ્પેન્સરકૃત Faerie Queene પોપકૃત Iliad એ
વાઘ્યો નિવદ્ધ પદ્યરચનાના છે, અને મિલ્ટનકૃત Paradise Lost તથા ટેનિસન
કૃત Princess અવદ્ધ રચનામા છ (૫ એ આ પૃ ૧૫) ટૂંકામા કહેવું
હોય તો શ્લોકવદ્ધ કે કડીવદ્ધ તે નિવદ્ધ અને જેમા શ્લોક કે કડી પડતી
નથી તે અવદ્ધ આ શબ્દ પણ સારો છે અંગ્રેજી ક્લેક શબ્દની મેટે એ પૂરેપૂરો
અમાવાત્મક છે, પણ પ્રવાહી શબ્દ જેટલો તે રૂઢ થયો નથી કવિથી
સ્વધરદાર આને 'અલ્પ પદ્યરચના' કહે છે એ પણ સારો પ્રયોગ છે જો કે
રૂઢ થયો નથી

આ પ્રવારમા ક્લેક દર્શાવે માટે જે જુદા જુદા પ્રયત્નો થયા છે તે
આપણ જોઈશું તેમા ક્લેક વસં હોવાના દાવા વિના થયેલા પ્રયોગો પણ
જોઈશું આમાના ઘણાસર પ્રયોગો આપણા પિંગલમા આવી ગયેલા છદોના જ
છે અને તેથી આ છદોને પણ આપણા પિંગલના પ્રકારોના અનુસધાનથી ઓવા
વધારે અનુકૂળ પડશે પણ આ પ્રયત્નોમા સદ્ગત કવિથી ન્હાનાલાલનો અપવાગ

કે ઢોલનશૈલીને નામે ઓઢવાતો પ્રયત્ન પિંગળના છંદો વહારનો છે. એ ચાહન રીતે, આપણે સમજીએ છીએ તેવો કોઈ છંદનો નથી, તેને પહેલો છંદનું.

છંદ વિશેનો એમનો અભિપ્રાય સ્ફુટ કરવા આપણે પ્રથમ જરા છંદોની મૂલિકા જોઈ જઈએ. પૂર્વ અને પશ્ચિમ યંત્રેની વિવેચન-મીમાંસા પ્રમાણે વાવ્ય એટલે વાદ્યમયસર્જન ગદ્યમા હોઈ શકે. ઘાટલા તરીકે 'વાદ્યરી' એ વાવ્ય જ છે. પણ વાવ્યવલ્લાની કોઈ ગૂઢ આવશ્યકતા પૂરી પાડવા વાવ્યને વ્યારેક ગદ્યથી દતર કોઈ ળાસ વાહનની જરૂર પડે છે, અને ત્યારે વાવ્ય પદ્યમા વહે છે. આવું વાહન તે છંદ છે, જે આ પુસ્તકનો વિષય છે. કવિથી આ વાહનને પણ સ્વીકારે છે, અને તેમના વેટલાય વાવ્યો આ મતનું સમર્થન કરે છે. પણ વાવ્યની એ વિશિષ્ટ આવશ્યકતા માટે છંદ સિવાયનું પણ વાહન હોઈ શકે અને તેમની ઢોલન કે અપઘાગદ્ય શૈલી એ પ્રતારનું વાહન છે એવો એમનો દાવો છે. 'ઇન્દુકુમાર' મા. ૧લાની પ્રસ્તાવનામા તેઓ વહે છે : "એ સહ છે કે ઉછઢનું ઘસમસતું કે ધીર ગમીર રસનું સરણું મનુષ્ય હૃદયમા ફૂટે છે, ત્યારથી જ કંઈક અનેરા આઢોલને ઢોલતું તે વહે છે. . . અસ્ફુટ કલ્પના સ્ફુટ વાય, વાળીથી પર ભાય વાળીમા ડતરે, અને રસ રૂપી આત્મા કવિતા દેહે અવતરે, તેની સાથે જ દેહની સુન્દરતાની પેઠે, વાળીનું ઢોલન પણ જન્મે છે" ઢોલન એ તેમણે અંગ્રેજી Rhythm (સવાદ) માટે પ્રયોજેલો શબ્દ છે. એમની શૈલીના વિરોધીઓ પણ અહીં સુધીની એમની મીમાંસા વઘૂલ કરે છે એ વહેવાની માગ્યે જ જરૂર હોય પણ, તેઓ આગઢ વહે છે. "વાળીનું એ ઢોલન સૌન્દર્યના અને વલ્લાના મહાનિયમ પ્રમાણે રવાનું પડે છે, વારણ કે અર્થનો આતર સુન્દરતાની વાળી તો વાહ્ય મૂર્તિ છે સૌન્દર્ય અને વલ્લાનો પરમનિયમ Symmetry' સમપ્રમાણતાનો છે, એ જ અવયવની પુનરુક્તિ-પરપરાનો નથી સુન્દર એક ફૂલ' કે સુન્દર એ ચિત્ર અનેક અણસરણી પાદડીઓ કે રેલાઓનું બનેલું વહુધા હોય છે, એવી જ રીતે અનેક અણસરણા ચરણરૂપ અવયવોગૂંધાઈ એક સુન્દર વાવ્ય પણ બને . . ધારસની ચોરસ ગોઠ કે ત્રિકોણ લાડીની હારો વઢે વલ્લાવિધાયક સુન્દર ફરસવન્દી બનાવે

૪. કવિના વક્તવ્ય માટે આ અંગ્રેજી શબ્દ સારો નથી — ડલટો બ્રામક છે સિમેટ્રીમા તો એક જ આવાર કે અગની પુનરુક્તિ હોઈ શકે છે

૫. આ દૃષ્ટાન્ત પણ વરાવર નથી ઘણા ળરા ફૂલોમા પાદડીઓ એક જ આવારની કે સરણા આવારની હોય છે અણસરણી પાદડીઓવાઢા ફૂલોને પણ વણ્ણે લીટી ઢોરીને એવી રીતે ઢુ-માગી શકાય કે જેથી જમણી અને ઢાબી વાજૂના આવારો વરાવર સરણા થઈ રહે વાને જ સિમેટ્રી વહે છે. વધારે પારિમાણિક શબ્દ કહેવો હોય તો bilateral symmetry.

છે, પણ તેમા જ સર્વલ સુન્દરતાનો સમાવેશ થવાનો દાવો કોઈ કરતુ નથી આકાશ પાટે પ્રકૃતિનો કલાનાયક વારવાર જે નવરંગ અદ્ભુત ફરસવન્દી માંડે છે તે કઈક ઓર અણસરતા રંગશરતોની હોય છે તેમ જ કવિતામા પણ વાણીની ગોઠ કે ચોરસ તસ્તીઓની પરપરા કે પુનરુક્તિમા વાણીનો સર્વસૌન્દર્ય ઢોલનનો સમાવેશ થઈ જતો નથી, અને કુદરતને વધારે મળતા અણસરતા સૌન્દર્યઢોલનવાળી વાણીને માટે સ્થાન રહે છે . એટલે વાણીનુ ઢોલન એકસરણુ નિયમિત - Regular હોવુ જોઈએ એમ પણ સિદ્ધ થતુ નથી કવિતાને આવશ્યક વાણીનુ ઢોલન અણસરણુ Irregular હોય ત્હો પણ જો રસને અનુરૂપ હોય તો, સૌન્દર્યના તેમ જ કલાના મહાનિયમાનુસાર જ તે છે " વાણીનુ નિયમિત ઢોલન વાવ્યનુ વાહન થઈ શકે એ કોટિ નવિને માગ્ય છે એમા સદહ રહેતો જ નથી પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે નિયમ વિનાની કોઈ રચના છદ જેટલુ જ વાવ્યનુ વાહન થઈ શકે કે કેમ ?

કવિ પોતે આને છદ કહેતા નથી તેઓ પોતે જ કહે છે "સાર્વે જ મારી શૈલી અપદ્ય છે અગદ્ય છે અપદ્યાગદ્ય છે એને છદ મેં માણ્યો નથી ને સદાયે ઉચ્ચાર્યું છે કે એ ગદ્ય નથી " આટલા ઉપરથી જ એમની શૈલી આ પિંગલના અધિકારની બહાર જાય છે એટલે એ સર્વથી વશુ કહેનાનુ બહીં પ્રસ્તુત નથી માત્ર એટલુ ઝમેરીશ કે કવિના પોતાના વિધાનો ઉપરથી પણ કહી શકાય કે અછાન્દસ રચના વાવ્યનુ વિશિષ્ટ વાહન થઈ શકે નહીં પોતાની ધડતર કયામા પરાજયના ઉચ્ચારણમા તેઓ કહે છે "અને ચૌયુ આજે ત્રીસ ત્રીસ વર્ષોના અનુભવ બંને વચૂલત આપુ છુ . હુ શોધવા ગયો મહાછન્દ, ને નાગર્યો જઈને ઢોલનશૈલીના શબ્દમઢલમા મહાછદને આરે મેં પગલુમે માઢધુ નથી " વાળી કહે છે "ઢોલનશૈલી એ વીસમી સદીની ફેલી પચ્વીસીની ગુર્જર સાહિત્યની હાર અને જીત એ મહાછદ નથી, એટલી એની હાર છે, એનાથી વધારે રસવાહિ છદ શોધાને ત્યારે એ હારસો, એટલી એની જીત છે " આ વચૂલતમા કવિ એ પણ વચૂલ કરે છે કે કવિતા માટે જે જોઈએ છે તે તો છદ જ એઓ પોતે શોધવા તો ગયા હતા છદ જ, અને હજી પણ મહાછદની જરૂર છે એટલુ એ સ્વીકારે જ છે એટલે આ ચર્ચા આ પુસ્તકના અધિકારની નથી કવિ કહે છે તેમ એ અપદ્ય છે માત્ર એટલુ વિશેષ હુ ઝમેરીશ કે તેઓ આને અગદ્ય માને છે પણ હુ એને રાગયુગત ગદ્ય ગણુ છુ .

૬ આને વિગતી વિશેષ ચર્ચા માટે જુઓ મારો લેખ 'અર્વાચીન ગદ્ય સાહિત્યમા શબ્દગ અનેય પદ્યરચના (ઢેંક ઢગં)ના પ્રયત્ના '

અપચાગદ્ય શૈલીને આમ ટૂંકમાં પતાવી હું વિષયની ચર્ચાની સગવડ સાતર પ્રથમ માત્રામેઢી સધિથી નિષ્પન્ન કરેલા સઠગ છદના પ્રયત્નો લઈશ આમા મુખ્યત્વે કટાવ અને રામછદ આવે છે પણ એ બે પહેલા સસ્કૃત પિંગલોના દડકો જોઈ જવા જાઈએ

આપણે જોઈ ગયા કે સસ્કૃત પિંગલોમા સમવૃત્તોનું વર્ગીકરણ વૃત્તોના અક્ષરોની સંખ્યાને અવલંબીને કરેલું હોય છે તે પ્રમાણે એક અક્ષરથી છઞ્વીસ અક્ષરો સુધીના વૃત્તોને ભિન્નભિન્ન નામો આપેલા હોય છે છઞ્વીસથી વધારે અક્ષરોવાળા વૃત્તો દડક વહેવાય છે દડકનું સ્વરૂપ એવું છે કે તેમા પ્રથમ છ લઘુ અક્ષરો આવે છે અને પછી ગાલગાના સાત કે વધારે આવર્તનો એક ચરણમા આવે છે એવા ચાર સરસા ચરણાથી એક વૃત્ત થાય છે ગાલગાના આવર્તનોની સંખ્યા સત્રધો કોઈ ળાસ નિયમ જણાનો નથી 'વૃત્તરત્નાવર'ની ટીકામા નારાયણ મટ્ટ ૧૧૧ અક્ષર સુધીના દડકો હોઈ શકે એમ વહે છે અહીં મારે ળાસ વહેવાનું, એ છે કે સત્તાવીસ અક્ષરથી ઓછી સંખ્યાના દડકના સ્વરૂપની રચના એક મઢી આવે છે, તે જોતા હું અનુમાન કર છું કે ઓછી સંખ્યાના પણ દડકો હશે, પણ ૧ થી ૨૬ સુધીની સંખ્યાના સમવૃત્તોના નામો પાડી દઈ તેથી વધારે અક્ષરોની સંખ્યાવાળા વૃત્તો માટે જ દડક નામ રુઢ કરેલું હોવાથી યા નાની કૃતિઓને દડક કહી નથી દાખલા તરીકે 'રઘુવશ'મા આવતો નીચેનો શ્લોક

રઘુપતિરપિ જાતવેદોવિશુદ્ધા પ્રગૃહ્ય પ્રિયા

રઘુવશ, ૧૨, ૧૦૪

શ્લોક આળો લખવાની જરૂર નથી અહીં મલ્લિનાથે વૃત્તનું નામ આપેલું નથી પણ 'શિશુપાલવધ'મા આ જ વૃત્ત આવે છે અને ત્યાં મલ્લિનાથ તેનું મહામાલિની વહે છે પિંગલના 'છન્દ સૂત્ર'મા છેલ્લા ગાથા પ્રવરણમા તેને નારાચક વહેલો છે ગમે તે નામ આપો પણ આ સ્પષ્ટ રીતે દડકની જ રચના છે

ન્યાસ લલલલલલ ગાલગા ગાલગા ગાલગા ગાલગા

પહેલા છ લઘુ છે અને પછી ગાલગાના ચાર આવર્તનો છે હું માનું છું કે આ પહેલા છ લઘુ લલકારની આદ્ય ગતિ મેઢવવાના પ્રયોજનથી આવે છે, માકી આળી રચના ગાલગાના આવર્તનની જ છે અર્થાત્ આ રચના માત્રામેઢ પચકલ સધિના ગાલગા એવા લગાત્મક રૂપનાં આવર્તનોની છે સસ્કૃત સાહિત્યમા દડકો ઘણા ભાગ પાઢિત્યપ્રદર્શન માટે આવે છે

ગુજરાતી પિંગલો આ રચનાનો ઉલ્લેખ કરતા નથી પણ આપણા સાહિત્યમા એક જગાએ આ રચનાનો પ્રયોગ થયો છે સદગત છોટાલાલ

નરમેરામ મટ્ટે 'શાન્તિસુધા' કાવ્યમા અનેક છંદોના પ્રયોગો કર્યા છે તેમા દહક પળ આવે છે :

નિરલિ નિરલિ પેઠા મુનિ યાગના ભાગમા, માર્ગ રૂઢો નિહાઢી,
બની વાઢ વે પામ ગૂલાબની, સડક વચ્ચે રહી, કંક ન્યારા નિહાઢમા
રહા છોડના વેય પાતે, સિંચના પાણિયે, અમૃતે જાણિયે, નીક રૂઢી
કરી, વીક રાણી સરી, ઠીક ઠામે ઠરી માલિયે, માલિયે, કંક ચમેલિ
ચપો અને મોગરો, કંક દાઢીમ અજીર જાતિફઢો, કંક વાદામ
નારિય લીચૂડિ છે, કંક અઢોટ ને જમરહો રૂઢિ છે, કંક
વેલી ચઢી શોમતી માઢવે, કંક નાચી રહી છે લતા તાઢવે,
કંક હાયોં દિસે કેઢ કેરી વઢી, જેમ પલા ધરી ઊમિ સાહેલડી."

આ દહકમા આવતંન લેતો પચકલ સધિ ગાગાલ છે એ ધ્યાનમા આવ્યુ હશે. ગાલગાને ઘડલે ગાગાલના આવતંનો પળ આવી શકે તેમા નવાઈ નથી. અને આગલ જઈ વહી ગકીએ કે વાકી રહેલ લગાતમવ સધિ લગાગામા પળ આવી શકે.

સલગ રચનાની અપેક્ષાએ આ રચના કટાલ્લાજનક છે તે તરત તજરમા આવ્યુ હશે. અને કદાચ એ કટાલ્લો ઓછો કરવા જ વચિ વહી તહી પ્રાસો મૂકે છે — પહેલા અનિયમિત આતરે, અને 'કંક ચમેલિ ચપો અને મોગરો' એ સ્થાનથી તો ગાલગા ચાલમા ગાલગા ગાલગા એમ ચાર ગાલગાના આવતંનોની પ્રાસવદ્ધ પક્તિઓ જ અત સુધી ચાલે છે. પહેલા છ લઘુઓ પછી ગાગાલ સધિ શરુ થાય છે પળ-પઠન કરતા જણાય છે કે વર્તા તરત જ ગાલગાના આવતંનોમા સરી પડે છે, જે દહકની દૃષ્ટિએ અનિયમિતતા ગણામ. પળ આપણે તો એ જ જોવાનુ છે કે આ રચના લઘાળ સહન કરી શકે એવી નથી. અને તરત જ મુજગીના ઢાઢમા સરી પડે છે અર્થાત્ અગેય રહી શકતો નથી.

આ પછી આપણે રામહદની ચર્ચા હાયમા લઈએ પ્રપમ તેનુ દૃષ્ટાન્ત ચતારુ છુ :

જય ધજો જય ધજો

જ્યાં વસ્યા

આર્ય મસ્કારેની પિમલ પ્રસરાવતા

પરમુ નિજ સ્વંય પર નિરતર ધારતા

પ્રલમવાલાગ્નિસમ અરિદલ વિદારતા

રૂદ્ર અવતાર મહાવીર વિગ્રેન્દ્ર તે

રામ ભાગંવ વઢા —

શત્રુને મારતા, મિત્રને તારતા,

પ્રેમને શીયંના સૂત્ર સ્વીકારતા

કર્મહીન જગતને પરમ કર્તવ્ય નિષ્કામનો પાઠ — શિસવાહતા

વિષ્ણુના અશ યોગીન્દ્ર ગરુડધ્વજ

કૃષ્ણ યાદવપતિ —

આની સ્વતંત્ર ચર્ચા કરવા પહેલા કવિશ્રી સરવરદારે અસઢ પદ્ય રચના તરીકે આની ચર્ચા કરી છે તે જોઈએ 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા' ના માપણોની ચોથી રચનામા 'અસઢ પદ્ય'ના પ્રયોગોમા તેઓ નીચેની પંક્તિઓ પ્રથમ ઉતારે છે :

સરયૂના તટ ઉપર પૂર્ણ અત્યંત ઘનધાન્યથી,

વૃદ્ધિ પામેલ તરોત્તર નિત્ય આનંદમય

દેશ કોશલ મહા, ત્યા વસે અયોધ્યા

નામની લોકવિશ્વ્યાત જે નગરી

મનુ માનવેંદ્રે સ્વહસ્તે જ નિર્મી હતી

* * *

ગોઠવ્યા હાટ ચઢુટા વહુ સુન્દર વિભાગમા

અટારી ઉચ્ચ પર સહજ ફરફર થતી . . .

ગુજરાતી કવિતાની રચનાકળા, પૃ ૧૬૫

સરવરદાર આ ફકરા વિશે લખે છે "આ રચનામા 'દાલદા' બીજા બે પંક્તિમા બે વચ્ચત ભાગી પડધુ છે જુઓ .

વૃદ્ધિ પા । મેલ ઉત્ । તરોત્તર । નિત્ય આ । નંદમય ।

દેશ કો । શલ મહા । ત્યા વસે । અયોધ્યા ।

અહીં પહેલી પંક્તિમા ત્રીજા સધિમા 'દાલદા' ને બદલે 'લદાદા' — 'તરોત્તર' — ગૂંથળી ચડી છે અને લય તૂટે છે ત્રીજી પંક્તિમા ચોથા સધિમા 'અયોધ્યા' શબ્દ સમાયો છે તે પળ 'લદાદા' ત્રીજાનો છે ત્રીજી બે પંક્તિઓ પળ જોઈએ .

ગોઠવ્યા । હાટ ચઢુ । ટા વહુ । સુદર વિ । ભાગમા

અટારી । ઉચ્ચ પર । સહજ ફર । ફર થતી .

મહી પહેલી પંક્તિમા ચોથા સધિમા દેલાવમા પાંચ માત્રા અને 'દાલદા' ચરાબર લાગે છે, પળ 'સુદર વિ' એમ બોલતા 'સુદર' શબ્દની છેવટની થુતિ

‘૨’ પર મોટો ભાર તાલનો આવે છે, અને તેથી એ શબ્દ ઘણો વડગો સમજાય છે. ધીજી પવિત્રમા પહેલા જ સધિમા પાછો ‘અટારી’ શબ્દ આવ્યાથી ‘દાલદા’ વદલે ‘લદાદા’ ધીજ વાપર્યું છે ને ડાહ્યો લ્યમગ થાય છે વધી એમ કહીએ કે અગ્રેજી અલ્હ પદમા પણ તાલનું પરિવર્તન એક બે સધિમા થઈ શકે છે, પણ અગ્રેજી છદ માત્રામેલ નથી ગુજરાતી માત્રામેલમા અને તે પણ ‘દાલદા’ ધીજના સધિમા આવું પરિવર્તન વધી નમે નહીં ‘દાદા’ ‘દાદા’ ધીજમા ‘દાલદાલદા’ જેવું પરિવર્તન ચાલી શકે, કેમકે ત્યાં લમ નથી શકે છે, ‘દાલદાલદા’ મા ‘લદાદાલદા’ કે ‘દાલદાલદાદા’ કરતાં ત્રણ ‘દા’ સાથે થાય છે. એટલે આવા ધીજમા, જે માત્રા પર તાલ પડે ત્યાં તાલ સુદ્ધ સઘાવો જ જાડીએ નહીં તો રચના લગડી થઈ જાય છે વઢી રા મનહરરામે પ્રત્યેક પવિત્રના સધિ એક સરસા રાહ્યા નથી, પણ પવિત્રની ગમે તેટલી સ્વૈચ્છિક લવાઈ રાહી છે, અને ગમે તેટલા સધિ તેમા સમાવ્યા છે લયને નિયમમા રાલવા પવિત્રમા સધિની સહ્યા એકસરસી રહેવી જોઈએ, તો જ એ પવિત્રમાથી ડમરાઈને ધીજી એક બે અનેકમા કવિના વિચાર—માવ—કલ્પના આદિ સમાવવાની છૂટ મઢી કહેવાય ‘અલ્હ પદ’ માટે આ રામછદની યોજના સંપૂર્ણ થઈ શકી નથી” (એજન, પૃ ૧૬૬)

અહીં સ્વરદારનો પહેલો ઘાથો એ છે કે રામછદમા દાલદાનો પ્રવાહ છે તે કયાં કયાં લદાદા ધીજ આવવાથી વિક્ષિપ્ત થાય છે આગળ પંચકલ રચનાના સ્વરૂપની ચર્ચામા એ સધિના ત્રણેય લગાત્મક સ્વરૂપાની સવાદિતાની હું ચર્ચા કરી ગયો છું ત્યાં મેં ક્તાવેલું છે કે લદાદા સધિ દાલદા સાથે તદ્દન સવાદી છે એ ચર્ચા અહીં ફરી ન કરતાં માત્ર એટલું જ કહીશ કે પ્રાચીન કાવ્યમા પણ દાલદા સાથે લદાદાનું મિશ્રણ થતું આગળ તેના દાલદા આવ્યા છે પણ અહીં ફરી એક આપું

લોકની લાજ મરજાદ તે પરહરો,
નીરમે ધનં હરિ ગુણ ગાવો,
મનના મનોરસ પૂરશે માવજી,
‘તજી સસૌર’ વૈકુઠ જાવો

નરસિંહ મહેતાકૃત કાવ્યસંગ્રહ, પૃ ૪૮૪

આવો પ્રવાહ દાલદાનો છે અને તેમા ‘તજીસ’ લદાદા છે પંચકલ રચનાની ચર્ચામા મેં કહેલું છે કે દાલદા સાથે દાદાલ એટલો સવાદી નથી જો કે તે પણ નરસિંહના મનનોમા આવે છે

ग्रथ गरवड करी, वात न करी खरी,
जेहने जे गमे, तेने पूजे,
मन कर्म वचनथी आप मानी लहे,
सत्य छे ए ज मन एम मूजे

एजन, पृ ४८५

अहीं दालदाना आवर्तनप्रवाहमा 'मनकर्म' ए दादाल छे ए कैंक विक्षेपक छे ए पठनमा ज वरताय एवु छे पण ए पण आवी शके छे एटलु ज नही, हु आगळ जईने एम कहेवा इच्छु छु के लावी सळग रचनामा आवा विक्षेपक सधियो ऐकविध्य टाळवा आवश्यक छे अग्रेजीमा ए प्रमाणे भिन्न प्रकारना सधियो आवे छे पण श्री खबरदार कहे छे के अग्रेजी रचना मात्रामेळ नयी एटले ए दाखलो काम न आवे पण हु मानु छु के अग्रेजीनो दाखलो अही उपपन्न छे जे ऐकविध्य टाळवानु जरूरी छे, ते ऐकविध्य सधिना आवर्तनथो थाय छे अग्रेजी रचनामा सवाद जातिछदोनो पेठे सधिना आवर्तनथी निष्पन्न थाय छे तो त्या जेम सधि बदलाववानी जरूर ऊभी थाय छे तेम अही पण सधि बदलाववानी जरूर ऊभी थाय छे ज अने दालदामा लदादा सधि सवादने साचवीने विविधता लावे छे ते इष्ट छे वळी छेल्लेथी वीजी पक्तिमा 'सुन्दर वि' एवो सधि आवे छे त्या ते 'सुन्दर' शब्दना 'र' अक्षर पर आवता तालनो बाधो ले छे एमनु कहेवु छे के 'र' उपर मोटो ताल आवे छे अने ए तालथी उच्चारण बढगु थाय छे प्रथम तो ए के 'र' उपर ताल छे ते पिगलनो ताल नथी, सामान्य पिगलो एनो उल्लेख करता नथी हु एना पर ताल मानु छु पण ते गीण छे अने ए गीण तालथी कनू बाधा भरेलु बढगापणु आवतु नथी खरु तो त्या जे विलक्षणता जणाय छे ते 'विभाग' शब्द बे सधियो वच्चे वहेचाई गयो छे तेनी छे सुंदर वि । भागमा, ए रीते आवी विलक्षणता पिगल ऐकविध्य टाळवा प्रयत्नपूर्वक आणे छे ते में आर्या अने गीतिनी चर्चामा बतावेलु छे ए रचनामा पहेला दलमा छठठु चतुष्कल ज्यारे ललल होय त्यारे पहेला ल आगळ यति आवे छे, अर्थात् त्या एक शब्द पाचमा अने छठ्ठा चतुष्कलो वच्चे वहेचाय छे अने अखड रचनामा ऐकविध्य टाळवा आ युक्ति पण उपयोगमा लेवा जेवी छे श्री खबरदारना छेल्ले बाधो ए छे के रामछदमा दरेक पक्तिमा सधिनी सख्या एक सरसो नथी खरी रीते आ बाधा सळग रचनानी सामे लई शवाय नही आपणे ज वळा प्रास लोपी बडी तोडीए छीए, ते साथे ज पक्तिनो बध पण तूटे ज छे जातिछदोनो प्रवाह स्वरूपथी ज सळग छे, अने तेने प्रासथी आपणे पक्तिमा बाधता हुता, ए प्रास तूटता ए प्रवाह तेना मूळ स्वरूपनो एटले

સલ્લગ થઈ રહે છે જ પછી એો અર્થ પ્રમાણે લાધી ટૂંકી પવિત્રાઓમા લસવામા કશો દોષ નથી શ્રી સચરદાર નરે છે કે પવિત્ર અણસરથી કરવાથી એ પવિત્રનો અર્થપ્રવાહ ઉભરાઈને ઘીલી પવિત્રમા જર્દ શયશે નહીં પણ નહિતર એમસરથી લલાતી પવિત્રાઓમા પણ જેને પવિત્ર ગણીએ છીએ તે સરેસર પવિત્ર છે જ નહીં, નજરથી વાચતા પવિત્ર છે, પણ પઠા કરતા કે સામઝતાં પવિત્ર નથી જ, પવિત્રનો અર્થ ત્યા શ્રવણમા આવવાનો નથી શેષસપિયરના નાટયો મજવાય છે ત્યારે, તે કેવઢ અર્થને અનુકૂલ રીતે જ બોલાય છે ત્યા પવિત્ર હોતો નથી અંગ્રેજી ઢલેં જ વસં પવિત્રાઓમા લાગાય છે તે તો એ માત્ર રહિ છે, ઢલેં જ વસંના મૂલ પ્રાસદ્ય સ્વરૂપનો અગાધયક સાચવી રાતેલો અવરોપ છે વસ્તુત્વ વઢા શેષસવવાના પુસ્તકોમા ઘણી ધાર પવિત્ર છોડીને ઢલેં જ વસં ગદ્યમા જ લલાય છે અહીં વસં એટલે પચરચાગુ જીવાતુમૂત તત્ત્વ પવિત્ર કે સધિની સહ્યા નથી, પણ આવતાં પામતો સધિ પોતે જ એક માત્ર છે

આ પ્રમાણે રાગછદ વિશે શ્રી સચરદારે દરાવિલા વાધા હુ સ્વીકારતો નથી અને છતાં તે ઢલેં જ વસંનુ વામ આપી શકે એમ હુ માનતો નથી અને તેનુ એક જ મુખ્ય કારણ કે તે જોઈએ તેવો અગેય નથી દાલદા થો તેના મીજા કે પર્યાયો સહેલાઈથી શૂલણાના ઢાઢ કે લઢણમા પડી જાય છે અને તે ઘણી મોટી ઝળપ છે પણ તે મિવાય આ છદનુ સામર્થ્ય સ્વીકારવા જેવુ છે અુદાત્ત ખાવોને લાવા સમય મુચી મહેવાની એની શકિત છે પરમાતિયામા આ સધિની રચનાઓ પુષ્કલ આવે છે, અને ત્યા આપણે જોઈએ છીએ કે ધીર ગમીર રીતે પ્રોઢ ખાવોને વાળોમા ટકાવવાની એનામા તાવાત છે વઢી કેટલાવ પ્રાચીન વાવ્યોમા શૂલણા રણાગણોના અને લઢાઈના વર્ણનામા પણ વપરાયેલો જોવામા આવે છે, જે એની એ વિશાની શકિત પણ દશવિ છે અને હુ માનુ છુ કે પૂરો ઢલેં જ વસં થયા વિના એ એવિક વાવ્યોમા વાપરી શકાય સરો

આ પછા આપણે મટાવ લઈએ મટાવન કાઈ પિંગલે છદ સરીકે સ્વી-
કાર્યો નથી પ્રાગર્વાચીન વાવ્યમા કોઈ કાવિએ તેને પ્રયોજ્યો નથી અર્વાચીન યુગ પહેલા તે માત્ર વાલજોડકળામા જ દેલાય છે નર્મદાસકરે તેને આગગાઢી કાવ્યમા (નર્મં કવિતા પૃ ૧૮૬) અને પછી 'શાકુન્તલ'ના અનુવાદમા વાપર્યો કદાચ તે દાદાલા ઉપરથી મણિભાઈ નમુભાઈએ તેને 'ઉત્તરરામચરિત'ના અનુ-
વાદમા વાપર્યો

આ છદ તાવા સલ્લગ ધર્મનો માટે અનુકૂલ છે, કારણ કે તેમા પ્રાસ નથી તે માન કે ચતુષ્કલાનો અથવા તેના દ્વિતીય અપ્ટકલનો સતત અધિરામ

પ્રવાહ છે. માટે જ કદાચ પિંગલોએ એને સ્વીકાર્યો નહીં હોય, કારણ કે પિંગલો પાદ વિના પદ્ય અશક્ય ગણતા. આપણે મણિભાઈનું દૃષ્ટાંત જોઈએ :

કોકો ઠામે સ્નિગ્ધ રમ્ય ને નયન હસાવે, વઢિ કો કાઢી,
વઢિ કો મૂરી, કોકો ઠામે રૂપ ભયકર ધારી કર્ફશ
દેતીં ત્રાસ વહુ ઠામે ઠામે વઢી મરેલી ક્ષમ ક્ષમ
ક્ષમ ક્ષમ વ્હેતાં' ક્ષરણો તેના શબ્દે, દિશા રૂંપાલી;
પણે જણાયે તીથેં પુણ્યના, આશ્રમ શ્રદ્ધિના; પવંત
પેળા ઢોકા કરતા, સરિતા ધીમી, ડહાળી વ્હેતી; અરણ્ય
વ્હોઢા મધ્યે ન્હાનાં રમણીય લીલા ઉપવન દીસે;
એવા એવા વિવિધ પ્રદેશો પરિચિત મુજને દૃષ્ટે આવે;
દીસે દીસે સત્ય દડકા અરણ્ય આજે ! કોકો ઠામે."

વર્ણનનું પ્રાવલ્ય અને પ્રૌઢિ તરત જણાઈ આવે એવા છે. સાથે સાથે એ પણ નોંધવા જેવું છે કે અહીં દરેક પવિત્રતામાં સધિઓની સરુપા સરસી નથી, મારા મત પ્રમાણે એની જરૂર પણ નથી. આ રચના સઢંગ છે. પણ તેની સામે મારો મુખ્ય વાંધો એ છે કે કટાવ અપ્તવલ રચના છે, તેનો તાલ વહુ જોરદાર છે અને તેથી તેમા આઠ આઠ માત્રાના ચોસલા પડી જાય છે, આઠ આઠ માત્રાએ અલ્પવિરામ કે અલ્પતરવિરામ મૂકવું જ પડે છે પ્રો. ઠાકોર તેમ છતાં આ રચનાની સઢંગ છંદ તરીકે હિમાયત કરે છે. 'આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ'માં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીનું લાઘુ કાવ્ય 'વૃષ્ટિ પછી કુદરતનું સૌંદર્ય' મૂકી ટિપ્પણમાં એની રચના વિશે લખે છે. "શ્રી રામનારાયણે કટાવના ગુણદોષ આપણા મુગમા થયેલા વૃત્તવિકાસની ચર્ચા કરતા સારા ચર્ચ્યા છે. 'પોતે એ રચના અજમાવી અજમાવી તેના પરિચયો યશો તો હુ ધારુ છું કે રચનાની ગુણવત્તા એમને વધારે આકર્ષશે. ('આપણી કવિતા સમૃદ્ધિ' ૧૯૩૯ની આવૃત્તિ ૨, પૃ. ૧૨૨) ૧૯૪૬ની આવૃત્તિમાં લખે છે. "એમની આ કૃતિ ગુજરાતી કવિતા અને તેની 'blank verse' (બ્લૅંક વર્સ)ના વઢ વંધિય સમૃદ્ધિ, કટાવમા પૂરેપૂરાં સ્થાની શકે છે તે બતાવી આપનાર એ પ્રથમ પહેલાં કવિ છે. મુક્ત લયશબ્દોનો આ કૃતિ એક ઉત્કૃષ્ટ નેમૂનો છે." (એન. વી. જી. આવૃત્તિનું ત્રીજું મુદ્રણ, પૃ. ૧૨૭) આપણે 'સમૃદ્ધિ'માં ઉતારેલ એ કાવ્યનો અંત ભાગ જોઈએ.

૮. 'અર્વાચીન કાવ્ય સાહિત્યમાં સઢંગ પદ્યરચના' એ લેખની ચર્ચા અહીં અભિપ્રેત છે, જેનો આ પ્રકરણમાં મેં આ પહેલાં ઉલ્લેખ કરેલો છે.

પડી રહ્યો જ મેઘ ઘટકે શાં મેઘરનાં
ટોલેં ટોલ્યા સ્વનન થાતાં, સ્વગૂંગ વેરા
અવ વિશે ફરિ પલોડયાં ગોલાહન કરતાં
આવે પાછા ! હાંપ્રમત્ત યાંત્રિ આવે,
એક યીજાને આટીયાલે, ડહે ડગર ને
નોંચે પાછાં ! જનગતિ કરિ રાગ રમી ગિત
ગાદ મનોહર આણિ મુક્તુ યુદાવન આજે
વિષ્ણુપદગા શૂ આ પાઠૂ !

અહો, પૂજો પળ
જો ને અધિય જ મૌતુલવર્ષો થાય શૂ પેલૂ ?
સ્નેહવિષ્ણુરૂપ — શૃષ્ણમુમુટ — શિશિપલાપ વેરી
જમાત સુદર ! આછી આછી દિવસદીપ રામ
પ્રથમ ભાગતાં !

ઘઘ્યો જ પ્રવાસ ! ઘઘ્યા ઘઘિ રંગ !
વિલાસિ ઘઘ્યા રતિમૂઢ કરાવર શૂર્પતણા
જલદોદરમાં પ્રસરી નવ રૂપ પ્રહે અતિ સુદર :
નામ મહે જગ 'અવુદચાપ' મૂંને પળ સ્થાગતિ
સ્નેહપમાન વિંટી સડ મૂમિ અને મમને
લદ્દ લેતિ સ્વગોલ વિશે જયિની

મન જો ! મન જો !

રતિરંગ કરે રતરેતર શૂ ચઢૂ આજ રહૂ :

આટલુ થસ થસે અહીં પળ મને તો સ્પષ્ટ અષ્ટકલ માત્રના ચોસલા પડી
જતા જણાય છે, કશ્ચિત્ સોઢમાત્રાનુ ચોસલુ પડે છે; તાલનો થકો
ઘટલો પ્રબલ છે કે રચના એમ થકે થકે થમતી જ પાલે અને એ ચાલ
પળ લાવી ફાલગ નથી, સદતા ધોડા જેવી ટૂંકી ચાલ છે રામછદ કરતાં
આ ચાલ ઘણે ટૂંકી છે, રામછદના જેવા આના પ્રલવ આદોલનો નથી.
અમુક જાતના વર્ણનવાચ્યો, જેમા વેગી કાર્ય થતાંજવાનુ હોય તેમા આ
રચના સોમે એવી છે ત્રિમુવન ગોરીસાવર વ્યાસના ચાલવાચ્યોમાં આનો
સારો પ્રયોગ થયો છે ઉપરના વાચ્યમા અત્ત તરફ તગાલ કે (પહેલો લ
કાપી નાસતા) ચાલલના આવર્તનો આવે છે, આળવા પડ્યા છે તેને પળ હું
તો કટાવનો મર્મદા ગણુ છુ

આ જ વર્ગમા પ્રો ઠાકોરે શરૂ કરેલ ગુલવકી અને પ્રવાહી હરિગીત
આવે ગુલવકી વિશે તો પ્રો ઠાકોરે પળ કહી ઢલેં જ વર્સનો દાવો કર્યો નથી

आपणे अही चर्चेली वधी रचनाओमा एनु पगलु सौधी टूकु छे हरिगीतनो सधि लावो छे, एना लगात्मक रूपोनु यैविध्य वधारे, पण एमा वे ताल आवे छे जे एने संगीत तरफ वहेलु धवेने छे तेम छता प्रवाही छंद तरीके एना अनेक प्रयोगो धया छे, वेटलाव खरेखर सुंदर धया छे मात्र एटलु ज के एमाना कोईने ज्ञेक वसंनु स्थान आपी शक्याय नहीं अने एटलु विशेष नोधवु जोईए के आ प्रयोगोमा लगभग वधे ज पक्तिओमा सधिसख्या अर्थ प्रमाणे ओछीवत्ती राखयामा आवेली होय छे

आधी अर्थ प्रमाणे सधिओनी ओछीवत्ती सख्यावाळी पक्तिओनी रचनाने हमणा 'परपरित' एवु नाम मळधु छे, जेम के परपरित झूलणा, परपरित हरिगीत ए रीते गुलबकी रचना परपरित समानिका के प्रमाणिका छे. आधी रचनाओमा क्याक पक्तिने छेडे आखो सधि पूरो करेलो होतो नथी त्या विरामथी सधि पूरो करी मेळ साचवीने आगळ चालवु जोईए, एटलु प्रसंगवसात् कहेवानु प्राप्त थाय छे जेमके :

जुवो उधाडु आ बमाड, जाव ज्या रुचे;
स्वल्प बिंदु ये दयानु ना खपे हुने

भणकार, पृ १९

लगात्मक न्यास . लगा लगा लगा लगा लगा लगा लगा

गाल गाल गाल गाल गाल गाल गा

पहेली पक्तिमा लगा आव्यु बीजी लगाथी शरू नथी थती पण गालथी धाय छे, एटले लगाना आवर्तनो अविच्छिन्न राखवा पहेली पक्ति पछी एक ल जेटलो विराम लेवो जोईए अर्थात् लगा-एम करीने मेळ साचववो जोईए.

एवी ज रीते परपरित हरिगीतमा पण जेम के :

तू जगतनू आश्चर्य छे

जगतमा छे ताज, ने छे ताज जेवा कंक कं,

तू तो परतू ताजनो ये ताज छे

एनो न्यास दा] दालदादा दालदा

दालदादा दालदादा दालदादा दालदा

दा] दालदादा दालदादा दालदा

पहेली पक्तिमा अते दालदा आवे छे बीजी पक्तिमा पहेलो सधि दालदादा छे तेनी साये तेनी मेळ येसाडवा पहेली पक्तिने अते एव दा पूरतो विराम लेवो जोईए एम विरामोधी एव ज सधिना सळंग आवर्तनो करवा जोईए. उपर रामछंद बह्मो से परपरित झूलणा गणाय.

પ્રાંઢિને પોપે છે, વિપયને ગૌરવ આવે છે સદ્ગત નવલરામે મેષદૂતના માપા-
ન્તર માટે છદની પસદગીની ચર્ચા કરતા મહુષુ છે કે સસ્કૃત વૃત્તો પ્રાંઢિને પોપે
છે, છતાં તેમણે વૃત્તચંદ્ર મેષદૂત માટે ગેય મેષછદ યોગ્યો તેનું કારણ તેમના
કહેવા પ્રમાણે તે સમયે સસ્કૃત છદોનો લોકોને પરિચય નહોતો, અમ્પાસ નહોતો
એ હતું એ કારણ અત્યારે રહ્યું જ નથી, એટલે સસ્કૃત વૃત્તો પ્રવાહી રચના તરીકે
કામમા આવી શકે છે અને આવે છે, એ યોગ્ય છે સૌંદર્યના ગામીયં માટે
વૃત્તો જ અનુવૂલ ગણાયા છે તે યોગ્ય છે, અને તેમા અનેક રચયિતાઓ
ચરણાન્તે ઝમરાતા વાક્યો રચે છે, એટલે એ સવધી વિશેષ કહેવાનું નથી

પણ આ બધા વૃત્તો બ્લેંક વર્સનું શામ આપી શકે? નવિયી મ્હાનાલાલે
માન્યુ, ને સદ્ગત ગોવંધનરામે સસ્કૃત વૃત્તોમા અત્યપ્રાસ છોડી ર્દ, ગુજરાતીમા
બ્લેંક વર્સ દાખલ કર્યો (સાહિત્યમયન પૃ ૧૨૩-૨૪) પણ પ્રથમ વિચારીએ
વે એટલું કરવાથી રચના બ્લેંક વર્સ વને? દૃઢ યતિવાળી રચનાઓ મદાક્રાન્તા,
માલિની, સમ્બરા, શિખરિણી વગેરેમા મધ્યયતિ આડી આવ્યા વિના ન જ
રહે વળી એ બધી રચનાઓમા આવતી લાઘવી રપુની ઝસરાવલિઓને લીધે
વાક્યરચના ગદ્યની નિયત ધાત્રી ન જ શકે એ લઘુઓ પઠન એટલું ત્વરિત
થાય છે એ લઘુઓ વચ્ચે અર્થયતિ મૂકી ન જ શકાય અર્થાત્ યથેચ્છ યતિ
તેમા શક્ય નથી એ બધામા હ્રસ્વદીર્ઘના સ્થાનો એટલા દૃઢ છે કે હ્રસ્વ-
દીર્ઘની છૂટ લેતા પણ વાક્યને સરલ ચલાવી શકાય નહીં એટલે આ છદો,
મ્હે પ્રવાહી વાક્યોને ધારણ કરે, તો પણ બ્લેંક વર્સ વની ન શકે

બ્લેંક વર્સને માટે પ્રો० વ૦ વ૦ ઠાકોરે પૃથ્વીને સમર્થ ગણ્યો અને તેના
પ્રયોગો કરી ઘટાવ્યા ત્યારથી વર્ણનકાવ્યો માટે અનેક કવિઓએ અને સહજ
રચના તરીકે વાપર્યો છે એ જોતા હવે એની હિમાયત કરવાની જરૂર રહી
નથી પણ શ્રી સુવરદાર ઘના સમયથી પૃથ્વીની એ શક્તિ સ્વીકારતા નથી
આપણે એમનો મત જોઈ તેની ખર્ચા કરીએ પૃથ્વી સામે તેમનો સૌથી મોટો
વાધો એ છે કે તેમા શબ્દોનું સ્વચ્છારણ અગુજરતી ર્દ જાય છે હું તેમણે
આપેલું અવતરણ જ તરુ છું

આ । ત મુલ જો । સ્ફુરે । સ્ફુરપમા । પ્ર ની । વી રહે,
વિચા । ર અમિલા । પ ગા । ન રતિ તે । તળા । માસ્પર
મજે । ઝર ઝમ । ગ થી । મરલ દો । ન શિશુ । માવથી
અને । ક યુગ દે । ણના । અણ મ્હા । નુમા । વો ત્હને

શ્રી સચ્ચરદાર કહે છે : "ગુજરાતી વાગ્વ્યાપારને નિયમે શબ્દની છેલ્લી લઘુ શ્રુતિ તો દ્રુત, જાણે વ્યંજન જેવી બોલાય છે. તેમ જ શબ્દાગમા પળ ગુરુ પછીની લઘુ શ્રુતિ દ્રુત બોલાય છે. . . .ઉપરના ઉદાહરણમાં બીજી પંક્તિના 'વિચાર'નો 'ર', 'અભિલાષ'નો 'પ', 'ગાન'નો 'ન', 'ભાસ્કર'નો 'ર' એ વધા અક્ષરો શુદ્ધ રીતે દ્રુત જ ઉચ્ચારાય છે. તો પછી આ છ સંધિમા ચાર શ્રુતિઓ આસી બોલાય તો ગુજરાતીના ઉચ્ચાર કંઠગા થાય ને તેમ યતાં શ્રવણ કઠોર બને તો નવાઈ નથી. ત્રીજી ચોથી પંક્તિમા ગ, ન, ક, શ એ શ્રુતિઓ પળ પૂરા ભાર સાથે બોલવી પડતી હોવાથી તે કંકશ થઈ જાય છે, બને ઉચ્ચાર તૂટે ત્યા લયભંગ પળ થાય." આ વાધો જો સાચો હોય તો ગુજરાતી માટે વધાં જ વૃત્તો પ્રતિકૂલ ગણાય. કારણ કે વૃત્તોમા લઘુના અનેક સ્થાનોમાથી ઘણી જગાએ શબ્દાન્ત અ માવી જવાનો, પળ આ વાધો વૃત્તો ઉપરાત જાતિહંદોને પળ લાગુ ન પડે ? જાતિહંદોમા પળ લઘુના નિયત સ્થાનો હોય છે, એટલુ જ નહીં નિયત સ્થાન ન હોય ત્યા પળ લઘુઓ વપરાય જ છે.

ઓ ઈશ્વર તું એક છે

સરખો તૈં સંસાર

આ શ્લોકમાં 'એક' અને 'સંસાર'મા આવતા લઘુઓનાં સ્થાનો પિંગલ-નિયત છે. પળ તે સિવાય પળ શ્વ ર સ ર લઘુઓ આવે છે. આમાના બન્ને 'ર' શ્રી સચ્ચરદાર કહે છે તેવા સાધારણ વાતચીતમા દ્રુત બોલાય છે, પળ ઉપરની વાગ્યપંક્તિઓમા તો પૂરા લઘુ બોલાય છે. 'ઈશ્વર'ના બન્ને લઘુઓ અને 'સરખો'ના બન્ને લઘુઓ સરખા બોલાય છે અને સરખો કાલ લે છે. એટલે આ વાધો સાચો હોય તો કોઈ પળ કવિતા લખાય નહીં. જો તો મેં પહેલા પ્રકરણમા બહુ તેમ ગુજરાતી બોલાતી માપામાં કોઈ બે સ્વરો એક સરખો વપત લેતા નથી, કોઈ ગુરુ કોઈ લઘુથી વમળી સમય લેતો નથી. કવિતામાં પડતી માપા એટલે અંશે પોતાનુ નૈસર્ગિક ઉચ્ચારણ સુધે જ છે. અને નહિતર પળ પઠન યતા કાવ્યનુ ઉચ્ચારણ ગય વરતાં વધારે ધીમુ હોય જ છે. એટલે એ વાધાને હુ વાજવી ગણી શકતો નથી. અને શ્રી સચ્ચરદાર પોતે સ્વીકારે છે તેમ પૃથ્વી તેના જૂના નામ 'વિલબિતગતિ' પ્રમાણે વિલબિત રીતે પઠાય છે એટલે તેમા પૂરુ યતિસ્વાતથ્ય છે. એ રીતે આ વૃત્ત બ્લૅક યસંની એક આવશ્યકતા પૂરી પાડે છે.

શ્રી સ્વરદારનો વીજો વાધો પ્રાં ઠાકોર પૃથ્વીને અગેય વહે છે તે સામે છે તેઓ કહે છે “કોઈ પણ સમયે સંગીતકાર ગમે તેવો ગદ્ય પવિત્રને પણ અમુક રાગ-તાલમા યેસાડો ગાઈ વતાવશે, પછી તેમ કરતા તેના કેટલાક સ્વરોને લવાવશે યા ટૂંકાવશે એમ છે તો પદ્યની નિયમિત રૂપમા લખાવેલી પવિત્રો તો વધી અગેય વહે જ નહીં” (એજન, પૃ ૧૭૩) પણ અહીં અગેય શબ્દ તેના માત્ર યૌગિક અર્થમા વપરાયો નથી સદર્ભે ઉપરથી તરત જોઈ શકાશે કે ‘અગેય’નો અર્થ અહીં, લાનુ પઠન કરતા પણ જે રચના ગાવાની આવશ્યકતા ઊભી થતી નથી, જે કોઈ પણ પ્રકારના સંગીતમા સરી પડતી નથી એવી ક્લેંક વર્સની મુખ્ય આવશ્યકતા એ છે કે તેનું ગદ્યની પેઠે પઠન શક્ય હોવું જોઈએ પછી ગદ્ય પણ ગાઈ શકાય છે તે અર્થમા આ રચના પણ ગાઈ શકાતી હોય તો તેનો વાધો નથી પૃથ્વીના પઠનમા ગાવાની આવશ્યકતા આવતી નથી, અને તેથી તે ગેમ નથી આ લક્ષણ ક્લેંક વર્સને માટે આવશ્યક છે કે કેમ તે વિશે શ્રી સ્વરદાર સ્પષ્ટ હા કે ના કહેતા નથી તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે એવું અગેય પદ્ય ગુજરાતીમા હોઈ શકે જ નહીં. તેઓ આ જ સદર્ભમા આગળ કહે છે કે “કવિતાને ગદ્ય જેવી બોલવા જ માગો તો બોલી શકાશે . પણ તેમ કરતા પણ અમુક પવિત્રો અનેક વાર બોલાતા પદ્યમાનુ તાલતત્ત્વ અને તેનું નિયમિત સુસ્વરસ્ત્વ તો પાઠક કે શ્રોતા આગળ છતુ થયા વગર રહેવાનું નથી અને આશરે તેથી કવિતાની ગેયતા પ્રત્યક્ષ થવાની જ” (એજન, પૃ ૧૭૩-૭૪) અલબત્ત તાલતત્ત્વને ક્લેંક ગેયતામા સરી પડાય તો ગેયતા આવી જવાની પણ અહીં શ્રી સ્વરદારની ધ્યાન વહાર એ વાત રહી જાય છે કે અનાવૃત્તમધિ વૃત્તોમા તાલતત્ત્વ છે જ નહીં અને તેવી તાલતત્ત્વાનુગામી ગેયતા તેમા આવી જવાની નથી એ દૃષ્ટિએ પૃથ્વી ક્લેંક વર્સનું કામ આપવાને લાયક છે તેના અનેક અલ્પરા થયા છે અને તે વધા જ વતાવે છે કે લાંબા વાક્યોને ધારણ કરવાને તે સમર્થ છે અને છતાં પૃથ્વી ક્લેંક વર્સનું પૂરેપૂરું કામ આપી નહીં શકે ક્લેંક વર્સ અગ્રેજીમા બે કામ કરે છે એવ, એપિક એટલે બોરસ કાવ્યમા તે સઢગ રચના સરીકે વપરાય છે, અને બે, નાટકમા પાત્રોની ઉક્તિમા વપરાય છે પૃથ્વી એપિક માટે લાયક છે, અત્યાર સુધી તેનો જે સફળતાથી ઉપયોગ થયો છે તે સર્વ એપિકમા જ થયો છે પણ નાટકમા તે સફળ થઈ શકતો નથી એક તો, એના સધિઓમા આવતા રઘુગુરુના નિશ્ચિત સ્થાનોને ક્લેંક, તેમા વાક્ય ગદ્યની સરલતાથી આવી શકશે નહીં એ સધિઓને અનુકૂળ થવા વાક્ય-રચનાને મરડાવું પડશે જ અને વીજ, પૃથ્વીનો મેલ આવર્તનાત્મક નથી, તેમા આદિ મધ્ય અને અંત છે, એટલે તેમા વાક્ય ગમે ત્યાંથી શરૂ કરી ગમે ત્યાં

પૂર્વ નરતા તેનો મેઝ બલ્લ આપી શકશે નહીં પ્રો ઠાકોરે પૃથ્વીમા
યતિસ્થાનશ્ચતા ઉદાહરણ તરોકે નીચેની પક્ષિઓ આપી છે .

વહે વસત । પ્રાપ્તન સ્મરણ સૂર જાગે વધે
શિલે । ઊર નિમન્નતા અનુક એ રહારા મળી

અલ્પતા દડની નિશાની કરેલી જગાએ યતિ આવો શકે છે એ રીતે એ
દુષ્ટાન્ત સાચુ છે પણ વે યતિચિન્હોની મન્ચેનુ વાક્ય એવલુ વાચવા આપ્યુ
હોય તો તેમા પૃથ્વીનો મેઝ વરતાએ નહીં “પ્રાપ્તન સ્મરણ સૂર જાગે વધે
શિલે” એટલુ જ વાક્ય વાચતા પૃથ્વીનો મેઝ તેમા પ્રવટ દેલાને ? હુ માનુ
છુ નહીં દેખાય પક્ષિઓમા એ વાક્ય જે સ્થાન મોગવે છે તે સ્થાન દર્શાવીને
મૂવતા — આ રીતે —

પ્રાપ્તન સ્મરણ સૂર જાગે વધે
શિલે । ઊર નિમન્નતા અનુવ એક રહારા મળી

એ પૃથ્વી છે એમ જાણ્યા પછી પણ, સડની આગલનો ભાગ પૃથ્વીમા
બેસાડીને વાચતા જ મેઝ હાથ આવશે, તે સિવાય નહીં આવે અને ‘શિલે’
આગલ વાક્ય વધ કરીશુ તો મેઝ અધૂરો રહેલો જણાશે એ મેઝનુ એકમ
પક્ષિતા આદિથી અત સુધી ચોરતા જ વ્યક્ત થાય છે નાટવને માટેની સઙ્ગ
પદ્યરચના તો વાક્ય ગમે ત્યાંથી ઉપાડી ગમે ત્યાં પૂર કરતા પણ મેઝ સત્તવાઈ
રહે એવી જોઈએ અગ્રેજી બ્લૅક વર્સ રચના એવી છે એટલે પૃથ્વી વધી રીતે
બ્લૅક વર્સનુ કામ આપી નહીં શકે એપિકમા પૃથ્વી સઙ્ગ પદ્યરચના તરીકે
ચાલી શકશે, નાટવમા નહીં ચાલે

જાનિછવોના સધિઆ અને જાતવૃત્તસધિ વૃત્તોના સધિઓથી વનતી સઙ્ગ
રચનાગોને જોતા એમ જણાય છે વે જાતિછદાવાળી રચનાઓ પ્રાસ વાઢવાથી
સઙ્ગ તરન થઈ શકે છે, પણ તેનો સધિ સંગીતના તાલમાથી નિષ્પન્ન થયેલા
હોવાથી તે રચના ધાઢે જઈ સંગીતમા રાગે પડે છે, એ એની અપૂર્ણતા છે
ત્યારે કોઈ પણ અનાવૃત્તસધિ વૃત્તને સઙ્ગ કરતા મુશ્કેલી એ આવે છે કે
એના નાદનુ એકમ પક્ષિતા આદિથી શરુ થઈ અતે યતિ આવે છે ત્યાં પૂર
થાય ત જાતિછદાવાળી રચનાઓ સ્વરુપતઃ અનત આવર્તનવાળી હોઈ સઙ્ગ
હતી, તેને પ્રાસથી જ આપણે ધડીધરુ કરી હતી તે પ્રાસ નીવડી જતા પાછી
સઙ્ગ બની રહે છે વૃત્તોમા પક્ષિ પ્રાસથી વધાતી નહોતી પણ, લઘુગુહના સ્થિર
ક્રમનાઢા અનુક અમુક સધિઓના નિયત ન્યાસથી વધાતી હતી, પ્રાસ વિના
પણ તેમા પક્ષિતને આદિ ને અત છે એ એની વિસેપતા છે, પૂર્વી છે, એટલે
વૃત્તોની પ્રવાહી રચનામા મેઝનુ એકમ વ્યક્ત થવા પક્ષિતનો અત વ્યક્ત થવો

જ જોઈએ. વૃત્તોમાં આપણે જોઈ ગયા કે તેમાં ધરી વિરામ શ્લોકાર્ધ એટલે બે પંક્તિએ આવે છે, એટલે સામાન્ય રીતે વૃત્તોની પંક્તિઓ બે સુધી સઢંગ કરી શકાય. અને એ મુશ્કિલ નથી કારણ કે સત્તર અક્ષરના પૃથ્વીમાં બે પંક્તિએ પૂર્ણવિરામ નહીં તો અર્ધવિરામ અને અર્ધવિરામ નહીં તો અલ્પવિરામ આપવામાં મુશ્કેલી આવે નહીં. એટલે એપિક માટે સઢંગ પદ્યરચના તરીકે પૃથ્વી આવી શકે. પણ તેની લઘુગુરુના સ્થિરરુપવાળી રચનાને લીધે અને તેના મેઢના એકમના આદિથી અંત સુધીના વિસ્તારને લીધે તે નાટકને આવશ્યક બ્લૉક વર્સ બની શકે નહીં. નાટકના બ્લૉક વર્સ માટે આપણે હજી અન્યત્ર જોવું રહ્યું.

જે કારણોથી પૃથ્વી જેવી રચના નાટકોચિત સઢંગ પદ્યરચના નથી થઈ શકતી તે જ કારણોથી અનુષ્ટુપ પણ ન થઈ શકે. અનુષ્ટુપને અમુક ચોક્ત વર્ગમાં હજી નિઃશંકપણે હુ મૂકી શકતી નથી, પણ એક વાત નક્કી છે કે તેના સંવાદને પણ આદિ અને અંત છે. અનુષ્ટુપ અર્પણ વૃત્ત છે, તેમાં વિપમ ચરણનો છેલ્લો ચતુરક્ષર સધિ ધણેભાગે લગાગાગા આવે છે અને સમ-ચરણનો છેલ્લો ચતુરક્ષર સધિ લગાલગા આવે છે. હજીકેય લગાગાગા પૂર્ણ નિયત નથી પણ શ્લોકાર્ધ લગાલગા તો કોઈ પણ વૃત્ત જેટલું સ્થિર છે. એટલે એના શ્લોકાર્ધનો અંત દૃઢ છે. લાવા વર્ણનવાળીમાં એ ચાલે પણ નાટકની પંક્તિઓમાં એ અંત નહે. નાટકને માટે થીમતી હસાં વહેને આ છદ્દ વાપર્યો છે, પણ તેનું પરિણામ મને અનુષ્ટુપના લાભમાં જતું જણાતું નથી,—એમનો પ્રયત્ન સમર્થ છે છતાં. એક ટૂકો દાખલો લઉં.

ઓફેલિયા : ના જાણુ હુ પિતા મારા ! શુ મારે તો વિચારવું.

પોલોનિયસ : વાહ ! હુ શીલવીશ એ, તુ તો છે વાઢકો ધરી

જો માને દાન આવાને લરા સિલ્કા. નથી લરા

સિલ્કા એ. મૂલ્ય આલ્લુ ઘટે તારુ વિશેષ તો.

નહીં તો — વસ વાલ્ય આ હાફે લવાળથી અને

તૂટે પ્લેલા કરુ પૂલ — મને મૂર્છ ઠરાવશે.

હેમલેટ, પૃ. ૨૭

આમાં પંક્તિ વચ્ચેથી શરૂ થઈ પંક્તિ વચ્ચે પૂરા થતા વાક્યો છે. તે સ્વતંત્ર વાક્યવા આપ્યા હોય તો તેને અનુષ્ટુપમાં બેસાડતાં વધુ માર લાગશે. “તુ તો છે વાઢકો ધરી, જો માને દાન આવાને લરા સિલ્કા.” આ વાક્ય સમ ચરણથી શરૂ થાય છે એટલે વધાવ બેસે. પણ “નથી લરા સિલ્કા એ.” આ વાક્ય બેસાડતાં બે ઘણ પ્રયત્નો જવડ્ય કરવા પડે. “મૂલ્ય આલ્લુ ઘટે તારુ વિશેષ તો” એ વાક્ય પણ તરત નહીં બેસે એટલે આ રચના નાટકને અનુકૂળ ન

પડી શકે આપણા પુરાણો અનુષ્ટુપમા લક્ષ્યાણ છે, અને તેવી રીતે મહાકાવ્ય અનુષ્ટુપમા લક્ષી શકાય પણ નાટકને માટે એ રચના અનુકૂળ નહીં પડે

નાટકની ઉપનિઓ માટે હું તે હ ધ્રુવના વનવેલીને સમર્થ ગણુ છું તે મનહર ધનાશરીના ચતુરસર સધિનાં આવર્તનનો બનેલો છે એ સધિમા લપુગુરુનો કાંઈ ક્રમ નથી એટલે વાક્યરચનાને થોડું લપુગુરુસ્થાન સાચવવા કે અમુક માત્રાઓ પૂરી કરી આપવા મરડવાની જરૂર પડતી નથી વાક્ય-રચના ગદ્યના વ્રમને ચર્ચેછ અનુસરી શકે છે, તેટલી જ ભાવને આવશ્યક હરખોડે વાક્યભગીને પણ ધારણ કરી શકે છે વઢી તેમા વાક્યો ગમે તેટલા લાદાટૂકા આવી શકે છે, અને વાક્યો પવિત્રમા ગમે ત્યાંથી શરૂ થઈ ગમે ત્યાં પૂરા થતા તેના મેઢને હાનિ થતી નથી મૂઢ રચનાના પ્રાસ વાઢી નાહ્યાથી તેમા પવિત્ર પણ રહેતી નથી, જો કે સામાન્ય રીતે તેમા સધિના ચાર આવર્તનોની એટલે સોઢ અક્ષરની પવિત્ર પડાય છે આનો મેઢ આવર્ત-નાત્મક છે એટલે તેમા યતિનો પ્રશ્ન રહેતો નથી માહર ધનાશરી લાઢી પરપરાથી અર્થને અનુસરીને ગેયતા વિના, પઠાતા આઢ્યા છે નવલરામ કવિતા ઢોલઢી શુ કહેવાય તેના ઢાહલા તરીકે "હિન્દુસ્તાનની કવિતા માટ ચારણો ઢોલે છે તેનો વિચાર" વરવા કહે છે રમણભાઈ પણ કવિતને વીરરસ-કાઢ્યને ઉચિત ગણે છે "મિલ્ટનના વાક્યોચ્ચય (period)ની વલ્પના ગુજરાતી ભાષામા ઢતાવઢી ઢહુ અપરી છે તથાપિ આ પ્રકારઢા વાક્યો-ચ્ચયનુ ઉઢાહરણ આપવાનો એક નિર્વલ પ્રયત્ન કરીશુ" કહી સેઓ પ્રેમાનન્ઢના ઓઢાહરણના લઢાઈના વર્ણનને નિપ્રારા કવિતમા મૂકે છે

અનિરૂઢ વારીએયો જોઈ રહ્યો હાયમા તો

ભોગઢ લીધેલી ને અઢળી વરતો પીઢે

સંચતી ઓહાને,—રોતી જે કાલાવાલા કરતી

તેના ભળી વઢી ઢોલ્પો, 'મહિલા' તુ ઢેલી છે,

શનિઓ યુઢમા જતા રોવાયા વઢી મુળ્યા છે?

ધનનુ ગર્જન થયે કેસરીએ ફાઢ ના

ઢરી એવુ વઢી વન્યુ છે? તથા મોવર વાગે

ને નાગ ઢ્યા ઢોલે નહીં એવુ વઢી જોયુ છે?

કવિતા અન સાહિત્ય ઢાં ૧ લુ, પૃ ૧૬૭

અર્પાત્ આ મનહર કે કવિતને કે હ ધ્રુવ પહેલા પણ આપણા સમર્થ વિવેચકોએ અગય ગણ્યુ છે, પાઠય ગણ્યુ છે, વાક્યોચ્ચય માટ યોગ્ય ગણ્યુ છે

આની સામે શ્રી સવરઢારનો વાક્યો નીચે પ્રમાણે છે "એ નિવચમા તેમણે જણાઢ્યુ હતુ કે વનવેલીમા યતિ નથી, તાલ નથી, પ્રાસ નથી, માત્ર

ચતુરક્ષર સધિ છે અને પ્રત્યેક પક્તિમા એવા ચાર ચાર સધિ છે, આવી રચના જેને આપણે શુદ્ધ પદ્યરૂપે ઓઢીએ તેવી, તેને પદ્યરૂપ કહેવાય નહીં અને એ માટે મેં . . . ઉલ્લેખ કીધો જ હતો કે “વનવેલી”મા “માત્ર અક્ષરગણના સિવાય ધીજુ કશું નિયામક તત્ત્વ ના હોવાથી હું તેને પદ્યમા કે છવમા ગણતો નથી” (ગુજરાતી કવિતાની રચનાકલા પૃ ૧૬૭-૧૬૮) અલબત્ત એ હું ધ્રુવે વનવેલીનો પુરસ્કાર કરતા નિવંધમા વહેલુ કે તેમા તાલ નથી, માત્ર ચતુરક્ષર સધિ છે (સાહિત્ય અને વિવેચન भा ૧, પૃ ૧૧૭) પણ હું પૂછું છું કે વનવેલીનો ચતુરક્ષર સધિ જે મનહરમાયી લીધેલો છે તે સતાલ કે નિસ્તાલ હોવા સઘની શ્રી લવરદાર પોતે શું માને છે? તેઓ તો કદૂલ કરે છે જ કે “‘કવિતા’ ની રચનામા ચતુરક્ષર સધિ છે, પણ એનો ભય તો પ્રત્યેક સધિની પહેલી તથા ત્રીજી શ્રુતિ પર અનુક્રમે મુખ્ય અને ગોળ તાલ આવ્યાથી ને રાખ્યાથી જ સધાય છે” (ગુજરાતી કવિતાની રચનાકલા પૃ ૧૬૮) તો પછી વનવેલીમા એ તાલ છે એમ માનીને તેઓ વનવેલીને અલગ રચના તરીકે સ્વીકારતા શા માટે નથી? હું પણ માનું છું કે મનહરમા ચતુરક્ષર સધિમા પહેલા અને ત્રીજા અક્ષર ઉપર અનુક્રમે પ્રધાન અને ગોળ તાલ છે અને એ તાલ એ જ વનવેલીનું પદ્ય તરીકેનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ છે ભલે કે હું ધ્રુવે એ ન સ્વીકારું પણ આપણે એ સ્વીકારતા હોઈએ તો એને માનીને વનવેલીનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું જોઈએ અને તાલને ન સ્વીકારતા છતાં કે હું ધ્રુવ કહે છે કે “એના વંધના સરલાપણાને માટે એક વાવતની સાવધાની રાખવી જરૂર છે પ્રત્યેક પૂર્ણવાક્યનો આરંભ એમા એકીના અક્ષરથી થવો જોઈએ છે એમ કરવાથી ગમે તે વાક્ય વાચતા અથવા ઉતારતા ઘટનામા વૈપર્ય આવતું નથી” (સાહિત્ય અને વિવેચન भा ૧, પૃ ૧૨૦) અહીં વાક્યારંભ ચતુરક્ષર સધિના પહેલા કે ત્રીજા અક્ષરથી કરવા કહેધું તેનું કારણ એ જ છે કે વાક્યના પ્રારંભનો પ્રયત્ન, પદ્યના તાલ સાથે મેલમા આવે અને આ મેલ માત્ર વાક્યના પ્રારંભે જ હોય એટલું હું બસ માનતો નથી શ્રી લવરદાર સાથે સહમત થઈ હું કહું કે વનવેલીમા સધિનો પ્રધાન તાલ શબ્દના આદિ ઉપર આવે એ જરૂર છે કારણ કે ગુજરાતીમા શબ્દનો આદ્યાક્ષર હમેશા સપ્રયત્ન હોય છે, અને એમ ન બન ત્યાં તાલ શબ્દની અંદર પણ ગુરુ અક્ષર, જે તાલધ્રમ હોય છે, તેના પર પડે એમ થાય તો સારું આવી સૂચના કે હું ધ્રુવની ચર્ચામા સ્પષ્ટ રૂપે નથી પણ તેમના વનવેલીના નમૂનામા તાલ બરાબર એ જ રીતે સઘન સચવાયો છે હું આ નીચે વનવેલીની ૧૩ પક્તિઓ ઉતારું છું અને તેમા ચતુરક્ષર સધિના આદ્યાક્ષર પર તાલધ્રમક દૂકો દબ કરું છું

મારા, સહ રૂઢી વંધુઓ ને મિત્રો । સામઠિયે.	૧
સીસરના શવને હુ વાહ દેવા આવ્યો છુઃ હું	૨
ગુણ ગાવા નથી આવ્યો ગુણ તો મુઆની ગતે	૩
મુઆ વાસે જાય છે; ને અવગુણ એકલા જ	૪
અહિયા ગવાય છે; તો સીસરનૂ પળ એમ	૫
મહે થાય. મહતાની મૂરતી જે વૂટસ, તે	૬
સીસરને લોમી કહે છે સરેસર, એમ જ જો	૭
હોય, તો તે શોચનીય દોષ હતો; અને તેનો	૮
દહ પળ મરનારે ઘણો મારે મર્યો છે જ.	૯
એને વિશે મૈયતના પ્રસંગે હુ વે જ બોલ	૧૦
બોલવા કમો છૂ, મને વૂટસની ને બીજાની	૧૧
પરવાનગી મઠી છે. વૂટસ, સરેજ સારા	૧૨
માણસ છે; ને એવા જ સારા એઓ સરવે છે	૧૩

ઉપરની ૧૩ પદ્યિતઓમા વાક્યન ચતુરશ્વર સઘિઓ આવે તેમા શબ્દના આઘાશર પર તાલ ન પડતો હોય એવા દાસલા 'મુઆની' (પ. ૩) 'ગવાય છે' (પ. ૫) 'કમો' (પ. ૧૧) 'પરવાનગી' (પ. ૧૨) એટલા ચાર જ છે. અને તે દરેકમા તાલ દીર્ઘ અક્ષર ઉપર પડે છે પણ મારે આથી આગઢ જઈને એમ કહેવાનુ કે આમ લાગે અતરે તાલ કયાક છૂટો છવાયો શબ્દના આઘાશર પર ન પડે ત્યા એવાદ તાલ તિરોહિત રહે તો પણ સામાન્ય પ્રવાહને વાધો ન આવે.

“મને વૂટસની ને બીજાની પરવાનગી મઠી છે.” એમ તાલવ્યવસ્થા કરીએ તો તાલમા ક્ષતિ ન આવે. ‘ને’ અવ્યય હોઈ લઘુ પ્રયત્ન છે તેના પર તાલ ન નાસીએ તો પણ વાધો ન આવે. નિયમિત માત્રામેઢમા પણ ચતુષ્પલ તાલ કયાક તિરોહિત થતો આપણે જોયો છે આમ વરવાથી પઢન મરણી વધારે સમાન્તર ચાલી શકે છે, અને તાલનુ સ્પર્ધન જીવન્ત રહે છે આ ઉપરાત હજી એક છૂટ કનવેલીન્દા વધારણમા અતર્ગત રહેલી છે. મનહરમા આઠમા ચતુરશ્વર સઘિને સ્થાને અક્ષર સઘિ આવતો અર્થાત્ એક અક્ષરની ચાલમાત્રાઓ વિરામથી પુરતી. કનવેલી સઢળ છે, તેમા ચરણો નથી, પણ તેમા પણ ય્યાં

વાક્ય પૂર થાય ત્યાં એટલે વાક્યાન્તે અક્ષર કે એથી પણ નાનો મધિ મૂકી શકાય અને એ રીતે વાક્યાન્તે આવશ્યક પૂર્ણવિરામ લઈ શકાય વાક્યાન્તે આસાં ચતુર-ક્ષર સધિના કાલ જોડતો વિરામ તો લઈ જ શકાય એ કહેવાનો જરૂર નથી

આ રીતે શ્રી સ્વરદારની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં પણ જણાશે કે કે હ ધ્રુવની વનપત્ની શ્રી સ્વરદારની અસહ્ય રચનાનો વધી આવશ્યકતાઓ પૂરી પાડે છે વનવેલી વિશ્વનુ મારુ વનવધ્ય પૂર કર તે પહેલાં હજી એક વાત કહેવાની રહે છે સંસ્થામેઢ છદોના પ્રકરણમાં હું કહી ગયો કે મનહર કે કવિતનો જે ચતુરક્ષર સધિ છે તે કાલમાત્રાની દૃષ્ટિએ અષ્ટકલ છે અર્થાત્ એ ચતુરક્ષર સધિ આઠ કાલમાત્રા રોકે છે જૂના સમયમાં કવિતના પઠનમાં દરેક લઘુ કે ગુરુ ગમે તે બદલ માત્રા રોકે એ રીતે ઉચ્ચારતા અને એમ આઠ માત્રા થઈ રહેતી માટે જ તેમાં લઘુગુરુના નિયત સ્થાન નથી એમ કહેવાય છે પણ ત્યાં મેં કહેલું કે આ આઠ માત્રા આમ દરેક અક્ષરને કે માત્રાનો કરી પૂરી કરવી એ કઢગુ છે, કટાઢાજનક છે, સધિમાના જ ગુરુને યોગ્ય રીતે લવાવી સૂટતી માત્રા પૂરવી એ સરી રીત છે એ જ દૃષ્ટિને આગઢ લવાવી હું એમ પૂછું કે નાટકની ઉક્તિઓનું પઠન એવી રીતે ન કરી શકાય કે ચાર આઠ કે સોઢ અક્ષર સુધીમાં અર્થને અવશ્યક વિરામ મૂકી એ સૂટતી માત્રા પૂરી દઈએ? આ ન જ થઈ શકે એવું મને નથી લાગતું પણ યા કામ આ દૃષ્ટિવાઢા નટોએ કરી જોવું જોઈએ જો એમ થઈ શકે તો હું માનું છું કે વનવેલીની એ એક મોટામાં મોટી સિદ્ધિ ગણાય પણ આ તો માત્ર મારી વલ્પનાની વાત છે કુશલ પઠનકોવિદોએ એ કરી જોવું જોઈએ

વનવેલીનો પ્રતિસ્પર્ધી છદ શ્રી સ્વરદારનો 'મહાછદ' છે આ મહા-છદ એક રીતે ધ્રમરાવઢી છદ છે જેમાં લલગાના પાંચ આવર્તના આવે છે અગ્રેજી બ્લૅક વર્સ પંચાવર્તની છે એટલે એમણે લલગાના પાંચ આવર્તનો લીધા છે આ લલગા સધિ અહીં એ જ સાદે રૂપે આવતો નથી શ્રી સ્વરદાર કહે છે કે હિંદીમાં લલગા કે ગાલલના આવર્તનોવાઢા લગાત્મક સંવંધમાં સધિમાના લઘુ સ્થાને ગુરુ પણ આવે છે તેમ જ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે આ જ લલગા રચના ઉપરથી કરેલી દેશીમાં — 'વિલાસની શોભા'ના કાવ્યમાં — લઘુની જગાએ ગુરુ મૂકેલો છે તે પ્રમાણે આ મહાછદમાં યથેચ્છ લઘુને સ્થાને ગુરુ બાવી શકે એટલે લઘુ-ગુરુ દૃષ્ટિએ તેમાં નિયત માત્ર એટલું જ કે લલગામાં અત્યંત ઉપર તાલ પડે છે ત્યાં ગુરુ જોઈએ તે સિવાય લઘુગુરુ સંબંધી કયો નિયમ આવશ્યક નથી અને આ મહાછદમાં તેમણે એક કાવ્ય વર્ણુ છે અને તેમાંથી લાંબા ઉતારા તેમણે 'ગુજરાતી કવિતાની રચનાવાઢા'ના ચોથા વ્યાખ્યાનમાં આપેલા છે (પૃ ૧૮૦ ૧૮૫-૧૯૫)

એક વાત અહીં શ્રી સ્વરદારને પૂછવાનું મન થાય છે યીજી અનેક રચનાઓ તાલવદ્ધ હોઈ ગેયતામા સરી પડે છે એમ વહી ચીજા રચયિતાઓની તે તે રચનામા તેમણે દોષ વતાવ્યો છે તેમની પોતાની રચના પણ તાલવદ્ધ તો છે જ. ત્યારે તેમા ગેયતાના દોષનું શું થયું ? 'વનવેલી'મા એ દોષ એમણે એક પ્રવારની પાશયુક્તિથી વતાવ્યો કે હ ધ્રુવ વહે છે કે વનવેલીમા તાલ નથી, તો તે પદ્ય જ નથી, માટે તે અલ્પપદ્યરચના નથી. પછી પોતાની અભિપ્રાય આપે છે કે વનવેલીમા તાલ છે, એક નહીં પણ બે તાલ છે, એક પ્રધાન અને એક ગોણ, માટે તે ગેયરચના છે, માટે તે અલ્પ પદ્યરચનાને લાયક નથી. અને પોતાની રચનાના તાલ વિશે તે વધુ વહેતા જ નથી પણ એમના તાલની દૃષ્ટિએ એમની રચનાની પણ પરીક્ષા કરવી જ જોઈએ. સ્વર તો લલગા અને ગાલલ સધિમા લઘુને સ્થાને ગુરુ આવે છે તે કેવો રીતે આવે છે તે પ્રથમ જોવું જોઈએ આ સવધી મેં આગળ લઘાણથી અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી જણાવેલું છે કે ચતુષ્કલસધિ રચનાઓ વિલક્ષિત રીતે ગવાતા દરેક ચતુષ્કલ પદ્કલ બને છે તેથી લલગા અને ગાલલમા લઘુ સ્થાને ગુરુ આવી શકે છે (પૃ. ૫૧૧-૬૦૧ અને પૃ. ૬૦૨-૦૩) આ રીતે આ પ્રક્રિયા પોતે સંગીતની જ છે, અને શ્રી સ્વરદારના લાવા હદાહરણોના અનેક વારના પઠનોના સસ્વારના પૃથક્કરણથી હું કહું છું કે આ રચનાઓ સહેલાઈથી સંગીતમા ઊતરી જાય છે—વનવેલી વરતાં વધારે સહેલાઈથી, પણ સંગીતમા ન ઊતરવા દર્શાવે તો પણ તેનો તાલ કઠાવ જવો મારે છે અને તેથી ગદ્ય વાક્યો તાલે તાલે ઠોકરાય છે તેનો સધિ પણ ટૂંકો છે અને તેથી તેના પઠનમા પ્રલવતા આવતી નથી. એ સપઢી વાવતમાં વનવેલીની લાયકાત વધે છે પણ વિશેષ તો ઘણા લાવા સમયથી વવિત અને મનહરનું અગેય પાઠયતાથી પઠન કરવાની પરપરા છે તેનો સપઢો લાભ વનવેલીને મળે છે, લલગા કે ગાલલ રચનાને એવો કોઈ લાભ મળતો નથી મેં આગળ વનવેલીના ફકરા આપેલા છે અહીં શ્રી સ્વરદારના હૃદમાની ચોડી પક્તિઓ નીચે ઉતાર.

અહો ભક્તિનો આનંદ તો કઈ ઓર જ છે !
 અને નાચની આ અપરપાર લીલા યધી
 નહીં કો પણ આત્મા કદી નિજ કોટિ જીમે !
 જગમા પૂરી ગાઈ શકે ; પ્રભુનો વરુણ,
 કઈ લાક્ષ શરા સરિતા અને ધોધ રમે
 ચિરવાલ અલ્પ આ વિશ્વે વહી રહી છે

વધે વિશ્વમા આપણે ઝડો ફરી વઢિયે
 અને નાથની આજ્ઞાનું પાલન નિત્ય કરી,
 વધી સૃષ્ટિના ચક્રોત્તમી ગતિ સાચવિયે,
 તોય નાથની શક્તિનો પાર નથી જડતો

ગુજરાતી કવિતાની રચનાવઢા, પૃ ૧૮૯

પઠન કરતા દરેક તાલ વાક્યરચનાને વિલેપ કરે એ રીતે થડવાય છે સગીતસ્વરોનો પ્રયોગ ન કરીએ તો પણ આ રચના જે ઢાઢમા સાધારણ રીતે ગવાય છે તે રાગનું અનુસધાન મતત રાખવું પડે છે મારો તો એવો પણ અનુભવ છે કે એ રાગના મનમા ઉદ્ભાવન વિના આ રચનાના તાલનો પ્રારંભ જ કરી શકાતો નથી એટલે વનવેલી જેવી હોવા છતાં આ રચના વનવેલી જેટલી નાચંકર નીવડે એમ હું માનતો નથી આ ગેય છે, એની ચાલ ઢૂકી છે, અને તાલનો થડવો વધારે વિક્ષેપકારક છે

વધા માત્રામેઢ મધિઓમા આ દાદાદાદા અને દાદાદા એટલે કે અપ્ત-માત્રક અને પન્માત્રક સધિઓમાથી વનેલા આ ચતુરશ્કર અને ત્ર્યશ્કર સત્યમેઢ સધિઓ જ માત્ર સઢળ પદ્યરચના માટે કામ આપી શકે સપ્તમાત્રક અને પન્માત્રક સધિઓમાથી પણ ચતુરશ્કર અને ત્ર્યશ્કર મધિઓ વની શકે એ જાતનું વર્ણન આપણે 'મુલ્કહાની માયા લાગી' એ ગીતમા અને એના જેવા ઢીજા ગીતોમા આગઢ જોયું છે (ગત પૃ ૫૮૬) એ ગીતમા આગઢ પણ એવા જ ચતુરશ્કર સધિઓ આવે છ મુલ્કહું મેં જોયું તારુ સવં જગ, થયું સારુ, વધેરે ત્પ. ચતુરશ્કર સધિના અક્ષરો અનુક્રમે લદાદાદાની માત્રાઓ. અનુક્રમે પૂરે છે, અને સ્થાને ગુરુ હોય તો તે લઘુ થાય છે, અને દાને સ્થાને લઘુ હોય તો તે પણ ગુરુ થાય છે આ જ પ્રક્રિયા પચકલના ઢીજમા પણ થાય છે પણ તેના દાક્ષિણ આપતો નથી પણ પ્રક્રિયા અમુક અમુક ગીતોમા ઢ્ઢ થાય તો પણ એનો ચતુરશ્કર કે ત્ર્યશ્કર સધિ સઢળ પદ્યરચનાનું કામ ન આપી શકે કારણ કે તેમા લઘુ આવે છે અને ત્પા પઠન લચક લાય જે પ્રવાહી રચનાને અનુકૂઢ નથી અર્થાત્ આ જાતના પ્રયોગોમા માત્ર ચતુરશ્કર દાદાદાદા અને ત્ર્યશ્કર દાદાદા એ જ કામ આપી શકશે

આજ્ઞા પ્રશ્નને સમગ્ર રીતે જોતા એમ જણાય છે કે આપણા સાહિત્યમા સઢળ રચના તરીકે કોઈ એક જ હદ થદાચ ન વપરાય અનેક કવિઓ જુદા જુદા છંદો વાપરે, અને વર્ણન અને નાટક વસ્ત્રને માટે પણ મિત્રમિત્ર છંદો

વપરાય નાટકને માટે હજી સુધીના વધા પ્રયત્નોમા મને સીધી કાવેલ વનવેલી' છદ જ જણાયો છે. પણ તેના પળ સૂચક પ્રયત્નો થવાની જરૂર છે વિસ્તૃત પ્રયત્ના વિના એની ચરી વસોટી થઈ શકે નહીં. વનવેલીમા અનેક રીતે નવા નવા પ્રયત્નો થઈ શકે એવા મને તર્કો થાય છે, પણ એ પ્રયોગો થાય નહીં તે પછી એને વિશે અહીં કહેવું બહુ ફલદાયી નથી અને લાવા વર્ણનવાચ્યો, મહાકાવ્યો, વીરરસ વાચ્યોને માટે હું માનું છું અનેક છદો વપરાશે એન માટે વનવેલી વહુ વપરાશે એવું મને જણાતું નથી એને માટે સંસ્કૃત સાહિત્યમા નીવડેલા અનુષ્ટુપને માટે મોટું ક્ષેત્ર છે એમ હું માનું છું પૃથ્વીને માટે તો હવે કદાચ મલામળની પણ જરૂર રહેશે નહીં, તેણે પોતાનું ક્ષેત્ર નક્કી કરી લીધું છે પણ આ ઉપરાંત હું વસન્તતિલવાને પણ આ ક્ષેત્રને માટે તૈયાર છે એમ માનું છું તેમા લાવા લઘુગુરના ગુચ્છો નથી તેમા લઘુગુરની સંખ્યા એકસરખી છે તે મધુર છે તેમ જ ભારક્ષમ પણ છે, સતત ચાલી શકે તવા છે સાધારણ રીતે ગુજરાતીમા લાવા પ્રવાહનો નિવાર્ન વરવા ૧૬ની નજીકની સંખ્યાના અક્ષરોના વૃત્તો આવે છે અનુષ્ટુપ (અર્ધ), પૃથ્વી, મદાક્રાન્તા, ધિશ્ચરિણી, મનહર, કવિત, ચી સંવરદારનો મહાછદ એ વધામા અક્ષરસંખ્યા ૧૬ કે તેની નજીકની છે વસન્તતિલવા ૧૮ અક્ષરો છે, ઘણો જ મજાક છે પણ આ વધામા આપણે ત્યાં મિથોપજાતિને નામે જે છદોમિથળો પ્રવાહી છદ તરીકે પ્રયુક્ત થવા માહિયા છે, તે કદાચ સ્લેષ રચનાના દાવા વિના, ઘણું મોટું ક્ષેત્ર વચ્ચે વરી છે તો ના નહીં હવે, તો આ મિથળમા ૧૧થી માંડીને ગમે તેટલી લાવી રચનાઓ- પૃથ્વી સુધીની આવ્યાના દાખલા છે છદમા એક પવિત્ર છદના સવાદનું એકમ છે એમ ગણતા, ગમે તે છદની પવિત્ર, અને ઘણી જગાએ યતિલક્ષમા પણ સ્વતંત્ર મઝ છે એમ ગણતા, યતિલક્ષ પણ આ મિથળમા આવી શકે છે એ રીતે આ મિથળના વૈવિધ્યનો પાર નથી તેમા અનાવૃત્તસધિ અક્ષરમેલ સાધે આવૃત્તસધિ લગાતમક છદો પણ આવે છે આ સવર્ધી વાચ્યમગીન માટે પુષ્કળ અવકાશ રહે છે અલ્પવત્ત આ છદોવૈવિધ્યને માટે વાચ્યવર્ગ હજી જોડે એ તવા પાવરધો થયો નથી ગુજરાતીમા હવે વલિસમેલનો વાય છે, વલિઓ પોતાના કાવ્યો ગાઈ વતાવે છે, પઠન વરી વતાવે છે એવા પ્રવાગા વપતા શ્રોતાવગને પણ આ વૈવિધ્યનો અભ્યાસ થઈ જાય એ વનવાજોગ છે વાતી વલિતાના તરા રસિયાજાને તો આ વલિધ્ય ગમજતું અને પ્રયાજનું સહજ સાધ્ય થઈ ગયું છે

અલ્પવત્ત આ આવું ક્ષેત્ર હજી પ્રવાગી જ દર્શાવે છે એું અલિધ્ય વિગત છે અને કોનુવાકર્ષી છે

वे शब्दो उपसंहार रूपे

यथा छंदो अने छंद प्रवाहोने समग्रतायी जोता उपसंहार रूपे मने एक बात कहेवा जेवी लागे छे ते ए के छन्दनी पठनपद्धति बदलाता छन्दोविकासनी नवी दिशा ऊघडे छे भारतवर्षना प्राचीनमा प्राचीन छंदो वैदिक छंदो छे. एने में आ पुस्तकमा विषय कर्मा नथी पण तेमायी सस्कृत वृत्तो एटले के अनावृत्तनधि वृत्तो विकस्या छे ए स्पष्ट छे आ विकासना बधा वारणो आपणे जाणता नथी, पण वैदिक भाषा उदात्त-अनुदात्तादि स्वरो साथे पठाती हती, ते स्वरो, पछीनी सस्कृत भाषामाथी लुप्त थया, ए पठनपद्धतिना फरकने नवा वृत्तविकासनु एक कारण हु मानु छु

उपर कह्या ते सस्कृत वृत्तो मगीतना अमुक अमुक स्वरोमा पठाता, अने ए वृत्तोनु एकम श्लोक हतु अने श्लोकना चरणो अने यतिखंडो तेना अगो अने उपागो हता पठनमाथी अर्वाचीन कालमा संगीत नीकळी जता, अने मळग पठनपद्धति अस्तित्वमा आवता श्लोकबध छूटी गयो, अने सळगतानी, दिशाए वृत्तोना मिश्रणो थया, वृत्तोना बधारणमा फेरफार थया वळी वृत्तो ए कृत्रिम रीते योजेला मगणादि अक्षरगणोयी घडाया नथी, पण लघुगुरुओना भिन्नभिन्न मयोजनोयी थयेला सधियो तेना घटको छे ए समजाता, एक नवी दिशाए वृत्तोनी विकास थवो शक्य छे, जो के आ सधियोनी स्पष्ट समझण के स्वीकार बिना, एना अवलवनथी सस्कृत बाङ्मयमा पण वृत्तविकास थयो छे ए आपणे जोई गया (प्रकरण ७)

आ वृत्तोथी तद्दन स्वतंत्र छंद प्रवाह जाति छंदोनो छे ए छंदोनो प्राण नियतसव्य मात्रासधि छे ए गवाह सस्कृत छंदोमा भळता, लगात्मक मात्रा-मेळी छंदो अस्तित्वमा आव्या, अने सस्कृत साहित्यमा तालबद्ध छन्दोगाननो प्रवेश थयो, एनी देखादेखी, अनावृत्तसधि अक्षरमेळ वृत्तो, जे गवाता छता स्वल्पत तालहीन हता, तेने तालबद्ध गानमा ढाळवानो प्रयत्न मौलाबधे कर्यो (पृ २९६) आवा प्रयत्नो मौलाबध पहिला पण थया होय ए जयत सभविज छे, अने तेनी पुरावो कदाच संगीतशास्त्रना पुस्तकोमाथी मळी जावे

आ पुस्तकमा आवता मात्रामेळ छंदो, सस्यामेळ छंदो, अने पद के देसी ए सर्वना प्राणभूत सधियो एक ज होवाथी, आ त्रण्य जाति छंदोमा

સ્વાભાવિક રીતે અતર્ભાવ પામે છે. પણ ત્રણેયમા પઠનપદ્ધતિ ભિન્ન છે અને માત્રાગણનાની પદ્ધતિઓ ભિન્ન છે તેથી એ ત્રણેયનો વિકાસ ભિન્નભિન્ન રીતે થયો છે -- થાય છે

માત્રામેઢ રચનાઓ ભિન્ન ભિન્ન સધિઓના ભિન્ન ભિન્ન સંસ્થાના આવર્તનોને અવલંબીને વિકસી આ સધિઓ સંગીતના તાલમાથી નિષ્પન્ન થયા હોવાને લીધે તુકાન્તપ્રાસ આવશ્યક વનતા, એ પ્રાસના અવલંબને આતરપ્રાસની હિકમતથી છદો નવી દિશાએ વિકસ્યા અને સંગીતના અનુસંધાનને લીધે માત્રાઓની પ્લુતિથી પણ એક નવીન વિકાસરેખા આલેહાઈ

જેમ સસ્ત્રુત વૃત્તો સંગીતરહિત થઈ, તેમાથી સઢગ રચનાની દિશાએ વૃત્તો વિકસ્યા, તેમ માત્રામેઢ રચનાઓમાથી પણ સંગીત નીકળી જતા, અમુક આવર્તનોનો પક્તિવધ તૂટતા, પરપરિત રચનાઓ શરૂ થઈ આનો વિકાસ હજી ચાલુ છે

પદ અને દેસીઓ, માત્રામેઢ રચનાથી વધુ ભિન્ન નથી માત્રામેઢ રચનાના નિયમો તેમા શિથિલ થાય છે, અને વીજી વાજુ રચના સંગીતપ્રધાન વને છે એટલો જ ફેર છે અત્યારે સંગીતની દૃષ્ટિએ અનેક નવા પ્રયોગો થાય છે પણ તેની પિંગલવાજુ જોઈએ તેવી વિકસતી નથી કેટલાક પ્રતિભાશાઢી કવિઓ સહજ મૂલધી નવી રચનાઓ કરે છે પણ ઘણા તો હલકા ગીતોની નકલથી ખાપા પિંગલ અને સંગીત ત્રણેયને વગાડે છે

સંસ્થામેઢ છદોમા પણ માત્રામેઢ સધિઓ જ છે, એ જોઈ ગયા પણ એની પઠનપદ્ધતિ અંગ્રેજી ડ્વેલ્ન્કવર્સને અનુકૂળ કરાય છે એ એના વિકાસની નવી દિશા છે અને એ દિશાની શક્યતા ઘણી મોટી છે નવા નાટકોમા અને તેમા નહી તો શેક્સપિયરના નાટકોના માપાન્તરોમા એનો પ્રયોગ ઘવો સંભવિત છે મેં આગઢ વતાધ્વુ તેમ સપ્તકલ સધિના ચતુરશર સધિની હજી અપૂર્ણરૂઢ સંસ્થામેઢ રચનાઓમા વચાક વચાક એક ગુદનો જમાએ વે લધુ આવે છે, તેમ વનવેલી જેવી મહ્યામેઢ રચનામા પણ, અત્યવત વિરલ સ્થાને, એક ગુરુનો જમાએ વે લધુ મૂકી શકાય વે વેમ, અને એ દિશાએ વિરાગ્ત ઘવમ છે વે વેમ તે જોવાનુ રહે છે અનુપ્દુપ, જે મારી દૃષ્ટિએ મહ્યામેઢ હીવાનો ઘણો ગમવ છે, તેમા પુરાણોના ઘર્તાજોએ પાદમાં વચચિત્ નવ અસરો મૂક્યા છે, અને અર્વાચીન યુગના અનુપ્દુવોમા પણ ત્વા દાતલ વદાચ મઢી આવડો મેઢ સાચવીને એમ કરી શકાય એમાં મને મંદેહ નથી ઘઢી આપણી માત્રામેઢ કવિતાઓમા વચચિત્ પણ વહાર પવિના પ્રારંભમાં એવંચે ગણના શન્દો આવે છે (પ્રાચીન ગુજરાતી છદો પૃ ૧૬૪) અમાના

છપ્પામા અંજાનુ નામ એમ કયાક પદ્ય બહાર રહી ગયેલું જોવા મળે છે. 'વઢી' 'અને' 'પણ' જેવા અવ્યયો એમ ગદ્યમા ઢોલી અથવા અનુક્ત રાસ્ટી કવિતાનો અર્થ ઘણી વાર કરવો પડે છે જેમ કે

નદનદની ઘામલડી રે, વિરહતણો મહારજી

મન હીસે છે હરિ મઠવાને પણ પીડે લોકાચાર વેળુ વાજે છે

(દસમસ્વઘ, કડવુ ૬૨ મુ)

અહીં 'પણ' શબ્દ પદ્ય બહારનો છે. આ ઘઘી હિકમતો બનવેલીને કામ લાગે કે નહીં એ જોવાનું રહે છે. કવિને આ દિશામા ઘણા અલતરા કરવાને ક્ષેત્ર વહોલું છે, અને એમ આપણા પિંગળને પણ દાયકે દાયકે નહીં તો જમાને જમાને કઈક ઉમેરવાનું, કઈક નવી વ્યવસ્થા કરવાનું રહેશે પિંગળ વધિયાર વિષય નથી, પણ ભાષાની પેઠે, કાવ્યની પેઠે, વિકાસશીલ વિષય છે.

સૂચિ

[છંદના નામ પછી ફૂદડી મૂકી છે, વિશેષ નામો જાડા અક્ષરમા છાપેલાં છે, અને પુસ્તકનું નામ એકવટાં અવતરણ ચિહ્નોમાં મૂકેલું છે.]

‘અક્ષરગાહ’ ૫૨૮, ૫૪૬
 અક્ષર ૩, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૪, ૧૭, ૨૪,
 ૧૨૨, ૧૮૮ —નું સ્વરૂપ ૭
 અક્ષરછંદ ૬૬
 અક્ષરગણછંદ ૬૬
 અક્ષરમાત્રાસંકેત ૩૬૪
 અક્ષરમેલ ૧૩, ૧૪, ૧૬, ૪૯, ૫૦,
 ૭૨, ૧૨૫, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૦૯,
 ૫૫૧
 અલંકાર પદ્યરચના ૬૬૬
 અગ્રેય પદ્યરચના ૧૫૫, ૩૫૪, ૬૬૬
 ‘અજવકુમારી’ ૩૫૦
 અઠતાલો* ૫૦૨
 અતિજગતી* ૭૫
 અતિઘૃત્તિ* ૭૫
 અતિશક્ત્વરી* ૭૫
 અતિસાધિની* ૨૫૫
 અતીવ્ર ૪૨
 અત્પુત્રના* ૭૫
 અત્યષ્ટિ* ૭૫
 અધિઘૃત્તિ* ૭૫
 અનાવર્તની ૭૨, ૨૨૮, ૨૨૯
 અનાવૃત્તસંધિવૃત્ત ૧૩, ૧૪, ૪૯, ૬૯,
 ૯૫, ૧૦૯, ૧૨૫, ૧૫૧, ૧૬૩,
 ૧૭૮, ૧૮૮, ૧૯૦, ૧૯૧,
 ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૬, ૧૯૮,
 ૨૦૧, ૨૦૬, ૨૨૫, ૨૨૮, ૨૩૭,

૨૬૫, ૨૮૧, ૨૮૪, ૨૯૩,
 ૨૯૬, ૩૦૭, ૩૫૭, ૩૬૨,
 ૩૬૪, ૩૬૭, ૩૬૮, ૫૫૧, ૫૫૯,
 ૫૬૫, ૫૭૨, ૬૭૮, ૬૮૧, ૬૮૩,
 ૬૯૦ —અયતિક (અનંત) વૃત્ત
 ૬૮, ૮૩, ૯૦, ૯૧ ૯૪, ૧૬૨,
 ૧૬૩, ૧૬૮, ૧૯૨, ૧૯૯, ૨૨૧,
 ૨૨૩, ૨૩૦ ૨૪૪, ૨૪૭, ૨૬૩
 —સમયતિક (સમંત) વૃત્ત ૬૯,
 ૯૧, ૯૪, ૧૦૩, ૧૬૦, ૧૬૨,
 ૧૬૮, ૧૭૨, ૧૮૫, ૧૮૬,
 ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૮, ૧૯૯,
 ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩ ૨૩૦, ૨૪૭

અનિવદ્ધ ૧૨૨
 અનુકૂળા* ૧૧૨
 અનુદાત ૧૨૪
 અનુનાસિક ૯
 અનુપ્રાસ ૩૫૭, ૩૫૮, ૩૫૯
 ‘અનુભવચિન્તુ’ ૩૯૧
 અનુષ્ટુપ* ૨૪, ૩૫, ૫૬, ૭૫, ૭૭,
 ૧૦૦, ૧૧૮, ૧૨૭, ૧૫૪, ૧૫૫,
 ૧૬૨, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૮૬, ૨૧૯,
 ૨૩૦, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૭૩, ૫૪૮,
 ૬૭૮, ૬૮૩, ૬૮૪, ૬૯૦
 વૈદિક ૦ ૧૪૫ વપાળા ૦ ૧૪૫
 વિપુલા ૦ ૧૪૫ અવિપુલા ૧૪૫,
 ૧૪૬, ૧૪૭ ૨ વિપુલા ૧૪૫,

१४६ न विपुला १४५, १४६,
 १४७ त विपुला १४५, १४६,
 म विपुला १४६ स विपुला
 १४७, ५६३ —नो लगात्मक
 न्यास . १५० —अने गायत्री
 ५८, ५९ —नु स्वरूप (दलपत-
 राम प्रमाणे) १४१ रामायणनो०
 ११९ —वक्त्रना एक प्रकार तरीके
 १४२ वक्त्रनु स्वरूप, वक्त्र अने
 अनुष्टुप १४३ अनुष्टुप अने
 पथ्या १४४ —छंदोमजरीमा
 १४७ —४८ —वृत्तवार्तिकमा १४९
 तेनो न्यास ५६१ —अने श्लोक
 १४९ —ना विविध संधिओ २८९—
 ९० —एक उपजाति जेवो प्रवाह ?
 २९१, ५६५ —अने सख्यामेळ
 ५५९ —नो श्लोकार्ध ५६०
 —नो विषमपाद ५६० तेमा
 चतुरक्षर संधि ५६१ अनु-
 ष्टुपना श्लोको परथी तारवेला
 —फलित यता नियमो ५६२—६४
 अनुष्टुपने सख्यामेळमा मूकी
 शकाय एक तर्क ५६४, ५६५
 अनुष्टुप गुरुप्रधान छंद ५६५
 (जुओ 'ब्लेन्कवर्सना प्रयत्नो')
 अनुस्वार ९, १०, १७, १९, २०,
 २१, २४, २५, २७, ४१,
 (जुओ स्वर, सानुस्वार)
 अपद्यागद्य ३५४, ६६६, ६६९
 (न्हानालालना 'अपद्यागद्य' माटे
 जुओ 'डोलन शैली')
 अपभ्रंश ४५, ४६, ३५७, ३७४,
 —पिगलो ३०६, ३७०, ४०९
 —प्रवधो ४२१

अप्रमत्ता * २२०
 अपराजिता * २४३
 अपरवक्त्र * ८८, १२५, १२८, १३२,
 १४०, १४३, १४७, १४८, १६३,
 १९०, २१९ २४४, २४५, २५२,
 २९३
 अपवाद २७, १९०, २७५, ३६७, ६६०
 अपवाहक * ११६, १८९
 अवद्ध ६७
 अवद्ध छंद ६६६
 अव्वुल रहेमान ३९९
 अभग * ३५५, ५५२, ५५५, ५६४,
 ५६७, ५६८, ५७२, ५७३
 नानो अभग * ५५६, ५६४.
 मोटो अभग * ५५६
 सुप्रतिष्ठा अभग * ५७१
 अभग तुकारामाचे * ५५६, ५५७
 अभगो—जाति रचनाओ ज—
 ५५८
 'अभगमाळा' ५५५
 अभिनवगुप्त १०१, १२१, १२२, १५६,
 १८०, ३५४.
 अभिनय १२१
 'अभिसार' १५३, १७३, २३८
 अन्यस्त ६८, २००, २०१ —मदा-
 कान्ता * १८५
 'अमरकोष' ३७
 अमेल * ४८६
 अयतिव छंदो ७३
 अयतिक वृत्तो ८१—९० (जुओ
 अनावृत्त सधिवृत्त)
 अरट * ४८७
 अरटियो * ४८६

‘अरण्याकाह’ ४

अरवी ५१९, ५४६, अरवी-फारमी
छदोनी घटना ५१७ तेना
प्रवारो ५२१ तेमा मप्तबल
छदोनो विशेष विवाम ५१९

अरजुन ६२८

अरविदमुखी * ११५

अर्जुन ५१७, ५१८, ५२२, ५२६

अर्घषत्ता * ४२१

अर्घसम वृत्त ७४, १२७, १४२, १६३,
१६७, १७०, २४३, २४४, २४५
२६८, २९१, २९२, ५६४,
६८३ — मात्रामेळ जाति ४०४

अर्घ सोमराजी * ४५९

अर्घ विमोहा * ४५९

अल्क अयवा अरिल्ल * ३०८, ३६३,
३७९, ३९३

अल्कार ३५७

‘अर्वाचीन काव्यसाहित्यमा सल्लग पद्य-
रचना’ ६७५

अवितय * ९०, १६३

अश्वघोष १३९

अश्वघाटी * ४५२, ४६०, ४६१

अश्वल्लित * २५२, २५३, २५४

अष्टकल ६३०, ६३१, ६३२

— सधि ५९५

अष्टि * ७५

अहिमणि (मुदग) * २५७, २६६

असवाधा * ११६, ४००

‘अगदविद्दि’ ४०१

अग्नेजी ३, ४, १७, ६७३ — छद
२९४, ६७२ — साहित्य १२०

अजनी * ४३६, ४३७, ४३९, ५५६

अतमेल् ४१४

अत्यग्रान ३५८

अवालाल पटेल ११७, २४८, २५३

आवृत्ति * ७५

‘आतिथ्य’ ३६१ ४०८, ५५४, ५५५

आदेश १९

‘आनदवाच्यमहोदधि’ ३९४, ४०९,
५८४, ६१२, ६१७, ६१९, ६२०

‘आपणा कविआ’ ५९७

‘आपणी कवितासमृद्धि’ २६४, ६७५

आमाणक * ३९५, ३९६, ३९९, ४०४,
४०५, ४०६, ४४१, ४८४

आभीर * ३८१, ४१६

आर्या * (जुमो गाथा) ३०, ३२, १४०,

२६३, ३१८, ३१९ ३३४, ३६५,

३६८, ३७०, ३७२, ४०९, ४२२

४२३, ४२४, ४२५, ४२७, ४२८,

४३०, ४३१, ५०८, ६७३

पथ्या आर्या ३२१, चपला०

३२१ कुडलिनी० ३३१ आर्या-

तिलक ४३२, ४३३ सोरठी

आर्या वे सोरठी गीति

४३४, ४३५ — नी परपराप्राप्त

छत्यापनिका ४२३ — अने जगण

४२३ — २७

आर्याजूषमा द्वितीयीक अष्टकल सधिनू

स्यान ४२८ आर्या सल्लग

पठन नरवानी रचना ४३०

आर्यानी मिथ रचनाओ ४३४,

४३५

आरणाळ * ४१९

‘आराधना’ १५३, १५४

आरोह अवरोह १२६, १६१, १६२,
३५७

‘आलवेल’ १७३, २४२, ४१५.

आवर्तन ५, ७२, ८८, ११५, १५२,
१८९, १९३, १९४, १९५, २०२,
२०५, २२०, २२८, २२९, २३७,
२४३, २७५, २९४, ३००, ३०१,
३०४, ३२७ ३३८, ३३९, ३५२,
३५५, ३५६, ३५७, ३६४, ३६५,
३६६, ३६७, ३७१, ३७२, ३७८,
३७९, ३८०, ३८३, ३९८, ४३०,
४३६, ४४३, ४४४, ४४५, ४४७,
४४९, ४५७, ४६५, ४६७, ४७२
४७३, ४९८, ५३८, ५५२, ५५३,
५७७

—पटवर्धननु ‘आवर्तनी’ निरू-
पण २२९

आवृत्त १०५, २००, २०१

आवृत्तमधि ६९ १८८, १९३, १९५
२३७, ३६७, ६९०. —मेळ ५५०
—मात्रामेळ ४८, ६६, ३०७
—रूपमेळ ६८ —अक्षरमेळ
१०९, १५१, १९५, १९८,
२२५, २३७, २६५, २७०, २७१,
३७१, ५१६, ५२२, ५९४
—अक्षरमेळ वृत्तोनो ग्यास (दलपत-
पिंगळ प्रमाणे) १०९-११४

आवली* ३८९

‘आश्रमभजनावलि’ ४०६

आतरो ५८०, ५८२

आतरप्राम ३५८, ५४९,

आदोलनो ३४१, ३४२, ३४३,
३४४, ३४५

इकसरो* ५००

इयाम्बिक ट्रोकीक २९४

इयेम्बिक पेन्टामीटर २३५

इन्द्रवज्रा* ४०, ४१, ५९, ६०, ७३,
७४, ७५, ८१, ८२, १०९, ११९,
१५१, १७६, २०६, २१०, २१६,
२१७, २१९, २२१, २२६, २२७,
२३०, २३७, २६६, २७१, २९१,
२९२

इन्द्रवंशा* ८२, ८३, २१०, २१७,
२१९, २२१, २३०, २३६,
२६५, २६६, २६७, २९२

इन्दिरा* ४५०

इन्द्रविजय अथवा मत्तगयन्द* ११४,
४३६

‘इन्दुकुमार’—१ ६६७

इलोल* ४७९, ४८०

‘ईश्वरप्रार्थनामाळा’ ८२

उक्ता* ७५, ८०

उक्था* ७४

उडुपय* १३६

उत्कृति* ७५.

‘उत्तररामचरित’ १६५, १६६,
४२८, ६७४

‘उत्तर हिन्दुस्तानी संगीतनी सक्षिप्त
ऐति० समालोचना’ ५७४

उद्गता* २८, ७३, १३७, १३८,
१३९, १४०, १९०, १९१, २५२

—नो उपयोग १३९

उद्गीति* ३२२ (जुओ गीति)

उदात्त १२४

उघोर* ३२९, ३३०, ४६९, ४७६,
५०१

उन्माल्या* १३४, १३५.

'उन्मेष' १५३

उपवाक्य* १९६, ३६७, ३६८

उपगीति* ३२२, ३३१ (जुओ गीति)

उपजाति* ४१, ८२, ८४, १८७,

२३०, २३१, २३२, २३३,

२३४, २६५, २७३, २९१,

२९३, ४५९, ५५९ - नवो

दलोकबध १८७ मिश्रोपजाति

२८१ उपजाति . कलहस-

मजुभाषिणीनी २६८

उपघ्मानोय २२, २३, ४१

उपमालिनी* २४०

उपसर्ग ४३, ९६

उपस्थिता* ११६, ३८२, ३८३,

३८४

उपेन्द्रवज्रा* ४०, ४१, ५९, ८२,

८३, १५१, १६४, १७२, २०६,

२१०, २१६, २१७, २१९,

२२१, २२६, २२७, २३०,

२६६, २७१, २७४, २९२,

उभाशंकर १६७, १७०, १८०, २३६,

२३७, २४४, २५८, २६०, २६८,

२८९, ५२२, ५५४, ५५५

उभग* ४८०

उलाली* ४१६

उलाल(-लौ)* ३१६, ३३५

उष्णिक्* ७५

उल्लेखालकार ४८८

उपट १७

उर्दू ५२१

'उर्वशी अने यानी'

उष्मान्त २२

'ऋ'नु उच्चारण १

'ऋग्वेद' २६, १२१.

'ऋक्प्रातिसार्य' १६, १७,

ऋषभ* २८३

ऋषभस्वर ११९

ऋषगगजविलसित* १८९

एकपाद* ६३

एकल* ६८, २००, २०१

एकाक्षरसंधि ५५५, ५५८

'एनसाईक्लोपीडिया ब्रिटानिका' ६६३,

६६४

एपिक ६६३, ६८१

एलेक्जान्ड्राईन - २३५ :

'ओखाहरण' ५८६

ओवी* ३५५, ३५८, ५५२, ५६५

५६६, ५६७, ५६८, ५६९ - तेनु

लक्षण 'वृत्तदर्पण प्रमाणे' ५६८;

राजवाडे प्रमाणे ५६९ - ना

प्रकार ५७० - सप्राम गद्य

५७१-२; - माघो अभग?

५७३ - अने अभग वध्वेनी

भेद ५७३

औपच्छदसिक* ८७, ८८, ८९, १२८,

१३१, १३४, २०७, २१९,

२२१

घटाव* ६६९, ६७४, ६७५ (जुओ

'ब्लेन्कवर्सना प्रमत्तो')

घडी के बेल ३५७, ५१२, ५१८

घनम् ५१६, ५१७

घमळ* १११

घरिमकरमुजा* २४३

कल्हस * ८५, २१२, २१९, २२१,
२६७, २६८

कल्हसा अथवा द्रुतपदा * २२७

कला १५

कलापी ५१२, ५१५, ५२१, ५४५

'कलापीनो केकारव' ७४, ९१, ९२,
१७३

'कलिका' ५५३

कलिता * ११०

कलिनाथ १२१, ५७५

कवित * २०२, ५०८, ५०९, ५४८,
५५१, ५५२, ५५४, ५५८, ५८६,
६८४, ६८७, ६८८, ६९०

'कविता अने साहित्य' २७३, ४००
६८४

'कविदर्पण' ३२५, ३२६

कवि, न्हानालोल व. १८४, १८५,
२३४, २३६, २३७, २५५,
२७७, २७९, ४६८, ५२८,
५४१, ५४६, ६०१, ६०८, ६१३,
६२१, ६२३, ६३३, ६३४,
६५४, ६६६, ६७९, ६८७

कवि, सोमेश्वर ११

कलाकुसुम अथवा स्वर्गकला * ११४

कला * ४६९

कद * ११२, ४५९

कदा छंद * ३३०

कवित १२४

काग ४१३

'कागवाणी' ४१३, ४१५, ४१६

काछो * ५०२

'काठियावाडी जबाहीर' ४१५

'कादवरी' ४७०, ६०३, ६२६

कान्त, दवि १०, ८४, १७९, १८१,
२७३, २९८, ३६०, ४३७,

४५५, ५४५, ५४६, ६४५

कान्तोत्पीडा * ११६, ४००

'कान्हडदे प्रबध' ४०३

काफिया ५१३, ५१४, ५१६, ५४७

कामवा * ३७९, ४५०

कामा अथवा स्त्री * ११०

कामिनीमोहन के मदनावतार * ३३३,
३३४, ४९८

कामिल * ५१९, ५२१, ५३२

कालमात्रा ५७७

काव्य ३, ४, ६, ७, १५, १०३,

१६९, २९७, ३६७, ३६८ - ना

विभागो गेमतानी दुष्टिए ३५४

- मा छदनु स्थान ४

काव्य अथवा रोळा * १९६ ३१०,

३११, ३१२, ३३०, ३३१,

३३५, ३५६, ३६५, ३६८,

३८७, ३९१, ३९२, ३९३,

३९५, ३९७, ३९८, ४९९,

४०१ ४०३, ४३५, ४३६,

४५१, ४७१, ४७८, ५०७,

५०८, ५९४, ६०४, ६०५,

६०६, ६०८, ६०९, ६११,

६१२, ६१३ - मा यति ३८६,

- अने दोहरी ३९४ - नी मुख्य

मुख्य लगात्मक रचनाओ ४००

'काव्यदर्पण' ९६, ९७, ९९

'काव्यप्रवाश' ३५९ - नार १०५

'काव्यमंगला' १७०, १७२, १७३,

१८४

'काव्यमोमासा' ४

काव्यशास्त्र ९६, २७४
 काश्यप १९०
 'काव्यसूत्र' १०५
 कान्दिदास ३८, ८३, ८४, ९०,
 १०४, १२९, १३९, १६५, ३६२
 काळीदास ३३६, ४२६, ४३०
 'किरातार्जुनीय' १३९, १४६, १९४
 किरीट* ११४, ६०२
 किशोर* ११५
 'कीर्तन संग्रह' ६२९
 'कीर्तिकौमुदी'—११
 कीर्त्य ३७, १३९
 कुटज* ८५
 कुटिला* ११७
 कुङ्कुमलक्ष्मी* ११६, ३८२, ३८४
 'कुमारसम्भव' ३६, ३७, ३६२
 कुमारान्विता* ११०, १८८
 कुररीरुता* ६९, ७१
 'कुमुममाळा' ३८५
 कुमुमविचित्रा* ११२
 कुमुमिल्लतायेल्लिता* २४०
 कुडली* ५०७
 कुडलिनी* ३३१, ५०८
 कुडल्लियो* ३३०, ३३१, ३३३, ३३४,
 ३३५, ५०७—सोटक* ३३२
 —राजवट* ५०६, ५०७
 'कुजविहार' ९४
 कुति* ७५
 कुबिनी शारदा* ११३
 कुवीरव* २७२
 'कुटिलाव काव्यो'—१ १८४, १८५
 ०३८, ६०८
 —२ ४७, ६०१, ६२३, ६३३

केतुमती* ११५, ३८३,
 केतुमाळ* १११
 केदारभट्ट २३१
 'केशवृत्ति' ३४६
 केसर* २४१
 कंवार* ५०२
 कोकिलक* १३४, १३५, १६३ १९०
 कोमळ ९, १०
 क्रम १८, २९
 क्रांचपदा* ११६, १८९
 क्रीडा* २४२
 'कलान्त कवि' ९४, १६६, १७३,
 २६०
 क्षमा* १९४, २०४, २१६, २२०
 क्षीरस्वामी ३७, ३८
 क्षेमेन्द्र ८०, १६५
 खफीफ छंद* ५३४
 खवरदार, अरदेशर फरामजी
 ३२९, ४००, ४६८, ५५३, ५५४,
 ६६६, ६७१, ६७२, ६७३, ७७४,
 ६७९, ६८०, ६८१, ६८४, ६८५,
 ६८७, ६८८, ६९०
 खजा* १११
 खड ९१, १९२, १९३, २००
 खायणा ६३९
 गजछंद* २६४, २६५, २६६, २६९
 गजगत* ५०५
 गजेन्द्र वृत्त २६४
 गझल २०२, २९४, ४७७, ५११,
 ५१२, ५१९, ५२१, ५३५, ५४७
 —नु स्वरूप ५१०; —ना
 छंदो आवृत्तमधि छंदो ५१६

'शाईरी'मा आपेला गझलना ५०
सम छदोना स्वरूप ५२२-
५३४ 'रणपिगल'मा आपेली
असम तूकोनु स्वरूप ५३४;
केटलीक गुजराती गझलोनु लगा-
त्मक रूप ५३६ यी ५४४

गटुलाल ८७

गण २९९ - पद्धति ७६, ७७ - नी
अशास्त्रीयता, अपूर्णता ७७,
७८, ७९

गण छद्म* ६६

गद्य ३, ६, ७, १५, १२२, १२३,
१२६, ३५३, ५७२, ६८१
- गान १२६

गद्यभार ३४५

गन्ते २७, २८

गमक छद्म* ३२६, ३२७, ४५७,
४६२ *

गरवा छद्म* ६०५, ६०६

गरवी* ५१, ४०५, ४४०, ४४१,
५७६, ५७७, ५७८, ६०७

गरुडस्त* १३५

गग, कवि ६०२

गगादास १०४

'गगालहरी' १६५

'गगोत्री' ८२, १६७, १८७, २३७,

गाथा अथवा आर्या* ३०, ३२,
७५, १४०, १५४, २३३,
२६३, २७५, ३१८, ३१९,
३२१, ३३१, ३३४, ३६५,
३६८, ३७०, ३७२, ४०९, ४२२,
४२३, ४२४, ४२५, ४२७,
४२८, ४३०, ४३१, ४३२,

४३४, ४३५, ५०८, ६७३
(जुआ आर्या)

गान ५७५

गान्धर्व ५७४, ५७५, ५७६

गायत्री* ५३, ५६, ५८, ५९, ७४,
१४५, २३२, २३७, ५७०
द्विपदागायत्री १५३

'गायनवादन पाठमाला' ६१, ११९,
१९७, २००, २०५, २०८,
२१०, २६६, २९६, २९७,
३०१, ३०६, ३४१, ३४६,
३४७, ३५३, ३६९, ३७२,
३७९, ३९७, ४०५, ४४२,
४४९, ४५१, ४५५, ४५६

ग्राही के विध्वकमाला* ११२, २३३,
२३७, २७०, २७१, ४५९,
४६२

गीत १२१, ३५३, ५७५ - ना
प्रकार ५७५ - ना मंद ५७५
गीति* ३२२, ३३१, ४२३, ४२६,
४२८, ४२९, ४३१, ४३३,
४३४, ६७३ - उद्गीति* ३२२
- उपगीति* ३२२, ३३१

गीतक के मुनिशेखर* ११३, ४७१,
४७२, ५२१, ५३२

'गीतगोविंद' १०४, ४०४

गुजराती ३, ८, ९, १०, १३, ४४,
४६, २३७, २६८, ३९६, ४५०,
४५१, ४५४, ४५५, ४७७,
४८२, ५२१, ५३५, ५३७, ५४८
- वाक्य १५५, १६७, २४२
- गझल ५४६ - पिगळ ८, १२,
२०९, ३०६, ३३१, ४११, ५६८,

६०१, ६६९ - भाषा २७८

- उच्चारण ८, ९, १०.

'गुजराती कवितानी रचनावळा'

६७१, ६८१, ६८५, ६८७, ६८९,

'गुजराती गझलो' ५११, ५१२, ५१३,

५१४, ५१५, ५३६

'गुजराती गझलिस्तान' ५२७, ५४४,

५४५

'गुजराती भाषामां वर्णव्यवस्था' १३

गुरु ३, ५, ६, ७, ८, ९, १०, १२,

१३, १४, १५, १६, १८,

१९, २०, २३, २४, २७, ३०,

३९, ४१, ११५, ११८, १४१,

१५१, १५९, १६१, १६२,

१६८, १७७, १८८, १९१, १९६,

२१५, २१८, २१९, २३०, २७६,

२८७, २९३, ३४९, ३५०, ३६४,

३८५, ४१०, ५०९, ५२०, ५४८,

५५३, ५६०, ५६२, ५६३, ५६४,

५६५, ५७७, ५७८, ५८०, ५८७

- विवेक १९ - पाटन २८३

- बहुलवृत्त २९३ गुरु करण

२८६, २८८

गुलवंकी* ६७६

गैय २९७

गोखो* ४९६

गोडबोले ४५१, ५४२, ४५३, ५६७,

गोडी गुजरीनी देसी* ६००

गोडी गुजरी राग ६०१

'गोरसी' २४९

गोवर्धनराम ६७९

गौण ताल ३६९, ३७०, ३७२, ३७३,

४२६, ४५३, ४६५, ४६६, ४६७

गौरी* ११६

घत्ता* ४२१, ४२२

घनाक्षरी* ५५०, ५५१, ५५२, ५५५,

५५८, ५६१, ५६४, ५६८, ५८४

संस्कृत ० ५६७ मराठी ० ५६६,

५६७ - नुं परंपरागत लक्षण

५४८, ५४९ - नी उत्थापनिका

५५३ - नु लक्षण 'वृत्तवार्तिक'

प्रमाणे ५६६ - 'वृत्तचक्रिका',

प्रमाणे ५६७

'च' गण १०८

'च' संधि ३२४

'चक्रवाक' २३५

चकोर* ६०२

चतुर्मात्रकगण १०८,

चतुरक्षर संधि ५१, ५५३, ५५४,

५५५, ५६१, ५६२, ५६४, ५८६

६८५, ६८६, ६८९

चतुरंशा अथवा शशिवदना* ११०

चतुष्कल संधि (-रचना) ७३, १०८,

३०७, ३१२, ३१८, ३१९, ३२४,

३३९, ३५५, ३५६, ३६५,

३६९, ३७०, ३७२, ३७४, ३८८,

३९६, ३९७, ४२८, ४८८,

४९१, ४९५, ५२३, ५२५,

५५८, ५८६, ५८८, ५८९,

५९१, ५९५, ५९७, ५९९, ६२०,

६३०, ६३१, ६३२, ६४२, ६८८

चतुष्कल रचनाओंनुं परंपरागत स्वरूप

३०७ - ३२२

चतुष्पाद रचना ६३, ४८२

घपळा* २११, २१९, २६७, २९२

चरण ५, ७३, १२७, १३३, १५२,
१९२, १९३

चरणाकुळ* ३०२, ३०४, ३०५,
३०६, ३०७, ३३५, ३३६, ३६३,
३७९, ३९३, ४०१, ४३७
-ना ताल ३०२

चरणान्त ४७, ३५७, ३५८, ३६६
-प्राप्त ५४९

चर्चरी अथवा विदुषप्रिया* ११३,
४७०

चल* २४०

चचलाक्षिका अथवा गोरी* ११६,
३८०, ३८३, ३८५

चचळा* ११३

चन्द्रक्रीडा* ११३

चंद्रमोहन घोष २२५, २७६

चदायणो* ३३३, ३३४, ५०६

चदायणी* ३३३, ३३४

चन्द्रवर्म* ८६, २१२, २१९, २६७,
२९२

चद्रावर्ता* १८९

चद्रावती* ११६

चद्रावळा* ३३५, ३३६ षट्कल
तालमा ५८९

चद्रावली* ३३६

चद्रोद्योत* २४१

चपकमाला* १११

चामर* ११३, ४४७, ४४८, ५३२

चारित्र्यवर्धन ३७, ३८

चित्तविलास* ४९०

चित्तहिलोल* ५०४

चित्रमाला* २४०

चित्रपदा* १११

चित्रा* १८३

चुलियाला* ४१६, ४१७, ४१८

चूडाणा छद* ३३२

चूडाणा उपदोहा विगाहा* ३३३

चूडाणा पचगाहा (आर्या) कुडलिनी*
३३३

चूडामणि* ३३६, ३३७, ४३४

चूर्ण १२२

चूनोलाल व. शाह २००

चोटियो* ४९०

चोटियाल* ४९८, ४९९

चोपाई* ४, ५, ६, ४८, ४९, ५०,
५१, ३०८, ३३९, ३५६, ३५८,
३६३, ३६४, ३७०, ३७१, ३७२,
३८०, ३८३, ३८७, ३९३, ३९५,
४०१, ४०३, ५८६, ५८७, ५८९,
५९०, ५९७, ५९८, ६०३, ६०६,
६०८, ६०९

चोपायो* ३१३, ३१४, ३३६, ४०२,
४०३, ५, ७८, ९, ४१२, ४१९,
४२१, ४८४, ४८७, ४९०, ४९४,
५५३, ६१६, ६१७, ६१८, ६१९,
६४०, ६४४, ६४५, ६४६
लगान्त चोपायो ४०४ -दोहरानो
पूर्वज ४०४

चोवोला* ४०२, ४०४

चोवीसी रचनाओ ३८६, ३८९, ३९०

चौदकलरचना ६६१, ६६२

'छ' गण १०७

छदलक्षणो - भरतनाट्य शास्त्र ७५,
७६

'छन्द' कामदुधावत्स ३४६

छंद* ३७५

छंद ४, ५, ६, ७, १५, १९, २०,
११५ छंदोना प्रकार ६४; छंद
मिथ्यणो शा माटे? २७३-२७४
छंदोभंगी २७४ - व्यंजनकलानी
सूक्ष्मरीति २७५ छंदोविकृतिनी
पद्धति २७६

'छंदःकोष' ३३३, ३३४, ३३६,
३९५, ५०६

'छन्दःपरिमल' ६५

'छन्दःप्रभाकर' २९९, ३०४, ३०९,
३१०, ३१५, ३७९, ४०३, ४११,
४५३, ५४९, ५५०, ५५१, ६०२

'छन्दःशास्त्र' ३, १४, २०, २१,
४९, ५३, ६४, ६६, ६७, ७९,
८९, ९०, ९५, ९७, १०७,
११५, १२८, १३०, १३३, १३७,
१३८, १४१, १४२, १५४, १५६,
१८८, २३०, २३१, २४०, २४४,
२५४, २७५, ३१९, ३२०, ३६५

'छन्दःसारसंग्रह' २२५, २७५

'छन्दःसूत्र' २१, २९९, ३२१, ५६३,
६६९

'छन्दोनुगासन' १३५, १८३, २३८,
२४०, २४१, २४२, २४३, २४४,
२४५, २४९, २५१, २५४, २५७,
२५९, २७२, २७७, २८३, २८७,
३०८, ३२०, ३२५, ३२६, ३५८,
३९५, ३९६

'छन्दोमञ्जरी' ३०, ३१, ३२, ३५,
३६, ३९, ४०, ४२, ६७, ८०,
८९, ९०, १०३, १०७, १४७,
१४९, २६९, ३२०, ३८१, ५५५

'छन्दोरचना' ६१, ७२, ८१, ८५,
१०९, ११८, ११९, १२९, १६३,
१६६, १७२, १९०, २२८, २२९,
४५०, ४५३, ४५४, ४६०, ५५३,
५६६

'छन्दोविचिन्ति' १९

छप्पो अथवा छप्पय* ३३५, ३८७,
५०७

छाया* २४१

'छाया घटकपर' ८८, ८९

छूट २७, २७५

छोटो गानोर* ४८३, ४८५,
४८६

छोटालाल नरभोराम भट्ट ६६९, ६७०

'ज' गण ३२, १०८, १४७, ३०६,
३१४, ३१५, ३२१, ३६९,
३७०, ३७२, ३७३, ३७४,
३८०, ३८९, ४१०, ४११,
४१२, ४२३, ४२४, ४२५, ४२६,
४२७, ४३४. -तेना निषेधनुं
कारण ३७०-७२, चनुष्कल सधि
जातिओ विसो जगण अंगे वे
नियम ३७३, ३७४

जगती* ५७, ७५, ७७, २३२,
२५९ ५७०

जगन्नाथ १६५, ४५९

जयदेव १०२

'जयमंगला' ३३, ३४

जयशंकरभाई ३४९

'ज्योतिरेखा' २४४

जलधरमाला* ११६, ४००

जगदीशतगति* ११६, १९३, २०४
२१६, २१७, २५२, २५३,

૩૮૨, ૩૮૫-પૃથ્વીનું અપગ
સ્વરૂપ ૨૫૩
'જગહરચરિત' ૩૭૮
જલ્લતરણ * ૩૭૮
જાતિ છદો ૦૬, ૪૯, ૫૦, ૫૧,
૬૪, ૬૫, ૧૨૫, ૧૫૧, ૨૨૮,
૨૯૯, ૩૩૯, ૩૪૧, ૩૪૫, ૩૫૫,
૩૫૬, ૩૫૭, ૩૬૩, ૩૬૬,
૩૬૭, ૩૬૮, ૩૭૧, ૩૭૫, ૩૯૪,
૩૯૬, ૩૯૯, ૪૦૭, ૪૩૦,
૪૫૩, ૪૬૬, ૪૭૬, ૪૭૭,
૪૭૮, ૪૮૨, ૪૮૪, ૫૦૯,
૫૧૦, ૫૧૬, ૫૨૧, ૫૩૫,
૫૫૧, ૫૫૩, ૫૫૮, ૫૫૯,
૫૬૦, ૫૭૨, ૫૭૭, ૫૭૮,
૫૭૯, ૫૯૫, ૫૯૭, ૬૨૬,
૬૬૧, ૬૭૩, ૬૭૮, ૬૮૨
જાતિ-વિ વૃત્ત ૪૮, ૪૯,
જાતિ છદની સજા ૩૦૫-૬
જાતિ છદોમા યતિ-એક ભગો
માત્ર ૩૬૬
જિહ્વામૂલીય ૨૨, ૨૩, ૪૧
જિહ્વા ૫૧૮
જીવરામ અજરામર મોર ૩૦૧
જૂનું ગુજરાતી સાહિત્ય ૫૭૭
જેકરી છદ * ૩૦૮, ૩૬૩, ૩૬૪,
૩૮૦, ૩૮૩, ૩૯૫
'જૈન ઇતિગૂર્જરલાઘ્યસચય' ૩૯૨,
૩૯૩
'જૈન ગુર્જરકવિઓ' ૫૯૭
'જ્ઞાનપર્યવસીકથા' ૪૨૭
જ્ઞાનેશ્વર ૫૬૯, ૫૭૦
'જ્ઞાનેશ્વરી' ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨
ઙ-૪૫

ઙટ* ૪૭૯
ઙહલટ* ૫૦૬
ઙહમુગટ* ૪૮૭
ઙહલુપત* ૪૭૮, ૪૭૯
જાવેરી, ડી. ચ. કૃષ્ણલાલ મો ૫૧૦,
૫૧૨, ૫૩૬
જૂલણા ૧૧૩, ૩૨૬, ૩૬૪, ૩૬૬,
૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૮, ૪૬૩, ૪૭૧,
૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૬૭૪
લગાત્મક જૂલણા ૪૭૧
ટેક કે ધ્રુવ ૫૧૪, ૫૮૦
ટેનિસન ૬૬૬
'ઠ' ગણ ૧૦૭
ઠાકોર, પ્રો. ઘઠ્ઠવંરાય ક. ૮, ૧૫૫,
૧૬૬, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧,
૧૭૯, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭,
૧૯૧, ૧૯૬, ૨૩૭, ૨૫૭, ૨૬૧,
૨૬૨, ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૬,
૨૭૪, ૨૭૭, ધી ૨૮૧, ૨૮૩,
૨૯૮, ૩૫૪, ૪૨૯, ૪૩૨, ૪૩૩,
૪૩૮, ૪૩૯, ૫૨૦, ૬૬૫,
૬૬૬, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૮,
૬૭૯, ૬૮૧, ૬૮૨
'ઢ' ગણ ૧૦૮
ઢાહ્યાભાઈ ધોળશાની ૫૨૦
ઢિગલ ૪૧૩, ૪૭૭, ૪૮૨, ૪૮૮,
૪૯૦, ૪૯૭, ૫૫૩, ૬૦૦, -ના
છદો અને જાતિ છદો માયેનો
તેમનો સવય ૪૭૭ - ૫૦૯
-ની લાસિયત ૪૭૮ ચતુષ્કલ
રચનાઓ ૪૯૧ ત્રિકલ રચનાઓ
૪૯૬ સપ્તકલ રચનાઓ ૪૯૯-

५०६ कुंडलिया रत्नाञ्जो ५०६

मंथामेळ प्रार ५०८ — नी

विनोयताञ्जो ५१०

डोलन ६६७ — घंटी ६६७, ६६८

(जुआं 'ज्योक्परांता प्रमन्तो')

डोकरराय मोकड १७०

'द' गण १०८

डाळ ४७०, ५७६, ५७७

डालऊलान् ५९७

'ण' गण १०८

'त' गण १०८, १४५

तत* ११६

तलाम १०

तन्वी* ११६

तनुमध्या* ११५

तरलनयन* ११२

तानपूरक ५८५, ५८९, ५९२, ६६०

तामरस* ११२

तादक* ११२

ताल १०१, १०९, २०५, २०६, २०८

२०९, २१६, २१७, २२३,

२२९, २९५, ३०२, ३०४,

३०५, ३०९, ३२३, ३३९,

३४२, ३४४, ३४५, ३४६,

३४८, ३४९, ३५६, ३५७,

३६६, ३६७, ३६८, ३६९,

३७०, ३७३, ३७४, ३७५,

३७७, ३८०, ३८३, ३९८,

४०६, ४०७, ४४७, ४६२,

४६५, ४६६, ४६८, ४७२,

४७३, ४७४, ५५४, ५८२,

६७२, ६७६, ६७८, ६८५ — नी

धर्चा ४६१ — परते वर,

नरसिंहाय २२४ — मात्रा-

मेळना निरूपणमां ताम् र्गानो

(क. द. टा.) ३०१ — धी लूटा

गडता मधिञ्जो ३०३ मधिनी

प्रथम मात्राण ३८४-८५ — शप०

३४०, ४५५, ४५६, ४६३,

४६४, ५९५, तेनी दाळदा मधि

माधेनी संबंध ४६३ — दादरो

३४०, ४४३, ४५४, ४५५,

६५५ तालान्त व्यापार ५९१

त्रिताळ ३४७, ३४८, ३५३

दीपचंदी ० ३४०, ३५०,

३५२, ३५३, ४६७, ५९५,

६२७, ६५० पद्यगंधिताळ

३४१ लायणी० ३४०, ३६९

मगीत० ३४१

तिलवा* ११०

तीत्र ९, ४२, ४३, ४४

तुरग छट* ३८०, ३८१

तुलसीदास ४, ७२, ४०६

तुगा* १११

तूक ५१२, ५१६, ५३४ — अन्त

३५७, ३६६, ५१३

तुंवरी* ४१४

तोडक* ४९, ५०, ६८, ११२, ११६

२२६, २९६, ३८१, ३८३,

३८५, ३३६, ५३६, ५३९,

६००, ६०१

तोमर* १११, ४६९

नकूटवध* ५०३

नवकडो* ४८३.

निकल १०८, ३२२, ३२४, ३३०,

३३९, ४४३, ४४४, ४४५, ४४६,
४४८, ४४९, ४५४, ४६६, ४९५,
४९६, ५२६, ५९५, ६२०, ६२१,
६२२, ६२३, ६२४, ६३५, ६३७
—रचनाओंनुं परंपरागत स्वरूप
३२२—२५ —सधिनी लगात्मक
रचनाओं ४४६ —४५५

त्रिताली चोपाई* ५८६, ५८७,
५८९, ६०७, ६०८ (त्रिताली
चोपाई—पट्कल रचना ५८७)

त्रिपदी ६३८

त्रिपदी रचना ४८२

त्रिपाद ६३

त्रिमंगी छंद* ३१७, ३१८, ३९१
४१८, ४१९

त्रिभुवन गौरीशंकर व्यास ६७६

त्रिवेदी, कमलाशंकर प्रा० ३४

त्रिष्टुभ* ५३, ५७, ५८, ५९, ७५,
७७, २२१, २३०, २३२, २९३

त्र्यंबको*—४८२

त्र्यक्षरसंधि ६००, ६०२

'द' गण—१०८

दयाराम ३३४, ३८६, ३८७, ४०३,
४०४, ४०७, ४१३, ५११,
५७९, ५९३, ६३७, ६४८, ६४९

'दयारामकृत काव्यमणिमाला'

३८६, ३८७, ४०३, ४१४

'दयारामकृत परचूरण कविता' ४०८

'दयाराम रगसुधा' ५८०, ५८३,
५९३, ६१६, ६३४, ६३७, ६४९

दलछंद* ११२, ३७५, ४५९

दलपतराम ४९, ६७, ७३, ८१, ८३,

८६, ८७, ९७, १०८, १०९,
१४१, १४२, १७१, २०६,
२०९, २१०, २११, २१४,
२१५, २१७, २२१, २२४,
३०१, ३०३, ३०४, ३०९,
३१०, ३१३, ३१४, ३१५, ३१६,
३१७, ३२३, ३२६, ३२९, ३३०,
३३१, ३३२, ३३५, ३३९, ३६१,
३६५, ३६८, ३७१, ३७४, ३७५,
३७७, ३७८, ३८१, ३८५, ३९६,
३९८, ३९९, ४०२, ४१२, ४२३,
४३१, ४३६, ४४३, ४४५, ४४६,
४४७, ४५७, ४५८, ४५९, ४६०,
४६२, ४६७, ४६९, ४७१, ५२१,
५३१, ५३२, ५४९, ५४२, ५५०,
५५१, ५५४, ६१२, ६५०

'दलपत काव्य' ४७, १७१, ३१२,
३३२, ३५९, ३६०, ३७१, ३७२,
३९९, ५५१

'दलपत पिगळ' ८१, ८३, ८५, ८६,
८८, ९३, ९४, १०९, ११०,
११५, २०९, २१७, ३०२, ३०७,
३०८, ३०९, ३१०, ३११—
३१९, ३२२, ३२३, ३२४, ३२७,
—३३१, ३३५, ३७४, ३८१,
३८२, ३९७, ४०३, ४४४, ४४६,
४४८, ४५७, ४५९, ४६०, ४६९,
४७१, ४७२, ५१९, ५२२, ५४८,
६०१, ६१२

दवे, प्रो. टी. अण, १३

दशकल ५९५

दशकल सवि ४६०, ६२६, ६५८,
६५९, ६६३

દઢક ૭૦, ૭૫, ૧૧૫, ૬૬૯, ૬૭૦
 દિઢી* ૩૨૪, ૩૨૫, ૪૫૧, ૪૫૨,
 ૪૫૩, ૪૫૪, ૪૫૫, ૫૭૭, ૫૭૮,
 —ના મેઢનો ચર્ચા ૪૫૧-૫૫

દોર્ધ ૧૩, ૧૬, ૧૯, ૨૦, ૨૩, ૪૫,
 ૪૬, ૧૮૦, ૫૨૧

દીપક* ૩૨૭, ૪૫૭, ૪૬૨, ૪૮૯,
 ૪૯૦

દીપાવિ* ૨૫૪

દુમિલા છદ* ૧૧૪, ૩૧૮, ૪૧૮,
 ૪૧૯, ૪૩૬

દુમેલ* ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૮૧, ૪૮૩

દુવંયા* ૪૦૩

દૂતો* ૩૧૪, ૩૧૫, ૪૦૭, ૪૦૮,
 ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૧૨,
 ૫૦૭ —વઢા દોહા ૪૧૪, દૂહો
 અને ચોપાયાનો સવધ—૪૦૭—
 —૯ દૂહો અને જગણ ૪૧૧-૨

દેવછદ* ૧૧૪

દેશી કે પદ ૧૨૦, ૩૧૫, ૩૧૭, ૪૪૦,
 ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૭૬, ૫૮૦, ૫૮૧,
 ૫૮૩, ૫૮૬, ૫૯૦, ૫૯૧, ૫૯૨,
 ૫૯૩, ૫૯૪, ૫૯૬, ૫૯૯, ૬૦૪,
 ૬૦૬, ૬૦૯, ૬૧૦ —નો ડદ્મવ
 અને અર્થ ૫૭૬, દેશી પદો
 અને જાતિ છદો વચ્ચેનો ભેદ
 ૫૭૭ —નુ વિશેષ લક્ષણ ૫૯૧
 —સંગીતની અમરનુ વિશિષ્ટ લક્ષણ
 ૫૯૨ —ના સધિઓ શોધવાની
 રીત ૫૯૩, ૫૯૪ સમસથ્ય૦
 નધિવદ પવિત્રઓનો ૫૯૭
 થી ૬૨૯ ચોપાઈનો ૬૦૩
 —ચોપાઈ અને રોઢાની ભગીઓ

૬૦૮ ચોપાયની દેશીઓ ૬૧૬
 ત્રિપલની ૬૨૦ દોહરાની ૬૧૯
 પ્લવગમની ૬૧૨ પ્લવગમ-રોઢાનુ
 મિશ્રણ ૬૧૩ ધ્રુવલ્લઢોવાઢી
 ૬૧૪ સપ્તકલની ૬૨૬-૨૯
 સર્વંયાની રચનાઓ ૬૧૩
 અસમસથ્યસધિવદ પવિત્રઓનો
 ૬૩૦ થી ૬૫૩ ત્રિપલ-પટ્કલ
 દેશી ૬૩૫ ત્રિકલપટ્કલ
 ગરવો ૬૩૭ નર્મંદની લાવળી
 ૬૪૧ મળિલાલની ૬૪૨
 દેશી-પદમા પટ્કલ રચના ૬૪૮
 દેશી-પદમા સપ્તકલ રચનાઓ
 ૬૫૦-૫૩ દશકલની દેશીઓ
 ૬૫૮-૬૦

દેવ્ય ૪૬

દીપવ* ૧૧૨, ૨૨૫, ૩૮૨, ૩૮૪,
 ૫૨૪

દોહરો* ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૫, ૩૫૮,
 ૩૭૦, ૩૮૧, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૦૬,
 ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૪,
 ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૯, ૪૨૧, ૪૩૪,
 ૪૩૫, ૪૪૫, ૪૮૭, ૪૯૪, ૪૯૫,
 ૫૦૬, ૫૦૭, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨,
 ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૪૦
 —અને જગણ ૩૧૫, દોહરાનો
 ઉત્તર યતિલ્લહ ૪૧૨; પૂર્વ
 યતિલ્લહ ૪૧૩ દોહરામાથી
 સોરઢો? ૪૧૮ દોહરો:
 પટ્કલમા અને સપ્તકલમા
 ૫૯૦-૯૧

દોહાલ* ૫૦૭

દ્વાલા (વઢી) ૪૭૮

द्विकल १०८
 द्विदल १४० ३१६
 द्विपदी ४२१, ४२२
 द्विपाद ६३
 द्रुत ८, २७८, ३४३
 द्रुततर ३६
 द्रुतमध्या* ११५
 द्रुतविलंबित* ८७, ८८, २१३, २१८,
 २१९, २२४, २२६, २४८, २४९,
 २६४, २६८, २६९, २९२
 द्वितीयकी सधि ४४४
 द्वयक्षरसधि ५५५, ५६४
 घमाल* ५०१
 धातु ९६
 धीरो ५९२
 'धीरानी काफीओ' ६५२
 'धूम्रसेर' १५३
 धृति* ७५, ५७०
 धृतश्री* (अथवा पञ्चकावली । सरसी)
 १९५, २५०, २५३
 'घोळ पदसागर' ६३६, ६४७
 ध्रुव ३४६, ५१४, ५८०, ५८१, ५८३,
 ५८५, ६१९ — खड ५८३,
 ५८४, ६०५, ६१९, ६२९
 ध्रुव, केशवनाल ह २२, २३, ५०,
 ५४, ५६, ५७, ५९, ६१, ६२,
 ६७, ६९ ७०, ७१, ७२,
 ८५, ८९, ९२, ९३, ११९,
 १३९, १६२, १९१, १९३, १९४,
 १९५, १९७, १९९, २००, २०३,
 २०५, २०६, २०९, २१०, २११,
 २१२, २१३, २१४, २१५, २१६,
 २१७, २२०, २२४, २२६, २४७,

२४८, २४९, २५०, २५२, २५३,
 २५४, २५५, २६४, २९६, ३०३,
 ३०५, ३११, ३२४, ३२५, ३५७,
 ३५८, ३६८, ३७७, ३७८, ३८३,
 ३८४, ३९१, ३९९, ४४२, ४५१,
 ४५८, ४६२, ४७२, ५५०, ५५१,
 ५५५, ५५७, ५५८, ६६६, ६८४,
 ६८५, ६८७, ६८८
 ध्रुवा ४१, १२५
 ध्वनित* ४००
 'न' गण-१४५, ४८७
 नगस्वरूपिणी अथवा प्रमाणिका* १११,
 ४४६
 नज्ञोर ५२२
 नयुराम सुन्दरजी ९२
 'नयसुदररास' ३९३
 नरसिंह ३२७, ५९८, ६०९, ६२७,
 ६३२, ६४७, ६७२
 'नरसिंह महेताकृत काव्यसग्रह' ३२७,
 ५९८, ६१०, ६२७, ६३३,
 ६४८, ६७२, ६७३
 नरसिंहराव १८३, १८४, १८९, २२२,
 २२४, २३३, २३४, २६६, २७६,
 २७८, २९६, २९८, ३२५, ३२८,
 ३९९, ४२३, ४२४, ४२५, ४२८,
 ४२९, ४३०, ४३३, ४३४, ४३५,
 ४४०, ४४१, ४५१, ४५२, ४५४,
 ४५५, ४६८, ४९३, ५६८, ५६९,
 ५७०, ५७३, ५८७, ५८९, ५९०
 नकुंठक* १३५, १३६
 नदंठक* १६९, ७०, ७१, ९०, ९४,
 १३४, १३५, १३६, १३७, १६२,
 १३७, १६२, १६३, १७२, १९०,

२१९, २२२, २४९, २५०, २५१,
 २५२, २५३, २५४, २९२
 नमंदाशकर ३२८, ४००, ४५०,
 ८६८, ५६८, ६४१, ६४३, ६५०,
 ६६३, ६६५, ६७४
 'नमंभवित्ता' ३९२, ४५०, ५६८,
 ६४२, ६४३, ६४४, ६७४
 'नमं पिंगल' ३२४
 नलिनी अथवा अनरावलि* ११३
 'नलिनीपराग' २५६
 नवमारिणी* ११६, १८९, ३८२, ३८४
 नवलराम ६४६, ६६५, ६७०, ६८४
 'नळारूपान' ६१९
 'नदवत्रीशी' ४१२
 'नागानद' १६९, २५७, ४२५, ४२९,
 ४३७, ४५५
 नाराच* ११३, ४४७
 नाराचव* ११७, ६६९
 नारायण भट्ट २२, २३, २४, २८,
 २९, ३०, ३५, ३६, ३९, ४०,
 ९७, १०२, १२८, १३८, १४७,
 १५०, २३१, ३२१, ५६०, ६६९
 निबद्ध ६७, १२२
 निर्वल्ल ४४
 निशा* ७०
 निशाणी* ४९१ शुद्ध निशाणी ४९२
 निशाणी-नारयत ४९२ गद्धर०
 ४९२ क्षोणर० ४९४ दुमिला०
 ४९५ पंटी० ४९३ माद०
 ४९४ रूपमान्ता० ४९४ मार०
 ४९५ मोहणी० ४९४ गिह-
 षली० ५०६ सिरमुली०
 ४९३

निशिपाळ* ११३
 'निशीय' ९०, १७३, २३५, २६८,
 २७०
 नीरातिक्* २५९
 नूतन के रमणीयक* २४८
 'नूपुरझवार' २२२, ३५३, ४९३
 नृत्य २७४
 नैमायिको २९४
 'प' गण-१०७
 पटवर्धन ६१, ७२, ८१, ८५, ११८,
 ११९, १२९, १७२, २२८, २२९,
 ४५०, ४५३, ४५९, ४६०, ५५२
 पठन १४, ११७, ११८, १५५, १६४,
 १६५, १६८, १६९, १८३,
 १९१, २१८, २१९, २२२,
 २२३, २२४, २३३, २३९,
 २४०, २४३, ३५४, ३६६, ३९६,
 ३९९, ४४७, ४६८, ४९१, ५०९,
 ५१०, ५२३, ५६४, ५६५, ५७३,
 ५८६ - अने गान १२०
 पडघमो* ११३, ४५९
 पणव* ११५, १८८, ३८२, ३८४
 पत्नील १५४, २३५, ५१९
 पय्या* १४४, १४५, १४७, २१६,
 २४७
 पय्यावयव* १८८, १५०
 पद के देनी ४४०, ५७४, ५७६, ५७७,
 ५८०, ५८१, ५९२, ५९३,
 (जुखो देनी ये पद)
 पदस्य ११२
 पद्धति के पद्धरी* ३०८, ३६९, ३७०,
 ३७२, ३७५, ३७६, ३७८, ३८४
 पद्धति - हिन्दीमाधी दल्पतरामे

लीवेलो ३७४ पद्धरीना तालनी
 व्यवस्था ३७७
 पद्य* २४०
 पद्मावती* ३१६, ३१७, ३६६, ४१८,
 ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, ४९२,
 पद्य ३, ६, ६४, ९६, १२०, १२२,
 १२३
 पद्यछन्द* ६६
 पद्यछन्दना प्रकार विविध पिगल-
 वारोना मतव्यो-६६, ६७
 पद्यभार २०१, २०४, २०५, २१०,
 २१६, २२३, ३४०, ३४५,
 त्रण पिगलकारोना मतनी चर्चा
 २०६-२१७
 पद्यरचना ३, ११९, ३४४, ३४५,
 ३४८, ३४९, ३६९, ५७६, ५८०
 'पद्यरचनानी ऐति० आलोचना'
 ३३, ५४, ५५, ५७, ५८, ६२,
 ६७, ६८, ७०, ९३, १९१, १९५,
 १९९, २००, २०३, २०५, २०६,
 २१०, २१६, २२०, २२७, २५५,
 २५८, ३६८, ३७८ ३९१, ३९२,
 ४४२, ६६६
 'पद्यरचनाना प्रकार' १९१, १९२,
 १९९, २००, २०३, २०४, २०७,
 २१०, २१६, २२६, ३२४, ५५५
 'पनषट' १७०, १७२, २३६, २७०
 पयार* ५५४
 'पराक्रमनी प्रसादी' ८८
 परिवृत्ति १४, ४९
 परपरित झूलणा* ६७७
 परपरित समानिवा के प्रमाणिका*
 ६७७

परपरित हरिगीत* ६७७
 'पराशर स्मृति' १४६, १४७
 पवाडु* ४०३
 पवित्रा* १११
 पवित्र ५
 पखालो* ४८५, ४८६
 पचकल (-रचना) १०७, ३३९, ४४३,
 ४५५, ४६१, ४९८, ६२६, ६५८
 -रचनानु परपरागत स्वरूप
 ३२५-३२८ पचकल धीजना
 त्रण जाति सधिओ-४५६;
 पचकल सधिओना भिन्न भिन्न
 स्वरूपोना लगात्मक सधिना
 आवातर्नवाळा छदो ४५८-६०
 पडित, ओंकारनाथ ५७६
 पडित घाडीलाल ३४९
 पचकावली* १९५, २५०, २५३,
 (जुओ धृतथी)
 पचचामर* २२६, २९६
 'पचदड' ४१२
 पचाछद* ३३२, ३३३
 पचाक्षरी* ४६९
 पाठ ४
 पाठ्य १२१, १२२, २९७, ३५४
 -विशे भरत १२३ -युक्त
 २०५, २९६
 पाठगत* ४८८
 पाणिनी १९, २०, २१
 पाद १२७, १५३, २३०
 पादपूति १८६
 पादान्त (लघु-गुरु) १२, २०, २३,
 २४, २७, २८, २९, ३०, ३१,
 ३५, ३९, ४१, ५४, ५७

‘पारका जण्यां’ १५३

पालवणी* ४७८

पावक* १११

‘पाखडी’ १५४, २३६

पिंगल ३, ४, ७, ११, १२, १३, १४,

१५, १६, १९, ३२, ४६, ५१,

५४, १०२, १३१, १४१, १४७,

१५४, १८८, १९०, २२०,

३६९, ३७०, ५७३, ५९६

—नो विषय ५२

‘पिंगलसूत्र’ २८

पुट* १२५, २२०

पुष्पिताग्रा* ८९, २१३, २१९, २४४,

२४५

पूर्व बडी, पूर्ण बडी ५१३

‘पूर्वालिप’ ६, १०, ११, १३, २६,

८४, ८७, १४४, १७३, १८२,

३५९, ३६०, ४३७, ४५५, ६४५

पृथ्वी* ८९, ९४, १६२, १६३, १७०,

१७२, १८६, १९३, १९७, १९८,

२०९, २१९, २२०, २२१, २२४,

२२९, २४७, २४८, २५३,

२७५, २८०, २८१, २८२, २९२,

२९३, २९६, ६७९, ६८१, ६८२,

६८३, ६९० (जुओ, ‘अल्लेकवसना

प्रयत्नो’) अम्यस्त* १८७

—गाथा* २७६, —तिलक*

२६१, २६२, २६३

पृथ्वीपर ४३५

‘पृथ्वीराजराता’ ३७५, ३७६

पोष ६६६

प्रकृति* ७५

प्रगाथ* ६२, २३०

प्रतिष्ठा* ७४, ५७०

प्रतिभा ७

‘प्रतिज्ञायोगन्धरायण’ १२९

प्रत्यय ४३

प्रबंध १०४

प्रमद्वक* २५१

प्रभावती* ९३, १०३, २०९

प्रभृति* ६०२

प्रमदा* ६९, २१६

प्रमाणी* ११५

प्रमाणिका अथवा नगस्वरूपिणी*

१११, १४२, ४४६, ४४७,

४६३

प्रमिताक्षरा* ८६, १२५, २१२, २१८,

२१९, २२४, २२६, २४७, २४८,

२६७, २९२

‘प्रवास पुष्पाजलि’ ७३, ९२

प्रवाही छंद ६६३, ६६६

प्रवाही हरिगीत* ६७६

प्रहरणकलिता* ११६, ३८२, ३८५

प्रहृषिणी* ९२, ९३, ९५, १००, १०३,

१६०, १६१, १६४, १९४, २१६,

२१७, २१९, २२२, २६४, २७१,

२९२, २९६

प्रहास के गरवत* ४९८

प्रावृत्त ८, १०, ४१, ४३, ४४, ४५,

४६, १२२, २३२, २७७

‘प्रावृत्त पंगल’ ४५, ६७, १०७,

१०८, २७६, २८३, २९९, ३५८,

४०२, ४१०, ४१६, ४१७, ४२१,

४२२, ४२४, ४२५, ४३२

प्राचीन गुजराती ५७४

‘प्राचीन गुजराती’ भाष्य ३९२

‘प्राचीन गुजराती छंदो’ ३३८, ३९०,
३९६, ५७६

‘प्राचीन गुर्जर काव्यसंग्रह’ ३८६

‘प्राचीना’ १५४, २५८, २७०, २७१,
२७२, २७४, २८९

प्राप्त १५९, १८२, ३०६, ३५५, ३५६,
३५७, ३५८, ३५९, ३६०, ३६१,
३६२, ३९१, ४३७, ४३८, ४३९,
४७९, ५०३, ५१३, ५१६, ५५८,
५७१, ५७३, ५९२, ६१५, ६८२
—प्रासाभास ३६१ —प्राप्त
साकळी ३९१, ३९२ प्राप्त
प्रयोजन ३५७ संस्कृत वृत्तोमा,
प्राप्तना प्रकार ३५७ ८ प्राप्त
अने यमक ३५९ प्राप्तना
उदा० ३५९-६२

प्रिय* ११०, ४६९

प्रियवदा* ८६, २१२, २१९, २६०,
२६७, २८२

प्रेमानंद ४११, ५७६, ५८१, ५९
५९१, ५९३, ६२६, ६४७

‘प्रेमानंदना मास’ ४५८

प्रौढ* ४९९, ५००

प्लवगम* १८६, १९६, ३११, ३१२,
३६७, ३६८, ३८६, ३८७, ३९५,
३९६, ३९७, ३९८, ३९९, ४०४,
४०५, ४३६, ४८५, ४९३, ५९२,
६१२, ६१३, ६१७, ६१९
प्लवगम-पठननी चर्चा ४४०-४४२

प्लुत (-ति) १४, १५, १९, २२, २४,
२६, २२९, ३२५, ३४८, ३५२,
३६४, ३९६, ३९८, ३९९, ४०६,
४१४, ४१६, ४२०, ४३९, ४४०,

४४१, ४४८, ४५२, ४५४, ५०९,
५५५, ५५७, ५५८, ५६१, ५७३,
५७७, ५७८, ५७९, ५८७, ६१३,
६४५

फडलुन् ५१७, ५१८, ५१९

फाईलातुन् ५१७, ५१८, ५१९

फाईलुन् ५१७, ५१८, ५१९

फाग के फागु ३९२, ३९३, ३९४,
३९५

फारसी छंदो २९४, ५१३, ५१७,
५१८, ५२२, ५३५, ५४५,

—पिंगळ ५१४, ५१९, ५४६, तेना
मेळना अम्मास माटे उपस्थित

घता प्रश्नो ५४६-५४७
—भाषा ५४६-साहित्य ५१०

‘फार्वंसविरह’ ५५०

‘फार्वंसविलास’ ५५१

फुरुआत ५१७, ५१८

बडो साणोर* ४९६, ४९७

बन्नीसीरचना ४१९, ४२०, ४२२, ४८३

बरूआ ५६, ५७, ६७, १०४

बर्वे ६१, ११९, १९७, १९८, २००,
२०४, २०५, २०६, २०७,

२०८, २१० या २१५, २१७,
२२१, २२२, २२३, २६५, २९६,

२९७, ३०१, ३०७, ३२५, ३४०,
३६९, ३७९, ३९७, ४०५, ४०६,

४४२, ४४३, ४४९, ४५०, ४५४,
४५५, ४७२, ६४६

बसीत* ५३२

बगाळी ५५४

(सद्) बाबुराव ४६८

ચાલાશંકર ૫૧૧, ૫૧૪, ૫૨૧,
 ૫૨૨, ૫૩૬
 વિન્દુ* ૧૧૧
 વિમ્બા અયવા લલિતતિલ્લા* ૧૧૧
 'બુદ્ધચરિત' ૪૫૨, ૫૬૮, ૫૬૯,
 ૫૭૩, ૫૮૭
 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ૫૯૮
 બૃહતી* ૭૫
 'બૃહત્ કાવ્યદોહન' ૫૧, ૩૩૫, ૩૩૬,
 ૩૮૮, ૪૦૧, ૫૮૧, ૫૮૩, ૫૮૪,
 ૫૯૨, ૫૯૯, ૬૦૦, ૬૦૧, ૬૦૩,
 ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭, ૬૦૯,
 ૬૧૦, ૬૧૪, ૬૧૫, ૬૧૬, ૬૧૮,
 ૬૧૨, ૬૨૨, ૬૨૩, ૬૨૪, ૬૨૫,
 ૬૨૯, ૬૩૦, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૮
 'વે નઢાધ્યાન' ૬૧૧
 ચેત ૫૧૨, ૫૧૮ (જુજો કડી)
 'ઘ્લેન્કવર્સ' * ૬૬૩, ૬૭૧, ૬૮૦,
 ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૭
 અગ્રેજી ઘ્લેન્કવર્સની બ્યારયા અને
 સ્વરૂપ ૬૬૪ ગુજરાતી ઘ્લેન્ક-
 વર્સના લક્ષણો ૬૬૫ ઘ્લેન્કવર્સના
 ગુજરાતી પર્યાયો ૬૬૬ ઘ્લેન્કવર્સ-
 ના જુદા જુદા પ્રયત્નો ડોલન
 શૈલી (અપદ્યાગદ્ય) ૬૬૬ ૬૭,
 ૬૮ મસ્તૂત પિંગલના દહકો ૬૬૯,
 ૭૦ રામ છદ ૬૭૦-૬૭૪;
 સવરદારના ચાપાનો અસ્વીકાર:
 ૬૭૧-૭૪ નટાવ છદ ૬૭૪-
 ૬૭૬ તેના ઉપયાગો ૬૭૪, ૭૫
 ગુલચકી અને પ્રવાહી હરિણીત
 ૬૭૬, ૬૭૭ અનુપ્પન ૬૭૮ પ્રવાહી
 અનુપ્પન ભયસ્થાન ૬૭૮;
 નાટ્યોપિત સટ્ટા ગચરચના

માટે એની અસમર્થતા ૬૮૩
 પૃથ્વી ૬૭૯ સવરદારનો વાધો
 ૬૭૯-૮૧ ઘ્લેન્કવર્સનું પ્રેપ્પ
 કામ આપી શકવાની અસમર્થતા
 ૬૮૧-૮૨, 'અપિક' મા ચાલે,
 નાટકમાં નહીં ૬૮૨ વનવેલી:
 નાટકની ઉક્તિઓ માટે સમર્થ
 ૬૮૪-૮૭; સવરદારનો વાધો
 ૬૮૪ ૮૫ 'મહાછદ'
 (સવરદારનો) ૬૮૭-૮૯
 -વનવેલી જેટલો કાર્યકર નીવડી
 શકે નહીં ૬૮૯ અનુપ્પને મોટું
 ક્ષેત્ર; વમતતિલ્લાને પણ તક;
 મિત્રોપજાતિની શક્યતા ૬૯૦

બોટાદકર ૯૦

'મક્તિજ્ઞાનના પદો' ૪૬૨

'મ'ગ્ન-૧૪૫

'મગવદજ્જુકીય' ૩૨૦

'મગવદપિંગલ' ૩૦૧

'મગવાનની લીલા' ૧૭૦, ૧૮૬

મટ્ટ, રાઝારામ ૧૬૯

મટ્ટિ ૩૧, ૩૪, ૩૫, ૨૫૨, ૨૬૦

'મટ્ટિપાઘ્ય' ૩૩, ૩૪, ૨૫૨, ૨૬૧

'મળપાર' ૮૩, ૮૯, ૧૬૭, ૧૬૯,

૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૮૬, ૧૮૫,

૧૮૬, ૧૮૭, ૧૯૧, ૧૯૭,

૨૩૫, ૨૩૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૩,

૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૮, ૨૭૯, ૪૩૩,

૪૩૯, ૬૪૦, ૬૭૭

મદ્રપિટ્ટ* ૧૩૨, ૨૪૫

મદ્રિષા* ૨૪૫

મરત ૩૩, ૩૪, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૭,

૧૨૩, ૩૮૧,

'भरतनाट्यशास्त्र' २०, २९, ७५,
७६, ९३, १०१, १०३, ११९,
१२०, १२२, १२५, १३९,
१५५, १५६, १५८, १८०, २२०,
२५९, २६०, २९५, ३४१,
३५४, ३८१, ३८२, ५७४

'भरतेश्वरबाहुवलिरास' ३३८

'भर्तृहरिशतक' ९०

भधभूति ९०, १६५

भंवर गुंजार* ५०१

भाख* ५००, ५०१

भाखरी* ५०४, ५०५

'भागवत' ९०, २३३, २३४, २८३,
४५०

'भागवत दशमस्कंध' २२९, २७६

'भागवतशास्त्र' ६४

भातखंडे ३४६, ३५४

'भामिनीविलास' १६६

भारवि १३९, १४७, २५३

भारव्यवस्था २८१

भाराक्रान्ता* २४०

भाय २७४, २७५

भाषा १३, १५, १६

भास ८३, १२९

भीष्माचार्य ५६९, ५७१

भुजंगप्रयात* २९६

भुजंगशिशुसूता* ११५

भुजंगी* ११२, २७०, २७१, ४५८,
४५९, ४६१, ५१९, ६२६, ६७०,

भूषणा* २८७

भृङ्गावर्तनी* ४५३

भोगीलाल सांडेसरा ११, २८४

'भोजाभगतना चावरा' ६२३

भोळानाय साराभाई ४५१, ५५५

भ्रमर* ४१०

भ्रमरपद* १३५, १३७

भ्रमर विलसिता* ४९, ६९, ११६,
३८२, ३८३, ३८४

भ्रमरावळी* ११३, ६८७ (जुओ
नलिनी)

भक्तरन्दिका* २४०

'भ' गण १४८

भगनभाई चतुरभाई पटेल ४२३, ४२९

भड्डाकर नागर ६००

भणिकल्पलता* १३४

भणिगुणनिकर* ११६, १८९

भणिवंध* १११

भणिलाल नभुभाई ४२८, ४२९,

५११, ५१५, ५१६, ५२१,

६४२, ६७४, ६७५

भतगयन्द्र* ११४, ४३६, ६०२ (जुओ
इन्द्रविजय)

भतमयूर अथवा माया* ११२, ११६,
४००

भत्ता* ११५

भत्ताश्रीडा* ११६

भत्तेभविश्रीडित* २८३

भदनललिता* २४१

भदनावतार के कामिनीमोहन* ३२५,
३३३, ३३४, ३६४, ४५५, ४९८,
५०६

भदलेखा* १११

भदिरा* ११३, ६०१, ६०२

भघु* ११०

भघुभार* ३१०

मध्य ३४३

मध्यलामा* ६९, १९४, २१६, २१७,

मध्यमा छद्* ५७०

मध्यलघुपचव* ५९

मध्या* ७४

मनहर (कवित)* ३६१, ५४८, ५५२

५६१, ५६४, ५६६, ५६७, ५६८,

५७३, ५८६, ५८९, ६०३,

६८४, ६८६, ६८७, ६८८, ६९०

—नू स्वरूप ५० तेनु परपरा-

गत लक्षण ५४९ ५१ तेनी

उत्थापनिका ५५३

मनहरराम ६७२

मफ्चलातु ५१७, ५१८

मफाईलुन् २९४, ५१७, ५१८, ५१९

मयूरसारिणी* ११५

मरद्विष्टा छद्* ३१७, ४१८, ४१९, ४८७

मराठी ४५०, ५६६

'मराठी छद्' ५६७, ५६९, ५७०,

५७२

मराठी विंगल ५५२, ५६८

मराठी साहित्य ४५१

मरिल्का* १११, ११४

मरिलनाय ३३, ३४, ३७, ३८, ३९,

११७, २६१, ६६९

महावाय्य ६८४

महाछद् ६८७, ६९० (जुमो 'मन्त्र

वर्ग' ना प्रयत्नो)

'महापुत्राण' ३७८, ३८९, ३९०,

४१७ धी ४२२, ४४८

'महामारत' १५४

महामारिका* ११७

महामारिणी* ६६९

महालक्ष्मी* १११

महासम्बरा* २८३

'महिम्नस्तव' १६५, १६६

महीदीप* ३२३, ४४४, ४४५, ४४६,

५७८, ६२०

मजुभाषिणी* ८४, ८५, १४०, २१२,

२१९, २२४, २२६, २५२,

२५४, २६७, २६८, २९२

मद ४२

मदर* ११०

मदानान्ता* ७४, ९१, ९४, ९५,

१००, १०१, १६०, १६१,

१६५, १६७, १६८, १७०, १७३,

१७४, १७५, १७६, १७७,

१८५, १९४, १९८, २०१,

२१४, २१६, २२२, २२४,

२३४, २३५, २३६, २३८,

२३९, २४०, २४१, २४२, २४३,

२४६, २५६, २९२, २९६,

६७९, ६९०

माणघनकुंठि* १३५, १३६, १३७

माघ ३६, ३९, ८५, १३९, १९५,

२५०, २५३

माणयतात्रीठ* १११

माणेव, बरसानदास ४१५

माना ३, ५, ६, ७, ३४३, ३८८,

३४८, ३५१, ३५२, ४६७, ५५९

—अक्षर ३५२, —गण २९९

—बद्ध ४५४ —गणि ३०३

—काल माना ३४१, ३४२, ३४५,

३४६, ३५२ काल माना ३४३,

३५२

माषागर्भ ५०, १३४, १३५ —वृण

१२७

मात्रागणछंद ६६

मात्रामेळ १३, १४, १५, २६, ४८,
४९, ५०, ७१, ११५, १२९,
१६३, १८८, १८९, १९०, १९३,
१९५, १९९, २०२, २२६,
२९४, ३३९, ३५३, ५१८, ५२०,
५९३, ५९७, ५९९, ६२४, ६८९
—नी लगात्मक जाति ४९, ५०,
६८, ६९ महत्त्वना मात्रामेळी
लगात्मक छंदो ११५—११७;
मात्रा छंदोना मिश्रणोथी वनेला
नवा छंदो ३३०—३८

मात्रा छंद (वर्ण छंद)* १६, ६५, ६६

माधुर्य ४, ५

‘मारा सांनेट’ २६२, २८०, २८३

‘मारी हकीकत’ ६६५

मार्ग १२०, ५७४, ५७५, ५७६

‘मार्गप्रभाकर’ ५६९

मालती* ११०

‘मालतीमाधव’ ७०, १६५

माला* ११६, १८९

मालिनी* ७८, ९२, ९५, १००, १६०,

१६१, १६२, १६५, १६७,

१६८, १७७, १९८, २१५, २१६,

२४१, २६६, २९२, २९६, ६७९

मात्यभारा (मात्यभारिणी)* ८८,

८९, २०७, २१९, २२१, २६१

माळा अथवा सृणि* ११३

मांडव्य १०२

मिल्टन ६६६

मिश्ररचना ४३६

मिश्रोभजाति* २९१, ५६५, ६९०

मितरा* ५१२

मीराबाई ५८५, ५८६

मुक्तक १०४, १५३, १५४, १६५

मुक्तवारा* ५०८, ५०९, ५५३

मुक्तागृह* ४९८

मुज्तस्* ५३३

मुझारिम् ५३२ —छंद* ५३३

—अरव* ५३३

मुतकारिक* ५२५

मुतकारिव* ५१९, ५२२, ५२३,

५२४, ५२५ —असम ५२४

—मकसूर ५२२

मुतदारिक* ५१९, ५२५, ५२६

मुतफाईलुन् ५१७, ५१८, ५१९

मुद्रक* २५४

‘मुद्राराक्षस’ ९२, ९३

मुनिगेखर के गीतक* १३१, ४७१,

४७२, ५२१, ५३२

मुन्सरिह* ५३३

मुफाअलतुन् ५१७, ५१८, ५१९

* मुशायरा ५१०, ५११

मुसद्दस* ५१६, ५१७

मुस्तफ्दलुन् ५१७, ५१९

मूळशंकर हरिनंद मूळणी ३४९

‘मूळकटिक’ ८१, १२९, १३०,

४३५

मृदग अथवा अट्टिमणि* २५७,

२६६

मेघ छंद* ६४६, ६७९

‘मेघदूत’ २१, २७, २७७, ६७९

मेघाणी, शबेरचंद ४०३, ६४६

मेळ ३, ६, ६८, ७२, १४२, १५१,

१९३, १९५, १९९, २२६, २२७,

२३०, २३३, २३६, २३७, २४४,

२४५, २४६, २५१, २८९, २९४,
३३९, ३६७, ३७०, ३७३, ३७४,
३७५, ३९८, ४३०, ३४३, ४६५,
५३५, ५४६, ५४७, ५४८
मध्यमेळ ४१४, ४१५

मोटक* २२६, ३८१, ३८४

मोतीदाम* ११२, ३७१, ३७६,
३७७, ३८२, ३८४, ४४७

मोदक* ११२, ३८१

मोरोपंत ५६७

मौलावध घौसेखा २९६

यू ४४

'य'कार ५४

यति ६०, ६८, ७३, १०२, १०६,
११७, १३४, १३५, १३९, १५७,
१५९, १६१, १६३, १६४, १६७,
१६८, १७२, १७६, १७७, १८०,
१८६, १८८, १८९, १९०, यो
१९६, २१७, २१८, २३७, २४४,
२५१, २६३, ३१३, ३२१, ३६४,
३६५, ३६६, ३६८, ३८६, ३८७,
३९६, ३९९, ४०३, ४३०, ४४२,
४५०, ४५३, ४६७, ५४७,
५४९, ५५० यतिपूर्वं अक्षरानु
गुणत्व १८८-१९१ यतिनी
आवश्यकता-वे ह. ध्रुवना
मतनी चर्चा १९२-९५ एमनी
द्रूपित यतिचर्चाणां वे कारणो
१९५-९६ प्रो० ठाकुरलाल
मतनी चर्चा १९६-९८ यतिखंड
९१, १६१, १६८, १८२,
१८३, १८४, १८६, १८७, १८८,
२३०, २३७, २३८, २३९, २४०,

२४१, २४२, २४३, २४६, २४७,
२५६, २७८ यतिभग ९८, १०४,
१५१, १६९, १७०, १७१, १७२,
१७५, १७६, १७७, १७८, १७९,
१८०, १८१, १९८, २४४, ४८२

-चरणातो वपाता शब्दप्रत्यय
१६९-७० -मध्य यतिना
स्थाने यतिभगना दृष्टान्तो १७१,
१७२-७५ यतिभगनी निर्वाह्यता
अने अनिर्वाह्यता १७५-१८१
-अदोष अने सदोष १००-१०६
यतिना अयंती चर्चा १५७
चरणान्त यति ७३, ७४, १०१,
१६०, १६९, १७१, १९१, १९३
चरणान्त विलंबनयति छदनु ज
अग १५९ दृढयति १९७
मध्य यति ७३, ९९, १६१,
१६८, १८२, १८३, १८४, १८६,
१८७, १८८, २३०, २३७-
२४३, २४६, २४७, २५६, २७८
मध्ययति छदनु ज अग १६०
शब्दान्त यति ५४७, ५८५
यतिस्वातंत्र्य ६५६, ६८०, ६८२
यतिनी आवश्यकतानु वारण
१६०-१६२ यति वसत तिलका,
पृथ्वी, नंदटकमा १६२, ६३
हचिरा-प्रहर्षिणीमा १६३-६४,
शिखरिणीमा १६४-६५ तेना
अभावतो खुलासो १६७, ६८

यमक ३५७, ३५८, ३५९, ३६२
-साकळी ३९१

यवमती* ११५

युक्तपर २४

२ ४२, ४४

'र' गण १४५

'रघुनाथरूपक गीतारो' ४१३, ४१४,
४७७, ४७८, ४७९, ४८०,
४८१-५०८

'रघुवन' २४, २५, २६, ७०, १०४,
११८, १४६, १५८, २९०, ५६०,
५६२, ५६३, ५६५, ६६९
रजस्त* ५१९, ५२०, ५२८-मत्वी*
५२८

'रणपिगल' ८०, १०८, १३२, १६२,
२४४, २४६, २५७, २५९, २६८,
३२१, ३२२, ३२४, ३३१, ३३२,
३३३, ३३६, ३७९, ३८१, ३८३,
३९४, ४०२, ४७७, ४७९, ४८१,
५०८, ५१८, ५२२, ५३४, ५३५,
५३७, ५६८

रणछोडभाई उदयराम २६५, ५६८

रत्नकरा* १११

रत्नेश्वर ३६२

रथोदता* ७६, ७८, ८४, १२५, १५१,
२०२, २०३, २०६, २११, २१६,
२१९, २२१, २२५, २२८, २२९,
२४८, २४९, २५१, २५८,
२५९, २६७, २८६, २८७, २९२
विवाधित रथोदता २५९, २६०

रवीफ ५१३, ५१४, ५१६, ५४७
रमणभाई नीलकण्ठ २७३, ४००,
६८४

रमणीयक* २१६, २४८

रमल* ५१९, ५२१, ५२९, ५३०

रमल मकसूर* ५३०

रमल मज्जुन* ५२९, ५३०

रमल मन्कूल* ५३१, ५३३

रमल महझूफ* ५२९, ५३१

रवीन्द्रनाथ ५५४

रस्त १२१

रसावला* ३८७

रसावली* ३८६

'राईनो पर्वत' ८६, ८७

राग वल्याण* ३५०

राग केदारो* ३७९

राग खट* ५८१

राग गरवी* ६०३, ६०४, ६०६

राग भेस* २४

(सद्) राजवाडे ५६७, ५६९, ५७०,
५७१, ५७२, ५७३

राजाराम रामशकर भट्ट २५७, ४२५,
४३७, ४५५, ६४४

रामछद* ६६९, ६७०, ६७२, ६७३,
६७४, ६७६, ६७७ (जुओ
'ब्लेन्कवर्सना प्रयत्नी')

रामदयालू ५६७

रामधनदेव ३२, ३६

रामधन भट्टाचार्य १८१, ३२०

रामनारायण ६७५

'रामायण' तुलसीकृत ४, ४०६
वाल्मीकिकृत ११९, ५७४

रामैयो १२६

रासव ३९५, ३९६

'रासतरगिणी' (लोचन) ५७४

रादेरी ५१७

रुक्मवती* ११५

रुचिरा* ९२, ९३, ९४, १६०, १६३,
१६४, २१९, २२६, २६४, २७१,
२९२, ३१३, ३१६, ३१८, ४०२

म्वाई* ५१६, ५१७

'रूपचदकुवररास' ३९३, ४०९

रूपवध २००

रूपमाला* १११

रूपमाळी* ११३, ४६९, ४७०

रूपात्मक ६७

रे ५१

रोहिणी* २४१

रोळा अपवा काव्य (जुओ काव्य अथवा
रोळा) द्विभगी ० ३९१

लक्ष्मी* २४२

लगात्मक छंदो ३८१ - जाति छंदो
४९, ३८३ - रूपो १३२, १९०

लम्नगीत ५१

लघु ३, ५, ६, ७, ८, ९, १०, १२,
१३, १४, १८, १९, २३, २४,
२७, ३०, ३९, ४१, ४४, ४५,
४६, ११८, १४१, १५१, १६१,
१६२, १६८, १७७, १८८,
१९०, १९१, २१८, २३०, २७६,
२९३, ३४९, ३५२, ३८५, ४१०,
५०९, ५२०, ५४८, ५५२, ५६२,
५६३, ५६४, ५७७, ५७८, ५८७
लघुगुल चर्चा ८ लघुकरणव्यापार
२८५, २८६, २८८

लय ३४३

लयमेळ ७१

ललना* ११६

ललित* ११२, १३८, २४०, २६५,
२६६, ३७९, ४४८, ४४९

लेना इतर नामो ४४९

ललितविद्या अथवा विद्या* १११

'ललितविस्तर' २८२

ललिता* १३९, २५९

लवगलता* ११४ (जुओ कळाकुराळ)

लहचाल* ४८६, ५०९, ६००

लावणी (के चलती)* ४०५, ६४१,
६४२, ६४३

लीला छंद* ११२, ४६०

लीलावती छंद* ३१६, ३१७, ३६६,
४१८, ४१९

लोवसाहित्य ४१५

लोचन ५७४

लोमविलोम २२७

लौकिक छंदो ४६, ५२, ६६

'व'कार ५४

वक्त्र* १४३, १४७, १४८, (जुओ
अपरवक्त्र)

वनवेली* ५५०, ६८४, ६८५, ६८६,
६८७, ६८८, ६८९, ६९०
(जुओ 'ज्येन्ववसंना प्रयत्नो')

वस्तनु* १८९, २४४, २४५

वरमुवती* १३४, १३६

वरवीर* ३८१, ४१६

धरमुन्दरी* ७९, ११६

वर्ण १६

वर्ण छंद १६, ६५, ६६ (जुओ
मात्राछन्द)

वर्णमेळ १६, ५५१

वर्णवागावरी* ११४

वर्णात्मक ६७

'वसत' २४३, ४२५, ४२६, ४२९
४३३

वस्तु के नदमुली* ०४३

वसंततिलका* ४०, ४१, ४८, ८३,
 ९४, ११७, १५३, १६२, १६३,
 १७२, १९९, २०८, २११,
 २१७, २१९, २२१, २२४, २२७,
 २३३, २३४, २३६, २३७,
 २४९, २५०, २५५, २५८,
 २५९, २६६, २६७, २७१,
 २८४, २९२, २९३, ६९०
 —नी लोमविलोम रचना २२७
 —नो विस्तार २५५
 'वसंतविलास' ३९४
 'वसुधा' १७३, १८७, २७०, २७३
 वस्तु के रङ्गा छंद* ३३७
 वंशपत्रकम्* १२५
 वंशपत्रपतित अथवा वंशदल* ७०,
 ७१, १३४, १३५, १३६, २२२,
 २५४, २६१
 वंशस्थ* ८२, ८३, १५३, २११, २१७,
 २१९, २२१, २३०, २३३,
 २३६, २६५, २६६, २६७, २९२
 वाचयभंगी २७४
 वागभिनय २०
 वाग्गेयकार ५७५, ५७६
 वाणिनी* २४९, २५०
 वाणी १९
 वातोमि* २३०, २५७, २७१, २९२
 वाफिर* ५१९, ५२२
 वामछंद* ३२३, ३४३
 वामन १०५
 वार अथवा वारि* ११०
 'वार्षिक व्याख्यानो' ६६८
 वाल्मीकि ११९
 विकल्प २९

विकृतगणो ५१८
 विकृति* ७५
 'विक्रमोर्वशीय' १६५, ४२६
 विच्छेद १५८, ३५६ —ने माटे
 पिंगलनी ने हिकमतो ३५६
 विद्युन्माला* ११३, ३८२, ३८४,
 ५२६
 विधि (गब्दालंकार) ४८१
 विध्वंकमाला के ग्राही* ५२३, ५२४
 विबुधप्रिया* ११७, ४७० (जुमो चर्चरी)
 वियोगिनी* ८७, १२७, १२८, १३१,
 १३२, १३४, २०७, २१३,
 २१९, २२१, २४६, २५०,
 २५१, २५५, २६५, २६८,
 २६९, २९३, ४३५
 विरहांक २८६, २८७
 विराज* ५३, ५४, ५५, ५८, ५९, ६०
 केवला विराज ५४ द्विपदा
 विराज ५४, ५५, ५९
 विराट के शुद्ध विराट* २४५
 विराम १५७, १५८, २१८, ३६४,
 ३६६, ५६१ विरामात्मक यति
 ३६६, ४३०
 विलम्बन १५८, १५९, १६०, १८८,
 २१९, २२३, ३५७, ३६४,
 ३६५, ३६६, ४३१, ५६१
 विलंबनात्मक यति ३६६, ४३०
 विलम्बित ३४३
 विलम्बितगति (पृथ्वी)* ६८०
 विलास* ११०
 'विलासिका' ३२९, ४०१
 विलासिनी* ११६
 विशेष अथवा नील* ११३

विश्वविराट* २४५

विषम ७१, ७४, १३२, १३३, १४५,
१४८, -वृत्त १२७, १९०

वितर्ग १७, १९, २०, २१, २२, २५,
२६, २७, ४१

यिसधि ९७

विस्मिता अयवा मेघविस्फूजिता*

- २३८, २४१, २४६

वीप्सा ४९६, ५०४, ५१०

वीरवठ* ४९६

वीरललिता* १३५

'वीरसिंह' ६४३, ६६३

वृत्त* ११६

वृत्त १२, ४९, ५१, ६४, ६५, ७२,

८१, ९५, १०७, ११७, १३२,

१४४, १५१, १५२, १८८, १९३,

२१८, २२५, २३०, २३६

वृत्तीनु लक्षण ७२ वृत्तीनो मेळ

१५१ वृत्तीना स्वरूपनिरूपणनी

पद्धतिगो १०७ वृत्तीनु पर-

परागत पठन ११७ वृत्तीना

मिथणो उपजाति-वसत २३३

शालिनी-मदा २३४ शालिनी-

सम्भरा २३४ मदा-सम्भरा

२३५ वसत-मदा २३६ वसत-

सम्भरा २३६ अनुष्टुप-इन्द्रवशा,

वशास्य-शालिनी २३६ शालिनी

-वसत ग्राही २३७ शिखरिणी

-सम्भराना यति खडोनु २३८

शिखरिणी-मदात्राताना यति-

खडोनु २३८ सम्भरा-मदा-

त्रान्ताना यति खडोनु २३९

यतिखडोना मिथणोमायी यता

छदो परपराप्राप्त पिगलो प्रमाणे

२४० - २४६ वृत्तविकास,

गुरुवहुलपी लघुवहुल तरफ २९१

-९३ आपणी वृत्तरचनानो

विलक्षण मेळ २९४ वृत्तने

ताल साथे सवध नयी २९५

अर्वाचीन पिगलकाराना मत-

व्यो २९६ संगीत साथेनु

इच्छामूलव साहचर्य २९७-९८

'वृत्तजातिसमुच्चय' २८८, ४२४

'वृत्तचंद्रिका' ५६७

'वृत्तदपण' ४५१, ४५२, ५५६, ५५७,

५६६, ५६७, ५६८

'वृत्तरचना' ८४, ८६, २८५, ३६२

'वृत्तस्त्राकर' १६, २३, २४, २८,

२९, ३०, ३५, ४०, ४२, ६७,

७०, ८०, ८९, ९०, ९७, १०७,

१२८, १३४, १३८, १४७,

३२०, ४२६, ५६०, ६६९

'वृत्तवातिन' ४०, ४१, १४९, ५६१

वृत्ता* ११६, १८९, ३८२, ३८३,

३८४, ३८५

वेग ३४३

वेगवती* ११५, ३८३

वेदकाळ २३७

वेदागो १९

वेरालुछद* ३३७, ४३४

वंकुठधामा* ११४

वंतालीय* ५०, ८७, १२७, १२९,

१३१, १३२, १३३, १३४,

१३६, २०७, २२२, २६८, २९३,

४३५, ४३६; तेना स्वरूप-

निर्णयनी चर्चा शने उदाहरणो

१२९-३१

वैदिक छंदो ४६, ५२, ५३, ६४, ६६
 वैश्वदेवी* ९५, १६०, २१४ २२३,
 २५६, २९२
 बैसारी* १३२, २४५, २९३
 व्यंजन ८, ९, २१, २३, २७, ३५९
 स्पर्श व्यंजन ४४ ' संयुक्त
 व्यंजन ९
 व्यंजनांत ८, १८, २१, २२, २४,
 ४५; -स्वर १५०
 व्याकरण १९
 शक्वरी* ७५
 शब्दान्त ४१२; -मति ५४७
 शरमा* २२०
 शालोका ५९८
 शंभु* ११३
 'शार्दरी' ५१२, ५१३, ५१४,
 ५१५, ५१६, ५१७, ५१९,
 ५२०, ५२१, ५२२, ५२७,
 ५२८, ५२९, ५३२, ५३४,
 ५३५, ५४७
 'शाकुन्तल' १२५, १६५, ४२३,
 ४३३, ६७४
 'शान्तिमुधा' ६७०
 शामल ४८, ८७, ३९१, ४१२, ५८८
 शार्दूलवित्रीडित* ९४, ९५, १०३,
 १०८, १५३, १६०, १६१, १६२,
 १६८, १७२, १७३, १७४, १७७,
 १८७, १९५, २१६, २१९, २२०,
 २२२, २४१, २४३, २५४, २९२,
 २९३
 शालिनी* ६०, ७८, ९०, ९१ ९५,
 १०३, १०८, १०९, १६०, १६२,
 १६८, १७४, १७७, १८३, १९३,

१९८, २१४, २१६, २२३, २३४,
 २३६, २३७, २५६, २५७, २६६,
 २७१, २७३, २७४, २९१, २९२
 अम्यस्त शालिनी* १८३
 शालिसूरी ३६२
 शास्त्र १४
 शास्त्रो, वि० ना० ३४
 शाह, अब्दुल लतीफ ४१५
 शिखरिणी* ६, १४, ९४, ९५, १०३,
 १५२, १५३, १६०, १६१, १६४,
 १६५, १६७, १६८, १७३, १७४,
 १७७, १७८, १७९, १८२, १८३,
 १९४, १९८, २०७, २०८, २१५,
 २१६, २२२, २२४, २३८, २३९,
 २४१, २४३, २४६, २९२, २९६,
 ६७९, ६९० खंड शिखरिणी
 १८३, १८४, २२४ शिखरिणीनो
 नवो दलोक्यघ १८३ अम्यस्त
 शिखरिणी १८३, १८४
 शिखरिणी* २४३
 'शिशुपालवध' ३८
 शीर्षा* १११
 शुद्ध (अगेय) मय १९१, १९६
 शुद्ध संपोर* ४९७
 शुक्लपद्धति २५२
 शोअर ५१२
 'शोकसपियरना नाटको' ६७४
 'शोपना काव्यो' १५३, ४०८
 शोपा* ११०
 शैथिल्य २७
 शैल* ११२, ४५९, ५२२
 शैलशिखा* १३४, १९०
 शोभा छंद* २३८

ह्येनी* ११६

‘यावणी मेळी’ २४२

श्री* ११०

भुतबोध ३०, ७६, ८३, १०७, १४१,

१४२, १४९

श्रुति ३४२

श्रुतिभग २७८

श्लेष ९६, ९७

श्लोक ७२, १४९, १५२, १५३,

१८८, २१८, २३०

श्लोकावृत्ति, सवादनु एकम्—१५३

श्लोकभग १८१, २४२, २९८

श्लोकभग १५५, १५९

षट्कल (-सधि, -रचना) ४४४,

४५४, ५२६, ५३१, ५७७, ५८१,

५८२, ५८७, ५८९, ५९०, ५९५,

५९९, ६००, ६०१, ६०२, ६०७,

६२१, ६२३, ६२४, ६२५, ६२५,

६३७, ६४८, ६५४, ६५५, ६५६,

६५७, ६६१

षट्ज स्वर ११९

पोडशी जातिरचना ५९९

पोडशी रचनाओ ३९०, ४७७, ४८३,

५९७, -तेना लगात्मव छदो

३८१-८३

सतखणो* ४८९

सत्यदेव मिथ, पङ्क्ति ६४

‘सनतकुमारचरित’ ३३७, ३३८

‘सनमनो शोध’ ५१२

सपखरो* ५०८

सप्तमल (-रचना, -सधि) ११५,

३३९, ३५२, ४४३, ४९९, ५१८,

५१९, ५४६ ५९०, ५९१, ६२५,

६२६, ६२७, ६५०, ६५६, ६६१

-रचनानु परपरागत स्वरूप

३२८-३३० सप्तमल रचनाओ

४६७-४६९ सप्तमलनी लगात्मक

रचनाओ ४६९-४७२

सम ७१, १३२, १३३

-समदाविलासिनी* १३५

समनहुंङ्क* १३५, १३६

सममात्रवादेश २७६, २७७, २७९,

२८०, २८१, २८२, २८४, २८५

समवृत्त ७४, १८७, २४३

समानिवा* ११०, ४४६, ४४८, ५३१

समानो* २८, ३१, ११५

समास ९६

समुद्गी* ११०

सयतिव छदो ७३, -वृत्तो ९० -

९५ (जुओ अनावृत्तसपिवृत्त)

सयतिव वृत्तना नवा श्लोकभग

१८५-१८६

‘सरस्वतीकठाभरण’ ३६, ४२, ४३,

सरस्वतीछदनी चाल ६२८

‘सरस्वतीचन्द्र’ ५२१

शरसी* (पञ्चावली। धृतश्री) १९५,

२५०, २५३

शरीजू* ५३४

शरीजू छद* ५३४

सर्वगामी अयवा अग्रछद* ११४

सर्वया* ३५६, ४०१, ४०३, ४१२,

४१३, ४१८, ४३६, ४८४,

६०२, ६०३, ६१३ बावीसा

सर्वया ६०१ छवीसा सर्वया

४३८ २८सो सर्वयो ४८९ २९सो

सवया ४८४ श्रीगो सर्वयो ४८४
४८५, ४८६ ४९३, ६४०
एकत्रीसो, सर्वयो ३१२, ४०२,
४८४, ४८५, ४८६, ४८८, ४८९
यत्रीसो सर्वयो ३१२, ३१८,
४०१, ४०२, ४१७, ४८३, ४९२,
४९४ सर्वयो (द्विगुणो)* ४८१

सहजा* २४६

नगर २३१, २३२

महति* ७५

मवेत दाम्दो ९७

'सक्षिप्त भाषाप्रवासा याग्या व्याकरण'
५५४

मह्यमेळ ५०, ४८६, ५०८ ५०९
५१०, ५४८, ५५९, ५६०, ५६१,
५६४, ५७७, ६८७

सगम २४७, २४८, २५१, २५२ २५४
नवा छदो ब्याववागा निमित्त-
भूत घता सधिओ २४७, २४८
सगीत ४, ५१, ५२, ११८, १२०,
१९८, २९५, २९७, ३४०,
३४१, ३४२, ३४३, ३४४,
३४५, ३४६, ३४८, ३५२,
३५६, ४५३, ४६६, ४७६,
५७५, ५७६, ५८३, ५८६,
५९२, ५९६, ५९७, ६७८
—अने तालतत्त्व ३४२, ३४४,
संगीतना मित्र मित्र गीतो
'स्वरावली' साये ३५०
सगीतमा वेग ३४३

'सगीतछदोमजरी' ३७९

'सगीतरत्नाकर' ४५, १२१, १२५,
५७५

'सगीतागुमार छदोमजरी' २९७

'सपयति समरसिंह राम' ३९३

संज्ञाणा, जरांगीर ४२३ ५४५

मनुनता (सगतिवा)* ११२, ४६९

सगा १५

'सदेगरासव' ३९९

सधि ४८, ५०, ५१, ६८, ९६, ९७,

९९, १०६, १२७, १३१, १३७,

१५२, १५७, १९२, १९३,

१९४, २०१, २०२, २०४,

२०६, २०८, २१५, २२०,

२२५, २२७, २३०, २३७,

२३९, २४७, २५०, २५२,

२५४, २६०, २६४, २८७,

२८८, २९०, २९३, २९४,

२९५, ३००, ३३९, ३४०,

३४१, ३४४, ३४५, ३५२,

३५५, ३५६, ३५७, ३६३,

३६५, ३६६, ३६७, ३७१,

३७२, ३७४, ३७६, ३७७,

३८०, ३८३, ३८४, ३८५,

३९८, ४१२, ४२३, ४२७, ४२८,

४३६, ४४३, ४४७, ४५६,

४६३, ४६४, ४६७, ४६८,

४७६, ४९१, ५०३, ५२०,

५४७, ५५१ ५५२ ५५३,

५५९, ५६०, ५७७, ५९७,

६६४, ६७८ —न्यास ७८

—सदलेख ४७५ सधि विशे

वे ह ध्रुव २०० —घर्वे २०५

सधिनी व्याख्या २१८ विविध

वृत्ताना सधिओ २१८ पृथ्वीना

सधिओ २१९, अयतिक वृत्ताना

૨૨૧ સમયતિવના - ૨૨૧,
 ૨૨૨ વન્નેના - ૨૨૩ માવાહ
 વાહ સધિ ૩૭૮ દાલ્દા સધિ :
 જાતિછદોનો પ્રવૃત્તિમૂત સધિ ૪૬૬
 એક સધિ સાયે વીજા સધિનો
 મવાદ તેમ વિસવાદ ૪૭૨-૭૫

સનિધિ ૯૬

સપ્રસારણ ૫૪

સમિથ્ર છદ* ૬૨

સમોહા* ૧૧૦

સયુક્ત વ્યજન ૮, ૧૮, ૨૧, ૩૦, ૧૮૦

-સ્વર ૧૧, ૧૮૧

સયોગ ૮, ૯, ૧૦, ૧૭, ૧૮,

૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૭, ૪૧,

૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૫, ૧૮૦ નિર્બલ

સયોગ ૨૭-ની નિર્બલતા ૪૪

સવાદ ૧૫૧, ૧૫૩, ૧૮૨, ૧૮૩,

૧૯૨, ૧૯૩, ૪૭૨, ૪૭૪,

૫૬૫

સસ્કૃત ૮, ૯, ૧૦, ૪૧, ૪૪, ૪૬,

૧૨૧, ૧૭૮, ૫૭૬-છદ શાસ્ત્ર

૧૦૬-પિંગલ ૧૫૨, ૧૫૯,

૨૩૭, ૨૪૨, ૨૪૪ ૩૦૭, ૩૫૭,

૫૬૦, ૬૬૯-વૃત્ત ૧૪, ૧૨૭,

૧૫૫, ૧૫૯ ૨૯૪, ૩૫૭, ૩૬૬,

૫૭૭-સાહિત્ય ૫૭૪

‘સસ્તૃતિ’ ૧૮૫

સહિતા ૯૬

સાલી ૪૦૫, ૪૦૬-મરાઠી ચાલની

૬૪૪

સાર* ૩૦૦, ૩૦૧

સારગ* ૧૧૧, ૪૪૮

સારગી* ૧૧૩

સાવવઅટલ* ૪૮૦

સાવસઠો* ૪૯૮

‘સાહિત્ય અને વિવેચન’ ૨૨, ૬૯,

૮૫, ૯૦, ૯૧, ૯૩, ૧૬૨,

૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૨૦૪,

૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૬, ૨૨૭, ૨૪૭,

૨૪૮, ૨૫૦, ૨૫૩, ૨૬૪,

૨૯૬, ૩૨૫, ૩૮૩, ૫૫૧, ૫૫૫,

૫૫૮, ૬૮૫

‘સાહિત્યદર્પણ’ ૪૦

‘સાહિત્યમથા’ ૬૭૯

સાંજોર* ૪૮૪ છુટ્ટ સાંજોર ૪૮૪,

૬૮૫, ૪૮૭, ૪૮૮

જામઢો સાંજોર ૪૮૪, ૪૮૭, ૪૮૯

વેલિયો સાંજોર ૪૮૪

સોહ્ણો સાંજાર ૪૮૪

સ્થિરવર્ણ ૫૮

સિલેવલ ૧૬, ૧૭

સિહચલો* ૪૮૫

સિંહાવલોકન ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૧૦

મુલ્લદા (વિષ્ણુ મુરેશ્વર)* ૧૧૪

‘મુદામાચરિત્ર’ ૪૧૨

મુનોતિકુમાર જટ્ટોપાધ્યાય ૫૫૪

મુપ્રતિષ્ઠા* ૭૪

‘મુખાપિતરત્નમાઢાગાર’ ૮૭

મુમુક્ષી* ૧૧૨

મુવવત્રા અયવા અચલા* ૨૪૪, ૨૪૫

મુવગ* ૫૦૪

મુવદના* ૯૨, ૯૪, ૯૫, ૧૬૦, ૧૯૫,

૨૧૬, ૨૨૨, ૨૩૯, ૨૪૨, ૨૯૨

મુવૃત્તતિલક* ૭૦, ૮૦, ૧૬૫

મુદરમ્ ૧૭૦, ૧૮૪

મુદરી* ૨૦૭

सेनिका* ११२, ४४७, ४४८
 सेन्ट्सबरी ६६४, ६६५
 सेलार* ४८१
 सैतव १४५
 सॉनेट २३५, २३८, २३९, २६२,
 ४००
 सोमराजी* ११०
 सोरटो* ३१५, ४१४, ४१७, ४१८,
 ४३४, ४३५
 सौन्दरछद* २२०
 'सौन्दरनन्द' १३९
 सोरभक* १३८
 स्कधक* ३२२
 स्नेहरश्मि १७०, १७२
 स्पेन्सर ६६६
 स्पेन्सेरियन स्टान्डा २३५
 'स्मरणसहिता' ३२८
 'स्मृति' ८९
 स्रग्धरा* ९२, ९५, ९९, १००,
 १५३, १६०, १६१, १७३,
 १७४, १७५, १७७, १९४,
 १९५, १९८, २१४, २१६,
 २२२, २२३, २२४, २३४,
 २३५, २३६, २३८, २३९,
 २४०, २४१, २४२, २४३,
 २५६, २७३, २९२, २९६, ६७९
 —नो इलोकवध २४२
 स्रग्विणी* ११२, ४५८, ४५९, ५१९,
 ५२६
 'स्रोतस्विनी' ९०
 स्वर १०, ११, १३, १९, २१, २२,
 २४, २५, २६, ४३, ४५,
 १२१, १२४, १२६, ३४१,

३४२, ३४३, ३४४, ३४५, ३४९,
 ३५२, ३५९, ४३१ व्यजनात
 स्वर २५, २६
 स्परगधिन २७७
 स्वरभार ३
 स्वरामग ३४६, ३४७, ३४८, ३४९
 —नी पद्धति ३४७
 स्वरित १२४
 स्वागता* ७६, ७८, ८४, ११८, १५१,
 २०३, २११, २२५, २२८,
 २६४, २६७, २८५, २९२
 वर्धित स्वागता* २५९
 ह, ४२, ४४
 हकीम खंयाम ५१७
 हश्ज* ५१९, ५२१, ५२६, ५२७, ५२८
 हश्ज अखव* ५२७
 हतवृत्त ४०
 हरमान याकोबी ३३७
 हरिगीत* २९६, ३००, ३०१, ३०४,
 ३२९, ३३०, ४६७, ४६८,
 ४७३, ५१९, ५४७, ६७७
 छग्वीसो हरिगीत ४६८ खड
 हरिगीत ३२८, ३३०, ४६८ मिथ
 हरिगीत ३२९ विषम— ३२८,
 ३५२, ४६८ हरिगीतना ताल
 ३०४
 हरिगीतिका* ३००
 हरिणी* ९२, १६०, १६१, १७४,
 १७५, १७६, १७९, १९४,
 १९८, २१५, २१६, २१९,
 २२२, २२४, २४०, २९२
 हरिणी प्लुता* २६९
 हरिवुआ ५७१

हरिभद्रसूरि ३३७

हलायुध ०१, २२, २४, २९, ३९,
 ५३, ६३, ७२, ८२, ९७,
 ११७, १३४, १४५, १४६,
 १४७, १८८, १८९, २३०,
 २३१, २४६, ३२०, ३२१,
 ४२७, ५६३

हस* ११३, ४६९

हसा* ११०

हसावहेन ६८३

हसावलो* ४८८

हसो* ११३, २४३

हाफिज ५२८

हारिणी* २४३

हारी* ११०, ४५९

हालक* ३८०, ३८१, ३८३

हिन्दी ९, १७१, ३५७, ३७५, ३७८,
 ४१३, ४७७, ५०८, ५४८, ५४९,
 ६८७ — पिगल ४०९, ६०३
 — साहित्य ३७८

हीर छद* ३२३, ३२८, ३६३, ४४३

'हुमरखानगी चढाई' ३१२

हेमचन्द्र ३८, ४१ ४३, ४४, ९७,
 १३४, १३६, २३१, २३२,
 २३३, २३८, २४४, २४५,
 २४९, २५१, २५४, २५७,
 २५९, २७२, २७७, २८३,
 २८६, २८७, २९९, ३०८,
 ३०९, ३१०, ३२०, ३५८,
 ३६५, ३७८, ३९५, ३९६

'हेमलेट' ६८३

'हिमविमलसूरिपाग' ३९२, ३९४

हेमाचार्य ३९, ३२१

हेला* ३८९

हेलो* ५००

ह ४२

'हृदयवीणा' ८३, २३३

ह्रस्व ८, १६, १७, १९, २०, ५२१

'A Vedic Grammar for
 Students' 58, 60

'Bhagavat' 233

Blank Verse 664, 675

Diphthong 11

Epic 663

'Faerie Queene' 666

'Gujarati Language and Lite-
 rature' 183, 200, 233, 266,
 276, 296, 398, 440, 451

'History of Classical Sanskrit
 Literature' 63

'History of Sanskrit Litera-
 ture' 37

'Iliad' 666

Kymograph 13

Macdonell 58, 60, 141

'Manual of English Prosody'
 664

M. Krishnamachari 63

'Paradise Lost' 666

'Princess' 666

Rhythm 667

Syllable 16, 197

Symmetry 667

हरिभयसूदि ३३७

हलायुष २१, २२, २४, २९, ३९,
५३, ६३, ७२, ८२, ९७,
११७, १३४, १४५, १४६,
१४७, १८८, १८९, २३०,
२३१, २४६, ३२०, ३२१,
४२७, ५६३

हस* ११३, ४६९

हंसा* ११०

हंसावहेन ६८३

हंसावलो* ४८८

हसी* ११३, २४३

हाफिस्त ५२८

हारिणी* २४१

हारी* ११०, ४५९

हालक* ३८०, ३८१, ३८३

हिन्दी ९, १७१, ३५७, ३७५, ३७८,
४१३, ४७७, ५०८, ५४८, ५४९,
६८७ - पिगल ४०९, ६०३
- साहित्य ३७८

हीर छंद* ३२३, ३२४, ३६३, ४४३

'हुन्नरखाननी चडाई' ३१२

हेमचंद्र ३८, ४१, ४३, ४४, ९७,
१३४, १३६, २३१, २३२,
२३३, २३८, २४४, २४५,
२४९, २५१, २५४, २५७,
२५९, २७२, २७७, २८३,
२८६, २८७, २९९, ३०८,
३०९, ३१०, ३२०, ३५८,
३५९, ३७८, ३९५, ३९६

'हिमलेट' ६८३

'हेमविमलसूरिफाग' ३९२, ३९४

हेमाचार्य ३९, ३२१

हेला* ३८९

हेलो* ५००

ह्व ४२

'हृदयवीणा' ८३, २३३

ह्रस्व ८, १६, १७, १९, २०, ५२१

'A Vedic Grammar for Students' 58, 60

'Bhagavat' 233

Blank Verse 664, 675

Diphthong 11

Epic 663

'Faerie Queene' 666

'Gujarati Language and Literature' 183, 200, 233, 266,
276, 296, 398, 440, 451

'History of Classical Sanskrit Literature' 63

'History of Sanskrit Literature' 37

'Iliad' 666

Kymograph 13

Macdonell 58, 60, 141

'Manual of English Prosody' 664

M. Krishnamachari 63

'Paradise Lost' 666

'Princess' 666

Rhythm 667

Syllable 16, 197

Symmetry 667